

**T.C.
GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANA BİLİM DALI**

**ULUSLARARASI HUKUKTA İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN
DENİZLER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

DOKTORA TEZİ

Uğur KAYNAKÇIOĞLU

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Akif Emre ÖKTEM

HAZİRAN 2023

ÖNSÖZ

Denizlerin hali ve hareketi bende her zaman merak uyandırmıştır. Kim bilir belki de coğrafi olarak dünyada sayılı güzellikteki deniz kıyılarından birine sahip olan bir yerleşimde doğmuş ve büyümüş olmanın; denizi gözlemleyerek zaman geçirmiş olmanın da bir sonucudur denizle ilgili tüm bu merak. Küçüklüğümden beri bir tek şeyi iyi yapabiliyorsam eğer o da dış dünyayı gözleme yeteneğimdir. O yüzden tüm çevremi izlediğim gibi denizleri de izledim ve izledim. Gün içinde her saatte, yılın her mevsiminde... Özellikle yazları sabah saatlerinde kıyıda bakınca gördüğüm ve henüz insan eli değmemiş denizin sahip olduğu temizlik, gün içinde misafir ettiği insanların sayısının artması ile yerini kirliliğe bırakıyor; ancak ertesi sabah sanki bir önceki gün hiç yaşanmamışçasına kucak açmaya devam ediyordu deniz insanlara. Yine de her geçen gün üzerindeki kirlilik yükü ağırlaşıyor gibiydi. Ağzı dili yoktu derdini anlatabileceği duygularını ifade edebileceği. Duygularına kendi şeklini aracı ediyordu adeta ve değişken ruh halini bu şekilde yansıtıyordu belki de. Deli rüzgarlarla hırçın ve dalgalı olduğu zamanlarda ağırladığı insan sayısı azalıyordu arada bir soğukluk varmışçasına ve kirlenmekten bıkmışçasına. Sanki küsüyordu deniz, beni yalnız bırakın bir süreliğine kendimi toparlayayım, temizleyeyim kendimi diyordu insanlara, karşınıza öyle çıkayım. Bir ileri, bir geri... Hava durumu en büyük destekçisiydi bu yönden. Yalnızca deli rüzgarlar değil soğuk ve buz da arasını açıyordu insanlarla bir süre. Ne zaman insanlarla bir arada olmak istese süt liman oluyordu bir anda; sanki bir önceki gün hiç yaşanmamışçasına ve çok uzakta kalmışçasına. İzledim ve gördüm ki deniz ile insan arasındaki ilişkinin en temel belirleyicisi ve denizin ruhunu yansıtan etken hava durumu aslında. İklimi belirleyen temel unsur olarak dikkat çeken hava durumu aynı zamanda birçok insanın güne başlarken gününü nasıl şekillendireceği konusunda da en temel göstergelerden biri. Hava durumu deyip geçmemek lazım, hava durumunu hiç takip etmeyen herhangi bir insan bile hayatında en az bir kere hava durumu üzerine yapılan bir tahmini mutlaka merak etmiş ve kullanmıştır. İşte tüm bu nedenler, çocukluk anılarının sürüklediği duygular ve konunun önemine binaen iklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkileri ilgimi çeken bir konu oldu.

Uluslararası Hukukta İklim Değişikliğinin Denizler Üzerindeki Etkileri başlıklı bu çalışmada iklim değişikliğinin denizlere etkisi uluslararası hukukun çevre, iklim değişikliği ve özellikle denizlerle ilgili kuralları kapsamında ele alınacaktır. Yapılan inceleme sonunda ilgili alanlardaki eksiklikler ve imkanlar ortaya çıkarılırken, uluslararası hukukun bütünsel bir bakış açısıyla konuya nasıl yaklaştığı analiz edilmiştir.

Bu noktada öncelikle çalışmanın yapılması sürecinde bana değerli görüşleri ile katkıda bulunan, doktora gibi zorlu bir sürecin tamamlanması hususunda desteklerini asla esirgemeyen, kendileriyle yaptığım her görüşmeyi benim için bir motivasyon kaynağına dönüştüren ve her seferinde iyi ki varlar dedirten tez danışmanım Prof. Dr. Emre Öktem ve tez izleme komitesinin değerli üyeleri Prof.

Dr. Hasan Köni ile Prof. Dr. Pınar Kartal'a akademik kariyer yolumu aydınlattıkları için teşekkürlerimi sunarım. Doktora tez savunma jürisinde yer alan Prof. Dr. Ayşe Nur Tütüncü ve Doç. Dr. Galip Engin Şimşek'e de çalışmaya olan katkıları için müteşekkirim.

Galatasaray Üniversitesi Kamu Hukuku Bölümü'nde doktora eğitimi görme şansına sahip olmamı sağlayan Prof. Dr. Necmi Yüzbaşıoğlu'na, rahmetli Prof. Dr. Erdoğan Bülbül'e ve Prof. Dr. Vesile Sonay Evik'e minnettarım. Bu vesileyle çok değerli bir hukukçu olan Erdoğan hocamızı bir kez daha anmak isterim, toprağı bol olsun. 2022 yılı ne yazık ki Erdoğan hocamızın yanı sıra Prof. Dr. Tuğrul Ansay, Prof. Dr. Rona Aybay ve Prof. Dr. Sait Güran gibi yol göstericilerimiz ve ışığımız olan pek çok değerli öğretim üyesinin aramızdan ayrıldığı bir yıl oldu.

Çalışmanın aldığı süre sırasınca sabırla bekleyerek ve çalışmanın gelişimi konusunda tavsiyeler vererek beni asla yalnız bırakmayan, çalışmanın son haline gelmesinin görünmeyen kahramanı olan Kocaeli Üniversitesi Milletlerarası Hukuk Ana Bilim Dalı çalışma arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Murat Esmer özel bir teşekkürü hak etmektedir. Manevi desteği için Dr. Öğr. Üyesi Cihan Yüzbaşıoğlu'na ve metin düzeltmelerinde yardımını esirgemeyen Arş. Gör. Mehmet Mert Dermenci'ye teşekkür ederim.

Yine çalışmanın nihai hale gelmesinde sabırlı ve anlayışlı bekleyişleri için Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Bayram Keskin ve Kamu Hukuku Bölüm Başkanı Prof. Dr. Müslüm Akıncı'nın yanı sıra Doç. Dr. Ali Hakan Evik, Dr. Öğr. Üyesi Deniz Tekin Apaydın, Dr. Öğr. Üyesi Duygu Koçak Diker ve Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan Bekir Keskin'e de teşekkürü borç bilirim.

Önsöze sahip her çalışmamda bıkmadan dile getireceğim üzere bana hayatım boyunca gereken her türlü desteği veren ve beni yetiştirerek bugünlere getiren geniş aileme minnettarlığımı sunmak isterim. Eğitim ailede başlar; okullardan ve diplomalardan ibaret değildir.

Son olarak, bu çalışmadan yaşamı en çok etkilenen kişi olan, tabiri caizse çalışmanın ceremesini asıl çeken ve koşulsuz desteğini sunan, eşim Sedef Gürses Kaynakçıoğlu'na çok şey borçluyum.

Dilerim sonucu doktor unvanıyla taçlanan bu doktora tez çalışması ile elde edilen ehliyeti yıllar boyu başarılı şekilde taşıyabilirim. Umarım birçok insan bu çalışmadan ve bu çalışmanın ivmesiyle aynı konuda gelecekte yapılacak diğer çalışmalardan yararlanabilir. Nitekim uluslararası hukukta Türkçe eserlerin sayısının artmasının Türkiye'de uluslararası hukukla ilgili okur yazarlığı da artıracakını düşünüyorum. Ne yazık ki bu konuda hala çok eksikiz.

Bu çalışmayı insanlar tarafından yapılan her türlü kötülüğe rağmen insanlara bıkmadan kucak açmayı sürdüren doğaya adıyorum.

Arş. Gör. Uğur KAYNAKÇIOĞLU
Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Milletlerarası Hukuk Ana Bilim Dalı
Beşiktaş / İSTANBUL 2023

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	ii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	xi
ŞEKİL LİSTESİ.....	xiii
RÉSUMÉ.....	xiv
ABSTRACT	xxii
ÖZET.....	xxix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN ULUSLARARASI HUKUKA KONU OLMASI	7
I. ‘İklim Değişikliği’ Nedir? – Küresel Isınma ve Sera Etkisi Kavramlarından Farkı.....	7
II. Uluslararası Çevre Hukukunun Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde İklim Değişikliği .	15
A. Stokholm Konferansı Öncesindeki Dönem (...-1972): Uluslararası Çevre Hukukunun İlk Işıkları ve Birleşmiş Milletler’in Kurulmasının İklim Sorunlarının Bilimsel Kökenleri Konusundaki Çalışmalara Etkisi	20
B. Stokholm Konferansı Rio Konferansı Arasındaki Dönem (1972-1992)	27
1. Stokholm Konferansı Sonrasında Çevreyi ve İklim Sistemini Koruma Konusunda Yaşanan Gelişmeler: Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli’nin Kurulması ve İklim Değişikliğinin Birleşmiş Milletler Gündemine Getirilmesi	27
2. İklim Sisteminin ve Atmosferin Hukuki Statüsü Hakkında Tartışmalar: Kuramsal Sorunlar ve BMİDÇS’nin Hazırlık Çalışmaları	38
C. Rio Konferansı Sonrasındaki Dönem (1992-...)	51
1. Rio Konferansı Sonrasında Çevreyi ve İklim Sistemini Koruma Konusunda Yaşanan Gelişmeler: Çevreyi ve İklim Sistemini Koruma Konusunda Yeni Bir Bakış Açısı	51
2. İklim Değişikliği ile İlgili Çalışmaların ve İklim Değişikliği Rejiminin Günümüze Uzanan Gelişim Süreci.....	61
III. Uluslararası Hukukta İklim Değişikliği Rejimi	82
A. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS)	83
1. Yapılması, Onay Durumu ve İçindekiler	83
2. Amaç	84
3. İlkeler	88

a. Hakkaniyet İlkesi	92
b. Ortak Ama Farklılaştırılmış Sorumluluklar ve Göreceli Kabiliyetler İlkesi	96
c. Özel İhtiyaçlar ve Durumlar İlkesi	98
d. Önleme İlkesi ile İhtiyat İlkesi	100
e. Sürdürülebilir Kalkınma İlkesi	107
f. Uluslararası İş Birliği İlkesi	112
g. İyi Niyet İlkesi	114
h. Karşılıklı İlişki İlkesi	115
4. Taahhütler	116
a. BMİDÇS'nin Tüm Taraflarının Genel Yükümlülükleri	118
b. Gelişmiş Ükelere ve Ek I Listesi Taraflarına Özgü Yükümlülükler	120
c. Gelişmiş Ükelere ve Ek II Listesi Taraflarına Özgü Yükümlülükler	123
5. Kurumsal Yapı	124
a. Taraflar Konferansı	124
b. Sekretarya	128
c. Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı	129
d. Uygulama Yardımcı Organı	131
e. Mali Mekanizma	132
f. Uygulama Sistemi	135
(1). Raporlama	135
(2). Danışma	136
6. Diğer Hususlar	136
B. Kyoto Protokolü (KP)	137
1. Yapılması, Onay Durumu ve İçindekiler	137
2. Amaç	137
3. İlkeler	138
4. Taahhütler	139
a. KP'nin Tüm Taraflarının Genel Yükümlülükleri	140
b. Ek I Listesi Taraflarına Özgü Yükümlülükler	143
c. Gelişmiş Ükelere ve Ek II Listesi Taraflarına Özgü Yükümlülükler	147
5. Kurumsal Yapı	148
a. Protokol Taraflar Toplantısı	148
b. Sekretarya	151
c. Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı	152
d. Uygulama Yardımcı Organı	152
e. Mali Mekanizma	153

f. Ortak Uygulama Mekanizması	154
g. Temiz Kalkınma Mekanizması	155
h. Salım Ticareti Mekanizması	156
i. Uygunluk Sistemi	156
6. Diğer Hususlar	160
C. Paris Anlaşması (PA)	160
1. Yapılması, Onay Durumu ve İçindekiler	160
2. Amaç	161
3. İlkeler	163
4. Taahhütler	164
5. Kurumsal Yapı	172
a. Anlaşma Taraflar Toplantısı.....	172
b. Sekreteryaya	175
c. Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı.....	176
d. Uygulama Yardımcı Organı.....	177
e. Mali Mekanizma	177
f. Azaltmada İş Birliği Yaklaşımı ve Azaltma Mekanizması.....	178
g. Kayıp ve Zarar Mekanizması.....	181
h. Teknoloji Mekanizması.....	182
i. Uygulama ve Uygunluk Sistemi	183
j. Diğer Yardımcı Organlar, Mekanizmalar ve Sistemler	185
6. Diğer Hususlar	186
IV. İklim Değişikliğinin Uluslararası Hukuka Konu Olması ve İklim Değişikliği Rejimi ile İlgili Değerlendirme.....	186
İKİNCİ BÖLÜM: ULUSLARARASI DENİZ HUKUKUNUN VE DENİZLERİN İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ REJİMİ İLE İLİŞKİSİ	190
I. Denizler ile Atmosfer ve İklim Sistemi İlişkisi: İklim Değişikliği Nedeniyle Denizlerde Yaşanan Değişimler	190
II. Uluslararası Deniz Hukukunun Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Çevre ve İklim Değişikliği.....	197
A. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Öncesindeki Dönem (...-1982): Uluslararası Deniz Hukukunun İlk Düzenlemelerinin ve Gelişmelerinin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı.....	201
B. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Sonrasındaki Dönem (1982-...)....	209
1. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı	209

2. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Sonrası Düzenlemelerin ve Gelişmelerin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı	212
III. Uluslararası Deniz Hukuku ile İklim Değişikliği Rejiminin İlişkisi: İki Alan Arasındaki Bağlantının ve Çatışmanın Yorumlanması.....	222
A. Lafzi Bağlantı: Uluslararası Deniz Hukukunun Çevreye İlişkin Temel Kavramları ile İklim Değişikliği Rejiminin Temel Kavramları	226
1. Okyanus ve Deniz Terimleri ile Deniz Çevresi Kavramının Kapsamı – Denizler ve Deniz Çevresi İklim Sisteminin Parçası Mıdır?.....	226
2. Deniz Çevresinin Kirliliği Kavramının Kapsamı – Deniz Çevresinin Değişimi ve İklim Değişikliğine Neden Olan Sera Gazlarının Olumsuz Etkileri Deniz Çevresinin Kirliliğine Yol Açmakta Mıdır?.....	230
B. Teleolojik Bağlantı: Uluslararası Deniz Hukukunun Amaçları ile İklim Değişikliği Rejiminin Amaçları.....	237
C. Sistematik Bağlantı: Uluslararası Deniz Hukuku ile İklim Değişikliği Rejimi Normları Arasındaki Geçişkenlik ve Olası Çatışma	238
IV. İklim Değişikliği Nedeniyle Denizlerde Yaşanan Değişimlerin Uluslararası Deniz Hukukunda Etkilediği Başlıca Konular	247
A. Denizlerdeki Doğal Kaynakların Kullanımı ile Deniz Çevresinin Korunması ve Muhafazası.....	248
1. Deniz Çevresinin Kirliliğe Karşı Korunması	251
a. Kara Kökenli Kirlilik	253
b. Deniz Yatağı Faaliyetlerinden Kaynaklanan Kirlilik.....	256
c. Denizlere Boşaltım Yoluyla Kirlilik	260
d. Gemi Kaynaklı Kirlilik	265
e. Atmosferden veya Atmosfer Aracılığıyla Kirlilik.....	269
2. Deniz Canlı Kaynaklarının Korunması	271
3. Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması	274
4. Kutup Bölgelerinde Denizlerdeki Doğal Kaynakların Kullanımı ile Deniz Çevresinin Korunması ve Muhafazası	278
a. Güney Kutup Bölgesi (Antarktika Bölgesi)	280
(1). Güney Kutup Bölgesinde Deniz Çevresinin Kirliliğe Karşı Korunması ...	285
(2). Güney Kutup Bölgesinde Deniz Canlı Kaynaklarının Korunması	289
(3). Güney Kutup Bölgesinde Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması	292
b. Kuzey Kutup Bölgesi (Arktika Bölgesi)	294
(1). Kuzey Kutup Bölgesinde Deniz Çevresinin Kirliliğe Karşı Korunması ...	300
(2). Kuzey Kutup Bölgesinde Deniz Canlı Kaynaklarının Korunması	307
(3). Kuzey Kutup Bölgesinde Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması	312
B. Deniz Çevresindeki Değişimler Sonucunda Esas Çizgilerin (Hatların) ve Deniz Alanlarının Belirlenmesiyle Sınırlandırılması	315

1. Esas Çizgilerin ve Esas Çizgilere Göre Hesaplanan Deniz Alanlarının Dış Sınırlarının Hesaplanması	320
2. Deniz Alanlarının Sınırlandırılması	332
3. Adaların Esas Çizgilerinin ve Deniz Alanlarının Belirlenmesiyle Deniz Alanlarının Sınırlandırılması.....	337
a. Atollerden, Resiflerden ve Takımadalardan Doğan Hakların İncelenmesi.....	343
b. Yapay Ada İnşa ve Ada Islah veya Tahkimatı Eylemlerinin Hukukiliği.....	346
4. Kıyı Devletlerinin Egemenlik Haklarının Kullanımı ve Yetkilerinin Belirlenmesi	348
5. Buzla Kaplı Bölgelerin Tespitiyle Bu Bölgelerdeki Esas Çizgilerin, Deniz Alanlarının ve Egemenlik Haklarının Belirlenmesi	351
a. Uluslararası Hukukta Buzun Statüsü, Buz Çeşitleri ve Buzla Kaplı Bölgelerin Tespiti	351
b. Buzla Kaplı Bölgelerdeki Esas Çizgilerin ve Deniz Alanlarının Belirlenmesiyle Deniz Alanlarının Sınırlandırılması	355
(1). Güney Kutup Bölgesi	356
(2). Kuzey Kutup Bölgesi	362
V. Uluslararası Deniz Hukukunun ve Denizlerin İklim Değişikliği ve İklim Değişikliği ile İlişkisi Hakkında Değerlendirme	378

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ NEDENİYLE DENİZLERDE YAŞANAN DEĞİŞİMLER VE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN DENİZLER ÜZERİNDEKİ OLUMSUZ ETKİLERİ KONUSUNDA ORTAYA KOYULAN ÇEŞİTLİ ÇÖZÜM ÖNERİLERİ 381

I. Çeşitli Çözüm Önerileri ve Bu Önerilerin Ortaya Koyulma Sebepleri	381
A. Devlet Olma Kuramları Kapsamındaki Çözüm Önerileri.....	382
1. Devleti Oluşturan Belirli Bir Toprak Parçası Unsurunun Eksikliğinde Devletin Varlığının Devamına İlişkin Olasılıkların Uygulanabilirliği	385
2. Kendi Kaderini Tayin Hakkının Uygulanabilirliği	388
3. Neye Sahipsen Ona Sahip Kal İlkesinin Uygulanabilirliği.....	394
4. Devleti Oluşturan Hükümet Unsurunun Eksikliğinde Devletin Varlığının Devamının Sürgündeki Hükümet Kuramı Yoluyla Uygulanabilirliği	400
B. Kişilerin Korunmasına İlişkin Kurallar Kapsamındaki Çözüm Önerileri	402
1. Yerinden Edilme, Göç, Sığınma, Mülteci ve Vatandaşlık Hukuku	404
2. Uluslararası İnsan Hakları Hukuku.....	414
C. Uluslararası Hukukun Kaynakları Kapsamındaki Çözüm Önerileri	419
1. Uluslararası Andlaşmalar Hukuku Kapsamındaki Çözüm Önerileri	420
a. İklim Değişikliği Rejiminin Uyarlanabilirliği.....	421
b. Uluslararası Deniz Hukukunun Uyarlanabilirliği	422
c. Şartların Esaslı Değişiminin Uygulanabilirliği	425

d. Üçüncü Devletlerin Durumu ve İtirazlarının Engellenebilirliği	432
2. Uluslararası Teamül Hukuku Kapsamındaki Çözüm Önerileri	434
3. Uluslararası Örgüt Kararları Kapsamındaki Çözüm Önerileri.....	436
D. Uluslararası Hukukta Sorumluluğa İlişkin Kurallar Kapsamındaki Çözüm Önerileri	441
1. Uluslararası Çevre Hukuku ve İklim Değişikliği Rejimi Kapsamında Sorumluluğun İncelenmesi	444
2. Uluslararası Deniz Hukuku Kapsamında Sorumluluğun İncelenmesi	450
3. Uluslararası Hukukta Devletin Sorumluluğuna İlişkin Genel Kurallar Kapsamında Sorumluluğun İncelenmesi	453
a. Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemin Tespiti ve Atfedilmesi	453
(1). Uluslararası Hukuka Aykırı Eylem	453
(a). Uluslararası Bir Yükümlülüğün İhlali	456
(b). Uluslararası Hukuk Kapsamında Devlete Atfedilebilirliği	459
(2). Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemle Eylemin Sonuçları Arasında Nedensellik Bağının Kurulması	460
(3). Hukuka Aykırılığı Ortadan Kaldıran Durumlar	462
b. Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemin Sonuçları	463
(1). Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemde Bulunan Devlet Açısından	463
(a). Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemi Durdurma ve Tekrarlamama Yükümlünün Yerine Getirilmesi.....	464
(b). Uluslararası Hukuka Aykırı Eylem Sonucu Ortaya Çıkan Zararlarda Onarım Yükümlülüğünün Yerine Getirilmesi	464
(i). Eski Hale Getirme	465
(ii). Tazminat.....	466
(iii). Manevi Tatmin.....	468
(2). Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemden Etkilenen Devlet Açısından	469
E. Uluslararası Yargı Organları ve Uyuşmazlık Çözüm Mekanizmaları Kapsamındaki Çözüm Önerileri.....	469
1. Uluslararası Çevre Hukukunda ve İklim Değişikliği Rejiminde Uyuşmazlıkların Çözülmesi ve Yargı Organlarının Rolü	471
2. Uluslararası Deniz Hukukunda Uluslararası Uyuşmazlıkların Çözülmesi ve Yargı Organlarının Rolü	475
3. Yargılamanın Yenilenmesi/İadesi Olasılığı	484
II. İklim Değişikliği Nedeniyle Denizlerde Yaşanan Değişimler ve İklim Değişikliğinin Denizler Üzerindeki Olumsuz Etkileri Konusunda Getirilen Çeşitli Çözüm Önerileri Hakkında Değerlendirme	487
SONUÇ.....	490
KAYNAKÇA	496

KİTAPLAR.....	496
KİTAP BÖLÜMLERİ	502
MAKALELER.....	507
ULUSLARARASI ANDLAŞMALAR.....	515
ULUSLARARASI YARGI – DAVALAR VE KARARLAR	522
BM GENEL KURUL KARARLARI	529
BM GÜVENLİK KONSEYİ KARARLARI.....	534
UHK BELGELERİ VE RAPORLARI.....	536
DİĞER BM BELGELERİ VE RAPORLARI	537
HİDP BELGELERİ VE RAPORLARI.....	540
TARAFLAR KONFERANSI, PROTOKOL TARAFLAR TOPLANTISI VE ANLAŞMA TARAFLAR TOPLANTISI BELGELERİ	541
KP UYGUNLUK MEKANİZMASI İCRA ŞUBESİ KARARLARI	544
SÖZLÜKLER – ANSİKLOPEDİLER.....	545
TEZLER.....	546
DİĞER KAYNAKLAR.....	546
ÖZGEÇMİŞ.....	559

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AIHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AIHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
akt.	: aktaran
ASIL	: American Society of International Law
bkz.	: bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BMAEK	: Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu
BMÇKK	: Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (Rio Konferansı)
BMÇP	: Birleşmiş Milletler Çevre Programı
BMDHS	: Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi
BMEBKÖ	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
BMİÇK	: Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı (Stokholm Konferansı)
BMİDÇS	: Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi
BMKP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
BMMYK	: Birleşmiş Milletler Mülteci Yüksek Komiserliği
ÇED	: çevresel etki değerlendirmesi
çev.	: çeviren
DHM	: Daimî Hakemlik Mahkemesi
DMÖ	: Dünya Meteoroloji Örgütü
dn.	: dipnot
DSÖ	: Dünya Sağlık Örgütü
ed.	: editör
eds.	: editörler
EİKÖ	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
EJIL	: European Journal of International Law
ESKHS	: Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme
fr.	: fransızca
GKRY	: Güney Kıbrıs Rum Yönetimi
HİDP	: Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli
ing.	: ingilizce
isp.	: ispanyolca
KÇK	: Küresel Çevre Kuruluşu
KP	: Kyoto Protokolü
lat.	: latince
m.	: madde
MC	: Milletler Cemiyeti
MSHS	: Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme
no.	: numara
p.	: paragraf
PA	: Paris Anlaşması
s.	: sayfa

SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TDK	: Türk Dil Kurumu
UAD	: Uluslararası Adalet Divanı
UDHM	: Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi
UDÖ	: Uluslararası Denizcilik Örgütü
UDYO	: Uluslararası Deniz Yatağı Otoritesi
UHD	: Uluslararası Hukuk Derneği
UHK	: Uluslararası Hukuk Komisyonu
UMÖ	: Uluslararası Meteoroloji Örgütü
UMSHAK	: Uzun Menzilli Sınırötesi Hava Kirlenmesi Sözleşmesi
USHÖ	: Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü
UYYDA	: Ulusal Yargı Yetkisi Dışındaki Alanlar
VAHS	: Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
vs.	: vesaire
vol.	: cilt
YİF	: Yeşil İklim Fonu

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No

Şekil 2.1 : Harita 1: Antarktika Andlaşması'na ve Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sözleşmesi'ne göre Güney Kutup Bölgesi sınırları	284
Şekil 2.2 : Harita 2: Kutup Kodu'na göre Güney Kutup Bölgesi'ne dahil olan denizlerin sınırları	288
Şekil 2.3 : Harita 3: Kutup Kodu'na göre Kuzey Kutup Bölgesi'ne dahil olan denizlerin sınırları	306
Şekil 2.4 : Harita 4: Güney Kutup Bölgesi'nde buzla kaplı bölgelerin ve deniz buzunun yıl içindeki değişim sınırları	356
Şekil 2.5 : Harita 5: Kuzey Kutup Bölgesi'nde buzla kaplı bölgelerin ve deniz buzunun yıl içindeki değişim sınırları	362
Şekil 2.6 : Harita 6: Kuzey Kutup Bölgesi'nde deniz alanı hesaplamalarına ve sınırlandırmalarına ilişkin harita	377

RÉSUMÉ

Dans le contenu de cette thèse intitulée “Les effets du changement climatique sur les mers en droit international” ont été examinés les effets du changement sur les mers, quelles règles de droit international et de quelle manière peuvent y être appliquées et si les règles de droit international existantes sont suffisantes. À cette fin, dans l’étude divisée en trois, il a été essayé d’atteindre certains résultats en examinant le régime des changements climatiques, le droit maritime international et les autres domaines pertinents du droit international.

Dans la première partie de l’étude, afin de mieux comprendre la relation entre le changement climatique et le droit international, après avoir défini le concept de changement climatique dans le cadre de la question “Qu’est-ce que le changement climatique et comment est-il introduit dans le droit international?” il a d’abord été révélé comment le concept de changement climatique est reflété dans les règles que nous pouvons déterminer comme droit international de l’environnement. En déterminant que l’aspect du changement climatique qui présente une importance pour le droit international est l’aspect qui provoque l’accumulation de gaz à effet de serre d’origine humaine dans l’atmosphère, le processus de détermination scientifique constatant que cette question provoque un problème environnemental mondial qui concerne tous les États a été révélé; il a été observé comment le processus historique, par lequel la lutte contre l’émission des gaz à effet de serre devient l’objet de l’ordre juridique international pour lutter contre le problème environnemental, interagit avec le processus de développement historique du droit international de l’environnement. L’insuffisance du droit international de l’environnement dans la lutte contre le changement climatique au cours de la période écoulée a entraîné la formation d’un régime indépendant de protection du système climatique lors des discussions sur la protection de l’atmosphère, où les effets négatifs des gaz à effet de serre qui causent théoriquement le changement climatique sont reflétés. Ainsi, on a vu pourquoi le changement climatique se produit en droit international en tant que régime distinct de la protection de l’atmosphère; la question “Existe-t-il un régime de système climatique en termes de protection de l’environnement dans le droit international ou un ordre juridique qui traite de l’atmosphère de manière holistique?” a été répondue. En fait, cette situation montre que la création d’un régime juridique qui vise la question de l’environnement en personne avec une approche utilitaire a été préférée à un cadre général sur la protection de l’atmosphère qui inclura la perspective de la protection spatiale en matière de changement climatique; que le concept de “préoccupation commune de l’humanité” protectionniste, qui émerge dans les théories du droit international et qui se focalise directement sur la question en conclusion de la recherche d’une solution causée par le changement climatique, est en relation avec le concept de “patrimoine commun de l’humanité”, qui est un concept plus spatial.

En 1992, la Convention-Cadre des Nations Unies sur les Changements Climatiques (CCNUCC) a été conclue en tant que premier traité international sur le changement climatique; le Protocole de Kyoto (PK) et l’Accord de Paris (AP) ont été

ajoutés en tant que nouveaux traités internationaux pour renforcer la lutte contre le changement climatique selon les conditions de l'époque. La réponse à la question "Quels sont les règlements de droit international concernant les changements climatiques?" a été les règlements de ces trois traités internationaux de même que les autres sources de droit international façonnées dans l'orbite de ces règlements. L'évolution au fil du temps de cet ordre, que nous appelons le régime du changement climatique, ne doit pas seulement être lu positivement alors que quand il est interprété à l'envers, il apparaît également que le cadre du régime du changement climatique, qui a été créé au début, est en réalité faible et insuffisant. Cependant, l'étalement de l'évolution du régime sur le temps a augmenté le nombre d'États signataires des traités en dépit de certains débats qui affectent négativement le consensus, a augmenté la légitimité juridique des actions au sein du régime. La question de savoir si "Les règlements sur le changement climatique sont suffisantes ou non pour lutter contre le changement climatique ou présentent-elles des lacunes?" entre en jeu dans ce contexte. Oui, les règlements liés au changement climatique ont des lacunes; par conséquent les règlements pertinentes sont constamment en cours d'élaboration. "Quelles sont les limites de la réglementation sur le changement climatique? Est-ce qu'il est lié à la mer?" sont des questions qui laissent surgir un paradoxe intéressant lorsque la question est examinée dans le cadre de ces évolutions. Le régime du changement climatique, qui ne privilégie pas une approche spatiale en se concentrant sur ce problème environnemental en ciblant directement le changement climatique et qui vise à être plus utilitaire dans le cadre du problème, n'a pas atteint la prévalence spatiale du système climatique dont il vise à maintenir l'équilibre; il est resté faible notamment en termes de dispositions relatives aux mers.

Dans la deuxième partie de l'étude, le droit maritime international et le lien entre les mers et les changements climatiques et le régime des changements climatiques ont été examinés. Les mers occupent une place importante dans le cycle du gaz, du rayonnement et de la chaleur de la planète dans le cadre du système climatique. À la suite des recherches scientifiques, il a été découvert que les effets négatifs du changement climatique ont de nombreuses répercussions sur les mers ainsi que sur l'atmosphère. Alors, quels sont les effets du changement climatique sur les mers? Quels sont ces effets qui seront la réponse à la question? Selon Le Panel Intergouvernemental sur le Changement Climatique (PICC), l'organisation scientifique qui guide les organismes politiques et juridiques internationaux sur le changement climatique, ceux-ci sont répertoriés comme l'augmentation des températures des mers, la diminution de l'oxygène dans les mers, l'acidification des mers, la diminution de la taille des icebergs et l'élévation du niveau de la mer. Tous ces changements dans les mers ont soulevé la question suivante: "De quelle manière le changement climatique a-t-il trouvé sa place dans le droit maritime international?" dans la perspective de la prise de mesures de protection contre le changement climatique dans les mers. Lorsque l'on examine le processus de formation historique et la structure du droit maritime international, on constate que le changement climatique n'a pas trouvé sa place longtemps dans le droit maritime international et même n'a pas été pleinement pris en compte pendant que le droit maritime international se développe, bien qu'on soit conscient de l'existence d'une telle possibilité.

Le fait que le changement climatique soit considéré comme tout à fait remarquable en termes de mers se situe à la fin des années 1980; au cours de ces années, on voit que le problème de l'élévation du niveau de la mer, en particulier

dans le cadre du changement climatique, est soumis à l'Assemblée Générale des Nations Unies en tant que sujet à débattre. Ces années coïncident avec la date après laquelle les dispositions de la Convention des Nations Unies sur le droit de la mer (CNUDM), également appelée le règlement la plus fondamentale du droit maritime international et de la constitution des mers, ont été déterminées. Pour cette raison, tout en déterminant le lien entre les changements climatiques et le droit maritime international, il fallait tout d'abord procéder à un examen par le biais d'un lien littéral, téléologique et systématique qui inclurait davantage de points de départ. Ainsi, dans la perspective de l'interprétation dans une intégrité systématique des normes, des termes, des concepts et du but du droit maritime international et des normes, des termes, des concepts et du but dans le régime de changement climatique, il a été déterminé dans quelle mesure ils sont transitionnels entre eux; partant de l'idée que les problèmes que l'on peut trouver à ces points ne peuvent concerner que la spécificité des contenus des règlements, on a passé à la phase d'analyse plus profonde des règlements relatifs au changement climatique du droit maritime international. Quand on analyse la question "Quelles questions de droit maritime international concernent la lutte contre le changement climatique et les obligations découlant du régime de lutte contre le changement climatique?" en termes de droit maritime international, en réfléchissant à travers les chapitres cités dans la CNUDM, les grandes lignes et les zones de juridiction maritime affectées par les changements géographiques du milieu marin et la protection des ressources naturelles et du milieu marin, qui sont les questions qui causeront des problèmes dus aux changements climatiques dans les mers, sont discutées en termes de changement climatique et détaillées dans le cadre des discussions actuelles du droit maritime international sur ces questions. Ainsi, on a pu répondre à la question "Quel est l'effet des problèmes causés par les changements dans les mers sur des questions telles que la détermination des zones marines dans leur ensemble et la protection du milieu marin?".

Dans le cadre de la protection des ressources naturelles et du milieu marin en mer, une rubrique a été consacrée à la pollution, à la protection des ressources biologiques marines, à la protection de la diversité biologique et, une fois de plus, la reprise de toutes ces questions spécifiques aux pôles. Après cela, la question qui s'est posée était la suivante: "Le droit maritime international est-il réglementé conformément aux obligations imposées dans le cadre du régime du changement climatique et de la lutte contre le changement climatique dans les domaines susmentionnés?" Du point de vue des sources de pollution, bien que la pollution par l'atmosphère soit directement liée à la question, il a été observé que le domaine le plus développé dans le cadre de la réduction des changements climatiques et de l'adaptation aux changements climatiques, qui sont les principaux objectifs du régime des changements climatiques, est la pollution découlant des navires par le biais des règlements de l'Organisation Maritime Internationale (OMI); il a été observé qu'il y a quelques développements dans les domaines de la pollution due aux activités au fond des mers et aux rejets dans les mers et de nouvelles discussions sur la géo-ingénierie marine. Ce qui est intéressant, c'est que malgré le fait que les principales activités qui causent le changement climatique se déroulent sur terre, l'élaboration de règlements sur la pollution terrestre vient tout à fait en arrière. En ce qui concerne les ressources biologiques marines, la question est davantage dans le domaine d'intérêt de la gestion régionale de la pêche. La protection de la biodiversité marine est un domaine où un nouveau texte de traité a été créé et des développements ont été réalisés en 2023. En raison du gel des revendications de souveraineté en

Antarctique dans la région du pôle Sud dans les régions arctiques, il a été observé que l'administration internationale a eu des initiatives pour protéger l'environnement; et dans la région arctique, dans une approche coopérative des États côtiers, il a été constaté qu'il existe des initiatives qui prennent en compte le changement climatique dans la protection du milieu marin. Étant donné que la protection des ressources naturelles et du milieu marin est un intérêt commun de tous les États, on peut dire que des efforts intenses sont déployés pour intégrer le changement climatique dans le système du droit maritime international, à l'exception de quelques problèmes mineurs à cet égard. Le sujet qui engendrera des problèmes encore plus grands à la suite du changement climatique est la modification des grandes lignes et de la juridiction maritime. Les intérêts des États se différencient en cette matière et comme le système actuel de calcul et de limitation de la zone maritime est très équilibré, il n'a pas été possible d'aller au-delà des débats de la doctrine et des études menées par la Commission Juridique Internationale (CJI). Dans ce contexte, un titre a été consacré aux continents, aux zones maritimes, aux îles, aux droits de l'État côtier et aux régions couvertes de glace; il a été constaté que les problèmes liés à chaque titre provenaient des grandes lignes à travers la détermination des zones terre-mer. Dans les rubriques concernées, les dispositions du droit maritime international en la matière sont pesées en fonction de celles qui peuvent être utilisées en faveur ou contre les États affectés par l'élévation du niveau de la mer.

Dans la troisième partie de l'étude, les propositions de solution présentées en relation avec les différentes questions de droit international pour les problèmes qui se posent à la suite de l'examen des droits et obligations concernant la lutte contre les changements climatiques ainsi que les droits et obligations découlant du droit maritime international sont examinées. Dans ladite partie, les problèmes causés par les effets des changements climatiques sur les mers sont examinés dans le cadre du droit international de l'environnement, du régime des changements climatiques en relation avec les théories d'être Etat, les règles sur la protection des personnes, les sources du droit international, les règles sur la responsabilité en droit international, les règles du droit maritime international, les organes judiciaires internationaux et les mécanismes de règlement des différends. La raison d'une étude de cette manière est qu'il est nécessaire de traiter les questions connexes, en particulier en raison du fait que les actifs et les éléments de certains États sont partiellement ou complètement menacés en raison des changements dans les grandes lignes et les zones marines, car il ne sera pas suffisant de traiter les résultats découlant des effets négatifs du changement climatique sur les mers uniquement en termes de droit international de l'environnement, de régime de changement climatique et de droit maritime international. Ainsi, en termes de théories d'État, la question "Comment la qualité d'être État ou les éléments d'État peuvent-ils être protégés en cas de perte d'éléments de l'État à la suite des changements causés par le changement climatique dans les mers?" a été prioritairement soulevée.

La principale raison pour laquelle l'existence de l'État est menacée dans les cas où l'élévation du niveau de la mer affecte un certain élément terrestre qui constitue l'État est que l'existence du "territoire" qui constitue un élément de l'État en droit international est complètement liée au pays terrestre, c'est-à-dire à l'entité terrestre. Bien que la poursuite d'un État ou d'un gouvernement qui n'est pas un pays continental soit possible, le fait que cela soit à la merci d'autres États montre que le droit international contient un champ de lutte limité en termes d'États qui perdront

leurs profits conformément aux théories de l'État, étant donné que des théories telles que le droit à l'autodétermination qui peut être utilisé pour la protection du pays sans littoral et le principe de rester avec ce que vous détenez (*uti possidetis*) ne sont pas claires sur la façon de s'appliquer après l'évolution des conditions géographiques et qu'il peut être sanctionné par les décisions des organes judiciaires internationaux et des mécanismes de règlement des différends qui sont extrêmement difficiles à accéder pour une décision contraignante. Cette situation amène les États qui subissent une perte dans le pays continental à se tourner vers des décisions consultatives non contraignantes en droit international et des méthodes susceptibles d'attirer l'opinion publique de la communauté internationale, ainsi qu'à amener ces États à prendre eux-mêmes des mesures pour protéger leurs pays, mais le coût de ces mesures, qui peuvent également être évaluées dans le cadre de l'adaptation au changement climatique, dépasse le pouvoir des États concernés. Dans les cas où le pays continental ne peut pas se protéger, il sera nécessaire de protéger d'autres éléments de l'État et principalement les personnes vivant sur ce pays continental. Ainsi, dans le cadre des règles relatives à la protection des personnes, la question "Le droit des personnes déplacées, des migrations, de l'asile, des réfugiés et de la citoyenneté ou le droit des droits de l'homme peuvent-ils jouer un rôle?" prend de la valeur. À la suite des études faites, bien qu'il soit observé que le statut de réfugié inclut le statut juridique le plus protégé dans le cadre du déplacement, il est constaté que les personnes vivant en particulier dans les États insulaires et qui subiront une perte de terres, considèrent le statut de réfugié comme une perte de statut par rapport à leur situation actuelle; et qu'elles exigent par conséquent la protection de leur citoyenneté à travers l'existence de pays continental de leur État. Il a été souligné que dans le cas où l'existence en tant que pays continental de l'État ne peut pas être assuré même si un autre moyen de solution, peut-être le meilleur des pires, mis en œuvre paraît comme le passage de la population à la citoyenneté d'un autre État au lieu du statut de réfugié, il sera difficile pour le pays continental de revendiquer les ressources naturelles puisque la population de l'État dont le pays continental est perdu n'existera plus dans cette éventualité; et même les zones laissées par le pays continental peuvent être soumises aux exigences du pays vers lequel la citoyenneté de l'État perdu a été transférée.

Une façon de surmonter la stagnation des théories de l'État est de faire quelques adaptations dans les sources de droit international liées au sujet ou de proposer de nouvelles solutions par le biais de méthodes de création de ressources. Dans ce contexte, en termes de traités internationaux, la réponse à la question "Comment les traités internationaux existants peuvent-ils être adaptés aux changements dans les mers dus au changement climatique ou le traité peut-il être suspendu ou peut-on se retirer du traité s'il ne peut pas être adapté?" est envisagée. L'idée de procéder à une adaptation ou à une modification du régime des changements climatiques ou du droit maritime international n'a pas été possible depuis des années; tout en recourant à la manière d'élaborer un nouveau traité international dans le régime des changements climatiques, on a essayé de résoudre les problèmes avec des accords supplémentaires et en faisant des interprétations en fonction de la situation actuelle tout en restant distant de la modification de la - CNUDM. En termes de retrait des traités ou de l'expiration des traités, il n'y a aucune possibilité d'agir tout seul pour les États qui prétendent que l'élévation du niveau de la mer causée par le changement climatique entraîne un changement substantiel des conditions de l'élévation. Bien que les États dont le pays continental est perdu dans les traités par cette voie puissent essayer de protéger leurs droits par

des pratiques étatiques qui semblent être contraires à la CNUDM en posant la question “Est-il possible de créer de nouvelles pratiques étatiques qui relèvent du droit coutumier international à cet égard?”, on ne sait pas dans quelle mesure leurs pratiques recevront un soutien et si elles créeront une pratique généralisée. La situation actuelle dans laquelle la perte de terres est tellement à l’ordre du jour a attiré l’attention de l’Organisme des Nations Unies (ONU); en plus des décisions prises par l’Assemblée générale des Nations Unies depuis des années, il a été constaté que le changement climatique et les effets négatifs du changement climatique sont souvent inclus dans les décisions du Conseil de Sécurité des Nations Unies. En outre, bien que le Conseil de Sécurité de l’ONU ait tenté de déterminer le changement climatique comme un problème de sécurité internationale principalement à travers les conflits en Afrique dans le cadre des dommages causés dans les pays continentaux, la décision de 2021 dans cette voie a été rejetée par le veto russe. Pour cette raison, “Quel sera le rôle des organisations internationales et en particulier les décisions prises et à prendre par l’ONU?” est une question non résolue encore.

Dans le cas où les effets négatifs du changement climatique sur les mers ne peuvent être résolus comme indiqué ci-dessus, la responsabilité des États et l’utilisation de méthodes de règlement des différends avec des recours judiciaires seront à l’ordre du jour. L’applicabilité des règles relatives à la responsabilité en droit international à la question de changements climatiques répond à la question suivante: “Peut-on mettre en place des mécanismes internationaux de responsabilité pour les effets nocifs causés par les changements dans les mers dus aux changements climatiques?”. À ce stade, s’il faut répondre à la question “Sur quelle base la responsabilité est-elle déterminée dans le droit international de l’environnement, le régime des changements climatiques et le droit maritime international? Est-il possible de mettre en place une réparation pour compenser les dommages résultant des violations subies dans le cadre des obligations dans ces domaines?” on voit que les réglementations concernant la responsabilité dans le régime du changement climatique ne sont basées que sur des responsabilités communes mais différenciées et que les règles traditionnelles concernant la responsabilité de l’État ne sont pas directement incluses. En droit international de l’environnement, il existe une structure de responsabilité fondée sur la pratique internationale à travers l’obligation de ne pas causer davantage de dommages. Tandis que dans le droit maritime les méthodes liées à chaque domaine de responsabilité sont utilisables en fonction du sujet auquel elles se rapportent. Dans ce cas, lorsqu’il sera déterminé qui est responsable des obligations du régime en se tournant vers le régime du changement climatique, puisque les États sont responsables devant tout le monde, le mécanisme de responsabilité de l’État entrera en jeu. Dans ce contexte, lorsqu’une action contraire au droit international est attribuée à l’État, avant tout il devrait y avoir un lien de causalité entre l’action et l’État. Par conséquent, tout d’abord, l’action de l’État devrait être contraire à la loi. Cependant, on constate qu’il est toujours légal d’émettre une certaine quantité de gaz à effet de serre dans les limites prévues par le régime de lutte contre le changement climatique. Au niveau de l’attribution à l’État, bien que l’obligation de prévention et les soins puissent entrer en jeu, le problème le plus fondamental dans la mise en œuvre de la responsabilité dans le changement climatique est l’établissement d’un lien de causalité; il est important de lier les activités qui causent le changement climatique et les changements qui se produisent dans les mers en raison du changement climatique. Étant donné que les émissions de gaz à effet de serre sont une action continue dont chaque État est à l’origine et que

chaque État est lésé, il sera nécessaire de déterminer, par des calculs scientifiques à ce stade, quel État nuit à quel État et dans quelle mesure il nuit à la mer. Cependant, il est extrêmement difficile de faire des calculs précis et clairs dans cette direction. La difficulté de déterminer les dommages rend également difficile la réparation des dommages. Bien qu'il existe des moyens séquentiels et graduels de restauration, de compensation et de satisfaction morale pour la réparation, la restauration ou le calcul de la compensation ne sont pas possibles dans certains cas tels que la fonte des glaces dans les pôles; ces tentatives n'ont aucun sens. En fait, les obligations de soutien financier imposées aux pays développés dans le cadre du régime de lutte contre le changement climatique fonctionnent dans ce contexte comme un système d'indemnité *a priori* dépendant de la responsabilité historique des États développés. Lorsqu'on considère qu'on essaye de mettre le mécanisme de Perte et de Préjudices hors du champ de responsabilité et d'indemnité, ce mécanisme devrait également jouer un rôle dans l'allègement du fardeau financier en matière d'adaptation. Toutefois, comme mentionné précédemment, le problème ici doit se focaliser sur le fait que les coûts augmenteront proportionnellement aux difficultés rencontrées et si ces coûts pourront être supportés.

Au niveau des organes judiciaires internationaux et des mécanismes de règlement des différends, "Les parties du droit maritime international, du droit international de l'environnement et du régime des changements climatiques liées au règlement des différends sont-elles suffisantes pour traiter toutes ces questions? Ou d'autres mécanismes seront-ils nécessaires pour résoudre les différends? Par exemple, est-il nécessaire de créer un tribunal international du droit de l'environnement? Sinon est-il possible que la Cour internationale de Justice, qui est un organe judiciaire à caractère général, ainsi que l'institution d'arbitrage et les mécanismes de suivi et de réconciliation en matière de changement climatique ou la Cour internationale de droit maritime jouent un rôle actif? Si c'est possible, ces voies de solutions seront-elles suffisantes ou faudra-t-il recourir à d'autres moyens?" Comme réponse à ces questions, on peut affirmer que malgré l'absence d'une juridiction spécifique ou d'un mécanisme de règlement des différends dans le droit international de l'environnement, il existe plusieurs juridictions et mécanismes de règlement des différends dans le régime des changements climatiques et le droit maritime international. Parmi ceux-ci, le mécanisme de réconciliation du régime des changements climatiques n'a pas encore été mis en œuvre; le règlement des différends s'est concentré sur la Cour Internationale de Justice (CIJ) ou l'arbitrage. Bien qu'on observe que le droit maritime international libère davantage les voies de recours, il inclut également la Cour Internationale de Droit Maritime (CIDM) en plus de la CIJ ou l'arbitrage privé. Le problème principal à ce stade est la possibilité pour les États d'exprimer son consentement pour recourir aux organes ou aux mécanismes judiciaires qui prendront des décisions contraignantes sur cette question et de se heurter à l'obstacle de l'effet judiciaire concurrent. En fait, étant donné que ces possibilités sont prévues, on a déjà recouru à demander en priorité à la CIJ et à la CIDM de donner leurs avis consultatifs dès maintenant, avant que ces possibilités ne soient inscrites à l'ordre du jour. Dans la situation actuelle, on voit que la communauté internationale s'appuie sur ces deux avis consultatifs pour l'avenir de l'ordre juridique international en matière de changement climatique et des effets du changement climatique sur les mers. Toutefois, bien qu'il semble que les avis consultatifs qui seront donnés tant par la CIJ que par la CIDM ne puissent aller généralement au-delà de l'interprétation du droit international et des traités internationaux en cette matière qui est généralement dominée par les règlements des

traités internationaux en raison de leurs qualités consultatives, il est également possible de créer une nouvelle feuille de route, même si cela paraît peu.

ABSTRACT

The content of this thesis titled “The Effects of Climate Change on the Seas in International Law” discusses which international law rules may be applied and how they may be applied to the effects of climate change on the seas and the consequences arising as a result of these effects, and whether the existing international law rules are sufficient. The study, which was divided into three parts for this purpose, attempted to obtain some conclusions by examining the climate change regime, the International Law of the Sea, and other related areas of international law.

In the first part of the study, the concept of climate change is defined within the scope of the question “What is climate change and how has it been included in international law?” in order to better understand the relationship between climate change and international law, and then it is explained how the concept of climate change is reflected in the rules that we can recognize as international environmental law. After determining that the important aspect of climate change for international law is the man-made accumulation of greenhouse gases in the atmosphere, the process of making the scientific determination that this causes a global environmental problem affecting all states has been revealed; it has been shown how the historical process of the struggle against greenhouse gas emissions in order to combat this environmental problem has interacted with the historical development process of international environmental law. The inadequacy of international environmental law in combating climate change in the past era led to the emergence of an independent climate system protection regime during debates on the protection of the atmosphere, which theoretically reflects the negative effects of greenhouse gases that cause climate change. Thus, it has shown why climate change has found a place in international law as a separate regime from the protection of the atmosphere, and the question “Is there a climate system regime in international law for the protection of the environment or is there a legal order that deals with the atmosphere holistically?” has been answered. Indeed, this shows that instead of a general framework on the protection of the atmosphere, which would include a spatial protection perspective on the environment, a choice was made to create a legal regime that targets the environmental problem itself with a utilitarian approach; this also shows how the protectionist concept of “common concern of humanity”, which emerged in international law theories as a result of the search for solutions arising from climate change and directly focuses on the problem, is related to the concept of “common heritage of humanity”, which is a more spatial concept.

In 1992, the first international treaty on climate change, the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), was concluded; this framework convention was supplemented by the Kyoto Protocol (KP) and Paris Agreement (PA) as new international treaties to strengthen the fight against climate change based on the circumstances of the time. The answer to the question “What are the international law regulations concerning climate change?” is the regulations of

these three international treaties and other sources of international law shaped in the course of these regulations. The development of this regime, which we call the climate change regime, over time should not only be read positively; if interpreted from the opposite perspective, it also reveals that the framework of the climate change regime established at the beginning is actually weak and inadequate. However, the development of the regime over time has increased the number of states party to the treaties in the regime and increased the legal legitimacy of the actions within the scope of the regime despite some controversies that negatively affect the consensus. It is precisely in this context that the question “Are the regulations on climate change sufficient in combating climate change or do they have shortcomings?” comes into play. Yes, regulations on climate change have shortcomings; therefore, the relevant regulations are constantly being improved. When the questions “What are the limits of regulations on climate change? Is there a connection with the seas?” are considered in the context of these developments, an interesting paradox emerges. The climate change regime, which does not opt for a spatial approach by focusing on this environmental problem by directly targeting climate change but aims to be more utilitarian within the framework of the problem, has not been able to reach the spatial extent of the climate system whose balance it aims to maintain, and it remains weak, especially in terms of provisions related to the seas.

The second part of the study examines the international law of the sea and the connection of the seas with climate change and the climate change regime. As a part of the climate system, the seas play an important role in the gas, radiation, and heat cycle of the planet. Scientific research has discovered that the negative effects of climate change have many impacts on the seas as well as the atmosphere. So, what are these effects, which will also be the answer to the question “What are the effects of climate change on the seas?”. According to the scientific organization Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), which provides guidance to international political and legal bodies on climate change, these are listed as increasing sea temperatures, decreasing oxygen in the seas, acidification of the seas, decreasing the size of sea ice, and changing sea level. All these changes in the seas have given rise to the question “How has climate change found a place in the international law of the sea?” in terms of taking measures to protect the seas against climate change. An analysis of the historical formation process and structure of the international law of the sea reveals that climate change did not find a place in the international law of the sea for a long time, and even when the international law of the sea was being developed and the existence of such a possibility was recognized, it was not considered at all.

It was only in the late 1980s that climate change was fully recognized to be significant in terms of the seas; in these years, the issue of rising sea levels within the scope of sea level change came before the United Nations (UN) General Assembly as an issue. These years coincide with the date after the provisions of United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS), the most fundamental regulation of the international law of the sea and the so-called constitution of the seas, were determined. Therefore, it was necessary to examine the connection between climate change and the international law of the sea through a literal, teleological, and systematic connection that would include the starting points. Thus, it has been determined to what extent the norms, terms, concepts, and purpose of the international law of the sea are transitive to the norms, terms, concepts, and purpose

of the climate change regime in terms of interpretation within systematic integrity; and since the problems that may be present at these points can only be specific to the content of the regulations, a more in-depth analysis of the regulations of the international law of the sea on climate change has been carried out. While analyzing the question “Which issues of the international law of the sea are relevant to the combat against climate change and the obligations arising from the climate change regime?” from the point of view of the international law of the sea, by considering the sections in the UNCLOS, the issues of natural resources and the protection of the marine environment, which are the issues that will be problematic due to the changes caused by climate change in the seas, as well as the baselines and maritime jurisdictions affected as a result of geographical changes in the marine environment, have been considered from the climate change perspective and elaborated within the scope of the current discussions of the international law of the sea on these issues. Thus, the question “What is the impact of the problems caused by changes in the seas on issues such as the determination of maritime areas and the protection of the marine environment as a whole?” could be answered.

Within the scope of the protection of natural resources in the seas and the marine environment, pollution, protection of marine living resources, protection of biodiversity, and all these issues were once again addressed in the context of the poles. The next question was “Is the international law of the sea designed to combat climate change and comply with the obligations under the climate change regime?”. In terms of pollution sources, while pollution through the atmosphere is directly related to the issue, it has been observed that the most developed area within the scope of climate change mitigation and adaptation to climate change, which are the main objectives of the climate change regime, is ship-borne pollution through International Maritime Organization (IMO) regulations; there are also some developments in the areas of pollution from seabed activities and pollution through discharges to the seas and new discussions on marine geoengineering. Interestingly, although the main activities causing climate change are taking place on land, the development of land-based pollution regulations is lagging. As for marine living resources, the issue is more of a focus for regional fisheries administrations. The protection of marine biodiversity is an area where a new treaty text was drafted in 2023 and where progress is being made. In the polar regions, initiatives to protect the marine environment, considering climate change, have been taken in the South Polar Region by international governance in environmental protection due to the freezing of sovereignty claims in Antarctica, and in the Arctic Region by coastal states in a cooperative approach. Since the protection of natural resources and the marine environment is a common interest of all states, it is safe to say that there are intensive efforts to integrate climate change into the international law of the sea system, except for some minor problems in this regard. The issue that climate change will cause bigger problems is the change of the baselines and maritime jurisdictions as a result of changes in the marine environment. Since the interests of states differ on this issue and the current maritime area calculation and delimitation system is on a very fine balance, nothing has gone beyond the discussions in the doctrine and the studies carried out by the International Law Commission (ILC). The examination conducted in this context has been categorized under the categories of mainland, maritime areas, islands, coastal state rights, and ice-covered areas, and it has been observed that the problems related to each category are based on the main lines through the determination of land-sea areas. Within the relevant categories, the relevant

provisions of the international law of the sea that can be used in favor of or against the states suffering from sea level rise have been weighed.

The third part of the study examines the proposed solutions to the problems arising as a result of the analysis of the rights and obligations to combat climate change together with the rights and obligations arising from the international law of the sea in connection with different issues of international law. In the chapter, the problems arising from the effects of climate change on the seas are discussed within the scope of theories of statehood, rules on the protection of persons, sources of international law, rules on liability in international law, international judicial bodies, and dispute settlement mechanisms in connection with international environmental law, climate change regime and international law of the sea rules. The reason for such a discussion is the fact that it would be inadequate to address the consequences arising from the adverse effects of climate change on the seas only in terms of international environmental law, the climate change regime, and the international law of the sea, and that it is necessary to address related issues, especially due to the partial or total endangerment of the existence territory and elements of some states due to changes in the baselines and maritime areas. Thus, in terms of theories of statehood, the question “How can the character of statehood or the elements of the state be preserved in case of loss of state elements as a result of changes in the seas caused by climate change?” has become a priority.

The main reason why the existence of the state is jeopardized in cases where sea level rise affects a certain territorial element of the state is that the existence of the “territory”, which constitutes an element of the state in international law, is completely dependent on the existence of land territory. Although the continuation of the state or government without a land territory is possible, the fact that this is at the mercy of other states and it is unclear how the theories such as the right to self-determination and the principle of “keep what you have” (*uti possidetis*), which can be used for the protection of the land territory, will be applied after the changing geographical conditions and that they can be enforced through the decisions of international judicial bodies and dispute resolution mechanisms, which are extremely difficult to apply for a binding decision, show that international law contains a limited field of struggle for states that will suffer land loss in line with the theories of statehood. This situation causes states experiencing loss of land to turn to non-binding advisory decisions under international law and methods that can attract the public opinion of the international community, as well as causing these states to take measures to protect their land, but the cost of these measures, which can also be considered within the scope of adaptation to climate change, exceeds the power of the relevant states. In cases where the land territory cannot be protected, the other elements of the state, and primarily the people living on that land territory will need to be protected. Thus, within the scope of the rules on the protection of persons, the question “Can the law of displacement, migration, asylum, refugee and nationality law or human rights law have a role?” becomes relevant. The examinations revealed that refugee status is the most protected legal status within the scope of displacement; however, especially the people living in island states that will be subjected to territorial loss consider refugee status as a loss of status compared to their current status; therefore, states demand the protection of their citizenship through the existence of a territorial state. In cases where the existence of the state's land territory cannot be maintained, another solution, and perhaps the lesser evil solution, seems to be the transition of the population to the citizenship of another state instead of

refugee status; however, it has been emphasized that in this possibility, since the state whose land territory is lost will no longer have a population, it will be difficult for it to claim rights over natural resources; and even the areas remaining from the state whose land territory is lost may be subject to the claims of the country whose citizenship is transferred.

One of the ways to overcome the problem in the theories of statehood is to make some adaptations in the relevant international law sources or to propose new solutions through resource creation methods. Within this context, in terms of international treaties, the answer to the question “How can existing international treaties be adapted to the changes in the seas due to climate change, or in case of failure to adapt, can the treaty be suspended or abandoned?” was considered. The idea of an adaptation or amendment in the climate change regime or in the international law of the sea has not been possible for years; while in the climate change regime, new international treaties have been drafted, in the international law of the sea, problems have been tried to be solved through additional treaties and interpretations according to the current situation, avoiding the change in UNCLOS. In terms of withdrawal from treaties or termination of treaties, the states claiming that the sea level rise caused by climate change has led to a fundamental change of conditions do not have the opportunity to act alone. Although the states whose territories are lost in this way can try to protect their rights through state practices that appear to be contrary to UNCLOS through the question “Is it possible to establish new state practices that lead to customary international law on this issue?” and try to establish an international custom, it is unclear how much support their practices will receive and whether they will constitute widespread practice. The current situation, in which land loss is so much on the agenda, has also attracted the attention of the UN; it has been observed that in addition to the resolutions adopted by the UN General Assembly for years, climate change and the negative effects of climate change are frequently included in the resolutions of the UN Security Council. In addition, although the UN Security Council tried to designate climate change as an international security problem primarily through conflicts in Africa within the scope of the damages it causes in landlocked countries, the adoption of such a resolution in 2021 was rejected with a veto by Russia. Therefore, the question “What will be the role of international organizations, particularly the UN, with the resolutions it has passed and will pass?” is still on the table.

In the event that the negative impacts of climate change on the seas cannot be resolved in the manner outlined above, the responsibility of states and the use of judicial remedies and dispute-resolution mechanisms will take center stage. The applicability of the rules on liability in international law to the issue of climate change is the answer to the question “Can international liability mechanisms be activated for the detrimental effects arising from changes in the seas due to climate change?”. At this point, to answer the questions “How is liability determined in international environmental law, the climate change regime, and the international law of the sea? Is it possible to ensure reparation for damages arising from violations within the scope of obligations in these areas?” it is evident that the regulations on responsibility in the climate change regime are only based on common but differentiated responsibilities and do not directly address the traditional rules on state responsibility. In international environmental law, on the other hand, there is a liability structure based on international custom through the obligation not to cause harm. As for the international law of the sea, methods related to each area of

responsibility can be employed according to the subject matter to which they are related. In this case, when we look back to the climate change regime and determine who is responsible for the obligations in the regime, the mechanism of state responsibility will come into play, since states are responsible to everyone. Within this context, first of all, an act that is contrary to international law and then a causal link must exist when attributing this act to the state. Therefore, first of all, the action of the state must be against the law. However, emissions of a certain amount of greenhouse gases within the planned limits are still lawful in the climate change regime. Although the obligation of prevention and due diligence may come into play in terms of attribution to the state, the most fundamental problem in the attribution of responsibility in climate change is the establishment of the causal link; it is important to link the activities that cause climate change and the changes in the seas due to climate change. Since the emission of greenhouse gases is a continuous action that is realized by each state and damages each state, at this point, scientific calculations will be required to determine which state causes how much damage to which state and how much negative impact it causes on the seas. However, it is extremely difficult to make precise and accurate calculations in this respect. The difficulty in determining the damage also makes it difficult to repair the damages. Although there are sequential and gradual remedies of restitution, compensation, and moral satisfaction for repair, in some cases, such as the melting of the polar ice caps, it is not possible to calculate restitution or compensation; it is pointless. In fact, the financial support obligations imposed on developed countries in the climate change regime function in this context as an *a priori* compensation system based on the historical responsibility of developed states. Considering that the Loss and Damage Mechanism stipulated in the PA is intended to be excluded from the scope of liability and compensation issues, this mechanism should also have a role in eliminating the financial burden on compliance. However, the problem here, as noted earlier, centers on the fact that as compliance becomes more difficult, costs will increase, and whether they can be afforded.

In terms of international judicial bodies and dispute settlement mechanisms, while in response to such questions “Are the dispute settlement parts of the international law of the sea, international environmental law, and the climate change regime adequate to address all these issues? Or will other dispute settlement mechanisms be necessary? For example, is there a need for an international environmental law tribunal? Or is it possible for the International Court of Justice (ICJ), which is a universal judicial body, to play an active role, as well as the arbitrary institution, climate change monitoring, and conciliation mechanisms, or the International Tribunal for the Law of the Sea (ITLOS)? If so, will these remedies be sufficient or will other possibilities have to be resorted to?”, it can be stated that while international environmental law does not have its own judicial remedy or dispute resolution mechanism, various judicial remedies and dispute resolution mechanisms exist in the climate change regime and international law of the sea. Among these, the conciliation mechanism of the climate change regime has not yet been activated and the dispute settlement mechanism is focused on the ICJ or arbitration. The international law of the sea, on the other hand, is seen to be more liberalized in its dispute settlement mechanisms, yet it also includes the ICJ or arbitration, as well as the ITLOS or private arbitration. The main problem at this point is the possibility that states may encounter the obstacles of consent and competing jurisdiction in order to apply to the judicial body or mechanisms that will make binding decisions on this issue. As a matter of fact, since these possibilities are

foreseen, it has already been resorted to requesting advisory opinions from the ICJ and the ITLOS before these possibilities arise. In the current situation, it is evident that the international community relies on these two advisory opinions for the future of the international legal order on climate change and its effects on the seas. However, although the advisory opinions to be provided by both the ICJ and the ITLOS seem to be no more than the interpretation of international law and treaties on this issue, which is generally dominated by international treaty regulations due to their advisory nature, there is also the possibility of creating a new road map, albeit to a lesser extent.

ÖZET

“Uluslararası Hukukta İklim Değişikliğinin Denizler Üzerindeki Etkileri” başlıklı bu tezin içeriğinde iklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkilerine ve bu etkiler sonucunda ortaya çıkan sonuçlara hangi uluslararası hukuk kurallarının ne şekilde uygulanabileceği ve mevcut uluslararası hukuk kurallarının yeterli olup olmadığı ele alınmıştır. Bu amaçla üçe bölünen çalışmada iklim değişikliği rejimi, uluslararası deniz hukuku ve uluslararası hukukun diğer ilgili alanları incelenerek bazı sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde iklim değişikliği-uluslararası hukuk ilişkisinin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle “İklim değişikliği nedir ve uluslararası hukuk içerisine nasıl dahil olmuştur?” sorusu kapsamında iklim değişikliği kavramı tanımlandıktan sonra iklim değişikliği kavramının uluslararası çevre hukuku olarak belirleyebileceğimiz kurallara ne şekilde yansıdığı ortaya koyulmuştur. İklim değişikliğinin uluslararası hukuk için önem arz eden yönünün insan kaynaklı olarak atmosferde sera gazlarının birikimine neden olan yönü olduğu tespit edilerek bunun tüm devletleri ilgilendiren küresel bir çevre sorununa yol açtığı bilimsel tespitinin yapılma süreci ortaya koyulmuş; bu çevre sorunuyla mücadele edebilmek için sera gazı salımlarına karşı mücadelenin uluslararası hukuk düzenine konu olmasına ilişkin tarihsel sürecin uluslararası çevre hukukunun tarihsel gelişim süreciyle nasıl etkileşimde bulunduğu görülmüştür. Geçmiş dönemde uluslararası çevre hukukunun iklim değişikliğiyle mücadele konusunda yetersiz kalması, kuramsal olarak iklim değişikliğine neden olan sera gazlarının olumsuz etkilerinin yansıdığı atmosferin korunması konusuna bağlı tartışmalar sırasında, bağımsız bir iklim sistemini koruma rejiminin oluşması ile sonlanmıştır. Böylece iklim değişikliğinin uluslararası hukukta neden atmosferin korunmasından ayrı bir rejim olarak yer bulduğu görülmüş; “Uluslararası hukuk içerisinde çevrenin korunması açısından başlı başına bir iklim sistemi rejimi mi yoksa atmosferi bütünsel olarak ele alan bir hukuk düzeni mi bulunmaktadır?” sorusu cevaplanmıştır. Aslında bu durum iklim değişikliği konusunda çevrede mekânsal korumaya yönelik bakış açısını içerecek atmosferin korunması konusundaki bir genel çerçeve yerine yararcı bir yaklaşımla çevre sorununun bizzat kendisini hedef alan bir hukuki rejim oluşturma yönünde tercih yapıldığını; iklim değişikliğinin doğurduğu çözüm arayışının bir sonucu olarak uluslararası hukuk kuramlarında ortaya çıkan ve doğrudan sorunu odak alan korumacı “insanlığın ortak kaygısı” kavramının, daha mekânsal bir kavram olan “insanlığın ortak mirası” kavramıyla nasıl bir ilişki içerisinde olduğunu da göstermektedir.

1992 yılında iklim değişikliği konusunda ilk uluslararası andlaşma olarak BMİDÇS akdedilmiş; bu çerçeve andlaşmanın etrafına zamanın koşullarına göre iklim değişikliği ile mücadeleyi güçlendirmek için yeni uluslararası andlaşmalar olarak KP ve PA eklenmiştir. “İklim değişikliğini ilgilendiren uluslararası hukuk düzenlemeleri nelerdir?” sorusunun cevabı da bu üç uluslararası andlaşmanın

düzenlemeleriyle birlikte bu düzenlemelerin yörüngesinde şekillenen uluslararası hukukun diğer kaynakları olmaktadır. İklim değişikliği rejimi olarak adlandırdığımız bu düzenin zaman içerisinde gösterdiği gelişim, yalnızca olumlu okunmamalı; tersinden yorumlanınca, iklim değişikliği rejiminin en başta oluşturulan çerçevesinin aslında güçsüz ve yetersiz olduğunu da ortaya çıkarmaktadır. Ancak rejimin gelişiminin zamana yayılması rejimdeki andlaşmalara taraf olan devlet sayısını arttırmış; fikir birliğini olumsuz etkileyen kimi tartışmalara rağmen rejim kapsamındaki eylemlerin hukuki meşruiyetini arttırmıştır. “İklim değişikliği ile ilgili düzenlemeler iklim değişikliği ile mücadelede yeterli midir yoksa bunların eksik yanları var mıdır?” sorusu tam da bu kapsamda devreye girmektedir. Evet, iklim değişikliği ile ilgili düzenlemelerin eksik yanları vardır; bu nedenle ilgili düzenlemeler sürekli geliştirilmeye çalışılmaktadır. “İklim değişikliği ile ilgili düzenlemelerin sınırları nelerdir? Denizlerle bağlantısı var mıdır?” sorusu bu gelişimler kapsamında düşünüldüğünde ilginç bir paradoks ortaya çıkmaktadır. Doğrudan iklim değişikliğini hedef alarak bu çevre sorununa odaklanmaya yönelerek mekânsal bir yaklaşımı tercih etmeyen ve sorun çerçevesinde daha yararlı olmayı amaçlayan iklim değişikliği rejimi, dengesini korumayı amaçladığı iklim sisteminin mekânsal yaygınlığına erişememiş; özellikle denizlere ilişkin hükümler konusunda zayıf kalmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, uluslararası deniz hukuku ve denizlerin iklim değişikliği ve iklim değişikliği rejimiyle bağlantısı incelenmiştir. Denizler iklim sisteminin bir parçası olarak gezegenin gaz, ısıtım ve ısı döngüsünde önemli bir yere sahiptir. Bilimsel araştırmalar sonucunda iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin atmosferin yanı sıra denizler üzerinde de pek çok etkisi bulunduğu keşfedilmiştir. Peki “İklim değişikliğinin denizlere etkileri nelerdir?” sorusunun cevabı da olacak bu etkiler nelerdir? İklim değişikliği konusunda uluslararası siyasi ve hukuki organlara yol gösterici bilimsel kuruluş HİDP’e göre bunlar deniz sıcaklıklarının artması, denizlerdeki oksijenin azalması, denizlerin asitlenmesi, deniz buzu boyutlarının azalması ve deniz seviyesinin değişmesi olarak sayılmıştır. Denizlerde meydana gelen tüm bu değişimler denizler üzerinde iklim değişikliğine karşı koruma tedbirlerinin alınabilmesi açısından “Uluslararası deniz hukukunda iklim değişikliği ne şekilde yer bulmuştur?” sorusunu doğurmuştur. Uluslararası deniz hukukunun tarihsel oluşum süreci ve yapısı incelendiğinde iklim değişikliğinin uluslararası deniz hukukunda uzun süre yer bulmadığı hatta uluslararası deniz hukuku geliştirilirken ve böyle bir olasılığın varlığının farkında olunmasına rağmen tümüyle dikkate alınmadığı görülmüştür.

İklim değişikliğinin denizler açısından tümüyle dikkate değer kabul edilmesi 1980’li yılların sonuna denk gelmekte; bu yıllarda özellikle deniz seviyesinin değişmesi kapsamındaki deniz seviyesinin yükselmesi sorununun konu olarak BM Genel Kurulu önüne geldiği görülmektedir. Bu yıllar uluslararası deniz hukukunun en temel düzenlemesi ve denizlerin anayasası olarak da adlandırılan BMDHS’nin hükümlerinin belirlendiği tarihin sonrasına rastlamaktadır. Bu nedenle iklim değişikliği ile uluslararası deniz hukuku arasındaki bağlantıyı belirlerken öncelikle daha başlangıç noktalarını içerecek lafzi, teleolojik ve sistematik bağlantı üzerinden bir inceleme yapılmak zorunda kalınmıştır. Böylece uluslararası deniz hukukunun normları, terimleri, kavramları ve amacıyla iklim değişikliği rejimindeki normların, terimlerin, kavramların ve amacının sistematik bir bütünlük içerisinde yorumlanma açısından birbirilerine ne derece geçişken olduğunun tespiti yapılmış; bu noktalarda bulunabilecek sorunların yalnızca düzenlemelerin içerikleri özelinde olabileceğinden

hareketle uluslararası deniz hukukunun iklim değişikliğiyle ilgili düzenlemelerinin daha derinlemesine analizi aşamasına geçilmiştir. “Uluslararası deniz hukukunun hangi konuları iklim değişikliği ile mücadeleyi ve iklim değişikliği rejiminden doğan yükümlülükleri ilgilendirmektedir?” sorusunu uluslararası deniz hukuk açısından analiz ederken BMDHS’de yer alan kısımlar üzerinden düşünülerek iklim değişikliğinin denizlerde neden olduğu değişikliklerin sorun yaratacağı konular olan doğal kaynaklar ve deniz çevresinin korunması ile deniz çevresinde yaşanan coğrafi değişimler sonucunda etkilenen esas çizgiler ve deniz yetki alanları konuları iklim değişikliği açısından ele alınarak uluslararası deniz hukukunun bu konulardaki güncel tartışmaları kapsamında detaylandırılmıştır. Böylece “Denizlerdeki değişimlerin yol açtığı sorunların bir bütün olarak deniz alanlarının belirlenmesi ve deniz çevresinin korunması gibi konulara etkisi nedir?” sorusu da cevaplanabilmiştir.

Denizlerdeki doğal kaynakların ve deniz çevresinin korunması kapsamında kirlilik, deniz canlı kaynaklarının korunması, biyolojik çeşitliliğin korunması ve tüm bu konuların kutuplar özelinde bir kez daha ele alınması üzerinden bir başlıklandırma yapılmıştır. Bundan sonra ortaya çıkan soru “Uluslararası deniz hukuku bahsedilen konularda iklim değişikliği ile mücadeleye ve iklim değişikliği rejimi kapsamında getirilen yükümlülükler uygun mu düzenlenmiştir?” sorusu olmuştur. Kirlilik kaynakları açısından bakıldığında atmosfer aracılığıyla kirlilik konuyla doğrudan ilgili olmakla birlikte iklim değişikliği rejiminin temel amaçları olan iklim değişikliğini azaltma ve iklim değişikliğine uyum kapsamında en çok gelişim gösteren alanın UDÖ düzenlemeleri aracılığıyla gemi kaynaklı kirlilik olduğu görülmüş; deniz yatağı faaliyetlerden kaynaklanan ve denizlere boşaltım yapılması yoluyla kirlilik alanlarında da bazı gelişmelerin ve deniz jeomühendisliğiyle ilgili yeni tartışmaların bulunduğu görülmüştür. İlginç olan husus iklim değişikliğine neden olan temel faaliyetler karalarda gerçekleşmesine rağmen kara kökenli kirlilik düzenlemeleri konusundaki gelişimin en geriden gelmesidir. Deniz canlı kaynakları konusunda ise konu biraz daha bölgesel balıkçılık yönetimlerinin ilgisi dahilindedir. Deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması konusu ise 2023 yılıyla birlikte yeni bir andlaşma metninin oluşturulduğu ve gelişmelerin bulunduğu bir alandır. Kutup bölgelerinde Güney Kutup Bölgesi’nde Antarktika’daki egemenlik iddialarının dondurulması nedeniyle çevreyi korumada uluslararası yönetimin; Kuzey Kutup Bölgesi’nde ise kıyı devletlerinin iş birliğine dayanan bir anlayış içerisinde, deniz çevresinin korunmasında iklim değişikliğini de hesaba katan girişimlerinin bulunduğu görülmüştür. Doğal kaynakların ve deniz çevresinin korunması tüm devletlerin ortak çıkarı olduğundan bu konuda bazı küçük sorunlar dışında iklim değişikliğinin uluslararası deniz hukuku sistemiyle bütünleştirilmesi yolunda yoğun çabaların bulunduğu söylenebilir. İklim değişikliğinin daha büyük sorunlara yol açacağı konu ise deniz çevresindeki değişimler sonucunda esas çizgilerin ve deniz yetki alanlarının değişmesidir. Bu konuda devletlerin çıkarları farklılaşmakta ve mevcut deniz alanı hesaplama ve sınırlandırma sistemi çok ince bir dengede olduğundan öğretilerdeki tartışmaların ve UHK’nin yaptığı çalışmaların ötesine geçilememiştir. Bu kapsamda yapılan incelemede ana karalar, deniz alanları, adalar, kıyı devletinin hakları ve buzla kaplı bölgeler üzerine bir başlıklandırma yapılmış; her başlığı ilgilendiren sorunların kara-deniz alanlarının belirlenmesi üzerinden esas çizgiler kaynaklı olduğu görülmüştür. İlgili başlıklar içerisinde uluslararası deniz hukukunun konuyla ilgili hükümlerinin deniz seviyesinin yükselmesinden mağdur olan devletler lehine veya aleyhine kullanılabilecek olanları tartışılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde iklim değişikliği ile mücadele konusundaki hakların ve yükümlülüklerin uluslararası deniz hukukundan doğan haklar ve yükümlülüklerle beraber incelenmesi sonucunda ortaya çıkan sorunlara yönelik uluslararası hukukun farklı konularıyla bağlantılı olarak ortaya koyulan çözüm önerileri incelenmiştir. Bölüm içerisinde iklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkilerinin doğurduğu sorunlar uluslararası çevre hukuku, iklim değişikliği rejimi ve uluslararası deniz hukuku kurallarıyla bağlantılı olarak devlet olma kuramları, kişilerin korunmasına ilişkin kurallar, uluslararası hukukun kaynakları, uluslararası hukukta sorumluluğa ilişkin kurallarla uluslararası yargı organları ve uyuşmazlık çözüm mekanizmaları kapsamında ele alınmıştır. Bu şekilde bir inceleme yapılmasının nedeni iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerinden doğan sonuçların yalnızca uluslararası çevre hukuku, iklim değişikliği rejimi ve uluslararası deniz hukuku açısından ele alınmasının yetersiz olacağından hareketle özellikle esas çizgiler ve deniz alanlarındaki değişimlere bağlı olarak bazı devletlerin varlıklarının ve unsurlarının kısmen veya tamamen tehlike altına girmesi nedeniyle bağlantılı konuların da ele alınması gereğinin ortaya çıkmasıdır. Böylece devlet olma kuramları açısından “İklim değişikliğinin denizlerde meydana getirdiği değişiklikler sonucunda devlet unsurlarında kayba uğrama durumunda devlet olma niteliği veya devletin unsurları nasıl korunabilir?” sorusu öncelikli olarak gündeme gelmiştir.

Deniz seviyesinin yükselmesinin devleti oluşturan belirli bir toprak parçası unsurunu etkilediği durumlarda devletin varlığının tehlikeye girmesinin temel sebebi uluslararası hukukta devletin bir unsurunu oluşturan “ülke”nin varlığının tamamen kara ülkesine yani toprak varlığına bağlanmış olmasıdır. Kara ülkesi olmayan devletin veya hükümetin devamı mümkün olsa da bunun diğer devletlerin insafına kalmış olması; kara ülkesinin korunması için kullanılabilecek kendi kaderini tayin hakkı ve neye sahipsen ona sahip kal (*uti possidetis*) ilkesi gibi kuramların hem değişen coğrafi koşullar sonrası nasıl uygulanacağını belli olmaması hem de bağlayıcı bir karar için başvurulması son derece güç olan uluslararası yargı organları ve uyuşmazlık çözüm mekanizmalarının kararları üzerinden yaptırıma bağlanabilecek olması göz önüne alındığında uluslararası hukukun devlet olma kuramları doğrultusunda kara kaybına uğrayacak devletler açısından sınırlı bir mücadele alanı içerdiğini göstermektedir. Bu durum kara ülkesinde kayıp yaşayan devletlerin uluslararası hukuk içerisindeki bağlayıcı olmayacak tavsiye niteliğindeki kararlara ve uluslararası toplumun kamuoyunu çekebilecek yöntemlere yönelmesine neden olduğu gibi bu devletlerin kara ülkelerini korumak için kendilerinin tedbirler almasına neden olmakta, ancak iklim değişikliğine uyum kapsamında da değerlendirilebilecek bu tedbirlerin masrafı ilgili devletlerin gücünü aşmaktadır. Kara ülkesinin korunamadığı durumlarda devletin diğer unsurlarının ve öncelikli olarak o kara ülkesi üzerinde yaşam süren kişilerin korunması gerekecektir. Böylece kişilerin korunmasına ilişkin kurallar kapsamında “Yerinden edilme, göç, sığınma, mülteci ve vatandaşlık hukukunun veya insan hakları hukukunun bir rolü olabilir mi?” sorusu değer kazanmaktadır. Yapılan incelemeler sonunda yerinden edilme kapsamında en korunaklı hukuki statüyü mülteci statüsünün içerdiği görülse de kara kaybına uğrayacak özellikle ada devletlerinde yaşayan insanların mülteci statüsünü mevcut durumlarına göre statü kaybı olarak gördüğü; bu nedenle devletlerinin kara ülkesinin varlığı üzerinden vatandaşlıklarının korunmasını talep ettikleri görülmektedir. Devletin kara ülkesinin varlığının sağlanamayacağı durumlarda ortaya koyulan bir başka ve belki de ehveni şer çözüm yolu nüfusun mültecilik statüsü yerine bir başka devletin vatandaşlığına geçiş yapması gibi görünse de bu olasılıkta kara ülkesi kaybolan devletin nüfusu kalmayacağından doğal kaynaklar

üzerinde hak iddiasında bulunmasının da zorlaşacağı; hatta kara ülkesi kaybolan devletten kalan alanların vatandaşlığına geçilen ülkenin taleplerine konu olabileceği üzerinde durulmuştur.

Devlet olma kuramlarındaki sıkışmayı aşmanın bir yolu konuyu ilgilendiren uluslararası hukuk kaynaklarında bazı uyarlamalar yapmak ya da kaynak oluşturma yöntemleri üzerinden yeni çözüm önerileri ortaya koymak olmaktadır. Bu kapsamda uluslararası andlaşmalar açısından “Mevcut uluslararası andlaşmalar iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimlere nasıl uyartanabilir veya uyartanamama durumunda andlaşma askıya alınabilir ya da andlaşmadan çekilinebilir mi?” sorusunun cevabı düşünülmüştür. İklim değişikliği rejiminde veya uluslararası deniz hukukunda bir uyarlama veya değişiklik yapılması fikri yıllardır mümkün olmamış; iklim değişikliği rejiminde yeni uluslararası andlaşma yapma yoluna başvurulurken, uluslararası deniz hukukunda BMDHS’deki değişimden uzak durularak ek andlaşmalar ve güncel duruma göre yorumlar yapılarak sorunlar çözülmeye çalışılmıştır. Andlaşmalardan çekilme veya andlaşmaların sona ermesi açısından iklim değişikliğinin neden olduğu deniz seviyesini yükselmesinin şartların esaslı değişimine yol açtığı yönünde bir iddiada da ilgili iddiada bulunan devletlerin tek başına hareket etme imkânı bulunmamaktadır. Bu yolla andlaşmalarda kara ülkesi kaybolan devletler “Bu konuda, uluslararası teamül hukukuna giden yeni devlet uygulamalarının oluşması mümkün müdür?” sorusu üzerinden BMDHS’ye aykırı görünen devlet uygulamaları yoluyla haklarını korumaya çalışıp uluslararası teamül oluşturma yolunu deneyebilecekse de yaptıkları uygulamaların ne kadar destek alacağı ve yaygın uygulama oluşturup oluşturmayacağı belirsizdir. Toprak kaybının bu kadar gündemde olduğu mevcut durum BM’nin de dikkatini çekmiş; BM Genel Kurulu’nun yıllardır aldığı kararlara ek olarak BM Güvenlik Konseyi kararlarında da sıklıkla iklim değişikliği ve iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin yer bulduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra BM Güvenlik Konseyi iklim değişikliğini kara ülkelerinde neden olduğu zararlar kapsamında öncelikle Afrika’daki çatışmalar üzerinden bir uluslararası güvenlik sorunu olarak belirlemeye çabalasa da 2021 yılında bu yöndeki kararın alınması Rusya vetosuyla reddedilmiştir. Bu nedenle “Uluslararası örgütlerin ve özellikle BM’nin verdiği ve vereceği kararla rolü ne olacaktır?” sorusu hala masada durmaktadır.

İklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerinin yukarıda belirtildiği şekilde çözülemediği durumda devletlerin sorumluluğu ve yargı yollarıyla uyuşmazlık çözüm yollarının kullanımı gündeme gelecektir. Uluslararası hukukta sorumlulukla ilgili kuralların iklim değişikliği konusuna uygulanabilirliği “İklim değişikliği nedeniyle denizlerde meydana gelen değişimlerden kaynaklanan zararlı etkiler için uluslararası sorumluluk mekanizmaları devreye girebilir mi?” sorusunun karşılığıdır. Bu noktada “Uluslararası çevre hukukunda, iklim değişikliği rejiminde ve uluslararası deniz hukukunda sorumluluk neye göre belirlenmektedir? Bu alanlardaki yükümlülükler kapsamındaki ihlallerden doğan zararların giderilmesi için onarımın sağlanabilmesi mümkün müdür?” sorusuna cevap vermek gerekirse iklim değişikliği rejiminde sorumluluğa ilişkin düzenlemelerin yalnızca ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar üzerinden olduğu ve devletin sorumluluğuna ilişkin geleneksel kurallara doğrudan yer verilmediği görülmektedir. Uluslararası çevre hukukunda ise daha çok zarar vermeme yükümlülüğü üzerinden uluslararası teamüle bağlı bir sorumluluk yapısı bulunmaktadır. Uluslararası deniz hukukunda ise sorumluluğun her alanıyla ilgili yöntemlerin bağlantılı olduğu konuya göre kullanılabileceği görülmektedir. Bu durumda iklim değişikliği rejimine dönülerek

rejimdeki yükümlülüklerden kimin sorumlu olduğunun tespiti yapıldığında, devletler herkese karşı sorumlu olduğundan, devletin sorumluluğu mekanizması devreye girecektir. Bu kapsamda öncelikle uluslararası hukuka aykırı bir eylemin; sonrasında bu eylem devlete atfedilirken arada bir nedensellik bağının bulunması gerekmektedir. Dolayısıyla öncelikle devletin eylemi hukuka aykırı olmalıdır. Ancak iklim değişikliği rejiminde planlanmış sınırlar içinde yer alan belli miktar sera gazı salımı yapmanın hala hukuka uygun olduğu görülmektedir. Devlete atfetme açısından önleme yükümlülüğü ve beklenen özeni gösterme devreye girebilse de iklim değişikliğinde sorumluluğun uygulanmasında en temel sorun nedensellik bağının kurulması olmakta; iklim değişikliğine neden olan faaliyetler ile iklim değişikliği nedeniyle denizlerde ortaya çıkan değişimlerin birbirilerine bağlanması önem kazanmaktadır. Sera gazı salımları hem her devletin gerçekleştirdiği hem de her devletin zarar gördüğü süreklilik içeren bir eylem olduğundan bu noktada bilimsel hesaplamalarla hangi devletin hangi devlete ne kadar zarar verdiğinin; denizlerde ne kadar olumsuz etkiye neden olduğunun tespit edilmesi gerekecektir. Ancak bu yöndeki hesaplamaların kesin ve net olarak yapılması son derece zordur. Zararın tespitinin zorluğu zararların onarımını da zorlaştırmaktadır. Onarım için sıralı ve kademeli olarak eski hale getirme, tazminat ve manevi tatmin yolları bulunsa da örneğin kutuplardaki buzların erimesi gibi bazı durumlarda eski hale getirme veya tazminat hesaplama mümkün olmamakta; anlamsız kalmaktadır. Aslında iklim değişikliği rejiminde gelişmiş ülkelere yüklenen mali destek yükümlülükleri bu bağlamda gelişmiş devletlerin tarihsel sorumluluğuna bağlı *a priori* bir tazminat sistemi gibi işlemektedir. PA'da öngörülen Kayıp ve Zarar Mekanizması'nın da sorumluluk ve tazminat konularının kapsamı dışında tutulmaya çalışıldığı düşünüldüğünde, bu mekanizmanın da uyum konusundaki mali yükün giderilmesinde bir rolü olmalıdır. Ancak buradaki sorun daha önce de belirtildiği üzere uyumun zorlaşmasıyla masrafların da artacağı ve bunun karşılanıp karşılanamayacağı üzerine odaklanmaktadır.

Uluslararası yargı organları ve uyuşmazlık çözüm mekanizmaları açısından “Tüm bu meselelerin ele alınmasında uluslararası deniz hukukunun, uluslararası çevre hukukunun ve iklim değişikliği rejiminin uyuşmazlıkların çözülmesine ilişkin kısımları yeterli midir? Yoksa uyuşmazlıkların çözülmesinde başka mekanizmalara mı ihtiyaç duyulacaktır? Örneğin bir uluslararası çevre hukuku mahkemesine gerek duyulmakta mıdır? Yoksa genel nitelikli bir yargı organı olan UAD'ın yanı sıra hakemlik kurumu ile iklim değişikliği denetim ve uzlaştırma mekanizmaları veya UDHM'nin etkin rol alması mümkün müdür? Eğer mümkünse bu çözüm yolları yeterli olacak mıdır yoksa diğer olasılıklara mı başvurulması gerekecektir?” gibi sorulara yanıt olarak uluslararası çevre hukukunun kendine özgü yargı yolu veya uyuşmazlık çözüm mekanizması bulunmamakla birlikte iklim değişikliği rejiminde ve uluslararası deniz hukukunda çeşitli yargı yollarının ve uyuşmazlık çözüm mekanizmalarının mevcut olduğu belirtilebilir. Bunlardan iklim değişikliği rejiminin uzlaştırma mekanizması henüz çalıştırılmamış; uyuşmazlıkların çözüm yolu UAD veya tahkim üzerinde yoğunlaşmıştır. Uluslararası deniz hukukunun ise çözüm yollarını daha serbest bıraktığı görülse de yine UAD veya tahkimin yanı sıra UDHM veya özel tahkime de yer verdiği görülmektedir. Bu noktada temel sorun devletlerin bağlayıcı karar alacak yargı organı veya mekanizmalara bu konu dahilinde başvurmak için rıza ve yarışan yargı yetkisi engeline takılma ihtimalidir. Nitekim bu ihtimaller öngörüldüğünden henüz bu ihtimaller gündeme gelmeden şimdiden öncelikle UAD ve UDHM'den danışma görüşü isteme yoluna başvurulmuş bulunmaktadır. Mevcut durumda iklim değişikliği ve iklim değişikliğinin denizler

zerindeki etkileri konusunda uluslararası toplumun uluslararası hukuk düzeninin geleceği için bu iki danışma görüşüne bel bağladığı görülmektedir. Ancak gerek UAD gerekse UDHM tarafından verilecek danışma görüşleri tavsiye nitelikleri nedeniyle genellikle uluslararası andlaşma düzenlemelerinin hâkim olduğu bu konuda uluslararası hukukun ve andlaşmaların yorumundan öteye gidemeyecek gibi görünse de az da olsa yeni bir yol haritası oluşturma ihtimali de bulunmaktadır.

GİRİŞ

“Bir gün bir uğursuz gecenin içinde, ne kadar savaşçınız varsa hepsi birden bir vuruşta toprağa gömüldüler. Atlantis adası da aynı şekilde, denize gömülerek yok oldu.”¹

İklim² değişikliği, küresel ısınmanın bir sonucu olarak günümüzde önemli bir uluslararası çevre sorunu haline gelmiştir. Dünyanın iklim sisteminde gerçekleşen değişikliklere ve temel olarak iklim sistemindeki dengesizliklere işaret eden bu çevre sorununun ortaya çıkmasının sebepleri olarak, küresel ısınmaya yol açan fosil yakıt kullanımı, ormansızlaşma ve diğer insan etkinliklerinin yanı sıra, ekonomik büyüme ve nüfus artışı ile atmosfere salınan karbondioksit ve diğer sera gazlarının ulaştığı birikim düzeyinin Sanayi Devrimi’nin ardından artarak hızlanması gibi etmenler sayılabilir. Böylece insanlar tarafından, gezegenin gaz dengesi ve döngüsü bozularak çevre açısından pek çok olumsuz etki ortaya çıkmaya başlamıştır. İklim değişikliğinin zarar doğuran bu olumsuz etkileri dağların zirvelerinden denizlerin derinliklerine, Ekvator kuşağından Kutup Bölgelerine kadar her yerde hissedilmektedir. Dolayısıyla iklim değişikliği sorunu her ne kadar gaz odaklı ve dolayısıyla hava ve atmosfere yönelik tehlikeleri içerir görünse bile yeryüzünde su küreyi (hidrosfer) ve buz küreyi (kriyosfer) oluşturan denizlere ve su kaynaklarına yönelik de önemli bir tehlikedir. İklim değişikliği sonucunda karalardaki ve kutup bölgelerindeki buzlar erimekte, deniz suyu seviyeleri değişmekte, deniz suyunun kimyasal yapısında değişimler olmakta, kıyı kesimlerde su baskınlarına bağlı toprak kayıpları yaşanmakta; yeraltı suları, sulak alanlar, akarsular ve su depolama

¹ Platon, **Timaios**, Erol Güney/Lütfi Ay (çev.), İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2001, s. 21.

² İklim, iklim değişikliği ve iklim sistemi hakkındaki tanımlamalar için çalışmanın birinci bölümünde yer alan bkz. “‘İklim Değişikliği’ Nedir? – Küresel Isınma ve Sera Etkisi Kavramlarından Farkı” başlığı, s. 7-12.

alanlarında kayıplar meydana gelmektedir. İklim değişikliğinin denizler ve su kaynakları açısından sorunlar doğuran yönünün çok boyutluluğu ve hacmi bu konulardaki uluslararası hukuk kurallarını uluslararası toplumun tartışmasında yeni pencereler açılmasını sağlamaktadır. Mevcut çalışma içerisinde ilgili tartışma hem çalışma konusunun çerçevesinin netleştirilmesi hem de konuya odaklı kalınabilmesi açısından yalnızca iklim değişikliğinin denizlerle etkileşimi boyutu açısından ele alınacaktır. Nitekim denizler, sahip oldukları hacim ve etkileşim rolleri ile iklim sisteminin mevcut dengesinin korunması açısından temel belirleyici unsurlardan birini oluşturmaktadır.³ Denizlerin iklim sistemi ile olan bu ilişkisi, deniz-iklim sistemi ilişkisinin aynı zamanda hukuki açıdan da incelenmesi gereğini ortaya çıkarmaktadır. Bilimsel gelişmeler ve araştırmalar sonucunda aralarındaki bağların derinliği giderek daha fazla fark edilen bu iki varlığın uluslararası hukuku ilgilendiren bir boyutuyla farklı ama sistemsel bütünlük içerisinde ortak yöndeki düzenlemeler arasındaki bağlantısının incelenmesi bu yöndeki uluslararası hukuk kurallarından eksik olanların tespitini; var olanların güçlenmesini sağlayacaktır.

Belirtmek gerekir ki zaman içerisinde gerçekleşen pek çok gelişmeyle artan, çeşitlenen ve değişen uluslararası toplum ilişkileri, uluslararası hukukta da farklı doğrultuda gelişmelere neden olmaktadır. Bu durumun, uluslararası hukukun ilgilendiği alanları genişletmesinin yanı sıra, uluslararası hukuk kurallarının bölümlenmesi [*fragmentation (fr.)*, *fragmentation (ing.)*] yoluyla parçalanarak derinleşmesini beraberinde getirdiği söylenebilir ki çalışma konusu ile ilgili olarak uluslararası çevre hukuku ve uluslararası deniz hukuku gibi uluslararası hukukta yer alan özel alanlar buna örnek gösterilebilir.⁴ Bu durum aynı zamanda uluslararası hukukun bütünsel bir hukuki sistem olarak güçlü ve etkin kalabilmesi için farklı konulara yönelik özel uzmanlık alanları olarak görülebilecek bu alanlardaki kuralların birbiriyle olan bağlantısını kurma sorununun varlığına işaret etmektedir.⁵ Üstelik bu alanlar içerisinde yer alan farklı konulara yönelik kuralların oluşumunda birbirinden farklı dinamiklerin bulunduğu göz önüne alındığında bahsedilen sorun

³ Bu konuda bilgi için çalışmanın ikinci bölümünde yer alan bkz. “*Denizler ile Atmosfer ve İklim Sistemi İlişkisi: İklim Değişikliği Nedeniyle Denizlerde Yaşanan Değişimler*” başlığı, s. 190-196.

⁴ Bu konuda bkz. Martti Koskenniemi ve diğerleri, **A/CN.4/L.682**, Fragmentation of International Law: Difficulties Arising From the Diversification and Expansion of International Law, Report of the Study Group of the International Law Commission, Fifty-eighth session Geneva, 1 May-9 June and 3 July-11 August 2006, p. 8, 10, 13 ve 15.

⁵ Malcolm N. Shaw, **International Law**, Eighth Edition, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, s. 48-49.

derinlikli bir hal almaktadır. İklim değişikliği ile denizlerin ilişkisi söz konusu olduğunda da bağlantı kurma sorununun irdelenmesi gerekmektedir. Çevrenin bir parçası olan denizlerin uluslararası çevre hukuku ve uluslararası deniz hukuku arasındaki bağlantılar yönünden bir çevre sorunu olan iklim değişikliğiyle kayda değer bir etkileşimi bulunsa bile, iklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkilerinin yol açacağı felaketlerin ulaşabileceği boyut, konuyla ilgili uluslararası hukuk düzenlemeleri üzerine bir kez daha düşünülmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle çalışma içerisinde bu sorun sadece uluslararası çevre hukuku ve uluslararası çevre hukuku alanının bir parçası olan “iklim değişikliği rejimi”⁶ ile ilgili olarak değil, uluslararası deniz hukuku kapsamında ve uluslararası hukukun konuyla ilgili olan diğer tüm alanlarıyla birlikte değerlendirerek ele alınmıştır. Üstelik iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerinin zaman geçtikçe daha belirgin hale gelmesi, Serres’in ünlü eseri Doğayla Sözleşme [*Le Contrat Naturel (fr.)*] içerisinde değindiği gibi, Fransızca’da aynı sözcükle nitelendirilen iki terim olan iklimin belirleyicisi olan hava [*temps (fr.)*] ile geçip giden zaman [*temps (fr.)*] arasındaki ilişkiye işaret ederek hangi tarihten sonra tehlikenin oluştuğu sorusunun⁷ karşılığını “şimdi” olarak yanıtlandırma gereğine işaret etmekte; bu konularda hukuki gelişim göstermek için herhangi bir zaman kaybına tahammül edilmesini zorlaştırmaktadır. İklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkileri ve dolayısıyla iklim değişikliğinin etkilerinin uluslararası deniz hukukuna meydan okuması,

⁶ Uluslararası hukukun bölümlenmesi ilgili sorunlar bir uluslararası hukuk alanı olarak görülen uluslararası çevre hukuku açısından da geçerli olmaktadır. Uluslararası çevre hukukuna ilişkin eserlerin çoğunda da uluslararası çevre hukuku farklı dallar ve rejimlere göre bölümlenerek ele alınmıştır. Nitekim uluslararası çevre hukukunda yer alan dallar ve rejimlerin uygulamaları nispeten birbirinden bağımsız olarak işlemektedir. İklim değişikliği de bunlardan biridir. Ortaya çıkan her yeni bilgi sonrasında iklim değişikliğine özel olarak yapılan düzenlemelerin ve çalışmaların sayısı artmıştır. Böylece hukukçuların bu özel alandaki sisteme dair uluslararası gelişmelere ayak uydurması sağlanmaktadır. (Timo Koivurova, **Introduction to International Environmental Law**, New York: Routledge, 2014, s. 146-147.)

Bu nedenle uluslararası çevre hukukunda iklim değişikliği ile ilgili olan düzenlemelerin içeren yapının bu eser çerçevesinde de adlandırılması düşünülmüş; buna da “iklim değişikliği rejimi” tabiri uygun görülmüştür. İklim değişikliği özel konusuna ilişkin haklar ve yükümlülükler de dahil olmak üzere bir dizi özel kural çalışmada bu şekilde isimlendirilmiştir. Rejim teriminin uluslararası hukukta kullanımı hakkında bkz. Margaret A. Young, “Introduction: The Productive Friction between Regimes”, **Regime Interaction in International Law: Facing Fragmentation**, Margaret A. Young (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2012, s. 4-11.

Bir ek not olarak “iklim değişikliği rejimi” tabiri yerine bu rejime normatif gelişim açısından daha geniş ölçekli bakılmasının kazandırılması gereğinden de yola çıkılarak “uluslararası iklim değişikliği hukuku” tabirinin öğretide kullanıldığı belirtilmelidir. Buna örnek eserler için bkz. Daniel Bodansky/Jutta Brunnée/Lavanya Rajamani, **International Climate Change Law**, New York: Oxford University Press, 2017; Alexander Zahar, **International Climate Change Law and State Compliance**, London/New York: Routledge, 2015.

⁷ Serres bu iki terimin aynı sözcükle ifade edilmesinin talih ya da bilgelik sonucu olabileceğine gönderme yaparak konuya dikkat çekmeye çalışmıştır. Michel Serres, **Doğayla Sözleşme**, Turhan Ilgaz (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994, s. 41.

Stephens'ın da üzerinde ısrarla durarak belirttiği gibi, “ufukta görünen” değildir; aksine yanı başımızda bulunmaktadır.⁸ Bu çalışmanın araştırma konusu da bahsedilen meydan okumanın uluslararası hukukta ne gibi sorunlar doğurduğunun incelenmesini ve bu sorunların ne şekilde çözülebileceğinin analiz edilmesini içermekte; sorunların mevcut uluslararası hukuk kuralları kapsamında çözülmesinin mümkün olup olmadığını bütünsel bir bakış açısıyla ele almayı hedeflemektedir. Bu yönden çalışmada uluslararası çevre hukuku, iklim değişikliği rejimi ve uluslararası deniz hukukuna ek olarak bahsedilen alanlar kapsamında devlet olma, kişilerin korunması, uluslararası hukukun kaynakları, uluslararası hukukta sorumluluk ile uluslararası yargı organları ve uyuşmazlıkların çözüm mekanizmaları ele alınacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde iklim değişikliğinin uluslararası hukuk içerisinde nasıl yer bulduğu ve uluslararası hukukta doğrudan iklim değişikliğine ilişkin kuralların bulunduğu iklim değişikliği rejiminin bir röntgeni çekilecektir. Bu kapsamda “İklim değişikliği nedir ve uluslararası hukuk içerisine nasıl dahil olmuştur?”, “Uluslararası hukuk içerisinde çevrenin korunması açısından başlı başına bir iklim sistemi rejimi mi yoksa atmosferi bütünsel olarak ele alan bir hukuk düzeni mi bulunmaktadır?”, “İklim değişikliğini ilgilendiren uluslararası hukuk düzenlemeleri nelerdir?”, “İklim değişikliği ile ilgili düzenlemeler iklim değişikliği ile mücadelede yeterli midir yoksa bunların eksik yanları var mıdır?” ve “İklim değişikliği ile ilgili düzenlemelerin sınırları nelerdir? Denizlerle bağlantısı var mıdır?” gibi sorular yanıtlanmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, iklim sistemi ve iklim değişikliğinin denizlerle ve uluslararası deniz hukukuyla bağlantısı incelenecektir. Bu kapsamda uluslararası deniz hukukunun gelişim sürecinde ve mevcut düzenlemeler sistematüğinde iklim değişikliğinin yeri tespit edilecektir. Böylece “İklim değişikliğinin denizlere etkileri nelerdir?”, “Uluslararası deniz hukukunda iklim değişikliği ne şekilde yer bulmuştur?”, “İklim değişikliği rejimi ile uluslararası deniz hukuku arasında nasıl bir bağlantı bulunmaktadır?”, “Uluslararası deniz hukukunun hangi konuları iklim

⁸ *Stephens*'e göre iklim değişikliği nedeniyle halihazırda denizlerde yaşanan zararlı etkiler ile önümüzdeki on yıllar ve yüzyıllarda meydana gelmesi beklenen büyük zararlı etkiler göz önüne alındığında eylemde bulunmak için zamanın geldiği; bekle ve gör yaklaşımının uygun olmadığı görülmektedir. Tim Stephens, “Warming Waters and Souring Seas: Climate Change and Ocean Acidification”, **The Oxford Handbook of the Law of the Sea**, Donald R. Rothwell/Alex G. Oude Elferink/Karen N. Scott/Tim Stephens (eds.), First Edition, New York: Oxford University Press, 2015, s. 797.

değişikliği ile mücadeleyi ve iklim değişikliği rejiminden doğan yükümlülükleri ilgilendirmektedir?”, “Denizlerdeki değişimlerin yol açtığı sorunların bir bütün olarak deniz alanlarının belirlenmesi ve deniz çevresinin korunması gibi konulara etkisi nedir?” ve “Uluslararası deniz hukuku bahsedilen konularda iklim değişikliği ile mücadeleye ve iklim değişikliği rejimi kapsamında getirilen yükümlülüklerle uygun mu düzenlenmiştir?” gibi sorular yanıtlanmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde uluslararası hukukun farklı alanlarının iklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkileriyle ilgisi ele alınacaktır. Devlet olma kuramları açısından “İklim değişikliğinin denizlerde meydana getirdiği değişiklikler sonucunda devlet unsurlarında kayba uğrama durumunda devlet olma niteliği veya devletin unsurları nasıl korunabilir?”; kişilerin korunmasına ilişkin kurallar kapsamında “Yerinden edilme, göç, sığınma, mülteci ve vatandaşlık hukukunun veya insan hakları hukukunun bir rolü olabilir mi?”, uluslararası hukukun kaynakları açısından “Mevcut uluslararası andlaşmalar iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimlere nasıl uyarlanabilir veya uyarlanamama durumunda andlaşma askıya alınabilir ya da andlaşmadan çekilinebilir mi?”, “Bu konuda, uluslararası teamül hukukuna giden yeni devlet uygulamalarının oluşması mümkün müdür?” ve “Uluslararası örgütlerin ve özellikle BM’nin verdiği ve vereceği kararlarla rolü ne olacaktır?” gibi sorular yanıtlanmaya çalışılacaktır. Daha sonra tüm bu değişimlerin ve oluşacak “zarar”ların⁹ sorumluluk ve uyuşmazlıkların çözülmesi konularında neyi ifade ettiği ortaya koyulacaktır. Bu kapsamda “İklim değişikliği nedeniyle denizlerde meydana gelen değişimlerden kaynaklanan olumsuz/zararlı etkiler için uluslararası sorumluluk mekanizmaları devreye girebilir mi?”, “Uluslararası çevre hukukunda, iklim değişikliği rejiminde ve uluslararası deniz hukukunda sorumluluk neye göre belirlenmektedir? Bu alanlardaki yükümlülükler kapsamındaki ihlallerin tespiti ve ihlallerden doğan zararların giderilmesi için onarımın sağlanabilmesi mümkün müdür?” sorularına yanıt aranacakken; tüm bu sorumluluk mekanizmasının

⁹ Çalışma içerisinde İngilizcedeki “*damage*” ve “*harm*” karşılığında zarar, “*loss*” karşılığında kayıp ve “*injury*” karşılığında hak ihlali sözcükleri terim olarak kullanılacaktır. Uluslararası hukukta sorumluluk konusunda önem taşıyan bu terimler ile ilgili ayrımlar ve görüşler konusunda detaylı bilgi için bkz. James Crawford, **State Responsibility: The General Part**, Cambridge University Press, 2013, s. 54-55.

“*damage*” ve “*harm*” karşılığında zarar sözcüğünün kullanılmasının bir diğer sebebi ise hasar sözcüğünün sadece “*herhangi bir olayın yol açtığı kırılma, dökülme, yıkılma gibi zarar*”ı içermesi iken; zararın “*bir şeyin, bir olayın yol açtığı çıkar kaybı veya olumsuz, kötü sonuç, dokunma, ziyan, mazarrat*” anlamında daha geniş bir kullanım alanına sahip olmasıdır. Bu konuda bkz. Türk Dil Kurumu (TDK), **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=hasar> ve <https://sozluk.gov.tr/?kelime=zarar> (Erişim Tarihleri: 10.10.2019).

işletilebilmesinin mümkün olabilmesi adına yargı organları ve uyuşmazlıkların çözülmesi açısından değerlendirme yapılması gerektiği için uluslararası çevre hukuku, iklim değişikliği rejimi ve uluslararası deniz hukukunda öngörülen yolların bu konudaki yeterliliği tartışılacaktır. Uluslararası yargı organları ve uyuşmazlık çözüm mekanizmaları açısından “Tüm bu meselelerin ele alınmasında uluslararası deniz hukukunun, uluslararası çevre hukukunun ve iklim değişikliği rejiminin uyuşmazlıkların çözülmesine ilişkin kısımları yeterli midir? Yoksa uyuşmazlıkların çözülmesinde başka mekanizmalara mı ihtiyaç duyulacaktır? Örneğin bir uluslararası çevre hukuku mahkemesine gerek duyulmakta mıdır? Yoksa genel nitelikli bir yargı organı olan Uluslararası Adalet Divanı’nın yanı sıra hakemlik kurumu ile iklim değişikliği denetim ve uzlaştırma mekanizmaları veya Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi’nin etkin rol alması mümkün müdür? Eğer mümkünse bu çözüm yolları yeterli olacak mıdır yoksa diğer olasılıklara mı başvurulması gerekecektir?” gibi sorular yanıtlanmaya çalışılacaktır.

Kapsamı ve bölümlenmesi yukarıdaki şekilde olan çalışma konusu tezin sorunsal iklim değişikliğinin denizlere etkisinin uluslararası hukuk tarafından nasıl karşılanması gerektiğine odaklanmaktadır. Böylece çalışmanın temeli iklim değişikliğinin uluslararası hukukta nasıl düzenlendiği ve başta özellikle uluslararası deniz hukukuna olmak üzere uluslararası hukuka ne gibi etkilerde bulunduğu konusu ile bahsedilen alanların birbiriyle etkileşim halinde geliştirilerek hem iklim sisteminin hem de denizlerin korunması konusunda daha iyi sonuçların elde edilebileceği düşüncesi üzerine kurgulanmıştır. Çalışmanın amacı da iklim değişikliğinin uluslararası hukuk kuralları açısından irdelenmesi ve bu değişikliğin özellikle uluslararası deniz hukuku alanı içerisindeki yerinin bulunması şeklinde tanımlanabilecek bir ilerleme noktasından hareketle, oluşan sorunların üzerinde uluslararası toplum tarafından uluslararası hukuk sisteminin bütünselliği kapsamında getirilen ve getirilebilecek çözüm önerilerini ortaya koymaktır. Bu bağlamda özellikle iklim değişikliği rejimi ile uluslararası deniz hukukunda iklim değişikliği sorunu ile mücadele konusunda yararlanılabilecek imkanların yeterliliği tartışmaya açılarak, ortaya atılan diğer güncel çözüm önerilerinin etkin bir şekilde yerine getirilip getirilemeyeceği tartışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM: İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN ULUSLARARASI HUKUKA KONU OLMASI

I. ‘İklim Değişikliği’ Nedir? – Küresel Isınma ve Sera Etkisi Kavramlarından Farkı

“İklim¹⁰ değişikliği [*changements climatiques (fr.)*, *climate change (ing.)*]” kavramı, en basit anlatımla Dünya “iklim sistemi”nde [*système climatique (fr.)*, *climate system (ing.)*]¹¹ yaşanan değişimi ifade etmektedir. Uluslararası hukuk açısından iklim değişikliği kavramının neyi ifade ettiği ise, bu başlık altında

¹⁰ İklim, “Yeryüzünün herhangi bir yerinde hava olaylarına bağlı olarak gerçekleşen etkilerin uzun yılların ortalamasına dayanan durumu, abuhava.” olarak tanımlanmaktadır. Bkz. TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=iklim> (Erişim Tarihi: 10.10.2019).

İklim, dar anlamda ortalama hava durumunu, daha kapsamlı olarak ise aylar ile binlerce yıl arasında değişen bir zaman diliminde, kendisi ile ilgili miktarların hesaplanarak ortalama ve değişkenlikleri açısından istatistiksel olarak açıklanmalarını ifade etmektedir. Dünya Meteoroloji Örgütü (DMÖ) [*World Meteorological Organization – WMO*]’nın bu ortalama ve değişkenlerin hesabı için tanımladığı dönem 30 yıllık bir süreçtir. Hesap ile ilgili miktarlar ise sıklıkla sıcaklık, yağış ve rüzgâr gibi (Bu değişkenlere güneş ışınları, nem ve atmosfer basıncı gibi örnekler de verilebilir. Bkz. Encyclopædia Britannica, **The Britannica Guide to Climate Change**, Introduction by Robert M. May, eBook edition published by Encyclopædia Britannica Inc., 2008, s. 40) yüzey değişkenleridir. Yani iklim geniş anlamda, iklim sisteminin istatistiksel bilgilere göre durumunu ifade etmektedir. Bkz. IPCC, **Climate Change 2001: Synthesis Report**, Contribution of Working Groups I, II and III to the Third Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Core Writing Team/Robert T. Watson (eds.), New York: Cambridge University Press, 2001, s. 368; IPCC, **Climate Change 2007: Synthesis Report**, Contribution of Working Groups I, II and III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Core Writing Team/ R. K. Pachauri/A. Reisinger (eds.), Geneva: IPCC, 2008, s. 78; IPCC, **Climate Change 2014: Synthesis Report**, Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Core Writing Team/R.K. Pachauri/L.A. Meyer (eds.), Geneva: IPCC, 2015, s. 119-120.

¹¹ Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS)’nin 1. maddesinin 3. fıkrasına göre iklim sistemi; atmosfer (hava küre), hidrosfer (su küre), biyosfer (yaşam küre), jeosfer (yer küre)’in tamamı ve bunların karşılıklı etkileşimleri demektir.

Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (HİDP) [*Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC*] Üçüncü ve Dördüncü Değerlendirme Sentez Raporlarında ise yer küre terimi yerine kriyosfer (buz küre) ve yer yüzeyi (*land surface*) terimleri kullanılmıştır. Bkz. IPCC, **Climate Change 2001: Synthesis Report**, s. 369; IPCC, **Climate Change 2007: Synthesis Report**, s. 79. HİDP Beşinci Değerlendirme Sentez Raporu (*AR5 Synthesis Report: Climate Change 2014*)’nda ise yer yüzeyi terimi yerini litosfer (taş küre) terimine bırakmıştır. Bkz. IPCC, **Climate Change 2014: Synthesis Report**, s. 121.

Bu tanımlardan yola çıkıldığında iklim sisteminin son derece kapsayıcı tanımlandığı ve hemen her türlü doğal etkileşimi içerdiği görülmektedir.

yanıtlanması gereken esas sorudur. Bu kapsamda iklim değişikliğinin bir kavram olarak uluslararası andlaşmalar içerisinde nasıl tanımlandığı önem kazanmaktadır.

İklim değişikliğinin ilk olarak bir uluslararası andlaşma içerisinde yapılan tanımı, 1992 yılında Brezilya'nın Rio de Janeiro kentinde yapılan, Rio Konferansı olarak da bilinen, Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda (BMÇKK) [United Nations Conference on Environment and Development – UNCED]¹² kabul edilen, 21 Mart 1994 tarihinde yürürlüğe giren ve iklim sistemindeki değişimin tehlikeli etkilerini önlemeyi amaçlayan Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS) [United Nations Framework Convention on Climate Change – UNFCCC]¹³ içerisinde yer almıştır. “İklim Değişikliği Anayasası”¹⁴ olarak adlandırılabilir BMİDÇS'nin 1. maddesinin 2. paragrafına göre iklim değişikliği şöyle tanımlanmıştır:

“‘İklim değişikliği’, karşılaştırılabilir zaman dilimlerinde gözlenen doğal iklim değişikliğine (değişkenliğine) ek olarak, doğrudan veya dolaylı olarak küresel atmosferin bileşimini bozan insan faaliyetleri sonucunda iklimde oluşan değişiklik demektir.”¹⁵

Fen bilimlerine ve teknik verilere ilişkin detayları daha çok vurgulayan tanımlar ise Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (HİDP) [Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC]¹⁶'nin iklim değişikliği konusundaki değerlendirmelerini içeren Üçüncü Değerlendirme Sentez Raporu (TAR Climate Change 2001: Synthesis Report), Dördüncü Değerlendirme Sentez Raporu (AR4

¹² Rio Konferansı hakkında bilgi için bkz. “Rio Konferansı Sonrasındaki Dönem (1992-...)” başlığı, s. 51-56.

¹³ Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS) hakkında detaylı bilgi için bkz. “Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS)” başlığı, s. 83-137.

¹⁴ Daniel M. Bodansky, “The Emerging Climate Change Regime”, **Annual Review of Energy and the Environment**, 1995/20, s. 426 içerisinde bu andlaşmanın iklim değişikliği rejmindeki norm değeri açısından yerini bu şekilde bir benzetmeyle tarif etmiştir.

¹⁵ BMİDÇS 1. maddesinin 2. paragrafının Resmî Gazete'deki Türkçe çevirisinde “doğal iklim değişikliği” olarak tanımlanan ancak andlaşmanın İngilizce metninde doğal iklim değişkenliği [variabilité climatiques (fr.), climate variability (ing.)] olarak yer alan kavram DMÖ'ye göre bir ay, bir mevsim veya bir yıl gibi daha kısa zamanlı değişiklikleri içerirken; iklim değişikliği kavramı ise, iklim değişkenliği üzerindeki daha uzun zamanlı ve büyük olarak ortaya çıkan doğal sebeplerden oluşan değişiklikler ile insan kaynaklı sebeplerden oluşan değişiklikleri içeren bir üst kavram olmaktadır. İklim değişkenliğini iklim değişikliğine götüren durum, “olağandışı” olan (örneğin nadir görülen olayların daha sık meydana gelmesi gibi) koşulların devam etmesidir. Bkz. WMO Commission for Climatology, “Frequently Asked Questions (FAQs)”, <http://www.wmo.int/pages/prog/wcp/ccl/faqs.php> (Erişim Tarihi: 17.11.2019).

¹⁶ HİDP hakkında daha fazla bilgi için bkz. “Stokholm Konferansı Rio Konferansı Arasındaki Dönem (1972-1992)” başlığı, s. 35-36.

Climate Change 2007: Synthesis Report) ve Beşinci Değerlendirme Sentez Raporu'nda (*AR5 Synthesis Report: Climate Change 2014*) yer almaktadır.¹⁷ Bu raporlardaki tanımlara göre iklim değişikliği, iklime dair istatistikleri kullanarak oluşturulan ortalamalar ve/veya özellikler üzerinde yaşanan, genellikle on yıllarca veya daha uzun süre boyunca devam eden bir değişikliği ifade etmektedir.¹⁸ Bu değişikliğin sebebi, doğal süreçler ya da “dış zorlamalar”dır [*external forcings (ing.)*]. Dış zorlamalara örnek olarak, volkanik patlamalar ve güneş ışınlarındaki değişkenlik gibi olaylar ile atmosferin bileşimini veya arazi kullanımını kalıcı olarak değiştiren insan kaynaklı (antropolojik) faaliyetler verilmiştir.¹⁹ Dolayısıyla kısaca özetleyecek olursak, yapılan bilimsel araştırmalar sonucu ortaya çıkan tanımlardan görüldüğü üzere, iklim sisteminde yaşanan değişikliklerin sebepleri doğal ve insan kaynaklı olmak üzere iki farklı başlığa ayrılmaktadır.

Doğal sebeplerden oluşan değişiklikler Dünya'nın oluşumundan itibaren süregelmektedir. Yaklaşık 4,5 milyar yıl yaşında olan Dünya'nın ilk dönemlerinde yüzey sıcaklıkları öyle yüksektir ki taşlar sıvı halde bulunmaktadır. Su (H_2O) ise, volkanlar tarafından sürekli olarak salınan yüksek miktarda karbondioksit (CO_2) ile atmosferde gaz halinde bulunmaktadır.²⁰ O dönemde atmosferde bulunan karbondioksit miktarı günümüze göre bin kat daha fazla olup; atmosferde bulunan su buharı ile yoğun bir “sera etkisi [*effet de serre (fr.)*, *greenhouse effect (ing.)*]²¹ ve

¹⁷ HİDP, 1988 yılında iklim değişikliği ile ilgili bilgi edinme ve değerlendirmeler yapmak amacıyla Birleşmiş Milletler Çevre Programı (BMÇP) [*United Nations Environment Program – UNEP*] ve DMÖ tarafından ortak olarak kurulmuştur. Dünyanın her tarafından binlerce bilim insanının çabalarıyla günümüze kadar beş tane (Tamamlandığı yıllar: 1990, 1995, 2001, 2007 ve 2014) değerlendirme sentez raporu hazırlamıştır. Bilim insanlarıyla kural koyucular arasında bir köprü görevi gören bu raporların sonuçları, devletler tarafından benimsenecek hukuki düzenlemelerin oluşturulmasında destekleyici belgeler olarak kullanılmaktadır.

¹⁸ IPCC, *Climate Change 2001: Synthesis Report*, s. 368; IPCC, *Climate Change 2007: Synthesis Report*, s. 78; IPCC, *Climate Change 2014: Synthesis Report*, s. 120.

¹⁹ IPCC, *Climate Change 2001: Synthesis Report*, s. 373; IPCC, *Climate Change 2007: Synthesis Report*, s. 81; IPCC, *Climate Change 2014: Synthesis Report*, s. 123.

²⁰ Christopher Cumo, “Earth's Climate History”, *Encyclopedia of Global Warming and Climate Change*, Cilt 1, S. George Philander (ed.), Second Edition, Los Angeles: SAGE Publications, 2012, s. 467-468.

²¹ Sera etkisi, atmosferdeki gazların Güneş'in radyasyonunu hapsedmesine bağlı olarak oluşan ve bu yolla Dünya üzerindeki sıcaklığı yaşamın sürdürülebilmesi için gerekli bir seviyede tutan doğal bir sistem olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Velma I. Grover, “Greenhouse Effect”, *Encyclopedia of Global Warming & Climate Change*, S. George Philander (ed.), Cilt 2, Second Edition, Los Angeles: SAGE Publications, 2012, s. 676.

Sera etkisi yaratan gazlar (sera gazları) [*gaz à effet de serre (fr.)*, *greenhouse gases – GHG (ing.)*] aracılığıyla atmosfer ve bulutlar, Dünya yüzeyinden yansıyan termal radyasyonu emer. Troposfer olarak bilinen atmosfer katmanı içerisinde bu radyasyondan kaynaklanan ısı hapsolür. Böylece, atmosferik radyasyon, yayıldığı seviyenin sıcaklığına kuvvetli bir şekilde bağlanır. “Doğal sera etkisi” olarak adlandırılan bu durum sayesinde Dünya yüzeyi ortalama olarak 14°C sıcaklıkta kalmaktadır.

sıcaklık yaratmaktadır.²² Zamanla Dünyanın serinlemesi ile sıvı olan taşlar katılaşıırken, gaz olan sular da yoğunlaşarak yağmurları ve ilk denizi oluşturmuş; bunun yanı sıra oluşan yağmurlar tarafından çözünen karbondioksit gazlarının atmosferde azalması süreci karbondioksit gazlarını oksijen (O_2) gazına çevirebilen - yani fotosentez yapabilen- alglerin de ortaya çıkmasıyla da hızlanarak sera etkisini azaltmıştır.²³ Böylece havadaki karbondioksit gazı miktarının ve oranının azalması ile güneşten gelen ışınların rahatça yüzeye çarpıp dönebilmesi nedeniyle Dünya sıcaklıkları düşmüş ve ilk buzul çağı yaşanmış; ilk buzul çağından sonra süregelen yıllarda ise, güneş daha parlak hale gelmiş ve bu durum oluşan buzulların erimesine neden olmuştur.²⁴ Bu şekilde yukarıda ele alınana benzer, bazı sıcak dönemleri de içermesine rağmen buzul çağları olarak adlandırılan ve farklı zamanlarda meydana gelen soğuk dalgaları içeren çeşitli iklim döngüleri yaşanmış; tüm bu döngü günümüzdeki ılıman denge sağlanana kadar devam etmiştir.²⁵

İnsan kaynaklı sebeplerden oluşan değişiklikler ise sera gazları salımlarının [*émissions (fr.)*, *emissions (ing.)*]²⁶ Dünyanın doğal iklim denge ve döngüsünü değiştirecek düzeyde artmasından kaynaklanmaktadır.²⁷ Özellikle atmosferde miktar

Sera gazlarının oranındaki artış ile, troposfer katmanının sıcaklığının artmasıyla telafi edilebilecek bir dengesizlik olan bir ışımsal zorlama oluşur. Bu duruma “gelişmiş sera etkisi” denmektedir. Bkz. IPCC, **Climate Change 2001: Synthesis Report**, s. 374; IPCC, **Climate Change 2007: Synthesis Report**, s. 81-82.

²² Cumo, “Earth’s Climate...”, s. 468.

²³ Cumo, “Earth’s Climate...”, s. 468.

²⁴ Cumo, “Earth’s Climate...”, s. 468.

²⁵ Cumo, “Earth’s Climate...”, s. 468-470.

²⁶ BMİDÇS’nin 1. maddesinin 4. paragrafına göre “emisyonlar”, sera gazlarının ve/veya bunlara kaynaklık yapan öncül maddelerin belirli bir alanda ve zaman diliminde atmosfere salınması olarak tanımlanmıştır. Türkçe’de “emisyon” sözcüğünün karşılığı olarak “*çıkarma*” veya “*sürüm*”; kullanılmış olsa da [TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=emisyon> (Erişim Tarihi: 18.05.2023)] gerek BMİDÇS’de tercih edilen “*libération (fr.)*” ve “*release (ing.)*” sözcüklerinin karşılığı olarak daha uygun olması gerekse “salınım” sözcüğünün karşılığı olarak kullanılan “*salınma işi*” ve “*düzenli olarak hep aynı konumlardan aynı hızla geçen bir nesnenin hareketi, raks*” tanımlarının [TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=salınım> (Erişim Tarihi: 18.05.2023)] gerçekleşen eylemi tanımlamada tam karşılığı oluşturmaması nedenleriyle çalışmada “salım” sözcüğü tercih edilecektir. Emisyon sözcüğünün Roma hukuku açısından kökenine ve kullanımına dikkat çekilerek yapılan benzer yönde bir tercih için bkz. İpek Sevdâ Söğüt, **Roma Hukukunda Çevrenin Korunmasına İlişkin Hukuki Vasıtalar**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2014, s. 239-248.

²⁷ Su buharı, karbondioksit (CO_2), metan (CH_4), nitrozoksit (N_2O) ve ozon (O_3) Dünya atmosferindeki doğal sera gazlarıdır. Ayrıca, atmosferde, 1987 yılında akdedilen Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü (*The Montreal Protocol on Substances That Deplete the Ozone Layer*) kapsamında ele alınan halokarbonlar [klorofluorokarbonlar (CFCs), hidroklorofluorokarbonlar (HCFCs), hidrofluorokarbonlar (HFCs), halon gazları, metil klorür, metil bromür, vb.] ve diğer klor ve brom içeren maddeler gibi tamamen insan faaliyetleri kaynaklı sera gazları da vardır. Karbondioksit, nitrozoksit ve metanın yanı sıra, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine Yönelik Kyoto Protokolü (*Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change*)’nde sera gazları olarak kükürt heksaflorür (SF_6),

olarak en fazla oranda bulunan sera gazı olan karbondioksit gazının salımlarının artması değişikliğin ana kaynağı olarak görülmüştür. Buzul çağları ve bu çağlar arasında gerçekleşen döngüsel değişikliklerin incelenmesi sırasında, iklim ve hava sıcaklıkları ile atmosferdeki karbondioksit oranı arasında ilişki bulunduğu tespit edilmiştir.²⁸ Hava sıcaklık ortalamaları, arada yaşanan bazı dalgalanmalara rağmen son 55 milyon yıl boyunca hep azalmış olsa da 1750 yılından beri bu durumun aksine, atmosferdeki karbondioksit oranı artışına benzer şekilde artmıştır.²⁹ Maslin’e göre oluşan bu tabloyu açıklayan iki sebep bulunmaktadır:³⁰

- Enerji ve ulaşım gerekleri ile endüstriyel üretim nedeniyle karbondioksit salımlarının artması (Özellikle Asya, Avrupa, Kuzey Amerika kıtalarında)
- Tarım, kentleşme ve yol yapımı gibi nedenlerle toprak kullanımındaki değişimler ile ormansızlaşma nedeniyle bir yandan karbondioksit salımları artarken, diğer yandan yeryüzündeki karbondioksit depolama kapasitesinin azalması (Özellikle Afrika, Asya, Güney Amerika kıtalarında)

Böylece, Sanayi Devrimi ile insanlar tarafından Dünya’nın doğal kaynaklarının endüstriyel üretime dayalı tüketilmesi sürecinin başlamasından itibaren, karbon döngüsü [*cycle du carbone (fr.)*, *carbon cycle (ing.)*]³¹ içerisindeki denge, karbondioksit oranındaki artış sebebiyle, karbon (C) lehine bozulmuştur. Atmosferdeki karbondioksit gazı oranının dengelenmesini sağlayacak olan yutaklar [*puits (fr.)*, *sinks (ing.)*]³² olan “bitki örtüsü ve ormanlar” ile “denizler ve

hidroflorokarbonlar (HFCs) ve perflorokarbonlar (PFCs) da sayılmıştır. Bkz. IPCC, **Climate Change 2001: Synthesis Report**, s. 374; IPCC, **Climate Change 2007: Synthesis Report**, s. 82. Ayrıca bkz. Komalirani Yenneti, “Greenhouse Gas Emissions”, **Encyclopedia of Global Warming & Climate Change**, S. George Philander (ed.), Cilt 2, Second Edition, Los Angeles: SAGE Publications, 2012, s. 677-680.

Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü (Resmî Gazete, Tarih: 08.09.1990, Sayı: 20629) metinleri için bkz. United Nations, **Treaty Series**, vol. 1522, s. 3 vd.

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine Yönelik Kyoto Protokolü hakkında detaylı bilgi için bkz. “*Kyoto Protokolü (KP)*” başlığı, s. 137-160.

²⁸ Mark Maslin, **Climate Change: A Very Short Introduction**, New York: Oxford University Press, 2014, s. 4-5.

²⁹ Bu süreçte atmosferdeki metan (CH_4) gazı oranı da artmıştır; ancak karbondioksit gazının metan gazından farklı olarak atmosferden kolayca yok olmaması asıl tehlikeyi oluşturmaktadır. Bkz. Cumo, “Earth’s Climate...”, s. 470.

³⁰ Maslin, **Climate Change...**, s. 7-8.

³¹ Karbon döngüsü hakkında detaylı bilgi için bkz. IPCC, **Climate Change 2013: The Physical Science Basis**, Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, T. F. Stocker/D. Qin/G. K. Plattner/M. M. B. Tignor/S. K. Allen/J. Boschung/A. Nauels/Y. Xia/V. Bex/P. M. Midgley (eds.), New York: Cambridge University Press, 2013, s. 465-571 vd.

³² BMİDÇS’nin 1. maddesinin 8. paragrafına göre “yutak”, bir sera gazını, bir aerosolü veya bir sera gazının oluşumunda rolü bulunan bir öncü maddeyi atmosferden uzaklaştıran herhangi bir işlem, faaliyet veya mekanizma anlamına gelmektedir. Benzer yönde tanım için ayrıca bkz. IPCC, **Climate**

okyanusların³³ hazmedebileceği miktardan³⁴ daha fazla karbondioksit gazı salımında bulunularak haznelerde [*réservoirs (fr.), reservoirs (ing.)*]³⁵ depolanan karbon oranı arttırılmıştır.³⁶ Aynı zamanda yeryüzünün atmosferdeki karbondioksit gazını oksijen gazına dönüştürme yeteneğini azaltan ormansızlaşma bahsedilen durumu daha kötü bir hale getirmiştir.³⁷ Böylece bir yandan atmosferdeki karbondioksit gazı birikimi artarken, diğer yandan bu birikimi önleyecek kaynaklar azalmaktadır. Bunun yanı sıra tarım ve hayvancılık kaynaklı metan (CH_4) gazı ile ozon tabakasına zarar veren diğer gazların salımlarının artışı da tüm bu süreçte olumsuz etkiye bulunmaktadır.³⁸ Atmosferdeki karbondioksit gazı ve diğer sera gazlarının oranlarında yaşanan artışın tüm bu nedenlerle dengelenememesi sonucunda gelişmiş sera etkisi oluşmakta; gelişmiş sera etkisi nedeniyle Dünya’da ortalama hava sıcaklıklarının artması ile küresel ısınma³⁹ sonucu doğmaktadır.

Change 2001: Synthesis Report, s. 384; IPCC, **Climate Change 2007: Synthesis Report**, s. 86; IPCC, **Climate Change 2014: Synthesis Report**, s. 127.

Karbon yutakları [*puits de carbone (fr.), carbon sinks (ing.)*] olarak da adlandırılan bu yutakların salımlarından daha fazla karbondioksiti hazmetme gücüne sahip oldukları bilinmektedir. Bunların en önemlileri bitki örtüsü ve ormanlar ile denizler ve okyanuslardır. Bilgi için bkz. Jorge L. Sarmiento/Nicolas Gruber, “Sinks for Anthropogenic Carbon”, **Physics Today**, Volume 55, Issue 8, August 2002, s. 30-36.

³³ Çalışmanın geri kalanında terim bütünlüğü açısından “okyanus” sözcüğü özel olarak kullanılmadığı sürece “deniz” sözcüğü hem denizleri hem de okyanusları kapsayacak şekilde kullanılacaktır. Deniz ve okyanus terimleri hakkında bkz. “Okyanus ve Deniz Terimleri ile Deniz Çevresi Kavramının Kapsamı – Denizler ve Deniz Çevresi İklim Sisteminin Parçası Mıdır?” başlığı, s. 226-227.

³⁴ Denizlerin sera gazlarını hazmetme konusundaki etkisi için bkz. “Denizler ile Atmosfer ve İklim Sistemi İlişkisi: İklim Değişikliği Nedeniyle Denizlerde Yaşanan Değişimler” başlığı, s. 190-191.

³⁵ BMİDÇS’nin 1. maddesinin 7. paragrafına göre “hazne”, bir sera gazının veya bir sera gazının oluşumunda rolü bulunan bir öncü maddenin depolandığı iklim sisteminin bir unsuru veya unsurları anlamına gelmektedir.

HİDP’in tanımına göre “hazne”, atmosferi dışarıda bırakacak şekilde, kaygı sebebi bir maddeyi (örn. karbon, bir sera gazı veya bir öncü) depolama, biriktirme veya salma kapasitesine sahip bir iklim sistemi bileşenidir. Denizler, toprak ve ormanlar bunlar örnek olarak verilebilir. Havuz [*pool (ing.)*] olarak adlandırılan ve genellikle atmosferi içeren terim de buna eşdeğer sayılabilir. Bkz. IPCC, **Climate Change 2001: Synthesis Report**, s. 383.

³⁶ Atmosferdeki karbondioksit miktarı ve oranı üzerine Mauna Loa gözlemevinde yapılan çalışmalarda son 800.000 yılda milyonda 180 birim ile milyonda 300 birim arasında değişen karbondioksit oranının milyonda 400 birimin üzerine kadar ulaştığı tespit edilmiştir. Bkz. Maslin, **Climate Change...**, s. 6.

³⁷ Ormansızlaşma her ne kadar yavaşlama eğiliminde olsa bile 2000-2010 yılları arasında her yıl yaklaşık Kosta Rika’nın büyüklüğüne eşdeğer bir alan olan 5,2 milyon hektar orman alanı yok olmaktadır. Bkz. United Nations, “**The Millenium Development Goals Report 2015**”, s. 52. [https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20\(July%201\).pdf](https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20(July%201).pdf) (Erişim Tarihi: 20.11.2019).

³⁸ Susan J. Buck, **The Global Commons: An Introduction**, Washington: Island Press, 1998, s. 118.

³⁹ Böylece Dünya sıcaklık ortalamalarında 19. yüzyılın sonlarında başlayan ısınma, 1980’li yıllarla birlikte daha da belirginleşmiş; bu yıllardan itibaren artan sıcaklıklarla birlikte son yirmi yılda ortalama sıcaklık rekorları kırılmıştır. Bu konuda DMÖ’nün 2019 yılında yaptığı açıklama ve paylaştığı grafik için bkz. World Meteorological Organization, “WMO confirms past 4 years were warmest on record”, 06.02.2019, <https://public.wmo.int/en/media/press-release/wmo-confirms-past-4-years-were-warmest-record> (Erişim Tarihi: 21.11.2019).

Küresel ısınma bir çevre⁴⁰ sorunudur⁴¹ ve doğurduğu sonuçlarla çevre için pek çok farklı alana “etki [*impact (fr.)*, *impact (ing.)*]⁴² etmektedir.⁴³ Oysaki iklim

⁴⁰ Çevre, toplum bilimi (sosyoloji) açısından “*Hayatın gelişmesinde etkili olan doğal, toplumsal, kültürel dış faktörlerin bütünlüğü.*” olarak tanımlanmaktadır. Bkz. TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=çevre> (Erişim Tarihi: 20.10.2019).

Türkiye’deki ulusal hukuk düzenlemeleri içerisinde özellikle 5491 sayılı Çevre Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun’un (Resmî Gazete, Tarih: 13.05.2006, Sayı: 26167) 2. maddesi ile değişiklik yapılan 2872 sayılı Çevre Kanunu (Resmî Gazete, Tarih: 11.08.1983, Sayı: 18132) 2. maddesinde yapılan tanımda ise “canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde bulundukları biyolojik, fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel ortam” olarak tanımlanmıştır.

Uluslararası hukukta ise çevrenin tanımı genellikle doğrudan yapılmamaktadır. Ancak Birleşmiş Milletler’in (BM) [*Nations Unies – NU (fr.)*, *United Nations – UN (ing.)*] yargı organı Uluslararası Adalet Divanı (UAD) [*Cour Internationale de Justice – CIJ (fr.)*, *Internaitonal Court of Justice – ICJ (ing.)*] tarafından çevrenin bir soyut terim olmadığı; çevrenin yaşam alanını, yaşam kalitesini ve doğmamış nesiller de dahil olmak üzere insanların sağlığını temsil ettiği belirtilmiştir. [International Court of Justice, “Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons-Advisory Opinion of 8 July 1996”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 21.02.2020), s. 241, p. 29. UAD’ın bu danışma görüşü çalışmanın devamında Nükleer Silah Tehdidi ve Kullanımının Hukukiliği Hakkında Danışma Görüşü olarak kullanılacaktır.]

Bu konuda, farklı bir örnek olarak dikkat çeken, çevrenin içerdiği unsurları ortaya koyan ve Lugano Sözleşmesi olarak da bilinen Çevre İçin Tehlikeli Faaliyetler Neticesinde Meydana Gelen Zararlardan Doğan Hukuki Sorumluluk Sözleşmesi (*Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment – ETS No. 150*) 2. maddesinin 10. paragrafına göre çevre;

- hava, su, toprak, fauna (hayvanlar) ve flora (bitki örtüsü) gibi biyotik ve abiyotik doğal kaynaklar ve bütün bu faktörlerin karşılıklı etkileşimi;
- kültürel mirasın parçası olan mülkler ve;
- peyzajın (arazi yapısının) karakteristik yönlerinden oluşmaktadır.

Sözleşme hakkında bilgi için bkz. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/150>; Sözleşme metni için bkz. <https://rm.coe.int/168007c079> (Erişim Tarihleri: 22.10.2019).

Çevrenin tanımı hakkında nitelik açısından yapılan ayırmada çevrenin fiziksel ve sosyal ilişkilere dayanan toplumsal çevre olarak ikiye ayrıldığı; fiziksel çevrenin de insan eliyle oluşturulup oluşturulmama farkına göre doğal ve yapay çevre olmak üzere bölümlendiği görülmektedir. (Ancak yazarların insan eliyle oluşturulan ormanlar, baraj gölleri ve göletler gibi unsurları doğal çevre içerisinde değerlendirdiği belirtilmelidir.) Bkz. Ruşen Keleş/Can Hamamcı, **Çevrebilim**, Ankara: İmge Kitabevi, 1993, s. 23-25.

Çevre teriminin çok geniş bir şekilde tanımlanması, hukuki belirlilik ve bilinebilirlik açısından sorun yaratırken; terimin dar bir şekilde tanımlanması, çevrenin içeriğinde bazı unsurların dışarıda bırakılması nedeniyle risk doğurabilir. (Nükheth Yılmaz Turgut, **Çevre Politikası ve Hukuk**, Ankara: İmaj Yayınevi, 2017, s. 47)

Uluslararası andlaşmalarda da çevreyi neyin oluşturduğunu tanımlama girişimleri yapılan andlaşmanın korumak istediği değer ya da konusuna göre değişkenlik göstermektedir. Özellikle çevrenin odak alınan noktaya göre değişebilen yapısı ile doğaya ve insana ilişkin özellikleri içeren farklı yapısı tanım yapmayı zorlaştırmaktadır. (Bu konudaki çalışmalar için bkz. Philippe Sands/Jacqueline Peel/Adriana Fabra/Ruth Mackenzie, **Principles of International Environmental Law**, Fourth Edition, New York: Cambridge University Press, 2018, s. 14-16.)

İklim değişikliği konusunda çevre, iklim sisteminin dengesinin korunması üzerinden değerlendirilmiştir. BMİDÇS’de yapılan iklim sistemi tanımının kapsamı düşünüldüğünde bu tanımın daha çok doğal çevrenin kapsamı ile örtüştüğü söylenebilir.

⁴¹ Küresel ısınmanın bir çevre sorunu olduğu hakkında bkz. Yılmaz Turgut, **Çevre Politikası...**, s. 6.

⁴² Etki sözcüğünün konuyla bağlantılı tanımlar açısından, “*Bir kimse veya nesnenin başka bir kişi veya şey üzerindeki gücü, tesiri*” veya “*Bir etken veya bir sebebin sonucu, yardımı*” olarak tanımlandığı görülmektedir. Bkz. TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=etki> (Erişim Tarihi: 11.10.2019).

Uluslararası hukuk düzeni içerisinde etki teriminin tanımının Sınırışan Bağlamda Çevresel Etki Değerlendirmesi Sözleşmesi’nin (*Convention on Environmental Impact Assessment in a*

değişikliğinin etkileri yalnızca küresel ısınma sorunu ile sınırlı değildir. İklim değişikliği, küresel ısınmanın yanı sıra daha fazla iklim değişkenliği, sıcak hava dalgaları, şiddetli yağmurlar, şiddetli fırtınalar, kuraklık ve diğer aşırı hava olayları gibi sorunları da beraberinde getirmektedir.⁴⁴ Bu durum küresel ısınma ile iklim değişikliğini tek bir kavram olarak gören anlayışın zaman içerisinde değişmesine neden olmuştur. İlk keşfedildiği zamanlarda küresel ısınma olarak adlandırılan bu çevre sorunu artık iklim değişikliği olarak adlandırılmaktadır.⁴⁵ Günümüzde de bu çevre sorunu için üst ve kapsayıcı bir kavram olarak iklim değişikliği kavramı kullanılmaktadır.

Toparlayacak olursak, günümüzde gözlemlenen iklim değişikliği konusunda yaşanan ilk tartışmalar bu değişikliğin doğal sebepli mi yoksa insan faaliyetleri sebepli mi olduğu üzerine olmuş; yapılan bilimsel çalışmalar sonucunda HİDP, gözlemlenen iklim değişikliğinin büyük oranda insan faaliyetlerinin ürünü olduğu ve bu faaliyetler ile atmosferdeki sera gazlarının artışı arasında doğrudan bağlantı

Transboundary Context) 1. maddesinin (vii) paragrafında yapıldığı görülmektedir. Bu tanıma göre “etki”, insan sağlığı ve güvenliği, flora, fauna, toprak, hava, su, iklim, peyzaj ve tarihi anıtlar veya diğer fiziksel yapılar ya da bu faktörler arasındaki etkileşim dahil olmak üzere çevre üzerinde önerilen bir faaliyetin neden olduğu herhangi bir etki/sonuç [*effet (fr.)*, *effect (ing.)*] anlamına gelmekte; ayrıca kültürel miras veya bu faktörlerdeki değişimlerden kaynaklanan sosyo-ekonomik koşullar üzerindeki etkileri/sonuçları da içermektedir. Bu tanımdan yola çıkıldığında Fransızca ve İngilizce terminolojide “*impact (fr.)*, *impact (ing.)*” terimiyle tesir etme ve “*effet (fr.)*, *effect (ing.)*” terimiyle sonucu oluşturma açısından iki farklı sözcükle ele alınan etki teriminin birbirine bağlandığı; nedensellik ve sonuç açısından bir bütünü oluşturduğu ifade edilebilir. Yine de bu bütünü oluşturan terimlerin farklı kullanımlar açısından çevre ile ilgili uluslararası düzenlemelerde ve iklim değişikliği rejiminde yer bulduğu görülmekte; nedeni ifade eden “*impact (fr.)*, *impact (ing.)*” terimi önleme ve ihtiyat ilkesi kapsamında değerlendirilirken, “*effet (fr.)*, *effect (ing.)*” terimi değişimlerle oluşan sonuçlara yönelik kullanılmaktadır.

Sınıraşan Bağlamda Çevresel Etki Değerlendirmesi Sözleşmesi için bkz. United Nations, **Treaty Series**, vol. 1989, s. 309 vd.

⁴³ Küresel ısınmanın etki ettiği alanlar şu şekilde bölümlenmiştir: Okyanuslardaki değişimler ve deniz seviyesinin yükselmesi, fırtınalar ve atmosferin yapısı, ekolojik değişimler, insani ve ekonomik sonuçlar. Bkz. Melissa Jane Nursey-Bray, “‘Global Warming’, Impacts of”, **Encyclopedia of Global Warming & Climate Change**, S. George Philander (ed.), Cilt 2, Second Edition, Los Angeles: SAGE Publications, 2012, s. 649-654.

⁴⁴ Pierre-Marie Dupuy/Jorge E. Vinuales, **International Environmental Law**, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, s. 172.

⁴⁵ Paolo Galizzi, “Air, Atmosphere and Climate Change”, **Routledge Handbook of International Environmental Law**, Shawkat Alam/Md Jahid Hossain Bhuiyan/Tareq M.R. Chowdhury/Erika J. Techera (eds.), New York: Routledge, 2013, s. 343.

Bir kişisel gözlem yapmak gerekirse, eski tarihli eserlerde kavram olarak daha çok küresel ısınma üzerinde durulurken; yeni tarihli eserlerde iklim değişikliği kavramı ön plana çıkmaktadır. Bu konuda kayda değer bir örnek olarak Mark Maslin’in 2004 ve 2009 yıllarında Oxford Üniversitesi yayınlarından çıkardığı “Global Warming: A Very Short Introduction” kitabının başlığında küresel ısınma kavramını kullanmasına rağmen, 2014 yılında kitabının başlığını “Climate Change: A Very Short Introduction” olarak değiştirerek iklim değişikliği kavramını kullanması gösterilebilir. Yine Maslin aynı eser içerisinde gazetelerin hangi kavramları kullandığı üzerinden bir tespit yaparak iklim değişikliği kavramının sera etkisi ve küresel ısınma kavramlarına göre baskın hale geldiğini belirtmiştir. Bkz. Maslin, **Climate Change...**, s. 21-22.

bulunduğu sonucuna varmıştır.⁴⁶ İklim bilimciler (klimatologlar) tarafından binlerce hatta milyonlarca yıllık süreçler üzerinden incelenen doğal sebeplerden oluşan değişiklikler, Dünya iklim sisteminin yapısını ve değişimlerini anlamakta son derece önemlidir. Ancak uluslararası hukuk alanı açısından görece fazla önem arz eden değişiklikler, insan kaynaklı olmakla birlikte, atmosferin yapısındaki değişim yoluyla birçok fiziksel ve kimyasal değişime de sebep olarak çevre sorunlarına yol açmakta; yine tüm bu değişikliklerin daha büyük çevre sorunlarına yol açacağı öngörülmektedir. Üstelik sadece bir yüzyıl içerisinde ortaya çıkan tüm bu sorunların büyümesi iklim sistemindeki dengeyi geri dönüşü olmayacak olumsuz sonuçlar doğuracak bir noktaya taşıyacak kadar hızlı ilerlemektedir.⁴⁷ Bu kapsamda ortaya çıkan ve çıkabilecek tüm sorunların bir bütün olarak Dünya'nın tamamını etkilediği düşünüldüğünde, ilgili sorunların tüm devletleri ilgilendiren bir yapıya sahip olmakla birlikte çevrenin korunması amacını öne çıkaran uluslararası çevre hukuku içerisinde ayrı bir başlık olarak atmosferin ve iklim sisteminin dengesinin korunması konuları üzerinden yer bulduğu görülmektedir.⁴⁸

II. Uluslararası Çevre Hukukunun Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde İklim Değişikliği

Çevreyle ilgili sorunlar insanın üreticilik faaliyetleri çerçevesinde özellikle sanayileşme ve doğal kaynakların kullanımının artması ile başgöstermeye başlamıştır, dolayısıyla bu sorunlar yeni oluşmuş değildir.⁴⁹ İnsanın, ihtiyaçlarını karşılama odaklı olan doğaya karşı mücadele aşamasını geçerek, çevreyi hukuk düzenlemeleri aracılığıyla paylaşması ve doğayı sömürmesi çevre sorunlarının zamanla büyümesine sebep olmuştur.⁵⁰ Hukukun toplumsal yaşamda meydana gelen gelişmelere yönelik düzenleyici kurallar geliştirme özelliğinin devreye girmesi ile

⁴⁶ IPCC, **Climate Change 2001: Synthesis Report**, s. 4-8; IPCC, **Climate Change 2007: Synthesis Report**, s. 5-6; IPCC, **Climate Change 2014: Synthesis Report**, s. 4-6.

⁴⁷ IPCC, **Climate Change 2014: Synthesis Report**, s. 8 vd.

⁴⁸ Bunun yanı sıra iklim değişikliğinin, ortaya çıkan sonuçlar ve etkilediği alanlar sebebiyle uluslararası hukuk alanında çevre dışındaki konularda da dikkate alınacak bir mesele olarak giderek daha fazla yer bulmaya başladığı görülmektedir. Bu konuda bkz. “*Karşılıklı İlişki İlkesi*” başlığı, s. 115-116.

⁴⁹ İnsan ihtiyaçlarını karşılayacak mal ve hizmetleri üretirken çevreyi kirleterek bu sorunlara yol açmaktadır. Bkz. Yasemin Özdek, **İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı**, Ankara: TODAİE, 1993, s. 60.

⁵⁰ Gerd Winter, “Perspectives For Environmental Law—Entering the Fourth Phase”, **Journal of Environmental Law**, John R. Blazek (çev.), Volume 1, Issue 1, 1989, s. 38-40.

büyüyen çevre sorunlarına karşı hem ulusal düzeyde hem de uluslararası düzeyde çevre koruma odaklı bir hukuk anlayışı gelişmeye başlamıştır.⁵¹

Günümüzden geçmişe baktığımızda egemenlik alanlarındaki doğal kaynakların kullanımı konusunda hâkim güç olan devletlerin, ekolojik bağımlılığa⁵² özen göstermeden ve ortak alanlarda [*espaces communs (fr.)*, *common areas (ing.)*] bulunan küresel müşterekler [*biens communs (fr.)*, *global commons (ing.)*]⁵³ olarak değerlendirilebilecek kaynakların varlığını açıkça tehdit edecek bir şekilde doğal kaynakları tüketmesi ile daha da büyüyen çevre sorunları karşısında, uluslararası toplumda çevre konusundaki ilişkiler de karmaşıklaşmıştır. Bu durum ekolojik bağımlılık nedeniyle oluşan ve ilk başta ulusal olarak görülen çevre sorunlarının, ulusal ölçekte çözümü yerine, uluslararası iş birliği ile çözülmesi gerektiği yönünde bir anlayışın yerleşmesini sağlamıştır.⁵⁴ Böylece çevre ile ilgili uluslararası

⁵¹ Özdek, **İnsan Hakkı...**, s. 63-65.

⁵² Devletler arasındaki ekolojik bağımlılık, çevrenin bütünlüğünü kuramlaştıran ekolojik bütünsellik anlayışı ile kesişmektedir. Ekolojide bütünsellik anlayışı ve bu çerçevedeki "ekosistem" terimiyle Dünya tek bir bütün sistem olarak görülmektedir. Bu durumda, Dünyanın bir bütün olarak bir ekosistem olduğu ve bunu oluşturan en küçük ekosistemden en büyük ekosisteme kadar birbiriyle etkileşim içinde bulunduğu; bir sistemde meydana gelecek bir bozulmanın ya da dengesizliğin diğer sistemleri de etkileyeceği kabul edilmektedir. Ekolojide bütünlük için bkz. Mine Kışlahoğlu/Fikret Berkes, **Çevre ve Ekoloji**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990, s. 34-36.

Küresel çevresel değişiminin getirdiği bir sonuç olarak ekolojik bağımlılık, en büyük ve güçlü devletler için bile diğer devletlere bağımlı kalınması sonucunu doğurmaktadır. Üstelik iklim değişikliği konusunda devletler arasındaki doğrudan bağımlılıklara ek olarak iklim değişikliğine uyum sağlama yolunda devletlerin başarısız eylemleri ile oluşacak çevresel baskı yeni dolaylı bağımlılıklar yaratacaktır. (Frank Biermann/Klaus Dingwerth, "Global Environmental Change and the Nation State", **Global Environmental Politics**, Volume 4, Issue 1, February 2004, s. 5-6.)

⁵³ Roma hukukundaki *res communis* kavramının (Kavramın içeriği için bkz. s. 17, dn. 57.) günümüzdeki yansımaları olarak görülebilecek "ortak alanlar" kavramı ile "küresel müşterekler" kavramı birbiriyle iç içe geçmiş durumdadır. Aşağıda yapılan küresel müşterekler tanımlarından da görüleceği üzere, küresel müştereklerin sadece bir alanı ifade etmekten daha geniş içeriğe ve bazı küresel varlıkları da kapsamına alan bir niteliğe sahip olduğu için bu yönüyle ortak alanlardan ayrılmaya başladığı söylenebilir.

Buck'a göre küresel müşterekler kavramı, belirli bir devletin ulusal yargı yetkisine tabi olmayan, herhangi bir devletin egemenliğinin ötesindeki ve tüm devletlerin erişimine açık doğal kaynak alanlarını ifade eder. (Buck, **The Global Commons...**, s. 6.) Aynı kitabın Elinor Ostrom tarafından yazılan önsözünde teknolojik yetersizlikler nedeniyle mülkiyet hakkına konu olamamaları açısından bu alanlar Antarktika, açık denizler, derin deniz yatağı, atmosfer ve uzay olarak tespit edilmiştir.

Schrijver'e göre ise bu alanlar açık denizler, dış uzay, Ay ve diğer gök cisimleri ile iki kutup bölgesini de kapsamaktadır. İklim sistemi, hava, su, tohumlar, rüzgarlar ve güneş ışığı gibi bazı küresel doğal varlıklar ise Dünya ve nüfusu için gerçekleştirdikleri hayati ekolojik işlevler nedeniyle küresel müşterekler olarak görülebilir. Bkz. Nico Schrijver, "Managing the global commons: common good or common sink?", **Third World Quarterly**, Volume 37, Issue 7, 2016, s. 1253.

Ranganathan küresel müşterekler kavramının uluslararası yönetim açısından ulusal yargı yetkisine tabi olmayan alanların yanı sıra, gerekli kaynaklar ile biyolojik çeşitliliğin korunması ve iklim değişikliği gibi kaygıları da içerebileceğini belirtmiştir. Bkz. Surabhi Ranganathan, "Global Commons", **European Journal of International Law**, Vol. 27, No. 3, 2016, s. 693.

⁵⁴ Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 4.

düzenlemelerin sayısı da artmış; “uluslararası çevre hukuku” uluslararası hukuk içerisinde ayrı bir disiplin haline gelmiştir.⁵⁵

Kuşkusuz ki tarihsel süreç içerisinde ortak alanlara en iyi örnekler hava, atmosfer ve denizler olmuştur. Bu alanlar, *Grotius*’un denizlerde serbestlik fikrini ortaya koyduğu *Mare Liberum* (1609) eserindeki gibi “mülkiyet edinme açısından işgal edilememe” ve “tüm insanların kullanımına açık olma” unsurlarına sahip olma açısından değerlendirildiğinde;⁵⁶ Sanayi Devrimi’nin getirdiği teknolojik gelişmeler öncesinde, ilgili unsurlara uyacak şekilde, herkes tarafından kolaylıkla erişilemeyen ve hakimiyet kurulamayan ancak buna rağmen herkes tarafından kullanılan alanlardı. Teknolojik gelişmeler bahsedilen alanları erişilebilir ve hakimiyet sağlanabilir hale getirdikçe, bu alanlara etki eden faaliyetlerin artması ile oluşan çevre kirliliği de kirliliğe neden olan faaliyette bulunmayan devletlerin ulusal egemenlik alanlarında zararlı çevresel etkiler doğurmaya başlamıştır. Böylece günümüzde *Grotius*’un Roma hukukundaki *res communis*⁵⁷ kavramına dayanan ve küresel müştereklere işaret eden fikirlerinin, sanayileşmiş devletler tarafından amacından saptırılarak, doğal

⁵⁵ Çevreye ilişkin sorunları içeren uluslararası hukuk külliyatını incelerken “uluslararası çevre hukuku” kavramını kullanmak, aynı “uluslararası deniz hukuku”, “uluslararası ceza hukuku” ya da “uluslararası ekonomi hukuku” kavramlarında olduğu gibi, yaygın bir uygulama haline gelmiştir. (Patricia Birnie/Alan Boyle/Catherine Redgwell, **International Law and the Environment**, New York: Oxford University Press, 2009, s. 2-3)

Uluslararası çevre hukukunun uluslararası hukuktan ayrı olarak bir akademik disiplin olarak incelenmesi ise Stokholm (*Stockholm*) Konferansı (1972) sonrasında gerçekleşmiştir. (Koivurova, **Introduction to International...**, s. 33.)

⁵⁶ Hugo Grotius, **The Free Sea**, Richard Hakluyt (çev.), David Armitage (ed.), Indianapolis: Liberty Fund, 2004, s. 24-25. Bu esere çevrimiçi erişim için bkz. https://scholar.harvard.edu/files/armitage/files/free_sea_ebook.pdf (Erişim Tarihi: 20.10.2019). *Grotius*’un ilgili eserinin aslı için bkz. Hugo Grotius, **Mare Liberum**, Leiden, 1609; ayrıca bkz. Hugo Grotius, **Mare Liberum**, Robert Feenstra (ed./çev.), “Hugo Grotius Mare Liberum 1609–2009: Original Latin Text and English Translation”, Leiden: Brill, 2009.

Ancak *Grotius*’un bizim bugün atmosfer olarak fen bilimlerine dayanan teknik terimini kullandığımız terimden farklı olarak, yaşadığı dönemin bilgisi dahilinde, daha kapsayıcı olarak hava [*air (ing.)*] genel terimini kullandığını belirtmekte yarar vardır. Günümüzde her ne kadar Türkçe günlük kullanımda hava terimi buna benzer şekilde genel anlamıyla yaygın olarak kullanılsa bile, hava teriminin uluslararası hukuk açısından devletlerin hava sahası [*airspace (ing.)*] bakımından önem kazandığını söylemek mümkündür. Hava sahası üzerinden yapılan ayrımlar ile atmosferin katmanları arasındaki ilişkiler ve hukuki statüler ise birbirleriyle paralel ve doğrudan bağ kurulabilecek şekilde oluşturulmamıştır. Hava sahası üzerinde egemenlik için bkz. “*İklim Sisteminin ve Atmosferin Hukuki Statüsü Hakkında Tartışmalar: Kuramsal Sorunlar ve BMİDÇS’nin Hazırlık Çalışmaları*” başlığı, s. 42, dn. 169.

Bu konuda ayrıca bkz. Ali Kerem Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin Korunması ve Devletlerin Sorumluluğu**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2017, s. 14-17.

⁵⁷ Roma dönemi için ışık ve hava gibi, herkes açısından ulaşılabilir olup bir kişi ya da hükümet tarafından mülkiyet edinilmemiş olan, varlıklar bu kavramın kapsamında yer alan şeylere örnek olarak verilebilir. Bkz. Buck, **The Global Commons...**, s. 4.

Ayrıca bkz. Sevin Toluner, **Milletlerarası Hukuk Dersleri: Devletin Yetkisi**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1984, s. 5.

kaynakların kullanılmasında ilk gelenin yararlanacağı bir sisteme dönüştürülmesinin ortaya çıkardığı zararlı etkilerin, ulusal yetki alanları dışında bulunan doğal zenginlikler ve kaynakların korunması yönünde bir anlayışın gelişmesine neden olduğunun söylenebileceği ileri sürülmektedir.⁵⁸

Bu durumda ortaya çıkan ilk soru, ortak alanları ilgilendiren çevre sorunlarının uluslararası çevre hukukuna nasıl konu olduğu üzerinedir. Özellikle, denizler, atmosfer ve iklim sistemi gibi, tüm devletleri farklı açılardan ilgilendiren konularda ortaya çıkan çevre sorunlarının tespit edilmesi ve bu sorunların küresel zararlı etkilere yol açan sonuçlarının tahmin edilerek belirlenmesi kolay olmamaktadır. Nitekim, çevre konularında alınacak hukuki önlemlerin belirlenmesi genellikle bir çevre felaketine karşı yapılan araştırmalarla ya da yeni bir bilimsel keşfin ortaya çıkmasıyla mümkün olabilmektedir.⁵⁹ Alınacak önlemlerin net bir şekilde belirlenebilmesi için öncelikle felaketi ya da keşfi ilgilendiren konulardaki bilgileri içeren bilim alanlarının verilerine başvurulması gerekmektedir. İlgili bilim alanlarının verileriyle yapılan çalışmaları takiben, sorunların siyasi ve sosyo-ekonomik bünyeye oturtulması sonrasında hukuki normların ve araçların belirlenmesi aşamasına geçilmektedir.⁶⁰ Uluslararası çevre hukukunun içerisinde iklim değişikliğine ilişkin düzenlemelerin gelişmesi, yani bir “iklim değişikliği rejimi”nin oluşması konusunda da bu özellik dikkat çekmektedir. Kimi zaman bir çevre felaketinin doğabileceği konusunda bilimsel keşifler mevcut olmasına rağmen devletlerin farklı alanlardaki çıkarlarını önceleyerek bu çıkarlarına hizmet edecek siyasi engeller ileri sürmekten çekinmediği görülmektedir. Buna rağmen bilimsel çalışmaların çarpıcı sonuçlarının etkisiyle uluslararası iş birliğine olan ihtiyaca bağlı olarak uluslararası çevre hukukunun zaman içerisinde gösterdiği gelişimin iklim değişikliğinin uluslararası çevre hukukuna konu olmasında önemli bir etkisi bulunmaktadır. İklim değişikliği hakkında elde edilen bilimsel veriler siyasi gelişmelere neden olmuş; her gelişme sonrasında yeni bir hukuki atılım yapılmıştır.⁶¹

⁵⁸ Schrijver, “Managing the global commons...”, s. 1252-1255.

⁵⁹ Felakete örnek olarak Çernobil nükleer kazası verilirken; keşfe örnek olarak ozon tabakasında oluşan deliğin tespit edilmesi verilmiştir. Bkz. Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 4.

İklim değişikliği konusunda da yapılan bilimsel keşifler günümüzdeki hukuki düzenlemelerin yapılmasına öncü olmuştur.

⁶⁰ Yılmaz Turgut, **Çevre Politikası...**, s. 61.

⁶¹ Dupuy/Vinuales bu sistemi iki destek sütunlu bir sistem olarak tanımlamış sütunlardan birini bilimsel sütun birini de siyasi sütun olarak adlandırmıştır. Hukuki düzenlemelerin de siyasi gelişmeler

Günümüz iklim değişikliği rejiminin temelini oluşturan atmosferdeki karbondioksit gazı birikiminin artmasının sera etkisine yol açtığı iddiasının bilimsel tespiti ilk olarak 1896 yılında *Sven the Arne heius* tarafından yapılmıştır.⁶² Ancak iklim değişikliği hakkında bilimsel veriler zaman içerisinde bir görüş birliği halinde ortaya konamamış ve yıllar boyunca birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüştür.⁶³ Bu durum iklim değişikliği konusunda siyasi ve hukuki alanda uluslararası iş birliğinin yapılmasını zorlaştırmıştır. Böylece iklim değişikliğinin neden olduğu veya olacağı çevresel zararların önüne geçilmesi zorlaşmıştır. Doğrusu çevre sorunlarından doğan zararların önlenmesi hususunda devletler, kendilerini harekete geçmeye mecbur bırakan açık ve net bilimsel veriler olmadığı sürece, harekete geçmekte yavaş davranmaktadır. Ancak, iklim değişikliği konusunun bir örnek olarak gösterilebileceği gibi, hakkında bilimsel belirsizlik bulunan ve çevresel zararın olduğu konusunda fikir birliği olmayan hallerde ihtiyat ilkesinin kabul görmesiyle⁶⁴ bu durum da değişmeye başlamış;⁶⁵ iklim değişikliği de aynı dönem içerisinde oluşabilecek çevresel zararlar konusunda çeşitli bilimsel çalışmaların sürdüğü alanlardan biri olarak dikkat çekmiştir.

Uluslararası çevre hukukunun hem çevresel felaketleri önleme hem de bu felaket ihtimallerine ihtiyatla yaklaşmaya yönelik bu gelişimi öğretide pek çok farklı dönem aralığına göre bölümlenerek incelenmiş olsa da⁶⁶ bu eserde hem genel olarak

sonucunda ortaya çıktığını belirtmiştir. (Dupuy/Vinuales, **International Environmental...**, s. 173-176.)

⁶² Bu konuda bilgi ve o dönemlerde yapılan bilimsel çalışmalar için bkz. Bert Bolin, **A History of the Science and Politics of Climate Change – The Role of the Intergovernmental Panel on Climate Change**, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, s. 4-8.

⁶³ Maslin, **Climate Change...**, s. 12 vd.

⁶⁴ İhtiyat ilkesi ve iklim değişikliğinde ihtiyat ilkesi hakkında bilgi için bkz. “Önleme İlkesi ile İhtiyat İlkesi” başlığı, s. 100-107.

⁶⁵ Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 6-7.

⁶⁶ Ahmet M. Güneş, **Çevre Hukuku**, 2. Baskı, Ankara: Adalet Yayınevi, 2019, s. 327 vd. ile Yılmaz Turgut, **Çevre Politikası...**, s. 33 vd. içerisinde 1970 öncesi ayrılarak, 1970 sonrası on yıllık süreçler halinde incelenmiştir.

Dupuy/Vinuales, **International Environmental...**, s. 3 vd. içerisinde 1970’lerin önemli bir dönüm noktası olduğundan bahsedilmekle birlikte 19. yüzyılın sonundaki gelişmelerden başlayıp, doğal kaynaklar üzerinde kalıcı egemenlikten bahsettikten sonra Stokholm Konferansı (1972), Rio Konferansı (1992), Sürdürülebilir Kalkınma Dünya Zirvesi (2002), Rio Zirvesi (2012) ve Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Ajandası başlıkları ile tarihsel dönemler ayrılmıştır.

Alexandre Kiss/Dinah Shelton, **Guide to International Environmental Law**, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2007, s. 31 vd. içerisinde Stokholm Konferansı (1972), Rio Konferansı (1992), Rio Konferansı sonrasındaki gelişmeler ve Sürdürülebilir Kalkınma Dünya Zirvesi (2002) başlıkları üzerinden bir ayırım yapılmıştır.

çevre konusunda hem de özel olarak iklim değişikliği konusunda, uluslararası hukuk alanında önemli gelişmelerin başlangıç tarihleri ve dönüm noktaları olarak sayılabilecek Stokholm (*Stockholm*) Konferansı (1972) ve Rio Konferansı (1992) tarihleri üzerinden başlıklandırma yapılarak, çevreye yönelik ilk uluslararası andlaşmaların ortaya çıkmaya bağladığı 19. yüzyılın sonundan itibaren geçirilen süreç temel alınarak bir inceleme yapılacaktır.

A. Stokholm Konferansı Öncesindeki Dönem (...-1972): Uluslararası Çevre Hukukunun İlk Işıkları ve Birleşmiş Milletler'in Kurulmasının İklim Sorunlarının Bilimsel Kökenleri Konusundaki Çalışmalara Etkisi

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında çevrenin korunmasına ilişkin yapılan ilk uluslararası andlaşmaların konuları faunanın, floranın ve su temizliğinin korunması ile balıkçılık üzerine olmuştur.⁶⁷ Bu andlaşmaların amacı ekonomik açıdan değerli olan türlerin ve kaynakların sürdürülebilir bir şekilde kullanılmaya devam edilmesinin sağlanmasıdır.⁶⁸ Sanayileşme ve sömürgecilikte kullanılan doğal kaynakların tükenmesinin engellenmesi düşüncesi çerçevesinde meydana gelen bu gelişmelerin yanı sıra sanayileşmenin getirdiği kirlilik ve hastalıklarla mücadele edilmesi için de bazı çalışmalar yapılmıştır.⁶⁹

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında yapılan ilk uluslararası andlaşmalar ile başlayan bu dönemde çevrenin korunmasına ilişkin dikkat çekici diğer gelişmeler ise tahkim yoluyla verilen yargı kararlarında yaşanmıştır. Özellikle 1893 yılındaki

Elli Louka, **International Environmental Law: Fairness, Effectiveness, and World Order**, New York: Cambridge University Press, 2006, s. 30 vd. içerisinde Stokholm Konferansı (1972), Rio Konferansı (1992) ve Sürdürülebilir Kalkınma Dünya Zirvesi (2002) üzerinden bir ayırım yapılmıştır.

Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 22 vd. içerisinde BM'nin kurulması öncesindeki dönem (...-1945), BM sonrası Stokholm Konferansı öncesindeki dönem (1945-1972), Stokholm Konferansı sonrası Rio Konferansı öncesindeki dönem (1972-1992) ve 1992 sonrasındaki dönem olarak bir ayırım yapılmıştır.

⁶⁷ Bu kapsamda yapılan andlaşmalarda balıklar, kuşlar, foklar ve vahşi hayvanlar ile doğal hayatın korunması ve kirlenmeyi önlemek için suların kullanımı gibi konular düzenlenmiştir. Bilgi ve andlaşmalar için bkz. Kiss/Shelton, **Guide to International...**, s. 32-33; Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 23-25; Ved P. Nanda/George (Rock) Pring, **International Environmental Law and Policy for the 21st Century**, Leiden-Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2013, s. 72 ve 77.

⁶⁸ Kiss/Shelton, **Guide to International...**, s. 32.

⁶⁹ Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 24.

Bering Denizi Kararı (Pasifik Kürklü Fok Balıkları Kararı)⁷⁰ ile 1941 yılındaki Trail Tasfiyehanesi Kararı⁷¹ ile ortaya konan ilkeler, günümüzde daha fazla çok taraflı uluslararası andlaşma aracılığıyla şekillenen uluslararası çevre hukukunun erken dönemi için ilk kural belirleyiciler olmuştur. Bering Denizi Kararı, uluslararası yargı organlarının çevreye ilişkin uyuşmazlıkların barışçı yöntemlerle çözülmesinde ve çevreyle ilgili yeni uluslararası düzenlemelerin geliştirilmesinde sahip olduğu yer açısından bir örnek gösterilmekle birlikte devletlerin yetki alanları dışında kalan doğal kaynakların korunmasındaki zorluğu da göstermiş; kararda yer alan avlanma yasağı mevsimi belirlemesi ile avlanma yöntem ve araçlarını sınırlama üzerine

⁷⁰ Bering Denizi Kararı'nda, Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Bering Denizi'nde üç millik karasuları dışında kalan alanlardaki yetkisi ile insanlığın ortak mülkü [*the common property of mankind (ing.)*] (Bkz. Fur Seal Arbitration..., "Oral Argument of James C. Carter on behalf of the United States", **Proceedings of the Tribunal of Arbitration...**, Volume XII, Washington: Government Printing Office, 1895, s. 167) olan fokların varlıklarının korunarak kendisinin foklar üzerindeki payından yararlanmasını sağlamak amacıyla diğer devletlerin faaliyetlerinin sınırlandırılması talebi reddedilerek; diğer devletlerin açık denizlerdeki faaliyetlerine müdahale edilemeyeceği ile ABD'nin yetki alanı dışındaki foklar üzerinde koruma ve mülkiyet hakkı bulunmadığı belirtilmiştir.

Karar için bkz. United Nations, "Award between the United States and the United Kingdom relating to the rights of jurisdiction of United States in the Bering's sea and the preservation of fur seals", **Reports of International Arbitral Awards**, Vol. XXVIII, 15 August 1893, s. 263-276, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXVIII/263-276.pdf (Erişim Tarihi: 10.11.2019). Bu karar çalışmanın devamında Bering Denizi Kararı olarak kısaltılacaktır.

Her ne kadar koruma amacından daha çok kullanım amacına dayansa ve talebi reddedilmiş olsa bile, ABD'nin insanlık için yeryüzünü kullanma hakkı ile gelecek kuşaklar açısından yeryüzüne zarar vermeme yükümünü bir arada içerdiğine dayanarak ortaya koyduğu insanlığın ortak mülkü iddiasının, daha sonra ortaya koyulacak insanlığın ortak mirası [*patrimoine commun de l'humanité (fr.)*, *common heritage of mankind (ing.)*] ve insanlığın ortak kaygısı [*préoccupation pour l'humanité (fr.)*, *common concern of humankind (ing.)*] gibi kavramların gelişimi açısından önemli olduğu söylenebilir. İnsanlığın ortak mirası ve insanlığın ortak kaygısı kavramları hakkında bilgi için bkz. "İklim Sisteminin ve Atmosferin Hukuki Statüsü Hakkında Tartışmalar: Kuramsal Sorunlar ve BMİDÇS'nin Hazırlık Çalışmaları" başlığı, s. 43, dn. 179 ve s. 46, dn. 190.

⁷¹ Trail Tasfiyehanesi Kararı'nda, Kanada sınırları içerisinde bulunan Trail'de maden eritme işlemi yapan tesisin tasfiye işlemi sırasında salınan zararlı kükürt dioksit (SO₂) gazı sebebiyle ABD'nin Washington eyaletindeki ekinlere, otlaklara, ağaçlara ve tarım faaliyetlerine yönelik zarara neden olduğu iddiası sebebiyle iki devlet arasında 1935 yılında bir andlaşma yapılarak tahkim yoluna gidilmiştir. Kararda zararın meydana gelip gelmediği, eğer zarar meydana gelmişse zararın karşılığı olarak ne kadar tazminat ödeneceği ve bir daha böyle bir zararın meydana gelmemesi için ne gibi önlemlerin alınması gerektiği tartışılmış; sonuç olarak zararın meydana geldiğinin açık ve ikna edici delillerle ortaya konduğu, zarar için tazminat ödeneceği belirtilmiştir. Ek olarak hiçbir devletin topraklarını ihlale neden olacak ve başka devletin ülkesine veya buradaki kişilere ya da mallara yönelik ciddi sonuçlara yol açacak zararlar verecek biçimde kullanamayacağına dikkat çekilmiştir.

Karar için bkz. United Nations, "Trail Smelter Case (United States, Canada)", **Reports of International Arbitral Awards**, Vol. III, 16 April 1938 and 11 March 1941, s. 1905-1982, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_III/1905-1982.pdf (Erişim Tarihi: 10.11.2019). Bu karar çalışmanın devamında Trail Tasfiyehanesi Kararı olarak kısaltılacaktır.

Karar incelemesi için ayrıca bkz. Ayşe Nur Tütüncü, "Trail Smelter Hakem Kararı-Hukukun Kodlaştırılmasında Örnek Olay Olarak Etkisi ve Kararın Özeti", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: LV, Sayı: 4, 1997, s. 320-338.

düzenlemeler ile insanlığın paylaşılan⁷² doğal kaynaklarının korunması konusunda ilk gelişmeler yaşanmıştır.⁷³ Trail Tasfiyehanesi Kararı'nda ise, temeli Roma hukukundaki iyi komşuluk ilişkisinden gelen “*sic utere tuo ut alienum non laedas* (kendi mülkünü başkalarınınkine zarar vermeyecek şekilde kullan)” ilkesinin kullanıldığı görülmüş; böylece, devletlerin kendi doğal kaynaklarını kullanırken ve işletirken diğer bir devlete çevresel zarar vermeme genel yükümünü haiz oldukları vurgulanmıştır.⁷⁴

Görüldüğü üzere 1945 yılında Birleşmiş Milletler'in (BM) [*Nations Unies – NU (fr.)*, *United Nations – UN (ing.)*] kurulması öncesinde çevreyle ve doğal kaynaklarla ilgili uluslararası kurallar sınırlıdır. Ancak doğal kaynakların tüketiminin sınırsız bir şekilde gerçekleşmeyeceğine, sanayileşme ve teknolojik gelişmelerin beraberinde kirlilik gibi sorunlara yol açtığına ve çevreyle ilgili konularda uluslararası boyutta bazı önlemlerin alınmasına ihtiyaç duyulduğuna ilişkin artan bir farkındalığın bulunduğu belirtilebilir.⁷⁵ Bu farkındalık, Milletler Cemiyeti (MC) [*Société des Nations (fr.)*, *League of Nations (ing.)*] çerçevesinde çevre koruma konularının gündeme gelmesini sağlasa da, MC dönemi içerisinde yapılan uluslararası andlaşmaların veya uluslararası hukuka ve yönetime ilişkin yumuşak (esnek) hukuk [*droit mou/souple (fr.)*, *soft law (ing.)*] mekanizmalarının ve diğer tekniklerin başarısız olmasına engel olamamıştır.⁷⁶ Hakkında bilimsel kesinlik açısından soru işaretleri bulunan iklim değişikliğinin MC döneminde uluslararası hukukta ele alınmadığı görülmektedir.

BM'nin kurulması ile uluslararası hukukun her alanında olduğu gibi çevre sorunları ile mücadele etme açısından da yeni bir dönem içerisine girilmiştir. Her ne

⁷² Paylaşılan doğal kaynaklar ile ortak doğal kaynaklar arasındaki farklılık için bkz. “*İklim Sisteminin ve Atmosferin Hukuki Statüsü Hakkında Tartışmalar: Kuramsal Sorunlar ve BMİDÇS'nin Hazırlık Çalışmaları*” başlığı, s. 42.

⁷³ Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, *Principles of International...*, s. 509-510.

⁷⁴ Tütüncü, “Trail Smelter...”, s. 315.

⁷⁵ Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, *Principles of International...*, s. 25.

⁷⁶ Bu dönemde yapılan uluslararası andlaşma konularına örnek olarak deniz kirliliğinin önlenmesi ve balinaların korunması verilmişken; yumuşak hukuk mekanizmalarına ve diğer tekniklere ilişkin konulara ise kırsal temizlik ve ormansızlaşmayla mücadele verilmiştir. Bkz. Omer Aloni, *The League of Nations and the Protection of the Environment*, New York: Cambridge University Press, 2021, s. 338.

Wöbse'ye göre bu durumun temel sebepleri devletlerin MC kapsamındaki uluslararası toplantıları ulusal çıkarların savunulacağı alanlar olarak görmesi ve MC kapsamında çerçevesinde çevre koruma konularını teşvik eden bir kuruluşun bulunmamasıdır. Bkz. Anna-Katharina Wöbse, “Oil on Troubled Waters? Environmental Diplomacy in the League of Nations”, *Diplomatic History*, Vol. 32, No. 4, Special Forum with Environmental History (September 2008), s. 536-537.

kadar BM Şartı (*Charter of the United Nations*)⁷⁷ içerisinde çevrenin korunması hakkında bir hüküm bulunmasa da BM bünyesinde yapılan çalışmalar ile bu konuda pek çok gelişme yaşanmıştır. Yapılan çalışmaların dayanağı BM'nin amaçları içerisinde yer alan ve BM Şartı'nın 1. maddesinin 3. paragrafında belirtilen BM'nin ekonomik, sosyal, kültürel ve insani sorunları çözmede uluslararası iş birliğini sağlama rolünün bulunması ile yine aynı maddenin 4. paragrafı gereği, BM'nin yapılan iş birliği sonucunda ulaşılabilecek çözümler konusunda devlet eylemlerini uyumlaştırıcı bir odak olmasıdır. BM Şartı ile getirilen bu iş birliği sağlama rolünün ve devlet eylemlerini uyumlaştırıcı bir odak olmanın etkisiyle, çevre sorunları ile mücadele, BM kapsamında yer alan uluslararası kuruluşlar⁷⁸ yoluyla; çevre sorunlarının artışı ile BM kapsamı dışında yer alan uluslararası kuruluşlar⁷⁹ aracılığıyla, bölgesel ve küresel düzeyde daha fazla gündeme getirilmeye başlanmıştır. İklim değişikliği konusunda ise başlangıçta özellikle Dünya

⁷⁷ United Nations, **Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice**, San Francisco, 1945, <https://treaties.un.org/doc/source/docs/charter-all-lang.pdf> (Erişim Tarihi: 29.12.2019).

⁷⁸ Yardımcı organlar olarak da adlandırılan bu kuruluşların her biri ayrı bağımsız örgütler olmakla birlikte; uzmanlık alanları ile ilgili çalışmaları BM'nin amaçları ile bağdaştığı için, BM ana organlarından Ekonomik ve Sosyal Konsey [*Conseil économique et social (fr.)*, *Economic and Social Council (ing.)*] – ECOSOC ile iş birliği ilişkileri bulunmaktadır. Bkz. Hüseyin Pazarıcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri: 2. Kitap**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2014, s. 136-137.

BM kapsamında doğrudan çevre ve çevrenin korunması ile ilgili özel bir uzmanlık kuruluşu 1972 yılına kadar kurulmamakla birlikte birçok kuruluş bu konularda çalışmalar yapmıştır. Bunlara örnek olarak 1945 yılında kurulan Gıda ve Tarım Örgütü [*Organisation des Nations Unies pour l'alimentation et l'agriculture (fr.)*, *Food and Agriculture Organization (ing.)*] – FAO, 1946 yılında kurulan BM Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (BMEBKÖ) [*Organisation des Nations Unies pour l'éducation, la science et la culture – ONUESC (fr.)*, *United Nations Education, Science and Culture Organization – UNESCO (ing.)*], 1948 yılında kurulan Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) [*Organisation mondiale de la Santé (fr.)*, *World Health Organization – WHO*], 1948 yılında kurulan Uluslararası Denizcilik Örgütü (UDÖ) [*Organisation Maritime Internationale – OMI (fr.)*, *International Maritime Organization – IMO (ing.)*] ve 1950 yılında kurulan DMÖ gösterilebilir. Günümüzde her kuruluş çevreye bir şekilde etkiye bulunan çalışmalarını çevrenin korunması konusundaki ilkeler ve düzenlemeler üzerinden şekillendirme girişiminde bulunmaktadır.

Bunlar dışında BM Genel Kurulu kararıyla yoksulluğun önlenmesi amacıyla 1965 yılında Özel Fon [*Special Fund (ing.)*] ve Genişletilmiş Teknik Yardım Programı'nın [*Expanded Programme of Technical Assistance (ing.)*] birleştirilmesi ile kurulan [A/RES/2029(XX), Consolidation of the Special Fund and the Expanded Programme of Technical Assistance in a United Nations Development Programme, 22.11.1965] Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP) [*Programme des Nations Unies pour le développement – PNUD (fr.)*, *United Nations Development Programme – UNDP*] da çevrenin korunması konusunda çalışmalarda bulunmaktadır. Özellikle sürdürülebilir kalkınmanın çevre konularında ağırlık kazanması ile bu programın çevre konusundaki rolü artmıştır.

⁷⁹ Bu kuruluşlar arasında hem hükümetlerarası nitelikte (örnek olarak 1961 yılında kurulan Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü [*Organisation de coopération et de développement économiques – OCDE (fr.)*, *Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD (ing.)*] hem de hükümetlerdışı nitelikte (örnek olarak 1948 yılında kurulan Uluslararası Doğayı Koruma Birliği [*Union internationale pour la conservation de la nature – UICN (fr.)*, *International Union for Conservation of Nature – IUCN (ing.)*], 1961 yılında kurulan ve eski adıyla Dünya Yaban Hayatı Fonu [*Fonds mondial pour la faune (fr.)*, *World Wildlife Fund (ing.)*] – WWF olan Dünya Doğayı Koruma Vakfı [*Fonds mondial pour la nature (fr.)*, *World Wide Fund for Nature (ing.)*] ve 1960'lı yılların sonunda ortaya çıkan Yeşil Barış [*Greenpeace (ing.)*] olanlar bulunmaktadır.

Meteoroloji Örgütü'nün (DMÖ) [*Organisation Météorologique Mondiale – OMM (fr.)*, *World Meteorological Organization – WMO (ing.)*]⁸⁰ yaptığı çalışmaların katkıları olmuştur.

BM'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasına denk gelen bu ilk döneminde, gelişen teknolojinin ve artan ekonomik faaliyetlerin etkisiyle, mücadele edilmesi gereken farklı çevre sorunları ortaya çıkmıştır.⁸¹ Bu durum süreç içerisinde çevreye özgülenmiş pek çok farklı uluslararası andlaşmanın yapılması sonucunu doğurmuştur. BM'nin kurulmasından Stokholm Konferansı yapılana kadar geçen süreçte çevreyle ilgili BM çalışmalarında endüstriyel ve askeri faaliyetler ile ilgili olan deniz kirliliğinin önlenmesi ve nükleer maddelerin kullanımı alanında küresel nitelikli andlaşmalar gündemi belirlese de; devletlerin önceki dönemdeki gibi faunayı ve florayı koruma amaçlı andlaşmalarla Antarktika'yı ve havayı koruma amaçlı andlaşmalar da yaptığı görülmektedir.⁸² Bu dönemde su, hava, fauna, flora ve mineraller gibi doğal kaynakların tüketici bir biçimde kullanımı ve kirlenmesi ile oluşan küresel kalkınma eşit dağılmayarak Dünyanın kuzeyinde bulunan devletler ile güneyinde bulunan devletler arasında ekonomik gelişme farkına neden olmuş; 1960'lı yılların sonundan itibaren şekillenmeye başlayan günümüz ekolojik bakış açısının oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁸³ İklim sisteminin korunmasına yönelik hukuki tartışma süreçlerinde kuzey devletleri ile güney devletleri arasında oluşan kalkınma kaynaklı bu ekonomik gelişme farkı iklim değişikliğine etki etme açısından sıklıkla gündeme gelecek bir mesele olacaktır.

⁸⁰ DMÖ'nün kökeni 1873 yılında Viyana'da yapılan Birinci Uluslararası Meteoroloji Kongresi (*First International Meteorological Congress*) sonucunda kurulan Uluslararası Meteoroloji Örgütü (UMÖ) [*International Meteorological Organization – IMO*]'ne dayanmaktadır. DMÖ, UMÖ'nün yerine bir BM uzmanlık kuruluşu olarak, Washington'da 1947 yılında akdedilen Dünya Meteoroloji Örgütü Sözleşmesi'nin [*Convention of the World Meteorological Organization* (United Nations, **Treaty Series**, vol. 77, s. 143 vd.)] 1950 yılında yürürlüğe girmesiyle faaliyete başlamıştır. Meteoroloji konusunda uluslararası iş birliğinin tarihi hakkında bkz. World Meteorological Organization, **One Hundred Years of International Co-operation in Meteorology (1873 – 1973) – A Historical Review**, Geneva, WMO – No. 345, 1973, https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=4121 (Erişim Tarihi: 12.02.2020).

⁸¹ Kiss/Shelton, **Guide to International...**, s. 33.

⁸² BM gündeminin deniz çevresinin kirliliğinin ve nükleer maddeler yoluyla oluşabilecek kirliliğin önlenmesi kapsamında şekillenmesi denizlerde petrol taşıyan tankerlerin ve nükleer enerji kullanımının yaratabileceği tehlikelerin artması nedenleri ön plana çıkmaktadır. Bu konuda bilgi ve yapılan uluslararası andlaşmalar için bkz. Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 27-28; Kiss/Shelton, **Guide to International...**, s. 33.

⁸³ Kiss/Shelton, **Guide to International...**, s. 33.

Aynı dönemde, çevrenin korunmasına ilişkin dikkat çeken diğer gelişmeler uluslararası yargı organlarının kararlarında bulunmaktadır. Uluslararası Adalet Divanı (UAD) tarafından verilen 1949 tarihli Korfu Boğazı Kararı⁸⁴ ile bir hakem kararı olan 1957 tarihli Lanoux Gölü Kararı⁸⁵ bunlara örnek olarak verilebilir. Korfu Boğazı Kararı doğrudan çevresel zararlara yönelik olmasa da bu karar ile Trail Tasfiyehanesi Kararı'na benzer olarak, devletlerin ülkesi aracılığıyla başka devletlere zarar vermeme yükümlülüğü ortaya koyulmuştur. Lanoux Gölü Kararı'nda ise, doğal kaynakların kullanımının çevresel zarara yol açtığı durumlarda zarar gören tarafın haklarının korunacağı bir kez daha teyit edilmiştir. Dolayısıyla Trail Tasfiyehanesi'nden sonra Korfu Boğazı ve Lanoux Gölü ile ilgili kararların da uluslararası hukukta sınır aşan çevresel zararların önlenmesi yükümlülüğünün gelişimine katkıda bulundukları söylenebilir.⁸⁶

Uluslararası hukukta çevrenin korunması ve çevresel zararların önlenmesi konusunda genel olarak bu gelişmeler yaşanırken, aynı dönem içerisinde, günümüzdeki iklim sorunlarının bilimsel kökenlerinin netleşmesine yarayacak bazı bilimsel ilerlemeler yaşanmıştır. 1950'li yıllarda atmosferin büyük ölçekli dolaşım işleyişinin daha iyi anlaşılmasını sağlayan atmosfer bilimi ilerlemeleri, Dünya yörüngesindeki uyduların meteorolojik gözlem için kullanılabileceğinin kabulü,

⁸⁴ Korfu Boğazı Kararı'nda, Birleşik Krallık gemilerinin Arnavutluk karasularındaki mayınlara çarparak zarar görmesi, gemilerin mürettebatında yaralanan ve hayatını kaybedenler olması sonucunda, Birleşik Krallık tarafından Korfu Boğazı'nın uluslararası seyrüsefere açık bir boğaz olduğu ve Arnavutluk'un yabancı gemi geçişlerine engel olamayacağı görüşüyle, Uluslararası Adalet Divanı'nda Arnavutluk'a karşı dava açılarak, zararın tazmini talep edilmiştir. Kararda Arnavutluk'un verilen zarardan sorumlu olduğu belirtilmiştir.

Karar için bkz. International Court of Justice, "The Corfu Channel Case (Merits)-Judgment of April 9th, 1949", **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/1/001-19490409-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 12.11.2019). Bu karar çalışmanın devamında Korfu Boğazı Kararı olarak kısaltılacaktır.

⁸⁵ Lanoux Gölü Kararı'nda, İspanya, Fransa'nın Lanoux Gölü üzerinde yapacağı hidroelektrik santral projesi ile ortak nehirden alıp daha sonra nehre geri vereceği suyun belirtilen şekilde kullanılmasının menfaatlerini zedeleyeceğini iddia etmiştir. Kararda mevcut durumdaki ortak nehirden yapılacak su kullanım limitinin İspanya ile Fransa'nın daha önce yaptığı uluslararası andlaşmaya uygun olduğu belirtilmekle birlikte; suların kirletilmesi, kimyasal yapısının bozulması veya ısının değiştirilmesi gibi çevresel zarara yol açan durumlar halinde İspanya'nın haklarının korunacağı ve iddiasının dikkate alınacağı belirtilmiştir.

Karar için bkz. United Nations, "Affaire du lac Lanoux (Espagne, France)", **Reports of International Arbitral Awards**, Vol. XII, 16 November 1957, s. 281-317, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_III/1905-1982.pdf (Erişim Tarihi: 12.11.2019). Bu karar çalışmanın devamında Lanoux Gölü Kararı olarak kısaltılacaktır.

Karar incelemesi için ayrıca bkz. Ayşe Nur Tütüncü, "Lanoux Gölü Hakem Mahkemesi Kararı: Hukukun Kodlaştırılmasında Örnek Olay Olarak Etkisi ve Kararın Özeti", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: LVI, Sayı: 1-4, 1998, s. 299-316.

⁸⁶ Neslihan Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle Devletlerin Sorumluluğu**, Ankara: Yetkin Yayınları, 2018, s. 63.

sayısal (dijital) bilgisayarların keşfedilmesi ve 1957 Uluslararası Jeofizik Yılı boyunca bir dizi yeni gözlemin başlatılması⁸⁷ gibi bilimsel ilerlemeler sayesinde küresel iklim sisteminin tanısal ve tahmine dayalı olarak modellenmesi olasılığı ortaya çıkmıştır.⁸⁸ 1961 yılında bahse konu tüm bu bilimsel ilerlemeleri temel alarak, dış uzayın barışçıl kullanımı konusunda uluslararası iş birliği başlığı altında, DMÖ aracılığıyla, hava durumu ile iklimi izlemek, tahmin etmek ve kontrol etmek konusunda yeni bilimsel ve teknolojik fırsatları geliştirmek için devletleri iş birliği yapmaya davet eden bir BM Genel Kurulu kararı verilmiştir.⁸⁹ Ertesi sene yine aynı başlık altında verilen bir başka BM Genel Kurulu kararı ile devletlerin hava durumu tahmin servislerini güçlendirmeleri ve atmosfer bilimi konusundaki bilimsel araştırmaları desteklemeleri çağrısı yapılmış; bu çağrıya ek olarak hükümet-dışı bir uluslararası örgüt olan Uluslararası Bilimsel Birlikler Konseyi [*Conseil international des unions scientifiques – CIUS (fr.)*, *International Council of Scientific Unions – ICSU (ing.)*]⁹⁰ DMÖ'nün atmosfer bilimi çalışmalarına yardım etmeye davet edilmiştir.⁹¹ BM Genel Kurulu tarafından verilen bu iki kararın gereklerinin yerine getirilmesini sağlamak amacıyla 1963 yılında DMÖ tarafından Dünya Hava İzleme [*Veille météorologique mondiale – VMM (fr.)*, *World Weather Watch – WWW (ing.)*] Programı⁹² ile 1967 yılında DMÖ ve Uluslararası Bilim Konseyi ortaklığıyla Küresel Atmosferik Araştırma Programı [*Programme mondial de recherche atmosphérique – PMRA (fr.)*, *Global Atmospheric Research Programme – GARP (ing.)*]⁹³ kurulmuştur. Ancak bu iki programın iklimden daha çok hava durumu öncelikli çalışmalar yapmak üzere kurulduğunu belirtmek gerekmektedir.⁹⁴ Yine de atmosfer biliminde gerçekleşen ilerleme ve hava durumu üzerine yapılan tüm bu küresel araştırma girişimleri

⁸⁷ Atmosferdeki karbondioksit miktarı ve oranı üzerine Mauna Loa gözlemevinde yapılan ölçümler buna örnek gösterilebilir.

⁸⁸ John W. Zillman, “A History of Climate Activities”, **WMO Bulletin**, Vol 58 (3), 2009, <https://public.wmo.int/en/bulletin/history-climate-activities> (Erişim Tarihi: 27.02.2020).

⁸⁹ **A/RES/1721(XVI) C**, International co-operation in the peaceful uses of outer space, 20.12.1961.

⁹⁰ 1931 yılında kurulan ve uluslararası bilim birliklerinden oluşan Uluslararası Bilimsel Birlikler Konseyi'nin amacı bilimsel gelişmelere yönelik uluslararası iş birliğini geliştirmek ve teşvik etmektir. Örgütün ismi daha sonra Uluslararası Bilim Konseyi [*Conseil international pour la science (fr.)*, *International Council for Science (ing.)*] olarak değiştirilmiştir. İnternet sitesi için bkz. <https://www.council.science/> (Erişim Tarihi: 27.02.2020).

⁹¹ **A/RES/1802(XVII) III**, International co-operation in the peaceful uses of outer space, 14.12.1962.

⁹² Dünya Hava İzleme Programı hava tahminlerinin yapılması ve iklimin izlenmesi konusunda küresel altyapının kurulmasını amaçlamaktadır. (Zillman, “A History of Climate...”) Program ile ilgili bilgi için bkz. <https://www.wmo.int/pages/prog/www/> (Erişim Tarihi: 27.02.2020).

⁹³ Küresel Atmosferik Araştırma Programı hava tahminlerinin iyileştirilmesi ve iklim tahminleri konusunda gelişim sağlanmasına yönelik kurulmuştur. (Zillman, “A History of Climate...”) Program ile ilgili bilgi için bkz. Global Atmospheric Research Programme (GARP) Joint Organizing Committee, **An Introduction to GARP**, GARP Publication Series, 1969, https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=7105 (Erişim Tarihi: 27.02.2020).

⁹⁴ Buck, **The Global Commons...**, s. 119.

sayesinde elde edilen bilimsel verilerle, iklim değişikliğinin çevre açısından doğurabileceği zararların insanlık için bir tehlike oluşturduğu tespit edilebilir hale gelmiştir.

1970’li yıllarda iklim değişikliğinin insanlığa tehlike oluşturduğuna ilişkin araştırmaları odak alan çalışmalar genellikle Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD) yapılmakla birlikte İsveç’in de konuya özel bir ilgisi bulunmaktadır.⁹⁵ Ancak İsveç’in çevrenin korunmasına ilgisinin sadece iklim değişikliği konusundan oluşmadığını da belirtmek gerekir. Nitekim 1968 yılında İsveç tarafından gündeme getirilen insan çevresinin kalitesinin arttırılması konusundaki kaygı üzerine;⁹⁶ çevre konusunda bir çerçeve düzenleme oluşturma düşüncesini içeren ve insan çevresinin sorunları başlıklı bir BM Genel Kurulu kararı ile, daha sonra yapıldığı yer nedeniyle “Stokholm Konferansı” olarak da anılacak olan, Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı (BMİÇK) [*United Nations Conference on the Human Environment – UNCHE*]'nin 1972 yılında yapılmasına karar verilmiştir.⁹⁷

B. Stokholm Konferansı Rio Konferansı Arasındaki Dönem (1972-1992)

1. Stokholm Konferansı Sonrasında Çevreyi ve İklim Sistemini Koruma Konusunda Yaşanan Gelişmeler: Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli’nin Kurulması ve İklim Değişikliğinin Birleşmiş Milletler Gündemine Getirilmesi

Uluslararası çevre hukuku açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilen Stokholm Konferansı sonucunda, giriş bölümü⁹⁸ ve yirmi altı ilkedен oluşаn⁹⁹

⁹⁵ Bolin, *A History of the Science...*, s. 33-35.

⁹⁶ Nico Schrijver, *Sovereignty over Natural Resources – Balancing Rights and Duties*, New York: Cambridge University Press, 2008, s. 121.

⁹⁷ *A/RES/2398(XXIII)*, Problems of the human environment, 03.12.1968.

⁹⁸ Stokholm Bildirgesi’nin giriş bölümünde insan çevresinin korunması ve geliştirilmesinde ortak bir bakış açısı ihtiyacına binaen; bu konuda halklara ilham verecek ve rehberlik edecek bazı ortak ilkelerin gerekli olduğu ortaya koyulmuştur. Bölümün devamında insan ile çevre arasındaki ilişki açıklanarak, insanlığın yaşamını devam ettirebilmesi için çevrenin önemi ortaya koyulmuş; çevrenin korunarak geliştirilmesi amacının, gelecek nesilleri de dahil ederek, tüm insanlık ile ekonomik ve sosyal kalkınma için önemi vurgulanmıştır. Birçok çevre sorununun küresel ve bölgesel boyutlarda olması nedeniyle, insanlık için ortak çıkar olan çevrenin korunması kapsamında devletler arasında yaygın bir iş birliği gereği ile uluslararası kuruluşların bu çıkarlar doğrultusunda eyleme geçmesi gereği belirtilmiştir.

⁹⁹ Bu ilkeler sırayla ve özet olarak şu şekilde sayılabilir: “1. Özgürlük, eşitlik ve kaliteli bir çevrede yaşam hakkı ile çevreyi koruma ve iyileştirme sorumluluğu (ayrımcılık yasağına uyarak), 2. Doğal kaynakların mevcut ve gelecek kuşakları düşünerek kullanımı, 3. Yenilenebilir kaynakların

“Stokholm Bildirgesi” olarak da adlandırılan bir bildirge,¹⁰⁰ yüz dokuz tavsiyeden oluşan bir Eylem Planı ile bu konudaki kurumsal ve mali düzenlemeler hakkında verilen bir karar ortaya çıkmıştır.¹⁰¹ Özellikle Stokholm Bildirgesi’nin yumuşak hukuk niteliğine rağmen geleceğe ilişkin dikkate değer yanı kendisinden sonraki dönemlerde yapılan çevreye ilişkin uluslararası andlaşmalara temel oluşturma bakımından etkin bir şekilde kullanılmasıdır.¹⁰² İklim değişikliği konusunda yapılan BMİDÇS’ye temel oluşturma açısından da aynı durumun geçerli olduğu söylenebilir. Stokholm Bildirgesi’nin geçmişe göre dikkate değer yanı ise, çevrenin korunması ile ilgili kendisinden önce yapılan pek çok çalışmanın aksine, çevreye ilişkin bir konuya odaklanmaması; çevrenin korunması ile ilgili temel ve küresel ilkelerin¹⁰³

kullanımının sağlanması ve geliştirilmesi, 4. Tehlike altındaki türlerin ve vahşi hayatın korunması, 5. Yenilenemeyen kaynakların dikkatli kullanımı ve insanlıkça ortak paylaşımı, 6. Telafisi olmayan veya ciddi çevresel zarar vermekten kaçınma, 7. Deniz kirliliğini önleme, 8. Ekonomik ve sosyal kalkınma için temiz bir çevre ortamı yaratma, 9. Gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasını mali ve teknik yardımlarla destekleme, 10. Gelişmekte olan ülkeler için fiyat politikalarında ekolojik süreçlerin de dikkate alınması, 11. Çevre politikalarını geliştirmede iş birliği ile gelişmekte olan ülkeleri ve herkes için oluşabilecek daha iyi yaşam koşullarını olumsuz etkilememe, 12. Çevreyi koruma faaliyetlerinde gelişmekte olan ülkelerin taleplerinin dikkate alınması, 13. Kaynakların akılcı yönetimi, 14. Kalkınma ile çevre koruma ve iyileştirme arasında akılcı planlamayla uyumun sağlanması, 15. Kentleşme planlarının çevreye duyarlı olması, 16. Demografik politikaların çevreyle uyumlu olması, 17. Çevre politikalarının planlanması, yönetilmesi ve denetlenmesi için gerekli ulusal kurumların oluşturulması, 18. Bilim ve teknolojinin insanlığın ortak yararı yönünde çevreye ilişkin sorunların tespiti ve çözümünde kullanılması, 19. Çevre konusunda eğitim verilmesi, 20. Çevreyi koruyucu teknolojilerin geliştirilmesi ve gelişmekte olan ülkelere tedarik edilmesi, 21. Devletlerin kendi egemenlik alanlarında doğal kaynaklarını kullanırken diğer devletlere ve devletlerin ulusal yetki alanı dışında kalan alanlara çevresel zarar vermeme yükümlülüğü, 22. Çevreye verilen zararlardan doğacak sorumluluklara ilişkin hukuki düzenlemeler yapılması konusunda devletlerin iş birliği yapma yükümlülüğü, 23. Belirlenecek standartların gelişmiş ülkeler dışında gelişmekte olan ülkelere de uygun olması, 24. Çevrenin korunması ve iyileştirilmesine ilişkin konuların devletler tarafından eşitlik ve iş birliği içerisinde çözülmesi, 25. Uluslararası örgütlerin çevrenin korunması ve iyileştirilmesinde iş birliği için etkin bir rol oynaması, 26. Nükleer silahlar ve toplu imha araçlarının etkisinden korunma ve bu tarz silahların yok edilmesi”

¹⁰⁰ Stokholm Bildirgesi’nin Türkçe çevirisi için bkz. Türkiye Barolar Birliği, **Uluslararası Çevre Koruma Sözleşmeleri**, 2. Basım, Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 247, Ankara: Şen Matbaa, 2014, s. 65-71.

¹⁰¹ Stokholm Konferansı’nın raporu için bkz. United Nations, **Report of the United Nations Conference on the Human Environment-Stockholm, 5-16 June 1972**, New York, 1973 <https://undocs.org/en/A/CONF.48/14/Rev.1> (Erişim Tarihi: 09.01.2020).

¹⁰² Marc Pallemarts, “Stockholm’den Rio’ya Uluslararası Çevre Hukuku-Geleceğe Doğru Geri Adım Mı”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Bülent Duru (çev.), Cilt: 52 Sayı: 1, 1997, s. 615.

¹⁰³ Uluslararası çevre hukukunda ilkelere yer verilmesi sıklıkla kullanılan bir metottur. Stokholm Bildirgesi de bu şekilde hazırlanmış bir belgedir. İlkelerin hukuki niteliği normatif bağlayıcılık yönünden uluslararası andlaşmalar ve uluslararası teamüle göre farklılık gösterse de Stokholm Bildirgesi’nde ortaya konan ilkelere bazılarının (Örneğin 21. İlke) uluslararası teamül niteliğini kazandığı yönünde görüşlerin bulunduğu ayrıca belirtilmelidir. (Bkz. Kiss/Shelton, **Guide to International...**, s. 36.) Ancak ilkelerin uluslararası çevre hukuku açısından öneminin uluslararası teamül hukuku olarak bağlayıcı olup olmadığıyla ölçülmemesi gerektiği de belirtilmektedir. (Bu konuda bilgi için bkz. Jutta Brunnée, “The Stockholm Declaration and the Structure and Processes of International Environmental Law”, **The Future of Ocean Regime Building: Essays in Tribute to Douglas M. Johnston**, Aldo Chircop/Ted L. McDorman/Susan J. Rolston (eds.), s. 41-62, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, s. 41-62.)

belirlendiği bir belge olmasıdır.¹⁰⁴ Böylece Stokholm Bildirgesi sonrasında uluslararası çevre hukukunun artık uluslararası hukukun bağımsız bir dalı olduğunu iddia etmenin mümkün hale geldiği belirtilmiştir.¹⁰⁵ Stokholm Bildirgesi sonrasında küresel boyutlu çevre sorunları uluslararası andlaşmalarda ve yargı kararlarında daha çok yer bulmaya başlamıştır. Bu yöndeki gelişimde Stokholm Bildirgesi'nin en önemli katkısı olarak değerlendirilen “devletlerin kendi egemenlik alanlarında doğal kaynaklarını kullanırken diğer devletlere (sınır aşan) çevresel zarar vermeme yükümlülüğü” konulu 21. İlke, Trail Tasfiyehanesi Kararı ile ortaya konmuş olan bakış açısının devamı niteliğindedir.¹⁰⁶ 21. İlkenin iklim değişikliği konusu açısından kullanılmasında ise devletlerin faaliyetlerinin olası zamanlar arası etkilerini yakalayamadığı, sınır aşan yapıya odaklanması nedeniyle ikili yapıda kaldığı ve gelişmekte olan ülkelerin sınırlı kabiliyetleri nedeniyle uygulanmasının zorlaştığı belirtilmektedir.¹⁰⁷ Bu duruma ek olarak Stokholm Bildirgesi'nin genel olarak insan merkezli bir yaklaşımla hazırlandığı için eleştirel bir bakış açısıyla katı bir insan merkezci yaklaşım ile sınırlı kaldığı ve ekonomik kalkınmayı hedeflerken mevcut üretim biçimleri ile ekonomik modelleri sorgulamadığı için çevre sorunlarının çözümü konusunda etkili yöntemleri belirlemediği yönünde de eleştirildiği görülmektedir.¹⁰⁸ İklim değişikliği ile mücadele konusunda elde edilen bilimsel verilerle birlikte üretim biçimleri ve ekonomik modelleri sorgulamanın gerekli olduğu görüşünün günümüzde giderek daha fazla taraftar kazandığını söylemek mümkündür.

Stokholm Konferansı raporunun aynı yıl yapılan BM Genel Kurulu'nda değerlendirilmesi sonrasında verilen on bir tane genel kurul kararı ile Stokholm Konferansı'nda belirlenen konuların, ilkelerin ve Eylem Planı'nın uygulama

¹⁰⁴ Stokholm Bildirgesi'nin ortak kaygılar yönündeki normatif gelişmelerin başlangıç noktası olarak değerlendirilebileceğini belirten *Brunnée*, belge açısından çevre sorunlarının ele alınmasında sınır aşan yönün küresel yöne doğru evrilmesini en önemli katkı olarak görmektedir. Bu konuda bilgi edinmek için bkz. *Brunnée*, “The Stockholm Declaration...”, s. 62.

Stokholm Bildirgesi ile 1970'li yıllara kadar baskın olan çevrenin belli başlı alanlarını veya türlerini korumaya ilişkin düzenlemeler yapma anlayışı yerine, 1980'li yıllarla birlikte, çevrenin birçok alanını etkileyebilecek şekilde paylaşılan kaynakların ortak yönetimine ve bütünsel bir ekolojik yaklaşıma göre düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Bkz. Kiss/Shelton, **Guide to International...**, s. 37.

¹⁰⁵ Özdek, **İnsan Hakkı...**, s. 73.

¹⁰⁶ Nanda/Pring, **International Environmental...**, s. 101.

¹⁰⁷ *Brunnée*, “The Stockholm Declaration...”, s. 44.

¹⁰⁸ Yılmaz Turgut, **Çevre Politikası...**, s. 36.

aşamasına geçilmiştir.¹⁰⁹ Bu kararlar günümüz uluslararası çevre hukukunun oluşumunda farklı yönleri dikkate alan bir gelişim taslağı olarak da görülebilir. Bu taslaktan kayda değer bir örnek, 1997 sayılı BM Genel Kurulu kararı ile çevre konusunda uluslararası iş birliğini destekleme ve bu konuda eşgüdüm sağlama, çevrenin durumunu periyodik olarak gözden geçirme, çevre sorunları hakkında uluslararası toplumun dikkatini çekme, çevre konusundaki bilimsel ve teknik bilgi paylaşımına katkıda bulunma, uluslararası ve ulusal boyutta çevre politikaları ile çevre hukukunun gelişimini sağlama amaçlarıyla Birleşmiş Milletler Çevre Programı (BMÇP) [*Nations Unies programme pour l'environnement (fr.)*, *United Nations Environment Program (ing.) – UNEP*]'nin kurulmasıdır.¹¹⁰

BMÇP'nin katkılarıyla çevre konusunda yumuşak hukuk niteliğinde çalışmaların yanı sıra pek çok bölgesel andlaşma ile ozon tabakasının korunması, tehlikeli atıkların ticareti ve biyolojik çeşitlilik konularında da küresel andlaşmalar yapılmıştır.¹¹¹ İklim değişikliği konusundaki BMİDÇS'nin yapılmasında da

¹⁰⁹ Bu kararlar Stokholm Konferansı'nın değerlendirilmesine [A/RES/2994 (XXVII), United Nations Conference on the Human Environment, 15.12.1972] ek olarak çevre konusunda uluslararası iş birliği [A/RES/2995 (XXVII), Co-operation between States in the field of the environment, 15.12.1972], devletlerin çevre konusundaki sorumluluğu [A/RES/2996 (XXVII), International responsibility of States in regard to the environment, 15.12.1972], çevre konusunda uluslararası iş birliği için kurumların ve finansal yapıların kurulması [A/RES/2997 (XXVII), Institutional and financial arrangements for international environmental cooperation, 15.12.1972], konut ve yerleşim alanları için uluslararası finansman sağlanmasının kriterleri [A/RES/2998 (XXVII), Criteria governing multilateral financing of housing and human settlements, 15.12.1972], yerleşim alanları için uluslararası fonun veya finansal yapıların kurulması [A/RES/2999 (XXVII), Establishment of an international fund or financial institution for human settlements, 15.12.1972], çevrenin korunması ve geliştirilmesi konusunda alınacak önlemler [A/RES/3000 (XXVII), Measures for protecting and enhancing the environment, 15.12.1972], BM çerçevesinde yerleşim alanları konusunda bir konferans-sergi yapılması [A/RES/3001 (XXVII), United Nations Conference-Exposition on Human Settlements, 15.12.1972], kalkınma ile çevrenin ilişkisi [A/RES/3002 (XXVII), Development and environment, 15.12.1972], çevre alanında en seçkin katkıya uluslararası ödül verilmesi [A/RES/3003 (XXVII), International prize for the most outstanding contribution in the field of the environment, 15.12.1972] ve çevre sekreteryaasının yeri [A/RES/3004 (XXVII), Location of the environment secretariat, 15.12.1972] gibi konularda verilmiştir.

¹¹⁰ A/RES/2997 (XXVII), Institutional and financial arrangements for international environmental cooperation, 15.12.1972.

¹¹¹ Bilgi ve yapılan uluslararası andlaşmalar için bkz. Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 33.

BMÇP'nin bu konudaki çalışmalarından biri de BMÇP Bölgesel Denizler Programı (*UNEP Regional Seas Programme*)'dir. Bilgi için bkz. <https://www.unep.org/explore-topics/oceans-seas/what-we-do/regional-seas-programme> (Erişim Tarihi: 20.09.2020).

Bunun yanı sıra BMÇP, 1978 yılında paylaşılan doğal kaynakların korunmasına ilişkin on beş ilkedden oluşan bir taslak (*Principals of Conduct in the Field of the Environment for the Guidance of States in the Conservation and Harmonious Utilisation of Natural Resources Shared by Two or More States*) kabul ederken; 1980 yılında yapılan doğal kaynakların sürdürülebilir bir şekilde kalkınma için korunmasının öncelik alındığı Dünya Koruma Stratejisi (*World Conservation Strategy*), 1981 yılında yapılan kara kökenli deniz kirliliği, ozon tabakasının korunması ve tehlikeli atıkların yönetimi gibi konular ile çevre hukukunun gelişimi konusunu içeren Montevideo Programı (*Montevideo*

BMÇP'nin katkısı bulunmaktadır. BMÇP dışındaki BM kuruluşlarının çalışmaları yoluyla ise deniz kirlenmesinin önlenmesi, hayvanların, bitki örtüsünün ve kültürel mirasın korunması gibi konuların yanı sıra, Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu (BMAEK) [*Commission économique pour l'Europe des Nations Unies – CEE-ONU (fr.)*, *United Nations Economic Commission for Europe – UNECE (ing.)*] aracılığıyla daha önce uluslararası hukuka konu olmamış çevre etki değerlendirmesi, endüstriyel kazaların sınır aşan etkileri ile uluslararası su yollarının kullanımı ve korunması gibi pek çok alan üzerine uluslararası andlaşmalar yapılmıştır.¹¹² Yine göçmen türlerin korunması, habitatın korunması, sınır aşan hava kirliliğinin önlenmesi, Antarktika'nın doğal kaynaklarının ticaretinin yasaklanması ve gelişmiş devletler ile gelişmekte olan ülkeler arasında çevre konusunda uluslararası iş birliği ve kalkınma konusunda yardımlaşmayı içeren bölgesel olarak değerlendirilebilecek andlaşmalar da mevcuttur.¹¹³ Bu dönemde çevreye ilişkin en önemli uluslararası andlaşma olarak 1982 yılında akdedilen Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS) [*United Nations Convention on the Law of the Sea – UNCLOS*]¹¹⁴ sayılabilir. BMDHS ile deniz çevresinin ve kaynaklarının korunması konusunda detaylı ve küresel nitelikli düzenlemeler yapılmıştır.

Tüm bu andlaşmalara ek olarak BM kapsamında yer alan uluslararası kuruluşlar ile BM kapsamı dışında yer alan uluslararası kuruluşların çalışmaları sonucunda Stokholm Bildirgesi'nin 2. İlkesini oluşturan doğal kaynakların mevcut ve gelecek kuşakları düşünerek kullanımı hakkında olan ve doğal kaynakların korunmasında kullanma-koruma dengesinin nasıl kurulacağı üzerine kurgulanan sürdürülebilirlik [*durabilité (fr.)*, *sustainability (ing.)*]¹¹⁵ teriminin ortaya koyulduğu görülmektedir. Bu kapsamda Uluslararası Doğayı Koruma Birliği tarafından BMÇP

Programme) ve 1991 yılında yapılan sürdürülebilir kalkınmayla ilgili Dünya Koruma Stratejisi'nin devamı olarak görülebilecek strateji belgesi (*Caring for the Earth: A Strategy for Sustainable Living*) gibi çalışmalara da katkı sunmuştur.

¹¹² Bilgi ve yapılan uluslararası andlaşmalar için bkz. Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 33-34.

¹¹³ Bilgi ve yapılan uluslararası andlaşmalar için bkz. Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 34.

¹¹⁴ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1833, s. 3 vd.

Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS) [*United Nations Convention on the Law of the Sea – UNCLOS*] hakkında bilgi için bkz. “*Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı*” başlığı, s. 209-211.

¹¹⁵ Uluslararası hukukta sürdürülebilirlik çevre, ekonomi ve insan arasındaki ilişkide ekolojik, ekonomik ve toplumsal bakış açılarını dengeleme üzerine geliştirilmiş bir kavramdır. Bu kavram kapsamında kurulacak hukuki kurallar dengesi yoluyla yaşayan, hakkaniyetli ve yaşanabilir bir dünya hedeflenmektedir.

ve Dünya Doğayı Koruma Vakfı iş birliği ile hazırlanan 1980 tarihli Dünya Koruma Stratejisi (*World Conservation Strategy*) başlıklı belge¹¹⁶ sürdürülebilir kalkınma [*développement durable (fr.), sustainable development (ing.)*]¹¹⁷ kavramına yer vermektedir.¹¹⁸ Bu belge dışında 1982 yılında yapılan, bir BM Genel Kurulu kararı ile kabul edilen ve doğayı olumsuz yönde etkileyen insan davranışlarının düzenlenmesi hakkında ilkeler koyan Dünya Doğa Şartı [*Charte mondiale de la nature (fr.) World Charter for Nature (ing.)*]¹¹⁹ değinilmesi gereken diğer bir belge olarak dikkat çekmektedir. Dünya Doğa Şartı'nda yer alan içerik genel ilkeler, yükümlülükler ve uygulama olarak üç başlık altında sınıflandırılmış; Şartta özetle Stokholm Bildirgesi'ndeki gibi bazı temel ilkelere yer verilerek insanların Şartta yer alan ilkeler ve kurallar doğrultusunda doğayı koruma konusundaki görevi ve bu görevin nasıl yerine getirileceği belirtilmiştir. Dünya Doğa Şartı'nı Stokholm Bildirgesi'nden ayırt eden özelliği tamamen insan merkezli bir yaklaşım yerine daha fazla doğa merkezli bir yaklaşım içeren bir dille hazırlanmış olmasıdır.

Bu dönemde, çevrenin korunmasına ilişkin dikkat çeken diğer gelişmeler içerisinde uluslararası yargı organlarının kararları sayılabilir. Bu kararlara UAD tarafından verilen 1974 tarihli Nükleer Denemeler Kararları¹²⁰ ile İzlanda Balıkçılık

¹¹⁶ İlgili belge için bkz. International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN)/United Nations Environment Programme (UNEP)/World Wildlife Fund (WWF), **World Conservation Strategy: Living Resource Conservation for Sustainable Development**, 1980, <https://portals.iucn.org/library/efiles/documents/wcs-004.pdf> (Erişim Tarihi: 20.12.2022).

¹¹⁷ Çalışmada sürdürülebilir kalkınma kavramına ve kavramın iklim değişikliği konusu açısından uygulanmasına değinen kısımlar için bkz. “*Sürdürülebilir Kalkınma İlkesi*” başlığı, s. 107-112.

¹¹⁸ Aynı kuruluşların çalışmaları sonucunda oluşturulan 1991 tarihli Yeryüzü İçin Bakım (*Caring for the Earth*) başlıklı belgede [International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN)/United Nations Environment Programme (UNEP)/World Wildlife Fund (WWF), **Caring for the Earth: A Strategy for Sustainable Living**, 1991, <https://portals.iucn.org/library/efiles/documents/cfe-003.pdf> (Erişim Tarihi: 20.12.2022)] de sürdürülebilirlik üzerinde durulmuştur.

¹¹⁹ A/RES/37/7, World Charter for Nature, 28.10.1982.

¹²⁰ Nükleer Denemeler Kararlarında, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın birbirinden ayrı olarak yaptıkları müracaatta Fransa'nın Güney Pasifik bölgesi üzerinde atmosferde yapmayı planladığı nükleer silah denemelerinin uluslararası hukuka aykırılığı gündeme getirilmiştir. UAD bu konuda nihai bir karara varmadan önce bu konuda geçici tedbir kararları vermiş; Fransa'nın Avustralya ve Yeni Zelanda ülkesinde radyoaktif atıklara neden olabilecek bu girişimden kaçınması gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra Fransa'nın çeşitli resmî bildirimlerle bu girişimden vazgeçtiğini açıklaması üzerine Avustralya ve Yeni Zelanda'nın taleplerinin yerine gelmesi ile davaların konusuz kalması ve ortada bir uyumsuzluk kalmaması nedeniyle 1974 yılının sonunda verilen iki karar ile dosyaları kapatmıştır.

Kararlar için bkz. International Court of Justice, “Nuclear Tests Case (Australia v. France)-Judgment of 20 December 1974”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/58/058-19741220-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.12.2019); International Court of Justice, “Nuclear Tests Case (New Zealand v. France)-Judgment of 20 December 1974”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/59/059-19741220-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.12.2019). Bu kararlar çalışmanın devamında Nükleer Denemeler Kararları olarak kısaltılacaktır.

Alanları Kararları (Esasa İlişkin)¹²¹ örnek olarak verilebilir. İlgili kararlar her ne kadar çevreyi ilgilendiren boyutları açısından konu yönünden birbirinden ayrılırsa da (biri çevrenin nükleer maddeler tarafından kirletilmesinden korunması, diğeri balıkçılık kaynaklarının yani deniz canlı kaynaklarının korunması); kararlarda dikkat çeken nokta, özellikle sınır aşan çevre kirliliğinin önlenmesi açısından uluslararası yargı organlarının geçici tedbirleri [*interim measures (ing.)*] bir araç olarak kullanabileceğinin görülmesi hususudur. Bu durum özellikle sınır aşan çevresel zararlar meydana geldikten sonraki süreçte devletlerin büyüyen taleplerinin nihai karar yoluyla tatmin edilmelerinin mümkün olamamasına dayandırılmıştır.¹²² Bu tip kararlar aynı zamanda, Stockholm Bildirgesi'nin pek çok ilkesinde de ortaya koyulmuş olan devletlerin iş birliği yapma yükümlülüğünün yeterince sağlanamadığı durumlarda uyuşmazlıkların çözülme süreci devam ederken çevrenin ve özellikle karar içeriklerinden görüleceği üzere atmosfer ve denizlerin korunmasının sağlanabilmesi için kullanılmıştır.

Aynı dönem içerisinde, iklim değişikliğine ilişkin bilimsel çalışmaların uluslararası toplumda karşılık bulmaya başladığı görülmektedir. Daha önce de değinildiği gibi 1970'li yıllarda iklim değişikliğine ilişkin çalışmalara rağmen, atmosferdeki sera gazlarının birikiminin iklim sistemi açısından tehlikeli boyutlara

¹²¹ İzlanda Balıkçılık Alanları Kararlarında (Esasa İlişkin), Birleşik Krallık ve Federal Almanya Cumhuriyeti'nin birbirinden ayrı olarak yaptıkları müracaatta İzlanda'nın 1972 yılında münhasır balıkçılık yetkisini 12 milden 50 mile genişletmeye yönelik yapmış olduğu ulusal hukuk düzenlemesi ile kendilerinin uluslararası hukuktan doğan haklarını ihlal ettiği iddiası gündeme gelmiştir. UAD bu konuda nihai bir karara varmadan önce bu konuda geçici tedbir kararları vermiş; İzlanda'nın bu düzenlemeleri uygulamaktan kaçınması ve tartışmalı alanda yapacağı balıkçılık faaliyetlerini belli bir sınırın altında tutması gerektiğini belirtmiştir. Nihai kararlarında İzlanda'nın yaptığı bu ulusal düzenlemenin Birleşik Krallık ve Federal Almanya Cumhuriyeti'ne karşı ileri sürülemeyeceği ve İzlanda'nın bu devletlerin balıkçılık gemilerinin bu alana girmesini tek taraflı olarak engelleyemeyeceğini belirterek; tarafların anlaşmazlıklarının hakkaniyete uygun bir şekilde çözülmesi için iyi niyetle müzakere etme konusunda karşılıklı yükümlülük altında olduklarına karar vermiştir. Divan kararlarında ayrıca, bu hususların düzenlenmesi amacıyla Üçüncü Deniz Hukuku Konferansı'nın toplandığını; burada gerçekleştirilen kodifikasyon faaliyeti bitene kadar somut olaya ilişkin bir değerlendirme yapmasının doğru olmadığını ifade etmiştir.

Kararlar için bkz. International Court of Justice, "Fisheries Jurisdiction Case (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Iceland)-Judgment of 25 July 1974", **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/55/055-19740725-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.12.2019); International Court of Justice, "Fisheries Jurisdiction Case (Federal Republic of Germany v. Iceland)-Judgment of 25 July 1974", **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/56/056-19740725-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.12.2019). Bu kararlar çalışmanın devamında tek ele alınırken Birleşik Krallık-İzlanda Balıkçılık Alanları Kararı (Esasa İlişkin) ve Almanya-İzlanda Balıkçılık Alanları Kararı (Esasa İlişkin) olarak; birlikte ele alınırken İzlanda Balıkçılık Alanları Kararları (Esasa İlişkin) olarak kısaltılacaktır.

¹²² Peter J. Goldsworthy, "Milletlerarası Adalet Divanında Geçici Tedbir Kararları", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Aslan Gündüz (çev.), Cilt: XLVIII, Sayı: 1-4, 1983, s. 363.

ulaştığı konusunda genel bir bilimsel uzlaşısı ancak 1979 yılına gelindiğinde sağlanabilmiştir.¹²³ 1979 yılının Şubat ayında DMÖ öncülüğünde ilk kez düzenlenen Birinci Dünya İklim Konferansı (*World Climate Conference – WCC*) ile insan faaliyetlerinin iklim sistemini etkilediği belirtilmiş; iklim sistemi ile su kaynakları, sağlık, tarım, toprak kullanımı, ormancılık, balıkçılık, denizlerdeki cansız kaynaklar ve ekonomik faaliyetler arasındaki ilişkiye dikkat çekilmiştir.¹²⁴ Konferans sonunda açıklanan Dünya İklim Konferansı Bildirgesi (*The Declaration of the World Climate Conference*)¹²⁵ ile, iklim sisteminin daha iyi anlaşılabilmesi ve iklimle ilgili bilgilerden akılcı olarak faydalanılabilmesi için acil olarak ortak bir stratejinin geliştirilmesi gereği belirtilmiş; Dünya İklim Programı'nın (*World Climate Programme - WCP*)¹²⁶ kurulması önerilmiştir. Bu öneri sonucunda, Nisan ayının sonunda başlayıp Mayıs ayında sona eren Dünya Meteoroloji Kongresi'nin (*World Meteorological Congress*) sekizinci oturumunda, iklim sistemini anlama konusunda gelişim göstermeye ek olarak bu kapsamda ortaya çıkan verileri iklim değişkenliği ve değişikliği ile başa çıkan toplumların yararına uygulamayı amaçlayan yetkili bir uluslararası bilimsel program olarak, Dünya İklim Programı kurulmuştur.¹²⁷ 1980'li yıllarda da devam eden bilimsel çalışmalar¹²⁸ sonucunda iklim değişikliğinin siyasi ve hukuki hazırlığı konusu gündeme gelmeye başlamış; bu konuda 1987 ve 1988 yılı önemli gelişmelere sahne olmuştur.

¹²³ Buck, *The Global Commons...*, s. 119.

¹²⁴ Konferans tutanakları hakkında bilgi edinmek için bkz. World Meteorological Organization, **Proceedings of the World Climate Conference – A Conference of Experts on Climate and Mankind**, Geneva, 12-23 February 1979, WMO – No. 537, 1979, https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=8346 (Erişim Tarihi: 12.02.2020).

¹²⁵ World Meteorological Organization, **Proceedings of the World...**, s. 709 vd.

¹²⁶ DMÖ'nün internet sitesinden Dünya İklim Programı hakkında bilgi edinmek için bkz. <http://www.wmo.int/pages/prog/wcp/wcp.html> (Erişim Tarihi: 13.02.2020).

¹²⁷ Bu konuda alınan karar için bkz. World Meteorological Organization, **Eight World Meteorological Congress – Abridged Report with Resolutions**, Geneva, 30 April-25 May 1979, WMO – No. 533, 1979, https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=5317 (Erişim Tarihi: 13.02.2020), s. 147-150.

Ayrıca konferans tutanakları hakkında bilgi edinmek için bkz. World Meteorological Organization, **Eight World Meteorological Congress – Proceedings**, Geneva, 30 April-25 May 1979, WMO – No. 547, 1979, https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=5330 (Erişim Tarihi: 13.02.2020).

¹²⁸ Dünya İklim Konferansı ile iklim sistemi açısından ortaya konan bu sonuçlar 1980 yılında Uluslararası Bilim Konseyi, BMÇP ve DMÖ ortaklığında yapılan Villach'ta yapılan toplantıda ilk kez uluslararası değerlendirmeye konu olmuştur. Ancak bu değerlendirme uluslararası toplum kamuoyu açısından son derece sınırlı kalmıştır. Bu eksikliği gidermek amacıyla daha kapsamlı olarak 1985 yılında ikinci kez yapılan Villach Konferansı ile bilim insanları bir araya gelmiş ve atmosferde artan karbondioksit oranları nedeniyle oluşan iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı acil bir şekilde önlem alınması gerektiği ortaya koyulmuştur. (Bilimsel çalışma süreçleri konusunda bilgi için bkz. Bolin, *A History of the Science...*, s. 34-40.)

1987 yılı için bir gelişmeden mutlaka bahsetmek gerekir. Bu gelişme dönemin Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu [*Commission mondiale sur l'environnement et le développement – CMED (fr.)*, *World Commission on Environment and Development – WCED (ing.)*]¹²⁹ başkanı olan Norveç başbakanı Gro Harlem Brundtland'ın adıyla da anılan Ortak Geleceğimiz (*Our Common Future*) Raporu'nun¹³⁰ BM Genel Kurulu önünde tartışılmak üzere yayınlanmasıdır. Bu rapor ile dünyanın ilgisinin yoğunlaştığı çevre ile sürdürülebilir kalkınmaya¹³¹ dair meseleler ele alınmış; rapor içerisinde sera etkisinin yarattığı küresel ısınmadan, iklim değişikliğinden ve bunun yaratacağı çevre sorunlarından da bahsedilmiştir. Ortak Geleceğimiz Raporu'nun katkısıyla, iklim değişikliği meselesi BM Genel Kurulu önüne gelmiş; iklim değişikliği sorununa önem verilmesi gerektiği kabul edilmiştir.¹³²

1987 yılında yaşanan bu gelişmenin ardından, 1988 yılı içerisinde DMÖ ve BMÇP tarafından iklim değişikliği konusunda bilimsel verilerin değerlendirilmesi konusunda görev yapan bir kuruluş olan HİDP¹³³ kurulmuştur.¹³⁴ HİDP tarafından 1988 yılının Kasım ayında Cenevre'de yapılan ilk toplantıya yalnızca otuz devletin temsilcileri katılmıştır.¹³⁵ Bu toplantıda HİDP, iklim değişikliği hakkında bilimsel

¹²⁹ Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu, 1983 yılında verilen bir BM Genel Kurul kararı (**A/RES/38/161**, Process of preparation of the Environmental Perspective to the Year 2000 and Beyond, 19.12.1983) ile 2000 yılı ve sonrası çevre sorunları ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için izlenmesi gereken yollarla ilgili bir rapor yazması için kurulan özel bir komisyondur.

¹³⁰ United Nations, **Report of the World Commission on Environment and Development: "Our Common Future"**, 1987 (A/42/427, 04.08.1987). Bu belge çalışma içerisinde Ortak Geleceğimiz Raporu olarak kısaltılacaktır.

Daha sonra Ortak Geleceğimiz Raporu'nun BM Genel Kurulu'nda değerlendirmesi de yapılmıştır. (**A/RES/42/187**, Report of the World Commission on Environment and Development, 11.12.1987)

¹³¹ Dünya Koruma Stratejisi'nde görülen "sürdürülebilir kalkınma" kavramı Ortak Geleceğimiz Raporu'nda "*Bugünün ihtiyaçlarını, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden karşılayan kalkınma*" olarak tanımlanmıştır. Kavramın dünyadaki yoksulların temel ihtiyaçları ve çevrenin mevcut ve gelecekteki ihtiyaçları karşılama yeteneği üzerindeki teknolojik ve sosyal sınırlamalar olmak üzere iki temel fikri içerdiği belirtilmiştir. Bkz. Ortak Geleceğimiz Raporu, s. 54, p. 1.

Sürdürülebilir kalkınma kavramının iklim değişikliği konusu açısından uygulanmasına değinen başlık için bkz. "*Sürdürülebilir Kalkınma İlkesi*" başlığı, s. 107-112.

¹³² **A/RES/42/184**, International co-operation in the field of the environment, 11.12.1987 ve **A/RES/42/186**, Environmental Perspective to the Year 2000 and Beyond, 11.12.1987.

¹³³ HİDP'in internet sitesi için bkz. <http://www.ipcc.ch/index.htm> (Erişim Tarihi: 14.02.2020).

¹³⁴ HİDP, uluslararası andlaşma ile kurulmadığı ve uluslararası hukuki kişiliğe sahip olmaması açılarından bir uluslararası örgüt olarak değerlendirilmemekte; iki BM uzmanlık kuruluşunun iş birliği ile düzenlenen bir yumuşak (esnek) örgüt olarak değerlendirilmektedir. Bkz. Navraj Singh Ghaleigh, "Science and Climate Change Law – The Role of IPCC in International Decision Making", **The Oxford Handbook of International Climate Change Law**, Cinnamon P. Carlarne/Kevin Gray/Richard G. Tarasofsky (eds.), First edition, New York: Oxford University Press, 2016, s. 59.

¹³⁵ Toplantının raporu için bkz. World Meteorological Organization/United Nations Environmental Programme Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), **Report of the First Session of the**

verilerin değerlendirilmesi, iklim değişikliğinin çevresel ve sosyo-ekonomik etkisinin değerlendirilmesi ve iklim değişikliğine karşı yanıt stratejilerinin geliştirilmesi ana görevleri üzerine üç farklı çalışma grubu (*Working Group I, II, III – WG I, II, III*) kurmuştur.¹³⁶

Aynı yıl içerisinde Malta hükümeti, BM Genel Kurulu'na değerlendirmesi için “İnsanlığın Ortak Mirasının [*patrimoine commun de l'humanité (fr.)*, *common heritage of mankind (ing.)*] Bir Parçası Olarak İklimin Korunması” konusunu önermiştir.¹³⁷ Bu önerinin sonucu olarak “(insanlığın) mevcut ve gelecek kuşaklar(ı) için küresel iklimin korunması [*Protection du climat mondial pour les générations présentes et futures (fr.)*, *protection of global climate for present and future generations of mankind (ing.)*]” başlıklı bir BM Genel Kurulu kararı ile iklim değişikliği meselesi insanlığın ortak kaygısı [*préoccupation pour l'humanité (fr.)*, *common concern of humankind (ing.)*]¹³⁸ olarak kabul edilmiştir.¹³⁹ Kararda ayrıca iklim değişikliği meselesinin bilimsel yönünün sistematik bir şekilde araştırılması için kurulmuş olan HİDP desteklenmiş ve onaylanmıştır.¹⁴⁰ Karara göre HİDP'in ilk görevi;

- İklim ve iklim değişikliği ile ilgili bilimsel bilgilerin değerlendirilmesi,
- İklim değişikliğinin çevresel ve sosyo-ekonomik etkisinin değerlendirilmesi,

WMO/UNEP Intergovernmental Panel on Climate Change, Geneva: World Climate Programme Publications Series, 9-11 November 1988, IPCC – 1, TD – No. 267, 1988, https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=4858 (Erişim Tarihi: 14.02.2020).

Raporun Ek-1 listesine göre katılımcıların listesi şu şekildedir: Cezayir, Arjantin, Avustralya, Brezilya, Kanada, Çin, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Alman Demokratik Cumhuriyeti, Almanya Federal Cumhuriyeti, Hindistan, İsrail, İtalya, Japonya, Kenya, Malta, Meksika, Hollanda, Yeni Zelanda, Nijerya, Norveç, Suudi Arabistan, Senegal, İsveç, İsviçre, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Birleşik Krallık, ABD, Zimbabve.

¹³⁶ World Meteorological Organization/United Nations Environmental Programme Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), **Report of the First...**, s. 4-6.

HİDP, günümüzde altıncı dönem raporlarının oluşturulmasında da bu üç gruplu çalışma şeklini devam ettirmektedir. Bu gruplar iklim değişikliği hakkında bilimsel veriler, iklim değişikliğinin etkileri, uyum, hassaslık halleri ve iklim değişikliğinin azaltılması üzerine bölümlenmiştir.

¹³⁷ İklim gündemin 148. konusu olarak görüşülmüştür. Bu konudaki belgelerin ve akışın takibi hakkında bilgileri içeren BM Genel Kurulu'nun 43. Oturum fihrisi için bkz. United Nations, **Index to Proceedings of the General Assembly – Forty-third session – 1988/1989, Part I – Subject Index**, 1989, https://library.un.org/sites/library.un.org/files/itp/a43-parti_0_0.pdf (Erişim Tarihi: 15.02.2020), s. 58.

¹³⁸ İnsanlığın ortak kaygısı hakkında bilgi ve insanlığın ortak mirası ile ilişkisi için bkz. “İklim Sisteminin ve Atmosferin Hukuki Statüsü Hakkında Tartışmalar: Kuramsal Sorunlar ve BMİDÇS'nin Hazırlık Çalışmaları” başlığı, s. 43-49.

¹³⁹ **A/RES/43/53**, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 06.12.1988.

¹⁴⁰ **A/RES/43/53**, Protection of global climate..., 06.12.1988, p. 5.

- İklim değişikliğinin zararlı etkilerini geciktirmek, kısıtlamak veya önlemek üzerine mümkün olabilecek yanıt stratejilerinin geliştirilmesi,
- İklim ile ilgili mevcut hukuki düzenlemelerin tespiti ve güçlendirilmesi,
- İklim ile ilgili gelecekteki olası bir uluslararası andlaşmanın unsurlarının belirlenmesi,

konularında kapsamlı bir inceleme yapmak ve tavsiye vermek olarak tespit edilmiştir.¹⁴¹

HİDP kuruluşunun ilk yıllarında, uluslararası çevre hukuku alanında bilimsel değerlendirme yapmaya yönelik kuruluşlar arasında en göze çarpan örnek olarak nitelendirilmiştir.¹⁴² HİDP'in çalışma grupları aracılığıyla yapılan bilimsel değerlendirmeler, bilim insanlarının tespit ettiği verilerden oluşturulan raporlarda paylaşılmaktadır.¹⁴³ Raporlarda ortaya koyulan değerlendirmelerin bilimsel tespitler olduğu ve siyasi hedefler içermediği belirtilmelidir.¹⁴⁴ Fisk'in değerlendirmesine göre bu durum aynı zamanda, 1988 yılında başlayan sürecin sonunda usuli bir yapı haline gelmiş olan HİDP'in bilimsel çalışmaları ile 1992 yılında akdedilen BMİDÇS'nin siyasi tarafa yakın organları arasında bir "hava boşluğu [*air gap* (*ing.*)]" bulunduğu işaret etmektedir.¹⁴⁵ Bu tarz bir işleyişin, iklim değişikliği gibi tartışmalı ve fikir birliğine ihtiyaç duyulan bir konuda siyasi süreçler ile hukuk kurallarının yapımı ve uygulanmasında bilimsel temelli akılcı kararların alınabilmesine yardımcı olacağı söylenebilir.¹⁴⁶

1988 yılından bir yıl sonra BM Genel Kurulu'nun 1989 tarihli "insanlığın mevcut ve gelecek kuşakları için küresel iklimin korunması" başlıklı diğer bir

¹⁴¹ A/RES/43/53, Protection of global climate..., 06.12.1988, p. 10.

¹⁴² David Fisk, "Environmental Science and Environmental Law", *Journal of Environmental Law*, Vol. 10, No. 1, 1998, s. 7.

¹⁴³ Kurulduğu zamandan bu yana HİDP, iklim değişikliği konusunda genel değerlendirme raporlarının dışında birçok özel rapor da yayımlamıştır.

¹⁴⁴ Kayhan, *Uluslararası Hukukta Atmosferin...*, s. 35.

¹⁴⁵ Fisk, "Environmental Science...", s. 7. Bu, iklim değişikliği konusunda bilimsel değerlendirme sürecinin müdahale stratejisi incelemelerinden ayrılmasının ifade edilme şeklidir.

¹⁴⁶ HİDP'in çalışmaları sonucunda ortaya çıkan raporların siyaseti ve hukuku yönlendirme açısından iklim değişikliği hakkındaki bilimsel gerçekliği temsil ettiği de söylenebilir. Bu tespit en güçlü dayanağı, hem bu çalışmaların dünyanın pek çok farklı bölgesinden binlerce bilim insanının katkısıyla yapılması; hem de yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkan verilerin HİDP üyesi devletler tarafından kabul edilmesidir. HİDP'in bu konudaki usul işleyişi hakkında bilgi için bkz. IPCC, **Procedures for the Preparation, Review, Acceptance, Adoption, Approval and Publication of IPCC Reports**, Appendix A to the Principles Governing IPCC Work, <https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/09/ipcc-principles-appendix-a-final.pdf> (Erişim Tarihi: 15.03.2020).

kararında¹⁴⁷ iklim değışikliğı ile ilgili bir çerçeve andlaşma hazırlanması için, BMÇP ile DMÖ tarafından HİDP'in çalışmalarını¹⁴⁸ ve İkinci Dünya İklim Konferansı'nın (*World Climate Conference-2 – WCC-2*) sonuçlarını¹⁴⁹ da dikkate alarak; 1992 yılında yapılacak BMÇKK'ye yetiştirilmek üzere bir çalışma yapılması desteklenmiştir.¹⁵⁰ Böylece iklim değışikliğıne yönelik hukukun oluşumu konusunda -çeşitli teamül ve yargı kararları bir kenara bırakılacak olursa- Stokholm Konferansı'nda belirlenen ilkeler ile çeşitli BM Genel Kurulu ve uzmanlık kuruluşları kararlarından oluşan yumuşak hukuk hükümlerinden, bir uluslararası andlaşma çerçevesinde şekillenen hukuk düzenine geçilmesi aşamasına gelinmiştir. 1990 tarihli bir diğer BM Genel Kurulu kararıyla da amacı iklim değışikliğı ile ilgili çerçeve andlaşma ve protokolleri görüşmek olan Hükümetlerarası Müzakere Komitesi [*Comité intergouvernemental de négociation – CIN (fr.)*, *Intergovernmental Negotiating Committee – INC (ing.)*] kurulmuştur.¹⁵¹ Böylece iklim değışikliğı konusunda yapılacak uluslararası andlaşmanın içeriğinin belirlenmesi süreci başlamıştır.¹⁵²

2. İklim Sisteminin ve Atmosferin Hukuki Statüsü Hakkında Tartışmalar: Kuramsal Sorunlar ve BMİDÇS'nin Hazırlık Çalışmaları

İklim değışikliğı konusunda yapılacak uluslararası andlaşma konusunda ortaya çıkan ilk sorunlar andlaşmanın koruyacağı değerin nasıl belirleneceğı ve andlaşma içerik yapısının nasıl şekilleneceğı üzerine olmuştur.

¹⁴⁷ **A/RES/44/207**, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 22.12.1989.

¹⁴⁸ HİDP, Birinci Değerlendirme Sentez Raporu (*FAR Climate Change: Synthesis*) ile çalışma gruplarının ilk değerlendirme raporlarını 1990 yılında tamamlayarak [<https://www.ipcc.ch/reports/>] (Erişim Tarihi: 15.03.2020).] 1991 yılında yapılacak BMİDÇS hazırlık çalışmalarına yetiştirmeyi başarmıştır. BMİDÇS hazırlıklarının yapıldığı Hükümetlerarası Müzakere Komitesi [*Comité intergouvernemental de négociation – CIN (fr.)*, *Intergovernmental Negotiating Committee – INC (ing.)*] çalışmaları için bkz. "İklim Sisteminin ve Atmosferin Hukuki Statüsü Hakkında Tartışmalar: Kuramsal Sorunlar ve BMİDÇS'nin Hazırlık Çalışmaları" başlığı, s. 49-51.

¹⁴⁹ Konferans tutanakları hakkında bilgi edinmek için bkz. World Meteorological Organization et al., **Climate Change: Science, Impacts and Policy – Proceedings of the Second World Climate Conference**, J. Jäger/H. L. Ferguson (eds.), 29 October – 7 November 1990, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=4324 (Erişim Tarihi: 12.02.2020).

¹⁵⁰ **A/RES/44/207**, Protection of global climate..., 22.12.1989, p. 10.

¹⁵¹ **A/RES/45/212**, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 21.12.1990, p. 1.

¹⁵² Bu süreç içerisinde 1991 yılında ayrıca bir diğer BM Genel Kurulu kararı (**A/RES/46/169**, United Nations Conference on Environment and Development, 19.12.1991) ile yaşanan gelişmeler takip edilmiştir.

İklim değişikliği konusunun küresel ısınma sorunu üzerinden değerlendirildiğine iklim değişikliği kavramının tanımı yapılırken değinilmişti. Küresel ısınmanın atmosferin yapısında sera gazı birikimlerinin artmasına bağlı olarak ortaya çıkması nedeniyle; iklim değişikliği konusunda en başta korunması gereken değer, atmosfer olarak görülmüştür.¹⁵³ Uluslararası andlaşmalarda doğrudan tanımlanmamış olsa da atmosferin korunması hakkındaki Uluslararası Hukuk Komisyonu (UHK) [*Commission du droit international – CDI (fr.)*, *International Law Commission – ILC (ing.)*] çalışmaları sonucunda yakın tarihte oluşturulan “Andlaşmaların Geçici Uygulama Rehberini Oluşturan Taslak yönergeler ve taslak ek (*Draft guidelines and draft annex constituting the Guide to Provisional Application of Treaties*)” 1. Yönergesi’nin (a) bendine göre göre atmosfer, dünyayı çevreleyen gaz kılıfı olarak tanımlanmıştır.¹⁵⁴ “Yeri veya herhangi bir gök cismini saran gaz tabakası, gaz yuvarı.” ya da “Hava yuvarı.” olarak da tanımlanabilecek¹⁵⁵ atmosfer, özetle farklı gazları içeren bir yapıya sahip olan hava katmanıdır.¹⁵⁶ Bu hava katmanı yeryüzünden uzaya doğru, troposfer, stratosfer, mezosfer ve termosfer

¹⁵³ Günümüzde iklim değişikliği konusu bazı uluslararası çevre hukuku kitaplarında atmosferin korunması üst başlığı içerisinde yer bulmaktadır. (Dupuy/Vinuales, **International Environmental...**, s. 171 vd.; Koivurova, **Introduction to International...**, s. 165 vd.) Bazı uluslararası çevre hukuku kitaplarında ise hava kirliliği üst başlığı altında yer almaktadır. (Louka, **International Environmental Law...**, s. 356 vd.; Nanda/Pring, **International Environmental...**, s. 395 vd.) Bunlardan farklı olarak “atmosfer, stratosfer ve iklim” üst başlığı altında sınıflandırıldığı da görülmektedir. (Kiss/Shelton, **Guide to International...**, s. 167 vd.) Ancak iklim değişikliği konusunun sadece atmosferin korunması ve hava kirliliği ile ilgili olmadığı söylenebilir. Nitekim iklim değişikliği konusunun atmosferin korunması ve hava kirliliği konularından ayrı olarak değerlendirilmesi mümkün görünmemekle birlikte, iklim sisteminin korunmasının atmosferin ötesini de içeren kapsayıcı niteliği ve genişleyen düzenleme alanı düşünüldüğünde iklim değişikliğinin ayrı bir başlık olarak görülmesi eğilimi de dikkat çekmektedir. (Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 295 vd.)

¹⁵⁴ United Nations, **Report of the International Law Commission Seventy-second session (26 April–4 June and 5 July–6 August 2021) [A/76/10]**, 2021, Guideline 1(a), s. 11.

UHK’nin atmosferin korunması konusundaki çalışma sürecinin özeti için bkz. https://legal.un.org/ilc/summaries/8_8.shtml (Erişim Tarihi: 15.10.2021) Bu konuda Türkçe kaynaktan bilgi almak için bkz. Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 12-14.

En son çalışmalar sonucunda atmosferin korunması konusunda UHK tarafından oluşturulan taslak yönerge metni ve yönergelerin yorumları için bkz. United Nations, **A/76/10**, s. 10-51. Ayrıca bkz. International Law Commission, **Draft guidelines on the Protection of the Atmosphere**, https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/8_8_2021.pdf (Erişim Tarihi: 15.10.2021)

¹⁵⁵ TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=atmosfer> (Erişim Tarihi: 21.12.2019).

¹⁵⁶ Atmosferin yapısı hakkında bilgi için bkz. Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 7-9.

HİDP’in raporlarına göre atmosfer, nitrojen (N_2) (%78.1), oksijen (O_2) (%20.9), argon (Ar) (%0.93), helyum (He), karbondioksit (CO_2) (%0.035) ve ozon (O_3) gazlarından oluşmaktadır. Ayrıca %1’i bulan düzeylerde ama değişken miktarda su buharı (H_2O) ile bulutlar ve aerosoller bulunmaktadır. Bkz. IPCC, **Climate Change 2001: Synthesis Report**, s. 367; IPCC, **Climate Change 2007: Synthesis Report**, s. 77.

olmak üzere, aralarında bazı farklılıklar bulunan katmanlara ayrılmıştır.¹⁵⁷ İklim değişikliğine neden olan temel etkileşim, daha önce de belirtildiği üzere,¹⁵⁸ bu hava katmanı içerisinde yer alan troposferde gelişmiş sera etkisinin oluşması yoluyla meydana gelmektedir.

BMİDÇS öncesi dönemde atmosferin korunması meselesi uluslararası hukukta ayrı bir alan olarak hava kirliliği konusu üzerinden gündeme gelmiş; 1979 tarihli Uzun Menzilli Sınırötesi Hava Kirlenmesi Sözleşmesi (UMSHAK) (*Convention on Long-range Transboundary Air Pollution – LRTAP*)¹⁵⁹ ile çevreye ilişkin bir uluslararası andlaşmada ilk kez bir odak noktası olarak ele alınmıştır.¹⁶⁰ 1985 yılında akdedilen Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi (*Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer*)¹⁶¹ ve 1987 yılında akdedilen Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü (*Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer*)¹⁶² ile ise atmosferin bir parçası olan ozon tabakasının korunması konusu düzenlenmiştir. Bunların yanı sıra 1960’lı yıllarda nükleer maddelerin kullanımı alanında yapılan düzenlemeler ve Nükleer Denemeler Davaları¹⁶³ ile devam eden nükleer zarar tehdidi sürecinin 1986 yılında yaşanan Çernobil felaketi ile yeniden gündeme gelmesiyle aynı yıl içerisinde

¹⁵⁷ Bu konuda Meteoroloji Genel Müdürlüğü’nün atmosfer hakkında bilgi veren internet sitesi sayfasına bkz. <https://www.mgm.gov.tr/genel/sss.aspx?s=atmosfer> (Erişim Tarihi: 03.05.2020)

Ozon tabakası bu katmanlardan stratosferde bulunmaktadır.

¹⁵⁸ Bkz. “İklim Değişikliği” Nedir? – Küresel Isınma ve Sera Etkisi Kavramlarından Farkı” başlığı, s. 9, dn. 21.

¹⁵⁹ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1302, s. 217 vd.

Türkiye andlaşmayı 28.04.1982 tarihli 2667 sayılı Uzun Menzilli Sınırötesi Hava Kirlenmesi Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğu Hakkında Kanun (Resmî Gazete, Tarih: 30.04.1982, Sayı: 17680) ile uygun bulmuş; 21.01.1983 tarihli 83/6007 sayılı Bakanlar Kurulu kararı (Resmî Gazete, Tarih: 23.03.1983, Sayı: 17996) ile onaylamıştır. Onay belgesini de BM Genel Sekreterliği’ne tevdi ederek 18.04.1983 tarihinde onay işlemini tamamlamıştır. Andlaşmanın ek protokollerine ise taraf olmamıştır.

¹⁶⁰ Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 252.

¹⁶¹ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1513, s. 293 vd.

Türkiye andlaşmayı 06.06.1990 tarihli 3655 sayılı Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesine Katılmamızın Onaylanmasının Uygun Bulunduğu Hakkında Kanun (Resmî Gazete, Tarih: 20.06.1990, Sayı: 20554) ile uygun bulmuş; 01.08.1990 tarihli 90/733 sayılı Bakanlar Kurulu kararı (Resmî Gazete, Tarih: 08.09.1990, Sayı: 20629) ile onaylamıştır. Katılım belgesini de BM Genel Sekreterliği’ne tevdi ederek 20.09.1991 tarihinde katılma işlemlerini tamamlamıştır.

¹⁶² United Nations, **Treaty Series**, vol. 1522, s. 3 vd.

Türkiye andlaşmaya ek protokolü 06.06.1990 tarihli 3656 sayılı Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolüne Katılmamızın Onaylanmasının Uygun Bulunduğu Hakkında Kanun (Resmî Gazete, Tarih: 20.06.1990, Sayı: 20554) ile uygun bulmuş; 01.08.1990 tarihli 90/733 sayılı Bakanlar Kurulu kararı (Resmî Gazete, Tarih: 08.09.1990, Sayı: 20629) ile onaylamıştır. Katılım belgesini de BM Genel Sekreterliği’ne tevdi ederek 20.09.1991 tarihinde katılma işlemlerini tamamlamıştır.

¹⁶³ Davalarda verilen kararlar için bkz. “Stokholm Konferansı Sonrasında Çevreyi ve İklim Sistemini Koruma Konusunda Yaşanan Gelişmeler: Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli’nin Kurulması ve İklim Değişikliğinin Birleşmiş Milletler Gündemine Getirilmesi” başlığı, s. 32, dn. 120.

yapılan Nükleer Kazaların Erken Bildirimi Sözleşmesi (*Convention on Early Notification of a Nuclear Accident*)¹⁶⁴ ve Nükleer Kaza veya Radyolojik Acil Hallerde Yardımlaşma Sözleşmesi (*Convention on Assistance in the Case of a Nuclear Accident or Radiological Emergency*)¹⁶⁵ de atmosferin korunması konusunda yapılan düzenlemelere örnek gösterilebilir. Böylece atmosferin korunması konusunun iklim değişikliği konusu uluslararası toplumun gündemindeyken sınır aşan hava kirliliği, ozon tabakasının incilmesi ve nükleer zarar tehdidi konuları üzerinden ayrı bir alan olarak gelişmeye başladığı görülebilir.¹⁶⁶

Korunacak değeri belirlemede yaşanan sorun, iklim değişikliği konusunu düzenlemek için girişilen andlaşma hazırlama süreci öncesinde, iklim değişikliğine ilişkin hükümler içeren andlaşmanın yapısının nasıl oluşturulması gerektiği konusunda bir ikilem yaratmıştır. Bu noktada bir görüş, aynı deniz hukukuna ilişkin bütün detayları içeren bir andlaşma olan BMDHS gibi, bir atmosfer hukuku andlaşması yapılması ve ilgili hükümleri bunun içerisine koyma yolunu tercih etmek üzerine şekillenirken; diğer görüş, aynı ozon tabakasının korunmasına ilişkin andlaşmada izlenen yol gibi, konuya özel olarak kurulan temel bir çerçeve andlaşma üzerinden taraflara getirilen taahhütleri gittikçe daha da arttıracak ve gaz salımları konusunda uygulanması gittikçe daha zorlu olacak zaman tarifeleri dayatabilecek yeni düzenlemelerin yapılması ile bu alanın geliştirilmesi üzerine şekillenmiştir.¹⁶⁷ Sonuçta ikinci yaklaşım kabul görmüş; iklim değişikliği ozon tabakasının korunmasına ilişkin yol haritasına benzer şekilde atmosferin korunması ana başlığından ayrı bir rejim olarak düzenlenmiştir.

¹⁶⁴ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1439, s. 275 vd.

Türkiye andlaşmayı 18.01.1990 tarihli 3610 sayılı Nükleer Kaza Halinde Erken Bildirimi Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun (Resmî Gazete, Tarih: 26.01.1990, Sayı: 20414) ile uygun bulmuş; 08.06.1990 tarihli 90/565 sayılı Bakanlar Kurulu kararı (Resmî Gazete, Tarih: 03.09.1990, Sayı: 20624) ile onaylamıştır. Onay belgesini de BM Genel Sekreterliği'ne tevdi ederek 03.01.1991 tarihinde onay işlemlerini tamamlamıştır.

¹⁶⁵ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1457, s. 133 vd.

Türkiye andlaşmayı 18.01.1990 tarihli 3609 sayılı Nükleer Kaza veya Radyolojik Acil Hallerde Yardımlaşma Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun (Resmî Gazete, Tarih: 26.01.1990, Sayı: 20414) ile uygun bulmuş; 08.06.1990 tarihli 90/565 sayılı Bakanlar Kurulu kararı (Resmî Gazete, Tarih: 03.09.1990, Sayı: 20624) ile onaylamıştır. Onay belgesini de BM Genel Sekreterliği'ne tevdi ederek 03.01.1991 tarihinde onay işlemlerini tamamlamıştır.

¹⁶⁶ Benzer yönde inceleme için bkz. Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 17-34.

¹⁶⁷ Daniel Bodansky, "The United Nations Framework Convention on Climate Change: A Commentary", **Yale Journal of International Law**, Vol. 18, 1993, s. 471-472; Louka, **International Environmental Law...**, s. 358.

İklim değişikliğinin ayrı bir rejim olarak düzenlenmesi atmosferin bir alan olarak niteliğinin belirlenerek hukuki statüsünün netleştirilmesi açısından yaşanan zorlukların bir sonucudur.¹⁶⁸ Atmosferin bütünsel, dalgalı ve devingen bir yapıya sahip olması nedeniyle daha durağan bir yapıya sahip hava sahası gibi sınırlanarak¹⁶⁹ devletlerin egemenliğine tabi olması mümkün olamazken; devletin egemenlik alanı içerisinde bulunan hava sahasının devamını oluşturması nedeniyle, “açık denizlere benzer şekilde”¹⁷⁰ egemenlik alanı dışında kalan ve ortak mülkiyete (yani müşterek kaynaklara) konu olan bir alan olarak değerlendirilmesinin de mümkün görülmediği söylenmektedir.¹⁷¹ Atmosferin küresel müşterekler içerisinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceğine ilişkin ikilemi de doğuran bu sonuç ile atmosferde yer alan doğal kaynaklar, paylaşılan [*partagée (fr.) shared (ing.)*] kaynak¹⁷² mıdır; yoksa müşterek [*commune (fr.) common (ing.)*] kaynak¹⁷³ mıdır sorusu ortaya çıkmıştır.¹⁷⁴

Atmosferdeki doğal kaynakların, sınır aşan hava kirliliği konusunda hava sahasının hukuki niteliği nedeniyle paylaşılan kaynak olarak değerlendirilmesi

¹⁶⁸ UHK tarafından yapılan atmosferin korunmasına ilişkin çalışmalarda sınır aşan hava kirliliği, ozon tabakasının incilmesi ve iklim değişikliği ile ilgili konuların yanı sıra devletlerin yükümlülükleri, kirlenme öder ilkesi, ihtiyat ilkesi ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar, gelişmekte olan ülkelere mali ve teknolojik yardım gibi konuları da dışarıda bırakılmaktadır. Yine siyah karbon [*black carbon (ing.)*], troposferik ozon ve diğer ikili etkiye sahip maddeler ile dış uzay konuları da çalışmanın kapsamı dışındadır.

¹⁶⁹ 1944 yılında Chicago’da yapılan Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi (*Convention on International Civil Aviation*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 15, s. 295 vd.]’nin 1. ve 2. maddelerine göre, devletlerin kara ülkesi ve karasuları üzerindeki hava sahasındaki egemenliği uluslararası hukuk tarafından kabul edilmektedir. Ancak bunun dışında kalan ve uluslararası hava sahası olarak adlandırılan alanlar açısından münhasır egemenlik kurulması mümkün değildir. BMDHS’nin 87. maddesinin 1. paragrafının (b) bendinde yer alan açık denizler üzerinde uçuş serbestisi ilkesi düşünüldüğünde karasuları dışında kalan hava sahasının ulusal egemenliğe konu olamayacağı söylenebilir. Bkz. Pazarıcı, **Uluslararası Hukuk ... 2. Kitap**, s. 413-415.

Ancak Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi 12. maddesinde yer alan “Açık denizlerde, bu Sözleşme esaslarına göre koyulan kurallara uygulanacaktır.” hükmü ve Sözleşme ekleri ile bu alanlarda uçuş güvenliği ve hava hizmetleri açısından bölgesel olarak paylaştırılarak yerine getirilen hizmetlerin de bulunduğu belirtilmelidir. Bkz. Pazarıcı, **Uluslararası Hukuk ... 2. Kitap**, s. 419-422.

¹⁷⁰ BMDHS 87. ve 89. maddeleri ile açık denizlerin serbestliğine ve egemenlik iddiasına konu olamayacağına değinilmiştir.

¹⁷¹ Birnie/Boyle/Redgwell, **International Law...**, s. 337-338.

¹⁷² Paylaşılan doğal kaynaklar, birden çok devletin egemenliği altında bulunan alanlarda yer alan ve bu devletlerin hakkaniyete uygun olarak yararlandığı kaynaklardır. UHK’nin 2000-2010 yılları arasında yaptığı çalışmalara bakıldığında yeraltı suları, akifer (içlerinde yer altı suyu bulunduran veya taşıyan jeolojik birim ya da ortamlar), petrol ve doğalgaz gibi kaynaklar bunlara örnek olarak gösterilebilir.

¹⁷³ Müşterek (ortak) doğal kaynaklar, tüm devletlerin ortak kullanımına açık alanlardaki kaynaklardır.

¹⁷⁴ United Nations, **Report of the International Law Commission, Sixty-third session (26 April–3 June and 4 July–12 August 2011) [A/66/10]**, 2011, s. 321, p. 18.

UHK tarafından yapılan atmosferin korunmasına ilişkin çalışmalarda atmosferin kendisinin de Dünya’da yaşamın sürdürülebilmesi, insan sağlığı ve refahı ile su ve kara ekosistemleri açısından başlıca bir doğal kaynak olduğu belirtilmektedir. Bkz. United Nations, **Report of the International Law Commission, Sixty-seventh session (4 May–5 June and 6 July–7 August 2015) [A/70/10]**, 2015, Draft Guideline 3, s. 21.

mümkün görülmekteyken; ozon tabakasının incelmesi ve iklim değişikliği gibi küresel sorunlar yaratan konularda ise paylaşılan kaynak olarak değerlendirilmesi işlevli görülmemiştir.¹⁷⁵ Nitekim ozon tabakası ve iklim sistemi egemenlik açısından değerlendirildiğinde ulusal yetki alanlarının dışında yer alan ve tüm devletlerin ortak kullanımına açık kaynakları ihtiva eden bir niteliğe sahiptir. Ancak Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi içerisinde ozon tabakasının, egemenlik, paylaşılan kaynak veya müşterek kaynak kavramlarına başvurulmadan küresel bir bütün olarak ele alınması ozon katmanını, işgal ettiği hava sahası üzerinde kimin egemenliğe sahip olduğuna bakılmaksızın müşterek çıkarın bulunduğu bir alan olarak görmeyi uygun kılmıştır.¹⁷⁶ Benzer bir yaklaşımı iklim değişikliği konusunda iklim sisteminin niteliği açısından da görmek mümkündür. Bu yaklaşım iklim sisteminin ozon tabakası ile karşılaştırılabilir nitelikte olduğunu göstermiş; bu bağlamda iklim değişikliği konusunun, bölgesel veya ikili çözümlerin daha uygun olduğu sınır aşan hava kirliliği konusundan farklı olarak değerlendirilmesi sonucunu doğurmuştur.¹⁷⁷

Ozon tabakasının incelmesi ve iklim değişikliğinin gündeme gelmeye başladığı dönem içerisinde uluslararası hukukta bazı andlaşmalarda ortak kaynak kullanım ve koruma anlayışının uygulamaya aktarılmasında işlev gören bir diğer kavram ise temelleri daha önceye dayansa da 1968 yılında *Hardin* tarafından yazılan bir makaleyle gündeme gelmiş olan, "müştereklerin trajedisi [*la tragédie des communes (fr.)*, *the tragedy of the commons (ing.)*]" kuramı¹⁷⁸ doğrultusunda değerlendirilen ve uluslararası deniz yatağı ile Ay açısından kullanılan "insanlığın ortak mirası"¹⁷⁹ kavramıdır. İlk ortaya koyulduğu dönemden beri çokça tartışılan

¹⁷⁵ Birnie/Boyle/Redgwell, *International Law...*, s. 338.

¹⁷⁶ Birnie/Boyle/Redgwell, *International Law...*, s. 338.

¹⁷⁷ Birnie/Boyle/Redgwell, *International Law...*, s. 339.

¹⁷⁸ Garrett Hardin, "The Tragedy of Commons", *Science*, New Series, Vol. 162, No. 3859, 1968, s. 1243-1248.

Her ne kadar doğrudan hukukla ilgili olmasa da bu kuram küresel müştereklerdeki hukuki düzenlemeler açısından son derece önemli bir temel teşkil etmiştir. Nüfus artışından yola çıkarak ortaya konan kurama göre bireysel olarak akılcı görünen bir davranışın, topluluk için çevre açısından olumsuz ve akılcı olmayan sonuçlar doğurduğu ortaya konulmuştur. Ancak bireysel olarak ortaya çıkan zararlı etkinin elde edilen faydaya oranla daha az olduğu bir durumda serbestliğe sahip bireyin faaliyetini sürdüreceği düşünüldüğünde; doğal kaynak miktarları ve alanı sınırlı olan dünyada ortak kaynakların tükenmemesi ve insanlığın devamının sağlanabilmesi, yani trajedinin gerçekleşmemesi, için bazı kısıtlamalar yapılması kaçınılmaz olacaktır.

¹⁷⁹ İnsanlığın ortak mirası kavramı konusunda detaylı bilgi ve inceleme için bkz. Zeynep Kıvılcım, *Uluslararası Kamu Hukukunda İnsanlığın Ortak Mirası*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2010; ayrıca kavram konusunda kısa bir özet için bkz. Kayhan, *Uluslararası Hukukta Atmosferin...*, s. 46-49.

insanlığın ortak mirası kavramında temelde üç unsura dikkat edildiği belirtilmektedir: Egemenliğin bulunmaması, uluslararası yönetim, çıkar paylaşımı.¹⁸⁰ İnsanlığın ortak mirası kavramının, miras sözcüğünün anlamı da düşünüldüğünde, insanlığın ortak çıkarı ya da menfaati [*intérêt commun de l'humanité (fr.)*, *common interest of mankind (ing.)*]¹⁸¹ bulunan doğal kaynaklar üzerinde belirlenecek mülkiyet anlayışına¹⁸² ve bu müşterek mülkiyetin bir uluslararası hukuk öznesi haline gelen insanlığın gelecek nesillere aktarımına dayanması gereklidir.¹⁸³ Bunun için devletlerin ulusal yetki sahibi olduğu alanların dışında kalan alanlarda -ki bu da bir bölgeye işaret eder- bulunan doğal kaynakların müşterek yönetim yoluyla kullanımı ve işletimi ile birlikte gelecek nesiller için korunmasının sağlanması hedeflenmiştir.¹⁸⁴ Ancak özellikle kavrama bağlı uygulamalara örnek olacak olan,

Bu konuda ismi Ay Andlaşması (*Moon Agreement*) olarak da kısaltılan 1979 tarihli Ay ve Diğer Gök Cisimleri Üzerinde Devletlerin Faaliyetlerini Düzenleyen Andlaşma'nın (*Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1363, s. 3 vd.] 11. maddesi ile BMDHS'nin 136. maddesi incelenebilir.

Bu iki andlaşma dışında 1972 tarihli BMEBKÖ Dünya Doğal ve Kültürel Mirasının Korunması Sözleşmesi (*UNESCO Convention on the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1037, s. 151 vd.]'nin giriş bölümünde ile 1997 yılında BMEBKÖ Genel Konferansı (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, **Records of the General Conference, Volume 1, Resolutions**, Twenty-ninth Session, Paris, 21 October to 12 November 1997, Resolution 29 C/16, 17, s. 41 vd.) ve 1998 yılında BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen (**A/RES/53/152**, The human genome and human rights, 09.12.1998) İnsan Genomu ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (*Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights*)'nin 1. maddesi içerisinde de insanlığın mirası [*patrimoine de l'humanité (fr.)*, *heritage of mankind (ing.)*] kavramına atıf yapıldığı görülmektedir.

¹⁸⁰ Mary Victoria White, "The Common Heritage of Mankind: An Assessment", **Case Western Reserve Journal of International Law**, Volume: 14 Issue: 3, 1982, s. 535-537.

Öğretide barışçı amaçlı kullanım ve gelecek nesiller yararına koruma da bu üç unsura ek olarak sayılan diğer iki unsurdur. Bkz. Melis Yüksel, **İnsanlığın Ortak Mirası ve Antarktika'nın Hukuksal Statüsünün Belirlenmesi**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2022, s. 195.

¹⁸¹ İnsanlığın ortak menfaati kavramının tarihsel kökenlerinin 1946 tarihli Balinacılığın Düzenlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme (*International Convention for the Regulation of Whaling*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 161, s. 72 vd.] içerisinde ortak menfaat (*common interest*) ifadesi ile; 1959 tarihli Antarktika Andlaşması (*Antarctic Treaty*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 402, s. 71 vd.] içerisinde ise tüm insanlığın menfaati [*intérêt de l'humanité (fr.)* *interest of all mankind (ing.)*] ifadesi ile yer aldığı görülmektedir.

¹⁸² Böylece aslında insanlığın ortak menfaati bulunan alanlarda egemenlik iddialarının önüne geçilerek barışın sağlanması ile doğal kaynakların kullanılmasının dengelenmesi amaçlanmıştır. Kiss'e göre insanlığın ortak mirası kavramı, insanlığın ortak menfaati kavramının uluslararası hukuktaki ülke terimi temelinde maddileştirilmiş halidir. Bkz. Alexander Kiss, "The Common Heritage of Mankind: Utopia or Reality", **International Journal**, Vol. 40, No. 3, Law in the International Community, 1985, s. 428.

¹⁸³ Bu müşterek mülkiyetin sahibinin insanlık olarak düzenlenmiş olması uluslararası hukukta doğal kaynakların paylaşımı konusunda insanlığı bir hak öznesi haline getirmiştir. *Kıvılcım* tarafından "insanlık" teriminin bir özne olarak uluslararası hukukta hukuki gerçeklik bulmasına verilen bir başka örnek ise insanlığın mağdur olduğu "insanlığa karşı suç" kavramıdır. Bkz. Kıvılcım, **Uluslararası Kamu Hukukunda...**, s. 114-118.

¹⁸⁴ Bu konuda ayrıca serbestliğin hâkim olduğu ortak alanlardaki doğal kaynakları daha rahat toplayabilecek gelişmiş ülkelerin bu kaynakları insanlığın ortak mirası kavramı yoluyla müşterek yönetim altına sokmak istemediklerine dikkat çekilmiştir. (Dupuy/Vinuales, **International Environmental...**, s. 97.)

BMDHS'nin yürürlüğe girmesini sağlayan ve 1994 yılında akdedilen BMDHS'nin XI. Kısımına Yönelik Uygulamalara İlişkin Anlaşma (*Agreement relating to the implementation of Part XI of the United Nations Convention on the Law of the Sea of 10 December 1982*)¹⁸⁵ ile şekillenen bu kavram için ortaya konulan hususların öğretide pek çok farklı açıdan tartışmalara konu olduğu görülmektedir.¹⁸⁶ Özellikle kavramın koruma yerine kullanım üzerinden şekillendirilerek tüketimin ve ekonomik kazanç paylaşımının öne çıkarılması nedeniyle gelecek nesiller için doğal kaynakları koruma amacına yönelinmediği öğretide dile getirilmektedir.¹⁸⁷

Böylece, ozon tabakasının incelenmesi ve iklim değişikliği gibi sorunlar müştereklerin trajedisi kuramı çerçevesinde değerlendirilebilir olsa da¹⁸⁸ insanlığın ortak mirası kavramı kapsamında hukuki statü kazanmamıştır. İnsanlığın ortak mirası kavramı konusundaki tartışmalar dışında bu durumun temel sebebi atmosfer ile ozon tabakası ve iklim sisteminin niteliğidir. Yapılan değerlendirmelerde insanlığın ortak mirası kavramının atmosferin korunması konusunda uygulanabilirliği hakkında soru işaretleri doğmuştur. Nitekim kavramın sınırlılığı, koruma amacını geniş boyutlu olmadan sadece kaynaklar ekseninde değerlendirmesi ve ozon tabakasının müşterek yönetim yoluyla işletilebilir bir doğal kaynak olmaması nedenleriyle bu kavram ozon

İnsanlığın ortak mirası kavramının açık denizler gibi serbestliğe sahip alanlardaki doğal kaynaklardan ilk gelenin veya güçlü olanın faydalanacağı bir sisteme karşı olarak getirildiği belirtilmektedir. (Duncan French, "Common concern, common heritage and other global(-ising) concepts: rhetorical devices, legal principles or a fundamental challenge?", **Research Handbook on Biodiversity and Law**, Michael Bowman/Peter Davies/Edward Goodwin (eds.), Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2016, s. 341.)

¹⁸⁵ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1836, s. 3 vd.

¹⁸⁶ Kavramla ilgili hukuki durum, barışçı amaca yönelik kullanım, çevre koruma odaklı kullanım, çıkar paylaşımı yapılmış kullanım, ortak yönetim ve diğer konularda tartışmalar yaşanmıştır. İlgili tartışmalar hakkında bilgi için bkz. John E. Noyes, "The Common Heritage of Mankind: Past, Present, and Future", **Denver Journal of International Law & Policy**, Vol. 40: 1-3, 2012, s. 449-456.

¹⁸⁷ İnsanlığın ortak mirası kavramının koruyucu yana sahip olmamasının sürdürülebilir kalkınma ilkesi ile de çelişen bir yanının bulunduğu belirtilmektedir. Lakshman Guruswamy, "International Environmental Law: Boundaries, Landmarks and Realities", **Natural Resources & Environment**, Vol. 10, No. 2, 1995, s. 48.

Sürdürülebilir kalkınma kavramı ve iklim değişikliğinde sürdürülebilir kalkınma ilkesi hakkında bilgi için bkz. "*Sürdürülebilir Kalkınma İlkesi*" başlığı, s. 107-112.

¹⁸⁸ Her ikisi açısından da çevreye zararlı etkisi bulunan gazların ortak alanlara salım yoluyla eklenmesi ve bu gazların salımına neden olan faaliyetler yoluyla fayda elde edilmesi söz konusudur. Üstelik atmosfere salınan gazlar yoluyla elektrik üretme, doğadan binaları yalıtma vb. birçok yarar sağlanmaktayken; bu gazların çevreye olan toplam zararlı etkisinin bu tür yararların toplamına göre çok daha fazla olduğu durumda bile tekil olarak bir devletin bu zararlı etkilerin küçük bir kısmına katlandığı görülmektedir. Böylece devletler açısından yapılan faaliyetlerin kısıtlanması için bir motivasyon bulunmamaktadır. Bkz. Daniel Bodansky, **The Art and Craft of International Environmental Law**, Massachusetts: Harvard University Press, 2010, s. 52-53.

Bodansky, denizlerin atmosfere göre daha kolay bölünebilmesi nedeniyle balıkçılık konusunu da örnek vererek deniz alanlarındaki kaynakların "özelleştirme" (yani devletler arasında bölüştürme) konusu olabileceğini ve böylece sorunların çözülebileceğini belirtmişken; atmosferin yapısı nedeniyle, atmosfer açısından bunun mümkün olmadığını belirtmiştir. (Bodansky, **The Art and Craft...**, s. 53.)

tabakası açısından tamamen devre dışı kalmıştır.¹⁸⁹ İklim sisteminin bazı öğeleri ekonomik katkı sunacak şekilde kullanılabilse de ozon tabakasına benzer şekilde iklim sisteminin tümünün sadece kaynak temelli ele alınması ve işletilebilirliği de mümkün görünmemektedir. Bu nedenlerle uluslararası hukuk içerisinde bahsedilen konuların da öncülüğünde kaynakların korunmasının insanlığın ortak mirası kavramı yerine “insanlığın ortak kaygısı”¹⁹⁰ kavramı üzerinden değerlendirilmesi düşüncesi gündeme gelmiştir.¹⁹¹ Yapıları gereği ozon tabakası ve iklim sisteminin insanlığın ortak mirası kavramı uygulanacak şekilde uluslararası deniz yatağı ve Ay gibi bölgesel olarak sınırlandırılması mümkün görünmemektedir.¹⁹² Küresel iklimin veya iklim sisteminin insanlığın ortak mirası olarak değerlendirilmesi BM Genel Kurulu tarafından da kabul edilmemiş; sadece iklim değişikliğinin insanlığın ortak kaygısı olduğunun belirtilmesi ile yetinilmiştir. Böylece insanlığın ortak kaygısı kavramı iklim değişikliğinin doğurduğu arayışın bir sonucu olarak –her ne kadar bir yumuşak

¹⁸⁹ O. Yoshida, **The International Legal Regime for the Protection of the Stratospheric Ozone Layer**, The Hague: Kluwer Law International, 2001, s. 59-60.

¹⁹⁰ İnsanlığın ortak kaygısı kavramı uluslararası hukukta ilk olarak BM Genel Kurulu tarafından iklim değişikliği için kullanılmıştır. (A/RES/43/53, Protection of global climate..., 06.12.1988) İngilizce terminolojide ilk kez kullanıldığında “*common concern of mankind*” olan bu kavram BMİDÇS içerisinde “*common concern of humankind*” kavramına dönüşmüştür.

Kavramın yer aldığı uluslararası andlaşmalar içerisindeki yeri BMİDÇS’nin giriş bölümünün ikinci paragrafı ve 1992 tarihli Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi’nin (*Convention on Biological Diversity*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1760, s. 79 vd.; Türkçe metin için bkz. Resmî Gazete, Tarih: 27.12.1996, Sayı: 22860] giriş bölümünün üçüncü paragrafıdır. Bunların yanı sıra iklim değişikliği ile ilgili Paris Andlaşması’nın (PA) [Bilgi için bkz. “*Paris Anlaşması (PA)*” başlığı, s. 160-186.] giriş bölümünün on ikinci paragrafında da kavrama yer verilmiştir. Kavramın Türkçe tercümesi ise farklı şekillerde yapılmaktadır. BMİDÇS’nin resmî tercümesinde “insanlığın ortak kaygısı” kavramı ve Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi’nde “insanlığın ortak sorunu” kavramı kullanılırken; PA’da “insanoğlunun ortak endişesi” kavramı olarak değerlendirildiği görülmektedir.

İngilizcedeki karşılığı tüm ülkelerin ortak kaygısı anlamına gelebilecek “*common concern of all countries*” kavramının bulunduğu 2001 tarihli Gıda ve Tarım İçin Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Andlaşması (*International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 2400, s. 303 vd. Türkçe metin için bkz. Resmî Gazete, Tarih: 02.11.2005, Sayı: 25984]’nin giriş bölümünün üçüncü paragrafında ise İngilizce “*concern*” sözcüğünün “ilgi” olarak tercüme edildiği görülmektedir.

Türkçe öğretilerde ise “insanlığın ortak ilgisi” ile “insanlığın ortak kaygısı” kavramlarının kullanıldığı görülmektedir. İnsanlığın ortak ilgisi kullanımı için bkz. Kemal Başlar, “Uluslararası Hukukta ‘Erga Omnes’ Kavramı”, **Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni**, Cilt 22, Sayı 2, 2002, s. 100; Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 72; Meltem Sarıbeyoğlu Skalar, **Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma: Kavram İlkeler ve Yargısal Uygulama**, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2015, s. 117.

Mevcut eser içerisinde ise *Kayhan*’ın değerlendirmeleri doğrultusunda “ilgi” sözcüğünün durumun içerdiği olumsuzluğu aktarmada yeterli olmayacağı düşüncesine katılarak “kaygı” sözcüğü tercih edilerek “insanlığın ortak kaygısı” kavramı kullanılacaktır. İnsanlığın ortak kaygısı kullanımı ve bu konuda detaylı bilgi için bkz. Ali Kerem Kayhan, “Uluslararası Hukukta İnsanlığın Ortak Kaygısı Kavramı”, **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2018/1, s. 221-246.

¹⁹¹ Ancak insanlığın ortak kaygısı kavramının, insanlığın ortak mirası kavramına getirilen itirazlar nedeniyle ortaya çıkmış olduğu ileri sürülerek, bu kavrama göre geriye atılmış bir adım olduğu yönünde bir görüş de mevcuttur. Kıvılcım, **Uluslararası Kamu Hukukunda...**, s. 5.

¹⁹² İnsanlığın ortak kaygısının ortak alanlar ve insanlığın ortak mirası kavramlarından bu yönden farklı olduğu hakkında bkz. Dinah Shelton, “Common Concern of Humanity”, **Environmental Policy and Law**, Vol. 39/2, 2009, s. 83.

hukuk metni olsa da– ilk kez bir uluslararası hukuk belgesi içerisinde yer almıştır.¹⁹³ İklim değişikliği rejiminin çerçeve andlaşması BMİDÇS’nin giriş bölümünde de “Dünya’nın iklimindeki değişikliklerin ve bunun olumsuz etkilerinin [*changements du climat de la planète et leurs effets néfastes (fr.)*, *change in the Earth's climate and its adverse effects (ing.)*]]” insanlığın ortak kaygısı olduğu belirtilmiştir.¹⁹⁴

İklim değişikliği konusunda insanlığın ortak kaygısı kavramı tercih edilmiş olsa da ozon tabakasının korunması konusunda bu kavrama doğrudan yer verilmediğini ek bir bilgi olarak belirtmek gerekir. Böylece mevcut sistemde iklime ilişkin kavramların hukuki niteliklerinin değerlendirilmesi açısından iklim sisteminin küresel müşterek, iklim değişikliğinin ise insanlığın ortak kaygısı olduğu yönünde bir çıkarım yapılabilir.¹⁹⁵ UHK çalışmalarında da insanlığın ortak kaygısı kavramının “atmosferin korunması” için de en uygun hukuki statüyü sağladığı belirtilmektedir.¹⁹⁶ Hatta, her ne kadar bağlayıcı belgelerde henüz yer bulmasa da, “küresel çevre”nin insanlığın ortak kaygısı olduğunu belirten daha kapsayıcı görüşlerin de bulunduğu görülmektedir.¹⁹⁷

İnsanlığın ortak kaygısının uluslararası hukukta bir kavram olarak ortaya çıkması, çevre koruma ve doğal kaynakların yönetimi konularında değişen bir

¹⁹³ İnsanlığın ortak kaygısı kavramının ilk kez kullanılması hakkında bkz. A. E. Boyle, “International Law and the Protection of the Global Atmosphere: Concepts, Categories and Principals”, **International Law and Global Climate Change**, R. Churchill/D. Freestone (eds.), London: Graham & Trotman, 1991, s. 11-13’ten akt. Alan E. Boyle, “The Rio Convention on Biological Diversity”, **International Law and the Conservation of Biological Diversity**, Michael Bowman/Catherine Redgwell (eds.), London: Kluwer Law International, 1996, s. 40.

¹⁹⁴ Ek bir bilgi olarak BMİDÇS ile aynı tarihte imzaya açılan Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi’nin giriş bölümünde de “biyolojik çeşitliliğin korunmasının [*conservation de la diversité biologique (fr.)*, *conservation of biological diversity (ing.)*]]” insanlığın ortak kaygısı olduğu belirtilmiştir.

¹⁹⁵ Hukuki düzenlemelerden bağımsız olarak ancak iklime ilişkin bu sınıflandırmaya benzer şekilde ozon tabakasının küresel müşterek, ozon tabakasının incelmesinin ise insanlığın ortak kaygısı olduğu ileri sürülebilir.

¹⁹⁶ Shinya Murase, **Second report on the protection of the atmosphere** (International Law Commission, Sixty-seventh session, Geneva, 4 May-5 June and 6 July-7 August 2015, A/CN.4/681), 2015, s. 18-19.

Bu kapsamda yapılan çalışmalarda en son olarak atmosfer kirliliği ve atmosferin bozulmasının insanlığın ortak kaygısı olarak görülebileceği belirtilmiştir. United Nations, **A/76/10**, Guideline 1 (a), s. 11. Preamble, p. 3.

¹⁹⁷ Dünya Doğa Koruma Birliği tarafından yapılan Çevre ve Kalkınma Üzerine Taslak Uluslararası Sözleşme’nin (*Draft International Covenant on Environment and Development*) 3. maddesinde küresel çevrenin herkes için önemi gerekçe gösterilerek insanlığın ortak kaygısı olduğu belirtilmiş; bu nedenle BM Şartı’nın 2. maddesinin 7. fıkrasında yer alan ulusal yetkiye karışılmaması yönündeki düzenlemenin bu tarz uluslararası eylem gerektiren meselelerde uygulanmaması gerektiğini ileri sürülmüştür. Bkz. IUCN Environmental Law Programme, **Draft International Covenant on Environment and Development**, Fourth Edition, Environmental Policy and Law Paper No. 31 Rev. 3, Gland, Switzerland: IUCN, 2010, <https://portals.iucn.org/library/efiles/documents/EPLP-031-rev3.pdf> (Erişim Tarihi: 20.08.2021), Article 3, s. 39-41.

anlayışa işaret etmektedir. Kavramın kullanımıyla ilgili dikkat çekici özellik, ortak alanlarda çevrenin korunmasını bölge/alan belirleme kalıplarının dışına çekerek bütünsel bir ekolojik perspektife getirmesidir. Bu yolla ortak alanlar dışında devletlerin kendi egemenlikleri altındaki doğal kaynak kullanımında hukuka uygun olarak görülen faaliyetlerinin bile kısıtlanabilmesi mümkün olabilir.¹⁹⁸ Böylece devletlerin münhasır egemenliğe sahip olduğu alanlar üzerindeki faaliyetlerinde daha geniş ölçekli bir şekilde uluslararası sorumlulukları da ileri sürülebilir hale gelmektedir. Bu durum ortak alanlar anlayışı ile şekillenen ancak günümüzde ekolojik bütünsellik kapsamında daha geniş içeriğe sahip olduğu belirtilen küresel müştereklerin içerisine devletlerin egemenliği altında bulunan alanlardaki kaynakların ve varlıkların da katılarak çevre korumasını gerçekleştirme anlayışı ile örtüşmektedir. Bu yolla hukuken korunmak istenen değer sadece belli bir alan ya da bölge değil, “ekolojik denge”¹⁹⁹ olmaktadır. Dolayısıyla gerek ozon tabakasının incelenmesi gerekse iklim değişikliği konusunda kaygı olarak görülen durum öncelikli olarak ekolojik dengenin korunması olmaktadır.²⁰⁰ BMİDÇS içerisinde de iklim sisteminin dengesini koruma amacının öngörülmüş olması,²⁰¹ andlaşmanın konusuyla sınırlı olsa da bu temel kaygıya işaret etmektedir. Bu dengenin bozulmasını sağlayacak durumlar ise, ozon tabakasının ve iklim sisteminin kirletilmesini değil; bunların olumsuz etkilere [*effets néfastes (fr.)*, *adverse effects (ing.)*]²⁰² uğramasını içeren bir çerçevede sunulmaktadır.²⁰³ Bu nedenle bahse konu

¹⁹⁸ Jutta Brunnée, “Common Areas, Common Heritage, and Common Concern”, **The Oxford Handbook of International Environmental Law**, Daniel Bodansky/Jutta Brunnée/Ellen Hey (eds.), First edition, New York: Oxford University Press, 2008, s. 566.

¹⁹⁹ 5491 sayılı Çevre Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun’un 2. maddesi ile değişiklik yapılan 2872 sayılı Çevre Kanunu 2. maddesinde yapılan tanımda ekolojik dengenin, “insan ve diğer canlıların varlık ve gelişmelerini doğal yapılarına uygun bir şekilde sürdürebilmeleri için gerekli olan şartların bütünü” ifade ettiği belirtilmiştir.

²⁰⁰ Pazarıcı tarafından da ozon tabakasının incelenmesi ve iklim değişikliği konularına ilişkin andlaşmaların ekolojik dengenin korunması başlığı altında değerlendirildiği görülmektedir. Pazarıcı, **Uluslararası Hukuk ... 2. Kitap**, s. 448-449.

²⁰¹ Bu konuda BMİDÇS’nin amacı ile ilgili içeriğe bkz. “Amaç” başlığı, s. 87-91.

²⁰² Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi’nin 1. maddesinin 2. fıkrasına göre “olumsuz etkiler”, iklim değişiklikleri de dahil olmak üzere, insan sağlığı veya doğal ve yönetilen ekosistemlerin bileşimi, dayanıklılığı ve üretkenliği ya da insanlık için yararlı maddeler üzerinde önemli ölçüde zararlı etkileri bulunan fiziki çevre veya hayvanlar ve bitki örtüsündeki değişiklikler anlamında kullanılmıştır. BMİDÇS’de olumsuz etkiler kavramı doğrudan tanımlanmamış; ancak “iklim değişikliğinin olumsuz etkileri” için bir tanımlama yapılarak konuya özgülük zararlı etki kavramıyla bütünleştirilmiştir. BMİDÇS’de yer alan 1. maddesinin 1. paragrafında yer alan Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi’ndeki benzer olan bu tanım şu şekildedir: “...doğal halindeki veya yönetim altındaki ekosistemlerin bileşimi, kendilerini onarma yeteneği veya sosyo-ekonomik sistemlerin işlemesi veya insan sağlığı ve refahı üzerinde önemli zararlı etkileri olan iklim değişikliği sonucunda fiziksel çevrede veya belirli bir bölgenin, habitatın veya jeolojik dönemin hayvan ve bitki yaşamında (biyota) ortaya çıkan değişiklikleri ifade etmektedir.”

kaynakların ve varlıkların olumsuz etkilere uğramasının engellenmesi için kurulacak uluslararası yönetimin, artık bir ortak menfaatin ötesinde bir ortak kaygı haline gelen bu kaynakların ve varlıkların insan faaliyetlerine karşı korunmasının insanlığın hayatta kalabilmesi için mecburiyet içerdiğine dikkat ederek hareket etmesi gerektiği ileri sürülmüştür.²⁰⁴

Tüm bu gelişmelere günümüzdeki çerçeveye bakıldığında ve iki kavram arasında farklılıklar da göz önüne alındığında, insanlığın ortak mirası kavramının yerini insanlığın ortak kaygısı kavramının aldığını söylemek ise doğru değildir. Sadece insanlığın ortak mirası kavramının ozon tabakasının incelenmesi ve iklim değişikliği konuları açısından uygun görülmediğini söylemek yeterli olacaktır. İnsanlığın ortak mirası kavramı bu konuda bir değişiklik yapılana kadar mevcut olduğu rejimler bakımından uygulanmaya devam edecek; insanlığın ortak kaygısı kavramı da mevcut olduğu rejimler ve iklim değişikliği rejiminde uygulanacaktır.²⁰⁵ Ancak yine de küresel müştereklerin yönetimi çerçevesinde değerlendirilebilecek bir kaygı olan iklim değişikliğinin düşünsel bağlamda müştereklerin trajedisi kuramı ve insanlığın ortak mirası kavramlarının öncülük ettiği bir siyasi ve hukuki anlayış yoluyla şekillendirildiği unutulmamalıdır.²⁰⁶

Ozon tabakası ve iklim sistemi açısından birbiriyle etkileşim halinde devam eden tüm bu koruma rejimi geliştirme süreci ortaklığının her zaman bulunduğunu söylemek ise doğru görünmemektedir. İklim sisteminin dengesinin korunması meselesinin hukuki hazırlık aşamasında ele alınmasında ozon tabakasının korunması meselesinden farklı yönleri devletler arasındaki müzakereleri etkilemiştir. Öncelikle

²⁰³ Bu nedenle bu konularda yapılan andlaşmalarda kirlilik [*pollution (fr.)*, *pollution (ing.)*] terimi yerine olumsuz etki [*effet néfaste (fr.)*, *adverse effect (ing.)*] kavramı kullanılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak kirlilik ile olumsuz etki kavramlarının incelenmesi ve deniz kirliliği ile iklim değişikliğinin olumsuz etkileri kavramlarının ilişkisi hakkında bkz. “Deniz Çevresinin Kirliliği Kavramının Kapsamı – Deniz Çevresinin Değişimi ve İklim Değişikliğine Neden Olan Sera Gazlarının Olumsuz Etkileri Deniz Çevresinin Kirliliğine Yol Açmakta Mıdır?” başlığı, s. 230-237.

²⁰⁴ Frank Biermann, “‘Common Concern of Humankind’: The Emergence of a New Concept of International Environmental Law”, *Archiv des Völkerrechts*, 34. Bd., No. 4, Dezember 1996, s. 430-431.

²⁰⁵ Günümüzde insanlığın ortak mirası kavramının kullanımının uluslararası deniz yatağı ve Ay ile kısıtlı olduğu ve sadece bu konularda teamül olarak kullanılabilirliği hakkında bkz. Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 47-48. Kayhan’a göre insanlığın ortak kaygısı kavramı ise her ne kadar belirli uluslararası rejimlerde yerleşmiş olsa da kendi başına bir teamül halini almamıştır.

²⁰⁶ Denizler, iklim sistemi ve biyolojik çeşitlilik gibi küresel müşterekler açısından günümüzdeki tartışmaların müştereklerin trajedisi ve insanlığın ortak mirası kavramlarının ortaya çıktıkları dönemdeki siyasi tartışmalardan ayrılıp ayrılamayacağı üzerine eleştirel inceleme için bkz. Ranganathan, “Global Commons”, s. 693-717.

iklim sistemi içerik olarak daha kapsayıcı olup; ozon tabakası gibi sadece atmosferin parçası olan bir yapıdan ibaret değildir.²⁰⁷ İklim sisteminin çevreye ilişkin pek çok unsuru ve bu unsurlar arasındaki etkileşimi içeren yapısı devletlerin egemenlikleri açısından soru işaretleri doğurmaktadır.²⁰⁸ Bunun yanı sıra ozon tabakasına zararlı etkisi bulunan gazların bazılarının iklim değişikliğine neden olduğu da belirtilmektedir.²⁰⁹ Bu geniş, kapsayıcı ve devlet egemenliklerine müdahaleye yatkın içeriği nedeniyle iklim değişikliğine ilişkin andlaşmanın müzakere aşaması, ozon tabakasının korunması ile ilgili andlaşmanın müzakere aşamasından daha zorlu geçmiştir. Hazırlık çalışmalarında pek çok farklı görüş ve çıkar çatışması ortaya çıkmıştır.

Hazırlık çalışmaları yapılırken iklim değişikliği çerçeve andlaşmasının yapılmasına engel olabilecek pek çok etkenin bulunduğu görülmüştür. Bu etkenler, *Bodansky* tarafından; doğacak ekonomik ve sosyal sonuçlar,²¹⁰ bilimsel belirsizlik,²¹¹ devletler arasındaki çıkar çatışmaları,²¹² çok sayıda devlet tarafından müzakerelere

²⁰⁷ Aslında bu durum da iklim sistemine yönelik rejimin atmosfere veya ozon tabakasına yönelik rejimden farklı ve geniş bir kapsamda ele alınması gereğine yönelik iddiayı kuvvetlendirmektedir. Kapsayıcılık konusunda iklim sisteminin tanımı için bkz. “‘İklim Değişikliği’ Nedir? – Küresel Isınma ve Sera Etkisi Kavramlarından Farkı” başlığı, s. 7, dn. 11.

²⁰⁸ Bu konuda bkz. Narottam Gaan, “Global Climate Change, Sovereign State System and the Authority of Science”, *International Studies*, Vol. 39, No. 4, 2002, s. 407-417.

²⁰⁹ Ozon tabakasını koruma rejimi içerisinde yer alan ve iklim değişikliğini ilgilendiren gazlar konusunda bkz. “‘İklim Değişikliği’ Nedir? – Küresel Isınma ve Sera Etkisi Kavramlarından Farkı” başlığı, s. 10, dn. 27.

²¹⁰ İklim değişikliğine sebep olan gazlar ozon tabakasına zarar veren gazlara göre daha yaygın şekilde yapılan faaliyetlerle ilişkilidir. İklim değişikliğinin gelişmiş veya gelişmekte olan ülke farketmeksizin Dünya’nın ekonomik ve sosyal hayatının merkezinde bulunan ve bunları yönlendiren ulaşım, sanayi, tarım ve ormancılık gibi faaliyetlerin hepsini ilgilendiren bir konu olması nedeniyle ozon tabakasını koruma rejimine göre çok daha geniş çaplı ekonomik ve sosyal sonuçlar doğuracağı bilinmektedir. (Bodansky, “The United Nations Framework...”, s. 475-476.)

Buna ek olarak iklim değişikliğini engelleme ve hafifletme konusundaki masrafların ozon tabakasını onarmaya göre çok daha yüksek olması durumu da mevcuttur. (Louka, *International Environmental Law...*, s. 358.)

²¹¹ Sera gazlarının kaynakları ve yutakları hakkındaki bilgiler ile artan sera gazı oranlarını sonucunda iklim değişikliğinin zamanlama, büyüklük ve bölgesel dağılımı konusunda da belirsizlikler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra iklim değişikliğinin ormanlar, ekosistemler, tarım, kıyı alanları ve sağlığa etkileri ile uyum sürecinin götürüleri ve getirileri hakkında da belirsizlikler mevcuttur. (Bodansky, “The United Nations Framework...”, s. 476.)

²¹² Devletlerin hem iklim değişikliğine sebep olma açısından, hem de iklim değişikliğinin ekonomik etkileri ve riskleri ile karşılaşma açısından farklı durumlar içerisinde yer aldıkları görülmektedir. Örneğin, karbondioksit salım oranlarının azalmasının yaratacağı olumsuz ekonomik etkilerden korkan petrol gibi fosil yakıtların üretici devletleri ile deniz seviyesinin yükselmesinden korkan küçük ada devletleri arasında iklim değişikliği konusundaki bakış açısında çok temel farklılıklar bulunmaktadır. (Bodansky, “The United Nations Framework...”, s. 477; Galizzi, “Air, Atmosphere and Climate...”, s. 344; Louka, *International Environmental Law...*, s. 358.)

Bunun yanı sıra Kuzey-Güney devletleri arası ile Kuzey devletlerinin ve Güney devletlerinin kendi aralarında da anlaşmazlık bulunmaktadır. Bu anlaşmazlıklara müzakerelerin eş zamanlı yapılması durumu da eklenince ortaya sorunlar çıkmıştır.

katılım,²¹³ tamamlanma için çok az süre bulunması²¹⁴ ve farklı bloklar olarak Kuzey ve Güney ülkeleri arasında yaşanan anlaşmazlıklara ek olarak Kuzey ve Güney ülkelerinin kendi blokları içerisinde de anlaşmazlıklar bulunmasına karşın²¹⁵ tüm müzakerelerin eşzamanlı yapılması²¹⁶ olarak sayılmıştır.²¹⁷ Tüm bu etkenlere rağmen 1991 ve 1992 yılında yapılan beş oturumluk Hükümetlerarası Müzakere Komitesi çalışmaları sonucunda BMİDÇS'nin metni hazırlanmıştır.²¹⁸ Böylece iklim değişikliğinin de uluslararası çevre hukukunun büyümesi, gelişmesi ve derinleşmesi diyebileceğimiz evriminin içerisine dahil olan bir konu olmasının önü açılmıştır.

C. Rio Konferansı Sonrasındaki Dönem (1992-...)

1. Rio Konferansı Sonrasında Çevreyi ve İklim Sistemini Koruma Konusunda Yaşanan Gelişmeler: Çevreyi ve İklim Sistemini Koruma Konusunda Yeni Bir Bakış Açısı

BMİDÇS ile Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin (*Convention on Biological Diversity*)²¹⁹ imzaya açıldığı Rio Konferansı sonucunda, Stokholm Bildirgesi de

²¹³ İklim değişikliğinin küresel sorun niteliğine sahip olması nedeniyle müzakerelerde evrensel katılım sağlanmakta; bu durum ise bir anlaşmaya ulaşılmasına zorlaştıran bir etken olarak görülmektedir. (Bodansky, "The United Nations Framework...", s. 477.)

²¹⁴ İklim değişikliği müzakerelerini tamamlamak için yalnızca on sekiz ay civarı bir süre bulunması nedeniyle müzakere katılımcılarının kendi durumlarını ifade etmek ve hükümetlerine danışmak için diğer uluslararası çevre anlaşmalarına kıyasla çok az bir süreye sahip oldukları belirtilmiştir. (Bodansky, "The United Nations Framework...", s. 477.)

²¹⁵ Kuzey-Güney devletleri arasındaki anlaşmazlıklar sera gazı salımlarına tarihsel katkı üzerinden devam etsede, Ozon tabakasının korunmasına ilişkin müzakerelerden farklı olarak iklim değişikliği müzakerelerinde Kuzey devletleri arasında özellikle ABD ile Avrupa devletleri arasında hangi gazların kısıtlanacağına ve Kuzey devletlerinin gaz salım kısıtlamalarında öncülük edip etmemesi konularına ilişkin tartışmalar yaşanmaktayken; Güney devletleri arasında ise farklı menfaatlere sahip olan devletler arasında tartışmalar yaşanmıştır. (Örneğin Afrika devletleri çölleşme ve kuraklık tehlikesi ile ilgili atırların BMİDÇS içerisinde yer alması gerektiğini belirtirken; Brezilya ve Malezya gibi orman zengini devletler ise BMİDÇS içerisinde ormanların yutak statüsünün diğer yutaklardan ayrı olarak değerlendirilmesi görüşünü ileri sürmüştür.) Bkz. Bodansky, "The United Nations Framework...", s. 478-481; Galizzi, "Air, Atmosphere and Climate...", s. 344.

²¹⁶ İklim değişikliği ile ilgili müzakereler ozon tabakasının korunması ile ilgili müzakerelerden farklı olarak tüm bu anlaşmazlıkların bir arada ve tek bir tartışma ortamında gerçekleşmesine sahne olmuştur. Hindistan, Çin, Brezilya, Suudi Arabistan ve küçük ada devletleri müzakerelerin başından itibaren etkin olmuş; müzakerelerde hem Kuzey devletleri ile hem de kendi aralarında bulunan anlaşmazlıklar gündeme gelmiştir. (Bodansky, "The United Nations Framework...", s. 477-478.)

²¹⁷ Bodansky, "The United Nations Framework...", s. 475-478.

²¹⁸ Oturumlar hakkında bilgi için bkz. Bodansky, "The United Nations Framework...", s. 481-492.

²¹⁹ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1760, s. 79 vd.

Türkiye anlaşmayı 29.08.1996 tarihli 4177 sayılı Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun (Resmî Gazete, Tarih: 03.09.1996, Sayı: 22746) ile uygun bulmuş; 21.11.1996 tarihli 96/8857 sayılı Bakanlar Kurulu kararı (Resmî Gazete, Tarih:

temel alınarak hazırlanan ve giriş bölümü²²⁰ ile yirmi yedi ilkedен oluşаn²²¹ Rio Bildirgesi [*Rio Declaration on Environment and Development (Rio Declaration)*]²²², kapsamlı bir eylem plan ve programı içeren Gündem 21 (*Agenda 21*)²²³ ve Orman İlkeleri [*Non-legally Binding Authoritative Statement of Principles for a Global Consensus on the Management, Conservation and Sustainable Development of All Types of Forests (Forest Principals)*]²²⁴ olmak üzere çevrenin korunmasına ilişkin üç önemli belge de kabul edilmiştir.²²⁵ Bu belgelerden Rio Bildirgesi ve Gündem 21'e bu çalışmanın özelinde ayrıca değinmek gerekir.

27.12.1996, Sayı: 22860) ile onaylamıştır. Onay belgesini de BM Genel Sekreterliği'ne tevdi ederek 14.02.1997 tarihinde onay işlemlerini tamamlamıştır.

²²⁰ Rio Bildirgesi'nin giriş bölümünde Stokholm Bildirgesi'nin getirdiğı bakış açısının üzerine koymak üzere insan çevresinin korunması ve geliştirilmesinde yeni ve eşitlikçi bir ortaklığın kurulabilmesi için devletler, toplumların kilit sektörleri ve insanlar arasında iş birliğinin güçlendirilmesi gerektiğı belirtilmiştir. Bu konuda herkesin çıkarlarına saygı gösteren, uluslararası çevre ve kalkınma sisteminin bütünlüğünü koruyacak uluslararası anlaşmaların yapılması konusunda çalışmalara yönelindiğı belirtilmiştir.

²²¹ Bu ilkeler sırayla ve özet olarak şu şekilde sayılabilir: "1. Sürdürülebilir kalkınmanın merkezindeki insanların sağlıklı yaşama hakkı, 2. Devletlerin kendi egemenlik alanlarında çevre ve kalkınma politikalarını uygularken diğer devletlere ve devletlerin ulusal yetki alanı dışında kalan alanlara çevresel zarar vermeme yükümlülüğü, 3. Kalkınma hakkının şimdiki ve gelecek kuşakları gözетerek eşitlikçi biçimde kullanılması, 4. Çevreyi koruyarak sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması, 5. Sürdürülebilir kalkınma için yoksullukla mücadelede iş birliği, 6. Çevre ve kalkınmada gelişmekte olan ülkelerin çıkarlarına dikkat edilmesi, 7. Ekosistemin korunması ve iyileştirilmesi için devletlerin ortak ama farklılaştırılmış sorumlulukları, 8. Sürdürülebilir kalkınma için demografik planlamaların yapılması, 9. Sürdürülebilir kalkınma için bilimsel ve teknolojik gelişme sağlanması ve bu bilgilerin alışverişi, 10. Çevresel konularda bilgi edinme ve katılım, 11. Ulusal çevre mevzuatının ve standartlarının gelişimi, 12. Çevre sorunlarının çözülmesi için sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik büyümeyi sağlayacak uluslararası ekonomik sistemin teşvik edilmesi, 13. Çevre kirliliğinden zarar görenler için sorumluluk ve tazminatla ilgili ulusal düzenlemelerin geliştirilmesi, 14. Çevresel zararların önlenmesi için devletler arasında iş birliği yapılması, 15. Çevrenin korunmasında ihtiyat yaklaşımına göre hareket edilmesi, 16. Ulusal otoritelerin kirleten öder yaklaşımına göre kirlilik masraflarını karşılamada ekonomik yöntemleri kullanmayı ve çevresel masrafları içselleştirmesi, 17. Çevreye zararlı etkisi olması muhtemel eylemler açısından ulusal bir araç olarak çevresel etki değerlendirmesinin yapılması, 18. Çevre felaketleri ve olağanüstü durumlar halinde erken bildirim yükümü ve bunlardan etkilenen devletlere uluslararası yardım yapılması, 19. Sınır aşan çevresel etkilere sahip faaliyetler nedeniyle etkilenebilecek devletlerin bu faaliyetler hakkında bilgilendirilmesi, 20. Sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi için kadınların çevre yönetimi ve kalkınmada rolünün artırımı, 21. Daha iyi bir gelecek ve sürdürülebilir kalkınma için gençlerin yaratıcılığı, idealleri ve cesaretinin kullanılması 22. Sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi için yerel halkların çevre yönetimi ve kalkınmada rolünün artırımı, 23. İşgal, baskı ve hüküm altındaki halkların çevresi ve doğal kaynaklarının korunması, 24. Sürdürülebilir kalkınmaya yıkıcı etkisi olan silahlı çatışmalar sırasında ve gelişiminde çevrenin korunması için uluslararası hukuka saygı gösterilmesi, 25. Barış, kalkınma ve çevre korumanın birbirine bağıllığı ve bölünmezliği, 26. Çevresel anlaşmazlıkların çözümünde barışçı yöntemlerin kullanılması, 27. Rio Bildirgesi ilkelerinin uygulanması ve sürdürülebilir kalkınma alanında uluslararası hukukun geliştirilmesinde iyi niyet ve ortaklık ruhunun kullanılması."

²²² Rio Bildirgesi'nin Türkçe çevirisi için bkz. Çevre Bakanlığı, **Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED) – (3-14 Haziran 1992, Rio de Janeiro)**, Yeşil Seri: 3, 1993, s. 7-13.

²²³ Gündem 21'in Türkçe çevirisi için bkz. Çevre Bakanlığı, **Birleşmiş Milletler Çevre...**, s. 14-79.

²²⁴ Orman İlkeleri'nin Türkçe çevirisi için bkz. Çevre Bakanlığı, **Birleşmiş Milletler Çevre...**, s. 80-82.

²²⁵ Rio Konferansı'nın raporu için bkz. United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development-Rio de Janeiro, 3-14 June 1992, Volume I, Resolutions**

Rio Bildirgesi, Stokholm Bildirgesi gibi yumuşak hukuk niteliğine sahip bir belgedir. Çevre sorunlarının yine bütünsel bir bakış açısıyla değerlendirildiği Rio Bildirgesi'nin ilkelerinde, çevrenin korunması odaklı yapılmış Stokholm Bildirgesi'nden farklı olarak, çevrenin korunması ile ekonomik kalkınmanın sağlanması arasındaki ilişkiyi öne çıkartarak birleştiren sürdürülebilir kalkınma kavramı temel alınmıştır.²²⁶ Örneğin, Rio Bildirgesi'nin 2. İlkesinde, Stokholm Bildirgesi'nin önemli bir katkısı olarak görülen ve 21. İlke olarak düzenlenen “devletlerin kendi egemenlik alanlarında doğal kaynaklarını kullanırken diğer devletlere (sınır aşan) çevresel zarar vermeme yükümlülüğü”, “devletlerin çevre ve kalkınma politikalarını kendi egemenlik alanlarında uygularken diğer devletlere (sınır aşan) zarar vermeme yükümlülüğü” olarak kalkınma terimine yer verilerek işlenmiştir. Diğer ilkelerin her biri incelendiğinde benzer yaklaşımın Rio Bildirgesi'nin tümüne yayıldığını görmek mümkündür.

Gündem 21 ise sürdürülebilir kalkınmanın uygulanması ile ilgili faaliyet plan ve programını içeren, yumuşak hukuk niteliğine sahip bir belgedir. Ancak yine de hem çevreye ilişkin birçok konuda bir yol haritası çizerek siyasi hedefleri belirlemesi, hem de uluslararası hukukun izlenmesine odaklanarak uluslararası anlaşmalara atıflar yapması açılarından önem arz etmektedir.²²⁷ Gündem 21'in atmosfer ve iklim sistemine özgü olarak dikkat çeken noktası, çalışmanın dört kısmından²²⁸ birini oluşturan “Kalkınma İçin Kaynakların Korunması ve Yönetimi” kısmının altında atmosferin korunmasına ilişkin bir bölüm içermesidir.²²⁹ Bu bölüm

Adopted by the Conference, New York, 1993, [https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1\(vol.I\)](https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1(vol.I)) (Erişim Tarihi: 09.01.2020); United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development-Rio de Janeiro, 3-14 June 1992, Volume II, Proceedings of the Conference**, New York, 1993, [https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1\(vol.II\)](https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1(vol.II)) (Erişim Tarihi: 09.01.2020); United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development-Rio de Janeiro, 3-14 June 1992, Volume III, Statements Made by Heads of State or Government at the Summit Segment of the Conference**, New York, 1993, [https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1\(vol.III\)](https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1(vol.III)) (Erişim Tarihi: 09.01.2020).

Rio Konferansı'nda ayrıca, BM Genel Kurulu'na 1994 yılının Haziran ayına kadar özellikle Afrika'da etkileri görülmeye başlayan çölleşmeyle mücadele için Çölleşmeyle Mücadele Sözleşmesini hazırlamak üzere bir Hükümetlerarası Müzakere Komitesi kurma çağrısı yapılmış; bu çağrı BM Genel Kurulu'nun 1992 yılının Aralık ayında aldığı 47/188 sayılı kararla kabul edilmiştir.

²²⁶ Bu konudaki inceleme için bkz. Sarıbeyoğlu Skalar, **Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir...**, s. 29-32.

²²⁷ Sarıbeyoğlu Skalar, **Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir...**, s. 34-36.

²²⁸ Bu dört bölümün başlıkları “Sosyal ve Ekonomik Boyutlar”, “Kalkınma İçin Kaynakların Korunması ve Yönetimi”, “Başlıca Grupların Güçlendirilmesi” ve “Uygulama Araçları” şeklindedir.

²²⁹ United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I** ..., s. 111.

içerisinde belirsizliklerin ele alınması (karar alınmasına temel oluşturan bilimsel süreçlerin geliştirilmesi),²³⁰ sürdürülebilir kalkınmanın desteklenmesi (enerji kaynaklarının geliştirilmesi, verimliliği ve tüketimi,²³¹ ulaştırma,²³² endüstriyel kalkınma,²³³ kara ve deniz kaynaklarının geliştirilmesi ile arazi kullanımı²³⁴ konularında), stratosferik ozon tabakası incelmesinin önlenmesi²³⁵ ve sınır aşan atmosfer kirliliği²³⁶ meseleleri üzerine başlıklar halinde tespitler yapılmıştır. Bu tespitlerin yerine getirilebilmesi için uygulama araçları olarak uluslararası ve bölgesel iş birliği [*coopération internationale et régionale (fr.)*, *international and regional cooperation (ing.)*], kapasite inşası [*renforcement des capacités (fr.)*, *capacity-building (ing.)*], insan kaynaklarını geliştirme [*mise en valeur des ressources humaines (fr.)*, *human resource development (ing.)*], finansman ve masraf değerlendirme [*financement et évaluation des coûts (fr.)*, *financial and cost evaluation (ing.)*] süreçlerinin yerine getirilmesi gerektiği belirtilmiştir.²³⁷ Tüm bu tespitler ve uygulama araçlarının iklim değişikliği rejiminin gelişiminde rol oynadığı

²³⁰ İklim değişikliği, hava kirliliği ve ozon tabakasının incelenmesi gibi konularda atmosferi etkileyen ve atmosferden etkilenen süreçler hakkında daha detaylı bilgiler edinilmesi için ulusal ve uluslararası çalışmaların ve iş birliğinin artırılması yönünde çaba gösterilmesi gerekmektedir. (United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 112-113.)

²³¹ Enerji üretiminde kullanılan yakıtların atmosfere verdiği zararlar sebebiyle hem çevreye duyarlı hem de masraf etkin olabilecek üretim araçlarına yönelmenin planlanması ve bu üretim araçlarına yönelik araştırmaların artırılması gerekmektedir. (United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 113-115.)

²³² Ulaştırma sektöründe kullanılan yakıtların atmosfer kirliliğine sebep olması nedeniyle toplu taşımacılığın artırılması, yerleşim yerlerinin ulaşım stratejileri çerçevesinde şekillendirilmesi, çevreye duyarlı olan çevreyi daha az kirlüten ulaşım sistemlerinin geliştirilmesi ve bu sistemlerin teknolojilerinin paylaşımı gerekmektedir. (United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 115-116.)

²³³ Enerjinin büyük ölçekli kullanıcıları olan sanayi sektöründe enerji verimliliğinin artırılması, temiz teknoloji ve üretim yöntemleri kullanılması, gaz salımlarının ozon tabakasını incelten maddelerin ikameleri ile yapılması ve atık ile yan ürün miktarının azaltılması gerekmektedir. (United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 116-117.)

²³⁴ Kara ve deniz kaynakları ile arazi kullanımı uygulamaları yoluyla ortaya çıkan ormansızlaşma ve biyolojik çeşitliliğin azalması sonucunda ekosistemlerin iklim değişikliği ve hava kirliliği gibi sorunlara karşı direnci zayıfladığı için sera gazlarını hazmedici özelliği olan ormanlar, biyokütle, denizler ile kara ve deniz ekosistemlerinin korunması, geliştirilmesi ve güçlendirilmesi gerekmektedir. (United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 117-118.)

²³⁵ Ozon tabakasını incelten maddelerin kullanımı sona erdirilerek ikame maddeler kullanıma sokulmalı ve Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü devletler tarafından ivedi şekilde onaylanmalıdır. (United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 119-120.)

²³⁶ Sınır aşan hava kirliliği insan sağlığına tehlike oluşturan, ormanların kaybına ve akarsular ile göllerin asitlenmesi gibi zararlı etkilere sebep olan bir niteliğe sahip olduğu için UMSHAK ile ilgili uygulamalar Dünyada devrede olmayan bölgeler için de devreye girmelidir. (United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 120-121.)

²³⁷ United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 121-122.

söylenbilir. Bunun dışında Gündem 21 içerisinde iklim değişikliğinin deniz alanları, deniz çevresi ve su kaynakları ile ilişkisi de yer almıştır.²³⁸ Sonuç kısmında uygulama araçları içerisinde ise iklim değişikliği konusu özelinde bilimsel verilerin elde edilmesi kapsamında İkinci Dünya İklim Konferansı ile kurulan Küresel İklim Gözlemeleme Sistemi'nin [*Système mondial d'observation du climat – SMOC (fr.)*, *Global Climate Observing System – GCOS (ing.)*]²³⁹ geliştirilmesi²⁴⁰ ve devletler arasındaki teknolojik iş birliğinin değerlendirilmesi²⁴¹ konularına da değinilmiştir.

Rio Bildirgesi ve Gündem 21 gibi belgelere ek olarak iklim değişikliği ve biyolojik çeşitlilik konularındaki andlaşmalar ve ormanların korunması konusundaki ilkeler bir bütün olarak değerlendirildiğinde; Rio Konferansı'nın çevre konusundaki bu katkılarının ekolojik dengenin korunması amacı açısından önemli bazı adımların atılmasını sağladığı söylenebilir. Rio Konferansı'nda imzaya açılan BMİDÇS ise iklim değişikliği rejiminin oluşmasının ilk adımıdır.²⁴²

Rio Konferansı raporunun BM Genel Kurulu'nda değerlendirilmesi sonrasında verilen yedi tane genel kurul kararı ile Konferansta belirlenen konuların, ilkelerin, Gündem 21'de yer alan plan ve programların uygulama aşamasına geçilmiştir.²⁴³ Bu kararlar ve Rio Konferansı sonucunda ortaya çıkan bakış açısı,

²³⁸ United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I** ..., s. 238 vd. ve s. 275 vd.

Bunlardan deniz alanları ve deniz çevresi bölümleri iklim değişikliği rejimi ile uluslararası deniz hukuku arasındaki bağlantıya dikkat çekmesi açısından önem arz etmektedir. Gündem 21'de iklim değişikliğinin deniz alanları ve deniz çevresi ile ilişkisi hakkında içerik için bkz. “*Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Sonrası Düzenlemelerin ve Gelişmelerin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı*” başlığı, s. 213-215.

²³⁹ Küresel İklim Gözlemeleme Sistemi, iklimle ilgili sorunların ele alınması için gereken gözlem ve bilgilerin doğru ve sürdürülebilir bir şekilde elde edilmesini ve elde edilen bu verilerin tüm olası kullanıcılara açık ve ücretsiz olarak sunulmasını sağlamak için kurulmuştur. DMÖ'nün internet sitesinde yer alan Küresel İklim Gözetleme Sistemi'nin ana sayfası için bkz. <https://gcos.wmo.int/en/home> (Erişim Tarihi: 04.04.2020)

²⁴⁰ United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I** ..., s. 433.

²⁴¹ United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I** ..., s. 453.

²⁴² İklim değişikliği rejiminin gelişim süreci için bkz. “*İklim Değişikliği ile İlgili Çalışmaların ve İklim Değişikliği Rejiminin Günümüze Uzanan Gelişim Süreci*” başlığı, s. 61 vd.

²⁴³ Bu kararlar Özellikle Afrika'da ciddi kuraklık ve/veya çölleşme yaşayan ülkelerde çölleşmeyle mücadele için uluslararası bir sözleşmenin hazırlanması için hükümetler arası bir müzakere komitesinin oluşturulması (A/RES/47/188, Establishment of an intergovernmental negotiating committee for the elaboration of an international convention to combat desertification in those countries experiencing serious drought and/or desertification, particularly in Africa, 22.12.1992), Gelişmekte Olan Küçük Ada Devletlerinin Sürdürülebilir Kalkınması hakkında bir uluslararası konferans düzenlenmesi (A/RES/47/189, Convening of a global conference on the sustainable development of small island developing states, 22.12.1992), Rio Konferansı'nın değerlendirilmesine

Stokholm Konferansı ile ortaya koyulan, uluslararası çevre hukukunun gelişim taslağını sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde yeniden şekillendirmiştir. Bu kararlardan kayda değer bir örnek, Rio Konferansı'nda alınan kararların etkin takibini sağlamak, uluslararası iş birliğini arttırmak, çevre ile kalkınma konularının bütünleşmesi için hükümetler arası karar verme kapasitesini akılcılaştırmak ve tüm ülkelerde sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için Gündem 21'in ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeylerdeki uygulamadaki ilerlemesinin incelenmesi amacıyla Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu'nun [*Commission du développement durable – CDD (fr.), Commission for Sustainable Development – CSD (ing.)*]²⁴⁴ kurulmasıdır.

Rio Konferansı sonrasında, Rio Bildirgesi'nin 27. İlkesi ile Gündem 21'in 39. Bölümü'nde belirtilen uluslararası hukukun geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapılması gereği karşılık bulmuş; çevrenin korunması konusunda farklı alanları içerecek şekilde yoğun bir uluslararası andlaşma yapma faaliyeti başlamıştır. Bunun yanı sıra çevre konusundaki pek çok çerçeve andlaşmaya yeni protokoller eklenmiş; eski tarihli bazı andlaşmalar ise gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiştir. Özetle çevre konusunda pek çok alanda yoğun bir düzenleyici faaliyet başlamıştır. Bu alanlara endüstriyel kazalar, çevresel zararlarda sorumluluk, çölleşme, nükleer güvenlik, su kaynakları, çevresel bilgiye erişim ve karar süreçlerine katılım, kimyasallar, böcek ilaçları ve diğer tehlikeli maddeler gibi konuların yanı sıra hava kirliliği, ozon tabakası ve biyolojik çeşitlilik konuları örnek olarak gösterilebilir.²⁴⁵ Yine BMÇP Bölgesel Denizler Programı kapsamında andlaşmalar ve protokollerin yapılmaya devam ettiği; balıkçılık konusunun yanı sıra deniz çevresinin depolama ve

(A/RES/47/190, Report of the United Nations Conference on Environment and Development, 22.12.1992) ek olarak Konferansı takiben yapılacak kurumsal düzenlemeler (A/RES/47/191, Institutional arrangements to follow up the United Nations Conference on Environment and Development, 22.12.1992), iki bölgede yer alan balık stokları ile yoğun şekilde göç eden balık stokları hakkında bir BM konferansı yapılması (A/RES/47/192, United Nations conference on straddling fish stocks and highly migratory fish stocks, 22.12.1992), Dünya Su Günü'nün ilanı ve gereğinin devletler tarafından yerine getirilmesi (A/RES/47/193, Observance of World Day for Water, 22.12.1992) ve Gündem 21 için kapasite geliştirmesi (A/RES/47/194, Capacity-building for Agenda 21, 22.12.1992) gibi konularda verilmiştir.

²⁴⁴ A/RES/47/191, Institutional arrangements..., 29.01.1993, p. 1.

Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu hakkında bilgi için bkz. https://www.un.org/esa/dsd/csd/csd_aboutsd.shtml (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

Bu Komisyon işlevini 2012 yılına kadar sürdürmüştü; 2012 yılında kurulan Yüksek Düzey Siyasi Forum [*Forum politique de haut niveau – FPHN (fr.), High-Level Political Forum – HLPF (ing.)*], 2013 yılında bu Komisyonun yerini almıştır. (A/RES/66/288, The future we want, 27.07.2012, p. 84-86; A/RES/67/203, Implementation of Agenda 21, the Programme for the Further Implementation of Agenda 21 and the outcomes of the World Summit on Sustainable Development and of the United Nations Conference on Sustainable Development, 21.12.2012; A/RES/67/290, Format and organizational aspects of the high-level political forum on sustainable development, 09.07.2013)

²⁴⁵ Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, *Principles of International...*, s. 45-46.

petrol türevleri yoluyla kirlenmeye karşı korunması konusunda da düzenlemeler yapıldığı görülmektedir.²⁴⁶ İklim değişikliği konusunda ise BMİDÇS ile başlangıç adımı atılan rejimin eksiklerinin giderilerek sağlamlaştırılması yönünde adımlar atılmıştır.²⁴⁷ Uluslararası çevre hukukuna yönelik düzenlemelerde meydana gelen bu yaygın gelişim uluslararası hukukun daha önceden gelişen alanlarında yeni çevresel etkenlerin dikkate alınarak uygulanması konusunda bir baskı yaratmıştır.²⁴⁸

Rio Konferansı sonrasında çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası yargı organlarının kararlarında da bu yaygın gelişim yoluyla genişleyen konu yelpazesinin etkili olmaya başladığı görülmektedir. Bu durum farklı konularda çevreyi doğrudan ilgilendiren yargı kararlarının artmasına yol açmıştır. UAD tarafından verilen 1996 tarihli Nükleer Silah Tehdidi ve Kullanımının Hukukiliği Hakkında Danışma Görüşü²⁴⁹, 1997 tarihli Gabcikovo-Nagymaros Davası Kararı²⁵⁰, 2010 tarihli

²⁴⁶ Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 45-46.

²⁴⁷ Bu konuda iklim değişikliği rejiminin gelişim süreci bkz. “İklim Değişikliği ile İlgili Çalışmaların ve İklim Değişikliği Rejiminin Günümüze Uzanan Gelişim Süreci” başlığı, s. 61 vd.

²⁴⁸ Kiss/Shelton bu alanlara örnek olarak uluslararası ekonomi hukuku, insan hakları hukuku ve insancıl hukuk gibi alanları vermiştir. (Kiss/Shelton, **Guide to International...**, s. 42.) Ancak bu konudaki örnekler çoğaltılabilir.

²⁴⁹ BM Genel Kurulu tarafından UAD’ın görüşü alınmak üzere yapılan başvurular sonucunda verilen Nükleer Silah Tehdidi ve Kullanımının Hukukiliği Hakkında Danışma Görüşü’nde, BM Genel Kurulu tarafından UAD’a her koşulda nükleer silah tehdidi ve kullanımına uluslararası hukuk tarafından izin verilip verilmediği sorulmuştur. UAD, BM Genel Kurulu tarafından yöneltilen soruya ilişkin incelemesinde uluslararası hukukun hangi alanlarının konuya uygulanabilir olduğunu inceleyerek değerlendirmeler yapmıştır. Bu değerlendirmeler sonucunda nükleer silah tehdidi ve kullanımına uluslararası hukukta izin veren ya da yasaklayan bir kuralın olmadığını tespit ederek, kuvvet kullanmaya ve silahlı çatışmalara ilişkin genel kuralların gereklerine uygun bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunun yanı sıra bir devletin varlığını sürdürmesinin tehlikede olduğu meşru müdafaa durumundaki hukuka uygunluk hakkında kesin bir sonuca varılamayacağını belirterek, devletlerin nükleer silahsızlanmayı sağlamak için görüşmeleri iyi niyetle sürdürme ve sonuçlandırma yükümlülükleri bulunduğu dikkat çekmekle yetinmiştir.

Devletlerin uluslararası çevre hukukuna ilişkin kuralların barış ve savaş zamanı ayırımına göre uygulanıp uygulanmayacağına ilişkin tartışmalarını ise, nükleer silahların çevreye zarar vereceğini kabul ederek ancak uluslararası çevre hukukunda özel olarak nükleer silahların kullanımını yasaklayan bir düzenleme bulunmadığını belirterek cevaplandırmıştır. UAD tarafından ayrıca silahlı çatışmalar sırasında çevrenin korunmasına saygı gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Görüş için bkz. International Court of Justice, “Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons- Advisory Opinion of 8 July 1996”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 21.02.2020).

Görüş hakkında bilgi için ayrıca bkz. Azime Ayça Uçar, **Uluslararası Hukuk Kuralları Çerçevesinde Nükleer Silah Kullanımı**, Ankara: Adalet Yayınevi, 2016, s. 47-53.

²⁵⁰ Gabcikovo-Nagymaros Davası Kararı’nda, Macaristan ile Çekoslovakya arasında 1977 yılında akdedilen uluslararası andlaşmaya dayanan Tuna Nehri üzerinde yapılması planlanan hidroelektrik santrali ve ıslah çalışmaları uyumsuzluğa konu olmuştur. Çalışmaların çevre üzerindeki zararlı etkilerinin gündeme gelmesiyle oluşan kamuoyu baskısı nedeniyle, Macaristan tarafından çalışmaların 1989 yılında askıya alınması üzerine; Çekoslovakya, projenin kendi ülkesi tarafında kalan önemli bir kısmının tamamlanmış olmasını da göz önünde bulundurarak bu taraftaki çalışmaları tamamlamaya karar vermiştir. Macaristan 1992 yılında bir açıklama yaparak 1977 yılında akdedilen andlaşmayı çevreye oluşturduğu tehlike nedeniyle tek taraflı olarak sonlandırdığını açıklamıştır. 1993 yılında ise

Uruguay Nehri Kâğıt Hamuru Fabrikaları Kararı²⁵¹ ve 2014 tarihli Antarktikada Balınacılık Kararı²⁵² ile Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi (UDHM) [*Tribunal international du droit de la mer – TIDM (fr.)*, *International Tribunal for the Law of the Sea – ITLOS (ing.)*]²⁵³ tarafından geçici tedbir yetkisinin kullanıldığı²⁵⁴ ve

Çekoslovakya, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya Cumhuriyeti olarak ikiye ayrılınca, proje konusu bölge Slovakya sınırlarında kalmış; Macaristan ve Slovakya bu meseleyi UAD'a götürmek üzere bir tahkimname yapmıştır. UAD'a, Macaristan'ın andlaşmayı askıya alması ve çalışmaları durdurmasının yanı sıra andlaşmayı tek taraflı olarak sona erdirmesi ile Slovakya tarafında devam eden çalışmalara ilişkin hukuka uygunluk durumlarını değerlendirmesi talebinde bulunulmuştur. UAD Macaristan'ın 1989 yılında gerçekleştirdiği askıya alma ve çalışmaları durdurma eylemleri ile tek taraflı olarak sona erdirmiş işleminin 1977 yılında akdedilen andlaşmayı ihlal ettiğini, ancak Slovakya'nın da kendi projesi nedeniyle Macaristan'a verdiği zararları karşılaması gerekeceğini belirterek tarafların sorunu uluslararası çevre hukukundaki yeni gelişmeler çerçevesinde kendi aralarında anlaşarak çözmeleri gerektiğini belirtmiştir. [Bunun yanı sıra olayda Slovakya'nın ardıllığının bulunduğu ve şartların esaslı değişimi [*rebus sic stantibus (lat.)*] ilkesinin uygulanmasını gerektirecek durumun oluşmadığı da tespit edilmiştir.]

Karar için bkz. International Court of Justice, "Case Concerning the Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)-Judgment of 25 September 1997", **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 21.02.2020). Bu karar çalışmanın devamında Gabčíkovo-Nagymaros Davası Kararı olarak kısaltılacaktır.

Kayhan'a göre kararda, UAD'ın "ekolojik dengeyi korumanın tüm devletlerin zaruri görevi olduğu" ifadesini kullanarak ortaya koyduğu yaklaşım, insanlığın ortak kaygısı kavramı ile paralellik göstermektedir. (Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 51.)

Karar incelemesi ile kararın önemi ve eleştirileri için ayrıca bkz. Şule Anlar Güneş, "Gabčíkovo-Nagymaros Davası", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 55, Sayı: 2, 2006, s. 91-116.

²⁵¹ Uruguay Nehri Kâğıt Hamuru Fabrikaları Kararı'nda Uruguay Nehri bölgesine yapılması planlanan Kâğıt Hamuru Fabrikaları'nın nehre ve çevresine vereceği zararlar nedeniyle Arjantin ile Uruguay arasında 1975 yılında akdedilen Uruguay Nehri Statüsü'ne aykırılığı iddiası tartışılmıştır. Arjantin'in ihtiyati tedbir talebi de bulunmaktadır. Kararda Uruguay'ın faaliyetlerinin henüz zararlı bir etki ve su kalitesi ile canlı kaynaklara zarar vermediği ve ekolojik dengeyi bozmadığı belirtilmiş; tarafların Uruguay Nehri Statüsü çerçevesinde iş birliği yapmaya devam etmeleri ve nehri çevreyi koruyarak hakkaniyete uygun şekilde kullanmaları gerektiğine dikkat çekmiştir.

Karar için bkz. International Court of Justice, "Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay)-Judgment of 20 April 2010", **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/135/135-20100420-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 22.02.2020). Bu karar çalışmanın devamında Uruguay Nehri Kâğıt Hamuru Fabrikaları Kararı olarak kısaltılacaktır.

²⁵² Antarktikada Balınacılık Kararı'nda Japonya'nın bilimsel araştırma programı doğrultusunda yapıldığını ileri sürdüğü Antarktika'da yürüttüğü balina avlarının Balınacılığın Düzenlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme ve deniz memelileri ile deniz çevresinin korunması yönündeki yükümlülüklerine aykırı olduğu yönündeki iddialar değerlendirilmiştir. Kararda Japonya'nın av takvimleri konusunda aykırılıklar bulunduğu tespit edilerek Japonya'nın bilimsel program doğrultusunda verdiği izinlerin kaldırılması ve yeni izinlerin verilmemesi gerektiği belirtilerek bu program doğrultusundaki avlanma faaliyetleri yasaklanmıştır.

Karar için bkz. International Court of Justice, "Whaling in the Antarctic (Australia v. Japan: New Zealand intervening) Judgment of 31 March 2014", **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/148/148-20140331-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 22.02.2020). Bu karar çalışmanın devamında Antarktikada Balınacılık Kararı olarak kısaltılacaktır.

²⁵³ UDHM, BMDHS'de UDHM Statüsü başlıklı Ek VI (*Annex VI*) ile kurulmuştur ve BMDHS'nin yorumlanması ve uygulanması ile ilgili çıkabilecek uyuşmazlıkların çözümünü amaçlamaktadır.

²⁵⁴ UDHM'nin, tahkim başlayıncaya kadar doğabilecek hak kayıplarının önüne acil olarak geçebilmesi için BMDHS 290. maddesinin 5. paragrafı uyarınca olağanüstü geçici tedbirler aldığı davalar bulunmaktadır. Bkz. Meltem Sarıbeyoğlu Skalar/Hilal Cecanpınar, "Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesinin İhtiyati Tedbir Yetkisi", **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk**

tahkime konu olan 2000 tarihli Güney Mavi Yüzgeçli Orkinos Davası²⁵⁵, 2001 tarihli Karışık Oksit (MOX) Tesisi Davası²⁵⁶, 2004 tarihli Johor Boğazı ve Çevresinde Singapur Tarafından Arazi Islahı Davası'nın²⁵⁷ yanı sıra; 2003 tarihli Kuzey-Doğu

Araştırmaları Dergisi: Prof. Dr. Ferit Hakan Baykal Armağanı, Cilt: 25, Sayı: 2, Aralık 2019, s. 1272-1275.

²⁵⁵ Güney Mavi Yüzgeçli Orkinos Davası'nda Avustralya ve Yeni Zelanda tarafından Japonya'nın bu üç devlet arasında güney mavi yüzgeçli orkinos balıklarının korunması amacıyla yaptığı 1993 tarihli andlaşmadan doğan güney mavi yüzgeçli orkinos balığı stoklarını iş birliğiyle koruma yükümlülüğünü yerine getirmede ve tek taraflı deneysel balıkçılık yaptığı iddiası ortaya koyulmuştur. Davada UDHM daha fazla güney mavi yüzgeçli orkinos avlanmasının Avustralya ve Yeni Zelanda'nın haklarına hemen zarar vereceği ve güney mavi yüzgeçli orkinos stoğunun ciddi şekilde tükenerek tarihsel olarak en düşük seviyelere gelmesinin ciddi biyolojik endişe kaynağı olduğu gerekçeleriyle geçici tedbir kararı verilmiştir. Ancak bu geçici tedbir kararı tahkimde kaldırılmıştır.

Davada tahkimde verilen karar için bkz. United Nations, "Southern Bluefin Tuna (New Zealand-Japan, Australia-Japan)-Decision of 4 August 2000", **Reports of International Arbitral Awards**, Volume XXIII, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXIII/1-57.pdf (Erişim Tarihi: 19.10.2020), s. 1-57. Bu karar çalışmanın devamında Güney Mavi Yüzgeçli Orkinos Hakem Kararı olarak kısaltılacaktır.

Davada UDHM'de verilen karar için bkz. International Tribunal for the Law of the Sea, "Southern Bluefin Tuna Cases (New Zealand v. Japan; Australia v. Japan), Provisional Measures-Order of 27 August 1999", List of Cases: Nos. 3 and 4, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_3_4/published/C34-O-27_aug_99.pdf (Erişim Tarihi: 12.07.2022), p. 54. Bu karar çalışmanın devamında Güney Mavi Yüzgeçli Orkinos UDHM Kararı olarak kısaltılacaktır.

²⁵⁶ Karışık Oksit Tesisi Davası'nda gemilerle taşınacak kullanılmış nükleer yakıtları kullanarak yeni bir yakıt türünü üretmek üzere tasarlanan ve Birleşik Krallık topraklarında kurulması için izin verilen tesisin işletiminin, İrlanda Denizi açısından çevresel risk taşıdığı iddiası İrlanda tarafından ortaya koyulmuştur. Dava süresince Birleşik Krallık tarafından verilen güvenceler nedeniyle UDHM tarafından geçici tedbir yoluna başvurulmamış; Birleşik Krallık ve İrlanda'nın, deniz çevresinin kirlenmesinin önlenmesinin temel bir ilke olduğunu gözeterek, iş birliği içinde bulunmaları gerektiği belirtilmiştir. Bunun için ise taraflar arasında bilgi değişimi yapılması, taraflarca tesisin işleyişinin risk ve etkilerinin izlenmesi ve deniz çevresinin kirlenmesine karşı önlemlerin tasarlanması gerektiğini belirtmiştir. Tahkime taşınan dava daha sonra 2008 yılında İrlanda'nın taleplerini geri çekmesiyle kapatılmıştır.

Davanın tahkime yansıyan kısmı hakkında bkz. Permanent Court of Arbitration, "MOX Plant Case (Ireland v. United Kingdom)", <https://pca-cpa.org/en/cases/100/> (Erişim Tarihi: 10.08.2022). Bu süreç çalışmanın devamında Karışık Oksit Tesisi Tahkimi olarak kısaltılacaktır.

Davada UDHM'de verilen karar için bkz. International Tribunal for the Law of the Sea, "The Mox Plant Case (Ireland v. United Kingdom) Order of 3 December 2001", Provisional Measures, List of Cases: No. 10, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_10/published/C10-O-3_dec_01.pdf (Erişim Tarihi: 23.02.2020). Bu karar çalışmanın devamında Karışık Oksit Tesisi UDHM Kararı olarak kısaltılacaktır. Karışık Oksit Tesisi UDHM Kararı hakkında bilgi için bkz. Sarıbeyoğlu Skalar/Cecanpınar, "Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesinin İhtiyati Tedbir Yetkisi", s. 1275-1276.

²⁵⁷ Johor Boğazı ve Çevresinde Singapur Tarafından Arazi Islahı Davası'nda, Malezya ile Singapur arasında bulunan Johor Boğazı ve çevresinde Singapur tarafından yapılan kara ıslah faaliyetlerinin, Malezya'nın haklarını ihlal ettiği iddia edilmiştir. Davada UDHM geçici tedbire başvurmuş; bazı durumlarda Johor Boğazı ve çevresindeki faaliyetlerin deniz çevresinde zararlı etkilerin olabileceği belirtilerek Malezya ve Singapur'un iş birliği yaparak bu konuda bilgi değişiminde bulunması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Malezya'nın haklarına ve deniz çevresine zarar vermeyecek şekilde ele alınacak olan bu durumun bir bağımsız uzmanlar grubu kurularak, bu grup tarafından değerlendirilmesi ve tarafların bu grubun raporlarına dikkat ederek hareket etmesi gerektiği belirtilmiştir. Davanın tahkim sürecinde tarafların ortak talebi üzerine hakem heyeti kararına ek olarak taraflarca imzalanan bir Uzlaşma Anlaşması düzenlemiştir.

Davada tahkimde verilen karar için bkz. United Nations, "Case concerning Land Reclamation by Singapore in and around the Straits of Johor (Malaysia v. Singapore)-Decision of 1 September 2005", **Reports of International Arbitral Awards**, Volume XXVII, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXVII/133-145.pdf (Erişim Tarihi: 19.10.2020), s. 133-145. Bu

Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Hakkında Sözleşme Kapsamında Bilgi Edinme Kararı²⁵⁸, 2013 tarihli İndüs Suları Kishenganga Barajı Kararı²⁵⁹ ve 2015 tarihli Chagos Deniz Koruma Alanı Kararı²⁶⁰ gibi hakem kararları bunlara örnek

karar çalışmanın devamında Johor Boğazı ve Çevresinde Singapur Tarafından Arazi Islahı Hakem Kararı olarak kısaltılacaktır.

Davada UDHM’de verilen karar için bkz. International Tribunal for the Law of the Sea, “Case Concerning Land Reclamation by Singapore in and around the Straits of Johor (Malaysia v. Singapore) Order of 8 October 2003”, Provisional Measures, List of Cases: No. 12, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_12/12_order_081003_en.pdf (Erişim Tarihi: 23.02.2020). Bu karar çalışmanın devamında Johor Boğazı ve Çevresinde Singapur Tarafından Arazi Islahı UDHM Kararı olarak kısaltılacaktır.

²⁵⁸ Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Hakkında Sözleşme Kapsamında Bilgi Edinme Kararı’nda İrlanda’nın Birleşik Krallık’tan Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi [Convention for the Protection of the Marine Environment of the North-East Atlantic (OSPAR Convention)] {United Nations, **Treaty Series**, vol. 2354, s. 67 vd.} çerçevesinde istediği bilgilerin verilmemesi sebebiyle bir uyuşmazlık ortaya çıkmıştır. Bu uyuşmazlık Karışık Oksit Tesisi Kararı’ndaki gibi yine Karışık Oksit Tesisi konusu ile ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Kararda Birleşik Krallık tarafından bu yöndeki yükümlülüklerin ihlal edilmediği ve bazı bilgi taleplerinin bu Sözleşme çerçevesine girmediği sonucuna varılmıştır.

Karar için bkz. United Nations, “Proceedings pursuant to the OSPAR Convention (Ireland – United Kingdom)”, **Reports of International Arbitral Awards**, Vol. XXIII, 2 July 2003, s. 59-151, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXIII/59-151.pdf (Erişim Tarihi: 23.02.2020). Bu karar çalışmanın devamında Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Hakkında Sözleşme Kapsamında Bilgi Edinme Kararı olarak kısaltılacaktır.

²⁵⁹ İndüs Suları Kishenganga Barajı Kararı’nda Hindistan’ın Jammug ve Keşmir bölgesindeki Kishenganga/Neelum Nehri üzerindeki bir baraj sahasından gelen suları İndüs sisteminin başka bir nehrine yönlendirmek için tasarlanan Kishenganga Hidro-Elektrik Projesi’nin inşasının iki devlet arasındaki 1960 İndüs Suları Andlaşması’ndaki yükümlülükleri ihlal ettiği iddiası üzerine bir uyuşmazlık bulunmaktadır. 2010 yılında bu Andlaşma kapsamında Pakistan’ın sunduğu tahkim talebi doğrultusunda kurulan Mahkeme, 2011 yılında Hindistan’ın baraj sahasındaki Kishenganga/Neelum nehir yatağı üzerinde nehrin akışının doğal yatağına dönmesini engelleyebilecek herhangi bir kalıcı eser inşa etmesini yasaklayan bir ihtiyati tedbir kararı vermiştir. 2013 yılında verilen nihai kararda ise, Mahkeme nehrin asgari akış hızına karar vermiş; Hindistan’ın Kishenganga Hidro-Elektrik Projesi’ni işletme hakkını korusa da bu projeyi işletirken Pakistan’ın tarımsal ve hidroelektrik kullanımlarına zararlı etkileri azaltması ile Hindistan’ın kaynağın kullanımında sahip olduğu önceliğin sınır aşan zararlı önlemeye veya hafifletmeye ve ekonomik kalkınmayı çevrenin korunmasıyla bağdaştırmaya yönelik geleneksel uluslararası hukuk gerekliliklerine saygı göstererek ele alınması gerektiğini belirtmiştir.

Karar için bkz. United Nations, “Award in the Arbitration regarding the Indus Waters Kishenganga between Pakistan and India”, **Reports of International Arbitral Awards**, Vol. XXXI, 20 December 2013, s. 1-358, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXXI/1-358.pdf (Erişim Tarihi: 19.10.2021). Bu karar çalışmanın devamında İndüs Suları Kishenganga Barajı Kararı olarak kısaltılacaktır.

²⁶⁰ Chagos Deniz Koruma Alanı Kararı Birleşik Krallık tarafından BMDHS’nin 287. maddesi ve VII. Ekinin 1. maddesi kapsamında Chagos Takımadaları çevresinde bir Deniz Koruma Alanı [*aire marine protégée* – AMP (fr.), *marine protected area* – MPA (ing.)] kurulması kararına karşı bu yönde bir işlemin tek taraflı olarak yapılamayacağına ilişkin Mauritius tarafından yapılan itiraz üzerinedir. Mahkeme, Birleşik Krallık veya Mauritius’un Chagos Takımadaları konusunda kıyı devleti haklarına sahip olup olmadığını ele almak için BMDHS uyarınca yargı yetkisine sahip olmadığına karar vermede; yetkisi dahilinde gördüğü Birleşik Krallık’ın tek taraflı işlemle Deniz Koruma Alanı’nı oluşturması konusunda Mauritius’un belirli haklarının dikkate alınmadığını ve bu nedenle Birleşik Krallık’ın BMDHS kapsamındaki yükümlülüklerini ihlal ettiğine karar vermiştir. Mahkeme, Birleşik Krallık tarafından 1965 yılında verilen ve daha sonra tekrarlanan taahhütler sonucunda, Mauritius’un Chagos Takımadalarını çevreleyen sularda balık tutmak için yasal olarak bağlayıcı haklara sahip olduğunu; bu hakların kullanılmasında Chagos Takımadalarına artık savunma amacıyla ihtiyaç duyulmadığında ve Chagos Takımadalarında veya yakınında keşfedilen herhangi bir mineral veya petrolden yararlanma için Mauritius’a nihai dönüşün beklenmesinin gerekli olmadığını belirtmiştir.

olarak verilebilir. Bu kararların yanı sıra UAD tarafından görülmüş ancak tarafların davadan çekilmesiyle düşmüş olan Tarım İlacı Püskürtme Davası²⁶¹ da sonuçlandırılmamış olsa da yargıya intikal etmiş bir başka olaydır.

Tüm bunlara ek olarak Rio Konferansı'nın en belirleyici yanını oluşturan sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin yeni çalışmalar günümüze kadar devam etmiş;²⁶² zamanla sürdürülebilir kalkınma çevre ile ilişkilerde devletler tarafından sürekli göz önünde bulunması gereken bir kavram halini almıştır.²⁶³ Özellikle bu yöndeki gelişmenin hukuki anlayışa da yansıdığı görülmüş; uluslararası çevre hukukunda sadece hukuk normu koymanın ötesinde, ekonomiyle bağlantılı olacak şekilde, bu normları uygulama araçlarının da gelişim gösterdiği bir dönem açılmıştır. Bir sonraki başlıkta görülecek olan iklim değişikliği rejiminin gelişim sürecine de bu çerçeveden bakılabilir.

2. İklim Değişikliği ile İlgili Çalışmaların ve İklim Değişikliği Rejiminin Günümüze Uzanan Gelişim Süreci

Uluslararası çevre hukukunun Rio Konferansı sonrası gelişimine genel olarak bu şekilde değindikten sonra, özel olarak iklim değişikliği rejimi olarak da adlandırılacak hukuki düzen için günümüze kadar geçen süreç içerisinde ne gibi bilimsel, siyasi ve hukuki gelişmelerin yaşandığını kronolojik bir özet olarak görmek de iklim değişikliği rejiminin özelliklerini incelemekten önce bu konuda yaşanan gelişmeleri kronolojik bir özet olarak inceleyebilmek için faydalı olacaktır.

Karar için bkz. United Nations, "Award in the Arbitration regarding the Chagos Marine Protected Area between Mauritius and the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland", **Reports of International Arbitral Awards**, Vol. XXXI, 18 March 2015, s. 359-606, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXXI/359-606.pdf (Erişim Tarihi: 19.10.2021). Bu karar çalışmanın devamında Chagos Deniz Koruma Alanı Kararı olarak kısaltılacaktır.

²⁶¹ Tarım İlacı Püskürtme Davası'nda Ekvador, sınırda ve Ekvador'un bazı yörelerinde havadan tarım ilacı püskürttüğü için Kolombiya'ya karşı UAD'a başvurmuştur. Uyuşturucuya karşı savaş doğrultusunda kokainin ham maddesi koka bitkisini imha etmek için yapılan bu çalışmaların çevre kirliliğine yol açtığı belirtilmiştir. Ancak tarafların konu üzerinde uzlaşmaya vararak andlaşma yapmaları sonrasında Ekvador davayı geri çekmiş; Kolombiya da bunu kabul etmiştir.

Dava hakkında bilgi almak için bkz. International Court of Justice, **Aerial Herbicide Spraying (Ecuador v. Colombia)**, <https://www.icj-cij.org/en/case/138> (Erişim Tarihi: 22.02.2020). Bu karar çalışmanın devamında Tarım İlacı Püskürtme Davası olarak kısaltılacaktır.

²⁶² Rio Konferansı'nın 10. yılı ve 20. yılında yapılan konferanslarla sürdürülebilir kalkınma kavramının nasıl şekillendirilmesi gerektiği üzerine belirlemeler yapılmış; gelecek için bu kavramın uygulamaya aktarımı konusunda birçok siyasi hedef koyulmuştur.

²⁶³ Sürdürülebilir kalkınma kavramının hukuki statüsü hakkında kaynaklar ve bu konudaki tartışmalar için bkz. Sarıbeyoğlu Skalar, **Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir...**, s. 65-96.

Öncelikle belirtmek gerekir ki; 1992 yılında akdedilen BMİDÇS iklim değişikliği sorununa özgü olarak yapılan hukuki düzenlemelerin başlangıcı niteliğindedir.²⁶⁴ BMİDÇS, hazırlık çalışmalarında andlaşmanın yapılmasına engel olan pek çok etkenin aşılması sebebiyle uluslararası toplumun sağladığı bir başarı olarak görülmektedir. BMİDÇS'nin bu niteliklerine andlaşmanın yapıldığı yıl içerisinde BM Genel Kurulu tarafından verilmiş olan “insanlığın mevcut ve gelecek kuşakları için küresel iklimin korunması” başlıklı karar ile de değinilmiştir. İlgili karar şu şekildedir:

*“Uluslararası toplum tarafından BM kapsamında yapılan çalışmalar sonucunda elde edilmiş en önemli başarılarından biri olan Sözleşme; aynı zamanda bir ortak kaygı olan Dünya ikliminde yaşanmakta olan değişikliğe ve bunun zararlı etkilerine karşı iş birliği içerisinde verilmiş olan bir yanıtın ilk adımıdır.”*²⁶⁵

BMİDÇS hem adından anlaşılabilceği hem de daha önce belirtildiği üzere iklim değişikliği konusunda yapılmış olan bir çerçeve andlaşmadır. Çerçeve andlaşmalar, BMDHS gibi son derece detaylı hükümler içeren andlaşmaların aksine, daha genel ilkeler ve düzenlemeler içermektedir. Uluslararası hukukta BMİDÇS'nin yapıldığı dönemde var olan bu eğilim²⁶⁶ yoluyla andlaşmanın düzenlediği konu üzerine düzenlemelerin geliştirilme sürecinin devam ettirilmesi sağlanmaktadır. Bu süreç andlaşmanın hazırlık aşamasına daha az bağlı hale gelerek sürekli bir hal aldığı için, bu tarz andlaşmalar çevrede oluşan fiziksel değişimlerin takibi ve hukuki düzenlemelere konu edilmesi açısından daha da uygun görülmeye başlanmıştır. Yine belirsiz ve nispeten zayıf olan genel düzenlemelerin daha çok devlet tarafından kabul edilmesi mümkün olduğundan, çerçeve andlaşmalar yüksek kabul edilme oranlarına sahip olmaktadır.²⁶⁷ Ancak bu tarz andlaşmaların uygulanmasında sürekliliğin

²⁶⁴ Her ne kadar daha önce yapılmış düzenlemelerde (örneğin, ozon tabasını koruma rejimi) iklim değişikliği meselesini ilgilendiren kurallar bulunsun bile iklim değişikliği rejimi olarak adlandırılan kurallar bütünüünün omurgası ve ilk adımı BMİDÇS olarak görülebilir.

²⁶⁵ **A/RES/47/195**, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 22.12.1992, p. 2.

²⁶⁶ Çerçeve andlaşmalar üzerinden ek protokoller yapılması yoluyla yürütülen bu eğilimin BMİDÇS gibi doğrudan “çerçeve andlaşma” kavramını içeren andlaşmaların yanı sıra bu kavramı doğrudan içermeyen andlaşmalarda da görüldüğü belirtilmektedir. Ancak çerçeve andlaşma niteliğini haiz olmanın andlaşmalar hukuku açısından herhangi bir özel sonuç doğurmadığı vurgulanmaktadır. Bkz. Nele Matz-Lück, “Framework Conventions as a Regulatory Tool”, **Goettingen Journal of International Law**, Vol. 1, No. 3, 2009, s. 440-442.

²⁶⁷ Matz-Lück, “Framework Conventions...”, s. 444.

sağlanabilmesi için andlaşmalarda oluşturulan kurumsal yapılar önem kazanmaktadır. BMİDÇS içerisinde kurulan kurumsal yapıda tarafların düzenli olarak toplanmasını sağlayan ve kurumsal yapıda üst organ olan Taraflar Konferansı'nın [*Conférence des Parties (fr.)*, *Conference of Parties – COP (ing.)*]²⁶⁸ baskın rolü bulunmaktadır.²⁶⁹ Dolayısıyla Taraflar Konferansı iklim değişikliği konusunda çerçeve andlaşmaya getirilecek ek protokoller ve andlaşmalar ile alınacak yeni kararlar açısından iklim değişikliği rejimine ilişkin hukuk alanındaki gelişmeleri sağlayan siyasi sütun olarak görülebilir.²⁷⁰ İklim değişikliği rejiminde Taraflar Konferansı toplantıları sonrasındaki süreçler içerisinde hukuki gelişmeler ortaya çıkmış; BMİDÇS'nin tarafları yeni düzenlemelerin müzakere sürecinde bu yol ile iş birliğine yöneltmiştir.²⁷¹ Bu iş birliği süreci hemen her yıl “insanlığın mevcut ve gelecek kuşakları için küresel iklimin korunması” başlıkları altında verilen BM Genel Kurulu kararlarıyla da takip edilmiştir.²⁷² Kyoto Protokolü (KP)²⁷³ ve Paris

²⁶⁸ Taraflar Konferansı hakkında bilgi için bkz. “*Taraflar Konferansı*” başlığı, s. 124-128.

²⁶⁹ Taraflar Konferansı'na, hem yardımcı olan farklı kurumsal yapılar (komiteler) bulunmakta, hem de bilimsel sütunda bulunan HİDP rapor vermektedir.

²⁷⁰ Dupuy/Vinuales, *International Environmental...*, s. 174-176.

²⁷¹ Bu nedenle iklim değişikliği rejiminde BMİDÇS'yi izleyen tüm önemli gelişmelerde Taraflar Konferansı toplantılarının etkisi görülmektedir.

²⁷² BMİDÇS sonrasında andlaşmaya ilişkin değerlendirme kararı (A/RES/48/189, United Nations Framework Convention on Climate Change, 21.12.1993) ile 53. oturum (1998) ve 55. oturum (2000) dışında her yıl bu başlıklı kararları görmekteyiz: A/RES/49/120, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 19.12.1994; A/RES/50/115, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 20.12.1995; A/RES/51/184, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 16.12.1996; A/RES/52/199, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 18.12.1997; A/RES/54/222, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 22.12.1999; A/RES/56/199, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 21.12.2001; A/RES/57/257, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 20.12.2002; A/RES/58/243, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 23.12.2003; A/RES/59/234, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 22.12.2004; A/RES/60/197, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 22.12.2005; A/RES/61/201, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 20.12.2006; A/RES/62/86, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 10.12.2007; A/RES/63/32, Protection of global climate for present and future generations, 26.11.2008; A/RES/64/73, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 07.12.2009; A/RES/65/159, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 20.12.2010; A/RES/66/200, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 22.12.2011; A/RES/67/210, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 21.12.2012; A/RES/68/212, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 20.12.2013; A/RES/69/220, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 19.12.2014; A/RES/70/205, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 22.12.2015; A/RES/71/228, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 21.12.2016; A/RES/72/219, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 20.12.2017; A/RES/73/232, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 20.12.2018; A/RES/74/219, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 19.12.2019; A/RES/75/217, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 21.12.2020; A/RES/76/205, Protection of global climate for present

Anlaşması (PA)²⁷⁴ da Taraflar Konferansı toplantıları sonucunda ortaya çıkmış ve uluslararası andlaşma niteliğini haiz metinlerdir.²⁷⁵ Hatta iklim değişikliği rejimindeki bu iki uluslararası andlaşmanın geliştirilmesinde KP'nin Taraflar Konferansı'nın Protokol Kapsamında Yapacağı Toplantı (Protokol Taraflar Toplantısı) [*Conference of the Parties serving as the Meeting of the Parties to the Kyoto Protocol – CMP (ing.)*]²⁷⁶ ve Paris Anlaşması'nın Taraflar Konferansı'nın Anlaşma Kapsamında Yapacağı Toplantı (Anlaşma Taraflar Toplantısı) [*Conference of the Parties serving as the Meeting of the Parties to the Paris Agreement – CMA (ing.)*]²⁷⁷ adıyla Taraflar Konferansı ile eşgüdüm halinde yaptığı toplantılar mevcuttur. Ancak iklim değişikliği rejiminde Taraflar Konferansı, Protokol Taraflar Toplantısı ve Anlaşma Taraflar Toplantısı dışında da kurumsal yapıya ilişkin detaylı düzenlemeler de mevcuttur. Bu nedenle genel bir bakışla iklim değişikliği rejiminin temel olarak iklim değişikliği ile mücadele amacı doğrultusunda devletler tarafından verilmiş taahhütlerin çeşitli kurumsal yapılar (organlar ve mekanizmalar) yoluyla yürütüldüğü ve denetlendiği bir sistem üzerinden bütünleştiği görülmektedir.²⁷⁸

İklim değişikliği rejimi ile ilgili olarak yukarıda bahsedilen sistemin kurulması zamana yayılmıştır ve bu sistem günümüzde de eksikliklerin giderilmesi

and future generations of humankind, 17.12.2021; **A/RES/77/165**, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 14.12.2022.

Hemen hemen aynı başlıklara sahip bu kararlardaki İngilizce terminolojide 2007 yılına kadar “*mankind*” sözcüğü kullanılmışken; 2008 yılında bu sözcük başlıktan çıkarılmış; 2009 yılında yerine “*humankind*” sözcüğü eklenmiştir.

Bu kararlar dışında da iklim değişikliği ile doğrudan ilgili başka kararlar da mevcuttur: **A/RES/50/232**, Conference servicing of the Conference of the Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change, 07.06.1996; **A/RES/57/258**, World Climate Change Conference, 20.12.2002; **A/RES/62/8**, Overview of United Nations activities relating to climate change, 19.11.2007; **A/RES/63/281**, Climate change and its possible security implications, 03.06.2009.

²⁷³ Bilgi için bkz. “*Kyoto Protokolü (KP)*” başlığı, s. 137-160.

²⁷⁴ Bilgi için bkz. “*Paris Anlaşması (PA)*” başlığı, s. 160-186.

²⁷⁵ Özellikle PA, yapıldığı dönemde uluslararası andlaşma olup olmadığı hususunda hukuki niteliği bakımından tartışılmıştır. *Anne-Marie Slaughter* tarafından ileri sürülen uygulanabilirliği ve yaptırımlar açısından yetersizliği ile *Richard Falk* tarafından ileri sürülen uygulamaların zorunluluktan çok gönüllülüğe yönelik olması eleştirilerine *Bodansky* tarafından uluslararası andlaşma niteliğini haiz olmada hukukun uygulanabilirlikten farklı olduğu ile PA'da gönüllülük esası dışında zorunluluk içeren düzenlemelerinin de bulunduğu gerekçeleriyle karşı çıkmıştır. Bu konuda bkz. Daniel Bodansky, “The Legal Character of the Paris Agreement”, **Review of European, Comparative, and International Environmental Law**, Vol. 25 (2), 2016, s. 142-150.

²⁷⁶ Bu noktadan sonra Taraflar Konferansı'nın Protokol Kapsamında Yapacağı Toplantı ifadesi Protokol Taraflar Toplantısı olarak kısaltılacaktır. Protokol Taraflar Toplantısı hakkında bilgi için bkz. “*Protokol Taraflar Toplantısı*” başlığı, s. 148-151.

²⁷⁷ Bu noktadan sonra Taraflar Konferansı'nın Anlaşma Kapsamında Yapacağı Toplantı ifadesi Anlaşma Taraflar Toplantısı olarak kısaltılacaktır. Anlaşma Taraflar Toplantısı hakkında bilgi için bkz. “*Anlaşma Taraflar Toplantısı*” başlığı, s. 173-175.

²⁷⁸ Çalışmanın devamında yer alan “*Uluslararası Hukukta İklim Değişikliği Rejimi*” başlığı altındaki sınıflandırma bu durum esas alınarak şekillendirilmiştir.

ve yeni gerekliliklere yönelik düzenlemeler yapılması üzerinden geliştirilmeye çalışılmaktadır. Bu durum BMİDÇS'nin iklim değişikliği ile mücadele için kurulan sistemde bazı gereksinimleri karşılamada zorlanmasına neden olabilmektedir. BMİDÇS ilk yapıldığı zamanda bile, bazı esaslı hususlara değinmediği konusunda eleştirilmiştir.²⁷⁹ Rio Konferansı'ndan sonraki süreçte Hükümetlerarası Müzakere Komitesi'nin taahhütler, mali mekanizma, gelişmekte olan ülkelere teknik ve mali destek ile bazı organlar ve prosedürler gibi eksik görülen hususlar üzerine çalışmalarına devam ettiği görülmektedir.²⁸⁰ 1994 yılında andlaşmanın yürürlüğe girmesi ve 1995 yılında biten çalışmalar sonrasında Taraflar Konferansı'nın yetkisinin nihai hale gelmesiyle,²⁸¹ Berlin'de 1. Taraflar Konferansı (COP 1)²⁸² yapılmıştır. Burada alınan kararlar nitelikleri sebebiyle Berlin Emri (*Berlin Mandate*) olarak adlandırılmış; BMİDÇS ile belirlenen taahhütlerin yetersiz olması nedeniyle, özellikle gelişmiş ülkelerin 2000 yılı sonrasını da kapsayacak şekilde daha belirgin ve bağlayıcı taahhütler altına sokulması ile BMİDÇS'nin niteliğini güçlendirmek amaçlarıyla 1997 yılında tamamlanmak üzere BMİDÇS'ye ek bir protokol yapılması gündeme gelmiş; ek protokol konusunda müzakerelere başlanması kararları verilmiştir.²⁸³

Bu arada HİDP tarafından 1995 yılının Aralık ayında kabul edilen ve 1996 yılının Nisan ayında yayınlanan İkinci Değerlendirme Sentez Raporu (*SAR Climate Change 1995: Synthesis Report*) ile o dönemde elde edilmiş güncel bilimsel sonuçlar

²⁷⁹ Nanda/Pring tarafından bu eksiklikler iş birliği yönünde yükümlülük anlayışı getirmemek; sera gazı miktarlarını dengelemeyi başarma yolunda sağlam adımlar oluşturmamak; 2000 yılı için devletlere ilişkin koyulacak hedefleri ve zaman çizelgelerini sonraki bir protokole bırakmak; kurumsal yapıyı uygulamayı sağlayacak güçten yoksun olarak oluşturmak; gelişmekte olan ülkelerin sorumluluklarının paylaşmaması; ulusal ve bölgesel azaltma programları, araştırmaları, eğitimi, bilgi alışverişi ve raporlamaları konusunda özel gereksinimler ve fon oluşturmamak; teşvik edilen iş birliği sırasında salım ticareti ve ortak uygulama gibi azaltım sağlayacak esnek mekanizmalar olarak adlandırılan “piyasa yaklaşımları [*market approaches (ing.)*]”nın kullanılıp kullanılmayacağı hususunu çözmemek olarak sayılmıştır. Nanda/Pring, **International Environmental...**, s. 407-408.

²⁸⁰ Hükümetlerarası Müzakere Komitesi tarafından hazırlık çalışmalarında yapılan önceki beş oturumun üzerine altı oturum daha yapılmıştır. Böylece son oturum 1995 yılının Şubat ayında gerçekleştirilmiştir. Bilgi için bkz. <https://unfccc.int/cop3/fccc/info/backgrod.htm> (Erişim Tarihi: 01.04.2020)

²⁸¹ BMİDÇS m. 7/4 ile m. 21/1 düzenlemelerine göre Taraflar Konferansı'nın yetkileri nihai hale gelene kadar geçen süreçteki görevler Geçici Sekreteryaya olarak belirlenen Hükümetlerarası Müzakere Komitesi tarafından yürütülmüştür.

²⁸² 1. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/cop4/resource/cop1.html> (Erişim Tarihi: 01.04.2020)

1. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/1995/7, 24.05.1995) için bkz. <https://unfccc.int/cop4/resource/docs/cop1/07.pdf> (Erişim Tarihi: 01.04.2020)

1. Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/CP/1995/7/Add.1, 06.06.1995) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/cop1/07a01.pdf> (Erişim Tarihi: 01.04.2020)

²⁸³ FCCC/CP/1995/7/Add.1, Decision 1/CP.1, 06.06.1995.

(iklim değışikliğı hakkında bilgilerin, iklim değışikliğinin etkilerinin ve iklim değışikliğine müdahale seçeneklerinin en kapsamlı ve yetkin bir değerlendirmesi) siyasi açıdan değerlendirilmek üzere yayımlanmıştır.²⁸⁴ Bu raporu temel alarak 1996 yılında Cenevre'de yapılan 2. Taraflar Konferansı'nda (COP 2)²⁸⁵ taraflar açısından bağlayıcı olacak sera gazı salım miktarlarının belirlenmesinin yanı sıra sera gazı salımlarının belirli zaman aralıklarına göre azaltılması ve Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü tarafından denetlenmeyen sera gazlarının yutaklar tarafından ortadan kaldırılması konularının hızlı bir şekilde çözülmesi gereğı ele alınmış; alınan kararlara siyasi olarak destek verildiğini ifade eden bir ek olarak Cenevre Bakanlar Bildirgesi (*Geneva Ministerial Declaration*)²⁸⁶ yayınlanmıştır. Tüm bu müzakereler ve kararlar ile iklim değışikliğı tehdidine karşı mücadele konusunda ortaya koyulan iradenin sonucu ise 1997 yılının aralık ayında Kyoto'da yapılan 3. Taraflar Konferansı'nda (COP 3)²⁸⁷ KP'nin kabul edilmesi olmuştur.

3. Taraflar Konferansı'nda KP'nin kabul edilmesi bir başarı olarak görülebilir, ancak KP'nin kabul süreci çok da kolay olmamıştır. Birbirinden farklı çıkarları bulunan devletler²⁸⁸ zorlu bir müzakere süreci sonunda BMİDÇS'de

²⁸⁴ Rapor için bkz. IPCC, **IPCC Second Assessment Climate Change 1995: A Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change**, <https://www.ipcc.ch/report/ar2/syr/> (Erişim Tarihi: 01.04.2020)

²⁸⁵ 2. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/cop4/resource/cop2.html> (Erişim Tarihi: 01.04.2020)

2. Taraflar Konferansı görüşmeleri (**FCCC/CP/1996/15**, 29.10.1996) için bkz. <https://unfccc.int/cop4/resource/docs/cop2/15.pdf> (Erişim Tarihi: 01.04.2020)

2. Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (**FCCC/CP/1996/15/Add.1**, 29.10.1996) için bkz. <https://unfccc.int/cop4/resource/docs/cop2/15a01.pdf> (Erişim Tarihi: 01.04.2020)

²⁸⁶ **FCCC/CP/1996/15/Add.1**, 29.10.1996, s. 71-74.

²⁸⁷ 3. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/cop4/resource/cop3.html> (Erişim Tarihi: 01.04.2020)

3. Taraflar Konferansı görüşmeleri (**FCCC/CP/1997/7**, 24.03.1998) için bkz. <https://unfccc.int/cop4/resource/docs/cop3/07.pdf> (Erişim Tarihi: 01.04.2020)

3. Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (**FCCC/CP/1997/7/Add.1**, 25.03.1998) için bkz. <https://unfccc.int/cop4/resource/docs/cop3/07a01.pdf> (Erişim Tarihi: 01.04.2020)

²⁸⁸ KP'nin yapım sürecinde farklı siyasi çıkarları bulunan gruplar olarak Avrupa Birliği (AB), isimlerinin İngilizcedeki karşılıklarını ifade eden bir kısaltma olan JUSCANNZ devletleri (Japonya, ABD, İsviçre, Kanada, Avustralya, Norveç ve Yeni Zelanda), ekonomileri geçiş sürecinde olan ülkeler (Merkez ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği [SSCB]), 77ler Grubu ve Çin, Küçük Ada Devletleri İttifakı (*The Alliance of Small Island States – AOSIS*), Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (*The Organization of Petroleum Exporting Countries – OPEC*), iş dünyası, çevreciler ve yerel otoriteler bulunmaktadır. Bkz. <https://unfccc.int/cop3/fccc/info/backgrod.htm> (Erişim Tarihi: 01.04.2020)

KP'yi siyasi açıdan yorumlamak gerekirse; AB'nin salım miktarları konusunda istediğı sayıları aldığı, ABD'nin iklim değışikliğı rejimi kapsamında istediğı kurumları aldığı, Japonya'nın ev sahibi olarak prestij kazandığı, JUSCANNZ devletlerinin sera gazı salım miktarları konusunda farklılaştırmaya ulaştığı ve gelişmekte olan ülkelerin taahhütlerinden kaçındığı yönündeki tespitlere katılmak mümkün görünmektedir. İlgili tespitler için bkz. Steinar Andresen/Shardul Agrawala,

yetersiz olarak görülen sera gazı salım taahhütlerinin sıkılaştırılması adımını atabilmiştir. Yani KP, tüm bu çıkar çatışmalarına rağmen, en azından, Taraflar Konferansı'nın devletlerin taahhütlerinin geliştirilmesinde önemli bir role sahip olduğunu kanıtlamıştır. Yine de içeriği hakkında pek çok tartışma ve eleştiri bulunması KP'nin 2005 yılına kadar yürürlüğe girememesine neden olmuştur.²⁸⁹

KP'nin imzalanması sonrasındaki dönemde 1998 yılında Buenos Aires'te yapılan 4. Taraflar Konferansı (COP 4)²⁹⁰ ile KP tarafından çözülmemiş meseleler üzerine görüşmeler yapılmıştır. Konferans sonucunda sorunlar çözülmesine de gelişmekte olan ülkelere yardım amaçlı mali mekanizmalar, uygulanacak politikalar ve alınacak tedbirler ile ilgili teknolojilerin geliştirilmesi ve aktarılmasının yanı sıra KP'deki mekanizmaları düzenleyen kurallar ile tamamlayıcılık, tavan değerler, uzun vadeli yakınsama ve hakkaniyet konularındaki taahhütler üzerine çalışmaları içeren iki yıllık Buenos Aires Eylem Planı (*Buenos Aires Plan of Action*) oluşturulmuştur. Dönemin en çok karbondioksit gazı salımı yapan devleti olan ABD'nin 1998 yılındaki Konferans sırasında KP'yi imzalaması da iklim değişikliği müzakereleri açısından önem teşkil etmektedir.²⁹¹ Ancak 1999 yılında Bonn'da yapılan 5. Taraflar Konferansı'nda (COP 5)²⁹² ve 2000 yılında Lahey'de yapılan 6. Taraflar Konferansı'nda (COP 6)²⁹³ Buenos Aires Eylem Planı'ndaki meseleler üzerine ilerleme sağlanamamıştır. Üstelik Lahey'deki toplantıya, ABD'nin önderlik ettiği, orman alanlarının yutak değerlerinin de salım sınırlarına etki etmesi gerektiği üzerine görüş ile, Almanya'nın önderlik ettiği, buna itiraz eden görüş arasında yaşanan

"Leaders, pushers and laggards in the making of the climate regime," **Global Environmental Change**, Vol. 12, No. 1, 2002, s. 47.

²⁸⁹ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. "Kyoto Protokolü (KP)" ve "İklim Değişikliğinin Uluslararası Hukuka Konu Olması ve İklim Değişikliği Rejimi ile İlgili Değerlendirme" başlığı.

²⁹⁰ 4. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/cop4/resource/cop4.html> (Erişim Tarihi: 01.04.2020)

4. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/1998/16, 25.01.1999) için bkz. <https://unfccc.int/cop4/resource/docs/cop4/16.pdf> (Erişim Tarihi: 01.04.2020)

4. Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/CP/1998/16/Add.1, 25.01.1999) için bkz. <https://unfccc.int/cop4/resource/docs/cop4/16a01.pdf> (Erişim Tarihi: 01.04.2020)

²⁹¹ ABD, KP'yi 12.11.1998 tarihinde imzalamıştır.

²⁹² 5. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/bonn-climate-change-conference-october-1999/cop-5/cop-5-documents> (Erişim Tarihi: 04.04.2020)

5. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/1999/6, 21.12.1999) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/cop5/06.pdf> (Erişim Tarihi: 04.04.2020)

5. Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/CP/1999/6/Add.1, 02.02.2000) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/cop5/06a01.pdf> (Erişim Tarihi: 04.04.2020)

²⁹³ 6. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/the-hague-climate-conference-november-2000/cop-6/cop-6-documents> (Erişim Tarihi: 04.04.2020)

tartışmalar damga vurmuş,²⁹⁴ bu nedenle 2000 yılının sonundaki Konferans, müzakerelerin bir sonraki Konferans öncesinde toplanılarak devam edeceği noktasında sonlanmıştır.

2001 yılında Bonn’da yapılan ve 6. Taraflar Konferansı’nın devamı olan Konferans (COP 6 bis)²⁹⁵ ABD’nin 2001 yılının mart ayında KP’yi uygulamayacağını açıklamasının²⁹⁶ ertesinde düşük beklentilerle toplanmıştır. Buna rağmen Konferans’ta KP mekanizmalarının yanı sıra, karbon yutakları, denetim mekanizması ve mali mekanizma konularında belli detaylar haricinde uzlaşma sağlanabilmiştir. HİDP tarafından Eylül ayında Üçüncü Değerlendirme Sentez Raporu’nun da tamamlanması üzerine Ekim ayının sonunda Marakeş’te toplanan 7. Taraflar Konferansı (COP 7)²⁹⁷ ile ise Buenos Aires Eylem Planı’nın öngördüğü çalışmalar nihayete ermiştir. Bu Konferans’ta KP’nin zamanında yürürlüğe girmesini sağlamak için devletlerin siyasi desteğini içeren Marakeş Bakanlar Bildirgesi (*Marrakech Ministerial Declaration*) ile Marakeş Uzlaşmaları (*Marrakech Accords*) olarak da bilinen kararlar alınmıştır.²⁹⁸ Böylece KP’nin devletlerin onayına hazır hale getirilmesi için gerekli olan ayrıntılı uygulama kuralları belirlenmiştir.

²⁹⁴ John Hickman/Sarah Bartlett, “Global Tragedy of the Commons at COP 6”, **Synthesis/Regeneration**, Vol. 24, Winter 2001, <http://www.greens.org/s-r/24/24-26.html> (Erişim Tarihi: 04.04.2020)

²⁹⁵ 6. Taraflar Konferansı’nın devamı olan Konferans hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/bonn-climate-change-conference-july-2001/cop-6-2/cop-6-2-documents> (Erişim Tarihi: 04.04.2020)

6. Taraflar Konferansı’nın devamı olan Konferans görüşmeleri (FCCC/CP/2001/5, 25.09.2001) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/cop6secpart/05.pdf> (Erişim Tarihi: 04.04.2020)

6. Taraflar Konferansı’nın devamı olan Konferans’ta alınan kararlar (FCCC/CP/2001/5/Add.1 ve FCCC/CP/2001/5/Add.2, 25.09.2001) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/cop6secpart/05a01.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/cop6secpart/05a02.pdf> (Erişim Tarihleri: 04.04.2020)

²⁹⁶ Armin Rosencranz, “U.S. Climate Change Policy under G. W. Bush”, **Golden Gate University Law Review**, Vol. 32, Issue 4, January 2002, s. 482-483.

²⁹⁷ 7. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/marrakech-climate-change-conference-october-2001/cop-7> (Erişim Tarihi: 04.04.2020)

7. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/2001/13, 21.01.2002) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/cop7/13.pdf> (Erişim Tarihi: 04.04.2020)

7. Taraflar Konferansı’nda alınan kararlar (FCCC/CP/2001/13/Add.1, FCCC/CP/2001/13/Add.2, FCCC/CP/2001/13/Add.3 ve FCCC/CP/2001/13/Add.4, 21.01.2002) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/cop7/13a01.pdf>, <https://unfccc.int/resource/docs/cop7/13a02.pdf>, <https://unfccc.int/resource/docs/cop7/13a03.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/cop7/13a04.pdf> (Erişim Tarihleri: 04.04.2020)

²⁹⁸ Bu kararlar arasında özellikle KP tarafları arasında ortak uygulama, temiz kalkınma, salım ticareti ve uygunluk işlemlerinin nasıl yürütüleceği ile 8. Taraflar Konferansı’nda gelişmekte olan ülkelerin gelecekteki taahhütleri üzerine tartışmalara yol açabilecek taahhütlerin yeterliliğinin nasıl gözden geçirileceğinin dikkate alınacağına ilişkin olanlar dikkat çekmektedir. Yine gelişmekte olan ülkelerin uyum faaliyetleri için bir fon kurulması da kararlar arasındadır. Fon kurulması hakkında bkz. FCCC/CP/2001/13/Add.1, Decision 10/CP.7, 10.11.2001.

2002 yılında Yeni Delhi’de yapılan 8. Taraflar Konferansı’nda (COP 8)²⁹⁹ kabul edilen Delhi Bakanlar Bildirgesi (*Delhi Ministerial Declaration*)³⁰⁰ ile gelişmiş ülkelere, teknoloji aktarımı ve iklim değişikliğinin gelişmekte olan ülkeler üzerindeki zararlı etkilerini en aza indirme konusunda çaba gösterme çağrısı yapılmışken; Yeni Delhi İş Programı (*New Delhi Work Programme*) ile ise BMİDÇS 6. maddesinde belirlenen eğitim, öğretim ve kamu bilinçlendirmesi süreçleri hakkında kararlar alınmıştır.

2003 yılında Milano’da yapılan 9. Taraflar Konferansı’nda (COP 9)³⁰¹ ise özellikle KP’deki mekanizmalar ile ormanlar ve ağaçlandırma faaliyetleri ele alınmıştır.

2004 yılında Buenos Aires’te yapılan 10. Taraflar Konferansı (COP 10)³⁰² KP’nin yürürlüğe girmesi öncesinde yapılan son Taraflar Konferansı’dır. Bu Konferans’ta, iklim değişikliğinin zararlı etkilerinden daha çok etkilenecek olan gelişmekte olan ülkelere yönelik olarak hassas oldukları alanların bilimsel değerlendirme çalışmaları ile uyum eylemlerini desteklemeyi ve bu eylemleri sürdürülebilir kalkınma planlamasına katma çabalarını içeren Buenos Aires Uyum ve

Marakeş’te alınan kararlar arasında bir diğer dikkat çeken ise Türkiye’nin BMİDÇS Ek II listesinden çıkarılması ile Ek I listesinde yer alan diğer Taraflardan farklı olarak özel bir duruma sahip olduğunun kabul edilmesidir. Bu gelişme üzerine Türkiye BMİDÇS’yi onaylamıştır.

²⁹⁹ 8. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/new-delhi-climate-change-conference-october-2002/cop-8> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

8. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/2002/7, 28.03.2003) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/cop8/07.pdf> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

8. Taraflar Konferansı’nda alınan kararlar (FCCC/CP/2002/7/Add.1, 28.03.2003) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/cop8/07a01.pdf> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

³⁰⁰ Bu Bildirge sosyal ve ekonomik gelişme odaklanmış; Bildirgede gelişmekte olan devletlerdeki yoksulluğun azaltılması ve iklim değişikliğine uyumun sağlanması üzerinde durulmuştur.

³⁰¹ 9. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/milan-climate-change-conference-december-2003/cop-9> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

9. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/2003/6, 30.03.2004) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/cop9/06.pdf> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

9. Taraflar Konferansı’nda alınan kararlar (FCCC/CP/2003/6/Add.1, 22.04.2004) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/cop9/06a01.pdf> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

³⁰² 10. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/buenos-aires-climate-change-conference-december-2004/cop-10> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

10. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/2004/10, 18.04.2005) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/cop10/10.pdf> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

10. Taraflar Konferansı’nda alınan kararlar (FCCC/CP/2004/10/Add.1, 19.04.2005) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/cop10/10a01.pdf> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

Müdahale Önlemleri Çalışma Programı (*Buenos Aires Programme of Work on Adaptation and Response Measures*) kabul edilmiştir.

2005 yılında Montreal’de yapılan 11. Taraflar Konferansı’nın (*COP 11*)³⁰³ önemi, KP yürürlüğe girdikten sonra yapılan ilk Taraflar Konferansı olmasıdır. Bu nedenle bu toplantı aynı zamanda KP kapsamında yapılan 1. Protokol Taraflar Toplantısı’nın (*CMP 1*)³⁰⁴ ilk oturumuna da ev sahipliği yapmıştır. Bu oturumlarda daha önce Marakeş Uzlaşmaları ile ortaya konmuş olan KP’nin uygulanmasına ilişkin konular kabul edilmiş; taraflarca, KP’nin 3. maddesinin 9. paragrafına dayanarak,³⁰⁵ gelişmiş ülkelerin 2012 yılında sona erecek olan sera gazı salım taahhütleri için 2012 yılı sonrası taahhütler hakkındaki müzakereleri başlatma kararı da alınmıştır.

Yapıldığı yer sebebiyle “Afrika Toplantısı” olarak adlandırılan ve 2006 yılında Nairobi’de yapılan 12. Taraflar Konferansı (*COP 12*)³⁰⁶ ve 2. Protokol

³⁰³ 11. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/montreal-climate-change-conference-december-2005/cop-11> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

11. Taraflar Konferansı görüşmeleri (**FCCC/CP/2005/5**, 30.03.2006) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2005/cop11/eng/05.pdf> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

11. Taraflar Konferansı’nda alınan kararlar (**FCCC/CP/2005/5/Add.1** ve **FCCC/CP/2005/5/Add.2**, 30.03.2006) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2005/cop11/eng/05a01.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2005/cop11/eng/05a02.pdf> (Erişim Tarihleri: 05.04.2020)

³⁰⁴ 1. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/montreal-climate-change-conference-december-2005/cmp-1> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

1. Protokol Taraflar Konferansı görüşmeleri (**FCCC/KP/CMP/2005/8**, 30.03.2006) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2005/cmp1/eng/08.pdf> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

1. Protokol Taraflar Konferansı’nda alınan kararlar (**FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.1**, **FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.2**, **FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.3** ve **FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.4**, 30.03.2006) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2005/cmp1/eng/08a01.pdf>, <https://unfccc.int/resource/docs/2005/cmp1/eng/08a02.pdf>, <https://unfccc.int/resource/docs/2005/cmp1/eng/08a03.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2005/cmp1/eng/08a04.pdf> (Erişim Tarihleri: 05.04.2020)

³⁰⁵ İlgili hükme göre: “*Ek I’de yer alan Tarafların müteakip dönemler için taahhütleri, 21. Madde’nin 7. paragrafındaki hükümlere göre kabul edilecek olan, işbu Protokol’ün Ek-B’sindeki değişikliklerle belirlenecektir. İşbu Protokol’ün Taraflar toplantısı olarak işlev gören Taraflar Konferansı, yukarıdaki 1. paragrafta atıfta bulunulan ilk taahhüt döneminin bitiminden en az yedi yıl önce bu taahhütleri değerlendirmeye başlayacaktır.*”

Bu konuda ayrıca bkz. “*Ek I Listesi Taraflarına Özgü Yükümlülükler*” başlığı, s. 144-146.

³⁰⁶ 12. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/nairobi-climate-change-conference-november-2006/cop-12> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

12. Taraflar Konferansı görüşmeleri (**FCCC/CP/2006/5**, 26.01.2007) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2006/cop12/eng/05.pdf> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

12. Taraflar Konferansı’nda alınan kararlar (**FCCC/CP/2006/5/Add.1**, 26.01.2007) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2006/cop12/eng/05a01.pdf> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

Taraflar Toplantısı (CMP 2)³⁰⁷ ise daha çok gelişmekte olan ülkelerle ilgili uyum ve geliştirme konuları ele almıştır.

2007 yılına gelindiğinde, HİDP'in yayınladığı Dördüncü Değerlendirme Sentez Raporu'nun sonuçları ile iklim değişikliği konusunda hızlı bir şekilde eyleme geçilmesi ve sera gazı salımlarının azaltılması konusunda geç kalınmaması gereği bir kez daha ortaya çıkmıştır. Aynı yıl içerisinde Bali'de yapılan 13. Taraflar Konferansı'nda (COP 13)³⁰⁸ bu durum dikkate alınarak Bali Eylem Planı (*Bali Action Plan*) oluşturulmuştur. Bali Eylem Planı ile BMİDÇS'nin amacının yerine getirilerek etkin bir şekilde uygulanmasını sağlamak için hem gelişmiş ülkeler hem de gelişmekte olan ülkeler açısından gerekli hususlarla ilgili çalışmalar konusunda iki yılı içerecek ve 2009 yılı sonunda sona erecek bir müzakere süreci ortaya koyulmuştur. Ayrıca 3. Protokol Taraflar Toplantısı'nda (CMP 3)³⁰⁹ ağırlıklı olarak mali mekanizmalar ele alınmıştır.

2008 yılında Poznan'da düzenlenen 14. Taraflar Konferansı'nda (COP 14)³¹⁰ BMİDÇS tarafları arasında özellikle mali konularda tartışmalar yaşanmasına rağmen,

³⁰⁷ 2. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/nairobi-climate-change-conference-november-2006/cmp-2> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

2. Protokol Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/KP/CMP/2006/10, 26.01.2007) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2006/cmp2/eng/10.pdf> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

2. Protokol Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/KP/CMP/2006/10/Add.1, 02.03.2007) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2006/cmp2/eng/10a01.pdf> (Erişim Tarihi: 05.04.2020)

³⁰⁸ 13. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/bali-climate-change-conference-december-2007/cop-13> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

13. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/2007/6, 14.03.2008) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2007/cop13/eng/06.pdf> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

13. Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/CP/2007/6/Add.1 ve FCCC/CP/2007/6/Add.2, 14.03.2008) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2007/cop13/eng/06a01.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2007/cop13/eng/06a02.pdf> (Erişim Tarihleri: 06.04.2020)

³⁰⁹ 3. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/bali-climate-change-conference-december-2007/cmp-3> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

3. Protokol Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/KP/CMP/2007/9, 14.03.2008) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2007/cmp3/eng/09.pdf> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

3. Protokol Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/KP/CMP/2007/9/Add.1 ve FCCC/KP/CMP/2007/9/Add.2, 14.03.2008) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2007/cmp3/eng/09a01.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2007/cmp3/eng/09a02.pdf> (Erişim Tarihleri: 06.04.2020)

³¹⁰ 14. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/poznan-climate-change-conference-december-2008/cop-14> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

14. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/2008/7, 19.03.2009) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2008/cop14/eng/07.pdf> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

2009 yılı sonuna kadar kapsamlı müzakereler yoluyla bir anlaşmaya varma konusunda iradenin bulunduğu da görülmektedir. Bu konuda 4. Protokol Taraflar Toplantısı'nda (CMP 4)³¹¹ ise özellikle mali mekanizmanın uyum konusunda da devreye girmesini sağlama konusunda alınan kararlar gelişmekte olan ülkelerin iklim değişikliği ile mücadelesinde mali yön açısından dikkat çekici bir gelişmedir.³¹²

2009 yılında Kopenhag'da düzenlenen 15. Taraflar Konferansı (COP 15)³¹³ sonucunda oluşturulan Kopenhag Uzlaşması (Copenhagen Accord) iklim değişikliği müzakerelerine yön veren bir siyasi uzlaşma belgesi olmuştur. Bu belgenin bir özelliği PA'da da amaç olarak ortaya koyulan küresel ortalama sıcaklıklardaki artışı sanayileşme öncesi düzeylerin 2°C üstünün altında tutma hedefinin ilk kez belirtilmiş olmasıdır. Bunun yanı sıra hem gelişmiş ülkelerin 2020 yılı için sera gazı salımlarını azaltma hedeflerini uygulamayı taahhüt etmiş olması, hem de gelişmekte olan ülkelerin sera gazı salımlarını azaltma faaliyetlerini uygulayacaklarını belirtmeleri ile önemli bir eşik aşılmıştır. Taraflar mali kaynak yardımlarının miktarları ve nasıl sağlanacakları ile teknoloji aktarımı mekanizması kurulması konularında da uzlaşmaya varmıştır. 5. Protokol Taraflar Toplantısı (CMP 5)³¹⁴ ise KP mekanizmalarının geliştirilmesi yönünde kararları içermektedir. Aynı yıl

14. Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/CP/2008/7/Add.1, 18.03.2009) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2008/cop14/eng/07a01.pdf> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

³¹¹ 4. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/poznan-climate-change-conference-december-2008/cmp-4> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

4. Protokol Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/KP/CMP/2008/11, 19.03.2009) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2008/cmp4/eng/11.pdf> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

4. Protokol Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/KP/CMP/2008/11/Add.1 ve FCCC/KP/CMP/2008/11/Add.2, 19.03.2009) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2008/cmp4/eng/11a01.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2008/cmp4/eng/11a02.pdf> (Erişim Tarihleri: 06.04.2020)

³¹² 2001 yılında Marakeş'te gündeme gelen uyuma yönelik fonun bu şekilde işlerlik kazandığı görülmektedir. Uyum Fonu [*Fonds d'adaptation (fr.)*, *Adaptation Fund (ing.)*] olarak adlandırılan bu fon hakkında karar için bkz. FCCC/KP/CMP/2008/11/Add.2, Decision 1/CMP.4, 12.12.2008. Ayrıca bkz. "Mali Mekanizma" başlığı, s. 134, dn. 559.

³¹³ 15. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/copenhagen-climate-change-conference-december-2009/cop-15> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

15. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/2009/11, 30.03.2010) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2009/cop15/eng/11.pdf> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

15. Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/CP/2009/11/Add.1, 30.03.2010) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2009/cop15/eng/11a01.pdf> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

³¹⁴ 5. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/copenhagen-climate-change-conference-december-2009/cmp-5> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

5. Protokol Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/KP/CMP/2009/21, 30.03.2010) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2009/cmp5/eng/21.pdf> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

5. Protokol Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/KP/CMP/2009/21/Add.1, 30.03.2010) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2009/cmp5/eng/21a01.pdf> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

gerçekleştirilen Üçüncü Dünya İklim Konferansı (*World Climate Conference-3 – WCC-3*) ile de iklim bilim konusundaki güncel meseleler ve bilimsel ilerleme konusundaki hususlar ele alınmıştır.³¹⁵

2010 yılında Cancun’da düzenlenen 16. Taraflar Konferansı (*COP 16*)³¹⁶ ve 6. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 6*)³¹⁷ ile Kopenhag Uzlaşması ve KP mekanizmaları kapsamındaki gelişmeler üzerindeki görüşmelere devam edilmiştir.

2011 yılında Durban’da düzenlenen 17. Taraflar Konferansı’nda (*COP 17*)³¹⁸ KP sonrası ortaya çıkan tüm bu siyasi uzlaşma sürecinin bağlayıcı bir uluslararası andlaşma ile hukuki düzleme taşınabilmesi adına, en erken 2015 yılında üzerindeki çalışmaların biteceği ve en geç 2020 yılında yürürlüğe girecek bir protokol hazırlanması için Durban Geliştirilmiş Eylem Platformu Özel Çalışma Grubu [Durban Platformu] (*Ad Hoc Working Group on the Durban Platform for Enhanced Action - Durban Platform*) oluşturulmuştur. 7. Protokol Taraflar Toplantısı’nda

³¹⁵ Konferans tutanakları hakkında bilgi edinmek için bkz. World Meteorological Organization, **Proceedings of the World Climate Conference-3: with Conference declaration establishing a Global Framework for Climate Services**, Geneva, 31 August-4 September 2009, WMO – No. 1058, 2010, https://library.wmo.int/index.php?lvl=notice_display&id=12273#.YmGJoYXP23A (Erişim Tarihi: 07.04.2020).

³¹⁶ 16. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/cancun-climate-change-conference-november-2010/cop-16> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

16. Taraflar Konferansı görüşmeleri (**FCCC/CP/2010/7**, 15.03.2011) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2010/cop16/eng/07.pdf> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

16. Taraflar Konferansı’nda alınan kararlar (**FCCC/CP/2010/7/Add.1** ve **FCCC/CP/2010/7/Add.2**, 15.03.2011) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2010/cop16/eng/07a01.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2010/cop16/eng/07a02.pdf> (Erişim Tarihleri: 06.04.2020)

³¹⁷ 6. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/cancun-climate-change-conference-november-2010/cmp-6> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

6. Protokol Taraflar Konferansı görüşmeleri (**FCCC/KP/CMP/2010/12**, 15.03.2011) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2010/cmp6/eng/12.pdf> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

6. Protokol Taraflar Konferansı’nda alınan kararlar (**FCCC/KP/CMP/2010/12/Add.1** ve **FCCC/KP/CMP/2010/12/Add.2**, 15.03.2011) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2010/cmp6/eng/12a01.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2010/cmp6/eng/12a02.pdf> (Erişim Tarihleri: 06.04.2020)

³¹⁸ 17. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/durban-climate-change-conference-november-2011/cop-17> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

17. Taraflar Konferansı görüşmeleri (**FCCC/CP/2011/9**, 15.03.2012) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2011/cop17/eng/09.pdf> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

17. Taraflar Konferansı’nda alınan kararlar (**FCCC/CP/2011/9/Add.1** ve **FCCC/CP/2011/9/Add.2**, 15.03.2012) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2011/cop17/eng/09a01.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2011/cop17/eng/09a02.pdf> (Erişim Tarihleri: 06.04.2020)

(CMP 7)³¹⁹ ise KP’de yer alan sera gazları hakkında ve yıllara göre belirlenen sera gazı salım taahhütlerine ilişkin bazı değişiklikler önerilmiş; KP mekanizmalarının raporları değerlendirilmiştir. Ancak Durban’da gerçekleştirilen toplantıdan hemen sonra KP’ye hem ABD’nin taraf olmaması hem de Çin’in de herhangi bir sayısal değere sahip hedef içermeyen bir taraf olması sebebiyle, -özetle dünyanın en çok sera gazı salım miktarına sahip iki devletin yükümlülük altında olmamasının KP’nin etkinliğine darbe vurduğu gerekçesini ileri sürerek- Kanada’nın KP’den çekilme bildiriminde bulunduğu görülmektedir.³²⁰

2012 yılında Doha’da düzenlenen 18. Taraflar Konferansı (COP 18)³²¹ Bali Eylem Planı ile ortaya koyulmuş olan müzakere sürecinin sonuçları özetlenmiş; bir dönüm noktası olarak iklim değişikliğinden en fazla etkilenen ve iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine karşı hassas olan gelişmekte olan ülkelerin iklim değişikliği kaynaklı kayıp ve zararları konusunun müzakere konusu olduğu görülmüştür. 8. Protokol Taraflar Toplantısı’nda (CMP 8)³²² ise 7. Protokol Taraflar Toplantısı’nda önerilen KP değişiklikleri ele alınmış; 2012 yılında sona erecek olan sera gazı salım

³¹⁹ 7. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/durban-climate-change-conference-november-2011/cmp-7> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

7. Protokol Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/KP/CMP/2011/10, 15.03.2012) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2011/cmp7/eng/10.pdf> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

7. Protokol Taraflar Konferansı’nda alınan kararlar (FCCC/KP/CMP/2011/10/Add.1 ve FCCC/KP/CMP/2011/10/Add.2, 15.03.2012) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2011/cmp7/eng/10a01.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2011/cmp7/eng/10a02.pdf> (Erişim Tarihleri: 06.04.2020)

³²⁰ Bu bildirim 2010 yılında Kanada, Japonya ve Rusya tarafından ikinci taahhüt döneminde herhangi bir sera gazı salım taahhüdü üzerinden yükümlülüğe girilmeyeceği bildirimlerinin ardından gelen bir eylemdir.

³²¹ 18. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/doha-climate-change-conference-november-2012/cop-18> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

18. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/2012/8, 28.02.2013) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2012/cop18/eng/08.pdf> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

18. Taraflar Konferansı’nda alınan kararlar (FCCC/CP/2012/8/Add.1, FCCC/CP/2012/8/Add.2 ve FCCC/CP/2012/8/Add.3, 28.02.2013) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2012/cop18/eng/08a01.pdf>, <https://unfccc.int/resource/docs/2012/cop18/eng/08a02.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2012/cop18/eng/08a03.pdf> (Erişim Tarihleri: 07.04.2020)

³²² 8. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/doha-climate-change-conference-november-2012/cmp-8> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

8. Protokol Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/KP/CMP/2012/13, 28.02.2013) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2012/cmp8/eng/13.pdf> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

8. Protokol Taraflar Konferansı’nda alınan kararlar (FCCC/KP/CMP/2012/13/Add.1 ve FCCC/KP/CMP/2012/13/Add.2, 28.02.2013) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2012/cmp8/eng/13a01.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2012/cmp8/eng/13a02.pdf> (Erişim Tarihleri: 07.04.2020)

taahhütlerinin devamı olan 2013-2020 yıllarını içeren KP'nin ikinci taahhüt döneminin salım hedef değerleri kabul edilmiştir.³²³

2013 yılı sonunda Varşova'da gerçekleştirilen 19. Taraflar Konferansı (COP 19)³²⁴ mali meselelerin ve ormancılık ile ilgili faaliyetlerin odak alındığı kararları içermektedir. Özellikle Durban Platformu çalışmaları çerçevesinde, tarafların iklim değişikliği ile mücadele konusunda 2020 yılı sonrası için çabalarını yansıtacak Planlanan Ulusal Olarak Belirlenmiş Katkılar (*Intended Nationally Determined Contributions – INDCs*)³²⁵ ile ilgili hazırlıklarını uluslararası bağlayıcı bir belgenin kabul edilebileceği 2015 yılının Taraflar Konferansı öncesine kadar tamamlamaları beklenmiştir.³²⁶ Yine bir önceki toplantıda ele alınan ve toplantının yapıldığı yerin adıyla da anılan iklim değişikliğinin etkilerinden doğan kayıplar ve zararlar konusuyla ilgili olarak Varşova İklim Değişikliğinin Etkileriyle İlişkili Kayıp ve Zarar Uluslararası Mekanizması (*Warsaw International Mechanism for Loss and Damage associated with Climate Change Impacts*)³²⁷ kurulmuştur. 9. Protokol Taraflar Toplantısı (CMP 9)³²⁸ ise KP mekanizmalarının ve mali konuların gözden geçirildiği bir içeriğe sahiptir.

³²³ Bu konuda bkz. “*Ek I Listesi Taraflarına Özgü Yükümlülükler*” başlığı, s. 144-146.

³²⁴ 19. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/warsaw-climate-change-conference-november-2013/cop-19> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

19. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/2013/10, 31.01.2014) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2013/cop19/eng/10.pdf> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

19. Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/CP/2013/10/Add.1, FCCC/CP/2013/10/Add.2 ve FCCC/CP/2013/10/Add.3, 31.01.2014) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2013/cop19/eng/10a01.pdf>, <https://unfccc.int/resource/docs/2013/cop19/eng/10a02.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2013/cop19/eng/10a03.pdf> (Erişim Tarihleri: 07.04.2020)

³²⁵ Planlanan Ulusal Olarak Belirlenmiş Katkılar kavramında yer alan “Planlanan” terimi henüz yeni andlaşma yapılmadığı için kullanılmıştır. Dolayısıyla kavramın 2015 yılında kabul edilmesi öngörülen yeni andlaşmayı onaylayan taraflar açısından Ulusal Olarak Belirlenmiş Katkılar (*Nationally Determined Contributions – NDCs*) olarak ele alınacağı söylenebilir. Bkz. World Resources Institute, “What is an INDC?”, <https://www.wri.org/indc-definition> (Erişim Tarihi: 21.10.2021).

PA metninde de “Planlanan” terimi kullanılmamıştır.

2015 yılından itibaren tarafların bu kapsamda sundukları beyanlar hakkında bkz. <https://www4.unfccc.int/sites/submissions/INDC/Submission%20Pages/submissions.aspx> (Erişim Tarihi: 21.10.2021).

Türkiye'nin beyanı için bkz. https://www4.unfccc.int/sites/submissions/INDC/Published%20Documents/Turkey/1/The_INDC_of_TURKEY_v.15.19.30.pdf (Erişim Tarihi: 21.10.2021).

³²⁶ FCCC/CP/2013/10/Add.1, Decision 1/CP.19, 23.11.2013, 2.(b).

³²⁷ PA içerisinde kendisine yer bulan Varşova İklim Değişikliğinin Etkileriyle İlişkili Kayıp ve Zarar Uluslararası Mekanizması hakkında bilgi için bkz. “*Kayıp ve Zarar Mekanizması*” başlığı, s. 181-182.

³²⁸ 9. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/warsaw-climate-change-conference-november-2013/cmp-9> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

2014 yılına gelindiğinde, HİDP'in tüm çalışma gruplarının çalışmalarının nihayete ermesi ve aynı yılın Kasım ayında yayınlanan Beşinci Değerlendirme Sentez Raporu ile iklim değişikliği konusundaki yeni bilimsel bulgular Aralık ayında Lima'da gerçekleştirilen 20. Taraflar Konferansı'na (COP 20)³²⁹ yetiştirilmiştir. PA öncesinde yapılan bu son Taraflar Konferansı'nda tarafların Planlanan Ulusal Olarak Belirlenmiş Katkılar ve Ulusal Olarak Belirlenmiş Katkılar (*Nationally Determined Contributions – NDCs*)³³⁰ çerçevesi belirlenmeye çalışılmış; Lima İklim Eylemi Çağrısı (*Lima Call for Climate Action*) olarak adlandırılan kararın ekinde 2015 yılında kabul edilmesi öngörülen yeni andlaşmanın metnine ilişkin öğeler ayrıntılı bir şekilde ortaya koyulmuştur. Bunun yanı sıra diğer kararlarda mali meseleler ve teknik çalışmalarla ilgili bazı detaylar bulunmaktadır. 10. Protokol Taraflar Toplantısı'nda (CMP 10)³³¹ ise Uyum Fonu ve bazı diğer KP mekanizmaları hakkında görüşler ve öneriler verilmiştir.

Görüldüğü gibi 2015 yılına iklim değişikliği rejimine ilişkin kurumsal yapı konusunda pek çok yeni gelişme sağlanarak ve yeni bir uluslararası andlaşma konusunda mutabakata varılarak gelinmiştir. Bunun sonucu olarak Paris'te gerçekleşen 21. Taraflar Konferansı (COP 21)³³² sonucunda PA üzerinde uzlaşıya

9. Protokol Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/KP/CMP/2013/9, 31.01.2014) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2013/cmp9/eng/09.pdf> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

9. Protokol Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/KP/CMP/2013/9/Add.1, 31.01.2014) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2013/cmp9/eng/09a01.pdf> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

³²⁹ 20. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/lima-climate-change-conference-december-2014/cop-20> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

20. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/2014/10, 02.02.2015) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2014/cop20/eng/10.pdf> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

20. Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/CP/2014/10/Add.1, FCCC/CP/2014/10/Add.2 ve FCCC/CP/2014/10/Add.3, 02.02.2015) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2014/cop20/eng/10a01.pdf>, <https://unfccc.int/resource/docs/2014/cop20/eng/10a02.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2014/cop20/eng/10a03.pdf> (Erişim Tarihleri: 07.04.2020)

³³⁰ Bkz. "İklim Değişikliği ile İlgili Çalışmaların ve İklim Değişikliği Rejiminin Günümüze Uzanan Gelişim Süreci" başlığı, s. 75, dn. 325.

³³¹ 10. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/lima-climate-change-conference-december-2014/cmp-10> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

10. Protokol Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/KP/CMP/2014/9, 02.02.2015) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2014/cmp10/eng/09.pdf> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

10. Protokol Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/KP/CMP/2014/9/Add.1, 02.02.2015) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2014/cmp10/eng/09a01.pdf> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

³³² 21. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/paris-climate-change-conference-november-2015/cop-21> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

varılmıştır. Konferansta mali meseleler ve teknoloji aktarımı konusunda kararlar alınmakla birlikte, iklim değişikliğine uyum konusu üzerine eğilinmiştir. 11. Protokol Taraflar Toplantısı (CMP 11)³³³ kararları ise daha çok KP mekanizmalarıyla ilgili teknik detayları içeren bir yapıya sahiptir.

2016 yılında Marakeş'te yapılan 22. Taraflar Konferansı (COP 22)³³⁴, PA yürürlüğe girdikten sonra yapılan ilk Taraflar Konferansı olmuştur. Henüz 2015'te uzlaşya varılan PA'nın 2016 yılında yapılan bir sonraki Taraflar Toplantısı öncesinde yürürlüğe girmiş olması iklim değişikliği ile mücadele konusunda bir başarıya ve devletler arasındaki iş birliğine işaret etmektedir. Böylece bu toplantı aynı zamanda KP kapsamında yapılan 12. Protokol Taraflar Toplantısı'nın (CMP 12)³³⁵ ve PA kapsamında yapılan 1. Anlaşma Taraflar Toplantısı'nın (CMA 1)³³⁶ ilk oturumuna ev sahipliği yapmıştır. Hem Taraflar Toplantısı'nda hem de Protokol Taraflar

21. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/2015/10, 29.01.2016) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/10.pdf> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

21. Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/CP/2015/10/Add.1, FCCC/CP/2015/10/Add.2 ve FCCC/CP/2015/10/Add.3, 29.01.2016) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/10a01.pdf>, <https://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/10a02.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/10a03.pdf> (Erişim Tarihleri: 07.04.2020)

³³³ 11. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/event/cmp-11> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

11. Protokol Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/KP/CMP/2015/8, 29.01.2016) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2015/cmp11/eng/08.pdf> (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

11. Protokol Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/KP/CMP/2015/8/Add.1 ve FCCC/KP/CMP/2015/8/Add.2, 29.01.2016) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2015/cmp11/eng/08a01.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2015/cmp11/eng/08a02.pdf> (Erişim Tarihleri: 07.04.2020)

³³⁴ 22. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/marrakech-climate-change-conference-november-2016/cop-22> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

22. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/2016/10, 31.01.2017) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2016/cop22/eng/10.pdf> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

22. Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/CP/2016/10/Add.1 ve FCCC/CP/2016/10/Add.2, 31.01.2017) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2016/cop22/eng/10a01.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2016/cop22/eng/10a02.pdf> (Erişim Tarihleri: 08.04.2020)

³³⁵ 12. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/marrakech-climate-change-conference-november-2016/cmp-12> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

12. Protokol Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/KP/CMP/2016/8, 31.01.2017) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2016/cmp12/eng/08.pdf> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

12. Protokol Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/KP/CMP/2016/8/Add.1, 31.01.2017) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2016/cmp12/eng/08a01.pdf> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

³³⁶ 1. Anlaşma Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/past-conferences/marrakech-climate-change-conference-november-2016/cma-1> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

1. Anlaşma Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/PA/CMA/2016/3, 31.01.2017) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2016/cma1/eng/03.pdf> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

1. Anlaşma Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/PA/CMA/2016/3/Add.1, 31.01.2017) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2016/cma1/eng/03a01.pdf> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

Toplantısı'nda birçok farklı mali meselenin yanı sıra PA ile uyum konusu ele alınmıştır. Buna ek olarak iklim değişikliği ile mücadele için Küresel İklim Eylemi İçin Marakeş Ortaklığı (*Marrakech Partnership for Global Climate Action*)³³⁷ programı başlatılmış; 2020 yılına gelmeden iklim mücadelesini devletler dışındaki aktörlerle de birlikte toplu, gerekli mali destek sağlanmış ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine uygun bir şekilde yürütüleceğine ilişkin siyasi bir belge olan İklim ve Sürdürülebilir Kalkınmaya İlişkin Marakeş Eylem Duyurusu (*Marrakech Action Proclamation for Our Climate and Sustainable Development*)³³⁸ kabul edilmiştir. Anlaşma Taraflar Toplantısı'nda ise PA'nın uygulanması ile ilgili öğelerin en geç 2018 yılındaki Anlaşma Taraflar Toplantısı'na yetiyecek şekilde tamamlanması öngörülmüştür.

2017 yılında gerçekleşen ilk önemli gelişme ABD'nin PA'dan çekileceğini açıklamasıdır.³³⁹ Ancak PA'nın 28. maddesine göre bir devletin bu andlaşmadan çekilme bildiriminde bulunabilmesi için andlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren üç yıl beklemesi gerekmektedir.³⁴⁰ Bu durum iklim değişikliği ile mücadele konusunda uluslararası iş birliğinin sürdürülmesinin imkanları hakkında şüphe doğurmuş; ABD tarafından andlaşmadan çekilme bildiriminin yapılacağı yıl olan 2019'un merakla beklenmesine yol açmıştır. Bu yeni gelişme sonrasında toplanan 2017 yılındaki 23. Taraflar Konferansı (*COP 23*)³⁴¹, 13. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 13*)³⁴² ve 1. Anlaşma Taraflar Toplantısı'nın ikinci oturumu (*CMA 1-2*)³⁴³ Fiji

³³⁷ Program hakkında bilgi için bkz. <https://unfccc.int/climate-action/marrakech-partnership-for-global-climate-action> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

³³⁸ Bildiri için bkz. https://unfccc.int/files/meetings/marrakech_nov_2016/application/pdf/marrakech_action_proclamation.pdf (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

³³⁹ Crawford, dönemin ABD başkanı tarafından yapılan konuşma incelendiğinde ABD'nin çekilme gerekçelerini dayandığı sebepleri mali yük, PA'nın amacına ulaşamayacak olması ve egemenlik olarak üç temel başlıkta ele alınabileceğini belirtmiştir. Bkz. James Crawford, "The Current Political Discourse Concerning International Law", *The Modern Law Review*, Vol. 81 No. 1, January 2018, s. 19-21.

³⁴⁰ Bkz. PA m. 28.

³⁴¹ 23. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/un-climate-change-conference-november-2017/sessions-of-negotiating-bodies/cop-23> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

23. Taraflar Konferansı görüşmeleri (**FCCC/CP/2017/11**, 08.02.2018) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2017/cop23/eng/11a.pdf> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

23. Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (**FCCC/CP/2017/11/Add.1** ve **FCCC/CP/2017/11/Add.2**, 08.02.2018) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2017/cop23/eng/11a01.pdf> ve <https://unfccc.int/resource/docs/2017/cop23/eng/11a02.pdf> (Erişim Tarihleri: 08.04.2020)

³⁴² 13. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/un-climate-change-conference-november-2017/sessions-of-negotiating-bodies/cmp-13> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

adına Almanya'nın Bonn kentinde düzenlenmiştir. 23. Taraflar Konferansı'nda mali, teknik ve teknoloji aktarımı ile ilgili mekanizmalar hakkında kararlar alınmıştır. 13. Protokol Taraflar Toplantısı'nda Uyum Fonu ile KP mekanizmaları hakkında kararlar alınmışken; 1. Anlaşma Taraflar Toplantısı'nın ikinci oturumu ise 2018 yılında tamamlanacak çalışmalara bağlı olduğu için sadece toplantıların ev sahibine teşekkürlerin iletildiği mesaj ile tamamlanmıştır.

2018 yılında Katoviçe'de düzenlenen 24. Taraflar Konferansı'nda (COP 24)³⁴⁴ iklim değişikliği ile mücadele konusunda oluşturulmuş olan birçok komite ve mekanizmanın konuyla ilgili son durumu değerlendiren rapor ve görüşleri değerlendirilmiş; mali mekanizmalar ile teknoloji aktarımı mekanizmaları arasındaki eşgüdümün önemi konusunda karar alınmıştır. 14. Protokol Taraflar Toplantısı'nda (CMP 14)³⁴⁵ aynı bir önceki toplantı gibi Uyum Fonu ile KP mekanizmaları hakkında kararlar alınmıştır. 1. Anlaşma Taraflar Toplantısı'nın üçüncü oturumunda (CMA 1-3)³⁴⁶ ise PA'nın farklı alanlarda nasıl uygulanacağına ilişkin kuralları içeren

13. Protokol Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/KP/CMP/2017/7, 08.02.2018) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2017/cmp13/eng/07.pdf> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

13. Protokol Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/KP/CMP/2017/7/Add.1, 08.02.2018) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2017/cmp13/eng/07a01.pdf> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

³⁴³ 1-2. Anlaşma Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/un-climate-change-conference-november-2017/sessions-of-negotiating-bodies/cma-1-2> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

1-2. Anlaşma Taraflar Konferansı görüşmeleri ve kararları (FCCC/PA/CMA/2017/2, 08.02.2018) için bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/2017/cma/eng/02.pdf> (Erişim Tarihi: 08.04.2020)

³⁴⁴ 24. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/katowice-climate-change-conference-december-2018/sessions-of-negotiating-bodies/cop-24> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

24. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/2018/10, 19.03.2019) için bkz. <https://undocs.org/en/FCCC/CP/2018/10> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

24. Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/CP/2018/10/Add.1 ve FCCC/CP/2018/10/Add.2, 19.03.2019) için bkz. <https://undocs.org/FCCC/CP/2018/10/ADD.1> ve <https://undocs.org/FCCC/CP/2018/10/ADD.2> (Erişim Tarihleri: 09.04.2020)

³⁴⁵ 14. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/katowice-climate-change-conference-december-2018/sessions-of-negotiating-bodies/cmp-14> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

14. Protokol Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/KP/CMP/2018/8, 19.03.2019) için bkz. <https://undocs.org/FCCC/KP/CMP/2018/8> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

14. Protokol Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/KP/CMP/2018/8/Add.1, 19.03.2019) için bkz. <https://undocs.org/FCCC/KP/CMP/2018/8/ADD.1> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

³⁴⁶ 1-3. Anlaşma Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/katowice-climate-change-conference-december-2018/sessions-of-negotiating-bodies/cma-1-3> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

1-3. Anlaşma Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/PA/CMA/2018/3, 19.03.2019) için bkz. <https://undocs.org/FCCC/PA/CMA/2018/3> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

1-3. Anlaşma Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/PA/CMA/2018/3/Add.1 ve FCCC/PA/CMA/2018/3/Add.2, 19.03.2019) için bkz. <https://undocs.org/FCCC/PA/CMA/2018/3/ADD.1> ve <https://undocs.org/FCCC/PA/CMA/2018/3/ADD.2> (Erişim Tarihleri: 09.04.2020)

bir çalışma programı kabul edilmiş; iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı yanıt stratejilerinin geliştirilmesi konusunda Müdahale Önlemlerinin Uygulanmasının Etkileri Hakkında Katoviçe Uzmanlar Komitesi (*Katowice Committee of Experts on the Impacts of the Implementation of Response Measures*) kurulmuştur.

4 Kasım 2019 tarihinde ABD resmen kendisinden beklenen çekilme bildiriminde bulunmuştur.³⁴⁷ PA'nın 28. maddesine göre ilgili bildirimin etki doğurması için on iki ay beklenmesi gerekmektedir.³⁴⁸ Bu nedenle çekilme bildiriminden on iki ay sonrasına denk gelen 4 Kasım 2020 tarihinde ABD PA'nın tarafı olmayacağı belirlenmiştir. Bu arada aynı yıl içerisinde Santiago'da gerçekleşmesi planlanan toplantılar Şili'deki olaylar sebebiyle iptal edilmiş; toplantılar İspanya'nın teklifi ile Madrid kentine alınmıştır.³⁴⁹ Burada yapılan 25. Taraflar Konferansı'nda (COP 25)³⁵⁰ da bir önceki toplantıya benzer şekilde iklim değişikliği ile mücadele konusunda oluşturulmuş olan birçok komite ve mekanizmanın konuyla ilgili son durumu değerlendiren rapor ve görüşleri değerlendirilmiştir. 15. Protokol Taraflar Toplantısı'nda (CMP 15)³⁵¹ da daha önceki iki toplantıya benzer şekilde Uyum Fonu ile KP mekanizmaları hakkında kararlar alındığı görülmektedir. 2. Anlaşma Taraflar Toplantısı'nda (CMA 2)³⁵² alınan kararlarda ise PA'nın nasıl uygulanacağına ilişkin kuralları içeren çalışma programı üzerindeki çalışmaların devam ettirildiği ancak tamamlanmadığı görülmektedir. Aynı

³⁴⁷ ABD'nin çekilme bildirimi için bkz. <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2019/CN.575.2019-Eng.pdf> (Erişim Tarihi: 20.10.2021)

³⁴⁸ Bkz. PA m. 28.

³⁴⁹ The Guardian, **Spain offers to host UN climate conference after Chile cancellation**, Sam Jones, 31.10.2019, <https://www.theguardian.com/world/2019/oct/31/spain-offers-host-un-climate-conference-after-chile-cancellation> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

³⁵⁰ 25. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/event/cop-25> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

25. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/2019/13, 16.03.2020) için bkz. <https://undocs.org/en/FCCC/CP/2019/13> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

25. Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/CP/2019/13/Add.1 ve FCCC/CP/2019/13/Add.2, 16.03.2020) için bkz. <https://undocs.org/FCCC/CP/2019/13/ADD.1> ve <https://undocs.org/FCCC/CP/2019/13/ADD.2> (Erişim Tarihleri: 09.04.2020)

³⁵¹ 15. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/event/cmp-15> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

15. Protokol Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/KP/CMP/2019/8, 16.03.2020) için bkz. <https://undocs.org/FCCC/KP/CMP/2019/8> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

15. Protokol Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/KP/CMP/2019/8/Add.1, 16.03.2020) için bkz. <https://undocs.org/FCCC/KP/CMP/2019/8/ADD.1> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

³⁵² 2. Anlaşma Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/event/cma-2> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

2. Anlaşma Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/PA/CMA/2019/6, 16.03.2020) için bkz. <https://undocs.org/FCCC/PA/CMA/2019/6> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

2. Anlaşma Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/PA/CMA/2019/6/Add.1, 16.03.2020) için bkz. <https://undocs.org/FCCC/PA/CMA/2019/6/ADD.1> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

ayrı her toplantıda Müdahale Önlemlerinin Uygulanmasının Etkileri Hakkında Katoviçe Uzmanlar Komitesi'nin çalışma planı hakkında kararlar alınmıştır.

2020 yılı hem KP'deki ikinci taahhüt döneminin sona ermesi³⁵³ hem de PA ile ortaya koyulan Ulusal Olarak Belirlenmiş Katkılar sistemi³⁵⁴ ve bu sistemdeki beyanlarla bağlantılı küresel stok ölçümü [*bilan mondial (fr.), global stocktake (ing.)*]³⁵⁵ açısından iklim değişikliği ile mücadelede yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir. Ancak 2020 yılının Kasım ayında Glasgow'da yapılacak olan 26. Taraflar Konferansı (COP 26), 16. Protokol Taraflar Toplantısı (CMP 16) ve 3. Anlaşma Taraflar Toplantısı (CMA 3) ise koronavirüs (COVID-19) pandemisi sebebiyle 2021 yılına ertelenmiştir.³⁵⁶

2021 yılında iklim değişikliği konusunda kuşkusuz ki ilk önemli gelişme ABD'nin PA'ya yeniden katılmasını seçim vaatleri arasında sunan başkan adayı Joe Biden'in başkan seçildikten sonra 20 Ocak 2021 tarihinde ilgili seçim vaadini yerine getirmesidir.³⁵⁷ Böylece PA'nın 21. maddesi ile belirlenen otuz günlük katılma süreci işledikten sonra 19 Şubat 2021 tarihinde ABD PA'ya yeniden taraf olmuştur.³⁵⁸ Yılın sonunda ertelenen 26. Taraflar Konferansı, 16. Protokol Taraflar Toplantısı ve 3. Anlaşma Taraflar Toplantısı Glasgow'da yapılmıştır. 26. Taraflar Konferansı'nda³⁵⁹ yapılan Glasgow İklim Paketi (*Glasgow Climate Pact*)³⁶⁰ ile 16. Protokol Taraflar

³⁵³ Bkz. “*Ek I Listesi Taraflarına Özgü Yükümlülükler*” başlığı, s. 145-146.

³⁵⁴ Bu yönde PA tarafından oluşturulan sisteme göre taraflardan ilgili uygulama zaman çerçevelerine bakılmaksızın 2020 yılı sonrasında her beş yılda bir (2025, 2030...) Ulusal Olarak Belirlenmiş Katkılar'ını sunmaları beklenmektedir. (PA m. 4/9)

³⁵⁵ Küresel stok ölçümü PA'nın 14. maddesi ile getirilmiş olan ve PA'nın uygulanması çerçevesinde ilgili veriler incelenerek iklim değişikliği ile mücadelede katedilen toplu ilerlemenin değerlendirildiği bir uygulamadır.

Bu uygulama, aksi Anlaşma Taraflar Toplantısı tarafından kararlaştırılmadıkça ilki 2023 yılında yapılmak üzere her beş yılda bir (2028, 2033...) yapılacaktır. (Bkz. PA m. 14/2)

Ayrıca bkz. “*Uygulama ve Uygunluk Sistemi*” başlığı, s. 183-185.

³⁵⁶ Bu konudaki duyuru için bkz. UN Climate Press Release, 01.04.2020, <https://unfccc.int/news/cop26-postponed> (Erişim Tarihi: 10.04.2020)

³⁵⁷ ABD'nin katılma bildirimi için bkz. <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2021/CN.10.2021-Eng.pdf> (Erişim Tarihi: 20.10.2021)

³⁵⁸ Bkz. PA m. 21/3.

³⁵⁹ 26. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/event/cop-26> (Erişim Tarihi: 10.07.2022)

26. Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/CP/2021/12, 08.03.2021) için bkz. <https://undocs.org/en/FCCC/CP/2021/12> (Erişim Tarihi: 10.07.2022)

26. Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/CP/2021/12/Add.1 ve FCCC/CP/2021/12/Add.2, 08.03.2021) için bkz. <https://undocs.org/FCCC/CP/2021/12/ADD.1> ve <https://undocs.org/FCCC/CP/2021/12/ADD.2> (Erişim Tarihleri: 10.07.2022)

³⁶⁰ FCCC/CP/2021/12/Add.1, Decision 1/CP.26, 13.11.2021; FCCC/KP/CMP/2021/8/Add.1, Decision 1/CMP.16, 13.11.2021; FCCC/PA/CMA/2021/10/Add.1, Decision 1/CMA.3, 13.11.2021.

Toplantısı'na³⁶¹ hem de Anlaşma Taraflar Toplantısı'na³⁶² etkili olacak şekilde iklim değişikliğiyle mücadelenin aciliyeti kapsamında uyum, uyum finansmanı, azaltmanın³⁶³ yanı sıra mali kaynak, teknoloji aktarımı ve kapasite artırımı, kayıp ve zarar, uygulama ve eşgüdüm konularında değerlendirmeler yapılmıştır.

27. Taraflar Konferansı (COP 27),³⁶⁴ 17. Protokol Taraflar Toplantısı (CMP 17)³⁶⁵ ve 4. Anlaşma Taraflar Toplantısı (CMA 4)³⁶⁶ 2022 yılında Şarm El-Şeyh (Sharm El Sheikh) kentinde yapılmıştır. Bilimsel gelişmeler konusunda ise HİDP tarafından yapılacak olan Altıncı Değerlendirme Sentez Raporu (AR6 Synthesis Report: Climate Change 2023)³⁶⁷ 2023 yılında yapılması planlanan küresel stok ölçümüne yetişmek üzere 2023 yılının Mart ayında tamamlanmıştır.³⁶⁸

III. Uluslararası Hukukta İklim Değişikliği Rejimi

İklim değişikliğinin uluslararası hukuka konu olduğu rejim, bir çerçeve andlaşma olan ve rejimin temeli olarak taşıyıcı bir role sahip BMİDÇS üzerine kurulan bir sistem üzerinden bütünleşmiştir. Bu sisteme, sistem içerisinde kendi

³⁶¹ 16. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/event/cmp-16> (Erişim Tarihi: 10.07.2022)

16. Protokol Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/KP/CMP/2021/8, 08.03.2021) için bkz. <https://undocs.org/FCCC/KP/CMP/2021/8> (Erişim Tarihi: 10.07.2022)

16. Protokol Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/KP/CMP/2021/8/Add.1, 08.03.2021) için bkz. <https://undocs.org/FCCC/KP/CMP/2021/8/ADD.1> (Erişim Tarihi: 10.07.2022)

³⁶² 3. Anlaşma Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/event/cma-3> (Erişim Tarihi: 10.07.2022)

3. Anlaşma Taraflar Konferansı görüşmeleri (FCCC/PA/CMA/2021/10, 08.03.2021) için bkz. <https://undocs.org/FCCC/PA/CMA/2021/10> (Erişim Tarihi: 10.07.2022)

3. Anlaşma Taraflar Konferansı'nda alınan kararlar (FCCC/PA/CMA/2021/10/Add.1, FCCC/PA/CMA/2021/10/Add.2 ve FCCC/PA/CMA/2021/10/Add.3, 08.03.2021) için bkz. <https://undocs.org/FCCC/PA/CMA/2021/10/ADD.1>, <https://undocs.org/FCCC/PA/CMA/2021/10/ADD.2> ve <https://undocs.org/FCCC/PA/CMA/2021/10/ADD.3> (Erişim Tarihleri: 10.07.2022)

³⁶³ Azaltma kapsamında kömür ve fosil yakıtlar gibi kaynaklarla sağlanan enerjinin temiz enerji kaynaklarına dönüşüm girişimlerinin hızlandırılması konusunda çağrı yapılmıştır. Bkz. FCCC/CP/2021/12/Add.1, Decision 1/CP.26, p. 20.

³⁶⁴ 27. Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/event/cop-27> (Erişim Tarihi: 20.12.2022)

³⁶⁵ 17. Protokol Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/event/cmp-17> (Erişim Tarihi: 20.12.2022)

³⁶⁶ 4. Anlaşma Taraflar Konferansı hakkındaki belgeler için bkz. <https://unfccc.int/event/cma-4> (Erişim Tarihi: 20.12.2022)

³⁶⁷ Altıncı Değerlendirme Sentez Raporu'nun hazırlanma süreci hakkında bilgi için bkz. <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-cycle/> (Erişim Tarihi: 21.10.2021)

³⁶⁸ Altıncı Değerlendirme Sentez Raporu'nun çalışma sürecinin planı hakkında bilgi için bkz. https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2020/04/AC6_Brochure_2020.pdf (Erişim Tarihi: 18.11.2020) <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-cycle/> (Erişim Tarihi: 21.10.2021)

rollerine sahip tuğlalar olarak görülebilecek andlaşmalar, protokoller, planlar, kararlar vb. düzenli olarak döşenmeye devam edilmektedir. Ancak kuşkusuz ki bu tuğlalar arasında, birer uluslararası andlaşma olarak BMİDÇS'yi tamamlayıcı nitelikleri açısından sahip oldukları farklılık göz önüne alındığında, KP'nin ve PA'nın önemli bir rolünün bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla iklim değişikliği rejimini daha detaylı inceleyebilmek ve bu rejimdeki hukuki düzenlemeleri daha iyi anlayabilmek için iklim değişikliği rejimine BMİDÇS, KP ve PA temelli olarak değinilecektir. Ancak bu inceleme, bahsedilen düzenlemelerin sadece yapıldığı tarihteki gelişmeleri değil, bir bütün olarak bu düzenlemelerin yapılması ertesindeki gelişmeleri ve günümüzdeki bakış açısını da kapsayacak şekilde yapılacaktır.

A. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS)³⁶⁹

1. Yapılması, Onay Durumu ve İçindekiler

Rio Konferansı sırasında imzaya açılan ve 21 Mart 1994 tarihinde elli devletin onay işlemlerini tamamlaması sonucunda yürürlüğe giren³⁷⁰ BMİDÇS'nin 2023 yılının haziran ayı itibarıyla kabul, katılma, halefiyet veya onaylama yoluyla 198 tarafı bulunmaktadır.³⁷¹

BMİDÇS, giriş bölümü, 26 madde ve 2 ekten oluşmaktadır. Sözleşme içerisinde giriş bölümünden sonra sırasıyla tanımlar, amaç, ilkeler, taahhütler, kurumsal yapı ile diğer hususlar düzenlenmiştir.

³⁶⁹ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1771, s. 107 vd.

³⁷⁰ Yürürlüğe girme konusunda bkz. BMİDÇS m. 23(1): “Sözleşme, Ellinci onay, kabul, uygun bulma veya katılma belgesinin tevdiini izleyen, doksanıncı gün yürürlüğe girecektir.”

³⁷¹ BMİDÇS'nin onay durumu hakkında bilgi için bkz. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7&chapter=27&Temp=mtdsg3&clang=_en; <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-convention/status-of-ratification/status-of-ratification-of-the-convention> (Erişim Tarihleri: 01.06.2023).

193 devlet, BM Genel Kurulu gözlemci devleti Filistin ile BM'ye üye olmayan Niue ve Cook Adaları'nın yanı sıra AB de BMİDÇS tarafıdır. 2022 yılına kadar gözlemci devlet statüsünde olan Papalık Makamı 6 Temmuz 2022 tarihinde BMİDÇS'ye taraf olarak katılınca andlaşmanın taraf sayısı 198 olmuştur.

Türkiye BMİDÇS'yi 16.10.2003 tarihli 4990 sayılı Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine Katılmamızın Uygun Bulunduğuna Dair Kanun (Resmî Gazete, Tarih: 20.10.2003, Sayı: 25266) ile uygun bulmuş; 11.11.2003 tarihli 2003/6458 sayılı Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine Katılmamız Hakkında Karar (Resmî Gazete, Tarih: 20.10.2003, Sayı: 25266) ile onaylamıştır. Katılım belgesini de BM Genel Sekreterliği'ne tevdi ederek 24.02.2004 tarihinde BMİDÇS'ne katılmıştır.

2. Amaç

BMİDÇS'nin amacı 2. maddesinde bulunmaktadır. Bu maddeye göre;
“İşbu Sözleşmenin ve Taraflar Konferansının benimseyebileceği herhangi bir ilgili yasal belgenin nihai amacı, Sözleşmenin ilgili hükümlerine göre, atmosferdeki sera gazı birikimlerini, iklim sistemi üzerindeki tehlikeli insan kaynaklı etkiyi önleyecek bir düzeyde durdurmayı başarmaktır. Böyle bir düzeye ekosistemin iklim değişikliğine doğal bir şekilde uyum sağlamasına, gıda üretiminin zarar görmeyeceği ve ekonomik kalkınmanın sürdürülebilir şekilde devamına izin verecek bir zaman dahilinde ulaşılmalıdır.”

Madde içeriğinde ilk cümlede görüleceği üzere Sözleşmenin nihai amacı atmosferdeki sera gazı birikimlerini önleme üzerine kurulmuştur. Önleme amacını somutlaştıran temel sayısal gösterge atmosferdeki sera gazı birikiminin oranıdır. Küresel ısınma ile atmosferdeki sera gazı oranı³⁷² arasındaki ilişkinin bilimsel olarak kanıtlanmış olması da öncelikli amacın bu oranı belli bir seviyede dengeleyerek [*stabiliser (fr.) stabilization (ing.)*]³⁷³, sera gazı birikiminin sayısal olarak daha fazla artmasının önlenmesi üzerine şekillendiğini göstermektedir.³⁷⁴ Bu amaç, atmosferdeki sera gazı birikimlerini arttırmamak ve bu kapsamda getirilen sera gazı salımlarını azaltma [*atténuer (fr.), mitigation (ing.)*]³⁷⁵ konusundaki taahhütler üzerinden gerçekleştirilecektir.³⁷⁶

³⁷² Bu oran her milyon birimde yer alan parçalar [*parties par million (fr.), parts per million (ing.) – ppm*] olarak hesaplanmaktadır.

³⁷³ Resmî Gazete’de yer alan Türkçe çeviride sera gazları oran üzerinden değil birikim üzerinden değerlendirildiği için Fransızca metinde kullanılan “*stabiliser*” ile İngilizce metinde kullanılan “*stabilization*” sözcüklerinin karşılığında dengelemek fiili yerine durdurmak fiili tercih edilmiştir. Ancak bu çalışmada oran üzerinden bir değerlendirme yapılarak ilgili metinlere uygun olarak dengelemek fiili tercih edilecektir.

³⁷⁴ Bu noktada atmosferdeki sera gazı oranının dengelenmesi ile iklim sisteminin dengelenmesinin aynı şey olmadığını gözden kaçırmamak gerektiği belirtilmiştir. Nitekim, sera gazlarının uzun ömürleri nedeniyle atmosferde bir süre daha kalacağı hususu iklim sisteminin durağanlığı ile bir arada düşünülünce, iklimin dengelenmesi daha uzun sürecektir. Bkz. Roda Verheyen, **Climate Change Damage and International Law: Prevention Duties and State Responsibility**, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2005, s. 55.

³⁷⁵ Azaltma, HİDP tarafından Üçüncü Değerlendirme Sentez Raporu’nda “*Sera gazı kaynaklarını azaltmak veya yutaklarını arttırmak için insan kaynaklı bir müdahale*” olarak tanımlanmışken; (IPCC, **Climate Change 2001: Synthesis Report**, s. 379.) Dördüncü Değerlendirme Sentez Raporu’nda aynı tanım tercih edilerek bu tanıma ek olarak azaltmanın bu yöndeki ikame teknolojilerin uygulanması yönündeki politikayı içerdiğini belirtilmiş; (IPCC, **Climate Change 2007: Synthesis Report**, s. 84); Beşinci Değerlendirme Sentez Raporu’nda da yine aynı tanım üzerinden iklim değişikliğini sınırlandırmaya yönelik olan, radyasyon dengesini değiştirebilecek partikül madde emisyonlarının

Madde içerisinde atmosferdeki sera gazı birikimlerini azaltma için belirlenen eşik değeri “iklim sistemi üzerindeki tehlikeli insan kaynaklı müdahaleyi [*perturbation anthropique dangereuse du systime climatique (fr.)*, *dangerous anthropogenic interference with the climate system (ing.)*]” önleyecek bir düzeyde durdurmak olarak belirtilmiştir. Dikkat çekici olan bu ifade ile BMİDÇS’nin iklim sistemi üzerindeki insan kaynaklı tüm müdahaleleri değil yalnızca “tehlikeli” müdahaleyi önleme amacına sahip olduğu görülecektir. Bu durumda iklim sistemi için, ne kadar sera gazı birikiminin tehlikeli müdahaleye yol açtığı ve tehlikeli müdahaleyi oluşturan oranın miktarının nasıl belirleneceği gibi sorular ortaya çıkmıştır.³⁷⁷ BMİDÇS içerisinde müdahalenin ne zaman tehlikeli boyuta ulaştığına ilişkin eşik konusunda somut bir ölçüt ortaya koyulmamış olsada; tehlikeli boyutun ne zaman ortaya çıkacağına ilişkin bilimsel kanıtlar, Sanayi Devrimi’nden önceki zamana göre 2°C lik ve hatta en fazla 1.5°C lik bir ısınmaya işaret etmektedir.³⁷⁸

Bu duruma ek olarak BMİDÇS 2. maddesinin ilk cümlesi ile belirlenen atmosferdeki sera gazı oranının azaltım yükümlülükleri yoluyla dengelenmesi amacıyla “*ekosistemin iklim değişikliğine doğal bir şekilde uyum sağlamasına, gıda üretiminin zarar görmeyeceği ve ekonomik kalkınmanın sürdürülebilir şekilde devamına izin verecek bir zaman dahilinde*” ulaşılmaması gereği ortaya koyulmuştur. Maddenin ikinci cümlesinin bu kaleme alınış şekli, belli düzeyde iklim değişikliğinin kaçınılmaz olduğunun kabul edildiğini göstermektedir.

azaltılması da dahil olmak üzere (örneğin siyah karbon) iklim değişikliğine doğrudan veya dolaylı olarak katkıda bulunabilecek troposferik ozon oranını değiştirebilen karbon monoksit, azot oksitler, Uçucu Organik Bileşikler ve diğer kirletici emisyonlar gibi maddelerin kaynaklarını azaltmanın da değerlendirildiği belirtilmektedir. (IPCC, **Climate Change 2014: Synthesis Report**, s. 125.)

³⁷⁶ BMİDÇS tarafından getirilen taahhütler için bkz. “*Taahhütler*” başlığı, s. 116-124.

³⁷⁷ Tehlikeli etkinin nasıl belirleneceği konusundaki detaylı bir değerlendirme için bkz. Verheyen, **Climate Change Damage...**, s. 58 vd.

³⁷⁸ “Tehlikeli” olma eşiğinin ne zaman başladığı konusunda karar alma yetkisi BMİDÇS m. 7/2(m) gereği amacı yorumlama konusunda karar alma yetkisine sahip olan Taraflar Konferansı’ndadır. Taraflar Konferansı bu konuda aldığı kararlarda bilimsel bulgulara göre hareket etmek durumundadır. Bkz. Silke Marie Christiansen, **Climate Conflicts – A Case of International Environmental and Humanitarian Law**, Springer, 2016, s. 60.

Ancak Taraflar Konferansı’nın aldığı kararların hukuki değeri konusunda tartışmalar bulunmaktadır. (Bu konuda bkz. “*Taraflar Konferansı*” başlığı, s. 124-128.) Taraflar Konferansı’nın bu konudaki aldığı kararlar tartışmaya açık olsa bile bahsedilen değerler 2015 yılında akdedilen PA içerisinde amaç kısmında kendisine yer bularak bir uluslararası andlaşmaya bağlı hükümler haline gelmiştir.

Atmosferdeki sera gazı birikiminin artması nedeniyle BMİDÇS'nin yapıldığı zamanın çok daha öncesinden beri iklimde yaşanan değişikliklerin bilindiği ve bu değişikliklerin sera gazı birikiminde bir dengelenme sağlansa bile devam edeceği düşünüldüğünde, sadece azaltmanın iklim değişikliği konusunda yeterli olmayacağı görülmüştür. Bu durumda iklim değişikliği çevre üzerinde etkilerini göstermeye devam edeceği için, uyum [*adaptation (fr.)*, *adaptation (ing.)*]³⁷⁹ yoluyla bu etkilerin yaratacağı sorunları çözmek gerektiği de düzenlenmiştir. Bu nedenle BMİDÇS 2. maddesinde geçen uyum teriminin iklim değişikliği nedeniyle ekolojik dengenin bozulmasını önlemek; bozulmanın önlenemediği durumlarda ekosistemin oluşan koşullara göre mümkün olduğunca doğal bir şekilde insan eliyle düzenlenmesine olanak sağlamak için eklendiği belirtilebilir. HİDP tarafından uyumun, iklim değişikliğini azaltma çabalarını tamamlamak için tüm ölçeklerde gerekli bir strateji olduğu belirtilmektedir.³⁸⁰

Uyumu gerçekleştirebilmek için, BMİDÇS 3. maddesinin 3. paragrafı ile, uyum konusunu içeren politikalar ve tedbirlerin (önlemlerin), taraflarca iş birliğiyle yerine getirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Yine taahhütleri içeren BMİDÇS 4. maddesinin 1. paragrafının (b) bendinde “*iklim değişikliğine uyumu kolaylaştıracak önlemlerin oluşturulması, uygulanması, yayınlanması ve düzenli olarak güncelleştirilmesi*”, (e) bendinde “*iklim değişikliğinin etkilerine uyum hazırlığında yapılacak olan iş birliğinde, kıyı kuşağı yönetimi, su kaynakları ve tarım ile özellikle Afrika'daki kuraklık, çölleşme ve sellerden etkilenen alanların korunması ve*

³⁷⁹ Uyum, HİDP tarafından Üçüncü Değerlendirme Sentez Raporu'nda “*Değişen doğal sistemler ve beşerî sistemlere alışma*” olarak tanımlanmış; dolayısıyla iklim değişikliğine uyum, iklim değişikliğinin zararlarını azaltma ya da faydalarından yararlanma üzerine olan ve doğal veya beşerî sistemlerde mevcut ya da beklenen iklim uyarılarına göre yapılan bir ayarlamayı içermektedir. Uyum türleri ise yapılış şekline göre ön alıcı veya tepkisel; özel veya kamusal, özerk veya planlı olabilir. (IPCC, **Climate Change 2001: Synthesis Report**, s. 365.)

Dördüncü Değerlendirme Sentez Raporu'nda uyum ise doğal ve beşerî sistemlerin mevcut veya beklenen iklim değişikliği etkilerine karşı hassaslığını azaltmaya yönelik girişimler ve önlemler olarak tanımlanmıştır. Uyum türleri Üçüncü Değerlendirme Sentez Raporu ile aynı sayılmış; uyum faaliyetlerine örnek olarak nehir veya kıyı bentlerini yükseltmek, hassas olan bitkilerin yerine sıcağa daha fazla dayanıklı olan bitkilerle ikamesi, vb. verilmiştir. (IPCC, **Climate Change 2007: Synthesis Report**, s. 76.)

Beşinci Değerlendirme Sentez Raporu'nda Üçüncü Değerlendirme Sentez Raporu'nda yer alan aynı uyum tanımı verilmiştir. Beşerî sistemlerde, uyum, zararı azaltmayı ya da zarardan kaçınmayı veya fayda fırsatlarından yararlanmayı amaçlamaktayken; bazı doğal sistemlerde, insan müdahalesi beklenen iklime ve bunun etkilerine uyum sağlamayı kolaylaştırabileceği belirtilmiştir. (IPCC, **Climate Change 2014: Synthesis Report**, s. 118.)

³⁸⁰ IPCC, **Summary For Policymakers, Climate Change 2001: Impacts, Adaptation, and Vulnerability**, A Report of Working Group II of the Intergovernmental Panel on Climate Change, 2001, <https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/07/wg2TARsummaries.pdf> (Erişim Tarihi: 04.05.2021), s. 6-8.

rehabilitasyonu için uygun ve entegre planlar hazırlanması ve geliştirilmesi” ve (f) bendinde “iklim değişikliğine uyum sağlamak amacıyla alınan önlemler ve uygulanan projelerin ekonomi, halk sağlığı ve çevre kalitesi üzerinde olumsuz etkilerini en aza indirmek amacıyla (örneğin ulusal düzeyde hazırlanacak etki değerlendirmeleriyle) uygun metodlar uygulamak suretiyle, iklim değişikliği mülahazalarını kendi sosyal, ekonomik ve çevresel politikalar ve eylemleri çerçevesinde mümkün olan en geniş şekilde dikkate alınması” üzerinde durulmuş; BMİDÇS 4. maddesinin 4. paragrafı ile gelişmiş ülkeler ve Ek II listesinde yer alan tarafların, iklim değişikliğinin zararlı etkilerine en fazla açık olan gelişmekte olan ülkelerin uyum kapsamında yapacağı masrafların karşılanmasına yardım edeceği belirtilmiştir.

Uyum, BMİDÇS’nin giriş, ilkeler ve taahhütler bölümlerinde sıklıkla kullanılan bir kavram olan iklim değişikliğinin olumsuz etkileri [*effets néfastes des changements climatiques (fr.)*, *adverse effects of climate change (ing.)*]³⁸¹ ile mücadele etmek için getirilen bir yöntemdir. Uyum konusunda yaşanan tartışma, iklim değişikliği kaynaklı hangi etkilerin bu yöntemle çözüleceğinin net olarak belirlenmesinin mümkün olup olmaması üzerinedir. Örneğin, kutuplardaki buz tabakalarının erimesi³⁸² gibi etkilerin herhangi bir şekilde uyum yoluyla önlenemeyeceği açıkken; diğer etkilerin ise, uyum yoluyla ne ölçüde telafi edilebileceğini tahmin etmenin zor olacağı belirtilmektedir.³⁸³ Bunun aksine bir durum söz konusu olduğunda, yani eğer bir etkinin yaratacağı sorunların uyum yoluyla çözülmesi mümkünse, bu etkinin zararlı veya tehlikeli bir müdahale olup olmadığının da tartışma konusu yapılabileceği söylenmektedir. Ancak Verheyen’e göre, özellikle uluslararası hukuk tarafından halihazırda korunan ekosistemler için müdahaleyi “tehlikeli” olarak değerlendirme eşiği, uyum sürecinden etkilenmemektedir.³⁸⁴ Bu tartışmaya rağmen ve ilgili tartışmadan bağımsız olarak, BMİDÇS tarafından çerçevesi koyulan uyuma yönelik çalışmaların -Sözleşmenin

³⁸¹ “İklim değişikliğinin olumsuz etkileri”, doğal halindeki veya yönetim altındaki ekosistemlerin bileşimi, kendilerini onarma yeteneği veya sosyo-ekonomik sistemlerin işlemesi veya insan sağlığı ve refahı üzerinde önemli zararlı etkileri olan iklim değişikliği sonucunda fiziksel çevrede veya belirli bir bölgenin, habitatın veya jeolojik dönemin hayvan ve bitki yaşamında (biyota) ortaya çıkan değişiklikleri ifade etmektedir (BMİDÇS m. 1/1).

³⁸² Kutuplardaki buz tabakalarını oluşturan buz çeşitleri için bkz. “Uluslararası Hukukta Buzun Statüsü, Buz Çeşitleri ve Buzla Kaplı Bölgelerin Tespiti” başlığı, s. 351-355.

³⁸³ Verheyen bu konuda Antarktika örneğini vererek buradaki buzların erimesinin sonuçlarının herhangi bir uyum uygulamasıyla telafisinin kesinlikle mümkün olamayacağını belirtmiştir. (Verheyen, *Climate Change Damage...*, s. 65.)

³⁸⁴ Verheyen, *Climate Change Damage...*, s. 65-66.

azaltma açısından amacına ulaşarak atmosferdeki sera gazı birikimi dengelense bile- oluşan yeni koşullara göre yapılmaya devam edilmesinin gerekli olduğu söylenebilir.

Özetlenecek olursa, BMİDÇS'nin iklim değişikliği ile mücadele konusunda belirlediği amacın gerçekleşmesi için tarafların iki temel amacı yerine getirmesinin öngörüldüğü söylenebilir. Madalyonun bir yüzünde sera gazlarının oranları üzerinden iklim değişikliğine karşı önlem alma ve yaşanan oran değişimini azaltma bulunurken; diğer yüzünde iklim değişikliğinin yaratacağı değişimlere uyum sağlama ve koşulları yeni duruma uygun hale getirme bulunmaktadır. BMİDÇS'nin amacına eksiksiz ve bütün olarak ulaşması açısından bu iki amacın farklı nitelikleri dışında bir arada değerlendirilmeleri yerinde olacaktır.

3. İlkeler

BMİDÇS'nin 3. maddesi ile *“iklim değişikliği ile mücadele konusunda Sözleşmenin taraflarına, Sözleşmenin amacına ulaşmak ve hükümlerini yerine getirmek için yapacakları eylemlerinde ve diğer hususlar meyanında yol gösterici olacak ilkeler”* düzenlenmiştir. “İklim değişikliği ile ilgili ilkeler” olarak adlandırabileceğimiz bu ilkelerin BMİDÇS'nin giriş bölümünde yer alması yerine, “İlkeler” başlığı altında bir madde ile düzenlenmesi, BMİDÇS'nin hazırlık çalışmalarında görüş ayrılıklarına neden olmuştur. Ortaya koyulan bu farklı görüşler, iklim değişikliği ile ilgili ilkelerin hukuki değerini belirleme açısından önem teşkil etmektedir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, oluşan görüş ayrılığı iklim değişikliği ile ilgili ilkelerin norm kuralı olarak mı yoksa ilke olarak mı değerlendirileceği üzerine oluşan ikilemin bir yansımasıdır. Bu ikilemin en önemli hukuki sonucunun devletler için doğacak yükümlülüklerin kaynağı açısından oluşacak fark olduğu söylenebilir. Nitekim ilkelerin, içerdiği değerler doğrultusunda davranma yönünde bir beklenti getirdiği belirtilse de normlar gibi doğrudan bir yükümlülük yaratmadığı, daha genel içerikli ve yoruma açık olduğu ifade edilmektedir.³⁸⁵ Ayrıca unutulmamalıdır ki,

³⁸⁵ Verheyen, *Climate Change Damage...*, s. 69.

BMİDÇS 3. maddesinde yer alan içerik “ilke” olarak değerlendirildiğinde bile, UAD Statüsü’nün (*Statute of the International Court of Justice*)³⁸⁶ 38. maddesinin 1. paragrafının (c) bendinde yer alan hukukun genel ilkelerinin³⁸⁷ kapsamına girip girmedikleri de ayrı bir tartışma konusu olmaktadır. Nitekim başlıklar halinde incelemesi yapılacak olan bu ilkelerin sadece iklim değişikliği rejimine özel olmadığı; hukukun genel ilkeleri ve uluslararası çevre hukukunun genel ilkeleri³⁸⁸ ile doğrudan bağlantılı olduğu görülmektedir.

Verheyen (Verheyen, **Climate Change Damage...**, s. 68) bu değerlendirmeyi yaparken *Ronald Dworkin*’e atıfta bulunmuştur. Nitekim *Dworkin*’e göre hem norm kuralları hem de ilkeler hukuki yükümlülük doğuran bir standart oluşturmak için yapılmasına rağmen, muhataplarını yönlendirme açısından birbirinden farklı niteliğe sahip olmaktadır. Bu durumda “ilke” sadece arzu edilen ekonomik, politik ve sosyal durumu güvence altına almak için değil; adalet, dürüstlük veya ahlakın gereği olarak yerine getirilmesi gereken bir standardı ifade etmekten; norm kuralları uygulama açısından ya hep ya hiç mantığıyla ele alınmalıdır. Bkz. Ronald Dworkin, **Taking Rights Seriously**, Massachusetts: Harvard University Press, 1977, s. 22 ve 24.

Bu konuda yine *Dworkin*’e atıfta bulunan benzer yönde görüşler için bkz. Bodansky, “The United Nations Framework...”, s. 501; Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 200.

³⁸⁶ United Nations, **Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice**, San Francisco, 1945, <https://treaties.un.org/doc/source/docs/charter-all-lang.pdf>

³⁸⁷ UAD Statüsü’nün 38. maddesinin 1. paragrafında sayılarak uluslararası hukukun kaynakları arasında yer bulan hukukun genel ilkelerinin neleri kapsadığı çokça tartışılan bir konudur. Bu konudaki tartışmanın kökeni hukukun genel ilkelerinin uluslararası hukukun özerk bir kaynağı olarak münhasıran ulusal hukuklardan alınan hukuk ilkeleri olarak mı yoksa sıfatlarından bağımsız olarak tüm hukuk sistemlerinde ortak hukukun genel ilkeleri olarak mı yorumlanması gerektiği üzerinedir. Bkz. Mehmet Emin Büyük, **Uluslararası Hukukta Hukukun Genel İlkeleri**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2018, s. 116-124.

³⁸⁸ Uluslararası çevre hukukunu ilgilendiren genel ilkelerin neyi içerdiği ve hukuk genel ilkesi kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği öğretiyeye ve yargı kararlarına konu olmuş bir meseledir. Bu nedenle iklim değişikliği ile ilgili ilkelerin de bu tartışma kapsamında nerede konumlandırılabilceği de ayrı bir konu haline gelmektedir.

Sands/Peel/Fabra/Mackenzie’ye göre uluslararası çevre hukukunda kullanılan en temel iki genel ilke iyi niyet ilkesi ve hakkaniyet ilkesidir. Bunların yanı sıra yükümlülük ihlalinde onarım sorumluluğu, kişinin kendi haksızlığından doğan iddiasını savunamayacağı ilkesi, kimsenin kendi davasında hâkim olamayacağı ilkesi, temel insanlık düşünceleri, insancıl hukukun temel genel ilkeleri gibi ilkelerin de çevre meseleleri ile bağlantısı bulunmaktadır. Bkz. Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 125-127.

Dupuy/Vinuales uluslararası çevre hukukunun ilkelerini incelerken ilkeler ve kavramlar kapsamında çevrenin korunması açısından iki temel değer olarak dikkat çeken önleme [*prevention (ing.)*] ve denge [*balance (ing.)*] başlıklarını kullanmıştır. Önleme başlığının altında zarar vermeme ilkesi, önleme ilkesi, ihtiyat, iş birliği-bildirim-danışma, önceden bilgilendirilmiş rıza ve çevre etki değerlendirmesi bulunurken; denge başlığı altında ilke olarak kirleten öder ilkesi, ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesi, katılım ilkesi ve nesillerarası hakkaniyet ilkesi ile kavram olarak sürdürülebilir kalkınma, ortak alanlar, insanlığın ortak mirası ve insanlığın ortak kaygısı bulunmaktadır. Bkz. Dupuy/Vinuales, **International Environmental...**, s. 58-99.

Uluslararası çevre hukuku genel ilkeleri ise *Soto* tarafından uluslararası anlaşmalar, andlaşmalar ve teamülden yola çıkarak egemenlik ve sorumluluk, iyi komşuluk ve uluslararası iş birliği ilkeleri, önleyici eylem ilkesi, ihtiyat ilkesi, zararı tazmin ödevi, ortak ama farklılaştırılmış sorumluluk ilkesi ve sürdürülebilir kalkınma ilkesi (nesillerarası hakkaniyet, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı, çevre ve kalkınma bütünleşmesi) olarak sayılmıştır. Bkz. Max Valverde Soto, “General Principles of International Environmental Law”, **ILSA Journal of International and Comparative Law**, Vol. 3, 1996, s. 193-209. *Kravchenko/Chowdhury/Bhuiyan* tarafından verilen örnekler ise sürdürülebilir kalkınma, nesillerarası hakkaniyet, zararı önleme, ortak ama farklılaştırılmış sorumluluk, ihtiyat, kirleten öder, sağlıklı çevre hakkı ile çevresel karar verme süreçlerinde bilgiye erişim ve kamusal katılım olarak sayılmıştır. Svitlana Kravchenko/Tareq M.R. Chowdhury/Md Jahid Hossain Bhuiyan, “Principles of international environmental law”, **Routledge Handbook of International**

BMİDÇS'nin hazırlık çalışmalarında, gelişmekte olan ülkelerin BMİDÇS içerisinde ilkeleri içeren bir madde bulunmasına yönelik baskın tavrına, ilkelerin BMİDÇS'nin uygulama kısmına koyulması nedeniyle daha belirgin sınırlara sahip olması gereken yükümlülüklerin net olmayacağı konusundaki endişelerini öne süren ABD tarafından muhalefet edilmiştir.³⁸⁹ Bu muhalefete rağmen uluslararası çevre hukukunda baskın şekilde yer bulmaya başlayan ilkelerin etkisi BMİDÇS'de de kendini göstermiş;³⁹⁰ iklim değişikliği ile ilgili ilkeler, taahhütler yoluyla oluşturulan yükümlülükler göre daha genel bir ölçüt oluşturmak amacıyla andlaşma içerisinde yer alan bir madde olarak hazırlanmıştır.³⁹¹ Ancak *Bodansky*'e göre hazırlık çalışmalarında oluşturulan madde metni üzerinde yapılan üç değişiklik ile bu ilkelerin yalnızca taraflar için ve BMİDÇS ile bağlantılı olarak uygulanması amaçlanmış; ilkelerin uluslararası teamül hukukunun parçası olma yoluyla devletler için bağlayıcı hale geleceği yönündeki gelecekte ortaya çıkabilecek olan iddiaların da önüne geçilmeye çalışılmıştır.³⁹²

- Bu değişikliklerden ilki, metinde ilkelerin “yol gösterici [*guide (fr.)*, *guide (ing.)*]]” olarak betimlenmesi iken,
- Diğeri, metinde devletler ifadesi yerine taraflar ifadesinin seçilmiş olması,

Environmental Law, Shawkat Alam/Md Jahid Hossain Bhuiyan/Tareq M.R. Chowdhury/Erika J. Techera (eds.), New York: Routledge, 2013, s. 43-60.

Uluslararası çevre hukuku ilkeleri uluslararası toplum tarafından tanınması, uluslararası andlaşmalarda ve yargı kararlarında bulunması ile bazı ilkelerin uluslararası teamülün parçası olarak değerlendirilmesine rağmen hukuki statüleri açısından soru işaretleri içermektedir. Bu nedenle her ilkenin bulunduğu metnin içeriği, kullanılan dilin şeffaflığı ve oluşturulma koşulları dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Bkz. Kravchenko/Chowdhury/Bhuiyan, “Principles of international...”, s. 44.

Bu ilkelerin hukuk genel ilkeleri ile bağlantısı ele alındığında örneğin Uruguay Nehri Kâğıt Hamuru Fabrikaları Kararı'nda verdiği ayrı görüşünde *Trindade*, UAD tarafından, tarafların iddiaları üzerine değil ancak UAD'ın kendi değerlendirmesi üzerinden kararda yer bulan önleme ilkesi (p. 101), iyi niyet ilkesi (p. 145), ispat yükünün davacıya ait olması ilkesi (p. 162) ve ihtiyatlı yaklaşım (p. 164) gibi ilkelere değinmiş; kararda önleme ilkesi, ihtiyat ilkesi, uzun dönemli zamansal boyutuyla nesiller-arası hakkaniyet ilkesi ve zamansal boyutuyla birlikte sürdürülebilir kalkınma ilkesinin de, davada yer alan nehre ilişkin uluslararası andlaşmanın yanında, UAD Statüsü'nün 38. maddesinin 1. paragrafının (c) bendi kapsamında uluslararası çevre hukuku ilkelerini içeren hukuk genel ilkeleri olarak dikkate alınmaları gerektiğini düşündüğünü belirtmiştir. Bkz. **Seperate Opinion of Judge Cançado Trindade**, “Uruguay Nehri Kâğıt Hamuru Fabrikaları Kararı”, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/135/135-20100420-JUD-01-04-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 22.02.2020), s. 137-138, p. 4-6.

³⁸⁹ ABD ilkelerin BMİDÇS'nin uygulamaya ilişkin bölümüne koyulmasının gereksiz ve yanıltıcı olduğunu; eğer ilkelerin yükümlülük doğurması beklentisi var ise BMİDÇS içerisinde yükümlülük olarak belirlenmeleri gerektiğini ileri sürmüştür. Bkz. Bodansky, “The United Nations Framework...”, s. 501-502.

³⁹⁰ Christiansen, **Climate Conflicts...**, s. 63.

³⁹¹ Bodansky, “The United Nations Framework...”, s. 501.

³⁹² Bodansky, “The United Nations Framework...”, s. 502.

- Sonuncusu ise, metinde “diğerleri arasında [*entre autres (fr.), inter alia (ing.)*]” ifadesinin kullanımı nedeniyle, tarafların, maddede sayılanlar dışında kalan ilkeleri de uygulamada dikkate alabileceğinin belirtilmesidir.

Bu değerlendirme düşünüldüğünde, BMİDÇS’nin 1. maddesinin dipnotunda “*Madde başlıkları yalnızca okuyucuya yardımcı olmak için dahil edilmiştir.*” yazılmasına rağmen; 3. maddede yer verilen iklim değişikliği ile ilgili ilkelerin, BMİDÇS’nin uygulamaya ilişkin kısmının içerisinde yer alması sebebiyle, en azından iklim değişikliği rejimi kapsamında bağlayıcı olacağı gerçeğinin ortada olduğu ileri sürülmektedir.³⁹³

Yukarıda ele alınan tartışmalar dışında iklim değişikliği ile ilgili ilkeler BMİDÇS’nin uygulanması konusunda önemli birer araç olarak görülebilir. Bu nedenle nitelikleri ne şekilde değerlendirilirse değerlendirilsin her birinin içeriğinin detaylı bir şekilde açıklanması ve yorumlanması uygulama açısından önem arz etmektedir. Benzer bir amaçla Uluslararası Hukuk Derneği (UHD) [*Association de droit international – ADI (fr.), International Law Association – ILA (ing.)*]³⁹⁴ tarafından 2014 yılında yapılan Vaşington (Washington) Konferansı’nda, BMİDÇS’de yer alan ilkelerin yorumlandığı, BMİDÇS’de yer almayan ancak yer alması gerektiği düşünülen ilkelerin de dahil edildiği İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler [*Principes juridique relatifs au changement climatique (fr.), Legal Principles Relating to Climate Change (ing.)*] başlıklı bir bildirge hazırlanmıştır.³⁹⁵

³⁹³ Verheyen bu yöndeki görüşünü gerekçelendirmede Türkçe’deki karşılığı gerekliliğe işaret eden “*shall*” sözcüğünün İngilizce metindeki madde içerisinde kullanılmasına bağlamaktadır. (Bkz. Verheyen, **Climate Change Damage...**, s. 69.) Fransızca metindeki madde içerisinde “*se laisser*” sözcüğü üzerinden ilkelerin tarafları yönlendirmesine izin vereceği yönünde biraz farklı bir kullanım bulunduğunu ifade etmek gerekir.

³⁹⁴ Uluslararası Hukuk Derneği (UHD) 1873 yılında uluslararası hukukun çalışılması, berraklaştırılması ve geliştirilmesi ile bu kurallara yönelik uluslararası anlayış ve saygının artırılması amacıyla kurulmuştur. Kuruluşun internet sitesi için bkz. <https://www.ila-hq.org/> (Erişim Tarihi: 23.02.2020)

³⁹⁵ UHD’nin çalışmalarının alanında yetkin yazarlar tarafından gelecek dönemler için kaydadeğer bir analizi ile yüksek öngörülü bir değerlendirmeyi içerdiğini belirtmek gerekir. İklim değişikliğine ilişkin hukuki ilkeler için kurulan komite bu konudaki çalışmalarını 2008-2014 yılları arasında gerçekleştirmiş; 2010 yılında Lahey’de ve 2012 yılında Sofya’da yapılan toplantılarda bu konu ele alınarak son metin 2014 yılında Vaşington’da yapılan toplantıda belirlenmiştir. [Committee on Legal Principles Relating to Climate Change International Law Association, **Legal Principles Relating to Climate Change**, Conference Report, Washington Conference, 2014 (Çalışmada ilgili metin ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change** olarak kısaltılacaktır.)] İlgili rapor metnine <https://www.ila-hq.org/index.php/committees> içerisinde yer alan “The Legal Principles Relating to Climate Change (2008-2014)” başlığının belgeler bölümünden ve SSRN veri tabanında yer alan https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2461556 adresinden ulaşılabilir. UHD’nin internet sitesinde yer alan belgedeki sayfa numaraları farklı olup; çalışma içerisinde SSRN veri tabanında yer alan metindeki sayfa numaraları esas alınmıştır.

Bildirge metninden de yararlanılacak olan mevcut başlık altında ilkeler, öncelikle BMİDÇS'de yer aldığı sıraya göre incelenecektir. Daha sonra ise incelemeyi tamamlamak için BMİDÇS'de ilkeler içerisinde yer almayan ancak İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler içerisinde yer alan diğer ilkelerin de incelemesi yapılacaktır. Böylece incelenecek olanlar sırasıyla BMİDÇS 3. maddesinde yer alan hakkaniyet, ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler, özel ihtiyaçlar ve durumlar, önleme ile ihtiyat, sürdürülebilir kalkınma ve uluslararası iş birliği ilkeleri ile UHD İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler içerisinde ayrıca değinilen iyi niyet ve karşılıklı ilişki ilkeleri olacaktır.

a. Hakkaniyet İlkesi

Uluslararası hukukta, tarihsel bağlamından da yola çıkıldığında, hakkaniyetin bir metnin birden fazla yorumu varsa adil ve hakça çözüm getirme [*infra legem (lat.)*], hukuk boşluklarını doldurma [*praeter legem (lat.)*], haksız kanunların uygulanmasını reddetme [*contra legem (lat.)*] ile hukukun dışına çıkılarak somut olayda adil ve hakça çözüm getirme [*ex aequo et bono (lat.)*] işlevlerinin bulunduğu belirtilmektedir.³⁹⁶ Özellikle uluslararası uyuşmazlıkların çözülmesinde içtihata bakıldığında mevcut uluslararası hukuk kurallarını yorumlamada ve uluslararası hukuktaki boşlukları doldurmada hakkaniyet ilkesinin dikkate alındığı belirtilmektedir.³⁹⁷ Ancak hakkaniyet ilkesinin bağımsız bir uluslararası hukuk kaynağı veya bir hukuk genel ilkesi olarak kabul edilmesi yoluyla uluslararası hukukta uygulanması, hukuk kişilerine göre değişen bir adalet anlayışının benimsenmesi ve hukuk kurallarının kesin, açık ve öngörülebilir olmalarının engellenmesi sonucunu doğuracağı gerekçesiyle eleştirilirken; ilkenin uygulanmasının ise ilkenin temel amacı olan adaletin sağlanmasında pozitif hukuka bir esneklik getirdiği için yararlı olduğu görüş olarak belirtilmektedir.³⁹⁸ İklim değişikliğinin gerçekleşme sürecindeki değişkenlik düşünüldüğünde, hakkaniyet ilkesinin uygulanmasının iklim sisteminin dengesinin sağlanması yolunda, değişen

³⁹⁶ Ceren Zeynep Pirim, “Uluslararası Hukukta Hakkaniyetin Normatif Niteliği”, **Türkiye Adalet Akademisi Dergisi**, Yıl: 7, Sayı: 26, Nisan 2016, s. 177-182.

Bu konuda ayrıca bkz. Sevin Toluner, **Milletlerarası Hukuk (Giriş, Kaynaklar)**, Ayşe Nur Tütüncü/Enver Arıkoğlu/Verda Neslihan Akün/Elif Başkaracaoğlu (eds.), İstanbul: Beta Yayıncılık, 2017, s. 59-63.

³⁹⁷ Pirim, “Uluslararası Hukukta Hakkaniyetin...”, s. 191.

³⁹⁸ Pirim, “Uluslararası Hukukta Hakkaniyetin...”, s. 195.

koşullara göre esnekliği sağlamada, yararlı görüldüğü düşünülebilir.³⁹⁹ Ancak iklim değişikliğine ilişkin kuralların kesin, açık ve öngörülebilir olmaları için hakkaniyet ilkesine dayanan çıkarımların iklim değişikliği rejimindeki andlaşmalar, protokoller, planlar, kararlar vb. araçlarla hukuki düzleme aktarılması gereklidir.

İklim değişikliği ile ilgili ilkelerden BMİDÇS içerisinde ilk sayılanı olan hakkaniyet ilkesi, BMİDÇS'nin 3. maddesinin 1. paragrafında ve UHD İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler'in 4. maddesinde bulunmaktadır. BMİDÇS'de yer alan madde şu şekildedir:

“Taraflar, iklim sistemini, eşitlik temelinde ve ortak fakat farklı sorumluluklarına ve güçlerine uygun olarak, insanoğlunun günümüz ve gelecek kuşakların yararı için korumalıdır. Dolayısıyla, Taraflardan gelişmiş ülkeler iklim değişikliği ve onun zararlı etkileri ile savaşmada öncülük etmelidir.”

Öncelikle Resmî Gazete’de yer alan Türkçe metin içerisinde eşitlik sözcüğü kullanılmasına karşın İngilizce metinde hakkaniyet olarak tercüme edilebilecek “equity” sözcüğünün; Fransızca metinde de aynı anlama gelen “équité” sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir.⁴⁰⁰ Dolayısıyla hakkaniyet ilkesi olarak adlandırılması gereken bu ilke ile tarafların iklim sistemini insanlığın mevcut ve gelecek kuşaklarının yararı için “hakkaniyet temelinde [sur la base de l’équité (fr.), on the basis of equity (ing.)]” koruması gerektiğinin belirtildiğine dikkat çekmek gereklidir. Bunun dışında paragrafın ilk cümlesi içerisinde hakkaniyet terimine ya da hakkaniyet temelinin iklim değişikliği konusunda nasıl sağlanacağına ilişkin doğrudan bir bilgi verilmemiştir. Bu nedenle BMİDÇS’nin ileri sürdüğü hakkaniyet temelini nasıl sağlanacağı konusunda paragrafın ikinci cümlesinde yer alan içerik de önem

³⁹⁹ Daha önce de bahsedilen bir husus olan ve iklim değişikliği rejiminde tercih edilen çerçeve andlaşma olan BMİDÇS’nin uygulanmasında da bu esnekliğin özellikle çevrede oluşan fiziksel değişimlerin takibinde ve andlaşmanın amaçlarının yerine getirilmesinde pozitif hukuka destek olarak olumlu katkı sağlayan bir unsur olduğu belirtilebilir.

⁴⁰⁰ Bu terimi içeren kavram Resmî Gazete’de “eşitlik temelinde” olarak tercüme edilmiş olsa da BMİDÇS’nin 26. maddesine göre resmî metin olarak geçerli kabul edilen İngilizce metinde hakkaniyet olarak tercüme edilebilecek “equity” sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. Fransızca metinde yer alan “équité”, İspanyolca metinde yer alan “equidad” da benzer anlamda kullanılmıştır.

Yine İngilizce metinde BMİDÇS içerisinde uyuşmazlıkların çözülmesi (m. 14/6), oy hakkı (m. 18) ve metinlerin geçerliliği (m. 26) ile ilgili maddelerde eşit olarak tercüme edilebilecek “égal (fr.), equal (ing.) igual (isp.)” sözcüğünü içeren düzenlemeler bulunmaktayken; taahhütleri [m.4/2(a)] ve mali mekanizmada temsili (m. 11/2) içeren düzenlemelerde “équitable (fr.) equitable (ing.), equitativa (isp.)” sözcüğü ile hakkaniyete işaret eden “équité (fr.), equity (ing.), equidad (isp.)” sözcüğünün hâkim olduğu görülmektedir.

kazanmaktadır. İkinci cümlemin lafzı değerlendirildiğinde hakkaniyet temelini sağlanabilmesi için iklim değişikliği ve iklim değişikliğinin zararlı etkileri ile mücadeleye gelişmiş ülkelerin öncülük etmesi gerektiğinin belirtildiği görülmektedir.⁴⁰¹ Paragrafa bir bütün olarak bakıldığında denilebilir ki; iklim sistemini koruma için yapılacak mücadelenin hakkaniyet temelini yanı sıra, yine ilke olarak incelenecek olan ve gelişmiş ülkelerin öncülük görevini ortaya koyan ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetlere uygun olarak⁴⁰² yürütülmesi gerekmektedir. Yani iklim değişikliğinde hakkaniyet ilkesinin yerine getirilmesinde ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesinin de bir parça olarak bütünselliği sağlama rolü bulunmaktadır.

BMİDÇS’de hakkaniyet teriminin eşitlik terimine tercih edildiği görülmektedir. Nitekim eşitlik, uluslararası hukuk açısından düşünüldüğünde akla gelen ilk kavram, devletlerin egemenliğinin doğal sonucu olarak görülen ve devletlerin uluslararası alanda eşit hak ve yükümlülüklerle sahip olmasını ifade eden devletlerin eşitliğidir.⁴⁰³ İklim değişikliği konusunda devletlerin eşitlik açısından, doğal kaynak olarak görülebilecek iklim sistemi üzerinde ortak haklara sahip olmalarının yanında, iklim sisteminin dengesinin korunmasına ilişkin ortak yükümlülüklerinin de bulunduğu söylenebilir. Ancak bu duruma ek olarak, iklim değişikliği ile mücadelede hakkaniyet temelini oluşturabilmesi için devletlerin farklı yükümlülüklerle de sahip olması gerektiği üzerinde durulduğu görülmektedir.⁴⁰⁴ İklim değişikliği ile mücadelede tüm devletlerin eşit olarak aynı yükümlülüklerin altında bulunması hakkaniyeti sağlamaya yetmeyecektir. Sanayileşmenin getirdiği tarihsel gelişim içerisinde bazı devletlerin iklim değişikliğine katkısı daha fazla olmakla birlikte günümüzde kabiliyet bakımından daha iyi koşullara sahip olan devletlerin de iklim sisteminin dengesinin korunması konusunda diğer devletlere oranla daha fazla yükümlülük altına girmesi, devletler arasındaki külfet paylaşımının, eşit olmasa bile, hakkaniyetli ve adil olmasını sağlayacaktır. Dolayısıyla BMİDÇS’de taraf olan tüm devletlerin eşit olarak bulunan iklim sistemini koruma ortak yükümlülüğüne ek olarak ilgili taraf devletlerin iklim değişikliğine tarihsel etkileri ve mevcut kabiliyet

⁴⁰¹ ILA, *Legal Principles Relating to Climate Change*, s. 14, p. 1.

⁴⁰² Hakkaniyet ilkesini tamamlayıcı bir niteliğe sahip olan ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesi için bkz. “*Ortak Ama Farklılaştırılmış Sorumluluklar ve Göreceli Kabiliyetler İlkesi*” başlığı, s. 96-98.

⁴⁰³ Pazarcı, *Uluslararası Hukuk ... 2. Kitap*, s. 22.

⁴⁰⁴ Bu konuda bilgi için bkz. “*Ortak Ama Farklılaştırılmış Sorumluluklar ve Göreceli Kabiliyetler İlkesi*” başlığı, s. 96-98.

durumlarına göre farklı yükümlülükler getirilmiştir.⁴⁰⁵ Getirilen bu farklı yükümlülüklerin sorumluluk açısından da farklılıklar doğuracağı söylenebilir.⁴⁰⁶ Böylece hakkaniyet ilkesi ile ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesi birbirinden ayrı düşünülemeyecek şekilde bağlantılı olmaktadır. İlgili bağlantı kapsamında tarafların birlikte hareket etmeleri hususu, tarafların birbirlerinden farklı olan külfet paylaşımı yükümlülüklerini yerine getirmeleri ile desteklenmelidir. Bu husus iklim değişikliği ile mücadelede tarafların taahhütlerini içeren BMİDÇS 4. maddesinin 2. paragrafının (a) bendinde de “*Tarafların başlangıç noktalarındaki ve yaklaşımlarındaki, ekonomik yapı ve kaynak temellerindeki, kuvvetli ve sürdürülebilir kalkınmayı devam ettirmeye olan ihtiyaçları, ellerindeki teknolojilere ilişkin farklılıklar ile diğer münferit koşullar dikkate alınacağı*” belirtilerek tekrarlanmıştır.

BMİDÇS 4. maddesinin 2. paragrafının (a) bendinin içeriğinden görüldüğü üzere, iklim değişikliği rejimi kapsamında hakkaniyet ilkesinin sürdürülebilir kalkınma ilkesi ile de ilişkili olduğu görülmektedir.⁴⁰⁷ Sürdürülebilir kalkınma uluslararası çevre hukuku ile bağlantılı olarak düşünüldüğünde, doğal kaynakların hakkaniyete uygun, gelecek kuşakları düşünerek, sürdürülebilir bir şekilde ve kalkınma hakkına dikkat edilerek kullanılmasının amaçlandığı görülmektedir.⁴⁰⁸ Doğal kaynakların hakkaniyete uygun kullanımı adalet terimi ile alakalıdır. Her ne kadar BMİDÇS içerisinde doğrudan yer almasa bile, hakkaniyet ilkesinin iklim değişikliği konusunda daha çok adalet çerçevesinde kullanıldığı görülmekte; günümüzde bu konudaki düşünsel tartışmalar “iklim adaleti [*justice climatique (fr.)*, *climate justice (ing.)*]]” kavramı çerçevesinde ele alınmaktadır. İklim adaletinin iklim değişikliği kaynaklı sonuçlar açısından devletler arasında bölgesel ve küresel boyutun yanı sıra sosyal ve ekonomik alanlarda adil bir denge kurulması amacını ihtiva ettiği söylenebilir.⁴⁰⁹ Yine hakkaniyet ilkesinde devletler arasında mevcut kuşak için adil bir denge kurma amacının bulunmasına ek olarak, BMİDÇS’nin 3.

⁴⁰⁵ Bu husus özellikle BMİDÇS’nin 4. maddesinde yer alan taahhütlerin taraflara göre sınıflandırılmasında dikkate alınmıştır. BMİDÇS’de yer alan taahhütlerin sınıflandırılması için bkz. “*Taahhütler*” başlığı, s. 117.

⁴⁰⁶ Sorumluluk konusunda bilgi için bkz. “*Uluslararası Çevre Hukuku ve İklim Değişikliği Rejimi Kapsamında Sorumluluğun İncelenmesi*” başlığı, s. 444-450.

⁴⁰⁷ Sürdürülebilir kalkınma ilkesi için bkz. “*Sürdürülebilir Kalkınma İlkesi*” başlığı, s. 107-112.

⁴⁰⁸ Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 217-229 vd.

⁴⁰⁹ İklim adaleti konusunda bilgi için bkz. Simon Caney, “Climate Justice”, **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, Edward N. Zalta (ed.), Summer 2020 Edition, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/justice-climate> (Erişim Tarihi: 01.11.2020)

maddesinin 1. paragrafında yer alan “insanoğlunun mevcut ve gelecek kuşakların yararı için” kavramı dikkate alındığında, farklı kuşaklar arasında da doğal kaynaklardan adil bir denge içerisinde yararlanılmasının sağlanması amacı bulunmaktadır. Farklı kuşaklar arasındaki adalet doğal kaynakların geçmiş, mevcut ve gelecek kuşaklar arasında dengeli paylaşımını içermektedir. BMİDÇS’deki hakkaniyet ilkesi kapsamında sürdürülebilir kalkınma ilkesine de işaret eden dengeli paylaşım ile iklim sisteminden yararlanma ve iklim sisteminin yol açtığı zararlı etkilerden korunma konularında, zamandan bağımsız olarak her dönem için, adil olarak değerlendirilebilecek sonuçların doğmasının hedeflendiği söylenebilir.

b. Ortak Ama Farklılaştırılmış Sorumluluklar ve Göreceli Kabiliyetler İlkesi

Rio Bildirgesi’nde 7. İlkede yer alan ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesi, iklim değişikliği konusu kapsamında hakkaniyet ilkesi başlığında değinilen BMİDÇS’nin 3. maddesinin 1. paragrafı ile UHD İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler’in 5. maddesinde bulunmaktadır. Bunun yanı sıra BMİDÇS giriş bölümünde⁴¹⁰ ve taahhütlerin yer aldığı 4. maddenin 1. paragrafında⁴¹¹ da doğrudan yer almaktadır.

Ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesi, küresel çevre sorunlarıyla ilgili olarak, devletlerin bu sorunları yaratma konusundaki farklı katkıları ile bu sorunları çözme kabiliyetinin değerlendirildiği; bu yolla devletler arasındaki uyuşmazlıkların çözülmesine yardımcı olan bir ilkedir.⁴¹² İlkenin temelini oluşturan düşünce de sorumluluk açısından taraflar arasında yapılan yükümlülükler ayırımına göre temellendirilmiştir. Bu doğrultuda gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkelere çevreyi koruma konusunda ortak yükümlülüklerin yanı sıra farklılaştırılmış yükümlülükler de getirilmiştir.

⁴¹⁰ Giriş bölümünün 7. paragrafında “İklim değişikliğinin küresel niteliğinin, tüm ülkelerin ortak fakat farklı sorumluluklarına ve imkânlarına ve sosyal ve ekonomik koşullarına uygun olarak mümkün olan en geniş ölçüde işbirliği yapmasını ve etkili ve uygun uluslararası çabaya katılmasını gerektirdiğini kabul ederek, ...” şeklinde bir metin yer almaktadır.

⁴¹¹ Taahhütlerin yerine getirilmesinde bu ilkeye dikkat edileceğini içeren “Tüm taraflar, kendi ortak fakat farklı sorumluluklarını ve özgün ulusal ve bölgesel kalkınma önceliklerini, hedeflerini ve koşullarını dikkate alarak: ...” kısmını belirtmek gerekir.

⁴¹² Özellikle iklim değişikliği sorununun ekonomik yönüyle ilgili olan bu husus, Rio Bildirgesi 7. İlkede yer almaktadır. Bu ilkede sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi amacı çerçevesinde ve devletlerin çevredeki bozulmaya farklı katkıları nedenleriyle, gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelere teknolojik ve mali destek sağlaması üzerinden ekosistemin korunması ve iyileştirilmesi gereği ortaya konulmuştur.

Ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesinin iklim değişikliği açısından iki yönü bulunmaktadır. Hakkaniyet ilkesinde de bahsedildiği gibi adaletin sağlanabilmesi için, BMİDÇS taraflarına, sorumluluk açısından, tüm devletler için, eşit olarak bulunan iklim sistemini koruma ortak yükümlüne ek olarak, farklı yükümlülükler de getirilmektedir. Bu ayrımın sınırları taahhütler konusunda yapılan ek taraf listeleri yoluyla belirlenmiştir.⁴¹³ Bu nedenle ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesi BMİDÇS'nin 4. maddesinde yer alan taahhütler yerine getirilirken somutluk kazanmaktadır.

Öncelikle BMİDÇS'ye taraf olan her devletin iklim değişikliği ile mücadele konusunda ortak sorumlulukları bulunmaktadır. Bu ortak sorumluluk kapsamındaki yükümlülükler iklim değişikliğini azaltma ve iklim değişikliğinin etkilerine uyum sağlama için tedbir alma, bilimsel ve teknik bilgileri paylaşma ve raporlama gibi faaliyetleri içermektedir.⁴¹⁴ Bu nedenle azaltma ve uyum amaçlarının yerine getirilmesini sağlayacak bu gibi faaliyetlerin BMİDÇS'ye taraf olan her devlet tarafından yapılması gerekmektedir. İklim değişikliğinin insanlığın ortak kaygısı olarak görülmesi taraf devletlerin hepsine, en azından bu faaliyetlerin yürütülmesi açısından, ortak hareket etme yükümlülüğü getirilmesini sağlamıştır.

Ortak sorumluluklar dışında BMİDÇS'ye taraf olan bazı devletlere ise diğer taraf devletlerden farklı sorumluluklar getirilmiştir. Gelişmiş ülkeler olarak da sınıflandırılabileceğimiz bu devletlere farklı yükümlülükler yoluyla sorumluluklar getirilmesinin sebebi bahse konu devletlerin hem teknolojik ve ekonomik gelişmişlik seviyesinin yüksek olması, hem de iklim değişikliğine tarihsel olarak daha çok katkıda bulunmuş olmasıdır. Bu nedenle gelişmiş ülkelerin geliştirmekte olan ülkelere oranla iklim değişikliği konusunda sera gazı salımları ile ilgili daha sıkı tedbirler almasının yanı sıra, iklim değişikliği mücadelesine daha fazla teknolojik ve ekonomik katkıda bulunması beklenmektedir. Geliştirmekte olan ülkelerin ise bu teknolojik ve ekonomik katkılardan yararlanarak iklim değişikliği ile mücadele etmesi hedeflenmiştir. Ancak bu farklılaştırmaya sadece gelişmiş ve geliştirmekte olan

⁴¹³ BMİDÇS, taraf olan devletlere getirdiği yükümlülükler konusunda ortak yükümlülükler ek olarak farklılaştırılmış sorumluluk ve göreceli kabiliyetlere göre Ek I ve Ek II adlı iki ayrı devlet listesi yapılarak bir ayırma bulunmuştur. Bu konuda bilgi için BMİDÇS içerisinde bkz. “Taahhütler” başlığı, s. 116.

⁴¹⁴ Bu konuda bilgi için BMİDÇS içerisinde bkz. “Taahhütler” başlığı, s. 116-124.

lkeler ayrımı penceresinden bakmak yetersizdir. Bu nedenle her devletin kendi ulusal koşullarına göre yükümlülüklerinin belirlenerek sorumluluk şemsiyesi altına sokulmaya çalışıldığı görülmektedir.⁴¹⁵

c. Özel İhtiyaçlar ve Durumlar İlkesi

Özel ihtiyaçlar ve durumlar ilkesi BMİDÇS'nin 3. maddesinin 2. paragrafında ve UHD İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkelere'in 6. maddesinde bulunmaktadır. BMİDÇS'deki madde şu şekildedir:

“Sözleşmeye Taraf gelişme yolundaki ülkelerin, özellikle iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı hassas olanların ve gelişme yolundaki ülkelerden sözleşme uyarınca gereğinden fazla veya anormal yük altında kalanların ihtiyaç ve özel koşulları tümüyle dikkate alınmalıdır.”

Özel ihtiyaçlar ve durumlar ilkesi BMİDÇS'ye taraf devletler arasında bir ayrım daha yapılmasını sağlamaktadır. Bu ayrımın ilk yüzü devletlerin gelişmişlik düzeyi ile iklim değişikliğinin zararlı etkilerinden daha fazla etkilenecek ve hassas [*vulnérable (fr.)*, *vulnerable (ing.)*]⁴¹⁶ olması üzerinden değerlendirilmektedir.⁴¹⁷ İlkenin ikinci yüzü ise gelişme yolundaki ülkelerden BMİDÇS uyarınca “gereğinden fazla veya olağandışı yük altında kalanlar”a yönelik bir ayrımdır.⁴¹⁸ Dolayısıyla bu ilke ile gelişmekte olan ülkelerin kendi arasındaki sınıflandırmada bir çeşitlilik öngörülmektedir. Bu yönüyle ilkenin aynı zamanda ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesinin özel bir görünüş biçimi olarak da değerlendirilebileceği belirtilmektedir.⁴¹⁹

⁴¹⁵ Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ayrımının bir tezahürü olarak BMİDÇS'de taraflara getirilen Ek I ve Ek II listesi ayrımı, KP'de getirilen Ek B listesi yoluyla devam ettirilmış; ancak PA ile bu anlayış, tarafların gelişmiş ve gelişmekte olan ayrımı yapılmaksızın kabiliyetleri oranında yükümlülük altına alınmaya çalıştığı bir anlayışa evrilmiştir. Bu konuda bilgi için PA içerisinde “*Taahhütler*” başlığı, s. 164-172.

⁴¹⁶ Terimin Türkçe'ye çevrilmesinde hassas dışında savunmasız, kırılgan, yaralanabilir, ya da rselenebilir gibi sözcüklerin de tercih edildiği görülmektedir.

⁴¹⁷ Bu ayrım Rio Bildirgesi 6. İlkede de yer almaktadır. Bu ilkeye göre gelişmekte olan ülkelerden özellikle en az gelişmiş ve çevresel özellikleri açısından en hassas olanlarının özel ihtiyaçlarına ve durumuna, bütün ülkelerin çıkarlarına ve ihtiyaçlarına da dikkat etmek koşuluyla, öncelik verilecektir.

⁴¹⁸ İklim azaltma tedbirleri nedeniyle yük altına girecek bu ülkelere örnek olarak petrol ihracına bağlı ekonomisi olan ülkeler verilmiştir. İLA, *Legal Principles Relating to Climate Change*, s. 28, p. 1

⁴¹⁹ zkerim Güner, *İklim Değişikliği Nedeniyle...*, s. 94.

Gelişmekte olan ülkelerin iklim değişikliğinin zararlı etkileri ile güçlü bir şekilde mücadele etme kabiliyetine sahip olmaması nedeniyle, ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesinde de ele alındığı üzere, iklim değişikliğinin zararlı etkileri ile mücadele etmek için gelişmiş ülkeler tarafından desteklenmesi gerektiği konusunda görüş birliği oluşmuştur.⁴²⁰ Üstelik bazı gelişmekte olan ülkelerin diğer gelişmekte olan ülkelere göre iklim değişikliğinin zararlı etkilerinden daha fazla etkilenecekleri ve hassas oldukları belirtilmektedir.⁴²¹ Dolayısıyla hassas olarak nitelendirilen ülkelerin diğer gelişmekte olan ülkelere göre iklim değişikliği ile mücadelede daha fazla yardıma ihtiyacı olacaktır. Bu durum özellikle iklim değişikliğine uyum konusunda hassas ülkelerin masraflarının karşılanmasına ilişkin taahhüt içeren BMİDÇS'nin 4. maddesinin 4. paragrafında ayrıca belirtilmiş; yine BMİDÇS'nin 4. maddesinin 9. paragrafında hassas ülkelerin iklim değişikliğinin zararlı etkilerinden korunması için, gelişmiş ülkelerin BMİDÇS'deki taahhütlerini uygulama adına mali kaynak sağlama, sigorta yapma ve teknoloji aktarımı gibi konulardaki eylemleri konusunda değerlendirme yapması gerektiği düzenlenmiştir.

Hangi ülkelerin hassas olarak kabul edilebileceği konusundaki ilk ipucu BMİDÇS'nin giriş bölümünün 20. paragrafında yer almaktadır. Bu paragrafa göre; alçak konumlu ve diğer küçük ada ülkeleri ile alçak konumlu kıyısı, kurak ve yarı kurak alanları veya sellere, kuraklık ve çölleşmeye müsait alanları bulunan ülkelerin ve hassas dağlık ekosistemlere sahip gelişme yolundaki ülkelerin hassas olarak iklim değişikliğinin zararlı etkilerine daha açık olduğu belirtilmiştir. Ayrıca doğrudan hassaslıktan bahsedilmese bile BMİDÇS 4. maddesinin 8. paragrafı içerisinde bazı kriterler de sayılmıştır. Bu kriterler; *“küçük ada ülkesi olma, alçak konumlu kıyı alanlarına sahip olma, kurak ve yarı-kurak alanlar ile ormanlaştırılmış alanlar ve orman çürümesine karşı hassas alanlara sahip olma, doğal afetlere yatkın alanlara sahip olma, kuraklığa ve çölleşme olasılığı bulunan alanlara sahip olma, yüksek kentsel atmosfer kirliliği içeren alanlara sahip olma, dağlık ekosistemleri dahil olmak üzere hassas ekosistem alanlarına sahip olma, ekonomisi fosil yakıtlar veya bunlarla yoğun ilişkili enerji ürünlerinin üretimi, işlenmesi, ihracı ve/veya tüketimine bağlı olma ve denize çıkışı bulunmayan ya da transit ülke olma”* şeklinde ifade

⁴²⁰ Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 93.

⁴²¹ Bu yöndeki değerlendirmeler HİDP raporlarında da görülebilir.

edilmiştir. Ancak bu kriterlerinden bir ya da daha fazlasını sağlayan ülkeler tek tek tespit edilmemiştir.

Yukarıdaki kriterlerin bazı durumlarda yoruma bağlı olduğu ve hangi ülkeleri kapsadığı tartışmaya açık görünse de özel ihtiyaçlar ve durumlar ilkesinin özellikle teknoloji finansmanı ve aktarımıyla ilgili eylemlerde uygulanacağı bir grup ülkenin belli olduğu söylenebilir. BMİDÇS 4. maddesinin 9. paragrafında da yer bulan ilgili kavrama göre bu ülkeler BM Genel Kurulu'nun "en az gelişmiş ülkeler" [*pays les moins avancés – PMA (fr.), least developed countries – LDC (ing.)*] listesine istinaden yorumlanmaktadır.⁴²² Geriye kalan hassas ülkelerin ise BMİDÇS 4. maddesinin 10. paragrafında ekonomik durumlarına göre takdire bağlı olarak göz önüne alınması üzerinde durulmuştur. Tüm bu takdire bağlılık durumu her bir hassas ülkenin durumunun kendi özel koşulları içerisinde ve birbirinden farklı olarak değerlendirilebilmesi konusunda olumlu bir yan içermektedir; bu olumlu yanın doğası gereği içerdiği belirsizlik ve BMİDÇS içerisinde yer alan hassas ülkelere ilişkin desteği içeren taahhüdün nasıl yerine getirileceğinin belli olmaması ise olumsuz yanlar olarak dikkat çekmektedir.⁴²³

d. Önleme İlkesi ile İhtiyat İlkesi

Önleme ilkesi [*principe de prévention (fr.), prevention principle (ing.)*] sadece iklim değişikliği konusunda değil çevreye ilişkin her konuda değerlendirmeye alınan en temel ilkelerden biridir. Bu ilkenin içeriğini, çevreyi korumanın çevreye verilen zararları telafi etmekten daha öncelikli olduğu anlayışı oluşturmaktadır.⁴²⁴

⁴²² Değişken olan bu listeye göre 2021 yılının Şubat ayı itibarıyla listedeki devletlerin isimleri ve listeye giriş tarihleri şu şekildedir: “Afganistan (1971), Angola (1994), Bangladeş (1975), Benin (1971), Bhutan (1971), Burkina Faso (1971), Burundi (1971), Kamboçya (1991), Orta Afrika Cumhuriyeti (1975), Çad (1971), Komorlar (1977), Kongo Demokratik Cumhuriyeti (1991), Cibuti (1982), Eritre (1994), Etiyopya (1971), Gambiya (1975), Gine (1971), Gine-Bissau (1981), Haiti (1971), Kiribati (1986), Laos (1971), Lesotho (1971), Liberya (1990), Madagaskar (1991), Mali (1971), Moritanya (1986), Mozambik (1988), Myanmar (1987), Nepal (1971), Nijer (1971), Ruanda (1971), São Tomé ve Príncipe (1982), Senegal (2000), Sierra Leone (1982), Solomon Adaları (1991), Somali (1971), Güney Sudan (2012), Sudan (1971), Doğu Timor (2003), Togo (1982), Tuvalu (1986), Uganda (1971), Tanzanya (1971), Yemen (1971), Zambiya (1991)”

En az gelişmiş ülkelerin listesi için bkz. https://www.un.org/development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/publication/ldc_list.pdf (Erişim Tarihi: 26.10.2021).

⁴²³ Bu konuda gelişmiş ülkelerin iklim değişikliği rejimi içerisinde geliştirmekte olan sigorta mekanizmalarını kullanmaları gerektiği belirtilmiştir. Bkz. ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, Draft Article 5/3, s. 28.

⁴²⁴ Önleme ilkesi hakkında bilgi için bkz. Güneş, **Çevre Hukuku**, s. 53-58; Yılmaz Turgut, **Çevre Politikası...**, s. 111-112.

Çoğu durumda çevresel zarar oluştuktan sonra telafi için gerekli olan masraf, emek ve zaman önleme ilkesi kapsamında alınan tedbirden daha fazla olabilmektedir. Üstelik bazı çevresel zararlar hiçbir masraf, emek ve zaman ile telafi edilemeyebilir.⁴²⁵ Bu nedenle telafisinde zorlanılacak veya telafisi sağlanamayacak çevresel zarara yol açacağı bilimsel olarak tespit edilmiş durumların daha ortaya çıkmadan ortadan kaldırılması gerekmektedir. Hatta bazı konularda bilim tarafından zarar ihtimalinin net olarak ortaya koyulmasını beklememek gerekmektedir. Bu durum uluslararası çevre hukukunda ihtiyat ilkesinin [*principe de précaution (fr.)*, *precautionary principle (ing.)*] doğuşunu sağlamıştır. İhtiyat ilkesine göre çevresel zararın oluşacağına ilişkin bilimsel belirsizlik hali çevreyi korumak için girişimlerde bulunmaya engel olmamalıdır.⁴²⁶ Nitekim çevre sorunları ile mücadeleyi önleme ilkesinden de ileri götüren ihtiyat ilkesi yoluyla, somut bir çevresel tehlike konusunda fikir birliği sağlanamayan ve düşük zarar olasılığı içeren risk hallerinin güvence altına alınmaya çalışıldığı belirtilmektedir.⁴²⁷ Birbirinden bu yönden farklı olsa bile her iki ilke de ortak olarak ortaya çıkabilecek daha büyük zararların meydana gelmesini ortadan kaldırmak amaçlı uygulanmaktadır.

Önleme ilkesinin temelini oluşturan önleme terimi,⁴²⁸ Stokholm Bildirgesi 7. İlkede deniz kirliliğinin önlenmesi ve 24. İlkede çevrenin korunması ve iyileştirilmesine ilişkin konuların devletler tarafından büyük ülke küçük ülke ayrımı yapılmadan eşit katılımlı bir iş birliği içerisinde çözülmesi hakkında ele alınmış iken; terimin Rio Bildirgesi 14. İlkede çevresel zararların önlenmesi için devletler arasında iş birliği yapılması kapsamında ele alındığı görülmektedir. Dolayısıyla Stokholm ve

⁴²⁵ Yılmaz Turgut ekolojik zarara yol açacak durumlarda bu sorunun ortaya çıkacağını belirtmektedir. (Bkz. Yılmaz Turgut, **Çevre Politikası...**, s. 111.)

Bu duruma Özkerim Güner tarafından örnek olarak verilen nükleer denemeler sonucu oluşan zararlar, denizlerin kirlenmesi, denizlerin kuruması ve buzulların erimesi gibi çevresel zararların (Bkz. Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 95.) yanı sıra göllerin ve nehirlerin kuruması, adaların sular altında kalması ile ozon tabakasının incilmesi gibi çevresel zararlar da örnek olarak öne sürülebilir.

⁴²⁶ İhtiyat ilkesi hakkında bilgi için bkz. Güneş, **Çevre Hukuku**, s. 59-69.

⁴²⁷ Güneş, **Çevre Hukuku**, s. 55.

Tehlike ve risk terimleri arasında uygulamada ayrım yapması zor olsa da üç aşamalı güvenlik modeli olarak adlandırılan kurama göre çevresel zarar tehditleri tehlike, risk ve artık risk olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Tehlike durumlarında önleme ilkesi, risk durumunda ihtiyat ilkesi devreye girerken; artık risk durumları iki ilkenin de uygulama alanının dışında kalmaktadır. Artık risk insanın idrak sınırları dışında kalan veya gerçekleşme olasılığı çok düşük olan ya da ortaya çıkacak zararın çok önemsiz olacağı veya bunlar konusunda gerçek bir belirsizliğin olduğu durumlardır. Bkz. Güneş, **Çevre Hukuku**, s. 62-64.

⁴²⁸ Bu incelemede terimi tanımlayan “*prévenir (fr.)*, *prevent (ing.)*” sözcüğünün geçtiği düzenlemeler dikkate alınmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki Stokholm Bildirgesi 7. İlkede deniz kirliliğinin önlenmesi kapsamında “*empêcher (fr.)*” sözcüğünün kullanıldığı görülmüştür.

Rio Bildirgeleri çerçevesinde önleme ilkesinin denizlerde çevrenin korunması konusu özelinde ön plana çıktığı ve uluslararası iş birliği ilkesi⁴²⁹ ile doğrudan bağlantılı olduğu söylenebilir. İhtiyat ilkesinin temelini oluşturan ihtiyat teriminin⁴³⁰ ise Rio Bildirgesi 15. İlkede çevrenin korunmasında ihtiyat yaklaşımına göre hareket edilmesi kapsamında ele alındığı görülmektedir. Bu durumda ihtiyat ilkesinin iki bildirge arasından yalnızca Rio Bildirgesi'nde yer aldığı görülmektedir.

Önleme ilkesinin temelini oluşturan, Stokholm Bildirgesi 21. İlke ile Rio Bildirgesi 2. İlkede yer alan ve bir uluslararası teamül kuralı olarak nitelendirilen sınır aşan çevresel zararların önlenmesi yükümlülüğünün BMİDÇS giriş bölümünün 9. paragrafında da yer aldığı görülmektedir. Ancak iklim değişikliği kaynaklı çevresel zararların sınır aşan niteliğinin ötesinde küresel çevresel zararlar yaratması önleme ilkesinin iklim değişikliği açısından da uygulanabilir olup olmadığını tartışılır hale getirmiştir. Bu konuda öğretilde aksi yönde görüşler bulunsa da⁴³¹ önleme ilkesinin devletlerin egemenlik alanları dışında “Ulusal Yargı Yetkisi Dışındaki Alanlar (UYYYDA) [*Zones au-delà de la juridiction nationale (fr.)*, *Areas Beyond National Jurisdiction (ing.)* – *ABNJ*]⁴³² için de uygulanabilir olması nedeniyle atmosferin ve deniz çevresinin korunması konularında kullanılabileceği üzerinde durulmuştur.⁴³³ Bu durumda tarafların kendi ülkelerindeki faaliyetler sebebiyle iklim sistemine zarar vermemek için açık bir önleme yükümlülüğü oluşmaktadır.

Önleme ilkesinin ihtiyat ilkesi ile bağlantısını yorumlarken ise, her ne kadar önleme ilkesi ile ihtiyat ilkesi arasında önceden ele alınan fark bulunsa da, çevresel zararlara yönelik eyleme geçme açısından bu iki ilkenin genel olarak birbirini tamamlayıcı niteliğe sahip olduğu belirtilmektedir.⁴³⁴ Önleme ilkesi ile ihtiyat ilkesi, bu anlayışın bir yansıması olarak, devletlerin her iki ilke kapsamında alacağı tedbirlerin benzer olmasından hareketle iklim değişikliği konusunda bir arada

⁴²⁹ Uluslararası iş birliği ilkesi hakkında bkz. “*Uluslararası İş Birliği İlkesi*” başlığı, s. 112-114.

⁴³⁰ Bu incelemede terimi tanımlayan “*précaution (fr.)*, *precaution (ing.)*” sözcüğünün geçtiği düzenlemeler dikkate alınmıştır.

⁴³¹ Öğretilde bir görüş sınır aşan çevresel zararların teamül olarak değerlendirilebilmesine öncülük olan yargı kararlarında uyumsuzluğa taraf devletlerin komşu devletler olduğu ve ortaya çıkan zararların hemen etki gösteren çevresel zararlar olduğunu belirterek, iklim değişikliği hususunda bu kararlara atıf yapılamayacağını savunmaktadır. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 61-63.

⁴³² Ulusal Yargı Yetkisi Dışındaki Alanlar (UYYYDA) denizler için açık denizleri ifade etmektedir.

⁴³³ Benzer yönde görüş için bkz. ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, s. 34, p. 5.

⁴³⁴ Bu konuda bkz. ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, s. 32, p. 1.

vurgulanmaktadır.⁴³⁵ Nitekim önleme terimine bakıldığında BMİDÇS’de metin içerisinde amacı içeren 2. madde çerçevesinde iklim değişikliğini azaltma amacı ile bağlantılı olarak⁴³⁶ ve 4. maddenin 1. paragrafının (c) bendinde yine azaltma amacının parçası olarak azaltmaya yönelik uygulamaların geliştirilmesi kapsamında⁴³⁷ kullanıldığı görülmekte iken; terimin 3. maddenin 3. paragrafında ihtiyat ilkesi kapsamında kullanıldığı görülmektedir.

İklim değişikliği konusundaki bilimsel belirsizliğin daha yüksek olduğu dönemde yapılan BMİDÇS’de önleme teriminin bulunduğu 3. maddenin 3. paragrafı içerisinde ihtiyati tedbirlerden [*mesures de précaution (fr.)*, *precautionary measures (ing.)*] ve ihtiyat ilkesini çağrıştıracak kavramlardan söz edilmektedir.⁴³⁸ BMİDÇS’de yer alan metin şu şekildedir:

“Taraflar, iklim değişikliği nedenlerini önceden tahmin etmek, önlemek veya en aza indirmek ve zararlı etkilerini azaltmak için önleyici önlemler⁴³⁹ almalıdır. Ciddî veya önlenemez hasar⁴⁴⁰ tehlikesi olan durumlarda, tam bilimsel kesinliğin yokluğu, iklim değişikliğine ilişkin politikalar ve önlemlerin mümkün olduğu kadar etkin maliyetli ve en az harcamayla küresel yarar sağlayacak şekilde olmaları gerektiği de dikkate alınarak, bu önlemlerin ertelenmesine neden olarak kullanılmamalıdır. Bunu başarmak için bu tür politikalar ve önlemler değişik sosyo-ekonomik bağlamları dikkate

⁴³⁵ Bu nedenle UHD İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler içerisinde de önleme ilkesine ilişkin 7A. madde ve ihtiyat ilkesine ilişkin 7B. madde olmak üzere birbirinden ayrı olarak, ancak 7. madde olarak bir bütün halinde ele alınmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki UHD’nin kullandığı metin içerisinde önleme ilkesi [*principe de précaution (fr.)*, *precautionary principle (ing.)*] yerine önleme yükümlülüğü [*obligation de prévention (fr.)*, *obligation of prevention (ing.)*] kavramı tercih edilmiştir.

⁴³⁶ Önlemenin bu kapsamda atmosferdeki sera gazı birikimlerini azaltmak için iklim sistemi üzerindeki tehlikeli insan kaynaklı müdahaleyi önleme üzerinden şekillendiği daha önce de belirtilmiştir. Bu konuda bkz. “Amaç” başlığı, s. 84.

⁴³⁷ BMİDÇS’nin taahhütleri içeren 4. maddesinin 1. paragrafının (c) bendinde “Enerji, ulaştırma, sanayi, tarım, ormancılık ve atık yönetimi sektörleri dahil, tüm ilgili sektörlerde, Montreal Protokolü ile denetlenmeyen insan kaynaklı sera gazı salımlarını kontrol eden, azaltan veya önleyen uygulama ve işlemlerin teşvik ve geliştirilmesinde, uygulanmasında ve teknoloji transferi dahil yayılmasında işbirliği yapacaklardır.” düzenlemesi ile hangi sektörlerle yönelik uygulamaların geliştirilmesi gerektiğine yönelik yönlendirici olarak değerlendirilebilecek bir hüküm bulunmaktadır.

⁴³⁸ İlgili düzenleme Verheyen tarafından da ihtiyat ilkesi kapsamında incelenmektedir. Verheyen, **Climate Change Damage...**, s. 74-77.

“İhtiyati tedbirler” kavramının kullanımı hakkında ayrıca bkz. s. 102, dn. 439.

⁴³⁹ Bu kavram Resmî Gazete’de “önleyici önlemler” olarak tercüme edilmiş olsa da önleyiciliğin Fransızca ve İngilizce terminolojideki “*préventive (fr.)*, *preventive (ing.)*” sözcüğünün karşılığı olarak ifade edilmesi daha isabetli olacaktır. BMİDÇS’de “*précaution (fr.)*, *precautionary (ing.)*” sözcüğünün kullanılması nedeniyle çalışma içerisinde mevcut kavramın karşılığı “ihtiyati tedbirler” olarak ele alınacaktır.

⁴⁴⁰ BMİDÇS’nin İngilizce metnindeki “*damage*” sözcüğü karşılığında hasar sözcüğü kullanılmışsa da bu çalışma içerisinde “*damage*” sözcüğü karşılığında zarar sözcüğünün kullanılacağı üzerinde durulmuştu. Bu konuda bkz. “Giriş” bölümü, s. 5, dn. 9.

almalı, kapsamlı olmalı, ilgili tüm sera gazı kaynaklarını, yutaklarını, haznelerini ve uygulamayı kapsamalı ve bütün ekonomik sektörleri ihtiva etmelidir. İklim değişikliğine yanıt verme çabaları ilgili Taraflarca işbirliğiyle yerine getirilebilir.”

Görüldüğü üzere, BMİDÇS’nin 3. maddesinin 3. paragrafında yer alan bu düzenlemede tarafların alması gereken ihtiyati tedbirlerin konuları;

- İklim değişikliğinin nedenlerini önceden tahmin etme,
- İklim değişikliğinin nedenlerini önleme veya en aza indirme,
- İklim değişikliğinin zararlı etkilerini azaltma olarak sayılmıştır.

İlgili konulardan iklim değişikliğinin nedenlerini önceden tahmin etme, daha çok iklim değişikliğinin nedenlerini tespit etme konusundaki bilimsel araştırmaları destekleme yönündeki faaliyetlere işaret ederken;⁴⁴¹ iklim değişikliğinin nedenlerini önleme veya en aza indirme, BMİDÇS’deki azaltma amacına yönelik faaliyetlere işaret etmekte; iklim değişikliğinin zararlı etkilerini azaltma ise BMİDÇS’deki uyum amacına yönelik faaliyetlere işaret etmektedir. İklim değişikliği nedeniyle oluşacak çevresel zararların ortaya çıkmasını engellemek için tedbirler alınması amacıyla getirilen bu maddenin terim olarak önlemeyi ihtiyati tedbirler içerisinde kullandığı görülmekte; bu durum önleme ilkesinin ihtiyat ilkesi ile bağlantılı olarak nasıl ele alınması gerektiği hususunda soru işareti doğurmaktadır. İhtiyat ilkesi kapsamında ele alınan ve önleme ilkesi ile de bağlantısı olan bu üç tip faaliyetin temel amacı ciddi [*sérieux (fr.)*, *serious (ing.)*] ve geri dönülemez [*irréversible (fr.)*, *irreversible (ing.)*] çevresel zararlara karşı tedbir almaktır.⁴⁴² Ancak UHD faaliyet konusu tedbirleri değerlendirirken, önleme yükümlülüğü kapsamında bulunan önleyici tedbirler ile ihtiyati yaklaşımı içeren ihtiyati tedbirlerin birbirinden ayrılması gerektiğini belirtmiş; böylece iklim değişikliğinden kaynaklanacak zararlar hakkındaki bilgiler konusundaki bilimsel gelişmeler devam ettikçe ihtiyati tedbirlerin yerini önleyici tedbirlerin alması gerektiğini ortaya koymuştur.⁴⁴³ Dolayısıyla önleme

⁴⁴¹ İklim değişikliğinin nedenlerini tespit etme konusundaki bilimsel araştırmaları destekleme yönündeki faaliyetler aynı zamanda, bilimsel belirsizlikleri en aza indirerek ihtiyat kapsamındaki uygulamaların önleme kapsamındaki uygulamalara dönüşmesini sağlamak açısından belirleyicidir.

⁴⁴² Bahsedilen faaliyetleri içeren tedbirlerin bu yöndeki çevresel zarar tehlikelerine karşı alınacağı belirtilmiştir. Bkz. İLA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, Draft Article 7B/1, s. 31.

⁴⁴³ Bahsedilen ayrımın yapılabilmesi için iklim değişikliğini önleme yükümlülüklerinin bilimsel gelişmeler takip edilerek sürekli gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bkz. İLA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, Draft Article 7B/3, s. 31.

ilkesi ile ihtiyat ilkesinin iklim değişikliği açısından devreye girme eşiklerinin de birbirinden farklı olduğu söylenebilir. Bu yönüyle ihtiyat ilkesinin iklim değişikliği kapsamında nasıl uygulanacağını berraklaşması gereğinden yola çıkan UHD İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler’de ihtiyat ilkesinin uygulanmasının iki koşula bağlandığı görülmektedir:⁴⁴⁴

- Bilimsel kesin bilginin eksikliğinde zararın makul öngörülebilirliği⁴⁴⁵
- Ciddi veya geri dönülemez bir zarara sebebiyet verebilecek bir tehdit⁴⁴⁶

İhtiyat ilkesi yerine önleme ilkesi ise makul öngörülebilirliği sağlayan olası risklerin makul göstergelerinin [*indications plausibles de risques potentiels (fr.)*, *plausible indications of potential risks (ing.)*] muhtemel zarara [*dommage probable (fr.)*, *likely harm (ing.)*] dönüşmesi halinde devreye girecektir.⁴⁴⁷

Değinmek gerekir ki ciddi ve geri dönülemez çevresel zararlara karşı alınacak tüm tedbirler ister önleme ilkesi ister ihtiyat ilkesi kapsamında olsun beklenen özeni [*diligence requise (fr.)*, *due diligence (ing.)*]⁴⁴⁸ gösterme kapsamında görülmektedir. Beklenen özeni gösterme iklim değişikliği rejimi bağlamında, ortaya çıktığı özel andlaşma hükmüne bağlı olarak durum tespiti, normatif bir beklenti, bir yükümlülük

⁴⁴⁴ ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, s. 36, p. 12.

⁴⁴⁵ BMİDÇS’nin 3. maddesinin 3. paragrafında bilimsel belirsizliğin ifade edildiği “bilimsel kesin bilginin eksikliği [*manque de certitude scientifique totale (fr.)*, *lack of full scientific certainty (ing.)*]” kavramının eleştirildiği ve bu kavramın “makul öngörülebilirlik [*raisonnablement prévisible (fr.)*, *reasonably foreseeable (ing.)*]” kavramı ile birleştirilmesi gerektiği ifade edilerek [ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, s. 36, p. 13] herhangi bir kritere bağlanmayan bilimsel belirsizliğin hukuki belirliliği de ortadan kaldıracığından hareketle UDHM tarafından Alandaki Faaliyetlere İlişkin Sponsorluk Sağlayan Kişi ve Kuruluşların Sorumlulukları ve Yükümlülükleri Danışma Görüşünde ortaya konmuş olan “olası risklerin makul göstergeleri [*indications plausibles de risques potentiels (fr.)*, *plausible indications of potential risks (ing.)*]” kriterinin makul öngörülebilirlik için kullanılması yoluyla belirliliğin sağlanabileceği belirtilmiştir. Bkz. International Tribunal for the Law of the Sea, “Responsibilities and Obligations of States Sponsoring Persons and Entities with Respect to Activities in the Area (Request For Advisory Opinion Submitted to the Seabed Disputes Chamber), List of Cases: No. 17, Advisory Opinion of 1 February 2011”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_17/17_adv_op_010211_en.pdf (Erişim Tarihi: 02.11.2021), s. 46, p. 131. Bu karar çalışmanın devamında Deniz Yatağı Uyuşmazlıkları Danışma Görüşü olarak kısaltılacaktır.

⁴⁴⁶ Çevresel zarar tehditleri konusunda bkz. tehlike, risk ve artık riskten oluşan üç aşamalı güvenlik modelinde ihtiyat ilkesinin uygulanması s. 100, dn. 425.

⁴⁴⁷ ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, s. 37-38, p. 17.

⁴⁴⁸ Beklenen özeni gösterme yükümlülüğünün Deniz Yatağı Uyuşmazlıkları Danışma Görüşünde Uruguay Nehri Kâğıt Hamuru Fabrikaları Kararı’na atıfla (Atıf yapılan s. 77, p. 187) sonuçtan doğan yükümlülük ile davranıştan doğan yükümlülüğü ayırmak için kullanıldığı ve davranıştan doğan yükümlülükle bağlantılı olduğu belirtilmiş; kavram “sonucu elde etmek için yeterli araçları kullanma, mümkün olan en iyi çabayı gösterme, elinden gelenin en iyisini yapma yükümlülüğü” olarak ifade edilmiştir. Ayrıca bkz. “Deniz Yatağı Uyuşmazlıkları Danışma Görüşü”, s. 41, p. 110-111.

veya bir standart olabilir.⁴⁴⁹ UHD İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler içerisinde BMİDÇS'nin 3. maddesinin 3. paragrafında yer alan iklim değişikliğinin nedenlerini önceden tahmin etme, iklim değişikliğinin nedenlerini önleme veya en aza indirme ve iklim değişikliğinin zararlı etkilerini azaltmaya yönelik tüm tedbirlerin etkin bir şekilde alınmasının beklenen özeni gösterme kapsamında olduğu belirtilmiştir.⁴⁵⁰ Ancak beklenen özeni göstermenin kapsamı, ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesi ile bağlantılı olarak, ilgili devletlerin ekonomik gelişmişliğe, sahip olduğu bilimsel bilgiye ve kaynağa, alabileceği risklere ve hassaslığına göre değerlendirilmelidir.⁴⁵¹ BMİDÇS'nin 3. maddesinin 3. paragrafında yer alan düzenlemede ayrıca iklim değişikliğine ilişkin politikalar ve tedbirlerin mümkün olduğunca maliyet etkinliği [*coût-efficacité (fr.)*, *cost-effectiveness (ing.)*]⁴⁵² dikkate alınarak ve en az harcamayla küresel yarar sağlayacak şekilde yapılması gerektiğinin belirtildiği de görülmektedir. Beklenen özeni göstermenin uluslararası çevre hukukuna ilişkin genel bağlamda içeriğine bakıldığında göz önünde bulundurulması gereken en önemli hususun -meydana gelip gelmediğine bakılmaksızın- önemli çevresel zararları veya bu zararlara ilişkin riskleri önleme gereği olduğu belirtilmektedir.⁴⁵³ Ancak bu gerek yerine getirilirken bir denge gözetilmelidir. Nitekim yukarıda üzerinde durulan ihtiyati tedbirlerin yerine getirilmesinde devletlerin alacağı tedbir ile çevresel zarar riskinin boyutu arasında denge olması, yani alınacak tedbirlerde orantılı olunması gerektiği üzerinde de durulmuştur.⁴⁵⁴

Gerek önleyici tedbirlerin gerekse ihtiyati tedbirlerin yerine getirilmesinde hangi sıranın uygulanacağı ya da hangi işleme öncelik verileceği konusunda açık bir kural bulunmamaktadır. Bu nedenle UHD İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki

⁴⁴⁹ Lavanya Rajamani, "Due Diligence in International Climate Change Law", **Due Diligence in the International Legal Order**, Heike Krieger/Anne Peters/Leonhard Kreuzer (eds.), New York: Oxford University Press, 2020, s. 164.

⁴⁵⁰ ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, Draft Article 7A/2 ve 7B/1, s. 31.

⁴⁵¹ ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, Draft Article 7A/3 ve 7B/4, s. 31.

⁴⁵² Maliyet etkinliği kavramının ihtiyat ilkesi içerisinde kullanılması yoluyla BMİDÇS'nin sadece çevresel standartlara bağlı kalmayan ve mali değerlendirmelerin de katıldığı bir belge olmasının önünün açıldığı belirtilmektedir. Bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 128.

Maliyet etkinliği kavramı sürdürülebilir kalkınma ilkesi (bkz. "*Sürdürülebilir Kalkınma İlkesi*" başlığı, s. 107-112.) ile de bağlantılıdır. ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, Draft Article 7B/2, s. 31.

⁴⁵³ Jorge E. Vinuales, "Due Diligence in International Environmental Law: A Fine-grained Cartography", **Due Diligence in the International Legal Order**, Heike Krieger/Anne Peters/Leonhard Kreuzer (eds.), New York: Oxford University Press, 2020, s. 127.

⁴⁵⁴ ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, s. 35-36, p. 10.

İlkeler’de önleme ilkesinin yerine getirilmesinin yorumlanması konusunda maddi unsurlar ve usule ilişkin unsurlar olmak üzere bir ayrıma gidilmiştir.⁴⁵⁵ Burada maddi unsurlar ilgili devletlerin beklenen özeni gösterme kapsamında iklim değişikliği kaynaklı zarar meydana getirme olasılığından kaçınması ile bu olasılığı azaltması ve ortadan kaldırması iken; usule ilişkin unsurlar ise, devletlerde iklim değişikliği ile ilgili çevresel etki değerlendirmelerinin (ÇED) [*évaluation de l’impact environnemental (fr.)*, *environmental impact assessment (ing.) – EIA*]⁴⁵⁶ yapılması⁴⁵⁷ ile devletlerin iklim değişikliği konusundaki danışma ve müzakereye ilişkin ikincil yükümlülüklerini yerine getirmesinden oluşmaktadır.⁴⁵⁸ Beklenen özeni gösterme, ihtiyat ilkesinde de bulunmakta;⁴⁵⁹ ihtiyat ilkesi kapsamında da önleme yükümlülüğü ile ilgili tedbirler kapsamında ele alınan usule ilişkin unsurların uygulanması gerekmektedir.⁴⁶⁰

e. Sürdürülebilir Kalkınma İlkesi

Ortak Geleceğimiz Raporu’nda gelecek kuşakların çevreden edineceği gereksinimlerinin mevcut kuşak tarafından tehlikeye atılmadan kullanılması yoluyla kalkınmanın gerçekleştirilmesine yönelik bir kavram olarak tanımlanan sürdürülebilir kalkınma,⁴⁶¹ süreklilik ve denge terimleri çerçevesinde çevre korumayı içeren “sürdürülebilirlik” ile dinamizm ve değişim kavramları çerçevesinde ekonomik büyümeyi içeren “kalkınma” olmak üzere iki terime işaret ettiği belirtilmektedir.⁴⁶² Böylece çevre koruma ile ekonomi faaliyetleri arasında bir

⁴⁵⁵ İLA, *Legal Principles Relating to Climate Change*, s. 34, p. 6.

⁴⁵⁶ Yılmaz Turgut çevresel etki değerlendirmesi kavramını “gerçekleştirilmek istenen ve çevre üzerinde önemli olumsuz etkileri olabilecek faaliyetler hakkında yetkili birimlerce işlem yapılmadan önce bunların çevresel etkilerinin araştırılarak önlenmeye çalışılması” olarak tanımlamıştır. Bkz. Yılmaz Turgut, *Çevre Politikası...*, s. 211.

⁴⁵⁷ Bu husus BMİDÇS’nin taahhütleri içeren 4. maddesinin 1. paragrafının f bendinde belirtilmiştir: “İklim değişikliğini azaltmak ve değişikliğe uyum sağlamak amacıyla alınan önlemler ve uygulanan projelerin ekonomi, halk sağlığı ve çevre kalitesi üzerinde zararlı etkilerini en aza indirmek amacıyla, örneğin ulusal düzeyde hazırlanacak etki değerlendirmeleriyle, uygun metodlar uygulamak suretiyle, iklim değişikliği mülahazalarını kendi sosyal, ekonomik ve çevresel politikalar ve eylemleri çerçevesinde mümkün olan en geniş şekilde dikkate alacaklardır.”

⁴⁵⁸ İLA, *Legal Principles Relating to Climate Change*, s. 34, p. 6.

⁴⁵⁹ İhtiyati yaklaşımın beklenen özeni göstermenin ayrılmaz parçası olduğu hakkında bkz. “Deniz Yatağı Uyuşmazlıkları Danışma Görüşü”, s. 46, p. 131.

⁴⁶⁰ İLA, *Legal Principles Relating to Climate Change*, s. 34, p. 6 ve s. 37-38, p. 17-18.

⁴⁶¹ Bkz. “Stokholm Konferansı Sonrasında Çevreyi ve İklim Sistemini Koruma Konusunda Yaşanan Gelişmeler: Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli’nin Kurulması ve İklim Değişikliğinin Birleşmiş Milletler Gündemine Getirilmesi” başlığı, s. 35, dn. 130.

⁴⁶² Anthony Giddens, *İklim Değişikliği Siyaseti*, Erhan Baltacı (çev.), Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013, s. 93.

dengeinin gözetilmesi amaçlanmıştır.⁴⁶³ Kavramın ekonomi boyutunu içeren kısmı açısından kalkınma sözcüğünün kullanılıp, büyüme sözcüğünün kullanılmamasının yerinde olduğu belirtilmektedir.⁴⁶⁴ Sürdürülebilir kalkınma kavramının uluslararası toplumun gündemine gelmesinde dönüm noktası olan⁴⁶⁵ Ortak Geleceğimiz Raporu ile iklim değişikliği meselesine de dikkat çekilmiştir.⁴⁶⁶ Bunun yanı sıra iklim değişikliği meselesi, 2014 yılında Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) [*Objectifs de développement durable (fr.), Sustainable Development Goals – SDG (ing.)*]⁴⁶⁷ gözden geçirildiğinde BM Genel Kurulu tarafından sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden biri olarak sayılmıştır.⁴⁶⁸

⁴⁶³ İklim değişikliği ve iklim değişikliğinin zararlı etkilerinin ele alınması bağlamında sürdürülebilir kalkınma ise, devletlerin ekonomik ve sosyal kalkınması ile iklim sisteminin korunmasının dengelenmesini gerektirir. Bkz. ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, Draft Article 3/3, s. 7.

⁴⁶⁴ Sayısal göstergelere dayalı büyüme terimi yerine yoksulluk ve eşitsizliklere de çözüm getirmeye yönelik kalkınma teriminin kullanılmasının doğru olduğu belirtilmektedir. Bkz. Yılmaz Turgut, **Çevre Politikası...**, s. 95.

⁴⁶⁵ Sürdürülebilir kalkınmanın gündeme gelmesinde Ortak Geleceğimiz Raporu bir dönüm noktası olsa da “sürdürülebilirlik” düşüncesini içeren devlet uygulamalarının çok daha öncesine dayandığı belirtilmektedir. Bkz. Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 218.

⁴⁶⁶ Bkz. Ortak Geleceğimiz Raporu, s. 46, p. 32 (belirtiler ve nedenler kapsamında hayatta kalma konusunda); s. 174, p. 11 (gelecekteki yüksek enerji tüketiminin yaratacağı çevresel riskler ve belirsizlikler konusunda); s. 176-179 (fosil yakıt sorunu kapsamında iklim değişikliğinin yönetilmesi konusunda); s. 316, p. 56 (küresel risklerin değerlendirilmesi konusunda); s. 325, p. 87 (mevcut uluslararası sözleşmelerin ve anlaşmaların güçlendirilmesi ve genişletilmesi konusunda).

⁴⁶⁷ BM tarafından ortaya koyulan Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) herkes için daha iyi ve sürdürülebilir bir geleceğe ulaşmak için tasarlanan bir plan olup, 2030 yılında ulaşılması amaçlanan hedefleri içeren bir küresel eylem çağrısıdır. Bu eylem çağrısında 17 tane hedef bulunmaktadır: 1. Yoksulluğu tüm biçimleriyle her yerde sona erdirmek; 2. Açlığı sona erdirmek, gıda güvenliğini sağlamak ile beslenmeyi iyileştirmek ve sürdürülebilir tarımı desteklemek; 3. Sağlıklı yaşamı sağlamak ve herkes için refahı desteklemek; 4. Kapsayıcı ve hakkaniyetli bir şekilde kaliteli eğitim sağlamak ve herkes için yaşam boyu öğrenme fırsatlarını teşvik etmek; 5. Cinsiyet eşitliğini sağlamak ve tüm kadınlar ile kızları güçlendirmek; 6. Herkes için suyun ve temizlik işlerinin mevcudiyetini ve sürdürülebilir yönetimini sağlamak; 7. Herkes için uygun fiyatlı, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerjiye erişimi sağlamak; 8. Herkes için sürekli, kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi, tam ve üretken istihdam ile düzgün işi desteklemek; 9. Dayanıklı altyapı oluşturmak, kapsayıcı ve sürdürülebilir sanayileşmeyi desteklemek ve yeniliği teşvik etmek; 10. Ülkeler içinde ve arasında eşitsizliği azaltmak; 11. Kentleri ve insan yerleşimlerini kapsayıcı, güvenli, dirençli ve sürdürülebilir yapmak; 12. Sürdürülebilir tüketim ve üretim modellerini sağlamak; 13. İklim değişikliği ve iklim değişikliğinin etkileriyle mücadele için acil önlem almak; 14. Sürdürülebilir kalkınma için denizleri ve deniz kaynaklarını korumak ve sürdürülebilir şekilde kullanmak; 15. Karasal ekosistemleri korumak, eski haline getirmek ve bu ekosistemlerin sürdürülebilir kullanımını teşvik etmek, ormanları sürdürülebilir bir şekilde yönetmek, çölleşmeyle mücadele etmek, arazi bozulmasını durdurmak ve tersine çevirmek ve biyolojik çeşitlilik kaybını durdurmak; 16. Sürdürülebilir kalkınma için barışçıl ve kapsayıcı toplumları teşvik etmek, herkes için adalet erişim sağlamak ve her düzeyde etkin, hesap verebilir ve kapsayıcı kurumlar oluşturmak; 17. Sürdürülebilir kalkınma için uygulama araçlarını güçlendirmek ve küresel ortaklığı yeniden canlandırmak.

⁴⁶⁸ Belgede 13. Hedef olarak yer bulan iklim değişikliği ile mücadelede BMİDÇS’nin iklim değişikliğine verilecek küresel karşılığın müzakere edilmesi için birincil uluslararası, hükümetler arası forum olduğunun kabul edildiği dipnotu düşülmüştür. Bkz. United Nations, **Report of the Open Working Group of the General Assembly on Sustainable Development Goals**, 2014 (A/68/970, 12.08.2014), s. 10.

UHD İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler'in 3. maddesinde bulunan "sürdürülebilir kalkınma" kavramına BMİDÇS'de ilkeleri içeren 3. maddenin 4. ve 5. paragraflarında doğrudan yer verilmektedir. Bu madde içerikleri dışında "sürdürülebilirlik" terimine giriş bölümünde, amacı içeren 2. maddede ve taahhütleri içeren 4. maddede değinildiği görülse de sürdürülebilirliğin giriş bölümünde "sosyal ve ekonomik kalkınmaya",⁴⁶⁹ 2. maddede "ekonomik kalkınmanın devamının sağlanmasına",⁴⁷⁰ 4. maddenin 1. paragrafının (d) bendinde "yönetime", 4. maddenin 2. paragrafının (a) bendinde "ekonomik büyümeye" ve yine 3. maddenin 5. paragrafında ise kalkınmaya ek olarak "ekonomik büyümeye" de özgülendiği görülmektedir. Bu nedenle BMİDÇS'de sürdürülebilirlik sözcüğünün kalkınmayla bağlantılı bir tercihe bağlı olarak kullanılıp kullanılmadığı konusunda tereddüt oluşsa da sözcüğün kalkınma ile olan bağlantısının iklim değişikliği rejimindeki KP ve PA ile daha belirgin hale geldiğinin görüldüğü belirtilmektedir.⁴⁷¹ Bu durum ayrıca BMİDÇS'nin "sürdürülebilir kalkınma" kavramı ile bağlantısının amaç ve taahhütler açısından da kuvvetli olduğunu göstermektedir. Bu da sürdürülebilir kalkınmanın BMİDÇS'nin uygulanmasında ve iklim değişikliği mücadelesinde, sadece bir ilke olmanın çok daha ötesinde, amacın ve taahhütlerin bir parçası olarak görüldüğünü göstermektedir.⁴⁷²

Sürdürülebilir kalkınma kavramının yer aldığı BMİDÇS'nin 3. maddesinin 4. paragrafının içeriği şu şekildedir:

"Taraflar sürdürülebilir kalkınmayı destekleme hakkına sahiptir ve de desteklemelidirler. İklim sistemini insanların neden olduğu değişikliğe karşı koruma politika ve önlemleri, Tarafların herbirinin özel koşullarına uygun

⁴⁶⁹ BMİDÇS'nin giriş bölümünün yirmi üçüncü paragrafında tüm devletlerin sürdürülebilir sosyal ve ekonomik kalkınmaya ulaşmak için gerekli kaynaklara erişmeye; özellikle gelişmekte olan devletlerin bu hedefe yaklaşabilmek için enerji tüketimlerini, yeni teknolojilerin yardımıyla verimli ve sera gazı salımlarına dikkat edecek hale getirerek, arttırmaya ihtiyaç duydukları belirtilmiştir.

⁴⁷⁰ Daha önce de incelendiği üzere BMİDÇS'nin 2. maddesinde amaç, iklim sisteminin dengesinin sağlanmasının "ekonomik kalkınmanın sürdürülebilir şekilde devamına izin verecek bir zaman dahilinde" gerçekleşmesi üzerine kurgulanmıştır.

⁴⁷¹ Sürdürülebilir kalkınma kavramı KP içerisinde 2., 10. ve 12. maddelerde; PA içerisinde giriş bölümü ile 2., 4., 6., 7., 8. ve 10. maddelerde doğrudan yer bulmuştur. Bu konuda KP ve PA içerisinde bkz. "İlkeler" başlıkları, s. 138, dn. 576 ve s. 163, dn. 700.

Bu konuda ayrıca bkz. Christina Voigt, **Sustainable Development as a Principle of International Law: Resolving Conflicts between Climate Measures and WTO Law**, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, s. 92-96 ve 113.

⁴⁷² Özkerim Güner'e göre: "Gelineen noktada sürdürülebilir kalkınmanın iklim değişikliği ile mücadeleden bağımsız gerçekleştirilemeyeceği; sürdürülebilir kalkınma ve iklim değişikliği ile mücadelenin birbirini tamamlayıcı unsurlar olduğunu söyleyebiliriz." (Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 79.)

olmalı ve iklim değişikliğine yanıt verecek önlemleri almak için ekonomik gelişmenin gerekli olduğu dikkate alınarak, bu politika ve önlemler ulusal kalkınma programlarına entegre edilmelidir.”

Maddenin ilk cümlesine bakıldığında, sürdürülebilir kalkınmanın desteklenmesinin BMİDÇS’nin tarafları için hem bir hak hem de bir ödev olarak görüldüğü belirtilmektedir.⁴⁷³ İkinci cümlede ise iklim sistemini korumaya yönelik politikalar ve tedbirlerde tarafların her birinin özel koşullarının uygunluğunun dikkate alınacağı hususu düzenlenmiştir. Böylece sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesinde hem hak hem de ödev temelinde ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesi ile özel ihtiyaçlar ve durumlar ilkesinin de dikkate alınmasının beklendiği söylenebilir.

Sürdürülebilir kalkınma kavramının yer aldığı bir diğer düzenleme ise BMİDÇS’nin 3. maddesinin 5. paragrafıdır. Paragrafın içeriği şu şekildedir:

“Taraflar, özellikle gelişme yolundaki Taraf ülkelerde sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınmaya yol açacak destekleyici ve açık bir uluslararası ekonomik sistemi teşvik etmek ve böylece iklim değişikliği sorunlarıyla daha iyi ilgilenebilmelerini sağlamak için işbirliği yapmalıdır. İklim değişikliğine karşı alınan önlemler, tek taraflı olanlar dahil, keyfi, haksız ayırıcı veya uluslararası ticarete gizli bir kısıtlama oluşturmak açılarından bir vasıta oluşturur nitelikte olmamalıdır.”

Bu paragrafın içeriğinde ise özet olarak gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınma sağlamasının iklim değişikliği ile mücadele edebilmek için gerekli olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle BMİDÇS’nin tüm tarafları ekonomi alanında iş birliğine yöneltmiştir. Ekonomi alanında iş birliğinin madde içerisinde taraflardan beklentilerin temel hak ve özgürlükler konusunda ele alınan pozitif yükümlülük-negatif yükümlülük ayrımına benzer şekilde öngörüldüğü görülmektedir.

Sürdürülebilir kalkınmayı sağlama yolunda ekonomi alanında iş birliğinin pozitif yükümlülüğe benzer beklenti içeren tarafı olarak sürdürülebilir kalkınmayı sağlayacak yolun “destekleyici ve açık bir uluslararası ekonomik sistem”den geçtiği

⁴⁷³ ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, s. 8, p. 2.

belirtilmiştir. Bu vurgunun, küresel ekonomik ilişkilerde açıklığın kesin olmaktan uzak olduğunun dolaylı olarak kabul edildiğine işaret ettiği belirtilmektedir.⁴⁷⁴ Bahsedilen vurgu ile ayrıca küresel ekonomik ilişkilerde sürdürülebilir kalkınmayı destekleyicilikten politika olarak uzakta olunduğuna da işaret edildiği belirtilebilir. Sürdürülebilir kalkınmayı destekleyici bir ekonomik sistemin temeli doğal kaynakların ekonomik değere dönüşmesinde çevrenin korunmasının; iklim değişikliği özelinde ise iklim sisteminin korunmasının göz ardı edilmemesinden oluşmaktadır. Bu hususun temeli devletlerin sürdürülebilir kalkınma taahhüdü kapsamında mevcut ve gelecek kuşakların yararına ortak bir doğal kaynak olarak iklim sistemini korumasından geçmektedir.⁴⁷⁵ Bu yönden sürdürülebilir kalkınma, hakkaniyet ilkesinde ele alınan kuşaklar arasında adaletin sağlanması⁴⁷⁶ ve iklim sisteminin parçasını oluşturan her bir unsurun korunması⁴⁷⁷ ile doğrudan ilişkilidir. Kuşaklar arası adaleti sağlamaya çalışan gelişmekte olan ülkelerin sürdürülebilir kalkınmayı sağlayabilmek açısından sosyal ve ekonomik yönden kalkınmalarını gerçekleştirebilme haklarının yanında iklim değişikliği ile mücadele etme yükümlülükleri de bulunmaktadır. İlgili husus BMİDÇS'nin 4. maddesinin 7. paragrafında da göz önüne alınarak gelişmekte olan ülkelerin sosyal ve ekonomik yönden kalkınmalarının iklim değişikliği ile mücadele etme yükümlülüklerine göre

⁴⁷⁴ Zahar, ekonomik sisteme yapılan bu vurgunun HİDP raporları tarafından ortaya koyulan farklı salım senaryolarına bağlı olarak oluşturulduğunu ancak gelecekte insanlığın ekonomik dönüşümünün nasıl olacağının ve hangi senaryoyla yüzleşileceğinin bilinemeyeceğini ifade etmektedir. Bkz. Alexander Zahar, "The climate change regime", **Routledge Handbook of International Environmental Law**, Shawkat Alam/Md Jahid Hossain Bhuiyan/Tareq M.R. Chowdhury/Erika J. Techera (eds.), New York: Routledge, 2013, s. 349-374.

⁴⁷⁵ İLA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, Draft Article 3/1, s. 7.

⁴⁷⁶ Kuşaklar arası adaleti sağlamaya çalışan gelişmekte olan ülkelerin sürdürülebilir kalkınmayı sağlayabilmek açısından sosyal ve ekonomik yönden kalkınmalarını gerçekleştirebilme haklarının yanında iklim değişikliği ile mücadele etme yükümlülükleri de bulunmaktadır. Bu husus BMİDÇS'nin 4. maddesinin 7. paragrafında da göz önüne alınarak gelişmekte olan devletlerin sosyal ve ekonomik yönden kalkınmalarının iklim değişikliği ile mücadele etme yükümlülüklerine göre öncelikli olarak dikkate alınacağı belirtilmiş; (Ayrıca bkz. İLA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, Draft Article 3/4, s. 7.) gelişmekte olan devletlerin yükümlülüklerini yerine getirebilmeleri konusunda gelişmiş devletlerden alacakları mali kaynaklar ve teknoloji aktarımına bağımlı olması bu duruma sebep gösterilmiştir. Bu durum tarafların iklim değişikliği ile mücadelede kendi özel koşulları doğrultusunda oluşturacağı ulusal kalkınma politikalarını içeren BMİDÇS'nin 4. maddesinin 2. paragrafının (a) bendinde yer alan "...Taraflardan herbirinin, bu amaç yönündeki küresel çabaya sağlayacakları eşit ve uygun katkılarda Tarafların başlangıç noktalarındaki ve yaklaşımlarındaki, ekonomik yapı ve kaynak temellerindeki, kuvvetli ve sürdürülebilir kalkınmayı devam ettirmeye olan ihtiyaçları, ellerindeki teknolojilere ilişkin farklılıklar ile diğer münferit koşullar dikkate alınacaktır..." hükmüyle de desteklenmektedir.

⁴⁷⁷ Korumanın sürdürülebilir yönetim çerçevesinde teşvik edilmesi gerektiği BMİDÇS'nin 4. maddesinin 1. paragrafının (d) bendinde "Sürdürülebilir yönetimi teşvik edecek ve biyolojik kütleye, ormanları ve okyanusları ve diğer kara, kıyı ve deniz ekosistemlerini de içerecek şekilde, Montreal Protokolü ile denetlenmeyen tüm sera gazı yutak ve haznelerinin korunması ve takviyesini işbirliği halinde teşvik edeceklerdir." şeklinde ele alınmıştır.

öncelikli olarak dikkate alınacağı belirtilmiş;⁴⁷⁸ geliştirmekte olan ülkelerin taahhütlerini yerine getirebilmeleri konusunda gelişmiş ülkelere alacakları mali kaynaklar ve teknoloji aktarımına bağımlı olması bu durumun sebebi olarak gösterilmiştir.⁴⁷⁹ Geliştirmekte olan ülkelerin kalkınmasına yardımcı olacak koşulların sağlanmaması iklim değişikliği ile mücadelede iş birliğine engel teşkil edecektir.

Sürdürülebilir kalkınmayı sağlama yolunda ekonomi alanında iş birliğinin negatif yükümlülüğe benzer beklenti içeren tarafı olarak ise tarafların iklim değişikliği ile mücadele yönünde aldığı tedbirlerde keyfi, haksızlık doğuracak şekilde ayrımcı veya uluslararası ticarete gizli bir kısıtlama oluşturacak davranışlar içerisinde bulunmama yönündeki beklenti düzenlenmiştir.⁴⁸⁰ Yani iklim değişikliğine yönelik alınacak tedbirlerin ekonomi açısından hakkın kötüye kullanılması yasağına aykırılık oluşturacak şekilde kullanılmamasına işaret edilmektedir. Kötüye kullanım yönündeki faaliyet ve davranışlar iklim değişikliği ile mücadelede iş birliğine engel teşkil edecektir.

f. Uluslararası İş Birliği İlkesi

Uluslararası iş birliği, uluslararası hukukun temel mantığından doğan ve uluslararası andlaşmalar ile uluslararası kurumların çoğalmasında yansımaları bulan bir kavramdır.⁴⁸¹ Çevre sorunları ile ilgili olarak uluslararası iş birliği yapılmasının önemi Stokholm Konferansı öncesinde anlaşılmış olsa da ilkenin kuvvetlenmesi Stokholm Bildirgesi ile gerçekleşmiştir. Nitekim uluslararası iş birliği ilkesi Stokholm Bildirgesi'nin giriş bölümü ile özellikle çevrenin korunması ve iyileştirilmesine ilişkin konuların devletler tarafından büyük ülke küçük ülke ayrımı yapılmadan eşit katılımlı bir iş birliği içerisinde çözülmesini içeren 24. İlkede yer

⁴⁷⁸ Ayrıca bkz. ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, Draft Article 3/4, s. 7.

⁴⁷⁹ Bu durum tarafların iklim değişikliği ile mücadelede kendi özel koşulları doğrultusunda oluşturacağı ulusal kalkınma politikalarını içeren BMİDÇS'nin 4. maddesinin 2. paragrafının (a) bendinde yer alan "...Taraflardan herbirinin, bu amaç yönündeki küresel çabaya sağlayacakları eşit ve uygun katkılarda Tarafların başlangıç noktalarındaki ve yaklaşımlarındaki, ekonomik yapı ve kaynak temellerindeki, kuvvetli ve sürdürülebilir kalkınmayı devam ettirmeye olan ihtiyaçları, ellerindeki teknolojilere ilişkin farklılıklar ile diğer münferit koşullar dikkate alınacaktır..." hükmüyle de desteklenmektedir.

⁴⁸⁰ Bu husus iklim değişikliği rejiminin uluslararası ekonomi ve ticaret hukuku ile olan ilişkisini detaylı bir inceleme alanı haline getirmektedir. Bu konuda ayrıca bkz. "*Karşılıklı İlişki İlkesi*", s. 115-116.

⁴⁸¹ Kiss/Shelton uluslararası iş birliğini ilkenin de ötesinde bir yükümlülük olarak ele almaktadır. Bkz. Kiss/Shelton, **Guide to International...**, s. 12.

almıştır. Zaman içerisinde iş birliği kavramı uluslararası çevre hukuku açısından öyle içselleşmiştir ki kavram Rio Bildirgesi'nin giriş bölümü, 5. İlke, 7. İlke, 9. İlke, 12. İlke, 13. İlke, 14. İlke, 24. İlke ve 27. İlke içerisinde de kendisine yer bulmuştur. BMİDÇS için de Rio Bildirgesi'ne benzer bir durumdan, yani belge içerisinde iş birliği kavramına sıklıkla değinilmesinden, söz etmek mümkündür.

UHD İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler'in 8. maddesinde yer alan uluslararası iş birliği ilkesi BMİDÇS içerisinde pek çok düzenlemede bulunmaktadır. İklim değişikliği ile mücadele konusunda BMİDÇS'nin giriş bölümünün yedinci paragrafında da yer bulan iş birliğine⁴⁸² özellikle önleme ilkesi ve ihtiyat ilkesi ile sürdürülebilir kalkınma ilkesi açısından değinilmiştir.⁴⁸³ Teknoloji geliştirme ve aktarımı [m. 4/1(c)], sera gazı yutaklarının ve haznelerinin korunması ve güçlendirilmesi [m. 4/1(d)], iklim değişikliğine uyum çalışmaları [m. 4/1(e)], iklim sistemi ile ilgili olarak, bilimsel, teknolojik, teknik, sosyo-ekonomik, sistematik gözlem ve çeşitli karşı stratejilerin ekonomik ve sosyal sonuçlarını ve iklim değişikliğinin nedenleri, etkileri, önemi ve zamanlaması konusunda mevcut belirsizlikleri daha iyi anlamak, azaltmak ya da ortadan kaldırmak amacıyla veri arşivlerinin geliştirilmesi [m. 4/1(g)],⁴⁸⁴ iklim sistemi ve iklim değişikliği ve karşı stratejilerin ekonomik ve sosyal sonuçları hakkında bilimsel, teknolojik, teknik, sosyo-ekonomik ve hukukî bilginin tamamen, açıklık ve doğrulukla alışverişini teşvik edilmesi [m. 4/1(h)], iklim değişikliği ile ilgili olarak öğretim, eğitim ve kamu bilinci oluşturmakta ve hükümet dışı kuruluşlar da dahil olmak üzere bu işleme en geniş katılımı sağlamayı teşvik edilmesi [m. 4/1(i)]⁴⁸⁵ konularındaki ortak sorumluluk alanındaki taahhütlerde de uluslararası iş birliğinin sağlanması gerektiği üzerinde durulmuştur.

⁴⁸² İlgili paragrafın içeriğine göre “iklim değişikliğinin küresel niteliği, tüm ülkelerin ortak ama farklılaştırılmış sorumlulukları ve göreceli kabiliyetleri ile sosyal ve ekonomik koşullarına uygun olarak, etkin ve uygun uluslararası karşılık yöntemleri kullanılarak mümkün olan en geniş ölçüde iş birliği yapılmasını” gerektirmektedir.

⁴⁸³ Bkz. BMİDÇS m. 3/3 ve 3/5.

⁴⁸⁴ İlgili bende atıfla BMİDÇS'nin 5. maddesinin (c) bendinde; gelişme yolundaki ülkelerin belli kaygılarını ve ihtiyaçlarını dikkate alarak, ilgili ülkelerin kapasitelerini ve kabiliyetlerini maddenin (a) ve (b) bentlerinde yer alan araştırma ve sistematik gözlem çabalarına katılma amacıyla geliştirmelerinde iş birliği yapılması gerektiği belirtilmiştir.

⁴⁸⁵ İlgili bende atıfla BMİDÇS'nin 6. maddesinin (b) bendinde; “(i) iklim değişikliği ve etkileri hakkında eğitsel ve kamu farkındalığını arttıracak malzemelerin geliştirilmesi ve değişimi, (ii) ulusal kurumların güçlendirilmesi ile iklim değişikliği alanında çalışan uzmanların özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki uzmanların eğitimi için personel değişimi veya görevlendirilmesini de içerecek şekilde, eğitim ve öğretim programlarının geliştirilmesinin ve uygulanması”nın gerektiği belirtilmiştir.

Bunun dışında Taraflar Konferansı'nın gerektiğinde ilgili uluslararası örgütler, hükümetlerarası ve hükümet dışı kuruluşlarla iş birliği yapma [m. 7/2(1)] ve Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'nın iklim değişikliği konusunda, bilimsel programlar, araştırma-geliştirme için uluslararası iş birliğini sağlama [m. 9/2(d)] görevleriyle donatıldığı görülmektedir. Yine son olarak BMİDÇS'nin 21. maddesi ile 8. maddeye istinaden kurulması planlanan daimî Sekreteryaya kurulana kadar görevlendirilen geçici Sekreteryaya'nın⁴⁸⁶ başkanının HİDP ile yakın bir iş birliği içerisinde bulunulmasını sağlayacağı üzerinde durulmuştur (m. 21/2).

g. İyi Niyet İlkesi

İyi niyet ilkesi bir hukuk genel ilkesi olarak değerlendirilmesinin⁴⁸⁷ yanı sıra uluslararası andlaşmalarda da genel olarak uygulanmakta olan bir ilkedir. Nitekim 1969 tarihli Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi (VAHS) [*Vienna Convention on the Law of Treaties – VC*]⁴⁸⁸ içerisinde andlaşmaların iyi niyet ilkesine uygun olarak ifa edilmesi (m. 26) ve andlaşmaların yorumlanmasında iyi niyet ilkesinin dikkate alınması (m. 31) hallerinde ilkenin yer bulduğu görülmektedir. Dolayısıyla andlaşmaların hem uygulanmasında hem de yorumlanmasında iyi niyet ilkesinin yeri bulunmaktadır. İyi niyet ilkesinin uluslararası andlaşmalar hukuku içerisinde bu şekilde yer bulmasının sonucu olarak iklim değişikliği konusunda da normatif bir temelde iklim değişikliği rejiminin gelişimi ve uygulanması ile iklim değişikliğine uyum sağlanması konularında önemli bir role sahip olduğu belirtilmiştir.⁴⁸⁹

İyi niyet ilkesi kavram olarak BMİDÇS içerisinde yalnızca 14. maddenin 6. paragrafında tarafların arasındaki uyuşmazlıkların çözülmesi açısından yer bulmuş olsa da UHD İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler'in 9. maddesinde bulunmaktadır. Bu maddede devletlerin iklim değişikliği ve iklim değişikliğinin zararlı etkileri kapsamında yer alan uluslararası alandaki faaliyetleri ve kendi ulusal hukuklarında yapacakları düzenlemeler konusunda iyi niyet ilkesini dikkate almaları

⁴⁸⁶ BMİDÇS'nin 21. maddesinin 1. paragrafı ile kurulan geçici Sekreteryaya'nın görevini, Taraflar Konferansı'nın birinci oturumunun sonuna kadar, BM Genel Kurulu'nun 21.12.1990 tarihli ve 45/212 sayılı kararı ile oluşturulan *ad hoc* Sekreteryaya'nın (Bkz. A/RES/45/212, Protection of global climate..., 21.12.1990) yapacağı öngörülmüştür.

⁴⁸⁷ Shaw, **International Law**, s. 77.

⁴⁸⁸ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1155, s. 331 vd.

1980 yılında yürürlüğe giren bu andlaşmayı Türkiye imzalamamış ve onaylamamıştır.

⁴⁸⁹ ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, s. 46, p. 1.

gerektiği üzerinde durulmuştur.⁴⁹⁰ Ayrıca iklim değişikliği ve iklim değişikliğinin zararlı etkileri hususunda devletlerin gelecekteki uluslararası görüşmelerde mevcut pozisyonlarından taviz vermesi ve bu hususta kendi tek taraflı bildirimlerine uyma konusunda da iyi niyet ilkesi çerçevesinde davranmak zorunda olduğu belirtilmiştir.⁴⁹¹ Tüm bu yorumlardan yola çıkıldığında, uluslararası iş birliği ilkesinin BMİDÇS'nin uygulanmasında ve iklim değişikliği ile mücadelenin sürdürülebilmesinde iyi niyet ilkesinin önemli bir yere sahip olduğu belirtilebilir.

h. Karşılıklı İlişki İlkesi

Karşılıklı ilişki ilkesi BMİDÇS içerisinde yer almayan ancak UHD İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler'in 10. maddesinde bulunan bir ilkedir. Bu ilkenin uluslararası hukuk kurallarının kendi aralarındaki ilişki ile uluslararası hukuk kuralları ile ulusal hukuk kuralları arasındaki ilişki olmak üzere iki yönü bulunmaktadır.

Uluslararası hukuk kuralları ile ulusal hukuk kuralları arasındaki ilişkide devletlerin iklim değişikliği rejimine uyumlu hukuki düzenlemeler yapması ve siyasi eylemleri yerine getirilmesi beklentisi görülmektedir.⁴⁹² Uluslararası hukuk kurallarının kendi aralarındaki ilişki ise iklim değişikliği ve iklim değişikliğinin neden olduğu zararlı etkiler ile etkin bir şekilde mücadele yürütülebilmesi için iklim değişikliği rejimi dışındaki diğer ilgili uluslararası hukuk kurallarının iklim değişikliği rejimi ile birbirilerini karşılıklı olarak destekleyecek bir şekilde hazırlanması, detaylandırılması ve yerine getirilmesini içermektedir.⁴⁹³ Uluslararası iş birliği ilkesi ile de uyumlu olacak şekilde gerçekleştirilecek bu faaliyetlerin yapılacağı uluslararası hukuk alanlarına örnek olarak, uluslararası çevre hukukunda ozon tabakasının incelenmesi ve biyolojik çeşitliliğin korunması konularındaki düzenlemelerin yanı sıra uluslararası ticaret ve yatırım hukuku, uluslararası insan hakları hukuku ve uluslararası deniz hukuku verilmiştir.⁴⁹⁴ Tespit edilmiş bu alanların her birinin iklim değişikliğine karşı mücadelenin etkin olabilmesi için iklim değişikliği rejimi ile karşılıklı ilişki içerisinde bulunması gerekmektedir. UHD

⁴⁹⁰ ILA, *Legal Principles Relating to Climate Change*, Draft Article 9/1, s. 45.

⁴⁹¹ ILA, *Legal Principles Relating to Climate Change*, Draft Article 9/2, s. 45.

⁴⁹² ILA, *Legal Principles Relating to Climate Change*, s. 49, p. 5.

⁴⁹³ ILA, *Legal Principles Relating to Climate Change*, Draft Article 10/1, s. 47.

⁴⁹⁴ ILA, *Legal Principles Relating to Climate Change*, Draft Article 10/3, s. 47-48 ve s. 48, p. 2.

tarafından bahse konu her bir alanın iklim değişikliğini ilgilendiren yönlerine değinilmiştir.⁴⁹⁵ Bu eserin özellikle sonraki bölümlerinde bu ilkeden de yola çıkılarak iklim değişikliği rejiminin özellikle uluslararası deniz hukuku olmak üzere uluslararası hukukun diğer alanlarıyla ilişkisine daha detaylı bir şekilde yer verilecektir.

4. Taahhütler

BMİDÇS'nin amacının ve iklim değişikliği ile ilgili ilkelerin taraflarca yerine getirilmesinin sağlanabilmesi için atılan adım taahhütler yoluyla taraflara getirilen yükümlülüklerdir. Taahhütlerde belirlenen yükümlülükler yoluyla amacın ve ilkelerin ne şekilde yerine getirileceği de somutlaşmış olmaktadır.

Öncelikle belirtilmesi gerekir ki; taahhütlerden doğan yükümlülüklerin konuları genel taahhütler, azaltma, uyum, mali kaynak desteği, teknoloji aktarımı ve şeffaflık üzerinedir.⁴⁹⁶ Ancak BMİDÇS'de taahhütler konu temelli ayrılmamış; taraf temelli ayrılmıştır. BMİDÇS, tarafların yükümlülükleri konusunda ortak genel yükümlülükler dışındaki taraflara özgü yükümlülükler için Ek I⁴⁹⁷ ve Ek II⁴⁹⁸ adlı iki ayrı liste yaparak bir ayırma bulmuştur. Bu ayırma yapılırken Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (EİKÖ) [*Organization for Economic Co-Operation and*

⁴⁹⁵ ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, s. 50 vd.

⁴⁹⁶ Bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 130-140.

⁴⁹⁷ BMİDÇS'de ilk yapılan listeye göre Ek I listesinde yer alan devletler ve topluluklar şu şekildedir: Avustralya, Avusturya, Belarus (a), Belçika, Bulgaristan (a), Kanada, Çekoslovakya (a), Danimarka, Avrupa (Ekonomik) Topluluğu, Estonya (a), Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan (a), İzlanda, İrlanda, İtalya, Japonya, Letonya (a), Litvanya (a), Lüksemburg, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Polonya (a), Portekiz, Romanya (a), Rusya Federasyonu (a), İspanya, İsveç, İsviçre, Türkiye, Ukrayna (a), Birleşik Krallık, ABD.

3. Taraflar Toplantısı'nda kabul edilen 4/CP.3 kararı uyarınca 13.08.1998'de yürürlüğe giren bir değişiklikle Çek Cumhuriyeti (a) ve Slovakya (a) [Çekoslovakya yerine]; Hırvatistan (a), Lihtenştayn, Monaco ve Slovenya (a) Ek I listesine eklenmiştir.

15. Taraflar Toplantısı'nda kabul edilen 3/CP.15 kararı uyarınca 26.10.2010'da yürürlüğe giren bir değişiklikle Malta Ek I listesine eklenmiştir.

17. Taraflar Toplantısı'nda kabul edilen 10/CP.17 kararı uyarınca 09.01.2013'te yürürlüğe giren bir değişiklikle Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) Ek I listesine eklenmiştir.

Not: (a) Piyasa ekonomisine geçiş sürecindeki ülkeler.

⁴⁹⁸ BMİDÇS'de ilk yapılan listeye göre Ek II listesinde yer alan devletler ve topluluklar şu şekildedir: Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Danimarka, Avrupa (Ekonomik) Topluluğu, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, İzlanda, İrlanda, İtalya, Japonya, Lüksemburg, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Portekiz, İspanya, İsveç, İsviçre, Türkiye (*), Birleşik Krallık, ABD.

Not: (*) 7. Taraflar Toplantısı'nda kabul edilen 26/CP.7 kararı uyarınca 28.06.2002'de yürürlüğe giren bir değişiklikle Türkiye Ek II listesinden çıkarılmıştır. Bu kapsamda Türkiye'nin Ek I listesinde bulunup piyasa ekonomisine geçiş sürecinde olmayan ve "özgün şartları" olan bir ülke olduğu kabul edilmiştir.

Development – OECD] üye devletleri,⁴⁹⁹ Avrupa (Ekonomik) Topluluğu ve piyasa ekonomisine geçiş sürecindeki devletler Ek I listesinde yer almışken; Ek II listesinde ise piyasa ekonomisine geçiş sürecindeki devletler yer almayıp sadece EİKÖ üye devletleri ile Avrupa (Ekonomik) Topluluğu yer almıştır.⁵⁰⁰ Yapılan bu ayırım tarafların BMİDÇS kapsamındaki yükümlülüklerini incelerken bir düzen oluşturmada kullanılabilir. Bu nedenle tarafların taahhütlerini incelerken bu ayırımı dayanarak farklı başlıklar altında değerlendirilmek yerinde olacaktır. Bu kapsamda tarafların BMİDÇS’deki yükümlülüklerini üçe ayırabiliriz:

- BMİDÇS’nin tüm taraflarının genel yükümlülükleri (m. 4/1 ve bu kapsamdaki detayları içeren 5., 6. ve 12/1. madde);
- Gelişmiş ülkeler ve Ek I listesi taraflarına özgü yükümlülükler (m.4/2 ve bu kapsamdaki detayları içeren 12/2. madde);
- Gelişmiş ülkeler ve Ek II listesi taraflarına özgü yükümlülükler (m. 4/3-5 ve bu kapsamdaki detayları içeren 12/3. madde).

Görüldüğü üzere gelişmiş ülkeler BMİDÇS ile getirilen tüm yükümlülükler için taahhüt altına sokulmuş durumdayken, gelişmekte olan ülkeler için taahhütler daha sınırlı ve tüm tarafların ortak genel yükümlülükleri çerçevesinde düzenlenmiştir. Yukarıda yapılan ayırım iklim değişikliğine yapılan tarihsel katkılar kapsamında hakkaniyet ilkesi ile ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesine dayansa da bu ayırım dışında tarafların BMİDÇS içerisindeki taahhütlerini belirlemede kullanılan diğer bir sınıflandırma olan gelişmiş ülkeler ile gelişmemiş ülkeler ayrımı için açık bir belirlemenin tam olarak yapılmadığı dile getirilmektedir.⁵⁰¹ Ancak gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan

⁴⁹⁹ BMİDÇS yapıldığı sırada EİKÖ’ye üye olan devletlere göre yapılan bu ayırım metodu mevcut koşullarda listelerin oluşturulmasında kullanılmamaktadır. Nitekim EİKÖ üyesi devletlerden Türkiye Ek II listesinden çıkarıldığı için yalnızca Ek I listesinde bulunmaktadır. Bunun yanı sıra BMİDÇS yapıldıktan sonra EİKÖ’ye üye olan Şili, Kolombiya, Kosta Rika, İsrail, Güney Kore ve Meksika Ek I ve Ek II listelerinde bulunmamakta; Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Polonya, Slovakya, Slovenya ise yalnızca Ek I listesinde bulunmaktadır.

Mevcut durumda EİKÖ Sözleşmesi’ni (*Convention on the Organisation for Economic Co-operation and Development*) onaylayarak örgüte üye olan devletler hakkında bilgi için bkz. <https://www.oecd.org/about/document/ratification-oecd-convention.htm> (Erişim Tarihi: 10.11.2021)

⁵⁰⁰ Bodansky, “The United Nations Framework...”, s. 507.

⁵⁰¹ KP’de taahhütler konusunda yalnızca Ek I tarafları ile geriye kalan tarafların birbirinden ayrılmasının (bu konuda KP içerisinde bkz. “*Taahhütler*” başlığı, s. 139-148.) kabaca “gelişmiş” ve “gelişmemiş” devletler ayrımı olarak da okunabileceğini belirten Bodansky, BMİDÇS’nin 4. maddesinin 2. paragrafında geçen “gelişmiş ülke tarafları ve Ek I’de yer alan diğer taraflar” vurgusundan hareketle tüm Ek I taraflarının “gelişmiş” olarak nitelendirilmemesi olasılığının açık olduğunu belirtmekte; yine “gelişmekte olan ülke” teriminin BMİDÇS içerisinde tanımlanmadığından yola çıkıldığında ise Güney Kore, Meksika ve Şili gibi EİKÖ’ye sonradan üye olmuş, Ek I

lkeleri kendi içlerinde sınıflandırma konusunda bir farklılaştırmaya gidilmiştir. BMİDÇS’den bu konuda örnekler verilecek olursa, gelişmiş ülkeler açısından Ek I listesindeki ve 4. maddenin 6. paragrafıyla ekonomisi geçiş sürecindeki ülkelerin diğerklerinden farklı bir konumda değerlendirildiği görülmekte; gelişmekte olan ülkeler açısından ise 4. maddenin 9. paragrafıyla “en az gelişmiş ülkeler” kavramına, 4. maddenin 8. ve 10. paragraflarıyla iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı hassaslığa atıf yapılarak⁵⁰² gelişmekte olan ülkelerin kendi içlerinde de bir farklılaştırmaya gidildiği görülmektedir.

a. BMİDÇS’nin Tüm Taraflarının Genel Yükümlülükleri

BMİDÇS’nin tüm taraflarının genel yükümlülükleri 4. maddenin 1. paragrafında bulunmaktadır. Bu yükümlülükler şu şekildedir:

- Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü tarafından denetlenmeyen sera gazı salımları ve yutaklar hakkında ulusal envanter oluşturmak ve bu envanteri geliştirmek, güncelleştirmek, yayımlamak ve Taraflar Konferansı’nın erişimine açmak [m. 4/1(a)];⁵⁰³
- Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü tarafından denetlenmeyen sera gazı salımları ve yutaklarını da dikkate alarak iklim

kapsamında yer almayan ve dolayısıyla Ek I dışı statüde bulunan ülkelerin “gelişmekte olan” statüsünde kabul edilip edilmemesinin de tartışmalı olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Daniel Bodansky, “Whither the Kyoto Protocol? Durban and Beyond”, **Harvard Project on Climate Agreements Policy Brief**, Belfer Center, August 2011, <https://www.belfercenter.org/publication/whither-kyoto-protocol-durban-and-beyond> (Erişim Tarihi: 23.09.2021).

Bu durumun yanı sıra Ek I’yer almayan ve EİKÖ yesi olmayan ülkeler arasında Çin, Hindistan ve Brezilya gibi yarı endstriyellemiş ülkeler, petrol üreten ülkeler ve küçük ada devletleri gibi birbirinden çok farklı motivasyonları bulunan gruplar da bulunmaktadır. Bkz. Bodansky, “The United Nations Framework...”, s. 479-481.

Ek II’de yer alan tarafların hepsi Ek I’de de yer alırken; Ek I’de yer alan tarafların hepsi Ek II’de yer almamaktadır. Ek listeleri hakkındaki bu durum ve taahhütlerin içeriği, BMİDÇS temelinde Ek II’deki tarafların Ek I’deki taraflara göre gelişmişlik göstergelerinde nde olduğunun kabul edildiğine de işaret etmektedir. Ancak hem BMİDÇS’nin 4. maddesinin 2. paragrafında geçen “gelişmiş ülke tarafları ve Ek I’de yer alan diğer taraflar” vurgusu hem de BMİDÇS’nin 4. maddesinin 3., 4. ve 5. paragraflarında geçen “gelişmiş ülke tarafları ve Ek II’de yer alan diğer taraflar” vurgusu göz önüne alındığında, gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeleri açıkça ayıran bir belirlemenin yapılması halinde Eklere dayanan ayırım önemini yitirmekle birlikte, olası bir Ekte yer alıp gelişmiş ülke sınıfında yer almama senaryosunda da Eklerde yer alan tarafların yükümlülüklerinden kaçmasının engelleneceği söylenmelidir.

⁵⁰² Bu konuda ayrıca bkz. “zel İhtiyaçlar ve Durumlar İlkesi” başlığı, s. 98-100.

BMİDÇS’nin 4. maddesinin 8. paragrafı ile 10. paragrafı arasında bir fark bulunduğunu belirten *Bodansky/Brunne/Rajamani*’ye göre 8. paragrafta yalnızca gelişmekte olan ülkelerin durumunun “tümüyle” değerlendirilmesi temelli daha güçlü bir dile başvurulmuş iken; 10. paragrafta gerek gelişmekte olan ülkelerin gerekse gelişmiş ülkelerin durumunun değerlendirilmesi yönünde daha zayıf bir dil bulunmaktadır. Bkz. Bodansky/Brunne/Rajamani, **International Climate...**, s. 159, dn. 11.

⁵⁰³ İlgili taahhüdün yerine getirilmesi BMİDÇS’nin 12. maddesiyle uyum içerisinde yapılacaktır.

değişikliğini azaltma ve iklim değişikliğine uyum konularında uygun tedbirleri almak ve bu tedbirleri içeren ulusal ve bölgesel programları oluşturmak, uygulamak ve güncelleştirmek [m. 4/1(b)];

- Tüm ilgili sektörlerde Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü tarafından denetlenmeyen sera gazı salımlarını kontrol eden, azaltan veya önleyen uygulama ve işlemlere teşvik ve iş birliği ile geliştirme, uygulama ve teknoloji aktarımı da dahil olmak üzere yaygınlık kazandırmak [m. 4/1(c)];
- Sürdürülebilir yönetim ile biyolojik kütle, ormanlar, denizler ve diğer kara, kıyı ve deniz ekosistemlerini de içerecek şekilde Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü ile denetlenmeyen yutaklarının ve haznelerinin korunması ve emilim kabiliyetlerinin artırılmasını iş birliği halinde teşvik etmek [m. 4/1(d)];
- İklim değişikliğinin etkilerine uyum hazırlığında iş birliği yaparak özellikle kıyı kuşağı yönetimi, su kaynakları, tarım, kuraklık, çölleşme ve sellerden etkilenen alanların korunması ve iyileştirilmesi için bu amaçlara uygun ve bütünleşik planlar hazırlamak ve geliştirmek [m. 4/1(e)];
- İklim değişikliğini azaltmak ve iklim değişikliğine uyum sağlamak amacıyla alınan tedbirler ve uygulanan planların ekonomi, halk sağlığı ve çevre kalitesi üzerinde yol açacağı zararlı etkileri en aza indirmek amacıyla iklim değişikliği mülahazalarını kendi sosyal, ekonomik ve çevresel politikalar ve eylemleri çerçevesinde mümkün olan en geniş şekilde dikkate almak [m. 4/1(f)];
- İklim sistemi ile ilgili veri arşivlerinde ve iklim değişikliğine ilişkin belirsizliklerin giderilmesinde gelişim sağlamak ve iş birliği yapmak [m. 4/1(g)];⁵⁰⁴
- İklim sistemi ve iklim değişikliği hakkında edinilen bilgilerin tam, açık ve hızlı şekilde alışverişi konusunda gelişim sağlamak ve iş birliği yapmak [m. 4/1(h)];
- İklim değişikliği hakkında en geniş katılımı da sağlayacak şekilde eğitimin, öğretimin ve kamusal bir bilincin oluşumunu sağlamayı teşvik etmek ve bu konuda iş birliği yapmak, [m. 4/1(i)];⁵⁰⁵
- Maddede yer alan taahhütlerin uygulanması hakkındaki bilgileri Taraflar Konferansı'na iletme [m. 4/1(j)].

⁵⁰⁴ İlgili taahhüdün yerine getirilmesinde bkz. BMİDÇS m. 5.

⁵⁰⁵ İlgili taahhüdün yerine getirilmesinde bkz. BMİDÇS m. 6.

Paragrafta yer alan bentlerin içeriğine bakıldığında bu genel yükümlülüklerin bazılarını ayrıca şeffaflık [m.4/1(a)], azaltma [m.4/1(b), m.4/1(c), m.4/1(d)], uyum [m.4/1(b), m.4/1(e)] şeklinde konularına göre sınıflandırmak mümkündür.⁵⁰⁶

Paragrafla BMİDÇS’de tüm taraflar açısından öngörülmüş olan bu yükümlülükler, iklim değişikliği ile mücadelede uluslararası iş birliğinin hangi konularda sağlanacağı ve her bir tarafın iklim değişikliği konusundaki planlamalarında nasıl bir yol izleyeceği konularında temeli oluşturmaktadır.⁵⁰⁷ Ancak ilgili paragrafın BMİDÇS’nin tüm taraflarını bu yolla iklim değişikliği hakkında düşünmeye ve iklim değişikliği ile ilgili politikalara sahip olmaya teşvik etmede önemi bulunsa bile, tarafları denetlemek için gerekli olan özel uluslararası standartlarla bağlı kalmaya zorlayan bir yapısının olmadığı belirtilmektedir.⁵⁰⁸

BMİDÇS’nin 4. maddesinin 1. paragrafında yer alan bu yükümlülüklerle ilgili olarak, BMİDÇS’nin 4. maddesinin 7. paragrafında özellikle gelişmekte olan ülkelerin yukarıdaki paragrafta sayılan konuları içeren uygulamaları sağlıklı bir şekilde yerine getirilebilmesinde; gelişmiş ülkelerin mali kaynak ve teknoloji aktarımı konularında ne kadar etkin bir rol üstleneceklerinin belirleyici unsur olacağı belirtilmiş; bu durumun, ortak yükümlülüklerin gelişmekte olan ülkelere hayata geçirebilmesi açısından gelişmiş ülkelerin BMİDÇS’den doğan diğer yükümlülüklerini gerçekleştirmesi ile bağlı olduğunu gösterdiği ifade edilmiştir.⁵⁰⁹

b. Gelişmiş Ülkelere ve Ek I Listesi Taraflarına Özgü Yükümlülükler

BMİDÇS’ye taraf olan gelişmiş ülkeler ve Ek I listesi taraflarına özgü yükümlülükler 4. maddenin 2. paragrafında bulunmaktadır. Hazneler ve yutakların korunması ve geliştirilmesi üzerine kurgulanan⁵¹⁰ bu yükümlülükler şu şekildedir:

⁵⁰⁶ Benzer yönde ayırım için bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, *International Climate...*, s. ix.

⁵⁰⁷ Paragraf içerisinde yer alan pek çok bentte [(c), (d), (e), (g), (h) ve (i)] uluslararası iş birliği vurgusu yapılmıştır. Bu konuda ek olarak uluslararası iş birliği ilkesine bkz. “*Uluslararası İş Birliği İlkesi*” başlığı, s. 112-114.

⁵⁰⁸ Birnie/Boyle/Redgwell, *International Law...*, s. 359.

⁵⁰⁹ Ahmet M. Güneş, “İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’nden Kyoto Protokolü’ne Küresel Isınmaya Karşı Uluslararası Alandaki Hukuki Gelişmeler”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı 87, 2010, s. 53.

⁵¹⁰ Bkz. Bodansky, “The United Nations Framework...”, s. 511-523; Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, *Principles of International...*, s. 304-305.

- Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü tarafından denetlenmeyen sera gazı salımlarının daha önceki seviyelerine geri çekilmesi konusunda sera gazı salımlarının eğilimini değiştirmeye öncülük ettiğini gösterir şekilde sera gazı salımlarını sınırlandırarak, sera gazı yutakları ile haznelerini koruma ve geliştirme için ulusal politikalar belirlemek ve uygun tedbirler almak [m. 4/2(a)];⁵¹¹
- Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü tarafından denetlenmeyen sera gazlarının 1990 yılı seviyesine çekilmesi amacına yönelik belirlenen kaynaklardan çıkan öngörülen sera gazı salımları ile yutaklar tarafından emilim miktarlarının sonuçlarını, salımlar konusundaki politikalarını ve tedbirlerini de içerecek şekilde BMİDÇS'nin kendisi açısından yürürlüğe girmesinden itibaren altı ay içerisinde ve daha sonra dönemsel olarak ayrı ayrı veya ortak olarak ayrıntılı bilgi vermek [m. 4/2(b)].⁵¹²

Maddede yer alan yükümlülüklerde sera gazı birikiminde ilk ve acil olarak ulaşılması gereken bir hedef olarak 1990 yılındaki oranlar gösterilmiş olsada,⁵¹³ yükümlülükleri somutlaştıracak politika ve tedbirlerin içeriğinin belirsiz olduğu görülmektedir. Bu belirsizliğin yükümlülükleri mümkün olduğunca esnek tutma amacına hizmet ettiği üzerinde durulmaktadır.⁵¹⁴ Buna ek olarak BMİDÇS'nin 4. maddesinin 6. paragrafıyla, Ek I içerisinde yer alan devletlerin göreceli kabiliyetlerine dayanarak, piyasa ekonomisine geçiş sürecinde bulunan devletlere 2. paragraftan doğan yükümlülükleri konusunda belli bir dereceye kadar esneklik tanınacağı belirtilmiştir. Böylece BMİDÇS'nin amacının gerçekleşmesi yolunda yetersiz görülen yükümlülüklere bağlılığın, piyasa ekonomisine geçiş sürecinde

⁵¹¹ Bent içerisindeki politikaların ve tedbirlerin yerine getirilmesinde tarafların göreceli kabiliyetlerinin dikkate alınacağı; bu tür politikaların ve tedbirlerin diğer taraflarla da ortaklaşa uygulanmasının mümkün olduğunun belirtildiği görülmektedir.

⁵¹² Ancak bu bilgi paylaşımında kaynaklardan çıkan sera gazı salımlarının ve yutakların emilim miktarlarının hesaplamalarının mümkün olan en iyi bilimsel bilgilere dayanarak ve Taraflar Konferansı tarafından belirlenecek metodolojiye uygun olarak yapılması gerekmektedir. Bkz. BMİDÇS m. 4/2(c).

Ayrıca ilgili taahhüdün yerine getirilmesi BMİDÇS'nin 12. maddesiyle uyum içerisinde yapılacaktır.

⁵¹³ 1990 yılındaki oranlar belli bir hedefi ifade etse de *Christiansen*'e göre belirtilen hedefin BMİDÇS içerisinde bu şekilde ele alınması nedeniyle 2020 yılı (Burada 2020 yılının örnek gösterilmesi KP'deki taahhüt dönemleriyle alakalıdır. Konuyla ilgili olarak KP içerisinde bkz. "*Taahhütler*" başlığı, s. 139-142.) için bir söz ve 2. madde ile bağlantılı birincil norm olarak yorumlanmaması gerekir. Bkz. *Christiansen, Climate Conflicts...*, s. 69.

⁵¹⁴ Güneş, "İklim Değişikliği Çerçeve...", s. 54.

bulunan devletler açısından daha da zayıflatıldığı söylenebilir. Ancak bahsedilen politikalar ve tedbirler konularındaki yükümlülükleri içeren 4. maddenin 2. paragrafının (a) ve (b) bentlerinin; BMİDÇS'nin amacı gerçekleşene değin Taraflar Konferansı'nca kararlaştırılacak aralıklarla düzenli olarak gözden geçirilmesine yönelik bentle,⁵¹⁵ bu bağlılığın en azından bir denetim yoluyla güçlendirilerek dengelendiği görülmektedir.⁵¹⁶ Bunun yanı sıra tarafların her birinin gerek diğer taraflarla BMİDÇS'nin amacının yerine getirilmesine yönelik ekonomik ve idarî birim eşgüdümünü sağlaması, gerekse Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü tarafından denetlenmeyen sera gazı salımlarının daha yüksek seviyelere ulaşmasına yol açan faaliyetleri teşvik edici politikalar ve uygulamaları teşhis edip dönemsel olarak gözden geçirmesi yönünde kendi kendilerini denetlemeleri gerektiği belirtilmiştir.⁵¹⁷

Ayrıca Ek I listesinde yer almayan ancak alması gerekebileceklerin 1998 yılı sonuna kadar belirlenerek listeye dahil edilmesinin ilgili tarafların iradesiyle sağlanmasının⁵¹⁸ yanı sıra her zaman için Ek I listesinde yer almak isteyenlerin de iradi katılım yoluyla 4. maddenin 2. paragrafı ile getirilen yükümlülükler ile bağlanabilmesinin önü açılmıştır.⁵¹⁹ Bunun dışında Ek I hakkında yapılacak değişikliklerde 15. ve 16. maddelerdeki usuller uygulanacaktır.

⁵¹⁵ BMİDÇS m. 4/2(d).

⁵¹⁶ Nitekim ilk düzenli gözden geçirmede bu bentlerin yetersiz olduğuna karar verilmiş; bentlerde yer alan yükümlülükler kapsamındaki politikaların ve tedbirlerin detaylandırılması ile salımlar konusunda zaman aralıklarına bağlı bir takvim belirlenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. (FCCC/CP/1995/7/Add.1, Decision 1/CP.1, 07.04.1995, II, p. 2) Böylece KP'nin oluşmasını sağlayan temeller atılmıştır.

İkinci gözden geçirme ise yerine getirilememiş ve askıda kalmıştır. Bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-convention/history-of-the-convention/second-review-of-the-adequacy-of-article-42-a-and-b-of-the-convention> (Erişim Tarihi: 14.11.2021).

Bu durumun bir sebebi de tarafların denetimde aranan “uygunluk [*adéquation* (fr.) *adequacy* (ing.)]” kriterinin içeriği konusunda anlaşamamalarıdır. Bkz. <https://unfccc.int/resource/docs/cop4/misc06.pdf> (Erişim Tarihi: 13.11.2021).

⁵¹⁷ BMİDÇS m. 4/2(e).

⁵¹⁸ BMİDÇS m. 4/2(f).

Bu bendin uygulanmasına örnek olarak 3. Taraflar Toplantısı'nda kabul edilen 4/CP.3 kararı ve 7. Taraflar Toplantısı'nda kabul edilen 26/CP.7 kararı gösterilebilir. Bkz. s. 116, dn. 497 ve 498.

⁵¹⁹ BMİDÇS m. 4/2(g).

Bu bendin uygulanmasına örnek olarak 15. Taraflar Toplantısı'nda kabul edilen 3/CP.15 kararı ve 17. Taraflar Toplantısı'nda kabul edilen 10/CP.17 kararı gösterilebilir. Bkz. s. 116, dn. 497.

Ek olarak bu bent kapsamında Ek I listesine dahil olmak isteyen Kazakistan'ın bu talebi BMİDÇS'nin amacı doğrultusunda Taraflar Konferansı tarafından uygun bulunmamıştır. Bkz. FCCC/CP/2001/13/Add.4, 21.01.2002, s. 42.

c. Gelişmiş Ülkelere ve Ek II Listesi Taraflarına Özgü Yükümlülükler

BMİDÇS'ye taraf olan gelişmiş ülkeler ve Ek II listesi taraflarına özgü yükümlülükler 4. maddenin 3., 4. ve 5. paragraflarında bulunmaktadır. Mali kaynak desteği ve teknoloji aktarımı üzerine kurgulanan⁵²⁰ bu yükümlülükler özet olarak şu şekildedir:

- Gelişmekte olan ülkeler yükümlülüklerini yerine getirirken onlara ekonomik ve teknolojik destek sağlamak ve ek mali kaynaklar yaratmak (m. 4/3);⁵²¹
- İklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı hassas olan gelişmekte olan ülkelerin bu zararlı etkilere uyum sağlamak için yapacakları masrafların karşılmasına yardım etmek (m. 4/4);
- Gelişmekte olan ülkeler için çevreye uyumlu teknolojiler ve bilgi aktarımı ya da bunlara erişilmesini sağlamak için uygun görülecek teşvik, kolaylık ve finansman tedbirlerini uygulayarak bu ülkelerin yerel kapasiteleri ile teknolojilerinin geliştirilmesini ve güçlendirilmesini desteklemek (m. 4/5).

Özet içeriği bu şekilde olan BMİDÇS 4. maddesinin 3. paragrafı ve 4. paragrafının metni tümüyle incelendiğinde gelişmiş ülkeler ve Ek II listesi taraflarına, mali kaynak aktarımı için salım envanteri ve ulusal raporları hazırlamak, salım azaltımı konusunda tedbirler uygulamak ve uyumdan doğacak masrafları⁵²² karşılamakla ilgili üç konuda taahhüt öngörüldüğü belirtilmektedir.⁵²³ Gelişmiş

⁵²⁰ Bkz. Bodansky, "The United Nations Framework...", s. 523-530; Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 305-306.

⁵²¹ Bu taahhüdün iki yüzü bulunmaktadır. Taahhüdün bir yüzü gelişmekte olan ülkelerin BMİDÇS'nin 12. maddesinin 1. paragrafı kapsamında üstlendikleri yükümlülükleri yerine getirirken ortaya çıkan, üzerinde mutabık kalınmış tüm masrafların karşılanması üzerineyken; diğer yüzü gelişmekte olan bir ülke ile 11. maddedeki mali mekanizma üzerinden atıfta bulunan uluslararası kuruluş veya kuruluşlar arasında BMİDÇS'nin 4. maddesinin 1. paragrafı kapsamında anlaşmaya varılan tedbirlerin uygulanmasında gereken ve üzerinde mutabık kalınan masrafları karşılamaktır.

⁵²² Bu masraflara denize istinat duvarları yapılması ve kuraklığa dayanıklı tarım ürünlerinin geliştirilmesi örnek olarak verilmiştir.

⁵²³ Ancak mali kaynak aktarımı konusunda getirilen bu taahhütlerin uygulanmasında, 4. maddenin 3. paragrafı ile öngörülen fon akışındaki yeterlilik ve öngörülebilirlik ihtiyacı ile gelişmiş ülkeler arasında uygun külfet paylaşımının önemine dikkat çekilmesi, her bir gelişmiş ülke tarafın bu konudaki bireysel yükümlülüğünü belirsiz hale getirdiği üzerinde durulmuştur. (Bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 138.) 4. maddenin 3. paragrafıyla getirilen yükümlülüklerle mali kaynak sağlanması konusunda ayrıca 11. maddeyle belirlenen mali mekanizmaya bkz. "Mali Mekanizma" başlığı, s. 132-135.

Yine BMİDÇS'nin müzakereleri sırasında 4. maddenin 4. paragrafı ile ilgili olarak Küçük Ada Devletleri İttifakı tarafından deniz seviyesinin yükselmesi sonucu maruz kalınan zararları tazmin edecek bir sigorta fonu kurulması önerilse de 4. madde içerisinde sigortaya ilişkin bir atfın yalnızca iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı hassas durumda olan gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçlarını ve kaygılarını karşılamakla bağlantılı olarak 8. paragrafta yer aldığına dikkat çekilmektedir. (Bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 139.)

lkeler ve Ek II listesi taraflarının tüm bu taahhütler doğrultusunda aldığı tedbirlerin ayrıntılı bilgisini paylaşması gereği de BMİDÇS içerisinde yer almaktadır (m. 12/3).

Ayrıca Ek II listesinde yer almayan ancak alması gerekebileceklerin aynı Ek I listesinde olduğu gibi 1998 yılı sonuna kadar belirlenerek listeye dahil edilmesinin ilgili tarafların iradesiyle sağlanması önü açılırken;⁵²⁴ Ek II listesi hakkındaki diğer değişiklikler 15. ve 16. maddelerdeki usullere göre yapılacaktır.

5. Kurumsal Yapı

BMİDÇS'nin gereklerinin yerine getirilebilmesi için 7. madde ile 11. madde arasında yer alan düzenlemelerle Taraflar Konferansı, Sekreteryası, Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı, Uygulama Yardımcı Organı ve Mali Mekanizma kurulmuştur. Bu başlık altında tüm bu kurumların görevleri incelenecektir.

a. Taraflar Konferansı

BMİDÇS'nin etkin bir şekilde uygulanabilmesi için kurulan Taraflar Konferansı, kendisinin kabul edeceği tüm hukukî belgelerin ve BMİDÇS'nin uygulanmasını düzenli olarak gözden geçirerek karar alabilen en yüksek makam olarak belirlenmiştir.⁵²⁵ Karar alma yetkisi bulunduğu da düşünüldüğünde Taraflar Konferansı, iklim değişikliği rejiminin BMİDÇS kapsamında şekillenen kısmı için en üst siyasi organ ve taraflar arasındaki görüşmelerin yapıldığı tartışma ortamı olarak yorumlanabilir. Yılda bir kez olağan olarak toplanan Taraflar Konferansı;⁵²⁶ ilk kez 1995 yılında olmak üzere, o yıldan bu yana her yıl düzenli olarak toplanmıştır.⁵²⁷

⁵²⁴ BMİDÇS m. 4/2(f).

Bu bendin uygulanmasına örnek olarak 7. Taraflar Toplantısı'nda kabul edilen 26/CP.7 kararı gösterilebilir. Bkz. s. 116, dn. 497 ve 498.

⁵²⁵ BMİDÇS m. 7/2.

⁵²⁶ BMİDÇS m. 7/4.

Bunun dışında BMİDÇS'nin 7. maddesinin 5. paragrafına göre Taraflar Konferansı, kendisinin gerekli gördüğü hallerde veya taraflardan birinin yazılı isteği zerine Sekreteryası'nın söz konusu isteği taraflara göndermesinden sonraki altı ay içerisinde (Tarafların en az üçte biri tarafından onaylanması şartı ile) olağanüstü oturumlar da yapar.

⁵²⁷ Bilgi ve toplantı yapılan kentler için bkz. <https://unfccc.int/process/bodies/supreme-bodies/conference-of-the-parties-cop> (Erişim Tarihi: 04.01.2020).

BMİDÇS'nin 7. maddesinin 2. paragrafında, BMİDÇS'nin etkin bir şekilde uygulanmasını teşvik etmek için gerekli kararları alabileceği de belirtilen Taraflar Konferansı'nın görevleri şu şekilde saymıştır:

- Tarafların yükümlülüklerini ve BMİDÇS kapsamındaki kurumsal yapıyı dönemsel olarak incelemek [m.7/2(a)];
- İklim değişikliğine karşı alınan tedbirlerle ilgili bilgi değişimini kolaylaştırmak [m.7/2(b)];
- Talep üzerine iklim değişikliğine karşı alınan tedbirlerin eşgüdümünü kolaylaştırmak [m.7/2(c)];
- Sera gazlarının salımı ve emilimine ilişkin dönemsel karşılaştırılabilir bir dökümün yapılması konusunda uygun yöntemleri desteklemek ve yönetmek [m.7/2(d)];
- Kendisine ulaşan bilgilere göre BMİDÇS'nin taraflarca uygulanmasına ilişkin gelişmeleri ve taraflarca alınan tedbirlerin toplam etkilerini değerlendirmek [m.7/2(e)];
- BMİDÇS'nin uygulanması ile ilgili dönemsel raporları inceleyerek, kabul etmek ve ilan edilmesini sağlamak [m.7/2(f)];
- BMİDÇS'nin uygulanması konusunda çözüm gereken tüm sorunlara çözüm önerileri getirmek [m.7/2(g)];
- 4. maddenin 3, 4 ve 5. paragraflarına ve 11. maddeye uygun olarak gerekli malî kaynakları harekete geçirmeye çalışmak [m.7/2(h)];
- BMİDÇS'nin uygulanması için gerekliliğine karar verilen yardımcı organları kurmak [m.7/2(i)];
- Yardımcı organlarının raporlarını incelemek ve onları yönlendirmek [m.7/2(j)];
- Kendisi ve yardımcı organlardan herhangi biri için oybirliği ile tüzük ve malî yönetmelik kuralları saptamak ve onaylamak [m.7/2(k)];
- Uygun olan hallerde ilgili uluslararası örgütlerin, hükümetlerarası ve hükümet dışı kuruluşların yardımlarını, desteklerini ve sağladıkları bilgileri istemek ve kullanmak [m.7/2(l)];
- BMİDÇS'nin amacına ulaşabilmek için gerekli diğer görevlerin yanı sıra BMİDÇS'nin kendisine verdiği diğer görevleri de ifa etmek [m.7/2(m)].

Görüldüğü üzere madde içeriğiyle Taraflar Konferansı'na özet olarak, hem tarafların yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğini inceleyerek takip etmek,⁵²⁸ hem de BMİDÇS'nin uygulanması konusunda eşgüdümün sağlanması ve kurumsal yapının işletilmesi⁵²⁹ konularında görevler verilmiştir. Hatta BMİDÇS'nin amacına ulaşabilmek için BMİDÇS'de verilen görevlerin dışına dahi çıkabileceği belirtilmiştir.⁵³⁰

Taraflar Konferansı'nın ilk oturumunda belirlenen Taraflar Konferansı ve Taraflar Konferansının Yardımcı Organları İçin Usul Kuralları Taslağı [*Projet de règlement intérieur de la Conférence des Parties et de ses organes subsidiaires (fr.)*, *Draft Rules of Procedure of the Conference of the Parties and its Subsidiary Bodies (ing.)*] ile Taraflar Konferansı'nın nasıl işleyeceği üzerine kurallar ortaya koyulmuştur.⁵³¹ Bu kurallar Taraflar Konferansı'nın yapısı ve işleyişi hakkında BMİDÇS'de detaylı şekilde ele alınmamış hususlar konusundaki soru işaretlerinin çözüme ulaştırılmasına hizmet etmektedir.

BMİDÇS'nin 7. maddesinde sayılan görevler dışında Taraflar Konferansı'nın organ olarak bir diğer önemli yanı BMİDÇS'de yapılacak değişikliklerin kabulü (m. 15) ve BMİDÇS'ye ek protokollerin kabulü (m. 17) konularında yetki sahibi olmasıdır. Bu yetki dahilinde önerilen BMİDÇS değişikliklerinin kabulü için fikir birliğiyle [*consensus (fr.)*, *consensus (ing.)*]⁵³² mutabakata varma önceliği

⁵²⁸ Burada ele alınan ve takip etmeyi de içeren Taraflar Konferansı'na verilen inceleme yoluyla denetim yetkisi, 4. maddenin 2. paragrafının (d) bendiyle belirlenen incelemeye göre daha kapsamlıdır. İlgili inceleme için bkz. “*Gelişmiş Ülkelere ve Ek I Listesi Taraflarına Özgü Yükümlülükler*” başlığı, s. 122, dn. 515-516.

⁵²⁹ Kurumsal yapıyı oluşturan birimlerin Taraflar Konferansı ile ilişkisine ayrıca yapıyı oluşturan organ, mekanizma ve sistemlerin başlıklarında değinilecektir.

⁵³⁰ Bu husus, Taraflar Konferansı'nın iklim sistemi üzerindeki tehlikeli insan kaynaklı etkiyi önleyecek bir düzeyde durdurma amacını gerçekleştirmek için karar alabileceğini belirleyerek iklim değişikliği ile mücadeleyi BMİDÇS'nin ötesine taşıma yönünde önemli bir başlangıç noktası olmuştur.

⁵³¹ **FCCC/CP/1996/2**, 22.05.1996.

⁵³² Çok taraflı çevre anlaşmaları müzakerelerinde fikir birliği kavramının karşılığı olarak bir tanımın yapılmadığı; BMDHS'nin 161. maddesinin 8. paragrafının (e) bendinde yer alan “herhangi resmi itirazın yokluğu” kavramının dikkate alınması gerektiği belirtilmektedir. Bu durumda çok taraflı çevre anlaşmaları müzakerelerinde açık bir itirazın olmadığı durumlarda alınan kararların fikir birliği ile alındığının anlaşıldığı söylenebilir. Bkz. UNEP, **Multilateral Environmental Agreements: Negotiator's Handbook**, University of Joensuu – UNEP Course Series 5, 2007, https://unfccc.int/resource/docs/publications/negotiators_handbook.pdf (Erişim Tarihi: 16.11.2021), s. 7-47.

Ancak BMDHS'nin 161. maddesinin 8. paragrafının (e) bendinde yer alan düzenlemenin aynı paragrafın “(d), (f) ve (g) bentlerinin amaçları uyarınca” fikir birliği kavramının bu şekilde

bulunmakla birlikte bu yönde sarf edilen bütün çabalar sonuçsuz kalır ve herhangi bir mutabakat sağlanamaz ise, son çare olarak “hazır bulunan ve oy kullanan tarafların dörtte üçünün oy çoğunluğu ile” ilgili değişiklik kabul edilebilmektedir.⁵³³ Ek protokolün kabulü ile ilgili özel bir düzenleme öngörülmemiş; yalnızca ilgili ek protokolün yürürlüğe girme koşullarının protokolün kendisi tarafından belirleneceği belirtilmiştir.⁵³⁴ Bununla birlikte aslında BMİDÇS değişikliklerinin kabulü dışında Taraflar Konferansı tarafından alınacak kararların fikir birliğiyle mi yoksa oyçokluğuyla mı alınacağı konusunda ise bir hüküm koyulmamış; buna Taraflar Konferansı’nın ilk oturumunda bir İhtüzük kabul edilerek karar verileceği belirtilmiştir.⁵³⁵ Taraflar Konferansı’nın ilk oturumunda belirlenen Taraflar Konferansı ve Taraflar Konferansının Yardımcı Organları İçin Usul Kuralları Taslağı’nın 42. maddesi ile bu konuda iki alternatif sunulmuştur. Birinci alternatif belli istisnalar (mali konulardaki kararlar, bir protokol kabulü, fikir birliği ile alınacak belli kararlar) dışında “*Taraflar, esasa ilişkin tüm konularda fikir birliği ile anlaşmaya varmak için her türlü çabayı göstereceklerdir. Uzlaşmaya varmak için tüm çabalar tükendiyse ve herhangi bir anlaşmaya varılmadıysa, karar, son çare olarak, hazır bulunan Tarafların üçte iki çoğunluğu ile alınacaktır.*” şeklindeyken; ikinci alternatif “*Mali konulardaki kararların üçte iki çoğunluk oyu ile alınması dışında, esasa ilişkin konulardaki kararlar fikir birliği ile alınacaktır.*” şeklindedir. Ancak oylama kuralının üçte iki çoğunluk üzerinden mi yoksa fikir birliği üzerinden mi yapılması gerektiği konusundaki anlaşma sağlanamadığı için Taraflar Konferansı çalışmalarında karar alma süreci fikir birliği sağlanması yoluyla devam etmektedir.⁵³⁶

Taraflar Konferansı’nın aldığı kararların hukuki niteliği hakkında ise Taraflar Konferansı’nın bir uluslararası örgüt niteliğine sahip olmamasından hareketle kararlarının bir uluslararası örgüt kararı olarak görülemeyeceği⁵³⁷ ve kararların bağlayıcı etkisinin yalnızca Taraflar Konferansı’nı düzenleyen andlaşma rejimi olan

anlaşılacağını yazması, kavrama atfedilen anlamın bu bentlerle sınırlı tutulup tutulması hususu konusunda soru işaretine yol açmaktadır.

⁵³³ BMİDÇS m. 15/2.

⁵³⁴ BMİDÇS m. 17/3.

⁵³⁵ BMİDÇS m. 7/3.

⁵³⁶ Taraflar Konferansı çalışmalarında fikir birliği kavramı üzerine daha detaylı bilgi için bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 75-82 ve s. 143.

⁵³⁷ *Yamin/Depledge* Taraflar Konferansı’nın hukuki niteliğinin bir uluslararası örgüt olması konusunda BMİDÇS taraflarının açıkça bir kabul veya reddetme yoluna gitmediğini belirtmektedir. Bkz. Farhana Yamin/Joanna Depledge, **The International Climate Change Regime: A Guide to Rules, Institutions and Procedures**, New York: Cambridge University Press, 2004, s. 402.

BMİDÇS kapsamında olduğu belirtilmektedir.⁵³⁸ Ancak fikir birliğiyle alınan bu kararların bulundukları andlaşma rejiminde tarafların yükümlülükleri ve eylemleri üzerindeki etkisi bulunduğu kabul edilse bile, uluslararası hukukun işleyişinde hukuki bağlayıcı gücünün bir andlaşma veya protokol ya da teamül gibi görülmesi mümkün olmamaktadır.⁵³⁹

b. Sekreteryaya

BMİDÇS'nin uygulanmasının sağlanması için gereken organlardan bir diğeri olarak Sekreteryaya kurulmuştur.⁵⁴⁰ BMİDÇS'nin 8. maddesinin 2. paragrafında, Sekreteryaya'nın görevleri şu şekilde sayılmıştır:

- Taraflar Konferansı ve Taraflar Konferansı'nın BMİDÇS gereğince oluşturulan yardımcı organları için oturumlar düzenlemek ve bunlara gerekli hizmetleri vermek [m.8/2(a)];
- Kendisine sunulan raporları toplamak ve dağıtmak [m.8/2(b)];
- Taraflar ve bunlar içinde özellikle gelişmekte olan ülkelerin talepleri üzerine BMİDÇS hükümleri uyarınca gereken bilgilerin toplanmasında ve dağıtılmasında yardım etmek [m.8/2(c)];
- Faaliyetleri hakkında raporlar düzenleyip Taraflar Konferansı'na sunmak [m.8/2(d)];
- Diğer ilgili uluslararası organların Sekreteryaları ile gereken iş birliğini sağlamak [m.8/2(e)];

⁵³⁸ Christiansen, *Climate Conflicts...*, s. 60.

KP ile PA rejimleri açısından ayrı kurumsal yapılar kurulması da bu görüşü güçlendirmektedir. Her ne kadar iklim değişikliği konusunun bütünselliğinin bozulmaması için bu ayrı yapıların Taraflar Konferansı ile bir arada işlediği görülse de kurulan yapıların ayrı bir kurumsal kimliğe sahip olduğu görülmektedir.

⁵³⁹ *Yamin/Depledge* tarafından Taraflar Konferansı'nın çıktıları arasında hukuki bağlayıcılık sahibi olacak belgelerinin BMİDÇS'de yapılacak değişiklikler, protokoller, ekler ve eklerde yapılacak değişiklikler olduğunu belirtilmiş; bunlardan BMİDÇS'de yapılacak değişiklikler ve protokollerin onaylanması gerekirken, ekler ve eklerde yapılacak değişikliklerin doğrudan yürürlüğe gireceği üzerinde durulmuştur. Bu şekilde düşünüldüğünde Taraflar Konferansı kararları, bildirimleri ve raporları ayrı kategoridedir. Bkz. *Yamin/Depledge*, *The International Climate...*, s. 406-407.

Bu konuda detaylı bir inceleme için ayrıca bkz. Annecoos Wiersema, "The New International Law-Makers? Conferences of the Parties to Multilateral Environmental Agreements", *Michigan Journal of International Law*, Volume 31, Issue 1, 2009, s. 231-287.

⁵⁴⁰ Bu Sekreteryaya'nın daimî hale gelmesinin Taraflar Konferansı'nın ilk oturumunda belirleneceği düzenlenmiş (BMİDÇS m. 8/3); daimî Sekreteryaya kurulana kadar ise Sekreteryaya görevlerinin Hükümetlerarası Müzakere Komitesi tarafından yerine getirileceği belirtilmiştir (BMİDÇS m. 21/1).

Taraflar Konferansı'nın 14/CP.1 kararıyla Sekreteryaya'nın BM ile kurumsal bağlantısının kurulacağı; 16/CP.1 kararıyla ise Almanya'nın Bonn kentinde yer alacağı belirtilmiştir. Bkz. *FCCC/CP/1995/7/Add.1*, Decision 14/CP.1 ve Decision 16/CP.1, 07.04.1995, s. 42-43 ve s. 53.

- Görevini etkin bir biçimde yerine getirmek için Taraflar Konferansı'nın gözetimi altında, gerekli olabilecek idarî ve akdî tasarruflarda bulunmak [m.8/2(f)];
- BMİDÇS veya protokollerin herhangi birinde belirtilen diğer Sekreteryaya işlevlerini ve Taraflar Konferansı'nın belirleyeceği diğer işlevleri yerine getirmek [m.8/2(g)].

Görüldüğü gibi Sekreteryaya'nın görevi son derece sınırlı olarak BMİDÇS kapsamındaki bazı idari işleri yapmak üzerine şekillenmiştir. Özetlenecek olursa, Sekreteryaya tarafların BMİDÇS organları ve mekanizmalarıyla olan iletişimde rol oynamaktadır.

c. Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı⁵⁴¹

İklim değişikliği ile mücadelede bilimsel değerlendirmeler ile teknoloji gelişimi ve aktarımının oldukça belirgin bir yeri bulunmaktadır. Bu nedenle bu kapsamdaki işler konusunda bir kurumsal yapının şekillendirilmesi gündeme gelmiştir. Ancak bu husus BMİDÇS'nin hazırlık aşamasında tartışma yaratmış; bilimsel değerlendirmeler konusunda HİDP'in yeterli olabileceğini savunan görüşe karşı olarak, HİDP'in siyasetten uzak tutulması ve HİDP'e ek olarak tüm bilimsel gruplar ile BMİDÇS'deki kurumsal yapının iletişimini sağlamak üzere bir başka kurumsal yapının kurulması görüşü ağırlık kazandığı için, BMİDÇS'de bilimsel bilgiler konusunda bir danışma organına yer verilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁴² Teknoloji gelişimi ve aktarımına ilişkin yapı da bu organın içerisine eklenmiş ve ilgili organın adı Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı olmuştur. BMİDÇS'nin 9. maddesinin 1. paragrafına göre bu organın “ilgili uzmanlık alanında yetkin” hükümet temsilcilerinden oluşacağı belirtilmiştir.

Taraflar Konferansı'nın velayeti altında Taraflar Konferansı'na çalışmaları hakkında düzenli olarak rapor sunacak olan⁵⁴³ Bilimsel ve Teknolojik Danışma

⁵⁴¹ Organın Fransızca ve İngilizce terminolojideki karşılıkları şu şekildedir: *Organe subsidiaire de conseil scientifique et technologique (fr.)* *Subsidiary Body for Scientific and Technological Advice – SBSTA (ing.)*.

⁵⁴² Bodansky, “The United Nations Framework...”, s. 535; Bodansky/Brunnée/Rajamani, *International Climate...*, s. 144.

⁵⁴³ Bkz. BMİDÇS m.7/2(j) ve “Taraflar Konferansı” başlığı, s. 125.

Yardımcı Organı'nın görevleri, BMİDÇS'nin 9. maddesinin 2. paragrafında şu şekilde sayılmıştır:

- İklim değişikliğine ve iklim değişikliğinin etkilerine ilişkin bilimsel bilgilerin durum değerlendirmesini yapmak [m.9/2(a)];
- BMİDÇS'nin uygulanması çerçevesinde alınan tedbirlerin bilimsel etkileri açısından değerlendirmeler yapmak [m.9/2(b)];
- Yenilikçi, verimli ve üst düzey teknolojiler ile teknik bilgileri [*savoir-faire (fr.) know-how (ing.)*]⁵⁴⁴ belirleyerek, bu teknolojilerin aktarımını ve bilgilerin gelişimini teşvik edecek yollar hakkında tavsiyede bulunmak [m.9/2(c)];
- İklim değişikliği konusundaki bilimsel programlar ve araştırma-geliştirme konularında uluslararası iş birliğinin yanısıra gelişmekte olan ülkelerin iklim değişikliği ile mücadele kapasitelerini arttırmaları için yardım imkânları hakkında tavsiyede bulunmak [m.9/2(d)];
- Taraflar Konferansı ve yardımcı organların yönelttiği bilimsel, teknolojik ve metodolojik soruları yanıtlandırmak [m.9/2(e)].

BMİDÇS'nin 9. maddesinin 3. paragrafında ayrıca bu organın işlevleri ve görev talimatlarının Taraflar Konferansı tarafından daha ayrıntılı hale getirilebileceği düzenlenmiştir. Ancak üç paragraftan oluşan bu maddede, Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı ile HİDP arasındaki ilişkiye özel olarak değinilmemiştir. Hatta BMİDÇS içerisinde HİDP'e yalnızca geçici düzenlemeleri içeren 21. maddenin 2. paragrafında geçici Sekretery'a'nın bilimsel ve teknik tavsiyeler hakkında destek alabileceği ilişki kapsamında değinilmiştir. Ancak bu durum Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'nın görevini yerine getirirken mevcut yetkin uluslararası organların [*organes internationaux compétents (fr.), competent international bodies (ing.)*] çalışmalarından/yönlendirmelerinden yararlanmasının şart koşulması⁵⁴⁵ hükmü ile düşünüldüğünde, Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı ile HİDP arasında, ve hatta HİDP dışındaki

⁵⁴⁴ Bu terimin gerek Fransızca gerek İngilizce karşılığı açısından uygulamaya ilişkin sorunların çözülmesinde teknik bilgi ötesinde tecrübeyi de kapsayan bir anlamı bulunmaktadır. Bkz. **Larousse**, “savoir-faire”, <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/savoir-faire/71236>; **Oxford Learner's Dictionary**, “know-how”, <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/know-how> (Erişim Tarihleri: 18.05.2023).

⁵⁴⁵ İlgili atıf BMİDÇS'nin 9. maddesinin 2. paragrafının ilk cümlesinde yer almaktadır.

diğer yetkin bilimsel gruplar arasında, bir destek ilişkisi bulunması gerektiğini ortaya çıkarmaktadır.⁵⁴⁶

d. Uygulama Yardımcı Organı⁵⁴⁷

BMİDÇS'nin uygulanması konusunda yardımın, yönlendirmenin ve raporlamanın iklim değişikliği ile mücadele amacının gerçekleştirilmesine katkı sunacağı söylenebilir. Bu nedene bağlı olarak uygulamayı sağlayacak yardım, yönlendirme ve raporlama ile ilgili görevlerin yerine getirilmesini denetlemek için BMİDÇS içerisinde bir Uygulama Yardımcı Organı kurulması yoluna gidilmiştir. BMİDÇS'nin 10. maddesinin 1. paragrafına göre uygulama konusundaki bu organın Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'nın oluşturulmasına ilişkin 9. maddedeki "ilgili uzmanlık alanında yetkin" ifadesinin bulunduğu dilden farklı bir şekilde "iklim değişikliği ile ilgili meselelerde uzman" hükümet temsilcilerinden oluşacağı düzenlenmiştir. Ancak BMİDÇS'nin uygulanmasının bu şekilde kurulan bir organ tarafından denetim altında olması hususu tartışmalara yol açmış; özellikle Çin ve Hindistan'ın başını çektiği bazı gelişmekte olan ülkeler tarafından ulusal enerji, ulaşım ve endüstri politikalarının uluslararası bir denetime tabi olmasına neden olacağı gerekçesiyle bu yöndeki gelişmelere karşı çıkıldığı için, bu organın BMİDÇS ile belirlenmiş olan görevlerinin sınırlı bir niteliğe sahip olarak şekillendirildiği belirtilmiştir.⁵⁴⁸

Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı gibi Taraflar Konferansı'nın velayeti altında Taraflar Konferansı'na çalışmalarını hakkında düzenli olarak rapor sunacak olan⁵⁴⁹ bir diğer yardımcı organ olan Uygulama Yardımcı Organı'nın görevleri BMİDÇS'nin 10. maddesinin 2. paragrafında şu şekilde sayılmıştır:

- İklim değişikliği ile ilgili en son bilimsel değerlendirmelerin ışığında, taraflarca alınan tedbirlerin etkilerini değerlendirmek üzere, 12. maddenin 1. paragrafı uyarınca iletilen bilgileri dikkate almak [m.10/2(a)];

⁵⁴⁶ Bodansky, "The United Nations Framework...", s. 536.

⁵⁴⁷ Organın Fransızca ve İngilizce terminolojideki karşılıkları şu şekildedir: *Organe subsidiaire de miss en oeuvre (fr.)*, *Subsidiary Body for Implementation – SBI (ing.)*.

⁵⁴⁸ Bodansky, "The United Nations Framework...", s. 537; Bodansky/Brunnée/Rajamani, *International Climate...*, s. 144.

⁵⁴⁹ Bkz. BMİDÇS m. 7/2(j) ve "Taraflar Konferansı" başlığı, s. 125.

- Taraflar Konferansı'nın 4. maddenin 2. paragrafının (d) bendinde öngörülen değerlendirmeleri yapmasına yardım için, 12. maddenin 2. paragrafı uyarınca iletilen bilgileri incelemek [m.10/2(b)];
- İhtiyaca göre kararlarının hazırlanması ve uygulanmasında Taraflar Konferansı'na yardım etmek [m.10/2(c)].

Görüldüğü üzere Uygulama Yardımcı Organı'nın görevleri özetle tarafların raporlamaları yoluyla ortaya çıkan sonuçların değerlendirilmesi ile Taraflar Konferansı'nın kararlarının uygulanması üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu konuyla bağlantılı olarak BMİDÇS'nin uygulanmasına yönelik sistem kurulurken BMİDÇS içerisindeki başlıklandırmaya bakıldığında da 12. madde ile raporlama; 13. madde ile danışmaya yönelik bir sistem kurulmaya çalışılmış,⁵⁵⁰ ancak yalnızca raporlamaya ilişkin sisteme işlerlik kazandırılabilmiştir.

e. Mali Mekanizma

Mali Mekanizma gelişmiş ülkelerin mali yükümlülükleri ile bağlantılı olarak “oluşturulmaya çalışılmış” bir organdır. İlk cümlede “oluşturulmaya çalışılmış” denilmesinin sebebi, BMİDÇS yapılırken bu konuda yeni bir kurumun kurulmasına gelişmiş ülkelerin sıcak bakmaması nedeniyle, BMİDÇS'nin 11. maddesinde düzenlenen Mali Mekanizma'nın sadece görevlerinin ve bazı geçici düzenlemelerinin belirlenerek kuruluşunun askıda bırakılmış olmasıdır.⁵⁵¹

BMİDÇS'nin 11. maddesinin 1. paragrafıyla Mali Mekanizma'nın Taraflar Konferansı'nın yönlendireceği ve Taraflar Konferansı'na karşı sorumlu bir veya birden fazla mevcut uluslararası kuruluş tarafından yürütüleceği belirtilmiş;⁵⁵² Mali Mekanizma olarak görev yapacak kuruluş veya kuruluşların yapması gereken düzenlemeler 11. maddenin 3. paragrafında şu şekilde sayılmıştır:

⁵⁵⁰ Bkz. “*Danışma*” başlığı, s. 136.

⁵⁵¹ Böylece ne bu konuda yeni bir kurum kurulmuş ne de bu konu halihazırda bulunan başka bir kuruma devredilmiştir. Bodansky, “The United Nations Framework...”, s. 539.

⁵⁵² Aslında bu düzenlemeyle Mali Mekanizma'nın Taraflar Konferansı'na doğrudan bağlı sabit bir kurum olmak yerine farklı birimlerden oluşan bir yönetim faaliyetini içeren kuruluşlardan oluşmasının önü açılmıştır. Bu nedenle Mali Mekanizma'nın Taraflar Konferansı ile bağı Sekreteryaya ve yardımcı organlar ile Taraflar Konferansı arasındaki bağdan farklı olmaktadır.

- İklim değişikliği ile mücadele için para sağlanan projelerin Taraflar Konferansı tarafından belirlenmiş olan politikalara, program önceliklerine ve yeterlilik kriterlerine uygunluğunu sağlayacak usuller [m.11/3(a)];
- Politikaların, program önceliklerinin ve yeterlilik kriterlerinin ışığında, belirli fon tahsisi kararlarının tekrar ele alınabilme usulleri [m.11/3(b)];
- Taraflar Konferansı'na mali işlemler hakkında düzenli rapor sunma [m.11/3(c)];
- BMİDÇS'nin uygulanması için gerekli ve mevcut mali tutarın önceden anlaşılabilir ve tanımlanabilir bir şekilde belirlenmesi ve bu miktarın dönemsel olarak gözden geçirilme koşulları [m.11/3(d)].

İlgili kuruluş veya kuruluşların BMİDÇS'nin 11. maddesinin 2. paragrafı ile şeffaf bir yönetim sistemi çerçevesinde, tüm tarafların hakkaniyetli ve dengeli temsilini esas alması gerektiği üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla Mali Mekanizma'yı oluşturan kuruluş ve kuruluşların yönetiminde hakkaniyetli ve dengeli temsil esasına dikkat edilmesi gereklidir.

BMİDÇS yapılırken Mali Mekanizma üzerine belirlenen kuralları uygulamak üzere sadece BMKP, BMÇP ve Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası [*Banque internationale pour la reconstruction et le développement (fr.)*, *International Bank for Reconstruction and Development (ing.)*] tarafından oluşturulan Küresel Çevre Kuruluşu'nun (KÇK) [*Fonds pour l'environnement mondial – FEM (fr.)*, *Global Environment Facility – GEF (ing.)*]⁵⁵³ yapılandırılarak Mali Mekanizma'nın yürütülmesini geçici olarak sağlayacak uluslararası kuruluş olacağı düzenlenmiştir.⁵⁵⁴ Ancak KÇK 1994 yılında yönetim şeklini BMİDÇS'nin 11.

⁵⁵³ KÇK, Rio Konferansı öncesinde küresel çevre sorunlarının üstesinden gelmek üzere gelişmekte olan ülkelerin doğaya yatırım yapmalarını sağlamaya odaklanan en büyük çok taraflı fonu içeren ve biyolojik çeşitlilik, iklim değişikliği, kimyasallar ve çölleşme de dahil olmak üzere büyük uluslararası çevre sözleşmelerinin uygulanmasını destekleyen bir kuruluştur. Bkz. <https://www.thegef.org/about-us> (Erişim Tarihi: 23.11.2021)

Türkçe öğretilde bu kuruluşun Küresel Çevre Hizmeti (Bkz. Ali Kerem Kayhan, “Birleşmiş Milletler Çevre Programı Üzerine Bir İnceleme”, **Public and Private International Law Review**, Volume: 33, Issue: 1, 2013, s. 72.), Küresel Çevre İmkânı (Bkz. Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 179.) ve Küresel Çevre Fonu (Bkz. Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 116.) olarak da adlandırıldığı görülmektedir.

⁵⁵⁴ BMİDÇS m. 21/3.

Ancak Taraflar Konferansı, birinci oturumunda, 21. maddenin 3. paragrafında öngörülen geçici düzenlemeleri inceleyerek ve göz önünde bulundurarak, yukarıdaki hükümlere etkinlik kazandırmak için gerekli düzenlemeleri yapacak ve bunların sürdürülüp sürdürülmeyeceklerini kararlaştıracaktır.

maddesinin 2. paragrafına uygun hale getirmek üzere değiştirdikten⁵⁵⁵ sonra 1998 yılında 4. Taraflar Konferansı'nda geçici olma statüsü değiştirilerek Mali Mekanizma'nın sürekli bir parçası haline gelmiştir.⁵⁵⁶ 2001 yılında da KÇK'nin yetkisi, daha önceden sağlanamayan uyum finansmanını da içerecek şekilde genişletilmiştir.⁵⁵⁷

Güncel durumda BMİDÇS yürürlüğe girdikten sonra alınan kararlar da göz önüne alındığında KÇK'nin yanı sıra KÇK tarafından işletilen İklim Değişikliği Özel Fonu [*Fonds spécial pour les changements climatiques (fr.)*, *Special Climate Change Fund – SCCF (ing.)*] ile En Az Gelişmiş Ülkeler Fonu [*Fonds pour les pays les moins avancés (fr.)*, *Least Developed Countries Fund – LDCF (ing.)*]⁵⁵⁸, Uyum Fonu [*Fonds d'adaptation (fr.)*, *Adaptation Fund (ing.)*]⁵⁵⁹ ve Yeşil İklim Fonu (YİF) [*Fonds vert pour le climat – FVC (fr.)*, *Green Climate Fund – GCF (ing.)*]⁵⁶⁰ iklim değişikliği ile mücadelede BMİDÇS açısından Mali Mekanizma kapsamında görev yapmakta olan kuruluşlardır. Ancak iklim değişikliği ile mücadelenin ekonomik

Bundan sonra, dört yıl dahilinde, Taraflar Konferansı, mekanizmanın durumunu gözden geçirecek ve uygun önlemleri alacaktır. Bkz. BMİDÇS m. 11/4.

Bodansky/Brunnée/Rajamani bu yolun tercih edilmesini yeni kurulacak mali mekanizmaya güvenemeyen gelişmiş ülkeler ile Dünya Bankası [*Banque mondiale (fr.)*, *World Bank (ing.)*] kontrolündeki KÇK'nin kalıcı olarak yetkili kılınmamasını isteyen gelişmekte olan ülkeler arasındaki dengenin kurulmasının sağlanmaya çalışılmasına bağlamaktadır. *Bodansky/Brunnée/Rajamani, International Climate...*, s. 145.

⁵⁵⁵ İlgili değişimi içeren belge için bkz. Global Environment Facility (GEF), **Instrument for the Establishment of the Restructured Global Environment Facility**, Washington, DC: GEF, 1994. Belgenin mevcut hali için ayrıca bkz. Global Environment Facility (GEF), **Instrument for the Establishment of the Restructured Global Environment Facility**, Washington, DC: GEF, 2019 https://www.thegef.org/sites/default/files/publications/gef_instrument_establishment_restructured_2019.pdf (Erişim Tarihi: 18.11.2021)

Yine de KÇK'nin bağımsız bir uluslararası örgüt olmaması ve bağlayıcı anlaşma yapacak ehliyeti olmaması eleştiriye konu olmaktadır. Bkz. Verheyen, **Climate Change Damage...**, s. 95.

⁵⁵⁶ Bkz. **FCCC/CP/1998/16/Add.1**, Decision 3/CP.4, 14.11.1998, s. 8.

⁵⁵⁷ **FCCC/CP/2001/13/Add.1**, Decision 6/CP.7, 10.11.2001, s. 40, p. 1(a).

Bodansky/Brunnée/Rajamani daha önce uyum masraflarının fonlanamamasını KÇK'nin yerel yerine küresel projelerle yetkilendirilmesine ve ABD'nin Küçük Ada Devletleri İttifakı'na karşı muhalefetle 11. maddeye uyumla ilgili bir ekleme yapmayı engellemesine bağlamaktadır. *Bodansky/Brunnée/Rajamani, International Climate...*, s. 147.

⁵⁵⁸ İklim Değişikliği Özel Fonu ile En Az Gelişmiş Ülkeler Fonu'nun Mali Mekanizma'nın kuruluşları olarak belirlendiği karar için bkz. **FCCC/CP/2001/13/Add.1**, Decision 7/CP.7, 10.11.2001, s. 43-44.

İklim Değişikliği Özel Fonu hakkında bilgi için bkz. <https://www.thegef.org/topics/special-climate-change-fund-sccf> (Erişim Tarihi: 19.11.2021)

En Az Gelişmiş Ülkeler Fonu hakkında bilgi için bkz. <https://www.thegef.org/topics/least-developed-countries-fund-ldcf> (Erişim Tarihi: 19.11.2021)

⁵⁵⁹ KP sonrasında 2001 yılında temelleri atılan (Bkz. **FCCC/CP/2001/13/Add.1**, Decision 10/CP.7: Funding under the Kyoto Protocol, 10.11.2001, s. 52-53.) Uyum Fonu'nun kuruluşu 2007 yılında tamamlanmıştır. Bkz. **FCCC/KP/CMP/2007/9/Add.1**, Decision 1/CMP.3: Adaptation Fund, 14-15.12.2007, s. 3-8.)

⁵⁶⁰ YİF'in Mali Mekanizma kuruluşu olarak belirlendiği karar için bkz. **FCCC/CP/2011/9/Add.1**, Decision 3/CP.17: Launching the Green Climate Fund, 11.12.2011, Annex, s. 58, p. 4.

yükünün ağırlığı göz önüne alındığında mali kaynaklar sadece Mali Mekanizma çerçevesindeki bu kuruluşlar ile sınırlı tutulmamış; gelişmiş ülkelerin iklim değişikliği ile mücadelede başka mali kaynaklar sağlamasının önü açılmıştır. BMİDÇS'nin 11. maddesinin 5. paragrafı ile yapılan bu yöndeki düzenlemede gelişmiş ülkelerin ikili, bölgesel veya çok taraflı yollarla mali kaynak sağlayabilecekleri ve geliştirmekte olan ülkelerin bu kaynaklardan yararlanabileceği belirtilmiştir.⁵⁶¹

f. Uygulama Sistemi⁵⁶²

(1). Raporlama

BMİDÇS'nin uygulanmasına ilişkin bilgi değişimi konusunda kurulan raporlama sistemi kurumsal yapıya ilişkin olarak düzenlenen hususlardan bir diğeridir. Raporlama sistemi, BMİDÇS'nin 12. maddesi ile düzenlenmiştir. Taraflar Konferansı'nın BMİDÇS kapsamındaki uygulamaları değerlendirdiği bu sistemin işleyişi Sekreteryaya aracılığıyla gerçekleştirilmektedir.

BMİDÇS'nin 12. maddesinin 1. ve 2. paragraflarına göre raporlama sisteminin ilk işlevi 4. maddenin 1. ve 2. paragrafları ile belirlenen taahhütlerin gerçekleştirilmesi konusundaki raporların iletilmesi üzerinedir. Daha önce de belirtildiği üzere tarafların BMİDÇS ile listelere göre belirlenen taahhütleri doğrultusunda farklı raporlama yükümlülükleri bulunmaktadır.⁵⁶³ Raporlama için 12. maddenin 5. paragrafı ile gelişmişlik ve Ek I listesine taraf olup olmama üzerinden farklı zaman aralıkları belirlenmiştir. Raporlama sisteminin bir diğer işlevi ise

⁵⁶¹ Mali Mekanizma dışındaki bu kaynakların belirli örneklerde iklim değişikliği mücadelesine daha çok para ayırdığı da görülmektedir. Bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 147.

⁵⁶² Bu şekilde {Uygulama [*Application (fr.)*, *Implementation (ing.)*] Sistemi} yapılan başlıklandırmanın sebebi ilgili sistemlerin uygulamaya ilişkin olduğunu içeren BMİDÇS 12. ve 13. maddelerindeki başlıklandırma şeklidir. 12. maddede yer alan raporlama zaten Uygulama Yardımcı Organı'na da konu olmuştur.

Ancak aynı başlık altında ele alınacak diğer sistem olan ve 13. maddede yer alan danışma sisteminin ise *Bodansky/Brunnée/Rajamani* tarafından uygunluk [*contrôle du respect des dispositions (fr.)*, *compliance (ing.)*] kapsamında değerlendirildiği görülmektedir. Yazarlara göre bunun yanı sıra 14. maddede yer alan uyumsuzlukların çözümü sistemi de uygunluk kapsamında sınıflandırılabilir. Bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 148-149.

KP ve PA kapsamında yer alan uygunluk sistemleri için ayrıca bkz. KP içerisinde “*Uygunluk Sistemi*” başlığı, s. 154-157 ve PA içerisinde “*Uygulama ve Uygunluk Sistemi*” başlığı, s. 182-184.

⁵⁶³ Bu konuda bkz. BMİDÇS m. 12/1, 12/2 ve 12/3 ile “*Taahhütler*” başlığı, s. 116-124.

gelişmekte olan ülkelerin proje önerilerinin iletilmesi (m. 12/4) ile taahhütler kapsamında alınan tedbirler ve uygulanan projelerin ihtiyaçları konusundaki bilgilerin değişimi (m. 12/7) için kullanılmasıdır.

(2). Danışma

BMİDÇS'nin uygulanmasına ilişkin soruların karara bağlanması için bir danışma sistemi kurulmasına yönelik 13. madde BMİDÇS'de kurumsal yapıya ilişkin olarak düzenlenen hususlardan bir diğeridir. Kurulacak danışma sisteminin BMİDÇS'nin uygulanması konusunda taraflara istek üzerine tavsiye niteliğinde görüşler vererek hizmette bulunması düşünülmüştür.⁵⁶⁴ Danışma sistemi BMİDÇS ile doğrudan kurulmamış; bu sistemin 1. Taraflar Konferansı'nda kurulacağı belirtilmiştir.⁵⁶⁵ 1. Taraflar Konferansı'nda danışma sisteminin kurulması için bir *ad hoc* grup kurulsa da⁵⁶⁶ grubun çalışmaları ile oluşturulan sistem yürürlüğe girememiştir.⁵⁶⁷

6. Diğer Hususlar

BMİDÇS'de yer alan diğer hususlar, uyuşmazlıkların çözümü (m. 14)⁵⁶⁸ düzenlemesinin yanı sıra andlaşmada yapılacak değişiklikler (m. 15), andlaşma eklerinin kabulü ve değişikliği (m. 16), protokollerin kabulü ve yürürlüğe girmesi (m. 17), oy hakkı (m. 18), depoziter (m. 19), andlaşmanın imzalanması (m. 20), andlaşmayı onay, kabul, uygun bulma veya andlaşmaya katılma (m. 22), andlaşmanın yürürlüğe girmesi (m. 23), çekinceler (m. 24), andlaşmadan çekilme (m.

⁵⁶⁴ İlgili mekanizmanın danışma görüşü verecek olmasının etkinliği düşüreceği eleştirilerine rağmen bağlayıcı kararlar verecek bir yapı yerine geçmişe yönelik hüküm vermeyen, geleceğe yönelik uygunluğu inceleyen bir yapı kurulması benimsenmiştir. Bu yöndeki bir yapının tarafları uyuşmazlığa değil iş birliğine yönlendireceği düşünülmüştür. Bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 153.

⁵⁶⁵ BMİDÇS m. 13.

⁵⁶⁶ **FCCC/CP/1995/7/Add.1**, Decision 20/CP.1, 07.04.1995, s. 59.

⁵⁶⁷ 4. Taraflar Konferansı'nda alınan kararda bu sistem üzerine daha çalışılacağı belirtilmiş; (**FCCC/CP/1998/16/Add.1**, Decision 10/CP.4, 06.11.1998, s. 42-46.) ancak KP'deki Uygunluk Sistemi'nin gündeme gelmesiyle bu konu askıda kalmıştır. Bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 154.

⁵⁶⁸ BMİDÇS'de uyuşmazlıkların çözümü konusu çalışma içerisinde yer alan metodolojik tercih nedeniyle daha sonra ele alınacaktır. Bu konuda bkz. "Uluslararası Çevre Hukukunda ve İklim Değişikliği Rejiminde Uyuşmazlıkların Çözülmesi ve Yargı Organlarının Rolü" başlığı, s. 471-475.

25) ve geçerli andlaşma metinleri (m. 26) gibi uluslararası andlaşmalar hukukuna ilişkin düzenlemelerden oluşmaktadır.

B. Kyoto Protokolü (KP)⁵⁶⁹

1. Yapılması, Onay Durumu ve İçindekiler

KP, BMİDÇS'nin 1997 yılında Kyoto'da yapılan 3. Taraflar Konferansı'nda kabul edilmiş ve 16 Şubat 2005 tarihinde yürürlüğe girmiştir.⁵⁷⁰ KP'nin 2023 yılının haziran ayı itibarıyla kabul, katılma, halefiyet veya onaylama yoluyla 192 tarafı bulunmaktadır.⁵⁷¹

KP, giriş bölümü, 28 madde ve 2 ekten oluşmaktadır. Protokol içerisinde giriş bölümünden sonra sırasıyla tanımlar, BMİDÇS'deki taahhütlerin yerine getirilmesi hakkında detaylar, kurumsal yapı üzerine yeni eklemeler ile diğer hususlar düzenlenmiştir.

2. Amaç

Daha önce de belirtildiği üzere KP'nin amacı, BMİDÇS tarafından getirilen ve yetersiz olarak görülen taahhütlerin geliştirilerek gelişmiş ülkelerin 2000 yılı

⁵⁶⁹ United Nations, **Treaty Series**, vol. 2303, s. 162 vd.

⁵⁷⁰ Yürürlüğe girme konusunda bkz. KP m. 25/1: “İşbu Protokol, Ek-I’de yer alan Tarafların 1990 yılı toplam karbondioksit salımlarının en az % 55’ine tekabül eden Ek-I’deki Tarafların dahil olduğu, Sözleşme’nin en az 55 Tarafı’nın, onay, kabul, uygun bulma ya da katılım belgelerini Depoziter’e tevdi ettikleri tarihten sonraki doksanuncu günde yürürlüğe girecektir.”

⁵⁷¹ KP’nin onay durumu hakkında bilgi için bkz. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7-a&chapter=27 (Erişim Tarihi: 01.06.2023).

189 devlet ile BM’ye üye olmayan Niue ve Cook Adaları’nın yanı sıra AB de KP tarafıdır. KP’den 15.12.2012 tarihinden itibaren etkili olacak şekilde çekilen Kanada ile KP’yi imzalamasına rağmen onaylamayan ABD’nin yanı sıra Andorra, Papalık Makamı ve BM Genel Kurulu gözlemci devleti Filistin KP tarafı değildir.

Türkiye KP’yi 05.02.2009 tarihli 5836 sayılı Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine Yönelik Kyoto Protokolüne Katılmamızın Uygun Bulunduğuna Dair Kanun ile uygun bulmuş (Resmî Gazete, Tarih: 17.02.2009, Sayı: 27144); 07.05.2009 tarihli 2009/14979 sayılı Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine Yönelik Kyoto Protokolüne Katılmamız Hakkında Karar (Resmî Gazete, Tarih: 13.05.2009, Sayı: 27227) ile onaylamıştır. Katılım belgesini de BM Genel Sekreterliği’ne tevdi ederek 28.05.2009 tarihinde KP’ye katılmıştır.

Türkiye’nin KP’yi imzalama süreci hakkında bilgi için bkz. Johanna Alkan-Olsson/İlhami Alkan-Olsson, “Turkey’s Signature of the Kyoto Protocol”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 47, Ekim 2012, s. 1-30.

sonrasını da kapsayacak şekilde daha belirgin ve bağlayıcı yükümlülükler altına sokulması yoluyla BMİDÇS'nin niteliğini güçlendirmek olarak görülebilir.⁵⁷² Böylece KP'nin ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesi doğrultusunda gelişmiş ülkeleri daha ağır yükümlülükler altına sokmayı hedeflediği görülmektedir. Bu amacın BMİDÇS'nin yürürlüğe girmesinden sonra Berlin'de yapılan ilk Taraflar Konferansı'nda Berlin Emri ile ortaya koyulmuş olması nedeniyle KP'nin amacının BMİDÇS'nin amacının bir tamamlayıcısı haline gelmiş olduğu söylenebilir. Ayrıca bu doğrultuda KP'nin giriş bölümünde BMİDÇS'nin nihai amacının takip edileceği belirtilmiştir.⁵⁷³

3. İlkeler

KP'de BMİDÇS'deki gibi bir ilkeler başlığı bulunmamaktadır. Ancak BMİDÇS'de yer bulmuş olan ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler,⁵⁷⁴ özel ihtiyaçlar ve durumlar,⁵⁷⁵ sürdürülebilir kalkınma⁵⁷⁶ ve uluslararası iş birliği⁵⁷⁷ ilkelerine metin içerisinde değinildiği görülmektedir. UHD İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler içerisinde ayrıca değinilen karşılıklı ilişki ilkesine ise KP içerisinde taraflara havacılık ve deniz taşımacılığından kaynaklanan sera gazı salımlarının sınırlandırılması ya da azaltılması konularında Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (USHÖ) [*Organisation de l'aviation civile internationale – OACI (fr.), International Civil Aviation Authority – ICAO (ing.)*]⁵⁷⁸ ve Uluslararası Denizcilik Örgütü (UDÖ) [*Organisation maritime internationale – OMI (fr.)*,

⁵⁷² Bkz. “İklim Değişikliği ile İlgili Çalışmaların ve İklim Değişikliği Rejiminin Günümüze Uzanan Gelişim Süreci” başlığı, s. 66-67.

⁵⁷³ Giriş bölümünde bu husus şu şekilde ifade edilmiştir: “İşbu Protokol’ün Tarafları, Bundan sonra ‘Sözleşme’ olarak anılacak olan Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’ne katılan Taraflar olup, 2. Madde’de belirtildiği üzere, Sözleşme’nin nihai amacını takip ederek, ... aşağıdaki hususlarda anlaşmaya varmışlardır: ...”

⁵⁷⁴ Bkz. KP m. 10.

Tarafların göreceli kabiliyetleri açısından ulusal koşulların (KP m. 2/1, 2/4 ve 10) veya değişen durumların [KP m. 13/4(c) ve 13/4(d)] da dikkate alınması gereğine KP’de birçok yerde değinildiği görülmektedir.

⁵⁷⁵ Bkz. KP m. 10(g) ve 11/1.

⁵⁷⁶ Bkz. KP m. 2/1, 10 ve 12/2.

⁵⁷⁷ Bkz. KP m. 2/1(b), 10(c), 10(d), 10(e), 13/4(i).

⁵⁷⁸ USHÖ, Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi’ne taraf olan devletlerin hava taşımacılığı diplomasisini ve iş birliğini desteklemek için finanse edilen ve yönlendirilen bir uluslararası kuruluştur. Kuruluşun internet sitesi için bkz. <https://www.icao.int> (Erişim Tarihi: 15.04.2020)

International Maritime Organization – IMO (ing.)]⁵⁷⁹ ile çalışma yapacaklarının belirtilmesi yoluyla değinildiği görülmektedir.⁵⁸⁰

KP’de doğrudan ilgili sözcüklerin kullanımı yoluyla değinilmeyen hakkaniyet, önleme ile ihtiyat ve iyi niyet ilkelerinin ise KP’nin amacı ve BMİDÇS ile olan bağlantısına binaen BMİDÇS’nin amacına ulaşma yolunda KP tarafından getirilen taahhütler yoluyla yerine getirilmeye çalışıldığı söylenebilir.

4. Taahhütler

KP’nin BMİDÇS ile bağlı olan amacının yerine getirilmesinde taahhütler yoluyla getirilen yükümlülükler göz önüne alınacaktır. KP’deki taahhütler, BMİDÇS içerisinde yer alan Ek I ve Ek II listeleri göz önüne alınarak, Ek I listesindeki taraflar⁵⁸¹ için sayısal olarak belirlenmiş değerleri içeren salım oranları hedefleri üzerinden yükümlülük doğuracak şekilde düzenlenmiştir. Bunun dışında Ek I tarafları arasında da özellikle piyasa ekonomisine geçiş sürecinde olan ülkeler açısından farklılaştırmaya yönelik düzenlemeler bulunmaktadır.⁵⁸² Yani belirtmek gerekir ki BMİDÇS’de yapılan ve hakkaniyet ve ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkelerine dayanan yükümlülükler ayrımının KP’de de devam ettirilmeye çalışıldığı görülmektedir.⁵⁸³

Yükümlülükler konu olan sera gazlarının ve sera gazı kaynaklarının sektörler listesini oluşturan Ek A⁵⁸⁴ ile yükümlülük altındaki tarafların salım sınırlandırma ve azaltım taahhütlerini içeren sayısal değerler hedef listesini oluşturan

⁵⁷⁹ UDÖ, gemiciliğin emniyeti ve güvenliği ile gemi kaynaklı deniz ve atmosfer kirliliğinin önlenmesinden sorumlu BM uzman kuruluşudur. Kuruluşun internet sitesi için bkz. <https://www.imo.org> (Erişim Tarihi: 15.04.2020)

⁵⁸⁰ KP m. 2/2.

⁵⁸¹ KP’ye göre Ek I listesinde yer alan taraf; BMİDÇS’nin Ek I listesinde yer alan taraf, ya da değişiklik olursa, BMİDÇS’nin 4. maddesinin 2. paragrafının (g) bendi gereği bildirimde bulunmuş olan taraf anlamına gelmektedir. Bkz. KP m. 1/7.

⁵⁸² Bkz. KP m. 3/5 ve 3/6 ile Ek B listesi.

⁵⁸³ Ancak KP, içerisindeki salım taahhütlerine yönelik yükümlülüklerin sadece Ek I taraflarını bağlayacak şekilde tasarlanmış olması ve geriye kalan tarafların salım taahhütlerine sahip olmaması nedenleriyle geriye kalan tarafların salımlarını sınırlandırmasında değişken uygulamalara sahip olması sonucunu doğurduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bkz. Zahar, “The climate change regime”, s. 349-374.

⁵⁸⁴ Ek A’da sayılan sera gazları: Karbondioksit (CO_2), metan (CH_4), nitrozoksit (N_2O), hidrofluorokarbonlar (HFCs), perfluorokarbonlar (PFCs) ve kükürt heksaflorür (SF_6).

Ek A’da sayılan sektörler: Enerji, endüstriyel işlemler, diğer üretim, çözücü ve diğer ürün kullanımı, tarım ve atık.

Ek B⁵⁸⁵ gibi iki ayrı liste KP’de ek olarak yer almıştır. Ancak bu durum atmosferdeki sera gazlarının oranlarının azaltılması konusunda sayısal değer hedeflerinin öngörülmediği Ek I dışında yer alan taraflar için iklim değişikliğiyle mücadele yükümlülüğünün bulunmadığı anlamına da gelmemektedir. Nitekim KP’de taraflara getirilen yükümlülüklerin bir kısmı tüm taraflara yöneltilmiştir.

KP’nin taraflarının yükümlülükleri konusunda da BMİDÇS kapsamındaki yükümlülükleri incelerken kullanılan üçlü ayrımın bir benzerinin kullanılması mümkündür. Buradaki tek farklılık BMİDÇS metninde Ek I ve Ek II listesi tarafları gelişmiş ülkeler kavramı ile anılırken KP metninde gelişmiş ülkeler kavramına atfın yalnızca Ek II listesi tarafları için yapılmış olmasıdır. Bu durum da göz önüne alındığında tarafların KP kapsamındaki yükümlülüklerini şu şekilde üçe ayırabiliriz:

- KP’nin tüm taraflarının genel yükümlülükleri (m. 10);
- Ek I listesi taraflarına özgü yükümlülükler (m. 3 ve bu kapsamdaki detayları içeren 4. ve 5. madde⁵⁸⁶ ile m. 2, 7 ve 8);
- Gelişmiş ülkelere ve Ek II listesi taraflarına özgü yükümlülükler (m. 11).

a. KP’nin Tüm Taraflarının Genel Yükümlülükleri

KP’nin taraflarının tümünün ortak olarak sahip olduğu taahhütlerin somutlaştırıldığı düzenleme 10. maddedir. Madde içerisinde tarafların taahhütleri üzerine yükümlülüklerini yerine getirirken ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesi üzerinden kalkınma önceliklerini de dikkate alarak, Ek

⁵⁸⁵ Böylece KP’nin tarafları, KP ile belirlenen hedeflere ulaşmayı sağlayacak olan sayısallaştırılmış salım sınırlandırma ya da azaltım taahhütleri altına girmişlerdir. Ek B listesi ile Belarus ve Türkiye hariç olmak üzere Ek I’de de yer alan her tarafın sera gazı salımlarını azaltma yükümlülüğünün oransal miktarı belirlenmiştir. Daha sonra Belarus 21.10.2005 tarihli bir bildirim ile hesaplanan salım gazı azaltma taahhüdünü bildirmiştir. (Bkz. **FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.4**, Decision 32/CMP.1, 09-10.12.2005) Türkiye ise ilk taahhüt döneminde hesaplanan salım gazı azaltma taahhüdünde bulunmamıştır.

KP’de ilk yapılan listeye göre Ek B listesinde yer alan devletler ve topluluklar şu şekildedir: Avustralya, Avusturya, Belçika, Bulgaristan (a), Kanada, Hırvatistan (a), Çek Cumhuriyeti (a), Danimarka, Estonya (a), Avrupa Topluluğu, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan (a), İzlanda, İrlanda, İtalya, Japonya, Letonya (a), Lihtenştayn, Litvanya (a), Lüksemburg, Monako, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Polonya (a), Portekiz, Romanya (a), Rusya Federasyonu (a), Slovakya, Slovenya, İspanya, İsveç, İsviçre, Ukrayna (a), Birleşik Krallık, ABD.

Not: (a) Piyasa ekonomisine geçiş sürecindeki ülkeler.

Ek B listesindeki değişimler ve 2012 sonrası taahhütler için bkz. “*Ek I Listesi Taraflarına Özgü Yükümlülükler*” başlığı, s. 145-146.

⁵⁸⁶ KP’nin 6. maddesi de 3. madde ile ilgili olmakla birlikte taahhütlerle ilgili projeleri ortak uygulamaya ilişkin bir mekanizma olarak düşünüldüğü için KP’nin incelenmesinde kurumsal yapı içerisinde ele alınacaktır.

I dışı taraflar için yeni taahhütler ortaya koymadan, BMİDÇS'nin 4. maddesinin 1. paragrafında yer alan taahhütleri teyit etmek suretiyle, BMİDÇS'nin 4. maddesinin 3., 5. ve 7. paragraflarını göz önünde tutarak⁵⁸⁷ ve sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirebilmek için bu taahhütlerin yerine getirilmesindeki ilerlemeye devam ederek hareket etmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.⁵⁸⁸ 10. maddede bu kapsamdaki yükümlülükler ise şu şekilde sayılmıştır:

- Taraflar Konferansı'nca kabul edilen ulusal bildirim hazırlığına ait prensiplere uygun olarak ve karşılaştırılacak olan karşılaştırılabilir yöntemleri kullanarak, Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü'nce denetlenmeyen sera gazlarının kaynaklarca salımlarına ve yutaklarca emilmelerine ilişkin ulusal envanterlerin hazırlanması ve düzenli olarak güncelleştirilmesi amacıyla, her bir tarafın sosyoekonomik şartlarını yansıtan yerel salım faktörlerinin, etkinlik verilerinin ve/veya modellerinin kalitesinin iyileştirilmesi için, yerinde görüldüğü hallerde, uygun maliyetli ulusal veya bölgesel programlar düzenlemek [m.10/(a)];
- İklim değişikliğini azaltmaya ve iklim değişikliğine uyum sağlamaya yönelik tedbirleri içeren ulusal ve bölgesel programlar düzenlemek, uygulamak, yayımlamak ve bunları düzenli olarak güncellemek [m.10/(b)];⁵⁸⁹
- Kamunun sahip olduğu ya da kamuda mevcut olan çevreye duyarlı teknolojilerin aktarımına ilişkin politika ve programların oluşturulması ile çevreye duyarlı teknolojilerin aktarımını teşvik etmek, geliştirmek ve erişimi arttırmak için özel sektöre uygun bir ortam oluşturulması da dahil olmak üzere, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, iklim değişikliği ile ilgili çevreye duyarlı teknolojilerin, teknik bilgi uygulamalarının ve süreçlerinin geliştirilmesi, uygulanması, yaygınlaştırılması için etkin yöntemlerin teşvikinde iş birliği yapmak ve bunların teşvik edilmesi, kolaylaştırılması,

⁵⁸⁷ BMİDÇS'nin 4. maddesinin 3., 5. ve 7. paragrafları sayılarak mali kaynak desteğine ve teknoloji aktarımına ilişkin yükümlülükler dikkat çekilmiştir.

⁵⁸⁸ KP m. 10.

⁵⁸⁹ Maddeye göre bu programlarda dikkate alınacak hususlar şu şekilde belirlenmiştir:

“(i) Bu programlar, diğerlerine ilâveten, enerji, ulaştırma ve sanayi sektörlerinin yanı sıra tarım, ormancılık ve atık yönetimi ile ilgili olacaktır. Ayrıca, arazi planlamasının iyileştirilmesine yönelik uyum teknolojileri ve yöntemler, iklim değişikliğine olan uyumu arttıracaktır.

(ii) Ek-I'de yer alan Taraflar, 7. Madde'ye uygun olarak, ulusal programları dahil olmak üzere, işbu Protokol'deki eylemle ilgili bilgi sunacaklardır ve diğer Taraflar, sera gazlarının artışlarının azaltımı ve yutaklarca uzaklaştırılmalarının artırılması, kapasite geliştirme ve uyum önlemleri dahil olmak üzere, iklim değişikliği ve zararlı etkilerinin ele alınmasına katkıda bulunduğuna inandıkları önlemleri içeren programlar hakkındaki bilgiyi, uygun olması durumunda, ulusal bildirimlerine dahil etmeye çalışacaklardır.”

finansmanı, aktarımı ve erişimi için tüm uygulanabilir tedbirleri almak [m.10/(c)];

- Bilimsel ve teknik araştırmalarda iş birliği yapmak ve iklim sistemiyle ilgili belirsizliklerin, iklim değişikliğinin zararlı etkilerinin ve iklim değişikliğine karşı kullanılan çeşitli stratejilerin ekonomik ve sosyal sonuçlarının azaltılmasına yönelik veri arşivlerinin geliştirilmesini ve sistematik gözlem sistemlerinin geliştirilmesini ve sürdürülmesini teşvik etmek ile BMİDÇS'nin 5. maddesini de göz önünde tutarak, sistematik gözlem konularındaki uluslararası ve hükümetlerarası çabalara, programlara, araştırma ve ağlara katılmak üzere içsel kapasitelerinin ve kabiliyetlerinin geliştirilmesini ve güçlendirilmesini teşvik etmek [m.10/(d)];
- BMİDÇS'nin 6. maddesi dikkate alınarak, insani ve kurumsal kapasite başta olmak üzere, ulusal kapasite inşası dahil olmak üzere eğitim ve yetiştirme programlarının geliştirilmesi ve uygulanmasında, mevcut organların kullanılmasında, özellikle gelişmekte olan ülkelerde bu alanda uzman olarak yetiştirebilecek personelin değişimleri veya geçici görevlendirilmelerinde ve iklim değişikliği konusunda ulusal düzeyde kamu bilinci ile halkın bilgiye erişimini kolaylaştırmada uluslararası düzeyde iş birliği yapmak ve bu yöndeki faaliyetleri teşvik etmek [m.10/(e)];
- İşbu madde uyarınca yürütülen program ve faaliyetlerle ilgili bilgileri ulusal bildirimlerine dâhil etmek [m.10/(f)];
- Bahsedilen taahhütler yerine getirilirken BMİDÇS'nin 4. maddesinin 8. paragrafına özen göstermek [m.10/(g)].⁵⁹⁰

İlgili maddeyle KP'de tüm taraflar açısından öngörülmüş olan bu yükümlülükler, iklim değişikliği ile mücadelede BMİDÇS'de öngörülene benzer şekilde uluslararası iş birliği vurgusunu içermektedir.⁵⁹¹

Yine de KP'nin yapıldığı dönemde ortak yükümlülükleri içeren 10. madde içerisinde mali taahhütlerin yerine getirilmesine yönelik bir düzenlemeye yer verilmemesi bir eksiklik olarak görülmüştür.⁵⁹²

⁵⁹⁰ Bu konuda ilgili paragrafın bağlantılı olduğu özel ihtiyaçlar ve durumlar ilkesine bkz. “*Özel İhtiyaçlar ve Durumlar İlkesi*” başlığı, s. 98-100.

⁵⁹¹ Madde içerisinde yer alan bazı bentlerde [(c), (d) ve (e)] uluslararası iş birliği vurgusu özellikle yapılmıştır. Bu konuda ek olarak bkz. “*Uluslararası İş Birliği İlkesi*” başlığı, s. 112-114.

b. Ek I Listesi Taraflarına Özgü Yükümlülükler

KP'ye taraf olan Ek I listesi taraflarına özgü yükümlülüklerin konu olarak esasını oluşturan maddeler, özetle, politika ve tedbirleri içeren 2. madde, azaltım hedefleri ve zaman çizelgelerini içeren 3. madde, yutakların korunmasını içeren 7. madde ve raporlamayı içeren 8. maddedir.

Ek I taraflarına özgü yükümlülükler konusunda ilk değinilecek olan düzenleme, Ek I taraflarının politika ve tedbirleri içeren taahhütlerinden doğan yükümlülüklerini yerine getirmesini içeren 2. maddedir. İlgili düzenlemede tarafların bu konudaki yükümlülüklerini yerine getirirken sürdürülebilir kalkınmayı teşvik edecek uygulamalarda bulunmalarının üzerinde özellikle durulmuştur.⁵⁹³ Yine sürdürülebilir kalkınmanın teşvikinin sağlanması için Ek I taraflarının ilgili madde içerisinde geçen sektörlerle ilgili politikalar ve bu sektörlerle yönelik tedbirler belirlemesi ile belirtilen politikalar ve tedbirler konusunda kendi aralarında iş birliği yapması gereği üzerinde de durulmuştur.⁵⁹⁴ Üstelik bu iş birliği çerçevesinde Ek I taraflarının USHÖ ve UDÖ üzerinden çalışma yapacakları da belirtilmiştir.⁵⁹⁵ KP'de yer alan bu husus temeli kara kaynaklı olarak görülen iklim değişikliği ile mücadeleyi denizlere ve havaya taşıması açısından öncü bir düzenleme olmuştur. Ayrıca Ek I taraflarının bu politikalar ve tedbirler konusunda BMİDÇS'nin 4. maddesinin 8. ve 9. paragraflarında tanımlanan en az gelişmiş ülkelere yönelik zararlı etkilerini de hesaplayarak faaliyette bulunması gerekmektedir.⁵⁹⁶

⁵⁹² Bu eksikliğin giderilmesi amacıyla ve iki madde arasındaki bütünselliği vurgulamak için 10. maddenin hemen ardından 11. maddede mali mekanizmaya yer verilmiştir. Bu konuda bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, *International Climate...*, s. 170.

⁵⁹³ KP m. 2/1(a).

Bu kapsamdaki politika ve tedbirlerin her bir tarafın ulusal koşulları doğrultusunda enerji verimliliğinin sağlanması, yutak ve haznelerin korunması, sürdürülebilir tarımın desteklenmesi, yenilenebilir enerji kaynaklarının ve yenilikçi çevre dostu teknolojilerin araştırılması, piyasanın BMİDÇS'nin amacına uyum sağlamayan piyasadaki sektörlerin mali ayrıcalıklarının azaltılması, sera gazı salımını azaltan politika ve tedbirleri geliştirecek sektörlerin teşvik edilmesi, ulaşım sektöründe sera gazı salımlarını azaltacak tedbirlerin alınması ve üretim, ulaşım ve enerji amaçlı kullanılan metan salımlarının azaltılması üzerine uygulanması beklenmiştir.

⁵⁹⁴ KP m. 2/1(b).

⁵⁹⁵ KP m. 2/2.

Bu konuda ayrıca karşılıklı ilişki ilkesine ve iklim değişikliği rejimi hakkındaki değerlendirmelere bkz. "Karşılıklı İlişki İlkesi" başlığı, s. 115-116; "İklim Değişikliğinin Uluslararası Hukuka Konu Olması ve İklim Değişikliği Rejimi ile İlgili Değerlendirme" başlığı, s. 188.

⁵⁹⁶ KP m. 2/3.

Ek I taraflarına özgü yükümlülükler konusunda değinilecek olan diğer konu Ek I taraflarının azaltım hedefleri ve zaman çizelgeleri üzerine taahhütlerinden doğan yükümlülükleri içeren 3. maddededir. KP'nin Ek I listesindeki taraflar için sayısal olarak belirlenmiş değerleri içeren salım oranları hedefleri üzerinden yükümlülük doğuracak şekilde düzenlenmiş olması nedeniyle bu konudaki düzenlemeler BMİDÇS'ye göre daha detaylı olarak ele alınmıştır.

KP 3. madde için öncelikle belirtmek gerekir ki, KP'de sayısal değer hedeflerine bağlanan taahhütlerin belirli zaman çizelgelerine göre ayarlandığı görülmektedir. Ek I'de yer alan tarafların, 2008-2012 yıllarını kapsayan taahhüt döneminde, Ek A'ya göre belirlenen sera gazı tiplerinin salımları toplamını 1990 yılı seviyelerinin en az yüzde 5 aşağısına indirmesi beklenmiştir.⁵⁹⁷ Bu ilerlemenin ve taahhütlerin yerine getirilip getirilmediğinin hesaplanmasında kullanılacak sayıların Ek B listesine; yöntemlerin ise, yine 3. madde içerisinde yer alan hükümlere göre yapılacağı belirtilmiştir.⁵⁹⁸ Bu noktada tarafların taahhütlerini içeren Ek B listesi incelendiğinde sera gazı salım miktarları konusunda bazı taraflara azaltım yükümü getirilirken;⁵⁹⁹ kimi tarafların dengeleme⁶⁰⁰ ve kimi tarafların ise artışı belli bir oranda tutma⁶⁰¹ gibi farklılaştırılmış yükümlülüklerle sahip olduğu görülmektedir. Buna ek olarak aynı BMİDÇS'de olduğu gibi Ek I içerisinde yer alan piyasa ekonomisine geçiş sürecinde bulunan taraflara taahhütlerinden doğan yükümlülükleri konusunda Protokol Taraflar Toplantısı tarafından belli bir dereceye kadar esneklik tanınacağı belirtilmiştir.⁶⁰² Ancak yine de tüm Ek I'de yer alan tüm tarafların KP tarafından belirlenmiş bu taahhütlerini gerçekleştirmek konusunda 2005 yılına kadar kanıtlanabilir bir ilerleme kaydetmiş olmaları da beklenmiştir.⁶⁰³

⁵⁹⁷ KP m. 3/1.

Buradaki oran Ek B'de yer alan taraflarının hedeflerinin toplamına göre belirlenmiştir. Bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 174.

⁵⁹⁸ Yöntemler konusunda bkz. KP m. 3/3, 3/4, 3/5, 3/7, 3/8, 3/10, 3/11, 3/12 ve 3/13.

⁵⁹⁹ Avusturya, Belçika, Bulgaristan (a), Kanada, Hırvatistan (a), Çek Cumhuriyeti (a), Danimarka, Estonya (a), Avrupa Topluluğu, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan (a), İrlanda, İtalya, Japonya, Letonya (a), Lihtenştayn, Litvanya (a), Lüksemburg, Monako, Hollanda, Polonya (a), Portekiz, Romanya (a), Slovakya, Slovenya, İspanya, İsveç, İsveçre, Birleşik Krallık, ABD.

Not: (a) Piyasa ekonomisine geçiş sürecindeki ülkeler.

⁶⁰⁰ Yeni Zelanda, Rusya Federasyonu (a), Ukrayna (a).

Not: (a) Piyasa ekonomisine geçiş sürecindeki ülkeler.

⁶⁰¹ Avustralya, İzlanda, Norveç.

⁶⁰² KP m. 3/6.

⁶⁰³ KP m. 3/2.

Tüm bunların yanı sıra KP'nin 3. maddesinin 9. paragrafına dayanılarak 1. Protokol Taraflar Toplantısı'nda başlatılan 2012 sonrası taahhütler için müzakereler⁶⁰⁴ ise 8. Protokol Taraflar Konferansı'nda Doha Değişiklikleri (*Doha Amendments*) olarak da kısaltılan Kyoto Protokolünde Doha Değişiklikleri'nde⁶⁰⁵ 2013-2020 yıllarını içeren KP'nin ikinci taahhüt döneminin salım hedef değerlerinin 1990 yılı seviyelerinin en az yüzde 18 aşağısına indirilmesinin kabul edilmesi ile sonlanmıştır.⁶⁰⁶ Ancak Doha Değişiklikleri hedef yıl olarak belirlenen 2020 yılına kadar yürürlüğe girememiştir.⁶⁰⁷ Doha Değişiklikleri'nde yeni taahhüt dönemine ilişkin hesaplamalar konusundaki getirilen hükümlerin yanı sıra Ek A listesine de nitrojen triflorit (NF_3) gazı eklenmiştir.⁶⁰⁸ Ek B listesine Belarus, GKRY Kazakistan ve Malta dahil edilirken; Ek B listesinin AB üyesi olan taraflarının taahhütlerini KP'nin 4. maddesi uyarınca müştereken yerine getireceği belirtilmiş; KP'den çekilen Kanada ve KP'ye taraf olmayan ABD'nin yanı sıra taraflardan Japonya, Rusya Federasyonu ve Yeni Zelanda tarafından yeni döneme ilişkin bir taahhüt verilmemiştir.⁶⁰⁹ Tüm bu gelişmeler nedeniyle Doha Değişiklikleri yalnızca PA taahhütleri öncesi bir geçiş dönemi hüviyetinde kalmıştır.⁶¹⁰

⁶⁰⁴ Bu müzakerelerin geçmişi 15. Taraflar Konferansı'na dayanmaktadır. 15. Taraflar Konferansı'ndaki Kopenhag Uzlaşması ile hem ABD'nin hem de gelişmekte olan ülkelerin sera gazı salımlarını azaltma yükümlülüğü olmaması sebebiyle, alınan tedbirlerin yetersiz olduğunu belirten taraflarca 2020 yılı için sera gazı salımlarını azaltma hedeflerinin ortaya koyulması kararlaştırılmıştır. Bkz. “İklim Değişikliği ile İlgili Çalışmaların ve İklim Değişikliği Rejiminin Günümüze Uzanan Gelişim Süreci” başlığı, s. 72-75.

⁶⁰⁵ Kyoto Protokolünde Doha Değişiklikleri (Doha Değişiklikleri) belgesinin metni için bkz. <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2012/CN.718.2012-Eng.pdf> (Erişim Tarihi: 18.11.2021) Ayrıca bkz. **FCCC/KP/CMP/2012/13/Add.1**, Decision 1/CMP.8, 08.12.2012.

⁶⁰⁶ **FCCC/KP/CMP/2012/13/Add.1**, Decision 1/CMP.8, 08.12.2012, Annex 1, Article 1, C, s. 10.

⁶⁰⁷ Yürürlüğe giriş tarihi 31.12.2020 olan Doha Değişiklikleri'nin onay durumu hakkında bilgi için bkz. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtmsg_no=XXVII-7-c&chapter=27&clang=_en (Erişim Tarihi: 21.08.2022).

145 BM devleti ve AB'nin yanı sıra BM'ye taraf olmayan Niue Devleti ve Cook Adaları da Doha Değişiklikleri'ni onaylamıştır. Böylece Doha Değişiklikleri'nin taraf sayısı 2022 Ağustos ayı itibarıyla 148 olmuştur.

Türkiye Doha Değişiklikleri'ni 08.03.2017 tarihli 6973 sayılı Doha Konferansında Kyoto Protokolünde Yapılan Değişikliklerin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun ile uygun bulmuş (Resmî Gazete, Tarih: 03.04.2017, Sayı: 30027); 15.08.2017 tarihli 2017/10761 sayılı Doha Konferansında Kyoto Protokolünde Yapılan Değişikliklerin Onaylanması Hakkında Karar (Resmî Gazete, Tarih: 02.10.2017, Sayı: 30198) ile onaylamıştır.

Ancak onaya rağmen BM'nin internet sitesinde yer alan listede Türkiye'nin adı geçmemektedir. Bu durum onay kararının BM'ye tevdi edilmediği ihtimalini akla getirmektedir. Bu durumda ulusal hukuk bakımından gerekli onay işleminin tamamlandığı; uluslararası açıdan onay belgelerinin taraflara ve depozitere iletilmediği yorumu yapılabilir. Andlaşmaların yürürlüğe girmesi konusunda ulusal hukuk ile uluslararası hukuk açısından fark bulunduğu ilişkin bkz. Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri: 1. Kitap**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2016, s. 184.

KP'ye göre de protokolde yapılan değişikliklerin yürürlüğe girmesi için depozitere tevdi edilmesi gerekmektedir. Bkz. KP m. 20/4 ve 20/5.

⁶⁰⁸ **FCCC/KP/CMP/2012/13/Add.1**, Decision 1/CMP.8, 08.12.2012, Annex 1, Article 1, B, s. 10.

⁶⁰⁹ **FCCC/KP/CMP/2012/13/Add.1**, Decision 1/CMP.8, 08.12.2012, Annex 1, s. 7-10.

KP kapsamındaki toplam salım hedefine ulaşılmasında tarafların bireysel⁶¹¹ ya da müşterek⁶¹² çalışmaları mümkündür. Taahhütlerden doğan yükümlülüklerin bireysel olarak yerine getirilmesinde tarafların ulusal bir sistem kurması gerektiği üzerinde durulmuştur.⁶¹³ Bu sistem kapsamında yapılacak hesaplamalarda HİDP'in ve 3. Taraflar Konferansı'nda üzerinde mutabık kalınan yöntemlerin uygulanması gerektiği belirtilmiştir.⁶¹⁴

Taahhütlerden doğan yükümlülüklerin müştereken yerine getirilmesi ise Ek I listesinde bulunan tarafların birbiriyle anlaşması yoluyla meydana gelmektedir. Yapılan hesaplamalar sonucunda tarafların bir taahhüt döneminden kalan fazla salım miktarlarını sonraki taahhüt dönemlerindeki hesaplamalarda kullanmak üzere depolamalarına da izin verilmektedir.⁶¹⁵ Yine KP ile kurulan bir sistem olan piyasa mekanizmalarına yönelik düzenlemeler Ek I taraflarına özgü yükümlülüklerin yerine getirilmesinde dikkate alınacaktır.⁶¹⁶

Taraflardan Rusya Federasyonu 08.12.2010 tarihli bildirim ile, Japonya ise 10.12.2010 tarihli bildirim ile yeni dönem için taahhüt üstlenmeyeceğini belirtmiştir. Yeni Zelanda ise 2013-2020 dönemi için BMİDÇS kapsamında nicel bir ekonomi çapında emisyon azaltma hedefi alacağını belirtmiştir. [Yeni Zelanda'nın bu konuda dikkate alınacak bildirimi için bkz. https://unfccc.int/files/meetings/cop_15/copenhagen_accord/application/pdf/newzealandcphaccord_app1.pdf (Erişim Tarihi: 21.11.2021)]

Türkiye'nin ilk taahhüt dönemi gibi ikinci taahhüt döneminde de sayısal hedef olarak koyulmuş sera gazı salım azaltım yükümlülüğü bulunmamaktadır.

⁶¹⁰ Benzer yönde görüş için bkz. Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 202.

⁶¹¹ Taahhütlerden doğan yükümlülüklerin bireysel olarak yerine getirilmesi hakkındaki hükümler KP'nin 5. maddesinde bulunmaktadır.

⁶¹² Taahhütlerden doğan yükümlülüklerin müştereken yerine getirilmesi hakkındaki hükümler KP'nin 4. maddesinde bulunmaktadır.

⁶¹³ Ek I listesi taraflarının birinci taahhüt döneminin başlamasından itibaren en geç bir yıl içerisinde Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü tarafından denetlenmeyen sera gazlarının hesaplanması için Protokol Taraflar Toplantısı'nca belirlenen prensipler doğrultusunda işleyen bir ulusal sistemi yürürlüğe koyması gerekmektedir. Bkz. KP m. 5/1.

Bahse konu prensipler için bkz. **FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.3**, Decision 19/CMP.1, 30.11.2005, s. 14-20.

⁶¹⁴ KP m. 5/2 ve 5/3.

⁶¹⁵ KP m. 3/13.

⁶¹⁶ Piyasa mekanizmaları hakkında bkz. KP m. 3/10, 3/11 ve 3/12. Ayrıca Ortak Uygulama [*Mise en œuvre conjointe (fr.)*, *Joint Implementation – JI (ing.)*] Mekanizması, Temiz Kalkınma Mekanizması [*Mécanisme de développement propre (fr.)*, *Clean Development Mechanism – CDM (ing.)*] ve Salım Ticareti [*Échange de droits d'émissions (fr.)*, *Emissions Trading – ET (ing.)*] Mekanizması başlıklarına KP içerisinde bkz. “Kurumsal Yapı” başlığı, s. 154-156.

Piyasa mekanizmaları sera gazı salımlarının azaltmanın iklim değişikliği ile mücadele sürecinde çevreyi koruma amacının gerçekleştirilmesi tarafların yükümlülüklerine uymalarını sağlamak üzere geliştirilmiştir. Bu mekanizmalardan Ortak Uygulama Mekanizması ve Temiz Kalkınma Mekanizması proje temelli iken Salım Ticareti Mekanizması ise doğrudan uygulanan salım ticareti ile ilgilidir. Piyasa temelli mekanizmaların uygulanmasında taraflara atanan miktar birimi [*Assigned Amount Unit – AAU (ing.)*], yutakların emilim birimi [*Removal Unit – RMU (ing.)*], salım azaltım birimi [*emission reduction unit – ERU (ing.)*] ve onaylanmış salım azaltımı [*certified emission reduction – CER (ing.)*]

KP'den doğan azaltım yükümlülüklerinin Ek I taraflarınca yerine getirilmesinde de aynı BMİDÇS'de olduğu gibi iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı hassas ülkelerde ortaya çıkacak etkilerin de mümkün olduğunca azaltılmasına dikkat edilmelidir.⁶¹⁷

Ek I taraflarına özgü yükümlülükler konusunda son olarak bahsedilmesi gereken husus ise Ek I taraflarının raporlama yükümlülükleridir. Bu kapsamda bireysel taahhütlerin yerine getirilmesini içeren raporlama konusundaki 5. madde ile de bağlantısı bulunan sera gazı salım kaynakları ve yutakları hakkındaki envanteri ile ilgili raporlamayı içeren ulusal bildirimler üzerine yükümlülüklerin yanı sıra 8. madde ile bu ulusal bildirimlerin Protokol Taraflar Toplantısı ve uzmanlar tarafından nasıl gözden geçirileceği belirlenmiştir.⁶¹⁸ Özellikle 3. maddedeki taahhütlerden doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesinin denetlenmesini sağlayacak sera gazı salımlarının hesaplanması konusunda bu ulusal bildirimlerin önemli bir yeri bulunmaktadır.⁶¹⁹

c. Gelişmiş Ükelere ve Ek II Listesi Taraflarına Özgü Yükümlülükler

KP ile Ek I listesi taraflarının taahhütlerine ek olarak BMİDÇS'ye taraf gelişmiş ülkeler ve Ek II tarafları için mali destek konusunda bazı özgü yükümlülükler yer verilmiştir. Görüldüğü üzere KP'nin 11. maddesinde yer alan bu yükümlülüklerin belirlenmesinde BMİDÇS'de yer alan taraf sınıflandırması kullanılmıştır. Bu şekilde BMİDÇS'de yapılan ayrıma binaen BMİDÇS tarafı gelişmiş ülkelerin ve Ek II tarafları, KP'nin 10. maddesinde yer alan BMİDÇS'de yer alan genel taahhütlerin yerine getirilebilmesi için⁶²⁰ veya Mali Mekanizma yoluyla⁶²¹ önceden kabul edilmiş masraflar için yeni ve ek mali kaynak sağlama konusunda yükümlülük altına sokulmuşken; isterlerse kendi aralarında yapılan ikili,

olmak üzere konuları nedeniyle dört farklı terim üzerinden oluşturulmuş; ancak ortak olarak her biri 1 metrik ton karbondioksit eşdeğer gelen birimlerden hesaplanan bir ticaret sistemi kurulmuştur. Bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, *International Climate...*, s. 179-180. Tüm bu birimler hakkında bilgi için bkz. <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-convention/glossary-of-climate-change-acronyms-and-terms> (Erişim Tarihi: 23.11.2021).

⁶¹⁷ KP m. 3/14.

⁶¹⁸ Raporlama ve gözden geçirme konusunda bkz. "Uygunluk Sistemi" başlığı, s. 158-159.

⁶¹⁹ Bu konuda ayrıca Uygunluk [*Respect (fr.)*, *Compliance (ing.)*] Sistemi'ne KP içerisinde bkz. "Kurumsal Yapı" başlığı, s. 156-159.

⁶²⁰ KP m. 11/2(a).

⁶²¹ KP m. 11/2(b).

bölgesel ve diğer çok taraflı yollarla⁶²² da mali kaynak sağlayabilecekleri düzenlenmiştir.⁶²³ Gelişmiş ülkelerin ve Ek II listesi taraflarının ilgili yükümlülüklerini yerine getirirken özel ihtiyaçlar ve durumlar ilkesinin göz önüne alınması beklenmektedir.⁶²⁴

5. Kurumsal Yapı

a. Protokol Taraflar Toplantısı

BMİDÇS'nin 7. maddesi ile kurulan Taraflar Konferansı, KP'nin 13. maddesi ile KP açısından da benzer işlevle yetkilendirilmiştir.⁶²⁵ Ancak bu iki andlaşmanın uygulanmasındaki farklı yönler göz önünde bulundurularak KP kapsamındaki Taraflar Konferansı toplantısı Protokol Taraflar Toplantısı olarak adlandırılmıştır. Her ne kadar Protokol Taraflar Toplantısı BMİDÇS kapsamında yapılan Taraflar Konferansı'yla birlikte düzenlenecek olsa da⁶²⁶ iki yapının arasında bulunan ayrım nedeniyle farklı oturumlar olarak düzenlenmektedir.⁶²⁷ Nitekim Protokol Taraflar Toplantısı sadece KP'nin uygulanmasını düzenli olarak gözden geçirerek karar alabilmektedir.⁶²⁸ KP'ye taraf olmayan BMİDÇS tarafları da yapılan toplantıya gözlemci olarak katılabilmektedir.⁶²⁹

KP'nin etkin bir şekilde uygulanabilmesi için kurulan Protokol Taraflar Toplantısı, KP'nin uygulanmasını düzenli olarak gözden geçirerek karar alabilen en yüksek makam olarak belirlenmiştir.⁶³⁰ Karar alma yetkisi bulunduğu da düşünüldüğünde Protokol Taraflar Toplantısı, iklim değişikliği rejiminin KP kapsamında şekillenen kısmı için en üst siyasi organ ve KP tarafları arasındaki

⁶²² KP m. 11/3.

⁶²³ KP'nin 11. maddesinin 2. paragrafı ile getirilen düzenleme bir yükümlülük içermekte iken KP'nin 11. maddesinin 3. paragrafı ile getirilen düzenleme ihtiyaridir.

⁶²⁴ Özel ihtiyaçlar ve durumlar ilkesi hakkında bilgi için bkz. "*Özel İhtiyaçlar ve Durumlar İlkesi*" başlığı, s. 98-100.

⁶²⁵ KP m. 13/1.

⁶²⁶ KP m. 13/6.

⁶²⁷ Taraflar Toplantısı, BMİDÇS'nin en üst organı olarak kabul edilse bile, KP'nin 13. maddesinin 1. paragrafıyla KP'nin uygulanmasını denetlemek için kurulan Protokol Taraflar Toplantısı'nın hukuken ayrı bir organ olduğu gerçeğinin değişmeyeceği söylenmektedir. Bkz. Yamin/Depledge, *The International Climate...*, s. 425.

Bu durum iki andlaşmanın taraflarının farklılığından da kaynaklanmaktadır.

⁶²⁸ KP m. 13/4.

⁶²⁹ KP m. 13/2.

⁶³⁰ KP m. 13/4.

görüşmelerin yapıldığı tartışma ortamı olarak yorumlanabilir. Yılda bir kez olağan olarak yapılan Protokol Taraflar Toplantısı;⁶³¹ KP'nin yürürlüğe girdiği 2005 yılından bu yana her yıl düzenli olarak yapılmıştır.⁶³²

KP'nin 13. maddesinin 4. paragrafı, Protokol Taraflar Toplantısı'nın görevlerini şu şekilde saymıştır:

- KP hükümlerine uygun olarak elde edilmiş mevcut bilgilerin tamamı temelinde, taraflarca KP'nin uygulanmasını, KP kapsamında alınmış tedbirlerin tüm etkilerini ve BMİDÇS'nin amacına ulaşılması yönünde kaydedilen ilerlemenin derecesini değerlendirmek [m.13/4(a)];
- BMİDÇS'nin amacı ışığında, BMİDÇS'nin 4. maddesinin 2. paragrafının (d) bendi ve 7. maddesinin 2. paragrafında belirlenen gözden geçirme süreçlerine⁶³³ itina göstererek; tarafların KP kapsamındaki yükümlülükleri ve KP'nin uygulanmasından elde edilen deneyimleri ile bilimsel ve teknolojik bilgi gelişimini düzenli olarak incelemek ve bu kapsamda, KP'nin uygulanması konusunda düzenli olarak yapılan raporları dikkate almak ve kabul etmek [m.13/4(b)];
- Tarafların iklim değişikliği ve iklim değişikliğinin etkilerinin üstesinden gelmek için farklı durumları, sorumlulukları ve kabiliyetlerine göre benimsedikleri tedbirlere ilişkin bilgi alışverişini teşvik etmek ve kolaylaştırmak [m.13/4(c)];
- İki ya da daha fazla tarafın talebi üzerine, bu tarafların iklim değişikliği ve iklim değişikliğinin etkilerinin üstesinden gelmek için farklı durumları, sorumlulukları ve kabiliyetlerine göre benimsedikleri tedbirlerin eşgüdümünü kolaylaştırmak [m.13/4(d)];

⁶³¹ KP m. 13/6.

Bunun dışında KP'nin 13. maddesinin 7. paragrafına göre Protokol Taraflar Toplantısı, kendisinin gerekli gördüğü hallerde veya taraflardan birinin yazılı isteği üzerine Sekreteryaya'nın söz konusu isteği taraflara göndermesinden sonraki altı ay içerisinde (Tarafların en az üçte biri tarafından onaylanması şartı ile) olağanüstü oturumlar da yapar.

⁶³² Bilgi ve toplantı yapılan kentler için bkz. <https://unfccc.int/process/bodies/supreme-bodies/conference-of-the-parties-serving-as-the-meeting-of-the-parties-to-the-kyoto-protocol-cmp> (Erişim Tarihi: 04.01.2020).

Toplantı içerikleri hakkında bilgi için bkz. "İklim Değişikliği ile İlgili Çalışmaların ve İklim Değişikliği Rejiminin Günümüze Uzanan Gelişim Süreci" başlığı, s. 70-82.

⁶³³ BMİDÇS'nin 4. maddesinin 2. paragrafının (d) bendi ve 7. maddesinin 2. paragrafında belirlenen gözden geçirme süreçlerinin içeriği ve birbirinden farkı için bkz. "Taraflar Konferansı" başlığı, s. 126, dn. 528.

- KP'nin etkin bir şekilde uygulanmasına yönelik karşılaştırılabilir yöntemlerin geliştirilmesiyle, bunların düzenli aralıklarla ıslah edilmelerini teşvik etmek ve bu konuda rehberlik yapmak [m.13/4(e)];⁶³⁴
- KP'nin uygulanması için gerekli olan konularda önerilerde bulunmak [m.13/4(f)];
- KP'nin 11. maddesinin 2. paragrafına uygun olarak gerekli ek mali kaynakları harekete geçirmeye çalışmak [m.13/4(g)];
- KP'nin uygulanması için gerekliliğine karar verilen yardımcı organları kurmak [m.13/4(h)];
- Uygun olan hallerde ilgili uluslararası örgütlerin, hükümetlerarası ve hükümet dışı kuruluşların yardımlarını, desteklerini ve sağladıkları bilgileri istemek ve kullanmak [m.13/4(i)];
- KP'nin uygulanabilmesi için gerekebilecek diğer görevlerin yanı sıra Taraflar Konferansı kararlarından doğan görevleri de ifa etmek [m.13/4(j)].⁶³⁵

Görüldüğü üzere madde içeriğiyle özet olarak, Taraflar Konferansı'na BMİDÇS'de biçilen görevlerin benzerlerinin KP üzerinden düşünülerek ve BMİDÇS ile bağlantı kurularak Protokol Taraflar Toplantısı'na yüklendiği görülmektedir. Dolayısıyla aslında Protokol Taraflar Toplantısı'nın Taraflar Toplantısı'na benzer şekilde görev belirlenen ama farklı bir andlaşma olan KP açısından yönlendirmeleri ve denetimleri ile hem yükümlülüklerin yerine getirilmesini⁶³⁶ hem de kurumsal yapının işleyişini izleyen bir yapı olduğu söylenebilir.⁶³⁷ Bunlara ek olarak KP'nin uygulanabilmesi için Protokol Taraflar Toplantısı'nın, Taraflar Konferansı'nın BMİDÇS açısından sahip olduğu yetkiye benzer ama farklı bir dilde, KP'de sayılmamış ancak KP'nin uygulanabilmesi için gerekebilecek diğer görevlerinin de olabileceği belirtilmiştir.⁶³⁸

⁶³⁴ Protokol Taraflar Toplantısı tarafından bu konuyla ilişkin olarak alınacak kararlarda BMİDÇS'nin amacının, KP'nin hükümlerinin ve Taraflar Konferansı'nın ilgili kararlarının da dikkate alınacağı belirtilmiştir.

⁶³⁵ Ancak bu düzenleme Taraflar Konferansı'nın Protokol Taraflar Toplantısı'na karşı hiyerarşik bir üstünlük halinde olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim BMİDÇS'nin 17. maddesinin 5. paragrafı ve KP'nin 13. maddesinin 2. paragrafına göre herhangi bir protokol kapsamındaki kararlar yalnızca ilgili protokolün tarafları tarafından alınacaktır. Bkz. Yamin/Depledge, **The International Climate...**, s. 426.

⁶³⁶ Burada ele alınan gözden geçirmenin kapsamı KP'nin 9. maddesinin 1. paragrafı ile belirlenmiştir. İlk gözden geçirmenin de 2. Protokol Taraflar Toplantısı'nda yapılacağı belirtilmiştir. Bkz. KP m. 9/2.

⁶³⁷ Kurumsal yapıyı oluşturan birimlerin Protokol Taraflar Toplantısı ile ilişkisine ayrıca kurumsal yapıyı oluşturan organ ve mekanizmaların başlıklarında değinilecektir.

⁶³⁸ Bu husus, aynı Taraflar Konferansı'nın BMİDÇS'de verilen görevlerin dışına çıkabileceği üzerine yapılan genişletici düzenlemeyi andırmaktadır. Ancak bu düzenlemede BMİDÇS'den farklı olarak,

Protokol Taraflar Toplantısı'na ilişkin usul kurallarının belirlenmesinde ise BMİDÇS ile bağlantı kurularak Taraflar Konferansı'nın usul kurallarının Protokol Taraflar Toplantısı tarafından başka bir kararın fikir birliğiyle alınması durumu hariç, üzerinde gerekli değişiklikler yapılmış olarak KP kapsamında da uygulanacağı hüküm altına alınmıştır.⁶³⁹

KP'nin 13. maddesinde sayılan görevler dışında Protokol Taraflar Toplantısı'nın organ olarak bir diğer önemli yanı KP'de yapılacak değişikliklerin kabulü (m. 20) ve KP eklerinin kabulü ve değiştirilmesi (m. 21) konularında yetki sahibi olmasıdır. Bu yetki dahilinde, önerilen KP değişikliklerinin kabulü ile KP eklerinin kabulü ve değiştirilmesi için de BMİDÇS'deki usul yöntemi izlenmiştir. Dolayısıyla yapılacak değişikliklerde fikir birliğiyle mutabakata varma önceliği bulunmakla birlikte bu yönde sarf edilen bütün çabalar sonuçsuz kalır ve herhangi bir mutabakat sağlanamaz ise, son çare olarak "hazır bulunan ve oy kullanan tarafların dörtte üçünün oy çoğunluğu ile" ilgili değişiklik kabul edilebilmektedir.⁶⁴⁰ Protokol Taraflar Toplantısı'nın alacağı kararların oylanması konusunda da Taraflar Konferansı'ndaki usuller izlenmekte; bu kararların ve Protokol Taraflar Toplantısı'nın hukuki niteliği konusunda Taraflar Konferansı'nın ve kararlarının özellikleri göz önüne alınmaktadır.⁶⁴¹

b. Sekreteryaya

BMİDÇS'nin 8. maddesi ile kurulan Sekreteryaya, KP'nin 14. maddesi ile KP açısından da aynı işlevi yerine getirerek hizmet verecektir. Dolayısıyla BMİDÇS'nin 8. maddesi içerisindeki görevlerin yanı sıra KP gereği oluşan yeni durum, Sekreteryaya'nın işlevi konusunda zorunlu kıldığı yeni değişiklikler yapılmış olarak [*mutatis mutandis (lat.)*], kendiliğinden uygulanacaktır.⁶⁴² Sekreteryaya buna ek olarak

KP'deki amaca yönelik gibi bir ifade kullanılmayıp, çerçeveyi katı bir şekilde KP'nin uygulanması ile sınırlayan bir ifade kullanılarak Protokol Taraflar Toplantısı'nın hareket alanı kısıtlanmışken; uygulama konusunda diğer görevlerden gerekenler yerine gerekebilecekler ifadesi kullanılarak Protokol Taraflar Toplantısı'na ihtimalleri içerecek şekilde daha geniş bir hareket alanı bırakılmıştır.

⁶³⁹ KP m. 13/5.

Taraflar Konferansı'nın usul kuralları hakkında bkz. "Taraflar Konferansı" başlığı, s. 126-128.

⁶⁴⁰ KP m. 20/3 ve 21/4.

⁶⁴¹ Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. "Taraflar Konferansı" başlığı, s. 126-128.

⁶⁴² KP m. 14/2.

KP içerisinde kendisine verilen görevleri de uygulayacaktır.⁶⁴³ Görüldüğü gibi Sekreteryâ'nın görevi KP sonrasında BMİDÇS ile KP kapsamındaki idari işleri yapmak üzerine şekillenerek güncellenmiştir. Böylece Sekreteryâ tarafların KP organları, mekanizmaları ve sistemleriyle olan iletişimde de merkezi role sahip organ haline gelmiştir.

c. Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı

BMİDÇS'nin 9. maddesi ile kurulan Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı, KP'nin 15. maddesi ile KP açısından da benzer işlevle yetkilendirilmiştir. Dolayısıyla BMİDÇS'nin 9. maddesi içerisindeki görevlerin yanı sıra KP gereği oluşan yeni durumun, Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'nın işlevi konusunda zorunlu kıldığı yeni değişiklikler yapılmış olarak [*mutatis mutandis (lat.)*], kendiliğinden uygulanacağı belirtilmiştir.⁶⁴⁴ Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı toplantılarda BMİDÇS kapsamındaki konuların KP kapsamındaki konularla birlikte ele alınacağı belirtilmiştir.⁶⁴⁵ Ancak Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'nın sadece KP'deki konularla ilgili karar alınan oturumlarında, yalnızca KP tarafları karar alabilecek; KP'ye taraf olmayan BMİDÇS tarafları ilgili oturuma yalnızca gözlemci olarak katılabilecektir.⁶⁴⁶ KP'ye taraf olmayan BMİDÇS tarafları açısından Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'nın KP ile ilgili oturumlarındaki görevler ise KP taraflarınca seçilen KP tarafı bir üye yoluyla yerine getirilecektir.⁶⁴⁷

d. Uygulama Yardımcı Organı

BMİDÇS'nin 10. maddesi ile kurulan Uygulama Yardımcı Organı, KP'nin 15. maddesi ile KP açısından da benzer işlevle yetkilendirilmiştir. Aslında Uygulama Yardımcı Organı'nın KP açısından konumu Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'nın konumu ile paralellik göstermektedir. Bu nedenle bu iki organ KP'nin aynı maddesinde birlikte düzenlenmiştir. Nitekim aynı Bilimsel ve

⁶⁴³ KP m. 14/2.

⁶⁴⁴ KP m. 15/1.

⁶⁴⁵ KP m. 15/1.

Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı oturumlarında BMİDÇS ve KP açısından ayrı gündemler bulunsun bile toplantılar kurumsal yapının bütünlüğü içerisinde yapılmaktadır.

⁶⁴⁶ KP m. 15/2.

⁶⁴⁷ KP m. 15/3.

Teknolojik Danışma Yardımcı Organı gibi BMİDÇS'nin 10. maddesi içerisindeki görevlerin yanı sıra KP gereği oluşan yeni durumun, Uygulama Yardımcı Organı'nın işlevi konusunda zorunlu kıldığı yeni değişiklikler yapılmış olarak [*mutatis mutandis (lat.)*], kendiliğinden uygulanacağı belirtilmiştir.⁶⁴⁸ Benzer şekilde Uygulama Yardımcı Organı toplantı oturumlarında, aynı Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'nın işleyişinde belirtildiği gibi, BMİDÇS kapsamındaki konular ile KP kapsamındaki konular bir arada ele alacaktır.⁶⁴⁹ Yine Uygulama Yardımcı Organı'nın KP ile ilgili oturumlarında KP'ye taraf olmayan BMİDÇS taraflarının toplantıya yalnızca gözlemci olarak katılabilemesinin yanı sıra KP ile ilgili kararlar da yalnızca KP tarafları tarafından alınabilecektir.⁶⁵⁰ Burada değinilmesi gereken ve Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı ile ortak olan bir diğer nokta ise Uygulama Yardımcı Organı da KP kapsamındaki görevlerini yerine getirirken, BMİDÇS tarafı olup KP'ye taraf olmayan üyelerin yerine KP taraflarınca seçilen, KP tarafı üyelerin oturumlarda temsilci olarak bulunacağıdır.⁶⁵¹

e. Mali Mekanizma

BMİDÇS'nin 11. maddesi ile kurulmaya çalışılan Mali Mekanizma KP açısından da BMİDÇS'de sahip olduğuna benzer yönde şekillendirilmiştir. Nitekim, KP'nin kabulü öncesi de dahil olmak üzere, BMİDÇS'nin 11. maddesi gereği Taraflar Konferansı kararları ile belirlenen Mali Mekanizma kuruluş ya da kuruluşlarının rehberliği, KP'nin zorunlu kıldığı yeni değişiklikler yapılmış olarak [*mutatis mutandis (lat.)*], kendiliğinden uygulanacaktır.⁶⁵²

KP 3. Taraflar Konferansı'nda kabul edildiği zaman BMİDÇS'nin Mali Mekanizma görevi KÇK tarafından geçici olarak sağlanırken, KP'nin Taraflar Konferansı tarafından kabul edilmesi ile yürürlüğe girmesi arasındaki süreçte KÇK'nin geçici olma statüsü değiştirilerek, KÇK Mali Mekanizma'nın sürekli bir parçası haline getirilmiş; KÇK tarafından işletilen İklim Değişikliği Özel Fonu ve En

⁶⁴⁸ KP m. 15/1.

⁶⁴⁹ KP m. 15/1.

Uygulama Yardımcı Organı oturumlarında da aynı Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'nda olduğu gibi BMİDÇS ve KP açısından ayrı gündemler bulunsun bile toplantılar kurumsal yapının bütünlüğü içerisinde yapılmaktadır.

⁶⁵⁰ KP m. 15/2.

⁶⁵¹ KP m. 15/3.

⁶⁵² KP m. 11/2.

Az Gelişmiş Ülkeler Fonu kurulmuştur.⁶⁵³ KP yürürlüğe girdikten sonra ise Mali Mekanizma kapsamında görev yapmak üzere Uyum Fonu ile Yeşil İklim Fonu da kurulmuştur.⁶⁵⁴ Tüm bu kuruluşlar KP'nin 11. maddesinin 2. paragrafı gereği Mali Mekanizma olarak KP kapsamında da görev yapacaktır.

f. Ortak Uygulama Mekanizması

Ortak Uygulama [*Mise en œuvre conjointe (fr.)*, *Joint Implementation – JI (ing.)*] Mekanizması, KP'nin 6. maddesi ile düzenlenmiştir. Bu mekanizma aracılığıyla Ek I listesinde yer alan taraflar arasında ortak projeler yapılarak, bu tarafların 3. maddede yer alan sera gazı salımlarını azaltma yükümlülüklerinden doğan hedeflerine ulaşmasını sağlamak amaçlanmaktadır.⁶⁵⁵ Bu projelerden elde edilen salım değerlerinin Ek I listesinde yer alan taraflar arasında aktarılabilmesi için bazı şartlar öngörülmüştür. Bunlar:

- Projenin ilgili tarafların onayını alması [m.6/1(a)];
- Projenin kaynaklarca salımların azaltılmasının ya da yutaklarca emilmesinin arttırılmasına ilâve katkı sağlaması [m.6/1(b)];
- Projenin salım azaltım birimi edinmesi için KP'nin 5. ve 7. maddesinde yer alan yükümlülükler uyması [m.6/1(c)];
- Projenin KP'nin 3. maddesindeki taahhütlerin yerine getirilmesine yönelik olarak ve ilgili tarafın ülke içi faaliyetlerini tamamlayıcı nitelikte olmasıdır [m.6/1(d)].

KP'nin 8. maddesinde belirlenen raporlama yükümlülüğü kapsamında yukarıdaki şartların uygulamasından sorun doğduğu tespit edilirse, ortak uygulama projesindeki salım azaltım birimlerinin aktarılması ve edinilmesi, 3. maddedeki taahhütlerin karşılanmasında kullanılmaması şartıyla, devam edecektir.⁶⁵⁶

KP'nin 6. maddesinin 2. paragrafıyla Ortak Uygulama Mekanizması'nın projelerinde doğrulanma ve raporlamaya yönelik faaliyetlerin detaylarını içeren

⁶⁵³ Bkz. BMİDÇS içerisinde “Mali Mekanizma” başlığı, s. 134-135.

⁶⁵⁴ Bkz. BMİDÇS içerisinde “Mali Mekanizma” başlığı, s. 134-135.

⁶⁵⁵ KP m. 6/1.

⁶⁵⁶ KP m. 6/4.

prensipier hazırlanacağı belirtilmiştir. Bu prensipier ve mekanizmanın uygulanması

1. Protokol Taraflar Toplantısı'nda alınan kararlarla belirlenmiştir.⁶⁵⁷

g. Temiz Kalkınma Mekanizması

Temiz Kalkınma Mekanizması [*Mécanisme de développement propre (fr.)*, *Clean Development Mechanism – CDM (ing.)*], KP'nin 12. maddesi ile düzenlenmiştir. Temiz Kalkınma Mekanizması'nın amacı, Ek I listesinde yer alan tarafın gelişmekte olan tarafın ülkesinde proje yapması yoluyla, hem Ek I listesinde yer alan tarafın KP'nin 3. maddesinden doğan sera gazı salımlarını azaltma taahhütlerini gerçekleştirmesi yoluyla hedefine ulaşmasını sağlamak, hem de gelişmekte olan taraf ülkenin projede yer alan faaliyetlerden yararlanarak yeni bilgilere ve teknolojiye erişmesini sağlamak üzerine kurulmuştur.⁶⁵⁸ Bu çift yönlü ve proje temelli mekanizmadaki onaylanmış salım azaltımı aracılığıyla BMİDÇS'nin amacının ve sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi yolunda mesafe katedileceği düşünülmüştür.⁶⁵⁹

KP'nin 12. maddesinin 4. paragrafıyla Temiz Kalkınma Mekanizması'nın, Protokol Taraflar Toplantısı yetkisi ve rehberliği altında bulunduğu belirtilmiştir.⁶⁶⁰ Aynı paragrafla Temiz Kalkınma Mekanizması'nın proje faaliyetlerinin kendi yürütme kurulu tarafından denetleneceğinin belirlenmesinin yanı sıra bir sonraki paragrafla Protokol Taraflar Toplantısı tarafından atanacak kuruluşlar aracılığıyla yapılan projelerde elde edilen salım azaltımlarının amaca uygunluğunun denetleneceği de düzenlenmiştir.⁶⁶¹ KP'nin 12. maddesinin 7. paragrafında üzerinde durulan proje faaliyetlerinin şeffaflığını, etkinliğini ve güvenilirliğini sağlayacak

⁶⁵⁷ Kararlar için bkz. **FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.2**, Decision 9/CMP.1: Guidelines for the implementation of Article 6 of the Kyoto Protocol ve Decision 10/CMP.1: Implementation of Article 6 of the Kyoto Protocol.

⁶⁵⁸ KP m. 12/2 ve 12/3.

⁶⁵⁹ *Bodansky/Brunnée/Rajamani* Temiz Kalkınma Mekanizması'nın işleyişinden edinilen tecrübelerin de eklenebilirlik, sürdürülebilir kalkınma, proje uygunluğu, proje çeşitleri, projelerin coğrafi olarak hakkaniyetli dağılımı ve gelir paylaşımı konularından çıkarılacak derslerin gelecekte kurulabilecek piyasa temelli mekanizmaların gelişimi açısından kullanılabileceği üzerine detaylı bir incelemede bulunmuştur. Bu konuda bkz. *Bodansky/Brunnée/Rajamani*, **International Climate...**, s. 183-190.

⁶⁶⁰ Ayrıca Temiz Kalkınma Mekanizması kapsamında iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı hassas olan gelişmekte olan ülkelerin uyum masraflarının ve projelerin idari masraflarının karşılanması (m. 12/8) hususunu sağlamak için Protokol Taraflar Toplantısı görevlendirilmiştir.

⁶⁶¹ KP m. 12/5 içerisinde bu denetimin aşağıdaki hususlar dikkate alınarak yapılacağı öngörülmüştür: “(a) İlgili her bir Taraf'ın kabul ettiği gönüllü katılım; (b) İklim değişikliğinin azaltılması ile ilgili gerçek, ölçülebilir ve uzun vadeli yararlar; (c) Onaylanmış proje faaliyetleri olmadığında ortaya çıkacak salımların azaltımına ilâve bir katkıda bulunma.”

denetim yöntemi ve usulleri ile tavsiyelerin ise 1. Protokol Taraflar Toplantısı'nda alınan kararlarla belirlendiği görülmektedir.⁶⁶²

h. Salım Ticareti Mekanizması

Salım Ticareti [*Échange de droits d'émissions (fr.)*, *Emissions Trading – ET (ing.)*] Mekanizması, KP'nin 17. maddesine dayanılarak kurulan bir mekanizmadır. Bu mekanizma yoluyla Ek B listesinde yer alan KP taraflarının 3. maddede yer alan taahhütlerini yerine getirmek amacıyla kendi aralarında salım ticareti yapabilecekleri belirtilmiştir.⁶⁶³ Bu mekanizmanın da aynı ortak uygulama projelerindeki gibi⁶⁶⁴ salım azaltmada tamamlayıcı işlevi olduğu düzenlenmiştir.⁶⁶⁵ Salım Ticareti Mekanizması'na ilişkin doğrulama, raporlama ve hesap verilebilirlik için, ilgili yöntemleri, kuralları ve prensipleri içeren metin 7. Taraflar Konferansı'nda alınan kararla belirlenmiştir.⁶⁶⁶

i. Uygunluk Sistemi

Uygunluk [*Respect (fr.)*, *Compliance (ing.)*] sistemi, KP'nin 18. maddesine dayanılarak kurulan bir sistemdir. Bu sistem yoluyla KP'de belirlenen hedeflerin yerine getirilmesindeki uygunsuzlukların denetlenmesi amaçlanmıştır. Sistemin kurulmasında 18. maddenin içeriğinde yer almayan uygunluk denetimi usulleri ve mekanizmalarının⁶⁶⁷ belirlenmesinin yanı sıra uygunsuzluğun nedenini, türünü,

⁶⁶² Kararlar için bkz. **FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.1**, Decision 3/CMP.1: Modalities and procedures for a clean development mechanism as defined in Article 12 of the Kyoto Protocol, Decision 4/CMP.1, Decision 5/CMP.1, Decision 6/CMP.1, Decision 7/CMP.1.

⁶⁶³ Bu, Ek B listesinde yer alan tarafların atanmış salım birimi toplamı açısından en üst miktarları açıklandıktan sonra, taraflar arasında ilgili miktarın aktında ve üstünde kalanlar arasında bireysel hedeflere ulaşabilmek için yapılan bir ticarettir.

⁶⁶⁴ Bkz. KP m. 6/1(d).

⁶⁶⁵ KP m. 17.

⁶⁶⁶ KP 17. maddesi içerisinde bu hususların Taraflar Konferansı tarafından belirleneceği düzenlenmiştir. Bu durum Taraflar Konferansı'nın KP'ye yönelik bir işlevi yerine getirmesi sonucunu doğuracak olsa da 1. Protokol Taraflar Toplantısı'nda Salım Ticareti Mekanizması konusunda alınan kararın da göstereceği şekilde, salım ticareti konusunda alınacak bu tip kararların hukuki etki doğurabilmesi için Protokol Taraflar Toplantısı yoluyla KP tarafları tarafından kabul edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Bkz. Yamin/Depledge, **The International Climate...**, s. 426.

İlgili kararlar için bkz. **FCCC/CP/2001/13/Add.2**, Decision 18/CP.7: Modalities, rules and guidelines for emissions trading under Article 17 of the Kyoto Protocol, 10.11.2001; **FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.1**, Decision 11/CMP.1: Modalities, rules and guidelines for emissions trading under Article 17 of the Kyoto Protocol, 30.11.2005.

⁶⁶⁷ Bu uygunluk denetimi usulleri ve mekanizmalarının bağlayıcı sonuçlar içermesi halinde KP'nin değişiklik usulleri gereğince kabul edilmesi gerektiği düzenlenmiştir.

derecesini ve sıklığını dikkate alan sonuçları gösteren bir liste geliştirilmesinin de Protokol Taraflar Toplantısı'nın ilk oturumunda yapılacağı kararlaştırılmıştır.⁶⁶⁸

KP uygunluk sistemi taahhütlerini yerine getirmekte zorlanan taraflara yardımcı olarak uygulamayı kolaylaştırma ve taraflara uygulama ile ilgili tavsiyede bulunma görevine sahip kolaylaştırıcı şube [*Chambre de la facilitation (fr.)*, *facilitative branch (ing.)*]⁶⁶⁹ ile Ek I taraflarının sera gazı azaltım hedefleri doğrultusundaki raporlama yükümlülüklerini ve bu raporlar yoluyla yapılan bildirimleri ile piyasa temelli mekanizmaların kullanımını inceleyip KP'ye uygunluklarını kontrol etme görevine sahip icra şubesi [*Chambre de l'exécution (fr.)*, *enforcement branch (ing.)*]⁶⁷⁰ olacak şekilde ikili bir yapıya sahiptir.

Uygunluk süreci uzman raporları veya bir tarafın kendisinin ya da başka bir tarafın uygulaması üzerine soruları iletmesi ile başlamaktadır.⁶⁷¹ Kolaylaştırıcı şubenin vereceği kararların konusu yukarıda belirtilen tavsiye ve kolaylaştırma hakkında olabileceği gibi, teknoloji aktarımı ve kapasite inşasını içeren mali ve teknik yardımların sağlanmasına yönelik de olabilmektedir.⁶⁷² İcra şubesinin vereceği kararların konusu ise uygunsuzluğun ilanı ve bu uygunsuzluğun giderilmesi yönünde hazırlanan planı içermektedir.⁶⁷³ Kolaylaştırıcı şubenin verdiği kararların tavsiyeleri içermesi sebebiyle niteliğini belirlemek mümkün iken, icra şubesinin kararlarının niteliğini belirlemek ayrı bir soru işareti olmuştur. Nitekim icra şubesinin verdiği kararların cezalandırıcı niteliğinin olduğu görülmektedir.⁶⁷⁴ Bu durum uygunluk

⁶⁶⁸ Karar ile uygunluğa ilişkin usuller ve mekanizmaları içeren ek için bkz. **FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.3**, Decision 27/CMP.1: Procedures and mechanisms relating to compliance under the Kyoto Protocol, 09-10.12.2005, s. 92-103.

⁶⁶⁹ **FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.3**, Decision 27/CMP.1: Procedures and mechanisms relating to compliance under the Kyoto Protocol, 09-10.12.2005, Annex, Section IV, s. 94-95, p. 4.

⁶⁷⁰ **FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.3**, Decision 27/CMP.1: Procedures and mechanisms relating to compliance under the Kyoto Protocol, 09-10.12.2005, Annex, Section V, s. 95-96, p. 4.

⁶⁷¹ **FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.3**, Decision 27/CMP.1: Procedures and mechanisms relating to compliance under the Kyoto Protocol, 09-10.12.2005, Annex, Section VI, s. 96, p. 1.

Bu husus KP'nin 5. maddesi, 7. maddesi ve 8. maddesinde parçalar halinde yer bulmuş raporlama ve gözden geçirme sisteminin KP'nin 18. maddesinde yalnızca temel düzenlemeleri içerecek şekilde düzenlenen uygunluk sistemi ile bağlantısını da göstermektedir.

⁶⁷² **FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.3**, Decision 27/CMP.1: Procedures and mechanisms relating to compliance under the Kyoto Protocol, 09-10.12.2005, Annex, Section XIV, s. 101-102.

⁶⁷³ **FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.3**, Decision 27/CMP.1: Procedures and mechanisms relating to compliance under the Kyoto Protocol, 09-10.12.2005, Annex, Section XV, s. 101-102, p. 1.

⁶⁷⁴ İcra şubesi ilgili tarafın salım ticareti yapmasını yasaklayabileceği gibi daha sonraki taahhüt döneminde kendisine yüklenilenden %30 daha fazla sera gazı azaltımı yapmasına da karar verebilmektedir. Ancak sera gazı azaltımı oranının azaltılması yönündeki kararların ayrıca KP'de yapılacak bir değişiklik ile belirlenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bkz.

sistemi usullerinin ve mekanizmalarının, KP'nin 18. maddesinde yer alan bağlayıcı sonuçlara ilişkin usullerin ve mekanizmaların KP'de yapılacak bir değişiklikle kabul edilmesi gereğinden farklı olarak Protokol Taraflar Toplantısı kararıyla belirlendiği düşünüldüğünde, icra şubesinin kararlarının bağlayıcı olamayacağı yorumunu ortaya çıkarmaktadır.⁶⁷⁵ Ancak icra şubesinin verdiği kararlara karşı aynı bir yargı organı gibi temyiz yolu bulunmakta; temyiz mercii olarak Protokol Taraflar Toplantısı görev yapmaktadır.⁶⁷⁶ KP'nin kolaylaştırıcı şubesi neredeyse kullanılmamasına rağmen, icra şubesinin kullanıldığı görülmekte; bu yönüyle anlamlı bir mekanizma olduğu ifade edilmektedir.⁶⁷⁷ Şu ana kadar icra şubesi önüne on iki dava gelmiş; bunlardan Kanada'nın davası hariç on bir tanesinde uygunsuzluk tespit edilmiştir.⁶⁷⁸ Kapatılan dokuz davanın hepsinde, uygunluk sağlamayan devlet uygunluk mekanizması ile iş

FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.3, Decision 27/CMP.1: Procedures and mechanisms relating to compliance under the Kyoto Protocol, 09-10.12.2005, Annex, Section XV, s. 102, p. 4-5 ve 8.

İcra şubesinin KP taraflarının taahhütlerini yerine getirmeye zorlamasında ilgili tarafı daha büyük bir taahhülle cezalandırılmasının KP'ye taraf olmayı özendirmemesi sonucunu doğuracağından hareketle cezalandırıcı yaklaşımın etkili bir yaklaşım olmadığı üzerinde durulmuş olsa da (bkz. Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 208.) icra organının bir istisnai örnek dışında KP'nin ilk taahhüt döneminde görevini başarıyla yerine getirdiği belirtilmektedir. (Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 199.)

⁶⁷⁵ Anlar Güneş'e göre icra şubesinin kararlarının bağlayıcı niteliğindeki tartışmanın ortadan kalkması için KP'nin 18. maddesinde değişiklik yapılması gerekmektedir; ancak bu değişikliğin KP taraflarının tümü tarafından kabul edilmemesi halinde uygulamadaki bütünselliğin bozulabileceği ihtimali bulunduğu ifade edilmektedir. Bkz. Şule Anlar Güneş, "İklim Değişikliği Yükümlülüklerine Uygunluğun Sağlanması: Kyoto Protokolü Uygunluk Mekanizması", **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, Cilt 8, Sayı 31, Güz 2011, s. 87-88.

⁶⁷⁶ **FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.3**, Decision 27/CMP.1: Procedures and mechanisms relating to compliance under the Kyoto Protocol, 09-10.12.2005, Annex, Sections XI and XII, s. 100-101.

Bu yolla icra şubesinin yargı-benzeri niteliğinin ve meşruiyetinin sağlanmaya çalışıldığı ifade edilmektedir. Bkz. Anlar Güneş, "İklim Değişikliği Yükümlülüklerine Uygunluğun Sağlanması...", s. 86-87.

⁶⁷⁷ Bkz. Clara Reichenbach, "The Missing Dispute Resolution Mechanisms in International Climate Change Agreements", **Global Energy Law and Sustainability**, 3.2, 2022, s. 142-145.

⁶⁷⁸ İlgili on iki dava için bkz. (1) **CC-2007-1-2/Greece/EB**, 22.01.2008, Decision on Preliminary Examination: Greece ve **CC-2007-1-8/Greece/EB**, 17.04.2008, Final Decision: Greece; (2) **CC-2008-1-2/Canada/EB**, Decision on Preliminary Examination: Canada, 02.05.2008; (3) **CC-2009-1-2/Croatia/EB**, Decision on Preliminary Examination: Croatia, 08.09.2009 ve **CC-2009-1-8/Croatia/EB**, Final Decision: Croatia, 26.11.2009; (4) **CC-2010-1-2/Bulgaria/EB**, Decision on Preliminary Examination: Bulgaria, 31.03.2010 ve **CC-2010-1-8/Bulgaria/EB**, Final Decision: Bulgaria, 28.06.2010; (5) **CC-2011-1-2/Romania/EB**, Decision on Preliminary Examination: Romania, 27.05.2011 ve **CC-2011-1-8/Romania/EB**, Final Decision: Romania, 27.08.2011; (6) **CC-2011-2-2/Ukraine/EB**, Decision on Preliminary Examination: Ukraine, 29.06.2011 ve **CC-2011-2-9/Ukraine/EB**, Final Decision: Ukraine, 12.10.2011; (7) **CC-2011-3-2/Lithuania/EB**, Decision on Preliminary Examination: Lithuania, 04.10.2011 ve **CC-2011-3-8/Lithuania/EB**, Final Decision: Lithuania, 21.12.2011; (8) **CC-2012-1-2/Slovakia/EB**, Decision on Preliminary Examination: Slovakia, 01.06.2012 ve **CC-2012-1-9/Slovakia/EB**, Final Decision: Slovakia, 17.08.2012; (9) **CC-2016-1-4/Ukraine/EB**, Preliminary Finding: Ukraine, 21.06.2016 ve **CC-2016-1-6/Ukraine/EB**, Final Decision: Ukraine, 07.09.2016; (10) **CC-2018-1-3/Monaco/EB**, Preliminary Finding: Monaco, 30.05.2018 ve **CC-2018-1-4/Monaco/EB**, Final Decision: Monaco, 30.08.2018; (11) **CC-2019-1-5/Kazakhstan/EB**, Preliminary Decision: Kazakhstan, 30.04.2019 ve **CC-2019-1-6/Kazakhstan/EB**, Final Decision: Kazakhstan, 26.06.2019; (12) **CC-2020-1-2/Kazakhstan/EB**, Decision on Preliminary Finding: Kazakhstan, 11.11.2020 ve **CC-2020-1-4/Kazakhstan/EB**, Final Decision: Kazakhstan, 13.01.2021.

birliğı yaparak uygunluk eylem planları ve düzenli ilerleme raporları da dahil olmak üzere gerekli tüm belgeleri tekrar uygunluğu sağlamış kabul edilene kadar teslim ederek sunmuştur.⁶⁷⁹

Son olarak belirtmek gerekir ki uygunluk sistemi ile ilgili usuller ve mekanizmalar KP'nin 16. maddesinde değinilen danışma sistemi ile 19. maddesinde değinilen uyuşmazlıkların çözümü sistemine halel getirmeksizin işleyecektir.⁶⁸⁰ Bu nedenle uygunluk sistemi başlığı altında BMİDÇS incelenirken yapıldığı gibi ayrıca alt başlık olarak danışma sistemi incelenmeyecektir.⁶⁸¹ Ancak danışma sistemini kısaca özetleyecek olursak, BMİDÇS'nin 13. maddesi ile kurulması öngörülen danışma sistemine KP'nin 16. maddesinde değinildiği görülmekte; ilgili maddeye göre Protokol Taraflar Toplantısı'nın, mevcut danışma sisteminin KP'ye de uygulanmasını dikkate alacağı ve gerekiyorsa bu süreci KP'ye uygun hale gelecek şekilde değiştireceği belirtilmiştir.⁶⁸² Daha önce de belirtildiği üzere danışma sistemi üzerine yapılan çalışmalar yürürlüğe girememiş,⁶⁸³ gerek KP'deki raporlama ve gözden geçirme sistemine yönelik düzenlemeler gerekse KP'deki uygunluk sistemi hakkındaki düzenlemelerin devreye girmesiyle bir danışma sisteminin kurulması gereği ortadan kalkmıştır.⁶⁸⁴

⁶⁷⁹ Kapatılan dokuz dava için bkz. (1) Informal Informational Note By The Secretariat: The Compliance Procedure With Respect To Greece; (2) Informal Informational Note By The Secretariat: The Compliance Procedure With Respect To Croatia; (3) Informal Informational Note by The Secretariat: The Compliance Procedure with Respect To Bulgaria; (4) Informal Informational Note by The Secretariat: The Compliance Procedure with Respect to Romania; (5) Informal Informational Note By The Secretariat: The Compliance Procedure With Respect To Ukraine; (6) Informal Informational Note By The Secretariat: The Compliance Procedure With Respect To Lithuania; (7) Informal Informational Note By The Secretariat: The Compliance Procedure With Respect To Slovakia; (8) Informal Informational Note By The Secretariat: The Compliance Procedure With Respect To Ukraine; (9) Informal Informational Note By The Secretariat: The Compliance Procedure With Respect To Monaco. (Bu dokuz belgeye de <https://unfccc.int/> sitesi üzerinden ulaşılabilir.)

Kazakistan'ın iki davasında ise henüz yeniden uygunluk sağlanmamıştır.

⁶⁸⁰ **FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.3**, Decision 27/CMP.1: Procedures and mechanisms relating to compliance under the Kyoto Protocol, 09-10.12.2005, Annex, Section XVI, s. 103.

⁶⁸¹ Her ne kadar uygunluk sisteminin içerisinde önemli bir rolü bulunsa bile raporlama ve gözden geçirmeyle ilgili sistem ayrıca bir alt başlık olarak incelenmeyecektir. Raporlama ve gözden geçirmenin uygunluk sistemi ile bağlantısı için bkz. s. 157, dn. 671.

⁶⁸² Ancak bu sistemin KP'nin 18. maddesi kapsamında kurulacak uygulama sistemine halel getirmeksizin işleyeceği belirtilmiştir.

⁶⁸³ BMİDÇS içerisinde bkz. "*Danışma*" başlığı, s. 136.

⁶⁸⁴ *Bodansky/Brunnée/Rajamani*, uygunluk sistemindeki Uygunluk Komitesi'nin kolaylaştırıcı şubesinin devreye girmesiyle bu ihtiyacın ortadan kalktığını belirtmektedir. *Bodansky/Brunnée/Rajamani*, **International Climate...**, s. 201.

6. Diğer Hususlar

KP’de yer alan diğer hususlar, uyuşmazlıkların çözümü (m. 19)⁶⁸⁵ düzenlemesinin yanı sıra protokolde yapılacak değişiklikler (m. 20), protokolün eklerinin kabulü ve yürürlüğe girmesi (m. 21), oy hakkı (m. 22), depoziter (m. 23), andlaşmanın imzalanması, onayı, kabulü, uygun bulunması veya andlaşmaya katılma (m. 24), andlaşmanın yürürlüğe girmesi (m. 25), çekinceler (m. 26), andlaşmadan çekilme (m. 27) ve geçerli andlaşma metinleri (m. 28) gibi uluslararası andlaşmalar hukukuna ilişkin düzenlemelerden oluşmaktadır.

C. Paris Anlaşması (PA)⁶⁸⁶

1. Yapılması, Onay Durumu ve İçindekiler

PA, BMİDÇS’nin 2015 yılında Paris’te yapılan 21. Taraflar Konferansı’nda kabul edilmiş ve 4 Kasım 2016 tarihinde yürürlüğe girmiştir.⁶⁸⁷ PA’nın 2023 yılının haziran ayı itibarıyla kabul, katılma, halefiyet veya onaylama yoluyla 195 tarafı bulunmaktadır.⁶⁸⁸

⁶⁸⁵ KP’de uyuşmazlıkların çözümü konusu çalışma içerisinde yer alan metodolojik tercih nedeniyle daha sonra ele alınacaktır. Bu konuda bkz. “Uluslararası Çevre Hukukunda ve İklim Değişikliği Rejiminde Uyuşmazlıkların Çözülmesi ve Yargı Organlarının Rolü” başlıklı s. 471-475.

⁶⁸⁶ United Nations, **Treaty Series**, vol. 3156.

PA için bkz. https://treaties.un.org/doc/Treaties/2016/02/20160215%2006-03%20PM/Ch_XXVII-7-d.pdf (Erişim Tarihi: 08.05.2020).

⁶⁸⁷ Yürürlüğe girme konusunda bkz. PA m. 21/1: “İşbu Anlaşma onaylama, kabul, tasdik veya iltihaka ilişkin belgelerin Sözleşmenin küresel sera gazı emisyonları toplamının tahminen en az yüzde 55’ine tekabül eden en az 55 Tarafınca Kayıt Bürosuna teslim edilmesi tarihinden sonraki otuzuncu gün yürürlüğe girecektir.”

⁶⁸⁸ PA’nın onay durumu hakkında bilgi için bkz. https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtsg_no=XXVII-7-d&chapter=27 (Erişim Tarihi: 01.06.2023)

190 devlet, BM Genel Kurulu gözlemci devleti Filistin ile BM’ye üye olmayan Niue ve Cook Adaları PA tarafıdır. En son 4 Eylül 2022 tarihinde Papalık Makamı’nın da PA’ya taraf olarak katılmasıyla andlaşmanın taraf sayısı 194 olmuştur. PA’yı imzalamasına rağmen onaylamayan Eritre, İran, Libya ve Yemen PA tarafı değildir.

PA’yı 22.04.2016 tarihinde imzalayan Türkiye, 06.10.2021 tarihli 7335 sayılı Paris Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun ile uygun bulma (Resmî Gazete, Tarih: 07.10.2021, Sayı: 31621); 07.10.2021 tarihli 4618 sayılı Cumhurbaşkanı kararı (Resmî Gazete, Tarih: 07.10.2021, Sayı: 31621 Mükerrer) ile onaylama işlemini tamamlamıştır. Katılım belgesini de BM Genel Sekreterliği’ne tevdi ederek 11.10.2021 tarihinde PA’ya katılmıştır. 03.11.2021 tarihli 4738 sayılı Cumhurbaşkanı kararı (Tarih: 04.11.2021, Sayı: 31649) ile PA’nın Türkiye için yürürlük tarihi 10.11.2021 olarak tespit edilmiştir.

PA’nın Türkçe çevirisi için ayrıca bkz. Birleşmiş Milletler, **Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’nin 21. Taraflar Konferansı – COP 21: Paris Anlaşması 12 Aralık 2015**, Ekoloji Kolektifi (çev.), Ankara: Ekoloji Kolektifi Derneği, 2016, s. 19-27.

PA, giriş bölümü ve 29 maddeden oluşmaktadır. PA içerisinde giriş bölümünden sonra sırasıyla tanımlar, amaç, taahhütler, kurumsal yapı ile diğer hususlar düzenlenmiştir.

2. Amaç

PA'nın amacı 2. maddenin 1. paragrafının ilk cümlesinde BMİDÇS'nin amacını ve uygulanmasını geliştirme kapsamında sürdürülebilir kalkınma ve yoksulluğu ortadan kaldırma çabaları bağlamında “iklim değişikliği tehdidine küresel düzeyde karşılık verme yollarını güçlendirmek” olarak belirlenmiştir.⁶⁸⁹ Bu amaca ulaşmak konusunda üç yol belirlenmiştir:

- İklim değişikliği risklerini ve etkilerini önemli ölçüde sınırlayacağını kabul ederek; küresel ortalama sıcaklıklardaki artışı sanayileşme öncesi düzeylerin 2°C üstünün çok daha altında tutmak ve hatta bu artışı 1.5°C üstüyle sınırlamak yönünde çaba göstermek [m.2/1(a)];
- Gıda üretimini tehdit etmeyecek şekilde, iklim değişikliğinin zararlı etkilerine uyum kabiliyetini arttırmak, değişikliklere karşı iklim direncini [*résilience* (fr.), *resilience* (ing.)]⁶⁹⁰ ve sera gazı miktarı açısından düşük salımlı kalkınmayı [*développement à faible émission de gaz à effet de serre* (fr.), *low greenhouse gas emissions development* (ing.)] teşvik etmek [m.2/1(b)];
- Sera gazı miktarı açısından düşük salımlı ve iklim dirençli kalkınmaya uyumlu mali kaynak akışını sağlamak [m.2/1(c)].

PA'nın amacını içeren düzenlemede öncelikle, daha önce de belirtildiği gibi, iklim değişikliğini azaltma kapsamında iklim sistemine yapılan insan kaynaklı müdahalenin ne zaman tehlikeli boyuta ulaştığına ilişkin eşik konusunda Sanayi Devrimi'nden önceki zamana göre 2°C lik ve hatta en fazla 1.5°C lik bir ısınmanın

⁶⁸⁹ Her ne kadar PA'nın maddelerinde başlık bulunmasa da 3. maddede PA'nın amacının 2. maddede belirlendiği belirtilmektedir.

⁶⁹⁰ HİDP'in tanımına göre “direnç” sosyal, ekonomik ve çevresel sistemlerin tehlikeli bir olay veya eğilim ya da rahatsızlıkla başa çıkmasına, uyum, öğrenme ve dönüşüm kapasitesini korumayı sürdürürken temel işlevlerini, kimliklerini ve yapılarını sürdürecektir. Bkz. IPCC, **Climate Change 2014: Synthesis Report**, s. 127.

tehlikeli olduğu tespit edilerek, somut bir ölçüt ortaya konmuştur.⁶⁹¹ Azaltmaya ilişkin taahhütleri içeren PA'nın 4. maddesinin 1. paragrafında, 2. madde ile belirlenen bu somut ölçüte ulaşmak için tarafların hedefinin, sera gazı salımları konusunda olabilecek en kısa süre içerisinde zirveye ulaşarak, BMİDÇS'de belirlenen sera gazı salımı ile emilimi arasındaki dengeleme amacını yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşmesi yoluyla başarması olduğu üzerinde durulmuştur.⁶⁹²

İkinci olarak ise iklim değişikliği ile mücadelenin yol haritasında güçlendirilmesi gereken iklim değişikliğinin zararlı etkilerine uyum kabiliyeti ve mali kaynak akışı hususlarında “direnç”⁶⁹³ terimi ve “düşük salımlı kalkınma”⁶⁹⁴ kavramının temel alınacağı belirtilmiştir. Uyumun gıda üretimini tehdit etmeyecek uygulamalarla sınırlandırılmaya çalışıldığı görülmekte; iklim dirençli ve düşük salımlı kalkınma konusunda mali kaynak akışının önemine değinilmesi de iklim değişikliği mücadelesinin geleceğe yönelik kalıcı olumlu sonuç doğurmasını sağlayacak ekonomik külfeti göğüslenmenin doğrudan bir amaç haline geldiğini göstermektedir. Her iki yolda da iklim sistemi dostu olarak nitelendirilebilecek yatırımların desteklenmesi gerektiğinin ortaya koyulduğu belirtilebilir.⁶⁹⁵

PA'nın 2. maddesinin 2. paragrafında amaca ulaşma yolundaki uygulamalarda hakkaniyet ile ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesinin “farklı ulusal koşullar” göz önüne alınarak yansıtılacağı belirtilmiştir. Böylece ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesinin yorumlanmasında gelişmiş ülke-gelişmekte olan ülke ayrımı yerine her ülkenin kendi durumlarına göre ayrı ayrı değerlendirileceği bir anlayışa

⁶⁹¹ Bu şekilde artışı Sanayi Devrimi'nden önceki zamana göre 1.5°C üstüyle sınırlama yolunda bir çaba beklenmiş; iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine karşı hassas olanların 1.5°C altının hedeflenmesi yönündeki çabaları kısmen karşılık bulmuştur. Bkz. Daniel Bodansky, “The Paris Climate Change Agreement: A New Hope?”, *American Journal of International Law*, Vol. 110, Issue 2, April 2016, s. 302-303.

⁶⁹² Böylece PA ile uygulamada “net sıfır” karbon salımı hedefini ifade eden dengelemenin gerçekleşmesi için bir hedef yıl belirlenmemiş 2050 yılı ve sonrasına atuf yapılmıştır denilebilir.

⁶⁹³ PA içerisinde direnç terimine uyumla ilgili 7. madde, iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden doğan kayıp ve zararlar ilgili 8. madde, teknoloji geliştirme ve aktarımı ile ilgili 10. maddede değinilmiştir.

⁶⁹⁴ PA içerisinde düşük salımlı kalkınma kavramına azaltma ile ilgili 4. madde kapsamında değinildiği görülmektedir. Bu yöndeki kalkınmada 4. maddenin 6. paragrafında en az gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan küçük ada devletlerinin özel durumları da dikkate alınarak stratejiler, planlar ve eylemler hazırlayıp bildirebileceği belirtilmişken; 4. maddenin 19. paragrafı ile tüm tarafların farklı ulusal koşullarına göre ortak ama farklılaştırılmış sorumlulukları ve göreceli kabiliyetleri de dikkate alınarak uzun vadeli geliştirme stratejilerini hazırlayıp bildirecekleri belirtilmiştir.

⁶⁹⁵ Bodansky/Brunnée/Rajamani, *International Climate...*, s. 230.

kapı aralanmıştır. Ancak bir sonraki taahhütler başlığında da görüleceği üzere PA’da yer alan bu farklılaştırmanın tamamen gelişmiş ülke-gelişmekte olan ülke ayrımını ortadan kaldırmadığı⁶⁹⁶ ve bu nedenle farklılaştırmanın taahhütler açısından konu temelli değerlendirilmesinin yapılmasının gerektiği söylenebilir.

3. İlkeler

PA’da BMİDÇS’deki gibi bir ilkeler başlığı bulunmamaktadır. Ancak BMİDÇS’de yer bulmuş olan hakkaniyet,⁶⁹⁷ ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler,⁶⁹⁸ özel ihtiyaçlar ve durumlar,⁶⁹⁹ sürdürülebilir kalkınma⁷⁰⁰ ve uluslararası iş birliği⁷⁰¹ ilkelerine değinildiği görülmektedir. UHD İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler içerisinde ayrıca değinilen karşılıklı ilişki ilkesine ise PA içerisinde özellikle giriş bölümünde tarafların insan haklarından doğan yükümlülüklerine ve ekosistemlerin bütünlüğü üzerinden denizler ile biyolojik çeşitliliğin korunmasına atıf yapılarak değinildiği görülmektedir.⁷⁰²

PA’da doğrudan ilgili sözcüklerin kullanımı yoluyla değinilmeyen önleme ile ihtiyat ve iyi niyet ilkelerinin ise KP’de olduğu gibi PA’nın amacı ve BMİDÇS ile olan bağlantısına binaen BMİDÇS’nin amacına ulaşma yolunda PA tarafından getirilen taahhütler yoluyla yerine getirilmeye çalışıldığı söylenebilir.

⁶⁹⁶ Nitekim PA’nın lafzında gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkeler ve en az gelişmiş ülkeler kavramları ile karşılaşmaktadır. Ancak gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkelerin ayrımının hangi kriterlere göre yapılacağına PA kapsamında da açıkça belirlenmemiş olması, bu ayrımın, PA’nın BMİDÇS ile olan bağına binaen, BMİDÇS’deki ayrımlara göre yapılması gerektiğine yönelik bir intiba uyandırmaktadır. BMİDÇS’deki ayrım için BMİDÇS içerisinde bkz. “*Taahhütler*” başlığı, s. 120, dn. 501.

⁶⁹⁷ Bkz. PA giriş bölümü, m. 2/2, 4/1 ve 14/1.

⁶⁹⁸ Bkz. PA giriş bölümü, m. 2/2, 4/3 ve 4/19.

KP’de değinilen tarafların göreceli kabiliyetleri açısından ulusal koşulların veya değişen durumların da dikkate alınması gereğine PA’da ulusal koşullar (PA m. 13/12 ve 15/2) ve bir bütün olarak değişen ulusal durumlar (PA giriş bölümü, m. 2/2, 4/3, 4/4 ve 4/19) olarak yer verildiği görülmektedir.

⁶⁹⁹ Bkz. PA giriş bölümü, m. 4/6 ve 13/3.

⁷⁰⁰ Bkz. PA giriş bölümü, m. 2/1, 4/1, 6/1, 6/2, 6/4, 6/4(a), 6/8, 6/9, 7/1, 8/1 ve 10/5.

PA’da sürdürülebilirlik terimi ayrıca ormanlar (m. 5/2) ve doğal kaynaklar [m. 7/9(e)] için kullanılmıştır.

⁷⁰¹ Bkz. PA giriş bölümü, m. 6/1, 6/2, 7/6, 7/7, 8/3, 8/4, 10/2, 10/6, 11/3, 12, 14/3.

⁷⁰² Bkz. PA giriş bölümü.

4. Taahhütler

Öncelikle belirtilmesi gerekir ki, BMİDÇS tarafından taahhütler konusunda Ek I ve Ek II taraflar listeleri oluşturularak yapılan ve KP’de de hem bu yönden hem de taahhütleri somutlaştıran yeni bir Ek B listesi oluşturulması yoluyla yapılan ayrımların PA’da bulunmadığı görülmektedir.⁷⁰³ Bu durumun temel sebebi KP’de ortaya çıkmış bir mantıksızlık olarak yorumlanan Ek B listesinde yer alan bazı tarafların Ek Dışı bazı taraflardan daha az sera gazı salımı bulunmasına rağmen bahsedilen Ek Dışı taraflardan daha ağır yükümlülük altına sokulmasıdır.⁷⁰⁴ Bu nedenle bu konuda bir düzeltme yapma gereksinimi oluşmuş; bu gereksinimden yola çıkan PA ile, BMİDÇS ve KP’de yer alan liste temelli bir ayırım yapmak yerine, tarafların her birinin özel durumlarını ve farklı koşullarını dikkate alan bir yaklaşım izlenerek, tüm taraflar kabiliyetleri oranında farklı taahhüt konuları açısından farklı yaklaşımlar yoluyla yükümlülük altına sokulmaya çalışılmıştır.⁷⁰⁵

PA’nın 2. maddesinde belirlenen amacın yerine getirilmesinin sağlanabilmesi için düzenlenen farklı taahhüt konularındaki beklentiler ve bağlılıklar PA’nın 3. maddesi içerisinde sayılmıştır. Maddeye göre, PA’nın tüm tarafları, azaltma (m. 4),

⁷⁰³ PA’nın oluşturulma aşamasında gelişmiş ülkeler BMİDÇS ve KP’deki ek temelli yaklaşımı modası geçmiş ve katı bulduklarını belirtirken; gelişmekte olan ülkelerin çoğu PA’nın lafzına BMİDÇS’nin eklenmesini de sağlayarak ek temelli yaklaşımın ve dolayısıyla gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki sorumluluk dengesinin olduğu gibi sürdürülmesini istemiştir. Bu noktada PA’daki taahhütlere bakıldığında iki farklı görüşün ön plana çıktığı görülmektedir. Özellikle çoğu gelişmekte olan ülke PA’nın amacının içeren 2. maddesinin 1. paragrafında “BMİDÇS’nin uygulanmasının geliştirilmesi” sözcük öbeğinin yer almasının BMİDÇS’deki eklere bağlı taahhütler ayırımının sürdürüğünü göstereceğini ifade etmekten; çoğu gelişmiş ülke ise aynı paragrafta BMİDÇS’nin amacının geliştirilmesine yönelik uygulamanın tercih edilmesi yoluyla bir paradigma kayması [*paradigm shift (ing.)*] yaşanarak BMİDÇS’nin ek temelli yaklaşımının terk edildiğini belirtmektedir. Bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, *International Climate...*, s. 222.

Ancak ek temelli yaklaşımın terkedilmesinde gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeleri belirlemenin zorlaştığı, hangi ülkenin gelişmiş sayılacağı ile ilgili daha az bir belirginliğin bulunduğu söylenebilir.

Bu kapsamda bir örnek olarak Türkiye, PA’yı onaylarken BMİDÇS ile açıkça belirlenmiş olan hakkaniyet ile ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler temeli ile Taraflar Konferansı’nın vermiş olduğu 26/CP.7, 1/CP.16, 2/CP.17, 1/CP.18 ve 21/CP.20 sayılı kararlar doğrultusunda bir gelişmekte olan ülke olarak, kendi ulusal olarak belirlenmiş katkıları kapsamında PA’yı uygulayacağını belirten bir beyanda bulunmuştur. PA’ya beyanlar için bkz. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtsg_no=XXVII-7-d&chapter=27&clang=_en#EndDec (Erişim Tarihi: 21.08.2022).

⁷⁰⁴ Ek temelli yaklaşımın bu yönden ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesinin tam bir uygulaması olmadığını Ek Dışı taraflardan Çin, Singapur, Katar, Meksika ve Güney Kore gibi örneklerin gösterdiği belirtilmiştir. Bkz. Bodansky, “The Paris Climate Change Agreement...”, s. 298.

⁷⁰⁵ Örneğin gelişmiş ülkelerin PA’da yer alan amaçlardan azaltma ve mali kaynak sağlama konusundaki taahhütlerinin yerine getirilmesinde öncü bir rol oynaması gereği üzerinde durulmuşken (PA m. 4/4 ve 9/3); uyum konusundaki taahhütler için bu öncülük rolüne değinilmemiştir.

uyum (m. 7), mali kaynaklar (m. 9), teknoloji geliştirme ve aktarma (m. 10), kapasite inşası (m. 11) ve şeffaflık (m. 13) konularında beklentiler ve bağlılıklar altında bulunmaktadır. Bunlar dışında 3. maddede değinilmese de yutakların ve haznelerin korunması ve güçlendirilmesi (m. 5) ile eğitim, farkındalık, katılım ve bilgiye erişim yönünde alınacak tedbirlerde iş birliği yapılması (m. 12) konularının da bu başlık altında ele alınması mümkündür. Tüm bu konularda PA içerisinde İngilizce metinde kullanılan farklı yardımcı fiillerin farklı güçte beklentiler ve bağlılıklar yarattığı dile getirilmektedir. *Bodansky* tarafından İngilizce metin üzerinden yapılan değerlendirmede “*shall*” yardımcı fiilinin yükümlülük, “*should*” ve “*encourage*” yardımcı fiillerinin tavsiye, “*are to*” yardımcı fiilinin beklenti ve bağlılık, “*will*” yardımcı fiilinin beklenti, “*may*” yardımcı fiilinin isteğe bağlılık ifade ettiği belirtilmektedir.⁷⁰⁶

Azaltma BMİDÇS’nin de temel amacı olan sera gazı birikimlerini arttırmamak ve bu kapsamda getirilen sera gazı salımlarını azaltma yönündeki faaliyetleri konu almaktadır. PA tarafından bu yöndeki faaliyetlerin yerine getirilmesinde hakkaniyet temelinin, sürdürülebilir kalkınmanın bağlamının ve yoksulluğun ortadan kaldırılmasının dikkate alınması gerektiği belirtilmektedir.⁷⁰⁷ PA azaltma taahhütlerini önceki düzenlemelere göre daha da detaylandırarak Ulusal Olarak Belirlenmiş Katkılar adı verilen bir yükümlülük sistemine bağlamıştır.⁷⁰⁸ Bu

⁷⁰⁶ Bu konu hakkındaki değerlendirme için ayrıca bkz. *Bodansky*, “The Paris Climate Change Agreement...”, s. 297.

⁷⁰⁷ PA m. 4/1.

⁷⁰⁸ Bu bağlayıcı yükümlülük sistemi kapsamında ulusal olarak belirlenmiş katkıları hazırlama, bildirme ve sürdürme bulunmakta; taraflar ulusal olarak belirlenmiş katkıları doğrultusundaki amaçlarına ulaşmak için yerel azaltım tedbirlerine başvuracağı belirtilmektedir. Bkz. PA m. 4/2.

Sisteme göre her bir taraf her beş yılda ulusal olarak belirlenmiş katkısını bildirmelidir. (PA m. 4/9.) PA’nın kabul edildiği 21. Taraflar Toplantısı’nın 1 numaralı kararı doğrultusunda (FCCC/CP/2015/10/Add.1, Decision 1/CP.21) ve Anlaşma Taraflar Toplantısı’nın ilk oturumunda bu konudaki ilgili zaman aralıklarının ne şekilde olacağının belirleneceği düzenlense bile, (PA m. 4/10) ilgili Anlaşma Taraflar Toplantısı kararında (FCCC/PA/CMA/2018/3/Add.1, Decision 6/CMA.1: Common time frames for nationally determined contributions referred to in Article 4, paragraph 10, of the Paris Agreement, 15.12.2018, s. 17, p. 3) bu iş Uygulama Yardımcı Organı’na verilmiş; Uygulama Yardımcı Organı tarafından bazı taslak seçenekler oluşturulsa da henüz Anlaşma Taraflar Toplantısı tarafından bu konuda bir karar verilmemiştir. Bu nedenle yeni bir karar alınana kadar 21. Taraflar Toplantısı’nın 1 numaralı kararı doğrultusunda bu süreç 2018 yılında yapılacak kolaylaştırıcı diyalog; 2025 yılı için ulusal olarak belirlenmiş katkıları bildiren tarafların 2020 yılına kadar yeni ulusal olarak belirlenmiş katkıları sunması; 2030 yılı için ulusal olarak belirlenmiş katkıları bildiren tarafların ise 2020 yılına kadar bunları devam ettirme ya da güncelleme konusundaki iradelerini sunması gereği üzerine kurulmuştur. Bkz. FCCC/CP/2015/10/Add.1, Decision 1/CP.21, p. 20, 23 ve 24.

Ulusal olarak belirlenmiş katkıların kaydının ise Sekreteryaya tarafından tutulacağı belirlenmiştir. (PA m. 4/12)

yükümlülük sistemi yoluyla her bir tarafın hedeflediği salım azaltım miktarı sayısal ve oransal olarak belirli olacaktır.⁷⁰⁹ Ancak belirtmek gerekir ki, PA’da ulusal olarak belirlenmiş katkı hedefine ulaşmak, sonuçlandırma yönündeki bir yükümlülük olarak değil; iyi niyete dayanan bir davranış yükümlülüğü olarak getirilmiştir.⁷¹⁰ Bu husus iklim değişikliği ile mücadelede sonuca ulaşma konusunda eksiklik yaratabilecek olsa da bu sistem yoluyla en azından PA’nın her bir tarafının azaltma faaliyetine katkısının bir süreçle bağlı olarak takip edilebilir hale gelmesi olumlu olarak görülebilir.⁷¹¹ Buna ek olarak azaltım hedeflerinin yerine getirilmesini güçlendiren bir diğer yükümlülük ise tarafların ulusal olarak belirlenmiş katkılarının ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetlerinin de ulusal boyutta değerlendirilmesiyle “mümkün olan en yüksek çabayı yansıtmayı” ve her yeni katkı bildiriminde mevcut katkılarına göre “ilerleme” beklentisi üzerinedir.⁷¹² Bu yolla sera gazı salım miktarlarının azaltılmasında devletlerin geri adım atması önlenmeye çalışılmakta; devletlerden her seferinde azaltma yönünde daha fazla katkı beklenmektedir. Azaltmaya yönelik tüm bu yükümlülükler yerine getirilirken, gelişmiş ülkelerin geliştirmekte olan ülkelerin azaltma yönündeki hedeflerini arttırabilmesi için mali kaynak sağlama, teknoloji geliştirme ve aktarma, kapasite inşası konularında destek sağlaması⁷¹³ ile tüm tarafların azaltma kapsamında alınacak tedbirlerden ekonomisi etkilenecek geliştirmekte olan ülkelerin kaygılarının dikkate alınması⁷¹⁴ gerektiği de ayrıca belirtilmiştir. Ekonomi ile ilgili mutlak salım azaltım hedeflerini üstlenmede ise geliştirmekte olan ülkelerin zaman içerisinde çabalarını

Tarafların ve Türkiye’nin ulusal olarak belirlenmiş katkıları konusundaki beyanları hakkında bkz. “İklim Değişikliği ile İlgili Çalışmaların ve İklim Değişikliği Rejiminin Günümüze Uzanan Gelişim Süreci” başlığı, s. 75, dn. 325.

⁷⁰⁹ Bu yolla PA iklim değişikliği rejiminde 2020 yılı sonrası için azaltma konusundaki sayısal taahhütlerin kaynağı olma vasfını KP’den devralmaktadır. Bkz. Lavanya Rajamani/Jacob D. Werksman, “Climate Change”, **The Oxford Handbook of International Environmental Law**, Lavanya Rajamani/Jacqueline Peel (eds.), Second Edition, New York: Oxford University Press, 2021, s. 502.

⁷¹⁰ *Bodansky/Brunnée/Rajamani* bu duruma gerekçe olarak İngilizce metinde yer alan ve katkılara ilişkin hedefe ulaşma niyetini ifade etmekte “*intends to achieve*” teriminin kullanılmış olmasını göstermektedir. Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 231.

⁷¹¹ Tabii ki bu konudaki bilgi paylaşımlarında berraklığı, şeffaflığı ve anlaşılabilirliği ön plana çıkartma amacı olduğu görülmektedir. (PA m. 4/8)

Tarafların ulusal olarak belirlenmiş katkılarının hesaplanmasında, Anlaşma Taraflar Toplantısı tarafından belirlenen usule uygun olarak çevresel bütünlüğü, şeffaflığı, doğruluğu, tamlığı, karşılaştırılabilirliği ve tutarlılığı ön plana çıkartmak ve mükerrer sayımın önlenmesini sağlamaktan sorumlu tutulmuştur (PA m. 4/13).

⁷¹² PA m. 4/3.

Bunun yanı sıra tarafların isteğine bağlı olarak her zaman ulusal olarak belirlenmiş katkılarını artırması yolu açık tutulmuştur. (PA m. 4/11)

⁷¹³ PA m. 4/5.

⁷¹⁴ PA m. 4/15.

arttırmaları beklenirken, gelişmiş ülkelerin öncülüğü sürdürmeye devam edeceği düzenlenmiştir.⁷¹⁵

Uyum da azaltma gibi BMİDÇS'nin temel amaçlarından biridir⁷¹⁶ ve iklim sisteminin değişimine göre oluşan koşullara yönelik ayarlamaları içermektedir. Bu ayarlamalar kapsamında PA'da uyumun amacının uyum kapasitesinin ve direncin artırılması ile iklim değişikliğine karşı hassaslığın azaltılması olduğu belirtilmiş; bunun sağlanması için sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunma ve PA'nın 2. maddesinde belirlenen sıcaklık hedefi doğrultusunda "uyum tedbirleri" alınması üzerinde durulmuştur.⁷¹⁷ PA 7. madde içerisinde 9. paragrafla⁷¹⁸ bir yükümlülük olarak belirlenen uyum planlama ile uyum eylemlerinin uygulanmasına katılımın kapsamının⁷¹⁹ şunlardan oluşabileceği belirlenmiştir:

- Uyum eylemlerini,⁷²⁰ taahhütlerini ve çabalarını⁷²¹ uygulama;

⁷¹⁵ PA m. 4/4.

Paragrafın İngilizce metninde kullanılan yardımcı fiil (*should*) sebebiyle bu hükmün taraflar açısından yeni bir yükümlülük oluşturmadığı; ancak kuvvetli normatif bir beklenti içerdiği dile getirilmektedir. Bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 223.

⁷¹⁶ BMİDÇS içerisinde bkz. "Amaç" başlığı, s. 86-88.

PA'da uyum ile azaltma arasındaki ilişkinin ters bağıntı içerdiği, bu nedenle salım azaltımındaki artışın uyum ihtiyacının azalmasını sağlayacağı belirtilmiştir. (PA m. 7/4)

⁷¹⁷ PA m. 7/1.

Uyumun özellikle hassas durumdaki gelişmekte olan ülkelerdeki insanları, geçim kaynaklarını ve ekosistemleri korumak amacıyla yapıldığı; iklim değişikliğine karşı uzun vadeli küresel mücadelenin önemli bir unsuru olduğu belirtilmiştir. (PA m. 7/2)

⁷¹⁸ Uyumla ilgili 7. maddede 5., 7. ve 10. paragrafta İngilizce metinde kullanılan yardımcı fiil (*should*) sebebiyle uyuma yönelik hükümlerin çoğunun tavsiye niteliğinde olduğu görülmekte; 9. paragrafın ise kullanılan yardımcı fiil (*shall*) yönünden diğerlerinden ayrıldığı görülmektedir. Özkerim Güner hükümlerin çoğunun tavsiye niteliğinde olması sebebiyle uyum tedbirleri hususundaki bu düzenlemenin beklenen etkiyi yaratmayacağını düşünmektedir. (Bkz. Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 130.)

⁷¹⁹ Bodansky/Brunnée/Rajamani uyumla ilgili 7. maddede 5., 7., 9. ve 10. paragrafta İngilizce metinde kullanılan uygun olanın (*as appropriate*) kullanılacağına yönelik terim sebebiyle uyuma yönelik hükümlerin çoğunun takdir yetkisine izin veren bir yapıda olduğunu belirtmektedir. (Bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 237.)

⁷²⁰ Taraflar uyum eylemini ülke odaklı, toplumsal cinsiyete duyarlı, katılımcı ve tamamen şeffaf bir yaklaşım içerisinde mevcut olan en iyi bilimsel bilginin yanı sıra gerekli durumlarda geleneksel ve yerel bilgilere de dayanarak yerine getirmesi tavsiye edilmektedir. (PA m. 7/5)

Uyum eylemlerini geliştirmeye yönelik iş birliğinde (a) edinilen bilgileri ve deneyimleri paylaşma, (b) edinilen bilgiler yoluyla kurumsal düzenlemeleri geliştirme, (c) iklim sistemine ilişkin bilgi edinilecek kaynakları güçlendirme, (d) etkin ve iyi uygulamaları teşvik ederek gelişmekte olan ülkeleri destekleme, (e) uyum eylemlerinin etkinliği ve dayanıklılığını artırma başlıkları kapsam olarak dikkate alınması tavsiye edilmektedir. (PA m. 7/7) BM uzmanlık kuruluşlarının da 7. paragrafta yer alan bu başlıklardaki eylemlerin yerine getirilmesini 5. paragrafta belirtilen kapsamda desteklemesi tavsiye edilmektedir. (PA m. 7/8)

⁷²¹ Uyum çabalarında uluslararası iş birliğine destek verme ve iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı hassas gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçları dikkate alınacaktır. (PA m. 7/6) Gelişmekte olan ülkelerin uyum çabalarının ise, Anlaşma Taraflar Toplantısı'nın ilk oturumunda belirlenecek yöntemlere göre tanınacağı düzenlenmiştir. (PA m. 7/3) Bu konuda bkz. **FCCC/PA/CMA/2018/3/Add.1**, 15.12.2018, Decision 11/CMA.1: Matters referred to in paragraphs

- Ulusal uyum planlarını hazırlama ve uygulama;
- Ulusal olarak belirlenmiş öncelikli eylemlerin oluşturulması amacıyla, hassas kişiler, yerler ve ekosistemler göz önünde bulundurularak iklim değişikliğinin etkilerini ve iklim değişikliğine karşı hassaslığı değerlendirme;
- Uyum planlarını, politikalarını, programlarını ve eylemlerini izleme ve değerlendirme;
- Ekonomik çeşitlendirme ve doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimi dahil olmak üzere çeşitli yöntemlerle sosyo-ekonomik ve ekolojik sistemlerinin direncini geliştirme.

Tarafların uygun olursa bu yükümlülükler kapsamında uyum öncelikleri ve uygulamaları ile uyumla ilgili destek ihtiyaçlarını, planlarını ve eylemlerini içerebilecek dönemsel bildirimlerde bulunması tavsiye edilmiştir.⁷²²

PA'nın gelişmiş ülke taraflarının, BMİDÇS kapsamındaki yükümlülüklerinin bir uzantısı olarak, azaltma ve uyumu sağlayacak mali kaynaklar konusunda gelişmekte olan ülke taraflara destekte bulunmaları da PA'da taahhüde bağlanmış bir yükümlülük olarak düzenlenmiştir.⁷²³ Gelişmekte olan ülke tarafların birbirilerine olan mali kaynak desteği ise gönüllülük esasına göre şekillenecektir.⁷²⁴ PA'da iklim değişikliği mücadelesinde mali kaynak desteğine verilen önem mali kaynak aktarımı konusunun amacın bir parçası olarak düzenlenmesinden de anlaşılabilir. Mali kaynak desteği, gelişmekte olan ülkelerin gereksinimleri ve önceliklerini gözetecek şekilde ve daha önceki çabalara göre ileri bir noktayı temsil edecek şekilde sağlanması tavsiye edilmiş; bu konudaki önceliğin gelişmiş ülkelerin kamusal kaynaklarına verilmek üzere, özel sektörün kaynakları aracılığıyla da sağlanabileceği belirtilmiştir.⁷²⁵ Mali kaynakların azaltma ve uyum arasındaki dengeyi kurmayı amaçlayarak, önemli kapasite kısıtlarına sahip gelişmekte olan ülkelerin öncelikleri

41, 42 and 45 of decision 1/CP.21, II. Modalities for recognizing the adaptation efforts of developing country Parties, s. 31.

⁷²² Ancak yapılan bildirimlerin başka bir gelişmekte olan ülkeye ek yük getirmemesi beklenmektedir. Bkz. PA m. 7/10.

İlgili bildirimlerin yapılması aynı zamanda 13. maddede yer alan şeffaflık kapsamındadır. (Bkz. PA m. 13/8)

Sekreteryaya tarafından kaydı tutulacak (Bkz. PA m. 7/12) bu bildirimler, 7. maddenin 9. paragrafının (b) bendi ile önerilen bir yöntem olan ulusal uyum planı ile PA'nın 4. maddesinin 2. paragrafında atıfta bulunulan ulusal olarak belirlenmiş katkıya ilişkin beyan da dahil olmak üzere diğer bilgi ve belgelerin bir parçası olarak uygun şekilde, düzenli olarak sunulacak ve güncellenecektir. (PA m. 7/11)

⁷²³ PA m. 9/1.

⁷²⁴ PA m. 9/2.

⁷²⁵ PA m. 9/3.

ve gereksinimlerini de dikkate alınacak şekilde, önceliği en az gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan küçük ada devletleri gibi hassas ülkelere verecek şekilde aktarılması tavsiye edilmektedir.⁷²⁶ PA'ya taraf olan gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkelere sağlanacak tahmini mali kaynak destekleriyle birlikte yapılan mali kaynak desteklerine ilişkin bilgileri iki yılda bir sunacaktır.⁷²⁷

PA'daki tüm taraflar açısından getirilen bir taahhüt olan teknoloji geliştirme ve aktarma ise iklim direncini arttırmak ve sera gazı salımlarını azaltmak amacıyla, araştırma ve geliştirmeye yönelik işbirlikçi yaklaşımlar ve teknolojiye erişimi kolaylaştırma aracılığıyla teknolojik yenilikleri hızlandırmak, teşvik etmek ve etkinleştirmek için destek sağlanması kapsamında şekillendirilmiştir.⁷²⁸

PA, tüm tarafları açısından bir diğer taahhüt olarak kapasite inşasını öngörmüştür. Ancak PA'nın 11. maddesiyle düzenlenen kapasite inşasına ilişkin taahhütler tavsiye niteliğindedir. Kapasite inşası özellikle en az gelişmiş ülkeler ve iklim değişikliğinin zararlı etkilerine hassas olan küçük ada devletleri gibi gelişmekte olan ülkelerin kapasite ve kabiliyetlerini güçlendirmek için yapılan teknoloji geliştirme, yaygınlaştırma ve kullanma, iklim finansmanına erişim, eğitim ve kamu farkındalığının ilgili unsurları ve bilginin şeffaf, zamanında ve doğru bir şekilde bildirilmesi hususlarını kolaylaştırma çalışmalarını içermektedir.⁷²⁹ Bu süreçte gerçekleştirilen çalışmalar gerek BMİDÇS gerekse PA kapsamında gerçekleştirilen daha önceki benzer çalışmalardan edinilen bilgilerin ışığında, katılımcı, farklı alanlarla ilişkili, toplumsal cinsiyete duyarlı, etkili ve tekrarlayıcı bir süreç içermesi tavsiye edilmektedir.⁷³⁰ Kapasite inşası kapsamında PA'nın tüm taraflarının, gelişmekte olan ülkeler dahil olmak üzere, PA'yı uygulama kapasitesini artırmak için iş birliği yapması tavsiye edilmiş;⁷³¹ madde kapsamında yapılan kapasite inş

⁷²⁶ PA m. 9/4.

⁷²⁷ PA m. 9/5.

Paragrafta ayrıca gönüllük esasına göre mali kaynak desteği sağlayan diğer ülkelerin de aynı süreler içerisinde bilgi sunmaya teşvik edileceği belirtilmiştir.

⁷²⁸ Bu yolla azaltma ve uyum eylemlerinin uygulanması da kolaylaşacaktır. Bkz. PA m. 10/1 ve 10/2.

⁷²⁹ PA m. 11/1.

⁷³⁰ PA m. 11/2.

⁷³¹ PA m. 11/3.

Bu paragrafta ayrıca gelişmiş ülkelerin kapasite inş eylemlerine desteklerini arttırması tavsiye edilmiştir.

eylemlerine ve tedbirlerine düzenli olarak bildirimde bulunma yükümlülüğü⁷³² getirilmiştir.

PA’da yer alan şeffaflık, BMİDÇS ve KP’ye göre daha fazla üzerinde durulması sebebiyle, PA’nın taahhütler konusunda öne çıkan özelliklerinden biri olarak yorumlanabilir.⁷³³ PA’nın taraflarınca üstlenilen taahhütlerin yerine getirilmesinde farklılaştırma kapsamındaki kapasitelerine dayalı “esneklik”⁷³⁴ temelli bir şeffaflık çerçevesinin eyleme geçirilmesi ve desteklenmesinin karşılıklı güvenin tesisini ve PA’nın etkin bir şekilde uygulanmasını sağlayacağı belirtilmiştir.⁷³⁵ Ancak şeffaflıkla ilgili uygulamaların kolaylaştırıcı, cezalandırıcı olmayan, ulusal egemenliğe saygılı ve taraflara gereksiz sorumluluk yüklemekten kaçınacak şekilde yapılması ve geliştirilmesi gerekmektedir.⁷³⁶ Maddede şeffaflık çerçeve olarak eylem şeffaflığı ve destek şeffaflığı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Eylem şeffaflığının amacı; iklim değişikliği mücadelesinin BMİDÇS’nin 2. maddesi ile belirlenen amacı ışığında, küresel stok ölçümüne veri teşkil edecek iyi uygulamalar, öncelikler, gereksinimler ve boşluklar da dahil olmak üzere, PA’nın taraflarının ulusal olarak

⁷³² PA m. 11/4.

⁷³³ BMİDÇS’de yalnızca Mali Mekanizma’nın yönetimi konusunda üzerinde durulan (BMİDÇS m. 11/2) şeffaflık terimine KP’de iklim değişikliğine etki eden sektörlerle ilgili politikalar ve bu sektörlerle yönelik tedbirler konusunda [KP m. 2/1(b)], salım kaynaklarını ve yutak emilim değerlerini raporlamada (KP m. 3/3), salım değerlerini raporlamada (KP m. 3/4) ve bir amaç olarak Temiz Kalkınma Mekanizması’nın denetime ilişkin yöntem ve usullerinde (KP m. 12/7) değinilmiştir.

PA’da şeffaflık terimi ise özel olarak 13. maddede yer almasının yanı sıra ulusal olarak belirlenmiş katkıların bildiriminde (PA m. 4/8 ve 4/13), ulusal olarak belirlenmiş katkılara ek olarak belirlenen gönüllü azaltma hesaplamalarında (PA m. 6/2), uyum eylemlerinin yerine getirilmesinde (PA m. 7/5), mali kaynak desteği konusunda gelişmiş ülkelerin sağlayacağı bilgilerde (PA m. 9/7), kapasite inşası ile ilgili bilginin tebliğinde (PA m. 11/1) ve Uygulama ve Uygunluk Sistemi’nin işlevine ilişkin olarak (PA m. 15/2) yer almıştır.

⁷³⁴ Şeffaflık kapsamında esnekliğin nasıl uygulanacağı konusunda PA’nın 13. maddesinin 13. paragrafına atıf yapılmıştır. (PA m. 13/2) İlgili paragrafta göre Anlaşma Taraflar Toplantısı’nın ilk oturumunda daha önceki deneyimlerden ve 13. maddedeki düzenlemelerden yararlanılarak ortak yöntemler, usuller ve ilkeler kabul edecektir. Burada önceki deneyimler tabiri ile kastedilen ulusal bildirimler, iki yılda bir sunulan raporlar ve güncelleme raporları, uluslararası değerlendirme ve inceleme ile uluslararası danışma ve analizdir. (PA m. 13/4)

13. maddenin 13. paragrafına göre belirlenecek olan yöntemler, usuller ve ilkeler için bir *Ad Hoc* Çalışma Grubu kurulmuştur. (FCCC/CP/2015/10/Add.1, Decision 1/CP.21: Adoption of the Paris Agreement, s. 12-14, p. 89-98.) 24. Taraflar Toplantısı’nın 1/CP.24 sayılı kararının I başlığının 4. paragrafının (m) bendi ve 1-3. Anlaşma Taraflar Toplantısı’nın 3/CMA.1 sayılı kararının I başlığının 4. paragrafının (o) bendi ile bu yöndeki çalışmaların devam edeceği belirtilmiştir. 2021 yılında yapılan 3. Anlaşma Taraflar Toplantısı’nda bu konuda geniş çaplı bir taslak karar bulunmaktadır. (Bkz. FCCC/PA/CMA/2021/L.21, 13.11.2021, Draft decision -/CMA.3: Guidance for operationalizing the modalities, procedures and guidelines for the enhanced transparency framework referred to in Article 13 of the Paris Agreement)

⁷³⁵ PA m. 13/1.

⁷³⁶ PA m. 13/3.

Ayrıca şeffaflıkla ilgili uygulamalarda en az gelişmiş ülkelerin ve gelişmekte olan küçük ada devletlerinin özel durumlarının dikkate alınması gerekecektir.

belirlenmiş katkılarını gerçekleştirme yönündeki ilerlemesinin netliğinin ve takibinin sağlanması ile uyum eylemlerinin net şekilde anlaşılmasını sağlamaktır.⁷³⁷ Destek şeffaflığının amacı ise, yine küresel stok ölçümüne veri teşkil edecek şekilde, PA taraflarının azaltma, uyum, mali kaynaklar, teknoloji geliştirme ve aktarma, kapasite inşası kapsamındaki iklim değişikliği eylemleri bağlamında sağladığı ve aldığı desteğin net şekilde anlaşılmasının yanı sıra sunulan toplam mali desteğin mümkün olduğu ölçüde eksiksiz bir görüntüsünün ortaya çıkarılmasını sağlamaktır.⁷³⁸

Her ne kapsamda olursa olsun şeffaflığa ilişkin yükümlülüklerin genel çerçevesinde tüm tarafların aşağıdaki bilgileri düzenli olarak temin etmesi gerektiği belirtilmektedir:

- Sera gazı kaynaklarının salımına ve yutakların sera gazı emilimine ilişkin ulusal envanter raporu [m. 13/7(a)];
- Ulusal olarak belirlenmiş katkılarını uygulama ve bu katkılarındaki hedeflenen miktara ulaşma yönündeki kaydedilen ilerlemeyi izleyebilmek için gerekli olan bilgiler [m. 13/7(b)].

Gelişmiş ülkeler;

- Yaptıkları mali kaynak, teknoloji aktarma ve kapasite inşaa desteği hakkında bilgileri sunacaktır (m. 13/9).

Yukarıdaki yükümlülükler dışındaki bazı bilgi temin edilecek durumlar ise tavsiye niteliğinde ele alınmıştır. Bunlardan tüm tarafların aşağıdaki bilgileri düzenli olarak temin etmesi tavsiye edilmiştir:

- İklim değişikliğinin etkileri ve iklim değişikliğine uyum konusuna ilişkin bilgiler (m. 13/8).

Gelişmiş ülkeler dışında gönüllü destek sağlayan diğer tarafların;

- Yaptıkları mali kaynak, teknoloji aktarma ve kapasite inşaa desteği hakkında bilgileri sunması tavsiye edilmiştir (m. 13/9).

Gelişmekte olan ülkeler ise;

- Aldıkları mali kaynak, teknoloji aktarma ve kapasite inşaa desteği hakkında bilgileri sunması tavsiye edilmiştir (m. 13/10).

⁷³⁷ PA m. 13/5.

⁷³⁸ PA m. 13/6.

Son olarak şeffaflık çerçevesindeki uygulamalar ve şeffaflığa ilişkin kapasite inşası için gelişmekte olan ülkelere destek verilmesi gerektiğinin üzerinde durulmuştur.⁷³⁹

Geriye kalan taahhütlerden yutakların ve haznelerin korunması ve güçlendirilmesi konusundaki tavsiyede BMİDÇS'nin 4. maddesinin 1. paragrafının (d) bendine atıf yapılmıştır.⁷⁴⁰ PA'nın 5. maddesi içerisinde yer alan bu konuda özellikle ormanlar ön plana çıkarılmış; ormanların korunması için tarafların, sonuçlara dayalı ödemeler de dahil olmak üzere, ilgili ilkelerde belirlenen mevcut çerçeveyi ve BMİDÇS kapsamında halihazırda kabul edilmiş olan kararları uygulamak ve desteklemek için adım atmaya teşvik edilmesi yönünde verilen tavsiye üzerinde durulmuştur.⁷⁴¹

Taahhütler konusunda son olarak değinilecek 12. maddede ise iklim değişikliği ile ilgili eğitim, farkındalık, katılım ve bilgiye erişim yönünde alınacak tedbirlerde iş birliği yapılması hususuna bir yükümlülük olarak değinildiği görülmektedir.⁷⁴² Bu husus BMİDÇS'nin 4. maddesinin 1. paragrafının (i) bendinde yer alan ve detayları BMİDÇS'nin 6. maddesi ile belirlenen iklim değişikliği hakkında en geniş katılımı sağlayacak şekilde yapılacak eğitim, öğretim ve kamusal bir bilinç oluşumunu sağlamayı teşvik etme ve bu konuda iş birliği yapma konusuyla bağlantılıdır.

5. Kurumsal Yapı

a. Anlaşma Taraflar Toplantısı

BMİDÇS'nin 7. maddesi ile kurulan Taraflar Konferansı, KP'de yapılan düzenleme gibi PA'nın 16. maddesi ile PA açısından da benzer işlevle

⁷³⁹ PA m. 13/14 ve 13/15.

⁷⁴⁰ PA m. 5/1.

⁷⁴¹ Bu kapsamda sayılan alanlar şu şekildedir: “Ormansızlaşmadan ve ormanların bozulmasından kaynaklanan salımların azaltılmasına, korumanın rolüne, ormanların sürdürülebilir yönetimine ve gelişmekte olan ülkelerdeki orman karbon stoklarının güçlendirilmesine yönelik faaliyetlere ilişkin politika yaklaşımları ve olumlu teşvikler ile; ormanların bütüncül ve sürdürülebilir yönetimi için ortak azaltım ve uyum yaklaşımları gibi alternatif politika yaklaşımları ve bu tür yaklaşımlarla ilişkili karbon dışı faydalar”. Bkz. PA m. 5/2.

⁷⁴² PA m. 12.

yetkilendirilmiştir.⁷⁴³ Ancak bu iki andlaşmanın birbirinden farklı taraflarının olabileceği ve KP'deki Protokol Taraflar Toplantısı oluşumu da göz önünde bulundurularak PA kapsamındaki Taraflar Konferansı toplantısı Anlaşma Taraflar Toplantısı olarak adlandırılmıştır. Anlaşma Taraflar Toplantısı da, aynı Protokol Taraflar Toplantısı gibi, BMİDÇS kapsamında yapılan Taraflar Konferansı'yla birlikte düzenlenecek olsada;⁷⁴⁴ iki yapının arasında bulunan ayrım nedeniyle farklı oturumlar olarak düzenlenecektir. Nitekim Anlaşma Taraflar Toplantısı sadece PA'nın uygulanmasını düzenli olarak gözden geçirerek karar alabilmektedir.⁷⁴⁵ PA'ya taraf olmayan BMİDÇS taraflarının yanı sıra PA tarafı olan ya da PA tarafı olmadan gözlemci statüsünde bulunan herhangi bir devlet, BM ve uzmanlık kuruluşları, Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı [*Agence internationale de l'énergie atomique (fr.)*, *International Atomic Energy Agency – IAEA (ing.)*] ve PA'daki konularla ilgili bir organ ya da ajans temsil istemini Sekretery'a ileterek yapılan toplantıya gözlemci olarak katılabilmektedir.⁷⁴⁶ Buna ek olarak PA tarafı olmayıp BMİDÇS tarafı olan bir tarafın temsilci olarak seçilip PA'nın herhangi bir tarafının yerine Anlaşma Taraflar Toplantısı'na katılabilmesi de mümkün hale getirilmiştir.⁷⁴⁷

PA'nın etkin bir şekilde uygulanabilmesi için kurulan Anlaşma Taraflar Toplantısı, PA'nın uygulanmasını düzenli olarak gözden geçirerek karar alabilen en yüksek makam olarak belirlenmiştir.⁷⁴⁸ Karar alma yetkisi bulunduğu da düşünüldüğünde Anlaşma Taraflar Toplantısı, iklim değişikliği rejiminin PA kapsamında şekillenen kısmı için en üst siyasi organ ve devletler arasındaki görüşmelerin yapıldığı tartışma ortamı olarak yorumlanabilir. Yılda bir kez olağan

⁷⁴³ PA m. 16/1.

⁷⁴⁴ PA m. 16/6.

⁷⁴⁵ PA m. 16/4.

⁷⁴⁶ PA m. 16/2 ve 16/8.

Organ veya ajansın ulusal ya da uluslararası, hükümetlerarası ya da hükümetlerdışı olmasının önemi olmamakla birlikte, tarafların üçte birinin itirazı halinde gözlemcilikleri mümkün olamayacaktır.

⁷⁴⁷ PA m. 16/3.

⁷⁴⁸ PA m. 16/4.

olarak yapılan Anlaşma Taraflar Toplantısı;⁷⁴⁹ PA'nın yürürlüğe girdiği 2016 yılından bu yana her yıl düzenli olarak yapılmıştır.⁷⁵⁰

PA'nın 16. maddesinin 4. paragrafı, PA'nın uygulanmasını gözden geçirme ve PA'yı etkin uygulamayı sağlamak için gerekli kararları alma dışında Anlaşma Taraflar Toplantısı'nın görevlerini şu şekilde saymıştır:

- PA'nın uygulanması için gerekli kabul edilen yardımcı organları kurmak [m.16/4(a)];
- PA'nın uygulanması için gerekebilecek diğer görevleri gerçekleştirmek [m.16/4(b)].

Görüldüğü üzere paragraf içeriğiyle sayılan yardımcı organ kurma görevi dışındaki Anlaşma Taraflar Toplantısı'na yüklenen görevler BMİDÇS ve KP'deki gibi tek tek sayılmamıştır. Ancak paragraf içerisinde BMİDÇS'dekine benzer şekilde PA'nın etkin uygulanmasını sağlamak için gerekli kararları alma ve PA'nın uygulanması için gerekebilecek diğer işlevleri gerçekleştirme yetkisinin⁷⁵¹ Anlaşma Taraflar Toplantısı'na verilmiş olması PA'nın uygulanmasının denetiminin Taraflar Konferansı ve Protokol Taraflar Toplantısı'na benzer şekilde düşünüldüğünü göstermektedir.

Anlaşma Taraflar Toplantısı'na ilişkin usul kurallarının belirlenmesinde ise KP'de Protokol Taraflar Toplantısı açısından benimsenen şekilde olduğu gibi BMİDÇS ile bağlantı kurularak Taraflar Konferansı'nın usul kurallarının Anlaşma Taraflar Toplantısı tarafından başka bir kararın fikir birliğiyle alınması durumu hariç olmak üzere PA gereği oluşan yeni durumun, Anlaşma Taraflar Toplantısı'nın işlevi

⁷⁴⁹ PA m. 16/6.

Bunun dışında PA'nın 16. maddesinin 7. paragrafına göre Anlaşma Taraflar Toplantısı, kendisinin gerekli gördüğü hallerde veya taraflardan birinin yazılı isteği üzerine Sekreteryaya'nın söz konusu isteği taraflara göndermesinden sonraki altı ay içerisinde (Tarafların en az üçte biri tarafından onaylanması şartı ile) olağanüstü oturumlar da yapar.

⁷⁵⁰ Bilgi ve toplantı yapılan kentler için bkz. <https://unfccc.int/process/bodies/supreme-bodies/conference-of-the-parties-serving-as-the-meeting-of-the-parties-to-the-paris-agreement-cma> (Erişim Tarihi: 04.01.2020).

Toplantı içerikleri hakkında bilgi için bkz. “İklim Değişikliği ile İlgili Çalışmaların ve İklim Değişikliği Rejiminin Günümüze Uzanan Gelişim Süreci” başlığı, s. 77-82.

⁷⁵¹ Burada da KP'deki düzenlenmeye benzer şekilde gerekebilecek diğer görevler ifadesi kullanılarak Anlaşma Taraflar Toplantısı'na bir hareket alanı verilmiştir. Ancak KP'nin bir protokol olmasından da kaynaklanan ve PA'ya göre BMİDÇS ile olan farklı bağlantısı nedeniyle KP'deki Taraflar Konferansı kararlarından doğan görevlerin ifa edileceğine ilişkin düzenleme gibi bir hüküm bulunmamaktadır. Bkz. “Protokol Taraflar Toplantısı” başlığı, s. 150.

konusunda zorunlu kıldığı yeni değişiklikler yapılmış olarak [*mutatis mutandis (lat.)*], PA kapsamında da uygulanacağı hüküm altına alınmıştır.⁷⁵²

PA'nın 16. maddesinde sayılan görevler dışında Protokol Taraflar Toplantısı'nın organ olarak bir diğer önemli yanı PA'da yapılacak değişikliklerin kabulü (m. 22) ve PA eklerinin kabulü ve değiştirilmesi (m. 23) konularında yetki sahibi olmasıdır. Bu yetki dahilinde, önerilen PA değişikliklerinin ve PA eklerinin kabulü ve değiştirilmesi için de BMİDÇS'deki ilgili maddelerin⁷⁵³ PA gereği oluşan yeni durumda, Anlaşma Taraflar Toplantısı'nın işlevi konusunda zorunlu kıldığı yeni değişiklikler yapılmış olarak [*mutatis mutandis (lat.)*], PA kapsamında da uygulanacağı düzenlenmiştir. PA'da bu konudaki usuller hakkında daha detaylı bir hüküm bulunmadığı ve Anlaşma Taraflar Toplantısı tarafından oylama konusunda farklı bir yol öngörülmediği⁷⁵⁴ için BMİDÇS'deki usullerin uygulanacağı düşünüldüğünde, yapılacak değişikliklerde fikir birliğiyle mutabakata varma önceliği bulunmakla birlikte bu yönde sarf edilen bütün çabalar sonuçsuz kalır ve herhangi bir mutabakat sağlanamaz ise, son çare olarak “hazır bulunan ve oy kullanan tarafların dörtte üçünün oy çoğunluğu ile” ilgili değişiklik kabul edilebilmektedir.⁷⁵⁵ Anlaşma Taraflar Toplantısı'nın alacağı kararların oylanması konusunda da Taraflar Konferansı'ndaki usuller izlenmekte; bu kararların ve Anlaşma Taraflar Toplantısı'nın hukuki niteliği konusunda Taraflar Konferansı'nın ve kararlarının özellikleri göz önüne alınmaktadır.⁷⁵⁶

b. Sekreteryaya

BMİDÇS'nin 8. maddesi ile kurulan Sekreteryaya, KP'de yapılan düzenleme gibi, PA'nın 17. maddesi ile PA açısından da aynı işlevi yerine getirerek hizmet verecektir. Dolayısıyla BMİDÇS'nin 8. maddesinin 2. paragrafı ile sayılan görevlerin yanı sıra BMİDÇS'nin 8. maddesinin 3. paragrafı gereğince Sekreteryaya'nın işleyişi için yapılan düzenlemeler hakkında PA gereği oluşan yeni durum, Sekreteryaya'nın

⁷⁵² PA m. 16/5.

Taraflar Konferansı'nın usul kuralları hakkında bkz. “*Taraflar Konferansı*” başlığı, s. 126-128.

KP'nin bu konudaki kuralı hakkında bkz. “*Protokol Taraflar Toplantısı*” başlığı, s. 151.

⁷⁵³ Bkz. BMİDÇS m. 15 ve 16.

⁷⁵⁴ Bkz. **FCCC/PA/CMA/2016/3/Add.1**, 18.11.2016, Decision 2/CMA.1: Rules of procedure of the Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the Paris Agreement.

⁷⁵⁵ Bkz. “*Taraflar Konferansı*” başlığı, s. 126-128.

⁷⁵⁶ Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. “*Taraflar Konferansı*” başlığı, s. 126-128.

işlevi konusunda zorunlu kıldığı yeni değişiklikler yapılmış olarak [*mutatis mutandis (lat.)*], kendiliğinden uygulanacaktır.⁷⁵⁷ Sekreteryaya buna ek olarak PA içerisinde ve Anlaşma Taraflar Toplantısı tarafından kendisine verilen görevleri de yerine getirecektir.⁷⁵⁸ Görüldüğü gibi Sekreteryaya'nın görevi PA sonrasında BMİDÇS ve KP kapsamındaki idari işlerin üzerine PA kapsamındaki idari işleri de yapmak üzerine şekillenerek güncellenmiştir. Böylece Sekreteryaya tarafların PA organları, mekanizmaları ve sistemleriyle olan iletişimde de merkezi role sahip organ haline gelmiştir.

c. Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı

BMİDÇS'nin 9. maddesi ile kurulan Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'nın, KP'de yapılan düzenleme gibi, PA'nın 18. maddesi ile PA açısından da aynı işlevi yerine getirerek hizmet vereceği düzenlenmiştir. Nitekim 18. maddenin 1. paragrafında Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'nın işleyişi için yapılan düzenlemeler hakkında PA gereği oluşan yeni durumun, Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'nın işlevi konusunda zorunlu kıldığı yeni değişiklikler yapılmış olarak [*mutatis mutandis (lat.)*], kendiliğinden uygulanacağı belirtilmiştir. PA tarafından kurulan Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı toplantılarında BMİDÇS kapsamındaki konuların PA kapsamındaki konularla birlikte ele alınacağı belirtilmiştir.⁷⁵⁹ Ancak Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'nın sadece PA'daki konularla ilgili karar alınan oturumlarında, yalnızca PA tarafları karar alabilecek; PA'ya taraf olmayan BMİDÇS tarafları ilgili oturuma yalnızca gözlemci olarak katılabilecektir.⁷⁶⁰ PA'ya taraf olmayan BMİDÇS tarafları açısından Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'nın PA ile ilgili oturumlarındaki görevler ise PA taraflarınca seçilen PA tarafı bir üye yoluyla yerine getirilecektir.⁷⁶¹

⁷⁵⁷ PA m. 17/2.

⁷⁵⁸ PA m. 17/2.

⁷⁵⁹ PA m. 18/1.

⁷⁶⁰ PA m. 18/2.

⁷⁶¹ PA m. 18/3.

d. Uygulama Yardımcı Organı

BMİDÇS'nin 10. maddesi ile kurulan Uygulama Yardımcı Organı'nın, KP'de yapılan düzenleme gibi, PA'nın 18. maddesi ile PA açısından da aynı işlevi yerine getirerek hizmet vereceği düzenlenmiştir. Nitekim Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'nın işleyişini de içeren 18. maddenin 1. paragrafında Uygulama Yardımcı Organı'nın işleyişi için yapılan düzenlemeler hakkında PA gereği oluşan yeni durumun, Uygulama Yardımcı Organı'nın işlevi konusunda zorunlu kıldığı yeni değişiklikler yapılmış olarak [*mutatis mutandis (lat.)*], kendiliğinden uygulanacağı belirtilmiştir. PA tarafından kurulan Uygulama Yardımcı Organı toplantı oturumlarında, aynı Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'nın işleyişinde belirtildiği gibi, BMİDÇS kapsamındaki konular ile KP kapsamındaki konular bir arada ele alacaktır.⁷⁶² Yine Uygulama Yardımcı Organı'nın PA ile ilgili oturumlarında PA'ya taraf olmayan BMİDÇS taraflarının toplantıya yalnızca gözlemci olarak katılabilesinin yanı sıra PA ile ilgili kararlar da yalnızca PA tarafları tarafından alınabilecektir.⁷⁶³ Burada değinilmesi gereken ve Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı ile ortak olan bir diğer nokta ise Uygulama Yardımcı Organı da PA kapsamındaki görevlerini yerine getirirken, BMİDÇS tarafı olup PA'ya taraf olmayan üyelerin yerine PA taraflarınca seçilen, PA tarafı üyelerin oturumlarda temsilci olarak bulunacağıdır.⁷⁶⁴

e. Mali Mekanizma

BMİDÇS'nin 11. maddesi ile kurulmaya çalışılan Mali Mekanizma işlev açısından, aynı KP gibi, PA açısından da BMİDÇS'de sahip olduğu işleve benzer yönde şekillendirilmiştir. Nitekim PA'nın 9. maddesinin 8. paragrafı ile BMİDÇS'nin Mali Mekanizması'nın ve bu mekanizma dahilindeki kuruluşların aynı zamanda PA kapsamında da Mali Mekanizma olarak hizmet edeceği belirlenmiştir. Bu nedenle PA'nın kabul edildiği 21. Taraflar Konferansı'nın yapıldığı 2015 yılında verilen karar ile bu karar doğrultusunda Protokol Taraflar Toplantısı ile Anlaşma Taraflar Konferansı tarafından alınan kararlar göz önüne alındığında, hali hazırda Mali Mekanizma olarak görev yapan KÇK ile KÇK tarafından işletilen İklim Değişikliği

⁷⁶² PA m. 18/1.

⁷⁶³ PA m. 18/2.

⁷⁶⁴ PA m. 18/3.

Özel Fonu ve En Az Gelişmiş Ülkeler Fonu’nun yanı sıra Uyum Fonu ve KİF de bu kapsamda hizmet verecek kuruluşlar olarak sayılabilir.⁷⁶⁵ PA’ya göre Mali Mekanizma dahilindeki tüm bu kuruluşlar, özellikle en az gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan küçük ada devletlerini dikkate alacak şekilde, gelişmekte olan ülkeler için sadeleştirilmiş onay usulleri ve geliştirilmiş hazırlık desteği sunarak mali kaynaklara etkin erişimi sağlamakla yükümlüdür.⁷⁶⁶ Bunun yanı sıra PA’da Mali Mekanizma ile ilgili olarak iklim değişikliğine karşı etkin ve uzun soluklu küresel mücadele, ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınma konularında sağlanacak desteklerde Mali Mekanizma’nın Teknoloji Mekanizması⁷⁶⁷ ile yapması gereken iş birliği üzerinde durulmuştur.⁷⁶⁸

f. Azaltmada İş Birliği Yaklaşımı ve Azaltma Mekanizması

PA’nın 6. maddesi tarafları PA kapsamındaki ulusal olarak belirlenmiş salım katkılarını yerine getirmesi ve arttırması için gönüllü⁷⁶⁹ iş birliğine yönelten bir madde olarak düzenlenmiştir.⁷⁷⁰ Madde içerisinde yer alan düzenlemeleri öncelikle piyasa temelli yaklaşımlar ile piyasa dışı yaklaşımlar olarak ikiye ayırmak mümkündür.⁷⁷¹

Maddenin uygulamasında piyasa temelli yaklaşımlar, iş birliğini ön plana çıkaran ve ulusal olarak belirlenen katkılara yönelik olarak uluslararası aktarımı yapılan azaltma sonuçlarının [*résultats d’atténuation transférés au niveau international (fr.), internationally transferred mitigation outcomes (ing.)*] kullanılmasına yönelik bir yaklaşım⁷⁷² ile salım azaltma hedefine ve sürdürülebilir

⁷⁶⁵ **FCCC/CP/2015/10/Add.1**, Decision 1/CP.21, s. 9, p. 58-64; **FCCC/KP/CMP/2017/7/Add.1**, Decision 1/CMP.13, 18.11.2017, s. 3-4, p. 12-14; **FCCC/PA/CMA/2018/3/Add.2**, Decision 13/CMA.1, 15.12.2018, s. 2.

⁷⁶⁶ PA m. 9/9.

⁷⁶⁷ Teknoloji Mekanizması hakkında bilgi için bkz. “*Teknoloji Mekanizması*” başlığı, s. 182-183.

⁷⁶⁸ PA m. 10/5.

⁷⁶⁹ PA m. 6/1, 6/2, 6/3 ve 6/4.

Bu husus atıf yapılan paragrafların her birinde gönüllü [*volontaire (fr.), voluntary (ing.)*] sözcüğüne değinilmesinden yola çıkıldığında kuvvetli bir şekilde dile getirilmiştir denilebilir.

⁷⁷⁰ PA m. 6/1.

⁷⁷¹ Madde içerisinde piyasaya atıf yapılmamış olmasına rağmen, piyasa dışı yaklaşımların önemine ayrıca değinilmiş olması sebebiyle (PA m. 6/8 ve 6/9) azaltmaya yönelik mekanizmaların piyasa temelli yaklaşımı içerdiği belirtilmiştir. Bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 236.

⁷⁷² PA m. 6/2 ve 6/3.

Böylece salım ticaretinin hesaplanmasına yönelik bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmaktadır.

kalkınmaya ulaşmaya yardımcı olacak mekanizma olan Azaltma Mekanizması'nı⁷⁷³ içeren iki farklı piyasa temelli uygulamayı içermektedir.

İş birliği yaklaşımının kullanımında sürdürülebilir kalkınmayı destekleyecek ve çevresel bütünlükle birlikte özellikle idarede şeffaflığı temin edecek, diğer sakıncaların yanında mükerrer sayımı da engellemek için Anlaşma Taraflar Toplantısı'nın kabul ettiği yönlendirici düzenlemelere⁷⁷⁴ uygun, güvenilir bir hesap sistemi uygulanması gereği belirtilmişken;⁷⁷⁵ Azaltma Mekanizması'nın kullanımında ise şu hususlara ulaşılması gerektiği belirtilmiştir:

- Sera gazı salımlarının azaltılmasını sürdürülebilir kalkınmanın güçlendirilmesiyle birlikte desteklemek [m. 6/4(a)];
- Tarafça yetkilendirilen kamu veya özel tüzel kişilerinin sera gazı salımlarının azaltılmasına katılmasını teşvik etmek ve kolaylaştırmak [m. 6/4(b)];
- Başka tarafın da kendi ulusal olarak belirlenmiş katkılarını gerçekleştirmesi için kullanabileceği salım azalmasıyla sonuçlanan azaltım faaliyetlerinden faydalanacak konuk eden tarafın salım düzeylerinin azaltılmasına katkıda bulunmak [m. 6/4(c)];⁷⁷⁶
- Küresel salımlarda toplamda bir azaltımı sağlamak [m. 6/4(d)].

İçeriğine bakıldığında PA'daki Azaltma Mekanizması'nın KP'deki Ortak Uygulama Mekanizması ve Temiz Kalkınma Mekanizması'nın karşılığına tekabül eden bir yapı olduğu söylenebilir.⁷⁷⁷ PA tarafından ayrıca 6. maddenin 4. paragrafında bulunan yeni mekanizmanın kurallarını, yöntemlerini ve prosedürlerini geliştirme görevi, aynı zamanda denetim organı olarak da görev yapacak olan Anlaşma Taraflar Toplantısı'na verilmiştir.⁷⁷⁸ Anlaşma Taraflar Toplantısı'nın Azaltma Mekanizması kapsamındaki bir diğer görevi de mekanizma kapsamındaki faaliyetlerden elde edilen kazançların bir kısmının idari faaliyetlerde ve iklim değişikliğine karşı hassas

⁷⁷³ PA m. 6/4, 6/5, 6/6 ve 6/7.

Azaltma Mekanizması yoluyla başka bir taraf ülkesinde yapılacak temiz kalkınma yatırımının kredi olarak kullanılabilmesi amaçlanmaktadır.

⁷⁷⁴ Bkz. s. 180, dn. 783.

⁷⁷⁵ PA m. 6/2.

⁷⁷⁶ Başka bir taraf ulusal olarak belirlenmiş katkılarında Azaltma Mekanizması'ndan kaynaklanan azaltımı kullandıysa, konuk eden taraf bu değeri ulusal olarak belirlenmiş katkısında kullanamayacaktır. Bkz. PA m. 6/5.

⁷⁷⁷ Ancak KP'nin aksine, Azaltma Mekanizması'nda bir projenin varlığı aranmamaktadır. Bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, *International Climate...*, s. 236; Özkerim Güner, *İklim Değişikliği Nedeniyle...*, s. 129.

⁷⁷⁸ PA m. 6/7.

Bkz. s. 180, dn. 783.

ülkelerin uyum maliyetlerinin karşılanmasına yardımcı olmak için kullanılmasını sağlamaktır.⁷⁷⁹

PA içerisindeki piyasa temelli yaklaşımlar, salım ticareti sağlayacak kredi sistemine bağlı karbon piyasası oluşturma yolunda bir adımdır. Bu yoldaki çalışmalarda yetersizlik halinde oluşabilecek riskler mükerrer hesaplama, salım hesaplamalarına eklenebilmesinde yaşanabilecek eksiklikler, salım azaltımında hırsın artmasını ve ilerlemeyi sağlamada başarısız olma olarak başklandırılmışken; iklim müzakerelerinde gündeme gelecek olan en tartışmalı konular ise mükerrer hesaplamayı önlemek, küresel salımlarda genel azaltmanın sağlanması, elde edilen gelirlerin dağıtımının paylaşılması ve KP mekanizmalarında oluşan 2020 öncesinden kalan salım birim miktarlarının 2020 sonrasına devri olarak sayılmıştır.⁷⁸⁰

Piyasa dışı yaklaşımların amacı ise madde içerisinde “(a) Azaltma ve uyum konusundaki iddialılığı teşvik etmek, (b) Ulusal olarak belirlenmiş katkıların uygulanmasında kamu ve özel sektörün katılımını arttırmak, (c) Araçlar ve ilgili kurumsal düzenlemeler arasında koordinasyon olanağı sağlamak.” olarak sayılmıştır.⁷⁸¹ Sürdürülebilir kalkınmaya yönelik piyasa dışı yaklaşımların çerçevesinin bu amaç kapsamında tanımlanacağı belirtilmiştir.⁷⁸²

Günümüzde gerek piyasa temelli yaklaşımların gerekse piyasa dışı yaklaşımların yapısal gelişimi üzerine yapılan çalışmalar devam etmektedir.⁷⁸³

⁷⁷⁹ PA m. 6/6.

⁷⁸⁰ Bu konuda bilgi için bkz. Kelley Kizzier/Kelly Levin/Mandy Rambharos, **World Resources Institute Commentary**, “What You Need to Know About Article 6 of the Paris Agreement”, <https://www.wri.org/insights/what-you-need-know-about-article-6-paris-agreement> (Erişim Tarihi: 05.12.2021).

⁷⁸¹ PA m. 6/8.

⁷⁸² PA m. 6/9.

⁷⁸³ Bu konuda bkz. <https://unfccc.int/process/the-paris-agreement/cooperative-implementation> (Erişim Tarihi: 05.12.2021)

PA m. 6/2 için bkz. **FCCC/PA/CMA/2021/L.18**, Draft decision -/CMA.3: Guidance on cooperative approaches referred to in Article 6, paragraph 2, of the Paris Agreement, https://unfccc.int/sites/default/files/resource/cma2021_L18E.pdf; https://unfccc.int/sites/default/files/resource/cma3_auv_12a_PA_6.2.pdf (Erişim Tarihi: 05.12.2021).

PA m. 6/4 için bkz. **FCCC/PA/CMA/2021/L.19**, Draft decision -/CMA.3: Rules, modalities and procedures for the mechanism established by Article 6, paragraph 4, of the Paris Agreement, https://unfccc.int/sites/default/files/resource/cma2021_L19E.pdf; https://unfccc.int/sites/default/files/resource/cma3_auv_12b_PA_6.4.pdf (Erişim Tarihi: 05.12.2021).

PA m. 6/8 için bkz. **FCCC/PA/CMA/2021/L.20**, Draft decision -/CMA.3: Work programme under the framework for non-market approaches referred to in Article 6, paragraph 8, of the Paris

g. Kayıp ve Zarar Mekanizması

PA'nın kendine özgü ve ilerici niteliklerinden biri, iklim değişikliğinin zararlı etkilerinden doğacak kayıp ve zararların önlenmesi, azaltılması ve karşılanması ile kayıp ve zarar riskinin azaltılmasında sürdürülebilir kalkınmanın önemine binaen,⁷⁸⁴ Kayıp ve Zarar Mekanizması ile ilgili bir düzenleme içermesidir. Aslında 2013 yılı sonunda Varşova'da gerçekleştirilen 19. Taraflar Konferansı ile kurulan ve kurulduğu yerin adını içeren bu mekanizma Varşova İklim Değişikliğinin Etkileriyle İlişkili Kayıp ve Zarar Uluslararası Mekanizması'dır.⁷⁸⁵ PA'ya taraf devletlerin iklim değişikliğinin zararlı etkileriyle ilişkili kayıplar ve zararlarla ilgili anlayışa, eyleme ve desteğe dayanan iş birliğinin Kayıp ve Zarar Mekanizması yoluyla geliştirmesi beklenmektedir.⁷⁸⁶

Kayıp ve Zarar Mekanizması'na yönelik maddenin hazırlanmasında PA çerçevesindeki ilk tartışmalarda gelişmiş ülkeler ile hassas ülkeler arasında kayıp ve zararın hangi kapsamda değerlendirileceği konusunda bir anlayış farkı oluşmuştur. Nitekim gelişmiş ülkelere göre kayıp ve zarar uyum konusu kapsamında değerlendirilmeliyken; hassas ülkelerin çoğuna göre kayıp ve zarar, sorumluluk ve tazminat konularıyla doğrudan bağlantılıdır.⁷⁸⁷ Ancak kayıp ve zararın PA kapsamında ve ayrı bir madde olarak düzenlenmesinin, uyumun kayıp ve zarardan ayrıldığına göstergesi olduğu belirtilse de⁷⁸⁸ PA'nın kabul edildiği 21. Taraflar Konferansı tarafından alınan 8. maddenin sorumluluk ve tazminat iddialarına temel oluşturamayacağı yönündeki karar ile sorumluluk ve tazminat konularıyla doğrudan bağlantıdan da kaçınılmaya çalışıldığı görülmektedir.⁷⁸⁹

Agreement, https://unfccc.int/sites/default/files/resource/cma2021_L20E.pdf; https://unfccc.int/sites/default/files/resource/cma3_auv_12c_PA_6.8.pdf (Erişim Tarihi: 05.12.2021).

⁷⁸⁴ PA m. 8/1.

⁷⁸⁵ Bkz. "İklim Değişikliği ile İlgili Çalışmaların ve İklim Değişikliği Rejiminin Günümüze Uzanan Gelişim Süreci" başlığı, s. 75 ve PA m. 8/2.

⁷⁸⁶ PA m. 8/3.

⁷⁸⁷ Meinhard Doelle, "Loss and Damage in the UN Climate Regime", **Elgar Encyclopedia of Environmental Law vol 1: Climate Change Law**, Daniel A. Farber/Marjan Peeters (eds.), Cheltenham: Edward Elgar, 2016, s. 617'den akt. Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 239.

⁷⁸⁸ Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 239.

⁷⁸⁹ **FCCC/CP/2015/10/Add.1**, 29.01.2016, Decision 1/CP.21: Adoption of the Paris Agreement, p. 51.

Kayıp ve zararın sorumluluk ile bağlantısı için ayrıca bkz. "Uluslararası Hukukta Sorumluluğa İlişkin Kurallar Kapsamındaki Çözüm Önerileri" başlığı, s. 441 vd.

Kayıp ve Zarar Mekanizması'nın iş birliği yapabileceği faaliyet alanlarının hangilerini içerebileceği PA'da şu şekilde ele alınmıştır:

- Erken uyarı sistemleri [m.8/4(a)];
- Acil durumlara hazırlık [m.8/4(b)];
- Yavaş başlangıç halindeki iklim olayları [m.8/4(c)];
- Geri döndürülemez ve kalıcı kayıp ve zarar içerebilen iklim olayları [m.8/4(d)];
- Kapsamlı risk değerlendirmesi ve yönetimi [m.8/4(e)];
- Risk sigortası kaynakları, iklim riski havuz sistemi ve diğer sigorta çözümleri [m.8/4(f)];
- Ekonomi dışı kayıplar [m.8/4(g)];
- Toplulukların, geçim kaynaklarının ve ekosistemlerin direnci [m.8/4(h)].

Kayıp ve Zarar Mekanizması Anlaşma Taraflar Toplantısı'nın yetkisi ve yönlendirmesine tabi olup; Anlaşma Taraflar Toplantısı tarafından geliştirilip güçlendirilebilecektir.⁷⁹⁰ Ayrıca Kayıp ve Zarar Mekanizması PA'da yer alan diğer organlar, mekanizmalar ve sistemlerin yanı sıra PA'da yer almayan ancak konuyla ilgili olan uzman kuruluş ve organlarla da iş birliği yapacaktır.⁷⁹¹

h. Teknoloji Mekanizması

Teknoloji Mekanizması, gelişmekte olan ülkelerin sahip olduğu teknolojilerin geliştirilmesi ve bu ülkelere teknoloji aktarımı yapılmasının önemi görüldüğünden BMİDÇS'nin ve KP'nin yapılmasından sonra 2010 yılında BMİDÇS kapsamında kurulmuş;⁷⁹² ancak iklim değişikliği rejimi andlaşmalarından PA içerisinde 10. madde kapsamında bazı düzenlemelere konu olmuştur.⁷⁹³ PA'nın 10. maddesinin 3. paragrafına göre BMİDÇS kapsamında kurulan Teknoloji Mekanizması'nın PA'ya hizmet edeceği belirlenmiştir. Teknoloji Mekanizması'nın çalışma çerçevesinin 10. maddenin 1. paragrafında belirtilen iklim direncini arttırmak ve sera gazı salımlarını

⁷⁹⁰ PA m. 8/2.

⁷⁹¹ PA m. 8/5.

⁷⁹² **FCCC/CP/2010/7/Add.1**, Decision 1/CP.16: The Cancun Agreements: Outcome of the work of the Ad Hoc Working Group on Long-term Cooperative Action under the Convention, IV, B, s. 19, p. 117.

⁷⁹³ Dolayısıyla BMİDÇS ve KP içerisinde Teknoloji Mekanizması'na atıf yapan düzenleme bulunmamaktadır.

azaltmak amacına göre belirlendiği ifade edilmiş;⁷⁹⁴ mekanizmanın çalışmasında özellikle teknoloji çemberinin ilk aşamalarında bulunan gelişmekte olan ülkeler için araştırma ve geliştirmeye yönelik işbirlikçi yaklaşımlar ve teknolojiye erişimi kolaylaştırma aracılığıyla teknolojik yenilikleri hızlandırma, teşvik etme ve etkinleştirmeye yönelik çabayı içermesi gerektiği belirtilmiştir.⁷⁹⁵

Teknoloji Mekanizması'nın, Teknoloji Yürütme Komitesi [*The Technology Executive Committee (ing.)*] ve İklim Teknolojisi Merkezi ve Ağı [*The Climate Technology Centre and Network – CTCN (ing.)*] adında iki organı bulunmaktadır.⁷⁹⁶

i. Uygulama ve Uygunluk Sistemi⁷⁹⁷

KP'deki uygunluk sisteminin PA açısından karşılığı olarak PA'nın 15. maddesi tarafından bir uygulama ve uygunluk sistemi kurulmuştur. Uygulama ve uygunluk sisteminin görevi PA'nın düzenlemelerini uygulamayı kolaylaştırmak ve PA'daki düzenlemelere uygunluğu teşvik etmektir.⁷⁹⁸ PA kapsamındaki uygulama ve uygunluk sisteminin, uzman merkezli bir komite olacağı; kolaylaştırıcı nitelikte olmasının yanı sıra şeffaf, karşılaştırmadan kaçınan ve cezalandırıcı olmayan bir tutumla işlev göstereceği üzerinde durulmuştur.⁷⁹⁹ Anlaşma Taraflar Toplantısı'na

⁷⁹⁴ PA m. 10/4.

⁷⁹⁵ PA m. 10/5.

Mali konularda ise Mali Mekanizma ile iş birliği içinde çalışacaktır. Bkz. “*Mali Mekanizma*” başlığı, s. 177-178.

⁷⁹⁶ Teknoloji Mekanizması'nın bu iki organının işlevi de tamamlayıcı olup, iklim teknolojisi geliştirmenin ve aktarmanın biri politika diğeri uygulama yönünü ele almak için gelişmekte olan ülke çabalarını desteklemek üzerinedir. Teknoloji Mekanizması'nın yönetimi ise Taraflar Konferansı'ndadır. Bkz. <https://unfccc.int/ttclear/support/technology-mechanism.html> (Erişim Tarihi: 05.12.2021)

⁷⁹⁷ Yapılan bu başlıklandırmanın sebebi 15. maddenin ilk cümlesinde hem uygulamanın hem de uygunluğun yer bulmasıdır. Bu başlık altında BMİDÇS'deki sınıflandırmadan yola çıkıldığında uygulama ve uygunluğun parçası olarak görülebilecek raporlama ve danışmayla ilgili olarak sadece PA kapsamında taahhütleri raporlamayı içeren ve *Bodansky/Brunnée/Rajamani* tarafından 15. maddeyle birlikte “gözden geçirme sistemi” olarak da adlandırılan şeffaflığı içeren 13. madde ve küresel stok ölçümünü içeren 14. madde (Bkz. *Bodansky/Brunnée/Rajamani*, **International Climate...**, s. 242.) ele alınacaktır. Nitekim BMİDÇS ile oluşturulmaya çalışılan danışma sistemi yürürlüğe girmemiştir ve bu nedenle uygulama ve uygunluk sistemi başlığı altında BMİDÇS incelenirken yapıldığı gibi ayrıca alt başlık olarak danışma sistemi incelenmeyecektir. (BMİDÇS içerisinde bkz. “*Danışma*” başlığı, s. 136.)

⁷⁹⁸ PA m. 15/1.

⁷⁹⁹ PA m. 15/2.

Buna ek olarak 15. maddenin 2. paragrafının 2. cümlesi ile uygulama ve uygunluk sisteminin tarafların ulusal kabiliyetlerine ve koşullarına bilhassa dikkat edeceği belirtilmiştir.

PA'daki uygulama ve uygunluk sisteminin cezalandırıcı olmayan bir tutumla işlev göstermesi, cezalandırıcı yönü bulunan KP'nin uygunluk sistemindeki icra şubesine göre farklı niteliğe sahip olduğunu göstermektedir.

yıllık olarak rapor vereceği belirtilen uygulama ve uygunluk sistemini oluşturan uzman merkezli komitenin, görevini yerine getirmesinde Anlaşma Taraflar Toplantısı'nın ilk oturumunda belirlenecek yöntemleri ve usulleri benimseyeceği kararlaştırılmıştır.⁸⁰⁰

PA'nın uygulama ve uygunluk sistemi 15. maddede oluşturulan komitenin yanı sıra 13. maddede yer alan şeffaflık ve 14. maddede yer alan küresel stok ölçümü ile bağlantılıdır. Bilgilerin doğruluğunu içeren şeffaflık ve bilgilerin toplamının görülebilmesini sağlayan küresel stok ölçümü ile toplanan bilgilerin değerlendirilmesi bir anlamda gözden geçirme sistemi olarak da adlandırılabilir bu kurumun temelini oluşturan iki unsurdur.

Şeffaflık kapsamında paylaşılan bilgilerin gözden geçirilmesi uygulama ve uygunluk kapsamında değerlendirilecek ilk unsurdur. Bu kapsamda tarafların sera gazı kaynaklarının salımına ve yutakların sera gazı emilimine ilişkin ulusal envanter raporu [m. 13/7(a)], ulusal olarak belirlenmiş katkılarını uygulama ve bu katkılarındaki hedeflenen miktara ulaşma yönündeki kaydedilen ilerlemeyi izleyebilmek için gerekli olan bilgiler [m. 13/7(b)] ve yaptıkları mali kaynak, teknoloji aktarma ve kapasite inşa desteği hakkında bilgiler (m. 13/9) teknik uzmanlar tarafından gözden geçirilecektir.⁸⁰¹ Bu gözden geçirme hem esasa hem de usule yönelik incelemeleri içermektedir. Esasa ilişkin gözden geçirmede ilgili tarafın sağladığı destek ile ulusal olarak belirlenmiş katkılarını uygulaması ve başarması değerlendirilecek,⁸⁰² usule ilişkin gözden geçirmede ise, tarafların farklılaştırılması kapsamındaki kapasiteye dayalı esneklik de göz önüne alınarak, 13. maddenin 13. paragrafındaki yöntemler, usuller ve yönlendirmeler kapsamında verilen bilgilerdeki

Bu yönüyle KP'nin uygunluk sisteminin, PA'nın uygulama ve uygunluk sistemine icra şubesi yönünden örnek olamayacağı, ancak kolaylaştırıcı şube yönünden yol gösterici olabileceği belirtilmiştir. Bkz. Bodansky/Brunnée/Rajamani, **International Climate...**, s. 200.

⁸⁰⁰ PA m. 15/3.

İlgili karar için bkz. **FCCC/PA/CMA/2018/3/Add.2**, 15.12.2018, Decision 20/CMA.1: Modalities and procedures for the effective operation of the committee to facilitate implementation and promote compliance referred to in Article 15, paragraph 2, of the Paris Agreement, s. 59-64.

⁸⁰¹ PA m. 13/11.

⁸⁰² PA m. 13/11.

Teknik uzmanların yapacağı esasa ilişkin gözden geçirmede gelişmekte olan ülkelerin kapasite inşası yönündeki ihtiyaçlarıyla ilgili tespitler yapılmasına ilişkin yardım edilmesi yoluyla bu tarafların kapasitesini geliştirebileceği yönler incelenecektir. Bunun dışında gözden geçirme kapsamında tüm tarafların mali kaynak aktarımı ve ulusal olarak belirlenmiş katkıları konusundaki çabalarının ilerleyişi açısından kolaylaştırıcı ve çok taraflı bir değerlendirmeye katılacağı da belirlenmiştir.

tutarlılık değerlendirilecektir.⁸⁰³ Bu yolla bireysel ya da müştereken yeterliliklerin ve hedeflerin değerlendirilmesi sağlanacaktır.

Küresel stok ölçümü kayıtları uygulama ve uygunluk kapsamında değerlendirilecek diğer unsurdur. PA'nın taraflarının PA kapsamındaki taahhütlerden doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesinin uygunluğunun toplam değerler üzerinden takibi,⁸⁰⁴ ilki 2023 yılında yapılmak üzere Anlaşma Taraflar Toplantısı'nca başkaca bir periyot belirlenmemesi halinde beş yılda bir yapılacak olan⁸⁰⁵ ve 14. maddede düzenlenen küresel stok ölçümü kayıtları üzerinden yapılacaktır.⁸⁰⁶ Küresel stok ölçümünün üç temel unsuru bilgi toplama, teknik değerlendirme ve çıktılar üzerine düşüncelerden oluşmaktadır.⁸⁰⁷ PA'nın amacının yerine getirilmesi ve uygulanmasında küresel stok ölçümüne ilişkin bilgilerin toplanması görevi Anlaşma Taraflar Toplantısı'na verilmiştir.⁸⁰⁸

PA'nın uygulama ve uygunluk sisteminin devletlerin taahhütlerinin düzenli takibi açısından olumlu olduğu ifade edilse de herhangi bir yaptırım gücü bulunmamaktadır.⁸⁰⁹

j. Diğer Yardımcı Organlar, Mekanizmalar ve Sistemler

PA'nın BMİDÇS ve KP'den farklı olan bir yanı 19. maddedir. Bu maddeyle PA'da yer almayıp BMİDÇS'de yer alan ya da BMİDÇS gereğince kurulmuş olan yardımcı organların ya da kurumsal düzenlemelerin Anlaşma Taraflar Toplantısı'nın vereceği kararla ve ilgili kararında belirleyeceği görevler üzerine PA'ya da hizmette bulunacağı düzenlenmiştir.⁸¹⁰ Üstelik Anlaşma Taraflar Toplantısı tarafından bu

⁸⁰³ PA m. 13/12.

⁸⁰⁴ Bu takip, PA'nın amacının elde edilmesi ve uzun vadeli hedefleri yönündeki ortak ilerlemenin değerlendirilmesi için yapılmaktadır (PA m. 14/1).

⁸⁰⁵ PA m. 14/2.

⁸⁰⁶ Bu yolla tarafların PA kapsamında iklim değişikliği ile mücadeledeki eylemleri ve destekleri ile uluslararası iş birliğini nasıl geliştirebileceği ortaya çıkacaktır. Bkz. PA m. 14/3.

PA kapsamında 3. maddede sayılan taahhütlere ilişkin tüm maddelerde küresel stok ölçümüne yer verilmiştir. Bkz. PA m. 4/9, 7/14, 9/6, 10/6, 13/5 ve 13/6.

⁸⁰⁷ **FCCC/PA/CMA/2018/3/Add.2**, Decision 19/CMA.1: Matters relating to article 14 of the Paris Agreement and paragraphs 99-101 of decision 1/CP.21, I, p. 3.

⁸⁰⁸ PA m. 14/1.

⁸⁰⁹ Bu nedenle PA'yı, aynı BMİDÇS'yi KP'nin takip etmesi gibi, daha sıkı ve belirlenmiş hedeflere sahip bir yeni anlaşmanın izlemesi gerektiği belirtilmektedir. Reichenbach, "The Missing Dispute Resolution Mechanisms...", s. 157-158.

⁸¹⁰ PA m. 19/1.

yardımcı organlara ve kurumsal düzenlemelere yönelik ek yönlendirme de yapılabilir.⁸¹¹ Böylece PA’da düzenlemeler içerisinde yer almayan ama BMİDÇS ile temellenen iklim değişikliği rejiminin giderek genişleyen kurumsal yapısına dahil olan her organın, mekanizmanın ve sistemin PA kapsamına alınması sağlanabilecektir.⁸¹²

6. Diğer Hususlar

PA’da yer alan diğer hususlar, uyuşmazlıkların çözümü (m. 24)⁸¹³ düzenlemesinin yanı sıra andlaşmanın imzalanması, onayı, kabulü, uygun bulunması veya andlaşmaya katılma (m. 20), andlaşmanın yürürlüğe girmesi (m. 21), andlaşmada yapılacak değişiklikler (m. 22), andlaşma eklerinin kabulü ve değişikliği (m. 23), oy hakkı (m. 25), depoziter (m. 26), çekinceler (m. 27), andlaşmadan çekilme (m. 28) ve geçerli andlaşma metinleri (m. 29) gibi uluslararası andlaşmalar hukukuna ilişkin düzenlemelerden oluşmaktadır.

IV. İklim Değişikliğinin Uluslararası Hukuka Konu Olması ve İklim Değişikliği Rejimi ile İlgili Değerlendirme

Bu bölümde iklim değişikliğinin uluslararası hukuka ve özellikle de uluslararası çevre hukukuna nasıl konu olduğu, iklim değişikliği rejiminin hukuki hazırlığının ne şekilde yapıldığı ve hukuki düzenlemelerin neleri içerdiği üzerinde durulmuştur. Zamanla küresel ısınma yerine benimsenen bir üst kavram olan iklim değişikliği kavramının ve bu kapsamda yapılacak mücadelede korunması gereken değer olarak görülen iklim sisteminin uluslararası hukuk içerisine çevreye yönelik düzenlemeler kapsamında izlenen bir çerçeve andlaşma oluşturma ve bu çerçeveyi protokoller ve yeni andlaşmalar geliştirme yoluyla kaynaştırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu durum iklim değişikliğinin sadece atmosferin korunması

⁸¹¹ PA m. 19/2.

⁸¹² PA’nın uygulanması açısından dışarıda herhangi bir kurumun kalmamasını da sağlayacak toparlayıcı nitelikteki bu tarz bir düzenlemeye ihtiyaç duyulması bile başlı başına iklim değişikliği rejiminin kurumsal yapısının ne kadar geliştiği ve çeşitlendiği konusunda bir delil olabilir.

⁸¹³ PA’da uyuşmazlıkların çözümü konusu çalışma içerisinde yer alan metodolojik tercih nedeniyle daha sonra ele alınacaktır. Bu konuda bkz. “Uluslararası Çevre Hukukunda ve İklim Değişikliği Rejiminde Uyuşmazlıkların Çözülmesi ve Yargı Organlarının Rolü” başlığı, s. 471-475.

kapsamında değil ayrı bir uluslararası hukuk konusu olarak kendine özgü bir rejime sahip olması sonucunu doğurmuştur.⁸¹⁴

İklim değişikliğinin kendine özgü rejimi zaman içerisinde yapılan farklı düzenlemelerle ve öncelikle sera gazı salımını azaltma konusunda alınması gereken tedbirlerle şekillenmiş; son derece dinamik gelişim sürecine sahip bir rejimdir. Üstelik BMİDÇS, KP ve PA'yı imzalayan veya bu andlaşmalara onay yoluyla taraf olan devlet sayıları da düşünüldüğünde iklim değişikliği rejiminin bazı istisnalara ve tartışmalara rağmen küresel bir şekilde kabul görmüş olduğu söylenebilir. Ancak iklim değişikliği rejiminin temelini oluşturan BMİDÇS uygulanmaya başlamasına rağmen sera gazı salımlarının artmaya devam etmesi ve iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin giderek daha fazla hissedilir olması üzerine yapılan KP ve PA ile rejim BMİDÇS'nin amacına ve bu amacın ötesine ulaşma yolunda daha da sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır. En son akdedilen PA içerisinde getirilen beklentiler ve bağlılıklar düşünüldüğünde, *Bodansky*'nin de ileri sürdüğü gibi, uzun ömürlü bir yapıda ve herhangi bir zaman sınırlaması olmaksızın hedefler koyulması, KP gibi sadece gelişmiş ülkelere değil gelişmekte olan ülkelere de taahhütler uygulanması sebebiyle taraf olan tüm devletlere yükümlülük getirilerek devletler arasındaki farklılığın ortadan kaldırılması, devletlerin ulusal olarak belirlenmiş katkıları yoluyla kamuoyuna daha şeffaf ve ölçülebilir bir ortak inceleme şansı sunulması, statik ve ekler odaklı BMİDÇS ve KP sistemi yerine daha esnek, ölçülebilir ve devletlerin gücüne göre hareket etmelerini sağlayacak bir yapının oluşturulması ve küresel stok ölçümü kayıtları ile ilgili beş yılda bir toplanıp değerlendirme ve yeni beş yıllık planlar yapılması gibi iklim değişikliği meselesinin çözümüne katkı sunacak olan düzenlemelerin bulunduğu görülmektedir.⁸¹⁵ Yine de PA'nın iklim değişikliğini azaltma ve iklim değişikliğine uyum gibi önemli konularda bağlayıcılıktan daha çok yol göstericilik içeren düzenlemeleri ve devletlerin sorumluluktan doğan tazminat yükümlülüğünün açıkça düzenlenmemiş olması sebebiyle eksik olduğu söylenmektedir.⁸¹⁶ Bunlara ek olarak iklim değişikliği ile mücadelede sorunların çözümü için gerekli olacak mali kaynaklara erişim ile uluslararası ticaretin iklim

⁸¹⁴ Kaldı ki atmosferin korunması tartışmaları kapsamında doğan iklim değişikliği rejiminin büyüyerek bu sınırlar dışına çıktığı görülmekte; temeli her ne kadar atmosferin korunması konusunu içerse de kendi içerisinde pek çok farklı uluslararası hukuk konusu ile bağlantısı olan bir rejim haline geldiği görülmektedir.

⁸¹⁵ Bodansky, "The Paris Climate Change Agreement...", s. 290-291.

⁸¹⁶ Özkerim Güner, *İklim Değişikliği Nedeniyle...*, s. 132.

değişikliğine duyarlı halde yürütülmesi gibi konularda da pek çok soru işareti bulunduğu belirtilebilir.⁸¹⁷

Uluslararası ekonomi hukuku ve uluslararası hukukta sorumluluğu içeren bu eksiklik iddialarının yanı sıra iklim değişikliği rejiminin bir diğer eksik yanı denizler ve uluslararası deniz hukuku ile olan ilişki olarak gösterilmiştir.⁸¹⁸ Nitekim iklim değişikliği rejiminde yaşanan tüm gelişmelere rağmen rejimin ortaya çıkmasındaki mekânsal kökenin kara ve atmosfer olması sebebiyle denizlere yönelik atıfların sınırlı kaldığı görülmektedir.⁸¹⁹ Bu nedenle iklim değişikliği rejimi dengesini korumayı amaçladığı iklim sisteminin mekânsal yaygınlığına erişmemiş;⁸²⁰ iklim değişikliğinin özellikle denizlerdeki etkilerine yönelik mücadele açısından zayıf kalmıştır. Bu yönde BMİDÇS içerisinde yalnızca giriş bölümünde BM Genel Kurulu'nun 1989 tarihli deniz seviyelerinin yükselmesinin zararlı etkileri ile ilgili kararına⁸²¹ atıf yapılmış ve 4. maddenin 1. paragrafının d fıkrasında sera gazları için yutak ve hazne işlevine sahip denizler ile kıyı ve deniz ekosistemlerinin korunması ve güçlendirilmesi üzerinde durulmuştur. KP içerisinde ise UDÖ, deniz taşımacılığından kaynaklanan sera gazı salımlarıyla ilgili çalışma yapacak BM kuruluşu olarak belirlenmiştir.⁸²² Yine PA'nın giriş bölümünde deniz ekosisteminin bütünlüğünün güvence altına alınmasının önemi vurgulanmış; PA'nın 5. maddesi ile BMİDÇS'nin 4. maddesinin 1. paragrafının d fıkrasında yer alan sera gazı yutak ve haznelerinin korunması ve geliştirilmesi/genişletilmesi için harekete geçilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁸²³

⁸¹⁷ İklim değişikliği kaynaklı sorunların çözümü için gerekli para miktarının fazla olması ile ekonomik ve ticari faaliyetlerin iklim değişikliğine duyarlı bir şekilde yapılmasının tüm üretim-tüketim zincirini ve sistemini etkileyecek bir dönüşüm gerektirdiği üzerinde durmak gerekir.

⁸¹⁸ BMİDÇS içerisinde bkz. “*Karşılıklı İlişki İlkesi*”, s. 115-116.

⁸¹⁹ Bu durum nedensellik ilişkisi açısından iklim değişikliğine bağlı olumsuz etkilerden doğan zararların kaynağını oluşturan sera gazlarının atmosfere yayılımında mekânsal olarak karada gerçekleşen faaliyetlerin daha yoğun olmasına bağlanabilir.

⁸²⁰ İklim sistemi daha önce de belirtildiği gibi çevrenin kara ve atmosfer dışındaki geniş bir çerçevesini kapsamakta iken iklim değişikliği rejiminde kara ve atmosfer ağırlıklı bir anlayış bulunmaktadır.

⁸²¹ Karar için bkz. **A/RES/44/206**, Possible adverse effects of sea-level rise on islands and coastal areas, particularly low-lying coastal areas, 22.12.1989.

⁸²² Bkz. KP m. 2/2.

UDÖ'nün iklim değişikliği rejimindeki toplantılar kapsamındaki faaliyetlerini internet sitesinde *IMO at COP* başlığı altında bir seri olarak takip edebilmek mümkündür. Örneğin 2021 yılındaki toplantılardaki faaliyetleri için bkz. IMO at COP 26, <https://www.imo.org/en/OurWork/Environment/Pages/IMO-at-COP-26.aspx> (Erişim Tarihi: 13.01.2022)

⁸²³ Madde içerisinde denizleri de içerecek şekilde BMİDÇS'de yer alan tüm yutak ve haznelere işaret edilmiş olsa da ormanlar üzerinde özellikle bir kez daha durulduğu ve denizlerden doğrudan söz edilmediği görülmektedir.

Özetle, iklim değişikliği rejiminde oluşturulan azaltma, uyum ve mali kaynak sağlama amaçlarını temel alan yapı denizlere ilişkin düzenlemeler açısından son derece kısıtlı ve eksik kalmıştır. UHK üyesi *Oral*'a göre bu eksiklikler deniz ve deniz çevresinin yalnızca bir yutak ve hazne olarak rol sahibi olması, azaltma yükümü ile denizlerdeki olumsuz etkilere yönelik bir hedef belirlenmemesi, rejimde koyulan ısı hedeflerinde denizlerin yer almaması ve ulusal olarak belirlenmiş katkılar ile küresel stok ölçümünün iklim-deniz ilişkisine göre şekillendirilmemiş olmasıdır.⁸²⁴ İklim değişikliğinin denizlerle ilişkisi kapsamındaki mevcut gelişmeler denizleri iklim değişikliği rejiminin gelişim süreciyle bütünleştirme yönünde bir eylem planı oluşturma⁸²⁵ ile iklim değişikliği rejimindeki ilgili olabilecek organları denizlerin iklim değişikliğini azaltma ve iklim değişikliğine uyum ile ilişkisine yöneltme⁸²⁶ yönündedir.⁸²⁷ Ancak iklim değişikliği rejiminde en üst siyasi organ ve taraflar arasındaki görüşmelerin yapıldığı tartışma ortamı olarak görev yapmakta olan Taraflar Konferansı, Protokol Taraflar Toplantısı ve Anlaşma Taraflar Toplantısı'nın uluslararası deniz hukukuna doğrudan müdahale edebilecek karar alması kolay görünmemektedir.⁸²⁸ Bu nedenle iklim değişikliği ile mücadelede denizler açısından uluslararası deniz hukukunun bir rolü olabilir mi sorusu önem kazanmaktadır. Bu soruyu yanıtlayabilmek için ikinci bölümde uluslararası deniz hukukunun ve denizlerin iklim değişikliği ve iklim değişikliği rejimi ile ilişkisi incelenecektir.

⁸²⁴ Bkz. Nilüfer Oral, "Climate change and the law of the sea: A Test for International Law", **Lauterpacht Centre for International Law-Friday Lunchtime Lecture series Lent Term 2021**, 19 February 2021,

https://www.lcil.cam.ac.uk/sites/www.law.cam.ac.uk/files/images/www.lcil.law.cam.ac.uk/Image/events/nilufer_oral_presentation_190221.pdf (Erişim Tarihi: 14.12.2021), s. 34, p. 3.

⁸²⁵ Bu konuda bkz. The Ocean Pathway – COP 23, <https://cop23.com.fj/the-ocean-pathway/> (Erişim Tarihi: 15.12.2021)

⁸²⁶ **FCCC/CP/2019/13/Add.1**, 15.12.2019, Decision 1/CP.25: Chile Madrid Time for Action, s. 4, p. 31.

⁸²⁷ *Oral*'a göre iklim değişikliği rejiminin Taraflar Konferansı ile Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı yoluyla kolektif eylemi mümkün kılan bu özelliği BMDHS'de kolektif hareketi mümkün kılan bir yapının olmaması sebebiyle iklim değişikliği rejimine uluslararası deniz hukukuna kıyasla avantaj sağlamaktadır. Bkz. Oral, "Climate change and the law of the sea...", s. 34, p. 2 ve 4.

Uluslararası deniz hukukunun bu konuda değerlendirilmesi için ayrıca bkz. "*Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Sonrası Düzenlemelerin ve Gelişmelerin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı*" başlığı, s. 212-222.

⁸²⁸ Bu organların denizler konusunda karar almasındaki temel güçlük aldıkları kararların bağlayıcı gücünün zayıf olmasından (bkz. "*Taraflar Konferansı*" başlığı, s. 128, dn. 539.) ve ortaya çıktıkları rejimden farklı bir alana yönelik kararlarının doğrudan yönlendirici nitelikte olamamasından kaynaklanmaktadır. Bu organlara her ne kadar iklim değişikliği rejimindeki düzenlemelerin amaçlarına ulaşabilmek ve etkin bir şekilde uygulanmalarını sağlamak için gerekli diğer görevleri yapabilecekleri yönünde genişletici bir yetki verilmiş olsa da (bkz. s. 126, dn. 530; s. 150, dn. 635 ve s. 174, dn. 751) bu yetkinin diğer alanlarla ilişkilerde ilgili alanlardaki düzenlemeleri de göz önünde bulundurarak yapılması gereği sınırlayıcı bir etki doğurmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM: ULUSLARARASI DENİZ HUKUKUNUN VE DENİZLERİN İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ REJİMİ İLE İLİŞKİSİ

I. Denizler ile Atmosfer ve İklim Sistemi İlişkisi: İklim Değişikliği Nedeniyle Denizlerde Yaşanan Değişimler

Denizler iklim sisteminin parçası olarak⁸²⁹ hem iklim değişikliğinin olumsuz etkilerini hissetmekte, hem de bu olumsuz etkiler sonucunda yaşadığı değişimlerle iklim değişikliğini devam ettiren etkenlerden biri olmaktadır. İklim değişikliğinin bir sorun olarak yalnızca atmosferi ilgilendirmedeği, atmosferde meydana gelen değişimin denizler üzerinde de etkilerinin bulunduğu yapılan araştırmalar sonucunda HİDP tarafından bilimsel verilerle ortaya koyulmuştur. Bu başlık altında denizlerle ilgili mevcut durumu bilimsel verilerle değerlendirerek,⁸³⁰ denizlerin özellikleri üzerinden iklim sistemi içerisinde sahip olduğu rol ve iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimler incelenecek; konunun fen bilimlerini ilgilendiren kaynağı görülecektir. Böylece bir çevre sorunu olarak iklim değişikliği konusunda denizlere ilişkin bilimsel veriler görülecek; iklim değişikliğinin denizleri ilgilendiren hukuki normlarının ve araçlarının belirlenmesi aşamasına geçmek mümkün olacaktır.⁸³¹

⁸²⁹ Deniz çevresinin iklim sisteminin parçası olması konusunda bkz. “‘İklim Değişikliği’ Nedir? – Küresel Isınma ve Sera Etkisi Kavramlarından Farkı” başlığı, s. 7, dn. 11.

⁸³⁰ HİDP’in Beşinci Değerlendirme Sentez Raporu’nda denizler ve denizlerin bir parçasının oluşturduğu buz küre üzerinde yaşanan bu değişimlere değinilmiştir. IPCC, **Climate Change 2014: Synthesis Report**, s. 40-44.

HİDP’in 2019 yılında değişen iklimde denizler ve buz küre üzerine yayımladığı bir özel raporla bu durumun detaylı bilimsel analizi yapılmıştır: IPCC, **The Ocean and Cryosphere in a Changing Climate: A Special Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change**, H.-O. Pörtner/D.C. Roberts/V. Masson-Delmotte/P. Zhai ve diğerleri (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2022. (Çalışmada bu özel rapor ile ilgili atıflar IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019** şeklinde yapılacaktır.)

Kural koyucular için tüm bu özel raporu özetleyen çalışma için ayrıca bkz. https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/3/2022/03/SROCC_FullReport_FINAL.pdf (Erişim Tarihi: 24.08.2022).

⁸³¹ Çevreye ilişkin konuların hukuki düzleme oturtulması konusunda bkz. “Uluslararası Çevre Hukukunun Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde İklim Değişikliği” başlığı, s. 18.

Denizler ile atmosfer ve iklim sisteminin ilişkisi çok yönlüdür. Dünya yüzeyinin yaklaşık %71'ini oluşturan, Dünya'daki su kaynaklarının %97'sini içeren⁸³² denizlerin atmosfer ile devamlı bir etkileşim içinde bulunduğu bilinmektedir. Denize ilişkin bilimsel araştırmalarla [*recherche scientifique marine (fr.)*, *marine scientific research – MSR (ing.)*] tespit edilen bu etkileşimin kapsam ve oranlarına ilişkin bilgiler sayesinde denizler ile atmosfer arasındaki döngü daha iyi anlaşılmakta; elde edilen bilgiler de uzun dönemli hava durumu tahminleri ile iklim değişikliklerinin izlenmesinde kullanılmaktadır.⁸³³ Bunun yanı sıra denizlerin sahip olduğu eşsiz doğal ortamın su, enerji ve karbon değişimi yollarıyla iklim sisteminin diğer bileşenleri ile de bağlantı kurduğu belirtilmektedir.⁸³⁴ Denizler, iklim sistemi ile olan bu bağlantıyı aşağıda sayılan özellikleri aracılığıyla gerçekleştirmektedir.⁸³⁵

- Denizler, atmosferdeki karbondioksit gazlarını emme ve depolama konusunda hem hazne hem de yutak görevi görmektedir.
- Denizler, güneşten gelen radyoaktif ışınlar karşısında yansıtıcı özellikleri sayesinde bir kalkan işlevi üstlenmektedir.
- Denizler, çeşitli akıntı sistemleri aracılığıyla Dünyadaki farklı bölgelere ısının dağıtılmasında önemli bir role sahiptir.

Denizlerin atmosferdeki karbondioksit gazı oranı, radyoaktif ısınım ve ısı dengesini sağlayarak Dünya'nın doğal iklim döngüsüne ve ekolojik dengesine katkıda bulunma konusunda sahip olduğu yukarıda sayılan üç özellik aynı zamanda denizlerin iklim değişikliği ile mücadele konusunda da belirleyici olacağının göstergesi olmaktadır. Bu özellikler sayesinde Sanayi Devrimi'nden beri salınan insan faaliyetleri kaynaklı karbondioksit gazının yaklaşık %30'u ile 1970'li yıllardan beri yine insan faaliyetleri sebepli değişiklikler nedeniyle ortaya çıkan ısının %90'ından fazlasının denizler tarafından emildiği belirtilmektedir.⁸³⁶

⁸³² IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 5 ve 693.

⁸³³ Fevzi Topsoy, **Denize İlişkin Bilimsel Araştırmalar (MSR) ve Türkiye**, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2011, s. 27-28.

Bu amaçla “Dünya Okyanus Sirkülasyon Çalışması [*World Ocean Circulation Experiment – WOCE (ing.)*] ve “Tropikal Okyanus ve Küresel Atmosfer” [*Tropical Ocean and Global Atmosphere – TOGA (ing.)*] gibi bölgesel ya da küresel nitelikli pek çok proje hayata geçirilmiştir.

⁸³⁴ IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 5.

⁸³⁵ Bkz. Nilüfer Oral, “Climate change and protecting the oceans: A tale of two regimes”, **United Nations Dag Hammarskjöld Library speaker series**, 11 May 2018, https://www.iucn.org/sites/dev/files/content/documents/climate_change_and_protecting_the_oceans_n_ilufer_oral.pdf (Erişim Tarihi: 14.12.2021), s. 50.

⁸³⁶ IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 83.

Zaman içerisinde denizlerin sindirebileceği miktardan daha fazla karbondioksit salımında bulunularak atmosferde bulunan karbondioksit oranı arttırılmış; denizlerin iklim sisteminin mevcut dengesini sağlayan bu özelliklerinin yetersiz kalması sonucu doğmuştur. İklim değişikliği ile ilgili yapılan bilimsel araştırmaların sonuçları da göz önüne alındığında, bu yetersizlik durumunun ötesine geçilerek denizlerde bazı fiziksel, kimyasal ve biyolojik değişimlerin yaşandığı tespit edilmiştir. HİDP, denizlerde yaşanan tüm bu değişimlerin ekosistem⁸³⁷ ve ekosistemin insanlara sağladığı hizmetler⁸³⁸ açısından bazı olumlu ve olumsuz etkiler doğuracağını belirtmekle birlikte “fiziksel değişimler”i⁸³⁹ özel raporunda bölgelere göre tablo halinde sıcaklık [*température (fr.)*, *temperature (ing.)*], oksijen [*oxygène (fr.)*, *oxygen (ing.)*], pH derecesi [*pH de l’océan (fr.)*, *ocean pH (ing.)*], deniz buzu boyutu [*étendue de la banquise (fr.)*, *sea ice extent (ing.)*] ve deniz seviyesi [*niveau de la mer (fr.)*, *sea level (ing.)*] olarak başlıklandırılmıştır.⁸⁴⁰ İklim değişikliği kaynaklı tüm bu değişimler 2020 yılında BM Genel Sekreteri tarafından hazırlanan raporla da özetlenmiştir.⁸⁴¹

Deniz sıcaklıklarının artması [*réchauffement de la mer (fr.)*, *sea temperature rise (ing.)*]⁸⁴² denizlerde yaşanan fiziksel değişimlere örnek olarak gösterilebilecek

⁸³⁷ Ekosistem üzerine etkilerin deniz üst su katmanı, mercanlar, kıyı sulak alanları, yosun ormanları, kayalık sahiller, derin deniz, kutuplarda deniz dibinde yaşayan canlılar (bentos) ve deniz buzu üzerine olacağı belirtilmiştir.

⁸³⁸ Ekosistemin insanlara sağladığı hizmetlere etkiler balıkçılık, turizm, doğal ortam hizmetleri, ulaştırma/gemicilik, kültürel hizmetler ve kıyıda karbon ayrışması olarak sayılmıştır.

⁸³⁹ Denizlerde yaşanan değişimin fiziksel, kimyasal ve biyolojik yönleri olduğu HİDP raporunda ele alınsa bile tabloda tüm bu değişim türleri fiziksel olarak yazılmıştır. Bu husus hem tüm değişim türlerinin ısınmanın sonucu olarak birbiriyle etkileşim halinde bir bütün olarak gerçekleşmesine bağlanabilir, hem de denizlerdeki değişimleri iklim değişikliğinin olumsuz etkileri tanımının kapsamında tutma konusundaki bir çabaya işaret edebilir. Tanaka’ya göre BMİDÇS’nin 1. maddesindeki ve PA için de geçerli olan iklim değişikliğinin olumsuz etkileri tanımı “fiziksel değişimler”e işaret ettiği için denizlerdeki kimyasal değişimleri içermemekte; bu değişimler iklim değişikliği rejiminin kapsamı dışında kalmaktadır. Bkz. Yoshifumi Tanaka, **The International Law of the Sea**, New York: Cambridge University Press, 2019, s. 395.

⁸⁴⁰ Denizlerde yaşanan fiziksel değişimleri bölgelere göre gösteren bu tablo için bkz. IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 14.

⁸⁴¹ İlgili rapor için bkz. United Nations, **Oceans and the law of the sea: Report of the Secretary-General**, A/75/340, 09.09.2020, s. 9-10, p. 49-56.

⁸⁴² Deniz sıcaklıklarının artması sadece denizlerin ısınmasına değil, daha geniş bir bakış açısıyla iklim sisteminde sıcaklık olarak biriken enerjideki artışa da işaret etmektedir. Çünkü bu enerjinin %90’ı denizlerde depolanırken, yalnızca %1’i atmosferde depolanmaktadır. Bunun yanı sıra bu ısınma denizin her katmanında gerçekleşse bile, denizin alt katmanlarına göre daha çok üst katmanlarında yaşanmaktadır. Bkz. IPCC, **Climate Change 2014: Synthesis Report**, s. 40-42.

Ek bir bilgi olarak HİDP’in 1995 yılındaki İkinci Değerlendirme Sentez Raporu’nda ve 2001 yılındaki Üçüncü Değerlendirme Sentez Raporu’nda iklim değişikliğinin dünya yüzeyinin ısınması üzerinden su sistemlerine etki edeceği yönünde değerlendirmeler yapılmış; deniz sıcaklıklarının artmasına yönelik içerik daha çok deniz seviyesinin yükselmesi üzerinden yorumlanmıştır. Deniz sıcaklıklarının artması üzerine değerlendirmeler deniz yüzeyi üzerinden dar kapsamlı olarak 2007

durumlardan ilkidir. Küresel ısınma ile yalnızca hava sıcaklıkları değil, atmosfer ile iletişim halinde bulunan denizlerin sıcaklıkları da artmıştır. Deniz sıcaklık kayıtlarının tutulduğu 19. yüzyılın sonlarından itibaren tutulan kayıtlara bakıldığında, denizlerin sıcaklıkları günümüzde tarih boyunca sahip olduğu en yüksek sıcaklığa ulaşmış halde bulunmaktadır.⁸⁴³ Deniz sıcaklıklarının artması ile ortaya çıkan ısı, denizlerdeki oksijen ve karbondioksit miktarı, deniz buzu boyutları ve deniz seviyesi gibi değerlerde değişime neden olmaktadır.⁸⁴⁴ Meydana gelen ısınmanın deniz ekosistemi üzerindeki etkileri sebebiyle özellikle mercan resiflerinin⁸⁴⁵ ve balıkların örnekleri olarak gösterilebileceği deniz doğal kaynaklarının bulunduğu alanlarda ve miktarlarında değişimlere yol açıldığı; denizlerin tabanında depolanmış olan donmuş metanhidratın çözünerek denizlere ve atmosfere karışması ihtimalinin ortaya çıkarıldığı ifade edilmektedir.⁸⁴⁶ Denizlerdeki sıcaklık değişiklikleri, deniz ekosisteminde halihazırda oluşmuş tüm sorunları daha da kötüleştirip deniz biyolojik çeşitliliğini de doğrudan etkilemektedir.⁸⁴⁷ Bunların yanı sıra zamanla denizlerde farklı sıcaklık katmanlarındaki tabakalaşmanın, asitlenmenin ve şiddetli rüzgarların sıklığının artması ile önemli karışım bölgelerindeki deniz akıntılarının azalması gibi sonuçlar meydana geleceği belirtilmektedir.⁸⁴⁸ Şimdiden pek çok farklı alanda görülmeye başlayan ısıya bağlı tüm bu olumsuz etkilerin şiddetinin, denizlerdeki sıcaklık artışı devam ettikçe, artarak süreceği görülmektedir.

Denizlerdeki oksijenin azalması [*désoxygénation des océans (fr.) ocean deoxygenation (ing.)*]⁸⁴⁹ denizlerde yaşanan fiziksel değişimlere örnek olarak gösterilebilecek durumlardan diğeridir. Deniz sıcaklıklarının artması kaynaklı bu

yılındaki Dördüncü Değerlendirme Sentez Raporu'nda ve tüm deniz açısından geniş kapsamlı olarak 2014 yılındaki Beşinci Değerlendirme Sentez Raporu'nda yer almıştır.

⁸⁴³ İlgili grafikler için bkz. IPCC, **Climate Change 2014: Synthesis Report**, s. 41-42.

⁸⁴⁴ Bunlar aynı zamanda HİDP tarafından tespit edilen ve bu eserde de paragraflar halinde ele alınan değişimlerdir. Dolayısıyla deniz sıcaklıklarının artması aslında tüm diğer sorunların temel kaynağıdır.

⁸⁴⁵ Resifler hakkında bilgi için bkz. "Atollerden, Resiflerden ve Takımadalardan Doğan Hakların İncelenmesi" başlığı, s. 343, dn. 1483.

⁸⁴⁶ Bkz. Oral, "Climate change and protecting the oceans...", s. 12-34.

⁸⁴⁷ Guifang (Julia) Xue, "Climate Change Challenges and the Law of the Sea Responses", **Climate Change: International Law and Global Governance-Volume I: Legal Responses and Global Responsibility**, Oliver C. Ruppel/Christian Roschmann/Katharina Ruppel-Schlichting (eds.), Baden Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2013, s. 553.

⁸⁴⁸ IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 18.

⁸⁴⁹ HİDP'e göre deniz sıcaklıklarının artmasından kaynaklanan denizlerdeki oksijenin azalması, sudaki oksijen gazının çözünürlüğünü azaltıp sudaki oksijen tüketimini ve tabakalaşmayı artırarak oksijenin denizin iç kısımlarına karışmasının azalmasına neden olmaktadır. Denizlerdeki oksijenin azalması kıyı bölgesine fazla besinlerin eklenmesi (ötrofikasyon) ile daha da şiddetlenebilir. Bkz. IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 693.

değişim deniz canlılarının yaşamsal faaliyetlerini sürdürebilmeleri açısından son derece olumsuzdur.⁸⁵⁰

Denizlerin asitlenmesi [*acidification des océans (fr.)*, *ocean acidification (ing.)*]⁸⁵¹ denizlerde yaşanan fiziksel değişimlere örnek olarak gösterilebilecek durumlardan bir diğeridir. Denizlerin atmosferden emdiği karbondioksitin kimyasal tepkimeye girmesi sonucunda karbonik aside dönüşmesi nedeniyle oluşan bu değişim, deniz suyunu asitleştirerek denizlerin kimyasal dengesini bozmaktadır. Bu durum da aynı denizlerdeki oksijenin azalması gibi deniz canlılarının yaşamsal faaliyetlerini sürdürebilmeleri açısından olumsuz sonuçlar doğurmakta; deniz ekosisteminin dengesini bozmaktadır.⁸⁵²

Deniz buzu boyutlarının azalması [*réduction de l'étendue de la glace de mer (fr.)*, *reduced sea ice extent (ing.)*]⁸⁵³ da denizlerde yaşanan fiziksel değişimlere örnek olarak gösterilebilecek durumlardan biridir. Bu değişim de denizlerin sıcaklıklarının artmasının sonuçlarından biridir. Buz olarak katı halde bulunan suların sıcaklık dolayısıyla erimesi meydana gelen değişimin temel sebebi olup, bu durum özellikle Kutup Bölgeleri'nde gözlenmektedir.⁸⁵⁴ Deniz buzu boyutlarının azalması nedeniyle yansıtıcı özelliği suya göre daha yüksek olan buz tabakasının alanı azalmakta; Güneş'ten gelen ışınların radyoaktif ışınlam ve ısı yansımaları yoluyla yer

⁸⁵⁰ Bkz. Oral, "Climate change and protecting the oceans...", s. 35-36.

⁸⁵¹ Denizlerin asitlenmesi, temelde denizin atmosferden karbondioksit emiliminin artmasından kaynaklansa da diğer kimyasal eklemeler veya çıkarmalardan da kaynaklanabilmektedir. HİDP tarafından bu yolla meydana gelen ve genellikle on yıl veya daha uzun bir süre boyunca devam eden kimyasal değişikliklerin (esas olarak karbonat ve bikarbonat iyonları seviyelerinde) denizin pH'ında azalmaya yol açması hali olarak tanımlanmıştır. Bkz. IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 693. Ayrıca bkz. <http://tudav.org/calismalar/iklim-degisikligi/okyanuslarin-asidifikasyonu/> (Erişim Tarihi: 14.05.2020).

Endüstriyelleşme sonrasında deniz yüzey suyunun pH'ı 0,1 azalmıştır ki bu da asitlenmede oransal olarak %26 fazlaya tekabül etmektedir. (IPCC, **Climate Change 2014: Synthesis Report**, s. 4.)

⁸⁵² Xue, 2013, "Climate Change Challenges...", s. 553.

Denizlerin asitlenmesi konusunda detaylı bilgi için bkz. Nilüfer Oral, "Ocean Acidification: Falling Between the Legal Cracks of UNCLOS and the UNFCCC", **Ecology Law Quarterly**, Volume: 45 Issue: 1, 2018, s. 9-30.

⁸⁵³ HİDP'in raporu buz küredeki azalmayı özel olarak deniz buzu kapsamında değil bütünsel olarak tüm buz çeşitleri olarak tanımlayarak farklı buz türleri bulunduğuna işaret etmiştir. HİDP'e göre buz küreyi oluşturan bir buzulun [*glacier (fr.)*, *glacier (ing.)*], buz tabakasının [*calotte glaciaire (fr.)*, *ice sheet (ing.)*] veya kar örtüsünün [*manteau neigeux (fr.)*, *snow cover (ing.)*] kütlelerini azaltan erime, parçalanma, süblimleşme ve rüzgarla savrulma dahil tüm süreçler sonunda yeryüzündeki buz kütlelerinin azalmasından söz etmek mümkündür. Bkz. IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 678.

Buz tipleri hakkında ayrıca bkz. "Uluslararası Hukukta Buzun Statüsü, Buz Çeşitleri ve Buzla Kaplı Bölgelerin Tespiti" başlığı, s. 351-355.

⁸⁵⁴ IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 6.

yüzünden yansıtılmasının zorlaşması ile bir döngü oluşarak deniz sıcaklıklarının daha da artması sonucu doğmaktadır.⁸⁵⁵ Deniz buzu boyutlarının azalmasının da denizlerdeki oksijenin azalması ve denizlerin asitlenmesi gibi deniz canlılarının yaşamsal faaliyetlerini sürdürebilmeleri açısından olumsuz sonuçlar doğurması ve kutupların deniz ekosistemindeki dengeyi bozması beklenmektedir.⁸⁵⁶

Yaşanan fiziksel değişimlere örnek olarak gösterilebilecek son durum ise deniz seviyesinin⁸⁵⁷ değişmesi [*changement du niveau de la mer (fr.)*, *sea level change (ing.)*]⁸⁵⁸ olarak belirtilebilir. Kavramın HİDP tarafından ele alınış biçiminden de görüleceği üzere deniz seviyesinin değişmesi yükselme [*élévation/montée (fr.)*, *rise (ing.)*] ya da alçalma [*descente (fr.)*, *fall (ing.)*] yoluyla gerçekleşebilmektedir.⁸⁵⁹ Bunlardan deniz seviyesinin yükselmesi [*élévation/montée du niveau de la mer (fr.)*, *sea level rise (ing.)*],⁸⁶⁰ küresel ısının artması sebebiyle, yeryüzündeki suların katı-sıvı-gaz döngüsündeki dengenin bozulması sonucunda yeryüzündeki sıvı miktarının artması ile alakalıdır. Özellikle kutuplara yakın alanlarda mevsimsel buzların hacminin azalmasına yol açan eriyen buz tabakaları⁸⁶¹ sıvı hale gelip gaz haline geçecek sıcaklığa ulaşamadığı için sıvı halde kalarak denizlerin toplam sıvı hacmini arttırmaktadır.⁸⁶² İstisnai durumlarda bölgesel olarak

⁸⁵⁵ Buza göre deniz suyunun ısıyı yansıması daha çok emdiği bilimsel araştırmalarda ortaya koyulmuştur. Bu nedenle yüzeyin yansıtma gücünü ifade eden *albedo* etkisi buzda suya göre daha fazladır. Bkz. IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 80.

⁸⁵⁶ IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 22.

⁸⁵⁷ Özellikle kıyı alanlarını etkileme bağlamında deniz seviyesindeki değişim dalgalar, dalgalanmalar ve gelgitler gibi kısa süreli dalgalanmaları içermemekte; deniz yüzeyinin ortalama yüksekliği anlamına gelmektedir. (IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 330)

⁸⁵⁸ Deniz havzalarının şeklindeki değişimlerin, küresel ısınma sebebiyle kar ve buz tabakalarının erimesine bağlı olarak toplam su kütleisindeki değişimlerin ve deniz tuzluluk miktarındaki artışa bağlı olarak su yoğunluğundaki değişimlerin yanı sıra Dünya'nın yerçekimsel ve dönüş alanlarındaki değişimler ile karaların yükselmesi gibi değişikliklerin deniz seviyesinde değişime neden olduğu belirtilmiştir. Bkz. IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 697.

⁸⁵⁹ Her ne kadar deniz seviyesinin değişmesi ve deniz seviyesinin yükselmesi kavramları HİDP'in ilk raporlarından bu yana kullanılsa da HİDP deniz seviyesinin değişmesini 2001 yılındaki Üçüncü Değerlendirme Sentez Raporu'nda deniz seviyesinde değişim olarak kavramlaştırmamış; bu konudaki kavramı deniz seviyesinin yükselmesi olarak ele almıştır. (IPCC, **Climate Change 2001: Synthesis Report**, s. 384.) Aynı kavram 2007 yılındaki Dördüncü Değerlendirme Sentez Raporu'nda deniz seviyesinde değişim/deniz seviyesinin yükselmesi olarak ele alınmışken (IPCC, **Climate Change 2007: Synthesis Report**, s. 86.); 2014 yılındaki Beşinci Değerlendirme Sentez Raporu'nda ise kavramlar sözlüğü kısmında ele alınmamıştır.

⁸⁶⁰ Deniz seviyesinin yükselmesi konusunda bilgi için ayrıca bkz. Nursey-Bray, “‘Global Warming’, Impacts of”, s. 649-650.

⁸⁶¹ Buzulların ve buz tabakalarının erimesi, yağın karın kalınlıklarının azalması, Arktik'teki yani Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki buz boyutunun ve kalınlığının incilmesi, kutuplarda sürekli donmuş olarak bulunan toprağın ısısının artması gibi değişimler buz tabakaların hacminin azalması kapsamında görülmektedir. Bkz. IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 5-7)

⁸⁶² Grönland ve Antarktika buzullarında yaşanan bu erime ve deniz sıcaklıklarının artmasının hızlanması ile oluşan iklim değişikliği tropikal siklon rüzgarlarındaki, yağışlardaki ve aşırı

kara yükselmesinin fazla olması nedeniyle deniz seviyesinin alçalması mümkün olsa bile, küresel boyutta belli oranda deniz seviyesinde yükselmenin kesinlikle gerçekleşmekte olduğu daha BMİDÇS metni oluşturulmadan dile getirilmiştir.⁸⁶³ Deniz seviyesinin yükselmesinin iklim değişikliğine karşı mücadelenin yeterince gerçekleşmediği ihtimalde her yıl ölçü birimi olarak bir ileri seviyeye taşınması; ilgili sürecin bir kartopunun tepeden yuvarlanması misali ivmelenerek sürmesi beklenmektedir.⁸⁶⁴ Bu durum deniz alanı olarak nitelendirilmeyen yerlerin zamanla değişerek deniz alanı haline gelebileceğini ortaya koymaktadır. Ek olarak deniz seviyesinin yükselmesiyle birlikte, kıyı ekosistemini oluşturan unsurlar daha iç bölgelere taşınacaktır.⁸⁶⁵

Görüldüğü üzere, denizlerde iklim değişikliği nedeniyle yaşanan tüm bu değişimlerin HİDP'in de belirttiği gibi deniz ekosistemine ve bu ekosistemden yararlanan kişilere etkisi olacağı görünmektedir. Bu konuda örneğin, deniz seviyesinin yükselmesi ile kıyıların değişmesi ve adaların sular altında kalması gibi olumsuz etkilerin yanı sıra deniz buzu boyutlarının azalması ile bazı bölgelerde balık yaşamının artması ve gemi ulaşımının kolaylaşması gibi olumlu etkiler de bulunduğu belirtilebilir.⁸⁶⁶ Küresel çapta olumlu veya olumsuz olarak değerlendirilebilecek tüm bu etkilerin bir bütün olarak Dünya'nın tamamının yanında her bir bölge ile her bir devleti de farklı ölçeklerde etkileyebileceği düşünüldüğünde devletler arasında oluşacak denizler merkezli çıkar çatışmalarının uluslararası deniz hukuku düzlemine aktarılması ve uluslararası deniz hukukundaki konular çerçevesinde tartışılması gereği ortaya çıkmaktadır. Böylece uluslararası deniz hukuku kurallarının ortaya çıkan sorunlara ilişkin konularda bir çözüm aracı olarak kullanılıp kullanılamayacağı da belirlenebilir hale gelecektir.

dalgalarındaki artışlar göreceli deniz seviyesinin yükselmesi ile birleştiğinde, aşırı deniz seviyesi olaylarını ve kıyı bölgelerindeki tehlikeleri şiddetlendirmektedir. Bkz. IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 10.

⁸⁶³ David D. Caron, "When Law Makes Climate Change Worse: Rethinking the Law of Baselines in Light of a Rising Sea Level", **Ecology Law Quarterly**, Volume: 17, Issue: 4, 1990, s. 624-625.

Dünya'nın her bölgesinde deniz seviyelerinde yükselmenin gerçekleştiği hususu HİDP'in konuyla ilgili tablosunda da görülebilir. Bkz. IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 14.

⁸⁶⁴ IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 20.

⁸⁶⁵ Xue, "Climate Change Challenges...", s. 553.

⁸⁶⁶ Özellikle balıkçılık için bazı bölgelerde yaşanacak artışı görmek için daha önce de değinilen tablo gözden geçirilebilir. Bkz. IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 14.

II. Uluslararası Deniz Hukukunun Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Çevre ve İklim Değişikliği

Denizlerin uluslararası ulaşım, ekonomi, ticaret ve iletişim açısından önemi ile doğal kaynaklar bakımından zengin olması çok eski zamanlardan beri bu alanda, teamül olarak da olsa, bazı kuralları gerekli kılmıştır. Zamanla ve BM sonrasındaki dönemde bu kuralları oluşturan teamüllerin “kodifikasyon”⁸⁶⁷ çalışmaları yoluyla bir araya getirilmesi ile yapılan genel nitelikli bir uluslararası andlaşmalar ve daha derinlikli veya bölgesel sorunlara çözüm getirme adına yapılan özel nitelikli uluslararası andlaşmalar yoluyla uluslararası deniz hukuku bir uluslararası hukuk alanı olarak bütünleşerek gelişmiştir. Ancak her ne kadar uluslararası deniz hukuku ayrı bir alan olarak gelişme gösterse de denizlerin çevrenin bir parçası olması nedeniyle alan içerisinde yer alan kuralların çevre ve iklim değişikliği konuları ile bağlantısı bulunduğu görülmektedir.

Öncelikle genel bir ayırım yapılacak olursa denizlerin uluslararası hukuka konu olmasının tarihsel gelişim süreci boyunca “kullanma” ve “koruma” olarak sınıflandırılabilen iki zıt kutbun etkisi altında bulunduğu söylenebilir.

Uluslararası deniz hukukunda gelişen ilk kuralların temel odağı, denizleri “koruma” üzerine değil, denizleri “kullanma” üzerine olmuştur.⁸⁶⁸ Denizlerdeki doğal kaynakların paylaşılması ve ulaşım yollarının belirlenmesi aracılığıyla denizlerin kullanımının artmasının temel sebebiyse devletlerin denizler üzerinde gerçekleştirdiği faaliyetlerde büyük ekonomik çıkarlarının bulunmasıdır. Büyük ekonomik çıkarlar denizlerdeki ticareti ve ekonomik faaliyetleri daha da geliştirmiş; uluslararası deniz hukukunun gelişiminde deniz ticaretini temel bir belirleyici unsur haline getirmiştir. Bu kapsamda uluslararası deniz hukukunda ortaya çıkan kuralların

⁸⁶⁷ Kodifikasyon terimi 1947 yılında akdedilen Uluslararası Hukuk Komisyonu Statüsü (*Statute of the International Law Commission*) 15. maddesinde yer alan tanıma göre yaygın devlet uygulamaları, emsalleri ve öğretileri önceden mevcut olan alanlarda uluslararası hukuk kurallarının daha doğru bir şekilde formüle edilmesini ve sistematikleştirilmesini ifade etmektedir. Çalışmanın geri kalanında UHK Statüsü olarak anılacak Uluslararası Hukuk Komisyonu Statüsü için bkz. <https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/statute/statute.pdf> (Erişim Tarihi: 22.04.2021).

⁸⁶⁸ Tanaka, *The International Law of the Sea*, s. 329.

Denizleri kullanma aynı zamanda denizlerin ekonomik işlevi olarak da görülebilir. (Bkz. “Uluslararası Deniz Hukukunun Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Çevre ve İklim Değişikliği” başlığı, s. 200.)

gelişim sürecini etkileyen belirleyici unsurlar Özman tarafından şu şekilde sınıflandırılmıştır:⁸⁶⁹

- Gemilerin ve gemiciliğin gelişmesi,
- Deniz taşımacılığında ve deniz ticaretinde meydana gelen gelişmeler sonucunda bu konularla ilgili kuralların ortaya çıkışı ve gelişimi,
- Deniz alanları üzerinde devletlerin iddiaları ve talepleri.

Tüm bu unsurlar, denizlerin kullanımında devletlerin ne gibi yetkilere sahip olduğunun tespit edilmesinin yanı sıra denizler kullanılırken hangi kuralların ve ilkelerin göz önüne alınması gerektiği konusunda da devletler arasında tartışmalar ve çıkar çatışmaları yaşanmasına neden olmuştur. Yaşanan tartışmaların ve çıkar çatışmalarının temel eksenini “denizlerde serbestlik ilkesi”⁸⁷⁰ ile “denizlerde egemenlik ilkesi”⁸⁷¹ çekişmesi üzerinedir. Sıkı bir şekilde uygulanmaları halinde birbirleriyle çatışacak bu iki ilke üzerine ortaya konulan görüşlerin çarpışması sonucunda deniz alanlarında “kıyı devletinin ulusal yetkisinin bulunduğu alanlar” ile “ulusal yetki alanının dışında bulunan alanlar” –ki ulusal yetki alanının dışında bulunan bu alanları açık denizler olarak da adlandırabiliriz– olmak üzere ikili bir ayrım oluşmuştur.⁸⁷² Üstelik bu ikili ayrımın üzerine İkinci Dünya Savaşı sonrasında teknolojinin gelişmesiyle birlikte denizlerin kullanımının kolaylaşmasının ve açık denizlerdeki doğal kaynaklarının erişilebilirliğinin artmasının da etkisiyle daha büyük ekonomik çıkarlar oluşmuş; yaşanan yeni çekişmeler sonucunda günümüzde

⁸⁶⁹ Özman’a göre bu üç temel konu birbirleriyle bağlantılıdır. Bilgi için bkz. Aydoğan Özman, **Deniz Hukuku I**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2006, s. 15-28.

⁸⁷⁰ Bu ilkenin ön plana çıkmasında Grotius’un görüşlerine dikkat çekilebilir. Grotius, **The Free Sea**, s. 20 vd. ve s. 77 vd.

⁸⁷¹ David J. Bederman, “The Sea”, **The Oxford Handbook of the History of International Law**, Bardo Fassbender/Anne Peters (eds.), Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 366-369.

Bu ilkenin ön plana çıkmasında Grotius’un düşüncelerine muhalefet eden Selden’in görüşlerine dikkat çekilebilir. Selden’a göre deniz alanları uygulamada neredeyse kara alanları kadar sahiplenilebilir. Bu kapsamda denizlerdeki bölümsel sahiplenmelerin uzun zamandır süregelen bir işgal geleneği üzerine kurulduğunu ifade etmektedir. Bkz. John Selden, **Mare Clausum: Of the Dominion, or, Ownership of the Sea**, Marchamont Nedham (çev.), Second Printing, New Jersey: The Lawbook Exchange, 2009. Eserin aslı için bkz. John Selden, **Mare Clausum**, 1635.

⁸⁷² Bu konuda *De Vattel*’in görüşlerine dikkat çekilebilir. *De Vattel* bu ilkenin sıkı sıkıya uygulanmasına değil; yalnızca kıyı devletlerinin güvenlikleri açısından belli konularda politikalar belirlemesini sağlayacak bir egemenlik alanı oluşturmaya yönelik bir anlayışa sıcak bakmaktadır. Bkz. Emer de Vattel, **The Law of Nations, Or, Principles of the Law of Nature, Applied to the Conduct and Affairs of Nations and Sovereigns, with Three Early Essays on the Origin and Nature of Natural Law and on Luxury**, Béla Kapossy/Richard Whatmore (eds.), Indianapolis: Liberty Fund, 2008, s. 252-258, §287-295. Eserin aslı için bkz. Emer de Vattel, **Le droit des gens, ou Principes de la loi naturelle appliqués à la conduite et aux affaires des nations et des souverains**, 1758.

Ancak *De Vattel* tarafından yapılan ikili ayrımın çarpıştığı sınır çizgisinin karasuları ile açık denizler olduğuna değinilmesi gerekir. Tanaka bu yöndeki ayrımın benzer şekilde Bering Denizi Kararı’nda da yer bulduğunu belirtmektedir. Bkz. Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 24-25.

devam eden ve deniz alanları üzerinde farklı “egemen haklar”ın bulunduğu parçalı düzenin oluşmasına zemin hazırlanmıştır.⁸⁷³

Denizlerin korunması ise zamanla denizleri kullanmadaki artışın yarattığı kirliliğin, gıda kaynağı olarak denizlerdeki canlı kaynakların tüketiminde sürdürülebilirliğin sağlanması gereğinin ve deniz ekosisteminin dengesi ile denizlerdeki biyolojik çeşitliliğin bozulmasının sonucu olarak ön plana çıkmıştır.⁸⁷⁴ Özellikle teknolojinin gelişmesine binaen deniz alanlarının daha kolay erişilebilir hale gelmesiyle denizlerdeki tehlikeli faaliyetlerin ve Sanayi Devrimi sonrasında Dünya’nın doğal kaynaklarının endüstriyel tüketimi sürecinde hammadde ihtiyacının artması nedenleriyle deniz alanlarındaki doğal kaynakları elde etme çabası içerisinde sürüklenen devletlerin faaliyetleri denizlerde kirliliğe yol açmış; artan nüfusla birlikte artan gıda ihtiyacı için yapılan ticari amaçlı avlanmalar nedeniyle denizlerdeki canlı kaynaklar azalmıştır. Bu durum denizlerin korunması konusunda uluslararası deniz hukukunda öncelikle denizlerin kirletilmesine ve canlı doğal kaynakların tüketilmesine karşı önlem alma amacına yönelmesine sebep olmuştur. Bu amaç doğrultusunda gelişen denizlerin korunması anlayışında, denizlerin sahip olduğu çevresel özelliklerin korunarak insanlık için sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına dikkat edilmesi ve denizlerin ortak bir değer olarak geleceğe sağlıklı bir şekilde aktarılması üzerinde durulmuştur. Böylece gelecek kuşakların denizleri temiz ve sürdürülebilir şekilde kullanabilmesi sağlanacaktır.⁸⁷⁵ Dolayısıyla korumanın bir yönüyle kullanma amacına hizmet ettiği söylenebilir. Uluslararası hukukta insanlığın ortak mirası kavramının ortaya çıkmasında da denizlerdeki kullanma-koruma dengesinin sağlanabilmesi üzerine yaşanan çekişmenin kayda değer bir payı

⁸⁷³ Bu yeni çekişmelerin sonucu olarak ise kıta sahanlığı, bitişik bölge, balıkçılık bölgesi ve münhasır ekonomik bölge gibi alanlar ortaya çıkmıştır.

Bu nedenle tarihsel süreç içerisinde açık denizin kamusal algılanışının dönüşmesi ile açık deniz olarak bilinen alan aşamalı olarak azalmıştır. Bkz. Kıvılcım, **Uluslararası Kamu Hukukunda...**, s. 7.

⁸⁷⁴ Denizlerin çevresel işlevine hizmet eden yüz olarak da görülebilecek (Bkz. “*Uluslararası Deniz Hukukunun Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Çevre ve İklim Değişikliği*” başlığı, s. 200.) denizlerin korunmasının öğretide bu kapsamda deniz çevresinin korunması, deniz canlı kaynaklarının korunması ve deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması üzerinden üç başlık altında incelendiği görülmektedir. Bkz. Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 459, 506 ve 548; Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 281, 322 ve 404.

Bu üç başlıktan ilki olan deniz çevresinin korunması kirlilik odaklı düzenlemeler üzerinden şekillenmektedir.

⁸⁷⁵ Bu yönden çalışmanın ilk bölümünde de ele alınan ve uluslararası çevre hukukunda sıklıkla yer bulmaya başlayan sürdürülebilir kalkınma kavramının uluslararası deniz hukukunda koruma konusunda ele alınacak konuların içerisine dahil olan bir kavram olduğu görülebilir.

bulunmaktadır.⁸⁷⁶ Ayrıca her ne kadar uluslararası andlaşmalarda biyolojik çeşitliliğin korunması ve iklim değişikliği kapsamında değerlendirilse bile insanlığın ortak kaygısı kavramının da daha geniş bir bakış açısıyla bu kaygılar dahilinde denizler için de uygulanması mümkün görünmektedir.⁸⁷⁷

Bu yönlerden düşünüldüğünde günümüzde uluslararası toplumdaki ilişkiler açısından uluslararası deniz hukukunun işlevsel olarak ekonomik ve çevresel olmak üzere iki yüzünün bulunduğu söylenebilir. Bu nedenle gerek kullanma gerek koruma yönünden, devletlerin yetki alanlarına göre farklı yaklaşımlar içerisinde ileri sürülen uygulamaların, denizlerin ekonomik ve çevresel işlevi açısından mutabakat içerisinde yürütülmesinin önem arz ettiği belirtilmektedir.⁸⁷⁸ Belirtilen iki işlev arasındaki dengeğin gözetilmesi uluslararası deniz hukukunun temel amacı olmalıdır.

Uluslararası deniz hukukunda son dönemde yaşanan gelişmeler ve yapılan uluslararası düzenlemeler göz önüne alındığında denizlerin ekonomik işlevi ile çevresel işlevinin dengesinin gözetilmesi gereğine yönelik eğilimin daha çok ortaya koyulduğu söylenebilir. Bu noktada kapsamı deniz çevresi⁸⁷⁹ olarak belirlenen çevreye ilişkin uluslararası hukuk kuralları da uluslararası deniz hukukunun genel gelişimine paralel şekilde parçalı ve dağınık bir görünüme sahip karmaşık bir andlaşmalar ağı içinde gelişmiştir.⁸⁸⁰ Ancak her ne kadar parçalı ve dağınık bir yapı bulunsu da özellikle BMDHS ile deniz çevresinin korunması konusunda daha geniş kapsamlı ve küresel düzenlemeler yapılmış; deniz çevresinin korunmasına yönelik diğer uluslararası andlaşmalar bakımından BMDHS’de yer alan ilgili düzenlemeler bir temel çerçeve teşkil etmiştir.⁸⁸¹ Bu nedenle mevcut çalışma içerisinde çevre ve iklim değişikliği ile uluslararası deniz hukuku ilişkisinin tarihsel bağlantısını

⁸⁷⁶ Bkz. Kıvılcım, **Uluslararası Kamu Hukukunda...**, s. 7 vd.

⁸⁷⁷ Bu yolla denizler açısından UYYDA’da biyolojik çeşitliliğin korunması veya iklim değişikliği karşısında denizlerin bütünlüğü gibi konuların insanlığın ortak kaygısı olarak yorumlanabileceği belirtilmektedir. Chelsea Bowling/Elizabeth Pierson/Stephanie Ratté, “The Common Concern of Humankind: A Potential Framework for a New International Legally Binding Instrument on the Conservation and Sustainable Use of Marine Biological Diversity in the High Seas”, https://www.un.org/depts/los/biodiversity/prepcom_files/BowlingPiersonandRatte_Common_Concern.pdf, (Erişim Tarihi: 15.12.2020), s. 14-15.

⁸⁷⁸ Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 4-5.

⁸⁷⁹ Deniz çevresi kavramının kapsamı hakkında bkz. “Okyanus ve Deniz Terimleri ile Deniz Çevresi Kavramının Kapsamı – Denizler ve Deniz Çevresi İklim Sisteminin Parçası Mıdır?”, s. 227-230.

⁸⁸⁰ Şule Anlar Güneş, “Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi ve Deniz Çevresinin Korunması”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 56, Sayı: 2, 2007, s. 3.

⁸⁸¹ Nitekim BMDHS’de devletlerin, deniz çevresinin korunmasına ve muhafazasına ilişkin olarak özel sözleşmelerden doğan yükümlülüklerini BMDHS’nin genel ilkeleri ve amaçları ile bağdaşır bir şekilde yerine getireceği düzenlenmiştir. Bkz. BMDHS m. 237(2).

incelerken, BMDHS'nin uluslararası deniz hukukunda ağırlıklı olarak uygulanması ve bu alandaki en son genel çerçeve nitelikli uluslararası andlaşma olması göz önünde bulundurularak; başlıklandırma açısından BMDHS'ye bağlı bir ayırım yapılacaktır.

A. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Öncesindeki Dönem (...-1982): Uluslararası Deniz Hukukunun İlk Düzenlemelerinin ve Gelişmelerinin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı

BMDHS öncesindeki dönemde uluslararası deniz hukuku kodifikasyon çalışmaları açısından ilki MC döneminde, diğer üçü BM döneminde olmak üzere dört tane girişimden bahsedilebilir.⁸⁸² Bu çalışmalardan ilki olan 1930 tarihli Lahey Kodifikasyon Konferansı (*Conference for the Codification of International Law Held at The Hague*)⁸⁸³ gerçekleşmeden önce 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında uluslararası deniz hukukunu ilgilendiren uluslararası belgeler, devletlerin arasındaki uyuşmazlıkların çözümü ve çatışmaların engellenmesi ile yürütülmesi üzerine olan kuralların denizler üzerindeki uygulamalarına yönelik olmuştur. 1856 yılında yapılan Paris Kongresi'nin (*Congress of Paris*) bildirisi⁸⁸⁴ ile 1899 ve 1907 tarihli Lahey

⁸⁸² MC döneminde yapılan 1930 tarihli Lahey Kodifikasyon Konferansı'nda uluslararası deniz hukuku kapsamında karasuları konusu dışında vatandaşlık ile yabancı kişilere ve mallara verilen zararlardan devletin sorumluluğu konuları da gündemdedir. (Bkz. Crawford, **State Responsibility: The General Part**, s. 30-31) Ancak Konferans karasuları genişliği konusunda devletler arasında yaşanan uyuşmazlıklar sebebiyle sonuçlandırılmamıştır. Konferans hakkında bkz. League of Nations, **Acts of the Conference for the Codification of International Law Held at The Hague from March 13th to April 12th, 1930**, Vol. 1, Plenary Meetings, [C. 351. M. 145. 1930. V.], https://biblio-archive.unog.ch/Dateien/CouncilMSD/C-351-M-145-1930-V_EN.pdf (Erişim Tarihi: 16.12.2020), s. 5. Ayrıca bkz. <https://legal.un.org/ilc/league.shtml> (Erişim Tarihi: 06.09.2022).

BM kapsamındaki toplantılar ise yalnızca uluslararası deniz hukuku konularını içermektedir. 1958 tarihli Birinci Deniz Hukuku Konferansı (*The First UN Conference on the Law of the Sea*), 1960 tarihli İkinci Deniz Hukuku Konferansı (*The Second UN Conference on the Law of the Sea*), 1973-1982 yılları arasında yapılan Üçüncü Deniz Hukuku Konferansı (*The Third UN Conference on the Law of the Sea*) olarak sayılabilir. Bu toplantılar hakkında bilgi için bkz. https://legal.un.org/diplomaticconferences/1958_los/; https://legal.un.org/diplomaticconferences/1960_los/; https://legal.un.org/diplomaticconferences/1973_los/ (Erişim Tarihleri: 16.12.2020).

⁸⁸³ Bu konferansa Türkiye dahil 47 devlet katılmıştır. Bkz. League of Nations, **Acts of the Conference for the Codification of International Law...**, s. 6-13. Ayrıca bkz. <https://legal.un.org/ilc/league.shtml> (Erişim Tarihi: 06.09.2022).

⁸⁸⁴ Bu bildiri ile korsanlık yasaklanmış, savaş sırasında tarafsız gemilerdeki düşman malları ile düşman gemilerdeki tarafsız devletlere ait malların dokunulmazlığı kabul edilmiş, deniz ablukasının etkinliği konusunda ilkeler belirlenmiştir. Bkz. Charles H. Stockton, "The Declaration of Paris", **The American Journal of International Law**, Vol. 14, No. 3, July 1920, s. 356.

Konferansları (*The Hague Conventions*)⁸⁸⁵ bu konudaki ilk adımlar olarak görülebilir. Bunlar dışında kanallar, seyrüsefer özgürlükleri ve su altı kablolarının korunması ile ilgili uluslararası çalışmalar da yapılmıştır.⁸⁸⁶ 1873 yılında kurulmuş olan UHD'nin raporları ve çalışma tutanakları,⁸⁸⁷ yine 1873 yılında kurulmuş olan Uluslararası Hukuk Enstitüsü'nün [*Institut de Droit International – IDI (fr.)*, *Institute of International Law – IIL (ing.)*] çalışmaları⁸⁸⁸ ve Harvard Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin çalışmaları⁸⁸⁹ da bilimsel katkıları ile kendilerinden sonra yapılacak olan uluslararası deniz hukuku kodifikasyon çalışmalarında kullanılan belgeler

⁸⁸⁵ Lahey Konferansları sonucunda pek çok uluslararası andlaşma hazırlanmıştır. Bunlardan 1899 Sözleşmeleri 3 tanedir:

- I Numaralı Uluslararası Uyuşmazlıkların Barışçı Yollarla Çözümüne İlişkin Sözleşme,
- II Numaralı Kara Savaşındaki Hukuka ve Teamüllere İlişkin Sözleşme,
- III Numaralı 1864 tarihli Cenevre Sözleşmesinin Deniz Savaşına Uyumuna İlişkin Sözleşme.

1907 Sözleşmeleri ise 13 tanedir:

- I Numaralı Uluslararası Uyuşmazlıkların Barışçı Yollarla Çözümüne İlişkin Sözleşme,
- II Numaralı Sözleşme Borçlarının Ödenmesinde Kuvvet Kullanmanın Sınırlanmasına İlişkin Sözleşme,
- III Numaralı Muhasamatın Başlamasına İlişkin Sözleşme,
- IV Numaralı Kara Savaşındaki Hukuka ve Teamüllere İlişkin Sözleşme,
- V Numaralı Kara Savaşında Tarafsız Güçlerin ve Kişilerin Haklarına ve Yükümlülüklerine İlişkin Sözleşme,
- VI Numaralı Muhasamatın Başlangıcında Düşman Ticaret Gemilerinin Statüsüne İlişkin Sözleşme,
- VII Numaralı Ticaret Gemilerinin Savaş Gemilerine Dönüştürülmesine İlişkin Sözleşme,
- VIII Numaralı Otomatik Denizaltı Müsademeli Mayınların Döşenmesine İlişkin Sözleşme,
- IX Numaralı Savaşta Deniz Kuvvetlerinin Bombardımanına İlişkin Sözleşme,
- X Numaralı Cenevre Sözleşmelerinin İlkelerinin Deniz Savaşına Uydurulmasına İlişkin Sözleşme,
- XI Numaralı Deniz Savaşında Zapt Hakkının Kullanılmasına Dair Bazı Sınırlamalara İlişkin Sözleşme,
- XII Numaralı Uluslararası Ganimet Mahkemesi Kurulmasına İlişkin Sözleşme,
- XIII Numaralı Deniz Savaşı Sırasında Tarafsız Devletlerin Haklarına ve Yükümlülüklerine İlişkin Sözleşme.

İlgili andlaşmaların isimlerinin çevirisi konusunda ayrıca bkz. Ayşe Nur Tütüncü, **İnsancıl Hukuka Giriş**, 2. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2012, s. 5-8 ve s. 13.

⁸⁸⁶ Kanallarla ilgili olarak 1888 yılında Süveyş Kanalı konusunda yapılan İstanbul Sözleşmesi ile 1903 yılında Panama Kanalı konusunda yapılan Hay-Bunau-Varilla Andlaşması bulunmaktadır. İstanbul Andlaşması'nın metni için bkz. "The Text of the Constantinople Convention of 1888: Free Navigation of the Suez Canal", **Current History**, Vol. 31, No. 183, University of California Press, November, 1956, s. 306-308; Hay-Bunau-Varilla Andlaşması'nın metni için bkz. Convention for the Construction of a Ship Canal (Hay-Bunau-Varilla Treaty), November 18, 1903 https://avalon.law.yale.edu/20th_century/pan001.asp (Erişim Tarihi: 16.12.2021).

Seyrüsefer özgürlükleri ile ilgili olarak Vaşington, Londra ve Brüksel gibi kentlerde 1889 yılından 1930 yılına kadar pek çok konferans düzenlenmiştir. Bkz. United Nations, **Documents on the Development and Codification of International Law**, Supplement to American Journal of International Law, Volume 41, No. 4, October, 1947, s. 34 https://legal.un.org/ilc/documentation/english/ASIL_1947_study.pdf (Erişim Tarihi: 16.12.2020).

Ayrıca 1884 yılında su altındaki telgraf kablolarının korunması ile ilgili bir sözleşme yapılmıştır. Sözleşmenin metni için bkz. **1884 Convention for the Protection of Submarine Telegraph Cables** <https://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/formidable/18/1884-Convention-for-the-Protection-of-Submarine-Telegraph-Cables.pdf> (Erişim Tarihi: 16.12.2020).

⁸⁸⁷ Bu çalışmalar karasuları, deniz kirliliği, deniz dibi ve kaynakları, uluslararası su yolları, derin deniz dibi madenciliği, deniz haydutluğu ve liman devletinin yetkileri konularındadır.

⁸⁸⁸ Bu çalışmalar uluslararası su yolları, açık denizlerin hukuki rejimi, ticaret gemilerinin rejimi, deniz altı kabloları, deniz kaynakları, karasuları ve iç sular, deniz çevresinin kirliliği konularındadır.

⁸⁸⁹ Bu çalışmalar karasuları ve deniz haydutluğu konularındadır.

olmuştur.⁸⁹⁰ Bu dönemde Milletler Cemiyeti Misakı (*The Covenant of the League of Nations*)⁸⁹¹ 23. maddesinde yer alan “MC üyelerinin seyrüsefer ve transit geçiş serbestliği ile ticaretten eşit yararlanmalarını sağlamak ve bunları devam ettirme amacı”na yönelik bazı düzenlemeler⁸⁹² yapılmasının yanı sıra deniz çevresinin korunmasına yönelik ilk girişim olan Petrol ve Türevleri ile Seyre Açık Suların Kirlenmesine İlişkin Ön Konferans (*Preliminary Conference on Oil Pollution of Navigable Waters*)⁸⁹³ gerçekleşmiştir. 1926 yılında yapılan bu Konferans imzaya açılmamış ve başarıya ulaşmamış olsa bile deniz çevresinin çok taraflı andlaşmalar ile korunması konusunda atılmış olan önemli bir adımdır.⁸⁹⁴ Kodifikasyon çalışmalarına konu olacak bu çalışmalar dışında ilgili dönemde verilmiş olan 1893 tarihli Bering Denizi Kararı denizlerdeki canlı kaynakların kullanımı ve korunması açısından uluslararası deniz hukukunu ilgilendiren bir karar olarak dikkat çekmektedir.⁸⁹⁵ Yine 20. yüzyılın başında özellikle balıkçılıkla ilgili bilimsel araştırmaları ve uluslararası iş birliğini sağlamaya yönelik olan, denizlerdeki canlı kaynakların yönetimine ilişkin, kuruluşların da mevcut olduğunu belirtmek gerekir.⁸⁹⁶

Görüldüğü üzere 1945 yılında BM’nin kurulması öncesinde uluslararası deniz hukukuna ilişkin çalışmalarda ve düzenlemelerde çevreyle doğrudan ilişki çok azdır. Bu nedenle deniz ile çevrenin ilişkisine yönelik değerlendirmelerin, Trail Tasfiyehanesi Kararı ile ortaya konan devletlerin ülkesi aracılığıyla başka devletlere zarar vermeme ilkesi gibi bir örneğin de verilebileceği, uluslararası çevre hukukuna

⁸⁹⁰ Bkz. R. R. Churchill/A. V. Lowe, *The law of the sea*, Manchester: Manchester University Press, 1988, s. 11-12; Özman, *Deniz Hukuku I*, s. 31.

Bu belgelerde deniz kirliliği konusunda ortaya çıkan içerik, uluslararası deniz hukukunda deniz çevresinin korunması konusundaki daha sonraki uluslararası girişimlerde kullanılacak erken dönem kaynakları olarak dikkat çekmektedir.

⁸⁹¹ Bundan sonra mevcut çalışmada MC Misakı olarak kısaltılacaktır.

League of Nations, *The Covenant of the League of Nations (Including Amendments adopted to December, 1924)*, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp (Erişim Tarihi: 15.05.2020).

⁸⁹² İlgili belgeler hakkında bilgi için bkz. Özman, *Deniz Hukuku I*, s. 32.

⁸⁹³ Konferans hakkında bilgi için bkz. “Preliminary Conference on Oil Pollution of Navigable Waters”, *The American Journal of International Law*, Vol. 20, No. 3, Cambridge University Press, July 1926, s. 555-557.

⁸⁹⁴ 1954 yılında yapılacak olan petrol kaynaklı kirlenmeye ilişkin sözleşmenin geçmişini bu konferansta görmek mümkündür. 1954 tarihli sözleşme için bkz. s. 204, dn. 899 ve 900.

⁸⁹⁵ Bering Denizi Kararı hakkında bkz. “*Stokholm Konferansı Öncesindeki Dönem (...-1972): Uluslararası Çevre Hukukunun İlk Işıkları ve Birleşmiş Milletler’in Kurulmasının İklim Sorunlarının Bilimsel Kökenleri Konusundaki Çalışmalara Etkisi*” başlığı, s. 20, dn. 70.

⁸⁹⁶ Bkz. Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, *Principles of International...*, s. 520-521.

ilişkin genel kurallar ve teamüller üzerinden yorumlandığının söylenebileceği belirtilmektedir.⁸⁹⁷

BM'nin kurulması sonrasında BM Şartı'nın 13. maddesi ile Genel Kurul'a verilen "uluslararası hukukun tedvini ve tedrici geliştirilmesi" görevinin yerine getirilmesini sağlamak üzere kurulan UHK'nin gündemindeki konulardan biri de uluslararası deniz hukuku olmuştur.⁸⁹⁸ UHK'nin kuruluşundan itibaren yapılan uluslararası deniz hukukunun farklı konularına ilişkin bu çalışmalar zamanla deniz konusunda bir uluslararası andlaşmalar taslağı halini alan metinlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. UHK'nin bu konudaki çalışmaları devam ederken 1926 yılında petrol ve türevleri yoluyla denizlerin kirletilmesi hakkında sonuca erdirilemeyen girişimin 1954 tarihli Petrol ve Türevleri Yoluyla Deniz Kirliliğinin Önlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme (*International Convention for the Prevention of Pollution of the Sea by Oil – OILPOL*)⁸⁹⁹ ile nihayete erdiği de belirtilmelidir.⁹⁰⁰

UHK'nin 1950'li yıllarda yaptığı çalışmalar ile ortaya çıkan metinler 1958 yılında yapılan Birinci Deniz Hukuku Konferansı'nda (*The First UN Conference on the Law of the Sea*) gündeme alınmıştır. Konferansın sonunda hepsi konferansın yapıldığı yer olan Cenevre ile anılan Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi (*Convention on the Territorial Sea and the Contiguous Zone*)⁹⁰¹, Açık Denizler Sözleşmesi (*Convention on the High Seas*)⁹⁰², Açık Denizlerde Balıkçılık ve Canlı Kaynakların Korunması Sözleşmesi (*Convention on Fishing and Conservation of the Living Resources of the High Seas*)⁹⁰³, Kıta Sahaneliği Sözleşmesi (*Convention on the Continental Shelf*)⁹⁰⁴ olmak üzere dört tane andlaşma ve Uyuşmazlıkların Mecburi Çözümünü İlgilendiren İhtiyari İmza Protokolü (*Optional Protocol of Signature*

⁸⁹⁷ Tanaka'ya göre bu durum deniz çevresinin korunması konusundaki devlet uygulamalarının azlığından kaynaklanmaktadır. Bkz. Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 329-330.

⁸⁹⁸ Özman, **Deniz Hukuku I**, s. 33.

⁸⁹⁹ United Nations, **Treaty Series**, vol. 327, s. 3 vd.

⁹⁰⁰ 1954 yılında akdedilen Denizin Petrol ve Türevleri ile Kirlenmesinin Önlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme 1962, 1969 ve 1971 yıllarında güncellenmiş; 1973 yılında ise yerine yeni bir sözleşme yapılmıştır. 1962, 1969 ve 1971 yılında akdedilen değişiklikler hakkında bkz. Ayşe Nur Tütüncü, **Gemi Kaynaklı Deniz Kirlenmesinin Önlenmesi, Azaltılması ve Kontrol Altına Alınmasında Devletin Yetkisi**, 3. Bası, İstanbul: Beta Basım Yayım, 2015, s. 33-35. 1973 yılında akdedilen bu sözleşme için bkz. s. 207. dn. 915.

⁹⁰¹ United Nations, **Treaty Series**, vol. 516, s. 205 vd.

⁹⁰² United Nations, **Treaty Series**, vol. 450, s. 11 vd.

⁹⁰³ United Nations, **Treaty Series**, vol. 559, s. 285 vd.

⁹⁰⁴ United Nations, **Treaty Series**, vol. 499, s. 311 vd.

Concerning the Compulsory Settlement of Disputes)⁹⁰⁵ yapılmıştır.⁹⁰⁶ Bunlara ek olarak açık denizlerde nükleer denemeler, açık denizlerin radyoaktif maddeler tarafından kirletilmesi, balıkçılığın korunması, koruma tedbirleri hakkında iş birliği, deniz yaşamına verilen insan kaynaklı zararlar, kıyı balıkçılığı, tarihi sular, ikinci bir Deniz Hukuku Konferansı yapılması ve UHK'ye yaptığı çalışmalar karşılığında duyulan şükranın belirtilmesi konusunda dokuz tane karar alınmıştır.⁹⁰⁷

1958 Sözleşmelerinde denizlerin kullanılması sırasında korunmasına da dikkat edilmesine ve kullanma-koruma dengesinde özellikle deniz canlı kaynaklarının korunmasına ilişkin bazı düzenlemelere yer verilmiştir. Bunlardan Açık Denizler Sözleşmesi'nin 2. maddesi karasuları ve içsular dışında kalan alanlarda “özgürlüğün kullanılmasında diğer devletlerin menfaatleri göz önünde bulundurularak tüm devletler tarafından uygulanacak” olan balıkçılık özgürlüğünü tanıırken; Kıta Sahanlığı Sözleşmesi 5. maddesi ile kıyı devletlerine kıta sahanlığı üzerindeki açık denizler olarak nitelendirilen suların hukuki statüsünü etkilemeden doğal kaynakların araştırılması ve kullanılması için 2. maddesinde tanınan egemenlik haklarının kullanımında balıkçılığın veya denizin canlı kaynaklarının haksız bir müdahaleye uğramaması gerektiği belirtilmiştir. Buna ek olarak, Açık Denizlerde Balıkçılık ve Canlı Kaynakların Korunması Sözleşmesi, açık denizlerde canlı kaynakların sürdürülebilir kullanımı konusunda yapılmış olup; 3. ve 4. maddesi ile deniz canlı kaynaklarını koruma konusunda ilk kez küresel düzeyde bir yükümlülüğü taraf devletlerin vatandaşlarına yönelik alacağı önlemlerle uygulamasına yönelik düzenlenmiştir.⁹⁰⁸ Denizlerdeki canlı kaynakların korunmasına ilişkin yukarıda sayılan düzenlemeler bir kenara bırakılacak olursa, Açık Denizler Sözleşmesi'nin 24. ve 25. maddesinde yer alan petrol ve türevleri ile radyoaktif atıklar kaynaklı deniz kirliliğini önlemek için devletlere getirilen genel yükümlülükler haricinde deniz çevresinin korunması konusunun Birinci Deniz Hukuku Konferansı'nda çok fazla dikkat çekmediği belirtilmektedir.⁹⁰⁹

⁹⁰⁵ United Nations, **Treaty Series**, vol. 450, s. 169 vd.

⁹⁰⁶ 1958 Sözleşmeleri olarak adlandırılacak bu sözleşmeler halen yürürlükte. Bununla birlikte, 1982 tarihinde yapılan BMDHS 1958 Sözleşmelerinde yer alan eski hükümlerin çoğunun yerini almıştır. Türkiye 1958 Sözleşmelerinin hiçbirine taraf değildir.

⁹⁰⁷ United Nations, **United Nations Conference on the Law of the Sea, Official Records, Vol. II: Plenary Meetings: Summary records of meetings and Annexes (Geneva, 24 February–27 April 1958)**, https://legal.un.org/diplomaticconferences/1958_los/docs/english/vol_2.pdf (Erişim Tarihi: 22.04.2021); **A/CONF.13/L.56**, Resolutions adopted by the Conference, 23-27.04.1958, s. 143-145.

⁹⁰⁸ Bkz. Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 283.

⁹⁰⁹ Churchill/Lowe, **The law of the sea**, s. 246.

1958 yılında yapılan Birinci Deniz Hukuku Konferansı'nda alınan karar doğrultusunda 1960 yılında İkinci Deniz Hukuku Konferansı (*The Second UN Conference on the Law of the Sea*) yapılmış; ancak bu Konferans, toplanma nedenlerine (karasularının genişliği konusunun karara bağlanması gibi) hizmet edecek herhangi bir sonuç elde edilemeden, başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁹¹⁰ Buna rağmen uluslararası deniz hukukunun çeşitli yönlerine ilişkin belirsizliklerin belli kurallara bağlanması yönündeki iradenin ortadan kalktığını söylemek mümkün değildir. Nitekim 1960'lı yılların ortasından itibaren devletlerin doğal kaynaklara olan ihtiyaçlarının artması ile kara ülkelerindeki kaynakların yetersiz kalması, teknolojik gelişmelerin deniz yatağı ve altındaki kaynakların⁹¹¹ kullanılması ile işletilmesine olanak sağlaması, deniz gemi trafiğinin ve balıkçılık faaliyetlerinin artması, bağımsızlığına yeni kavuşmuş devletlerin ülkelerini denizler yönünde genişletmeyi arzu ettikleri için eski kuralları tanımak istememesi, deniz doğal kaynaklarının gelişmiş ülkeler tarafından yağmalanmasının ve tüketilmesinin önlenmesi, devletlerin deniz alanları üzerinde artan egemenlik iddialarının kurallara bağlanması, kıta sahanlığının dış sınırına ilişkin belirlenen ölçütlerin hızla gelişen teknoloji karşısında anlamını yitirdiği gerekçesiyle bu ölçütlerin değiştirilmesi, takımda devletlerine ait deniz alanlarının belirlenmesi, zararsız geçişin tanımlanarak karasularının genişliğinin belirlenmesi, denizlerdeki bilimsel araştırma faaliyetlerinin tabi olacağı hukuksal rejimin belirlenmesi ve deniz çevresindeki kirliliğin önlenmesinin ve azaltılmasının sağlanmak istenmesi gibi ihtiyaçların genel nitelikli bir uluslararası andlaşmayla giderilmesi yönündeki gereklilik ortaya çıkmıştır.⁹¹² Bu ihtiyaçların hepsi 1973-1982 yılları arasında gerçekleştirilen Üçüncü Deniz Hukuku Konferansı (*The Third UN Conference on the Law of the Sea*) sırasında dile getirilmiş; Üçüncü Deniz Hukuku Konferansı, uluslararası deniz hukukunun gelişiminde bir dönüm noktası olarak kabul edilen BMDHS'nin metninin kabulü ile sonuçlanmıştır.

Birnie/Boyle/Redgwell'e göre de 1958 Cenevre Sözleşmelerinde deniz çevresinin korunması konusuna özel olarak önem verilmemiştir. Bkz. Birnie/Boyle/Redgwell, International Law..., s. 386.

⁹¹⁰ Tanaka, *The International Law of the Sea*, s. 31.

⁹¹¹ Nitekim bu alanların bakır, manganez, kobalt ve nikel içeren maden yumruları ve hidrokarbürler bakımından çok zengin oldukları ortaya çıkmıştır.

⁹¹² Hatice Ilgaz, "Denizde Bilimsel Araştırmaların Uluslararası Hukukta Düzenlenmesi İhtiyacının Ortaya Çıkışı", *Journal of Naval Science and Engineering*, 2009, Vol. 5, No. 1, s. 42-43.

1958 yılından BMDHS'nin yapılmasına kadar geçen tüm bu süreç içerisinde uluslararası çevre hukukuna ilişkin gelişmelerin yansımalarının uluslararası deniz hukukunu etkilediği söylenebilir. Özellikle Stokholm Konferansı'nın hazırlık çalışmaları sırasında kurulan Birleşmiş Milletler Deniz Kirliliğinin Bilimsel Yönlerini Araştırma Grubu [*Joint Group of Experts on Scientific Aspects of Marine Pollution – GESAMP (ing.)*]⁹¹³ çalışmalarının sonucunda ve 1948 yılında kurulan UDÖ ile Stokholm Konferansı sonucunda kurulan BMÇP öncülüğünde deniz çevresinin kirliliğe karşı korunması öncelikli gündem maddesi haline gelmiştir. Böylece uluslararası çevre hukukunun temellendirildiği 1970'li yıllarla birlikte deniz çevresinin korunmasında özellikle deniz kirliliğine neden olan farklı kaynakları temel alan veya bölgesel yaklaşımlar içeren uluslararası andlaşmalar yapılmaya başlanmıştır.⁹¹⁴ Özellikle 1972 yılı öncesi döneme işaret eden 1954 tarihli Petrol ve Türevleri Yoluyla Deniz Kirliliğinin Önlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme'ye getirilen 1962, 1969 ve 1971 tarihli değişiklikler bir kenara bırakılacak olunursa, denizlerde çevrenin korunmasına ilişkin düzenlemelerin çeşitlenme yoluyla gelişimi tarih olarak Stokholm Konferansı'ndan sonrasına denk gelmektedir. Bahsedilen dönemi temsil eden düzenlemelere 1954 tarihli Petrol ve Türevleri Yoluyla Deniz Kirliliğinin Önlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin yerine 1973 yılında akdedilen Gemi Kaynaklı Kirliliğin Önlenmesine İlişkin Milletlerarası Sözleşme (*International Convention for the Prevention of Pollution From Ships – MARPOL*)⁹¹⁵

⁹¹³ Grup hakkında bilgi için bkz. <http://www.gesamp.org/> (Erişim Tarihi: 02.11.2021).

⁹¹⁴ Tanaka BMDHS'ye kadarki süreçte yapılan uluslararası andlaşmaları deniz kirliliğine neden olan farklı kaynakları temel alan andlaşmalar, bölgesel yaklaşımlar içeren andlaşmalar ve hem kirlilik kaynağını hem de bölgesel yaklaşımı bir arada içeren andlaşmalar olarak üçe ayırmıştır. Bkz. Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 262.

Churchill/Lowe BMDHS dışındaki deniz kirliliğine yönelik andlaşmaları genel, bölgesel ve iki taraflı olmak üzere üç kategoriye ayırmıştır. Bkz. Churchill/Lowe, **The law of the sea**, s. 246.

Tütüncü de uluslararası andlaşmaları çok taraflı ve iki taraflı olarak ayırmış; çok taraflı andlaşmaları ise evrensel veya bölgesel olarak iki gruba ayırmıştır. Bkz. Tütüncü, **Gemi Kaynaklı...**, s. 27.

⁹¹⁵ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1340, s. 154 vd.

1967 yılında yaşanan *Torrey Canyon* faciasının etkisiyle gemiler konusunda alınacak tedbirler sıkılaştırılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamdaki çalışmaları içeren ve 1973 yılında toplanan Deniz Kirlenmesine İlişkin Konferans sonucunda kabul edilen bu Sözleşme, 1954 Sözleşmesi'nde olduğu gibi sadece petrol ve türevlerinin neden olduğu deniz kirliliği ile sınırlı olan kurallara yer vermemiş deniz çevresinin petrol ve türevleri ile diğer zararlı maddelerle iradi olarak kirlenmesinin ortadan kaldırılması ve bu maddelerin kazalar neticesinde denize dökülmesinin en az seviyeye indirilmesi konusunda küresel kurallar getirildiği; böylelikle, boşaltım dışındaki gemi kaynaklı bütün iradi kirlilik şekillerine ile değinilmiş olduğu belirtilmiştir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Tütüncü, **Gemi Kaynaklı...**, s. 36 vd.

BMDHS'nin metninin kabulünden sonra yürürlüğe giren Gemi Kaynaklı Kirliliğin Önlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin yine BMDHS'nin metninin kabul edildiği tarihten sonra petrol ve türevleri yoluyla kirlenmenin önlenmesi konulu Ek I'i 1983 yılında; dökme zehirli sıvı maddelerle kirlenmenin kontrolü konulu Ek II'si 1983 yılında; ambalajlı, konteynerle, tankla veya vagonla taşınan

ve bu Sözleşmeye ilişkin 1978 tarihli Protokol⁹¹⁶, 1972 tarihli Atıkların ve Diğer Maddelerin Boşaltımı Yoluyla Deniz Kirliliğinin Önlenmesi Sözleşmesi (*Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter*)⁹¹⁷ ile bölgelere özgü andlaşmaların⁹¹⁸ yanı sıra Oslo’da yapılan 1972 tarihli Gemilerden ve Uçaklardan Boşaltım Yoluyla Deniz Kirliliğinin Önlenmesi Sözleşmesi (*Prevention of Marine Pollution by Dumping from Ships and Aircraft*)⁹¹⁹ ile Paris’te yapılan 1974 tarihli Kara Kökenli Kaynaklardan Deniz Kirliliğinin Önlenmesine İlişkin Sözleşme (*Convention for the Prevention of Marine Pollution from Land-Based Sources*)⁹²⁰ da örnek olarak verilebilir.⁹²¹ Ancak BMDHS öncesindeki bu dönemde iklim değişikliğinin bilimsel kabulü gerçekleşmediği ve iklim değişikliği meselesi uluslararası toplumda hukuki-siyasi düzleme taşınmadığı için denizle ilgili bu andlaşmaların hiçbirisi iklim değişikliği ile bağlantıları düşünülerek yapılmamıştır. Deniz çevresinin kirliliğini önleme amacına yönelik yapılan bu andlaşmalarda iklim değişikliğine neden olan maddeler doğrudan bir kirlilik sebebi olarak yer almamaktadır.⁹²²

Aynı dönemde (1958-1982) uluslararası andlaşmalar dışında dikkat çeken bir diğer gelişme olarak uluslararası yargı kararlarından UAD tarafından verilen deniz çevresinin korunması ve muhafazası konusunda 1974 tarihli Nükleer Denemeler Davaları;⁹²³ denizlerdeki canlı kaynakların korunması konusunda ise 1974 tarihli

zararlı maddelerle kirlenmenin önlenmesi konulu Ek III’ü 1992 yılında; kanalizasyon yoluyla kirlenmenin önlenmesi konulu Ek IV’ü 2003 yılında; çöp yoluyla kirlenmenin önlenmesi konulu Ek V’i 1988 yılında ve hava kirliliğinin önlenmesi konulu Ek VI’sı ise 2005 yılında yürürlüğe girmiştir. İlgili ekler hakkında bilgi için bkz. [https://www.imo.org/en/About/Conventions/Pages/International-Convention-for-the-Prevention-of-Pollution-from-Ships-\(MARPOL\).aspx](https://www.imo.org/en/About/Conventions/Pages/International-Convention-for-the-Prevention-of-Pollution-from-Ships-(MARPOL).aspx) (Erişim Tarihi: 20.08.2021).

⁹¹⁶ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1340, s. 61 vd. ve vol. 1341 s. 3 vd.

⁹¹⁷ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1046, s. 120 vd.

Bu andlaşma 1978, 1980, 1989, 1993 ve 1996 yılında değiştirilmiştir.

⁹¹⁸ 1982 yılı öncesinde yapılan Baltık, Kuzey-Doğu Atlantik, Akdeniz, Güney-Doğu Pasifik, Batı ve Orta Afrika, Kızıldeniz, Aden Körfezi ve Basra Körfezi gibi bölgelere özgü andlaşmalar hakkında bilgi ve belgelerin isimleri için bkz. Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 465-469.

⁹¹⁹ United Nations, **Treaty Series**, vol. 932, s. 3 vd.

⁹²⁰ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1546, s. 103 vd.

⁹²¹ 1972 yılında Oslo’da ve 1974 yılında Paris’te yapılan Sözleşmelerin yerini 1992 yılında akdedilen Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi almıştır. Bkz. Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi, m. 31.

⁹²² Bu konuda ayrıca bkz. “Deniz Çevresinin Kirliliği Kavramının Kapsamı – Deniz Çevresinin Değişimi ve İklim Değişikliğine Neden Olan Sera Gazlarının Olumsuz Etkileri Deniz Çevresinin Kirliliğine Yol Açmakta Mıdır?” başlığı, s. 230-237.

⁹²³ Davalarda verilen kararlar için bkz. “Stokholm Konferansı Sonrasında Çevreyi ve İklim Sistemini Koruma Konusunda Yaşanan Gelişmeler: Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli’nin Kurulması ve İklim Değişikliğinin Birleşmiş Milletler Gündemine Getirilmesi” başlığı, s. 32, dn. 119.

İzlanda Balıkçılık Alanları Kararları (Esasa İlişkin) örnek gösterilebilir.⁹²⁴ Bunlar dışında UAD'ın denizlere ilişkin yargı kararlarına konu olan uyuşmazlıklar genellikle deniz alanlarının belirlenmesi ve sınırlandırılması konusundadır.

B. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Sonrasındaki Dönem (1982-...)

1. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı

Üçüncü Deniz Hukuku Konferansı sonucunda ortaya çıkan BMDHS'nin nihai metni dokuz yıl süren çalışmaların sonucunda 10 Aralık 1982 tarihinde Jamaika'nın Montego Bay kentinde kabul edilmiştir. Ancak, içlerinde ABD'nin de yer aldığı birçok gelişmiş ülke derin deniz madenciliğine ilişkin gelişmelere engel olacağını düşündüğü düzenlemeler sebebiyle BMDHS'ye taraf olmamış; bu konudaki müzakereler sonucunda derin deniz alanlarında maden araştırma, arama ve işletme faaliyetlerini düzenleyen bölüm olarak yapılan BMDHS'nin XI. Kısımına Yönelik Uygulamalara İlişkin Anlaşma ile BMDHS'nin ancak 1994 yılında yürürlüğe girmesi sağlanabilmiştir.⁹²⁵ 2023 yılının haziran ayı itibarıyla BMDHS'nin 169 tarafı bulunmakta iken,⁹²⁶ BMDHS'nin XI. Kısımına Yönelik Uygulamalara İlişkin

⁹²⁴ Kararlar hakkında bilgi için bkz. “*Stokholm Konferansı Sonrasında Çevreyi ve İklim Sistemini Koruma Konusunda Yaşanan Gelişmeler: Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin Kurulması ve İklim Değişikliğinin Birleşmiş Milletler Gündemine Getirilmesi*” başlığı, s. 32, dn. 120.

⁹²⁵ BMDHS'nin XI. Kısımına Yönelik Uygulamalara İlişkin Anlaşma için bkz. “*İklim Sisteminin ve Atmosferin Hukuki Statüsü Hakkında Tartışmalar: Kuramsal Sorunlar ve BMİDÇS'nin Hazırlık Çalışmaları*” başlığı, s. 45, dn. 185.

Türkiye BMDHS'ye ve BMDHS'nin bir uygulama andlaşması olan BMDHS'nin XI. Kısımına Yönelik Uygulamalara İlişkin Sözleşme'ye taraf değildir.

⁹²⁶ BMDHS'nin onay durumu hakkında bilgi için bkz. https://treaties.un.org/pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXI-6&chapter=21&Temp=mtdsg3&clang=_en (Erişim Tarihi: 01.06.2023).

Aralarında ABD, Afganistan, Bhutan, Birleşik Arap Emirlikleri, Burundi, El Salvador, Etiyopya, Eritre, İran, İsrail, Kamboçya, Kazakistan, Kırgızistan, Kolombiya, Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti (Kuzey Kore), Libya, Lihtenştayn, Orta Afrika Cumhuriyeti, Özbekistan, Peru, Tacikistan, Türkiye, Türkmenistan ve Venezuela gibi ülkelerin yer aldığı bir grup ülke BMDHS'yi onaylamamıştır. Buna rağmen, BMDHS'nin kendisine taraf olunmasa bile düzenlemelerinin çoğunun, ilgili düzenlemeleri kabul ederek uygulayan devletler açısından, uluslararası teamül hukukunun bir parçasını oluşturduğu ifade edilebilir. (Bu yönde bkz. Case Concerning Maritime Delimitation and Territorial Questions Between Qatar and Bahrain International Court of Justice, “Case Concerning Maritime Delimitation and Territorial Questions Between Qatar and Bahrain (Qatar v. Bahrain)-Judgment of 16 March 2001”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/87/087-20010316-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.10.2020), s. 91, p. 167. Bu karar çalışmanın devamında Katar-Bahreyn Deniz Sınırlandırmasına ve Bölgesel Sorunlara İlişkin Dava Kararı olarak kısaltılacaktır.

Sözleşme'nin taraf sayısı 151'dir.⁹²⁷ BMDHS'nin en önemli özelliği uluslararası deniz hukuku alanındaki belgeleri dönemin gelişmelerini de ele alarak ortak bir metin altında birleştirmesi olarak görülebilir.⁹²⁸ BMDHS'nin diğer bir önemli özelliği ise bölümlerinin her birinin hem ayrı ayrı kendi içerisinde hem de tümüyle bir arada uygulanması açısından bütünlüğü koruma amacına yönelmiş bir uluslararası andlaşma olmasıdır.⁹²⁹

BMDHS yalnızca uluslararası deniz hukukunun değil uluslararası çevre hukukunun da temel düzenlemelerinden biridir.⁹³⁰ 1972 yılında yapılan Stokholm Konferansı'ndan bir yıl sonra başlayan Üçüncü Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Konferansı'nda da çevrenin durumu ve geleceğine ilişkin düşünceler hazırlık

BMDHS'nin hangi düzenlemelerinin uluslararası teamül niteliğine sahip olduğu meselesi tam bir netliğe kavuşmamış olup çeşitli tartışmalara konu olsa bile özellikle deniz çevresinin korunması konusundaki düzenlemelerin teamül niteliklerini haiz olabileceği kuvvetle ifade edilmektedir. *Kiss/Shelton* bu konuda madde numarası belirtmeden BMDHS'nin düzenlemelerinin genellikle uluslararası teamül hukukunu yansıttığını belirtmekte (*Kiss/Shelton, Guide to International...*, s. 193); 1992 yılında akdedilen Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi'nin giriş bölümünde deniz çevresinin korunmasına ilişkin XII. Kısım'ı uluslararası teamül hukuku normları içerdiğini belirttiğine işaret etmiştir (*Kiss/Shelton, Guide to International...*, s. 198). *Birnie/Boyle/Redgwell*'e göre BMDHS öncesinde deniz çevresinin korunmasına ilişkin andlaşmaların devletler tarafından kabul edilme oranı ile BMDHS'nin çevresel hükümlerinin müzakeresinde devletler tarafından ortaya koyulan fikir birliği, BMDHS'nin deniz çevresini ilgilendiren maddelerinin, güçlü bir hukuka uygun olma inancı [*opinio juris (lat.)*] ölçüsü ile desteklendiğini ve teamülün bir parçası olan ilkelerin üzerinde anlaşmaya varılmış bir kodifikasyonunu temsil ettiğini göstermektedir. Bkz. *Birnie/Boyle/Redgwell, International Law...*, s. 386.

⁹²⁷ BMDHS'nin XI. Kısımına Yönelik Uygulamalara İlişkin Anlaşma onay durumu hakkında bilgi için bkz. https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtmsg_no=XXI-6-a&chapter=21&clang=_en (Erişim Tarihi: 22.08.2022).

⁹²⁸ Bu ortak metin konu olarak deniz alanlarında sınırlandırma, çevresel kontrol, bilimsel araştırma, ekonomik ve ticari faaliyetler, teknoloji transferi ve deniz meseleleriyle ilgili ihtilafların çözümü gibi deniz alanlarının tüm yönlerini düzenleyen on yedi bölüm içerisindeki üç yüz yirmi tane maddeyi ve dokuz tane eki içermektedir. Bölümler ve madde içerikleri şu şekildedir: I. Kısım: Madde 1 - Terimlerin ve kapsamın kullanımı; II. Kısım: Madde 2-35 - Karasuları ve bitişik bölge; III. Kısım: Madde 36-45 - Uluslararası ulaşımda yararlanılan boğazlar; IV. Kısım: Madde 46-55 - Takımda devletleri; V. Kısım: Madde 56-75 - Münhasır ekonomik bölge; VI. Kısım: Madde 76-85 - Kıt'a sahanlığı; VII. Kısım: Madde 86-120 - Açık denizler; VIII. Kısım: Madde 121-125 - Adalar; IX. Kısım: Madde 122-123 - Kapalı ya da yarı-kapalı denizler; X. Kısım: Madde 124-132 - Sahili bulunmayan devletlerin denize girme ve denizden gelen ulaşma hakları ve transit serbestisi; XI. Kısım: Madde 133-191 - Uluslararası deniz yatağı; XII. Kısım: Madde 192-223 - Deniz çevresinin korunması ve muhafazası; XIII. Kısım: Madde 238-265 - Denizlerde bilimsel araştırma; XIV. Kısım: Madde 266-278 - Deniz teknolojisinin geliştirilmesi ve aktarılması; XV. Kısım: Madde 279-299 - Uyuşmazlıkların çözümü; XVI. Kısım: Madde 300-304 - Genel hükümler; XVII. Kısım: Madde 305-320 - Nihai hükümler.

Bu yönüyle BMDHS'nin 1958 Sözleşmeleri'ne göre kapsamı ve küresel katılım oranı açısından daha başarılı olduğu belirtilmektedir. Bkz. *Birnie/Boyle/Redgwell, International Law...*, s. 382.

⁹²⁹ Bu konuda BMDHS'nin 279. madde ile 299. madde arasında yer alan zorunlu üçüncü taraf uyuşmazlıkların çözülmesinin ayrılmaya karşı korunması, 309. maddede yer alan çekince ve istisna kaydı yasağı ve 311. maddenin 3. paragrafında yer alan BMDHS'nin konu ve amacıyla bağdaşmayan andlaşma yapma yasağı gibi düzenlemeler örnek gösterilmiştir. Bkz. *Birnie/Boyle/Redgwell, International Law...*, s. 382.

⁹³⁰ *Birnie/Boyle/Redgwell, International Law...*, s. 383.

çalışmalarını ve müzakereleri büyük ölçüde etkilemiştir.⁹³¹ Dolayısıyla BMDHS'nin deniz çevresinin korunması konusundaki düzenlemelerin uluslararası çevre hukukunda 1970'li yıllarda yaşanan gelişmeleri dikkate alarak düzenlendiği söylenebilir.⁹³² BMDHS'nin uluslararası deniz hukuku kapsamında deniz çevresinin korunması açısından getirdiği en büyük yenilik ise bir bölüm olarak deniz çevresinin korunması ve muhafazası başlığı altında düzenlemelere yer verilmesi⁹³³ ile bu konuya ilişkin genel ilkelerden oluşan bir küresel çerçevenin ilk kez oluşturulmuş olmasıdır.⁹³⁴ Ancak BMDHS'nin deniz çevresinin korunması konusunda içerdiği hükümlere bakıldığında, deniz çevresi kirliliğinin önlenmesi, azaltılması ve kontrolüne ilişkin kuralların canlı kaynakları korumak ve yönetmek için kullanılacak kurallardan ayrıldığı⁹³⁵ ve deniz türleri ile deniz ekosistemlerinin korunmasına yönelik konuların işlenmediği belirtilmekte; bu nedenle uluslararası deniz hukukunun çevreye ilişkin konuları açısından beklenen “Denizler Anayasası”⁹³⁶ etkisini sağlayamadığı ileri sürülmektedir.⁹³⁷ Bunun yanı sıra bir çevre sorunu olarak tehlikeli boyuta geldiği konusunda uzlaşının 1979 yılında sağlanabildiği, bilimsel araştırmalar sonucunda siyasi ve hukuki hazırlığın 1988 yılını bulduğu iklim değişikliği konusu da BMDHS içerisinde düzenlenmemiş; iklim değişikliği BMDHS’de deniz çevresinin korunması ve muhafazasına ilişkin genel çerçeve içerisinde yer bulmamış, iklim değişikliğine yönelik herhangi bir atfı yapılmamıştır.

⁹³¹ United Nations, **Report of the United Nations Conference on the Human Environment...**, Annex III: General Principles for the Assessment and Control of Marine Pollution, s. 73-74.

⁹³² Tütüncü, **Gemi Kaynaklı...**, s. 71.

⁹³³ Deniz çevresinin korunması BMDHS’de 192. madde ile 237. madde arasında düzenlenmiş olsa da başka maddelerde de deniz çevresinin korunmasına ilişkin düzenlemeler bulunmaktadır.

⁹³⁴ Anlar Güneş, “Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku...”, s. 13.

⁹³⁵ Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 513-514.

⁹³⁶ BMDHS’nin yapıldığı dönemde Üçüncü Deniz Hukuku Konferansı başkanı Tommy T.B. Koh ve 2019 yılında Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi başkanı Jin-Hyun Paik tarafından bu şekilde adlandırıldığı görülebilir. Bkz. Tommy T. B. Koh, “A constitution of the Oceans”, https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/koh_english.pdf; Jin-Hyun Paik, UNCLOS Conference: How healthy is the ocean’s constitution? 25 Years of the United Nations Convention on the Law of the Sea, Keynote address https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/statements_of_president/paik/UNCLOS_25_171019_en.pdf (Erişim Tarihleri: 09.08.2021).

⁹³⁷ Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 457.

2. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Sonrası Düzenlemelerin ve Gelişmelerin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı

BMDHS metninin kabul edildiği 1982 yılı sonrasında uluslararası deniz hukukunun çevreye ilişkin yönünün gelişiminde pek çok yeni düzenleme ve çalışma yapıldığı dikkat çekmektedir. Bir kısmı 1970’li yıllardan süregelen sürecin devamı olarak da görülebilecek bu düzenlemelere ve çalışmalara öncelikle 1980 ve 1990’lı yıllarla devam edilmiştir. Rio Konferansı 1992 yılında yapılmadan önce bölgelere özgü andlaşmalar ile bazı deniz alanları bölgesel olarak korunmaya alınmış; var olan andlaşmalara getirilen ekler ve protokoller yoluyla daha önce yapılan andlaşmalar güçlendirilmiş ve değiştirilmiştir.⁹³⁸ Yine de artan deniz çevresinin kirliliği sorununa karşı mücadelede genel bir çerçeve sunması planlanan BMDHS’nin Rio Konferansı öncesinde henüz yürürlüğe girmemiş halde bulunduğu görülmektedir.

1990’lı yıllara gelinirken uluslararası deniz hukuku açısından yukarıda yer alan gelişmeler yaşanırken 1987 yılında iklim değişikliği konusunun siyasi ve hukuki hazırlığı konusunun gündeme alınmasında Maldivler’de gelgit sonucunda denizin yükselmesiyle meydana gelen doğal afet bir uyarıcı olmuş;⁹³⁹ 1989 yılında deniz seviyesinin yükselmesinin adalar ve kıyı alanlarına olumsuz etkilerini konu alan bir BM Genel Kurulu kararı⁹⁴⁰ ile -1988 yılında verilen iklim değişikliği meselesinin insanlığın ortak kaygısı olarak kabul edildiği BM Genel Kurulu kararına⁹⁴¹ da atıf yapılarak- deniz seviyesinin yükselmesi konusunun bilimsel araştırmalara konu olması gereği belirtilerek, ilgili konunun iklim değişikliğine ilişkin çerçeve andlaşma müzakerelerinde ve 1992 yılında gerçekleşecek Rio Konferansı’nda ele alınması tavsiyesinde bulunulmuştur.⁹⁴² 1990 yılında Hükümetlerarası Müzakere Komitesi’nin

⁹³⁸ Bu alanlara örnek olarak Akdeniz, Karadeniz, Basra Körfezi, Kızıldeniz, Karayipler, Batı ve Merkez Afrika, Doğu Afrika, Güney Pasifik, Güney-Doğu Pasifik, Kuzey-Doğu Atlantik ve Baltık bölgeleri verilebilir. Bu konuda bilgi ve belgelerin isimleri için bkz. Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 465-476.

Var olan andlaşmalara getirilen ekler ve protokoller hakkında bkz. “*Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Öncesindeki Dönem (...-1982): Uluslararası Deniz Hukukunun İlk Düzenlemelerinin ve Gelişmelerinin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı*” başlığı, s. 207-208.

⁹³⁹ Bu doğal afet konusundaki karar için bkz. **A/RES/42/202**, Special assistance to Maldives for disaster relief and the strengthening of its coastal defences, 11.12.1987.

⁹⁴⁰ **A/RES/44/206**, Possible adverse effects of sea-level rise..., 22.12.1989.

⁹⁴¹ **A/RES/43/53**, Protection of global climate..., 06.12.1988. Bu karar hakkında bilgi için ayrıca bkz. “*Stokholm Konferansı Sonrasında Çevreyi ve İklim Sistemini Koruma Konusunda Yaşanan Gelişmeler: Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli’nin Kurulması ve İklim Değişikliğinin Birleşmiş Milletler Gündemine Getirilmesi*” başlığı, s. 36, dn. 139, 140 ve 141.

⁹⁴² **A/RES/44/206**, Possible adverse effects of sea-level rise..., 22.12.1989, s. 130, p. 4.

kurulmasına yönelik BM Genel Kurulu kararında da deniz seviyesinin yükselmesi hakkındaki 1989 tarihli BM Genel Kurulu kararına atıfta bulunulmuştur.⁹⁴³ Tüm bu süreç denizlerin durumunun BMDHS'den daha geniş bir perspektifte Rio Konferansı'nda yeniden ele alınmasına yol açmıştır.

1992 yılında yapılan Rio Konferansı'nda imzaya açılan iki andlaşma olan BMİDÇS ile Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin temel aldığı iklim değişikliğinin önlenmesi ve biyolojik çeşitliliğin korunması konularının uluslararası hukukta çevrenin korunmasına yönelik düzenlemelerde ekosistemlerin korunması anlayışını güçlendirmesi ile deniz çevresinin korunması konusu açısından da ilgili konuların dikkate alınması gereği ortaya çıkmıştır. Bunlardan iklim değişikliği konusu özelinde daha önce de belirtildiği üzere BMİDÇS'nin giriş bölümünde BM Genel Kurulu'nun deniz seviyesinin yükselmesinin adalar ve kıyı alanlarına olumsuz etkilerini konu alan 1989 tarihli kararına atıfta bulunulmuştur.⁹⁴⁴ Dönem içerisindeki mevcut duruma Rio Konferansı'nın sürdürülebilir kalkınmayı odak alan yaklaşımı eklendiğinde, deniz çevresinin korunması konusunun sadece kirlilik çerçevesinden görülmesine yönelik bakış açısının, deniz canlı kaynaklarının sürdürülebilirliği ve deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması alanlarını da uluslararası çalışmalarda daha çok gündeme taşıyacak şekilde, değişmeye başladığı söylenebilir. Rio Konferansı'nda tüm bu çevre sorunları ile uluslararası deniz hukukunun arasındaki bağlantı konusundaki tespitleri içeren belge Gündem 21'dir. Gündem 21'e göre, BMDHS, deniz çevresi ve kıyı çevresinin kaynaklarının korunması ve sürdürülebilir kullanımı konusunda uluslararası bir temel sağlasa bile deniz ve kıyı alanlarının yönetimi ve geliştirilmesi konusunda ihtiyati [*précaution (fr.) precautionary (ing.)*] ve önalcı [*prévision (fr.), anticipatory (ing.)*] amaca sahip yeni yaklaşımlar benimsemenin gerekli olduğu belirtilmiştir.⁹⁴⁵ Bu yöndeki içerik "Kalkınma İçin Kaynakların Korunması ve Yönetimi" kısmı altında "Okyanusların, kapalı ve yarı kapalı denizler de dahil olmak üzere tüm denizlerin ve kıyı alanlarının korunması ve canlı kaynaklarının korunması, akılcı kullanımı ve geliştirilmesi" bölümünde yer

⁹⁴³ A/RES/45/212, Protection of global climate..., 21.12.1990. Bu karar hakkında bilgi için ayrıca bkz. "Stokholm Konferansı Sonrasında Çevreyi ve İklim Sistemini Koruma Konusunda Yaşanan Gelişmeler: Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin Kurulması ve İklim Değişikliğinin Birleşmiş Milletler Gündemine Getirilmesi" başlığı, s. 38, dn. 151.

⁹⁴⁴ Bu konudaki değerlendirme için bkz. "İklim Değişikliğinin Uluslararası Hukuka Konu Olması ve İklim Değişikliği Rejimi ile İlgili Değerlendirme" başlığı, s. 188.

⁹⁴⁵ United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I** ..., s. 238, p. 17.1.

almıştır.⁹⁴⁶ Bölüm içerisinde münhasır ekonomik bölgeler dahil olmak üzere kıyı bölgelerinin bütünleşik yönetimi ve sürdürülebilir kalkınması,⁹⁴⁷ deniz çevresinin korunması,⁹⁴⁸ açık denizlerdeki canlı deniz kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı ve korunması,⁹⁴⁹ ulusal yargı yetkisi altındaki alanlarda deniz canlı kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı ve korunması,⁹⁵⁰ deniz ortamı ve iklim değişikliğinin yönetimi için kritik olarak görülen belirsizliklerin ele alınması,⁹⁵¹ bölgesel iş birliği ve eşgüdüm de dahil olmak üzere uluslararası iş birliğinin ve eşgüdümün güçlendirilmesi⁹⁵² ve küçük adaların sürdürülebilir kalkınması⁹⁵³ meseleleri üzerine başlıklar halinde tespitler yapılmıştır. İklim değişikliğinin deniz alanları ve deniz çevresi ile bağlantısı ise münhasır ekonomik bölgeler dahil olmak üzere kıyı bölgelerinin bütünleşik yönetimi ve sürdürülebilir kalkınması,⁹⁵⁴ deniz çevresinin ve iklim değişikliğinin yönetimi için kritik olarak görülen belirsizliklerin ele alınması⁹⁵⁵ ve küçük adaların sürdürülebilir kalkınması⁹⁵⁶ başlıklarında ön plana çıkmıştır. Bu

⁹⁴⁶ Bkz. United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 238-274.

⁹⁴⁷ United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 239-243.

⁹⁴⁸ United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 243-252.

⁹⁴⁹ United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 252-256.

⁹⁵⁰ United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 257-263.

⁹⁵¹ United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 263-268.

⁹⁵² United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 268-271.

⁹⁵³ United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 271-274.

⁹⁵⁴ Bu kapsamda yönetsel eylemle ilgili olarak, ulusal eşgüdüm mekanizmaları yoluyla iklim değişikliğinin ve deniz seviyesinin yükselmesinin olası etkileri de dahil olmak üzere, insan kaynaklı ve doğal afetler ile petrol ve diğer malzemelerin dökülmeleri dahil antropojenik kaynaklı bozulma ve kirlilik durumları için acil durum planları yapılması üzerinde durulmuştur. Bkz. United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 240.

⁹⁵⁵ Bu kapsamda deniz çevresinin iklim ve atmosfer değişikliklerine karşı hassaslığı üzerinde durulmuştur. (Denizlerin iklim sistemi ve atmosfer ile ilişkisi için ayrıca bkz. “Denizler ile Atmosfer ve İklim Sistemi İlişkisi: İklim Değişikliği Nedeniyle Denizlerde Yaşanan Değişimler” başlığı, s. 190-196.) Kıyı alanlarının, denizlerin ve deniz kaynaklarının akılcı kullanımı ve geliştirilmesi ile deniz çevresinin korunmasının, tüm bu sistemlerin mevcut durumunu belirlemeyi ve gelecekteki koşulları tahmin etme yeteneğini gerektireceği ifade edilerek, küresel iklim değişikliği gibi atmosferik olayların canlı deniz kaynakları ve deniz çevresi üzerindeki etkilerini tahmin etmek için deniz çevresi hakkında sistematik bir şekilde veri toplanmasına ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Bkz. United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 263-264.

⁹⁵⁶ Bu kapsamda küçük adaların sınırlı kaynağa sahip, coğrafik açıdan dağınık ve yer yer izole ve ekolojik açıdan hassas olması göz önünde bulundurulması gerektiği, ada topraklarının bir bölümünün ya da tamamının yok olmasına sebep olabilecek iklim değişikliği ve deniz seviyesinin yükselmesi dikkate alınarak gelişmiş ülkelerin küçük adalara destek vermesi üzerinde durulmuştur. Bkz. United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 271.

belgelerin içeriği incelendiğinde özetle belirtilebilir ki iklim değişikliğinin deniz çevresine etkileri konusunda devletleri gerek bilimsel araştırmalar yapmaya gerekse yapacakları araştırmalardan çıkacak sonuçlara yönelik eyleme geçmeye yönlendirme konusunda Rio Konferansı'nın ve Gündem 21'de yapılan tespitlerin hem yönlendiricilik açısından hem de bütünsel bir bakış açısı sunması açısından ayrı bir önemi bulunmaktadır.

Rio Konferansı'ndan günümüze uzanan dönemde deniz çevresinin kirliliğine ilişkin daha önceden yapılmış andlaşmalara getirilen protokoller ile ilgili andlaşmalardaki deniz bölgelerinde ve farklı kirlilik türleri konularında Rio Konferansı ile çevre koruma anlayışının geçirdiği değişime yönelik gelişmelerin güncel tutulması hedeflenmiştir.⁹⁵⁷

Aynı dönemde denizlerdeki canlı kaynakların korunması konusunda BMDHS'nin çözüm getiremediği konuların çözülmesini hedefleyen ve ismi Balık Stokları Anlaşması (*Fish Stocks Agreement*)⁹⁵⁸ olarak da kısaltılabilecek 1995 tarihli BMDHS'ye bağlı bir uygulama andlaşması yapılsa bile⁹⁵⁹ kuruluşları BMDHS'nin çok öncesine uzanan bölgesel balıkçılık yönetim kuruluşlarının etkisinin günümüzde devam ettiği ifade edilmektedir.⁹⁶⁰ BMDHS tarafından da bölgesel balıkçılık yönetim kuruluşlarının bu rolü benimsenmiştir.⁹⁶¹

Deniz biyolojik çeşitliliğinin ve ekosistemlerinin korunması ise deniz çevresinin kirliliğinin önlenmesi ve deniz canlı kaynaklarının sürdürülebilir yönetimi ile yakından ilgili olup; bu yöndeki uygulamalardaki başarının deniz ekosistemlerinin ve biyolojik çeşitliliğin sağlıklı kalmasını sağlayacağı belirtilmektedir.⁹⁶² Dolayısıyla uluslararası deniz hukuku kapsamında çevrenin korunması konusu açısından

⁹⁵⁷ Bu konudaki bilgi ve belgelerin isimleri için bkz. Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 467-472.

⁹⁵⁸ "Agreement for the Implementation of the Provisions of the United Nations Convention on the Law of the Sea of 10 December 1982 relating to the Conservation and Management of Straddling Fish Stocks and Highly Migratory Fish Stocks". Bkz. United Nations, **Treaty Series**, vol. 2167, s. 3 vd.

⁹⁵⁹ Nitekim BMDHS'nin balıkçılığın yönetimi için açık bir yargı çerçevesi sağladığı ancak balıkçılık kaynakları üzerindeki artan baskılara bir çözüm getirmedeği belirtilmektedir. Bkz. Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 516.

⁹⁶⁰ Bu konuda bilgi ve bölgesel balıkçılık yönetim kuruluşlarının listesi için ayrıca bkz. Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 521-522.

⁹⁶¹ BMDHS'de de bu yönetim kuruluşlarının devletlerin denizlerdeki paylaşılan canlı kaynakların korunması ve geliştirilmesi konusundaki iş birliği yükümlülüğünde rol alabileceği düzenlenmiştir. Bkz. BMDHS m. 63, 66 ve 118.

⁹⁶² Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 548-549.

özellikle ulusal yargı yetkisinde yer alan alanlar açısından BMDHS'yi merkeze alan bir yapı içerisinde kirliliğin önlenmesi ve canlı kaynakların korunması konusunda yapılan özel düzenlemeler üzerinden deniz biyolojik çeşitliliğinin ve ekosistemlerinin korunması amacını gerçekleştirme yönünde bir yönelim bulunduğu söylenebilir.⁹⁶³ İklim değişikliği de ekolojik dengeyi ilgilendiren bir sorun olarak zaman içerisinde yapılan bilimsel araştırmalar sonucunda tüm bu düzenlemelerle doğrudan ilişki halinde bulunan bir çevre sorunu olarak ortaya çıkmıştır.

Rio Konferansı sonrasındaki dönemde iklim değişikliği ile mücadelede uluslararası deniz hukukuna ilişkin bir gelişme olarak öncelikle iklim değişikliği rejiminde 1997 yılında akdedilen KP'nin taahhütleri içeren 2. maddesinin 2. paragrafı ile KP Ek I listesindeki taraf devletlerin, gemi yakıtları konusunda UDÖ ile ortak çalışma yapmaları gereği ortaya koyulmuştur.⁹⁶⁴ 2001 yılına gelindiğinde ise iklim değişikliği konusunda denizlerde yapılan bilimsel araştırmaların sonucu olarak, Birleşmiş Milletler Deniz Kirliliğinin Bilimsel Yönlerini Araştırma Grubu deniz çevresinin korunmasına yönelik çalışmasında kara temelli faaliyetlerin ana kirlilik kaynağı olmaya devam ettiğini kabul ederek kirliliğin denizler için tek, hatta en şiddetli tehdit olmadığını ve ekosistemler, habitatlar ile kaynakların aşırı kullanımının dünya çapında daha büyük etkilere sahip olduğunu belirtmiş; küresel ısınma gibi yeni sorunların ortaya çıkmasının “denizlerin korunmasını yeni bir bakış açısına yerleştirdiği” değerlendirmesini yapmıştır.⁹⁶⁵ Bu bakış açısı uluslararası deniz hukuku düzenlemelerinin giderek iklim değişikliği meselesi kapsamında ele alınması gereken hususlara uyumlu hale getirilmesi yönündeki çabaya hizmet eden bir adım olarak tarihte yerini almıştır. Bu yöndeki sorunların iklim değişikliğinin denizlere etkisi yönünden yine 2001 yılındaki HİDP Üçüncü Değerlendirme Sentez Raporu'nda da ele alındığı görülmektedir.⁹⁶⁶ Böylece iklim değişikliği ile denizler

⁹⁶³ Ulusal yargı yetkisindeki alanlar açısından bu durum geçerliyen; ulusal yargı yetkisi dışındaki alanlar için yeni bir uluslararası andlaşma metni üzerine çalışmalar yapıldığını belirtmek gerekir. Bu konuda bilgi için bkz. “*Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması*”, s. 274 vd.

⁹⁶⁴ Bu konuda bkz. “*İklim Değişikliğinin Uluslararası Hukuka Konu Olması ve İklim Değişikliği Rejimi ile İlgili Değerlendirme*” başlığı, s. 188, dn. 822.

Bu yöndeki çalışmalardan bir tanesi olarak Gemi Kaynaklı Kirliliğin Önlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme'ye getirilen ve gemi kaynaklı hava kirliliğinin önlenmesine ilişkin düzenlemeler getiren Ek VI sayılabilir. İklim değişikliği ile ilgisi açısından çalışma içerisinde ayrıca değinilen Ek VI konusunda bkz. “*Gemi Kaynaklı Kirlilik*” başlığı, s. 266-267.

⁹⁶⁵ GESAMP (IMO/FAO/UNESCO-IOC/WMO/WHO/IAEA/UN/UNEP Joint Group of Experts on the Scientific Aspects of Marine Environmental Protection) and Advisory Committee on Protection of the Sea, **A Sea of Troubles**, Reports and Studies GESAMP No. 70, 2001, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000122986> (Erişim Tarihi: 03.10.2021), s. 3.

⁹⁶⁶ Bkz. IPCC, **Climate Change 2001: Synthesis Report**.

arasındaki ilişki bilimsel yönden uluslararası toplumun dikkatine daha güçlü bir tonda sunulmuştur.

İklim değişikliği ile denizlerin ve uluslararası deniz hukukunun ilişkisine BMDHS'nin 1994 yılında yürürlüğe girmesi sonrasında alınan ve denizlerin durumu ile uluslararası deniz hukuku hakkındaki gelişim sürecini değerlendirerek eylem tavsiyelerinde bulunulan BM Genel Kurul kararlarında da değinilmiştir. Bu yönde ilk dikkat çeken karar olan 2004 tarihli bir BM Genel Kurulu kararı, doğrudan bu ilişkiye değinmese bile, deniz yatağındaki gaz hidratlarının enerji gelişimi için bir kaynak olarak potansiyelinin ve bu kaynağın bu yönde kullanılmasının olası risklerinin iklim değişikliği kapsamında da araştırılması gereği üzerinde durmuştur.⁹⁶⁷ 2006 tarihli bir BM Genel Kurulu kararında⁹⁶⁸ ise insan kaynaklı ve doğal iklim değişikliği ile denizlerin asitlenmesinin⁹⁶⁹ deniz çevresi ve deniz biyolojik çeşitliliği üzerinde öngörülen zararlı etkileri konusundaki kaygıların ilk kez dile getirildiği,⁹⁷⁰ denizler ile atmosfer arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılabilmesi için denizlerde yapılan bilimsel araştırmalara önem verilmesinin vurgulandığı görülmüştür.⁹⁷¹ 2007 yılında HİDP'in Dördüncü Değerlendirme Sentez Raporu'nda da iklim değişikliğinin denizlere etkisi içeriğin temel bir parçası halindedir.⁹⁷² 2007 yılından itibaren her yıl iklim değişikliğinin denizler ve uluslararası deniz hukuku ile ilişkisi BM Genel Kurul kararlarında giderek genişleyen bir kapsamda yer bulmaya

Raporda iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimler konusunda değinilen konuların detayı için bkz. “Denizler ile Atmosfer ve İklim Sistemi İlişkisi: İklim Değişikliği Nedeniyle Denizlerde Yaşanan Değişimler” başlığı, s. 191, dn. 836 ve s. 194, dn. 853.

⁹⁶⁷ A/RES/59/24, Oceans and the law of the sea, 17.11.2004, s. 15, p. 82.

⁹⁶⁸ A/RES/61/222, Oceans and the law of the sea, 20.12.2006.

⁹⁶⁹ Denizlerin asitlenmesi hakkında bilgi için bkz. “Denizler ile Atmosfer ve İklim Sistemi İlişkisi: İklim Değişikliği Nedeniyle Denizlerde Yaşanan Değişimler” başlığı, s. 194.

⁹⁷⁰ A/RES/61/222, Oceans and the law..., 20.12.2006, s. 3.

BM Genel Kurulu tarafından 2006 yılına kadar verilen kararlarda iklim değişikliği ayrı bir konu olarak dikkat çekerken, bu yıldan itibaren deniz çevresi açısından denizlerin asitlenmesi ile deniz ve kutup ekosistemlerinin yanı sıra mercan resifleri ve balıkçılık üzerindeki zarar doğuracak sonuçlara ilişkin endişeler sıklıkla dile getirilmeye başlanmıştır.

⁹⁷¹ A/RES/61/222, Oceans and the law..., 20.12.2006, s. 18, p. 111.

Bu konuda Hükümetlerarası Oşinografi Komisyonu [*Commission océanographique intergouvernementale (fr.)*, *Intergovernmental Oceanographic Commission (ing.)*] kapsamındaki Küresel Deniz Gözlem Sistemi [*Système mondial d'observation de l'océan (fr.)*, *Global Ocean Observing System (ing.)*] programının önemi ortaya koyulmuştur.

⁹⁷² Bkz. IPCC, **Climate Change 2007: Synthesis Report**.

Raporda iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimler konusunda değinilen konuların detayı için bkz. “Denizler ile Atmosfer ve İklim Sistemi İlişkisi: İklim Değişikliği Nedeniyle Denizlerde Yaşanan Değişimler” başlığı, s. 192, dn. 842 ve s. 195, dn. 859.

başlamıştır.⁹⁷³ BM Genel Kurulu kararlarında iklim değişikliğinin kapsamını uluslararası deniz hukuku ile bütünleştiren tüm bu sürecin oluşumunda Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin Taraflar Konferansı toplantıları,⁹⁷⁴ 2008 yılında Dünya Okyanuslar Günü [*World Oceans Day (ing.)*]'nın kabulü,⁹⁷⁵ 2009 yılında yapılan Dünya Okyanus Konferansı [*World Ocean Conference (ing.)*]⁹⁷⁶ ve sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin toplantılar⁹⁷⁷ gibi organizasyonların da etkin rolü bulunmaktadır.

2014 yılına gelindiğinde HİDP'in Beşinci Değerlendirme Sentez Raporu'nda denizler ve denizlerin bir parçasının oluşturduğu buz küre üzerinde yaşanan değişimlere değinilirken;⁹⁷⁸ Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nde 2030 yılı için

⁹⁷³ Bu kapsamda hem denizlerin durumu ile uluslararası deniz hukuku hakkındaki gelişim sürecini değerlendiren kararlarda hem de sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda verilen kararlarda bu ilişki yer bulmaya başlamıştır.

“Okyanuslar ve uluslararası deniz hukuku (*Oceans and the law of the sea*)” başlıklı bu kararlarda iklim değişikliği meselesine giderek daha fazla değinildiği görülmektedir. İlgili kararlar: **A/RES/62/215**, Oceans and the law of the sea, 22.12.2007; **A/RES/63/111**, Oceans and the law of the sea, 05.12.2008; **A/RES/64/71**, Oceans and the law of the sea, 04.12.2009; **A/RES/65/37(A)**, Oceans and the law of the sea, 07.12.2010 ve **A/RES/65/37(B)**, Oceans and the law of the sea, 04.04.2011; **A/RES/66/231**, Oceans and the law of the sea, 24.12.2011; **A/RES/67/78**, Oceans and the law of the sea, 11.12.2012; **A/RES/68/70**, Oceans and the law of the sea, 09.12.2013; **A/RES/69/245**, Oceans and the law of the sea, 29.12.2014; **A/RES/70/235**, Oceans and the law of the sea, 23.12.2015; **A/RES/71/257**, Oceans and the law of the sea, 23.12.2016; **A/RES/72/73**, Oceans and the law of the sea, 05.12.2017; **A/RES/73/124**, Oceans and the law of the sea, 11.12.2018; **A/RES/74/19**, Oceans and the law of the sea, 10.12.2019; **A/RES/75/239**, Oceans and the law of the sea, 31.12.2020; **A/RES/76/72**, Oceans and the law of the sea, 09.12.2021; **A/RES/77/5**, Plenary meetings of the General Assembly on 8 and 9 December 2022 devoted to the consideration of the item entitled “Oceans and the law of the sea” and to the commemoration of the fortieth anniversary of the adoption and opening for signature of the United Nations Convention on the Law of the Sea, 02.11.2022.

Denizler ve uluslararası deniz hukuku ile ilgili BM Genel Kurulu kararları hakkında bilgi için bkz. https://www.un.org/depts/los/general_assembly/general_assembly_resolutions.htm (Erişim Tarihi: 20.12.2022).

⁹⁷⁴ İlgili örnek kararlar için bkz. **UNEP/CBD/COP/DEC/IX/18**, Protected areas, 09.10.2008, s. 6, p. 23; **UNEP/CBD/COP/DEC/X/29**, Marine and coastal biodiversity, 29.10.2010, s. 2, p. 7-9; **UNEP/CBD/COP/DEC/XI/18**, Marine and coastal biodiversity: sustainable fisheries and addressing adverse impacts of human activities, voluntary guidelines for environmental assessment, and marine spatial planning, 05.12.2012, s. 2-3, p. 6-10; **UNEP/CBD/COP/DEC/XII/23**, Marine and coastal biodiversity: Impacts on marine and coastal biodiversity of anthropogenic underwater noise and ocean acidification, priority actions to achieve Aichi Biodiversity Target 10 for coral reefs and closely associated ecosystems, and marine spatial planning and training initiatives, 17.10.2014, s. 3, p. 9-10.

⁹⁷⁵ **A/RES/63/111**, Oceans and the law..., 05.12.2008, s. 28, p. 171.

2009 yılından itibaren geçerli olacak şekilde 8 Haziran tarihinin belirlendiği Dünya Okyanuslar Günü hakkında bilgi için bkz. <https://www.un.org/en/observances/oceans-day> (Erişim Tarihi: 23.02.2022).

⁹⁷⁶ Konferans hakkında bilgi için bkz. <https://enb.iisd.org/events/world-ocean-conference-woc2009/summary-report-11-15-may-2009> (Erişim Tarihi: 03.10.2021).

⁹⁷⁷ 2012 yılında yapılan Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı [*Conférence des Nations Unies sur le développement durable (fr.)*, *United Nations Conference on Sustainable Development (ing.)*] sonucu hakkında bkz. **A/RES/66/288**, The future we want, 27.07.2012.

⁹⁷⁸ Bkz. IPCC, **Climate Change 2014: Synthesis Report**.

Raporda iklim değişikliği nedeniyle denizlerde ve denizlerin bir parçasının oluşturduğu buz kürede yaşanan değişimler konusunda değinilen konuların detayı için bkz. “*Denizler ile Atmosfer ve İklim*

gündeme alınan iklim değişikliği ve iklim değişikliğinin etkileriyle mücadele için acil önlem alma ile denizleri ve deniz kaynaklarını koruma ve sürdürülebilir şekilde kullanma konularının birbirleriyle ilişkisinin de BM Genel Kurul kararlarında ele alınmaya başlandığı ayrıca belirtilmelidir.⁹⁷⁹

2015 yılı içerisinde yapılarak 2016 yılında yürürlüğe giren PA içerisinde de denizlere çok fazla değinilmediği görülmüş; sadece PA'nın giriş bölümünde okyanus ekosistemlerinin bütünlüğünün korunmasının iklim değişikliği mücadelesinin bir parçası olduğu belirtilmiştir.⁹⁸⁰ PA'daki bu eksikliğin giderilmesinde, BM'nin ön ayak olduğu diğer tüm gelişmeler sonucunda, 2016 yılında HİDP tarafından iklim değişikliği ile denizler ve buz küre ilişkisi hakkında özel bir rapor hazırlanmasına karar verilmiştir.⁹⁸¹ Buz kürenin korunması yönündeki gelişim UDÖ tarafından 2014 yılında yapılarak 2017 yılının başında yürürlüğe giren Kutup Sularında Çalışan Gemiler İçin Uluslararası Kod (Kutup Kodu) [*International Code for Ships Operating in Polar Waters – Polar Code (ing.)*]⁹⁸² ile perçinlenmiştir. Yine 2016 yılının sonunda verilen BM Genel Kurulu kararında “iklim değişikliğinin okyanuslara etkisi” konusunun 2017 yılında yapılacak olan Okyanuslar ve Deniz Hukuku Üzerine Açık Uçlu Gayri Resmi Danışma Süreci [*Processus consultatif informel ouvert à tous sur les océans et le droit de la mer (fr.)*, *Open-ended Informal Consultative Process on Oceans and the Law of the Sea (ing.)*] kapsamında görüşülmesi⁹⁸³ yönündeki karar da dikkate değer bir gelişmedir. 2017 yılı içerisinde

Sistemi İlişkisi: İklim Değişikliği Nedeniyle Denizlerde Yaşanan Değişimler” başlığı, s. 190, dn. 830, s. 192, dn. 842, s. 193, dn. 843, s. 194, dn. 851 ve s. 195, dn. 859.

⁹⁷⁹ Bkz. **A/RES/70/226**, United Nations Conference to Support the Implementation of Sustainable Development Goal 14: Conserve and sustainably use the oceans, seas and marine resources for sustainable development, 22.12.2015; **A/RES/70/303**, Modalities for the United Nations Conference to Support the Implementation of Sustainable Development Goal 14: Conserve and sustainably use the oceans, seas and marine resources for sustainable development, 09.09.2016; **A/RES/73/292**, 2020 United Nations Conference to Support the Implementation of Sustainable Development Goal 14: Conserve and sustainably use the oceans, seas and marine resources for sustainable development, 09.05.2019.

⁹⁸⁰ Bu konuda bkz. “İklim Değişikliğinin Uluslararası Hukuka Konu Olması ve İklim Değişikliği Rejimi ile İlgili Değerlendirme” başlığı, s. 188.

⁹⁸¹ Karar için bkz. 43rd Session of the IPCC, 11-13 April 2016, Nairobi, Kenya, Decisions adopted by the Panel, Decision IPCC/XLIII-6. Sixth Assessment Report (AR6) Products. Special Reports, s. 11, p. 4, https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/06/p43_decisions.pdf (Erişim Tarihi: 11.11.2021).

⁹⁸² UDÖ'nün Deniz Çevresi Koruma Komitesi [*Marine Environment Protection Committee – MEPC (ing.)*] tarafından alınan kararla [MEPC.264(68), ANNEX 10 INTERNATIONAL CODE FOR SHIPS OPERATING IN POLAR WATERS (POLAR CODE), 15.05.2015] kabul edilen Kutup Kodu'nun metni için bkz. **MEPC 68/21/Add.1**, Annex 10, <https://www.mardep.gov.hk/en/msnote/pdf/msin1540anx1.pdf> (Erişim Tarihi: 10.11.2021), s. 3 vd.

Kutup Kodu hakkında bilgi için ayrıca bkz. <https://www.imo.org/en/OurWork/Safety/Pages/polar-code.aspx> (Erişim Tarihi: 10.11.2021).

⁹⁸³ **A/RES/71/257**, Oceans and the law..., 23.12.2016, s. 55, p. 339.

ayrıca Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nin 14. hedefi olarak sayılan sürdürülebilir kalkınma için denizleri ve deniz kaynaklarını koruma ve sürdürülebilir şekilde kullanma kapsamında yapılan ve iklim değişikliği ile denizlerin ilişkisine de yer verilen Birleşmiş Milletler Okyanus Konferansı [*United Nations Ocean Conference (ing.)*] düzenlenmiştir.⁹⁸⁴ 2017 yılının sonunda bir BM Genel Kurulu kararı ile ise iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerine yönelik eyleme geçme çağrısı “Denizlerimiz, geleceğimiz: harekete geçme çağrısı [*L’océan, notre avenir : appel à l’action (fr.)*, *Our ocean, our future: call for action (ing.)*]” başlıklı bir ek içerisinde bir kez daha kuvvetli bir şekilde dile getirilmiştir.⁹⁸⁵

2018 yılında iklim değişikliğinin bir sonucu olan deniz seviyesinin yükselmesinin uluslararası deniz hukuku açısından yarattığı sorunların UHK'nin gündemine alındığı görülmektedir.⁹⁸⁶ Bu durum artık iklim değişikliği kaynaklı sorunların uluslararası deniz hukuku tarafından çözülmesi gereken yüzünün mevcut hukuku yorumlamada geleneksel mi yoksa evrimsel mi yaklaşım üzerine şekilleneceği konusundaki soru işaretlerini ortaya çıkarmaktadır.⁹⁸⁷ Bu durum özellikle deniz seviyesinin yükselmesi konusunu ilgilendiren uluslararası deniz hukukuyla ilgili konularda sınırların zorlandığını ve hatta gerekirse bu konularda yeni kurallar oluşturma çizgisine gelindiğini göstermektedir. Bundan bir yıl sonrası olan 2019 yılının en dikkat çekici gelişmesi ise HİDP tarafından denizler ve buz küre üzerine yayımlanan özel rapordur.⁹⁸⁸ Denizler ve buz küredeki sorunların iklim değişikliği kaynaklı yönlerine dikkat çeken bu rapor ile uluslararası hukukta farklı şekillerde ele alınan biyolojik çeşitlilik ve sürdürülebilir kalkınma konularında kullanılan mekanizmaların da bu sorunların çözümünde kullanılıp kullanılmayacağı

⁹⁸⁴ 2017 yılında yapılan konferans hakkında bilgi için bkz. <https://oceanconference.un.org/about> (Erişim Tarihi: 10.11.2021).

⁹⁸⁵ A/RES/71/312, Our ocean, our future: call for action, 06.07.2017.

Bu ek ile de iklim değişikliğinin denizler ve özellikle deniz çevresi ile deniz biyolojik çeşitliliği üzerindeki zararlı etkileri üzerinde durulmuştur.

⁹⁸⁶ Bu konuda bkz. “Deniz Çevresindeki Değişimler Sonucunda Esas Çizgilerin (Hatların) ve Deniz Alanlarının Belirlenmesiyle Sınırlandırılması” başlığı, s. 317, dn. 1372.

⁹⁸⁷ Bkz. Massimo Starita, “The impact of sea-level rise on baselines: A question of interpretation of the UNCLOS or evolution of customary law?”, **Questions of International Law**, Zoom Out, Apr 30, 2022, <http://www.qil-qdi.org/the-impact-of-sea-level-rise-on-baselines-a-question-of-interpretation-of-the-unclos-or-evolution-of-customary-law/> (Erişim Tarihi: 24.08.2022).

⁹⁸⁸ Raporun kabulü konusunda alınan karar için bkz. 51st Session of the IPCC, **Decisions adopted by the Panel**, 20 – 23 September 2019, Principality of Monaco, https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2019/07/IPCC-51_decisions-adopted-by-the-Panel.pdf (Erişim Tarihi: 11.11.2021), Decision IPCC-LI-3, Acceptance of the actions taken at the Second Joint Session of Working Groups I and II, s. 3.

Karar sonrası hazırlanan ilgili özel rapor için bkz. “Denizler ile Atmosfer ve İklim Sistemi İlişkisi: İklim Değişikliği Nedeniyle Denizlerde Yaşanan Değişimler” başlığı, s. 190, dn. 830.

sorusu ortaya çıkmıştır. Bu noktada pek çok farklı mekanizmanın iklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkisini gündeme alması BM tarafından olumlu karşılanırsa da sürdürülebilir kalkınma, biyolojik çeşitlilik ve iklim değişikliği alanlarındaki bu çalışmaların birbirleriyle uyumlu ve tekerrürden kaçınır şekilde ele alınması gereği üzerinde durulduğu görülmektedir.⁹⁸⁹ Uluslararası deniz hukukunun çevresel işlevinin yeniden konuşulacağı bir organizasyon olan ve 2020 yılında yapılması planlanan ancak koronavirüs pandemisi sebebiyle önce 2021 yılına daha sonra 2022 yılına ertelenen Birleşmiş Milletler Okyanus Konferansı'nın (*United Nations Ocean Conference*)⁹⁹⁰ çevre ve iklim değişikliği konularında önemli gelişmelere yer vermesi beklenmektedir. HİDP'in Altıncı Değerlendirme Sentez Raporu da 2023 yılının Mart ayında tamamlanmıştır.⁹⁹¹

1982 sonrası dönemde uluslararası andlaşmalar dışında dikkat çeken bir diğer gelişme olarak uluslararası yargı kararlarından UAD tarafından verilen denizlerdeki canlı kaynakların korunması konusunda 1998 tarihli İspanya-Kanada Balıkçılık Alanları Kararı (Yetkiye İlişkin)⁹⁹² ve 2014 tarihli Antarktikada Balınacılık Kararı⁹⁹³ örnek gösterilebilir. Bunlar dışında UAD'ın denizlere ilişkin yargı kararlarına konu olan uyuşmazlıklar genellikle deniz alanlarının belirlenmesi ve sınırlandırılması konusundadır. Ancak 1982 sonrası dönemde uluslararası deniz hukukuna özgü bir

⁹⁸⁹ A/RES/74/19, Oceans and the law..., 10.12.2019, s. 49, p. 308; A/RES/75/239, Oceans and the law..., 31.12.2020, s. 50, p. 310.

⁹⁹⁰ Konferans hakkında bilgi için bkz. <https://www.un.org/en/conferences/ocean2022> (Erişim Tarihi: 23.02.2022).

⁹⁹¹ Bkz. "İklim Değişikliği ile İlgili Çalışmaların ve İklim Değişikliği Rejiminin Günümüze Uzanan Gelişim Süreci" başlığı, s. 82, dn. 367 ve 368.

⁹⁹² İspanya-Kanada Balıkçılık Alanları Kararı (Yetkiye İlişkin) Kanada'nın 1994 yılında değiştirdiği Kanada Kıyı Balıkçılığını Koruma Kanunu (*Canadian Coastal Fisheries Protection Act*) ile Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılık Örgütü'nün (*Northwest Atlantic Fisheries Organization – NAFO*) düzenleme alanında ve Kanada'nın münhasır ekonomik bölgesinin ötesinde yer alan açık denizlerde yabancı balıkçı teknelerine müdahalede bulunabileceğine izin verilmesinin uluslararası hukukun çeşitli ilke ve normlarını ihlal ettiğini; balıkçılık çerçevesinin ötesine geçerek açık denizlerin serbestliği ilkesini ciddi şekilde etkileyen bir anlaşmazlık olduğuna binaen başvuru yapılmıştır. Başvuruda yargı yetkisi konusunda UAD Statüsü'nün 36. maddesinin 2. paragrafına dayanan beyanlar gösterilmiş olsa da UAD, 1998 tarihli kararında, Taraflar arasındaki anlaşmazlığın, "Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılık Örgütü düzenleme alanında avlanan gemilerle ilgili olarak Kanada tarafından alınan koruma ve yönetim tedbirlerinden ve bu tür tedbirlerin uygulanmasından kaynaklanan bir uyuşmazlık" olduğunu tespit ederek Kanada'nın beyanındaki çekincelerden birinin şartlarının karşılanması nedeniyle davada karar verme yetkisinin bulunmadığına karar vermiştir.

Karar için bkz. International Court of Justice, "Fisheries Jurisdiction Case (Spain v. Canada) Judgment of 4 December 1998", **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/96/096-19981204-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 22.02.2020). Bu karar çalışmanın devamında İspanya-Kanada Balıkçılık Alanları Kararı (Yetkiye İlişkin) olarak kısaltılacaktır.

⁹⁹³ Bkz. "Rio Konferansı Sonrasında Çevreyi ve İklim Sistemini Koruma Konusunda Yaşanan Gelişmeler: Çevreyi ve İklim Sistemini Koruma Konusunda Yeni Bir Bakış Açısı" başlığı, s. 58, dn. 252.

yargı organı olarak UDHM'nin kurulmasıyla deniz çevresinin korunmasına ilişkin yargı kararları artmış; bu kararlar daha çok UDHM kapsamında görülen davalar kapsamında verilmiştir.⁹⁹⁴

III. Uluslararası Deniz Hukuku ile İklim Değişikliği Rejiminin İlişkisi: İki Alan Arasındaki Bağlantının ve Çatışmanın Yorumlanması

Uluslararası deniz hukukunda iklim değişikliğine özgülünen bir düzenleme bulunmasa bile, bu karmaşık düzenlemeler ağı gerek kendi bünyesindeki eksiklikler açısından gerekse iklim değişikliği meselesi dikkate alınarak yeniden yapılandırılmaya çalışılmaktadır. Uluslararası deniz hukukunda çevreye ilişkin düzenlemeler yapılmasının iklim değişikliğinin uluslararası hukuka konu olmasından önce gerçekleştiği düşünüldüğünde, uluslararası deniz hukukunun tarihsel gelişim sürecinde iklim değişikliğinin ilk başta yer almaması son derece normaldir. Üstelik uluslararası deniz hukukunun omurgasını oluşturan BMDHS yapılırken iklim değişikliği meselesi hukuki hazırlık açısından uluslararası toplumun gündemine henüz girmektedir. Yine de bu durum, bu yönde bir eksiklik bulunmasına rağmen, iklim değişikliği meselesinde hukuki hazırlığın dönüm noktası olarak ortaya çıkan BMİDÇS'nin hazırlık çalışmalarında ve nihai metninde denizlerle ilgili sorunların neden ortaya koyulmadığı sorusunu ortaya çıkarmaktadır. İlgili soruya yanıt olarak, BMİDÇS yapılırken iklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkisinin çalışılmamış ve tam olarak anlaşılmamış olması gösterilmektedir.⁹⁹⁵ *Oral*'a göre bu eksiklik sonucunda bir tarafta denizlerle ilgili bütün sorunları çözmek isteyen ama iklim değişikliğine doğrudan yer vermeyen BMDHS bulunmaktayken; diğer tarafta iklim değişikliği ile ilgili bütün sorunları çözmek isteyen ama denizler konusunda sınırlı kalan BMİDÇS bulunmaktadır.⁹⁹⁶

BMDHS ve BMİDÇS'den sonraki süreçte gerek uluslararası deniz hukukunda gerekse iklim değişikliği rejiminde pek çok yeni düzenleme yapılmış ve gelişmeler yaşanmıştır. Ancak bu gelişmelere rağmen iklim değişikliği rejimi ile uluslararası deniz hukuku arasındaki ilişkinin neye göre şekillendirileceği ve bu iki

⁹⁹⁴ UDHM'nin dava listesinde geçmişten bugüne 32 tane dava bulunmaktadır. Bu davalar arasında doğrudan deniz çevresinin korunması konulu davaların da bulunduğu görülmektedir. UDHM'nin dava listesi için bkz. <https://www.itlos.org/en/main/cases/list-of-cases/> (Erişim Tarihi: 01.05.2023).

⁹⁹⁵ Oral, "Climate change and protecting the oceans...", s. 50.

⁹⁹⁶ Oral, "Climate change and protecting the oceans...", s. 51.

alandaki kurallar arasında nasıl bir köprü kurulacağı tartışma konusu olmaya devam etmektedir.⁹⁹⁷ Günümüzde uluslararası deniz hukukunun önündeki amaçlardan biri, günden güne daha da önem kazanan ve çevrenin korunması mücadelesinde merkezi bir role sahip olan iklim değişikliğine ilişkin kurallarla uyum sağlayabilmesi olarak görünmektedir.⁹⁹⁸ Bu durum iklim değişikliği rejiminde denizlere ilişkin düzenlemelere yeterince yer verilmemesiyle birlikte ele alındığında ilk olarak uluslararası deniz hukuku düzenlemelerinin iklim değişikliği konusu açısından nasıl uygulanabileceği sorusunu gündeme getirmektedir. Kaldı ki uluslararası çevre hukukunun 1990'lı yıllardan bu yana pek çok gelişim gösterdiği görülmektedir. Bu durum uluslararası deniz hukukuna ek olarak iklim değişikliği rejiminin gelişiminde pek çok yeni normun ortaya çıkıyor ve bu normların çeşitleniyor olması, aynı veya benzer olay ve olgulara yönelik olarak farklı alanlar olarak kurgulanan bu iki alanda normların birbiriyle ilintili olma ihtimalini daha da artırmaktadır. Böylece iklim değişikliğinin denizlere etkisinin doğuracağı sorunları ilgilendiren uluslararası deniz hukuku kurallarının iklim değişikliği rejimi ile nasıl bağlantılı olacağı konusunda da soru işareti doğmaktadır. Tüm bu soru işaretlerini çözüme ulaştırmada hukuki yorum yöntemlerini kullanarak bir yol haritası çizilebilir. Böylece iki alan arasında kurulacak bağlantının açıklığa kavuşturulması sağlanacaktır.

Hukukun yöntembiliminden yola çıkıldığında yorum yöntemlerinin lafzi, tarihi, teleolojik (amaca uygun), sistematik (sisteme uygun), anayasaya uygun, sezgisel (duygusal) ve niteliksiz olarak sınıflandırıldığı görülmektedir.⁹⁹⁹ Uluslararası hukukta bu yöntemlerden hangilerinin kullanılabileceğini belirlemek için farklı uluslararası hukuk kaynakları açısından yorum kuralları incelendiğinde, uluslararası teamüller ve hukuk genel ilkelerine ilişkin yorum yöntemlerinde bir kurallar bütünü bulunmadığı görülmekle birlikte¹⁰⁰⁰ uluslararası andlaşmalara ilişkin yorum

⁹⁹⁷ Nitekim “çevre hukuku”nun parçası olarak iklim değişikliği rejimi ve “deniz hukuku”nun her biri kendi ilkelerine ve kurumlarına sahiptir. (Bkz. Koskeniemi ve diğerleri, “Fragmentation of International Law...”, p. 8) Ancak bu iki alan arasındaki ilişkinin belirlenmesinin uluslararası hukukun bütünlüğü açısından önemi bulunmaktadır.

⁹⁹⁸ Bleuenn Guilloux/Romain Schumm, “Which International Law for Ocean and Climate?”, **Ocean and Climate Scientific Notes**, ocean-climate.org, s. 80-82, https://ocean-climate.org/wp-content/uploads/2017/03/international-law-161024_ScientificNotes_Oct2016_BD_ppp-14.pdf (Erişim Tarihi: 13.05.2020).

⁹⁹⁹ Ali Nazım Sözer, **Hukukta Yöntembilim**, 6. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2017, s. 40-146.

¹⁰⁰⁰ Bu konudaki tartışmaların özellikle “Yazılı olmayan kaynakların yorumlanması mümkün müdür? Yorumlama olarak nitelendirilen faaliyet yalnızca yazılı olmayan kaynağın içeriğini tespitten ibaret midir?” temel soruları üzerinden şekillendiği görülmektedir.

Ek olarak uluslararası teamüllerin yorumlanması hakkındaki görüşler için bkz. Nina Mileva/Marina Fortuna, “Emerging Voices: The Case for CIL Interpretation—An Argument from Theory and an

yöntemlerini ilgilendiren bazı düzenlemelerin VAHS içerisinde yer aldığı görülmektedir.¹⁰⁰¹

Bu noktada VAHS öncelikle yorumla ilgili genel kurallara yer vermekte; uluslararası andlaşmaların hükümlerinin, genel kural olarak andlaşmanın bütünü değerlendirilecek şekilde, konusunun ve amacının ışığında verilecek alelade manaya uygun şekilde iyi niyetle yorumlanması gerektiğini belirtmektedir.¹⁰⁰² VAHS'ın 31. maddesinde yer alan bu paragrafın lafzi ve teleolojik yorum yöntemlerine işaret ettiği yönünde bir çıkarım yapılabilir. Maddenin devamında lafzi yorum içeriği açısından yorumu yapılacak metin bağlamında “andlaşmanın bütünü” kavramından neyin anlaşılması gerektiği¹⁰⁰³ ve “andlaşmanın bütünü”nün yanı sıra dikkate alınacak “diğer hususlar”¹⁰⁰⁴ da düzenlenmiştir.¹⁰⁰⁵ Yine yorumu yapılacak metin bağlamında 31. maddenin 3. paragrafında dikkate alınacak “diğer hususlar” içerisinde taraflar arasında andlaşmanın yorumu veya hükümlerinin uygulanması ile ilgili olarak yapılan daha sonraki herhangi bir anlaşma¹⁰⁰⁶ ve andlaşmanın yorumu konusundaki mutabakatı tespit eden andlaşmanın uygulanması ile ilgili daha sonraki herhangi bir uygulamanın¹⁰⁰⁷ yanı sıra “uluslararası hukukun uygulanması mümkün olan herhangi bir kuralı”¹⁰⁰⁸ da sayılmıştır. Yorumlamada 1. paragraftaki bağlamın devreye girdiği 2. ve 3. paragraflardaki kurallar ile yorumlamada uluslararası hukukun uygulanması mümkün olan herhangi bir kuralının dikkate alınması yönündeki kapsayıcı kural gerçekleşen herhangi bir olayda ilgili andlaşma hükmüne bakılırken, uluslararası hukukun norm bütünselliğini sağlamak için, uygulanması mümkün tüm uluslararası hukuk kurallarını devreye alarak sistematik yoruma kapı aralamaktadır.¹⁰⁰⁹

Argument from Practice”, **OpinioJuris Blog**, 23.08.2019, <http://opiniojuris.org/2019/08/23/emerging-voices-the-case-for-cil-interpretation-an-argument-from-theory-and-an-argument-from-practice/>; Odile Ammann, “On the Interpretability of Customary International Law: A Response to Nina Mileva and Marina Fortuna”, **OpinioJuris Blog**, 07.10.2019, <http://opiniojuris.org/2019/10/07/on-the-interpretability-of-customary-international-law-a-response-to-nina-mileva-and-marina-fortuna/> (Erişim Tarihleri: 18.06.2021).

¹⁰⁰¹ Bkz. VAHS m. 31, 32 ve 33.

¹⁰⁰² VAHS m. 31/1.

¹⁰⁰³ Bkz. VAHS m. 31/2.

¹⁰⁰⁴ Bkz. VAHS m. 31/3.

¹⁰⁰⁵ VAHS 31. maddesinin 2. ve 3. paragraflarının genellikle 1. paragrafta yer alan bağlamın bir parçasını oluşturduğu belirtilmektedir. (Ulf Linderfalk, **On the Interpretation of Treaties: The Modern International Law as Expressed in the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties**, Dordrecht: Springer, 2007, s. 101.)

¹⁰⁰⁶ VAHS m. 31/3(a).

¹⁰⁰⁷ VAHS m. 31/3(b).

¹⁰⁰⁸ VAHS m. 31/3(c).

¹⁰⁰⁹ Linderfalk sistematik yorumda kaynak olarak uluslararası andlaşmalar, teamül veya hukukun genel ilkelerine dayanan kuralların uygulanabileceğini; uygulanabilirliğin belirlenmesinde ise taraflar

VAHS'ın 32. maddesi ise tamamlayıcı yorum araçları olarak andlaşmanın hazırlık çalışmalarına ve yapılma koşullarına atıf yaparak tarihi yorum yöntemine işaret etmektedir. VAHS'ın 33. maddesi ise iki veya daha fazla dilde tevsik edilmiş olan andlaşmaların yorumu üzerine olup ilgili maddenin 31. maddede yer bulan lafzi ve teleolojik yorum yöntemine destek olacak bir düzenlemeyi içerdiği belirtilebilir. VAHS içerisindeki bahse konu maddeler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, lafzi, tarihi, teleolojik ve sistematik yorum yöntemleri öne çıkmaktadır.¹⁰¹⁰ Her ne kadar VAHS'da andlaşmaların yorumlanması ile ilgili maddelerde hangi yorum kuralının diğerine üstün olduğu konusunda açık bir hiyerarşik sıralama yapılmasa bile bu yorum yöntemlerinden tarihi yorum tamamlayıcı olarak nitelendirildiği için lafzi, teleolojik ve sistematik yorum yöntemleri yapılacak bir incelemede öncelik kazanmaktadır. Bu nedenle, uluslararası deniz hukukunun iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimlerle ilgili olan konularını detaylı bir şekilde ele almadan önce, uluslararası deniz hukuku ile iklim değişikliği rejimi arasındaki bağlantı uluslararası andlaşmalarda yer alan metinler kapsamında lafzi, teleolojik ve sistematik yorum yöntemlerinin içerikleri yönünden analiz edilecektir.

arasındaki hukuki ilişki durumuna göre andlaşmanın sonuçlandığı veya andlaşmayla ilgili yorumun yapıldığı zamana göre değerlendirme yapılabileceğini belirtmektedir. Bkz. Linderfalk, **On the Interpretation of Treaties...**, Rule no. 14, § 2-5, s. 194-195.

VAHS m. 31/3(c) düzenlemesinin sistematik bütünleşme ilkesi olarak da adlandırıldığı görülmektedir. Bu konuda ayrıca bkz. Odile Ammann, **Domestic Courts and the Interpretation of International Law: Methods and Reasoning Based on the Swiss Example**, Leiden: Brill Nijhoff, 2020, s. 203-208; Panos Merkouris, **Article 31(3)(c) VCLT and the Principle of Systemic Integration: Normative Shadows in Plato's Cave**, Leiden/Boston: Brill Nijhoff, 2015.

VAHS m. 31/3(c) kapsamında yorumlama yaparken uluslararası hukukun mevcut olan kurallarının tümü ile sorunlara çözüm getirme arayışı bulunmaktadır. Bu nedenle bir sistem olarak uluslararası hukukun bütün ilgili kuralları uygulama alanı bulacaktır. Bu hükmün işlevi ile ilgili verilen örnekte ilgili bendin kullanımının aynı binada bulunan bir kapıyı açamayan bireysel anahtar yerine binadaki tüm kapıları açan ana anahtarın kullanımına benzetildiği görülmekte; özellikle farklı andlaşmalarda çatışan yükümlülükler ve uluslararası hukuktaki yeni gelişmelerin değerlendirilmesi ile hükmün bağlantısının bulunduğu belirtilmektedir. Bkz. Anne van Aaken, "Defragmentation of Public International Law Through Interpretation: A Methodological Proposal", **Indiana Journal of Global Legal Studies**, Volume 16, Issue 2, 2009, s. 497-498.

Ancak belirtmek gerekir ki bu yorumlama kuralının kullanımı var olan geçerli kurallara ve bu kurallara taraf olarak bağlanmaya dayanmakta olup, geçerliliği ve bağlayıcılığı aramayan evrimsel yorumlama ile karıştırılmamalıdır. Bkz. Ümit Barış Bayındır, **Milletlerarası Andlaşmaların Evrimsel Yorumlanması**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021, s. 67-68.

¹⁰¹⁰ Benzer yönde tespit için bkz. Ammann, **Domestic Courts and the Interpretation of International Law...**, s. 195.

A. Lafzi Bağlantı: Uluslararası Deniz Hukukunun Çevreye İlişkin Temel Kavramları ile İklim Değişikliği Rejiminin Temel Kavramları

Lafzi bağlantı denildiğinde uluslararası deniz hukuku ile iklim değişikliği rejiminin kurallarının metinlerinde kullanılan sözcüklerin anlamlarına, bu sözcüklerin cümle içindeki bağlantılarına ve dilbilgisi kurallarına dikkat çekilmek istenmektedir.¹⁰¹¹ Böylece bir sözcükten oluşan terimlerin yanı sıra birçok sözcükten oluşan kavramları oluşturan sözcüklerin her biriyle sözcüklerden oluşan ilgili kavramların bütünsel olarak hangi bağlamda ele alındığı da görülebilir. İklim değişikliği rejiminin uluslararası çevre hukuku ve çevreyle ilgili kavramlar üzerinden şekillendirilmesi nedeniyle uluslararası deniz hukukunun çevreye ilişkin kavramlarının iklim değişikliği rejimindeki kavramlar ile bağlantısını kurarak iki alan arasında lafzi bağlantının nasıl sağlandığı görülebilecektir.

1. Okyanus ve Deniz Terimleri ile Deniz Çevresi Kavramının Kapsamı – Denizler ve Deniz Çevresi İklim Sisteminin Parçası Mıdır?

Okyanus [*océan (fr.)*, *ocean (ing.)*] ve deniz [*mer (fr.)*, *sea (ing.)*]¹⁰¹² terimleri uluslararası hukukta uluslararası deniz hukukuna ilişkin andlaşmalarda doğrudan tanımlanmamıştır. İki terimin BMDHS'deki kullanımları incelenince öncelikle giriş bölümünde barışçı kullanım açısından ve 1. maddede “Bölge”yi [*Zone (fr.)*, *Area (ing.)*]¹⁰¹³ tanımlarken birbirlerinden ayrı terimler olarak değerlendirildikleri görülse bile BMDHS başlığında yapılan terim tercihinin deniz terimi yönünde olduğu; andlaşmanın içerisinde okyanus teriminin özel kullanımları dışında deniz teriminin kurallarda her iki terimi de kapsayacak şekilde ele alındığı söylenebilir. Bu iki terim dışında denizle ilgili veya denize ait kavramları nitelemek için “*marin/marine (fr.)*, *marine (ing.)*” sözcüklerinin seçildiği görülmektedir.

¹⁰¹¹ Lafzi yorum için bkz. Kemal Gözler, **Hukuka Giriş**, Bursa: Ekin Yayınevi, 2015, s. 264-267.

¹⁰¹² Deniz, “*Yer kabuğunun çukur bölümlerini kaplayan, birbiriyle bağlantılı, tuzlu su kütlesi.*” olarak tanımlanmaktadır. Bkz. TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=deniz> (Erişim Tarihi: 10.10.2019). Gerek uluslararası hukukta gerekse günlük kullanımda deniz terimi sadece denizleri değil karayla çevrilme durumu bulunmayan kıtaları ayıran daha büyük denizler olan okyanusları ifade etmek için de kullanılmaktadır. Bkz. TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=okyanus> (Erişim Tarihi: 10.10.2019).

¹⁰¹³ Bölge konusunda bkz. “*Deniz Yatağı Faaliyetlerinden Kaynaklanan Kirlilik*” başlığı, s. 258, dn. 1135.

İklim değişikliği rejiminde deniz terimine BMİDÇS'nin giriş bölümünde deniz seviyesinin yükselmesi kavramı içinde değinilmişken; KP ve PA'da deniz kavramı doğrudan yer almamıştır. Okyanus terimine BMİDÇS'nin taahhütlerle ilgili 4. maddesinde yutak ve hazne olarak, PA'nın giriş bölümünde ekosistem bütünlüğü kapsamında değinilmiş; KP'de ise değinilmemiştir. Denize ait kavramları nitelemeye BMİDÇS'nin giriş bölümünde ve taahhütlerle ilgili 4. maddede yutakları ve hazneleri oluşturan deniz ekosistemleri olarak, KP'nin 2. maddesinde gemi yakıtları konusunda değinilmişken; PA'da bu yönde bir sözcük kullanımı bulunmamaktadır. Denizle ilgili sözcüklerin iklim değişikliği rejiminde bu kadar kısıtlı kullanılmış olması iklim değişikliği ile denizler arasındaki lafzi bağlantıyı kurmada okyanus ve deniz gibi temel terimlerin bile önemini arttırmaktadır.

Denize aitlik üzerinden nitelenen ve deniz ile çevre terimlerini birleştiren bir kavram olan deniz çevresi [*milieu marin (fr.)*, *marine environment (ing.)*] kavramına ise uluslararası hukukta pek çok belgede yer verilmesine rağmen, uluslararası deniz hukukunun temel belgeleri içerisinde kavramın açık bir tanımı yapılmamıştır. Bu eksiklik nedeniyle kavramı yorumlamada farklı yaklaşımların bulunduğu görülmektedir. Tanımlamada dar kapsamlı yorum olarak niteleyebileceğimiz bir yaklaşımda deniz çevresi daha çok denizle ilgili çevresel unsurlarla sınırlı tutulabilirken; geniş kapsamlı yorum olarak niteleyebileceğimiz bir yaklaşımda deniz çevresinin, deniz dışında denizin iletişim halinde bulunduğu diğer çevresel unsurlar da katılarak daha kapsayıcı ele alınabileceği belirtilebilir. Deniz çevresinin tanımlanması konusunda yapılan çalışmalara örnek olarak BMDHS'nin hazırlık çalışmalarında deniz çevresi tanımı konusunda verilen bazı öneriler gösterilebilir:

- Malta'nın çalışmasına göre;

*“Deniz çevresi, deniz yüzeyi, üzerindeki hava, altındaki su kolonu ve içindeki ona bağlı biyosistemler de dahil olmak üzere denizin en çok yükseldiği hattın ötesindeki deniz yatağından ibarettir.”*¹⁰¹⁴

- Kenya'nın çalışmasına göre;

*“Deniz çevresi, deniz yüzeyi, üzerindeki hava altındaki su kolonu, içindeki canlı ve cansız kaynaklar dahil olmak üzere, denizin en çok yükseldiği hattın ötesindeki deniz yatağını kapsayan alandır.”*¹⁰¹⁵

¹⁰¹⁴ A/AC.138/SC.II/L.33, s. 72. Platzoder, **Third UN Conference on the Law of the Sea**, Documents. Aktaran ve çeviren için bkz. Tütüncü, **Gemi Kaynaklı...**, s. 6-7.

Bu öneriler yoluyla kapsayıcı tanımlar ortaya çıkmış olsada, sonuçta sadece Üçüncü Komite'nin çalışmalarını sunduğu raporda deniz çevresinin “deniz hayatı”nı kapsadığının belirtilmesiyle yetinilmiştir.¹⁰¹⁶

BMDHS incelendiğinde deniz çevresi kavramının BMDHS'nin giriş kısmı ve ek kısımları da dahil olmak üzere bir başlıkta ve pek çok madde içeriğinde yer bulduğu görülmektedir. Ancak BMDHS içerisinde kavrama ilişkin bir tanıma yer verilmemiş; kavramın kapsamı doğrudan ortaya koyulmamıştır.¹⁰¹⁷

Son dönemlerde bu tanımlara ek olarak dar kapsamlı bir yorum olarak görülebilecek Gündem 21'in Okyanusların, Kapalı ve Yarı Kapalı Denizler de Dahil Olmak Üzere Tüm Denizlerin ve Kıyı Alanlarının Korunması ve Canlı Kaynakların Korunması, Akılcı Kullanımı ve Geliştirilmesi başlıklı 17. bölümünde yer alan “okyanuslar, bütün denizler ve bitişik kıyı alanlarını kapsayan” ifadesi deniz çevresinin aksiyle kanıt [*argumentum a contrario (lat.)*] yoluyla deniz sularının üzerindeki hava sahasını ve atmosferi kapsamadığı açık şekilde vurgulanmaktadır.¹⁰¹⁸ Uluslararası Deniz Yatağı Otoritesi'nin (UDYO/Otorite) [*Autorité internationale des fonds marins (fr.)*, *International Sea-bed Authority – ISA (ing.)*], Deniz yatağının ulusal yetki alanı dışında kalan uluslararası yetki alanına dahil kısmında (Bölge) polimetallik tortuların keşfiyle ilgili kararında¹⁰¹⁹ ise geniş kapsamlı yoruma örnek olarak gösterilebilecek bir başka tanım yaptığı görülmektedir. Tanıma göre deniz çevresinin, “deniz ekosistemi verimliliği, durumu, koşulları ve niteliğinin karşılıklı etkileşimin fiziki, kimyasal, jeolojik ve biyolojik unsurları, durumu ve etkenleri, deniz

¹⁰¹⁵ A/AC.138/SC.III/L.41, s. 73. Platzoder, **Third UN Conference on the Law of the Sea**, Documents. Aktaran ve çeviri için bkz. Tütüncü, **Gemi Kaynaklı...**, s. 7.

¹⁰¹⁶ A/CONF.62/RCNG/1, Report to the Plenary by the Chairman of the Third Committee, Proposal on Article 1, Paragraph 4, Official Records, Vol. 10, 1978, s. 97.

¹⁰¹⁷ 1958 Cenevre Sözleşmelerinde yer almayan deniz çevresi kavramına BMDHS içerisinde sıklıkla değinilmesine rağmen, tanımları içeren 1. maddede veya deniz çevresinin korunması ve muhafazası başlıklı XII. Bölümde kavramla ilgili herhangi bir doğrudan tanıma rastlanmamaktadır. Bu yolla BMDHS'de kavramın anlamının XII. Bölüm hükümlerinden çıkarılmak üzere bırakıldığı, “denizin korunması ve muhafazası da dahil olmak üzere deniz çevresiyle ilgili sürekli genişleyen insan bilgisi ve insan faaliyetleri”nin tanınmasında esnekliğe izin verildiği belirtilmektedir. Bkz. Myron H. Nordquist (ed.) **United Nations Convention on the Law of the Sea 1982: A Commentary**, Vol I, Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1991, s. 42

¹⁰¹⁸ United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development ... Volume I ...**, s. 238.

¹⁰¹⁹ ISBA/6/A/18, Decision of Assembly relating to the regulations on prospecting and exploration for polymetallic nodules in the Area, 13.07.2000, Annex: Regulations on Prospecting and Exploration for Polymetallic Nodules in the Area, Regulation 1, p. 3(c), s. 2.

ve okyanus suları, bunların deniz yatağı ve altı ile bunların üzerindeki hava sahasını kapsadığı” belirtilmektedir.

Öğretide de deniz çevresinin kapsamı farklı şekillerde yorumlanmıştır. Örneğin Boyle, deniz çevresi kavramını BMDHS 192. maddesindeki deniz çevresini koruma ve muhafaza amacı doğrultusunda BMDHS 194. maddesinde yer alan deniz çevresinin kirliliğinin önlenmesine, azaltılmasına ve kontrol altına alınmasına yönelik tedbirlerin uygulanacağı kapsama göre yorumlamıştır.¹⁰²⁰ Anlar Güneş, BMDHS’de deniz çevresinin kirliliği bağlamında deniz çevresinin geniş kapsamlı yorumlanarak kabul edildiğini vurgulamakla birlikte hukuki anlamda kapsamını açık olarak belirtmemektedir.¹⁰²¹ Tütüncü’ye göre de aynı nedenle deniz çevresi kavramında geniş kapsamlı yorum tercih edilmiş; deniz, çevresinde bağlantılı olan ilişkiler sistemi içinde bir bütün olarak algılanmıştır.¹⁰²² Topsoy da deniz çevresinin korunması ve denize ilişkin bilimsel araştırmalarda iklim değişikliklerinin izlenmesi için deniz çevresinin geniş kapsamlı yorumla değerlendirilerek hava sahasının da deniz çevresi kapsamına dahil olması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁰²³ Sav ise, deniz çevresini daha çok denizler ve denizlerin sahip olduğu doğal kaynaklar olarak görmektedir.¹⁰²⁴

Sonuç olarak hangi görüş benimsenirse benimsensin, deniz çevresinin neyi içerdiği sadece korunacak bölgenin, türlerin ve ekosistemin kapsamı ile ilgili bir tartışmadır. Bu tartışma deniz çevresini korumada kapsam belirlemek konusunda önemli olsa bile deniz çevresi kavramının iklim sistemi kapsamında olup olmadığını çok etkilemeyecektir. Nitekim gerek BMİDÇS kapsamında gerekse HİDP

¹⁰²⁰ Boyle hem ekosistemi hem de türleri içeren bir yaklaşımla bu kapsama BMDHS 194. maddesinin 5. paragrafında yer bulan “ender veya hassas olan ekosistemler ile azalan, tehdit altındaki veya yok olma yolundaki deniz türleri ve diğer organizmaları” katmaktadır. Alan Boyle, “Protecting the Marine Environment from Climate Change: The LOSC Part XII Regime”, **The Law of the Sea and Climate Change: Solutions and Constraints**, Elise Johansen/Signe Veierud Busch/Ingild Ulrikke Jakobsen (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2021, s. 85-86.

Benzer yönde bir yorum için ayrıca bkz. Eric Jaap Molenaar, **Coastal State Jurisdiction over Vessel-Source Pollution**, Hague: Kluwer Law International, 1998, s. 17.

¹⁰²¹ Anlar Güneş, “Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku...”, s. 16.

¹⁰²² Tütüncü’ye göre bu tercihin sebebi kısıtlayıcı bir şekilde yalnızca denizde yapılan faaliyetlerden kaynaklanan kirliliğin deniz kirliliği olarak yorumlanmasına engel olunmak istenmesidir. Tütüncü, **Gemi Kaynaklı...**, s. 7.

¹⁰²³ Topsoy, **Denize İlişkin Bilimsel Araştırmalar...**, s. 16.

Topsoy’a göre, geniş kapsamlı yorumlamada kullanılan deniz çevresi tanımında yer alan çevresel unsurun su kütlesi üzerindeki hava sahası olduğu görülmektedir. Bu konudaki değerlendirme için bkz. Topsoy, **Denize İlişkin Bilimsel Araştırmalar...**, s. 13-16.

¹⁰²⁴ Özden Sav, **Akdeniz Deniz Çevresinin Korunması ve Bölgesel Bir Düzenleme Örneği**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2001, s. 5.

çalışmalarında yer alan iklim sisteminin kapsayıcı tanımı ile içeriğinin atmosferin, hidrosferin, biyosferin, jeosferin tamamını ve bunların karşılıklı etkileşimlerini içeren bir yapıyı oluşturduğu görülmüştü.¹⁰²⁵ Dolayısıyla deniz çevresi kavramı için dar kapsamlı yorumun ya da geniş kapsamlı yorumun kullanıldığı durumların tümünde kavramı oluşturan unsurların bütünüyle iklim sisteminin içerisine dahil olduğu düşünülmektedir.¹⁰²⁶ Bu husus, deniz çevresi kavramının kullanıldığı her bağlamda iklim sistemi içerisinde yer alan bir unsur olduğu çıkarımıyla, iklim sistemini ilgilendiren kuralların deniz çevresine uygulanabilmesini sağlayacaktır.¹⁰²⁷

2. Deniz Çevresinin Kirliliği Kavramının Kapsamı – Deniz Çevresinin Değişimi ve İklim Değişikliğine Neden Olan Sera Gazlarının Olumsuz Etkileri Deniz Çevresinin Kirliliğine Yol Açmakta Mıdır?

İklim sisteminin deniz çevresini kapsaması yönündeki çıkarım uluslararası deniz hukuku ile iklim değişikliği rejimi geçişkenliğini gösteren önemli bir etmendir, ancak sadece bu çıkarımı yapmak konu açısından yeterli değildir. Nitekim bu noktada deniz çevresinin değişimi ve iklim değişikliğine neden olan sera gazlarının yarattığı olumsuz etkiler deniz çevresini kirletmekte midir sorusu da ortaya çıkmaktadır. Bu soruya yanıt verebilmek için deniz çevresinin değişiminin ve iklim değişikliğine neden olan sera gazlarının ortaya çıkardığı olumsuz etkilerin uluslararası deniz hukuku belgelerinde yer alan bir kavram olan deniz çevresinin kirliliği [*pollution du milieu marin (fr.)*, *pollution of the marine environment (ing.)*]¹⁰²⁸ kapsamında değerlendirilip değerlendirilmeyeceği üzerine bir inceleme yapmak zaruridir. Bu kapsamda değişimin kirlilik [*pollution (fr.)*, *pollution (ing.)*] terimiyle bağlantısının yanı sıra kirlilik terimiyle olumsuz etkiler kavramının uluslararası deniz hukuku ve iklim değişikliği rejimindeki yeri görülecektir. Nitekim

¹⁰²⁵ Bkz. “‘İklim Değişikliği’ Nedir? – Küresel Isınma ve Sera Etkisi Kavramlarından Farkı” başlığı, s. 7, dn. 11.

¹⁰²⁶ Bu nedenle deniz çevresinin korunması ve muhafazası yorum farklarından bağımsız olarak iklim değişikliğine karşı mücadele ile lafzi bağlantıya sahiptir. Böylece iklim değişikliğinin azaltılması ve iklim değişikliğine uyumun sağlanması amacı doğrultusunda deniz çevresinde yapılacak olan iklim sisteminin dengesinin korunması faaliyetleri, deniz çevresinin korunması ve muhafazası üzerinden de yorumlanabilecektir.

¹⁰²⁷ Yine de iklim değişikliği rejiminde deniz çevresi kavramının kullanımından belki de bu tartışmalar sebebiyle kaçınılmış; deniz çevresi kavramı yerine deniz ekosistemleri [*écosystèmes marins (fr.)*, *marine ecosystems (ing.)*] kavramına yer verilmiştir.

¹⁰²⁸ Deniz çevresinin kirliliğini ifade eden kavramın uluslararası hukuka ilişkin çalışmalarda kısaltılarak “deniz kirliliği [*pollution marine (fr.)*, *marine pollution (ing.)*]” olarak da kullanıldığı görülmektedir.

çevre terimi gibi kirlilik teriminin ve olumsuz etkiler kavramının kapsamının belirlenmesi başlı başına bir zorluktur.

Uluslararası hukukta kirlilik terimi 1970’li yıllara kadar mevcut çevrede herhangi bir değişiklik, ülkesel egemenin hakkı, zarar, çevrenin diğer kullanımlarına müdahale ve çevrenin özümseme kapasitesini aşma olmak üzere beş farklı bakış açısı yönünde değerlendirilmektedir.¹⁰²⁹ Mevcut çevrede herhangi bir değişiklik kapsamında değerlendirilmesi halinde kirlilik ile deniz çevresinin değişimi arasındaki bağlantıyı kurmak kolaylaşsa bile Stokholm Bildirgesi 6. İlkesinde kirliliğin, “Çevrenin zararsız hale getirme kapasitesini aşacak miktardaki veya orandaki zehirli maddelerin veya diğer maddelerin boşaltımı ve ısının salınması...” olarak ortaya koyulduğu görülmektedir.¹⁰³⁰ Bu durumda Stokholm Bildirgesi’nde kirlilik terimine olan yaklaşımın çevrenin özümseme kapasitesini aşma yönündeki yaklaşıma yakın olduğu görülmektedir. Ancak çevrenin özümseme kapasitesini aşma yönündeki yaklaşımın genel olarak zarar ve çevrenin diğer kullanımlarına müdahale ile bağlantısız olamayacağı belirtilmektedir.¹⁰³¹

Kirlilik teriminin kullanıldığı içeriğe göre şekillenmesiyle¹⁰³² uluslararası deniz hukuku açısından denizlerle ve deniz çevresi kavramı ile de ilişkilendirilmesi deniz çevresinin kirliliği (deniz kirliliği) kavramı yoluyla söz konusu olmuştur. Her ne kadar Birinci Deniz Hukuku Konferansı ile İkinci Deniz Hukuku Konferansı’nda deniz kirliliği üzerinde fazlaca durulmamış ve kirlilik terimi 1958 tarihli Açık Deniz Sözleşmesi’nde yalnızca 24. maddedeki petrol ve türevi atıklar ile 25. maddedeki radyoaktif atıklar kaynaklı kirlilik konusunda taraf devletlere düşen önleme amaçlı yükümlülükler üzerinden düzenlenmiş olsa da terimin, Stokholm Konferansı’nda denizlere özgü olarak tanımlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu konudaki tanım Stokholm Bildirgesi’nin 7. İlkesi’nde devletlerin “*insan sağlığına tehlike oluşturabilecek, canlı kaynaklara ve deniz yaşamına zarar verebilecek, denizin sağladığı kolaylıklara zarar verebilecek veya denizin diğer meşru kullanımlarına*

¹⁰²⁹ Allen L. Springer, “Towards a Meaningful Concept of Pollution in International Law”, **The International and Comparative Law Quarterly**, Vol. 26, No. 3, July 1977, s. 533-551.

¹⁰³⁰ United Nations, **Report of the United Nations Conference on the Human Environment...**, Chapter I: Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, s. 4.

¹⁰³¹ Springer, “Towards a Meaningful Concept of Pollution...”, s. 550.

¹⁰³² Bkz. Cavid Abdullayev, **Uluslararası Hukuk Açısından Gemilerden Kaynaklanan Petrol Kirliliği**, Ankara: Yetkin Yayınları, 2005, s. 27.

müdahale edebilecek maddeler” kaynaklı deniz kirliliğini önlemesi gerektiği belirtilmesi yoluyla ortaya koyulmuştur.

Stokholm Bildirgesi’ndeki deniz kirliliği tanımını oluşturma konusunda yapılan çalışmalara bakıldığında, Stokholm Konferansı’nın hazırlık çalışmaları sırasında kurulan Birleşmiş Milletler Deniz Kirliliğinin Bilimsel Yönlerini Araştırma Grubu tarafından deniz kirliliğinin; “*canlı kaynaklara zarar verme, insan sağlığı için tehlike oluşturma, balıkçılık dahil denizcilik faaliyetlerini engelleme, deniz suyunun niteliğini bozma ve denizin sağladığı kolaylıkların azalması gibi zararlı etkileri olan bir maddenin insanlarca doğrudan doğruya veya dolaylı olarak haliçler de dahil olmak üzere deniz çevresine sokulması*” olarak kaleme alındığı görülmektedir.¹⁰³³ Birleşmiş Milletler Deniz Kirliliğinin Bilimsel Yönlerini Araştırma Grubu’nun yaptığı çalışmalar ile ilgili dikkat çeken bir nokta, tanımın 1969 yılındaki ilk grup toplantısının raporunda ve Stokholm Bildirgesi 7. İlkesi’nde kirliliğin nedeni olarak sadece “madde”lerin görülmesi iken; Stokholm Konferansı sonrasında yapılan çeşitli uluslararası andlaşmalarda tanımdaki “madde” ifadesinin “madde veya enerji” ifadesine dönüşmesidir.¹⁰³⁴ Stokholm Konferansı sonrasında ortaya konan bu daha kapsayıcı yaklaşımın BMDHS’nin yapılmasına kadar geçen süreçte yapılan bölgesel uluslararası andlaşmalardaki kirlilik tanımlarında sürdürüldüğü görülmektedir.¹⁰³⁵ Yine BMDHS’de de “madde” ifadesi yerine “madde ve enerji” ifadesi yer

¹⁰³³ **GESAMP I/11**, Joint IHCO/FAO/UNESCO/WMO Group of Experts on Scientific Aspects of Marine Pollution (GESAMP), “Report of the First Session” (London, 17-21 March 1969), 17.07.1969, s. 5, p. 12.

¹⁰³⁴ Doelle bu dönüşümde ve “enerji” kavramının tanıma dahil edilmesinde görüşmeleri yapan kişilerin deniz çevresinin ısınması tehlikesinin farkında oldukları görüşündedir. Bkz. Meinhard Doelle, “Climate Change and the Use of the Dispute Settlement Regime of the Law of the Sea Convention”, **Ocean Development & International Law**, Volume 37, 2006, s. 322.

¹⁰³⁵ Stokholm Konferansı ile BMDHS arasındaki süreçte yapılan bölgesel uluslararası andlaşma düzenlemelerine örnek olarak bkz. Akdeniz’in Kirlenmeye Karşı Korunmasına Ait Sözleşme [Convention pour la protection de la mer Méditerranée contre la pollution (fr.), Convention for the protection of the Mediterranean Sea against pollution (ing.)] (United Nations, **Treaty Series**, vol. 1102, s. 27 vd.) m. 2/a; Baltık Denizi Bölgesinin Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi [Convention sur la protection de l’environnement marin dans la région de la mer Baltique (fr.), Convention on the Protection of the Marine Environment of the Baltic Sea Area (ing.)] (United Nations, **Treaty Series**, vol. 1507, s. 166 vd.) m. 2/1.

Türkiye Akdeniz’in Kirlenmeye Karşı Korunmasına Ait Sözleşme’yi ve iki ek Protokolünü 31.10.1980 tarihli 2328 sayılı 16 Şubat 1976 Tarihinde Barselona’da imzalanan Akdeniz’in Kirlenmeye Karşı Korunmasına Ait Sözleşme ile iki Protokol ve Eklerinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun (Resmî Gazete, Tarih: 04.11.1980, Sayı: 17150) ile uygun bulmuş; 07.12.1980 tarihli 8/2067 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı (Resmî Gazete, Tarih: 12.06.1981, Sayı: 17368) ile onaylamıştır. Katılım belgesini de BM Genel Sekreterliği’ne tevdi ederek 06.04.1981 tarihinde ilgili Sözleşmeye katılmıştır.

almaktadır.¹⁰³⁶ Nitekim BMDHS'nin 1. maddesinin (4). paragrafına göre “deniz çevresinin kirliliği”; “...canlı kaynaklara ve deniz yaşamına zarar verme, insan sağlığı için tehlikeler oluşturma, balıkçılık ve denizlerin diğer yasal amaçlarla kullanımı da dahil olmak üzere, denizcilik faaliyetlerini engelleme, deniz suyunun niteliğini değiştirme ve denizin sağladığı kolaylıkları bozma gibi zararlı etkileri olan veya olabilecek (olması ihtimali bulunan) maddelerin veya enerjinin, insan tarafından doğrudan doğruya veya dolaylı olarak, haliçler de dahil olmak üzere, deniz çevresine dahil edilmesi...” olarak tanımlanmıştır.

BMDHS'deki tanımın Birleşmiş Milletler Deniz Kirliliğinin Bilimsel Yönlerini Araştırma Grubu'nun yaptığı tanımdan diğer bir farkı BMDHS'nin tanımındaki “zararlı etkileri olan” ifadesine, “veya olabilecek” ifadesinin eklenmiş olmasıdır.¹⁰³⁷ Bu durum Rio Bildirgesi'nin 15. İlkesi ile belirlenmiş olan çevrenin korunmasında ihtiyat yaklaşımına göre hareket edilmesi ilkesi ile örtüşmektedir.¹⁰³⁸

BMDHS'nin tanımında Birleşmiş Milletler Deniz Kirliliğinin Bilimsel Yönlerini Araştırma Grubu'nun tanımına ek olarak zarar ve engelleme türlerine “deniz yaşamı” ile “denizlerin diğer yasal amaçlarla kullanımı” gibi unsurlar eklenerek uluslararası hukukun gelişim sürecine paralel olarak deniz çevresinin kirliliği kavramının kapsamı genişlemiştir.¹⁰³⁹

BMDHS'deki tanımın dikkat çeken diğer yönü ise yalnızca insan kaynaklı davranışların kirliliğe neden olabileceğinin belirtilmesidir.¹⁰⁴⁰ Oysa iklim değişikliği kavramında daha önce de belirtildiği üzere insan kaynaklı değişimlerin ağırlıklı sebep olduğu kabul edilmekle birlikte doğal değişiklikler de kavram içerisinde yer almaktadır.¹⁰⁴¹ Bu husus deniz çevresinin kirliliği tanımını kirliliği yaratan kaynak

¹⁰³⁶ Verheyen'e göre BMDHS'deki bu tercih bilinçlidir ve örneğin kıyı devletleri açısından atık suların yarattığı sorunlar göz önüne alınarak “enerji” teriminin tanıma dahil edilmesiyle birlikte kirlilik kapsamına kimyasal ve organik maddelerin yanı sıra ısı enerjisi de girmiştir. Verheyen, **Climate Change Damage...**, s. 203-204.

¹⁰³⁷ Abdullayev, **Uluslararası Hukuk Açısından Gemilerden Kaynaklanan Petrol Kirliliği**, s. 28.

¹⁰³⁸ Shi/Zhang sadece sonuçlanan durumlara değil sonuçlanması muhtemel durumlara işaret edilmesinin bilimsel belirsizliğin koruma yönündeki etkin tedbirleri engellememesi gerektiğini belirtmektedir. Bkz. Yubing Shi/Dazhen Zhang, “International Regulatory Responses to Global Challenges in Marine Pollution and Climate Change”, **Marine Pollution and Climate Change**, Andrés Hugo Arias/Jorge Eduardo Marcovecchio (eds.), Boca Raton: Taylor & Francis, 2017, s. 281.

¹⁰³⁹ Shi/Zhang, “International Regulatory Responses...”, s. 281.

¹⁰⁴⁰ Abdullayev, **Uluslararası Hukuk Açısından Gemilerden Kaynaklanan Petrol Kirliliği**, s. 29.

¹⁰⁴¹ Bkz. “İklim Değişikliği Nedir? – Küresel Isınma ve Sera Etkisi Kavramlarından Farkı” başlığı, s. 9-12.

yönünden ilgili kaynağı iklim değişikliği rejimi kapsamında rahatlıkla değerlendirilebilir kılssa da tersine oluşacak durum için yapılacak değerlendirmelerde iklim değişikliğinin yalnızca insan kaynaklı olan kısmının deniz çevresinin kirliliği kapsamında kabul edilebileceği görülmektedir.

İklim değişikliği rejiminde kirlilik teriminin yalnızca BMİDÇS’de ve yüksek kentsel atmosfer kirliliği içeren alanlara sahip olma kapsamında hassas ülkelere ilişkin bir kriter olarak yer bulduğu görülmektedir.¹⁰⁴² KP’de ve PA’da ise kirlilik terimine yer verilmemektedir. İklim değişikliği rejiminde iklim sistemine verilen zararı niteleme açısından kirlilik terimi yerine ağırlıklı olarak “olumsuz etki” kavramının tercih edildiği görülmektedir.¹⁰⁴³

Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi’nin 1. maddesinin 2. fıkrasına göre “olumsuz etkiler”, iklim değişiklikleri de dahil olmak üzere, insan sağlığı veya doğal ve yönetilen ekosistemlerin bileşimi, dayanıklılığı ve üretkenliği ya da insanlık için yararlı maddeler üzerinde önemli ölçüde “zararlı etkileri [*effets nocifs (fr.)*, *deleterious effects (ing.)*]]” bulunan fiziki çevre veya hayvanlar ve bitki örtüsündeki değişiklikler anlamında kullanılmıştır. BMDHS’de, olumsuz etki kavramının bir tanımının yapılmadığı; kavramın Bölge’deki ekonomik faaliyetlerin gelişmekte olan ülkelere olumsuz ekonomik etkilerde bulunmaması¹⁰⁴⁴ ve boşaltma kaynaklı kirlilikte kıyı devletinin olumsuz etkilere uğraması¹⁰⁴⁵ kapsamında yer

¹⁰⁴² BMİDÇS m. 4/8(f).

¹⁰⁴³ İki terim her ne kadar birbirinden farklı olsa da Türkçe çevre hukuku terminolojisinde birbirini niteler şekilde kullanıldığı görülmektedir. 5491 sayılı Çevre Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun’un 2. maddesi ile değişiklik yapılan 2872 sayılı Çevre Kanunu 2. maddesinde yapılan tanımda çevre kirliliğinin, “çevrede meydana gelen ve canlıların sağlığını, çevresel değerleri ve ekolojik dengeyi bozabilecek her türlü olumsuz etkiyi” ifade ettiği belirtilmiştir.

Ek bir bilgi olarak UHK’nin atmosferin korunması konusundaki çalışmalarında oluşturulan taslak yönerge metninin çevresel etki değerlendirmesi başlıklı maddesinde, her ne kadar “*effet (fr.)*, *effect (ing.)*” terimi kullanılmayıp “*impact (fr.)*, *impact (ing.)*” terimi kullanılmış olsa da “olumsuz etki [*impact préjudiciable (fr.)*, *adverse impact (ing.)*]]” ile atmosferdeki kirlilik ve atmosferdeki değişikliği ifade eden bozulma [*dégradation (fr.)*, *degradation (ing.)*] terimleri kapsamında oluşabilecek olumsuz etki sonuç açısından değil neden olarak birbiriyle bağlantılı olarak ele alınmıştır. (Bkz. United Nations, A/76/10, 2021, Guideline 4, s. 11.) Bu durum “*effet (fr.)*, *effect (ing.)*” terimi ile oluşturulan olumsuz etki teriminin tesir etme süreci nihayete erip sonuç olarak bir olumsuz etki haline gelme haliyle kirlilik teriminin ilişkili olduğu yönünde bir yorum yapılmasına olanak sağlamaktadır. Etki terimi konusunda ayrıca bkz. “‘İklim Değişikliği’ Nedir? – Küresel Isınma ve Sera Etkisi Kavramlarından Farkı” başlığı, s. 13, dn. 42.

¹⁰⁴⁴ Bkz. BMDHS m. 150(h), 151/10, 162/2(m), 164/2(c) ve 164/2(d).

¹⁰⁴⁵ Bkz. BMDHS m. 210/5.

bulduğu görülmektedir.¹⁰⁴⁶ BMİDÇS’de ise olumsuz etkiler kavramı doğrudan tanımlanmamış; ancak “iklim değişikliğinin olumsuz etkileri” için bir tanımlama yapılarak konuya özgülük olumsuz etki kavramıyla bütünleştirilmiştir. BMİDÇS’nin 1. maddesinin 1. paragrafı ile iklim değişikliği sonucunda oluşacak bu “olumsuz etki”nin ekosistemin unsurları, sosyo-ekonomik sistemler veya insan sağlığı ve refahı üzerinde ortaya çıkan “zararlı etki” olarak tanımlandığı görülmektedir.¹⁰⁴⁷ Bu tanım dışında da BMİDÇS içinde olumsuz etki kavramı sıklıkla kullanılmıştır.¹⁰⁴⁸ KP ve PA metinlerinde de olumsuz etki kavramının kullanımı bulunmaktadır.¹⁰⁴⁹

Deniz çevresinin kirliliği tanımıyla iklim değişikliğinin olumsuz etkileri tanımı birleştirilirse; iklim sisteminin bir parçası olan deniz çevresine yönelik bir “zararlı etki”nin canlı kaynaklara ve deniz yaşamına zarar verme, insan sağlığı için tehlike oluşturma, balıkçılık ve denizlerin diğer yasal amaçlarla kullanımı da dahil olmak üzere, denizcilik faaliyetlerini engelleme, deniz suyunun niteliğini değiştirme ve güzellikleri bozma gibi “zararlı etki”leri olan veya olabilecek (olması ihtimali bulunan) maddelerin veya enerjinin, insan tarafından doğrudan doğruya veya dolaylı olarak, haliçler de dahil olmak üzere, deniz çevresine dahil edilmesi hallerine yönelik olması hallerinden birini karşılaması iklim değişikliği kapsamındaki “zararlı etki”yi deniz çevresinin kirliliği kapsamına sokacaktır.

Görüldüğü üzere deniz çevresinin kirliliğiyle iklim değişikliğinin olumsuz etkileri açısından ortak payda olarak tanımlarda “zararlı etki” kavramı yer

¹⁰⁴⁶ Bu kullanımlar dışında BMDHS’nin 225. maddesinde deniz çevresinin korunması ve muhafazası konusunda yetkilerini kullanan devlete olumsuz sonuçlardan [*conséquences néfastes (fr.)*, *adverse consequences (ing.)*] kaçınma yükümü verilmiştir.

¹⁰⁴⁷ Her ne kadar BMİDÇS 1. maddesinin 1. paragrafının Resmî Gazetede yer alan tercümesinde olumsuz etkiler kavramı yerine zararlı etkiler kavramı tercih edilse de özellikle İngilizce terminoloji açısından karışıklık ve aynı doğrultuda olmamayı niteleyen “*adverse*” teriminin olumsuz olarak; zarar veya hasar doğurmayı yani durumun kötüye gitmesini niteleyen “*deleterious*” teriminin zararlı olarak çevrilmesi mümkündür. Bkz. **Merriam-Webster Dictionary**, “adverse”, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/adverse> ve “deleterious”, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/deleterious> (Erişim Tarihleri: 15.09.2022); **Oxford Learner’s Dictionary**, “adverse”, <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/adverse> ve “deleterious”, <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/deleterious> (Erişim Tarihleri: 15.09.2022).

İklim değişikliğinde çevre “zarar”ının iklim değişikliğinin olumsuz etkileri olarak ele alındığı belirtilmektedir. Bkz. Rumeysa Partalcı, **Milletlerarası Özel Hukukta Çevre Zararlarından Doğan Sorumluluğa Uygulanacak Hukuk**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021, s. 53.

¹⁰⁴⁸ Bkz. BMİDÇS giriş bölümü p. 2, 3, 13, 20 ve 22, m. 3/1, 3/2, 3/3, 4/1(f), 4/4, 4/8 ve 4/10.

¹⁰⁴⁹ Bkz. KP m. 2/3, 3/14, 10/b(ii), 10/d, 12/8 ve PA giriş bölümü p. 6 ve 10, m. 2(b), 6/6, 7/2, 7/6, 8/1, 9/4 ve 11/1.

bulmuştur.¹⁰⁵⁰ Böylece iklim değişikliğine neden olan sera gazlarının doğurduğu “zararlı etki”nin deniz çevresinin kirliliği kapsamında deniz çevresine bir “zararlı etki”si olduğunun veya olabileceğinin tespit edilmesi önem kazanmaktadır. Nitekim deniz çevresinin kirliliğine neden olacak kirleticiler tanımda liste halinde sayılmamıştır.¹⁰⁵¹ Bu durumda deniz çevresine “zararlı etki” bu çevreyi tehdit eden bilinen herhangi bir insan faaliyetini kapsayacak kadar kapsamlı görünmektedir.¹⁰⁵² Dolayısıyla dikkat çekilmesi gereken husus iklim değişikliğine neden olan sera gazlarının ve iklim değişikliği sebebiyle ortaya çıkan ısınmaya bağlı termal enerjinin ilgili “zararlı etki”ye yol açan maddelerin veya enerjinin kapsamına girip girmediği meselesidir. Bu konularda hukuki tespitler yapılmasının yolu, daha önce çevre sorunlarına ilişkin konularda da ifade edildiği üzere, öncelikle bilimsel araştırmalardan geçmektedir.¹⁰⁵³ İklim değişikliğine yol açan sera gazlarının bilimsel araştırmalar sonucunda deniz çevresi üzerinde yukarıdaki tanımlarda yer alan zararlı etkileri doğurması veya doğurabilecek olması hallerinde deniz çevresinin kirliliği kavramı kapsamında da yorumlanabilmesinin mümkün olacağı söylenebilir.¹⁰⁵⁴ İklim değişikliğinin denizlere etkisine ilişkin HİDP tarafından yapılan çalışmalar göz önüne alındığında, iklim değişikliğine neden olan sera gazlarının ve iklim değişikliği sebebiyle ortaya çıkan ısınmaya bağlı termal enerjinin doğurduğu deniz sıcaklıklarının artması, denizlerdeki oksijenin azalması, denizlerin asitlenmesi, deniz buzı boyutlarının azalması ve deniz seviyesinin değişmesi gibi sonuçların canlı kaynaklara ve deniz yaşamına zarar verme, insan sağlığı için tehlike oluşturma, balıkçılık ve denizlerin diğer yasal amaçlarla kullanımı da dahil olmak üzere, denizcilik faaliyetlerini engelleme, deniz suyunun niteliğini değiştirme ve

¹⁰⁵⁰ Ek bir bilgi olarak UHK’nin atmosferin korunması konusundaki çalışmalarında oluşturulan taslak yönerge metninde atmosfer kirliliği [*pollution atmosphérique (fr.)*, *atmospheric pollution (ing.)*] “...insan yaşamını ve sağlığını ve Dünyanın doğal çevresini tehlikeye atacak nitelikte, menşe Devletin ötesine geçen önemli zararlı etkilere katkıda bulunan maddelerin veya enerjinin doğrudan veya dolaylı olarak atmosfere girmesi veya insanlar tarafından atmosfere salınması” olarak tanımlanmış; “zararlı etki” ortak paydası atmosfer açısından da kullanılmıştır. Bkz. United Nations, **A/76/10**, 2021, Guideline 1(b), s. 11.

¹⁰⁵¹ *Abdullayev*’e göre her türlü insan davranışını BMDHS kapsamında değerlendirebilmek açısından liste oluşturmama yönündeki tercih yerinde bir tercihtir. Bkz. *Abdullayev*, **Uluslararası Hukuk Açısından Gemilerden Kaynaklanan Petrol Kirliliği**, s. 29.

Bu durum aynı zamanda BMDHS’deki deniz çevresinin kirliliği tanımının deniz çevresine yönelik tüm olası kirlilik tehditlerini içermeye amacıyla düzenlendiği yönündeki görüşü kuvvetlendirmektedir.

¹⁰⁵² Bununla birlikte, tanımdaki “zarar”, “tehlikeler”, “engel”, “bozukluk”, “azaltma”, “kolaylıklar” gibi terimlerin çeşitli yorumlara izin verdiği belirtilmektedir. Bkz. Molenaar, **Coastal State Jurisdiction over Vessel-Source Pollution**, s. 17.

¹⁰⁵³ Bkz. “*Uluslararası Çevre Hukukunun Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde İklim Değişikliği*” başlığı, s. 18.

¹⁰⁵⁴ Zararlı etkinin doğup doğmayacağı konusunda devletlerin kendi yargı yetki alanlarındaki faaliyetler açısından CED süreçlerinin önemi bulunmaktadır. Bkz. BMDHS m. 206.

güzellikleri bozmaya neden olduğu; bu sebeple deniz çevresinin kirliliğine neden olduğu belirtilebilecektir.¹⁰⁵⁵

B. Teleolojik Bağlantı: Uluslararası Deniz Hukukunun Amaçları ile İklim Değişikliği Rejiminin Amaçları

Teleolojik bağlantı denildiğinde uluslararası deniz hukuku ile iklim değişikliği rejimindeki kuralların amaca, uygulandığı zamanın gereklerine ve anlayışına göre kazandıkları anlama göre yorumlanmasındaki bağlantıya dikkat çekilmek istenmektedir.¹⁰⁵⁶ Bu yolla uluslararası deniz hukukunun amacı ile iklim değişikliği rejiminin amacı arasındaki bağlantıyı görme ve amaçsal yorum yoluyla içinde bulunduğumuz zamanın gereklerini saptama sağlanabilir.

Uluslararası deniz hukukunun amacından söz ederken denizleri kullanma ve koruma arasındaki dengeyi sağlamaya dikkat çekilmişti.¹⁰⁵⁷ Yine de uluslararası deniz hukukunun temel düzenlemesi olarak görülen BMDHS incelendiğinde doğrudan amacı tanımlamaya yönelik bir maddeye yer verilmediği görülmektedir. BMDHS metninin içeriği, hazırlık çalışmaları ve oluşturulmasının tarihçesi göz önüne alındığında; BMDHS'nin amaçlarını denizlerin barışçı kullanımını sağlama, devletlerin yetki kullanımını şekillendirecek deniz alanlarını ve sınırlarını belirleme, deniz kaynaklarının sürdürülebilir, hakkaniyetli ve etkin kullanımını sağlama, denizlerde ulaşımı ve iletişimi kolaylaştırma, denizcilik güvenliğini sağlama, deniz çevresini koruma ve muhafaza etme ile denizlerdeki bilimsel ve teknolojik araştırmaları düzenleme olarak saymak mümkündür.¹⁰⁵⁸

İklim değişikliği rejiminin ise özetle iklim değişikliği ile mücadele konusunda sera gazlarını azaltma ve iklim değişikliği kaynaklı değişimlere uyum sağlama amaçları bulunduğu belirtilebilir.¹⁰⁵⁹ Bu kapsamda sera gazlarının deniz çevresine

¹⁰⁵⁵ Aksi yönde bir yorumla iklim değişikliği kaynaklı tüm bu değişimlerin deniz çevresinin kirliliğini oluşturmadığını söylenmesi, BMDHS'nin deniz çevresini koruma ve muhafaza etme konusundaki etkinliğini yitirmesine yol açarak, BMDHS'nin konusu ve amacı ile bağdaşmayan sonuçlar doğuracaktır.

¹⁰⁵⁶ Teleolojik yorum için bkz. Gözler, **Hukuka Giriş**, s. 271-272.

¹⁰⁵⁷ Bkz. "Uluslararası Deniz Hukukunun Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Çevre ve İklim Değişikliği" başlığı, s. 197.

¹⁰⁵⁸ BMDHS'nin başlıklandırması ve içeriği göz önüne alınarak bu şekilde bir sayım yapılabilir.

¹⁰⁵⁹ Bu konuda BMİDÇS, KP ve PA'nın amaçlarına bkz. s. 84-88, 137-138 ve 161-163.

“zararlı etki”lerde bulunması nedeniyle azaltmanın deniz çevresini koruma ve muhafaza amacıyla örtüştüğü; iklim değişikliği kaynaklı değişimlere uyum sağlamanın iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimler ele alındığında deniz alanlarını ve sınırlarını belirleme, deniz kaynaklarının sürdürülebilir, hakkaniyetli ve etkin kullanımını sağlama, deniz çevresini koruma ve muhafaza etme amaçlarıyla örtüştüğü söylenebilir.

C. Sistemik Bağlantı: Uluslararası Deniz Hukuku ile İklim Değişikliği Rejimi Normları Arasındaki Geçişkenlik ve Olası Çatışma

Sistemik bağlantı denildiğinde uluslararası deniz hukuku ile iklim değişikliği rejiminin kurallarının bağlamlarına, düzenlendiği yerlere, birbiriyle olan ilişkilerine, uluslararası hukukun diğer kurallarıyla olan bağlantılarına ve uluslararası hukukun sistematiğine bakarak yapılacak bağlantıya işaret edilmektedir.¹⁰⁶⁰ Lafzi ve amaçsal bağlantı açısından iklim değişikliği rejimi ile uluslararası deniz hukukunu bir arada değerlendirirken kurulan bağlantının konusu iki farklı uluslararası hukuk alanının birbiriyle benzer ve uygulanabilir yönlerini görmek iken; sistemik bağlantıda bir bütün olarak iki alanın uluslararası hukuk çatısı altında ne derece bağdaştığı hususu önem kazanmaktadır. Uluslararası hukukun sistemik bütünleşmesinin iki alandaki normların birbiriyle bağdaşması aracılığıyla sağlanacağı düşünüldüğünde, sistemik yorum yoluyla bağlantıya ihtiyaç duyulan en temel hal aynı konuyu ilgilendiren durumlarda normların bir araya yığılması halinin bulunmasıdır. *Sözer*’e göre norm yığılması hallerinde normlar seçimlik, birbirini tamamlayan, çatışan veya örtüşen karakter göstermektedir.¹⁰⁶¹ Birbiriyle örtüşen, birbirini tamamlayan ve dolayısıyla birbiriyle uyumlu normların sistemik bağlantısını kurmak ve iki alan arasındaki geçişkenliği tespit etmek sorun yaratmazken; birbiriyle örtüşmeyen, birbirini tamamlamayan normların bir araya yığılması halinde iki alan arasındaki geçişkenliği tespit etmek sorun yaratabilmektedir.

¹⁰⁶⁰ Sistemik yorum için bkz. Gözler, **Hukuka Giriş**, s. 269-271.

¹⁰⁶¹ Ali Nazım Sözer, **Hukukta Yöntembilim**, İstanbul: Beta Yayınları, 2020, s. 109.

Hukukun yöntembiliminden yola çıkıldığında norm yığılması halinde ilgili normlar örtüşmüyorsa ve birbirini tamamlamıyorsa iki farklı tip uygulamanın ortaya çıkabileceği belirtilmektedir.¹⁰⁶²

- İlgili normlar seçimlik olarak uygulanabilir;
- İlgili normlar arasında çatışma bulunuyorsa çatışma kuralları uygulanabilir.

Bu iki durumdaki ortak nokta uygulanacak normlardan birinin seçiliyor olmasıdır. Bu nedenle uluslararası deniz hukukuyla iklim değişikliği rejimi arasındaki sistematik bağlantıyı incelerken öncelikle normlardan yalnızca birinin seçilme zorunluluğunun oluşup oluşmadığı konusunda bir inceleme yapmak yerinde olacaktır.

Sistematik bağlantı uluslararası deniz hukukunun genel hükümlerinin düzenlendiği BMDHS'nin denizlere verilecek zararları önleyerek deniz çevresini koruma ve muhafaza ile deniz kaynaklarının sürdürülebilir, hakkaniyetli ve etkin kullanımını sağlama amaçlarıyla bir arada düşünüldüğünde, BMDHS içerisindeki düzenlemelerin iklim değişikliği ile mücadele açısından kullanılabilirliği gündeme gelmektedir. Bu husus uyuşmazlıkların çözümünü içeren BMDHS'nin 293. maddesinin 1. paragrafında yer alan *“Bu bölüme göre yetkili olan bir mahkeme veya yargı yeri, bu Sözleşmeyi ve milletlerarası hukukun bu Sözleşmeyle bağdaşmazlık etmeyen diğer kurallarını uygulayacaktır”* düzenlemesi ile düşünüldüğünde daha da geçerlilik kazanmaktadır. Böylece iklim değişikliği rejiminin, çatışma bulunmayan hallerde, uluslararası deniz hukuku ve BMDHS açısından uygulanabilirliği gündeme gelmektedir. Nitekim BMDHS’de, 311. maddenin 2. paragrafında yer alan *“İşbu Sözleşme, kendisiyle bağdaşan ve diğer Taraf Devletlerin Sözleşme dolayısıyla elde ettikleri haklardan yararlanmaları ile Sözleşmeden doğan yükümlülüklerini yerine getirmelerine hanel getirmeyen diğer andlaşmalardan doğan haklarını ve yükümlülüklerini herhangi bir şekilde değiştirmeyecektir.”* düzenlemesi ile, çatışma olmayan durumlarda, BMDHS’den doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesinde iklim değişikliği rejimindeki andlaşmalardan doğan hakların ve yükümlülüklerin herhangi bir şekilde değişmeyeceği de teyit edilmektedir.¹⁰⁶³ BMDHS’de yer alan bu

¹⁰⁶² Bkz. Sözer, **Hukukta Yöntembilim**, s. 109 ve 118.

¹⁰⁶³ Ek olarak BMDHS’nin 311. maddesinin 3. paragrafında da BMDHS’nin konusunun ve amacının gerçekleştirilmesine aykırı düşecek bir hükmüne ilişkin olmadığı ve yine aynı şekilde BMDHS’de belirtilen temel ilkeleri etkilemeden diğer Taraf devletlerin BMDHS dolayısıyla elde ettikleri haklardan yararlanmalarına ve BMDHS’den doğan yükümlülüklerini yerine getirmelerine hanel getirmediği durumda iki veya ikiden fazla tarafın BMDHS hükümlerinin uygulanmasını değiştiren veya askıya alan ve sadece karşılıklı ilişkilerinde uygulanacak andlaşmalar akdedebileceği düzenlenmiştir. *Koskenniemi ve diğerleri*’ne göre 3. paragrafta ele alınan “bağdaşma [*compatibilité*”

düzenlemeler seçimlik uygulamaya işaret etmeyerek bağdaşmazlığa işaret ettiği için ilgili normlar arasında seçimlik uygulamayı doğurabilecek bir çatışma halinin bulunup bulunmadığının tespiti sorunu öncelikli bir hale gelmektedir.

Uluslararası hukukta çatışma [*conflict (fr.)*, *conflict (ing.)*] denildiğinde normlar açısından aynı kişilere yönelik aynı konudaki kurallar açısından bir bağdaşmazlık [*incompatibilité (fr.)*, *incompatibility (ing.)*] akla gelmektedir.¹⁰⁶⁴ Norm çatışması kişi temelli incelendiğinde ortaya çıkan sorun andlaşmalara taraf olan uluslararası hukuk kişilerinin farklılığının düzenlemelerin uygulanmasına olan etkisi üzerinedir. Her iki alandaki andlaşmaların ortak tarafları açısından uluslararası deniz hukukunda kapsamındaki andlaşmaların uygulanmasında iklim değişikliği rejiminin; iklim değişikliği rejimi kapsamındaki andlaşmaların uygulanmasında uluslararası deniz hukukunun göz önüne alınacağı söylenebilir.¹⁰⁶⁵ Ancak iklim değişikliği rejimindeki andlaşmalara taraf olma konusunda sağlanan küresel bütünlüğün uluslararası deniz hukuku açısından tam anlamıyla sağlandığını söylemek güçtür.¹⁰⁶⁶ Bu husus iklim değişikliği rejimine bağlı olarak denizleri ilgilendiren meselelerin uluslararası deniz hukuku açısından yorumlanarak değerlendirilmesi ihtiyacını kuvvetlendirmektedir. Norm çatışması konu temelli incelendiğinde ortaya çıkan

(*fr.*, *compatibility (ing.)*)]” terimi -ki bu terim aynı zamanda BMDHS m. 293/1 ve m. 311/2’de de yer almaktadır- gevşek bir şekilde formüle edilerek taraflara, BMDHS tarafından ele alınan konulara ilişkin andlaşmalar akdetmek için geniş bir serbestlik verilmiş olup, yalnızca akdedilecek andlaşmada “temel ilkelerin uygulanmasını etkilememesi” veya tarafların “hakları” ve “yükümlülükleri”ni etkilememesinin beklenildiği ifade edilmiş; maddede yer alan “haklar” ve “yükümlülükler” terimlerini az ya da çok katı bir şekilde yorumlamak için imkan olmasına rağmen, hükmün amacının makul bir düzenlemeye işaret ederek çevre andlaşmaları ile BMDHS arasında “karşılıklı olarak destekleyici” rolleri aradığı belirtilmiştir. Bkz. Koskenniemi ve diğerleri, “Fragmentation of International Law...”, p. 279.

¹⁰⁶⁴ Kelsen’in düşüncelerini temel alan çalışmalarda normlar arasında çatışma söz konusu olabilmesi için aynı maddi, mekânsal, zamansal düzlemde aynı özneye yönelik çatışan, aksi yönde olan normların varlığının gerektiği belirtilmektedir. Bkz. Yasemin Işıktaç/Sevtap Metin, **Hukuk Metodolojisi**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2010, s. 259.

Uluslararası hukukta normların çatışması denildiğinde de iki normdan birinin serbest bıraktığı ve dolayısıyla bu serbestlik doğrultusundaki norma uyulurken veya norm uygulanırken diğer normun mutlaka veya muhtemelen ihlal edilmesi aranmaktadır. Bkz. Erich Vranes, “The Definition of ‘Norm Conflict’ in International Law and Legal Theory”, **European Journal of International Law**, Vol. 17, No. 2, 2006, s. 418.

Uluslararası hukukta çatışma terimine yönelik incelemelerde kuralların konusu dışında kurallara bağlı olan kişiler açısından da olmak üzere iki farklı açıdan yaklaşılabileceği belirtilmektedir. Bkz. Koskenniemi ve diğerleri, “Fragmentation of International Law...”, p. 21.

BMDHS’de yer bulan “bağdaşma” teriminin VAHS içerisinde aynı konudaki ardışık andlaşmaların uygulanmasına yönelik 30. maddede “bağdaşmazlık” terimi olarak hükümler arasındaki ilişki açısından bir niteleme amaçlı kullanıldığı için çatışma terimini nitelendirmede de bu yönde bir kullanım tercih edilmiştir.

¹⁰⁶⁵ Hem ortak tarafların iki alandaki yükümlülükleri kabul etmesi, hem de uluslararası hukukun bütünsel bir sistem olarak değerlendirilmesi halinde bu sonuç kaçınılmazdır.

¹⁰⁶⁶ Bunun en önemli sebeplerinden biri BMDHS taraf sayılarıdır. Bu konuda bkz. “Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi’nin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı” başlığı, s. 209, dn. 926.

sorun ise aynı konudaki kuralların neyi içerdiğini tespit etmek olmaktadır. Aynı konuyu içeren kuralların çatışmasının ele alınabilmesi için gerek iklim değişikliği rejimi gerekse uluslararası deniz hukukunun konusunu oluşturan iklim değişikliğinin denizlere etkisinin doğuracağı sorunların, ilgili alanlardaki farklı kural içeriklerinin bir bütün olarak aynı konuyu ilgilendirdiği yönünde yorumlanması gerekecektir. Dolayısıyla iklim değişikliği rejimindeki kurallar ile uluslararası deniz hukukundaki kuralların iklim değişikliğinin denizlere etkisi kapsamında ilgilendireceği konuların ve bu konular arasında çatışma bulunup bulunmadığının tespitini yapmak için öncelikle ilgili konulara ilişkin uluslararası hukuk kaynaklarının içeriklerinin incelenmesi yoluna başvurmak gerekecektir. Nitekim iklim değişikliği rejimi, uluslararası çevre hukuku ve uluslararası deniz hukuku olarak konuları belirlenen kuralların kendi başlarına normatif bir değere sahip olmaktan daha çok içerdiği araçları farklı çıkarlar veya farklı politika hedefleri açısından tanımlayan resmi olmayan etiketleri ifade etmede kullanıldığı görülmektedir.¹⁰⁶⁷ Bu nedenle içeriklere girmeden yapılacak bir incelemenin de uluslararası deniz hukuku ile iklim değişikliği rejimi arasında bir çatışma olup olmadığı konusunda net bir sonuca ulaşmaya yardımcı olamamaktadır. İki alanla ilgili andlaşmaların konuyla ilgili düzenlemelerinin ve bu düzenlemeler konusundaki yardımcı kaynaklar olan uluslararası yargı kararları ve öğretinin incelenmesi yoluyla bir sonuca varmak olanaklı görünmektedir.¹⁰⁶⁸

Tüm bu tespitlere rağmen iki alan arasında norm çatışması bulunabileceği ihtimaline binaen bir inceleme yapmak, ortaya çıkabilecek farklı durumlarda neye göre karar verileceğinin tespit edilebilmesi açısından, faydalı ve yol gösterici olacaktır. Bu incelemede çatışma hallerinde kullanılan “üst kural alttakini ilga eder [*lex superior derogat legi priori (lat.)*]”, “sonraki kural öncekini ilga eder [*lex posterior derogat legi priori (lat.)*]” ve “özel kural geneli ilga eder [*lex specialis derogat legi generali (lat.)*]” kuralları uygulama alanı bulmaktadır. Bu nedenle mevcut konu dahilinde kuralların hepsi sırayla ele alınacaktır.

¹⁰⁶⁷ Bu konuda çoğu uluslararası belgenin konular açısından çeşitli açılımlara sahip olabileceği göz ardı edilmemelidir. Bkz. Koskeniemi ve diğerleri, “Fragmentation of International Law...”, p. 15.

Örneğin, BMDHS sadece uluslararası deniz hukukunu değil aynı zamanda uluslararası çevre hukuku, uluslararası ticaret hukuku gibi alanların yanı sıra uluslararası hukukta yetki, sorumluluk gibi konuları da ilgilendiren bir uluslararası belgedir.

¹⁰⁶⁸ Uluslararası andlaşmalarda yer alan düzenlemelerde yer bulup bulmadıklarından bağımsız olarak konuyla ilgili uluslararası teamül ya da hukuk genel ilkesi niteliği olan kuralların ortaya koyulmasında da uluslararası yargı organlarının kararları ile öğretinin değerlendirmeleri önem kazanmaktadır.

Ulusal hukuk düzenleri açısından daha rahat uygulanmakta olan “üst kural alttakini ilga eder” kuralının uluslararası hukuk açısından uygulanması konusunda uluslararası hukukta normlar hiyerarşisinin tartışmalı olmasından kaynaklanan zorluklar bulunmaktadır.¹⁰⁶⁹ Uluslararası deniz hukuku ve iklim değişikliği rejiminin kaynaklarını oluşturan kurallar düşünüldüğünde bu iki alan arasında gerek uluslararası andlaşmalar içerisinde gerekse uluslararası teamüller açısından bir üst kural alt kural ayrımı yapılması pek de mümkün görünmemektedir. Bu hususta yalnızca ilgili konuları kapsayabilecek emredici hüküm (buyruk kural) [*jus cogens* (lat.)] niteliğine sahip kurallar ve BM Şartı’ndaki kurallar açısından bir üstünlük niteliği olabileceği belirtilmelidir.¹⁰⁷⁰ Bunun dışında konuyu ilgilendiren uluslararası andlaşmalar ve teamüller göz önüne alınarak diğer çatışma hükümlerine bakılacaktır.

Bazı istisnaları bulunmakla birlikte¹⁰⁷¹ tarafların sonraki iradesinin öncekilere üstün olduğunu belirten “sonraki kural öncekini ilga eder” kuralı ise uluslararası teamüllerin ve hukuk genel ilkelerinin ne zaman oluştuğunu belirlemenin zorluğu düşünüldüğünde kuralın oluştuğu tarihi tespit edebilme açısından son derece sorunludur.¹⁰⁷² Uluslararası andlaşmalarda ise kuralın oluştuğu tarihin tespitinin yapılması daha kolay olduğundan bu hususun aynı konuyu düzenleyen hükümlere

¹⁰⁶⁹ Bkz. Shaw, **International Law**, s. 91-92.

Uluslararası hukuk kaynaklarını saydığı kabul gören UAD Statüsü’nün 38. maddesinde özellikle uluslararası andlaşmalar ile teamüller arasında açık ve net bir hiyerarşik sıralamanın belirlenmemesi bu yöndeki tartışmalara zemin hazırlamaktadır. Uluslararası teamül ile andlaşma arasındaki hiyerarşik eşitlik konusunda bkz. Emre Öktem, **Uluslararası Teamül Hukuku**, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2013, s. 13 ve 326-327.

¹⁰⁷⁰ İki alanla bağlantılı olan uluslararası çevre hukukunda ozon tabakasının, küresel iklimin, atmosferin, denizlerin ve biyolojik çeşitliliğin korunmasına ilişkin kuralların emredici hüküm niteliğinde olduğunun iddia edildiği ve bu kuralların emredici hükümlere aday normlar içerdiği belirtilmiştir. Bkz. Şule Anlar Güneş, “Uluslararası Toplumun Ortak Değerleri Sorunu, Çevrenin Korunması ve Jus Cogens Doktrini”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 59, Sayı: 4, 2004, s. 141-147; Elif Başkaracaoğlu, **Uluslararası Hukukta “Jus Cogens” (Emredici Kurallar)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 131-132.

BM Şartı’nın 103. maddesine göre BM Şartı ile başka bir uluslararası andlaşmadaki yükümlülükler arasında bir çatışma ortaya çıkması durumunda BM Şartı’ndaki hükümler uygulanacaktır. Ancak BM Şartı içerisinde çevrenin korunması hakkında bir hüküm bulunmadığı daha önce de belirtilmişti. Bkz. “*Stokholm Konferansı Öncesindeki Dönem (...-1972): Uluslararası Çevre Hukukunun İlk Işıkları ve Birleşmiş Milletler’in Kurulmasının İklim Sorunlarının Bilimsel Kökenleri Konusundaki Çalışmalara Etkisi*” başlığı, s. 22.

¹⁰⁷¹ Bu istisnalar VAHS’ın 30. maddesinde BM Şartı’nın 103. maddesi, sonraki andlaşmada açıkça önceki andlaşmanın hükümlerine tabiiyetin bulunduğu veya çatışmanın bulunmadığının belirtildiği haller ve sonraki andlaşmada önceki andlaşmanın açıkça sona erdirilmediği ya da yürürlüğünün askıya alınmadığının belirtildiği haller olarak sayılmıştır.

¹⁰⁷² Ayrıca Öktem’e göre teamülleri incelerken kurallar arasında öncelik-sonralık ilişkisinin tespit edilememesi halinde özellik-genellik ilişkisi üzerinden özel hüküm tercih edilecektir. Bkz. Öktem, **Uluslararası Teamül Hukuku**, s. 344.

sahip birbirini takip eden uluslararası andlaşmalar açısından VAHS'ın 30. maddesinde düzenlendiği görülmektedir.¹⁰⁷³ Buna örnek olarak BMDHS'nin Diğer Uluslararası Sözleşme ve Andlaşmalarla İlişkiler başlıklı 311. maddesinin 1. paragrafında yer alan “*İşbu Sözleşme, Taraf Devletler arasında, Deniz Hukuku hakkında 29 Nisan 1958 Cenevre Sözleşmelerine üstün gelecektir.*” şeklindeki hüküm gösterilebilir. Örnek olarak verilen hüküm yalnızca uluslararası deniz hukukuna ilişkin genel düzenlemeleri içeren birbirini takip eden iki andlaşma arasındaki ilişkiye işaret etmektedir. İklim değişikliği rejiminde ise BMİDÇS'nin yanı sıra KP ve PA'nın da BMİDÇS'yi tamamlayıcı niteliği haiz olmaları nedeniyle bu yönde hükümlere sahip olmadıkları görülmektedir. Birebir aynı konuyu düzenlemeyen ama içeriklerine göre olası bir konu bağlantısı kurulabilecek uluslararası deniz hukuku ile iklim değişikliği rejimi kapsamındaki andlaşmalar tarih olarak incelendiğinde iki alanın temel düzenlemeleri niteliğine sahip BMDHS ve BMİDÇS'nin sırasıyla 16 Kasım 1994 ve 21 Mart 1994 tarihlerinde yürürlüğe girdiği görülmektedir.¹⁰⁷⁴ Bu tarihler göz önüne alındığında BMDHS daha önce hazırlanmasına rağmen tarih olarak BMİDÇS'den sonra yürürlüğe girmiştir. Bu durum BMİDÇS'den sonra yürürlüğe girmiş olan BMDHS hükümlerinin, aralarında konu bağlantısının kurulabileceği aynı konudaki hükümler arasındaki bağdaşmazlık durumlarında, BMİDÇS hükümlerine üstün gelebileceğini iddia etmeyi sağlayabilir. Ancak doğrudan bu yönde bir iddiada bulunmak iki alana ilişkin diğer tüm bağdaşmazlık incelemelerinin göz ardı edilmesi sonucunu doğuracağından ve bir sistem olarak gelişen iki alan açısından yalnızca alanlardaki genel nitelikli iki andlaşmadan yola çıkma gibi sınırlı bir incelemeye yol açacağından yalnızca bu yolla öncelik sonralık ilişkisini çözüme kavuşturmak mümkün görünmemektedir. Keza uluslararası deniz

¹⁰⁷³ Belirtilmesi gerekir ki VAHS'ın 30. maddesi ile düzenlenen ilgili hüküm yalnızca aynı konudaki andlaşmalar için geçerlidir. Madde içerisinde çok taraflı andlaşmaların taraflarının aynı olması ve farklı olması üzerinden bir ayırım yapılmıştır. Bu ayırma göre, eski tarihli bir andlaşma ile yeni tarihli bir andlaşmanın aynı tarafları varsa ilgili taraflar arasında yeni tarihli andlaşma üstün tutulur ve eski tarihli andlaşmanın yalnızca yeni tarihli andlaşmayla bağdaşan hükümleri uygulanır. Eski tarihli andlaşma ile yeni tarihli andlaşma taraflarının farklı olması durumunda ise ilgili taraflara hangi andlaşmada karşılıklı taraf olarak bulunuyorlarsa o andlaşmanın hükümleri uygulanır.

¹⁰⁷⁴ Bir uluslararası andlaşmanın hüküm doğurabilmesi için yürürlüğe girmeye ilişkin gerekli işlemlerin yapılmasını gerektirdiği ifade edilmektedir. (Pazarıcı, **Uluslararası Hukuk ... 1. Kitap**, s. 156.) Bu nedenle ilgili kuralın uluslararası hukuk açısından yürürlüğe girdiği tarihin tespiti öncelik sonralık tespitinde önem kazanmaktadır.

VAHS 24. maddesinin 1. paragrafı uyarınca uluslararası andlaşmanın yürürlüğe girme şekli ve tarihi ya andlaşmada belirlenene göre ya da tarafların anlaşmasına göre yapılmaktadır.

BMDHS, 308. maddesi uyarınca, altmışıncı onay veya katılım belgesinin tevdi tarihinden 12 ay sonra, 16 Kasım 1994 tarihinde yürürlüğe girmişken; Rio Konferansı sırasında imzaya açılan BMİDÇS, 23. maddesi uyarınca, elli tarafın onay işlemlerini tamamlaması sonucunda 21 Mart 1994 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

hukukunda BMDHS'den önce veya sonra yapıp farklı tarafları ve bağlayıcılık kapsamı olan pek çok düzenleme bulunduğu gibi, iklim değişikliği rejiminde BMİDÇS sonrasında pek çok hukuki gelişme yaşanmıştır.

Tarafların konuya yönelik özel iradesinin genel iradesine göre üstün olduğunu belirten “özel kural geneli ilga eder” kuralı ise hukukun genel ilkeleri açısından uygulama alanı bulamayıp uluslararası teamüller açısından uygulama alanı bulabilecektir.¹⁰⁷⁵ Uluslararası andlaşmalar açısından ise bu kural VAHS'ta bulunmayan ancak andlaşma hükümleri arasında özellik-genellik ilişkisinin ortaya koyulması yoluyla özel hükmün uygulanmasını gerektiren bir ilke olarak değerlendirilebilecek bir kuraldır.¹⁰⁷⁶ Her ne kadar özellik-genellik farkı üzerinden yapılacak yoruma dayalı uygulamada aynı tarihli iki hüküm arasındaki bağdaşmazlık değerlendirildiğinde, özel hüküm niteliğinde olanı uygulansa da sonraki genel hükme göre önceki özel hükmün uygulanabilirliği konusunda tartışma bulunmaktadır.¹⁰⁷⁷ Bu nedenle özel hükümlerin genel hükümleri ortadan kaldıracaklarını mutlak bir kesinlikle söylememek gerekir. Kaldı ki bu durumda ortaya çıkan tartışma noktası BMDHS'de ve uluslararası deniz hukukunda yer alan hükümlerin iklim değişikliği rejimi kapsamındaki hükümlere göre özellik-genellik açısından konumudur. Nitekim iki ayrı alan söz konusu olduğunda, iki ayrı bakış açısı olduğu için pek çok durumda özellik-genellik ilişkisi doğmamaktadır.

Uluslararası hukukun bölümlenmesi ile ilgili olan bu konuda ayrı bakış açılarını içeren alanlar hakkındaki tespitlerin uluslararası hukukta kendine yeten/özerk rejim [*régimes autonomes (fr.)*, *self-contained regime (ing.)*] kavramı¹⁰⁷⁸

¹⁰⁷⁵ Özellikle uluslararası teamüller açısından bölgesel teamüllerin küresel teamüllere göre özel nitelikte görülebileceği durumlar mevcut olabilir. Yine de iklim değişikliği gibi insanlığın ortak kaygısını içeren bir konunun küresel öncelikli olması nedeniyle bölgesel teamüllere başvurulması konusunda soru işaretleri doğabilir.

¹⁰⁷⁶ Ancak özel hükmün genel hükme tercih edilerek uygulanması durumu genel hüküm niteliğindeki emredici hükümler açısından geçerli olmayacaktır. Bkz. Shaw, **International Law**, s. 92.

¹⁰⁷⁷ Bu konu öğretide tartışmalı olup *Gözler*'in de ifadesiyle öğretide ağır basan görüş, önceki tarihli özel kanunun, sonraki tarihli genel kanun ile yürürlükten kaldırılamayacağı yönündedir. *Gözler*, **Hukuka Giriş**, s. 350.

¹⁰⁷⁸ Kendine yeten kavramının [*self-contained (ing.)*] ilk olarak uluslararası hukuk kapsamında ele alındığı karar Uluslararası Daimî Adalet Divanı [*Cour permanente de justice internationale (fr.)*, *Permanent Court of International Justice (ing.)* – *PCIJ*] tarafından verilen Wimbledon Vapuru Kararı'dır. Bu kararda Kiel Kanalı ile ilgili Versay (*Versailles*) Andlaşması'nda yer alan hükümlerin kendine yeten olarak yorumlanabileceği, Versay Andlaşması'nın önceki bölümlerinde Almanya'nın iç su yollarına atıfta bulunan hükümler yardımıyla yorumlanmaları gerekseydi, “varlık sebebi [*raison d'être (fr.)*]”ni kaybedeceği belirtilmiştir. Bkz. Permanent Court of International Justice, “A01: Case of the S.S. Wimbledon-Judgment of 17 August 1923”, **Series A: Collection of Judgments (1923-**

kapsamında da tartışıldığı görülmektedir. Kendine yeten/özerk rejim kavramı uluslararası hukukun bölümlenmesinin zaman içerisinde artması yoluyla uluslararası hukukun yeni özel alanlara ayrışmasının getirdiği farklılaşmayı ifade etmekte kullanılan bir kavramdır. Ancak kavram konusunda yapılan çalışmalarda güçlü kurumsal çerçeveler ve yeni uluslararası normlar belirleme yeteneği ile donatılmış özel rejimlerin çoğalmasının uluslararası hukukun bütünlüğü ve uluslararası hukukun genel kurallarına yaratacağı tehdide dikkat çekilmiş; UHK tarafından uluslararası hukukun genel kurallarının çerçevesi dışında kendine yeten rejim gibi hiçbir özelleşmiş uluslararası yasal rejimin oluşturulamayacağı belirtilerek, kavramın yanıltıcı olduğu ve uluslararası hukukta herhangi bir yerde genel kuralların kullanımının hariç tutulacağı yönündeki görüşü destekleyicilik bulunmadığı iddia edilmiştir.¹⁰⁷⁹ Bu nedenle UHK “özel rejim [*régime spécial (fr.)*, *special regime (ing.)*]]” kavramının daha uygun bir kavram olduğu öne sürülmüştür.¹⁰⁸⁰ Yine de UAD tarafından kendine yeten rejim kapsamında koyulan kriterler düşünülerek uluslararası deniz hukukunun kendine yeten rejim oluşturup oluşturmayacağı değerlendirildiğinde gerek tarafların hakları ve yükümlülüklerini içermesi bakımından gerekse ilgili kuralların ihlali ile bu ihlaller sonucu oluşacak zararların nedenini öngörerek bu tür ihlallere karşı koymak için gerekli araçları sağlama hususunda daha yeterli olabileceği belirtilebilirse de iklim değişikliği rejimi ile ilgili

1930), https://www.icj-cij.org/public/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_01/03_Wimbledon_Arret_08_1923.pdf (Erişim Tarihi: 20.09.2020), s. 23-24.

Daha sonra UAD tarafından Diploması Temsilcileri ile Konsolosluk Görevlileri Kararı'nda kullanılan “kendine yeten rejim” kavramının içeriği ilgili kararda UAD tarafından şu şekilde kullanılmıştır: Olayda kendine yeten rejim kapsamında bir değerlendirme yapılabileceğini belirtilen UAD, İran'ın eyleminin (ya da eylemsizliğinin) diploması hukuku kurallarıyla getirilen hakları ve yükümlülükleri etkilediğini ortaya koymuş; diploması hukukunun oluşturduğu rejimin bir yandan rejime taraf olanların hak ve yükümlülüklerini kapsamlı bir şekilde ortaya koyarken, öte yandan ilgili kuralların ihlalinin ve bu ihlaller sonucu oluşacak zararların nedenlerini öngörerek bu tür ihlallere karşı koymak için gerekli araçları sağlamakta olduğunu belirtmiştir. Kararda kendine yeten rejim kavramı için bkz. International Court of Justice, “Case concerning United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (United States of America v. Iran)-Judgment of 24 May 1980”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/64/064-19800524-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 20.09.2020), p. 86. Bu karar çalışmanın devamında Tahran'daki ABD Diplomatik ve Konsolosluk Personeliyle İlgili Dava olarak kısaltılacaktır.

Kendine yeten/özerk rejim kavramı hakkında bilgi için bkz. Erkan Akdoğan, “Uluslararası Hukukta ‘Hukuki Rejim Teorisi’ ve Eleştirisi Yönünden Ege Denizi ve Türk Boğazları”, **Ege Jeopolitiği Cilt 1**, Hasret Çomak/Burak Şakir Şeker/Dimitrios Ioannidis (eds.), Ankara: Nobel Yayıncılık, 2020, s. 459-461; Koskenniemi ve diğerleri, “Fragmentation of International Law...”, p. 123-194; Anja Lindroos/Michael Mehling, “Dispelling the Chimera of ‘Self-Contained Regimes’ International Law and the WTO”, **European Journal of International Law**, Volume 16, Issue 5, November 2005, s. 857-877; Bruno Simma/Dirk Pulkowski, “Of Planets and the Universe: Self-Contained Regimes in International Law”, **European Journal of International Law**, Volume 17, Issue 3, June 2006, s. 483-529; Shaw, **International Law**, s. 49.

¹⁰⁷⁹ Koskenniemi ve diğerleri, “Fragmentation of International Law...”, p. 152.

¹⁰⁸⁰ Koskenniemi ve diğerleri, “Fragmentation of International Law...”, p. 191-194.

olarak aynı yorumu yapmak mümkün görünmemektedir.¹⁰⁸¹ Bu nedenle iki alanı birden ilgilendiren konularda uluslararası deniz hukuku kurallarının iklim değişikliği rejimine göre kendine yeten rejim olabilme konusundaki yeterliliği nedeniyle devreye girebilmesi olası görünse de durumu UHK'nin ele aldığı şekilde özel rejim olma bakımından incelemek daha yerindedir. Bu konuyu ilgilendiren ve uluslararası hukuk kurallarında özel rejimlere değinme açısından özellik-genellik ilişkisi kapsamında örnek olarak verilebilecek İşgal Altındaki Filistin Topraklarında İnşa Etmekte Olduğu Duvarın Hukuki Sonuçları Danışma Görüşü¹⁰⁸² ile Kongo Topraklarındaki Silâhlı Faaliyetler Kararı'nda¹⁰⁸³ UAD tarafından bir silahlı çatışma kapsamında meydana gelen bazı durumlarda uluslararası insan hakları hukuku ile uluslararası insancıl hukuk arasında bir çatışma bulunmadığı; uluslararası hukuka bütünsel bir bakış açısıyla bakıldığında farklı alanları birbiriyle iş birliğine yöneltme yoluyla iki alanın kurallarının birden uygulanabileceği ortaya koyulmuştur.¹⁰⁸⁴ Her ne kadar farklı alanları ilgilendirse de ilgili kararlara binaen iklim değişikliğinin denizleri ilgilendiren konularında uluslararası deniz hukuku ile iklim değişikliği rejimi arasında da benzer bir rekabetten söz etmek mümkün olabilir. Nitekim uluslararası deniz hukukunu da kendi içindeki bölümlenmiş ve farklılaştırılmış¹⁰⁸⁵ yapısına rağmen uluslararası çevre hukukundan -ve dolayısıyla iklim değişikliği rejiminden- soyutlanmış bir şekilde ele almamak gerekir.¹⁰⁸⁶ Uluslararası deniz

¹⁰⁸¹ İklim değişikliği rejimi ile oluşturulan sistem gerek haklar ve yükümlülükler bakımından gerekse ihlallere karşı koyma bakımında tarafların kendi iradelerini ön plana çıkaran bir yapı olarak görünmektedir. İklim değişikliği rejimindeki haklar ve yükümlülükler ile ihlallere karşı koyma mekanizmaları için bkz. “Uluslararası Hukukta İklim Değişikliği Rejimi” başlığı, s. 82-186. Bu konuda ayrıca bkz. “Uluslararası Çevre Hukukunda ve İklim Değişikliği Rejiminde Uyuşmazlıkların Çözülmesi ve Yargı Organlarının Rolü” başlığı, s. 471-475.

¹⁰⁸² Görüş için bkz. International Court of Justice, “Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory-Advisory Opinion of 9 July 2004”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 20.10.2020). Bu görüş çalışmanın devamında İşgal Altındaki Filistin Topraklarında İnşa Etmekte Olduğu Duvarın Hukuki Sonuçları Danışma Görüşü olarak kısaltılacaktır.

¹⁰⁸³ Karar için bkz. International Court of Justice, “Case Concerning Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of Congo v. Uganda)-Judgment of 19 December 2005”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/116/116-20051219-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 20.10.2020). Bu karar çalışmanın devamında Kongo Topraklarındaki Silâhlı Faaliyetler Kararı olarak kısaltılacaktır.

¹⁰⁸⁴ “İşgal Altındaki Filistin Topraklarında İnşa Etmekte Olduğu Duvarın Hukuki Sonuçları Danışma Görüşü”, p. 106-113; “Kongo Topraklarındaki Silâhlı Faaliyetler Kararı” p. 215-221.

¹⁰⁸⁵ Farklı rejimler, farklı devletler ve taraflar, farklı deniz alanları ile uluslararası deniz hukukunun kompleks bir yapı olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Wojciech Forsysinski, “Fragmentation and Differentiation of International Law: A Case of the Law of the Sea”, **Prof. Dr. Aydoğan Özman Sempozyumu: Kıbrıs Ekseninde Uluslararası Deniz Hukukunda Güncel Gelişmeler-08-09 Mayıs 2008**, Arzu Alibaba (ed.), Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 102-106.

¹⁰⁸⁶ Forsysinski, “Fragmentation and Differentiation of International Law...”, s. 108.

hukukunun yanı sıra uluslararası çevre hukukunu da ilgilendiren örnek bir hakem kararı olan Güney Mavi Yüzgeçli Orkinos Hakem Kararı'nda da genel nitelikli çerçeve andlaşmaların bir konusu hakkında daha ayrıntılı özel nitelikli bir andlaşma yapıldığında genel nitelikli andlaşmanın yükümlülüklerinin tamamen ortadan kalkmayacağına karar verilmiştir.¹⁰⁸⁷ Ek olarak belirtmek gerekir ki zaman zaman bir konuda hangi hükmün özel, hangi hükmün genel olduğunu saptamak da son derece zordur.¹⁰⁸⁸ Bu noktada iklim değişikliği konusundaki hükümlerin BMİDÇS'nin öncülük ettiği iklim değişikliği rejimi içerisinde BMDHS ve uluslararası deniz hukukuna göre daha açık bir şekilde yer alması nedeniyle, iklim değişikliği rejimi hükümlerinin iklim değişikliği konusunda özel hüküm olarak değerlendirilebilme ihtimali üzerinde durulmuştur.¹⁰⁸⁹ Tam tersi bir durumda ise denizlere ilişkin hükümlerin iklim değişikliği rejimine karşı olarak uluslararası deniz hukukunda ve BMDHS kapsamında özel hüküm olarak değerlendirilebilmesi mümkün olacaktır. Ancak iki alanla birden bağlantısı olan hükümler için nasıl bir özellik-genellik ilişkisi kurulacağı belirsiz olacak; bu durumda iki alanın birlikte uygulanması yani birbirini tamamlayıcı olarak görülmesi söz konusu olacaktır.

IV. İklim Değişikliği Nedeniyle Denizlerde Yaşanan Değişimlerin Uluslararası Deniz Hukukunda Etkilediği Başlıca Konular

Uluslararası deniz hukukunun temel düzenlemesi olarak değerlendirilebilecek BMDHS'nin bölümlenme yöntemi düşünüldüğünde;¹⁰⁹⁰ iklim değişikliğinin uluslararası deniz hukuku kuralları açısından değerlendirilmesinde konu olarak başlıca iki boyutun bulunduğu belirtilebilir. Bu iki boyutta bir tarafta deniz çevresindeki doğal kaynakların kullanımı ile deniz çevresinin korunması ve muhafazası kapsamındaki kuralların rolü bulunmaktayken; diğer tarafta, deniz

¹⁰⁸⁷ “Güney Mavi Yüzgeçli Orkinos Hakem Kararı”, s. 40-41, p. 51-52.

İki farklı alanda yer alan uluslararası hukuk normlarının uygulanmasında her zaman bir alana ait olan norm özel hüküm olarak değerlendirilip tek başına uygulanamayacak, bir norm bir alandan diğer norm diğer alandan seçilerek bir arada uygulanabilecektir.

¹⁰⁸⁸ Nitekim hem özel olma niteliği hem de genel olma niteliği nispi bir nitelik olarak değerlendirilmektedir. *Gözler*'e göre uygulama alanı daha geniş olan ve diğer hüküm hiç bulunmamış olsa aynı olaya yine de uygulanabilen hüküm genelken; uygulama alanı daha dar olan hüküm özel hükümdür. Bkz. *Gözler*, **Hukuka Giriş**, s. 347.

¹⁰⁸⁹ İklim değişikliği kaynaklı zararlar açısından iklim değişikliği rejimini özel hüküm olarak uygulama yönünde bir bağlantı kurulabileceği üzerinde durulmuştur. Verheyen, **Climate Change Damage...**, s. 138-139.

¹⁰⁹⁰ BMDHS'nin bölümlenmesi hakkında bkz. “Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı” başlığı, s. 210. dn. 928.

çevresi olarak kabul edilen alanların boyutlarını değiştirebilecek fiziksel değişimin etkilerinin sonuçlarının görüleceği, deniz alanlarının belirlenmesi kapsamındaki kuralların rolü bulunmaktadır. Bu nedenle iklim değişikliğinin uluslararası deniz hukuku kuralları açısından değerlendirilmesinde denizlerdeki doğal kaynakların kullanımı ile deniz çevresinin korunması ve muhafazası ile deniz çevresindeki coğrafi değişimler sonucunda esas çizgilerin ve deniz yetki alanlarının belirlenmesi konularının ön plana çıktığı belirtilebilir. Bu başlık altında uluslararası deniz hukukunun ilgili konulardaki kurallarının iklim değişikliği rejimi kurallarından doğan yükümlülükler kapsamında değerlendirmesi yapılacaktır.

A. Denizlerdeki Doğal Kaynakların Kullanımı ile Deniz Çevresinin Korunması ve Muhafazası

Uluslararası deniz hukukunda iklim değişikliği rejimi kurallarından doğan yükümlülüklerin ilk uzantısı denizlerdeki doğal kaynakların kullanımı ile deniz çevresinin korunması ve muhafazası üzerinedir. Denizlerdeki doğal kaynakların kullanımı ve deniz çevresinin korunması ve muhafazası konusu iklim değişikliği meselesinden önce de denizlerdeki egemenlik ve egemen haklar kapsamında uluslararası deniz hukukundan doğan hakların, yetkilerin ve yükümlülüklerin tartışıldığı bir alandır. Bu yöndeki tartışmalarda odak noktası olan husus, bu çalışmada uluslararası deniz hukukunun tarihsel gelişiminde de değinilen “kullanma” ve “koruma” kutuplarının birbiriyle dengelenmesi¹⁰⁹¹ için devletlerin üzerinde egemen haklara sahip olduğu doğal kaynakları işleterek kullanması hususunun deniz çevresini koruma ve muhafaza etme yükümlülüğü¹⁰⁹² ile dengeli olması gereğidir.¹⁰⁹³

¹⁰⁹¹ Bkz. “Uluslararası Deniz Hukukunun Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Çevre ve İklim Değişikliği” başlığı, s. 197.

¹⁰⁹² BMDHS’nin 192. maddesine göre devletlerin deniz çevresini koruma ve muhafaza etme genel yükümlülüğü bulunmaktadır. BMDHS’nin 192. maddesinde yer alan bu yükümlülüğün deniz çevresini “koruma” kapsamında mevcut zararların ötesinde gelecekteki zararları da kapsadığı; “muhafaza” kapsamında ise mevcut durumun sürdürülmesi ve iyileştirilmesini içerdiği belirtilmektedir. Bkz. Permanent Court of Arbitration, “The South China Sea Arbitration (The Republic of Philippines v. The People’s Republic of China)-Award 12 July 2016”, **PCA Case No 2013-19**, <https://www.pcacases.com/pcadocs/PH-CN%20-%2020160712%20-%20Award.pdf> (Erişim Tarihi: 19.09.2021), p. 941. İlgili karar çalışma içerisinde Güney Çin Denizi Tahkimi olarak kullanılacaktır.

BMDHS’nin 192. maddesinde yer alan bu yükümlülüğün emredici hüküm niteliğinde olup olmadığının tartışma halinde olduğu belirtilmektedir. Bkz. Philipp Wendel, **State Responsibility for Interferences with the Freedom of Navigation in Public International Law**, Hamburg Studies on Maritime Affairs, Springer, 2007, s. 47.

Dengeli olma gereğinin ne şekilde yerine getirileceği, devletlerin ekonomik kaygıları da gündeme geldiğinde, anlaşmazlıklar doğurmaktadır. Devletler deniz çevresindeki doğal kaynaklardan daha fazla yararlanmak istediğinde, deniz çevresine zarar verme olasılığı artmakta; deniz çevresini koruma amacı ön plana çıktığında, ekonomik beklentiler karşılanamamaktadır. Bu ikilem farklı deniz alanları söz konusu olduğunda farklı dengelere de kapı aralamaktadır. Nitekim BMDHS’de deniz alanları olarak düzenlenen iç sular, karasuları, bitişik bölge, kıta sahanlığı, münhasır ekonomik bölge ve açık deniz ile deniz yatağında devletlerin yetkileri ve yükümlülükleri farklılaşmaktadır.

Kıyı devletlerinin münhasıran egemenliğe veya egemen haklara sahip olduğu alanlarda denizlerdeki doğal kaynakların kullanımı ile deniz çevresini koruma ve muhafaza konusunda yetkileri ve dolayısıyla yükümlülükleri bulunmaktadır.¹⁰⁹⁴ Egemenliğin ortaklaştığı alanlarda ise doğal kaynakların kullanımı ile deniz çevresini koruma ve muhafaza konusu çetrefilli bir hal almakta;¹⁰⁹⁵ devletlerin yetkilerinin ve dolayısıyla yükümlülüklerinin nasıl şekillenmesi gerektiğine yönelik görüşlerde devletlere genişletilmiş yetki alanı tanınması, bayrak devletleri için daha fazla sorumluluk yüklenmesi ve ortak kaynakların uluslararası düzenlemelerde detaylandırılma yoluyla kullanılması ve korunması gibi çeşitli bakış açıları ön plana çıkmaktadır. Bu konuda görüşlerin bir yönü, çeşitli kurallar yoluyla devletlere tanınan yetkilerin genişletilerek devletlere farklı sorumluluklar yüklemenin yararı olacağını belirtirken; diğer yönü ortak kaynakların kapsamlı uluslararası düzenlemeler yoluyla kullanılması ve korunması yönündeki fikirlere destek

Koruma ve muhafaza terimlerinin doğal hayatla ilgili uluslararası kurallarda kullanımı hakkında ayrıca bkz. Galip Engin Şimşek, **Uluslararası Hukukta Doğal Hayatın Korunması**, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2016, s. 7.

¹⁰⁹³ BMDHS m. 193.

¹⁰⁹⁴ Karasularında zararsız geçiş sırasında canlı kaynakların korunması, balıkçılık ve deniz çevresinin kirliliğinin önlenmesi azaltılması ve kontrolü konularında kurallar ve düzenlemeler yapma yetkisi [BMDHS m. 21/1(d-f)], karasularında deniz çevresinin korunması ve muhafazası konusunda yabancı bayraklı gemiler hakkındaki cezai yetki (BMDHS m. 27/5), münhasır ekonomik bölgede deniz çevresini koruma ve muhafaza konusunda yetki [BMDHS m. 56/1(b)(iii)], münhasır ekonomik bölgede canlı kaynakların tüketimi ve kullanımı ile balıkçılık konularında yetki (BMDHS m. 61-75), kıta sahanlığında doğal kaynakları keşif ve kullanım yetkisi (BMDHS m. 77) bulunmaktadır.

¹⁰⁹⁵ Uluslararası boğazlardan geçişte [BMDHS m. 39/2(b)] ve takımda sularından geçişte (BMDHS m. 54) uluslararası kurallara atıf yapılmışken; açık denizlerde deniz çevresine verilen zararları soruşturma yetkisi (BMDHS m. 94/7) ve açık denizlerde canlı kaynakların korunması ve yönetimi BMDHS m. 116-120) konularında her devlete atıf yapılmıştır. Kapalı ve yarı kapalı denizlerde kıyıdaş devletler arasında iş birliğine (BMDHS m. 123); Bölgede ise Otoritenin düzenlemelerine (BMDHS m. 145) atıf verilmiştir.

Kuralların uygulanması konusunda ise kirlilik kaynağına göre bir ayırım yapılmıştır.

vermektedir.¹⁰⁹⁶ İlgili görüşler kapsamındaki farklılıklar bir kenara bırakıldığında günümüzde devletlerin gerek münhasıran egemenliğe veya egemen haklara sahip olduğu alanlarda gerçekleştirdikleri faaliyetlerin etkilerini değerlendirme yükümlülüklerinin¹⁰⁹⁷ gerekse ortak alanlarda uluslararası deniz hukukundan doğan yükümlülüklerinin devam ettiği unutulmamalıdır. Devletlerin bu yöndeki tek taraflı eylem ya da eylemsizliğinin sonuçları iklim değişikliği kapsamında da ele alınarak, iklim değişikliği bağlamında tüm devletlerin genel bir yükümlülük olarak iklim değişikliğine yol açan sera gazlarına karşı tedbir alma ve yine yargı yetkileri altındaki faaliyetlerin deniz çevresi üzerindeki etkisini değerlendirme görevi kapsamında sera gazı salımlarının deniz çevresine olumsuz etkilerini değerlendirme yükümlülüklerinin bulunduğu yorumu yapılabilir.

Ekolojik bütünsellik ve iklim değişikliğinin sonuçları düşünüldüğünde denizlerin bir ekosistem olarak çevre koruma faaliyetleri açısından bütünsel ve küresel bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerekse de¹⁰⁹⁸ doğal kaynaklar ile deniz çevresinin korunmasında ve muhafazasında iklim değişikliği göz önüne alınarak yapılacak bir çevre yönetimi modelinin uygulanmasında pek çok zorluk ve ekonomik çıkar çatışması bulunmaktadır. Dolayısıyla süregelen tartışmalara ek olarak iklim değişikliğinin sonuçlarına karşı uluslararası deniz hukukunda doğal kaynaklar ile deniz çevresinin korunması ve muhafazası yönündeki kuralların nasıl yorumlanacağı önemli bir soru işareti olmuştur. Uluslararası deniz hukukunun çevre konusundaki kurallarının gerek genel-özel, gerekse küresel-bölgesel olarak dallanıp budaklanması, iklim değişikliğini azaltma ve iklim değişikliğine uyum sağlama konusundaki yükümlülüklerin bu farklı kurallarla da nasıl bir ilişki içerisinde olacağına yönelik bir inceleme yapılması gereğini ortaya çıkarmaktadır.¹⁰⁹⁹ Bu başlık altında da bu

¹⁰⁹⁶ Dina Townsend, **The Marine Environment, Marine Living Resources and Marine Biodiversity**, International Environmental Law Lecture Notes, University of Oslo, 2015 <https://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUS5520/h15/undervisningsmateriale/the-marine-environment-2015.pdf> (Erişim Tarihi: 12.12.2022), s. 3.

¹⁰⁹⁷ Bkz. BMDHS m. 206.

Devletin yargı yetkisi altındaki faaliyetlerin deniz çevresi üzerindeki etkisini değerlendirme görevini içeren bu madde iklim değişikliğine neden olan sera gazı salımlarının etkilerini değerlendirmeyi de kapsamına alacaktır.

¹⁰⁹⁸ İklim değişikliğinin bölgesel ve küresel etkileri de düşünüldüğünde BMDHS 197. maddesi kapsamında deniz çevresinin korunması ve muhafazası konusunda devletlere doğrudan doğruya ya da yetkili uluslararası kuruluşlar aracılığıyla iş birliğinde bulunma yükümlülüğü getirilmiştir.

¹⁰⁹⁹ Bu yönde bir incelemeye gerek duyulmasının bir nedeni de BMDHS'nin 237. maddesinde yer alan deniz çevresinin korunmasına ve muhafazasına ilişkin diğer Sözleşmelerden doğan yükümlülüklerin BMDHS 192. maddesindeki deniz çevresini koruma ve muhafaza etme genel yükümlülüğü kapsamına girdiğinin belirtilmesidir. Bkz. "Güney Çin Denizi Tahkimi", p. 942.

yöndeki incelemelerin yapılmasında deniz çevresinin kirliliğe karşı korunması, deniz canlı kaynaklarının korunması ve deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması üzerinden bir ayırım kullanılacaktır.¹¹⁰⁰ Daha sonra kendilerine has özelliklere ve düzenlemelere sahip olmaları nedeniyle ayrı bir başlık olarak Kutup Bölgeleri'nin korunması üzerinde durulacaktır.

1. Deniz Çevresinin Kirliliğe Karşı Korunması

Deniz çevresinin kirliliğe karşı korunmasında temel düzenleme olan BMDHS, iklim değişikliği ve iklim değişikliğinin deniz çevresine etkilerine doğrudan atıf yapmasa bile deniz çevresinin kirliliğe karşı korunması konusunda pek çok yetki ve yükümlülüğe yer vermektedir. Deniz çevresinin kirliliğe karşı korunması kapsamında BMDHS taraflarının yetkileri ve yükümlülükleri şu şekilde temel bir ayırımla değerlendirilebilir:¹¹⁰¹

- Genel yükümlülük ve tedbir alma yükümlülüğü (BMDHS m. 192-196)
- İş birliği yükümlülüğü (BMDHS m. 197-201)
- Standart oluşturma yetkisi ve yükümlülüğü (BMDHS m. 207-212) ile bu standartları uygulamaya koyma yetkisi ve yükümlülüğü (BMDHS m. 213-222)

Güney Çin Denizi Tahkimi'nde yapılan bu değerlendirmenin VAHS'nın 30. maddesi ile ilişkilendirilen BMDHS 237. maddesini, BMDHS'nin XII. Bölümü'ndeki genel yükümlülükler ile daha önce veya daha sonra akdedilmiş diğer uluslararası anlaşmalar kapsamındaki belirli yükümlülükler arasında pozitif bir ilişki kuran bir hüküm olarak değerlendirmeyi mümkün kıldığı belirtilmiş; 237. maddeye yapılan atfın BMDHS'nin yorumlanmasında sistematik bağlantıya yönelik olumlu tutumunu gösterdiği dile getirilmiştir. Chie Kojima, "South China Sea Arbitration and the Protection of the Marine Environment: Evolution of UNCLOS Part XII Through Interpretation and the Duty to Cooperate", *Asian Yearbook of International Law*, Volume 21, 2015, s. 172.

BMDHS'nin 237. maddesi ile 293. madde değerlendirildiğinde, uluslararası çevre hukuku andlaşmalarının BMDHS ile tutarlı olmasının yanı sıra denizler konusunda BMDHS'nin sunduğu çevre koruma ve muhafaza şemsiyesinin ayrılmaz bir parçası olmasının arandığı belirtilmektedir. Bkz. Lakshman Guruswamy, "The Promise of the United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS): Justice in Trade and Environment Disputes", *Ecology Law Quarterly*, Vol. 25, No. 2, 1998, s. 210-211.

¹¹⁰⁰ İlgili ayırımın kullanılmasının nedeni için bkz. "Uluslararası Deniz Hukukunun Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Çevre ve İklim Değişikliği" başlığı, s. 199, dn. 874.

¹¹⁰¹ Bu ayırımın oluşturulmasında *Anlar Güneş*'in oluşturduğu ayırımdan yararlanılmış; ancak BMDHS'de yer alan düzenlemelerin içeriği incelenerek ilgili ayırımda yer alan "genel yükümlülük ve sürdürülebilir kalkınma ilkesi" ve "standart oluşturma ve uygulamaya koyma yetkisi" başlıkları yerine "genel yükümlülük ve tedbir alma yükümlülüğü" ve "standart oluşturma yetkisi ve yükümlülüğü ile bu standartları uygulamaya koyma yetkisi ve yükümlülüğü" başlıkları kullanılmış; başlık içeriklerindeki madde kapsamı değiştirilmiştir. Ayırımla ilgili yararlanılan ilk başlıklandırma için bkz. *Anlar Güneş*, "Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku...", s. 17-21.

- Önem arz eden diğer haller (BMDHS m. 202-206, 223-237)¹¹⁰²

Öncelikle belirtmek gerekir ki BMDHS'nin 192. maddesindeki deniz çevresini koruma ve muhafaza etme genel yükümlülüğü herhangi bir kirlilik türünü önleme konusunda devletlere asli bir görev yüklemektedir.¹¹⁰³ Kirlilik konusunda BMDHS'de yer alan tedbirlere ilişkin genel düzenleme olarak ele alınabilecek 194. maddeye göre ise devletlere, denizlerde "herhangi bir kaynak" yoluyla oluşacak kirliliği önlemek, azaltmak ve denetlemek için gerekli olan tüm tedbirleri alma konusunda genel nitelikli bir yükümlülük öngörülmüştür. BMDHS'nin 194. maddesinin 1. paragrafında bu genel yükümlülük kapsamında alınacak tedbirlerin, tarafların kabiliyetleri ölçüsünde sahip oldukları en uygun vasıtalar yoluyla uygulamaya koyulacağı belirtilmiştir. Bu paragrafın kabiliyete yaptığı atıfla ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesi ile ilişkili olduğu belirtilerek mevcut durumda iklim değişikliğine yol açan sera gazı salımları nedeniyle denizlerde yaşanan değişimleri kabiliyetleri ölçüsünde azaltma yönünde tedbir almayan devletlerin deniz çevresini koruma ve muhafaza etme yükümlülüklerine uymadığı söylenebilir.¹¹⁰⁴ Yine 194. maddenin 5. paragrafında deniz çevresini koruma ve muhafaza etme yükümlülüğü doğrultusunda alınan tedbirlerin "ender veya hassas olan ekosistemler ile azalan, tehdit altındaki veya yok olma yolundaki deniz türleri ve diğer organizmaların yetişme yerlerinin korunması ve muhafazası için gerekli olanları içereceği" hükmü ile iklim değişikliği nedeniyle deniz sıcaklıklarının artması sonucunda mercan resiflerinde oluşan zararların yayılmasına yönelik tedbir alınmaması örneğinin de deniz çevresini koruma ve muhafaza etme yükümlülüklerine uyulmadığına işaret ettiği üzerinde durulmuştur.¹¹⁰⁵ Genel yükümlülük ve tedbir alma yükümlülüğüne ek olarak uluslararası çevre hukukunda iş birliği ilkesi kapsamında şekillenen BMDHS'deki iş birliği yükümlülüğü ile iklim değişikliği rejimindeki iş birliği yükümlülüğü arasında bağlantı kurabilmek mümkündür. Ancak BMDHS'deki standart oluşturma ve

¹¹⁰² Önem arz eden diğer haller teknik yardımı (BMDHS m. 202 ve 203), sürekli gözleme ile çevresel etki değerlendirmesini (BMDHS m. 204-206), teminatları (BMDHS m. 223-233), buzlarla kaplı bölgelere özgü düzenlemeyi (BMDHS m. 234), sorumluluk hukukuna ilişkin düzenlemeyi (BMDHS m. 235), egemenlikten doğan bağımsızlığı (BMDHS m. 236) ve deniz çevresinin korunmasına ve muhafazasına ilişkin diğer Sözleşmelerden doğan yükümlülükleri (BMDHS m. 237) içermektedir.

¹¹⁰³ Verheyen, *Climate Change Damage...*, s. 202.

¹¹⁰⁴ *Cámara Stougaard-Andresen*'e göre azaltma standartlarını belirlemek zor olsa da ilgili standartlar konusunda HİDP ve BMİDÇS Sekreterya'sının raporları yol gösterici olacaktır. Bkz. Roberto A. Cámara Stougaard-Andresen, *Climate change and the Law of the Sea Convention*, Master thesis, Lund University Faculty of Law Master's Programme in Maritime Law, 2011, s. 43-44.

¹¹⁰⁵ *Cámara Stougaard-Andresen*, *Climate change and the Law of the Sea Convention*, s. 44.

uygulama yükümlülüğünün iklim değişikliği rejimi ile bağlantılı ele alınabilmesi için kirlilik kaynakları üzerinden bir incelemeye ihtiyaç duyulacaktır.¹¹⁰⁶

BMDHS'nin 194. maddesinin 1. paragrafında yer alan “herhangi bir kaynak” kavramı deniz çevresinin kirletilmesine yol açan çeşitli kaynakların olabileceğini göstermekte, BMDHS içerisinde kirlilik kaynaklarının sınıflandırıldığı görülmektedir. “Zararlı etkileri olan bir maddenin veya enerjinin insan tarafından¹¹⁰⁷ doğrudan doğruya veya dolaylı olarak deniz çevresine dahil edilmesi”ni içeren kirliliğin kaynakları BMDHS’de beşe ayrılmıştır. Bunlar; kara kökenli,¹¹⁰⁸ deniz yatağı faaliyetlerinden kaynaklanan,¹¹⁰⁹ denizlere boşaltım yapılması yoluyla,¹¹¹⁰ gemi kaynaklı¹¹¹¹ ve atmosferden veya atmosfer aracılığıyla¹¹¹² kirliliktir. İklim değişikliğine neden olan sera gazlarının ve iklim değişikliği rejimi kapsamındaki yükümlülüklerin bu kirlilik kaynaklarından hangisi/hangileriyle bağlantısı olduğu uygulanacak hukuki düzenlemeleri belirlemekte önemli olacaktır.¹¹¹³

a. Kara Kökenli Kirlilik

Kara kökenli kirlilik bu noktada ele alınması gereken ilk başlıktır. Nitekim sera gazı salımlarının ve özellikle karbondioksit salımlarının bir kısmının kara kökenli kaynaklardan meydana geldiği bilinmektedir.¹¹¹⁴ BMDHS’nin 194. maddesi ile belirlenen tarafların kirliliği önleme, azaltma ve denetleme için gerekli olan tüm

¹¹⁰⁶ Bunun sebebi devletlerin bu konudaki yetkilerinin farklılaşmasıdır.

¹¹⁰⁷ Madde veya enerjinin insan tarafından deniz çevresine dahil edilmesine iklim değişikliğine neden olan insan kaynaklı sera gazları ve termal enerji konu olabilir. Bu yolla iklim değişikliğine neden olan etkenler ile iklim değişikliği sonucunda ortaya çıkan unsurlar ile uluslararası deniz hukuku arasında bağlantı kurmak mümkündür. Bkz. “*Deniz Çevresinin Kirliliği Kavramının Kapsamı – Deniz Çevresinin Değişimi ve İklim Değişikliğine Neden Olan Sera Gazlarının Olumsuz Etkileri Deniz Çevresinin Kirliliğine Yol Açmakta Mıdır?*” başlığı, s. 235-237.

¹¹⁰⁸ BMDHS m. 194(3)(a) ve 207.

¹¹⁰⁹ BMDHS m. 194(3)(c), 208 ve 209.

¹¹¹⁰ BMDHS m. 194(3)(a) ve 210.

¹¹¹¹ BMDHS m. 194(3)(b) ve 211.

¹¹¹² BMDHS m. 194(3)(a) ve 212.

¹¹¹³ Belirtmek gerekir ki gerek tedbir almada gerekse standartları oluşturma ve uygulamada kirlilik kaynağı belirlemesinin yapılmasında iklim değişikliğine neden olan sera gazı salımlarının nasıl oluştuğunun önemi bulunmaktadır. Her ne kadar sera gazlarının atmosferde birikmesi temel sorun olarak görülse de sera gazlarının oluştuğu asli kaynaklara yönelik tedbirlerin alınması ile standart oluşturma ve uygulama faaliyetleri iklim değişikliği ile mücadeleyi güçlendirecektir.

¹¹¹⁴ Kara kökenli kirlilik ilk olarak, karadan, nehirlerden, boru hatlarından ve diğer deşarj yapılarından akarak deniz çevresine giren maddelerden ve enerjiden kaynaklanırken; ikinci olarak ise esas olarak karadaki faaliyetlerden olmak üzere aynı zamanda gemilerden ve uçaklardan üretilen maddeler ve enerji üzerinden atmosferden veya atmosfer aracılığından kaynaklanır. Bkz. Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, *Principles of International...*, s. 476.

tedbirleri alma yükümlülüğü kara kökenli kirlilik için de kapsayıcı olup¹¹¹⁵ öncelikle önleyici faaliyetler ile başlamaktadır. Ancak sera gazlarının olduğu kaynaklara yönelik önleyici faaliyetlerde bulunma konusunda iki sorun dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki ve daha genel kapsamlı olanı kara kökenli kirlilik ile mücadelenin, her ne kadar uluslararası standartlarla uyumlu olması aransa bile, tamamen kirletici faaliyetin meydana geldiği devletlerin girişimine yani ulusal yetkiye bırakılmış olmasıdır.¹¹¹⁶ Deniz çevresi üzerinde etkisi olan kara kökenli insan faaliyetlerinin yönetilmesinin zorluğuna neden olan bu durum farklı gelişmişlik seviyesinde olan ülkelerin mücadele kabiliyeti gibi başka bir unsurla birlikte düşünüldüğünde iklim değişikliğinden bağımsız olarak da zorluk yaratmaktadır. Kaldı ki bu sorun iklim değişikliği ile mücadele konusunda isteksiz olan devletlerin tedbirler alma konusunda da isteksiz davranabilecekleri göz önüne alındığında çözümsüzlüğe giden bir sürece kapı aralamaktadır. Kara kökenli kirliliğe özgü olan diğer sorun ise kara kökenli kirliliğin kaynaklarının nelerden oluştuğunun BMDHS içerisinde açıkça sayılmamış olmasıdır. Her ne kadar BMDHS'nin taraflarına 207. madde ile kara kökenli kirliliğe karşı önleme, azaltma ve denetleme için standart oluşturma konusu ile 213. madde ile 207. madde kapsamında kabul edilen ulusal hukuk düzenlemelerini uygulama yükümlülüğü verilmiş olsa da sera gazı salımı yapan kaynakların BMDHS'de doğrudan sayılmadığı görülmektedir.

BMDHS'nin yürürlüğe girmesi sonrasında kara kökenli kirlilik üzerine BMÇP kapsamında yapılan çalışmalarda¹¹¹⁷ en başta iklim değişikliğine neden olan

¹¹¹⁵ Bkz. BMDHS m. 194/3.

Bu kapsamda özellikle kalıcı olan zehirli, zararlı veya tehlikeli maddelere yönelik alınacak tedbirlere dikkat çekilmiştir. [BMDHS m. 194/3(a)]

¹¹¹⁶ Nitekim kara kökenli faaliyetler karada gerçekleştiği için bir devletin münhasır egemenlik alanında bulunmaktadır.

Bkz. BMDHS m. 213.

Kara kökenli kirlilik konusunda düzenleme yapma yetkisi kıyı devletlerinin farklı hukuki tercihlerine ve politikalarına bırakılmıştır. Bkz. David L. VanderZwaag/Ann Powers, "The Protection of the Marine Environment from Land-Based Pollution and Activities: Gauging the Tides of Global and Regional Governance", **The International Journal of Marine and Coastal Law**, Vol. 23, 2008, s. 424.

¹¹¹⁷ Kara kökenli kirliliğe yönelik uluslararası çalışmalara 1995 yılında Vaşington'da toplanan hükümetler arası bir konferansta kabul edilen ve kara kökenli kirlilik sorununa karşı deniz kirliliğini önleme, azaltma, denetleme ve/veya ortadan kaldırma için sürekli eylem tasarlamak ve uygulamak için ulusal ve/veya bölgesel makamlar tarafından yararlanılacak kavramsal ve pratik bir rehberlik kaynağı olarak kurgulanan bir hükümetler arası mekanizma olarak oluşturulan Deniz Çevresinin Kara Kökenli Faaliyetlerden Korunmasına Yönelik Küresel Eylem Programı'nın [*Global Programme of Action for the Protection of the Marine Environment from Land-Based Activities – GPA (ing.)*] çalışmaları örnek gösterilebilir. Bu çalışmalar kapsamında 2001 (Kanada), 2006 (Çin), 2012 (Filipinler) ve 2018 (Endonezya) yıllarında olmak üzere dört tane hükümetler arası gözden geçirme

sera gazı salımlarının doğrudan bir kirlilik kaynağı olarak sayılmadığı görülse de zamanla iklim değişikliğinin de kara kökenli kirlilik kapsamında ele alınarak incelenmesi gerektiği yönündeki görüş çalışmalara yansımıştır.¹¹¹⁸ Deniz Çevresinin Kara Kökenli Faaliyetlerden Korunmasına Yönelik Küresel Eylem Programı'nın [*Global Programme of Action for the Protection of the Marine Environment from Land-Based Activities – GPA (ing.)*] 1995 yılındaki çalışmasında BMİDÇS'ye atıf yapılarak, BMİDÇS'nin deniz çevresinin kirliliğine karşı mücadelede önemli araçlardan biri olduğuna değinilmiş; atmosferde depolanan gazların bir sorun ve öncelik olduğu belirtilse de iklim değişikliğine KÇK kapsamında yalnızca mali açıdan değinildiği görülmüştür.¹¹¹⁹ Deniz Çevresinin Kara Kökenli Faaliyetlerden Korunmasına Yönelik Küresel Eylem Programı ile 2018-2022 yılları arasında yapılacak çalışmalarda ise BMİDÇS ve PA ile ilişkilerinin ve iklim değişikliği kaynaklı baskıların da dikkate alınması gerektiği belirtilmiştir. Bu kapsamda besin yönetimi konusunda gösterge ve hedef olarak iklim değişikliğinin zararlı alg çoğalmaları ile etkileşiminin boyutu ve 2022 yılının aralık ayına kadar deniz kirliliği için paylaşılan öncelikli konuların iklim değişikliği sözleşmeleri ile geliştirilmiş ortak uygulaması konularında yol alınması yönündeki beklenti ortaya koyulmuştur.¹¹²⁰

toplantısı yapılmıştır. Bkz. <https://www.unep.org/explore-topics/oceans-seas/what-we-do/addressing-land-based-pollution/governing-global-programme> (Erişim Tarihi: 27.10.2021)

Günümüzde kara kökenli kirlilikle mücadele konusunda yapılan çalışmalara en belirgin örnek BMÇP ile Deniz Çevresinin Kara Kökenli Faaliyetlerden Korunmasına Yönelik Küresel Eylem Programı tarafından 2019 yılında başlatılan “Küresel Eylemin Güçlendirilmiş Koordinasyonu ile Deniz Çevresini Kara Kökenli Kirlilikten Koruma” projesidir. Bilgi için bkz. <https://www.unep.org/explore-topics/oceans-seas/what-we-do/addressing-land-based-pollution/global-action-protect-marine> (Erişim Tarihi: 27.10.2021)

¹¹¹⁸ Deniz Çevresinin Kara Kökenli Faaliyetlerden Korunmasına Yönelik Küresel Eylem Programı'nın 1995 yılında yaptığı çalışmada kirliliğin kanalizasyon, kalıcı organik kirleticiler, radyoaktif maddeler, ağır metaller, petrol (hidrokarbonlar), besin yönetimi, tortu mobilizasyonu, çöp ve fiziksel değişiklikler ile habitatın tahrip edilmesi olmak üzere dokuz kaynak kategorisinin ele alındığı görülmektedir. [UNEP(OCA)/LBA/IG.2/7, Global Programme of Action for the Protection of the Marine Environment from Land-Based Activities, 05.12.1995, s. 11, p. 21(b).]

Deniz Çevresinin Kara Kökenli Faaliyetlerden Korunmasına Yönelik Küresel Eylem Programı ile 2012-2018 yılları arasında 1995 yılında sayılan dokuz kaynak kategorisinden deniz çöpü, besin yönetimi ve atık sular olmak üzere üç öncelikli kaynak kategorisi ele alınmıştır. (Bkz. UNEP/GPA/IGR.4/2/Rev.1, Progress in the implementation of the Global Programme of Action for the Protection of the Marine Environment from Land-based Activities at the national, regional and international levels during the period 2012–2018, 25.09.2018.) Aynı belgede iklim değişikliği ile mücadele kapsamında besin yönetimi ile ilgili faktörler olabileceğine değinilmiş; (UNEP/GPA/IGR.4/2/Rev.1, s. 4-5, p. 16 ve 22) atık sular ile ilgili çalışmalara aynı zamanda Afrika'da çölleşmeyle mücadele kapsamında devam eden Yeşil Kemer ağaçlandırma projesi örnek verilmiştir. (UNEP/GPA/IGR.4/2/Rev.1, s. 10-11, p. 55)

¹¹¹⁹ UNEP(OCA)/LBA/IG.2/7, s. 8, p. 7; s. 29-30, p. 69-70.

¹¹²⁰ UNEP/GPA/IGR.4/4/Rev.1, Draft programme of work of the Global Programme of Action Coordination Office for the period 2018–2022, 13.09.2018, p. 17, p. 36; Annex, s. 11, A1.3; s. 16.

b. Deniz Yatağı Faaliyetlerinden Kaynaklanan Kirlilik

Deniz yatağı faaliyetlerinden kaynaklanan kirlilik BMDHS'nin 194. maddesi ile belirlenen tarafların kirliliği önlemek, azaltmak ve denetlemek için gerekli olan tüm tedbirleri alma genel yükümlülüğü içerisinde değerlendirilebilecek bir diğer konudur.¹¹²¹ Deniz yatağı faaliyetlerinden kaynaklanan kirlilik, doğrudan deniz yatağındaki malzemelerin araştırılması, işletilmesi ve işlenmesinden kaynaklanan zararlı maddelerin salımından kaynaklanmaktadır.¹¹²² Ayrıca son dönemde yapılan bilimsel çalışmalarda deniz yatağı faaliyetlerinden kaynaklanan kirliliğin sera gazlarını içeren boyutunun miktar olarak son derece fazla olduğu ve iklim değişikliğine etki ettiği ortaya koyulmuştur.¹¹²³

Uluslararası deniz hukukunda deniz yatağına ilişkin düzenlemeler konusunda iklim değişikliğinden bağımsız olarak akla BMDHS gelmektedir. İklim değişikliğine özgü bir düzenleme bulunmaması aynı zamanda BMDHS'deki deniz yatağında çevrenin korunması ve muhafazası konusundaki hükümlere genel kural niteliği sağlamaktadır. BMDHS kapsamında deniz yatağı, kara kökenli kirliliğin kaynağını oluşturan karalardan farklı olarak, ulusal ve uluslararası yetki alanlarına ayrılmıştır. Ulusal yetkiye dahil olan deniz yatağı olarak değerlendirilecek bölgenin belirlenmesinde öncelikle ilgili devletin ulusal yetkiye sahip olduğu deniz alanlarının altından başlanmakta ulusal yetki dış sınırlarının tespiti ise kıta sahanlığı veya münhasır ekonomik bölgenin tabanına göre yapılmaktadır.¹¹²⁴ Dolayısıyla BMDHS'de ilgili kıyı devletlerinin münhasır egemenliğe sahip olduğu iç sular,

¹¹²¹ Bkz. BMDHS m. 194/3.

Bu kapsamda özellikle kalıcı olan kazaları önlemeyi ve tehlike durumlarına karşı koymayı, denizdeki faaliyetlerin güvenliğini sağlamayı, tesis ve makinaların tasarımı, inşası, donatımı ve işletilmesini düzenlemeyi amaçlayan tedbirlere dikkat çekilmiştir. [BMDHS m. 194/3(c)]

¹¹²² Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 496.

¹¹²³ Deniz yatağında yapılan trolleme ve tarama faaliyetleri yoluyla havacılık kaynaklı karbon salımları kadar salım yayıldığı belirtilmektedir. Bkz. Enric Sala/Juan Mayorga/Darcy Bradley ve diğerleri, "Protecting the global ocean for biodiversity, food and climate", **Nature**, Volume 592, 2021, s. 397-402; AFP, "Sea bed dredging emits as much carbon as aviation: study", **France24**, 17.03.2021, <https://www.france24.com/en/live-news/20210317-sea-bed-dredging-emits-as-much-carbon-as-aviation-study> (Erişim Tarihi: 22.03.2021)

¹¹²⁴ Dış sınırın nasıl saptanacağı sorunlu bir mesele olup özellikle dış sınırın 200 deniz milini aştığı durumlarda BMDHS m. 76/8 uyarınca kıyı devletinin iradesiyle BMDHS kapsamında kurulan Kıta Sahanlığı Sınırları Komisyonu'nun (*Commission on the Limits of the Continental Shelf*) tavsiyesinin birleştiği sınırların bağlayıcı olacağı öngörülmüştür.

karasuları ve takımda suları¹¹²⁵ ile egemen haklara sahip olduğu münhasır ekonomik bölge altında bulunan ve kıta sahanlığına dahil olan¹¹²⁶ deniz yatakları açısından ulusal yetkiye işaret edilmiştir. Ulusal yetkiye dahil olan deniz yatağına ilişkin faaliyetlerden kaynaklanan kirlilik BMDHS'nin 208. maddesi ile 214. maddesinde ele alınmıştır.

Ulusal yetkiye dahil olan deniz yatağında standart oluşturma yetkisi ve yükümlülüğünü içeren 208. maddenin ilk iki paragrafı ile kıyı devletlerinin deniz yataklarına ilişkin ve kendi yetkilerindeki faaliyetlerden doğrudan doğruya veya dolaylı olarak kaynaklanan veya 60. ve 80. maddeler uyarınca kendi yetkileri altındaki suni adalardan, tesislerden ve yapılardan kaynaklanan deniz çevresi kirliliğini önlemek, azaltmak ve denetlemek için kurallar kabul edeceği ve ve tüm devletlerin gerekli tüm diğer tedbirleri alacağı belirtilmiştir. 214. madde ise 208. maddede ele alınan hususlara yürürlük sağlamak üzere yapılacak icrai faaliyetleri içermekte olup standartları uygulamaya koyma yetkisi ve yükümlülüğüne ilişkindir.

İklim değişikliği konusunda da ulusal yetki alanlarında yetki ve sorumluluklar egemenliğin bulunduğu alanlarda kara ülkesindeki münhasır egemenliğin yansıması şeklindeyken egemen hakların bulunduğu kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölge gibi alanlarda da kıyı devletlerinin doğal kaynakların kullanımı konusunda karar verme hakları bulunmaktadır.¹¹²⁷ Örneğin petrol ve gaz kaynaklarının kullanımının gelişimi için planlama, değerlendirme ve onay süreçlerine iklim değişikliğini azaltma ve iklim değişikliğine uyum hususlarını dahil etme haklarına sahiptir Bunun yanı sıra deniz yatağının iklim değişikliği ile ilgili olduğu temel bir konu karbon yakalama ve ayrıştırma/depolama [*carbon capture and sequestration/storage – CCS (ing.)*] faaliyetlerine yönelik teknolojiler kapsamında ortaya çıkmıştır.¹¹²⁸ İlgili teknolojiler

¹¹²⁵ BMDHS m. 2/1 ve 2/2.

¹¹²⁶ BMDHS m. 56/1(a), 56/3, 76/1, 76/3, 76/5, 77/1 ve 77/4.

¹¹²⁷ Bkz. BMDHS m. 56 ve 77.

Hem kıta sahanlığı hem münhasır ekonomik bölge deniz kaynaklarının kullanımı konusunda deniz yatağını kapsamaktadır. Münhasır ekonomik bölge kapsamındaki doğal kaynakların kapsamına deniz yatağı üzerindeki sular, deniz yataklarında ve bunların toprak altında bulunan her türlü canlı ve cansız doğal kaynak girmektedir. [BMDHS m. 56/1(a)] Kıta sahanlığı kapsamındaki doğal kaynaklara, deniz yatağı ve toprak altının madensel kaynakları ve diğer cansız kaynaklar ve keza sedanter türden canlı organizmalar; yani hasada elverişli duruma geldikleri zaman, deniz yatağında veya bu yatağın altında ya hareketsiz bulunan veya hareketleri deniz yatağı veya toprak altı ile sürekli teması bağlı olan organizmalar dahildir. (BMDHS m. 77/4)

¹¹²⁸ Bu kapsamda başta karbondioksit olmak üzere sera gazlarının azaltılması planlanmıştır. Bu konuda bkz. IPCC, **Special Report on Carbon Capture and Storage**, Prepared by Working Group

deniz yatağının aynı zamanda karbon hapseden ve depolayan bir kaynak olarak da kullanılabileceğini göstermektedir. Bu durumda deniz yatağının kullanımında deniz çevresini ve doğal kaynaklarını koruma ekseninde madencilik faaliyetlerini arka plana atarak karbon hapsetme ve depolama faaliyetlerini artıracak bir değişimin yapılması gerekebilir. Ancak bu yönde bir değişimin çevreye etkisinin ne olacağı üzerine yapılan bilimsel çalışmalar henüz devam etmektedir. Ek olarak belirtmek gerekir ki bu yöndeki faaliyetlerin deniz yatağı faaliyetlerinden kaynaklanan kirlilik kapsamının yanı sıra denizlere boşaltım yoluyla kirlilik kapsamında değerlendirildiği görülmektedir.¹¹²⁹

Deniz yatağının ulusal yetki alanı dışında kalan uluslararası yetkiye dahil kısmı (Bölge)¹¹³⁰ ve Bölge'deki kaynaklar BMDHS'de insanlığın ortak mirası olarak nitelendirilmiş;¹¹³¹ Bölge'nin ve Bölge'deki kaynakların üzerinde herhangi bir şekilde egemenlik veya egemen hak iddia edilemeyeceği hüküm altına alınmıştır.¹¹³² Bu kapsamda insanlığa mal edilmiş olan Bölge'deki kaynakların üzerindeki hakları insanlık adına kullanma yetkisi UDYO'ya tanınmıştır.¹¹³³ UDYO'ya tanınan yetkiden doğan deniz çevresini koruma yükümlülüğü ise gerekli tedbirleri almanın ve standartlar oluşturmanın¹¹³⁴ yanı sıra iş birliği¹¹³⁵ üzerine şekillendirilmiştir. Bunun yanı sıra UDYO'nun icrai organı olan Konseye Bölge'deki faaliyetler kapsamında oluşabilecek ciddi zararları önlemeyle deniz çevresinin ağır bir zarara maruz kalacağı konusunda önemli kanıtlar bulunması halinde kaynak işletmeyi

III of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Bert Metz/Ogunlade Davidson/Heleen de Coninck/Manuela Loos/Leo Meyer (eds.), New York: Cambridge University Press, 2005.

¹¹²⁹ Deniz yatağının konu açısından önemi boşaltım yapılacak alan olmasından ileri gelmektedir. Bkz. “Denizlere Boşaltım Yoluyla Kirlilik” başlığı, s. 262-264.

¹¹³⁰ BMDHS'ye göre “Bölge”, ulusal yetki sınırları ötesindeki deniz yatakları ve bunların toprak altını ifade etmektedir. [BMDHS m. 1/1(1)]

¹¹³¹ BMDHS m. 136.

¹¹³² BMDHS m. 137/1.

¹¹³³ BMDHS m. 137/2.

¹¹³⁴ BMDHS m. 145.

Oluşturulacak standartların deniz çevresini, delmeler, taramalar, kazmalar, artıkların yok edilmesi ve tesislerin, petrol boru hatlarının veya bu işlemler için kullanılan diğer teçhizatın inşası, işletilmesi veya bakımı gibi faaliyetlerin zararlı etkilerinden koruma zorunluluğuna özel bir önem gösterilmiş; önleme azaltma ve denetlemenin kapsamının kıyı da dahil olmak üzere çevreyi tehdit eden diğer tehlikelere ve deniz çevresinin ekolojik dengesini bozacak her şeye karşı yapılacağı belirtilmiştir. [BMDHS m. 145(a)] Aynı madde gereği ayrıca deniz çevresinde yer alan floranın ve faunanın korunmasına yönelik standartlar da oluşturulmalıdır. [BMDHS m. 145(b)]

Ancak bu madde standartları oluşturmayla ilgili olup standartları uygulamaya koyma yetkisi ve yükümlülüğüyle ilgili değildir.

¹¹³⁵ Bölge'deki faaliyetler konusundaki iş birliği yükümlülüğü hem Bölge'ye ilişkin olarak devletlerin genel davranışları açısından (BMDHS m. 138) hem de UDYO'nun Bölge'de yürütülen faaliyetlere ilişkin genel politikası açısından (BMDHS m. 150) öngörülmüştür.

durdurma yetkisi düzenlenmiş,¹¹³⁶ UDYO'nun Hukuki ve Teknik Komisyon'una ise Konseye deniz çevresinin kirliliği riskleri ve etkileri hakkında tavsiyelerde bulunma görevi verilmiştir.¹¹³⁷

Ulusal yetki alanı dışındaki deniz yatağına ilişkin faaliyetlerden kaynaklanan kirlilik BMDHS'nin 209. maddesi ile 215. maddesinde ele alınmıştır. Ulusal yetki alanı dışındaki deniz yatağında standart oluşturma yetkisi ve yükümlülüğünü içeren 209. maddenin ilk paragrafı bu konuda BMDHS'nin Bölge'ye ilişkin düzenlemeler kapsamındaki kurallarının dikkate alınacağını düzenlemektedir. İkinci paragrafta ise bu duruma istisna olarak devletlerin, duruma göre, kendi bayraklarını taşıyan, kendi ülkelerinde tescil edilmiş veya kendi yetkilerine tabi, gemilerin, tesislerin, yapıların veya diğer makinelerin Bölge'de gerçekleştirdikleri faaliyetlerden kaynaklanan deniz çevresi kirliliğini önlemek, azaltmak ve denetlemek için uluslararası kurallardan, düzenlemelerden ve usullerden daha az etkili olmaya kurallar kabul edeceği belirtilmiştir. 215. madde ise 209. maddede ele alınan hususlara yürürlük sağlamak üzere yapılacak icrai faaliyetleri içermekte olup özellikle Bölge'ye ilişkin standartları uygulamaya koyma yetkisi ve yükümlülüğüne ilişkindir.

İklim değişikliği konusunda da ulusal yetki alanları daha çok ilgili kıyı devletlerinin faaliyetleri kapsamında değerlendirilirken, sorun bu konu özelinde uluslararası alanlarda bu yetki ve sorumlulukların ne şekilde dağıtılacağı üzerine odaklanmış bulunmaktadır. BMDHS ile BMDHS'nin XI. Kısımına Yönelik Uygulamalara İlişkin Anlaşma birlikte göz önüne alındığında UDYO'nun Konsey aracılığıyla Bölge'de bulunan kaynakların¹¹³⁸ keşfi ve kullanılması konularında

¹¹³⁶ BMDHS m. 162/2(w) ve 162/2(x).

¹¹³⁷ BMDHS m. 165/2(h).

¹¹³⁸ Bölge'deki kaynaklar teriminin kapsamı da tartışılan meselelerden biridir. Nitekim BMDHS'nin 133. maddesindeki düzenlemeden Bölge'deki kaynakların kapsamının yalnızca madenleri içerdiği çıkarımı üzerinden (Canlı kaynakların, deniz yatağı bakımından getirilen rejime tabi olmayacağı konusunda ayrıca bkz. Hüseyin Pazarcı, "Uluslararası Deniz Yatağı Düzeni ve Sorunları", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 38, 1983, s. 200.) öğretide oluşan genel kanı deniz yatağı üzerinde yer alan maden kaynaklarının insanlığın ortak mirası olarak kabul edildiği, diğer kaynakların açık denizlerin hukuki rejimine tabi olması gerektiği yönünde olsa da Bölge'deki canlı kaynakların da UDYO'nun deniz çevresini koruma ve muhafaza yetkileri kapsamında insanlığın ortak mirası olarak kabul edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Öğretide konu hakkında oluşan genel kanı için bkz. Tullio Scovazzi, "The Seabed Beyond the Limits of National Jurisdiction: General and Institutional Aspects", **The International Legal Regime of Areas Beyond National Jurisdiction**, Erik J. Moleenar/Alex G. Oude Elferink (eds.), Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, s. 45. Aksi yöndeki görüş için bkz. Ali İbrahim Akkutay, "Uluslararası Hukuk Bakımından Derin Deniz Yatağında Yer Alan Kaynakların Araştırılması, Keşfi ve İşletilmesi", **Ankara Barosu Dergisi**, 2016/2, s. 187.

planlama yaparak bunları uygulamaya geçirmesi gerekmektedir.¹¹³⁹ UDYO bu konuda 2013 yılında güncelleştirilse de 2000 yılında polimetallik nodüller, 2010 yılında polimetallik sülfürler ve 2012 yılında kobalt açısından zengin ferromangan kabukları için keşif ve araştırma düzenlemeleri kabul etse de; kaynakların kullanımına yani işletilmesine yönelik çalışmalarına, iklim değişikliğinden en çok etkilenecek ülkelerden olan Nauru'nun baskılarının da bulunduğu bir ortamda, devam etmektedir.¹¹⁴⁰ Bölge kapsamındaki deniz yatağının da iklim değişikliği ile ilgisinin karbon yakalama ve ayrıştırma/depolama faaliyetlerine yönelik teknolojilerin ortaya çıkmasıyla ulusal yetkinin bulunduğu deniz yataklarında olduğu gibi madencilik faaliyetleri yerine karbon hapsedme ve depolama faaliyetlerinin ne derece tercih edileceği soru işaretidir. Daha önce de belirtildiği üzere bu yönde bir değişimin çevreye etkisinin ne olacağı üzerine yapılan bilimsel çalışmalar henüz devam etmektedir. Ek olarak belirtmek gerekir ki Bölge'deki bu yöndeki faaliyetlerin de deniz yatağı faaliyetlerinden kaynaklanan kirlilik kapsamının yanı sıra denizlere boşaltım yoluyla kirlilik kapsamında değerlendirildiği görülmektedir.¹¹⁴¹

c. Denizlere Boşaltım Yoluyla Kirlilik

Denizlere boşaltım yoluyla kirlilik BMDHS'nin 194. maddesi ile belirlenen tarafların kirliliği önlemek, azaltmak ve denetlemek için gerekli olan tüm tedbirleri alma genel yükümlülüğü içerisinde değerlendirilebilecek bir diğer konudur.¹¹⁴² Denizlere boşaltım yoluyla kirliliğin kapsamı BMDHS'de belirlenirken hangi durumların kapsama girdiği; hangi durumların kapsam dışı olduğu 1. maddede yer alan “boşaltım [*immersion (fr.)*, *dumping (ing.)*]]” teriminin tanımıyla belirlenmiştir.

¹¹³⁹ BMDHS m. 162/2(o)(ii).

¹¹⁴⁰ **ISBA/6/A/18**, Decision of Assembly relating to the regulations on prospecting and exploration for polymetallic nodules in the Area, 13.07.2000; **ISBA/16/A/12/Rev.1**, Decision of the Assembly of the International Seabed Authority relating to the regulations on prospecting and exploration for polymetallic sulphides in the Area, 07.05.2010; **ISBA/18/A/11**, Decision of the Assembly of the International Seabed Authority relating to the Regulations on Prospecting and Exploration for Cobalt-rich Ferromanganese Crusts in the Area, 27.07.2012.

Ayrıca bkz. International Seabed Authority, **Nauru requests the President of ISA Council to complete the adoption of rules, regulations and procedures necessary to facilitate the approval of plans of work for exploitation in the Area**, Press Release, 29.06.2021, <https://www.isa.org.jm/news/nauru-requests-president-isa-council-complete-adoption-rules-regulations-and-procedures> (Erişim Tarihi: 20.12.2022)

¹¹⁴¹ Nitekim belirtildiği üzere deniz yatağının konu açısından önemi boşaltım yapılacak alan olmasından ileri gelmektedir. Bkz. “*Deniz Yatağı Faaliyetlerinden Kaynaklanan Kirlilik*” başlığı, s. 262-264.

¹¹⁴² Bkz. BMDHS m. 194/1.

Bu kapsamda zehirli, zararlı veya tehlikeli kalıcı maddelerin deniz çevresi kirliliğini önlemesini amaçlayan tedbirlere dikkat çekilmiştir. [BMDHS m. 194/3(a)]

BMDHS'deki tanıma göre boşaltım terimi gemiler, uçaklar, platformlar veya denizlerdeki diğer insan ürünü yapılar ile tüm bunlardan atıkların veya diğer maddelerin kasıtlı veya planlanmış bir şekilde atılması olarak düzenlenmiştir.¹¹⁴³ Tanımın kapsamına girmeyen durumlar ise gemiler, uçaklar, platformlar veya denizlerdeki diğer insan ürünü yapılar ve bunların teçhizatının normal olarak işletilmesi sırasında doğrudan doğruya veya dolaylı olarak ortaya çıkan atık veya diğer maddelerin boşaltılması ile, BMDHS'nin amaçlarına aykırı düşmemek şartıyla, maddelerin salt yok edilme amacı dışında depo edilmesi durumlarıdır.¹¹⁴⁴

Denizlere boşaltım yoluyla kirlilik BMDHS'nin 210. maddesi ile 216. maddesinde ele alınmıştır. Denizlere boşaltım yoluyla kirlilik konusunda standart oluşturma yetkisi ve yükümlülüğünü içeren 210. maddenin ilk iki paragrafında tüm devletlerin boşaltımdan kaynaklanan deniz çevresi kirliliğini önlemek, azaltmak ve denetlemek için kurallar kabul edeceği ve gerekli tüm diğer tedbirleri alacağı belirtilmiştir. Bu kurallar ilgili devletin izni olmadan yapılacak herhangi bir boşaltımın önüne geçecek şekilde ele alınmalı; coğrafi durumları gereği bir boşaltımdan olumsuz yönde etkilenebilecek diğer devlet/devletler ile gerçekleşmesi planlanan boşaltım konusunda fikir teatisi yapılmalıdır.¹¹⁴⁵ 216. madde ise 210. maddede ele alınan hususlara yürürlük sağlamak üzere yapılacak icrai faaliyetleri içermekte olup standartları uygulamaya koyma yetkisi ve yükümlülüğüne ilişkin olup kıyı devletlerine karasularında, münhasır ekonomik bölgede ve kıta sahanlığında yetki vermekte, bayrak devletine bayrağını taşıyan gemi ya da sicilini kayıtlı uçak üzerinde yetki vermekte ve atık yüklemelerinin yapıldığı her devlete kendi sınırları veya kıyı ötesi tesisleri dahilinde önleme, azaltma ve denetleme yetkisi ve yükümlülüğü tanımaktadır.¹¹⁴⁶

BMDHS'nin konuyla ilgili genel kuralları özetle yukarıda ele alındığı şekilde olup denizlere boşaltım yoluyla kirliliğin BMDHS'den daha önce de gündemde bulunduğu 1972 tarihli Atıkların ve Diğer Maddelerin Boşaltımı Yoluyla Deniz

¹¹⁴³ BMDHS m. 1/1(5)(a).

¹¹⁴⁴ BMDHS m. 1/1(5)(b).

Bununla beraber, atıkların ve diğer maddelerin yok edilmesi için kullanılan gemilerde, uçaklarda, platformlarda veya denizlerdeki diğer insan ürünü yapılarda taşınan, işleme tabi tutulma sonucu ortaya çıkan ve tüm bunlara aktarılan atıklar veya diğer maddeler de tanımın dışında tutulmuştur.

¹¹⁴⁵ BMDHS m. 210/3 ve 210/5.

¹¹⁴⁶ BMDHS 216. madde dahilinde bir devletin takibata başladığı hallerde diğer devletlerin takibat yapma yükümlülüğü bulunmamaktadır. Bkz. BMDHS m. 216/2.

Kirliliğinin Önlenmesi Sözleşmesi gibi bir uluslararası andlaşmanın varlığından görülmektedir. Bu nedenle BMDHS'deki düzenlemelerin yanı sıra 1972 tarihli Atıkların ve Diğer Maddelerin Boşaltımı Yoluyla Deniz Kirliliğinin Önlenmesi Sözleşmesi ve bu Sözleşmede yapılan değişiklikler ile Sözleşmeye getirilen ek protokollerin de önemi bulunmaktadır. Denizlere boşaltım yoluyla kirliliğin iklim değişikliği ile bağlantısı açısından da bu durum görülmektedir. Günümüzde denizlere boşaltım yoluyla kirliliğin iklim değişikliği ile bağlantısı iklim değişikliğini azaltma ve iklim değişikliğine uyum sağlama yükümlülükleri doğrultusunda bazı atıkların veya maddelerin denizlere boşaltımının yapılması yoluyla iklim değişikliği ile mücadele edilebileceği yönündeki görüşler üzerinden¹¹⁴⁷ ve boşaltım yapılan atıkların iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine katkı sağlayıp sağlamadığı üzerinden şekillenmektedir. Bu yöntemler deniz yatağı faaliyetlerinden kaynaklanan kirlilik başlığında ele alınan karbon yakalama ve ayrıştırma/depolama teknikleri ile deniz aşılama [*ocean fertilization (ing.)*] teknikleri olarak sınıflandırılabilir. Karbon yakalama ve ayrıştırma/depolama teknikleri yoluyla yapılacak ayrıştırma ile karbon miktarının denetim altına alınabileceği konusundaki görüşler doğrultusunda 1972 tarihli Atıkların ve Diğer Maddelerin Boşaltımı Yoluyla Deniz Kirliliğinin Önlenmesi Sözleşmesi'nin 1996 yılında yapılan Ek Protokolü'nün ilk Taraflar Toplantısı sonucunda "Boşaltım Yapılabilecek Atıklar ve Diğer Maddeler" başlıklı Ek I'de sayılanlar arasına tecrit için yapılan karbondioksit yakalama süreçlerinden oluşan karbondioksit akımları da eklenmiştir.¹¹⁴⁸ Ancak bu karbondioksit akımları oransal olarak ezici bir çoğunlukla karbondioksitten oluşacak, yakalama ve ayrıştırma yöntemlerinde kullanılan madde ve içerikten eser miktarda bulundurmamak dışında başka hiçbir atık veya diğer madde bulundurmayacak ve yalnızca deniz yatağı altında bulunan jeolojik bir oluşuma boşaltım yapılacaktır.¹¹⁴⁹ Daha sonra 2009 yılında,

¹¹⁴⁷ Bu konuda aynı deniz yatağı faaliyetlerinden kaynaklanan kirlilik başlığında da ele alındığı üzere iklim değişikliği ile ilginin karbon yakalama ve depolama faaliyetlerine yönelik teknolojiler kapsamında ortaya çıktığı söylenebilir.

¹¹⁴⁸ **RESOLUTION LP.1(1)**, On the Amendment to Include CO₂ Sequestration in Sub Seabed Geological Formations in Annex 1 to the London Protocol, 02.11.2006, [https://www.wcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/LCLPDocuments/LP.1\(1\).pdf](https://www.wcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/LCLPDocuments/LP.1(1).pdf) (Erişim Tarihi: 02.04.2022), p. 1.8.

¹¹⁴⁹ **RESOLUTION LP.1(1)**, p. 4.

PA'nın 5. maddesi ile BMİDÇS'nin 4. maddesinin 1. paragrafının d fıkrasında yer alan düzenleme denizleri de içerdiği için karbon ayrıştırma/depolama tekniklerinin denizlerde olumsuz etkilere yol açmamak kaydıyla bir gelişme türü olarak sera gazı yutak ve haznelerinin korunması ve geliştirilmesini/genişletilmesini teşvik etmek ve iş birliği yapmak için harekete geçilmesi kapsamında değerlendirilebileceği belirtilmektedir. Bkz. Rosemary Rayfuse, "Climate Change and the Law of the Sea", **International Law in the Era of Climate Change**, Rosemary Rayfuse/Shirley V. Scott (eds.), Cheltenham: Edward Elgar, 2012, s. 164-165; Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 395.

değişiklik henüz yürürlüğe girmemiş olsa bile, Protokol tarafları tarafından belirli koşullar altında karbon yakalama ve depolama yöntemleri kapsamında sınır ötesi karbondioksit ihracatına izin veren değişiklik yapılmıştır.¹¹⁵⁰ 2009 yılında yapılan bu değişikliğe ilişkin hükmün uygulanabilmesi için 2012 yılında Protokol tarafları tarafından Deniz Yatağı Altındaki Jeolojik Oluşumlara Boşaltım Yapılacak Karbondioksit Akışlarının Değerlendirilmesine İlişkin Uygulama Rehberi kabul edilmiştir.¹¹⁵¹ Deniz aşılama teknikleri açısından ise Protokol'e 2013 yılında bazı düzenlemeler getirilmiştir.¹¹⁵² İlgili düzenlemelerde “deniz aşılama”, “deniz jeomühendisliği” faaliyetleri başlığı altında, denizlerde öncelikli üretkenliği teşvik etmek amacıyla insanlar tarafından üstlenilen herhangi bir faaliyet olarak tanımlanmış;¹¹⁵³ yalnızca bilimsel araştırma amaçlı deniz aşılama faaliyetlerinin izin almasının mümkün olabileceği düzenlenerek bilimsel araştırma amacı olmayan faaliyetler yasaklanmıştır.¹¹⁵⁴ Aynı düzenlemelerde tanımlanan deniz jeomühendisliği, iklim değişikliğine ve iklim değişikliğinin etkilerine karşı mücadele kapsamında da kullanılabilecek, deniz çevresinde zararlı etkilere yol açma potansiyeli olan, özellikle yaygın, uzun süreli veya şiddetli doğal süreçleri manipüle etme amacıyla yapılan kasıtlı müdahaleleri ifade etmektedir.¹¹⁵⁵ İlgili düzenlemelerde deniz jeomühendisliği kavramının yanı sıra deniz jeomühendisliği bilimsel araştırmaları kapsamındaki uygulamalar dışında gemi, uçak, platformlar ve insan yapımı yapılar aracılığıyla denize madde bırakma yasaklanmış; bilimsel araştırma kapsamına girecek uygulamaların bilimsel değerlendirmesinin nasıl yapılacağı hakkında standartlar koyulması gereği yönünde düzenlemeler eklenmiştir.¹¹⁵⁶ Deniz jeomühendisliği yoluyla denize müdahalede bulunularak atmosferin ısı artışının engellenmesi ve soğutulması bir yandan iklim değişikliğiyle mücadele açısından

¹¹⁵⁰ **RESOLUTION LP.3(4)**, On the Amendment to the Article 6 of the London Protocol, 30.11.2009,

[https://www.wcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/LCLPDocuments/LP.3\(4\).pdf](https://www.wcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/LCLPDocuments/LP.3(4).pdf) (Erişim Tarihi: 02.04.2022).

¹¹⁵¹ **LC 34/15**, annex 8, 2012 Specific Guidelines for Assessment of Carbon Dioxide for Disposal into Sub-seabed Geological Formations, 02.11.2012.

¹¹⁵² **RESOLUTION LP.4(8)**, On the Amendment to the London Protocol to Regulate the Placement of Matter for Ocean Fertilization and Other Marine Geoengineering Activities, 18.10.2013, [https://www.wcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/LCLPDocuments/LP.4\(8\).pdf](https://www.wcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/LCLPDocuments/LP.4(8).pdf) (Erişim Tarihi: 02.04.2022).

¹¹⁵³ **RESOLUTION LP.4(8)**, ANNEX: AMENDMENTS TO ARTICLE 1 AND NEW ARTICLE 6BIS AND NEW ANNEXES 4 AND 5, Annex 4, 1.1.

¹¹⁵⁴ **RESOLUTION LP.4(8)**, ANNEX: AMENDMENTS TO ARTICLE 1 AND NEW ARTICLE 6BIS AND NEW ANNEXES 4 AND 5, Annex 4, 1.2 ve 1.3.

¹¹⁵⁵ **RESOLUTION LP.4(8)**, ANNEX: AMENDMENTS TO ARTICLE 1 AND NEW ARTICLE 6BIS AND NEW ANNEXES 4 AND 5, Article 1/5bis.

¹¹⁵⁶ **RESOLUTION LP.4(8)**, ANNEX: AMENDMENTS TO ARTICLE 1 AND NEW ARTICLE 6BIS AND NEW ANNEXES 4 AND 5, Article 6bis.

olumlu karşılanmışken, öte yandan bu yöndeki faaliyetlerin sera gazı salımlarını azaltma yönündeki çabaları olumsuz etkileyeceğine yönelik endişeler de bulunmaktadır.¹¹⁵⁷

İklim değişikliğinin ve iklim değişikliğiyle mücadele yöntemlerinin boşaltım yoluyla kirlilik açısından getirdiği tüm bu değişiklikler ortaya pek çok soru işareti çıkarmaktadır. Bunlar bir faaliyetin hukuka aykırı eylem olarak değerlendirilecek boşaltım yoluyla kirlilik kapsamında mı yoksa hukuka uygun eylem olarak değerlendirilecek iklim değişikliğini azaltma veya iklim değişikliğine uyum sağlama kapsamında mı kalacağı, karbondioksit hapsetme ve depolamayla deniz jeomühendisliği faaliyetlerinin çevre üzerinde gelecekte yaratacağı etkilerin olumlu mu olumsuz mu olacağı¹¹⁵⁸ ve deniz çevresiyle yaşamını nasıl etkileyeceği gibi sorulardır.¹¹⁵⁹ Özellikle bir faaliyetin olumsuz olacağının belli olmadığı durumlarda olumsuz etkilerin büyük zararlar meydana getirmeden ölçülüp değerlendirilebilmesi adına ilgili faaliyetlerin ihtiyatlı bir şekilde yerine getirilmesi¹¹⁶⁰ ve faaliyetlerin yaratacağı kirlenme tehlikesinin bilimsel metotlarla gözlemlenip değerlendirilmesinin¹¹⁶¹ yanında faaliyet nedeniyle sonradan ortaya çıkacak etkilerin değerlendirilmesi¹¹⁶² de gerekmektedir.

¹¹⁵⁷ Jeomühendislik kapsamındaki uygulamalara yapay bulut oluşturma, bulutları parlatma, yapay volkanlar aracılığıyla veya başka yollarla atmosfere sülfür spreyleme ve atmosferden karbondioksit gazı çekme faaliyetleri gibi örnekler verilebilir. Deniz jeomühendisliği ise bu faaliyetlerin deniz odaklı yapılması kapsamında olup ilgili faaliyetlere deniz sularının soğutulması, kutupları dondurma ve denizlerdeki alg (deniz bitkisi) sayısını yapay bir şekilde artırma gibi yöntemler örnek gösterilebilir.

Deniz jeomühendisliği kapsamında denizin verimini artırmaya ve karbondioksit miktarını azaltmaya yönelik eylemlerin su ürünleri yetiştiriciliğini veya yapay resiflerin oluşturulması gibi eylemleri içermediği belirtilmektedir. [RESOLUTION LP.4(8), Annex 4.]

Jeomühendisliğin temel tercih haline gelmemesi gerektiğini savunan görüş hakkında bkz. Barbara Unmüßig, “Jeomühendislik yanlış bir yoldur”, 08.12.2020, <https://tr.boell.org/tr/2020/12/08/jeomuhendislik-yanlis-bir-yoldur> (Erişim Tarihi: 16.12.2022). İnternet sitesinde yer alan metin, yazarın 2020 tarihli *De Gruyter* tarafından yayımlanan “Forschungsjournal Soziale Bewegungen” dergisinin, 33. cilt, 1. bölümünde yer alan “Geoengineering: Ausweg oder Irrweg?” başlıklı makalesinin özet bir çevirisidir.

¹¹⁵⁸ Olumsuz bir örnek olarak 1986 yılında Kamerun’da Nyos Gölü’nde yaşanan ve yaklaşık 1700 kişinin öldüğü felaket gösterilebilir. İlgili felaket hakkında bilgi için bkz. <https://www.britannica.com/event/Lake-Nyos-disaster> (Erişim Tarihi: 20.12.2022).

¹¹⁵⁹ Ayrıca bkz. Nilüfer Oral, “Climate Change and Oceans: New Challenges for the Law of the Sea”, 2017, <https://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2017/11/Session-18-LOSCandClimatechange-2017-edits.pdf> (Erişim Tarihi: 14.12.2021), s. 39-40.

¹¹⁶⁰ Aslında bu yolla ilgili faaliyetlerin yerine getirilmesinde ihtiyat ilkesine gönderme yapılabilir.

¹¹⁶¹ BMDHS m. 204.

¹¹⁶² BMDHS m. 206.

Bu husus aynı zamanda ÇED süreçlerine işaret etmektedir.

d. Gemi Kaynaklı Kirlilik

Gemi kaynaklı kirlilik BMDHS'nin 194. maddesi ile belirlenen tarafların kirliliği önleme, azaltma ve denetleme için gerekli olan tüm tedbirleri alma genel yükümlülüğü içerisinde değerlendirilebilecek başka bir konu olup; BMDHS'de gemi kaynaklı kirliliğe yönelik tedbirlerin özellikle kazaları önleme ve tehlike durumlarına karşı koyma, denizdeki faaliyetlerin güvenliğini sağlama, kasti veya kasti olmayan atık tahliyelerini önleme ile gemilerin dizaynı, inşası, donatımı ve işletilmesini düzenlemeyi amaçlayan tedbirleri içermesi gerektiği belirtilmiştir.¹¹⁶³ Gemi kaynaklı kirliliği ele alırken öncelikle deniz ticaretini sağlayan uluslararası gemiciliğin küresel ısınmaya katkıda bulunan etmenlerden biri olarak insan sağlığına ve çevreye olumsuz etkileri bulunduğu bilindiği ve konunun iklim değişikliği rejimindeki bazı düzenlemelere yansıdığı belirtilmelidir.¹¹⁶⁴ BMİDÇS'nin ilkeler konusunda önleme ve ihtiyata değinilen 3. maddesinin 3. paragrafında iklim değişikliğine ilişkin politikalar ve tedbirlerin bütün ekonomik sektörleri kapsamına atıf yapılırken; taahhütler konusundaki 4. maddenin 1. paragrafının (c) bendinde teknoloji geliştirme ve aktarımı konusunda iş birliği yapılacak sektörlerde yer alan “ulaşım” terimi gemicilik alanındaki faaliyetlere işaret eden düzenleme olarak dikkat çekmektedir.¹¹⁶⁵ Deniz ticaretini sağlayan gemilerin sebep olduğu deniz çevresinin kirliliğinin düzenlenmesinde ise genel kurallara yer veren BMDHS dışında özel kurallar açısından UDÖ kararlarında belirlenen standartlar yoluyla bir yönetim zemini oluşturulmaktadır.¹¹⁶⁶ Gemi kaynaklı kirlilik, iklim değişikliği konusundan

¹¹⁶³ BMDHS m. 194/3(b).

¹¹⁶⁴ 2012-2018 yılları arasında gemi kaynaklı karbon gazı salımları %2,74 ile %2,97 arasında değişmiştir. Bkz. International Maritime Organization, **Fourth IMO GHG Study 2020: Full Report**, Table 1: Total shipping and voyage-based and vessel-based international shipping CO2 emissions 2012-2018 (million tonnes), s. 2.

¹¹⁶⁵ BMİDÇS kapsamında Taraflar Konferansı'nın ilk toplantısında gemi kaynaklı sera gazı salımları konusunda Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı'na çalışma yapma görevi verilmiş; Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı tarafından yapılan çalışma sonucunda sera gazı salımlarının devletlere tahsis edilmesinde sekiz farklı seçenekten seçim yapılabileceği sonucunu varılmıştır. İlgili seçenekler; (1) tahsis yapılmaması, (2) taraflara ulusal salım miktarlarıyla orantılı olarak tahsisat yapılması, (3) yakıtlarının satıldığı yere göre tahsis yapılması, (4) taşıyıcı şirketin uyuşuna veya geminin sicil durumuna göre tahsis yapılması, (5) geminin kalkış veya varış ülkesine göre tahsis yapılması, (6) yükün veya yolcunun hareket veya varış durumuna göre tahsis yapılması, (7) yükün sahibi olduğu ülke veya yolcuların milliyeti esas alınarak tahsis yapılması, (8) salımın nerede üretildiğine bağlı olarak tahsis yapılması olarak sayılsa da herhangi bir seçim konusunda karar varılmamıştır. Bkz. **FCCC/CP/1995/7/Add.1**, Decision 4/CP.1, 07.04.1995, s. 16; **UNFCCC/SBSTA/1996/9/Add.2**, 26.06.1996.

¹¹⁶⁶ Daha önce de defaatle belirtildiği üzere KP içerisinde UDÖ, deniz taşımacılığından kaynaklanan sera gazı salımlarıyla ilgili çalışma yapacak BM kuruluşu olarak belirlenmiştir. Bkz. “İlkeler” başlığı, s. 139, dn. 579; “*Ek I Listesi Taraflarına Özgü Yükümlülükler*” başlığı, s. 143, dn. 595; “*İklim Değişikliğinin Uluslararası Hukuka Konu Olması ve İklim Değişikliği Rejimi ile İlgili Değerlendirme*”

bağımsız olarak da deniz çevresinin korunması konusunda önemli bir konu olmaya devam etmekte, kıyı devletlerinin BMDHS'ye atıfla UDÖ tarafından belirlenen standartlara uygun davranmaları beklenmektedir.

Gemi kaynaklı kirlilik ayrıca BMDHS'nin 211. maddesi ile 217-220. maddeleri arasında ele alınmıştır. Gemi kaynaklı kirlilik konusunda standart oluşturma yetkisi ve yükümlülüğünü içeren 211. maddenin ilk paragrafında tüm devletlerin gemilerden kaynaklanan deniz çevresi kirliliğini önlemek, azaltmak ve denetlemek için kurallar kabul edeceği ve gerekli tüm diğer tedbirleri alacağı belirtilmiştir. İkinci paragrafta ise standart oluşturma olarak değerlendirilen kuralların yapımında geminin bayrak devletinin ya da sicile kayıtlı olduğu devletin dikkate alınacağı belirtilmiştir. BMDHS'de liman veya kıyı devletinin standart oluşturma konusunda çeşitli deniz alanlarına göre farklı eşikler benimsendiği görülmekte;¹¹⁶⁷ oluşturulan standartların icrasında da bayrak devleti,¹¹⁶⁸ liman devleti¹¹⁶⁹ ve kıyı devleti¹¹⁷⁰ açısından farklı yetkiler belirlenmiştir.¹¹⁷¹ Gemilerin yaptığı deniz kazaları sonrasındaki kirliliği önlemeye yönelik tedbirler alma yetkisi ise BMDHS'nin 221. maddesinde ele alınmıştır.

BMDHS'nin metninin kabulünden sonra yürürlüğe giren Gemi Kaynaklı Kirliliğin Önlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 2005 yılında yürürlüğe giren hava kirliliğinin önlenmesi konulu Ek VI metni gemiciliğin hava kirliliğine etkileri konusunda olduğu için iklim değişikliği ile ilgilidir. UDÖ'ye deniz taşımacılığından kaynaklanan sera gazı salımlarıyla ilgili çalışma yapma konusunda yetki veren KP'nin metninin kabul edildiği 1997 yılında yapılan konferansta

başlığı, s. 188, dn. 822; “Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Sonrası Düzenlemelerin ve Gelişmelerin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı” başlığı, s. 216, dn. 964.

¹¹⁶⁷ BMDHS m. 211/3-7.

Bu konuda farklı deniz alanları açısından da farklı düzenlemeler öngörülmüştür. Örneğin maddenin 4. paragrafı karasularına yönelikken; 5. ve 6. paragraflar münhasır ekonomik bölgeye yöneliktir. Münhasır ekonomik bölgeye ilişkin olarak buzla kaplı bölgeler için ayrıca BMDHS 234. madde bulunmaktadır. BMDHS 234. maddesi hakkında bilgi için bkz. “Kuzey Kutup Bölgesinde Deniz Çevresinin Kirliliğe Karşı Korunması” başlığı, s. 302-306.

¹¹⁶⁸ BMDHS m. 217.

¹¹⁶⁹ BMDHS m. 218 ve 219.

Limandaki yetkiler açısından yalnızca boşaltım yoluyla kirlilikle deniz çevresinin kirliliğini soruşturulmasına ve kovuşturulmasına atıf yapılmamakta; bu yetkiler kirliliğe engel olmak amacıyla gemilerin denize açılma elverişliliğini denetim tedbirlerini de içermektedir.

¹¹⁷⁰ BMDHS m. 220.

¹¹⁷¹ Bayrak devleti, liman devleti ve kıyı devleti tarafından yetki dağıtımı bulunmasının yanı sıra devletler ve uluslararası örgütler açısından da yetki dağıtımının bulunduğu belirtilebilir. Detaylı bilgi için bkz. Donald R. Rothwell/Tim Stephens, **The International Law of the Sea**, Second Edition, Portland: Hart Publishing, 2016, s. 376-386.

oluşturulan Ek VI metninde gemilerden kaynaklanan hava kirliliğini önleme yolunda ozon tabakasını incelten maddelerin, nitrojen oksit (NO_x) ve sülfür oksit (SO_x) salımlarına sınırlamalar ve bazı maddelerin yakılarak yok edilmesine yasaklar getirilirken; 1997 yılından beri iklim değişikliğiyle mücadele etmenin bir yolu olarak ve denizcilik endüstrisinde enerji verimliliğinin sağlanması için gemi kaynaklı sera gazı salımlarının azaltılması ve detaylandırılmasına ilişkin yasal bir çerçevenin oluşturulması konusunda UDÖ'nün Deniz Çevresi Koruma Komitesi [*Marine Environment Protection Committee – MEPC (ing.)*] tarafından çalışmalar yapılmaktadır.¹¹⁷² Bu kapsamdaki çalışmaların bir sonucu olarak Deniz Çevresi Koruma Komitesi 2011 yılında gemilerden kaynaklanan sera gazı emisyonlarını azaltmak için bazı zorunlu tedbirleri kabul etmiştir.¹¹⁷³ 2011 yılından itibaren yavaş olarak değerlendirilse bile sera gazları konusunda adım adım ilerleme sağlanarak 2018 yılında Gemicilikten Kaynaklanan Sera Gazı Salımlarının Azaltılmasına İlişkin İlk UDÖ Stratejisi kabul edilmişken;¹¹⁷⁴ 2030 yılına kadar gemi kaynaklı karbondioksit gazı salımlarında 2008 yılına oranla %40'lık bir azalma beklenmektedir.¹¹⁷⁵

UDÖ kapsamındaki uygulamalar açısından ortaya koyulan bir başka husus *Stephens* tarafından dile getirilen ve deniz alanlarının ekolojik hassaslıklarına dayanılarak UDÖ'nün Özel Hassas Deniz Alanları [*Zones maritimes particulièrement vulnérables (fr.)*, *Particularly Sensitive Sea Areas – PSSA (ing.)*]¹¹⁷⁶

¹¹⁷² 1997 yılında getirilen sınırlamalar ve yasaklamalar sera gazı salımlarıyla ilgili doğrudan bir müdahale oluşturmada da bir başlangıç oluşturması açısından önemlidir. Ek VI konusunda bkz. “*Gemi Kaynaklı Kirlilik*” başlığı, s. 266-267.

¹¹⁷³ Karar için bkz. IPCC, **Decisions adopted by the Panel**, 43rd Session of the IPCC, 11-13 April 2016, Nairobi, Kenya, Decision IPCC/CLIII-6. Sixth Assessment Report (AR6) Products. Special Reports, s. 11, p. 4, https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/06/p43_decisions.pdf (Erişim Tarihi: 11.11.2021).

¹¹⁷³ **MEPC 62/24/Add.1**, Annex 19, 15.07.2011 [RESOLUTION MEPC.203(62), ANNEX 19, AMENDMENTS TO THE ANNEX OF THE PROTOCOL OF 1997 TO AMEND THE INTERNATIONAL CONVENTION FOR THE PREVENTION OF POLLUTION FROM SHIPS, 1973, AS MODIFIED BY THE PROTOCOL OF 1978 RELATING THERETO (Inclusion of regulations on energy efficiency for ships in MARPOL Annex VI), 15.07.2011], [https://www.wcdn.imo.org/localresources/en/OurWork/Environment/Documents/Technical%20and%20Operational%20Measures/Resolution%20MEPC.203\(62\).pdf](https://www.wcdn.imo.org/localresources/en/OurWork/Environment/Documents/Technical%20and%20Operational%20Measures/Resolution%20MEPC.203(62).pdf) (Erişim Tarihi: 12.12.2021).

¹¹⁷⁴ **MEPC 72/17/Add.1**, Annex 11, 13.04.2018 [RESOLUTION MEPC.304(72), ANNEX 11, INITIAL IMO STRATEGY ON REDUCTION OF GHG EMISSIONS FROM SHIPS]

2018 yılında kabul edilen stratejinin 2023 yılında yeniden değerlendirmesi yapılacaktır. Bkz. **MEPC 72/17/Add.1**, Annex 11, s. 11, p. 7.1.

¹¹⁷⁵ UDÖ'nün sera gazı salımlarına karşı eylem yol haritası hakkında bilgi için bkz. <https://www.imo.org/en/MediaCentre/PressBriefings/pages/DecadeOfGHGAction.aspx> (Erişim Tarihi: 15.12.2022).

¹¹⁷⁶ “Özel Hassas Deniz Alanı” belirlemeye ilişkin ölçütleri içeren yönergeler için bkz. International Maritime Organization, **A 24/Res.982**, 06.02.2006 [Resolution A.982(24), Adopted on 1 December

olarak tanımladığı ve gemilerin oluşturduğu çevresel tehdidi önlemek, azaltmak veya ortadan kaldırmak için koruyucu tedbirler kapsamında belirlenen alanlar yoluyla deniz koruma alanlarının oluşmasına katkıda bulunulmasının iklim değişikliğine karşı denizlerin korunması açısından bir araç olarak kullanılması önerisidir.¹¹⁷⁷

Gemi kaynaklı kirlilik konusunda uzun zamandır düzenlemeler yapılmış olsa bile düzenlenmesi gereken konular ve bu konuların içeriğine ilişkin zorluklar bulunduğu belirtilmektedir. *Shi/Zheng*'e göre bu zorluklar gelişmiş ülkelerden oluşan bayrak devletleri ile gelişmekte olan ülkelerden oluşan bayrak devletlerinin çıkarlarının uygun şekilde dengelenmesi ve sera gazı salımlarının bir kirlilik nedeni olarak Ek VI'ya dahil edilmemesi olarak özetlenirken ayrıca karbondioksitin kirlilik kapsamında değerlendirilmesinde yaşanan zorluklara dikkat çekilerek, siyah karbon [*black carbon (ing.)*] gibi yeni tanımlanabilen¹¹⁷⁸ kirlilik türlerinin yanı sıra deniz ticaretinin artmasıyla sualtı gürültü kirliliği gibi daha başka kirlilik türlerinin de gündeme gelebileceği belirtilmiştir.¹¹⁷⁹ *Kopela* ise farklı bir noktaya dikkat çekerek, gemicilik uygulamalarında ayrımcılık yapılamayacağını ancak iklim değişikliği rejiminden kaynaklanan farklılaştırmaya dayanan bir ayrımcılık yapılmadan ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesinin uygulama alanı bulmasının mümkün olamayacağını dile getirerek gemi kaynaklı sera gazı salımlarında bir farklılaştırma uygulanmasının yerinde olabileceğini belirtmektedir.¹¹⁸⁰

2005 (Agenda item 11), REVISED GUIDELINES FOR THE IDENTIFICATION AND DESIGNATION OF PARTICULARLY SENSITIVE SEA AREAS].

¹¹⁷⁷ Stephens, "Warming Waters and Souring Seas...", s. 795.

Ancak Özel Hassas Deniz Alanları'nın hukuki statüsü hakkında bazı tartışmaların bulunduğu; bir görüşe göre bu konudaki uygulamanın uluslararası teamül niteliği kazandığı iddia edilirken, diğer görüşün buna kısmen veya tamamen karşı çıktığını ve uygulamanın bir uluslararası örgüt kararının yumuşak hukuk niteliğinin ötesine geçemeyeceğinin iddia edildiğini belirtmek gerekir. Bu konuda bkz. Alp Eren Tanyeri, **Uluslararası Hukukta Özel Deniz Alanları ve Türk Sularına Uygulanması**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2022, s. 51-55.

¹¹⁷⁸ HİDP'in tanımına göre "siyah karbon", fosil yakıtların, biyoyakıtın ve biyokütlenin eksik yanmasından kaynaklanan, kurum olarak da bilinen nispeten saf bir karbon biçimi olup atmosferde yalnızca günlerce veya haftalarca kalmaktadır. Siyah karbon hem atmosferde hem de kar veya buz üzerinde biriktiğinde güçlü ısınma etkisine sahip iklim zorlayıcı bir maddedir. Bkz. IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 680.

Siyah karbon konusu özellikle Kuzey Kutup Bölgesi için gündeme gelmektedir. Ayrıca bkz. "*Kuzey Kutup Bölgesinde Deniz Çevresinin Kirliliğe Karşı Korunması*" başlığı, s. 305-306.

¹¹⁷⁹ Shi/Zhang, "International Regulatory Responses...", s. 282-284.

¹¹⁸⁰ Sophia Kopela, "Climate Change, Regime Interaction, and the Principle of Common but Differentiated Responsibility: The Experience of the International Maritime Organization", **Yearbook of International Environmental Law**, Vol. 24, No. 1, 2014, s. 100-101.

e. Atmosferden veya Atmosfer Aracılığıyla Kirlilik

İklim değişikliğine neden olan temel etkileşim atmosferde gerçekleşmektedir. Bu yönden denizlerin atmosferle olan ilişkisi ve atmosferden veya atmosfer aracılığıyla kirliliği iklim değişikliği konusunda temel odak noktası olan konudur. Atmosferden veya atmosfer aracılığıyla kirlilik de BMDHS'nin 194. maddesi ile belirlenen tarafların kirliliği önlemek, azaltmak ve denetlemek için gerekli olan tüm tedbirleri alma genel yükümlülüğü içerisinde değerlendirilebilecek bir konudur ve madde içerisinde kara kökenli kirlilikle birlikte ele alınmıştır.¹¹⁸¹

BMDHS'nin atmosferden veya atmosfer aracılığıyla kirliliğe ilişkin 212. maddesi ile 212. maddenin uygulanmasına yönelik bir düzenleme olan 222. maddesi de özel olarak iklim değişikliği konusuyla doğrudan ilgilidir. BMDHS'nin 212. maddesinde yer alan atmosferden veya atmosfer aracılığıyla kirlilik özet olarak üç paragraf olarak ele alınmıştır. Maddenin ilk paragrafı ile BMDHS'nin taraflarına, egemenlik altındaki hava sahasına ve bayraklarını taşıyan gemilere veya kendi sicillerine kayıtlı gemilere veya uçaklara uygulanmak üzere deniz çevresi kirlenmesini önlemek, azaltmak ve denetlemek için uluslararası alanda kabul görmüş kuralları, standartları ve önerilen uygulamaları ve prosedürleri ve hava seyrüseferinin güvenliğini dikkate alacak şekilde, kanunlar ve düzenlemeler yapma şart koşulmuştur.¹¹⁸² İkinci paragrafla, devletlerin kirliliği önlemek, azaltmak ve denetlemek için gerekli olabilecek başka tedbirlere de başvurabileceği belirtilmiştir.¹¹⁸³ Üçüncü paragrafla, uluslararası alanda kabul görmüş kuralları, standartları ve önerilen uygulamaları ve prosedürleri tesis etmede uluslararası örgütler ve diplomatik konferansların önemine vurgu yapılmıştır.¹¹⁸⁴ 222. madde ise yapılan tüm bu ulusal kanun ve düzenlemeler ile uluslararası alanda kabul görmüş kurallar, standartlar, önerilen uygulamalar ve usullerin yanı sıra gerekli görülen diğer tedbirlerin egemenliğe sahip devlet tarafından icrasına yönelik bir maddedir.

¹¹⁸¹ Bkz. BMDHS m. 194/3.

Bu kapsamda özellikle kalıcı olan zehirli, zararlı veya tehlikeli maddelere yönelik alınacak tedbirlere dikkat çekilmiştir. [BMDHS m. 194/3(a)]

¹¹⁸² BMDHS m.212/1.

¹¹⁸³ BMDHS m.212/2.

¹¹⁸⁴ BMDHS m.212/3.

Daha önce BMDHS ile iklim değişikliği ilişkisinde de incelendiği gibi tarihsel olarak BMDHS'nin yapıldığı zamanda iklim değişikliğine ilişkin gelişmelerin uluslararası alanda ortaya yeni çıktığı düşünüldüğünde BMDHS'de yapılan tüm bu düzenlemelerin amacı, taraflar açısından o zaman, yani 1982 yılı için, en önemli atmosfer kaynaklı kirlilik nedeni olarak görülen hava ve deniz taşıtlarının salımları konusunda düzenlemeler yapmayı zorunlu kılmaktır.¹¹⁸⁵ Bu nedenle tüm bu madde içerikleri de iklim değişikliğine ilişkin bir değerlendirme ile sera gazı salımlarına ilişkin doğrudan bir düzenlemeyi içermemekteydi.¹¹⁸⁶ Yine de BMDHS'de yer alan atmosferden veya atmosfer aracılığıyla maddelerin iklim değişikliği konusundan bağımsız ele alınması, bu maddelerin iklim değişikliği konusunu da kapsayacak şekilde yorumlanmaması gerektiği anlamına gelmemelidir. Nitekim iklim değişikliği rejimi kapsamındaki yükümlülükler ile BMDHS'de yer alan bahse konu yükümlülükler birbirleriyle örtüşmektedir. Ancak 212. madde iklim değişikliğinin sera gazı salımlarına bağlı atmosfer kaynaklı temeli düşünüldüğünde iklim değişikliğiyle mücadele için en uygun temeli sağlayabilecek olsa da birinci paragrafta “uluslararası alanda kabul görmüş kuralları, standartları ve önerilen uygulamaları ve prosedürleri ve hava seyrüseferinin güvenliğini ‘dikkate alacak şekilde’ kanunlar ve düzenlemeler yapma” üzerine yapılan atıf, BMDHS tarafı devletlere yükümlülük doğurma konusunda sınırlı kalmakta ve diğer uluslararası kural ve standartlara sıkı bir uyma yükümlülüğü getirmemektedir.¹¹⁸⁷ Günümüzde ise önceki paragrafta sayılan tüm bu madde içerikleriyle deniz çevresinin kirliliğinin her türlü madde ve enerjiyi içeren geniş ölçekli tanımı bir arada düşünüldüğünde devletlerin deniz çevresine zararlı etkide bulunarak diğer devletlere zarar verecek olan sera gazı salımlarını denetleme ve azaltma yönünde beklenen özeni gösterme yükümü bulunduğu belirtilmektedir.¹¹⁸⁸ Nitekim atmosferden veya atmosfer aracılığıyla kirliliğin kapsamı, atmosferden veya atmosfer aracılığıyla deniz çevresini kirletebilecek kalıcı olan zehirli, zararlı veya tehlikeli her türlü olası kirleticiyi

¹¹⁸⁵ Stephen L. Kass, “United Nations Convention On Law Of The Sea And Climate Change”, mondaq.com, United States, 04 September 2012 <https://www.mondaq.com/unitedstates/Environment/194816/United-Nations-Convention-On-Law-Of-The-Sea-And-Climate-Change> (Erişim Tarihi: 25.12.2022)

¹¹⁸⁶ Tanaka'ya göre bu hükümler, insan kaynaklı salınan karbondioksitin denizlere girişini denetlemek için özel bir standart içermemektedir. Bkz. Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 396.

¹¹⁸⁷ Lan Ngoc Nguyen, “Expanding the Environmental Regulatory Scope of UNCLOS Through the Rule of Reference: Potentials and Limits”, **Ocean Development & International Law**, Vol. 52, No. 4, 2021, s. 431.

¹¹⁸⁸ Alan Boyle, “Law of the Sea Perspectives on Climate Change”, **The 1982 Law of the Sea Convention At 30: Successes, Challenges and New Agendas**, David Freestone (ed.), Leiden: Martinus Nijhoff, 2013, s. 157.

kapsamaktadır ve iklim değişikliğine neden olan sera gazlarının kirlilik doğurabildiği görülmüştür. Bu nedenle BMDHS'ye taraf bir devletin, atmosferden veya atmosfer aracılığıyla kirliliği önleme, azaltma ve denetleme için gerekli kanunları ve düzenlemeleri kabul etmeyen başka bir taraf devletin ihlali için iklim değişikliğinin neden olduğu zarara BMDHS'nin uygulanması konusunda 212. maddeye güvenilebileceği belirtilmektedir.¹¹⁸⁹

2. Deniz Canlı Kaynaklarının Korunması

BMDHS'nin 192. maddesindeki deniz çevresini koruma ve muhafaza etme genel yükümlülüğü ile 193. maddede yer alan denizlerdeki doğal kaynakların kullanımı arasındaki dengenin göze alınacağı bir diğer konu deniz canlı kaynaklarının korunmasıdır. İklim değişikliğinin denizlerde meydana getirdiği değişimler sonucunda deniz canlı kaynaklarının azalmaya başlaması ve türlerin varlığının tehlike altına girmesi iklim değişikliği rejiminde de yer bulan sürdürülebilir kalkınma ilkesinin başarılı olarak uygulanamadığına işaret etmektedir. Azalan deniz canlısı sayısı ile geçim kaynakları deniz canlılarına bağlı olan insanların ekonomik düzenleri de alt üst olmaktadır.

BMDHS deniz canlı kaynaklarını koruma konusunu tek bir bölümde kapsamlı bir şekilde düzenlememekte; bunun yerine, tarafların farklı yetki alanlarındaki hak ve yükümlülükleri çerçevesinde deniz canlı kaynaklarının korunması ve sürdürülebilir kullanımına ilişkin hükümlerle deniz canlılarını özelliklerine veya türlerine göre ayıran hükümleri içermektedir.

BMDHS'de ilgili kıyı devletlerinin münhasır egemenliğe sahip olduğu iç sular, karasuları ve takımda suları¹¹⁹⁰ ile egemen haklara sahip olduğu münhasır

¹¹⁸⁹ William C. G. Burns, "Potential Causes of Action for Climate Change Damages in International Fora: The Law of the Sea Convention", **McGill International Journal of Sustainable Development Law and Policy**, Vol. 2, No.1, 2006, s. 46-47; Seokwoo Lee/Lowell B. Bautista, "Part XII of the United Nations Convention on the Law of the Sea and the Duty to Mitigate Against Climate Change: Making Out a Claim, Causation, and Related Issues", **Ecology Law Quarterly**, Vol. 45, 2018, s. 146-147.

¹¹⁹⁰ BMDHS m. 2/1 ve 2/2.

Kara ülkesindeki egemenliğin bu deniz alanlarına uzanmasının doğal bir sonucu olarak devletlerin doğal kaynaklar üzerinde de egemenliği bulunmaktadır.

ekonomik bölge ve kıta sahanlığı¹¹⁹¹ deniz yatakları açısından deniz canlılarının korunmasında ulusal yetkiye işaret edilmiştir. Karasularında zararsız geçiş sırasında canlı kaynakların korunması, balıkçılık ve deniz çevresinin kirliliğinin önlenmesi azaltılması ve kontrolü konularında kurallar ve düzenlemeler yapma yetkisi [BMDHS m. 21/1(d-f)], karasularında deniz çevresinin korunması ve muhafazası konusunda yabancı bayraklı gemiler hakkındaki cezai yetki (BMDHS m. 27/5), münhasır ekonomik bölgede deniz çevresini koruma ve muhafaza konusunda yetki [BMDHS m. 56/1(b)(iii)], münhasır ekonomik bölgede canlı kaynakların tüketimi ve kullanımı ile balıkçılık konularında yetki (BMDHS m. 61-75), kıta sahanlığında doğal kaynakları keşif ve kullanım yetkisi (BMDHS m. 77) bulunmaktadır. Karasularında kıyı devletleri kara ülkesi egemenliğinin devamı niteliğinden kaynaklanan egemenliği ile tutarlı olarak deniz canlı kaynaklarını kullanma ve koruma konusunda geniş kapsamlı yetkiye sahiptir.¹¹⁹² Benzer şekilde münhasır ekonomik bölgede de denize erişimi olmayan devletlerin (BMDHS m. 69) veya coğrafi bakımdan dezavantajlı devletlerin (BMDHS m. 70) çıkarlarına dikkat etmek koşuluyla kıyı devletleri deniz canlı kaynaklarını korumayla ilgili tedbirler uygulayabilirler. Bu kapsamda kıyı devletlerine, en iyi bilimsel kanıtları dikkate alarak, canlı kaynaklar için izin verilen avlanma miktarlarını belirleme konusunda takdir yetkisi ve bu canlıların tür olarak varlığının kullanma kaynaklı aşırı sömürü nedeniyle tehlikeye girmemesi için koruma ve yönetme konusunda yetkiyle sorumluluk verilmiştir.¹¹⁹³ BMDHS'den doğan bu yetkilerini kullanan kıyı devletleri iklim değişikliğinin etkilerinden meydana gelecek sonuçlara karşı münhasır ekonomik bölgelerinde deniz canlıları için iklim değişikliğine uyum kapsamında tedbirler alabilecektir.¹¹⁹⁴ Uluslararası boğazlardan geçişte [BMDHS m. 39/2(b)] ve takımda sularından geçişte (BMDHS m. 54) uluslararası kurallara atıf yapılmışken; açık denizlerde deniz çevresine verilen zararları soruşturma yetkisi (BMDHS m. 94/7) ve açık denizlerde canlı kaynakların korunması ve yönetimi (BMDHS m. 116-120) konularında her devlete atıf yapılmıştır. Kapalı ve yarı kapalı denizlerde kıyıdaş devletler arasında iş birliğine (BMDHS m. 123); Bölgede ise Otoritenin düzenlemelerine (BMDHS m. 145) atıf verilmiştir. Görüldüğü üzere bu alanlarda

¹¹⁹¹ BMDHS m. 56/1(a), 56/3, 76/1, 76/3, 76/5, ve 77/4.

¹¹⁹² Bu kapsamda kıyı devletlerinin balıkçılığı sınırlayabileceği veya durdurabileceği, deniz koruma alanları [*marine protected areas – MPAs (ing.)*] ve parklar oluşturabileceği ve resifler gibi alanlar için özel koruyucu önlemler uygulayabileceği belirtilmiştir. Bkz. Stephens, “Warming Waters and Souring Seas...”, s. 794.

¹¹⁹³ BMDHS m. 61.

¹¹⁹⁴ Stephens, “Warming Waters and Souring Seas...”, s. 794.

yalnızca kıyı devletlerine yetki verilmemiştir ve iklim değişikliği ile mücadele konusunda birçok devletin tedbir alma yükümlülüğü bulunduğu söylenebilir.

Özelliklere veya türlere göre ayrımda BMDHS deniz canlı kaynaklarını ayırırken iki veya daha fazla devletin yetki alanları arasında hareket eden stoklar, yüksek oranda göçmen türler, anadrom stoklar, katadrom türler, hareketsiz (sedanter) türler ve deniz memelileri olarak konusal sınıflandırma yaparak bazı özel kurallara yer vermiştir. İki veya daha fazla devletin yetki alanları arasında hareket eden stokların korunmasında devletler için bölgesel kuruluşların alacağı tedbirlere işaret edilmiş (BMDHS m. 63); yüksek oranda göçmen türlerin korunmasında ilgili bölgede iş birliği yoluyla bir uluslararası kuruluş kapsamında tedbirler alınması gerektiği ifade edilmiştir (BMDHS m. 64).¹¹⁹⁵ Anadrom stokların ve katadrom türlerin korunmasında ise yaşam alanını veya üreme yolunu yetki alanı dahilinde bulunduran devletin tedbirler alması beklenmektedir (BMDHS m. 66-67).¹¹⁹⁶ Deniz memelilerinin işletilmesi konusunda devletlerin BMDHS’de getirilen sınırlandırmaların üzerine daha katı sınırlandırmalar yapabileceği öngörülürken (BMDHS m. 65); hareketsiz türlerin deniz yatağına bağlı olduğu durumlarda BMDHS’nin deniz canlı kaynaklarının korunması hakkında önceki cümlelerde sayılan tedbir alma yetkisine yönelik bölümlerin uygulanması mümkün değildir (BMDHS m. 68).

BMDHS’nin tüm bu düzenlemeleri göz önüne alındığında deniz canlı kaynaklarının korunmasında bir devletin yetkisine ve sorumluluğuna özgülenebilen durumlar dışında her devlete veya uluslararası iş birliğiyle bölgesel kuruluşlara atıf yapılmaktadır. Birden çok devletin deniz yetki alanlarında yer bulan veya açık denizlerde meydana gelen deniz canlı kaynağı kullanımında ve korunmasında BMDHS’nin çok öncesine uzanan bölgesel balıkçılık yönetim kuruluşlarının etkisi

¹¹⁹⁵ İki veya daha fazla devletin yetki alanları arasında hareket eden stoklar ve yüksek oranda göçmen türler açısından Balık Stokları Anlaşması düzenlemeleri de dikkate alınacaktır.

¹¹⁹⁶ Anadrom balıklar yaşamlarını denizde geçiren, üreme mevsiminde tatlı sulara göç eden balıklardır. Bkz. **Britannica**, “Anadromous fish”, <https://www.britannica.com/science/anadromous-fish> (Erişim Tarihi: 11.12.2022).

Katadrom balıklar yaşamlarını tatlı sularda geçiren, üreme mevsiminde denizlere göç eden balıklardır. Bkz. **Britannica**, “Catadromous fish”, <https://www.britannica.com/science/catadromous-fish> (Erişim Tarihi: 11.12.2022).

Anadrom balıklara örnek olarak alabalıklar, katadrom balıklara örnek olarak yılan balıkları verilmektedir.

bulunmakta;¹¹⁹⁷ ilgili kuruluşların performansı, üyeliklerine ve kurumsal dinamiklerine bağlı olarak değişiklik gösterdiği için iklim değişikliğine uyum sağlama çerçevesi daha kuvvetsiz olarak görülmektedir.¹¹⁹⁸ Gıda ve Tarım Örgütü tarafından dünya balık stoğunun yaklaşık yüzde 90'ının sürdürülebilirlik sınırlarında veya ötesinde kullanıldığı; yaklaşık yüzde 30'unun ise sürdürülemezliğe işaret edecek şekilde sürdürülebilirlik ötesinde kullanıldığı ve sürdürülemezlik oranının Akdeniz ve Karadeniz özelinde yaklaşık yüzde 65'e ulaştığı tahmin edilmektedir.¹¹⁹⁹ Bu husus balıkçılığın üretkenliğini etkileyecektir. İklim değişikliğinin kutup bölgelerinde eriyen buz sonucunda balıkçılığa bazı kısıtlı olumlu etkileri olabileceği görülse de bu istisnai durum dışında her deniz ekosisteminde balıkçılığın olumsuz etkileneceği tespit edilmiştir.¹²⁰⁰ Ancak iklim değişikliği yalnızca balıkçılık üretkenliğini değil, aynı zamanda balık türlerinin dağılımını da etkilediği için bölgesel balıkçılık yönetim kuruluşlarının kurucu belgeleri tarafından belirlenen yönetim yaklaşımlarının ve hukuki sınırlarının yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.¹²⁰¹ Bu sorun günümüzde bir sonraki başlık altında da görüleceği üzere deniz ekosistemlerinin bilimsel araştırmalarla daha iyi takip edilerek deniz biyolojik çeşitliliğinin korunmasına ilişkin genel kural niteliğindeki yeni düzenlemelerin gündeme alınmasıyla aşılmaya çalışılmaktadır.

3. Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması

Deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması deniz ekosisteminde bulunan canlı tüm varlıkların farklılaşmasının ve dolayısıyla türlerin kendi içindeki ve arasındaki çeşitlilik ve ekosistem çeşitliliğinin korunmasını ifade etmektedir.¹²⁰² Böylece doğrudan canlıları dolaylı olarak da bu canlıların varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan ekosistemin diğer unsurlarını da içeren bir koruma sistemine işaret edilmektedir. İklim değişikliği nedeniyle deniz biyolojik çeşitliliğinin tehlike altına girmesi söz

¹¹⁹⁷ Deniz canlı kaynaklarının korunması konusunda akla gelen ilk canlı türü balıklar olmakta; bu konuda balıkların tüketim amaçlı kullanılması ve korunması arasındaki dengeyi ilgilendiren balıkçılıkla ilgili kuralların dikkate alınması da söz konusu olmaktadır.

¹¹⁹⁸ Stephens, "Warming Waters and Souring Seas...", s. 796.

¹¹⁹⁹ Food and Agriculture Organization (FAO) of the United Nations, **The State of World Fisheries and Aquaculture: Towards Blue Transformation**, Rome, 2022, s. 47.

¹²⁰⁰ İlgili tabloda balıkçılığa bkz. IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 14.

¹²⁰¹ Stephens, "Warming Waters and Souring Seas...", s. 796.

¹²⁰² Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin 2. maddesinde yer alan biyolojik çeşitlilik tanımı temel alındığında bu yönde bir çıkarım yapmak mümkündür. İlgili tanım denizi içermekle birlikte Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin kapsamı doğrultusunda daha geniş bir çerçevede biyolojik çeşitliliğe işaret etmektedir.

konusudur. PA'nın giriş bölümünde de biyolojik çeşitliliğin korunmasına verilen önem ifade edilmiştir.

Deniz biyolojik çeşitliliğini koruma yönündeki yükümlülükler Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi ile biyolojik çeşitliliği korumaya yönelik diğer uluslararası andlaşmalara¹²⁰³ ek olarak uluslararası deniz hukukunun genel düzenlemelerini içeren BMDHS ve uluslararası deniz hukukunun diğer andlaşmalarının biyolojik çeşitlilikle ilgili hükümleri üzerinden değerlendirilebilir.¹²⁰⁴ Bu kapsamdaki yükümlülüklerin de devletlerin egemenliğe ve egemen haklara sahip olduğu ulusal yetkiye sahip alanlar ile ulusal yetki alanı dışındaki alanlara göre ikiye ayrılması mümkündür. Ulusal yetki alanlarında devletlerin tedbir alma yükümlülükleri BMDHS'nin 192. maddesindeki deniz çevresini koruma ve muhafaza etme genel yükümlülüğü ile 193. maddede yer alan denizlerdeki doğal kaynakların kullanımı arasındaki dengenin gözetilip gözetilmediği üzerinden ilgili devlete bağlanabilse de ulusal yetki alanı dışındaki deniz alanlarında (açık denizler ve Bölge) bu dengenin gözetilmesi ortaklaşmaktadır.

Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin 4. maddesinin (b) fıkrası ve kirliliğin önlenmesi, azaltılması ve denetlenmesi konusundaki BMDHS'nin 194. maddesinin 2. paragrafı bütünsel değerlendirildiğinde devletlerin gerek ulusal yetkiye sahip olduğu deniz alanlarında, gerekse ulusal yetki alanının dışındaki deniz alanlarında yapılan faaliyetlerinde ulusal yetki alanları dışındaki, yani egemenliği dışındaki, alanlardaki etkilerine karşı deniz biyolojik çeşitliliğin korunması konusunda tedbirler alma yükümlülükleri vardır. Deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması hakkında uluslararası deniz hukukunda özellikle ortak alanlarda bulunan küresel müştereklerin nasıl korunacağı konusunda BMDHS'nin yetersizliği devletler arasında yeni bir müzakere sürecinin başlamasına neden olmuştur. BM'nin 2015 yılında bu konuda

¹²⁰³ BMDHS öncesinde yapılan bu konudaki andlaşmaların bölgesel, türsel veya eylemsel yaklaşımlara göre düzenlendiği görülmektedir. Bkz. Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 407.

¹²⁰⁴ Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin diğer uluslararası andlaşmalarla ilişkisini içeren 22. maddesinin 1. paragrafıyla Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin hükümlerinin herhangi bir tarafın mevcut herhangi bir uluslararası anlaşmadan doğan hak ve yükümlülüklerini, bu hak ve yükümlülüklerin kullanılmasının biyolojik çeşitliliğe ciddi bir zarar veya tehdit oluşturması durumu dışında, etkilemeyeceği üzerinde durulmuşken; 2. paragrafta, deniz çevresine ilişkin olarak Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesinin uygulanmasının devletlerin uluslararası deniz hukuku kapsamındaki hak ve yükümlülüklerine uygun olarak gerçekleştirileceği belirtilmektedir.

verdiği bir Genel Kurul kararı üzerine¹²⁰⁵ başlayan çalışmalar yine 2017 yılında verilen bir başka Genel Kurul kararı¹²⁰⁶ ile devletlerin ulusal egemenlik alanları dışında kalan deniz alanlarındaki biyolojik çeşitliliğin korunması ve bu kaynakların sürdürülebilir bir şekilde kullanılmasına yönelik bağlayıcı bir uluslararası andlaşma yapılması konusunda bir hazırlık komitesi kurulmuştur.¹²⁰⁷

Hazırlık komitesi yaptığı çalışmalarda BMDHS'nin deniz çevresini koruma ve muhafaza etme hükümlerini göz önüne alarak hak, yükümlülük ve çıkarların dengesini gözetmeye çalışmaktadır. Bu husus ilgili andlaşma taslağının ismine de yansımış; ilk olarak 2019 yılında ortaya koyulan taslak metin BMDHS Kapsamında Ulusal Yetki Alanları Dışında Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması ve Sürdürülebilir Kullanımı Anlaşması (*Draft text of an agreement under the United Nations Convention on the Law of the Sea on the conservation and sustainable use of marine biological diversity of areas beyond national jurisdiction*) olarak adlandırılarak yayımlanmış; 2022 yılında bu taslak gözden geçirilmiş haliyle yeniden yayımlanmıştır.¹²⁰⁸ 2023 yılının mart ayında andlaşmaya ilişkin taslak metin kesinleştirilmiştir.¹²⁰⁹

¹²⁰⁵ **A/RES/69/292**, Development of an international legally binding instrument under the United Nations Convention on the Law of the Sea on the conservation and sustainable use of marine biological diversity of areas beyond national jurisdiction, 19.06.2015.

¹²⁰⁶ **A/RES/72/249**, International legally binding instrument under the United Nations Convention on the Law of the Sea on the conservation and sustainable use of marine biological diversity of areas beyond national jurisdiction, 24.12.2017.

¹²⁰⁷ Ayrı bir uluslararası andlaşma yapma yolunun seçilmesinin en önemli nedeni BMDHS üzerinde değişiklik yapma yolundan daha kolay bir şekilde müzakere sürecinin sonlanabileceğinin düşünülmesidir. Alex G. Oude Elferink, "Exploring the future of the institutional landscape of the oceans beyond national jurisdiction", **Review of European, Comparative & International Law**, Special Issue: New Frontiers in Ocean Environmental Governance, Volume 28, Issue 3, November 2019, s. 242.

BMDHS'deki değişiklik usulleri için ayrıca bkz. "*Uluslararası Deniz Hukukunun Uyarlanabilirliği*" başlığı, s. 421-424.

¹²⁰⁸ Bu konuda yapılan çalışmalar hakkında bilgi için bkz. <https://www.un.org/bbnj/> (Erişim Tarihi: 10.01.2023).

2019 taslak metni için bkz. **A/CONF.232/2019/6**, Intergovernmental Conference on an international legally binding instrument under the United Nations Convention on the Law of the Sea on the conservation and sustainable use of marine biological diversity of areas beyond national jurisdiction, Third session New York, 19–30 August 2019, Annex: Draft text of an agreement under the United Nations Convention on the Law of the Sea on the conservation and sustainable use of marine biological diversity of areas beyond national jurisdiction, 17.05.2019. Çalışmada bu metin 2019 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı olarak kısaltılacaktır.

2022 taslak metni için bkz. **A/CONF.232/2022/5**, Intergovernmental conference on an international legally binding instrument under the United Nations Convention on the Law of the Sea on the conservation and sustainable use of marine biological diversity of areas beyond national jurisdiction, Fifth session New York, 15–26 August 2022, Annex: Further revised draft text of an agreement under the United Nations Convention on the Law of the Sea on the conservation and sustainable use of marine biological diversity of areas beyond national jurisdiction, 01.06.2022.

İki taslağın iklim değişikliğine yer verme şekli çoğunlukla benzerdir. Nitekim iki taslakta da biyolojik çeşitliliği tehdit eden birikmiş etkiler içerisinde iklim değişikliği kaynaklı etkiler sayılmış;¹²¹⁰ genel ilkeler ve yaklaşımlar içerisinde iklim değişikliğine karşı ekosistem direncini inşa eden bir yaklaşım benimsendiği belirtilmiş;¹²¹¹ korunacak deniz alanlarında alınacak tedbirlerin amaçlarında iklim değişikliğine karşı biyolojik çeşitliliği ve ekosistemleri iyileştirme (onarma) ve eski hale getirme sayılmış;¹²¹² korunması gerekli deniz alanlarının belirlenmesinde iklim değişikliğine karşı hassaslık bir ölçüt olarak ele alınmış;¹²¹³ mali kaynak sağlama konusunda KÇK'ye yer verilmiştir.¹²¹⁴ 2022 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı'nın 2019 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı'na göre farklı yanı giriş bölümünde iklim değişikliğinin deniz ekosistemlerinin biyolojik çeşitlilik kaybı ve bozulmasında etkisine karşı tutarlı ve iş birliği içerisinde ele alınması ihtiyacının kabul edildiğine ilişkin paragrafın eklenmesidir. İki taslağın dikkate değer bir diğer yanı ise iklim değişikliği ve deniz asitlenmesi kavramlarını ayrı ayrı kullanmasıdır. Ancak taslak metinler incelendiğinde deniz asitlenmesinin hep iklim değişikliğiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere deniz asitlenmesi iklim değişikliğinin denizler üzerinde neden olduğu değişimlerden biridir. Bu durum herhangi bir tartışmaya mahal vermeden bir kavramın dışarıda bırakılması olasılığına karşı önemliyken, kavramları birbirinden ayrı vurgulamanın denizlerde biyolojik çeşitliliğin zarar görmesinde iklim değişikliği kaynaklı nedenler içerisinde deniz asitlenmesine özel bir önem atfedildiği yönündeki bir yaklaşımla da açıklanabilir. Ayrıca iki taslağın korunacak deniz alanlarında biyolojik çeşitliliği ve ekosistemleri iyileştirme (onarma) ve eski hale getirme kapsamında alınacak tedbirlerin

Çalışmada bu metin 2022 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı olarak kısaltılacaktır.

¹²⁰⁹ 2023 yılında kabul edilen ilgili taslak metin için bkz. https://www.un.org/bbnj/sites/www.un.org/bbnj/files/draft_agreement_advanced_unedited_for_posting_v1.pdf (Erişim Tarihi: 01.05.2023).

¹²¹⁰ 2019 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı, m. 1/6; 2022 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı, m. 1/8.

¹²¹¹ 2019 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı, m. 5(d); 2022 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı, m. 5(g).

¹²¹² 2019 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı, m. 14(f); 2022 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı, m. 14(c).

¹²¹³ 2019 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı, m. 16(q); 2022 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı, Ek I(f).

¹²¹⁴ 2019 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı, m. 52/5bis(d); 2022 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı, m. 52/3(c).

amaçlarında iklim değişikliğinin ve deniz asitlenmesinin yanı sıra deniz kirliliğini de ayrı bir kavram olarak vurgulansa da taslak metin içerisinde çevre etki değerlendirmesi açısından yalnızca belli bir eşiği aşan önemli kirliliğe [*pollution importante/substantielle (fr.), substantial pollution (ing.)*] atıf yapıldığı görülmektedir.

Deniz asitlenmesiyle ilgili iklim değişikliği rejimi, uluslararası deniz hukuku ve biyolojik çeşitlilik rejiminin odak noktasının farklı ve iklim değişikliği rejiminin atmosfer, uluslararası deniz hukukundaki deniz çevre koruma rejiminin deniz, biyolojik çeşitlilik rejimi deniz türleri ve ekosistemleri odaklı olması bu rejimler arasında bir eşgüdümüne ihtiyaç duyulmasına neden olmaktadır.¹²¹⁵ İklim değişikliğinin ve deniz asitlenmesinin yapılacak andlaşma içerisinde yer bulması halinde yeni andlaşmanın getireceği düzenlemelerin veya kuracağı kurumsal yapının iklim değişikliği ile mücadelede eşgüdümün bir parçası halini alması sonucu doğmaktadır. Ancak yapılacak andlaşmada sürdürülebilirlik için etkili bir rejimin oluşturulmasında en önemli unsur olarak değerlendirilen kurulacak kurumsal yapının devam eden müzakerelerde küresel bir yaklaşım, bölgesel bir yaklaşım veya bu ikisinin bir birleşimi olmak üzere üç ana yaklaşım üzerinden şekillendiği belirtilmekte; mevcut durumda bölgesel yaklaşımla ve deniz alanlarını koruma konusunda deniz koruma alanı oluşturma hakkında karar verebilen etkili küresel kurumsal bir yapının kurulmaması halinde yapılacak andlaşmanın mevcut durumu Balık Stokları Anlaşması'ndaki etkisiz koruma düzenlemelerinden öteye taşıyamayacağı ifade edilmektedir.¹²¹⁶

4. Kutup Bölgelerinde Denizlerdeki Doğal Kaynakların Kullanımı ile Deniz Çevresinin Korunması ve Muhafazası

Kutup bölgeleri yılın önemli bir bölümünde buzlarla kaplı alanlar oldukları için iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişikliklerden yoğun biçimde etkilenmektedir. Kutup bölgeleri denildiğinde akla gelen iki bölge bulunmaktadır. Bu iki bölge Güney Kutup Bölgesi (Antarktika Bölgesi) ve Kuzey Kutup Bölgesi'dir

¹²¹⁵ Tanaka, *The International Law of the Sea*, s. 397.

¹²¹⁶ Elferink, "Exploring the future of the institutional landscape...", s. 236, 242 ve 243. Ayrıca bkz. David Freestone, "The Limits of Sectoral and Regional Efforts to Designate High Seas Marine Protected Areas", *American Journal of International Law*, Volume 112, 2018, s. 129-133.

(Arktika Bölgesi).¹²¹⁷ Özellikle iklim değişikliği ile ilgili olarak ortaya çıkan bir dizi sorunla¹²¹⁸ ilgili olarak uluslararası çevre hukuku dışında uluslararası deniz hukuku düzenlemeleri de hem Güney Kutup Bölgesi hem de Kuzey Kutup Bölgesi için özel bir öneme sahip olacaktır.

Kutup bölgelerinde deniz çevresinin korunması farklı düzenlemeleri ve uygulamaları içermektedir. Nitekim her iki kutup bölgesi de BMDHS’de özel olarak düzenlenmemiştir. Ancak BMDHS’de deniz çevresinin korunması kapsamında kutup bölgelerine özgü olarak nitelendirilebilecek bir madde bulunmaktadır. İlgili madde soğukluk nedeniyle donan deniz alanlarına ithafen buzla kaplı bölgeler olarak da değerlendirilebilecek “Buzla/Buzlarla kaplı bölgeler [*Zones recouvertes par les glaces (fr.), Ice-covered areas (ing.)*]]” başlıklı 234. maddedir. Ancak belirtmek gerekir ki BMDHS’nin 234. maddesi kıyı devletlerine ve bu devletlerin münhasır ekonomik bölge sınırlarına atıf yapması ve Güney Kutup Bölgesi’ndeki egemenlik tartışmaları göz önüne alındığında dolaylı olarak Kuzey Kutup Bölgesi’ne işaret etmektedir.¹²¹⁹ Ayrıca 234. maddenin içeriği incelendiğinde maddenin gemi kaynaklı kirlilik için düzenlenmiş olduğu görülmektedir.

¹²¹⁷ Doğa, siyaset, coğrafya ve hukuk bilim alanları açısından Kutup bölgelerinin kapsamı konusunda çeşitli yaklaşımlar bulunmaktadır; bu yaklaşımların enlemlere göre, iklime göre, bitki örtüsüne göre veya deniz alanı sınırlarına göre yapılabildiği ifade edilmektedir. Bkz. Donald R. Rothwell, **The Polar Regions and the Development of International Law**, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, s. 21-22.

¹²¹⁸ Bu sorunlara örnek olarak artan sayıda iklim değişikliği turisti ve maceraperest ziyaretleri, eriyen buz nedeniyle deniz nakliye hacmindeki büyümenin vahşi yaşam (gürültü gibi) ve biyolojik çeşitlilik (Güney Kutup Bölgesi’nde bazı mikroorganizmaların yok olma olasılığı ve Kuzey Kutup Bölgesi’nde kutup ayılarının geleceği gibi) üzerindeki olumsuz etkileri ve daha kolaylıkla erişilebilir hale gelen kaynakları kullanma çekişmesi verilebilir. Bkz. Natalia Loukacheva, “Introduction to Polar Law”, **Polar Law Textbook**, Natalia Loukacheva (ed.), Copenhagen: Rosendahl Schultz Grafisk a/s, 2010, s. 14-15.

¹²¹⁹ Benzer yönde görüş için bkz. Roman Dremluiga, “A Note on the Application of Article 234 of the Law of the Sea Convention in Light of Climate Change: Views from Russia”, **Ocean Development&International Law**, Vol. 48, No. 2, 2017, s. 130; Özman, **Deniz Hukuku I**, s. 240; Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 383.

Dremluiga’ya göre her ne kadar iklim değişikliği nedeniyle Kuzey Kutup Bölgesi’nin buzla kaplı olma niteliğini kaybetme ihtimali bulunsu bile VAHS’ın andlaşmaların yorumlanması hükümlerine bakıldığında andlaşmanın amacına ve iyi niyet ilkesine uygun yorumlama yoluyla katı lafzi anlama göre bir yorum yapmak yerine andlaşmanın yapıldığı koşullara ve olağan anlama göre bir yorum yapmak gerekir. Nitekim katı lafzi bir yorumda yılın önemli bir zamanı buz tutmuş olarak bulunan kısımlarda 234. maddenin uygulanabilirliği söz konusu olacakken; olağan anlama göre 234. madde kapsamında buzla kaplı bölge olarak kullanılan bölge Kuzey Buz Denizi yani Arktik Okyanusudur.

Aksi yönde görüşte ise 234. maddenin münhasıran Arktik’e atıf yapmadığı ve atfın buzla kaplı bölgelere atıf yapmasından yola çıkıldığında Dünya’nın denizlerinin diğer bölgelerinde de buzla kaplı bölgeler bulunabileceği için bu maddenin Arktik’e özel olmadığı ifade edilmektedir. Bkz. Alexander S. Skaridov, “The Seabed in the High North – How to Address Conflicts?”, **The Law of the Seabed: Access, Uses, and Protection of Seabed Resources**, Catherine Banet (ed.), Publications on Ocean Development, Volume: 90, Leiden: Brill Nijhoff, 2020, s. 106.

Her ne kadar buzla kaplı bölgeler olarak birbirlerine benzeseler de iki kutup bölgesi kara-deniz dağılımı ile coğrafi açıdan ve iklim özellikleri nedeniyle bilimsel keşifler açısından birbirlerinden farklı özelliklere sahip oldukları için devletlerin egemenlik ve egemen haklara yönelik iddiaları da farklılık göstermiş; iki kutup bölgesi arasında uluslararası hukuk kapsamında rejim farklılıkları ortaya çıkmıştır.¹²²⁰ Bu farklılıkların iki kutup bölgesi açısından deniz çevresinin korunması ve muhafazası konusunda özel hükümlerin yokluğunda BMDHS'nin genel nitelikli hükümlerine başvurulmasının önüne geçmeyeceğini belirtmekle birlikte iki kutup bölgesini değerlendirirken farklı coğrafi ve iklim özellikleri ile egemenlik yapısı göz önünde tutularak iki farklı başlık altında ve her bir bölgeye özel hükümler kapsamında bir inceleme yapmak yerinde olacaktır.

a. Güney Kutup Bölgesi (Antarktika Bölgesi)

Dünya haritalarına bakıldığında Güney Kutup Bölgesi'nde Güney Kutup Noktası merkezli bir incelemede denizlere oranla karalar hâkimdir. Güney Kutup Bölgesi, Güney Kutup Noktası'ndan kuş bakışı incelendiğinde merkezinde Antarktika olarak adlandırılmış, kıta olarak da değerlendirilen büyük bir ada bulunmakta;¹²²¹ Antarktika'nın çevresi temelde denizlerden oluşmakla¹²²² birlikte birkaç takımda ve çok sayıda adanın ve kayalığın da Antarktika'nın çevresinde bulunduğu görülmektedir. Güney Kutup Bölgesi'nde özellikle Antarktika'yı zırh gibi saran, kalın ve genelde deniz dibine veya karaya bağlı bulunan sabit ya da bazı yörelerde dalgaların etkisiyle aşağı-yukarı hareket eden buz tabakası bulunurken Antarktika'nın etrafında bulunan denizleri kaplayan buz kütleleri de bölgede bulunmaktadır.¹²²³ Antarktika'daki buz tabakası, hem yeryüzündeki buzların yaklaşık

¹²²⁰ Bu konuda ayrıca bkz. Özman, **Deniz Hukuku I**, s. 239.

¹²²¹ Antarktika 14 milyon km² üzeri yüzölçümüyle Avrupa'dan büyük, Amerika kıtalarından küçük olup; Asya'nın yaklaşık üçte biri ve Afrika'nın neredeyse yarısı büyüklüğündedir.

Antarktika'nın yapısı hakkında bilgi için bkz. Elçin Doruk, **Uluslararası Hukuk Bağlamında İnsanlığın Ortak Mirası: Antarktik Doğal Kaynaklarının Küresel Yönetim Örneği**, İstanbul: Kriter Yayınevi, 2022, s. 15-24.

¹²²² Antarktika'yı çevreleyen bu denizlerin Güney Okyanusu adı altında bir bütün olarak tanımlandığı görülmektedir. Bunun yanı sıra farklı deniz alanları Amundsen Denizi, Bellingshausen Denizi, Davis Denizi, D'Urville Denizi, King Haakon VII Denizi, Mawson Denizi, Ross Denizi, Scotia Denizi ve Weddell Denizi olmak üzere adlandırılmıştır.

¹²²³ Özman, **Deniz Hukuku I**, s. 239.

Buzul tabakasından kopan buz parçaları kıyılardan açılarak ve üst üste yığılarak Güney Kutup Bölgesi'nde denizlerde buz sahanlıkları ve buzdağları oluşturmaktadır. Buz tipleri hakkında bkz. "Uluslararası Hukukta Buzun Statüsü, Buz Çeşitleri ve Buzla Kaplı Bölgelerin Tespiti" başlığı, s. 351-355.

%90'ına karşılık geldiği¹²²⁴ hem de uzun yıllara dayanan bir katmanlaşma halinde bulunduğundan Antarktika'nın küresel iklim sisteminin dengesinin korunmasında önemli bir rol oynadığı ve oluşan derin buz oluşumları ile binlerce yıl öncesi hakkında atmosfer sera gazı oranları ve sıcaklıkları hakkında önemli bir bilgi kaynağı sağladığı ifade edilmektedir.¹²²⁵ İklim değişikliği ile denizlerde yaşanan değişiklik Güney Kutup Bölgesi'ndeki buz miktarlarında erime kaynaklı azalmayı başlatmış; bölge ekosistemi ve doğal hayatı üzerinde olumsuz etkiler doğurmuştur. Ayrıca iklim değişikliğine bağlı olarak Dünyanın en soğuk kıtası olan Antarktika'nın ısınmasının Dünya ortalamasına ve beklenen değerlere göre çok daha hızlı ve fazla arttığına yönelik ölçümler yapılmıştır.¹²²⁶

Güney Kutup Bölgesi'nin hukuki rejimi uluslararası hukuka göre Bölgede kendi egemenliklerine bağlı topraklara yakınlığı ve uzantısı olduğu gerekçesiyle veya başka gerekçelerle çeşitli egemenlik ve egemen hak iddialarında bulunan devletlerin taleplerini¹²²⁷ bağdaştırmak üzere 1959 yılında akdedilen ve Antarktika Andlaşması (*Antarctic Treaty*)¹²²⁸ olarak da bilinen Vaşington (*Washington*) Anlaşması, 1972 yılında akdedilen Antarktika Foklarını Koruma Sözleşmesi (*Convention for the Conservation of Antarctic Seals – CCAS*),¹²²⁹ 1980 yılında akdedilen Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sözleşmesi (*Convention on the Conservation of Antarctic Marine Living Resources – CCAMLR*),¹²³⁰ 1988 yılında akdedilen

¹²²⁴ Özman, **Deniz Hukuku I**, s. 239.

¹²²⁵ Sands/Peel/Fabra/Mackenzie, **Principles of International...**, s. 633.

¹²²⁶ Antarktika'nın iklimi ve iklim değişikliğinin etkileri hakkında bkz. **Britannica**, "Physical Geography", <https://www.britannica.com/place/Antarctica/Physical-geography> (Erişim Tarihi: 10.11.2022).

Ayrıca bkz. Rosemary Rayfuse, "Climate Change and Antarctic Fisheries: Ecosystem Mangement in CCAMLR", **Ecology Law Quarterly**, Vol. 45, 2018, s. 57.

¹²²⁷ Arjantin, Avustralya, Şili, Fransa, Yeni Zelanda, Norveç ve Birleşik Krallık Antarktika üzerinde taleplerde bulunmuştur. Bu talepler kapsamında Birleşik Krallık 1955 yılında Arjantin ve Şili aleyhine UAD'da dava açsa da her iki dava da karşı tarafların UAD yetkisine rızası bulunmaması sebebiyle düşürülmüştür. Arjantin'e açılan davadaki karar için bkz. International Court of Justice, "Antarctica Case (United Kingdom v. Argentina)-Order of March 16th, 1956", **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/26/026-19560316-ORD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 15.12.2022). Bu karar çalışmanın devamında Birleşik Krallık-Arjantin Antarktika Davası Kararı olarak kısaltılacaktır. Şili'ye açılan davadaki karar için bkz. International Court of Justice, "Antarctica Case (United Kingdom v. Chile)-Order of March 16th, 1956", **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/27/027-19560316-ORD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 15.12.2022). Bu karar çalışmanın devamında Birleşik Krallık-Şili Antarktika Davası Kararı olarak kısaltılacaktır.

¹²²⁸ United Nations, **Treaty Series**, vol. 402, s. 71 vd.

Türkiye andlaşmayı 03.08.1995 tarihli 95/7172 sayılı Antarktika Andlaşması Metnine Katılmamız Hakkında Karar (Resmî Gazete, Tarih: 18.09.1995, Sayı: 22408) ile onaylamıştır.

¹²²⁹ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1080, s. 175 vd.

¹²³⁰ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1329, s. 47 vd.

Antarktika Maden Kaynak Faaliyetlerini Düzenleme Sözleşmesi (*Convention on the Regulation of Antarctic Mineral Resource Activities – CRAMRA*)¹²³¹ ve 1991 yılında akdedilen Antarktika Andlaşması Çevre Koruma Protokolü (*Protocol on Environmental Protection to the Antarctic Treaty – PEPAT*)¹²³² ile tespit edilmiştir.¹²³³ Bu uluslararası andlaşmalara ek olarak, her ne kadar bir türe özgü genel nitelikli bir andlaşma olsa da yaşadıkları yerler itibarıyla 1946 yılında akdedilen Balinacılığın Düzenlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin (*The International Convention for the Regulation of Whaling – ICRW*)¹²³⁴ Güney Kutup Bölgesi'nin hukuki rejimini ilgilendiren bir andlaşma olduğunu söylemek mümkündür.¹²³⁵ Antaktika etrafında farklı andlaşmalarla kurulan bu özgün sistem Antarktika'nın insanlığın ortak mirası olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği üzerine soruları ortaya çıkarmıştır. Her ne kadar Antarktika Andlaşma Sistemi [*Antarctic Treaty System – ATS (ing.)*]¹²³⁶ olarak adlandırılan bu sistemde yer alan mekanizmaların belli noktalarda insanlığın ortak mirası kavramıyla uyduğu

¹²³¹ Bu uluslararası andlaşma hiçbir zaman yürürlüğe girmemiş; 1991 yılında akdedilen Antarktika Andlaşması Çevre Koruma Protokolü tarafından büyük ölçüde yürürlükten kaldırılmıştır. Belirtmek gerekir ki Antarktika Andlaşması Çevre Koruma Protokolü'nün 7. maddesine göre bilimsel araştırmalar dışındaki maden kaynak faaliyetleri 25. maddenin 2. paragrafında belirtilen süre olan yürürlük tarihinden (1998) itibaren elli yıl boyunca (2048'e kadar) yasaklanmıştır; 25. maddenin 5. paragrafının (a) bendi gereği maden kaynakları için yeni bağlayıcı bir hukuki rejim oluşturulmadığı sürece ilgili yasağın süreceği belirtilmiştir.

¹²³² United Nations, *Treaty Series*, vol. 2941, s. 3 vd.

Antarktika Andlaşması Çevre Koruma Protokolü, Protokol metninin yanı sıra ÇED (Ek I), fauna ve flora (Ek II), çöp boşaltımı (Ek III), deniz kirliliği (Ek IV) ve koruma alanı (Ek V) konulu beş eke sahiptir.

Türkiye protokolü 14.02.2017 tarihli 6774 sayılı Antarktika Andlaşması Çevre Koruma Protokolüne Katılmamızın Uygun Bulunduğuna Dair Kanun ile uygun bulmuş (Resmî Gazete, Tarih: 08.03.2017, Sayı: 30001); 01.05.2017 tarihli 2017/10272 sayılı Antarktika Andlaşması Çevre Koruma Protokolüne Katılmamız Hakkında Karar (Resmî Gazete, Tarih: 24.05.2017, Sayı: 30075) ile onaylamıştır.

¹²³³ Ayrıca Antarktika Andlaşması kapsamında kabul edilen tavsiye kararlar ile Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sözleşmesi kapsamında kabul edilen koruma tedbirleri Güney Kutup Bölgesi'nin hukuki rejimini ilgilendirmektedir.

¹²³⁴ United Nations, *Treaty Series*, vol. 161, s. 72 vd.

1931 ve 1937 yıllarında balina stoklarının korunması ve balina avcılığı endüstrisinin düzenli gelişiminin mümkün kılınması amacıyla yapılan andlaşmaların devamı niteliğindeki bu andlaşmanın 88 tarafı bulunmaktadır. Bkz. <https://iwc.int/members> ve ayrıca bkz. <https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=0800000280150135> (Erişim Tarihleri: 26.12.2022). Andlaşmanın akdedilmesinden bu yana andlaşmayla ilgili pek çok tartışma ve değişiklik kapsamında dokuz devlet (Kanada, Mısır, Yunanistan, Guatemala, Jamaika, Mauritius, Filipinler, Seyşeller ve Venezuela) çekilme işleminde bulunmuş; yedi devlet (Belize, Brezilya, Dominika, Ekvador, İzlanda, Yeni Zelanda ve Panama) çekilme sonrası ikinci kez onay işleminde bulunmuş; bir devlet (Japonya) iki kez çekilmiş; üç devlet (Hollanda, Norveç ve İsveç) ise iki kez çekilme sonrası üçüncü kez onay işleminde bulunmuştur. Türkiye bu andlaşmaya taraf değildir.

¹²³⁵ Bu uluslararası andlaşmayla ilgili verilmiş bir uluslararası yargı kararı olan Antarktikada Balinacılık Kararı'na ayrıca bkz. "Rio Konferansı Sonrasında Çevreyi ve İklim Sistemini Koruma Konusunda Yaşanan Gelişmeler: Çevreyi ve İklim Sistemini Koruma Konusunda Yeni Bir Bakış Açısı" başlığı, s. 58, dn. 252.

¹²³⁶ Sistemdeki andlaşmalara taraf olan devletler için bkz. <https://www.ats.aq/devAS/Parties> (Erişim Tarihi: 20.05.2023).

görülmekteyse de egemenlik iddialarının varlığı ve yönetim modeli gibi konularda kavramla çatışma noktaları mevcuttur.¹²³⁷ Ancak Antarktika'nın uluslararası hukuktaki özgün statüsü ve kendine özgü düzenlemelere sahip olması genel nitelikli hükümlerin Güney Kutup Bölgesi'nde uygulanmayacağı anlamına gelmemelidir. Sayılan andlaşmalar dışında Güney Kutup Bölgesi uluslararası deniz hukuku açısından düşünüldüğünde BMDHS içerisinde yer alan genel hükümlerin de uygulama alanı bulması mümkündür.¹²³⁸

Antarktika Andlaşması'nın 6. maddesi ile belirlenen 60. Güney enlem çizgisinin güneyi bir anlamda Güney Kutup Bölgesi'nin sınırları olarak sayılabilir. Ancak aynı maddeyle Antarktika Andlaşması'nın tüm Güney Kutup Bölgesi'nden daha çok yalnızca 60. Güney enlem çizgisinin güneyinde kalan Antarktika kıtası ve kıtanın buz sahanlıklarıyla¹²³⁹ ilgili bir uygulama alanı benimsediği görülmektedir.¹²⁴⁰ Antarktika Andlaşması'nın 1. maddesine göre Antarktika kıtası “*bütün insanlığın çıkarları doğrultusunda, barışçıl amaçlarla yapılacak bilimsel faaliyetlere*” tesis edilmiştir. Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sözleşmesi ile ise Antarktika Andlaşması'ndaki 60. Güney enlem çizgisinin güneyindeki sınıra ek olarak Antarktika deniz ekosisteminin bir parçasını oluşturan 60. Güney enlem çizgisi ile bu çizginin kuzeyinde yer alan Antarktika Yakınsaması

¹²³⁷ Yüksel'e göre insanlığın ortak mirası kavramının yanı sıra bu kavramla bağlantılı görülen insanlığın ortak kaygısı da bugün için Antarktika'nın hukuki statüsünü açıklamamaktadır. Bkz. Yüksel, **İnsanlığın Ortak Mirası ve Antarktika'nın Hukuksal Statüsünün Belirlenmesi**, s. 195-196.

Bu yönden düşünüldüğünde Antarktika'daki egemenlik iddialarının dondurulması (bkz. “*Güney Kutup Bölgesinde Deniz Çevresinin Kirliliğe Karşı Korunması*” başlığı, s. 285.) ve Antarktika Andlaşma Sistemi'ne dahil olan devlet sayısının artması Antarktika'nın kullanımının insanlığın ortak mirasına yaklaşması konusunda olumlu bir gelişmedir. Bkz. Abdülkadir Akıl, “Uluslararası Hukuk Çerçevesinde İnsanlığın Ortak Mirası Olarak Antarktika”, **Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: XVI, Sayı: 2, 2021, s. 358-359.

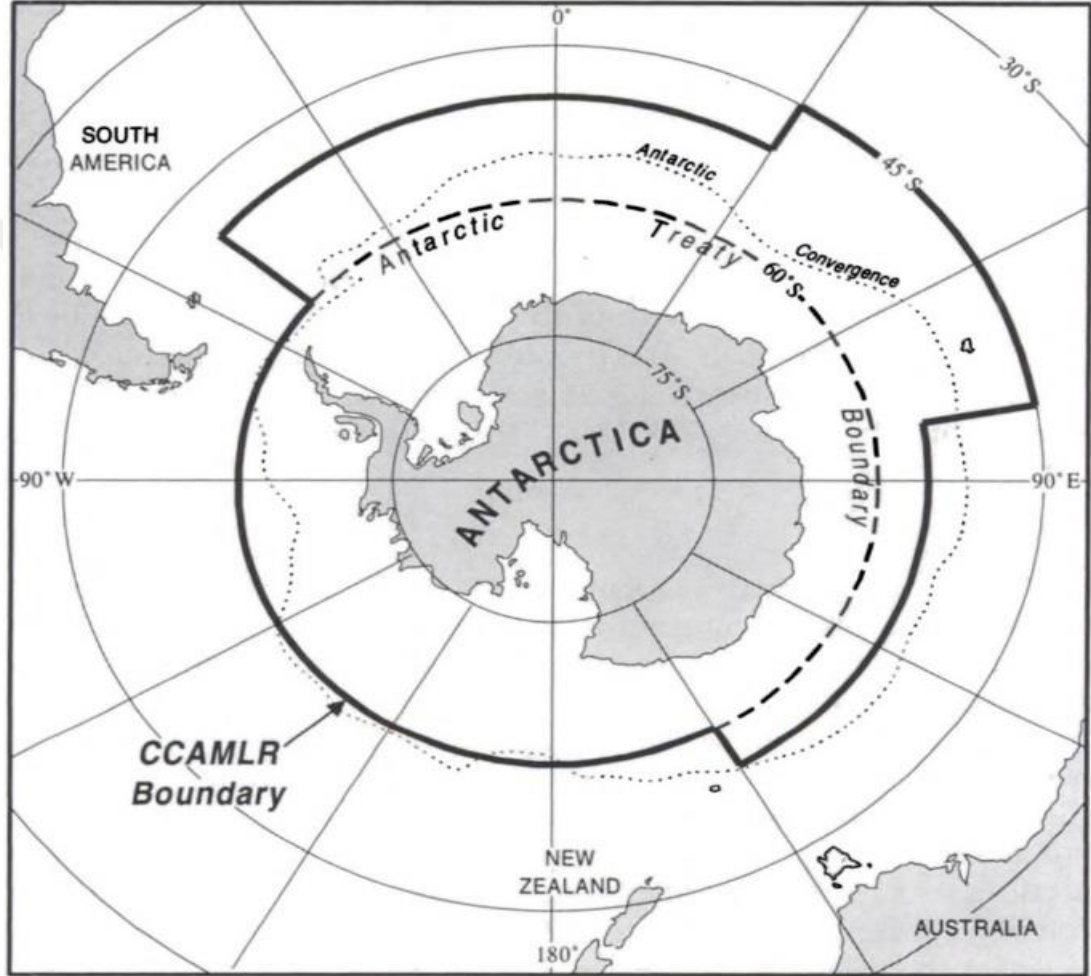
¹²³⁸ Antarktika Andlaşması'nı akdeden devletlerden ABD hariç diğerlerinin hepsi BMDHS'ye taraftır. Diğer devletlerden Arjantin 1995, Avustralya 1994, Belçika 1998, Şili 1997, Fransa 1996, Japonya 1996, Yeni Zelanda 1996, Norveç 1996, Rusya 1997 (Antarktika Andlaşması'nda SSCB olarak), Güney Afrika 1997 ve Birleşik Krallık 1997 yılında taraf olmuştur. ABD BMDHS'ye taraf olmasa dahi ısrarlı itirazı söz konusu değilse BMDHS'nin uluslararası örf adet hukuku haline gelmiş hükümleri ile bağlıdır. Devletlerin BMDHS'ye taraf olma tarihleri hakkında bkz. https://treaties.un.org/pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXI-6&chapter=21&Temp=mtdsg3&clang=_en (Erişim Tarihi: 22.08.2022).

¹²³⁹ Buz sahanlıkları hakkında bkz. “*Uluslararası Hukukta Buzun Statüsü, Buz Çeşitleri ve Buzla Kaplı Bölgelerin Tespiti*” başlığı, s. 352.

¹²⁴⁰ Aksi yönde görüş için bkz. Christopher C. Joyner, “Ice-Covered Regions in International Law”, **Natural Resources Journal**, Vol. 31 Winter 1991, s. 226.

Joyner'e göre Antarktika Andlaşması'nın hiçbir yerinde, yetki alanını sınırlandırmak için “kara” veya “kıta” sözcükleri kullanılmadığı için bu yönde bir sınırlandırma yapmak mümkün değildir.

[*Antarctic Convergence (ing.)*]¹²⁴¹ çizgisi arasındaki bölgedeki deniz canlı kaynaklarının Antarktika ekosistemi kapsamında görüldüğü¹²⁴² ve bu nedenle koruma kapsamına alındığı görülmektedir. Dolayısıyla Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sözleşmesi daha geniş bir alanda uygulama alanı bulmakta; bir anlamda Güney Kutup Bölgesi'ni genişletmektedir. Bu durum aşağıdaki haritada şu şekilde resmedilmiştir:

Harita 1: Antarktika Andlaşması'na ve Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sözleşmesi'ne göre Güney Kutup Bölgesi sınırları¹²⁴³

Bu kapsamda ortaya çıkan sorun farklı konuları olan ancak ortak olarak Güney Kutup Bölgesi'nde denizlerdeki doğal kaynakların kullanımı ile deniz çevresinin korunmasına ve muhafazasına yönelik düzenlenen tüm bu uluslararası

¹²⁴¹ Antarktika Yakınsaması sınırları için bkz. Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sözleşmesi, m. 1/4.

¹²⁴² Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sözleşmesi, m. 1/1.

¹²⁴³ İlgili harita için bkz. Rothwell, *The Polar Regions...*, s. 24.

andlaşmaların uluslararası deniz hukukunun deniz çevresinin korunması ve muhafazası konusu kapsamında deniz çevresinin kirliliğe karşı korunması, deniz canlı kaynaklarının korunması ve deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması konuları temelinde sınıflandırılan diğer düzenlemelerle ilişkisini ortaya koymaktır. Güney Kutup Bölgesi'nin hukuki rejimini oluşturan andlaşmalar çevrenin yanı sıra bölgenin faunasını, florasını ve ekosistemlerini korumak için iyi bir donanımına sahip olmasına rağmen ekonomik faaliyetlerden, turizmden ve araştırmalardan kaynaklanan artan baskılarla karşı karşıyadır.¹²⁴⁴

(1). Güney Kutup Bölgesinde Deniz Çevresinin Kirliliğe Karşı Korunması

İklim değişikliği konusunda Güney Kutup Bölgesi'nde deniz çevresinin kirliliğe karşı korunmasının nasıl gerçekleştirileceği ilk konu başlığı olarak değerlendirilebilir. Belirtmek gerekir ki Antarktika Andlaşması'nın bir diğer önemli yanı Güney Kutup Bölgesi'deki egemenlik iddialarını dondurmuş olmasıdır.¹²⁴⁵ Bu halde Antarktika'nın kimsenin sahip olmadığı ancak mülkiyete açık toprak [*terra nullius (lat.)*] veya kimsenin sahip olmadığı ve münhasır mülkiyete açık olmayan toprak [*terra communis (lat.)*] yerine, yalnızca Antarktika Andlaşması taraflarının katıldığı iki farklı hukuki statü arasındaki coğrafi bir gerilimi yansıttığı belirtilmektedir.¹²⁴⁶ Böylece Antarktika'da herhangi bir devletin kıyı devleti olduğu iddiasıyla deniz alanlarına yönelik egemenlik veya egemen hak iddia ederek deniz alanlarını belirlemesi mümkün görünmemektedir.¹²⁴⁷ Deniz çevresinin kirliliğe karşı korunması söz konusu olduğunda kıyı devletlerine yetki veren buzla kaplı bölgelere ilişkin özel hükmün (BMDHS m. 234) uygulanmasının da önüne geçen tüm bu durum BMDHS'nin deniz çevresinin kirliliğe karşı korunması ve muhafazası konusundaki genel ve kirlilik türlerine ilişkin hükümleri ile Güney Kutup Bölgesi'ne

¹²⁴⁴ Timo Koivurova, "Environmental Protection in the Arctic and Antarctica", **Polar Law Textbook**, Natalia Loukacheva (ed.), Copenhagen: Rosendahl Schultz Grafisk a/s, 2010, s. 42.

¹²⁴⁵ Burada "dondurma" sözcüğünün seçilmiş olması bilinçli bir tercihtir. Antarktika Andlaşması'nın 4. maddesinin lafzı değerlendirildiğinde bu geçici uzlaşmayı görmek mümkündür. İlgili madde gereği Antarktika Andlaşması'nın Antarktika'da önceden kazanılmış haklardan ve toprak egemenliğinden vazgeçmeye veya bunları tanımaya yönelik bir yoruma neden olamayacağı; Antarktika Andlaşması'nın yürürlükte olduğu zaman süresince hiçbir eylemin ya da etkinliğin, Antarktika'daki toprak egemenliğine yönelik iddiaların savunulması, desteklenmesi veya reddedilmesi ya da egemenlik hakları öne sürülmesi için gerekçe oluşturmayacağı belirtilmiştir.

¹²⁴⁶ Christy Collis, "Territories beyond possession? Antarctica and Outer Space", **Polar Journal**, Vol. 7, No. 2, 2017, s. 294.

¹²⁴⁷ Patrizia Vigni, "Antarctic Maritime Claims: 'Frozen Sovereignty' and the Law of the Sea", **The Law of the Sea and Polar Maritime Delimitation and Jurisdiction**, Alex G. Oude Elferink/Donald R. Rothwell (eds.), The Hague: Kluwer Law International, 2001, s. 85.

yönelik özel hükümler arasındaki ilişkinin incelenmesini gerekli kılmaktadır. Nitekim her ne kadar yürürlüğe girmese de Antarktika Maden Kaynak Faaliyetlerini Düzenleme Sözleşmesi'nin 15. maddesiyle istisnai durumların devreye girdiği hallerde bile araştırma merkezlerinin, eklerinin ve malzemelerinin işleyişi, bilimsel araştırmaların yapılması, deniz canlı kaynaklarının kullanımı, turizm, tarihi yapıların korunması, havacılık ve denizcilik seyrüsefer serbestisi gibi Güney Kutup Bölgesi hukuki rejimine¹²⁴⁸ uygun kullanım şekillerinin korunacağı belirtilmiştir.

Deniz çevresinin kirliliğe karşı korunmasında farklı kirlilik kaynaklarına karşı korumanın Güney Kutup Bölgesi özelinde yeterince detaylı düzenlenmediği belirtilebilir.

Öncelikle üzerinde bir yerleşimin, sanayi ve tarım faaliyetlerinin bulunmaması ve yalnızca bilimsel araştırma yerleşkelerinin bulunması¹²⁴⁹ bir yönden Antarktika'da kara kökenli kirlilik kaynaklarının oluşmasının da önüne geçmektedir. Öte yandan bu durum Güney Kutup Bölgesi'nin kara kökenli kirlilikten etkilenmediği anlamına gelmemektedir. Güney Kutup Bölgesi'ni etkileyen kara kökenli kirliliğin yüksek yoğunluğu Antarktika dışında kalan karalar üzerinde oluşturulmakta olduğundan Güney Kutup Bölgesi'ndeki deniz alanlarına yönelik kara kökenli kirliliğin kaynağı da temelde Antarktika dışındaki karalardır. Ancak bu durum Antarktika açısından bilimsel araştırma yerleşkelerinin ve turistlerin oluşturduğu kara kökenli kirliliğin araştırılmasının önüne geçmemelidir. Nitekim araştırma yerleşkelerinin, evsel atık, atık su ve yakıt salımlarının ve boşaltımlarının yanı sıra araştırma için götürülüp terkedilen malzemelerin de kirliliğe neden olduğu belirtilmekte;¹²⁵⁰ turistlerin kıtaya taşıdığı yabancı organizmaların kirlilik artış sürecini etkileyen bir diğer etken olduğu¹²⁵¹ görülmektedir. Antarktika'da BMDHS'nin kara kökenli kirlilik konusunda düzenleme yapma yetkisini kıyı devletlerinin hukuki tercih ve politikalarına bırakan hükmü düşünüldüğünde

¹²⁴⁸ Antarktika Maden Kaynak Faaliyetlerini Düzenleme Sözleşmesi'nde bu rejim Antarktika Andlaşma Sistemi [*Antarctic Treaty System – ATS (ing.)*] olarak adlandırılmaktadır.

¹²⁴⁹ Antarktika'da yöreye özgü yerli bir nüfus da bulunmamaktadır. Bkz. Rothwell, **The Polar Regions...**, s. 39-40.

¹²⁵⁰ Bu konuda örnek bir makale için bkz. Wan-Loy Chu/Nguk-Ling Dang/Yih-Yih Kok/Kok-Seng Ivan Yap/Siew-Moi Phang/Peter Convey, "Heavy metal pollution in Antarctica and its potential impacts on algae", **Polar Science**, Volume 20, Part 1, June 2019, s. 75-83.

¹²⁵¹ Doruk, **Uluslararası Hukuk Bağlamında...**, s. 23.

Antarktika'da herhangi bir kıyı devletinin bulunmamasının doğurduğu teknik bir eksiklik de bulunmaktadır.

Deniz yatağı faaliyetlerinden kaynaklanan kirlilik ise yalnızca bilimsel faaliyetler kapsamında gerçekleşebilecekken;¹²⁵² Antarktika Maden Kaynak Faaliyetlerini Düzenleme Sözleşmesi yürürlüğe girmediği için Antarktika Andlaşması Çevre Koruma Protokolü'nün düzenlemelerine bağlı görünmektedir.¹²⁵³

Denizlere boşaltım yoluyla kirlilik de kara kökenli kirlilik gibi daha çok bölge dışındaki faaliyetlerden kaynaklanmaktadır. Gemi trafiğinin nispeten yoğun olmaması nedeniyle ortaya çıkan bu durum gemi trafiğinin iklim değişikliğine bağlı olarak artış göstermesiyle birlikte önem kazanacaktır. Böylece bölge içindeki denize boşaltım faaliyetlerinin artma ihtimali bulunduğundan bu konunun tamamen önemsiz olarak değerlendirilmesi doğru olmayacaktır. Nitekim denize boşaltım yoluyla kirlilik BMDHS'nin genel hükümlerine yönelmenin yanı sıra bölge özelinde Antarktika Andlaşması Çevre Koruma Protokolü'nün çöp boşaltımı başlıklı Ek III ve deniz kirliliği başlıklı Ek IV belgeleriyle ayrıca düzenlenmiştir.

Gemi kaynaklı kirlilik ise bölge dışındaki faaliyetler dışında bölge içinde UDÖ tarafından ortaya koyulan Kutup Kodu kapsamında ele alınabilir. Kutup Kodu uygulanacağı bölgeyi aynı Antarktika Andlaşması'ndaki gibi 60. Güney enlem çizgisinin güneyi olarak belirlemiştir.¹²⁵⁴ Kutup Kodu'nda Kutup Bölgelerinde gemi kaynaklı kirlilik kapsamında alınacak tedbirlere yer verilmiş; bu tedbirler petrol ve türevleri, toplu haldeki zehirli sıvı maddeler, paket halindeki zararlı maddeler, gemilerden atık ve gemilerden çöp konularında sınıflandırılmıştır.¹²⁵⁵ 2023 yılında UDÖ'nün sera gazı salımları konusundaki stratejisini yeniden değerlendirerek Kutup bölgelerinde etkili olan gemi kaynaklı siyah karbon kirliliği gibi konularda da

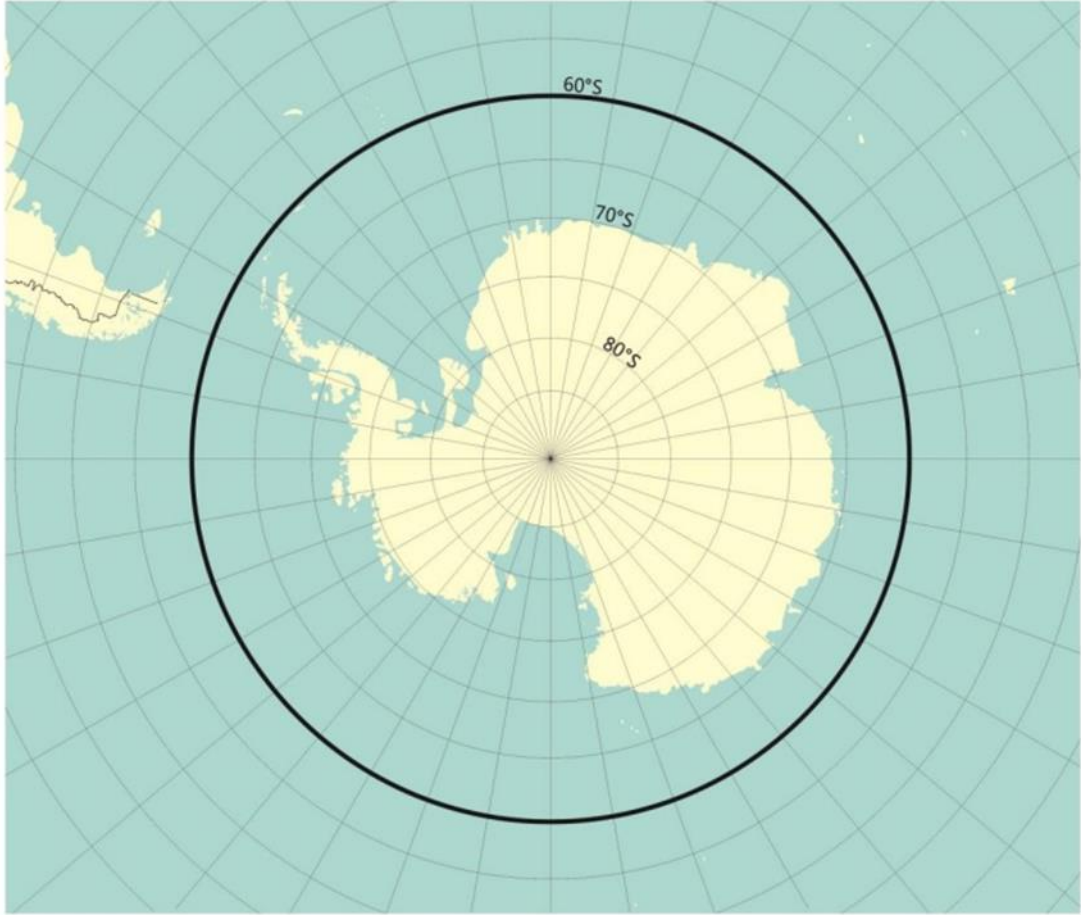
¹²⁵² Daha önce de belirtildiği üzere [bkz. “Güney Kutup Bölgesi (Antarktika Bölgesi)” başlığı, s. 282, dn. 1231] Antarktika Andlaşması Çevre Koruma Protokolü'nün 7. maddesine göre bilimsel araştırmalar dışındaki maden kaynak faaliyetleri yasaktır.

¹²⁵³ Güney Kutup Bölgesi'nde kıta sahanlığının Antarktika Maden Kaynak Faaliyetlerini Düzenleme Sözleşmesi'nin 5. maddesiyle uluslararası deniz hukukunda genel olarak ele alınandan daha geniş bir alana isabet edecek ve 60. Güney enlem çizgisinin güneyindeki bölgeyi içerecek şekilde “derin deniz yatağı [*deep seabed (ing.)*]” olarak adlandırılması ve aynı sözleşmenin 3. maddesiyle maden kaynaklarına yönelik faaliyetlere temel kural olarak yasak getirilmesi nedenleriyle maden kaynaklarının kullanımını içeren Bölgenin bir parçası olarak görülmemesinin amaçlandığı belirtilebilir.

¹²⁵⁴ MEPC 68/21/Add.1, Annex 10, s. 8.

¹²⁵⁵ Bkz. MEPC 68/21/Add.1, Annex 10, s. 38-41.

düzenlemeler yapması beklense de bu konuda daha Kuzey Kutup Bölgesi merkezli bir çalışma yapıldığı görünmektedir.¹²⁵⁶

Harita 2: Kutup Kodu'na göre Güney Kutup Bölgesi'ne dahil olan denizlerin sınırları¹²⁵⁷

Atmosferden veya atmosfer aracılığıyla kirlilik konusunda ise Güney Kutup Bölgesi'ndeki araştırma yerleşkelerinden ve araçlardan kaynaklanan sera gazı salımlarının etkisinin bölgesel olduğu ve yerleşkeler etrafındaki küçük alanlarla sınırlı olduğu bilgisi¹²⁵⁸ göz önüne alındığında Güney Kutup Bölgesi'ne gelen gemi ve uçak sayılarının artması kapsamında deniz ve hava taşıtlarının salımları konusundaki genel düzenlemeler üzerinden değerlendirilmesi mümkündür.

¹²⁵⁶ Bkz. International Maritime Organization, “Marine Environment Committee agrees to initiate GHG strategy review, recognizing need for strengthened ambitions”, <https://www.imo.org/en/MediaCentre/PressBriefings/pages/MEPC77.aspx> (Erişim Tarihi: 15.12.2022).

¹²⁵⁷ İlgili haritanın açıklayıcı olduğu not düşülmüştür. Harita için bkz. **MEPC 68/21/Add.1**, Annex 10, s. 8.

¹²⁵⁸ Eric Wolff, “The influence of global and local atmospheric pollution on the chemistry of Antarctic snow and ice”, **Marine Pollution Bulletin**, Volume 25, Issues 9–12, 1992, s. 274-280.

Kirlilik konusunda tüm bu düzenlemelerin Güney Kutup Bölgesi özelinde iklim değişikliğine yer vermediği ve tüm bu kirlilik nedenleri üzerine kapsamlı ve sistematik araştırmalar yapılmasının çok yeni olduğu söylenebilir. Bunun en önemli nedeni Güney Kutup Bölgesi ile ilgili çevre sorunlarının temelde bölgenin kendisinden kaynaklanmaktan çok bölgenin dışından gelen etkilerden kaynaklanması olduğu görülmekte; kirliliğe neden olan etkenler, atmosferdeki dolaşım ve deniz akıntıları aracılığıyla Güney Kutup Bölgesi'ne taşınmaktadır. Ancak teknolojinin ilerlemesi ve iklim şartlarının daha uygun hale gelmesiyle erişilebilirliği arttırdığı için Antarktika'nın çevresindeki denizlerin kirlilik konusundaki genel nitelikli düzenlemeler dışında Güney Kutup Bölgesi'ne özgü düzenlemeler kapsamında yeniden ele alınarak incelenmesi gerekmektedir.

(2). Güney Kutup Bölgesinde Deniz Canlı Kaynaklarının Korunması

Güney Kutup Bölgesi'nde de deniz canlı kaynaklarının korunması konusunda BMDHS ve Balık Stokları Anlaşması tarafından sağlanan küresel hukuki çerçevenin geçerli olduğu söylenebilir. Ancak deniz canlı kaynaklarının korunması konusu ayrıca özel olarak Antarktika Andlaşması'nın 9. maddesinin 1. paragrafının (f) bendi ile daha detaylı düzenlemelerin yapılacağı bir alan olarak belirlenmiştir. Antarktika Andlaşması'nın detaylı şekilde düzenlemeden yalnızca detaylı düzenleme yapılması gereğine işaret etmesi fok türüne özgü olan Antarktika Foklarını Koruma Sözleşmesi'nin ve bölgedeki deniz canlı kaynaklarının korunması konusunda bölgeye özgü daha genel ve kapsamlı hükümler getiren Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sözleşmesi'nin yapılması sonucunu doğurmuştur.¹²⁵⁹ Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sözleşmesi bölgedeki deniz canlı kaynaklarını koruma amacıyla yapılmış¹²⁶⁰ olsa da Sözleşmedeki "koruma" teriminin rasyonel/akla yatkın ölçüde bir "kullanma"yı içerdiğinin ifade edilmesiyle¹²⁶¹ bölgedeki kaynakların kullanımına açık kapı bıraktığı görülmektedir. Bu husus Güney Kutup Bölgesi'ndeki denizlerin açık deniz olarak kabul edilmesiyle her devlete balıkçılık konusunda hak sağlanabilmesi (BMDHS m. 116) ile bir arada düşünüldüğünde bölgede canlı kaynakların kullanımını bir çıkar ve çekişme alanı

¹²⁵⁹ Balınacılığın Düzenlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme 1946 yılında akdedildiği için Antarktika Andlaşması'na bağlı olarak ortaya çıkmamıştır. Ancak Güney Kutup Bölgesi'nde deniz canlılarını koruma konusunda bir tür olarak balinalara özgü önemli bir uluslararası andlaşmadır.

¹²⁶⁰ Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sözleşmesi, m. 2/1.

¹²⁶¹ Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sözleşmesi, m. 2/2.

yapmaya uygun görünmektedir. Ancak bu yöndeki girişimleri dengelemek adına bölgedeki balıkçılık ve deniz canlı kaynaklarının sürdürülebilir kullanımını sağlamak için getirilecek koruma tedbirleri konusunda Sözleşmeye taraf devlet temsilcilerinden oluşan Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Komisyonu [*Commission for the Conservation of Antarctic Marine Living Resources (ing.)*] organı görevlendirilmiştir.¹²⁶² İlgili Komisyon Güney Kutup Bölgesi'nde bölgesel balıkçılık faaliyetlerini yöneten bir yapı olarak görülebilir. Bu yapının temel olarak balıklar [*finfish (ing.)*]¹²⁶³, kriller [*krill (ing.)*] ve mekânsal yönetim olmak üzere üç alanla ilgilendiği belirtilmektedir.¹²⁶⁴ Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Komisyonu, Güney Kutup Bölgesi'ndeki deniz canlı kaynaklarının korunmasını ve Güney Okyanusu'ndaki balıkçılığın yönetimini desteklemek için her yıllık toplantısında gözden geçirip geliştirdiği ve müteakip dönemler arası dönemde ve balıkçılık sezonunda üyeleri tarafından uygulanan koruma tedbirleri almaktadır.¹²⁶⁵

Güney Kutup Bölgesi'ndeki tüm deniz canlılarının denizlerde meydana gelen değişimler nedeniyle iklim değişikliğine karşı hassas olduğu belirtilebilir. Isınan suların sonucu olarak buz miktarı azalıp derin sularda veya daha sıcak sularda yaşayabilen balık türlerinin miktarının artmasıyla balıkçılık miktarı arttırılabilecekse de bir kabuklu türü olan kriller gibi, balıklar, balinalar, penguenler, martılar vd. pek çok canlıya besin kaynağı olarak ekosistemin temelini oluşturan besin zinciri içindeki temel yapı taşını oluşturan türler azalmaktadır.¹²⁶⁶ Ancak balıkçılık üzerine Güney Kutup Bölgesi'nde iklim değişikliğinin etkilerinin tümüyle olumlu olduğu söylenememektedir. HİDP'in denizler ve buz küre üzerine raporunda bölgede balıkçılık açısından çeşitli artışların yanı sıra azalmaların da olabileceği görülmektedir.¹²⁶⁷

¹²⁶² Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sözleşmesi, m. 9/2.

¹²⁶³ İngilizcede kullanılan "*finfish*" terimi yumuşakçalar (örneğin mürekkep balığı), kabuklular (örneğin kerevit), deridikenliler (örneğin denizyıldızı) ve diğer hayvanlar (örneğin denizanası) veya balıkçılık veya su ürünleri yetiştiriciliğinde hasat edilen diğer su canlıları (örneğin kabuklu deniz ürünleri) ile biyolojik olarak balık olarak sınıflandırılmış canlılar arasında ayırım yapmak için kullanılmaktadır. Bkz. International Seafood Sustainability Foundation, "Finfish", <https://www.issf-foundation.org/glossary/finfish/> (Erişim Tarihi: 21.11.2022).

¹²⁶⁴ Rayfuse, "Climate Change and Antarctic Fisheries...", s. 62 vd.

¹²⁶⁵ Bkz. CCAMLR, "Conservation measures", <https://www.ccamlr.org/en/conservation-and-management/conservation-measures> (Erişim Tarihi: 07.10.2022).

¹²⁶⁶ Rayfuse, "Climate Change and Antarctic Fisheries...", s. 57-60; Stephens, "Warming Waters and Souring Seas...", s. 796.

¹²⁶⁷ İlgili tablo için bkz. IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 14.

İklim değişikliğinin Güney Kutup Bölgesi'ne etkilerini ele alarak Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sözleşmesi'nin sorumlu olduğu türler ve alanlar kapsamında gelecekteki olası değişiklikler ve etkileri izleme ihtiyacı ilk olarak 2002 yılında Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Bilimsel Komitesi'nin [*Scientific Committee for the Conservation of Antarctic Marine Living Resources (ing.)*] ve 2006 yılında Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Komisyonu'nun gündemine gelmiştir.¹²⁶⁸ 2008 yılında iklim değişikliği konusu, hem Komisyonun hem de Bilimsel Komitenin gündemlerinde düzenli bir raporlama maddesi haline gelmiştir.¹²⁶⁹ 2009 yılında Komisyon tarafından iklim değişikliğinin etkilerinin Komisyonun yönetim konusundaki kararlarına bilgi oluşturması için iklim değişikliği konusundaki bilimsel faaliyetlere tarafların katkı sağlaması konusunda geçerliliği hala devam eden bir tavsiye karar verilmiştir.¹²⁷⁰ Ancak konuyla ilgili çeşitli uyuşmazlıklar sebebiyle iklim değişikliğine ilişkin bağlayıcı koruma tedbirlerinin belirlenmesi 2016 yılını bulmuştur. Bu dönemde alınan iki tedbirden biri ve bilimsel araştırmayla deneyler hakkında olan Koruma Tedbirleri 24-04, buz sahanlığının geri çekilmesinin¹²⁷¹ veya çökmesinin¹²⁷² ardından yeni açığa çıkan deniz alanlarında bilimsel çalışmalar için zaman sınırlı özel alanlar oluşturmaktayken;¹²⁷³ diğeri ve denizlerde oluşturulan koruma alanları hakkında olan

¹²⁶⁸ Bilimsel komisyon raporu için bkz. **SC-CAMLR-XXI**, Report of the Twenty-First Meeting of the Scientific Committee, Hobart, Australia, 21–25 October 2002, s. 10, p. 3.11 ve Annex IV, s. 151-152, p. 3.88.

Komisyon raporu için bkz. **CCAMLR-XXV**, Report of the Twenty-Fifth Meeting of the Commission, Hobart, Australia, 23 October-3 November 2006, s. 10, p. 4.7 ve 4.10 ve s. 82, p. 17.3.

¹²⁶⁹ Bilimsel komisyon raporu için bkz. **SC-CAMLR-XXVII**, Report of the Twenty-Seventh Meeting of the Scientific Committee, Hobart, Australia, 27–31 October 2008, s. 92-93, p. 7.10–7.16.

Komisyon raporu için bkz. **CCAMLR-XXVII**, Report of the Twenty-Seventh Meeting of the Commission, Hobart, Australia, 27 October-7 November 2008, s. 20-21, p. 4.61–4.63.

¹²⁷⁰ CCAMLR, **R30/XXVIII**, Resolution 30/XXVIII: Climate change (All Areas, All Species), 2009

—...

¹²⁷¹ İlgili belgeye göre geri çekilme, “2016'dan itibaren herhangi bir on yıllık süre içinde tek bir buz sahanlığının, buzulun veya buz dilinin alansal kapsamının yüzde 10'undan fazla kayıp olacak şekilde buz cephesinin karaya doğru hareketi” olarak tanımlanmaktadır.

¹²⁷² İlgili belgeye göre çökme “bir buz sahanlığının, buzulun veya buz dilinin on yıllık sürelerden kısa da olabilecek şekilde belirli bir süre boyunca parçalanması veya dağılması” olarak tanımlanmaktadır.

¹²⁷³ CCAMLR, “Conservation Measure 24-04: Establishing Time-Limited Special Areas for Scientific Study in Newly Exposed Marine Areas Following Ice-Shelf Retreat or Collapse in Statistical Subareas 48.1, 48.5 and 88.3 (2017)”, <https://cm.ccamlr.org/en/measure-24-04-2017> (Erişim Tarihi: 07.10.2022).

Koruma Tedbirleri 24-04, buz sahanlığının, buzulun veya buz diliminin geri çekilmesi veya çökmesi nedeniyle yeni açığa çıkan alanların korunması için iki aşamalı bir süreç kurmaktadır:

1. Tüm üyelere geri çekilmenin veya çökmenin bildirilmesinden kırk sekiz saat sonra başlayacak olan korumanın ilk aşamasında, alana bilimsel çalışmalar ve ilgili balıkçılık araştırma önerileri de dahil olmak üzere mevcut verilerin ayrıntılı bir şekilde gözden geçirilmesine olanak sağlamak için iki yıla kadar bir süre için özel alan olarak geçici olarak tanımlanacaktır.

Koruma Tedbirleri 91-05, Ross Denzinde bir deniz koruma alanı oluşturmaktadır.¹²⁷⁴ 2022 yılında Komisyon tarafından iklim değişikliğinin neden olacağı geri dđnđlemez değişikliklerle bu değişiklikler sonucunda ortaya çıkan kđresel sonuçlar ışığında acil eylemde bulunmanın đnemi vurgulanarak, tarafların Komisyonun yđnetim konusundaki kararlarına bilgi oluşturması için Antarktika'yı çevreleyen denizlerdeki iklim değişikliğinin etkilerinin daha fazla dikkate alması; iklim değişikliği konusunda azaltma, uyum sağlama ve direnç arttırma yđnđndeki bilimsel faaliyetlerle, aralarındaki iletişimi ve işbirliğini sđrdđrmeye teşvik etme konusunda 2009 yılında verilenden daha geniş kapsamlı bir tavsiye karar daha verilmiştir.¹²⁷⁵

(3). Gđney Kutup Bđlgesinde Deniz Biyolojik eşitliliğinin Korunması

Gđney Kutup Bđlgesi'nde deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması bđlge deniz ekosisteminde bulunan canlı tđm varlıkların farklılaşmasının ve dolayısıyla tđrlerin kendi içindeki ve arasındaki çeşitlilik ve ekosistem çeşitliliğinin korunmasını ifade etmektedir. Bu konuda yapılan bilimsel araştırmalarda Antarktika'nın ve çevresindeki denizlerin biyolojik çeşitliliğinin bđlgedeki iklim ve coğrafi yapı nedeniyle kısıtlı ve sınırlı olduğu dđřđnđlse de son zamanlarda yapılan araştırmalarda bđlgede dđřđnđlenden çok daha kapsamlı, ekolojik olarak çeşitli ve biyocoğrafik olarak yapılandırılmış bir çeşitliliğin bulunduğu belirtilmiştir.¹²⁷⁶ Deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması konusu Antarktika Andlaşma Sistemi'nde lafzi olarak doğrudan dđzenlenmese de Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sđzleřmesi'nin canlı kaynakları koruma konusunda daha ekolojik bđtđnsellik odaklı bir yđnetim izlemesinin konuyla ilgili olduğu sđylenebilir. Bđlgeye đzgđ dđzenlemelerin dışında deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması konusunda BMDHS ve Biyolojik eşitlilik Sđzleřmesi tarafından sağlanan kđresel hukuki çerçevenin

2. Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Bilimsel Komitesi'nin tavsiyesi đzerine Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Komisyonu tarafından onaylanacak olan ikinci koruma aşamasında, iklim değişikliği ile ilgili olarak ekosistem sđrelerinin araştırılmasını sağlamak için on yıla kadar bir sđre için alanın bilimsel çalışma yapmak için đzel alan olarak tanımlanması sağlanacaktır.

¹²⁷⁴ CCAMLR, "Conservation Measure 91-05: Ross Sea Region Marine Protected Area (2016)", <https://cm.ccamlr.org/en/measure-91-05-2016> (Erişim Tarihi: 07.10.2022).

Koruma Tedbirleri 91-05, Ross Denizi'nin otuz beş yıllık bir sđre için deniz koruma alanı ilan edilmesidir. Deniz koruma alanı ilanı iklim değişikliğiyle daha dolaylı olarak ilgili olsa da iklim değişikliğinin etkilerine uyum sağlama ve iklim değişikliğinin etkilerini izlemek için denetim ve referans alanları olarak hizmet edebilir.

¹²⁷⁵ CCAMLR, **R36/41**, Resolution 36/41: Climate change (All Areas, All Species), 2022 –...

¹²⁷⁶ Steven L. Chown/Andrew Clark/Ceridwen I. Fraser/S. Craig Cary/Katherine L. Moon/Melodie A. McGeoch, "The changing form of Antarctic biodiversity", **Nature**, Volume 522, 2015, s. 431.

geçerli olduğu söylenebilir. Ek olarak Güney Kutup Bölgesi'nde deniz alanlarının ulusal yetki alanları dışında olduğu düşünüldüğünde üzerinde çalışmaların sürdüğü Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Sözleşmesi taslakları da konuyla bağlantılıdır.

Antarktika Andlaşma Sistemi'nin biyolojik çeşitliliğin korunması için kendi kurallarını oluşturduğu ve Antarktika'da yalnızca Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'ni uygulamaya çalışmakla yetinmediği belirtilmektedir.¹²⁷⁷ Deniz ekosisteminin ve kaynaklarının sürdürülebilirliğini sağlama konusunda görev alan Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Komisyonu'nun türler ve mekânsal yönetim konusundaki faaliyetleri biyolojik çeşitliliğin korunması konusunda da tedbirler almasına olanak sağlayabilir. Buna destek olarak 2022 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı'nın 4. maddesinde bölgesel organlara zarar vermeyecek şekilde uygulama öngörülmesi gösterilebilir.¹²⁷⁸ Yine de sürdürülen çalışmalar dahilinde Güney Kutup Bölgesi'ne nasıl bir hukuki rejim uygulanacağı bir soru işareti olmayı sürdürmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere biyolojik çeşitlilik üzerinde olumsuz etkileri bulunan iklim değişikliği kaynaklı deniz asitlenmesiyle ilgili iklim değişikliği rejimi, uluslararası deniz hukuku ve biyolojik çeşitlilik rejimi arasında eşgüdüm kurulması gereği¹²⁷⁹ yerini, Güney Kutup Bölgesi özelinde iklim değişikliğine karşı hassaslık bulunması halinde küresel düzeydeki bir sorunu bölgesel soruna karşı eşgüdüme yönelik uygulamaların nasıl yapılabileceği sorusuna da bırakmaktadır.¹²⁸⁰ Bu konuda Antarktika Andlaşması Çevre Koruma Protokolü'nün biyolojik, bilimsel, tarihi, estetik veya vahşi yaşam açısından önem taşıyan alanların bozulmasında veya bozulma konusunda ciddi risk bulunduğu faaliyetlerin yasaklanması¹²⁸¹ ve Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Komisyonu'nun üyelerinin biyolojik bilgileri Komisyon'a iletmesi¹²⁸² önemli yol göstericiler olacaktır. Nitekim iklim değişikliğinin ve deniz asitlenmesinin deniz ekosistemleri ve organizmaları üzerindeki kesin etkilerine ilişkin bilimsel bilgiler sınırlı olduğundan, daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır.

¹²⁷⁷ Koivurova, "Environmental Protection in the Arctic and Antarctica", s. 39.

¹²⁷⁸ 2022 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı, m. 4/3: "*Bu Andlaşma, ilgili yasal araçlara ve çerçevelere ve ilgili küresel, bölgesel, alt bölgesel ve sektörel organlara [yetkinliklerine saygı gösterecek ve] zarar vermeyecek şekilde yorumlanacak ve uygulanacaktır.*"

¹²⁷⁹ Bkz. "Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması" başlığı, s. 278.

¹²⁸⁰ Bkz. Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 397.

¹²⁸¹ Antarktika Andlaşması Çevre Koruma Protokolü, m. 3/2(b)(vi).

¹²⁸² Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sözleşmesi, m. 20/1.

b. Kuzey Kutup Bölgesi (Arktika Bölgesi)

Kuzey Kutup Bölgesi'nin coğrafi yapısı, Güney Kutup Bölgesi'nden oldukça farklıdır. Kuzey Kutup Bölgesi'nin coğrafi özelliklerine bakıldığında bölgede bulunan alanların çoğunluğunun denizlerden, azınlığının karalardan oluştuğu görülmektedir.¹²⁸³ Bölgeye Kuzey Kutup Noktası'ndan kuş bakışı bakıldığında, merkezinde Kuzey Buz Denizi (Arktik Okyanusu) bulunmakta ve bu merkezin karalar, çeşitli denizler ve deniz bağlantıları ile çevrili olduğu görülmektedir.¹²⁸⁴ Bölgedeki buz tabakası Güney Kutup Bölgesi'ne göre daha ince olsa da yılın belli dönemlerinde bölgeye hâkim olmaktadır. Ancak bu buz tabakası istisnai haller dışında bölgede yer alan karaları ve denizleri yılın bütün aylarında örtmemektedir.¹²⁸⁵ Dolayısıyla özellikle yaz aylarında, bölgedeki en büyük kara parçası ve bir ada olan Kanada'nın ve Grönland'ın bazı kıyıları dışında, kara ile denizlerin birleştikleri alanlara denizden ulaşmak mümkün olabilmektedir.¹²⁸⁶ Ancak kış aylarında Kuzey Buz Denizi ağırlıklı olmak üzere deniz alanlarında buz tabakaları oluşmaktadır. İklim değişikliği ile özellikle Kuzey Buz Denizi'ni örten bu buz tabakaları yoğun bir şekilde erimeye başlamıştır.¹²⁸⁷ Yaşanan erime nedeniyle ısıyı yansıtan buzun ısıyı muhafaza eden suya dönüşerek ısınma sürdükçe bölgedeki su-buz oranının su lehine artmaya devam etmesini sağladığı için döngünün tahmin edilenden daha hızlı ilerlediği görülmüş; hatta bölgedeki buz tabakalarının tamamının yok olabileceği ihtimali ortaya çıkmıştır.¹²⁸⁸ İklim değişikliği nedeniyle denizlerdeki buzların her zamankinden daha hızlı erimesi Kuzey Kutup Bölgesi'nde seyrüsefer, keşif ve

¹²⁸³ Kuzey Kutup Bölgesi yaklaşık 27 milyon km²'lik bir alana yayılmaktadır. Bunun yaklaşık 9 milyon km²'si kara, geri kalanı denizken; denizlerin yaklaşık 14 milyon km²'sini Kuzey Buz Denizi (Arktik Okyanusu) oluşturmaktadır.

¹²⁸⁴ Kuzey Kutup Bölgesi'nde Avrupa, Asya, Kuzey Amerika kıtalarının kuzey bölgeleri ve bir ada olan Grönland ile bazı diğer ada oluşumları dışında bir kara parçası bulunmamakta; denizlere Baffin Körfezi, Barents Denizi, Beaufort Denizi, Çukçi Denizi, Doğu Sibirya Denizi, Grönland Denizi, Hudson Körfezi, Hudson Boğazı, Kara Denizi ve Laptev Denizi; deniz bağlantılarına Kuzeybatı Geçidi (En kuzeydeki Alaska ile ABD ve Kanada'yı birbirine bağlar.) ve Kuzey Denizi Rotası (En kuzeydeki Norveç'ten Rusya'ya uzanır.) örnek gösterilmektedir. Bkz. Christopher C. Joyner, "The Legal Regime for the Arctic Ocean", *Journal of Transnational Law & Policy*, Volume 18, Number 2 (Spring), 2009, s. 201.

¹²⁸⁵ Özman, *Deniz Hukuku I*, s. 242.

¹²⁸⁶ Bu konuda bkz. s. 363, Harita 5. Ayrıca bkz. Özman, *Deniz Hukuku I*, s. 242.

¹²⁸⁷ Joyner, "The Legal Regime for the Arctic Ocean", s. 196.

Ayrıca bkz. Ian Sample, "Arctic sea ice cover falls to 'alarming' low as temperatures rise", *The Guardian*, 11.12.2019, <https://www.theguardian.com/world/2019/dec/10/arctic-sea-ice-cover-falls-to-alarming-low-as-temperatures-rise> (Erişim Tarihi: 01.12.2021)

¹²⁸⁸ Joyner, "The Legal Regime for the Arctic Ocean", s. 196.

kaynak kullanma açısından devletler arasında artan bir çıkar rekabetine neden olmaktadır.¹²⁸⁹

Kuzey Kutup Bölgesi'nin coğrafi yapısı düşünüldüğünde deniz alanları açısından Bölgede kıyı devletlerinin etkisi bulunmakla birlikte Güney Kutup Bölgesi için Antarktika Andlaşması ile belirlenen sınır olan 60. Güney enleminin ters eşleniğinin uygulandığı durumda 60. Kuzey enlemin kuzeyinde Kanada, Danimarka, Finlandiya, İzlanda, Norveç, Rusya, İsveç ve ABD'nin kara ülkeleri ve kıyıları bulunmaktadır. Ancak bu devletlerden Finlandiya ve İsveç'in Kuzey Buz Denizi'ne açılan kıyıları bulunmamaktadır. Kuzey Kutup Noktası'na doğru denizlerin hâkim olması ve Antarktika gibi bir kara parçasının bulunmaması nedenleriyle Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki hukuki rejimin gelişiminin Arktik Bölgesi olarak da adlandırılan bu Bölgede yer alan kara parçaları üzerinde egemenliğe sahip olan ve dolayısıyla denizlere kıyısı bulunan devletlerin öncülüğünde gerçekleştiği görülmektedir. Nitekim bu devletlerin BMDHS kapsamında egemenliğe veya egemen haklara sahip olabileceği alanlar 60. Kuzey enleminin kuzeyinde bulunmaktadır.

Kuzey Kutup Bölgesi'nde Güney Kutup Bölgesi için Antarktika açısından gündeme gelen “bütün insanlığın çıkarları doğrultusunda, barışçıl amaçlarla yapılacak bilimsel faaliyetlere” ayrılma durumu olmasa da karalar arasındaki mesafeler ve coğrafi yapı deniz alanları üzerindeki egemenlik ve egemen haklara ilişkin tartışmaları canlı tutmakta; Kuzey Kutup Bölgesi uluslararası deniz hukuku açısından düşünüldüğünde BMDHS'nin genel hükümlerinin ve bölgeyi ilgilendiren diğer uluslararası deniz hukukuna ilişkin andlaşmalar içerisinde yer alan hükümlerin uygulama alanı bulduğu görülmektedir.¹²⁹⁰ Nitekim 2008 yılında Grönland'da bölge

¹²⁸⁹ Joyner, “The Legal Regime for the Arctic Ocean”, s. 195.

Özellikle balıkçılık, gemicilik ve kaynak kullanımı konuları iklim değişikliğinin sonuçlarının etkisinin daha yoğun görüleceği alanlar olarak değerlendirilebilir.

¹²⁹⁰ Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki devletlerden ABD hariç diğerlerinin hepsi BMDHS'ye taraftır. Tarihsel sıralamaya göre, İzlanda 1985 yılında, Finlandiya, İsveç ve Norveç 1996 yılında, Rusya 1997 yılında, Kanada 2003 yılında ve Danimarka 2004 yılında BMDHS'ye taraf olmuştur. ABD BMDHS'ye taraf olmasa dahi ısrarlı itirazı söz konusu değilse BMDHS'nin uluslararası örf adet hukuku haline gelmiş hükümleri ile bağlıdır. Devletlerin BMDHS'ye taraf olma tarihleri hakkında bkz. https://treaties.un.org/pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXI-6&chapter=21&Temp=mtdsg3&clang=_en (Erişim Tarihi: 22.08.2022).

BMDHS dışındaki diğer andlaşmaların konu temelli değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

devletlerinden Arktik Beşlisi [*Arctic Five (ing.)*]¹²⁹¹ arasında yapılan Arktik Okyanusu Konferansı'nda yayımlanan Ilulissat Bildirgesi (*Ilulissat Declaration*)¹²⁹² ile mevcut uluslararası deniz hukuku düzenlemelerinin deniz çevresinin korunması konusunda önemli haklar ve yükümlülükler içerdiğini; bölge devletlerinin bu hukuki çerçeveye bağlı kalacağını göstermektedir. Dolayısıyla Kuzey Kutup Bölgesi'nde doğal kaynakların kullanımı ile deniz çevresinin korunmasına ve muhafazasına yönelik yönetimin sağlanması BMDHS ve uluslararası deniz hukuku konusundaki diğer andlaşmalar kapsamında bölgede kara parçasına sahip devletlerin yaptığı uygulamalar yoluyla ele alınabilir.¹²⁹³ Nitekim hem BMDHS'de bölgeye özgü olarak gemi kaynaklı deniz kirliliğine işaret eden 234. madde bulunmakta; hem de bölgede çevrenin korunması konusunda iş birliği ihtiyacının bir sonucu olarak 1996 yılında Arktik Konseyinin Kurulmasına İlişkin Bildirge (*Declaration on the Establishment of the Arctic Council*)¹²⁹⁴ ile Ottawa'da Arktik Konseyi [*Arctic Council (ing.)*]¹²⁹⁵

¹²⁹¹ Arktik Beşlisi olarak da adlandırılan beş kıyı devleti Kanada, Danimarka, Norveç, Rusya ve ABD'den oluşmaktadır. İzlanda ve Arktik Konseyi'nin diğer üyeleri Arktik beşlisi olarak adlandırılan bu yapının dışında tutulmaktadır.

Arktik Beşlisinin bu yolla Kuzey Kutup Bölgesi'ne ilişkin meselelerde Arktik Konseyi diğer üyelerinin görüşlerini almadığı ve bu nedenle Arktik Konseyi'nin diğer üyeleri tarafından kınanmaktadır.

Arktik Beşlisi-Arktik Konseyi ilişkileri hakkında bkz. Andreas Kuersten, "The Arctic Five Versus the Arctic Council", *Arctic Yearbook 2016*, Briefing Note, <https://arcticyearbook.com/arctic-yearbook/2016/2016-briefing-notes/205-the-arctic-five-versus-the-arctic-council> (Erişim Tarihi: 03.09.2022).

¹²⁹² Bildirge metni için bkz. <https://arcticportal.org/images/stories/pdf/Ilulissat-declaration.pdf> (Erişim Tarihi: 03.09.2022).

¹²⁹³ Linda Nowlan, *Arctic Legal Regime for Environmental Protection*, IUCN Environmental Policy and Law Paper No. 44, IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, UK and ICEL, Bonn, Germany, 2001, s. 4-5.

Belgenin bağlantısı için bkz. <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/eplp-044.pdf> (Erişim Tarihi: 03.09.2022).

¹²⁹⁴ İlgili bildirge için bkz. https://oaarchive.arctic-council.org/bitstream/handle/11374/85/EDOCs-1752-v2-ACMMCA00_Ottawa_1996_Founding_Declaration.PDF (Erişim Tarihi: 01.09.2022). Bildirgeye atıflar çalışmanın devamında "Arktik Konseyinin Kurulmasına İlişkin Bildirge" olarak kullanılacaktır.

¹²⁹⁵ Arktik Konseyi Kuzey Kutup Bölgesi'nde sürdürülebilir kalkınma ve çevre koruma sorunları konularında Kuzey Kutbu ülkeleri arasında, Kuzey Kutbu yerli topluluklarının ve diğer Kuzey Kutbu sakinlerinin ortak Kuzey Kutbu meselelerine katılımıyla iş birliğini, eşgüdümü ve etkileşimi teşvik etmek için bir araç sağlamak amacıyla kurulmuştur. Bkz. Arktik Konseyinin Kurulmasına İlişkin Bildirge, p. 1(a).

Arktik Konseyi'nin üyeleri kuzeyinde Kanada, Danimarka, Finlandiya, İzlanda, Norveç, Rusya, İsveç ve ABD olup, yerli halklardan Eskimolar, Samiler ve Rusların temsilcileri de daimî katılımcı statüsünde sayılmıştır. [Arktik Konseyinin Kurulmasına İlişkin Bildirge, p. 2] 1998 yılında Aleutlar, 2000 yılında Atabasklar ve Gwichinler de daimî katılımcı statüsünde tanınmıştır.

Arktik olmayan devletler, küresel ve bölgesel hükümetler arası ve parlamentolar arası kuruluşlar ve sivil toplum kuruluşları Arktik Konseyi'nin çalışmalarına katkıda bulunmak için gözlemci olarak belirlenebilmektedir. [Arktik Konseyinin Kurulmasına İlişkin Bildirge, p. 3] Arktik Konseyi kurulduktan itibaren 1998 yılında Almanya, Hollanda, Polonya, Birleşik Krallık, Arktik Bölgesi Parlamenterler Daimî Komitesi (*Standing Committee of the Parliamentarians of the Arctic Region – SCPAR*), BMÇP, Uluslararası Arktik Bilim Komitesi (*International Arctic Science Committee*), Uluslararası Döngüsel Sağlık Birliği (*International Union for Circumpolar Health – IUCH*), Kuzey

kurulmuş bulunmaktadır. Arktik Konseyi'nin de aracılığıyla bölge çevresini koruma konusundaki uluslararası belgelerin sayısında artış bulunmaktadır. Ayrıca uluslararası belgelere ek olarak, her ne kadar bir türe özgü genel nitelikli andlaşmalar olsalar da yaşadıkları yerler itibarıyla 1946 yılında akdedilen Balinacılığın Düzenlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin ve 1973 yılında akdedilen Kutup Ayılarının Korunması İlişkin Anlaşma'nın (*Agreement on Conservation of Polar Bears*)¹²⁹⁶ Kuzey Kutup Bölgesi'nin hukuki rejimini ilgilendiren andlaşmalar olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle Güney Kutup Bölgesi'nin incelenme yöntemine benzer şekilde bölgeye özgü uluslararası belgeler ve uygulamalar kapsamında da inceleme yapılması yerinde olacaktır.¹²⁹⁷

Arktik Konseyi 1996 yılında kurulmuş olsa da bölge devletlerinin Kuzey Kutup Bölgesi'nde doğal kaynakların kullanımı ile deniz çevresinin korunması ve muhafazasına yönelik girişimleri daha önceye dayanmaktadır.¹²⁹⁸ Bu kapsamda 1991 yılında Arktik'teki sekiz devletle Kuzey Kutup Bölgesi'nde yaşayan yerli halklardan Eskimolar, Samiler ve Rusların temsilcilerinin yanı sıra Almanya, Polonya, Birleşik Krallık, BMAEK, BMÇP ve Uluslararası Arktik Bilim Komitesi'nin (*International Arctic Science Committee*) gözlemciliğinde bir yumuşak hukuk belgesi olan Arktik Çevre Koruma Stratejisi (*Arctic Environmental Protection Strategy – AEPS*) ve

Forumu (*Northern Forum – NF*) ve Dünya Yaban Hayatı Fonu Arktik Programı; 2000 yılında Fransa, Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Dernekleri Federasyonu (*International Federation of Red Cross & Red Crescent Societies – IFRC*), Uluslararası Doğayı Koruma Birliği, İskandinav Bakanlar Konseyi (*Nordic Council of Ministers – NCM*), Kuzey Atlantik Deniz Memelileri Komisyonu (*North Atlantic Marine Mammal Commission – NAMMCO*), Denizin Korunması Danışma Komitesi (*Advisory Committee on Protection of the Sea – ACOPS*), Dünya Ren Geyiği Çobanları Derneği (*Association of World Reindeer Herders – AWRH*), Kutup Çevresi Koruma Birliği (*Circumpolar Conservation Union – CCU*) ve Uluslararası Arktik Sosyal Bilimler Derneği (*International Arctic Social Sciences Association – IASSA*); 2002 yılında BMKP, Yerli İşleri Uluslararası Çalışma Grubu (*International Work Group for Indigenous Affairs – IWGIA*) ve Arktik Üniversitesi (*University of Arctic – UArctic*); 2004 yılında İskandinav Çevre Finans Kurumu (*Nordic Environment Finance Corporation – NEFCO*) ve Kuzey Amerika Arktik Enstitüsü (*Arctic Institute of North America – AINA*); 2006 yılında İspanya; 2013 yılında İtalya, Japonya, Çin, Hindistan, Güney Kore ve Singapur; 2017 yılında İsviçre, Uluslararası Deniz Keşfi Konseyi (*International Council for the Exploration of the Sea – ICES*), Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Komisyonu, DMÖ, Batı İskandinav Konseyi (*West Nordic Council – WNC*), Oceana; 2019 yılında UDÖ gözlemci olarak tanınmıştır. [Gözlemcilerin listesi için bkz. <https://www.arctic-council.org/about/observers/> (Erişim Tarihi: 02.09.2022)].

Atıfta yer alan tarihler için bkz. <https://www.arctic-council.org/about/timeline/> (Erişim Tarihi: 02.09.2022).

¹²⁹⁶ United Nations, **Treaty Series**, vol. 2898, s. 243 vd.

¹²⁹⁷ Svalbard Anlaşması (bkz. “Kuzey Kutup Bölgesinde Deniz Canlı Kaynaklarının Korunması” başlığı, s. 308, dn. 1341) gibi bir örneğin yanı sıra bölge devletlerinin uluslararası hukuktan doğan yetkilerine ve sorumluluklarına dayanarak yaptıkları ulusal düzenlemeler de bulunmaktadır.

¹²⁹⁸ Bölgedeki diğer iş birliği oluşumları için Nowlan, **Arctic Legal Regime for Environmental Protection**, bkz. s. 6-7.

Arktik Çevresinin Korunmasına İlişkin Bildirge (*Declaration on the Protection of Arctic Environment*) Rovaniemi’de kabul edilmiştir.¹²⁹⁹ Arktik Çevresinin Korunmasına İlişkin Bildirge bölgedeki temel çevre sorunlarını altı başlıkta ele almıştır: (1) kalıcı organik kirleticiler, (2) petrol ve türevleri kirliliği, (3) ağır metaller, (4) ses, (5) radyoaktivite, (6) asitlenme. Bildirgeyle bu temel sorun başlıkları hakkındaki eylem planlarına ek olarak Arktik İzleme ve Değerlendirme Programı (*Arctic Monitoring and Assessment Programme – AMAP*),¹³⁰⁰ Arktik Florasının ve Faunasının Korunması (*Conservation of Arctic Flora and Fauna – CAFF*),¹³⁰¹ Acil Durum Önleme, Hazırlık ve Müdahale (*Emergency Prevention, Preparedness and Response – EPPR*)¹³⁰² ve Arktik Deniz Çevresinin Korunması (*Protection of the Arctic Marine Environment – PAME*)¹³⁰³ çalışma grupları kurulmuş; günümüzde yeni kurulan çalışma gruplarıyla grup sayısı altıyı bulmuştur.¹³⁰⁴ Arktik Konseyi’nde yapılan çalışmaların sonucu olarak bağlayıcı nitelikteki uluslararası andlaşmaların¹³⁰⁵ yanı sıra yumuşak hukuk niteliğindeki pek çok belge de ortaya çıkmıştır. Bu belgelerden doğrudan iklim değişikliği konusunu içerenlere 2004 yılında yapılan Arktik İklim Etki Değerlendirmesi (*Arctic Climate Impact Assessment – ACIA*),¹³⁰⁶ 2011 yılında yapılan Kısa Ömürlü İklim Zorlayıcıları

¹²⁹⁹ Bildirge için bkz. http://library.arcticportal.org/1542/1/artic_environment.pdf (Erişim Tarihi: 02.09.2022)

¹³⁰⁰ Kuzey Kutup Bölgesi’ndeki kirlilik ve iklim değişikliği konularını izlemek ve değerlendirmek için oluşturulmuştur.

¹³⁰¹ Ortak türler ve habitatlar gibi konularda veri ve bilgi alışverişinde bulunmak ve daha etkili araştırma, sürdürülebilir kullanım ve koruma için iş birliği yapmak üzere bilim adamları, yerli halklar ve koruma yöneticileri için bir forum olarak kurulmuştur.

¹³⁰² Kuzey Kutup Bölgesi’ndeki kazalar hakkında bir bilgi ağı olarak ve çevresel acil durum tehditlerine yanıt vermede yerli halkların ve diğer Kuzey Kutup Bölgesi sakinlerinin katılımıyla devletler arasında gelecekteki iş birliği, eşgüdüm ve etkileşim için bir çerçeve sağlamak üzere kurulmuştur.

¹³⁰³ Deniz çevresinin kara ve deniz kaynaklı faaliyetlerden korunmasına ilişkin politika ve acil olmayan müdahale tedbirlerini ele almak için oluşturulmuştur.

¹³⁰⁴ Bahsedilen dört çalışma grubuna ek olarak sürdürülebilir kalkınmayı ilerletmek ve yerli halklar ile Arktik topluluklarının çevresel, ekonomik ve sosyal koşullarını iyileştirmek için 1998 yılında Sürdürülebilir Kalkınma Çalışma Grubu (*Sustainable Development Working Group – SDWG*); Kuzey Kutup Bölgesi’nde kirliliğin ve çevresel risklerin azaltılması için 2006 yılında Arktik Kirleticiler Eylem Programı (*Arctic Contaminants Action Program – ACAP*) çalışma grupları kurulmuştur.

Çalışma grupları hakkında bilgi için bkz. <https://www.arctic-council.org/about/working-groups/> (Erişim Tarihi: 02.09.2022).

¹³⁰⁵ İlgili uluslararası andlaşmalar 2011 yılında yapılan Arktikte Havacılık ve Denizcilik Arama ve Kurtarma İş Birliğine İlişkin Anlaşma (*Agreement on Cooperation on Aeronautical and Maritime Search and Rescue in the Arctic*), 2013 yılında yapılan Arktikte Deniz Petrol Kirliliğine Hazırlıklı Olma ve Müdahale Konusunda İş Birliği Anlaşması (*Agreement on Cooperation on Marine Oil Pollution Preparedness and Response in the Arctic*) ve 2017 yılında yapılan Uluslararası Arktik Bilimsel İş Birliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma (*Agreement on Enhancing International Arctic Scientific Cooperation*) olarak sayılabilir.

¹³⁰⁶ Kuzey Kutup Bölgesi’ndeki iklim değişikliğinin etkilerinin ilk defa kapsamlı ve çok disiplinli değerlendirmesi yapılmıştır. Belge için bkz. **Arctic Climate Impact Assessment**, Friesens, Canada:

(*Short-Lived Climate Forcers*) teknik raporu,¹³⁰⁷ 2011 ile 2017 yıllarında yapılan Arktikte Kar, Su, Buz ve Kalıcı Donuk Alanlar (*Snow, Water, Ice and Permafrost in the Arctic – SWIPA*)¹³⁰⁸ ve 2019 yılında 2017 yılındaki Arktikte Kar, Su, Buz ve Kalıcı Donuk Alanlar belgesine iklim değişikliği konusunda yapılan güncelleme¹³⁰⁹ gibi örnekler verilebilir.¹³¹⁰ Bu örneklerin yanı sıra tüm çalışmalar göz önüne alındığında Arktik Konseyi öncülüğünde ortaya koyulan belgeler, planlar ve programlar deniz çevresinin kirliliğe karşı korunması, deniz canlı kaynaklarının korunması ve deniz biyolojik çeşitliliğinin korunmasıyla ilgili bölgedeki durumun ve hukuki sürecin gelişimini takip edebilmek için önemlidir. Bu kapsamda ortaya çıkan sorun farklı konuları olan ancak ortak olarak Kuzey Kutup Bölgesi’nde denizlerdeki doğal kaynakların kullanımı ile deniz çevresinin korunmasına ve muhafazasına yönelik düzenlenen tüm bu belgelerin, planların ve programların uluslararası deniz

Cambridge University Press, 2005, <https://www.amap.no/documents/download/1105/inline> (Erişim Tarihi: 02.09.2022).

Bu belge sonrasında iklim değişikliğinin Kuzey Kutup Bölgesi’ne etkisi hemen hemen her çalışmada değerlendirilen bir konu olarak dikkat çekmiş; çevrenin korunması konusunda petrol ve türevleri yoluyla kirlilik, gemi kaynaklı kirlilik ve biyolojik çeşitliliğin korunması gibi bölgeyi ilgilendiren diğer alanlara ilişkin konular iklim değişikliğinin sonuçlarıyla mücadele kapsamında değerlendirilerek ele alınmaya başlamıştır. Bkz. Koivurova, “Environmental Protection in the Arctic and Antarctica”, s. 32.

¹³⁰⁷ Kısa ömürlü iklim zorlayıcılarıyla ilgili bu Arktik Konseyi raporu siyah karbonun daha iyi anlaşılmasını sağlayarak Konseyin siyah karbon ve metanla ilgili ek çalışmalarını teşvik etmiştir. Rapor için bkz. Arctic Council, **Technical Report of the Arctic Council Task Force on Short-Lived Climate Forcers: An Assessment of Emissions and Mitigation Options for Black Carbon for the Arctic Council**, April 2011, https://oaarchive.arctic-council.org/bitstream/handle/11374/926/3_1_ACTF_Report_02May2011_v2.pdf (Erişim Tarihi: 02.09.2022).

¹³⁰⁸ Arktik İzleme ve Değerlendirme Programı’nın Kuzey Kutup Bölgesi’ndeki Kar, Su, Buz ve Kalıcı Donuk Alanlar üzerinde iklim değişikliğinin etkilerine ilişkin değerlendirmesi, Kuzey Kutup Bölgesi’nde buz küredeki her bileşenin değişmekte olan durumu hakkındaki bilgiler yoluyla iklim değişikliğinin bir bütün olarak Kuzey Kutup Bölgesi’ni, bu bölge içinde veya dışında yaşayan insanları, doğal kaynakları ve ekosistemleri nasıl etkilediği üzerinedir. 2011 tarihli belge için bkz. Arctic Monitoring and Assessment Programme (AMAP), **Snow, Water, Ice and Permafrost in the Arctic (SWIPA): Climate Change and the Cryosphere**, Gylling: Narayana Press, Oslo, 2011, <https://www.amap.no/documents/download/1448/inline>; 2017 tarihli belge için bkz. Arctic Monitoring and Assessment Programme (AMAP), **Snow, Water, Ice and Permafrost in the Arctic (SWIPA)**, Gylling: Narayana Press, Oslo, 2017, <https://www.amap.no/documents/download/2987/inline> (Erişim Tarihleri: 03.09.2022).

¹³⁰⁹ 2019 yılındaki güncelleme için bkz. Arctic Monitoring and Assessment Programme (AMAP), **Arctic Climate Change Update 2019: An Update to Key Findings of Snow, Water, Ice and Permafrost in the Arctic (SWIPA) 2017**, <https://www.amap.no/documents/download/3295/inline> (Erişim Tarihi: 03.09.2022).

¹³¹⁰ İlgili belgelerin tarihleri ve belgeler hakkında bilgiler için bkz. <https://www.arctic-council.org/about/timeline/> (Erişim Tarihi: 02.09.2022).

Arktik Konseyi’nin iklim değişikliği konusundaki çalışmaları için ayrıca bkz. <https://www.arctic-council.org/explore/topics/climate/> (Erişim Tarihi: 02.09.2022).

Arktik Konseyi’nin klorofluorokarbonlar ve sera gazlarının neden olduğu ozon tabakasının incelenmesi ve iklim değişikliği sorunlarına yalnızca dolaylı olarak etki edebildiği ve 2010 yılı öncesinde Arktik İklim Etki Değerlendirmesi’ni destekleyerek bu sorunlarla mücadele eden ilgili küresel rejimlere bölgesel bilimsel bilgiler sağlayabildiği ifade edilmektedir. Bkz. Koivurova, “Environmental Protection in the Arctic and Antarctica”, s. 38.

hukukunun deniz çevresinin korunması ve muhafazası konusu kapsamında deniz çevresinin kirliliğe karşı korunması, deniz canlı kaynaklarının korunması ve deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması konuları temelinde sınıflandırılan diğer düzenlemelerle ilişkisini ortaya koymaktır.

(1). Kuzey Kutup Bölgesinde Deniz Çevresinin Kirliliğe Karşı Korunması

İklim değişikliği ile bağlantılı olarak Kuzey Kutup Bölgesi'nde deniz çevresinin kirliliğe karşı korunmasının nasıl gerçekleştirileceği ilk konu başlığı olarak değerlendirilebilir. Öncelikle deniz çevresinin kirliliğe karşı korunmasında farklı kirlilik kaynaklarına karşı korumanın Kuzey Kutup Bölgesi özelinde Güney Kutup Bölgesi'ne göre daha detaylı ele alındığı belirtilebilir. Ancak Güney Kutup Bölgesi'nin aksine Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki denizleri düzenleyen bir çerçeve andlaşma bulunmadığı için bölgede genel düzenleme olan BMDHS uygulanmış; bölgeye özgü belgelerde deniz çevresinin kirliliğe karşı korunması konusu bölük pörçük bir gelişme göstermiştir.¹³¹¹

Kuzey Kutup Bölgesi, Güney Kutup Bölgesi'ne göre daha fazla insan yerleşimine sahip olması (yaklaşık on milyon kişi) ve yerli halklara ev sahipliği yapması (yaklaşık bir buçuk milyon kişi) açısından,¹³¹² daha fazla kara kökenli kirlilik kaynağı içermektedir. Kuzey Kutup Bölgesi'nin iklim özellikleri ve coğrafi yapısı gereği tarım veya sanayi faaliyetlerinin çok gelişmemesi nedeniyle bu faaliyetler aracılığıyla oluşturulan kara kökenli kirliliğin çoğunluğu bölge dışında kalan karalar üzerinde oluşturulmakta olduğundan bölgedeki deniz alanlarına yönelik kara kökenli kirliliğin kaynağı da Güney Kutup Bölgesi'nde olduğu gibi, temelde bölge dışındaki karalardır. Ancak bu durum BMDHS'nin kara kökenli kirlilik konusunda düzenleme yapma yetkisini kıyı devletlerinin farklı hukuki tercihlerine ve politikalarına bırakması düşünüldüğünde Kuzey Kutup Bölgesi'nde kara kökenli kirlilik konusunda bölge devletlerinin uygulamalarının incelenmesinin önüne geçmemekte; hatta bu yönde bir incelemeyi gerekli kılmaktadır.¹³¹³ Kaldı ki bölgede iklim değişikliğiyle birlikte tarım ve sanayi faaliyetlerinde artış görülebileceği gibi

¹³¹¹ Tanaka, *The International Law of the Sea*, s. 385 ve 391.

¹³¹² Koivurova, "Environmental Protection in the Arctic and Antarctica", s. 35.

¹³¹³ Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki karalar Güney Kutup Bölgesi'nden farklı olarak egemenliğin daha belirli olduğu alanlardan oluşmaktadır.

kirliliğe neden olabilecek askeri faaliyetlerde de artış gerçekleşebilecektir. Kara kökenli kirlilik konusunda tüm bu gelişmelere dikkat çekilmesi gerekmekte; BMDHS'nin yanı sıra Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi gibi bölgeyi ilgilendiren ve kara kökenli kirliliği de düzenleyen çok taraflı bir diğer andlaşmanın da gözden geçirilmesi gerekmektedir.¹³¹⁴

Kuzey Kutup Bölgesi'nin çoğunluğunun deniz alanlarından oluşması, deniz alanlarının daha çok kullanılması ve deniz alanları üzerinde bölge devletlerinin egemenliğinin ve egemen haklarının bulunması Kuzey Kutup Bölgesi'nde deniz çevresinin deniz yatağı faaliyetlerinden kaynaklanan kirliliğe, denizlere boşaltım yoluyla kirliliğe ve gemi kaynaklı kirliliğe karşı korunması konusundaki kaygıları Güney Kutup Bölgesi'ne göre daha fazla gündeme taşımaktadır.

Deniz yatağı faaliyetlerinden kaynaklanan kirlilik konusunda uygulanacak düzenlemeler Güney Kutup Bölgesi'nden farklı olarak devletlerin egemenlik iddiaları üzerinden deniz yatağının ulusal yetki alanında veya ulusal yetki alanı dışında kalmasına göre değişebilecektir.¹³¹⁵ Bölgede buzların erimesiyle kıta sahanlığı üzerindeki faaliyetler daha kolay yapılabilir hale geldiğinden kıyı devletlerinin çıkar çatışmaları artmıştır. Devletler bu çıkar çatışmalarını Ilulissat Bildirgesi yoluyla kıta sahanlıklarının belirlenmesinde mevcut uluslararası deniz hukukunun yeterli olduğuna ancak sınırların belirlenmesinde bölge devletlerinin iş birliği yapacağı hususunda bir orta noktaya getirmiştir.¹³¹⁶ Bu noktada bölgede deniz yatağıyla ilgili BMDHS'deki genel düzenlemeler dikkate alınacak olsa da hangi devletin hangi deniz yatağında ulusal yetkiye sahip olduğu konusu tam olarak sonuçlanarak netleşmiş olmadığından¹³¹⁷ deniz yatağı faaliyetlerinde kaynaklanan kirlilik konusundaki uygulamalar hakkında soru işaretleri bulunmaktadır. İklim değişikliğiyle ilgili olarak ise her ne kadar konusu kara kökenli kirlilik ve denizlere

¹³¹⁴ Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi 3. maddesinde kara kökenli kirliliğe değinmiştir. Bunun yanı sıra Sözleşmenin 4. maddesi boşaltım yoluyla ve 5. maddesi kıyı ötesi [*off-shore (ing.)*] tesislerden kirlilikle ilgiliyken Sözleşmenin 7. maddesiyle Sözleşmeye yapılacak ekler yoluyla Sözleşmenin taraflarının, deniz çevresinin kirliliği konusunda diğer uluslararası örgütler veya uluslararası andlaşmalar yoluyla etkin tedbirler alınmadığı durumlarda, diğer kirlilik türlerini kapsayacak şekilde tedbirler, usuller ve standartlar belirleyebileceği belirtilmiştir.

¹³¹⁵ Skaridov'a göre BMDHS'nin uygulanması, ikili andlaşmalar yoluyla bölgeye özgü bir rejim oluşturulması veya siyasi amaçlı kullanmak üzere müzakereleri ağırdan alma deniz yatağı konusunda devletlerin elindeki üç seçenektir. Bkz. Skaridov, "The Seabed in the High North...", s. 122-123.

¹³¹⁶ Bkz. Ilulissat Bildirgesi.

¹³¹⁷ Bkz. "Kuzey Kutup Bölgesi" başlığı, s. 362-378.

boşaltım yoluyla kirlilik olsa da Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi'nde 2007 yılında yapılan değişikliklerle karbondioksitin deniz yatağının altındaki jeolojik oluşumlarda depolanmasına izin verilmiştir.¹³¹⁸

Denizlere boşaltım yoluyla kirlilik de kara kökenli kirlilik gibi daha çok bölge dışındaki faaliyetlerden kaynaklanmaktadır. Ancak bölgeyi ilgilendiren faaliyetler açısından Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi yoluyla da iş birliği yapılmaktadır. Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi tehlikeli madde, radyoaktif madde ve çöp boşaltımı konularındaki stratejik amaçları doğrultusunda programlar, eylemler ve tedbirler geliştirirken iklim değişikliğini ve deniz asitlenmesini azaltma ve bunların etkilerine uyum sağlama yönünde bir yola yönelmiştir.¹³¹⁹ Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi'nde 2007 yılında yapılan değişikliklerle karbondioksitin deniz yatağının altındaki jeolojik oluşumlarda depolanmasına izin verilmiş olması da denizlere boşaltım yoluyla kirlilik açısından karbon yakalama ve ayrıştırma/depolama faaliyetlerinin kapsamında değerlendirmeye dahil olacaktır.

Gemi kaynaklı kirlilik BMDHS'nin 234. maddesi ve UDÖ tarafından yapılan Kutup Kodu kapsamında ele alınabilir. BMDHS'nin 234. maddesi şu şekilde düzenlenmiştir:

“Kıyı devletlerinin, özellikle sert iklim koşullarının ve bölgelerin yılın büyük bir bölümünde buzla kaplı olmasının seyrüsefere engel olması veya seyrüseferi son derece tehlikeli kılması hallerinde ve deniz çevresinin kirliliğinin ekolojik dengeyi ağır şekilde zarara uğratma veya geri dönülemez bir şekilde bozma ihtimalinin bulunması hallerinde, buzla kaplı olan ve münhasır ekonomik bölge sınırları içerisinde bulunan bölgelerde deniz çevresinin gemi kaynaklı kirliliğini önlemek, azaltmak ve denetlemek amacıyla ayırım gözetmeyen kanunları ve kuralları kabul etme ve uygulama hakları vardır. Bu tür kanunlar ve kurallar, mevcut en iyi bilimsel kanıtlara

¹³¹⁸ **OSPAR 07/24/01**, Annex 6, OSPAR Decision 2007/02 on the Storage of Carbon Dioxide Streams in Geological Formations, <https://www.ospar.org/documents?v=32643> (Erişim Tarihi: 05.09.2022)

¹³¹⁹ **OSPAR 21/13/1**, Annex 22, Strategy of the OSPAR Commission for the Protection of the Marine Environment of the North-East Atlantic 2030 [Agreement 2021-01: North-East Atlantic Environment Strategy (replacing Agreement 2010-03)], <https://www.ospar.org/documents?v=46337> (Erişim Tarihi: 05.09.2022)

dayalı olarak seyrüsefere ve deniz çevresinin korunmasına ve muhafazasına gereken saygıyı gösterecektir.”

Madde içeriğinden görüldüğü üzere 234. madde münhasır ekonomik bölge kapsamındaki buzla kaplı bölgeleri işaret etmektedir.¹³²⁰ Bu noktada BMDHS’nin 211. maddesinin 5. ve 6. paragraflarıyla 220. maddesinin 3., 5. ve 6. paragraflarının münhasır ekonomik bölgede gemi kaynaklı kirliliğin düzenlenmesine ilişkin olarak kıyı devletlerinin kural koyucu ve uygulama yetkisini sağladığı düşünüldüğünde, kıyı devletinin 234. madde özelinde buzla kaplı bölgelerde genel kabul görmüş uluslararası kuralların ötesine geçen tasarım, inşaat, personel veya ekipmanla ilgili kurallar da dahil olmak üzere ulusal kurallar koyabileceği ve uygulayabileceği belirtilmektedir.¹³²¹ Ancak koyulacak kuralların bilimsel kanıt gerekliliği,¹³²²

¹³²⁰ Lafzi yorum yalnızca münhasır ekonomik bölgeye işaret etse de maddenin *Churchill/Lowe* örneğinde görüleceği üzere (*Churchill/Lowe, The law of the sea*, s. 257.) içsuları, karasularını ve boğazları içerecek şekilde daha geniş yorumlandığı da görülmektedir. Ancak BMDHS’nin hükümlerinin olağan anlamı ışığında lafzi yorum daha inandırıcı görülmektedir. Bkz. Tanaka, *The International Law of the Sea*, s. 383-384.

¹³²¹ Molenaar, *Coastal State Jurisdiction over Vessel-Source Pollution*, s. 420-421; Tanaka, *The International Law of the Sea*, s. 384.

BMDHS’nin 234. maddesi kapsamında ortaya çıkan tartışmalardan biri bu düzenleme yoluyla kıyı devletlerine verilen ulusal kurallar koyma hakkının diğer devletlere tanınmış karasularında zararsız geçiş (BMDHS m. 24 vd. ve 45) ve uluslararası boğazlarda transit geçiş (BMDHS m. 34 vd.) haklarını engelleyip engellemeyeceği ve ulusal kuralların sınırlarının nasıl belirleneceği üzerinedir. Bu doğrultuda 234. maddeye dayanılarak yapılan ulusal kuralların içeriğinin zararsız geçiş konusunda kıyı devletinin görevleriyle benzeştiği ifade edilmektedir. Bu konuda bkz. Jan Jakub Solski, “The ‘Due Regard’ of Article 234 of UNCLOS: Lessons From Regulating Innocent Passage in the Territorial Sea”, *Ocean Development & International Law*, Vol. 52, No. 4, 2021, s. 398-418.

Transit geçişte ise, *Stein*’a göre, BMDHS yapıldığı zaman transit geçişe ilişkin sınırlandırmaları içeren 42. maddenin 1. paragrafının (b) bendindeki düzenleme yalnızca petrol ve türevleri ve zehirli sıvılar kaynaklı kirlilik odaklı olup 237. maddenin 2. paragrafında yer alan deniz çevresinin korunması ve muhafazasına ilişkin özel sözleşmeler kapsamında devletlerin üstlendiği yükümlülüklerin BMDHS’nin genel ilke ve amaçlarıyla tutarlı bir şekilde yerine getirileceği yönündeki düzenleme boğazları kullanan devletlerin seyrüsefer haklarını Gemi Kaynaklı Kirliliğin Önlenmesine İlişkin Milletlerarası Sözleşme ve BMİDÇS kaynaklı ek yükümlülüklerle karşı korumaktadır. Bkz. Daniel Stein, “Protecting the Arctic Environment from Northwest Passage Shipping in the Era of Climate Change”, *Tulane Environmental Law Journal*, Vol. 32, No. 2, Summer 2019, s. 247-248.

Kıyı devletleri, deniz çevresinin korunması ve muhafazası kapsamında tedbirler alırken transit geçiş hakkı kapsamında seyrüsefer yapan gemilere “haksız müdahale”den kaçınacaktır. (BMDHS m.194/4) Bu nedenle BMDHS 197. maddesi kapsamında kıyı devleti ile geçişi yapan devlet ilgili geçişlere ilişkin uluslararası kurallar ile deniz çevresini koruma ve muhafaza konusundaki uluslararası kuralları tespit ve kabul konusunda iş birliği yapacaktır. Kaldı ki kıyı devletlerinin iş birliği yükümlülüğü BMDHS’nin 43. maddesiyle düzenlenmiştir. Bu durumda BMDHS 211. maddesinde yer alan gemi kaynaklı kirlilikle mücadeleyle yönelik olarak kıyı devletlerinin alacağı ek önlemlerin 233. maddede yer alan transit geçişe ilişkin garantiler de düşünüldüğünde uygulanmalarının özellikle reddedileceği ifade edilmektedir. Seyrüsefere gerekli saygı, geçişi engellemeyen eylemleri tanıyor gibi görünse de 194. maddenin 4. paragrafındaki “haksız müdahale” yasağının da örnek gösterilebileceği gibi, kabul edilebilir tek taraflı devlet eyleminin işlevsel bir tanımını içermemektedir. Ayrıca, 233. maddede uluslararası seyrüsefer için boğazlara tanınan çekinceler 234. maddeye gönderme yapmamaktadır. Bkz. Stein, “Protecting the Arctic Environment ...”, s. 248.

BMDHS’nin 234. maddesi kapsamında yapılan ulusal kuralların UDÖ ve Kutup Kodu ile ilişkisi de çokça tartışılmıştır. Bu konuda baskın görüşe göre ulusal kurallar konusunda UDÖ’ye danışılmayacak; UDÖ tarafından oluşturulan Kutup Kodu BMDHS’nin 234. maddesinden doğan

ayrımcılık yapmama¹³²³ ve seyrüsefer ile deniz çevresinin korunması ve muhafazasına gerekli özeni gösterme yükümlülüğü¹³²⁴ olmak üzere üç koşulu yerine getirmesi gerekmektedir.¹³²⁵ İklim değişikliğinin bu kapsamda getirdiği dört zorluk bulunmaktadır: (1) iklim değişikliği konusunda yapılan araştırmalar sonucunda bilim sürekli geliştiğinden, yeni bilimsel kanıtlar ortaya çıkacağı için kuralların yeni bilimsel kanıtlara göre gözden geçirilmesi ve güncellenmesi gerekmektedir;¹³²⁶ (2) ayrımcılık yapmama gereğinin kurallara yansımalarının iklim değişikliği rejimi kapsamında ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesine göre nasıl yorumlanarak değerlendirileceğinin belirlenmesi gerekmektedir;¹³²⁷ (3) iklim değişikliği nedeniyle bölgede havanın ısınmasıyla “sert iklim koşulları”nın ve buz varlığının azalmasıyla “yılın büyük bir bölümünde buzla kaplı olma” koşulunun değişkenlik gösterebileceği göz önünde bulundurulduğunda maddenin iklim değişikliğinin doğurduğu yeni sonuçlara göre nasıl uygulamasının gerçekleştirileceğinin değerlendirilmesi gerekmektedir;¹³²⁸ (4) “ekolojik dengeyi ağır

münhasır ekonomik bölgede gemi faaliyetleri için tek taraflı olarak ulusal standartlar oluşturma konusunda özel haklarını etkilemeyecektir. Bu konuda ayrıca bkz. Ted L. McDorman, “A Note on the Potential Conflicting Treaty Rights and Obligations Between the IMO’s Polar Code and Article 234 of the Law of the Sea Convention”, **International Law and Politics of the Arctic Ocean: Essays in Honor of Donat Pharand**, Suzanne Lalonde/Ted L. McDorman (eds.), Leiden/Boston: Brill-Nijhoff, 2015, s. 143.

UDÖ’nün ulusal düzenlemeleri gözden geçirmesinin seyrüsefer konusunda kıyı devletinin yetkisine yönelik “denetim ve denge” sisteminin kritik bir unsuru olduğu belirtilmektedir. Bkz. Jan Jakub Solski, “The Genesis of Article 234 of the UNCLOS”, **Ocean Development & International Law**, Vol. 52, No. 1, 2021, s. 2-3.

¹³²² Madde metninde bilimsel kanıt gerekliliğinin elde edilebilecek en iyi bilimsel kanıtları içerecek şekilde olacağı belirtilmiştir. Bu kapsamda Arktik Konseyi tarafından yapılacak çalışmaların kıyı devletlerinin eksikliklerini tamamlama konusunda kullanılabileceği; iklim değişikliği konusunda ise HİDP’in öncülüğünün önem kazanacağı belirtilmelidir.

¹³²³ Ayrımcılık yapmama konusunda nasıl bir yol izleneceği detaylandırılmamıştır ancak ayrımcılık yapmamanın eşitlik ilkesi ile ilgili olup koyulacak kuralların ayrımcılık yasağına uygun olması gerektiğine işaret ettiği belirtilebilir. BMDHS’nin yabancı gemilere ilişkin ayrımcılık yapılmaması başlıklı 227. maddesine göre devletler deniz çevresini koruma ve muhafaza konusundaki haklarını kullanırken veya yükümlülüklerini yerine getirirken, diğer devletlerin gemilerine karşı hiçbir hukuki veya fiili ayırım yapmayacaktır.

¹³²⁴ Gerekli özeni göstermede deniz çevresinin kirliliğinin önlenmesi, azaltılması veya denetlenmesi amacıyla tedbirler alınırken, seyrüsefer konusunda BMDHS’ye uygun olarak haklarını kullanan veya yükümlülüklerini yerine getiren diğer devletlerin faaliyetlerine yönelik her türlü haksız müdahaleden kaçınılması gerektiği üzerine yoğunlaşıldığı belirtilmektedir. Ancak iklim değişikliği nedeniyle haksız müdahale kapsamına girecek uygulamaların azalacağı belirtilmekte; örneğin transit geçişlerde ticari buz kırmayı sınırlamanın bölgede buzun yeniden oluşmasına katkı verme konusunda önemli olduğuna dikkat çekilmektedir. Bkz. Stein, “Protecting the Arctic Environment ...”, s. 248 ve 256.

¹³²⁵ Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 384.

¹³²⁶ Ted L. McDorman, “National Measures for the Safety of Navigation in Arctic Waters: NORDREG, Article 234 and Canada”, **The Law of the Sea Convention: US Accession and Globalization**, Myron H. Nordquist/John Norton Moore/Alfred H. A. Soons/Hak-So Kim (eds.), Leiden: Brill/Nijhoff, 2012, s. 421; Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 384.

¹³²⁷ Bkz. “*Gemi Kaynaklı Kirlilik*” başlığı, s. 268, dn. 1180.

¹³²⁸ Stein, “Protecting the Arctic Environment...”, s. 249; Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 384.

şekilde zarara uğratma veya geri dönülemez bir şekilde bozma ihtimali” kavramının nasıl algılanacağı üzerine netleştirme yapılması gerekmektedir.¹³²⁹ UDÖ tarafından yapılan Kutup Kodu, Kuzey Kutup Bölgesi için uygulanacağı bölgeyi Güney Kutup Bölgesi’ne benzer şekilde 60. Kuzey enlem çizgisinin kuzeyi temelli belirlese de İzlanda ve İskandinavya kara ülkeleri nedeniyle bir bölümde sapmaya uğratarak Grönland’ın güneydoğusundan Rusya’nın kuzeybatısına kadar çekilen çizgilerin kuzeyi olarak belirlemiştir.¹³³⁰ Daha önce de belirtildiği üzere Kutup Kodu’nda kutup bölgelerinde gemi kaynaklı kirlilik kapsamında alınacak tedbirlere yer verilmiş; bu tedbirler petrol ve türevleri, toplu haldeki zehirli sıvı maddeler, paket halindeki zararlı maddeler, gemilerden atık ve gemilerden çöp konularında sınıflandırılmıştır.¹³³¹ Bu kirlilik çeşitlerine ek olarak UDÖ’nün Deniz Çevresi Koruma Komitesi tarafından kutup bölgelerinde etkili olan gemi kaynaklı siyah karbon kirliliği konusunda çalışmalara başlanmış;¹³³² Gemi Kaynaklı Kirliliğin Önlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme’nin 2005 yılında yürürlüğe giren hava kirliliğinin önlenmesi konulu Ek VI metnine Arktik, siyah karbon ve deniz damıtılmış yakıtı için tanımların yanı sıra Kuzey Kutup Bölgesi’nde Arktik’te veya Arktik çevresinde faaliyet gösteren gemiler için siyah karbon salımlarının azaltılmasına katkıda bulunan damıtılmış yakıt veya diğer daha temiz alternatif yakıtlar veya sevk yöntemleri kullanma zorunluluğu üzerine hükümler eklenmesi

234. maddede yer alan iklime bağlı bu koşul BMDHS’nin müzakereleri sırasında gelecekte buzların erimesi olasılığının kimsenin aklına gelmediğini göstermektedir. *Gavrilov/Dremluiga/Nurimbetov*’a göre her ne kadar lafzi yorum buzla kaplı bölgeler dışında 234. maddenin uygulanamayacağına işaret etse de maddenin amaçsal ve tarihi yorum yoluyla Arktik bölgesine uygulanmak üzere düzenlendiği gözden kaçırılmamalı, kıyı devletlerinin Arktik deniz çevresini ilgili madde kapsamında koruma sorumluluklarının devam ettiği göz önüne alınmalıdır. Bkz. Viatcheslav Gavrilov/Roman Dremluiga/Rustambek Nurimbetov, “Article 234 of the 1982 United Nations Convention on the law of the sea and reduction of ice cover in the Arctic Ocean”, **Marine Policy**, Vol. 106, 2019, s. 2-5.

¹³²⁹ Ekolojik dengeyi ağır şekilde zarara uğratma veya geri dönülemez bir şekilde bozma ihtimalinin değerlendirilmesinde Kuzey Kutup Bölgesi özelinde deniz çevresinde insan ve diğer canlıların varlık ve gelişmelerini doğal yapılarına uygun bir şekilde sürdürebilmeleri için gerekli olan şartların bütünüünün korunması gündeme gelecektir. Bu kapsamda deniz canlı kaynaklarının ve biyolojik çeşitliliğinin korunması konusundaki çalışmaların da önemi olacaktır.

¹³³⁰ **MEPC 68/21/Add.1**, Annex 10, s. 9.

¹³³¹ Bkz. “*Güney Kutup Bölgesinde Deniz Çevresinin Kirliliğe Karşı Korunması*” başlığı, s. 287, dn. 1255.

¹³³² 2011 yılında başlayan çalışmalar sonucunda UDÖ’nün Deniz Çevresi Koruma Komitesi tarafından 2015 yılında alınan kararla siyah karbon tanımı onaylansa da siyah karbon salımlarını denetleme konusundaki önlemlerin alınmasının teknik olarak zor olduğu ifade edilmiştir. Bkz. **MEPC 68/21**, Section 3: Air Pollution and Energy Efficiency, 29.05.2015 [REPORT OF THE MARINE ENVIRONMENT PROTECTION COMMITTEE ON ITS SIXTY-EIGHTH SESSION], s. 20, p. 3.26-3.29.

gereği üzerinde durulmuştur.¹³³³ Bu nedenle gemi kaynaklı siyah karbon kirliliği konusunda Kuzey Kutup Bölgesi merkezli bir düzenleme yapılması iklim değişikliğiyle mücadele açısından bir adım daha oluşturacaktır. Nitekim mevcut araştırmalar, gemiler tarafından yayılan siyah karbonun Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki iklim değişikliğine ikinci büyük katkı maddesi olarak kabul edildiğini göstermektedir.¹³³⁴

Harita 3: Kutup Kodu'na göre Kuzey Kutup Bölgesi'ne dahil olan denizlerin sınırları¹³³⁵

Atmosferden veya atmosfer aracılığıyla kirlilik konusu ise Kuzey Kutup Bölgesi'nde buzların erimesi sonucunda karadaki faaliyetlerin ve gemi sayısının artması; Kuzey Kutup Bölgesi'nden geçildiğinde seyir süresinin kısalması nedeniyle uçak sayısının artması kapsamında değerlendirilebilir. Nitekim Kuzey Kutup Bölgesi'nin en önemli atmosferden veya atmosfer aracılığıyla kirlilik kaynakları

¹³³³ **MEPC 79/5/5**, 07.10.2022 [AIR POLLUTION PREVENTION, Amending MARPOL Annex VI to Reduce the Impact on the Arctic of Emissions of Black Carbon, Submitted by FOEI, WWF, CSC, Pacific Environment, and Inuit Circumpolar Council], s. 3-4.

¹³³⁴ Laura Boone, "Reducing Air Pollution from Marine Vessels to Mitigate Arctic Warming: Is it Time to Target Black Carbon", **Carbon & Climate Law Review**, Vol. 6, No. 1, 2012, s. 14-15.

¹³³⁵ İlgili haritanın açıklayıcı olduğu belgeye not düşülmüştür. Harita için bkz. **MEPC 68/21/Add.1**, Annex 10, s. 9.

hava kirliliğine neden olan ulaşım, endüstri, sanayi, yerleşim ve tarım faaliyetleridir.¹³³⁶ UMSHAK'ın sülfür salımları, ağır metaller ve kalıcı organik kirleticiler üzerine üç protokolünün giriş bölümlerinde özellikle Arktik bölgesine değinildiği görülmektedir.¹³³⁷

(2). Kuzey Kutup Bölgesinde Deniz Canlı Kaynaklarının Korunması

Kuzey Kutup Bölgesi'nde deniz canlı kaynaklarının korunması konusunda BMDHS ve Balık Stokları Anlaşması tarafından sağlanan küresel hukuki çerçevenin geçerli olduğu söylenebilir. Küresel çerçevenin yanı sıra bölgeyle ilgili Arktik Konseyi iş birliğiyle yapılan belgelerin ve diğer uluslararası belgelerin dikkate alınması gerekmektedir. Bu kapsamda Kuzey Kutup Bölgesi'nin güneyi balıkçılık faaliyetlerinin yönetimi açısından uluslararası andlaşmalarla kurulan Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılık Komisyonu'nun (*North-East Atlantic Fisheries Commission – NEAFC*) ve Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılık Örgütü'nün (*Northwest Atlantic Fisheries Organization – NAFO*)¹³³⁸ belirlediği coğrafi yetki alanı içinde yer alırken,¹³³⁹

¹³³⁶ Bkz. OECD, "Air Pollution in Arctic Council Countries", **The Economic Benefits of Air Quality Improvements in Arctic Council Countries**, 2021, <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/c175eb1a-en/index.html?itemId=/content/component/c175eb1a-en> (Erişim Tarihi: 01.10.2022).

¹³³⁷ Sülfür Salımlarının Daha Fazla Azaltılmasına İlişkin Uzun Menzilli Sınırötesi Hava Kirliliğine İlişkin 1979 Sözleşmesi Protokolü (*Protocol to the 1979 Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution on Further Reduction of Sulphur Emissions*) için bkz. United Nations, **Treaty Series**, vol. 2030, s. 122 vd.

Ağır Metallerle İlişkin Uzun Menzilli Sınırötesi Hava Kirliliğine İlişkin 1979 Sözleşmesi Protokolü (*Protocol to the 1979 Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution on Heavy Metals*) için bkz. United Nations, **Treaty Series**, vol. 2237, s. 4 vd.

Kalıcı Organik Kirleticilere İlişkin Uzun Menzilli Sınırötesi Hava Kirliliğine İlişkin 1979 Sözleşmesi Protokolü (*Protocol to the 1979 Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution on Persistent Organic Pollutants*) için bkz. United Nations, **Treaty Series**, vol. 2230, s. 79 vd.

¹³³⁸ Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılık Örgütü 1979 yılında Uluslararası Kuzeybatı Atlantik Balıkçılık Komisyonu'nun [*International Commission for the Northwest Atlantic Fisheries – ICNAF (1949-1978)*] halefi olarak kurulmuştur. Bkz. <https://www.nafo.int/About-us/Overview-of-NAFO> (Erişim Tarihi: 25.12.2022).

¹³³⁹ Diğer bölgesel balıkçılık yönetimi kuruluşları Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki denizler açısından balıkçılık düzenlemesi için coğrafi veya maddi bir yetkiye sahip değildir. İlgili kuruluşların kurucu andlaşmaları için bkz. Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılığında Gelecekteki Çok Taraflı İş Birliğine İlişkin Sözleşme (*Convention on future multilateral cooperation in North-East Atlantic Fisheries*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1285, s. 129 vd.]; Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılığında Gelecekteki Çok Taraflı İş Birliğine İlişkin Sözleşme (*Convention on future multilateral co-operation in the North-west Atlantic fisheries*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1135, s. 369 vd.].

Birçok kez değiştirilmiş olan Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılığında Gelecekteki Çok Taraflı İş Birliğine İlişkin Sözleşme'ye Danimarka (Faroe Adaları ve Grönland adına), Avrupa Ekonomik Topluluğu (halefiyet yoluyla AB), Alman Demokratik Cumhuriyeti, İzlanda, Norveç, İsveç, SSCB (halefiyet yoluyla Rusya) ve Birleşik Krallık taraf olmuştur. AB üyesi olan devletler açısından AB kapsamında belirlenen ortak balıkçılık politikası gereği AB üyesi devletler Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılık Komisyonu internet sitesinde taraf olarak görünmemekte (Alman Demokratik Cumhuriyeti ve İsveç); bu devletlerin kuruluşu taraf statüsü AB'nin taraf statüsü içerisinde kendisine yer bulmaktadır. Bahamalar, Kanada ve Panama ise taraf olmayan iş birlikçi devletlerdir. Bu konuda bkz.

bölgede merkezde bulunan açık deniz niteliğine sahip deniz alanları için 2021 yılında yürürlüğe giren Merkez Arktik Okyanusunda Düzensiz Açık Deniz Balıkçılığını Önleme Anlaşması (*The Agreement to Prevent Unregulated High Seas Fisheries in the Central Arctic Ocean*)¹³⁴⁰ bulunmaktadır. Bunun yanı sıra bölgede yer alan Svalbard takımadalarına ilişkin olarak 1920 tarihli Norveç'in Spitsbergen Takımadalarındaki Egemenliğini Tanıyan Andlaşma (*Treaty recognising the sovereignty of Norway over the Archipelago of Spitsbergen, including Bear Island*)¹³⁴¹ da deniz canlı kaynaklarının korunması konusunda dikkate alınacaktır.

<https://www.neafc.org/> ve ayrıca bkz. https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=08000002800e14c4&clang=_en (Erişim Tarihleri: 25.12.2022). Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılığında Gelecekteki Çok Taraflı İş Birliğine İlişkin Sözleşme'nin son hali çalışmanın geri kalanında Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılık Sözleşmesi olarak kısaltılacaktır.

1980, 1987, 1996 ve 2017 yıllarında dört kez değiştirilmiş Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılığında Gelecekteki Çok Taraflı İş Birliğine İlişkin Sözleşme'ye ise Kanada, Küba, Danimarka (Faroe Adaları ve Grönland adına), Avrupa Ekonomik Topluluğu (halefiyet yoluyla AB), Fransa (St. Pierre ve Miquelon adına), Alman Demokratik Cumhuriyeti, İzlanda, Japonya, Norveç, Güney Kore, Romanya, SSCB (halefiyet yoluyla Rusya), Ukrayna, Birleşik Krallık ve ABD taraf olmuştur. Bkz. <https://www.nafo.int/About-us/Overview-of-NAFO>, https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=08000002800f3144&clang=_en ve ayrıca bkz. Northwest Atlantic Fisheries Organization (NAFO), **Convention on Cooperation in the Northwest Atlantic Fisheries**, Halifax/Nova Scotia: Northwest Atlantic Fisheries Organization, November 2020, <https://www.nafo.int/Portals/0/PDFs/key-publications/NAFOConvention.pdf> (Erişim Tarihleri: 25.12.2022), s. v ve vii. AB üyesi olan devletler açısından AB kapsamında belirlenen ortak balıkçılık politikası gereği AB üyesi devletler Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılık Örgütü'ne taraf olarak görünmemekte (Bulgaristan, Estonya, Alman Demokratik Cumhuriyeti, Letonya, Litvanya, Polonya, Portekiz, Romanya ve İspanya); bu devletlerin kuruluşu taraflığı geçmişte kalarak AB'nin taraflık statüsü içerisinde kendisine yer bulmaktadır. Bkz. <https://www.nafo.int/Portals/0/PDFs/key-publications/NAFOConvention.pdf> (Erişim Tarihi: 25.12.2022), s. viii. Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılığında Gelecekteki Çok Taraflı İş Birliğine İlişkin Sözleşme'nin son hali çalışmanın geri kalanında Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılık Sözleşmesi olarak kısaltılacaktır.

Ek olarak belirtmek gerekir ki Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılık Komisyonu ve Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi kapsamındaki OSPAR Komisyonu aynı coğrafi yetki alanına sahip olup deniz çevresinin korunması üzerine yoğunlaşan iki andlaşma kapsamında kurulmalarına rağmen yetkili oldukları tedbir alma türlerine ilişkin çakışan yetkileri bulunmamaktadır. Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılık Komisyonu büyük ölçüde balıkçılık faaliyetlerinin yönetimi ile sınırlıyken, OSPAR Komisyonu'nda balıkçılık yönetimine ilişkin herhangi bir konu açıkça OSPAR Komisyonu'nun yetkisinin dışındadır. Ancak iki kuruluşun deniz ekosistemleri ve biyolojik çeşitliliği konusunda iş birliği içerisinde ortak çalışabilecekleri konular bulunduğu belirtilmektedir. Bkz. UNEP/Stefán Ásmundsson (NEAFC)/Emily Corcoran (OSPAR), **On the process of Forming a Cooperative Mechanism Between NEAFC and OSPAR: From the First Contact to a Formal Collective Arrangement**, Information Paper, 2015, <https://www.ospar.org/documents?v=35111> (Erişim Tarihi: 30.12.2022), s. 7-8.

¹³⁴⁰ 2015 yılında bölgedeki devletlerin Arktikteki açık denizlerde balıkçılığa ilişkin Oslo'da kabul ettikleri bildirgenin devamı niteliğindeki anlaşmanın metni için bkz. European Commission, **Annex to the Proposal for a Council Decision on the conclusion, on behalf of the European Union, of the Agreement to prevent unregulated high seas Fisheries in the Central Arctic Ocean**, Brussels, 12.6.2018 [COM(2018) 453 final, ANNEX].

2018 yapılan bu anlaşmayı Kuzey Buz Denizi kıyıdaş devletlerinden Kanada, Danimarka, Norveç, Rusya ve ABD'nin yanı sıra kıyıdaş olmayan Çin, Avrupa Birliği, İzlanda, Japonya ve Güney Kore imzalamıştır.

¹³⁴¹ United Nations, **Treaty Series**, vol. 2, s. 7 vd.

46 tarafı olan bu andlaşmaya Türkiye taraf değildir ancak taraf olması için çalışmalar başlatılmış ve kanun teklifi oluşturulmuştur. Bkz. <https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem27/yil01/ss359.pdf>;

Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki deniz alanlarının çoğunda egemen haklar konusunda bölge devletlerinin kısmi uzlaşması bulunsa da henüz netleştirilmemiş çıkar çatışmaları da bulunmaktadır.¹³⁴² Bu çatışmalar iklim değişikliğinin denkleme girdiği ve bölgenin kendine özgü yapısının deniz canlı kaynaklarının korunması açısından doğurduğu sorunlarla birleştiğinde parçalı bir hukuki düzlem ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle hukuki düzlemi ele alırken mekânsal ve türsel olarak ikili bir ayırım yoluyla inceleme yapmak yararlı olacaktır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki bölgedeki deniz canlı kaynaklarının korunması konusunda yapılan son anlaşma olan Merkez Arktik Okyanusunda Düzensiz Açık Deniz Balıkçılığını Önleme Anlaşması kaleme alınırken Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılık Komisyonu'nu ve Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılık Örgütü'nü oluşturan hukuki çerçevenin yanı sıra bölgedeki devletlerin ve özellikle Norveç'in Spitsbergen Takımadalarındaki Egemenliğini Tanıyan Andlaşma kapsamında Norveç'in mevcut durumunu da olumsuz etkilememek üzerine bir denge gözetilmeye çalışılmıştır. Merkez Arktik Okyanusunda Düzensiz Açık Deniz Balıkçılığını Önleme Anlaşması'nın 1. maddesinin (a) bendinde belirtilen mekânsal kapsam tanımlanırken Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılık Komisyonu'nun yetki alanıyla bir kesişim oluşmuş,¹³⁴³ “ulusal yargı yetkisi altındaki alanlar” kavramı yerine “balıkçılık yetkisinin kullanıldığı alanlar” kavramı kullanılarak Svalbard takımadalarının tartışmalı statüsüne yönelik açık bir ifade kullanılmaktan kaçınılmıştır.¹³⁴⁴ Bu hususlar

ayrıca bkz. https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=0800000280203789&clang=_en (Erişim Tarihleri: 23.02.2023).

Öğretide Norveç tarafından takımadalara verilen isme göre Svalbard Andlaşması olarak da kullanılan Norveç'in Spitsbergen Takımadalarındaki Egemenliğini Tanıyan Andlaşma hakkında bilgi için bkz. Hasan Köni, “Svalbard Antlaşması ve Arktik Bölgeler”, **Prof. Dr. Hüseyin Pazarcı'ya Armağan**, Erdem Denk (ed.), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası Siyasi ve Ekonomik İlişkiler Araştırma Merkezi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın No: 614, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2015, s. 307-318; Ceren Uysal Oğuz/Güneş Ersoy, “Svalbard Takımadası ve Çevresindeki Deniz Alanlarına Yönelik Uluslararası Hukuk Düzenlemelerinin İrdelenmesi”, **Akdeniz İİBF Dergisi**, 2019 Özel Sayısı, s. 64-91.

¹³⁴² Bu konuda bkz. “Kuzey Kutup Bölgesi” başlığı, s. 362-378.

¹³⁴³ Yaşanan bu kesişim konusunda Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılık Komisyonu bir açıklama yaparak Merkez Arktik Okyanusunda Düzensiz Açık Deniz Balıkçılığını Önleme Anlaşması'nın 14. maddesinin 4. paragrafında yer alan Anlaşmanın balıkçılık yönetimi ile ilgili mevcut herhangi bir uluslararası mekanizmanın rolü ve yetkisini zayıflatmayacağı ve de bunlarla çelişmeyeceğine yönelik hükmüne işaret etmiştir. Bkz. https://www.neafc.org/system/files/NEAFC-statement_Central-Arctic-Ocean-Agreement.pdf

¹³⁴⁴ Norveç tarafından belirlenen Svalbard takımadalarının karasularının ötesini kapsayan Svalbard Balıkçılık Koruma Bölgesi [*Svalbard Fisheries Protection Zone – SFPZ (ing.)*] konusu tartışmalıdır. Nitekim Norveç'in Spitsbergen Takımadalarındaki Egemenliğini Tanıyan Andlaşma'nın 2. maddesinde Norveç'in takımadalarda ve bunlara bağlı karasularında tedbirler alabileceği; Andlaşma

Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Komisyonu'nun ekosistem koruma anlayışını temel alan mekânsal yaklaşımda bütünsel kalabilme kabiliyetine oranla Kuzey Kutup Bölgesi'nde bu yönde bir bütünselliğin sağlanmasını zorlaştırmaktadır. Tüm bu belgelerle kurulmaya çalışılan yapı açısından temel olarak devletlerin deniz alanlarına ilişkin iddiaları önem kazansa da bölge devletlerinin Merkez Arktik Okyanusunda Düzensiz Açık Deniz Balıkçılığını Önleme Anlaşması'nın 1. maddesinin (a) bendinde kutup noktası çevresinde açık deniz rejimine tabi olacak alanın bulunduğunu kabul ettiği ve üstelik Anlaşmanın girişinde belirtilen bölgede balıkçılıkla ilgili BMDHS'nin ve Balık Stokları Anlaşması'nın açık denizlere ilişkin hükümlerinin uygulanacağını hatırlatıldığı üstünde durmak gerekir.

Yine Merkez Arktik Okyanusunda Düzensiz Açık Deniz Balıkçılığını Önleme Anlaşması'nın türsel kapsamı BMDHS'nin 77. maddesinin 4. paragrafında sayılan deniz yatağına veya deniz yatağının altına bağlı yaşam süren hareketsiz türler hariç tüm balıkları [*fish (ing.)*], yumuşakçaları [*molluscs (ing.)*] ve kabukluları [*crustaceans (ing.)*] kapsamaktadır.¹³⁴⁵ Böylece bölge devletlerinin 200 deniz mili ötesindeki kıta sahanlığına ilişkin iddiaları da Anlaşmadan etkilenmeyecektir.¹³⁴⁶ Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılık Sözleşmesi de Merkez Arktik Okyanusunda Düzensiz Açık Deniz Balıkçılığını Önleme Anlaşması'na benzer şekilde balıkçılık kaynakları olarak tüm balıkların, yumuşakçaların ve kabukluların yanı sıra hareketsiz

tarafı devletlere bağlı gemilerin ve vatandaşların Svalbard karasularında balıkçılık ve avlanma hakkından eşit şekilde yararlanacağı öngörülmüştür (Norveç'in Spitsbergen Takımadalarındaki Egemenliğini Tanıyan Andlaşma, m. 2/1 ve 2/2). Norveç 2. maddede yer alan karasuları teriminin Svalbard Balıkçılık Koruma Bölgesi'ni kapsamadığını ve bu nedenle Svalbard Balıkçılık Koruma Bölgesi'nde balıkçılığa ve avlanmaya eşit erişim hakkının bu bölgede kullanılamayacağını ileri sürerken; karşı görüş Norveç'in Spitsbergen Takımadalarındaki Egemenliğini Tanıyan Andlaşma'nın amacı göz önüne alındığında bu bölgede de balıkçılığa ve avlanmaya eşit erişim hakkının bulunması gerektiğini ifade etmektedir. Bkz. Valentin Schatz/Alexander Proelss/Nengye Liu, "The 2018 Agreement to Prevent Unregulated High Seas Fisheries in the Central Arctic Ocean: A Primer", **EJILTALK**, 26.10.2018, <https://www.ejiltalk.org/the-2018-agreement-to-prevent-unregulated-high-seas-fisheries-in-the-central-arctic-ocean-a-primer/> (Erişim Tarihi: 30.12.2022).

Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılık Komisyonu'nun alanı içerisine giren Svalbard takımadaları çevresinde kar yengeçlerine ilişkin ticari faaliyetlerle ilgili verilen hakem kararında Svalbard takımadalarının karasularında ve kıta sahanlığındaki balıkçılık faaliyetlerinde Norveç'in kendi gemilerine izin verirken diğer gemilere yasak uygulamasının uyumsuzluğa konu devletler arasındaki ikili yatırım sözleşmesinin yanı sıra Norveç'in Spitsbergen Takımadalarındaki Egemenliğini Tanıyan Andlaşma'yı, BMDHS'yi ve Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılık Sözleşmesi'ni de ihlal ettiği belirlenmiştir. Bu kapsamda Norveç'in yasaklama tedbirinin ayrımcı bir uygulama örnek teşkil ettiği ifade edilmiştir. Bkz. International Center for Settlement of Investment Disputes, **ICSID CASE NO. ARB/20/PETERIS PILDEGOVICS and SIA NORTH STAR V. THE KINGDOM OF NORWAY**, 18 March 2020, p. 286-288. Karar için bkz. http://icsidfiles.worldbank.org/icsid/ICSIDBLOBS/OnlineAwards/C8394/DS15252_En.pdf (Erişim Tarihi: 10.01.2023). Çalışmada bu dava Pildegovics ve Sia NorthStar Davası olarak kısaltılacaktır.

¹³⁴⁵ Merkez Arktik Okyanusunda Düzensiz Açık Deniz Balıkçılığını Önleme Anlaşması, m. 1(b).

¹³⁴⁶ Schatz/Proelss/Liu, "The 2018 Agreement..."

türler de sayılmış; ancak diğer uluslararası anlaşmalarda yer alan türler, anadrom stoklar ve BMDHS'nin Ek I listesinde sayılan yoğun şekilde göç eden türler dışında bırakılmıştır.¹³⁴⁷ Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılık Sözleşmesi ise tüm balıkları, yumuşakçaları ve kabukluları balıkçılık kaynağı olarak belirlerken BMDHS'nin 77. maddesi kapsamında üzerinde kıyı devletleri tarafından egemen hak iddia edilebilecek hareketsiz türler ve diğer uluslararası anlaşmalarda düzenlenen türleri, anadrom stokları, katadrom stokları ve BMDHS'nin Ek I listesinde sayılan yoğun şekilde göç eden türleri kapsamı dışında bırakmıştır.¹³⁴⁸

Mekânsal ve türsel ayırım dışında Merkez Arktik Okyanusunda Düzensiz Açık Deniz Balıkçılığını Önleme Anlaşması'nın dikkat çeken bir diğer yönü balıkçılık faaliyetlerini ticari balıkçılık ve keşif balıkçılığı olarak ikiye ayırmış olmasıdır.¹³⁴⁹ Anlaşma ticari balıkçılık faaliyetlerine başlama konusunda bilimsel araştırma süreci tamamlanmadan önce yalnızca keşif balıkçılığı yapılacağını düzenlemektedir.¹³⁵⁰ Bu yönde bir ayırım Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılık Sözleşmesi ve Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılık Sözleşmesi'nde bulunmamaktaydı. Bu ayırım iklim değişikliğinin Kuzey Kutup Bölgesi'nde mevcut ve beklenen etkilerin bir sonucu olarak deniz canlı kaynaklarının korunmasında önleme ilkesinin ve özellikle de ihtiyat ilkesinin gereğinin yerine getirilmeye çalışılması yorumlanabilir. Nitekim şu anda Kuzey Buz Denizi'nin merkezinde balıkçılık faaliyeti olmamasına rağmen, Kuzey Atlantik ve Kuzey Pasifik'in açık deniz bölgelerinde ve bölge kıyı devletlerinin münhasır ekonomik bölgelerinde ticari balıkçılık faaliyetleri gerçekleşmektedir.¹³⁵¹

¹³⁴⁷ Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılık Sözleşmesi, m. 1(b)

¹³⁴⁸ Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılık Sözleşmesi, m. 1(f).

Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılık Örgütü'nün internet sitesinde bu konuda Kuzey-Batı Atlantik, Balıkçılık Sözleşmesi tarafından kapsam dışında bırakılan türlere örnek olarak somon, ton balığı/kılıçbalığı, balina ve hareketsiz türler (örneğin kabuklu deniz ürünleri) sayılmıştır. Bkz. <https://www.nafo.int/About-us/Overview-of-NAFO> (Erişim Tarihi: 25.12.2022).

Ancak burada sayılan tür örneklerinden biri olan balinalara ilişkin Balinaların Düzenlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme, Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılık Örgütü kapsamında olmasa bile türe özgü niteliğiyle Kuzey Kutup Bölgesi açısından geçerli kabul edilecektir.

¹³⁴⁹ Merkez Arktik Okyanusunda Düzensiz Açık Deniz Balıkçılığını Önleme Anlaşması, m. 1(d) ve 1(e).

Düzenleme içerikleri incelendiğinde keşif balıkçılığının, ticari balıkçılığın sürdürülebilirliğini bilimsel olarak değerlendirebilmek amacıyla yapılacağı dolayısıyla deniz canlı kaynaklarını "koruma" amacının "kullanma" amacı doğrultusunda dengelenmesi için kullanılacak bir yöntem olduğu görülmektedir.

¹³⁵⁰ Merkez Arktik Okyanusunda Düzensiz Açık Deniz Balıkçılığını Önleme Anlaşması, m. 3, 4 ve 5.

¹³⁵¹ Bu yönden Merkez Arktik Okyanusunda Düzensiz Açık Deniz Balıkçılığını Önleme Anlaşması'nın bir alanı balıkçılık başlamadan önce ticari balıkçılıktan korumak için oluşturularak devletlerin ekonomik ve siyasi olarak pek yanlısı olmadığı ihtiyati yaklaşımı benimseyen ilk çok taraflı bağlayıcı belge olduğu ve büyük bir başarı olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Cayla

Kuzey Kutup Bölgesi'nde iklim değişikliği nedeniyle eriyen buz kütleleri deniz canlı kaynaklarının kullanımı konusunda devletler arasında yeni çıkar dengelerinin oluşmasına neden olmaktadır. HİDP'in iklim değişikliğinin denizler ve buz küre üzerine etkilerine ilişkin raporunda bölgede balıkçılık konusunda çeşitli artışların yanı sıra azalmaların da olabileceği görülmektedir.¹³⁵² Kuzey Kutup Bölgesi'nde değişen iklimle birlikte besin ağlarında değişiklik oluşacağı için bölgesel balıkçılığın da belirgin olmayan şekillerde değişmesi beklenmektedir.¹³⁵³ Ancak bu konuda deniz canlılarının korunması bakımından etkili olacak değişim özellikle balık sayılarında artış yönünde olan kısımdır ve iklim değişikliği, büyük olasılıkla, deniz buzundaki azalma yoluyla Kuzey Kutup Bölgesi'nde yeni alanların ve özellikle Kuzey Buz Denizi'nin merkezinin ticari balıkçılığa açılması yoluyla, ticari balıkçılık faaliyetlerinde bir artışa yol açacaktır.

(3). Kuzey Kutup Bölgesinde Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması

Kuzey Kutup Bölgesi'nde deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması bölge deniz ekosisteminde bulunan canlı tüm varlıkların farklılaşmasının ve dolayısıyla türlerin kendi içindeki ve arasındaki çeşitlilik ve ekosistem çeşitliliğinin korunmasını ifade etmektedir.¹³⁵⁴ Kuzey Kutup Bölgesi'nin Güney Kutup Bölgesi'nden farklı şekilde deniz ağırlıklı olması ve karaların dağılımı bölgenin deniz biyolojik çeşitliliğinin de Güney Kutup Bölgesi'ne göre daha zengin olmasını sağlamaktadır. Ancak yine de hassas olan bölge ekosistemi açısından gerek iklim değişikliği gerekse Güney Kutup Bölgesi'ne göre nüfusun, tarım ve sanayi faaliyetlerinin daha fazla olması nedenleriyle bölgedeki çeşitliliği kolayca olumsuz etkileyecek pek çok etken bulunmaktadır. Bölgede deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması konusunda doğrudan

Calderwood/Frances Ann Ulmer, "The Central Arctic Ocean fisheries moratorium: A rare example of the precautionary principle in fisheries management", **Polar Record**, Volume 59, 2023, e1.

¹³⁵² İlgili tablo için bkz. IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 14.

¹³⁵³ Bununla birlikte, Arktik ekosistemleri karmaşıktır ve değişen iklimsel, ekolojik ve oşinografik koşullar bağlamında iyi anlaşılmamıştır. Bu nedenle bazı türlerde üretkenlik artabilirken, diğer bağımlı ve ilişkili türlerde düşüşler meydana gelebilir. Stokların göçü, stoklar ve bunların yönetimi arasındaki ekolojik ilişkileri karmaşıklatacaktır bir faktördür. Son araştırmalar, deniz suyu sıcaklıkları arttıkça ticari açıdan önemli balık türlerinin nüfusunda kuzeye doğru kayma olasılığı olduğunu göstermiştir, ancak bu alandaki araştırmaların başlangıç aşamasında olduğu düşünülmektedir. Bkz. Tavis Potts, "The Management of Living Marine Resources in the Polar Regions", **Polar Law Textbook**, Natalia Loukacheva (ed.), Copenhagen: Rosendahl Schultz Grafisk a/s, 2010, s. 73.

¹³⁵⁴ Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılık Sözleşmesi, m. 1(d); Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılık Sözleşmesi, m. 1(l).

bir andlaşma bulunmasa da bölgeye özgü deniz çevresinin kirliliğe karşı korunması ve deniz canlılarının korunması temelli andlaşmaların değişen ve gelişen deniz ekosisteminin korunması temelli anlayışlarının ve tedbirlerinin göz önüne alınabileceği söylenebilir. Nitekim Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi'nde 1998 yılında kabul edilen Deniz Alanının Ekosistemlerinin ve Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması ve Muhafazası başlıklı Ek V'i ile Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'ne atıflar yapılarak Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi'nin uygulanmasında tarafların gerekli tedbirleri alacağı ve OSPAR Komisyonu'nun görevi dahilindeki faaliyetlerin ekosistemlere ve biyolojik çeşitliliğe etkileri hakkında bilgi toplama ve ulusal stratejileri gözden geçirme görevi verilmiştir.¹³⁵⁵ Ayrıca Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılık Sözleşmesi'nin tanımları içeren 1. maddenin (d) bendinde deniz biyolojik çeşitliliğinin tanımına, 4. maddenin 2. paragrafının (d) bendinde Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılık Komisyonu'nun balıkçılık konusunda tavsiyelerinde deniz biyolojik çeşitliliğini koruma konusunda özen gösterme yükümüne dikkat edilmesine yer verilirken; Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılık Sözleşmesi'nin giriş bölümünde balıkçılık yönetim faaliyetlerinde deniz biyolojik çeşitliliğinin korunmasına, tanımları içeren 1. maddenin (l) bendinde deniz biyolojik çeşitliliğinin tanımına, genel ilkeleri içeren 3. maddenin (e) bendinde Sözleşme uygulanırken deniz biyolojik çeşitliliğini koruma konusunda özen gösterme yükümüne dikkat edilmesine yer verilmiştir. Bunların yanı sıra Arktik Konseyi'nin konuyla ilgili belgelerinin de dikkate alınabileceği söylenebilir. Bu konuda 2005 yılında yapılan Kutup Çevresi Biyolojik Çeşitlilik İzleme Programı (*Circumpolar Biodiversity Monitoring Program – CBMP*)¹³⁵⁶ ve 2013 yılında yapılan Arktik Biyolojik Çeşitlilik Değerlendirmesi (*Arctic Biodiversity Assessment – ABA*)¹³⁵⁷ gibi örnekler verilebilir.

Bölgeye özgü çalışmaların ve düzenlemelerin dışında BMDHS ve Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi tarafından sağlanan küresel hukuki çerçevenin bölge için

¹³⁵⁵ Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi, m. 1, 2/a, 3/b(i) ve 3/b(iii).

¹³⁵⁶ Kuzey Kutup Bölgesi'nde sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin çabalar kapsamında elde edilecek bulguların yerli halkın ihtiyaçlarına hitap edecek ve Kuzey Kutup Bölgesi'nin canlı kaynaklarının yönetimi konusunda politika yapıcılara yardımcı olacak bir biçimde sunulması için başlatılmıştır. Program hakkında bilgi için bkz. <https://www.arctic-council.org/projects/circumpolar-biodiversity-monitoring-program-cbmp/>; program içeriğini içeren çerçeve belge için bkz. <http://library.arcticportal.org/309/1/CircumpolarBiodiversityFramework.pdf> (Erişim Tarihleri: 03.09.2022).

¹³⁵⁷ Bu belgeyle Kuzey Kutbu'ndaki biyolojik çeşitliliğin durumu ve eğilimleri sentezlenerek değerlendirilmiştir. İlgili belge için bkz. <https://oarchive.arctic-council.org/handle/11374/223> (Erişim Tarihi: 04.09.2022)

geçerli olduğu söylenebilir. Bu iki uluslararası andlaşmanın yürürlüğe girmesi sonrasında deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması kapsamında bölgeye özgü çalışmalar ilgili andlaşmaları temel alarak ilerleme sağlamıştır. Ek olarak Kuzey Kutup Bölgesi'nde de deniz alanlarının ulusal yetki alanları dışında olduğu düşünüldüğünde üzerinde çalışmaların sürdüğü Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Sözleşmesi taslakları da konuyla bağlantılıdır.

Deniz ekosisteminin ve kaynaklarının sürdürülebilirliğini sağlama konusunda Kuzey Kutup Bölgesi'nde faaliyet gösteren bölgesel balıkçılık kuruluşlarının türler ve mekânsal yönetim konusundaki faaliyetleri de biyolojik çeşitliliğin korunması konusunda da tedbirler almasına olanak sağlayabilir. Buna destek olarak 2022 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı'nın 4. maddesinde bölgesel organlara zarar vermeyecek şekilde uygulama öngörülmesi¹³⁵⁸ gösterilebilir. Yine de sürdürülen çalışmalar dahilinde Güney Kutup Bölgesi'nde olduğu gibi Kuzey Kutup Bölgesi'nde de nasıl bir hukuki rejim uygulanacağı bir soru işareti olmayı sürdürmektedir. Bu konuda özellikle küresel düzeyde sera gazı salımlarıyla mücadele temeline oturan bir sorunun Kuzey Kutup Bölgesi'nin iklim değişikliğine karşı hassas biyolojik çeşitliliği üzerinde olumsuz etkileri bulunan deniz asitlenmesiyle ilgili iklim değişikliği rejimi, uluslararası deniz hukuku ve biyolojik çeşitlilik rejimi arasında eşgüdüm kurulması gereği¹³⁵⁹ ve düşünülerek Kuzey Kutup Bölgesi özelinde nasıl bir bölgesel eşgüdüm uygulanarak çözüleceği hususu zorlu bir problemi oluşturmaktadır.¹³⁶⁰ Kuzey Kutup Bölgesi'nde iklim değişikliğinin deniz ekosistemleri ve organizmaları üzerindeki kesin etkilerine¹³⁶¹ ilişkin bilimsel bilgiler üzerine yapılan yeni araştırmalar yoluyla ortaya koyulacak yeni keşiflerin bu konudaki hukuki düzenlemelerin yönünü de biraz olsun belirlenebilir hale getireceği söylenebilir Nitekim biyolojik çeşitlilik açısından yapılacak incelemeler bölgede yaşayan canlı türü arttıkça zorlaşmakta ve karmaşıklaşmaktadır. Kuzey Kutup

¹³⁵⁸ 2022 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı, m. 4/3: “*Bu Andlaşma, ilgili yasal araçlara ve çerçevelere ve ilgili küresel, bölgesel, alt bölgesel ve sektörel organlara [yetkinliklerine saygı gösterecek ve] zarar vermeyecek şekilde yorumlanacak ve uygulanacaktır.*”

¹³⁵⁹ Bkz. “*Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması*” başlığı, s. 278.

¹³⁶⁰ Bkz. Tanaka, *The International Law of the Sea*, s. 397.

¹³⁶¹ Örneğin yalnızca Kuzey Kutup Bölgesi'nde yaşayan kutup ayısı, Grönland balinası, Atlantik morinası, kuzey deniz ayısı, deniz gergedanı ve ren geyiği vs. gibi türlerin buzla kaplı bölgelerden oluşan doğal yaşam alanları azaldığı için bölgedeki ekosistem ve biyolojik çeşitlilik tehdit altına girmektedir. Bu nedenle ilgili türler açısından ek koruma tedbirleri ve erimenin sonuçlarına uyum sağlayacak esnek tedbirleri gerekecektir.

Bölgesi bu açıdan Güney Kutup Bölgesi'ne göre daha zorlu araştırma koşullarına sahiptir.

B. Deniz Çevresindeki Değişimler Sonucunda Esas Çizgilerin (Hatların) ve Deniz Alanlarının Belirlenmesiyle Sınırlandırılması

İklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimler düşünüldüğünde uluslararası deniz hukukunda iklim değişikliği rejiminden doğan yükümlülüklerin ikinci uzantısı deniz çevresindeki değişimler sonucunda değişen esas çizgilerin ve deniz yetki alanlarının belirlenmesi üzerinedir. Uluslararası deniz hukukunda farklı deniz alanları için farklı kurallar olması nedeniyle denizde meydana gelen bir olayın tam olarak nerede gerçekleştiği, bir olaya hangi kuralların uygulanacağını belirlemek konusunda son derece önemlidir.¹³⁶² Bu nedenle kıyıdan açık denize doğru uzanan ve deniz çevresini oluşturan deniz alanlarının, nereden başlayıp (iç sınır), nereye kadar devam ettiklerinin (dış sınır) bilinmesi gerekir. Deniz alanlarının hesaplanabilmesi için öncelikle deniz alanının başlayabilmesi; bunun için de kara ülkesinin sona ermesi gerekmektedir. Bir alan aynı anda hem kara ülkesine hem de deniz alanına ait olamaz. Dolayısıyla bir olayın gerçekleştiği konumun hangi deniz alanına dahil olduğunu belirleyen nerede sorusunun cevabının bulunması için, öncelikle devletin kara ülkesinin sınırlarının nerede sona erdiğinin tespit edilmesi; yani deniz alanlarının iç sınırının bilinmesi, bu konudaki belirsizliğin ortadan kaldırılması, gerekmektedir. Uluslararası deniz hukukunda bu konudaki belirsizliği ortadan kaldırma ihtiyacına binaen kara ile denizi ayıran çizgiyi ifade eden “esas çizgi” kavramı ortaya koyulmuştur. “Esas çizgi” olarak adlandırılan bu iç sınır aynı zamanda deniz alanlarının dış sınırlarını belirleme konusunda da bir etken olarak kullanılmaktadır. Denizler üzerindeki egemenlik iddialarını somutlaştıran deniz alanı belirleme faaliyetlerine yönelik kuramlar, denizlerin fiziksel yapısı da düşünüldüğünde, tarih boyunca kesinlik belirtmenin imkansızlığı üzerinden şekillenmiş olsa da¹³⁶³ günümüzde bilim ve teknolojinin ilerlemesiyle deniz

¹³⁶² Bederman, “The Sea”, s. 373; Coalter G. Lathrop, “Baselines”, **The Oxford Handbook of the Law of the Sea**, Donald R. Rothwell/Alex G. Oude Elferink/Karen N. Scott/Tim Stephens (eds.), Oxford: Oxford University Press, 2015, s. 70.

¹³⁶³ Bkz. Caron, “When Law Makes Climate Change Worse...”, s. 630.

Selden’in deniz alanlarının sahiplenilmesi konusundaki görüşleri bu konuda aksi yönde kuramların oluşmasına kaynak gösterilebilir. Bkz. “Uluslararası Deniz Hukukunun Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Çevre ve İklim Değişikliği” başlığı, s. 198, dn. 871.

alanlarının sınırlandırılmasında hesaplama yapmak daha kolaylaşmıştır. Buna rağmen devletlerin hak iddiaları nedeniyle üzerinde uzlaşmaya varamadığı durumlar mevcut olup, sorunlar tamamen çözülmemiştir.¹³⁶⁴ Nitekim kıyı devletlerinin deniz yetki alanlarındaki iddialarını başlatan çizgi olan esas çizgiler ve dolayısıyla deniz alanları üzerindeki uyuşmazlıklar kıyı devletlerinin kapalı deniz [*mare clausum (lat.)*] eğilimleri ile denizci devletlerin serbest deniz [*mare liberum (lat.)*] eğilimleri arasındaki gerilim esas çizgiler merceğinden kolayca gözlemlenebilir.¹³⁶⁵ Esas çizgileri coğrafi açıdan olduğu kadar hukuki açıdan da önemli bir araç haline getiren bu durum esas çizgiler ve deniz alanlarına ilişkin uluslararası hukuk düzenlemelerinin sonuçlarının belirlenmesinde coğrafi koşulların ve iklimin ne kadar temel bir rolü olduğunu da göstermektedir. Deniz çevresinde yaşanan coğrafi veya iklime bağlı değişimler devletlerin yetkilerinin, haklarının ve yükümlülüklerinin sınırlarını doğrudan belirlemektedir.

İklim değişikliği denkleme girmeden önce de esas çizgiler ve deniz yetki alanlarının belirlenmesi uluslararası deniz hukukunda tartışmalı konular olarak ön plana çıkmıştır. Ancak iklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkileri sebebiyle bu tartışmaların farklı bir boyut kazanmaya başladığı görülmektedir. Deniz alanlarının belirlenmesinde süregelen sorunlara ek olarak iklim değişikliği sonucunda deniz çevresinde meydana gelen değişimlerden özellikle deniz yüzeyinin ortalama yüksekliğini oluşturan deniz seviyesinin yükselmesi sonucunda kıyılarda kara ile denizin birleştiği çizgileri ifade eden esas çizgilerin fiili olarak değişmesinin yaratabileceği sorunlar bulunmaktadır.¹³⁶⁶ Hatta deniz çevresindeki değişim yoluyla coğrafi olarak kıyının bulunduğu karanın değişimi ya da yok olması ihtimalleri bulunmaktadır. Bu durum deniz çevresinde meydana gelen değişimin esas çizgilere bağlı olarak şekillenen deniz yetki alanlarının belirlenmesi konusundaki hesaplamalara etki edecek bir hal aldığını göstermektedir. Böylece uluslararası deniz hukukundaki “kullanma” ve “koruma” kutuplarının¹³⁶⁷ bir arada kullanılacağı alanların belirsizleşmesi ile bu alanlar üzerindeki anlaşmazlıkların çözümsüz kalması

¹³⁶⁴ Günümüzde de uluslararası deniz hukukundaki çoğu uyuşmazlık deniz alanlarının sınırlandırılması konusunu içermektedir.

¹³⁶⁵ Lathrop, “Baselines”, s. 72.

¹³⁶⁶ Belirtmek gerekir ki iklim değişikliğinin esas çizgilere ilişkin sorunlar dışında deniz yetki alanlarının hesaplanmasını doğrudan etkilediği ve bunları tartışmaya açtığı söylenemez. Ancak öncelikli olarak esas çizgi hesaplamaları kaynaklı ve dolaylı olarak deniz yetki alanları ile ilgili alanlardaki yetkilerin belirlenmesinde sorunlar ortaya çıkacaktır.

¹³⁶⁷ Bkz. “Uluslararası Deniz Hukukunun Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Çevre ve İklim Değişikliği” başlığı, s. 197.

ihtimalleriyle karşı karşıya kalınması sonucu doğmaktadır. Farklı ihtimalleri ortaya çıkaran kaygılar, iklim değişikliğinin denizlere olan etkisi üzerine olan çalışmaların öncelikle UHD tarafından “deniz seviyesinin yükselmesi” konusu kapsamında ele alınması sonucunu doğurmuştur.¹³⁶⁸ Bu kapsamda kurulan çalışma komitesinin deniz çevresindeki ve kıyılardaki değişim üzerine tartışmalarda sorduğu kilit soru devletler arasında müzakere edilmiş deniz sınırlarının oluşmasını sağlayan nesnel ölçütleri etkileyecek büyüklükteki bir deniz seviyesi yükselmesinin ne zaman ortaya çıkarak kamusal hale geldiği üzerinedir.¹³⁶⁹ Bu konuda BMDHS’nin ortaya çıktığı Üçüncü Deniz Hukuku Konferansı sırasında deniz seviyesindeki yükselmenin olası sorunlarının yaygın olarak kabul edilmediği ve dolayısıyla kıyı şeridinde kara yönlü önemli bir gerileme olacağının öngörülmediği belirtilse de¹³⁷⁰ devletlerin kıyı şeridindeki coğrafi değişimleri öngörerek BMDHS’ye taraf olduğu ifade edilmektedir.¹³⁷¹

Konunun önemi UHD’dan sonra UHK de iklim değişikliğinin denizlere olan etkisi üzerine olan çalışmalarını “deniz seviyesinin yükselmesi” konusu kapsamında ele almasında etkili olmuştur.¹³⁷² UHK’nin deniz seviyesinin yükselmesi konusunda

¹³⁶⁸ UHD tarafından deniz seviyesinin yükselmesi üzerine kurulan komite Uluslararası Hukuk ve Deniz Seviyesinin Yükselmesi [*International Law and Sea Level Rise (ing.)*] başlığı altında 2012 yılında çalışmalara başlamış ve günümüzde de çalışmalarını sürdürmektedir. UHD deniz seviyesinin yükselmesini 2012 yılında Sofya’da, 2014 yılında Vaşington’da ve 2016 yılında Johannesburg’da yapılan toplantılarda ele almış; bu konudaki son metni 2018 yılında Sydney (Sidney)’de yapılan toplantıda belirlemiştir. [International Law Association, Committee on International Law and Sea Level Rise, **International Law and Sea Level Rise**, Conference Report, Sydney Conference, 2018 (Çalışmada ilgili metin ILA, **International Law and Sea Level Rise**, 2018 olarak kısaltılacaktır.)] İlgili rapor metnine <https://www.ila-hq.org/index.php/committees> içerisinde yer alan “International Law and Sea Level Rise” başlığının belgeler bölümünden ulaşılabilir.

¹³⁶⁹ Bu soru 2016 yılında Johannesburg’da yapılan toplantının raporunda yer bulmuştur. Bkz. International Law Association, Committee on International Law and Sea Level Rise, **International Law and Sea Level Rise**, Conference Report, Johannesburg Conference, 2016, s. 17.

Çalışmada Johannesburg’da yapılan toplantı raporu ile ilgili metin ILA, **International Law and Sea Level Rise**, 2016 olarak kısaltılacaktır.

¹³⁷⁰ Moritaka Hayashi, “Sea Level Rise and the Law of the Sea: Future Options”, **The World Ocean in Globalisation: Climate Change, Sustainable Fisheries, Biodiversity, Shipping, Regional Issues**, Davor Vidas/Peter Johan Schei (eds.), Leiden/Boston: Martinus Nijhoff, 2011, s. 194.

¹³⁷¹ Julia Listzwan, “Stability of Maritime Boundary Agreements”, **The Yale Journal of International Law**, Volume 37, Issue 1, 2012, s. 161-162.

¹³⁷² Esas çizgilerin ve deniz yetki alanlarının belirlenmesi konusu açısından UHK tarafından 2018 yılında iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimlerden deniz seviyesinin yükselmesinin sonuçları uluslararası deniz hukuku [*law of the sea (ing.)*], devlet olma [*statehood (ing.)*] ve kişilerin korunması [*protection of persons (ing.)*] olarak üç başlık halinde gündeme alınmıştır. Mevcut çalışmanın konusunu ilgilendiren uluslararası deniz hukuku kısmında ilgili sorunlar (a) esas çizgilerin ve esas çizgilere göre hesaplanan deniz alanlarının dış sınırlarının hesaplanması, (b) deniz alanlarının sınırlandırılması, (c) adaların esas çizgilerinin belirlenmesinde ve deniz alanlarının sınırlandırılmasında rolü, (d) kıyı devletlerinin egemenlik haklarının kullanımı ve yargı yetkilerinin belirlenmesi, (e) kayalıklar da dahil olmak üzere adaların statüsünün ve adalar saçağına sahip kıyı devletinin denizlerdeki haklarının belirlenmesi, (f) yapay adalar, ıslah veya ada tahkimatı eylemlerinin

çalışmalara başlaması ele aldığı uluslararası hukukun diğer tüm konularında olduğu gibi şüphelerden yoksun olmamıştır. 2018 yılında konunun UHK gündemine alınmasına GKRY, Çekya, Yunanistan ve Slovakya itiraz etmiş; ABD ise itiraz etmemekle birlikte bazı çekinceleri bulunduğunu ifade etmiştir.¹³⁷³ Türkiye, konunun UHK gündemine dahil edilmesi memnuniyetle karşılamış; bu konudaki çalışmalarda en uygun seçeneğin en acil olan çevresel neden ve etkilere odaklanarak deniz seviyesinin yükselmesinin sonuçlarının mevcut çevre hukuku kurallarının değiştirilmesi ve yenilerinin kabul edilmesi yoluyla ele alınması gerektiğini belirtmiştir.¹³⁷⁴ GKRY'ye göre konunun devlet olma ve göç (kişilerin korunması) üzerindeki potansiyel etkilerine ilişkin çalışmalar olumlu olsa da, UHD'nin esas çizgiler üzerine yaptığı ve 2018 yılında tamamlanan on yıllık çalışma ile çakışmaya ve BMDHS'yi değiştirmeye yönelik herhangi bir girişimin olumsuz sonuçlara yol açacağına dikkat çekilmiştir.¹³⁷⁵ Çekya'ya göre konu ağırlıklı olarak bilimsel ve teknik karakterde olduğu için uluslararası deniz hukuku konularını ele alma yetkisini haiz ilgili teknik ve bilimsel organlar ile hükümetler arası forumlar tarafından ele alınmalıdır.¹³⁷⁶ Yunanistan'a göre UHK'nin konu seçimi deniz seviyesinin

hukukiliği olarak sayılmıştır. {United Nations, **Report of the International Law Commission Seventieth session (30 April–1 June and 2 July–10 August 2018) [A/73/10]**, 2018, s. 328}

Mevcut başlık altında da bu sınıflandırmadan yararlanmakla birlikte, bağlantılı konuların içerdiği sorunlar tamamen devre dışı bırakılmadan ancak ağırlıklı olarak uluslararası deniz hukuku kapsamında bir değerlendirmeye konu olacaktır. Buna ek olarak buzla kaplı alanların belirlenmesi konusu da bu başlık altında ele alınacaktır.

¹³⁷³ Bkz. **A/CN.4/740**, International Law Commission Seventy-second session Geneva, 27 April–5 June and 6 July–7 August 2020, Sea-level rise in relation to international law, First issues paper by Bogdan Aurescu and Nilüfer Oral, Co-Chairs of the Study Group on sea-level rise in relation to international law, p. 9.

ABD'ye göre deniz seviyesinin yükselmesi konusu doğası gereği UHK'nin yeni bir konu seçimine ilişkin kriterlerinden ikisini karşılamamaktadır: “ilerici geliştirme ve kodifikasyona izin vermek için Devlet uygulaması açısından yeterince ilerlemiş bir aşamada olma” ve “ilerici geliştirme ve kodifikasyon için somut ve uygulanabilir olma”. Ancak ABD bu eleştiriyi uluslararası deniz hukuku açısından değil devlet olma ve kişilerin korunması konuları açısından getirmiştir. ABD'nin görüşü için bkz. **A/C.6/73/SR.29**, p. 27.

2019 yılında da aynı dört devlet [Çekya (**A/C.6/74/SR.28**, p. 66), Yunanistan (**A/C.6/74/SR.28**, p. 56-57), GKRY, (**A/C.6/74/SR.30**, p. 102), Slovakya (**A/C.6/74/SR.28**, p. 41)]. Muhalefetini sürdürmüştür. Bkz. **A/CN.4/740**, p. 19.

¹³⁷⁴ Türkiye'nin görüşü için bkz. **A/C.6/73/SR.22**, p. 26.

Bayilloğlu'na göre Türkiye'nin konuya yaklaşımını ivedilik arz eden çevre sorunlarına hasretmesi, küresel ısınmanın ve dolayısıyla deniz seviyesi yükselmesinin önlenmesi konusuyula sınırlı bir tedbir ve kurallaşma talebini ortaya koymakta olduğundan Türkiye'nin deniz alanları ve sınırlandırma açısından normatif düzenleme arayışında olduğu sonucuna ulaşmak doğru olmayacaktır. Bkz. Uğur Bayilloğlu, “Deniz Seviyelerinin Yükselmesi ve Esas Hatlar Üzerindeki Etkileri: Yeni Bir Türk-Yunan Uyuşmazlığına Doğru Mu?”, **Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: XVII, Sayı: 1, 2022, s. 120.

¹³⁷⁵ **A/C.6/73/SR.23**, p. 48-51.

UHD'nin esas çizgiler üzerine çalışmaları konusunda bkz. “*Esas Çizgilerin ve Esas Çizgilere Göre Hesaplanan Deniz Alanlarının Dış Sınırlarının Hesaplanması*” başlığı, s. 325, dn. 1416.

¹³⁷⁶ **A/C.6/73/SR.21**, Sixth Committee Summary record of the 21st meeting Held at Headquarters, New York, on Tuesday, 23 October 2018, at 10 a.m. p. 15.

yükselmesi konusunda yeterli devlet uygulaması olmaması nedeniyle kodifikasyon çalışmasına uygun olmayıp; olması gereken hukuk [*de lege feranda (lat.)*] yaratma riskini taşımaktadır.¹³⁷⁷ Slovakya'ya göre ise deniz seviyesinin yükselmesi konusunun ele alınması bazı devletlerin ihtiyaçlarını yansıtsa da bu konudaki devlet uygulamaları henüz kodifikasyon yapılacak aşamada ilerleme göstermemiştir.¹³⁷⁸ Deniz seviyesinin yükselmesi konusunun UHK tarafından ele alınmasında deniz çevresinde gerçekleşen değişimlerin uluslararası deniz hukuku ve BMDHS kapsamındaki haklar ve yükümlülükler dengesi kapsamında gelişen devlet uygulamalarının dikkate alınması yoluyla incelendiği görülmektedir.¹³⁷⁹ Sonuç olarak UHK çalışma grubu ilgili konuyu “uluslararası hukukta istikrar, güvenlik, kesinlik ve öngörülebilirliği koruma amacından sapmadan”, “çevrenin korunması, kendi başına iklim değişikliği, nedensellik, sorumluluk ve yükümlülük konuları ile ilgilenmeden” ve “uluslararası hukukun uygulanmasında deniz seviyesinin yükselmesi ile ilgili detaylı kapsamı ortaya koyma yerine yalnızca deniz seviyesinin yükselmesi konusu kapsamında belirlediği üç konu başlığında yer alan önemli konuları özetleme niyetiyle” çalışacağını belirtmiştir.¹³⁸⁰ Bu üç belirlemeyi aynı zamanda UHK'nin çalışmaları için çizdiği temel sınırlama olarak görebiliriz. Bir başka sınırlama olarak ise uluslararası hukukun mevcut kurallarında ve BMDHS'de değişiklik önerilmeyeceği ifade edilmiş;¹³⁸¹ yine de deniz seviyesinin yükselmesi konusunun gelecekte analiz gerektiren başka sorunları ortaya çıkarabileceği belirtilerek çalışmalarla ilgili yeni gelişmelere açık kapı bırakılmaya çalışılmıştır.¹³⁸² Bu durum konunun neden uluslararası deniz hukuku kapsamında detaylı bir incelemeyi gerektirdiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

¹³⁷⁷ A/C.6/73/SR.21, p. 68.

¹³⁷⁸ A/C.6/73/SR.21, p. 28

¹³⁷⁹ Bu kapsamda uygulamaların görülebilmesi için devletlerden ve uluslararası örgütlerden uygulama örnekleri talep edilmiştir. United Nations, **Report of the International Law Commission Seventy-first session (29 April–7 June and 8 July–9 August 2019)** [A/74/10], 2019, p. 31-33.

¹³⁸⁰ A/CN.4/740, p. 27-45.

¹³⁸¹ Ek olarak BMDHS'nin UHK çalışmasının amaçları doğrultusunda kodifiye edilmiş hukukun başlıca kaynağı olmakla birlikte, çalışmayla, BMDHS'yi onaylamayan devletlerin durumuna halel gelmeyeceği belirtilmiştir. (A/CN.4/740, p. 46.)

¹³⁸² A/CN.4/740, p. 45.

1. Esas Çizgilerin ve Esas Çizgilere Göre Hesaplanan Deniz Alanlarının Dış Sınırlarının Hesaplanması

Esas çizgi kavramına yönelik ilk uygulamaların tarihçesi karalara yakın deniz alanlarında yetkinin nereye kadar uzatılabileceği hesabı üzerinden karasularına yönelik devletlerin iddiaları, yani tek taraflı işlemler, ile oluşsa da esas çizgilere yönelik uluslararası ilkelerin belirlenmesi ilk defa Lahey Kodifikasyon Konferansı'nda ortaya atılmıştır.¹³⁸³ Konferansta esas çizgilere yönelik ilkelerin kavramlaştırılmasında ortaya çıkan tartışmadaki soru işareti, esas çizgilerin (1) kara ile denizi ayıran çizginin kıyıyı takip ederek cezir (git) zamanındaki kıyı kıvrımlarına göre mi; (2) kıyı, adalar, adacıklar veya kayalıkların en dıştaki noktalarına göre mi; (3) ilk iki seçenektan farklı bir yöntem kullanılarak mı; çizilmesi gerektiği üzerine olmuştur.¹³⁸⁴ İlgili tartışma Konferansla çözüme bağlanamasa bile;¹³⁸⁵ yapılan çalışmalar daha sonraki yıllarda meydana gelecek gelişmeler için bir hareket noktası teşkil etmiştir.

Lahey Kodifikasyon Konferansı sonrasında esas çizgiler konusunda gelişmelere sahne olan bir yıl olarak 1951 yılı gösterilebilir. Nitekim 1951 yılında UAD tarafından Birleşik Krallık-Norveç Balıkçılık Alanları Davası Kararı'nda Lahey Kodifikasyon Konferansı ile esas çizgiler konusunda ortaya çıkan tartışmanın yeniden değerlendirildiği görülmektedir.¹³⁸⁶ Kararda UAD, Birleşik Krallık'ın

¹³⁸³ Bkz. Özman, **Deniz Hukuku I**, s. 214-215.

¹³⁸⁴ Aslında bu tartışma günümüzde uygulamada yer alan normal esas çizgi – düz esas çizgi ayrımının ve dolayısıyla denizin başlangıcında karanın tüm coğrafi çizgisinin takip edilip edilmeyeceği eksenindeki tartışmanın da temelini oluşturmuştur.

Lahey Kodifikasyon Konferansı'nda bu tartışma kapsamında devletlerden istenen bilgilerde 21 devletten sadece 5 tanesinin (Letonya, Norveç, Polonya, SSCB, İsveç) düz esas çizgi yanlısı bir tutum sergilediği belirtilmektedir. Bkz. Ayrıca bkz. League of Nations, "Second Report Submitted to the Council by the Preparatory Committee for the Codification Conference" [C. 73. M. 38. 1929. V.] **American Journal of International Law**, Vol. 24, Issue S1, Supplement, s. 3; Lathrop, "Baselines", s. 74; W. Michael Reisman/Gayl S. Westerman, **Straight Baselines in International Maritime Boundary Delimitation**, Basingstoke: Macmillan, 1992, s. 16.

¹³⁸⁵ Daha önce de bahsedildiği üzere Lahey Kodifikasyon Konferansı sonucunda uluslararası deniz hukukuna ilişkin bir uluslararası andlaşma yapılması hususunda başarıya ulaşamamıştır. Bkz. *"Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Öncesindeki Dönem (...-1982): Uluslararası Deniz Hukukunun İlk Düzenlemelerinin ve Gelişmelerinin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı"* başlığı, s. 201, dn. 882.

¹³⁸⁶ Birleşik Krallık-Norveç Balıkçılık Alanları Davası Kararı, Norveç'in kıyılarının şekli ve coğrafi şartları sebebiyle bir zorunluluk ve eyleminin hukuka uygun olduğu yönündeki iddiası üzerinden deniz alanlarının sınırlandırılmasıyla ilgili düz esas hat yöntemini kullanması sonucunda balıkçılık konusunda Norveç ile anlaşma sağlayamayan ve düz esas yönteminin kullanılmasına karşı çıkan Birleşik Krallık arasındaki uyuşmazlığa ilişkindir. Dava konusu olayda Norveç 1935 yılında bir emirname ile balıkçılık bölgeleri ile ilgili düzenleme yapmış; girinti ve çıkıntılar ile kıyıya yakın olan adalar, adacıklar, kayalıklar ve resiflerin ileri burunlarını birleştiren hatlar belirleyerek bu hatları

Norveç'in uygulamasına itiraz etmemesini dikkate alarak,¹³⁸⁷ kıyının genel istikametine aşırı derece aykırı olmadığı,¹³⁸⁸ esas hatlar ile kıyı arasında kalan deniz bölgelerinin, iç sular rejimine tâbi kılınabilmesi için, kara ülkesine yeteri derecede bağlı olduğu ve mevcudiyeti ile önemi uzun bir teamül yoluyla açık olarak saptanabilen belirli bir bölgeye özgü ekonomik çıkarların göz önünde bulundurulduğu¹³⁸⁹ hallerde düz esas çizgilerin yani kıyı, adalar, adacıklar veya kayalıkların dış noktalarına göre bir esas çizgi uygulanabileceğini belirtmiştir. Yine 1951 yılında karasularının rejimi üzerine çalışma yapılması için UHK tarafından alınan karar sonrasında hazırlanan 1952 yılındaki raporda, esas çizgileri de içerecek şekilde bu konuda bir taslak hazırlanması gündeme gelmiştir.¹³⁹⁰ Bu karar ile Komisyon'un 1953, 1954, 1955 ve 1956 yıllarında uluslararası deniz hukuku üzerine yaptığı çalışmalar sonucunda ortaya çıkan ve esas çizgilere ilişkin düzenlemeler içeren taslak maddeler, 1958 yılında akdedilen Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi'nin Karasularının Sınırları üzerine yapılan 3-13. maddeleri içerisinde karşılık bulmuştur. 1982 yılında akdedilen BMDHS'de de Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi'ndeki düzenlemeler temel alınmıştır. Bu düzenlemeler BMDHS'nin 4-16. maddeleri içerisinde, Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi ile düzenlenmemiş bazı coğrafi durumlar ve hesaplama yöntemleri eklenerek, hemen hemen aynı ibarelerle tekrarlanmıştır.¹³⁹¹

karasularının iç sınırı olarak belirlemiştir. Olayda UAD, Birleşik Krallık'ın Norveç'in uygulamasına uzun süre itiraz etmemesini (kınama bulunmaması) dikkate alarak, düz esas hatların belli hallerde uygulanabileceği belirtilmiştir.

Karar için bkz. International Court of Justice, "Fisheries Case (United Kingdom v. Norway)-Judgment of December 18th, 1951", **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/5/005-19511218-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 22.04.2020). Bu karar çalışmanın devamında Birleşik Krallık-Norveç Balıkçılık Alanları Davası Kararı olarak kısaltılacaktır.

¹³⁸⁷ "Birleşik Krallık-Norveç Balıkçılık Alanları Davası Kararı", s. 140.

¹³⁸⁸ "Birleşik Krallık-Norveç Balıkçılık Alanları Davası Kararı", s. 141-142.

¹³⁸⁹ "Birleşik Krallık-Norveç Balıkçılık Alanları Davası Kararı", s. 133.

¹³⁹⁰ UHK'nın açık denizlerin rejimi konusunda yaptığı çalışmalara karasularının rejiminin de eklenerek çalışma yapılması konusunda BM Genel Kurulu tarafından verilen tavsiye konulu karar [A/RES/374(IV), Recommendation to the International Law Commission to include the regime of territorial waters in its list of topics to be given priority, 06.12.1949] üzerine UHK incelemelerini genişleterek 1952 yılında esas çizgileri de inceleme kapsamına almıştır. Bkz. A/CN.4/58 + Corr.1, Report of the International Law Commission on the Work of its Fourth Session, 4 June–8 August 1952, Official Records of the General Assembly, Eighth Session, Supplement No.9 (A/2456), Yearbook of the International Law Commission, Vol. II, 1952, s. 68, p. 88. Çevrimiçi erişim için bkz. https://legal.un.org/ilc/documentation/english/reports/a_cn4_58.pdf (Erişim Tarihi: 25.05.2022).

¹³⁹¹ Bazı maddelerde değişiklikler bulunmakla birlikte bu konuda bir karşılaştırma yapılacak olursa Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi'nin sırasıyla 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 ve 13. maddelerinin BMDHS'nin sırasıyla 5, 7, 8, 4, 10, 11, 12, 121, 13, 15 ve 9. maddelerinin kaynağı olduğu belirtilebilir. BMDHS'de ek olarak 6. maddede resifler, 14. maddede esas çizgileri tespit etmede yöntemlerin birleştirilmesi ve 16. maddede deniz haritalarını ilgilendiren grafikler ve coğrafi koordinat listeleri yer almaktadır.

Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi'nin 3. maddesi ve ona karşılık gelen BMDHS'nin 5. maddesinde "... karasularının genişliğinin ölçülmeye başlandığı normal esas çizgi, ... kıyı boyunca uzanan en düşük cezir çizgisidir." denilerek normal esas çizgiye konu olan karasal hattın ilke olarak "en düşük cezir çizgisi [*laisse de basse mer (fr.), low-water-line (ing.)*]" yoluyla belirleneceği ortaya koyulmuştur. Bu noktada belirtilmesi gerekir ki, uluslararası hukukta en düşük cezir çizgisinin kıyının bir parçası olarak sayılması nedeniyle hukuki terminoloji açısından "kıyı" terimi "esas çizgi" teriminden daha geniş anlamda kullanılmaktadır ki bu nedenle kıyı "denize bitişik olan kara parçası ya da kenarı" [*the edge or margin of land next to the sea (ing.)*] olarak tanımlanabilecektir.¹³⁹² Ancak bu anlam farklılığına rağmen kıyıyla esas çizgi arasındaki bağlantı açıkça ortadadır. Bu konuda değinilmesi gereken ve uluslararası deniz hukuku açısından önemli gelişmelere kapı açan 1969 tarihli Kuzey Denizi Kıta Sahanlığı Davaları Kararı'nda¹³⁹³ UAD

¹³⁹² George K. Walker (ed.), **Definitions for the Law of the Sea: Terms not Defined by the 1982 Convention**, Leiden: Martinus Nijhoff, 2012, s. 130.

Kıyı teriminin denizle doğrudan temas halinde bulunan en düşük cezir çizgisiyle en yüksek cezir çizgisini içeren alanı ifade eden deniz kenarındaki dar arazi şeridini içerdiği belirtilmiştir. Bkz. United Nations Office for Ocean Affairs and the Law of the Sea, **The Law of the Sea-Baselines: An Examination of the Relevant Provisions of the United Nations Convention on the Law of the Sea**, New York: United Nations Publication, 1989, s. 52.

Türkçede kıyı sözcüğü TDK tarafından "Kara ile suyun birleştiği yer", "Kenar, periferi" ve "Sahil" anlamlarında kullanılırken [TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=kıyı> (Erişim Tarihi: 10.11.2020)]; kıyı ile eş anlamlı değerlendirilen sahil sözcüğünün "Karanın deniz, göl, ırmak boyunca uzanan bölümü, kıyı, yaka, yalı" anlamına geldiği belirtilmiştir. [TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=sahil> (Erişim Tarihi: 10.11.2020)]

3621 sayılı Kıyı Kanunu (Resmî Gazete, Tarih: 17.04.1990, Sayı: 20495) 4. maddesinde yapılan tanımda kıyının "Kıyı çizgisi ile kıyı kenar çizgisi arasındaki alanı" ifade ettiği belirtilmiştir. Aynı maddeye göre kıyı çizgisi "Deniz, tabii ve suni göl ve akarsularda, taşkın durumları dışında, suyun karaya değdiği noktaların birleşmesinden oluşan çizgiyi" ifade ettiği düzenlenmiştir; kıyı kenar çizgisi, "Deniz, tabii ve suni göl ve akarsularda, kıyı çizgisinden sonraki kara yönünde su hareketlerinin oluşturulduğu kumluk, çakıllık, kayalık, taşlık, sazlık, bataklık ve benzeri alanların doğal sınırını" ifade ettiği düzenlenmiştir. Dolayısıyla kıyı bir çizgiden çok bir alansal bölümü ifade eden daha kapsayıcı bir terimdir. Ancak yine 4. maddede istisnai "kıyı kenar çizgisinin, kıyı çizgisi ile çakışması" durumları için dar kıyı olarak adlandırılan bir kavrama yer verilmiştir.

¹³⁹³ Kuzey Denizi Kıta Sahanlığı Davaları Kararı adından ve taraflarından da anlaşılacağı üzere Danimarka ve Hollanda'nın Federal Almanya Cumhuriyeti ile kıta sahanlıklarının sınırlandırılması üzerinedir. Taraflar, UAD'dan konuyla ilgili uluslararası hukukun geçerli ilke ve kurallarını belirtmesini istemişler ve bundan sonra sınırlamaları bu temelde gerçekleştirmeyi taahhüt etmiştir. UAD kararı, kıta sahanlığının tarafların topraklarının deniz altındaki doğal uzantısını teşkil ettiğine işaret ederek taraflar arasındaki mutabakatla ve hakça ilkelere uygun olarak çizilmesi gereken kıta sahanlığı sınırları konusunda bazı hususları içermektedir. Dolayısıyla UAD söz konusu sınırlamaların 1958 tarihli Kıta Sahanlığı Sözleşmesi'ne uygun olarak yapılması gerektiği iddiasını reddederek; Federal Almanya Cumhuriyeti'nin de ilgili Sözleşmeyi onaylamaması da dikkate alındığında Kıta Sahanlığı Sözleşmesi'nin 6. maddesi ile de düzenlenen eşit uzaklık ilkesinin kıta sahanlığı haklarının temel kavramına içkin olmadığına ve bu ilkenin uluslararası teamül hukukunun bir kuralı olmadığına karar vermiştir.

Karar için bkz. International Court of Justice, "North Sea Continental Shelf Cases (Federal Republic of Germany v. Denmark; Federal Republic of Germany v. Netherlands)-Judgment of 20

tarafından, deniz alanlarının sınırlandırılması konusunda “*Kara denize hakimdir (hükmeder).*”¹³⁹⁴ ilkesi bağlamında karanın hakimiyetini kıyı yüzü aracılığıyla kullanacağı benimsenmiştir.¹³⁹⁵ Özetle, deniz alanlarının belirlenmesinde devletlerin kara ülkesinin kıyısı temel alınmaktadır. İlerleyen yıllarda UAD kıyının bu yönünü “*Devletin toprak egemenliği ile bazı komşu denizlere yayılma hakları arasındaki hukuki bağlantı, kıyıları aracılığıyla kurulur.*”¹³⁹⁶ hükmüyle daha da netleştirmiştir. UAD tarafından verilen tüm kararlarda kıyıların ve dolayısıyla esas çizgilerin deniz alanlarının belirlenmesindeki önemi defalarca teyit edilmiştir. BMDHS’ye göre de esas çizgi öncelikle karasuları¹³⁹⁷ olmak üzere bitişik bölge,¹³⁹⁸ münhasır ekonomik bölge¹³⁹⁹ ile birçok durumda kıta sahanlığının¹⁴⁰⁰ ve birbiriyle çakışan deniz alanları üzerinde egemenlik iddia eden komşu devletler arasındaki deniz alanı sınırlandırmalarının¹⁴⁰¹ hesaplanmasında kullanılan başlangıç çizgisi iken; iç sular¹⁴⁰² ve takımda suları¹⁴⁰³ hesaplamasında da karadan itibaren belirli bir mesafedeki bitiş çizgisi konumundadır. Devletlerin normal esas çizginin belirlenmesinde ilke olarak denizin en düşük seviyesinde (cezir veya git durumu) kara ile birleştiği çizgi olan en düşük cezir çizgisini kullanmasının en önemli sebebi, yetkileri altındaki deniz alanlarını olabildiğince geniş tutmaktır.¹⁴⁰⁴ Devletlerin bu konudaki uygulamalarına

February 1969”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/52/052-19690220-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 22.04.2020). Bu karar çalışmanın devamında Kuzey Denizi Kıta Sahanlığı Davaları Kararı olarak kısaltılacaktır.

¹³⁹⁴ “Kuzey Denizi Kıta Sahanlığı Davaları Kararı”, s. 52, p. 96.

Bu ilkeye göre kara, devletin denize doğru genişlemesi üzerinde uygulayabileceği gücün yasal kaynağıdır. Ayrıca bkz. International Court of Justice, “Aegean Sea Continental Shelf (Greece v. Turkey)-Judgment of 19 December 1978”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/62/062-19781219-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 22.04.2020), s. 36, p. 86 (Bu karar çalışmanın devamında Ege Denizi Kıta Sahanlığı Davası Kararı olarak kısaltılacaktır.); “Katar-Bahreyn Deniz Sınırlandırmasına ve Bölgesel Sorunlara İlişkin Dava Kararı”, s. 97, p. 185.

¹³⁹⁵ Yunus Emre Açıkgönül, **Deniz Yetki Alanlarının Hakça İlkeler Çerçevesinde Sınırlandırılması**, İstanbul: Legal Yayıncılık, 2012, s. 109; Lathrop, “Baselines”, s. 69.

¹³⁹⁶ International Court of Justice, “Case Concerning the Continental Shelf (Libyan Arab Jamahiriya/Malta)-Judgment of 3 June 1985”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/68/068-19850603-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 23.04.2020), s. 40-41, p. 49. Bu karar çalışmanın devamında Libya-Malta Kıta Sahanlığı Davası Kararı olarak kısaltılacaktır.

¹³⁹⁷ BMDHS m. 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 15 ve 16.

¹³⁹⁸ BMDHS m. 33.

¹³⁹⁹ BMDHS m. 55.

¹⁴⁰⁰ BMDHS m. 76.

Kıtanın dış kenarının 200 deniz milini aştığı yerlerde kıta sahanlığının genişliği, esas hatlardan ölçülen mesafe dışındaki kriterlerle belirlenebilir.

¹⁴⁰¹ BMDHS m. 15, 33, 59, 83.

¹⁴⁰² BMDHS m. 8.

¹⁴⁰³ BMDHS m. 47 ve 48.

¹⁴⁰⁴ Böylece, kara ile denizin birleştiği çizginin büyük değişikliklere uğrayabildiği şiddetli med-cezir (gel-git) olaylarının görüldüğü kıyılar ile diğer bazı tabiat olaylarının (örneğin muson yağmurları,

bakıldığında en düşük cezir çizgisinin, uzun süreli gözlemler sonucunda belirlenen yıllık ortalamalar göz önünde bulundurularak tespit edildiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁰⁵

BMDHS’de esas çizgi konusunda temel kural olarak kara ile denizin birleştiği kıyı çizgisine¹⁴⁰⁶ başvurulurken; istisnai nitelikteki coğrafi duruma sahip alanlarda ise belli koşullara bağlı olarak devletlere düz esas çizgi kullanma olanağı verildiği söylenebilir.¹⁴⁰⁷ Fazla girintili çıkıntılı olmayan ve nispeten düz bir coğrafi yapıya sahip alanlarda, normal esas çizginin karasularının başlangıç noktası olarak kabul edilmesi bir sorun yaratmamaktadır. Buna karşılık, özellikle kıyının çok girintili çıkıntılı olduğu, kıyıya yakın ada ve/veya adacıkların bulunduğu coğrafi alanlardaki ölçümlerde normal esas çizginin kullanılmasının sorun yarattığı belirtilmektedir. Birleşik Krallık-Norveç Balıkçılık Alanları Davası Kararı’nda da ortaya çıkan bu durum, BMDHS’de belirtilen özelliklere sahip coğrafi alanlarda kıyı boyunca kıyıya yakın adalar saçağı bulunması halinde düz esas çizginin kullanılması olanağının devletlere tanınması sonucunu doğurmuştur.¹⁴⁰⁸ Düz esas çizginin kullanımında BMDHS ile belirlenen ölçüt ise Birleşik Krallık-Norveç Balıkçılık Alanları

deprem, heyelan vb.) gerçekleştiği kıyılarda deniz alanı hesaplamaları daha ileriden başlayabilmektedir. Bkz. Özman, **Deniz Hukuku I**, s. 215.

¹⁴⁰⁵ Özman, **Deniz Hukuku I**, s. 216.

¹⁴⁰⁶ Bu noktada kara ile denizin birleştiği kıyı çizgisine bir liman sisteminin ayrılmaz parçasını oluşturan daimî tesislerden açık denize doğru en uçtakilerin de dahil olduğunu belirtmek gerekir. Bkz. BMDHS m. 11.

¹⁴⁰⁷ Benzer yönde görüş için bkz. Churchill/Lowe, **The law of the sea**, s. 26 vd.; Signe Veierud Busch, “Law of the Sea Responses to Sea-Level Rise and Threatened Maritime Entitlements: Applying an Exception Rule to Manage an Exceptional Situation”, **The Law of the Sea and Climate Change: Solutions and Constraints**, Elise Johansen/Signe Veierud Busch/Ingvild Ulrikke Jakobsen (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2021, s. 312.

“Esas çizgilerin belirlenmesinde normal kuralların istisnasını oluşturan düz esas çizgiler, ancak birçok şartın yerine getirilmesiyle uygulanabilir. Bu yöntem kısıtlı bir şekilde uygulanmalıdır. Bu koşullardan başlıcaları, kıyı şeridinin derin bir biçimde girintili çıkıntılı olması ve kesintiye uğramış olması veya kıyı şeridinin yakın çevresinde ada gruplarının olmasıdır.” (“Katar-Bahreyn Deniz Sınırlandırmasına ve Bölgesel Sorunlara İlişkin Dava Kararı”, s. 103, p. 212.)

¹⁴⁰⁸ BMDHS m. 7/1.

BMDHS’nin 7. maddesinin 1. paragrafındaki şartlar hakkında değerlendirme yapılan yakın zamanlı bir UAD kararı için bkz. International Court of Justice, “Alleged Violations of Sovereign Rights and Maritime Spaces in the Caribbean Sea (Nicaragua v. Colombia)-Judgment of 21 April 2022”, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/155/155-20220421-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 12.12.2022), p. 244-258. Bu karar çalışmanın devamında Karayip Denizinde Egemen Hakların ve Deniz Alanlarının İhlal İddiaları Kararı olarak kısaltılacaktır.

Kıyı boyunca kıyıya yakın adalar saçağı kavramında “saçak” nitelemesinin oluşması için kaç adaya ihtiyaç duyulacağı ve hangi coğrafi konumlanmanın yeterli olacağı soru işaretiyken; saçağın kıyıya yakınlığının hangi mesafede olması gerektiğine, düz esas çizgiye konu olarak içsular haline gelecek alanlarla ilgili azami yüzölçümüne ya da oranına ve düz esas çizginin uzunluğunun ne kadar olabileceğine ilişkin bir kısıtlama da ortaya koyulmamıştır. Konuyla ilgili sorunlar hakkında detaylı bir inceleme için bkz. Deniz Tekin Apaydın, “Düz Esas Hatların Belirlenmesinde Adaların Rolü: Adalar Saçağı Bilmecesi”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, Cilt 25, Sayı 2, Prof. Dr. Ferit Hakan Baykal Armağanı, Aralık 2019, s. 534-535.

Davası'na benzer şekilde, esas çizginin kıyının genel doğrultusundan hissedilir bir biçimde sapmaması ve çizgi gerisinde kalan deniz bölgesinin iç sular rejimine tâbi tutulabilmesi için kara ülkesine yeteri derecede bağlı olması ile mevcudiyeti ve önemi uzun süreli bir teamül ile açık olarak teyit edilen söz konusu bölgeye özgü ekonomik menfaatlerin göz önünde bulundurulmasıdır.¹⁴⁰⁹ Özetle düz esas çizgiler belirlenirken de en düşük cezir çizgisi esas alınacaktır. Yine resifler,¹⁴¹⁰ deltalar,¹⁴¹¹ nehirlerin ağızları¹⁴¹² ve körfezler¹⁴¹³ için de düz esas çizginin belirlenmesinde en düşük cezir çizgisi kullanılmaktadır. Bu noktada istisnai bir hal olarak üzerinde devamlı olarak suyun üstünde kalan deniz fenerleri veya benzer tesisler inşa edilmiş veya uluslararası genel bir kabul görmüş olma şartlarına bağlı olarak cezir zamanı ortaya çıkan yükseklikler/cezir yükseltileri [*hauts-fonds découvrants (fr.)*, *low-tide elevations (ing.)*]¹⁴¹⁴ kullanılarak da düz esas çizgi belirlenebileceği düzenlenmiştir.¹⁴¹⁵

Günümüzde pek çok devletin istisnai uygulama olarak görülen düz esas çizgi uygulamasına başvurduğu görülmektedir.¹⁴¹⁶ Düz esas çizgi uygulamalarının kıyı

¹⁴⁰⁹ BMDHS m. 7/3 ve 7/5.

¹⁴¹⁰ BMDHS m. 6.

¹⁴¹¹ BMDHS m. 7/2.

Delta, “Bir ırmağın çatallanarak denize veya göle kavuştuğu yerde oluşan üçgen biçimli ova, *çatal ağız*.” olarak tanımlanmaktadır. Bkz. TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=delta> (Erişim Tarihi: 10.11.2021).

¹⁴¹² BMDHS m. 9.

¹⁴¹³ BMDHS m. 10.

¹⁴¹⁴ BMDHS'nin 13. maddesinin 1. paragrafında cezir yükseltilerinin tanımı yapılmıştır: “...deniz ile çevrili olan, cezir zamanı açıkta kalan ve med zamanı örtülen doğal kara yükseklikleri...”

Bu konuda genel kural cezir yükseltilerinden yararlanılarak esas çizgi çizilemeyeceği yönündedir. İstisnai olarak cezir yükseltilerinin, kıtadan veya bir adadan, tamamen veya kısmen karasuları genişliğini aşmayan bir uzaklıkta bulundukları durumda en düşük cezir çizgisinin esas çizgi hesabında kullanılabileceği belirtilmiştir. (BMDHS m. 13/1)

Cezir yükseltilerinden karasuları genişliğini aşan bir uzaklıkta bulunanlarının kendilerine özgü karasuları olamayacağı belirtilmiştir. (BMDHS m. 13/2)

¹⁴¹⁵ BMDHS m. 7/4.

¹⁴¹⁶ Shaw, **International Law**, s. 416.

UHD tarafından esas çizgiler üzerine kurulan komite bu konudaki çalışmaları sonucunda ortaya çıkan Uluslararası Deniz Hukukunda Esas Çizgiler [*Baselines under the International Law of the Sea (ing.)*] başlıklı raporunda düz esas çizgi kullanan devletlerin sayısı ve günümüzdeki devlet uygulamaları konusunda bir araştırma yaparak düz esas çizgi kullanan devletleri kullandıkları düz esas çizgi uzunluklarına göre sınıflandırmıştır. (Bkz. International Law Association, Committee on Baselines under the International Law of the Sea, **Baselines under the International Law of the Sea**, Conference Report, Sydney Conference, 2018, p. 24-25 ve 100, Appendix 1 ve 2.) UHD esas çizgiler üzerine çalışmalarını 2008-2018 yılları arasında gerçekleştirmiş; 2012 yılında Sofya’da, 2014 yılında Vaşington’da ve 2016 yılında Johannesburg’da yapılan toplantılarda bu konu ele alınarak son metin 2018 yılında Sydney (Sidney)’de yapılan toplantıda belirlenmiştir. [International Law Association, Committee on Baselines under the International Law of the Sea, **Baselines under the International Law of the Sea**, Conference Report, Sydney Conference, 2018 (Çalışmada ilgili metin ILA, **Baselines under the International Law of the Sea** olarak kısaltılacaktır.)] İlgili rapor metnine <https://www.ila->

devletlerinin inisiyatifine bırakılması sonucunda kıyı devletlerinin ulusal yetki sahibi olacakları deniz alanlarını genişleterek deniz alanlarının hesaplanması ve sınırlandırılması uyuşmazlıklarında kendilerine fayda sağlamalarının yanı sıra açık deniz ve uluslararası deniz yatağı olması gereken alanlar üzerinde de yetki sahibi olma yönünde iddiaları gündeme gelmektedir.¹⁴¹⁷ Düz esas çizgi kullanımının aksine normal esas çizgi kullanımının devletleri bu tip bir öznel yorumdan [*subjective interpretation (ing.)*] ve çıkarıcılık yoluyla kötüye kullanımdan [*misuse by self-interested actors (ing.)*] bağışık tutacağı belirtilmektedir.¹⁴¹⁸

Görüldüğü üzere iklim değişikliği denkleme girmeden önce de esas çizgilerin ve esas çizgilere göre hesaplanan deniz alanlarının belirlenmesi uluslararası deniz hukukunda tartışmalı konular olarak ön plana çıkmıştır. İklim değişikliğine bağlı tartışmanın temeli ise özellikle deniz seviyesinin yükselmesi ile karada oluşan coğrafi değişimin esas çizgileri değiştirip değiştirmeyeceği üzerine odaklanmaktadır. Bu konuda öncelikle BMDHS içerisinde iklim değişikliğinin sebep olduğu fiziksel değişimlerin esas çizgiler ve esas çizgilere göre hesaplanan deniz alanları üzerinde yaratacağı sonuçlara ilişkin açık bir düzenleme bulunmadığını belirtmek gerekir.¹⁴¹⁹ Bu durum iklim değişikliğinin neden olduğu deniz seviyesinin yükselmesi ile BMDHS'nin esas çizgileri ilgilendiren düzenlemeleri kapsamında öncelikle en düşük cezir çizgisinin tespitinin ve bu tespiti bağlı olarak deniz alanlarının dış sınırlarının nasıl ele alınacağı üzerinde bazı soru işaretlerine neden olmaktadır. Kıyının bulunduğu karadaki değişimlerde esas çizgilerde ve esas çizgilere bağlı olarak deniz alanların dış sınırlarında değişim olabilmektedir. Dolayısıyla kıyının bulunduğu karanın değişimi sonucunda iklim değişikliğinin deniz alanlarındaki değişimlerle ilgili olabilecek yüzü de kıyıya bağlı olarak oluşan esas çizgilere ilişkin olduğu için, bu konuda esas çizgilerin hesaplanmasında hangi yöntemin benimsendiğinin önemli olduğu söylenebilir.

hq.org/index.php/committees içerisinde yer alan “Baselines under the International Law of the Sea (2008-2018)” başlığının belgeler bölümünden ulaşılabilir.

¹⁴¹⁷ Apaydın, “Düz Esas Hatların Belirlenmesinde Adaların Rolü...”, s. 536-544.

¹⁴¹⁸ Lathrop, “Baselines”, s. 76.

¹⁴¹⁹ Purcell'e göre de uluslararası andlaşmalar hukukunda veya teamülde, coğrafi değişikliğe karşı önceden belirlenmiş deniz alanı sınırlarını yeniden ayarlamaya yönelik yasal bir yükümlülük temeli bulunmamaktadır. Bkz. Kate Purcell, **Geographical Change and the Law of the Sea**, New York: Oxford University Press, 2019, s. 264.

Esas çizgilerin hesaplanmasında kıyıların coğrafi değişkenliklerine bağlı farklı durumlar için görüş olarak ortaya atılmış çeşitli yöntemler bulunmaktadır.¹⁴²⁰ Bu yöntemler temel olarak ikiye ayrılabilir. Bu noktada bir yöntem esas çizgilere ilişkin resmi olarak tanınan deniz haritalarındaki tasviri içeren çizelge hesaplamalarında¹⁴²¹ gezici/seyyar [*ambulatoire (fr.)*, *ambulatory (ing.)*] esas çizgiler kullanma yönündeyken; diğer yöntem ise sabit [*fixé/fixée (fr.)*, *fixed (ing.)*] esas çizgiler kullanma yönündedir.

BMDHS'ye göre belirlenecek deniz alanı dış sınırlarının çoğu kıyı şeridindeki kaymaları takip eden normal esas çizgilerden yani gezici esas çizgilerden ölçülmektedir.¹⁴²² Belirtmek gerekir ki çizelge hesaplamaları sonucunda esas çizgiler coğrafi duruma göre gezici olarak kabul edildiğinde bu esas çizgiler ve esas çizgilere göre belirlenen deniz alanlarının dış sınırları, kıyılarda meydana gelen coğrafi değişimlerden etkilenecek; yaşanan coğrafi değişimlerle birlikte kendiliğinden hareket ederek değişecektir. Özetle gezici esas çizgi yöntemi kabul edildiğinde esas çizgilerin ve esas çizgilere göre belirlenen deniz alanlarının dış sınırlarının hukuka uygun kalabilmesi için mevcut coğrafi koşullarla uyum sağlaması gerekmektedir. Bu yöntem kuramsal olarak mantıklı ve sürdürülebilir görünse bile görüşün uygulanmasının belirliliği, kesinliği ve istikrarı sarsan bir niteliğe sahip olduğu belirtilmektedir.¹⁴²³ Nitekim bu durumda kıyı devletinin yetki alanı sürekli değiştiği için bildirim yapmasına ihtiyaç duyulacak; gerçek zamanlı olarak yetkiye sahip olduğu fiziki ve hukuki coğrafyayı tespiti, tasviri ve yayması yoluyla değişim bildirimleri yapması gerekecektir. Bu bildirimlerin yapılmasında ne kadarlık mesafelerin hukukun konusu dışında kalacak ufak mesele [*de minimis (lat.)*] olarak değerlendirileceği soru işareti olsa da uygulamada bunun da kıyı devletlerine bırakıldığı görülmektedir.¹⁴²⁴ Bu yöntem uygulamada kusursuz olarak yerine

¹⁴²⁰ Esas çizgiler konusunda çeşitli görüşler için bkz. ILA, **Baselines under the International Law of the Sea**.

¹⁴²¹ Esas çizgilerin çizelge hesaplamaları konusunda esas çizgilere yönelik haritaların veya coğrafi koordinatların paylaşılması hakkında bkz. BMDHS m. 16.

¹⁴²² Busch, "Law of the Sea Responses to Sea-Level Rise...", s. 325.

Caron'a göre BMDHS bunu açıkça belirtmese de deltalara ilişkin düzenlemenin aksiyle kanıtından bu çıkarımı yapmak mümkündür. Bkz. Caron, "When Law Makes Climate Change Worse...", s. 634-635.

¹⁴²³ Lathrop, "Baselines", s. 77-78.

¹⁴²⁴ Bu konuda örneğin ABD'nin ufak mesele eylemsizliği 500 metreden az değişimler için öngörülmüştür. Bkz. **Comments of the United States Regarding Sea-Level Rise in Relation to the Law of the Sea**, February 14, 2020, https://legal.un.org/ilc/sessions/72/pdfs/english/slr_us.pdf (Erişim Tarihi: 13.12.2021), s. 2.

getirildiğinde, ilgili kıyı devletinin bildiriminin doğru olduğu durumda bildirimin içeriğinin coğrafi gerçekliğin karşılığı olacağı söylenebilir. Bildirimin coğrafi gerçekliğe olan zorunlu bağlantısının yeni uyuşmazlıklara davetiye çıkardığı belirtilmekte; kıyı devletinin kendi esas çizgisini belirleme konusundaki otoritesiyle deniz alanlarında yer alan haklarını ve yetkisini kısıtlayarak önemsizleştirdiği ileri sürülmektedir.¹⁴²⁵ Buna ek olarak deniz alanlarının sınırlandırılması konusunda kıyıları bitişik veya karşılıklı olan devletlerin kendi aralarında yaptığı andlaşmaların tartışmaya açık hale geleceğini belirtmek gerekir.¹⁴²⁶

İkinci yöntem kapsamında yapılacak çizelge hesaplamaları sonucunda esas çizgiler sabit olarak kabul edilirse, bu sefer çizelgeler ile fiili coğrafi durum arasında bir farklılık ortaya çıkabilecektir. Bu durumda esas çizgilerin çizelgelerde ya olduğu gibi kalacağı ya da kıyı devletleri tarafından mevcut coğrafi duruma göre belli aralıklarla güncelleneceği belirtilmektedir. Kalıcı ve geçici sabit esas çizgi olarak adlandırılan bu iki ihtimal, *Lathrop*'a göre, özetle şu şekilde ele alınabilir:

- Geçici sabit esas çizgi: *“Esas çizgiler, önemli coğrafi değişimlerde güncelleme yapma yükümlülüğü bulunmak koşuluyla geçici olarak sabittir; değişebilir.”*¹⁴²⁷
- Kalıcı sabit esas çizgi: *“Esas çizgiler, önemli coğrafi değişimlere rağmen güncelleme yapmaya gerek olmadan kıyı devletinin belirlediği şekilde kalıcı olarak sabittir.”*¹⁴²⁸

Bu iki ihtimalden ilk ihtimalin kabul edildiği durumda, gezici esas çizgi yöntemindeki gibi, esas çizgilerin hukuka uygun kalabilmesi için mevcut coğrafi koşullarla uyum sağlanması gerekse de gezici esas çizgilerden farklı olarak, yalnızca belli dönemler için değişmezlik olacaktır. İkinci ihtimalin kabul edildiği durumda esas çizgiler kendileri hakkında iddianın ortaya konduğu zamanda hukuka uygunsa değiştirilmesi ve coğrafi koşullara uyum sağlaması gerekmeyecektir.

¹⁴²⁵ Lathrop, “Baselines”, s. 77-78.

¹⁴²⁶ Bu konuda bkz. “Deniz Alanlarının Sınırlandırılması” başlığı, s. 332-337.

Listzwan’a göre devlet uygulamaları ve BMDHS tutarsızlıkların önüne geçmeye çalışmakta, bu nedenle bu kapsamda geziciliğe yalnızca geçici bir destek vermektedir. Listzwan, “Stability of Maritime Boundary Agreements”, s. 165.

¹⁴²⁷ Lathrop, “Baselines”, s. 78.

¹⁴²⁸ Lathrop, “Baselines”, s. 78.

Geçici sabit esas çizgi yöntemi benimsendiğinde esas çizgideki gezicilik çeşitli zaman aralıklarında sabitlenmiş olacaktır. Böylece coğrafi değişimlerin çizelgelere işlenmesi belli zaman dilimlerine bağlanacağı için deniz alanlarındaki hakların ve yetkilerin belirlenmesi gezici esas çizgilere göre nispeten daha kolay olacaktır. BMDHS'ye göre belirlenen deniz alanı sınırlarının çoğunun kıyı şeridindeki kaymaları takip eden gezici esas çizgilerden ölçüldüğü düşünüldüğünde geçici sabit esas çizginin BMDHS'nin esas çizgilere ilişkin temel kurallarına daha uyumlu olduğu görülmektedir. Üstelik bu yöntem kıyı devletlerine çizelge güncellemelerinin zamanlaması konusunda daha sınırlı bir takdir yetkisi verileceği için daha makul görülmektedir.¹⁴²⁹ Resmi olarak tanınan, büyük ölçekli, makul ölçüde güncel bir çizelgeye uyulması, hem BMDHS'deki esas çizgi tanımlarını içeren her iki maddeye uymakta; hem de ihbar, aleniyet, istikrar ve kesinlik gibi uygulamaya yönelik kaygılar ile deniz alanlarının mülkiyetinin kaynağı hakkındaki kuramsal endişeleri dengelemektedir.¹⁴³⁰ Ancak bu dengeli çözümün adil bir çözüm olup olmadığı ayrı bir tartışma konusudur. Nitekim kalıcı sabit esas çizgi yöntemi dışındaki yöntemlerin ikisinde de (gezici ve geçici sabit) kara miktarı değişerek azalan devletlerin deniz yetki alanlarının azalmasına bir çözüm getirilememektedir. Üstelik bu değişimin daha ileri bir boyutu olarak örneğin kıyının bulunduğu karanın yok olması sonucunda¹⁴³¹ esas çizgiler ve esas çizgilere göre belirlenen deniz alanlarına konu olan kara parçası kaybolacağı için devletler yetki sahibi oldukları deniz alanlarını kaybetmemek adına önlemler alabilir. Dolayısıyla geçici sabit esas çizgi görüşünde çizelge güncelleme konusundaki takdir yetkisinin kıyı devletlerine bırakılması ilgili devletlerin çizelge güncellemeye yanaşmayarak kalıcılığa yönelip iç sularını genişletme yolunu seçtikleri durumlarda nasıl bir yol izleneceği konusundaki soru işaretlerini ortadan kaldırmamaktadır.

Kalıcı sabit esas çizgi yöntemi benimsendiğinde ise hukuk tarafından benimsenen esas çizgiler coğrafi gerçekliklerden ayrılarak yalnızca çizelgelere bağlı hale gelecektir. Bu durum iklim değişikliğine uyum kapsamında değerli olabilecekse

¹⁴²⁹ Lathrop, "Baselines", s. 78.

¹⁴³⁰ Lathrop, "Baselines", s. 78.

Lathrop bu uygulamayı yapan devletlere örnek olarak Hollanda'yı vermiştir.

¹⁴³¹ Bu konuda bkz. "Adaların Esas Çizgilerinin Belirlenmesi ve Deniz Alanlarının Sınırlandırılması" başlığı, s. 337-342.

de¹⁴³² denizlerde yer alan hakların ve yetkinin temelini oluşturan ve deniz alanlarının hesaplanması ile sınırlandırılmasında kullanılan “*Kara denize hakimdir.*” ilkesinin yanı sıra yanı sıra “*Kara denizler üzerindeki hakimiyetini kıyı yüzü aracılığıyla kullanır.*” ilkesi, “*Hesaplamalarda ilgili kıyı uzunluklarının dikkate alınması gerekir.*” ilkesi, “*Deniz alanı toprak parçasının eklentisidir.*” ilkesi ve “*Sınırlandırmanın başlangıç noktaları, denizler üzerindeki hak ve yetkilere hak kazanımının kökenidir.*” ilkesi gibi ilkeleri¹⁴³³ kullanılamaz hale getirip belki de tamamen ortadan kaldıracaktır. Ancak bu yöntemin kara ülkesi miktarı bakımından kayba uğrayacak veya kara ülkesi tamamen yok olacak deniz seviyesinin yükselmesinden en çok etkilenen gelişmekte olan ülkeler açısından hakkaniyet ilkesini yerine getirilmesine yardımcı olarak¹⁴³⁴ ilgili devletlerin en azından deniz sınırlarını koruyabilmelerini sağlayacağı görülmektedir.¹⁴³⁵ Nitekim bu durumda, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kıyı devletinin iç sular hariç diğer deniz alanları değişmeden kalırken; esas çizgilerin sabit kalmasıyla azalan karaların yerini iç sular alacak; devletin iç suları genişleyecektir.¹⁴³⁶ Kalıcı sabit esas çizgi uygulamasının istikrar,¹⁴³⁷ belirlilik ve kamu düzeni açısından olumlu olacağını belirten *Lathrop* yine de bu yöntemin uygulanması halinde coğrafi gerçekliğin dışındaki bir tezden hareket edilmiş olunacağından, ilgili iddiada bulunan kıyı devletinin, münhasır

¹⁴³² *Caron*’a göre iklim değişikliği insanlığın doğanın değişmezliğine ilişkin varsayımının basit temelli olduğunu göstermiştir. Bu nedenle doğa müzakere etmeyi reddettiği sürece uyum sağlaması gerekenin insanlar ve hukuk kuralları olduğunun fark edildiğini belirtmektedir. Bkz. Caron, “When Law Makes Climate Change Worse...”, s. 652-653.

¹⁴³³ Deniz alanlarının sınırlandırılmasında kullanılan ilkeler konusunda bkz. Açığönül, **Deniz Yetki Alanlarının...**, s. 65.

¹⁴³⁴ *Lathrop*, “Baselines”, s. 78.

¹⁴³⁵ *Schofield*’e göre kalıcı esas çizgi uygulaması bu devletler tarafından uygulanabilir olmalıdır. Bkz. Clive H. Schofield, “Shifting Limits? Sea Level Rise and Options to Secure Maritime Jurisdictional Claims”, **Carbon and Climate Law Review**, Volume 3, Issue 4, 2009, s. 416.

Küçük ada devletlerinin bu yönde bölgesel devlet uygulaması örnekleri yaratma yoluna başvurmaya başladığı görülmektedir. Bkz. ILA, **International Law and Sea Level Rise**, 2018, s. 16-18.

Ancak yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan devletlerin yalnızca uygulama yapma yoluyla yorumlama pratiğine veya yeni kurala ulaşmaları mümkün olmayacak; uluslararası teamül oluşturma yolunda hukuka uygun olma inancını [*opinio juris (lat.)*] güçlendirmek için bu konudaki siyasi bildirilerin yanı sıra bu konuyla ilgili bir BM Genel Kurul kararı verilmesi gibi yolları da deneyebileceği belirtilmektedir. Bkz. Douglas Guilfoyle, “Canute’s Kingdoms: Can small island states legislate against their own disappearance?”, **EJILTALK**, 20.02.2019, <https://www.ejiltalk.org/canutes-kingdoms-can-small-island-states-legislate-against-their-own-disappearance/> (Erişim Tarihi: 04.06.2021).

¹⁴³⁶ Busch, “Law of the Sea Responses to Sea-Level Rise...”, s. 316.

Belirtmek gerekir ki *Busch*’a göre kalıcı sabit esas çizgi uygulaması kara ülkesi tamamen yok olacak devletler için değil yalnızca kara ülkesi azalacak devletler için yapılabilir. Aslında bu şekilde “*Kara denize hakimdir.*” ilkesine halel gelmesi önlenbilir.

¹⁴³⁷ *Blanchette-Seguın*’e göre de istikrar unsuru ön plana çıkartılarak deniz alanı sınırlarında kalıcılığın desteklenmesi yerinde olacaktır. Bkz. Virginie Blanchette-Seguın, “Preserving Territorial Status Quo: Grotian Law of Nature, Baselines and Rising Sea Level”, **New York University Journal of International Law and Politics**, Vol. 50, Number 1, Fall 2017, s. 263.

egemenliğinde bulunmayan veya egemen haklara sahip olmadığı ve dolayısıyla hak iddia edilen deniz alanı açısından daha geniş kapsayıcılığa sahip uluslararası topluluk çıkarlarının aleyhine bir iddiada bulunmuş olacağını ifade etmektedir.¹⁴³⁸ BMDHS'deki düzenlemelerin özel olarak kalıcı sabit esas çizgiye ne kadar olanak sağladığı değerlendirildiğinde BMDHS'nin 7. maddesinde deltalara tanınan istisnai bir düzenlemeye dikkat çekilebilir. İlgili düzenlemeye göre bir deltanın bulunduğu ve diğer doğal özellikler sebebiyle kıyının yüksek derecede istikrarsız olduğu bölgelerde,¹⁴³⁹ en düşük cezir çizgisinin değişmesinin kıyı devletinin belirlediği çizgiye halel getirmeyeceği belirtilmiştir.¹⁴⁴⁰ Deltalarda belirlenecek esas çizgilerin normal esas çizgilerden veya BMDHS 7. maddesinin 1. paragrafına göre oluşturulan diğer düz esas çizgilerden daha az gezici olduğu ve aynı zamanda deniz seviyesinin yükselmesine karşı da daha az hassas olduğu görülmektedir.¹⁴⁴¹ Böylece en düşük cezir çizgisi değişse bile kıyı devletleri deltalarda belirlediği esas çizgileri değiştirmeyebilir.¹⁴⁴² Yine bu konuda verilen bir diğer istisna örneği olarak BMDHS'nin 47. maddesinde takımda sularının esas çizgi belirlemede kullanılmasına yönelik düzenleme gösterilmektedir. Ancak takımda sularına benzer bir yöntemin uygulanması mevcut sorunu ortadan kaldırmayacaktır. Nitekim takımda suları uygulamasının yalnızca adalardan oluşan devletlere yönelik olmasının¹⁴⁴³ yanında deniz seviyesinin yükselmesi halinde takımda sularının durumunun ne olacağı da bir belirsizlik içermekte; yukarıda ortaya koyulan üç görüşten hangisinin uygulanacağı yeniden tartışma konusu haline gelmektedir.

İklim değişikliğinin neden olduğu deniz seviyesinin yükselmesi sonucunda yukarıda açıklanan üç farklı ihtimal karşılaştırmalı incelendiğinde bu ihtimallerden hangisinin uygulamada seçilmesi gerektiğine ilişkin öğretilerde pek çok farklı görüşün ve yoğun tartışmaların bulunduğu görülmektedir. UHD'nin raporunda deniz seviyesi

¹⁴³⁸ Lathrop, "Baselines", s. 78.

¹⁴³⁹ Bir deltanın bulunduğu ve diğer doğal özellikler sebebiyle kıyının yüksek derecede istikrarsız olduğu bölgeler kavramının yalnızca delta bulunan bölgeler için mi yoksa deltalardan bağımsız olarak kıyının yüksek derecede istikrarsız olduğu bölgeler için mi kullanılacağını ve yüksek derecede istikrarsızlıktan ne anlaşılması gerektiğinin net olmadığı üzerine görüşler bulunmaktadır. Ancak Busch'a göre iklim değişikliği kaynaklı deniz seviyesinin yükselmesi yüksek derecede istikrarsızlık için belirlenecek eşik ne olursa olsun bu eşik üzerinde kalacaktır. Signe Veierud Busch, "Sea Level Rise and Shifting Maritime Limits", *Arctic Review on Law and Politics*, Vol. 9, 2018, s. 182-185.

¹⁴⁴⁰ BMDHS'ye uygun olarak kıyı devleti tarafından değiştirilmedikçe belirlenen ilk esas çizgi yürürlükte kalacaktır. Bkz. BMDHS m. 7/2.

¹⁴⁴¹ Busch, "Law of the Sea Responses to Sea-Level Rise...", s. 314.

¹⁴⁴² Bayilloğlu, "Deniz Seviyelerinin Yükselmesi ve Esas Hatlar Üzerindeki Etkileri...", s. 103.

¹⁴⁴³ Bkz. Lathrop, "Baselines", s. 88-89.

değişikliğinde kıyı şeridinin coğrafi gerçekliğinin değişmesi durumunda BMDHS'ye göre belirlenen esas çizgilerin yeniden hesaplanmasına gerek bulunmadığı yönünde tavsiyede bulunulmuştur.¹⁴⁴⁴ Dolayısıyla UHD'nin kalıcı sabit esas çizgilere yönelik bir çözüm önerisinde bulunduğu görülmektedir. Ancak konunun coğrafi değişim temelinde şekillenmesi olaya bağlılığı yani coğrafi özelliklere göre çeşitli farklı sonuçlar elde edilmesi ihtimalini arttırmaktadır. Bu durum konuyla ilgili yeni bir kural oluşacaksa, oluşacak kuralın genelliğinin yanı sıra hukuki belirliliğin ve istikrarın sağlanması açısından sorunlu olabilir. Nitekim UHK'nun düz esas çizgiler üzerine yaptığı araştırmada da görüleceği üzere normal esas çizgilere alternatif olarak getirilen düz esas çizgi konusunda devlet uygulamalarının özellikle çekilen esas çizgilerin uzunlukları açısından coğrafi koşullara göre çok çeşitli olabildiği gözlemlenmiştir.¹⁴⁴⁵ Bu nedenle bu konuda bir kural oluşana kadar devletlerin esas çizgilere yönelik uygulamalarının teamül oluşumu yoluna doğru gidebilecek sürecinin de dikkatle takip edilmesi gerekmektedir.¹⁴⁴⁶

2. Deniz Alanlarının Sınırlandırılması

Öncelikle belirtmek gerekir ki devletler deniz yetki alanlarını belirlerken çakışan iddiaların bulunmadığı deniz alanlarında limitler ve çakışan iddiaların bulunduğu deniz alanlarında ise sınırlandırma olmak üzere iki yola başvurmaktadır.¹⁴⁴⁷ Çakışan iddialara konu olan deniz alanlarının sınırlandırılması konusu iklim değişikliği konusundan bağımsız olarak da devletler arasındaki uyuşmazlıkların temel noktalarından biri olarak dikkat çekmektedir. Devletler arasında kalıcı bir deniz sınırı oluşturulması üzerinde anlaşılması zor bir meseledir. Deniz alanlarının sınırlandırılması genellikle kıyıları bitişik veya karşılıklı olan devletler arasında gündeme gelen bir konu olup; ilgili coğrafi koşullar nedeniyle deniz alanı dış sınırlarının BMDHS'de izin verilen azami limitlerde belirlenemediği durumlarda kıyı devletlerinin kendi aralarında anlaşması veya bir yargı kararıyla sınır belirlenmesi yollarıyla gerçekleşmektedir.¹⁴⁴⁸ Devletler deniz sınırları konusunda

¹⁴⁴⁴ ILA, *International Law and Sea Level Rise*, 2018, s. 19.

¹⁴⁴⁵ ILA, *Baselines under the International Law of the Sea*, p. 24-26.

¹⁴⁴⁶ Bu konuda bkz. "Uluslararası Teamül Hukuku Kapsamındaki Çözüm Önerileri" başlığı, s. 431-434.

¹⁴⁴⁷ Bkz. Listzwan, "Stability of Maritime Boundary Agreements", s. 171-172.

¹⁴⁴⁸ A/CN.4/740, p. 105.

kendi aralarında BMDHS hükümlerine hâlel getirmeyecek çok taraflı anlaşmalar yapabilmektedir. Bunun dışında devletlerin kendi aralarında anlaşamadığı durumlarda başvurulmuş yargı kararlarında karasuları için öncelikle iki devletin her birinin karasularının genişliğinin ölçülmeye başlandığı esas çizgilerin en yakın noktalarından eşit uzaklıkta [*équidistance (fr.)*, *equidistance (ing.)*] bulunan orta çizgi [*ligne médiane (fr.)*, *median line (ing.)*] dikkate alınmaktayken;¹⁴⁴⁹ tarihi hakların veya diğer özel durumların varlığı nedeniyle kıyının özellikleri gereği orta çizgi çizmenin imkansızlığının ortaya çıkması halinde orta çizginin bazı özel koşullar çerçevesinde istisnai olarak terkedilmesi mümkün olabilmekte veya sınır uyuşmazlığına taraf devletlerin değişik önerileri de dikkate alınabilmektedir.¹⁴⁵⁰ Münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı sınırlandırması ise hakkaniyete uygun bir çözüme ulaşmak amacı doğrultusunda, UAD Statüsü'nün 38. maddesinde belirtildiği şekilde, uluslararası hukuka uygun olarak anlaşma ile yapılacaktır.¹⁴⁵¹ Münhasır ekonomik bölge veya kıta sahanlığı için uluslararası yargılamalarda üç aşamalı bir sistem öngörülmüştür: (1) yargı organı tarafından geçici bir sınırlandırma çizgisi¹⁴⁵² oluşturulacak; (2) yargı organı hakkaniyete uygun bir sonuca ulaşmak için geçici sınırlandırma çizgisinin ayarlanmasını veya kaydırılmasını gerektiren etkenlerin olup olmadığını değerlendirecek; (3) yargı organı çizginin (ilgili koşullar dikkate alınarak ayarlanmış veya ayarlanmamış geçici sınırlandırma çizgisi) mevcut haliyle

Bkz. Stuart Kaye, "The Law of the Sea Convention and sea level rise after the South China Sea Arbitration", **International Law Studies Series, US Naval War College**, Vol. 93, 2017, s. 433-436.

¹⁴⁴⁹ BMDHS m. 15.

Ayrıca bkz. A/CN.4/740, p. 106.

¹⁴⁵⁰ BMDHS'nin 15. maddesinin ikinci cümlesinde orta çizgiye ilişkin hükmün tarihi hakların veya diğer özel durumların varlığı nedeniyle, her iki devletin karasularının başka şekilde sınırlandırılmasını gerekli olduğu durumlarda uygulanmayacağı belirtilmiştir.

Bkz. "Katar-Bahreyn Deniz Sınırlandırmasına ve Bölgesel Sorunlara İlişkin Dava Kararı", s. 94, p. 176; International Court of Justice, "Territorial and Maritime Dispute between Nicaragua and Honduras in the Caribbean Sea (Nicaragua v. Honduras), Judgment of 8 October 2007", **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/120/120-20071008-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.10.2021), s. 745, p. 280-281. Bu karar çalışmanın devamında Nikaragua-Honduras Karayip Denizinde Sınırlandırmaya ve Deniz Uyuşmazlığına İlişkin Dava Kararı olarak kısaltılacaktır.

Ayrıca bkz. A/CN.4/740, p. 108.

Deniz yetki alanlarının sınırlandırılmasında dikkate alınacak ilkelerin sınırlı sayıda olmadığı ve tarafların hakça olduğunu düşündüğü tüm ilkelerin ve unsurların sınırlandırma sürecinde dikkate alınabileceğinin yargı kararlarında kabul edildiği belirtilmektedir. Bkz. Açıkğönül, **Deniz Yetki Alanlarının...**, s. 65.

¹⁴⁵¹ Münhasır ekonomik bölge için BMDHS m. 74/1; kıta sahanlığı için BMDHS m. 83/1.

Ayrıca bkz. A/CN.4/740, p. 106.

Shaw'a göre BMDHS'nin münhasır ekonomik bölgenin ve kıta sahanlığının sınırlandırılması konusundaki hükümlerinde aynı ifadelerle yer vermiş olması devletlerin hem kıta sahanlığına hem de ekonomik bölgeye tek bir deniz sınırı uygulama arayışında olması ile ilgili davaların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bkz. Shaw, **International Law**, s. 447.

¹⁴⁵² Bu geçici sınırlandırma çizgisinin eşitlik çizgisi ile karıştırılmaması gerekir.

hakkaniyete uygun olmayan bir sonuca yol açıp açmadığını doğrulayacaktır.¹⁴⁵³ Özetle, karasularının, münhasır ekonomik bölgenin veya kıta sahanlığının -veya son ikisinin beraber- sınırlandırılmasında uygulanan yöntem başlangıç pozisyonu olarak geçici bir sınırlandırma çizgisi çizmek ve daha sonra, hakkaniyete uygun bir sonuç elde etmek için bu çizgide bir değişikliğin yapılmasını gerektirecek ilgili veya özel koşulların var olup olmadığını izlemektir.¹⁴⁵⁴

Aslında iklim değişikliğinin esas çizgilere ilişkin sorunlar dışında karasularının, münhasır ekonomik bölgenin ve kıta sahanlığının belirlenmesini doğrudan etkilediği ve bunları tartışmaya açtığı söylenemez. Nitekim temel kural olarak karasularının,¹⁴⁵⁵ münhasır ekonomik bölgenin,¹⁴⁵⁶ ve kıta sahanlığının¹⁴⁵⁷ genişliği hesaplanırken esas çizgilerden yararlanılmaktadır. Bu nedenle esas çizgi hesaplamaları kaynaklı ve dolaylı olarak tüm bu deniz yetki alanlarının hesaplanması ile bu alanların sınırlandırılmasında devletlerin uzlaştıkları durumlarda bile iklim değişikliği nedeniyle deniz seviyesinin yükselmesinin doğuracağı sorunlar bulunmaktadır. İklim değişikliği sonucunda ortaya çıkan deniz seviyesinin

¹⁴⁵³ “Libya-Malta Kıta Sahanlığı Davası Kararı”, s. 46, p. 60; International Court of Justice, “Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v. Ukraine)-Judgment of 3 February 2009”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/132/132-20090203-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 12.11.2021), s. 101-103, p. 115-122. Bu karar çalışmanın devamında Karadenizde Deniz Sınırlandırması Kararı olarak kısaltılacaktır.

Karadenizde Deniz Sınırlandırması Kararı 2004 yılında Romanya tarafından Ukrayna ile Karadenizdeki kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölge sınırlarının belirlenmesi amacıyla UAD önüne getirilen bir davadır. Yapılan incelemeler sonucunda UAD tarafından deniz sınırlandırmasında üç aşamalı bir yöntem izlemiştir. Bu kapsamda öncelikle geçici bir eşit uzaklık çizgisi belirlenmiş; daha sonra olaya konu olan bölgedeki etkenler doğrultusunda bu çizgi yeniden ayarlanmıştır. Bu ayarlama kapsamında UAD ilgili altı tane koşulu incelemiştir: (1) kıyı uzunlukları arasındaki orantı, (2) Karadenizin kapalı yapısı gereği sınırlandırmanın bölgedeki diğer devletlere etkisi, (3) Serpents Adası’nın varlığı, (4) tarafların petrol, gaz, balıkçılık ve devriye faaliyetlerini içeren davranışları, (5) taraflardan birinin kıta sahanlığı veya münhasır ekonomik bölge hakkının kısıtlanma ihtimali, (6) tarafların güvenlikle ilgili görüşleri. En son yapılan ayarlamaların hakkaniyete uygun olmayan sonuç doğurmadığı ilgili devletlerin kıyı uzunluklarına ve deniz alanlarına göre onaylanarak sonuçlandırılmıştır.

Ayrıca bkz. A/CN.4/740, p. 108.

¹⁴⁵⁴ Shaw, **International Law**, s. 451.

¹⁴⁵⁵ BMDHS m. 3: “Her devlet karasularının genişliğini tespit etme hakkına sahiptir; bu genişlik işbu Sözleşmeye göre tespit edilen esas çizgilerden itibaren 12 deniz milini geçemez.”

¹⁴⁵⁶ BMDHS m. 57: “Münhasır ekonomik bölge, karasularının ölçülmeye başlandığı esas çizgilerden itibaren 200 deniz milinin ötesine uzanmayacaktır.”

¹⁴⁵⁷ BMDHS m. 76/1: “Kıyı devletinin kıta sahanlığı, karasularının ötesinde kıta kenarının dış eşiğine kadar veya bu eşik daha az bir mesafede ise, karasularının ölçülmeye başlandığı esas çizgilerden itibaren 200 deniz mili mesafeye olan kısımda, bu devletin kara ülkesinin doğal uzantısının bütünündeki denizaltı alanlarının deniz yatağı ve toprak altlarını içerir.”; BMDHS m. 76/5: “Deniz yatağında kıta sahanlığının dış sınırını belirleyen ve 4. Paragrafın a), i), ii) fıkralarına göre çizilen çizgiyi oluşturan sabit noktalar, ya karasularının genişliğinin ölçülmeye başlandığı esas çizgilerden itibaren 350 deniz milini ya da 2500 metre su derinliği noktalarını birleştiren 2500 metre eşderinlik çizgisinden itibaren 100 deniz milini aşmayacaktır.”

yükselmesiyle oluşan coğrafi değişim, deniz alanlarının sınırlandırılması konusunda kıyıları bitişik veya karşılıklı olan devletlerin kendi aralarında yaptığı sınır andlaşmalarını veya yargı kararlarını tartışmaya açık hale gelecektir. Bu tartışma esas çizgiler açısından yapılan tartışmaya benzer unsurlar barındırmaktadır. Konuyla ilgili “Deniz alanlarının hesaplanmasında esas çizgilere bağımlı olunması deniz alanlarının sınırlandırılmasında da esas çizgilere bağımlı olmayı gerektirecek midir?”, “Deniz alanlarının dış sınırları belirlenirken gezicilik mi yoksa sabitlik mi temel alınacaktır?”, “Eğer deniz alanlarının dış sınırı gezici veya geçici sabit kabul edilirse deniz alanı sınırlandırmasının yapıldığı andlaşma veya yargı kararının durumu ne olacaktır?” gibi sorular akla gelmektedir. Deniz alanlarının hesaplanarak sınırlandırılmasında temel kurallar esas çizgilere bağımlı olunması üzerine şekillenmiştir. Bu halde esas çizgilere ilişkin üç farklı ihtimal olan gezici, geçici sabit ve kalıcı sabit esas çizgi durumlarında deniz sınırlarının durumu ne olacaktır sorusu ortaya çıkmaktadır.

Esas çizgilerin kalıcı sabit olarak belirlendiği durumda içsular da dahil olmak üzere tüm deniz alanları etkileneceği için sorun daha çok esas çizgiler odaklı hale gelmektedir. Nitekim kalıcı sabit esas çizgi ihtimalinde kara ile esas çizginin arasındaki alan artış göstereceği için yalnızca içsuların alanında artış olacaktır. Karasuları, münhasır ekonomik bölge veya kıta sahanlığı alanlarında dış sınırın kalıcı esas çizgiye göre belirlenmesi nedeniyle değişim olmayacaktır.

Esas çizgilerin gezici veya geçici sabit olması durumlarında ise içsular yerine karasuları, münhasır ekonomik bölge veya kıta sahanlığının alanında değişim olabilecektir. Bu durumda deniz alanlarının dış sınırlarının da esas çizgiler gibi gezici, geçici sabit veya kalıcı sabit olması üzerine farklı ihtimaller doğmaktadır. Deniz alanlarının dış sınırlarının kalıcı sabit kalması halinde deniz seviyesindeki yükselmeyle birlikte esas çizgiler karaya doğru hareket edeceğinden karasuları, münhasır ekonomik bölge veya kıta sahanlığı dış sınırları eskisine göre daha geniş alanı kapsayacak; eğer bu sınırlar önceden BMDHS’de belirlenen azami limitlerde belirlenmişse bu sınırların korunmaya çalışılması artık BMDHS’ye aykırı hale gelen sınır koruma girişimi haline gelecektir. Ancak BMDHS’ye aykırı görünen bu sınırın bir sınır anlaşmasıyla belirlenmiş olması mümkündür. Bu durumda sınırlandırmanın karşı tarafı olan devletin bu sınırlandırmaya itiraz etme ihtimali ortaya çıkabilir.

Karasuları, münhasır ekonomik bölge veya kıta sahanlığı azami limitlerde belirlenmemişse -ki genellikle taraflar arasında bir anlaşmaya veya yargı kararına başvurulmasının ana sebebi genellikle coğrafyanın bu alanları azami olarak belirlemeye elvermemesi olmaktadır- taraflar deniz sınırlarını azami limitlere kadar arttırma imkanına kavuşacak olsa da deniz sınırını belirleyen anlaşmanın veya yargı kararının durumu tartışmalı hale gelmektedir. Uluslararası andlaşmalar hukuku açısından konu ele alındığında deniz sınırlarını belirleyen andlaşmaların coğrafi değişim karşısında gerekli istikrarı sağladığı, esas çizgilerin gezici veya sabit olmasına bakılmaksızın, hem bir andlaşma tarafının tek taraflı feshine hem de üçüncü devletlerin itirazlarına karşı dirençli olduğu belirtilmektedir.¹⁴⁵⁸ UHD'nin raporunda deniz seviyesi değişikliğinde kıyı şeridinin coğrafi gerçekliğinin değişmesi durumunda gerek uluslararası andlaşma gerekse yargı kararı yoluyla BMDHS'ye göre esas çizgiler kaynaklı belirlenen deniz alanı dış sınırlarının yeniden hesaplanmasına gerek bulunmadığı; hukuki belirlilik ve istikrar bakımından bu değişikliklerin şartlarda esaslı bir değişiklik olarak sayılmaması yönünde, tavsiyede bulunulmuştur.¹⁴⁵⁹ Bu noktada ayrıca esas çizgilere göre belirlenen ilgili deniz alanlarından kıta sahanlığıyla ilgili BMDHS'de yer alan istisna hükümlerinden bahsetmek gerekir. BMDHS'nin 76. maddesinin 9. paragrafındaki lafza göre kıta sahanlığının karasuları ve münhasır ekonomik bölgeye göre bir istisna olarak esas çizgilerden bağımsız olarak kalıcı dış sınırlara sahip olduğunun değerlendirilebileceği belirtilmektedir.¹⁴⁶⁰ Ancak bu şekilde oluşan kalıcı dış sınırın BMDHS'nin 76. maddesinin 5. paragrafında öngörülen azami limiti geçmesi ihtimalinde BMDHS'ye aykırılığın oluşacağı belirtilmelidir. Kaldı ki kıta sahanlığının esas çizgilerden itibaren 200 deniz milinin ötesine uzandığı durumlarda

¹⁴⁵⁸ Bkz. Listzwan, "Stability of Maritime Boundary Agreements", s. 200.

VAHS m. 61/2(a) gereği andlaşma bir sınırı tesis ediyorsa şartlarda meydana gelen esaslı bir değişikliğe bir andlaşmayı sona erdirmek veya ondan çekilmek için bir gerekçe olarak başvurulamaz.

Şartların esaslı değişimi hakkında ayrıca bkz. "Şartların Esaslı Değişiminin Uygulanabilirliği" başlığı, s. 425-432.

¹⁴⁵⁹ ILA, **International Law and Sea Level Rise**, 2018, s. 19 ve 25.

¹⁴⁶⁰ BMDHS m. 76/8: "Kıta sahanlığı, karasularının genişliğinin ölçülmeye başlandığı esas çizgilerden itibaren 200 deniz milinin ötesine uzandığı durumlarda, kıyı devleti kıta sahanlığının sınırları hakkındaki bilgileri II. Ek'e göre hakkaniyete uygun bir coğrafi temsil esasına göre kurulmuş bulunan Kıta Sahanlığı Sınırları Komisyonu'na bildirecektir. Komisyon kıyı devletlerine kıta sahanlıklarının dış sınırlarının tespitine ilişkin konularda tavsiyelerde bulunacaktır. Kıyı devleti tarafından bu tavsiyeler esas alınarak tespit edilen sınırlar **kesin ve bağlayıcı** olacaktır."

BMDHS m. 76/9: "Kıyı devleti, kıta sahanlığının dış sınırını **kalıcı** bir şekilde [permanently (ing.)] belirten haritaları ve ... ilgili bilgileri, Birleşmiş Milletler Genel Sekreterine tevdi edecektir."

Bu konuda bkz. Busch, "Law of the Sea Responses to Sea-Level Rise...", s. 325-326 ve 330-333.

Bu konuda tek soru işaretinin karanın tamamen yok olduğu durumlarda ortaya çıktığı ifade edilmekte; BMDHS m. 76/9 bildiriminin yapıldığı diğer durumlarda kıta sahanlığının sabit olduğu belirtilmektedir. Bkz. **A/CN.4/740**, p. 177.

sınırlar konusunda tavsiyesine başvurulması zorunlu kılınan Kıta Sahanlığı Sınırları Komisyonu [*Commission on the Limits of the Continental Shelf – CLCS (ing.)*]¹⁴⁶¹ henüz bir sınır tavsiye etmemişse; Komisyonun çalışma şeklindeki yavaşlık da dikkate alındığında yeni bir sınır tavsiye edilene kadar büyük nehir deltalarına sahip birçok devlet ve alçak ada devletleri için coğrafi koşullar ciddi şekilde değişebilecektir.¹⁴⁶² Deniz alanı sınırlandırmalarının dış sınırlar açısından değişmemesi ve kalıcı olması gerektiği yönünde ortaya koyulan bu görüş esas çizgilerin gezici veya geçici sabit göz önüne alındığında karasularını, münhasır ekonomik bölgeyi veya kıta sahanlığını ilgili anlaşmada veya yargı kararında öngörülenden daha geniş bir alanı kapsar hale getirecek; ihtimalen BMDHS’de yer alan azami limitin aşılması durumunu da ortaya çıkarabilecektir. Esas çizgilerin gezici veya geçici sabit olması durumlarında deniz alanlarının dış sınırı gezici veya geçici sabit kabul edilirse deniz alanı sınırlandırmasının yapıldığı anlaşma veya yargı kararının durumu ne olacaktır sorusu ortaya çıkmakta; coğrafi değişime göre oluşan deniz alanlarının dış sınırıyla anlaşma veya yargı kararıyla belirlenen deniz alanlarının dış sınırı birbiriyle uyumsuz olacaktır.

3. Adaların Esas Çizgilerinin ve Deniz Alanlarının Belirlenmesiyle Deniz Alanlarının Sınırlandırılması

BMDHS’nin 121. maddesinin 1. paragrafına göre bir ada [*île (fr.)*, *island (ing.)*], “sularla çevrili olan ve sular yükseldiğinde su üstünde kalan, doğal olarak meydana gelmiş bir kara parçası” olarak tanımlanmaktadır.¹⁴⁶³ BMDHS 121. maddesinde yapılan ada tanımı göz önüne alındığında ve coğrafi açıdan ele alındığında ada denilen kavram herkesin gözü önüne gelebilecek basitliktedir. Yine de Dünyanın coğrafi yapısı bir bütün olarak düşünüldüğünde, her karanın etrafı sularla çevrili bulunmaktadır; ancak adalar, ana kara (kıta) [*continent (fr.)*, *continent*

¹⁴⁶¹ Kıta Sahanlığı Sınırları Komisyonu’na yapılan başvurular için bkz. https://www.un.org/depts/los/clcs_new/commission_submissions.htm (Erişim Tarihi: 04.02.2021).

¹⁴⁶² Busch, “Law of the Sea Responses to Sea-Level Rise...”, s. 324.

¹⁴⁶³ Görüldüğü üzere tanımda ada olmak için belirlenen dört unsur bulunmaktadır. Bunlar kara parçası olmak, doğal olarak oluşmuş olmak, sularla çevrili olmak ve med zamanında suların üstünde olmaktır. Bu konuda bilgi için bkz. Anıl Çamyamaç, **Uluslararası Deniz Hukukunda Adaların Durumu**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2004, s. 4-13.

(ing.))¹⁴⁶⁴ olarak adlandırılan bu karalar¹⁴⁶⁵ gibi sularla çevrili olmasına rağmen oransal ve nicelik olarak kara miktarlarının daha az olması nedeniyle BMDHS’de kıtalardan farklı bir özel hükme konu olmuştur. Böylece hem coğrafi açıdan hem de hukuki açıdan kıtalarla adalar arasında bir ayırım oluşmaktadır. Ancak adaların rejimi başlıklı ayrı bir madde içerisinde hayat bulan bu ayırım, adaların deniz alanlarıyla ilgili hesaplamalar konusunda kullanılmamış; adaların sahip olabilecekleri deniz alanları ana karalardan farklı bir hukuki statüde değerlendirilmeyerek diğer kara parçalarıyla aynı olacak şekilde düzenlenmiştir.¹⁴⁶⁶

Adaların bir devletin kara ülkesinin bir parçasını veya tamamını oluşturması mümkündür. Bu durum, her ne kadar adaların deniz alanları diğer karalarla aynı olacak şekilde düzenlense de bir kara parçası olarak adaların deniz alanlarının hesaplanmasında ve sınırlandırılmasında farklı rollere sahip olmasına neden olmaktadır. Nitekim adaların bir devletin tüm kara ülkesini oluşturması halinde deniz alanları tamamen ilgili ada/adaların kara alanına göre hesaplanacakken; adaların ana karaya sahip bir devletin kara ülkesinin bir kısmını oluşturması durumunda coğrafi konumlarına göre deniz alanı hesaplamalarına ve sınırlandırmalarına çeşitli

¹⁴⁶⁴ Kıta, “Yeryüzündeki altı büyük kara parçasından her biri, ana kara.” olarak tanımlanmaktadır. Bkz. TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=kita> (Erişim Tarihi: 10.11.2021).

Büyük kara parçalarının kaç tane olduğu konusunda farklı görüşler bulunsu bile ilgili ana karaların hangi alanlardan oluştuğu konusunda belirli bir uzlaş bulunmamaktadır.

¹⁴⁶⁵ Afrika, Antarktika, Asya, Avrupa, Avustralya, Güney Amerika, Kuzey Amerika.

¹⁴⁶⁶ Bkz. BMDHS m. 121/2.

Bu husus bazı eleştirilere kapı aralamaktadır. Örneğin, adalarla kıtalar arasında bulunan kavramsal ayırım düşünüldüğünde bir adanın coğrafi olarak bir kıtanın doğal uzantısını oluşturan kıta sahanlığına üzerinde bulunması mümkün olsa da “kıta” sahanlığına sahip olabilmesi terimsel ve kavramsal açıdan mantıksızdır. Ancak gerek BMDHS gerekse UAD adaların kıta sahanlığı olabileceğini belirterek aslında kıta sahanlıklarını geniş anlamda kara sahanlığı olarak yorumlayarak genellikle kıtaların sahip olduğundan daha dar bir alanı kapsayan ayrı bir ada sahanlığına [*insular shelf* (ing.)] yer vermemekte; üstelik UAD tarafından adaların kıta sahanlığına sahip olmasına ilişkin kural uluslararası teamül hukukunun bir parçası olarak görülmektedir. [Bkz. International Court of Justice, “Territorial and Maritime Dispute (Nicaragua v. Colombia), Judgment of 19 November 2012”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/124/124-20121119-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.10.2022), s. 674, p. 139. Bu karar çalışmanın devamında Nikaragua-Kolombiya Sınır ve Deniz Uyuşmazlığına İlişkin Karar olarak kısaltılacaktır.] Bu husus BMDHS’nin 76. maddesinin 1. paragrafında kıyı devletlerine kıta kenarının dış eşiğinin 200 deniz milinden daha az bir mesafede olduğu durumlarda karasularının ölçülmeye başlandığı esas çizgilerden itibaren 200 deniz mili mesafeye olan kısımda kıta sahanlığı sahibi olabilme imkânı verildiği düşünüldüğünde yapılan düzenlemeyle tutarlı olsa da ilgili düzenlemenin ekonomik hırslar uğruna coğrafi gerçeklikleri göz ardı ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Oysa kıta [*continental* (ing.)] ve ada [*insular* (ing.)] kara toprakları arasında benzer bir terimsel ve kavramsal ayırma BMDHS’de yer verildiği görülmektedir. [Bkz. BMDHS m. 298/1(a)(i)]

BMDHS’nin 121. maddesi kapsamındaki öngörülen deniz alanı hesaplaması düzeni kıtalar ve adalar arasında bu yönden bir eşitlik öngördüğü için bu yönde bir itirazın ilgili eşitlik düzenine itiraz anlamına geleceği ifade edilmektedir. Bkz. Toluner, **Milletlerarası Hukuk Dersleri: Devletin Yetkisi**, s. 67.

etkilerinin olacağı söylenebilir.¹⁴⁶⁷ Örneğin kıyı boyunca kıyıya yakın adalar saçağının veya körfez girişlerinde adaların bulunması gibi coğrafi durumlarda esas çizgi ve deniz alanı hesapları değişebilmektedir.¹⁴⁶⁸ Dolayısıyla adaların deniz alanlarının hesaplanması ve sınırlandırılmasında egemenliği altında bulundukları devletlerin kara ülkelerinin yapısına göre çeşitli etkileri olabilmektedir.¹⁴⁶⁹ İklim değişikliğine bağlı olarak adaların kara miktarlarındaki değişimin her iki tip ada/adalar açısından hem adaların esas çizgilerinin belirlenmesinde hem de adalar kaynaklı deniz alanı hesaplamalarında ve sınırlandırmalarında değişim yaratacağı öngörülebilir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki adalar rejimini içeren BMDHS'nin 121. maddesinde adaların esas çizgilerine ilişkin özel bir kural öngörülmemiş; adaların esas çizgilerinin belirlenmesinde BMDHS'nin esas çizgilere ilişkin genel kurallarının kullanılacağı üzerinde durulmuştur. Buna bağlı olarak esas çizgiler açısından değinilen normal ve düz esas çizgi hesaplamalarının yanı sıra gezici ve sabit esas çizgi tartışmasının adalar konusunda ortaya çıkacağını söylemek mümkündür.

Deniz sınırlandırmalarında adaların rolüne gelecek olursak, adaların, UAD da dahil olmak üzere, uluslararası yargı organları tarafından eşit uzaklığı belirleyen çizginin hakkaniyete uygun hale getirilerek ayarlanmasında ilgili veya özel koşulları

¹⁴⁶⁷ Bowett'e atfı vererek görüşüne katılan UDHM'ye göre de deniz sınırlandırmalarıyla ilgili olarak adalara yönelik işlemler o kadar çeşitlidir ki, adaların deniz sınırlandırmaları konusundaki etkilerine ilişkin herhangi bir genelleme tehlikeli olacaktır. Atfı yapılan eser için bkz. Derek Bowett, "Islands, Rocks, Reefs, and Low-Tide Elevations in Maritime Boundary Delimitations", **International Maritime Boundaries, Vol. I**, Jonathan I. Charney/Lewis M. Alexander (eds.), Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1993, s. 131, p. 150. Bowett'e atfın bulunduğu karar için bkz. International Tribunal for the Law of the Sea, "Dispute concerning delimitation of the maritime boundary between Bangladesh and Myanmar in the Bay of Bengal (Bangladesh v. Myanmar), Judgment of 14 March 2012", List of Cases: No. 16, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_16/published/C16-J-14_mar_12.pdf (Erişim Tarihi: 20.05.2022), s. 221, p. 77. Bu karar çalışmanın devamında Bangladeş-Myanmar Bengal Körfezi Deniz Sınırlandırma Kararı olarak kısaltılacaktır.

¹⁴⁶⁸ Bkz. BMDHS m. 7/1 ve BMDHS m. 10/3.

Adalar saçağının düz esas çizgi çizimine etkileri ve konuyla ilgili sorunlar hakkında ayrıca bkz. "Esas Çizgilerin ve Esas Çizgilere Göre Hesaplanan Deniz Alanlarının Dış Sınırlarının Hesaplanması" başlığı, s. 324, dn. 1408.

¹⁴⁶⁹ Adalara deniz alanı sınırlandırmalarında tanınan etkiler, adanın aynı devletin ya da farklı devletin sahip olduğu kıtaya yakın olması ya da çevresinde hiçbir karanın bulunmaması gibi kendisi dışındaki etkenlerin yanı sıra adanın coğrafi yapısı ve boyutu, adadaki ekonomik faaliyetler ve adanın nüfusu gibi kendisine bağlı olan etkenlere göre tam etki, kısmi etki ve etkisizlik olmak üzere üç sınıfa ayrılabilir. Benzer yönde üçlü sınıflandırma için bkz. Constantinos Yiallourides, "Part II: Some Observations on the Agreement between Greece and Egypt on the Delimitation of the Exclusive Economic Zone", **EJILTALK**, 25.08.2020, <https://www.ejiltalk.org/part-ii-some-observations-on-the-agreement-between-greece-and-egypt-on-the-delimitation-of-the-exclusive-economic-zone/> (Erişim Tarihi: 20.10.2021).

oluşturan unsurlardan biri olduğu görülmektedir.¹⁴⁷⁰ Ancak bu ayarlamalarda ilgili adanın boyutu ve hukuki statüsü önem kazanmaktadır. Adaların kara miktarının değişmesinin bu hesaplamalar ve tartışmalar çerçevesinde yeni durumları ortaya çıkarması da mümkündür. Adaların kara miktarının değişmesi konusunda iki ihtimale özellikle değinmek gerekir: (1) Kara miktarının azalması, (2) karanın tamamen yok olması.

Bir adanın kara miktarının azalması sonucunda ya büyük oranda kara kaybı olmadığı için ada statüsü korunmakta, ya büyük oranda kara kaybı olduğu için ada kayalık [*rochers (fr.) rocks (ing.)*] halini almakta, ya da ilgili ada bir cezir yükseltisi haline dönüşmektedir.¹⁴⁷¹

Adanın kara kaybının az olup hukuki statüsünü koruduğu durumda esas çizgiler ve deniz alanlarının dış sınırları konusunda yalnızca yukarıda detaylı şekilde ele alınan gezici esas çizgi-sabit esas çizgi tartışması kapsamındaki görüşler ileri sürülecektir. Nitekim BMDHS'nin 121. maddesinin 2. paragrafı gereği adanın karasularının, bitişik bölgesinin, münhasır ekonomik bölgesinin ve kıta sahanlığının sınırlandırılması BMDHS'nin diğer kara parçalarına uygulanabilir hükümlerine uygun olarak yapılmaktadır. Buna ek olarak adalar deniz sınırlandırmalarında ilgili ve özel koşulların bir parçası olarak sınıflandırılmaktadır. Ancak adanın hukuki olarak ada statüsünü koruması, deniz sınırlandırmalarında ilgili adanın eski boyutuna göre yapılmış mevcut sınırlandırmanın tartışmaya açılmayacağı veya henüz belirlenmemiş sınırlandırmanın üzerinde yeni boyuta bağlı olarak farklı bir etki doğurmayacağı anlamına gelmemektedir. UAD'ın Karadenizde Deniz Sınırlandırması Kararı'nda da görüleceği üzere sınırlandırma çizgisi üzerinde orantısız bir etkiye sahip çok küçük adaların deniz sınırlandırmalarında tüm olası yetkileri dikkate alınmamakta veya bu adalar deniz alanı olarak kuşatma altına

¹⁴⁷⁰ A/CN.4/740, p. 148.

¹⁴⁷¹ Kayalık ve cezir yükseltileri dışında adacıklar [*îlots (fr.), islets (ing.)*], sığıklar, kuruyan kayalıklar ve setler, med yükseltileri, kumul adacıkları ve resifler gibi terimler bulunmakla birlikte ada kara miktarının azalması sonucunda oluşacak ada dışı oluşumların kayalık ya da cezir yükseltisi terimleri kapsamında görülmesi yerinde olacaktır. Kayalıklar adaların sahip olduğu unsurları taşıyan daha küçük deniz oluşumları olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle kayalıklar med-cezir olayından etkilenmemektedir. Cezir yükseltileri ise med-cezir olayından etkilenip deniz seviyesi alçaldığında su üzerinde kalırken; deniz seviyesi yükseldiğinde su altında kalmaktadır. Bu konuda ayrıca bkz. Çamyamaç, *Uluslararası Deniz Hukukunda Adaların Durumu*, s. 84-86.

alınmaktadır.¹⁴⁷² Dolayısıyla adanın küçülmesi deniz alanı hesaplamalarında tam etkiye sahip bir adayı kısmi etkiye sahip hale; kısmi etkiye sahip bir adayı etkisiz hale dönüştürebilir.

Adanın kara kaybının büyük oranda olması sonucunda bir adanın adalık statüsünü kaybederek kayalık statüsünde değerlendirilecek boyuta ne zaman geleceği tartışmalı olacaktır. BMDHS incelendiğinde kayalık teriminin bir tanımının yapılmadığı; ada ile kayalık arasındaki farkın BMDHS'nin 121. maddesinin 3. paragrafında kayalıkların “insanların oturmasına/ikametne elverişli olmayan (oturulamaz hal) [*uninhabitable (ing.)*] veya kendilerine özgü ekonomik bir yaşamı bulunmayan” yerler olarak ifade edilmesiyle ortaya konulmaya çalışıldığı görülmektedir.¹⁴⁷³ Bir adanın kayalık haline gelmesi esas çizgilere, karasularına veya bitişik bölgeye sahip olmasının önüne geçmese de; münhasır ekonomik bölgeye veya kıta sahanlığına sahip olmasının önüne geçecektir. Nitekim BMDHS'nin 121. maddesinin 3. paragrafı kayalık haline gelmiş, yerleşime ve ekonomik yaşama uygun olmayan karaların münhasır ekonomik bölgesinin veya kıta sahanlığının olmayacağını açıkça düzenlemiştir. Bu durum ada kayalık haline gelmeden önce belirlenen münhasır ekonomik bölgenin veya kıta sahanlığının sürdürülüp sürdürüleemeyeceği üzerine soru işareti doğurmaktadır. Bu konuda ilgili devletin, ada kayalık haline dönüşmeden BMDHS'ye uygun olarak belirlediği dış alan sınırlarını savunmak için sabit esas çizgi yöntemini ileri sürmesinin mümkün olduğu; ancak ada kayalık haline döndükten sonra BMDHS'ye uygun olarak belirlediği dış alan sınırlarını savunmak için sabit esas çizgi yöntemini ileri sürmesinin bile BMDHS'nin 121. maddesinin 3. paragrafındaki hükmü etkisiz hale getirmeyeceği ve bu sebeple münhasır ekonomik bölgesinin ve kıta sahanlığının dış sınırlarını koruyamayacağı belirtilmektedir.¹⁴⁷⁴ Buna ek olarak bir adanın kayalık haline gelmesi deniz

¹⁴⁷² Kararda hakkaniyet açısından Serpents Adası'nın 12 deniz millik karasuları yayı dışında sınırlandırma üzerinde herhangi bir etkisinin olmaması gerektiğine yer verilmiştir. Bkz. “Karadenizde Deniz Sınırlandırması Kararı”, s. 122, p. 185-188.

Ayrıca bkz. “Libya-Malta Kıta Sahanlığı Davası Kararı”, s. 48, p. 64; “Katar-Bahreyn Deniz Sınırlandırmasına ve Bölgesel Sorunlara İlişkin Dava Kararı”, s. 104, p. 219; “Nikaragua-Honduras Karayip Denzinde Sınırlandırmaya ve Deniz Uyuşmazlığına İlişkin Dava Kararı”, s. 751 vd., p. 302 vd.

¹⁴⁷³ BMDHS'nin 121. maddesinin 3. paragrafında yer bulan kayalık terimi ile ada terimini ayıran kesin çizginin ne olduğunun, “insanların oturmasına/ikametne elverişli olmayan” ve “kendilerine özgü ekonomik yaşamı” kavramlarının anlamlarının belirsiz olduğu belirtilmiştir. Bkz. Churchill/Lowe, **The law of the sea**, s. 41-42; Shaw, **International Law**, s. 419-420.

¹⁴⁷⁴ Busch, “Law of the Sea Responses to Sea-Level Rise...”, s. 317.

sınırlandırma yöntemlerinin uygulanmasında adanın artık ilgili veya özel bir koşul olarak değerlendirilmemesine karar verilmesiyle sonuçlanabilir.¹⁴⁷⁵

Adanın bir kayalığın da ötesinde küçülerek cezir yükseltisi halini alması halinde iki ihtimal ortaya çıkmaktadır: (1) cezir yükseltisinin kıtadan veya bir adadan, tamamen veya kısmen karasuları genişliğini aşmayan bir uzaklıkta bulunması, (2) cezir yükseltisinin kıtadan veya bir adadan, karasuları genişliğini aşan bir uzaklıkta bulunması. Cezir yükseltisinin tamamen veya kısmen karasuları genişliğini aşmayan bir uzaklıkta bulunduğu durumda ilgili kara parçasının esas çizgi ve karasuları hesaplamalarında kullanılması mümkün olurken;¹⁴⁷⁶ cezir yükseltisinin karasuları genişliğini aşan bir uzaklıkta bulunması halinde ilgili kara parçasının esas çizgi ve karasuları hesaplamalarına konu olması mümkün olmamaktadır.¹⁴⁷⁷ Yine deniz sınırlandırmalarında cezir yükseltisi olarak ilgili veya özel bir koşul olarak değerlendirilmesi de mümkün değildir.¹⁴⁷⁸ Bu ihtimallerin her birinde aynı adanın kayalık statüsüne dönüşmesine benzer yönde bir tartışma ortaya çıkacaktır.

Öte yandan bir adanın karasının tamamen sular altında kalarak yok olması durumunda ise esas çizgi hesaplamasını yapacak kara kalmayacaktır. Bu durum esas çizgilerin ve dolayısıyla karayla esas çizgilere bağlı olarak belirlenen deniz alanlarının dış sınırlarının tamamen kaybedilmesine neden olacaktır. Bu durumda esas çizgilerin ve deniz alanlarının dış sınırlarının korunması mümkün olacak mıdır sorusunun cevabı da öncelikle gezici esas çizgi-sabit esas çizgi tartışmaları üzerine yoğunlaşmaktadır.¹⁴⁷⁹ Yine deniz sınırlandırılması konusunda da ortada olmayan bir karanın ilgili veya özel bir koşul olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Bu konudaki tartışmalara ek olarak tamamen sular altında kalacak topraklar tek bir devlete bağlıysa devletin yok olması ihtimalini de ortaya çıkarmaktadır. Bu durumda esas çizgiler tamamen kaybedildiği için artık kara topraklarına dayalı olmayacak deniz alanı sınırlarının sürekli olarak ya da ne kadar süreyle korunabileceği soru işaretidir.¹⁴⁸⁰ Bu ihtimale bağlanan sonuç aynı zamanda yalnızca deniz ülkesinden

¹⁴⁷⁵ A/CN.4/740, p. 148.

¹⁴⁷⁶ Bkz. BMDHS m. 13/1.

¹⁴⁷⁷ Bkz. BMDHS m. 13/2.

¹⁴⁷⁸ A/CN.4/740, p. 148.

¹⁴⁷⁹ Busch, "Law of the Sea Responses to Sea-Level Rise...", s. 317; Lathrop, "Baselines", s. 77.

¹⁴⁸⁰ Öğretide devletin unsurlarının tanımlanmasında temel alınarak başlangıç noktası olarak kabul edilen bir belge olan ve 1933 yılında Montevideo'da Yedinci Amerikan Devletleri Uluslararası Konferansı'nda yapılan Devletlerin Hakları ve Ödevlerine İlişkin Sözleşme (*Convention on Rights*

oluşan bir devlet mümkün olabilir mi sorusunu da ortaya çıkarmaktadır.¹⁴⁸¹ Her ne kadar devletler deniz alanları üzerinde egemenlik ve egemen haklar iddia edebilse bile, bu hakların “Kara denize hakimdir.” ilkesi göz önüne alındığında karaya sıkı sıkıya bağlı olduğu görülmektedir.

a. Atollerden, Resiflerden ve Takımadalardan Doğan Hakların İncelenmesi

Atol [*atoll (fr.), atoll (ing.)*],¹⁴⁸² resif [*récif (fr.), reef (ing.)*]¹⁴⁸³ ve takımada [*archipel (fr.), archipelago (ing.)*] terimleri okyanuslarda ve özellikle Hint Okyanusu ve Pasifik Okyanusu’nun Okyanusya coğrafi bölgesinde¹⁴⁸⁴ yeni bağımsız ada devletlerinin ortaya çıkmasıyla önem kazanarak uluslararası deniz hukukuna BMDHS ile birtakım düzenlemeler yapılarak özel hükümler olarak dahil edilmiş

and Duties of States adopted by the Seventh International Conference of American States) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 165, s. 19 vd.] 1. maddesine göre bir devletin (1) daimî bir nüfusa, (2) belirli toprak parçasına/sınırlara, (3) hükumete, (4) diğer devletlerle ilişki kurma kapasitesine sahip olması gerekir.

Belirli bir toprak parçası/sınır gereksinimine yapılan atıf, devletin tamamı belirlenmiş olmasa da makul ölçüde belirlenmiş sınırlara sahip olması gerekliliğine işaret eder. Bkz. Vaughan Lowe, **International Law**, New York: Oxford University Press, 2007, s. 156; Shaw, **International Law**, s. 158.

Bu konuda ayrıca bkz. “Devleti Oluşturan Belirli Bir Toprak Parçası Unsurunun Eksikliğinde Devletin Varlığının Devamına İlişkin Olasılıkların Uygulanabilirliği” başlığı.

¹⁴⁸¹ Bu konuda bkz. “Devleti Oluşturan Belirli Bir Toprak Parçası Unsurunun Eksikliğinde Devletin Varlığının Devamına İlişkin Olasılıkların Uygulanabilirliği” başlığı, s. 387, dn. 1622.

¹⁴⁸² Maldivler yerlilerinin dilinden geldiği belirtilen atol sözcüğü genel anlamıyla “Mercan adası.” olarak tanımlanmaktadır. Bkz. TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=atol> (Erişim Tarihi: 20.11.2022).

BMDHS’deki kullanımı düşünüldüğünde ise atol, üzerinde bir ada bulunan veya bulunmayan, açık denizle çevrili, bir lagünü tamamen veya neredeyse tamamen çevreleyen halka şeklinde resif anlamına gelir. Bkz. United Nations Office for Ocean Affairs and the Law of the Sea, **The Law of the Sea-Baselines...**, s. 50; Walker, **Definitions for the Law of the Sea...**, s. 109-110.

Atol teriminin BMDHS içerisinde 6. maddede ve 47. maddenin 1. ve 7. paragraflarında olmak üzere kullanımı mevcuttur.

¹⁴⁸³ Genel anlamıyla resif, “Su düzeyindeki sıra kayalar.” olarak tanımlanmaktadır. Bkz. TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=resif> (Erişim Tarihi: 20.11.2022).

BMDHS’deki kullanımı düşünüldüğünde ise resif, deniz yüzeyine yakın bir yere ulaşan veya gelgitte açığa çıkan bir kaya veya mercan kütlesi anlamına gelir. Bkz. United Nations Office for Ocean Affairs and the Law of the Sea, **The Law of the Sea-Baselines...**, s. 60; Walker, **Definitions for the Law of the Sea...**, s. 279-280.

Resif teriminin BMDHS içerisinde 6. maddede ve 47. maddenin 7. paragrafında saçak resif [*fringing reef (ing.)*]; 47. maddenin 1. ve 7. paragraflarında kuruyan resif [*drying reef (ing.)*] olmak üzere iki çeşit kullanımı mevcuttur.

¹⁴⁸⁴ Okyanusya’nın coğrafi özelliklerine bakıldığında Büyük Okyanus (Pasifik Okyanusu içerisinde dağılmış küçük adalardan ve Avustralya kıtasından oluşan; Antarktika’nın kuzeyinde ve Büyük Okyanus ile Hint Okyanusu’nun arasında bulunan bir bölge olduğu görülmektedir. Bu bölgenin Okyanusya olarak adlandırılmasında okyanus içerisinde bulunan adalardan oluşan bölgenin coğrafi yapısı etkili olmuştur. Dolayısıyla bu bölgedeki ülkeler açısından okyanusun ve dolayısıyla denizin önemi büyüktür. İklim değişikliğinin bölgeye etkisi daha çok bölgede yer alan ada devletlerinin deniz seviyesindeki yükselmeden uğrayacağı zarar üzerinden şekillenmektedir.

terimlerdir.¹⁴⁸⁵ Atollerin ve resiflerin hem adaları koruma açısından hem de adaların ekonomik yaşamı açısından katkıları bulunmaktadır.¹⁴⁸⁶

Atollerin ve resiflerin esas çizgi hesaplamalarında kullanılması BMDHS'nin 6. maddesiyle düzenlenmiştir. İlgili düzenlemeye göre: *“Atoller üzerinde yer alan adalar veya saçak resiflere sahip adalar söz konusu olduğunda, karasularının ölçülmeye başlandığı esas çizgi, kıyı devleti tarafından resmen kabul edilmiş deniz haritalarında belirtildiği şekliyle, açık deniz tarafındaki resif üzerindeki en düşük cezir çizgisidir.”* Tanaka'ya göre bu hüküm yorumlanırken üç hususa dikkat edilmelidir.¹⁴⁸⁷

- Maddede atollerden değil atoller üzerinde bulunan adalardan söz edildiği için atollerin esas çizgiye konu olup deniz alanı üretebilmesi için belli miktarda kuru toprak içermesi gerekir.
- Maddeye göre resiflerin esas çizgiye konu olup deniz alanı üretebilmesi için kuruyan resif olması yani kalıcı olarak su altında kalmamış olması gerekir.
- Maddede yer alan ve esas çizginin belirlenmesinde kullanılan saçak resif kavramının neyi ifade ettiği belirsizdir.¹⁴⁸⁸

Bu üç hususu içeren tüm durumlar iklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkileriyle yoğun bir etkileşim içindedir. Örneğin, atollerin kuru toprak sahibi olma zorunluluğu, resiflerin kalıcı olarak su altında bulunmama zorunluluğu ve dolayısıyla saçak resiflerin de deniz alanı hesaplarına katılması deniz seviyesinin yükselmesiyle tehlike altındadır. Deniz sıcaklıklarının artmasıyla atollerin ve resiflerin zarar görerek yok

¹⁴⁸⁵ Churchill/Lowe, **The law of the sea**, s. 43-44; Özman, **Deniz Hukuku I**, s. 235; Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 85.

¹⁴⁸⁶ Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 85.

¹⁴⁸⁷ Bkz. Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 86.

¹⁴⁸⁸ Saçak teriminin kıyıya yakın adalar saçığı kavramındaki gibi soru işaretleri doğurduğu söylenebilir. Bu durumda adalara saçığına benzer olarak resif saçığı için de “saçak” nitelemesinin oluşması için kaç adaya ihtiyaç duyulacağı ve hangi coğrafi konumlanmanın yeterli olacağı, saçığın kıyıya yakınlığının hangi mesafede olması gerektiği, düz esas çizgiye konu olarak içsular haline gelebilecek alanlarla ilgili olarak bunun mümkün olup olmadığı, azami yüzölçümüne ya da oranına ve düz esas çizginin uzunluğunun ne kadar olabileceğine ilişkin bir kısıtlama da ortaya koyulmamıştır. Adalar saçığı konusundaki tespitler için bkz. *“Esas Çizgilerin ve Esas Çizgilere Göre Hesaplanan Deniz Alanlarının Dış Sınırlarının Hesaplanması”* başlığı, s. 324, dn. 1408; resifler konusundaki bu sorunların bazıları hakkında bkz. Churchill/Lowe, **The law of the sea**, s. 44.

Özman'a göre, BMDHS'de bir açıklama ve öğretide üzerinde uzlaşma bulunmayan resiflerin ana karaya (adaya) uzaklıklarının ne kadar olabileceği hususunda esas çizgilerle ilgili (özellikle düz esas çizgiler) temel ilkelerin (sahile yeter derecede bağlı olma, ekonomik çıkarlar gibi) göz önünde bulundurulması uygun olacaktır. Bkz. Özman, **Deniz Hukuku I**, s. 235-236.

Ayrıca atoller ve resifler kapsamında çizilen esas çizgilerin ada tarafında kalan sularının takımadaya suları olarak değil; ada halkının ekonomik çıkarlarının daha geniş ölçüde korunabilmesi için içsular olarak değerlendirilmesi gerekir. Bkz. Özman, **Deniz Hukuku I**, s. 236; Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 85.

olması da bir başka tehlikedir. Tüm bu tehlikeler atoller ve resifler kaynaklı karaların azalmasına ve bu nedenle esas çizgilerin geri çekilerek deniz alanlarının azalmasıyla sonuçlanacaktır. Bu durumda esas çizgilere ilişkin tartışmalar kapsamında atoller ve resiflerin de hangi görüş çerçevesinde ele alınacağının tespitini gerektirmektedir.

BMDHS’de yer alan diğer bir terim olan takımda BMDHS’nin 46. maddesinin 1. paragrafının b bendine göre “...birbiri ile olan bağları coğrafi, ekonomik ve siyasi yönden bir bütün oluşturacak derecede sıkı olan veya tarihi açıdan bu şekilde kabul edilen ada kısımları, bunlara bitişik sular ve diğer doğal unsurlar da dahil olmak üzere, bir adalar grubu...” olarak tanımlanmıştır. BMDHS’nin 46. maddesinin 1. paragrafının a bendine göre bu tarz adalar gruplarının bütünüyle bir veya birçoğunu ve başka adaları da içeren devletler takımda devleti olarak adlandırılmaktadır. Takımadaların esas çizgilerinin belirlenmesinde BMDHS’nin 47. maddesi detaylı düzenlemeler ve şartlar getirmektedir. Bu şartlar özetle şu şekildedir:

- Takımda devletleri, takımda devletin ana adalarının takımda esas çizgi sistemine dahil edilmesi koşuluyla, en dıştaki adaların en dış noktalarını ve takımadaların kuruyan resiflerini birleştiren düz takımda esas çizgileri çizebilir. (BMDHS m. 47/1)
- Esas çizgiler içerisinde kalan suların karalara oranı 1/1 ila 9/1 olabilir. (BMDHS m. 47/1)¹⁴⁸⁹
- Herhangi bir tek esas çizgi parçasının uzunluğu 125 deniz milini geçmemelidir. (BMDHS m. 47/2)
- Takımadayı çevreleyen esas çizgi parçalarının toplam sayısının yüzde üçünden fazlası 100 mili aşamaz. (BMDHS m. 47/2)
- Esas çizgiler takımadaların genel biçiminden önemli ölçüde sapmayacaktır. (BMDHS m. 47/3)
- Üzerinde deniz fenerleri veya benzer tesisler inşa edilmiş olan veya kısmen en yakın adaya karasularını aşmayan bir mesafede bulunan cezir yükseltileri esas çizginin parçası olabilir. (BMDHS m. 47/4)

¹⁴⁸⁹ Bu oranın belirlenmesinde adaları çevreleyen serpiştirilmiş mercan kayalarının ve atollerin berisindeki sular ile kalker yapıları adalar zinciri ve su üstünde kalan kayalarla tamamen veya hemen hemen tamamen çevrilmiş olan keskin yamaçlı okyanus yaylaları da kara parçası olarak kabul edilebilir. (BMDHS m. 47/7)

- Takımda esas çizgileri diğer bir devletin karasularını açık denizden veya bir münhasır ekonomik bölgeden kesecek şekilde ya da sınırdaş bir devletin ülkesinin iki parçası arasındaki tarihi haklara ya da sınırdaş devletle bu konuda yapılmış ikili anlaşmalara hâlel getirmeyecektir. (BMDHS m. 47/5 ve 47/6)

Görüldüğü üzere maddede getirilen şartlara uygun olarak alçak adaları, cezir yükseltilerini ya da resifleri ve atolleri kullanarak düz esas çizgilerin çizilmesi mümkündür. Ancak belirlenen esas çizgilerin coğrafi koordinatlarını ilan edilerek, haritalandırılarak¹⁴⁹⁰ ve BM Genel Sekreterliği'ne depo edilerek kesinleştirilmesi gerekmektedir.¹⁴⁹¹ Takımda sularının statüsü öğretide nevi şahsına münhasır [*sui generis (lat.)*] olarak görülmektedir.¹⁴⁹² 2021 yılı itibariyle 22 devlet takımda devleti olduğunu iddia ederek takımda esas çizgileri belirlemiştir.¹⁴⁹³ Bu devletlerin belirlediği takımda esas çizgileri ve bu esas çizgilere bağlı deniz alanı miktarları, iklim değişikliği nedeniyle alçak adalar, cezir yükseltileri ya da resifler ve atoller su altında kaldığında, azalacak veya hukuki statü değiştirecektir.¹⁴⁹⁴

b. Yapay Ada İnşa ve Ada Islah veya Tahkimatı Eylemlerinin Hukukiliği

Yapay [*artificielle/artificiel (fr.)*, *artificial (ing.)*] adalar BMDHS'de tanımlanmamıştır; ancak BMDHS 121. maddesinde adalara getirilen doğal olarak

¹⁴⁹⁰ Esas çizgi noktaları net anlaşılabilmesi adına ya uygun ölçekli deniz haritalarında işaretlenecek ya da harita yerine coğrafi koordinat noktalarının listesi sunulacaktır. (BMDHS m. 47/8)

¹⁴⁹¹ BMDHS m. 47/9.

¹⁴⁹² Takımda sularının hukuki statüsü ne içsular ne de karasuları olarak görülmektedir. BMDHS 48. maddesinde, takımda devletlerinin karasuları, bitişik bölge, münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığını takımda esas çizgilerinden itibaren belirleyeceği göz önüne alındığında karasuları takımda sularının dışında kalmaktadır ve karasularından farklıdır. Yine BMDHS 50. maddesinde takımda sularının içerisindeki adaların kendilerine özgü içsuları olabileceği belirtildiğinden takımda suları içsulardan da farklıdır. Ancak BMDHS 52. maddesinde karasularına özgü olan zararsız geçiş ve BMDHS 53. maddesinde takımadalar arasından geçiş gibi hakların takımda sularında öngörüldüğü görülmekte; tüm bu nedenlerle takımda sularının kendi özellikleri olan sular olduğu belirtilmektedir. Benzer yönde görüş için bkz. Churchill/Lowe, **The law of the sea**, s. 103; Özman, **Deniz Hukuku I**, s. 281-284; Schrijver, **Sovereignty over Natural Resources**, s. 207; Tanaka, **The International Law of the Sea**, s. 132.

¹⁴⁹³ David Freestone/Clive Schofield, "Sea Level Rise and Archipelagic States: A Preliminary Risk Assessment", **Ocean Yearbook**, 35, 2021, s. 344.

Ancak Birleşik Krallık ve Japonya gibi takımda tanımı kapsamında olup bu statüde bulunduğunu ilan etmeyen devletler de bulunmaktadır. Bkz. Churchill/Lowe, **The law of the sea**, s. 100-101.

¹⁴⁹⁴ Bu kapsamda yapılan incelemelerde Yeşil Burun Adaları, Komorlar, Grenada, Jamaika, São Tomé and Príncipe, Saint Vincent ve Grenadinler ve Trinidad ve Tobago alçak adalar açısından; Antigua ve Barbuda, Bahamalar, Komorlar, Fiji, Kiribati, Maldivler, Marshall Adaları, Mauritius, Papua Yeni Gine, Filipinler, Seyşeller, Solomon Adaları, Tuvalu ve Vanuatu resifler açısından; Dominik Cumhuriyeti ve Endonezya ise cezir yükseltileri açısından hassas durumdadır. Bu konudaki inceleme ve tablo için bkz. Freestone/Schofield, "Sea Level Rise and Archipelagic States...", s. 386.

oluşmuş olmak unsuruna aksiyle kanıttan adalara göre farklı bir statüde konumlandırılmıştır. Burada “doğal” olma ile “yapay” olma arasındaki farkın “önemli insan değişikliğinin başlangıcından önceki, doğal durum” ölçütüne göre belirlendiği söylenebilir.¹⁴⁹⁵ Yapay adalara ayrıca BMDHS’nin münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı kavramlarına ilişkin bölümlerinde 60. madde ve 80. madde içerisinde değinilmiştir. BMDHS’nin münhasır ekonomik bölge içerisinde yapay adalar, tesisler ve yapılar başlıklı 60. maddesinin 8. paragrafına göre “*Yapay adalar, tesisler ve yapılar ada statüsüne sahip değildir. Kendilerine özgü karasuları yoktur ve varlıkları, karasularının, münhasır ekonomik bölgenin veya kıta sahanlığının sınırlandırılmasını etkilemez.*” içeriğinin kıta sahanlığı üzerinde yapay adalar, tesisler ve yapılar başlıklı 80. madde yoluyla kıta sahanlığı üzerindeki yapay adalara, tesis ve yapılara, gerekli değişikliklerle uygulanır.¹⁴⁹⁶ Ek olarak Bölge’de kurulan tesislerin yanı sıra denize ilişkin bilimsel araştırmalar için kurulan tesis ve ekipmanların da ada statüsünde olmadığı ve deniz alanı belirlemelerinde hiçbir şekilde kullanılmadığı belirtilmelidir.¹⁴⁹⁷ Görüldüğü üzere yapay adaların deniz alanlarının hesaplanmasında ve sınırlandırılmasında bir rolü bulunmamaktadır.¹⁴⁹⁸ Bu durumda iklim değişikliği ve deniz seviyesinin yükselmesiyle yapay adalar arasındaki ilişkiyi belirleyen temel tartışma noktası bir doğal adanın iklim değişikliğine karşı alınan tedbirler doğrultusunda yapılan ada tahkimatları yoluyla bir yapay adaya dönüşüp dönüşmeyeceğiyle ilgilidir. Benzer bir sorunun adalar özeli dışında ana kara kıyıları için de geçerli olduğu; kıyılardaki yapay oluşumlar olan dolgu, güçlendirme, duvar yapma vb. ıslah faaliyetlerinin ne derece hukuka uygun olduğunun da tartışma kapsamında bulunduğu söylenebilir.

Deniz özelliklerinin, kıyıların ve adaların yapay olarak korunması, toprak ve deniz yetkilerinin kaybını önlemek için kullanışlı bir çözüm olsa da bunun hangi eşikte yerine getirilmesinin hukukiliği sağlayacağı üzerine çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kıyılara ve karalara yapılan takviyelerin uluslararası hukukta kabul

¹⁴⁹⁵ Bkz. “Güney Çin Denizi Tahkimi”, p. 305-306.

¹⁴⁹⁶ Münhasır ekonomik bölgede yapay adalar, tesisler ve yapılar inşa kurma ve kullanma yetkisi için bkz. BMDHS m. 56/1(b)(i).

Açık denizlerde yapay ada inşa etme özgürlüğü ise BMDHS’nin kıta sahanlığına ilişkin hükümleriyle ve kıta sahanlığındaki kaynakları keşif veya tüketim amacına yönelik olarak sınırlandırılmıştır. Bkz. BMDHS m. 79/4 ve 87/1(d).

¹⁴⁹⁷ Bkz. BMDHS m. 147/2(e) ve 259.

¹⁴⁹⁸ Kıyı ötesi tesislerin ve yapay adaların kalıcı liman sistemi içinde sayılamayacağına ilişkin hükümle de devletlerin yan yollara giderek bu tesisleri ve yapay adaları kıyının bir parçası haline getirerek bunlardan deniz alanı kazanma yolu engellenerek bu yöndeki uygulama güçlendirilmeye çalışılmıştır. Bkz. BMDHS m. 11.

görmüş bir uygulama olduğu belirtilmektedir.¹⁴⁹⁹ Bu yöndeki faaliyetlerin deniz çevresi üzerindeki olası etkileri göz önüne alındığında, sağduyulu ve ihtiyatlı bir yaklaşımın gereği olarak konu hakkında bilgi alışverişi yapma, ıslah çalışmalarının risklerini veya etkilerini değerlendirme ve ilgili alanlarda bunlarla başa çıkmak için yollar tasarlama konularında iş birliğini sağlayacak mekanizmalar oluşturmak gerekmektedir.¹⁵⁰⁰ UDHM tarafından yapılan bu tespitler kıyı devletlerinin kıyı uyum çalışmalarını planlarken ihtiyatlı davranma yükümü altında olduğunu gösterirken, kıyı devletlerinin ilk etapta kıyı ortamında önemli fiziksel değişiklik içermeyen uyum seçeneklerini araştırması gerektiğini önermektedir.¹⁵⁰¹ Bir adanın statüsünü ve buna bağlı deniz yetkilerini ve dolayısıyla mevcut hakları korumaya yönelik yapay araçlarınsa yeni yapay ada ve haklar yaratmaktan farklı bir durum olarak değerlendirildiği görülmektedir.¹⁵⁰² Bir oluşumun hukuki statüsünün onun “doğal” durumu temelinde değerlendirilmesi gerektiği yönündeki karar bu görüşe destek olarak gösterilebilir.¹⁵⁰³ Böylece oluşumların mevcut niteliklerini önemli insan faaliyetleriyle değiştirerek doğallık iddiasına bağlı olarak hak elde etmenin önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Ancak iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin şimdiden toprak kayıplarına neden olduğu düşünüldüğünde ilgili doğal oluşumların hangi tarihteki hallerinin mevcut nitelik kapsamında temel alınacağı soru işareti olmaya devam edecektir.

4. Kıyı Devletlerinin Egemenlik Haklarının Kullanımı ve Yetkilerinin Belirlenmesi

Esas çizgilere konu olan karanın değişmesi ya da yok olmasının ortaya çıkaracağı bir diğer durum ise kıyı devletlerinin değişecek deniz alanlarında egemenlik haklarının kullanımının ve yetkilerinin belirlenmesinde nasıl bir yolun izleneceği üzerine olacaktır. Bu konuda özellikle doğal kaynakların keşfi, kullanımı ve korunması konularında bu hakların ve yetkilerin denizlerdeki değişimden

¹⁴⁹⁹ A/CN.4/740, p. 212.

¹⁵⁰⁰ “Johor Boğazı ve Çevresinde Singapur Tarafından Arazi Islahı UDHM Kararı”, s. 26, p. 99.

¹⁵⁰¹ Stephens, “Warming Waters and Souring Seas: Climate Change and Ocean Acidification”, s. 794.

¹⁵⁰² A/CN.4/740, p. 215.

¹⁵⁰³ “Güney Çin Denizi Tahkimi”, p. 508.

Karar her ne kadar cezir yükseltilerinin ya da kayalıkların insan kaynaklı ıslah faaliyetleri ile adaya dönüştürülemeyeceği yönündeki bir olay üzerinden verilmiş olsa da paragrafta oluşumların doğal durumlarının ilk hali üzerinden değerlendirilmesi gereği belirtildiği için ilgili paragraf bu yönde bir yorum yapmaya uygundur.

etkilenip etkileneceği hususu ilk akla gelen sorulardan bir olurken, bir diğer soru işareti ise üçüncü kişilerin bu durumdan nasıl etkileneceği üzerine olacaktır.

Kıyı devletleri içsularında ve karasularında deniz yatağı, toprak altı ve yukarıdaki hava sahası dahil olmak münhasıran bir kural koyucu ve uygulayıcı olarak egemenlik kullanmaktadır.¹⁵⁰⁴ Ancak içsular ile karasuları arasında haklar ve yetkiler konusunda farklılıklar bulunmaktadır. İklim değişikliği sonucunda denizlerdeki değişimlerle önceki karasuların içsular haline geldiği durumda kıyı devletinin hak kazancı bulunmaktayken; içsuların karasularına dönüştüğü durumda üçüncü devletlerin hak kazancı bulunmaktadır. Nitekim karasularında üçüncü devletlere verilen istisnai bir hak olan zararsız geçiş hakkı içsularda bulunmamakta; içsularda kıyı devletinin yabancı bayraklı gemiler üzerinde cezai ve hukuki yetkisi tamdır.¹⁵⁰⁵ Bu konuda daha önce içsular olarak kabul edilmeyen suları içsulara dahil eden düz esas çizgi uygulamalarında BMDHS’de öngörülen zararsız geçiş hakkının yeni ilan edilen içsulara da uygulanacağına ilişkin istisna hükmü olan BMDHS 8. maddesinin 2. paragrafı ayrıca dikkate alınmalıdır.

Deniz yükselmesi nedeniyle karaların geri çekilmesi karasularından itibaren de kıyı devletinin deniz alanlarının hesaplanmasını kıyı devletinin aleyhine değiştirebilir. Kıyı devletinin karasularının münhasır ekonomik bölgeye dönüşmesi ihtimalinde kıyı devletlerinin hak kayıplarına verilebilecek örnekler şunlardır: (1) BMDHS 21. maddesi uyarınca karasularında zararsız geçişe ilişkin kurallar belirleme yetkisi, (2) BMDHS 79. maddesinin 4. paragrafı uyarınca denizaltı kabloları ve boru hatlarına ilişkin şartlar belirleme yetkisi.¹⁵⁰⁶ Kıyı devletinin kıta sahanlığının Bölge’ye dönüştüğü ihtimalde¹⁵⁰⁷ kıyı devletinin doğal kaynakların keşfi ve

¹⁵⁰⁴ A/CN.4/740, p. 152.

¹⁵⁰⁵ A/CN.4/740, p. 175-176.

Yabancı uçakların havadan seyrüseferinde zararsız geçiş hakkı bulunmadığından bu konuda bir farklılık oluşmamaktadır.

Karasularında kıyı devletinin kanun ve kurallarına uymaması durumunda kıyı devleti tarafından karasularını terk etme istenebileceği ve oluşturacağı zararlardan uluslararası sorumluluğun doğacağı durumlar haricinde savaş gemilerinin ve ticari amaçlar dışında kullanılan diğer devlet gemilerinin dokunulmazlıkları bulunmaktadır. Bkz. BMDHS m. 30, 31 ve 32.

¹⁵⁰⁶ A/CN.4/740, p. 176-177.

¹⁵⁰⁷ Kara ülkesinin tamamının kaybedilmediği durumlarda BMDHS’nin 76. maddesinin 9. paragrafı kapsamında yapılan bildirimlerin kıyı devletlerinin kıta sahanlığını koruyacağı üzerinde durulmuştur. Bkz. A/CN.4/740, p. 178.

kullanımı için kıyı ötesi [*off-shore (ing.)*]¹⁵⁰⁸ tesislere ruhsat verme yetkisi sona erecektir.¹⁵⁰⁹ Münhasır ekonomik bölgenin açık denize dönüştüğü ihtimalde ise kıyı devletlerinin hak kayıplarına verilebilecek örnekler şunlardır: (1) BMDHS'nin 62. maddesinde kıyı devletine münhasır ekonomik bölgesinde tanınan deniz canlı kaynaklarının kullanımına ilişkin sınır belirleme yetkisiyle bu kaynakları koruma ve muhafaza etme amacıyla kural koyarak uygulamada bulunma yetkisi,¹⁵¹⁰ (2) Deniz Koruma Alanı [*aire marine protégée – AMP (fr.)*, *marine protected area – MPA (ing.)*] kurma yetkisi,¹⁵¹¹ (3) BMDHS 56. ve 60. maddeleri gereği yapay adalar, yapılar ve tesisler inşa ederek kullanma ve bu yapılar etrafında gümrük, mali, güvenlik ve göç konularında kurallar uygulama yetkisi,¹⁵¹² (4) gemi kaynaklı kirliliği önleme, azaltma ve denetleme konusunda yabancı gemilere karşı kural belirleme ve uygulama yetkisi.¹⁵¹³ Takımda sularının da benzer şekilde karaların geri çekilmesi sonucunda karasularından itibaren kıyı devletinin deniz alanlarının hesaplanmasını kıyı devletinin aleyhine değiştirebileceği ve yukarıda sayılan kayıpların takımda devletleri için yetki kaybı olabileceği ayrıca belirtilmelidir.¹⁵¹⁴

Ek olarak belirtmek gerekir ki iklim değişikliği nedeniyle kara-deniz coğrafi konumlarında gerçekleşen değişimle boğazlar konusunda da açık denizin veya bir münhasır ekonomik bölgenin bir bölümü ile açık denizin veya bir münhasır ekonomik bölgenin diğer bölümü arasında uluslararası seyrüsefer için kullanılan boğazlarda geçerli olan transit geçiş hakkının kazanılabileceğinin veya kaybedilebileceğinin iddia edileceği bazı coğrafi değişimlerin yaşanması mümkün olabilir.¹⁵¹⁵

¹⁵⁰⁸ “Off-shore” teriminin Türkçede tam bir karşılığı bulunmayıp; bu terim kıyıdan uzak olan ancak kıyı devletinin egemen haklara sahip olduğu yapay oluşumları ifade etmektedir ve bu çalışmanın geri kalanında da “kıyı ötesi” kavramıyla ifade edilecektir.

¹⁵⁰⁹ A/CN.4/740, p. 179.

Bu ihtimalin kıyı ötesindeki halihazırda geçerli olan ruhsatların hukuki durumunu tartışmaya açacağı söylenebilir.

¹⁵¹⁰ A/CN.4/740, p. 180-182.

¹⁵¹¹ A/CN.4/740, p. 183.

¹⁵¹² A/CN.4/740, p. 184.

¹⁵¹³ A/CN.4/740, p. 185-186.

¹⁵¹⁴ Takımdanın coğrafi özelliklerine bu kayıpların boyutları değişebilir. Bkz. A/CN.4/740, p. 187-189.

¹⁵¹⁵ Bkz. BMDHS m. 37 ve 38.

Nitekim BMDHS'nin 38. maddesinin 1. paragrafına göre bir devletin kıtasıyla aynı devlete ait bir ada arasında kalan boğazlarda, eğer adanın açık deniz veya münhasır ekonomik bölge tarafında seyrüsefer ve hidrografik özellikler bakımından benzer uygunlukta başka bir yol mevcutsa transit geçiş rejimi uygulanmayacaktır.

5. Buzla Kaplı Bölgelerin Tespitiyle Bu Bölgelerdeki Esas Çizgilerin, Deniz Alanlarının ve Egemenlik Haklarının Belirlenmesi

İklim değişikliği ile denizlerin özellikle sıcaklıklara bağlı olarak sahip oldukları katı oranındaki azalma, yani dünyadaki buz hacminin azalması, esas çizgilere ve deniz alanlarına ilişkin bir başka konuyu daha gündeme taşımaktadır. Bu konu kuşkusuz ki buzla kaplı bölgelerdeki esas çizgiler ve deniz alanları hakkındaki belirlemelerin neye göre yapılacağı üzerinedir. Bu başlık altında ele alınacak olan konu her ne kadar önceki başlıklarda genel hükümler kapsamında belirtilen konularla ilgili olsa bile buzla kaplı bölgeler denince mekânsal olarak akla gelen kutup bölgelerinin farklı özelliklerine binaen uluslararası hukukta buzun statüsü ve çeşitlerine göre buzla kaplı bölgelerdeki deniz alanlarının nasıl şekillendiğini ayrıca incelemek gerekmektedir.

a. Uluslararası Hukukta Buzun Statüsü, Buz Çeşitleri ve Buzla Kaplı Bölgelerin Tespiti

Buz [*glace (fr.)*, *ice (ing.)*] terimi gerek uluslararası deniz hukuku gerekse diğer uluslararası hukuk düzenlemelerinde tanımlanmamış ve kavramsallaşmamıştır. Bu nedenle uluslararası hukuk çerçevesinde buz teriminin unsurları ve nelerden oluşacağına ışık tutacak olan buz çeşitleri hakkında bir ayırım yapılmamış; doğal koşulların gözlemi ile fen bilimlerinde ortaya çıkan ayırımlar üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Aslında esas çizgiler ve deniz alanlarının belirlenmesinde temel ayırım uluslararası hukuktaki mekânsal ayırımlar da göz önüne alındığında karalarla denizleri ayırmak üzerinedir. Ancak buzun uluslararası yargıya konu olduğu bir olayda UAD tarafından buzun karanın mı denizin mi bir parçası olduğuna değinilmemiş; bunun yalnızca sıkı/yoğun [*compact (ing.)*] veya akan/sürüklenen [*dérivante (fr.)*, *drift (ing.)*] olması üzerinden bir ayırım yapılmıştır.¹⁵¹⁶ Olayda UAD, her ne kadar bölge özelinde buzun denizin kullanımı üzerindeki etkileri üzerinde durarak deniz alanı sınırlandırmalarında buzla kaplı olmanın özel bir koşul olabileceğine yönelik değerlendirmelerde bulunsada mevcut

¹⁵¹⁶ International Court of Justice, “Case Concerning Maritime Delimitation in the Area between Greenland and Jan Mayen (Denmark v. Norway)-Judgment of 14 June 1993”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/78/078-19930614-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 21.12.2022), s. 44, p. 12. Bu karar çalışmanın devamında Grönland-Jan Mayen Sınırlandırma Davası Kararı olarak kısaltılacaktır.

olay açısından buzun kısıtlayıcı etkisinin bulunmadığına karar vermiştir.¹⁵¹⁷ UAD'ın bu kararı buzun deniz alanı hesaplamaları ve sınırlandırmalarında özel koşul olarak değerlendirilebileceğini ortaya koyması açısından önemli olsa da kararda deniz alanlarının belirlenmesinde uyumsuzluğun başladığı ilk nokta olan esas çizgiler, yani kara ile denizin hangi koşullarda birbirinden ayrılacağı, açısından bir tespit yapılmamıştır. Öğretide ise karaları ve denizleri ayırma açısından karalarda veya denizlerde oluşan iki farklı tip buz çeşidine işaret edilerek buz çeşitlerinin kara buzu [*continental ice (ing.)*] ve deniz buzu [*sea ice (ing.)*] olarak adlandırıldığı görülmektedir.¹⁵¹⁸ Bu iki çeşit buzun birbirinden ayrılması bir olaya uluslararası hukukun mekânsal kurallarının hangilerinin uygulanacağını belirlenmesinde kilit bir rol oynayarak kara ile denizin sınırının nerede başlayacağı konusunda yol gösterici olacaktır.

Buzlar konusunda buz çeşitlerinin fotoğraflarını da içeren kapsamlı bir belge DMÖ tarafından oluşturulmuş; belgede buz çeşitleri, buzlardaki oluşumlar ve buzların çevreyle etkileşimleri üzerine yüzen buz [*glace flottante (fr.)*, *floating ice (ing.)*], buz oluşumu [*formation de la glace (fr.)*, *development (ing.)*], kıyı/sıkı buz formları [*différents aspects de la banquise côtière (fr.)*, *forms of fast ice (ing.)*], yüzen buz oluşumu [*occurrence de glace flottante (fr.)*, *occurrence of floating ice (ing.)*], yüzen buz hareket süreçleri [*mouvement de la glace flottante (fr.)*, *floating-ice motion processes (ing.)*], bozulma süreçleri [*processus de déformation (fr.)*, *deformation processes (ing.)*], buzdaki açıklıklar [*ouvertures dans les glaces (fr.)*, *openings in the ice (ing.)*], buz yüzeyi özellikleri [*aspects de la surface de la glace (fr.)*, *ice-surface features (ing.)*], erime aşamaları [*phases de la fonte (fr.)*, *stages of melting (ing.)*], kara kökenli buz [*glace d'origine terrestre (fr.)*, *ice of land origin (ing.)*], havada ve atmosferde buz belirtileri [*indices de glace dans le ciel et dans l'atmosphère (fr.)*, *sky*

¹⁵¹⁷ Bölgenin en az yarısında sürüklenen buz bulunduğu tespitini yapan UAD, Şubat-Mayıs ayları arası neredeyse tüm bölgenin buzla kaplı olduğunu; Haziran-Eylül ayları arası buzların azaldığını belirtmiştir. UAD, bölgede bazı kıyılarda buzun yoğunluğundan dolayı kıyıya balıkçı teknelerinin yanaşamaması durumu ve tarafların bölgenin %40'ının buzlarla kaplı olduğu durumlarda seyrüsefer ve balıkçılığın imkânsız hale geldiği ifadeleriyle birlikte Danimarka'nın bölgedeki buzların kendi tarafında yoğun olması nedeniyle denizin eşit uzaklıkta bulunan orta çizgi üzerinden hesaplanması halinde %10'luk bir kullanım yapabileceği iddiası bulunsa da deniz yatağında ve iddiaların çakıştığı alanlardaki kullanım konusunda buzun etkisine ilişkin bir iddia veya talepte bulunulmadığını belirtmiştir. Ayrıca olay özelinde bölgede avlanabilecek balıkların yalnızca buzların çekildiği dönemde avlanabilir miktarlarda bulunması nedeniyle buzun kısıtlayıcı etkisinin balıkçılık konusunda değil yalnızca sulara erişim konusunda bulunduğunu ortaya koymuştur. Bkz. "Grönland-Jan Mayen Sınırlandırma Davası Kararı", s. 72-73, p. 77-78.

¹⁵¹⁸ Bkz. Rothwell, *The Polar Regions...*, s. 24.

and air indications (ing.)], yüzey gemiciliğiyle ilgili terimler [*termes relatifs à la navigation de surface (fr.)*, *terms relating to surface shipping (ing.)*], denizaltı seferiyle ilgili terimler [*termes relatifs à la navigation sous-marine (fr.)*, *terms relating to submarine navigation (ing.)*] olmak üzere on üç farklı başlık altında sınıflandırma yapılmıştır.¹⁵¹⁹ Bu sınıflandırmada buzun oluşum şekilleri tanımlanırken karaya ve denize göre tanımlamalarda bulunulduğu; kara kökenli buzlar için ayrı bir başlık açıldığı görülmektedir. Öğretide de buz çeşitlerine ilişkin yapılan farklı sınıflandırmalarda bile buz tipinin hukuki statüsünün belirlenmesinde karaya ve denize göre tanımlamalar yapılmaktadır. Örneğin Joyner her ne kadar çalışmasında beş farklı çeşit buz tipi saymış olsa da temelde bu beş farklı buz çeşidini kara ve deniz üzerindeki oluşumlarından yola çıkarak ele almaktadır.¹⁵²⁰

“(1) Buzullar [*glacier ice/sheet ice (ing.)*]: Kara üzerinde kar ve benzeri tipte yağışlarla kristalleşme sonucunda oluşan tabakadır. Buzulların özelliği kara yüzeyi üzerindeki akışkan olup kar yağışı ile beslenerek artması ve eriyerek veya kenarlardan kırılarak azalmasıdır. Antarktika ve Grönland örnekleri verilen buzullar kara olarak kabul edilmektedir.

(2) Deniz Buzları [*sea ice/pack ice (ing.)*]: Deniz suyunun donmasıyla oluşan, deniz hareketleriyle dalgalı bir hareket halinde bulunan, ince tabaka halinde bulunan ve ana buz kütesinden ayrılmış, yaygın olarak kırılmış parçalı buz kütleleridir. Güney Okyanusu ve Kuzey Buz Denizi örnekleri verilen deniz buzları deniz olarak kabul edilmektedir.

(3) Buz Sahanlıkları [*shelf ice (ing.)*]: Buzulların denize doğru uzantısını ve karanın deniz altındaki devamını oluşturan buz sahanlıkları genellikle kıta sahanlığına veya deniz tabanına bağlı kalın bir tabakadır. Antarktika kıyılarında Ross buz sahanlığı ve Kuzey Kutup Bölgesi’nde Kanada kıyılarındaki buz sahanlıkları örnekleri verilen buz sahanlıklarını doğrudan kara veya deniz kabul etmenin zorlukları üzerinde durularak¹⁵²¹ buz sahanlıklarına bir statü vermek zorunda kalınırsa deniz tabanına bağlı olanların kara olarak; bağlı olmayanların deniz olarak değerlendirilmesi gerektiği ileri sürülmüştür.

¹⁵¹⁹ WMO, **Sea-Ice Nomenclature**, Terminology – Volume I (WMO/OMM/BMO, No.259, Edition 1970 – 2014: Linguistic equivalents), Appendix 1 ve 2, https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=4651 (Erişim Tarihi: 05.10.2022)

¹⁵²⁰ Joyner, “Ice-Covered Regions in International Law”, s. 220-242.

¹⁵²¹ Nitekim deniz sahanlıkları karalar gibi fiziksel ve faydacı özelliklere sahip olmakla birlikte, denizler gibi jeofiziksel yapıya sahip donuk sularıdır. Bkz. Joyner, “Ice-Covered Regions in International Law”, s. 226.

(4) Buzdağları [*icebergs (ing.)*]: Buzdağları buzullardan veya buz sahanlıklarından kopan buz kütleleridir. Buzdağları bir buz kütlesi olarak ana karanın parçası veya devamı olan buz kütesinden koptuğu için ana karanın esas çizgi hesaplamalarına konu edilemeyecek olsa da buzdağlarına kara veya deniz statüsünün tanınabileceği; iki statünün herhangi birinin uygulanmasında buzdağının bulunduğu konuma, hareket etmesine, su kaynağı olarak kullanılmasına ve erimesine bağlı olarak pek çok farklı ihtimalin ortaya çıktığı belirtilmektedir.

(5) Buz Adaları [*ice islands (ing.)*]: Buz adaları buzdağlarından farklı olarak üzerinde yerleşke kurulabilecek ölçüde daha büyük ve uluslararası hukuka göre ada olup olmadığı bile tartışılabilir seviyedeki oluşumlardır. Bu oluşumların doğal ada, yapay ada veya gemi olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğinin tartışılabilirliği belirtilmektedir.”

Yukarıda yapılan sınıflandırmada buzullar ve deniz buzlarının hukuki statüsü açısından belirsizlik bulunmamakta; buz sahanlıkları, buzdağları ve buz adaları için belirsizliği içeren pek çok farklı ihtimal ortaya çıkmaktadır.¹⁵²² Bu belirsizlik esas çizgi ve deniz alanı hesaplamalarının neye göre yapılacağı sorusunun cevabını etkilemektedir. İklim değişikliği ile buzların erimesi söz konusu olduğu için herhangi bir buz kütesinin çeşidinin ve dolayısıyla hukuki statüsünün her an değişebilmesi mümkün hale gelmekte; belirsizlik durumları artış göstermektedir. İklim değişikliğiyle eriyen buzların statüsünün değişmesi zaten belirsizliklerin olduğu bir konuyu daha da karmaşık hale getirmektedir. Öğretide buzun uluslararası hukukta ne zaman kara ne zaman deniz olarak sayılacağı konusunda görüş ayrılıkları bulunmakla birlikte denizlerin donması yoluyla oluşan buzların esas çizgileri belirlemede uygun olmayacağı konusunda fikir birliği bulunmaktadır. Ancak kara üzerinde binlerce yıllık süreçler sonucunda oluşarak doğal nedenlerle dışarıya doğru genişleyen buzların kırılana kadar kara gibi değerlendirilebileceği yönünde bir yaklaşım bulunduğu ifade edilirken; bu buzun bütünden kırılarak kopması

¹⁵²² Örneğin *Rothwell*'e göre buzullar ve buz sahanlıkları kara buzlarıyken; buzdağları deniz buzlarıdır. Bkz. *Rothwell, The Polar Regions...*, s. 26-27.

Buzdağları konusunda *Joyner*'a aksi yönde görüşe buzdağları zaman zaman her ne kadar kara gibi karayla sürekli bağlantı kuran ve uzun yıllar varlığını sürdüren oluşumlar olduğu için BMDHS'nin 121. maddesi 1. paragrafında yer alan ada tanımıyla örtüşüyor gibi dursa da paragraftaki kara olma unsurunu taşımadığı ve er ya da geç eriyerek su olacağı ortadadır. (Çamyamaç, *Uluslararası Deniz Hukukunda Adaların Durumu*, s. 16.) Buzdağlarının ada olamayacağı konusunda *Çamyamaç* ile benzer yönde görüş için bkz. Tanaka, *The International Law of the Sea*, s. 76.

durumunda tercih edilen görüşler ise, kopan buz daha sonra kendisini deniz tabanına bağlasa bile, ilgili buzun deniz alanı oluşturma özelliğini kaybedeceği yönündedir.¹⁵²³ BMDHS içinde de buz terimi yalnızca 234. maddede geçmekte; “özellikle şiddetli iklim koşullarının ve yılın büyük bir bölümünde bu tür bölgeleri kaplayan buzun varlığının seyir için engeller veya istisnai tehlikeler oluşturduğu, münhasır ekonomik bölge sınırları içindeki buzla kaplı bölgeler”den bahsedilmektedir. Bu nedenle BMDHS’de buz teriminin ve buz çeşitlerinin ayrımı yalnızca münhasır ekonomik bölge sınırları içerisinde bulunanlarla münhasır ekonomik bölge dışında bulunanlar arasında yapılmış gibi görünmekte; herhangi bir şekilde buz çeşitleri veya buzla kaplı bölgelerde esas çizgilerle deniz alanlarının belirlenmesi konularında özel bir hükme yer verilmemektedir. Üstelik 234. maddenin denizdeki seyrüseferden ve münhasır ekonomik bölgedeki buzla kaplı bölgelerden bahsetmesi maddede yer alan buz ifadesinin deniz buzlarıyla ilgili olduğunu göstermektedir. Bu durum kutup bölgelerindeki buzla kaplı bölgelerin esas çizgilerinin ve bu esas çizgilere bağlı olarak deniz yetki alanlarının belirlenmesinin bölgesel olarak incelenmesini gerektirmektedir.

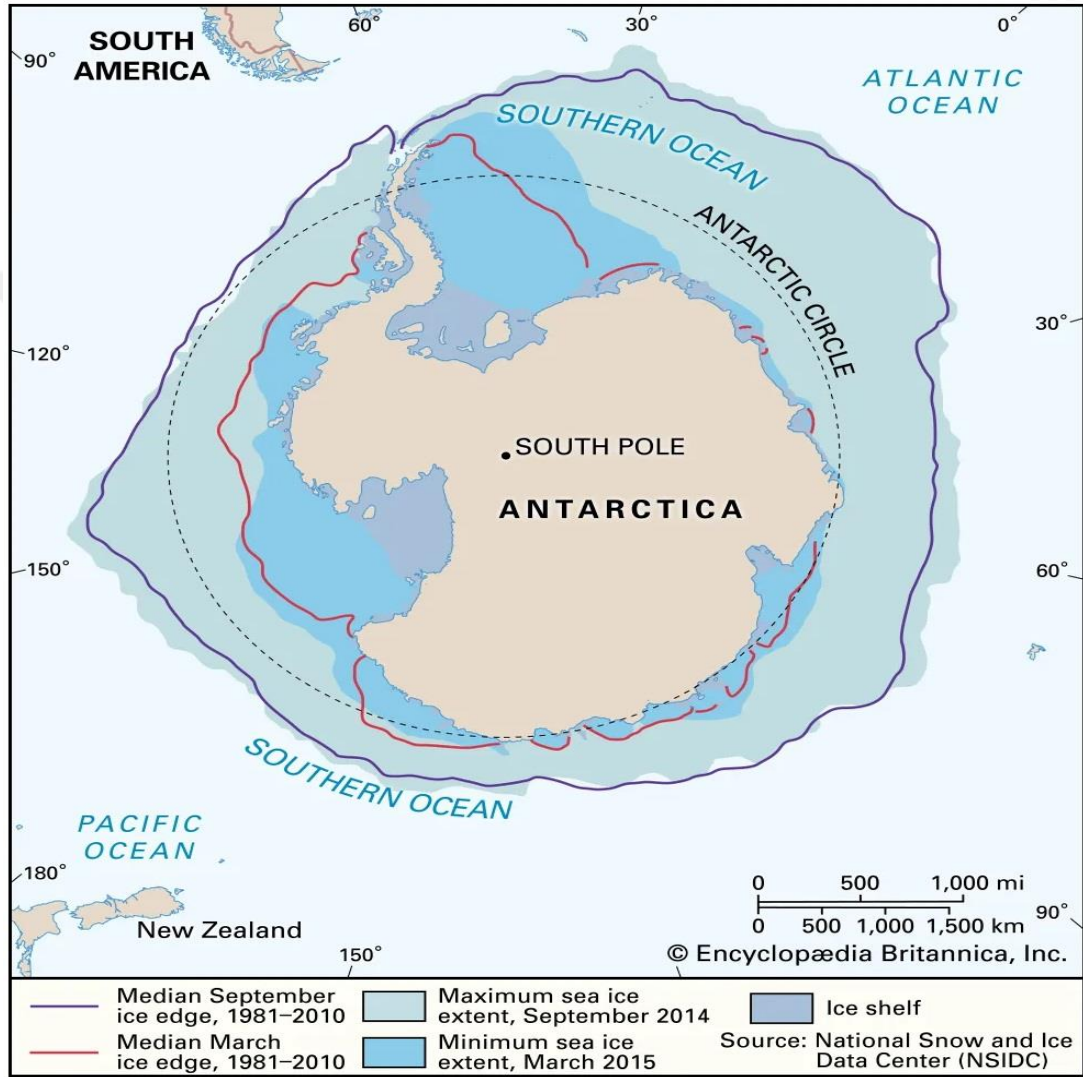
b. Buzla Kaplı Bölgelerdeki Esas Çizgilerin ve Deniz Alanlarının Belirlenmesiyle Deniz Alanlarının Sınırlandırılması

Esas çizgiler ve deniz yetki alanları söz konusu olduğunda sadece buz çeşitlerinin ayrılması ve bu çeşitlerin açıklanması yeterli görülmemeli; buz çeşitlerinin bulunduğu alanlar üzerindeki hakimiyet iddiaları açısından kutup bölgelerinin uluslararası hukukta ve özellikle de uluslararası deniz hukukunda nasıl değerlendirildiği göz önüne alınmalıdır. Nitekim kutup bölgeleri buzla kaplı olmaları bakımından dünya üzerindeki tüm diğer bölgelerden ayrılmalı ve her ne kadar buzla kaplı bölgeler olarak birbirlerine benzeselerde, iki kutup bölgesi farklı coğrafi kara-deniz dağılımı nedeniyle hakimiyet açısından farklı iddialara konu olmuştur. Bu

¹⁵²³ Öğretideki görüşleri karşılaştırmalı bir şekilde inceleyen *Kaye* bu duruma ek olarak buz sahanlıklarında buz kenarının esas çizgiye temel oluşturacak şekilde kara gibi kullanılmasını BMDHS’ye uygun ve BMDHS’nin esas çizgilere ilişkin hükümleriyle tutarlı görmekte; özellikle dalgalanma ve değişime maruz kalan kıyılarda düz esas çizgi kullanılmasına izin veren BMDHS hükümleri düşünüldüğünde, geri çekilmeleri veya çökmeleri dahil olmak üzere, buz sahanlıklarının zaman içindeki hareketi ve yavaş ilerlemelerinin esas çizgi hesaplama noktası olarak kullanılmasını engellemesi gerektiği görüşündedir. Bkz. Stuart B. Kaye, “Territorial Sea Baselines along Ice-Covered Coasts: International Practice and Limits of the Law of the Sea”, *Ocean Development and International Law*, January 2004, s. 100.

farklılıkların iki kutup bölgesi açısından özel hükümlerin yokluğunda BMDHS'nin genel hükümlerine başvurulmasının önüne geçmeyeceğini belirterek iki bölgeyi ayrı olarak değerlendirme yoluna gitmek gerekir.

(1). Güney Kutup Bölgesi

Harita 4: Güney Kutup Bölgesi'nde buzla kaplı bölgelerin ve deniz buzunun yıl içindeki değişim sınırları¹⁵²⁴

Güney Kutup Bölgesi'nin özelliklerine daha önce değinildiğinden¹⁵²⁵ ve yukarıdaki haritada buzla kaplı bölgeler ve deniz buzunun yıl içindeki değişim gösterildiğinden tekrara düşmemek için yukarıdaki harita hatırd tutularak doğrudan

¹⁵²⁴ İlgili harita için bkz. **Britannica**, "Sea ice", <https://www.britannica.com/place/Arctic-Ocean/Sea-ice> (Erişim Tarihi: 10.11.2022).

¹⁵²⁵ Bkz. "Güney Kutup Bölgesi (Antarktika Bölgesi)" başlığı, s. 280-281.

esas çizgiler ve deniz yetki alanlarına ilişkin iddialar üzerinden bir inceleme yapılacaktır.

Güney Kutup Bölgesi'nin esas çizgilere ve deniz yetki alanlarına ilişkin hukuki rejimi için öncelikle Antarktika Andlaşması'na bakılması gerekir. Daha önce de belirtildiği üzere Antarktika Andlaşması'nın Güney Kutup Bölgesi'deki her tür egemenlik iddiasını dondurmuş olması Antarktika'da herhangi bir devletin egemenlik iddiasıyla kıyı devleti haline gelebilmesini de dondurmuş olmaktadır.¹⁵²⁶ Yine de Güney Kutup Bölgesi'nde esas çizgilerin ve deniz yetki alanlarının nasıl belirleneceğine ilişkin gündeme gelebilecek sınırlandırma sorunları kapsamında bazı kuramsal tartışmaların yapıldığı belirtilmelidir.

Esas çizgiler hakkında Güney Kutup Bölgesi'ne özgü hükümler olmadığı için genel hükümleri içeren BMDHS uygulanacaktır. Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi'nin 3. maddesi ve ona karşılık gelen BMDHS'nin 5. maddesi ile normal esas çizgileri oluşturan karasal hattın başladığı noktanın ilke olarak en düşük cezir çizgisi yoluyla belirleneceği ortaya koyulduğu için Antarktika'da öncelikle en düşük cezir çizgisinin belirlenmesi gerekmektedir. Antarktika'da karanın suyla bulunduğu noktayı belirlemek kıyının genellikle kalın buz tabakalarıyla kaplı olması nedeniyle son derece zordur.¹⁵²⁷ Kaldı ki en düşük cezir çizgisi tespit edilse bile Antarktika'da en düşük cezir çizgisinin esas çizgi olarak değerlendirileceğine ilişkin bir görüş birliği de yoktur. Kuşkusuz ki bunun en önemli nedeni Antarktika Andlaşması'nın 6. maddesinde buz sahanlıklarının açık denizlerden farklı bir hukuki statüye tabi olduğu yönündeki düzenleme kapsamında yapılan yorumdur. Yapılan yorumda buz sahanlıklarının direkt kara veya deniz olarak kabul edilemeyeceği ve nevi şahsına münhasır [*sui generis (lat.)*] bir jeofizik kategori olarak kabul edilebileceği öne sürülmüştür.¹⁵²⁸ Bu nedenle en düşük cezir çizgisi tespit edildiğinde bile buz çeşitleri üzerine yaşanan belirsizlikte de görüldüğü üzere BMDHS'nin genel hükmünün itirazsız uygulanacağına ilişkin bir kesinlik yoktur. Antarktika'da normal esas

¹⁵²⁶ Bkz. "Güney Kutup Bölgesinde Deniz Çevresinin Kirliliğe Karşı Korunması" başlığı, s. 285.

¹⁵²⁷ Donald R. Rothwell, "Antarctic Baselines: Flexing the Law for Ice-Covered Coastlines", **The Law of the Sea and Polar Maritime Delimitation and Jurisdiction**, Alex G. Oude Elferink/Donald R Rothwell (eds.), The Hague: Kluwer Law International, 2001, s. 50.

¹⁵²⁸ Anna Homan, "Maritime Zones in Antarctica", **Australian and New Zealand Maritime Law Journal**, Volume 20, 2006, s. 73; Rothwell, "Antarctic Baselines...", s. 57; Christopher C. Joyner, **Governing the Frozen Commons: The Antarctic Regime and Environmental Protection**, Columbia: University of South Carolina Press, 1998, s. 59; Rothwell, "Antarctic Baselines...", s. 57.

çizginin istisnasını oluşturan düz esas çizgilerin uygulanabilmesi de mümkün görünmemektedir. Nitekim istisnai nitelikteki coğrafi duruma sahip alanlarda uygulanabilecek düz esas çizgiler için kıyı şeridinin derin bir biçimde girintili çıkıntılı olması ve kesintiye uğramış olması veya kıyı şeridinin yakın çevresinde ada gruplarının olması gibi koşullar Antarktika'nın belirli kıyı şeritlerinde sağlanabilir olsa da hem düz esas çizgiye esas olacak en düşük cezir çizgisi veya cezir yükseltilerinin belirlenmesi hem de Antarktika Andlaşması'nın egemenlik iddialarını dondurduğu mevcut koşullarda devletlerin Antarktika kıyılarında düz esas çizgi iddialarını tek başına ileri sürmesi mümkün görünmemektedir.¹⁵²⁹

Tüm bu nedenlerle öğretide Antarktika'ya özgü bazı önerilerde bulunulmuştur:

- Birinci görüş, Antarktika kıtasının topraktan oluşan karası üzerindeki kalıcı buz örtüsünün veya buzulların deniz üzerinde devam eden kenarları görünür ve çizelgelenebilir olduğu için bunların esas çizgi olarak değerlendirilebileceğini belirtmiştir.¹⁵³⁰ Buzulların denize doğru hareket edebildiği ve erime yoluyla azalabildiği hesaba katıldığında buzulların sabitliğinden söz edilemeyeceğinden bu görüşün son derece değişken, istikrarsız ve buz üzerinde karasal egemenlik kurma gibi uluslararası hukukta geçerliliği sorgulanabilir bir sonuç doğuracağı söylenebilir.¹⁵³¹
- İkinci görüş, buz sahanlıklarının kenarlarının esas çizgi olarak değerlendirilebileceğini belirtmiştir. Ancak buz sahanlıklarının da buzullar gibi değişkenliğinin ve istikrarsızlığının bulunduğu; kıtayı oluşturan kara ülkesinin devamını oluşturmadığı ifade edilmektedir.¹⁵³² Bu durumun da birinci görüşteki gibi buz üzerinde karasal egemenlik kurma gibi uluslararası hukukta geçerliliği sorgulanabilir bir sonuç doğuracağı söylenebilir.

¹⁵²⁹ Antarktika Andlaşması'nın 12. maddesi 2. paragrafı (a) bendine göre andlaşma yürürlüğe girdikten 30 yıl sonra gözden geçirileceğine ilişkin hükmü uygulanmadığından [Bu konuda bir adım olarak Antarktika Andlaşması Sekreterliği [*Secretariat of the Antarctic Treaty (ing.)*] kurulmuştur.] Antarktika Andlaşması yürürlüğe girdikten sonra akdedilen andlaşmaların Güney Kutup Bölgesi'nin mevcut rejiminin kurumsallaşmasına katkıda bulunduğunu söylemek mümkün olup esas çizgiler konusunda şimdilik bir sorun çıkma olasılığının ortadan kalkmış olduğu belirtilmektedir. Bkz. Özman, **Deniz Hukuku I**, s. 241.

¹⁵³⁰ Victor Prescott/Clive Schofield, **The Maritime Political Boundaries of the World**, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2005, s. 537.

¹⁵³¹ Homan, "Maritime Zones in Antarctica", s. 72.

¹⁵³² Homan, "Maritime Zones in Antarctica", s. 72-73.

- Üçüncü görüş ise Antarktika'daki esas çizginin kıtanın sahip olduğu kara ülkesinin kütesinin konumuna göre hesaplanması gerektiğini belirtmektedir. Bu çözüm en düşük cezir çizgisi konusunda BMDHS'nin hükümleriyle uyumlu ve daha az değişken olsa da karaların, üzerinde kalın buz tabakası bulunması nedeniyle, olması gerekenden daha fazla suya batık olduğu ifade edilmektedir.¹⁵³³ Kaldı ki bu yaklaşımın bazı kalıcı buzla kaplı bölgelerin deniz gibi kullanılamaması ve mecburen kara gibi kullanılmasına rağmen, hukuki kapsamda deniz statüsünde olmasını sağlayacağı belirtilmektedir.¹⁵³⁴

Görüldüğü üzere ilk iki görüşten biri benimsendiğinde farklı ölçütler üzerinden buzun su ile oluşturduğu sınır temel alınmış olacağı için buzun belirli koşullarda karanın devamı olarak değerlendirilmesi olanağı doğacak; esas çizgiler buzdaki değişimlerden doğrudan etkileneyecektir. İklim değişikliğinin buz miktarlarında yol açtığı değişim hesaba katılmadığında bile bu görüşlerin son derece değişken, istikrarsız ve geçerliliği sorgulanabilir bir sonuç doğuracağı söylenebilir. Üstelik iklim değişikliğinin buz miktarlarında erimeye bağlı olarak yol açtığı değişim artmaktadır. Üçüncü görüş buz miktarlarındaki değişime ilk iki görüşten daha az bağlı olsa da kara üzerindeki buz kütesinin azalması sonucunda karanın yükselmesinin yanı sıra iklim değişikliği nedeniyle deniz seviyesinin yükselmesi veya buzların hareketi ya da erimesi sırasında toprakların erozyona uğraması hallerinde buzla olan ilişkisi kaçınılmazdır. Dolayısıyla bu üç görüşten hangisi belirlenirse belirlensin buzun durumuna bağlı olarak esas çizgilerin hesaplanması da etkileneyecek; iklim değişikliği bu etkilenme sürecini ivmelendirecektir. Bu durum ancak iklim değişikliği nedeniyle kıyılardaki buz tabakalarının tamamen erimesi halinde bir belirlilik olabileceğine işaret etmekte; kıyılardaki buz tabakalarının erimemesi halinde gezici veya sabit esas çizgi uygulanması konusundaki tartışmaya da çözüm bulunamayacağını göstermektedir. Bu nedenlerle BMDHS'nin yetersiz kaldığı ve Güney Kutup Bölgesi'ne özgü yeni bir rejim belirlenmesi gerektiği

¹⁵³³ Prescott/Schofield, **The Maritime Political Boundaries of the World**, s. 538.

¹⁵³⁴ Homan, "Maritime Zones in Antarctica", s. 73.

Örneğin bir geminin yanaşması sırasında tüm buzı kırıp yanaşması mümkün olamayacağı için karaya ulaşma da mümkün olamayacak, faaliyetlerini temelde deniz alanlarında sürdüren gemi buzdan ilerleyemeyecek; yani suyun donuk hali buz olduğu için deniz olarak değerlendirilebilecek bir alanda jeofizik ve coğrafi yapı gereği kullanımda da kara özellikleri olduğu için kara üzerinde yapılan faaliyetler gerçekleştirilecektir.

belirtirse de aslında buzlar ve özellikle buz sahanlıkları için açık olarak bir kara veya deniz statüsü belirlenmediği sürece uygulamalarda daha fazla yetki ikilemi oluşacağı görülmektedir.¹⁵³⁵

Güney Kutup Bölgesi'nde esas çizgilerin belirlenmesinde ortaya çıkan belirsizlik Bölgede deniz yetki alanlarının da belirlenememesine neden olmaktadır. Kaldı ki Güney Kutup Bölgesi'nde egemenlik iddialarının dondurulması herhangi bir devletin egemenliğe ya da egemen haklara sahip olacağı deniz alanı elde edemeyeceği anlamına gelmektedir.¹⁵³⁶ Böylece herhangi bir devletin Güney Kutup Bölgesi'nde içsuları, karasuları, bitişik bölgesi, münhasır ekonomik bölgesi ve kıta sahanlığı bulunamayacaktır. Üstelik Güney Kutup Bölgesi'ndeki kıta sahanlığının her ne kadar yürürlüğe girmeyen bir uluslararası andlaşma olsa da Antarktika Maden Kaynak Faaliyetlerini Düzenleme Sözleşmesi'nin 5. maddesiyle uluslararası deniz hukukunda genel olarak ele alınandan daha geniş bir alana isabet edecek ve 60. Güney enlem çizgisinin güneyindeki bölgeyi içerecek şekilde derin deniz yatağı olarak adlandırılması ve aynı sözleşmenin 3. maddesiyle maden kaynaklarına yönelik faaliyetlere temel kural olarak yasak getirilmesi nedenleriyle BMDHS'de ortak alanlarda kıta sahanlığındaki kaynakların kullanımının ve yönetiminin öngörüldüğü Bölge'nin bir parçası olarak görülmemesinin amaçlandığı görülmektedir. Ancak Antarktika Maden Kaynak Faaliyetlerini Düzenleme Sözleşmesi yürürlüğe girmedigi için Antarktika'nın kıta sahanlığının BMDHS düzenlemeleri kapsamında yorumlanarak Bölge'nin parçası ve insanlığın ortak mirası olarak değerlendirildiği de görülmektedir.¹⁵³⁷

¹⁵³⁵ Bu konuda bkz. Homan, "Maritime Zones in Antarctica", s. 73.

¹⁵³⁶ Güney Kutup Bölgesi'nde deniz alanlarına ilişkin ileri sürülen egemenlik iddiaları yalnızca dondurulmuş olduğu için herhangi bir iddiada bulunmanın Antarktika Andlaşması'na aykırı olarak değerlendirilemese de hukuki meşruiyet kazanması mümkün değildir. İddiaların hukuki meşruiyet kazanabilmesinin üçüncü devletlerin davranışlarıyla rıza göstermesine bağlı olduğu belirtilmiştir. Bkz. Homan, "Maritime Zones in Antarctica", s. 75; Vigni, "Antarctic Maritime Claims...", s. 91 ve 94.

Nitekim Güney Kutup Bölgesi civarında egemenliğe konu olan Güney Georgia ve Güney Sandwich Adaları (Birleşik Krallık), Bouvet Adası (Norveç) ve Fransız Güney Toprakları (Fransa) gibi Antarktika'ya yakın topraklar 60. Güney enlem çizgisinin kuzeyinde ve dolayısıyla Antarktika Andlaşması'nın yetki alanı dışında kalmaktadır.

¹⁵³⁷ Hatta egemenlik iddialarının reddedildiği durumda Antarktika'nın ana karasının da insanlığın ortak mirası olarak görülebileceği ifade edilmektedir. Linda A. Malone, "Waters in Antarctica: Do They Belong to Some States, No States, Or All States?", **William & Mary Environmental Law and Policy Review**, Volume: 43, Issue: 1, October 2018, s. 65-67.

Tüm bu nedenlerle Antarktika'yı çevreleyen deniz alanlarının açık deniz olarak değerlendirilmesi mümkün olup¹⁵³⁸ Güney Kutup Bölgesi'nin deniz yatağının ise insanlığın ortak mirası kapsamında kendine özgü bir hukuki statüye sahip olduğu yorumu yapılabilmektedir. Ancak egemenlik iddialarının dondurulduğu mevcut durumda deniz alanlarının hukuki statüsü açık deniz olarak değerlendirilse bile kara ile denizin ayrıldığı noktanın belirlenmesiyle kıta sahanlığının ve açık denizin nerede başlayacağı konusunda yine buzlarla ilgili bir belirleme yapılması gerekecektir. Kaldı ki egemenlik iddiasında bulunan devletlerin egemenlik iddiaları değerlendirilseydi bile deniz alanlarına göre eşit uzaklık kuralı ve taraflar arasındaki uluslararası andlaşma veya sektörler kuramının¹⁵³⁹ uygulanabilmesi mümkün olabilecek olsa da buzların statüsünün belirlenememesi deniz alanlarının hesaplanmasında yine sorun çıkaracaktı.¹⁵⁴⁰ Bu nedenlerle öğretide BMDHS'nin deniz alanlarının belirlenmesine yönelik hükümlerinin Güney Kutup Bölgesi'nin doğal özellikleri göz önüne alındığında sürekli donmuş alanlarda uygulanma açısından uygun olmadığı ya da yetersiz olduğu ifade edilmektedir.¹⁵⁴¹ İklim değişikliğinin denizlerde meydana getirdiği değişikliklerden deniz buzu boyutlarının azalması sürekli donmuşluğu azalttığı için bir süre sonra Güney Kutup Bölgesi'ndeki hesaplamalara kolaylık sağlayacak gibi görünse de deniz seviyesinin yükselmesinin doğuracağı belirsizlik mevcut durumun üzerine ek bir sorun olarak eklenecektir.

¹⁵³⁸ Ayrıca bir not olarak belirtmek gerekir ki Antarktika Andlaşması'nın 6. maddesine göre Antarktika Andlaşması'nın devletlere uluslararası hukuk tarafından tanınan açık denizlere ilişkin hakları veya bu hakların uygulanmasını etkilemeyeceği belirtilmektedir.

Ancak *Malone*'a göre Antarktika için bu şekilde en koruyucu ihtimalin uygulanması yönündeki tasarı sonucunda Antarktika'nın etrafındaki deniz alanlarının aasında en az koruyuculuğu içeren açık deniz statüsüne gelmesi ironiktir ve Antarktika etrafındaki tüm suları açık denizlerin özgürlüklerine açmaktadır. Bkz. *Malone*, "Waters in Antarctica...", s. 66.

¹⁵³⁹ Sektörler kuramı coğrafi özellikler açısından Antarktika üzerindeki bir devletin egemenlik iddiasına konu toprakların en doğusu ve en batısının Güney Kutup Noktası'ndan başlayarak herhangi bir sapma olmaksızın belirli bir boylamı takip ederek kuzeye doğru Güney Okyanusu'na kadar genişletilebileceğini öne sürmektedir. Bu kapsamda deniz alanlarının belirlenmesinde ise örneğin, karasuları için 12 deniz mili veya münhasır ekonomik bölge için 200 deniz mili şeklinde uygulamasına yöneliktir. Ayrıca bkz. *Homan*, "Maritime Zones in Antarctica", s. 74.

¹⁵⁴⁰ *Homan*, "Maritime Zones in Antarctica", s. 74.

¹⁵⁴¹ *Homan*, "Maritime Zones in Antarctica", s. 75-76; *Skaridov*, "The Seabed in the High North...", s. 106.

(2). Kuzey Kutup Bölgesi

Harita 5: Kuzey Kutup Bölgesi'nde buzla kaplı bölgelerin ve deniz buzunun yıl içindeki değişim sınırları¹⁵⁴²

Kuzey Kutup Bölgesi'nin özelliklerine daha önce değinildiğinden¹⁵⁴³ ve yukarıdaki haritada buzla kaplı bölgeler ve deniz buzunun yıl içindeki değişimi gösterildiğinden tekrara düşmemek için yukarıdaki harita hatırd tutularak doğrudan esas çizgiler ve deniz yetki alanlarına ilişkin iddialar üzerinden bir inceleme yapılacaktır. Nitekim iklim değişikliğinin Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki buzların erimesine neden olması Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki esas çizgilere ve deniz yetki alanlarına ilişkin hesaplamaları ve sınırlandırmaları etkileyebilecektir.

¹⁵⁴² İlgili harita için bkz. **Britannica**, "Sea ice", <https://www.britannica.com/place/Arctic-Ocean/Sea-ice> (Erişim Tarihi: 10.11.2022).

¹⁵⁴³ Bkz. "Kuzey Kutup Bölgesi (Arktika Bölgesi)" başlığı, s. 294-295.

Esas çizgilerin ve deniz yetki alanlarının belirlenmesi konusunda Kuzey Kutup Bölgesi'nin kendisine özgü hükümleri bulunmadığı için genel hükümler ve devlet uygulamaları ön plana çıkmaktadır. Kuzey Kutup Bölgesi'nin Güney Kutup Bölgesi'ne göre en önemli farkı Kuzey Kutup Bölgesi'nde karalar üzerinde egemenliği belirlenen kıyı devletlerinin bulunmasıdır.¹⁵⁴⁴ Uluslararası hukuka göre oluşan hukuki rejim kapsamında kıyı devletlerinin Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki karalar üzerindeki egemenliğinin tarihsel gelişimi karasal devamlılık veya bitişiklik ilkesine dayandırıldığı¹⁵⁴⁵ için esas çizgilerin ve deniz yetki alanlarının belirlenmesinde kıyı devletlerinin karalar üzerindeki kurdukları egemenlik üzerinden yapıkları uygulamalarına bakılmaktadır. Dolayısıyla Kuzey Kutup Bölgesi'nde esas çizgilere ve deniz yetki alanlarına ilişkin hukuki rejim bölgedeki devletlerin karalar üzerinde kurdukları egemenliğe bağlı olarak Kuzey Buz Denizi'ne açılan kıyıları bulunan kıyı devletlerinin tasarrufunda şekillenmekte; kıyı devletlerinin her bir tasarrufu Kuzey Kutup Bölgesi'nde kıyısı olan tüm devletleri etkilemektedir. Kuzey Kutup Bölgesi'nde deniz yetki alanlarının belirlenmesinde kıyı devletlerinin kendi tasarruflarıyla belirlediği esas çizgiler üzerinden hesaplamalar yapılması karasuları, münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı hesaplamaları ve sınırlandırmalarıyla boğazlardan geçiş konularında bazı anlaşmazlıklara neden olmaktadır. Geçmişte sektörler kuramı çerçevesinde şekillenen deniz yetki alanlarına ilişkin iddialar,¹⁵⁴⁶ bölgede kıyıya sahip diğer devletlerin taraf olduğu (ABD hariç) BMDHS'nin yürürlüğe girmesiyle terkedilerek, günümüzde ağırlıklı olarak BMDHS'nin genel hükümleri üzerinden şekillenmeye başlamıştır.¹⁵⁴⁷ Bunun yanı sıra bölge devletleri

¹⁵⁴⁴ Kuzey Kutup Bölgesi'nde karalar üzerindeki egemenlik üzerine sorunlar Spitsbergen takımadalarının egemenliğini Norveç'e veren 1920 tarihli Norveç'in Spitsbergen Takımadalarındaki Egemenliğini Taniyan Andlaşma ve Doğu Grönland'ın egemenliğini Danimarka'ya veren 1933 tarihli Doğu Grönlandın Hukuki Statüsüne İlişkin Karar [Permanent Court of International Justice, Legal Status of Eastern Greenland Judgment 5 April 1933 (Denmark v. Norway), **PCIJ Series A/B. No 53**, https://www.icj-cij.org/sites/default/files/permanent-court-of-international-justice/serie_AB/AB_53/01_Groenland_Oriental_Arret.pdf (Erişim Tarihi: 01.07.2022)] ile 20. yüzyılın ilk yarısında çözülmüş bulunmaktadır. Bkz. Tulio Scovazzi, "Sovereignty over Land and Sea in the Arctic Area", **Agenda Internacional**, Año XXIII No 34, 2016, s. 170-171.

¹⁵⁴⁵ Özman, **Deniz Hukuku I**, s. 242.

¹⁵⁴⁶ Güney Kutup Bölgesi'nde kara temelli ileri sürülen sektörler kuramı Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki coğrafi özellikler açısından deniz alanlarının Kuzey Kutup Bölgesi'nde kıyıya sahip bir devletin egemenliğindeki topraklara göre Kuzey Kutup Noktası'ndan başlayarak herhangi bir sapma olmaksızın belirli bir boylamı takip ederek güneye doğru karalara kadar genişletilebileceğini öne sürmektedir. Kurama göre, 66. Kuzey paralel çizgisinin kuzeyinde ülke toprağı bulunan devletler (ABD -Alaska-, Danimarka -Grönland-, Kanada, Norveç ve Rusya), ülke topraklarının en doğu ve en batı noktalarının kutup noktası ile birleştirilmesi sonucunda ortaya çıkan üçgen alan içerisinde egemen haklara sahip olacaktır. Bkz. Özman, **Deniz Hukuku I**, s. 242-243.

¹⁵⁴⁷ Benzer yönde görüşe sahip *Singil*'e göre BMDHS'de buzla kaplı bölgeler açısından yalnızca gemi kaynaklı kirliliği düzenleyen 234. maddeye yer verilmesiyle deniz alanlarının hesaplanması ve sınırlandırılması meselelerinin düzenlenmemesi BMDHS'ye başvurulamayacağı anlamına

tarafından yayımlanan Ilulissat Bildirgesi ile Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki deniz alanlarına uygulanacak hukuk bakımından yalnızca BMDHS'ye değil, uluslararası deniz hukukunun bütün kurallarına işaret edilmektedir.¹⁵⁴⁸

“Deniz hukuku, kıta sahanlığının dış sınırlarının çizilmesi, buzla kaplı bölgeler de dahil olmak üzere deniz çevresinin korunması, seyrüsefer serbestliği, denize ilişkin bilimsel araştırmalar ve denizin diğer kullanımları ile ilgili önemli haklar ve yükümlülükler sağlamaktadır. Bu yasal çerçeveye ve olası çakışan iddiaların düzenli bir şekilde çözüme kavuşturulmasına bağlı kalmaya devam ediyoruz. Bu çerçeve, beş kıyı Devleti ve bu Okyanusun diğer kullanıcıları tarafından ulusal uygulamalar ve ilgili hükümlerin uygulanması yoluyla sorumlu yönetim için sağlam bir temel sağlamaktadır. Bu nedenle Arktik Okyanusu'nu yönetmek için yeni ve kapsamlı bir uluslararası yasal rejim geliştirmeye gerek görmüyoruz. Arktik Okyanusu'ndaki gelişmeleri yakından takip edecek ve uygun tedbirleri uygulamaya devam edeceğiz.”

Esas çizgiler hakkında Kuzey Kutup Bölgesi'ne özgü hükümler olmadığı için genel hükümleri içeren BMDHS uygulanmaktadır. Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi'nin 3. maddesi ve ona karşılık gelen BMDHS'nin 5. maddesi ile normal esas çizgileri oluşturan karasal hattın başladığı noktanın ilke olarak en düşük cezir çizgisi yoluyla belirleneceği ortaya koyulduğu için Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki kıyılarda da öncelikle en düşük cezir çizgisinin belirlenmesi gerekmektedir. Kuzey Kutup Bölgesi'nde yılın belli zamanlarında buz tabakaları kalınlaşsa da kara ile denizin birleştiği noktaların Kuzey Kutup Noktası'ndan uzak olması nedeniyle buz tabakalarının Güney Kutup Bölgesi'ne oranla kıyılarda esas çizgi belirlenmesini kolaylaştırdığı söylenebilir. İklim değişikliği de bu sürece katkıda bulunarak bölgedeki buz varlığının azalmasına neden olmaktadır. Ancak özellikle Kanada ve Grönland'ın kuzey kıyılarında yılın tamamında buz tabakasının bulunduğu¹⁵⁴⁹ durumların belirleme yapmayı zorlaştırdığı ve esas çizgilerle deniz yetki alanlarının belirlenmesinde buzun uluslararası hukuktaki statüsüyle ilgili tartışmaları gündeme

gelmeyecek; BMDHS'nin deniz alanlarına ilişkin genel hükümleri uygulama alanı bulacaktır. Bkz. Nesrin Singil, “Arktik Bölgesi'nin 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, **Public and Private International Law Bulletin**, 40(2), s. 1046-1047.

¹⁵⁴⁸ Ilulissat Bildirgesi, s. 1.

¹⁵⁴⁹ Kuzey Kutup Bölgesi'nde Grönland ile Norveç arasındaki bir değerlendirme de UAD tarafından yapılmış; Grönland'ın kuzey doğusunda sıkı buzların, bölgede ise daha çok sürüklenen buzların bulunduğu tespiti yapılmıştır. Bkz. “Grönland-Jan Mayen Sınırlandırma Davası Kararı”, s. 44, p. 12.

getirdiği ifade edilebilir. Bu çerçevede kıyı devletlerinin uygulamaları incelendiğinde esas çizgilerin karaya bağlı sabit buzulların üzerindeki en düşük cezir çizgileri olarak kabul edildiği görülmektedir.¹⁵⁵⁰ Bunun yanı sıra Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki kıyılarda düz esas çizgi istisnai uygulamasına kapı aralayan kıyı şeridinin derin bir biçimde girintili çıkıntılı olması ve kesintiye uğramış olması veya kıyı şeridinin yakın çevresinde ada gruplarının olması gibi koşulların da yer aldığı bir coğrafi yapı mevcuttur. Kıyı devletlerinin esas çizgiler üzerine uygulamalarına bu kapsamda bakıldığında Kanada, Danimarka, İzlanda, Norveç ve Rusya'nın Kuzey Buz Denizi'ne açılan kıyılarında düz esas çizgileri de kullandığı; ABD'nin ise yalnızca normal esas çizgileri kullandığı görülmektedir.¹⁵⁵¹ İklim değişikliği nedeniyle deniz

¹⁵⁵⁰ Özman, **Deniz Hukuku I**, s. 243.

¹⁵⁵¹ Boris Morgunov/Inna Zhuravleva/Boris Melnikov, "The Prospects of Evolution of the Baseline Systems in the Arctic", **Water**, 13(8), 2021, s. 1082; Scovazzi, "Sovereignty over Land and Sea in the Arctic Area", s. 172-177; ayrıca bkz. s. 377, Harita 6.

İlgili devletlerin esas çizgilere ilişkin düzenlemeleri şu şekildedir:

- Kanada – 1996 Okyanuslar Kanunu [1996 *Oceans Act*, <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/o-2.4/fulltext.html> (Erişim Tarihi: 12.11.2022)], m. 5 ve esas çizgilerin koordinatları hakkında Karasuları Coğrafi Koordinatları Kararı [*Territorial Sea Geographical Coordinates (Area 7) Order*: SOR/85-872, 10.09.1985, <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/regulations/SOR-85-872/FullText.html> (Erişim Tarihi: 12.11.2022)].
- Danimarka – 200 numaralı Kanun [*Act No. 200 of 7 April 1999 on the delimitation of the territorial sea*, https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/DNK_1999_Act.pdf (Erişim Tarihi: 22.11.2022)] m. 1, 2, 3 ve 5 gereği; 629 numaralı Yürütme Kararı [*Executive Order No. 629 of 22 December 1976 The Fishing Territory of Greenland*, https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/DNK_1963_Order.pdf, (Erişim Tarihi: 22.11.2022)]; 176 numaralı Yürütme Kararı [*Executive Order No. 176 of 14 May 1980 on the fishing territory of Northern Greenland*, https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/DNK_1980_Order.pdf, (Erişim Tarihi: 22.11.2022)]; Grönland'ın Karasularına İlişkin Kararnameyi Değiştiren Kararname [*Royal Decree (no. 1004) on Amendment of Royal Decree on Delimitation of the Territorial Waters of Greenland 15 October 2004* (United Nations, **Law of the Sea Bulletin No. 56**, Division for Ocean Affairs and the Law of the Sea Office of Legal Affairs, New York: United Nations, 2005, s. 126 vd.)]
- İzlanda – 41 numaralı Kanun [*Law No. 41 of 1 June 1979 concerning the Territorial Sea, the Economic Zone and the Continental Shelf*, <https://www.government.is/library/04-Legislation/Act%20No%2041%201979%20as%20amended%20by%20Act%20No%2058%202017%20and%20Act%20No%2044%202018.pdf> (Erişim Tarihi: 22.11.2022)] m. 1.
- Norveç – 57 numaralı Kanun [*Act No. 57 of 27 June 2003 relating to Norway's territorial waters and contiguous zone* (United Nations, **Law of the Sea Bulletin No. 54**, Division for Ocean Affairs and the Law of the Sea Office of Legal Affairs, New York: United Nations, 2004, s. 93 vd.)] m. 1 ve 57 numaralı Kanun [*Regulations relating to the baselines for determining the extent of the territorial sea around mainland Norway (Royal Decree of 14 June 2002) as amended by Crown Prince Regent's Decree of 10 October 2003* (United Nations, **Law of the Sea Bulletin No. 54**, Division for Ocean Affairs and the Law of the Sea Office of Legal Affairs, New York: United Nations, 2004, s. 93 vd.)]; Svalbard Karasuları Sınırları Düzenlemeleri [*Regulations relating to the limits of the Norwegian territorial sea around Svalbard (Royal Decree of 1 June 2001)*,

seviyesi yükseldiğinde kıtaların ve adaların kıyılarındaki değişimin esas çizgi hesaplamalarında daha önce de ele alınan gezici-sabit esas çizgi tartışmalarını¹⁵⁵² Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki tüm kıyı devletleri için gündeme getireceği söylenebilir. Ancak öte yandan iklim değişikliğinin Kuzey Kutup Bölgesi'nde buz hacmini azaltması sonucunda kıyılardaki buzlar yılın büyük bir bölümünde erimiş olacağından, gelecekte esas çizgilerin tespitinin buzlarla ilgili tartışmalardan ayrılması bazı bölgeler için mümkün görünmektedir.

Kuzey Kutup Bölgesi'nde içsulara, karasularına, bitişik bölgeye ve münhasır ekonomik bölgeye ilişkin iddialar açısından BMDHS hükümlerine ve devletlerin uygulamalarına bakıldığında bazı uyuşmazlıklar dışında çok sayıda uyuşmazlık bulunmamaktadır. Nitekim Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki tüm kıyı devletlerinin ulusal hukuklarında, BMDHS'ye uygun şekilde, esas çizgilerinden itibaren karasularını on iki deniz mili genişliğinde belirlediği;¹⁵⁵³ bitişik bölgelerini yirmi dört deniz mili genişliğe kadar belirlediği;¹⁵⁵⁴ münhasır ekonomik bölgelerini ise iki yüz deniz mili olarak belirlediği¹⁵⁵⁵ görülmektedir.¹⁵⁵⁶ Açık denizlerle ilgili olarak ise BMDHS'nin

https://www.un.org/Depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/NOR_2001_DecreeTS.PDF, (Erişim Tarihi: 22.11.2022)] ve Jan Mayen Karasuları Sınırları Düzenlemeleri [*Regulations relating to the Limit of the Norwegian Territorial Sea around Jan Mayen (Royal Decree of 30 August 2002)*], https://www.un.org/Depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/NOR_2002_Regulations.pdf, (Erişim Tarihi: 22.11.2022)].

- Rusya – İçsulara, Karasularına ve Bitişik Bölgeye İlişkin Federal Kanun [*Federal Act on the internal maritime waters, territorial sea and contiguous zone of the Russian Federation*, 1998, https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/RUS_1998_Act_TS.pdf (Erişim Tarihi: 22.11.2022)] m. 4 ve 1985 Kararnamesi [*Decree of 15 January 1985*, https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/RUS_1985_Declaration.pdf, (Erişim Tarihi: 22.11.2022)].
- ABD – Okyanus ve Atmosfer Ulusal İdaresi (*National Oceanic and Atmospheric Administration – NOAA*) deniz haritalarında işaretlenmiş olan kıyı boyunca en düşük cezir çizgisidir. Bilgi için bkz. <https://nauticalcharts.noaa.gov/data/docs/gis-learnaboutmaritimezones1pager.pdf> (Erişim Tarihi: 23.11.2022)

¹⁵⁵² Bkz. “Esas Çizgilerin ve Esas Çizgilere Göre Hesaplanan Deniz Alanlarının Dış Sınırlarının Hesaplanması” başlığı, s. 326-332.

Kaldı ki iklim değişikliğinden bağımsız olarak da bölge devletlerinin esas çizgi koordinatlarını güncellediği uygulamalar bulunmaktadır.

¹⁵⁵³ İstisna olarak yalnızca Grönland'da 3 deniz mili genişliğinde karasuları uygulanmaktadır. Bkz. Grönland'ın Karasularına İlişkin Kararname, m. 1.

¹⁵⁵⁴ İstisna olarak Grönland'ın bitişik bölgesi belirlenmemiştir. Bkz. s. 366, dn. 1556.

¹⁵⁵⁵ İstisna olarak Norveç'in Svalbard için münhasır ekonomik bölge belirlemediği; Svalbard için yalnızca Balıkçılık Koruma Bölgesi [*Fisheries Protection Zone (ing.)*] belirlediği görülmektedir. Bkz. “Kuzey Kutup Bölgesinde Deniz Canlı Kaynaklarının Korunması” başlığı, s. 309, dn. 1344.

¹⁵⁵⁶ İlgili devletlerin deniz yetki alanlarına ilişkin düzenlemeleri şu şekildedir:

- Kanada – 1996 Okyanuslar Kanunu, m. 6 (içsular); m. 4 (karasuları); m. 10 (bitişik bölge); m. 13 (münhasır ekonomik bölge).

yanı sıra Merkez Arktik Okyanusunda Düzensiz Açık Deniz Balıkçılığını Önleme Anlaşması'nın 1. maddesinin (a) bendinde kutup noktası çevresinde açık deniz rejimine tabi olacak alanın bulunduğu kabul edildiği hüküm doğrultusunda Merkez Arktik Okyanusunda Düzensiz Açık Deniz Balıkçılığını Önleme Anlaşması da dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Kuzey Kutup Bölgesi'nde kıyı devletlerinin esas çizgilerinden itibaren iki yüz deniz milinin ötesindeki sularda açık deniz alanları bulunmaktadır. Ancak bu durum açık denizlerin altındaki deniz yatağı üzerinde kıta sahanlığı iddialarında bulunulamayacağı anlamına gelmemektedir. Nitekim hem Arktik Okyanusu'nda deniz yatağının yapısı hem de devletlerin coğrafi özellikleri bu yöndeki iddialara zemin hazırlamaktadır. Bu nedenle deniz alanlarının sınırlandırılması ve kıta sahanlığına ilişkin uyuşmazlıklar Kuzey Kutup Bölgesi'nde

- Danimarka – 200 numaralı Kanun m. 1, 2, 3 ve 5 gereği Grönland'ın Karasularına İlişkin Kararname m. 1 ve 2 ve Grönland'ın Karasularına İlişkin Kararnameyi Değiştiren Kararname [içsular ve karasuları]; Bitişik Bölgeye İlişkin Kanun [*Act on the Contiguous Zone* (United Nations, **Law of the Sea Bulletin No. 58**, Division for Ocean Affairs and the Law of the Sea Office of Legal Affairs, New York: United Nations, 2005, s. 17.)] m. 1 ve 5 (Genel olarak Danimarka için belirlense de dışarıda bırakılan Grönland özelinde bir belirleme yapılmamıştır.) [bitişik bölge]; 411 numaralı Kanun [*Act No. 411 of 22 May 1996 on Exclusive Economic Zones* (https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/DNK_1996_Act.pdf - Erişim Tarihi: 22.11.2022)] m. 1 ve 5 gereği Grönland'ın Münhasır Ekonomik Bölgesine İlişkin Kararname [*Royal Decree (no. 1005) on the Entry into Force of Act on Exclusive Economic Zones for Greenland 15 October 2004* (United Nations, **Law of the Sea Bulletin No. 56**, s. 126.)] ve Grönland'ın Münhasır Ekonomik Bölgesine İlişkin Emir [*Executive Order on the Exclusive Economic Zone of Greenland 20 October 2004* (United Nations, **Law of the Sea Bulletin No. 56**, s. 133; United Nations, **Law of the Sea Bulletin No. 66**, Division for Ocean Affairs and the Law of the Sea Office of Legal Affairs, New York: United Nations, 2008, s. 63.)] [münhasır ekonomik bölge].
- İzlanda – 41 numaralı Kanun m. 1 (karasuları); 41 numaralı Kanun m. 2. gr (bitişik bölge); 41 numaralı Kanun m. 3 (münhasır ekonomik bölge).
- Norveç – 57 numaralı Kanun m. 3 (içsular); 57 numaralı Kanun m. 2 (karasuları), 57 numaralı Kanun m. 4 (bitişik bölge); 91 numaralı Kanun [*Act No. 91 of 17 December 1976 relating to the exclusive economic zone off the mainland coast*, https://www.un.org/Depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/NOR_1976_Act.pdf, (Erişim Tarihi: 22.11.2022)] m. 1 (münhasır ekonomik bölge).
- Rusya – İçsulara, Karasularına ve Bitişik Bölgeye İlişkin Federal m. 1 (içsular); İçsulara, Karasularına ve Bitişik Bölgeye İlişkin Federal Kanun m. 2 (karasuları); İçsulara, Karasularına ve Bitişik Bölgeye İlişkin Federal Kanun m. 22 (bitişik bölge); Münhasır Ekonomik Bölgenin Statüsüne İlişkin Federal Kanun [*Federal Act defining the status of the exclusive economic zone of the Russian Federation, 1998*, https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/RUS_1998_Act_EZ.pdf, Erişim Tarihi: 22.11.2022)] m. 1 (münhasır ekonomik bölge).
- ABD – 5928 numaralı İlan [*Proclamation 5928 Territorial Sea of the United States of America, 1988*, <https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-103/pdf/STATUTE-103-Pg2981.pdf>, (Erişim Tarihi: 22.11.2022)] (karasuları); 7219 numaralı İlan [*Proclamation 7219 Contiguous Zone of the United States of America, 1999*, https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/USA_1999_Proclamation.pdf - Erişim Tarihi: 22.11.2022) (bitişik bölge); 5030 numaralı İlan [*Proclamation 5030 Exclusive Economic Zone of the United States of America, 1983*, <https://www.archives.gov/federal-register/codification/proclamations/05030.html> - Erişim Tarihi: 22.11.2022) (münhasır ekonomik bölge).

en yaygın ve yoğun çıkar çatışmalarının yaşandığı konulardır. Bu sorunların bazıları zaman içerisinde çözülsün de özellikle kıyı devletlerinin karasularının ölçülmeye başlandığı esas çizgilerden itibaren iki yüz deniz mili genişliğe kadar uzanan kısmının ötesinde kalan kıta sahanlığı alanları¹⁵⁵⁷ güncel olarak tartışmaların en yoğun devam ettiği alanlardır. İki yüz deniz mili ötesinde kalan ve herhangi bir devletin egemenliğinde bulunmayan alanların BMDHS düzenlemeleri kapsamında yorumlanarak insanlığın ortak mirası ve deniz yatağı için Bölge'nin parçası olarak değerlendirilmesi mümkündür, ancak Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki sorun kıyı devletlerinin iki yüz deniz mili ötesindeki kıta sahanlığı sınırlarının belirlenmemiş olmasıdır.¹⁵⁵⁸ Bu durumda hangi alanın ulusal yetkiye, hangi alanın uluslararası yetkiye tabi olacağı netleşmemiştir.

Kuzey Kutup Bölgesi'nde deniz alanlarının belirlenmesi ve sınırlandırılmasına ilişkin mevcut durum ve uyuşmazlıklar devletlere göre sıralanacak olursa bu konudaki uyuşmazlıklardan ilki Kanada'nın Kuzey Kutup Bölgesi'nde yer alan adalarını gerekçe göstererek düz esas çizgilerini ana karasını aşacak ve adalarının Kuzey Kutup Noktası'na doğru en uç noktalarını birleştirecek şekilde kabul etmesi nedeniyle belirlediği esas çizginin iç tarafında kalan adalar ile kıta arasındaki suları içsuları olarak gördüğünü belirttiği bir iddia üzerinden ortaya çıkmaktadır. Bu konuda Kanada'nın ortaya koyduğu iddialar kıtayla adalar arasındaki sularda tarihi haklarının bulunduğu¹⁵⁵⁹ ve bu adaların coğrafi yapısı gereği bir takımada olduğundan hareketle deniz alanlarının bu iki koşula göre belirlenmesi

¹⁵⁵⁷ Bkz. BMDHS m. 76/4-76/8.

Kıta sahanlığının esas çizgilerden itibaren iki yüz deniz milinin ötesine taşınmasında Arktik Okyanusu deniz yatağının derinliği 2.500 metrenin altına düşen bir dizi sırt içermesinin rolü bulursa da Arktik Okyanusu'nun topografik yapısı tamamen sırtlardan oluşmadığı için bazı alanların Bölge kapsamında UDYO yönetimine kalacağı söylenebilir. Bkz. **Briefing notes for IBRU Arctic map series**, <https://www.durham.ac.uk/media/durham-university/research-/research-centres/ibru-centre-for-borders-research/maps-and-databases/2023-arctic-maps-updated-/Briefing-notes-for-IBRU-Arctic-map-series-March-2023.pdf> (Erişim Tarihi: 02.04.2023), Note 1.

¹⁵⁵⁸ Nabi Berkut, "Arktik Bölgesine İlişkin İnsanlığın Ortak Mirası Tartışması", **İklim Krizi ve Hukuk**, Sultan Tahmazoğlu Üzeltürk/Kutluhan Bozkurt/Duygu Kulaç (eds.), İstanbul: Legal Yayıncılık, 2022, s. 153-160.

¹⁵⁵⁹ Denizlerde tarihi hakların bulunması ya da bir diğer ifade biçimiyle tarihi sulara sahip olunması için bu konuda resmi talep, ilgili sularda uzun süredir etkin ve devam eden yetkinin bulunması ve uluslararası alanda rıza veya razı olma olmak üzere üç koşulun tamamlanması gereklidir. (Edgardo Sobenes Obregon, "Historic Waters Regime: A potential Legal Solution to Sea Level Rise", **KMI International Journal of Maritime Affairs and Fisheries**, Volume 7, Issue 1, June 2015, s. 18.)

Tarihi sular kavramı genellikle içsular olarak işlem gören sular anlamına gelmektedir. Bkz. "Birleşik Krallık-Norveç Balıkçılık Alanları Davası Kararı", s. 130.

gerektiği üzerinedir.¹⁵⁶⁰ Ancak BMDHS 47. maddesinin 1. paragrafına göre adaların en dışından esas çizgi çekilebilmesi için “takımada” değil “takımada devleti” olmak gerekmekte; 46. maddenin (a) bendine göre takımada devleti kavramı içerisine ise yalnızca takımada/takımadalardan oluşan ve kıtada toprağı olmayan devletler girmektedir. Bu konu özellikle ABD ile Kanada arasında gerilime neden olmakta; ABD tarafından Kanada’nın kuzey adalarının bulunduğu ve içsulara sahip olduğu iddialarının bulunduğu bölgede yer alan Kuzeybatı Geçidi’nin (*Northwest Passage*)¹⁵⁶¹ uluslararası boğaz niteliğinde olduğu ve bu sebeple bu geçitten transit geçiş hakkının bulunduğu ileri sürülmektedir.¹⁵⁶² Tarafların bu konudaki uyuşmazlığına ilişkin olarak 1988 yılında imzaladığı Arktik İş Birliği Anlaşması (*Agreement on Arctic Cooperation*)¹⁵⁶³ ile ABD’nin buz kırıcı gemileriyle Kanada’nın hak iddia ettiği içsularda seyrüseferi Kanada’nın iznine tabi kılınca da bu anlaşma yalnızca iki devlet arasında olup buz kırıcı gemileri kapsamaktadır.¹⁵⁶⁴ Kaldı ki kuzeyi yıl boyunca farklı zamanlarda buzlarla kaplı olan Kanada’nın bu bölgelerinde iklim değişikliğinin buzla kaplı bölgeleri azaltması nedeniyle buz kırıcı gemilere ihtiyacın azalması ve geçiş sayılarının artması ihtimalinin ortaya çıkması seyrüseferde yıl içerisinde tamamen buzla kaplı olmayacak farklı rota imkanları kılan Kuzeybatı Geçidi’nin önemini arttırmaktadır. Kuzeybatı Geçidi her ne kadar tek bir rotadan oluşmasa da hakkında yapılan tartışma Kanada kıyılarına yakın geçmesi açısından UAD tarafından verilen Birleşik Krallık-Norveç Balıkçılık Alanları Davası

¹⁵⁶⁰ Scovazzi, 1985 yılında Kanada Dış İşleri Bakanı olan Joe Clark tarafından Kanada’nın düz esas çizgiler ve tarihi sular iddiasının şu şekilde dile getirdiğini aktarmaktadır:

“Kanada’nın Kuzey Kutbu’ndaki egemenliği bölünmez. Karayı, denizi ve buzu kucaklar. Arktik adalarının denize bakan kıyılarına kadar kesintisiz uzanır. Bu adalar birleştirilir ve aralarındaki sular tarafından bölünmez. Yılın büyük bölümünde buzla köprülenirler. Çok eski zamanlardan beri Kanada’nın Eskimo halkı, toprağı kullandıkları ve işgal ettikleri gibi buzu da kullandılar ve işgal ettiler.

Kuzey Kutbu sularında işlevsel yargı yetkisinin kullanılması, Kanada çıkarları için esastır. Ancak asla Kanada’nın Kuzey Kutbu takımadalarının suları üzerindeki tam egemenliğinin yerine geçemez. Yalnızca tam egemenlik, Kanada’nın tüm çıkarlarını korur. Tam egemenlik, Kanada’nın güvenliği için hayati öneme sahiptir. Kanada’nın Eskimo halkı için hayati önem taşır. Ve Kanada ulusu için bile hayati önem taşır. [...]

Amacımız, Kuzeybatı Geçidi’ni Kanada ve yabancı gemileri için bir Kanada su yolu olarak gerçeğe dönüştürmektir. Ancak seyrüsefer, Kanada’nın güvenliği, çevrenin korunması ve Eskimoların ve Kanada Kuzey Kutbu’ndaki diğer sakinlerin refahı için gerekli kontrollere ve diğer önlemlere tabi olacaktır. Bu temel çizgiler, Kanada’nın tarihi iç sularının dış sınırını tanımlar.”

İlgili metin için bkz. Scovazzi, “Sovereignty over Land and Sea in the Arctic Area”, s. 174.

¹⁵⁶¹ Kuzeybatı Geçidi hakkında bilgi için bkz. **Britannica**, “Northwest Passage”, <https://www.britannica.com/place/Northwest-Passage-trade-route> (Erişim Tarihi: 10.11.2022).

¹⁵⁶² Scovazzi, “Sovereignty over Land and Sea in the Arctic Area”, s. 175.

Ayrıca bkz. **Briefing notes for IBRU Arctic map series**, Note 12.

¹⁵⁶³ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1852, s. 59 vd.

¹⁵⁶⁴ Dolayısıyla bu anlaşma diğer tip gemileri ve üçüncü devletleri bağlamamaktadır.

Kararı'ndaki "Indreleia" değerlendirmesini akla getirmektedir. UAD'a göre Norveç tarafından sağlanan yapay yardımlar¹⁵⁶⁵ ile seyrüsefer için düzenlenmiş olan bir seyir rotası oluşturan "Indreleia" bir boğaz değildir ve Norveç'in içsularının parçasını oluşturmaktadır.¹⁵⁶⁶

Kanada ile ABD arasındaki bir diğer uyuşmazlık, ABD'nin Alaska eyaleti ile Kanada'nın kuzeybatısındaki toprakların üzerindeki Beaufort Denizi'nde deniz alanlarının sınırlandırılmasına ilişkindir. Bu konudaki uyuşmazlık Alaska'daki eski egemen devlet Rusya ile Kanada'nın kuzeybatı topraklarındaki eski egemen devlet Birleşik Krallık arasında 1825 yılında imzalanan bir sözleşmenin metninde¹⁵⁶⁷ Alaska'nın doğu sınırının "donmuş okyanusa kadar uzanan [*jusqu'à la Mer Glaciale (fr.), as far as the frozen ocean (ing.)*] 141. boylam çizgisi" olarak belirlenmesi konusundaki yorum farkından ortaya çıkmaktadır.¹⁵⁶⁸ İlgili hüküm Kanada tarafından, hem kara sınırını hem de deniz alanı sınırlarını oluşturacak ve her ikisinin de düz bir çizgiyi izleyecek şekilde devam edeceği yönünde yorumlanırken; ABD tarafından, sınırlamanın yalnızca kara için geçerli olacağı ve bu nedenle kıyıdaki kara sınırının sonunun ötesine geçmeyeceği savunularak deniz sınırının eşit uzaklık çizgisi üzerinden belirleneceği yönünde yorumlanmaktadır.¹⁵⁶⁹ Birleşik Krallık ve Rusya Arasındaki 1825 Sözleşmesi açısından donmuş okyanusa uzanmanın neyi ifade ettiği üzerinden yaşanan bu tartışma iki devletin komşu olduğu tüm deniz alanlarına ilişkin olup¹⁵⁷⁰ bu konuda yeni bir anlaşma yapılmadığı sürece iklim

¹⁵⁶⁵ Kuzey Kutup Bölgesi'nde yabancı gemilerin seyrüsefer sırasında kıyı devletlerinden buz kırma ve meteoroloji vb. hizmetler konusunda yardım aldığını belirtmek gerekir. İklim değişikliği nedeniyle bölgede buzların azalması bu gibi hizmetlerden yararlanma zorunluluğunu azaltabilir.

¹⁵⁶⁶ "Birleşik Krallık-Norveç Balıkçılık Alanları Davası Kararı", s. 132.

¹⁵⁶⁷ Çalışma içerisinde "Birleşik Krallık ve Rusya Arasındaki 1825 Sözleşmesi (*Convention Between Great Britain and Russia, Signed at St. Petersburg, February 28(16), 1825*)" olarak adlandırılacak ilgili sözleşmenin metni için bkz. United Nations, "The Alaska Boundary Case (Great Britain, United States)", **Reports of International Arbitral Awards**, Vol. XV, 20 October 1903, s. 481-540, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XV/481-540.pdf (Erişim Tarihi: 19.10.2022), s. 536-540. Bu dava çalışmanın devamında Alaska Sınır Davası olarak kısaltılacaktır.

¹⁵⁶⁸ Birleşik Krallık ve Rusya Arasındaki 1825 Sözleşmesi, p. 3.

İlgili yorum farkı sonucunda iddialar arasında kıyıdan iki yüz deniz mili mesafeye kadar 7.000 deniz milikareden fazla bir alanda çakışma oluşmaktadır ve bu durum iki yüz deniz milinin ötesindeki kıta sahanlığı sınırlandırması sorununu da etkileyecektir. (**Briefing notes for IBRU Arctic map series**, Note 8.)

¹⁵⁶⁹ Andreas Østhagen/Clive H. Schofield, "The Arctic Ocean: Boundaries and Disputes", **Arctic Yearbook 2021**, s. 8.

¹⁵⁷⁰ Bu noktada yalnızca 200 deniz milinin ötesindeki kıta sahanlığı konusundaki uyuşmazlığın doğrudan boylamla ilgili olmadığı söylenebilir. 200 deniz milinin ötesindeki kıta sahanlığı için Kanada iddiaları ile ABD'nin olası iddiaları (ABD BMDHS'ye taraf olmadığı için bu yöndeki iddialarını Kıta Sahanlığı Sınırları Komisyonuna iletememektedir.) arasında boylama bağlı olmayan çakışmalar bulunmaktadır. Bkz. s. 377, Harita 6.

değişikliğinin buzları eritmesi nedeniyle de artarak ama aynı doğrultudaki bir tartışma üzerinden devam edecek gibi görünmektedir.

Kanada'nın diğer devletlerle olan deniz alanlarına ilişkin uyuşmazlıklarına bakıldığında Lomonosov, Alpha ve Mendeleev Sırtı'ndan oluşan Merkez Arktik Platosu üzerine Kanada'nın Kıta Sahaneliği Sınırları Komisyonu'na yaptığı başvuru üzerindendir.¹⁵⁷¹ Kanada ile doğu komşusu Danimarka (Grönland) arasındaki Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki tüm deniz alanları için sınırlandırma yapılmış olup¹⁵⁷² geriye kalan uyuşmazlık Lomonosov Sırtı'ndaki iddialar üzerinden iki yüz deniz milinin ötesine uzanan kıta sahanlığı alanları içindir.¹⁵⁷³ Karşılıklı kıyılara sahip olan Kanada ile Rusya arasında da Lomonosov, Alpha ve Mendeleev Sırtı'ndaki iddialar üzerinden iki yüz deniz milinin ötesine uzanan kıta sahanlığı alanları için uyuşmazlık bulunmaktadır.¹⁵⁷⁴ Üstelik Kanada'nın bu iki devletle uyuşmazlığının bulunduğu iki yüz deniz milinin ötesine uzanan kıta sahanlığı alanlarının Arktik Okyanusu'nda üçlü bir uyuşmazlığa döndüğü yani üç devlet için de çakıştığı alanlar da bulunmaktadır.¹⁵⁷⁵ Bunun dışında ABD'nin de olası bir iddiasında Kanada ile iki yüz deniz milinin ötesine uzanan kıta sahanlığı alanları çakışacaktır.¹⁵⁷⁶ Kanada ile

¹⁵⁷¹ Kanada Arktik Okyanusu ile ilgili olarak 23 Mayıs 2019 tarihinde Kıta Sahaneliği Sınırları Komisyonu'na kısmi başvuru yapmış; [https://www.un.org/Depts/los/clcs_new/submissions_files/can1_84_2019/CDA_ARC_ES_EN_secur ed.pdf (Erişim tarihi: 21.12.2022)] 22 Aralık 2022 tarihinde yaptığı kısmi başvuruya ekleme yapmıştır. [https://www.un.org/depts/los/clcs_new/submissions_files/can1_84_2019/cda1eseng.pdf (Erişim Tarihi: 01.03.2023)]

Kanada kısmi başvuruda yaklaşık 352,200 deniz mili kare (1 deniz milikare 3434 kilometrekareye denk gelmektedir.) olan iddiasını kısmi başvuruya yaptığı ekle yaklaşık 593,100 deniz mili kareye çıkarmıştır. (**Briefing notes for IBRU Arctic map series**, Note 2.)

¹⁵⁷² Bkz. Grönland-Kanada Kıta Sahaneliği Sınırlandırma Anlaşması (*Agreement between the Government of the Kingdom of Denmark and the Government of Canada relating to the Delimitation of the Continental Shelf between Greenland and Canada*), 17.12.1973, (United Nations, **Treaty Series**, vol. 950, s. 151 vd.) ve Grönland-Kanada Kara ve Deniz Sınırları Anlaşması (*Agreement between the Government of Canada on the one hand and the Government of the Kingdom of Denmark together with the Government of Greenland on the other hand on the maritime and land boundaries in the area between Greenland and Canada*), 14.06.2022.

1973 tarihli anlaşma her ne kadar kıta sahanlığına ilişkin olsa da Kanada ve Danimarka bu anlaşmada yer alan sınırlandırma çizgisini uygulamada balıkçılık alanları belirlemek için ve genel olarak deniz sınırı olarak kullanılmaktadır. [Jacques Hartmann, "Canada and Denmark reach agreement on the Lincoln Sea Boundary", **EJILTALK**, 10 January 2013, https://www.ejiltalk.org/canada-and-denmark-reach-agreement-on-the-lincoln-sea-boundary/ (Erişim Tarihi: 20.11.2022)]

¹⁵⁷³ Kanada ile Danimarka (Grönland) iddiaları yaklaşık 223.100 deniz milikare çakışmaktadır. (**Briefing notes for IBRU Arctic map series**, Note 2 ve 3.)

¹⁵⁷⁴ Kanada ile Rusya iddiaları yaklaşık 217.200 deniz milikare çakışmaktadır. (**Briefing notes for IBRU Arctic map series**, Note 2 ve 3.)

¹⁵⁷⁵ Kanada, Danimarka (Grönland) ve Rusya iddiaları yaklaşık 214.800 deniz milikare çakışmaktadır. (**Briefing notes for IBRU Arctic map series**, Note 1, 2 ve 3.)

¹⁵⁷⁶ Bkz. **Briefing notes for IBRU Arctic map series**, Note 2 ve 3.)

İzlanda arasında deniz sınırı bulunmadığı için deniz alanı sınırlandırması konusunda bir uyumsuzluk bulunmamaktadır.

Danimarka'nın Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki topraklarını oluşturan Grönland'ın batı komşusu Kanada ile deniz alanlarının sınırlandırılması konusunda iki yüz deniz miline kadar uzanan alanlarda daha önce de belirtildiği üzere tüm sınırlandırmalar yapılmıştır.¹⁵⁷⁷ Bu nedenle Danimarka ile Kanada arasındaki tek uyumsuzluk önceki paragrafta da üzerinde durulan ve Grönland'ın kara parçasının bir uzantısını teşkil ettiği iddia edilen Lomonosov Sırtı ile ilgili olan iki yüz deniz milinin ötesine uzanan kıta sahanlığı alanlarının sınırlandırılması konusudur.¹⁵⁷⁸ Danimarka güneydoğu komşusu İzlanda ile tüm deniz alanlarını 1997 yılında sınırlandırmıştır.¹⁵⁷⁹ Danimarka'nın doğu komşusu Norveç ile deniz alanlarını sınırlandırması ise 1993 yılında verilen bir UAD kararı üzerine 1995 yılında ve 2006 yılında yapılan anlaşmalar ile gerçekleşmiştir,¹⁵⁸⁰ ancak iki devletin iki yüz deniz milinin ötesine uzanan kıta sahanlığı alanlarındaki iddialarında küçük bir alanda çakışma mevcuttur.¹⁵⁸¹ Danimarka'nın önceki paragrafta Kanada için de dile getirilen iki yüz deniz milinin ötesine uzanan kıta sahanlığı alanlarına ilişkin Lomonosov Sırtı'na dayanan iddialar üzerinden Rusya ile de çakışan alanları bulunmaktadır.¹⁵⁸² Danimarka, iki yüz deniz milinin ötesine uzanan kıta sahanlığı alanlarına ilişkin olarak Kıta Sahanlığı Sınırları Komisyonu'na beş tane başvuruda bulunmuşken

¹⁵⁷⁷ Bkz. s. 371, dn. 1572.

¹⁵⁷⁸ Bkz. s. 371, dn. 1573.

¹⁵⁷⁹ Bkz. Grönland-İzlanda Kıta Sahanlığı ve Balıkçılık Alanı Sınırlandırma Anlaşması (*Agreement between the Government of the Kingdom of Denmark along with the Local Government of Greenland on the one hand and the Government of the Republic of Iceland on the other hand on the Delimitation of the Continental Shelf and the Fishery Zone in the Area between Greenland and Iceland*), 11.11.1997.

¹⁵⁸⁰ Bkz. "Grönland-Jan Mayen Sınırlandırma Davası Kararı"; Jan Mayen-Grönland Kıta Sahanlığı ve Balıkçılık Alanları Sınırlandırma Anlaşması (*Agreement between the Kingdom of Denmark and the Kingdom of Norway concerning the delimitation of the continental shelf in the area between Jan Mayen and Greenland and concerning the boundary between the fishery zones in the area*), 18.12.1995; Jan Mayen-Grönland Kıta Sahanlığı ve Balıkçılık Alanları Sınırlandırma Anlaşmasına Ek Protokol (*Additional Protocol to the Agreement of 18 December 1995 between the Kingdom of Norway and the Kingdom of Denmark on the Delimitation of the Continental Shelf in the Area between Jan Mayen and Greenland and the Boundary between Fishery Zones in the Area*), 11.11.1997; Grönland-Svalbard Kıta Sahanlığı ve Balıkçılık Alanları Sınırlandırma Anlaşması (*Agreement between the Government of the Kingdom of Norway on the one hand, and the Government of the Kingdom of Denmark together with the Home Rule Government of Greenland on the other hand, concerning the delimitation of the continental shelf and the fisheries zones in the area between Greenland and Svalbard*), 20.02.2006. (United Nations, **Treaty Series**, vol. 2378, s. 21 vd.).

¹⁵⁸¹ Danimarka ile Norveç iddiaları yaklaşık 3.000 deniz milikare çakışmaktadır. (**Briefing notes for IBRU Arctic map series**, Note 3.)

¹⁵⁸² Danimarka ile Rusya iddiaları yaklaşık 217.200 deniz milikare çakışmaktadır. (**Briefing notes for IBRU Arctic map series**, Note 3.)

bunlardan üçünün Kuzey Kutup Bölgesi içinde bulunan Grönland ile ilgili olduğu görülmektedir.¹⁵⁸³ Danimarka ile ABD arasında deniz sınırı bulunmadığı için deniz alanı sınırlandırması konusunda bir uyuşmazlık bulunmamaktadır.

Önceki paragrafta üzerinde durulduğu üzere İzlanda kuzeybatı komşusu Danimarka ile Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki tüm deniz alanlarını 1997 yılında sınırlandırmıştır.¹⁵⁸⁴ İzlanda Norveç ile de deniz alanı sınırlandırması yapmış olup; iki devlet tarafından deniz sınırı bölgesinde belli bir alanda kıta sahanlığı üzerindeki kaynak işletimi üzerine ortak bir bölge kurulmuştur.¹⁵⁸⁵ Ancak İzlanda ile Norveç arasında iki yüz deniz milinin ötesine uzanan kıta sahanlığı açısından henüz sınırlandırılması tamamlanmamış alanlar da bulunmaktadır. İzlanda, iki yüz deniz milinin ötesine uzanan kıta sahanlığı alanlarına ilişkin olarak Kıta Sahanlığı Sınırları

¹⁵⁸³ Danimarka'nın diğer iki başvurusu Kuzey Kutup Bölgesi'nde bulunmayan Faroe Adaları ile ilgilidir.

Danimarka'nın Grönland ile ilgili olarak ilk başvurusu adanın güneyine ilişkin 14 Haziran 2012 tarihli kısmi bir başvuru. [https://www.un.org/depts/los/clcs_new/submissions_files/dnk61_12/DNK2012_EX_SUM_S_GREE_NLAND.pdf (Erişim Tarihi: 21.02.2023)]

Danimarka'nın Grönland ile ilgili olarak ikinci başvurusu adanın kuzeydoğusuna ilişkin 26 Kasım 2013 tarihli kısmi bir başvuru. [https://www.un.org/depts/los/clcs_new/submissions_files/dnk68_13/DNK2013_ES.pdf (Erişim Tarihi: 21.02.2023)] Danimarka tarafından önerilen sınır Kıta Sahanlığı Sınırları Komisyonu'nun Norveç'in 27 Kasım 2006 tarihli başvurusuna (Bkz. s. 375, dn. 1591.) verilen tavsiye (CLCS/62, Item 5) ile yaklaşık 140 deniz milikarelik bir çakışma oluşturmaktadır. Ayrıca Danimarka'nın bu başvurusunda önerilen sınır kabul edilmesi, Jan Mayen ile Svalbard arasındaki yaklaşık 2.500 deniz milikarelik deniz yatağı alanının Bölge'nin (hiçbir devletin egemenlik hakkı talep edemeyeceği derin deniz yatağı) bir parçasını oluşturacağı anlamına gelir. (Briefing notes for IBRU Arctic map series, Note 3.)

Danimarka'nın Grönland ile ilgili olarak üçüncü başvurusu adanın kuzeyine ilişkin 15 Aralık 2014 tarihli kısmi bir başvuru. [https://www.un.org/depts/los/clcs_new/submissions_files/dnk76_14/dnk2014_es.pdf (Erişim Tarihi: 21.02.2023)] Danimarka'nın bu başvurusu Lomonosov Sırtı'nın "hem morfolojik hem de jeolojik olarak Grönland'ın Kuzey Kıta Kenarının ayrılmaz bir parçası" olduğunu savunmakta; bu savunmaya dayanarak Grönland kıyı şeridindeki en yakın noktadan bin deniz milinden fazla uzakta, Rusya'nın münhasır ekonomik bölgesinin dış sınırına kadar uzanan sırtın iki yanına uzanan bir kıta sahanlığı sınırı tanımlanmıştır. Başvuruda tanımlanan Grönland'ın esas çizgilerinden itibaren 200 deniz milinin ötesindeki kıta sahanlığı alanı yaklaşık 261.000 deniz mili karedir. (Briefing notes for IBRU Arctic map series, Note 3.)

¹⁵⁸⁴ Bkz. s. 372, dn. 1579.

¹⁵⁸⁵ Bkz. İzlanda-Norveç Balıkçılık Alanları ve Kıta Sahanlığı Anlaşması (Agreement between Iceland and Norway Concerning Fishery and Continental Shelf Questions), 28.05.1980; İzlanda-Jan Mayen Kıta Sahanlığı Anlaşması (Agreement between Norway and Iceland on the continental shelf between Iceland and Jan Mayen), 22.10.1981 ve İzlanda-Norveç Balıkçılık Alanları ve Kıta Sahanlığı Anlaşmasına Ek Protokol ve İzlanda-Jan Mayen Kıta Sahanlığı Anlaşmasına Ek Anlaşma (Additional Protocol to the Agreement of 28 May 1980 between Norway and Iceland on Fishery and Continental Shelf Questions and the Supplementary Agreement of 22 October 1981 on the Continental Shelf in the Area Between Jan Mayen and Iceland), 11.11.1997.

İzlanda ve Norveç arasında 1981 yılında imzalanan kıta sahanlığı sınırı anlaşmasına göre, her ülke deniz sınırlarındaki belirlenmiş 45.470 kilometrekarelik bir alanda, diğerinin kıta sahanlığında gerçekleştirilen petrol faaliyetlerinden %25 pay alma hakkına sahiptir. (Briefing notes for IBRU Arctic map series, Note 11.)

Komisyonu'na iki tane başvuruda bulunmuşken bunlardan birinin bu sınırına ilişkin olduğu görülmektedir.¹⁵⁸⁶ Bunun dışında İzlanda'nın Kanada, Rusya ve ABD ile deniz sınırı bulunmadığı için deniz alanı sınırlandırması sorunu bulunmamaktadır.

Norveç'in deniz alanlarına ilişkin iddiaları açısından özellikle karasuları ve münhasır ekonomik bölge konusunda Norveç'in ana karasıyla ilgili olmayan, ancak Svalbard takımadalarıyla ilgili olarak Norveç'in Spitsbergen Takımadalarındaki Egemenliğini Tanıyan Andlaşma'dan doğan uyuşmazlıklar bulunmaktadır.¹⁵⁸⁷ Norveç'in Spitsbergen Takımadalarındaki Egemenliğini Tanıyan Andlaşma, 1. maddede Norveç'e Svalbard takımadaları üzerinde tam ve mutlak egemenlik tanımına rağmen, andlaşmanın diğer maddeleriyle andlaşmaya taraf olan tüm tarafların vatandaşlarına ve şirketlerine, Svalbard'a erişim ve burada ikamet etme konusunda aynı haklar verilmiş; bu kapsamda karada ve karasularında balıkçılık, avlanma veya her türlü denizcilik, sanayi, madencilik ya da ticari faaliyette bulunma hakkı eşit koşullarla tanınarak tüm bu faaliyetlerin Norveç tarafından kabul edilen mevzuata tabi olsa da milliyet temelinde herhangi bir ayrımcı muamele yapılmadan uygulanacağı düzenlenmiştir.¹⁵⁸⁸ Svalbard'a özgü bu ilginç durum Norveç ile tüm devletler arasında zaman zaman tartışmalara neden olsa da Svalbard dışında Norveç'in deniz alanlarının belirlenmesi ve sınırlandırılması konuları göz önüne alındığında batı komşuları Danimarka ve İzlanda ile olan uyuşmazlıkları daha önce de belirtildiği üzere iki yüz deniz milinin ötesine uzanan kıta sahanlığı alanlarında küçük bir alandayken;¹⁵⁸⁹ Norveç ile doğu komşusu Rusya arasındaki sorunlar daha derinliktir. Norveç ile Rusya arasında yıllar boyu Barents Denizi sınırlandırma uyuşmazlığı yaşanmış olsa da bu uyuşmazlık 2010 yılında yapılan andlaşma ile çözülmüştür.¹⁵⁹⁰ Norveç, iki yüz deniz milinin ötesine uzanan kıta sahanlığı

¹⁵⁸⁶ İzlanda'nın diğer ve yeni başvurusu Kuzey Kutup Bölgesi'nde bulunmayan; İzlanda'nın güney ve güneybatısında bulunan Reykjanes Sırtı ile ilgilidir ve 31 Mart 2021 tarihli dir.

İzlanda'nın eski başvurusu ise yine Reykjanes Sırtı'nı içermekle birlikte Norveç ile Kuzey Kutup Bölgesi'nde bulunan sınır bölgesi olan Ægir Havzası'na ilişkin 29 Nisan 2009 tarihli başvuru dur. [https://www.un.org/depts/los/clcs_new/submissions_files/isl27_09/isl2009executivesummary.pdf (Erişim Tarihi: 21.02.2023)] Kıta Sahanlığı Sınırları Komisyonu 10 Mart 2016 tarihinde bu konudaki tavsiyelerini belirlemiştir. [CLCS/93, Item 9]

¹⁵⁸⁷ Bu konuda bkz. "Kuzey Kutup Bölgesinde Deniz Canlı Kaynaklarının Korunması" başlığı, s. 308, dn. 1341.

¹⁵⁸⁸ Briefing notes for IBRU Arctic map series, Note 10.

¹⁵⁸⁹ Danimarka ile çakışan alanlar için bkz. s. 372, dn. 1581; İzlanda ile çakışan alanlar için bkz. s. 374, dn. 1586.

¹⁵⁹⁰ Bkz. Norveç-Rusya Deniz Sınırlandırması ve İş Birliği Andlaşması (Treaty between the Kingdom of Norway and the Russian Federation concerning Maritime Delimitation and Cooperation in the Barents Sea and the Arctic Ocean), 15.09.2010,

alanlarına ilişkin olarak Kıta Sahanelığı Sınırları Komisyonu'na iki tane başvuruda bulunmuşken bunlardan birinin günümüzde Rusya ile sorun yaratmasa da bu sınırla bağlantılı olduğu görölmektedir.¹⁵⁹¹ Norveç'in Kanada ve ABD ile deniz sınırı bulunmadığı için deniz alanı sınırlandırması sorunu bulunmamaktadır.

Rusya'nın Kanada, Danimarka ve Norveç ile deniz alanı sınırlandırma sorunlarına daha önce değinilmişti.¹⁵⁹² Rusya'nın İzlanda ile deniz sınırı bulunmadığı için deniz alanı sınırlandırması sorunu da bulunmamaktadır. Böylece yalnızca Rusya ile ABD arasındaki sınırlandırma incelenmek üzere geriye kalmaktadır. Rusya ile ABD arasındaki deniz sınırı 1990 tarihli bir anlaşmayla belirlenmiştir ve uluslararası hukukun izin verdiği yere kadar Arktik Okyanusu'na kadar uzanmaktadır.¹⁵⁹³ 1990 tarihli bu anlaşmayla belirlenen sınır aynı zamanda iki devlet arasında yer alan ve Büyük Okyanus ile Arktik Okyanusu'nu birbirine bağlayan Bering Boğazı açısından da sınırlandırma hükümleri içermektedir. Bering Boğazı aynı zamanda Kuzeybatı Geçidi ve Kuzeydoğu Geçidi'nin (*Northeast Passage*)¹⁵⁹⁴ Kuzey Kutup Bölgesi'ne açılan kapısı gibidir. Kuzeybatı Geçidi'ne yönelik iddialarda olduğuna benzer şekilde Kuzeydoğu Geçidi'nin de uluslararası bir boğaz mı yoksa Rusya'nın egemenliğe veya egemen haklara sahip olduğu deniz alanı içerisinde mi değerlendirileceği konusunda tartışma bulunmaktadır. Kuzeydoğu Geçidi her ne kadar tek bir rotadan

<https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/TREATIES/NOR-RUS2010.PDF> (Erişim Tarihi: 03.03.2023).

Bu anlaşmada 3. maddeyle, ayrıca, Rusya ana karasından iki yüz deniz milinden daha fazla uzakta olan; Norveç ana karasına ise iki yüz deniz milinden daha yakın olan Norveç'in yetki kullanacağı bir "Özel Bölge" de oluşturulmuştur. Ek olarak Norveç ile Rusya arasındaki iki yüz deniz milinin ötesine uzanan kıta sahanlığı alanları için de sınır belirlenmiştir.

Bu konuda ayrıca bkz. **Briefing notes for IBRU Arctic map series**, Note 6.

¹⁵⁹¹ Norveç'in diğer başvurusu Kuzey Kutup Bölgesi'nde bulunmayan Güney Kutup Bölgesi ile daha ilgili olan 4 Mayıs 2009 tarihli ve Bouvet Adası ile Kraliçe Maud Topraklarına ilişkindir.

Norveç'in Kuzey Kutup Bölgesi'ni ilgilendiren başvurusu Arktik Okyanusu, Barents Denizi ve Norveç Denizi'nin ilgilendiren 27 Kasım 2006 tarihli başvuru. [https://www.un.org/depts/los/clcs_new/submissions_files/nor06/nor_exec_sum.pdf (Erişim Tarihi: 21.02.2023)]. Kıta Sahanelığı Sınırları Komisyonu 27 Mart 2009 tarihinde bu konudaki tavsiyelerini belirlemiştir. [CLCS/62, Item 5] Ayrıca bkz. **Briefing notes for IBRU Arctic map series**, Note 4.

¹⁵⁹² Bkz. s. 371, dn. 1574; s. 372, dn. 1582; s. 375, dn. 1591.

¹⁵⁹³ Bkz. ABD-SSCB Deniz Sınır Anlaşması (*Agreement between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics on the maritime boundary*), 1 June 1990 [https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/02/US_Russia_1990.pdf (Erişim Tarihi: 15.02.2023)]

Bu anlaşmada 3. maddeyle Rusya ana karasından iki yüz deniz milinden daha fazla uzakta olan; ABD ana karasına ise iki yüz deniz milinden daha yakın olan ABD'nin yetki kullanacağı iki tane "Doğu Özel Bölgesi" oluşturulmuştur. Yine aynı maddede ABD ana karasından iki yüz deniz milinden daha fazla uzakta olan; Rusya ana karasına ise iki yüz deniz milinden daha yakın olan Rusya'nın yetki kullanacağı bir "Batı Özel Bölgesi" de oluşturulmuştur. 1990 tarihli anlaşma Rus parlamentosu tarafından onaylanmasa da hükümleri diplomatik nota değişimi yoluyla uygulanmaktadır. (**Briefing notes for IBRU Arctic map series**, Note 9.)

¹⁵⁹⁴ Kuzeydoğu Geçidi Rusya kıyılarının kuzeyinden geçen ticaret yoludur.

oluşmasa da Rusya kıyılarına yakın geçmesi açısından UAD tarafından verilen Birleşik Krallık-Norveç Balıkçılık Alanları Davası Kararı’nda “Indreleia” hakkında yapılan değerlendirmeyi akla getirmektedir.¹⁵⁹⁵ Bunun dışında Rusya’nın, iki yüz deniz milinin ötesine uzanan kıta sahanlığı alanlarına ilişkin olarak Kıta Sahanlığı Sınırları Komisyonu’na dört tane başvuruda bulunmuşken bunlardan biri hariç diğer üçünün Kuzey Kutup Bölgesi’ne ilişkin olduğu görülmektedir.¹⁵⁹⁶

ABD’nin komşuları Kanada ve Rusya ile sınırlandırma meselelerine daha önce değinilmişti.¹⁵⁹⁷ Bunun dışında ABD’nin Danimarka, İzlanda ve Norveç ile deniz sınırı bulunmadığı için deniz alanı sınırlandırması sorunu bulunmamakta; BMDHS’ye taraf olmadığı için Kıta Sahanlığı Sınırları Komisyonu’na da başvurusu bulunmamaktadır.¹⁵⁹⁸

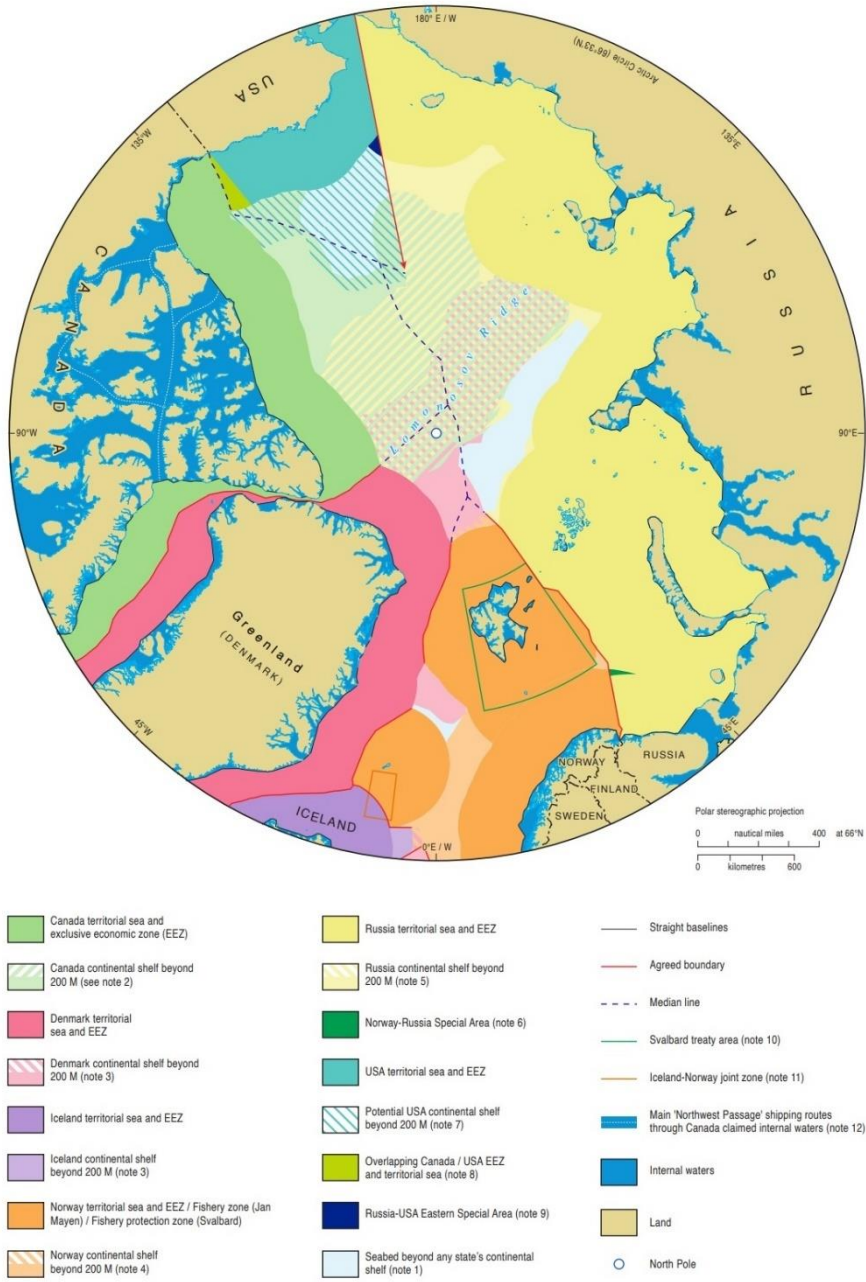
Görüldüğü üzere Kuzey Kutup Bölgesi’nde deniz yetki alanlarının belirlenmesi konusunda devletler arasında yapılan hukuki metinler sonucunda belli bir mesafe alınsa da hala bazı belirsizliklerin yaşandığı büyük alanlar da bulunmaktadır. Bu konudaki son durum yukarıda metin olarak ifade edilmiş olsa da metne ek olarak bir haritanın paylaşılması Kuzey Kutup Bölgesi’ndeki deniz alanlarına ilişkin güncel durumun gözle canlandırılabilmesi için faydalı olacaktır. Buna dayanarak ve yukarıda sözü edilen tüm uluslararası anlaşmalar, iddialar, sorunlar ve uyuşmazlıklar göz önüne alındığında Kuzey Kutup Bölgesi’ndeki deniz alanlarına ilişkin hesaplamaları ve sınırlandırmaları içeren haritanın 2023 yılının Mart ayındaki güncel şekli şu şekilde oluşmuştur:

¹⁵⁹⁵ Bkz. s. 369-370.

¹⁵⁹⁶ Rusya’nın yaptığı dört başvuru 2001, 2013, 2015 ve 2023 yıllarındadır. Bu başvurulardan ilki olan 2001 yılındaki başvuru Rusya’nın kıyısı bulunan tüm alanlarla ilgilidir. Daha sonraki başvuruların hepsi kısmi düzeltme olup 2013 yılındaki Okhotsk Denizi’ne ilişkin olup; 2015 ve 2023 yılındakiler Arktik Okyanusu’nu ilgilendirmektedir. 2001 yılındaki başvuru için bkz. https://www.un.org/Depts/los/clcs_new/submissions_files/submission_rus.htm; 2013 yılındaki başvuru için bkz. https://www.un.org/depts/los/clcs_new/submissions_files/submission_rus_rev.htm; 2015 yılındaki başvuru için bkz. https://www.un.org/depts/los/clcs_new/submissions_files/submission_rus_rev1.htm; 2023 yılındaki başvuru için bkz. https://www.un.org/depts/los/clcs_new/submissions_files/submission_rus_rev2.htm (Erişim Tarihleri: 01.05.2023). Ayrıca bkz. **Briefing notes for IBRU Arctic map series**, Note 5.

¹⁵⁹⁷ Bkz. s. 368-371 ve 375-376.

¹⁵⁹⁸ Bkz. **Briefing notes for IBRU Arctic map series**, Note 7.

© IBRU: Centre for Borders Research

Harita 6: Kuzey Kutup Bölgesi'nde deniz alanı hesaplamalarına ve sınırlandırmalarına ilişkin harita¹⁵⁹⁹

İklim değişikliğinin kıtaların ve adaların kıyılarında kara kayıplarına yol açmasının yanı sıra Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki buzların erimesine neden olması

¹⁵⁹⁹ Kıyı devletleri tarafından yapılan son bildirimler doğrultusunda 2023 yılının Mart ayında güncellenen harita için bkz. [https://www.durham.ac.uk/media/durham-university/research-/research-centres/ibru-centre-for-borders-research/maps-and-databases/2023-arctic-maps-updated-/Map-1-IBRU-Arctic-map-02-03-23-\(revised-Russia-claimed\).pdf](https://www.durham.ac.uk/media/durham-university/research-/research-centres/ibru-centre-for-borders-research/maps-and-databases/2023-arctic-maps-updated-/Map-1-IBRU-Arctic-map-02-03-23-(revised-Russia-claimed).pdf) (Erişim Tarihi: 02.04.2023).

Haritayla ilgili notlar için ayrıca bkz. <https://www.durham.ac.uk/media/durham-university/research-/research-centres/ibru-centre-for-borders-research/maps-and-databases/2023-arctic-maps-updated-/Briefing-notes-for-IBRU-Arctic-map-series-March-2023.pdf> (Erişim Tarihi: 02.04.2023).

Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki esas çizgi ve deniz alanlarına ilişkin hesaplamalarla sınırlandırmaları da etkileyebilecektir. Bu durum ilgili devletlerin uygulamalarını ve akdettikleri eski tarihli anlaşmaları iklim değişikliğine uyum sağlayacak şekilde gözden geçirmesi gereğini göstermektedir. Bunun yanı sıra buzulların, buz sahanlıklarının ve deniz buzlarının erimesi yeni su yollarının açılmasını sağladığı için¹⁶⁰⁰ hem seyrüsefer konusunda boğazların önemini arttırmakta hem de doğal kaynakların keşfini kolaylaştırmaktadır. Bu durum Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki çıkar çatışmalarını derinleştirmekte ve kıyı devletlerinin hakimiyet alanlarını mümkün olduğunca geniş tutma çabalarını güçlendirmektedir. Yine de gerek Kuzey Kutup Bölgesi'nde buzun etkisinin Güney Kutup Bölgesi'ne göre daha sınırlı olması gerekse esas çizgileri ve deniz alanlarını belirleyecek kıyı devletlerinin varlığı Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki esas çizgilerin ve deniz alanlarının hesaplanmasıyla sınırlandırılması konularında zorlukları Güney Kutup Bölgesi'ne göre daha kolaylaştırmaktadır. Günümüzde bile Kuzey Kutup Bölgesi'nde tüm bu konulardaki belirsizlikler ve anlaşmazlıklar Güney Kutup Bölgesi'ne göre çok daha azdır. Kaldı ki Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki devletlerin oluşan sorunları çözmede uluslararası deniz hukuku çerçevesinde kalma çabası ve teknolojik yenilikleri tüm bu konulardaki ölçümlerde kullanmaya çalışarak yeniliğe ve değişen koşullara açık olması¹⁶⁰¹ gelecekte iklim değişikliğinin değiştirdiği koşullar karşısında da her bir olaya özgü olarak geçmişteki çabaların ve deneyimlerin kullanılacağına ilişkin inancı artırmaktadır.

V. Uluslararası Deniz Hukukunun ve Denizlerin İklim Değişikliği ve İklim Değişikliği ile İlişkisi Hakkında Değerlendirme

Uluslararası deniz hukukunun kodifikasyon sürecinde iklim değişikliğinin bilimsel temellerinin henüz kesinleşmemesinin etkisi görüldüğü ve iklim değişikliği rejimiyle uluslararası deniz hukuku, iki farklı ve büyük ölçüde ayrı alan olarak geliştirildiği için uluslararası deniz hukuku genel olarak iklim değişikliğini lafzi

¹⁶⁰⁰ Kuzeybatı Geçidi ve Kuzeydoğu Geçidi'ne ek olarak gelecekte bölgedeki hiçbir kıyı devletinin münhasır ekonomik bölgesinden geçmeyecek bir Kutuportası Deniz Rotası (*Transpolar Sea Route*) oluşabileceği üzerinde durulmaktadır. Bkz. Malte Humpert, "The Future of the Northern Sea Route - A 'Golden Waterway' or a Niche Trade Route", 15.09.2011, <https://www.thearcticinstitute.org/future-northern-sea-route-golden-waterway-niche/> (Erişim Tarihi: 11.11.2022).

¹⁶⁰¹ Kuzey Kutup Bölgesi devletlerinin belirtilen özellikleri hakkında yapılan tespitler için bkz. Østhagen/Schofield, "The Arctic Ocean: Boundaries and Disputes", s. 11-12.

kapsamı dışında bırakarak gelişmiştir. Ancak gerek lafzi ve teleolojik içeriği gerekse uluslararası hukukun sistematik yapısı içerisinde uluslararası deniz hukukunun iklim değişikliği ve iklim değişikliği rejimiyle bağlantısının kurulması mümkündür. İklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimlerin bilimsel olarak ortaya konulması sonucunda iklim değişikliği konusundaki çerçeve andlaşma olan BMİDÇS'nin yürürlüğe girmesinden itibaren geçen sürede artan bir ivmeyle iklim değişikliği meselesinin uluslararası deniz hukukuyla ilgili düzenlemeler kapsamında yorumlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bunun sebebi iklim değişikliği meselesi kapsamında denizle ilgili önlemler açısından iklim değişikliği rejiminin kullanılmasının yeterli görülmeyle iklim değişikliğinin uluslararası deniz hukukuyla bağlantılı ve uluslararası hukukun bütünselliği kapsamında sistematik bir biçimde ele alınması gereğinin giderek daha fazla taraftar kazanmasıdır. Böylece iklim değişikliği rejiminin gelişimine uluslararası deniz hukukunun gelişimi de eklenerek iklim değişikliği ile mücadelenin hukuki temelleri çeşitlendirilecektir.

İklim değişikliğinin bir çevre konusu ve sorunu olarak uluslararası deniz hukukuyla temel bağlantı noktası deniz çevresinin korunması ve muhafazasıyla alakalıdır. Ancak iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimler yani deniz çevresinin değişimi yalnızca deniz çevresinin korunması ve muhafazası kapsamında ele alınmamalıdır. Nitekim iklim değişikliğinin denizlerde meydana getireceği değişimlerin sonuçları esas çizgilerin ve deniz yetki alanlarının hesaplamalarına etki edecek düzeydedir. Dolayısıyla iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimler konusunda uluslararası deniz hukukunun deniz çevresinin korunması ve muhafazasına ilişkin kurallarının yanı sıra esas çizgilerin ve deniz yetki alanlarının belirlenmesine ilişkin kurallarının uygulanması mümkündür. Böylece uluslararası deniz hukukunun iklim değişikliğini azaltmada ve iklim değişikliğine uyum sağlamada iklim değişikliği rejimini destekleme ve tamamlamadaki imkanları ve sınırları belirlenerek, iklim değişikliği kaynaklı sorunlara karşı uluslararası deniz hukukunun gelişme kapasitesiyle iklim dirençli ve sürdürülebilir bir gelecek sağlama olasılığı hakkında bir bakış açısı sunulmaktadır. Uluslararası deniz hukukunun deniz çevresinin korunması ve muhafazası ile esas çizgilerin ve deniz yetki alanlarının belirlenmesine ilişkin kuralları iklim değişikliğinin neden olduğu fiziksel değişime karşı uluslararası deniz hukukunun imkanlarını ve sınırlarını ortaya koysa da yukarıdaki başlıklarda ele alındığı üzere

iklim değişikliği kaynaklı sorunları tamamen ortadan kaldırmamakta veya çözememektedir. Denizlerdeki doğal kaynakların kullanımı ile deniz çevresinin korunması ve muhafazası kapsamında deniz çevresinin kirliliğe karşı korunması, deniz canlı kaynaklarının korunması, deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması ve kutup bölgeleri özelinde tüm bu konulara ilişkin kuralların, çeşitli sorunlar ve tartışmalara rağmen, iklim değişikliği gerçeğine uyum sağlama konusundaki çalışmalar kuralların yorumlanması, kurallara eklemeler yapılması ve kuralları değiştirme yollarıyla sürmektedir. Benzer yönde çalışmalara yönelim deniz seviyesindeki yükselmenin yarattığı tehditlerin artmasıyla devletlerin ekonomik çıkarlarının yoğunlaştığı durumları ve egemenlik çatışmalarını ağırlıklı ilgilendiren deniz çevresindeki ve özellikle kıyılardaki değişimler sonucunda esas çizgilerin ve deniz yetki alanlarının belirlenmesi konularında da yoğunlaşmaya başlamıştır. Ancak iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerinin doğurduğu sorunların ve eksikliklerin çok boyutluluğu konuyu iklim değişikliği rejimi, uluslararası çevre hukuku ve uluslararası deniz hukukuyla bağlantılı olarak uluslararası hukukun farklı konularını da içerecek şekilde genişletmektedir. Uluslararası deniz hukukunun mevcut düzenlemeleri yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimler ve iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkileri konusunda başka ne gibi çözüm önerileri ortaya koyulmuştur ve koyulabilir sorusu önem kazanmakta; bu kapsamda ortaya koyulan çeşitli çözüm önerilerinin ayrı bir bölümde uluslararası hukukun sistematik bütünselliği içerisinde iklim değişikliğinin denizler üzerinde doğurduğu etkiler üzerinden çeşitli hukuki düzelemler aracılığıyla incelenmesi yerinde olacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ NEDENİYLE DENİZLERDE YAŞANAN DEĞİŞİMLER VE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN DENİZLER ÜZERİNDEKİ OLUMSUZ ETKİLERİ KONUSUNDA ORTAYA KOYULAN ÇEŞİTLİ ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

I. Çeşitli Çözüm Önerileri ve Bu Önerilerin Ortaya Koyulma Sebepleri

İklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimler ve iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerine karşı gerek uluslararası çevre hukuku, iklim değişikliği rejimi ve uluslararası deniz hukuku kapsamında gerekse uluslararası hukukun diğer pek çok farklı konusu açısından çeşitli çözüm önerileri ortaya koyularak tartışılmaktadır.¹⁶⁰² Konunun uluslararası hukukun farklı kuramsal temellerine ilişkin pek çok soru işareti doğurduğu düşünüldüğünde uluslararası hukukun konuyla ilgili farklı kuramları ve konuları uluslararası çevre hukuku, iklim değişikliği rejimi ve uluslararası deniz hukukuyla bağlanarak çözüm önerilerinin içerisine dahil edilmeye çalışılmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere ve tam olarak bu nedenle UHK tarafından 2018 yılında iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimlerden deniz seviyesinin yükselmesinin sonuçlarında uluslararası deniz hukukuna ek olarak devlet olma [*statehood (ing.)*] ve kişilerin korunması [*protection of persons (ing.)*] başlıkları da gündeme alınmıştır.¹⁶⁰³ Bu eserin mevcut başlığı altında bir başlık sınıflandırması yapılırken UHK'nin yaptığı çalışmalardaki başlıklandırmadan yararlanılarak ve konunun çeşitli boyutları göz önüne alınarak beşli bir ayırım tercih edilmiştir: (1) devlet olma kuramları, (2) kişilerin korunmasına ilişkin kurallar, (3) uluslararası hukukun kaynakları, (4) uluslararası hukukta

¹⁶⁰² Tüm bu konularda ileri sürülen çözüm önerileri her zaman tek başına çözüm olmamakla birlikte konunun çok boyutluluğunun ortaya serilip uluslararası hukukun sistematik bütünselliğinin ortaya koyulması açısından önemlidir.

¹⁶⁰³ Bkz. “Deniz Çevresindeki Değişimler Sonucunda Esas Çizgilerin (Hatların) ve Deniz Alanlarının Belirlenmesiyle Sınırlandırılması”, s. 317, dn. 1372 ve A/73/10, s. 328-329.

sorumluluğa ilişkin kurallar, (5) uluslararası yargı organları ve uyuşmazlık çözüm mekanizmaları.

A. Devlet Olma Kuramları Kapsamındaki Çözüm Önerileri

İklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimlerin ülkelerin egemenliğe veya egemen haklara sahip oldukları alanlarda ve özellikle kara ülkesinde kayıplara yol açabilecek olması uluslararası hukukta haklara ve yükümlülüklerle sahip olabilme açısından devlet hukuki kişiliğinin oluşumu ve kara ülkesinin varlığına bağlanan devletlerle ilgili kuramları ilgilendiren bazı haklar ve ilkeler kapsamında çözüm önerilerinin ortaya koyulması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Devlet olma kuramları kapsamındaki çözüm önerileri aslında devlet olmanın unsurları üzerine yaşanan tartışma kaynaklı olup, temelde iklim değişikliği nedeniyle denizlerde meydana gelen değişiklik sonrasında mevcut bir devletin kara ülkesinde azalmanın veya tamamen yok olmanın bu devletin unsurları açısından neyi ifade edeceği üzerine yaşanan bir tartışmadır.

Uluslararası hukukta bir devletin oluşturulmasında genel olarak kabul edilmiş ölçütler bulunmasa da devleti oluşturan unsurlar açısından öğretide yapılan atıflar genellikle 1933 yılında Montevideo’da Yedinci Amerikan Devletleri Uluslararası Konferansı’nda yapılan Devletlerin Hakları ve Ödevlerine İlişkin Sözleşme’nin (*Convention on Rights and Duties of States adopted by the Seventh International Conference of American States*)¹⁶⁰⁴ 1. maddesinde sayılan dört unsur olan ve Montevideo ölçütleri olarak da adlandırılan daimî bir nüfus, belirli toprak parçası, hükümet ve diğer devletlerle ilişki kurma kapasitesine yapılmaktadır.¹⁶⁰⁵ Belirli toprak parçası devletin eylemlerini gerçekleştireceği ve egemenliğinin şekil aldığı

¹⁶⁰⁴ United Nations, **Treaty Series**, vol. 165, s. 19 vd.

¹⁶⁰⁵ Bkz. James Crawford, **The Creation of States in International Law**, New York: Oxford University Press, 2006, s. 45 vd.

Devletlerin oluşumu konusunda Uluslararası Hukuk Enstitüsü’nün 1936 tarihli kararı (*Resolution of the Institut de Droit International*), BM Genel Kurulu’nun 1949 tarihli Devletlerin Haklarına ve Ödevlerine İlişkin Bildirgesi taslağı (*1949 draft Declaration on Rights and Duties of States*), UHK’nin 1956 tarihli uluslararası andlaşmalar hukukuna ilişkin taslak maddeleri (*1956 draft articles on the law of treaties*), 1991 Eski Yugoslavya Uluslararası Konferansı Hakemlik Komisyonu (*Arbitration Commission of the 1991 International Conference on the Former Yugoslavia*) yorumuna da dikkat çekilmiştir. Bu konuda bkz. A/CN.4/752, International Law Commission Seventy-third session Geneva, 18 April–3 June and 4 July–5 August 2022, Sea-level rise in relation to international law, Second issues paper by Patrícia Galvão Teles and Juan José Ruda Santolaria, Co-Chairs of the Study Group on sea-level rise in relation to international law, s. 27-29, p. 106-111.

alanı ifade ederken; herhangi bir şekilde küçüklük-büyüklik, bütünsellik-parçalılık ve tartışmasızlık-tartışmalılık durumlarına takılmadan belli bir toprak parçası üzerinde münhasır kontrolü içermektedir.¹⁶⁰⁶ Daimî bir nüfus için de bir alt-üst sınır bulunmazken ilgili nüfusun vatandaş olup olmaması önem kazanmamaktadır.¹⁶⁰⁷ Hükümet ise belirli toprak parçası üzerinde etkin olan otoriteyi ifade etmektedir.¹⁶⁰⁸ Diğer devletlerle ilişki kurma kapasitesinin ise devlet oluşturma konusunda bir gereklilik olmaktan daha çok oluşturulan devletin uluslararası ilişkilerde diğer devletler tarafından tanınmasından ve ilgili birim tarafından kullanılmasından bağımsız olarak hükümet ve bağımsızlık gereklerinin birleşimi olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁰⁹

Mevcut durumda Devletlerin Hakları ve Ödevlerine İlişkin Sözleşme’de sayılan bu dört unsuru karşılayan bazı devletlerin iklim değişikliği nedeniyle deniz seviyesinin yükselmesi sonucunda tüm bu unsurları yerine getirme açısından sorun yaşaması mümkün hale gelmektedir. Bu durumda ortaya çıkan sorular daha önce Devletlerin Hakları ve Ödevlerine İlişkin Sözleşme’de yer alan tüm unsurlarını karşılayan bir devletin devlet niteliğinin sorgulanması için kaç unsuru kaybetmesi gerektiği ve bir unsurun bile kaybedildiği bir durumda devletin varlığının devam edip etmeyeceği üzerinedir. Devlet oluşturma kurucu unsurları önemli bir değişikliğe uğradığında sorunlar ortaya çıkmaktadır.¹⁶¹⁰ Nitekim devletlerin sürekliliği [*continuity of states (ing.)*] varsayımında devlet niteliğinin kaybı olağandışı olup şimdiye kadar yok olan devletlerin yerini hep yeni devletler almıştır.¹⁶¹¹

¹⁶⁰⁶ Bkz. Crawford, **The Creation of States...**, s. 46-52.

Örneğin, küçük ada devletlerinden Nauru 21 km², Tuvalu 26 km², Marshall Adaları 181 km² ve Maldivler 298 km² alana sahiptir.

¹⁶⁰⁷ Bkz. Crawford, **The Creation of States...**, s. 52-55.

Yeni devletin kurulduğu durumlarda ilgili nüfusun vatansız olması, kendiliğinden vatandaşlığının değişmesi ya da yeni devletin vatandaşlıkla ilgili uygulamasına bağlı olması gibi ihtimallerin bulunduğu ifade edilmektedir.

¹⁶⁰⁸ Bkz. Crawford, **The Creation of States...**, s. 55-61.

“Etkin”lik teriminin açılımı otoritenin fiili kullanımı ve bu otoriteyi kullanma hakkı veya unvanına sahip olma üzerinden şekillenmektedir. Bu kapsamda ayrıca başka kurumların ilgili toprak parçası üzerinde iddiasının bulunmamasıyla bazı temel hukuk ve düzen kurumlarının bulunmasına dikkat edilmektedir.

¹⁶⁰⁹ Bkz. Crawford, **The Creation of States...**, s. 61-62.

¹⁶¹⁰ Crawford, **The Creation of States...**, s. 673.

¹⁶¹¹ Antonio Joseph DelGrande, “Statelessness in the Context of Climate Change: The Applicability of the Montevideo Criteria to ‘Sinking States’”, **New York University Journal of International Law and Politics**, Vol. 53, 2021, s. 158.

UHK'nin gündeminde yer alan deniz seviyesinin yükselmesi konusu altında ele alınan üç konudan biri bu kapsamda sorun yaşayacak devletlerin devlet olma durumlarının incelenmesi üzerindir. UHK çalışmalarına ön hazırlık yapılırken devlet olma kapsamında beş başlık¹⁶¹² öngörülse de daha sonra tartışma konularına temel olacak soruların sayısının artırıldığı bir şablon ortaya koyulmuştur. İlgili şablonda yer alan sorular şu şekildedir:¹⁶¹³

- “- (1) *Devletlerin Hakları ve Ödevlerine İlişkin Sözleşme*'de belirtilen ölçütler; uluslararası hukukun öznesi olarak bir devletin varlığının belirleyicileri olarak düşünülebilir mi? Ancak istisnai durumlarda, bu ölçütlerden herhangi birini karşılamayan bir devletin varlığının sona ermediği kabul edilebilir mi?
- (2) *Papalık Makamı [Holy See (ing.)]*, *Malta Egemen Askeri Düzeni [Sovereign Military Order of Malta (ing.)]* ve *sürgündeki hükümetlerin vakaları konuyu ele alırken nasıl kullanılabilir?*
- (3) *Bir devlet, korunmasını sağlama hakkını nasıl kullanabilir?*
- (4) *Fiili [de facto (lat.)] vatansızlık durumlarından nasıl kaçınılabilir?*
- (5) *Gelişmekte olan küçük bir ada devletinin deniz seviyesinin yükselmesi olgusundan etkilenen ve üçüncü devletlerde bulunan vatandaşlarına yeterli diplomatik koruma ve konsolosluk yardımı nasıl sağlanabilir?*
- (6) *Gelişmekte olan küçük bir ada devletinin hükümeti, kara toprakları tamamen denizle kaplı olduğu veya oturulamaz hale geldiği için üçüncü bir devlette barındırılmak zorunda kaldığında işlevlerini en iyi nasıl yerine getirebilir?*

¹⁶¹² 2018 yılında iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimlerden deniz seviyesinin yükselmesinin sonuçlarından devlet olma kısmıyla ilgili sorunlar (i) ada devletlerinin topraklarının tamamen denizle kaplanması veya yaşanamaz hale gelmesi durumunda devletin devamlılığına veya kaybına olası hukuki etkilerin analizi; (ii) ada Devletlerinin kara topraklarının tamamen denizle kaplanması veya yaşanamaz hale gelmesi riskine karşı devlet olma niteliğini korumanın bir yolu olarak adaların bariyerlerle güçlendirilmesine veya yapay adaların dikilmesine ilişkin hukuki değerlendirme; (iii) esas çizgilerin dondurulması ve andlaşmalar, yargı kararları veya hakem kararları ile belirlenen sınırlara uyulması dikkate alındığında, ada devletlerinin, egemenlikleri altındaki kara toprakları tamamen denizle kaplanmadan veya oturulamaz hale gelmeden önce bu topraklara bağlı olarak tesis edilen deniz alanları nedeniyle devlet olma niteliğinin devamının kabul edilebileceği hukuki kurgunun analizi; (iv) egemenlik devri olsun ya da olmasın, üçüncü bir devletin kara topraklarının bir kısmının devlet olma niteliğini veya herhangi bir formdaki uluslararası tüzel kişiliğini korumak için kara toprakları tamamen denizle kaplanma ya da yaşanamaz hale gelme riski taşıyan bir ada devleti lehine devrine ilişkin olası hukuki sonuçların değerlendirilmesi; (v) kara toprakları tamamen denizle kaplanma veya yaşanmaz hale gelme riski taşıyan gelişmekte olan ada devleti ile başka bir devlet arasındaki bir birleşmenin veya bunlar arasında bir federasyon veya birlik kurulmasının ilgili ada devletinin herhangi bir uluslararası tüzel kişiliğinin devamına ilişkin olası hukuki etkilerinin analizi olarak sayılmıştır. Bkz. A/73/10, s. 329.

¹⁶¹³ 2019 yılında 2018 yılında yapılan çalışma temel alınarak tartışılacak konuların temelini oluşturacak sorular bu şekilde sayılmıştır. Bkz. A/CN.4/752, s. 102, p. 423.

- (7) Kara toprakları tamamen denizlerle kaplı veya oturulamaz hale gelen devletlerin devletin devamı için güçlü bir karineye sahip olması uygun mudur?
- (8) Kara toprakları tamamen denizlerle kaplı veya oturulamaz hale gelen bir devlet, yetki alanına giren deniz alanları ve buradaki kaynaklar üzerindeki haklarını nasıl kullanabilir?
- (9) Kara toprakları tamamen denizlerle kaplı veya oturulamaz hale gelen devletlerin halkının kendi kaderini tayin hakkını kullanmasını korumanın ve sağlamanın en iyi yolları nelerdir?
- (10) Kara toprakları tamamen denizlerle kaplı veya yaşanamaz hale gelen devletler için hangi devlet olma seçenekleri düşünülebilir?"

Bu çalışmada devlet olma açısından ortaya koyulan tüm bu soruların çözümü için yapılan başlıklandırmada devleti oluşturan belirli bir toprak parçası unsurunun eksikliğinde devletin varlığının devamına ilişkin olasılıkların, kendi kaderini tayin [*disposer d'eux-memes/autodétermination (fr.)*, *self-determination (ing.)*] hakkının, neye sahipsen ona sahip kal [*uti possidetis, ita possideatis (lat.)*]¹⁶¹⁴ ilkesinin ve devleti oluşturan hükümet unsurunun eksikliğinde devletin varlığının devamının sürgündeki hükümet [*government in exile (ing.)*] kuramı yoluyla uygulanabilirliği konuları üzerinden bir ayırım yapılmıştır. Devleti oluşturan nüfusa ilişkin sorunlara tüm bu başlıklarda değinilecek olsa da bu sorunların uzantıları bir sonraki konu başlığı olan kişilerin korunmasına ilişkin kurallar kapsamındaki çözüm önerileri başlığında ayrıca ele alınacaktır.

1. Devleti Oluşturan Belirli Bir Toprak Parçası Unsurunun Eksikliğinde Devletin Varlığının Devamına İlişkin Olasılıkların Uygulanabilirliği

Uluslararası hukukta coğrafi süreçler sonucunda kara ülkesinin artması [*accretion (ing.)*] ve kara ülkesinin ayrılması [*avulsion (ing.)*] öğretide daha kapsamlı bir biçimde ele alınırken kara ülkesinin ayrılma yoluyla azalması ve bunun doğuracağı sonuçlar üzerine yapılan çalışmalar iklim değişikliğinin denizler

¹⁶¹⁴ Latince kökenli bu ilkenin neye sahipsen ona sahip kal anlamına geldiği konusunda bkz. Sur, *Uluslararası Hukukun Esasları*, s. 113.

üzerindeki etkileriyle daha çok gündeme gelmeye başlamıştır.¹⁶¹⁵ Dolayısıyla iklim değişikliği kara ülkesinin azalmasına yönelik tartışmaları yeniden canlandırmış görünmektedir. Kara ülkesinin azalması ihtimali belirli toprak parçasına sahip olma unsurunu ortadan kaldırmayacak olsa da kara ülkesinin tamamen yok olması ihtimalinde bu sonuca maruz kalan devletin artık bir toprak parçasına sahip olmayacağı görülmektedir. Kara ülkesi bulundurma zorunluluğunun bir devlet olma konusunda gerçekten gerekli bir unsur olup olmadığı konusu daha önce pek çok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmalara göre coğrafi olarak yeryüzünün bir parçasını teşkil eden ve “ülke” olarak adlandırılan kara alanları devlet olabilmenin en temel ve vazgeçilmez unsurlarından biridir.¹⁶¹⁶ Ancak kara ülkesi olmadan kara ülkesi yerine yalnızca İtalya’da birkaç binada varlık göstermesine rağmen diplomatik ilişki kurabilme kapasitesine sahip olan Malta Egemen Askeri Düzeni gibi nevi şahsına münhasır [*sui generis (lat.)*] bir örneğin bulunduğu; kara ülkesini kaybedecek ada devletlerinin bu statüye geçebilecekleri ifade edilmektedir.¹⁶¹⁷ Ancak bu durumun günümüz uluslararası hukuk düzeni de dikkate alındığında diplomatik ilişki yani diğer devletlerle ilişki kurabilme kapasitesini bir adım ileriye taşıyarak Malta Egemen Askeri Düzeni’ni bir devlet haline getirmediği belirtilmektedir.¹⁶¹⁸ Nitekim devlet oluşturma tüm unsurları yerine getirilememektedir. Bu nedenle kara ülkeleri kaybolacak ada devletlerinin Malta Egemen Askeri Düzeni benzeri bir uygulamaya başvurması halinde ilgili devletlerin devlet niteliğinin kaybı sonucunun doğacağı söylenebilir. Bu konuda benzer bir başka örnek Papalık Makamıdır. Katolik

¹⁶¹⁵ Coğrafi süreçlerle meydana gelen kara ülkesinin artmasına dere yatağının değişmesi sonucunda ortaya çıkan alüvyon toprakları ve bir adanın ortaya çıkması (1963-1967 yılları arasında meydana gelen volkanik patlamalarla İzlanda karasularında oluşan Scutsey adası) örnekleri verilmişken; kara ülkesinin ayrılma yoluyla azalmasına derenin suyunun artarak karayı kaplaması örneği verilmiştir. Bkz. Rebecca M. M. Wallace/Olga Martin-Ortega, **International Law**, Sixth Edition, London: Sweet&Maxwell, 2009, s. 109.

Ayrıca bkz. Alexander Orakhelashvili, **Akehurst’s Modern Introduction to International Law**, Ninth edition, Oxford/New York: Routledge, 2022, s. 154-155.

¹⁶¹⁶ Kara ülkesini oluşturan belirli bir toprak parçasında egemen olmadan devlet kurulması mümkün değildir. Bkz. Ali Osman Karaoğlu, **Uluslararası Hukukta Kara Ülkesi ve Sınırlarının Belirlenmesi**, Ankara: Adalet Yayınevi, 2022, s. 30.

Öğretide bu konuda yapılan kapsamlı çalışmalara bazı örnekler için bkz. Ali Fuat Başgil, “Devletin Ülke Unsuru”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, vol. 13/4, 1947, s. 1261-1281; Jean Gottmann, **The Significance of Territory**, Charlottesville: University Press of Virginia, 1973; Ayferi Göze, **Devletin Ülke Unsuru (Sınırları ve Devletle Olan Münasebeti)**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1959; Malcolm N. Shaw, “Territory in International Law”, **Netherlands Yearbook of International Law**, vol. 13, December 1982, s. 61-91.

¹⁶¹⁷ Michael Gagain, “Climate Change, Sea Level Rise, and Artificial Islands: Saving the Maldives’ Statehood and Maritime Claims Through the ‘Constitution of the Oceans’”, **Colorado Journal of International Environmental Law and Policy**, Vol. 23:1, 2012, s. 92-93.

¹⁶¹⁸ Crawford, **The Creation of States...**, s. 233; Anıl Çamyamaç, “Malta Askerî Düzeni’nin Diplomatik İlişkilerine Dair Genel Bir Değerlendirme”, **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 1, s. 341-342; Shaw, **International Law**, s. 194.

Kilisesi'nin merkezi otoritesi konumundaki Papalık Makamı'nın kara toprağı olarak varlık gösterdiği Vatikan şehrine yönelik idari fonksiyonların önemli bir kısmının İtalya tarafından yürütülmesi devlet oluşturma durumunu tartışmalı hale getirirse de Papalık Makamı'nın Vatikan Şehri'nin hükümeti olan bir devlet olduğu belirtilmektedir.¹⁶¹⁹ Her iki örnekten de yeniden görüldüğü üzere devlet oluşturma unsurlarının tümünün yerine getirilmesinde kara ülkesi yani toprak sahibi olmanın önemli bir yeri bulunmaktadır.

Karalar dışında içsular, takımda suları ve karasuları ile karasularının üzerindeki hava sahası ve altındaki deniz yatağıyla toprak altı da “ülke” terimi kapsamında devletlerin egemenliğindedir.¹⁶²⁰ Dolayısıyla ülke terimi kapsamındaki devlet ülkesi kara ülkesi, deniz ülkesi ve hava sahasından oluşmaktadır ve devletin ülkesinin tümünün kaybının uzun sürdüğü durumlarda devletin ortadan kalkması sonucu doğacaktır.¹⁶²¹ Bu yöndeki tespitin devlet ülkesinin “tümünü” kapsadığı düşünüldüğünde devletin kara ülkesi ortadan kalksa da deniz ülkesi veya hava sahası varlığını sürdürürse devletin varlığı ortadan kalkmayacağı tespitine kapı araladığı görülmektedir. Ancak bu konudaki temel problem daha önce de belirtildiği üzere “*Kara denize hakimdir (hükmeder).*” ilkesi kapsamında uluslararası hukukta deniz ülkesinin ve hava sahasının varlığının tümüyle kara ülkesinin varlığından doğmasıdır. Üstelik kara ülkesi bulunmadan yalnızca deniz alanlarını yapay yöntemler aracılığıyla kara gibi kullanma durumlarını içeren devlet oluşturma girişimlerinin uluslararası hukukta kabul görmediği belirtilmelidir. Daha önce denizler üzerinde kıyı devletlerinin egemenliğinin bulunduğu karasularının ötesinde kurulmaya çalışılan pek çok devlet girişi örneğinde ya devletlerin egemen haklara sahip olduğu deniz alanlarında kıyı devletinin haklarının ya da açık denizlerde tüm devletlerin haklarının ihlal edildiğinden yola çıkılarak, denizler üzerinde yeni bir devletin kurulmasına izin verilmediği ve bu yöndeki girişimlerin uluslararası hukuka aykırı olarak değerlendirildiği görülmektedir.¹⁶²²

¹⁶¹⁹ Crawford, **The Creation of States...**, s. 230; Shaw, **International Law**, s. 194.

¹⁶²⁰ BMDHS m. 2/1 ve 2/2.

¹⁶²¹ Melda Sur, **Uluslararası Hukukun Esasları**, 13. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2019, s. 111-112.

¹⁶²² İlgili devlet girişimleri konusunda bilgi için bkz. Anıl Çamyamaç, “Yapay Adalar Üzerine Hayaller: Açık Denizlerde Yeni Devlet Projeleri”, **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2018/1.

Çamyamaç tarafından bu yöndeki girişimlere örnekler olarak Atlantis, Altın Kenti (*Atlantis, Isle of Gold*) ve Büyük Kapri Cumhuriyeti (*Grand Capri Republic*), Taluga ve Abalonia, Yeni Atlantis

Gerek Malta Egemen Askeri Düzeni ve Papalık Makamı örnekleri gerekse yalnızca denizler üzerinde ülke toprağı oluşamayacağı göz önüne alındığında, bu durum, iklim değişikliğinin meydana getireceği değişime rağmen, kara ülkeleri kaybolacak ada devletlerinin belirli bir kara ülkesi yani toprak üzerinde varlığını sürdürmeyi arayacağının göstergesi olarak algılanabilir. Böylece halihazırda kara ülkesi mevcutken devletler arasında bir birleşmenin veya federasyon ya da birlik kurulmasının gündeme gelme ihtimali bulunmaktadır. Yine kara ülkesinde kayba uğrayan devletlerin satın alma [*purchase (ing.)*], kira [*lease (ing.)*], irtifak [*servitude (ing.)*] ve devir [*cession (ing.)*] gibi çeşitli yollarla kara kazanma yollarına sahip olduğu görülmektedir.¹⁶²³ Ancak günümüzde devletlerin kendi kara ülkelerinin bir parçasından vazgeçerek diğer devletlere kara kazandırma yoluna başvurulmasını sağlaması son derece düşük bir ihtimaldir. Kaldı ki bu seçeneklerin hepsinde ada devletlerin hukuki statüsünün eski halini koruyamayacağı gerçeği bulunmakta ve ilgili devletlerin deniz alanlarına ilişkin sorunlar yine de çözülmemiş olarak kalmaktadır. Yani karaların azalması veya yok olması sonucunda oluşacak yeni ve yok olan karalara bağlı olarak üzerinde haklar edinilen deniz alanlarındaki egemenlik ve egemen haklar nasıl yorumlanacaktır sorusu yanıtlanmamış olacaktır. Üstelik buna ek olarak belirli bir toprak parçasının bulunmadığı durumlarda devletin diğer unsurlarını oluşturacak daimî bir nüfus, hükümet ve diğer devletlerle ilişki kurma kapasitesinin nasıl sağlanacağı üzerine soru işaretleri de çözülmüş olmamaktadır. Nitekim karanın bulunmadığı bir olasılıkta diğer unsurların nasıl varlık göstereceği başlı başına bir soru işaretidir.

2. Kendi Kaderini Tayin Hakkının Uygulanabilirliği

BM Şartı'nın çeşitli maddelerinin¹⁶²⁴ yanı sıra BM'nin İkiz Sözleşmeler olarak da anılan düzenlemeleri Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (MSHS) [*International Covenant on Civil and Political Rights*]¹⁶²⁵ ile

(*The New Atlantis*), Sealand Prensiği (*Principality/Duchy of Sealand*), Rose Adası Cumhuriyeti (*Repubblica dell'Isola delle Rose*) ve Minerva Cumhuriyeti (*Republic of Minerva*) verilmiştir.

¹⁶²³ Kara kazanma yollarından kira ve irtifak konusunda bilgi için bkz. Shaw, **International Law**, s. 401-403; devir için bkz. Shaw, **International Law**, s. 369-370; satın alma için bkz. Ori Sharon, "To Be Or Not To Be", **Environmental Law**, Vol. 51, No. 4, 2021, s. 1065-1066.

¹⁶²⁴ Bkz. BM Şartı m. 1/2, m. 55, m. 73 ve m. 76.

¹⁶²⁵ United Nations, **Treaty Series**, vol. 999, s. 171 vd.

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (ESKHS) [*International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*]¹⁶²⁶ ortak 1. maddelerinde yer alan kendi kaderini tayin hakkı devlet olma kuramlarının yanı sıra uluslararası insan hakları hukuku açısından da değerlendirilebilecek bir konudur.¹⁶²⁷ Uluslararası hukuk alanındaki düzenlemeler, uygulamalar ve öğreti göz önüne alındığında hakkın iki yönde incelendiği görülmektedir: (1) içsel, (2) dışsal.¹⁶²⁸ Bir halkın siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişim tercihlerinde özgür olması içsel boyuta işaret ederken; uluslararası alanda bağımsız bir devlet olarak veya bir devlet altında bulunma tercihinin özgürlüğü dışsal boyuta işaret etmektedir.¹⁶²⁹ Kendi kaderini tayin hakkı 2009 yılında BM İnsan Hakları Konseyi tarafından iklim değişikliğinden en çok etkilenen insan haklarından biri olarak sayılmıştır.¹⁶³⁰ İklim değişikliği sonucunda kara ve/veya deniz ülkelerinde kayıplar yaşama olasılığı bulunan devletlerin “halk”larının devlet olma kuramlarına dayanan “devlet”lerini kaybetme olasılıkları gerçekleşirse hakkın iki yönü açısından da ilgili halkların kendi kaderini tayin haklarını kullanamaz hale gelecekleri söylenebilir. Ancak kendi kaderini tayin hakkının tarihsel gelişim süreci de düşünüldüğünde hakkın iklim değişikliği kaynaklı bu sorunları yanıt verecek şekilde gelişmediği ve deniz seviyesinin yükselmesi sonucunda sular altında kalma olasılığıyla karşı karşıya kalan devletler soruna net bir çözüm sunmadığı belirtilebilir.¹⁶³¹

Hakkın içsel yönü açısından iklim değişikliği nedeniyle deniz seviyesinin yükselmesi sonucunda kara ülkeleri azalacak devletlerde yaşayan nüfus yerinden edilecek, bu nüfusun kültürlerini uygulama ve ekonomik, sosyal ve kültürel gelişime özgürce katılma kabiliyetleri sınırlanacaktır. Kara ülkesindeki azalma binaların, mülklerin ve tarım arazilerinin kaybedilmesine neden olacağı için deniz seviyesinin yükseldiği alanlarda yaşamlarını sürdüren insanlar ilgili bölgelerden taşınmak

¹⁶²⁶ United Nations, *Treaty Series*, vol. 993, s. 3 vd.

¹⁶²⁷ Hakkın BM Şartı dışında yer bulduğu MSHS ve ESKHS uluslararası insan hakları hukukunun temel belgelerindendir.

¹⁶²⁸ Bkz. A. Emre Öktem, *Terörizm İnsancıl Hukuk ve İnsan Hakları*, 2. Basım, İstanbul: Derin Yayınları, 2011, s. 186-194.

¹⁶²⁹ Yaşar Ehtibarlı, *Uluslararası Hukukta Self Determinasyon Hakkı ve Hakkın Ekonomik Boyutu*, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016, s. 152; Murat Esmer, “Kosova ve Kırım Süreçleri Işığında Kendi Kaderini Tayin Hakkı”, *Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı: 19-20, 2019, s. 30; Öktem, *Terörizm İnsancıl Hukuk ve İnsan Hakları*, s. 186-189.

¹⁶³⁰ *A/HRC/10/29*, Report of the Human Rights Council on its tenth session, 10/4 Human rights and climate change, 25.03.2009, s. 12.

¹⁶³¹ Cameron Moore, “Waterworld: Climate Change, Statehood and the Right to Self Determination”, *Climate Change and Human Rights: An International and Comparative Law Perspective*, Ottavio Quirico/Mouloud Bhoumgar (eds.), New York: Routledge, 2016, s. 104.

zorunda kalarak maddi ve manevi kayıplara uğrayacaktır. Bunun yanı sıra denizlerin sıcaklıklarının artması, oksijeninin azalması ve asitlenmesi gibi etkiler denize bağlı ekonomik faaliyetlere zarar vererek kayıplara neden olacaktır. Tüm bu kayıplar kendi kaderini tayin hakkından yararlanabilmeye bağlantılı olan sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı ile sosyal ve kültürel yaşam hakları, yeterli gıda hakkı, su hakkı, sağlık hakkı, yeterli barınmayı da içerecek şekilde yeterli yaşam standardına sahip olma hakkı, mülkünü üretken kullanabilme hakkı ve kültürel uygulamaları ve gelenekleri yerine getirme hakkı gibi pek çok hakkın kullanımını tehdit etmekte; kendi kaderini tayin hakkını ihlal etmektedir.¹⁶³² Ek olarak kendi kaderini tayin hakkının korunması, devletlerin, grupların fiziksel, kültürel, ekonomik ve sosyal anlamda egemen ve özerk oldukları bir ortamı kolaylaştırma ve bu grupların ilgili karar alma süreçlerine etkin olarak katılabilecekleri bir alan yaratma yükümlülüğünü içermektedir. Bu yükümlülüğün yerine getirilmesinde iklim değişikliği rejimi kapsamında öngörülen ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesi kapsamında uluslararası toplumun ve özellikle gelişmiş ülkelerin kendi kaderini tayin hakkını korumak için azaltma ve uyum eylemlerine dahil olma konusunda öne çıkan bir rolü bulunmaktadır. Azaltma eylemleri kara ülkesinin varlığının korunabilmesi ve gelecek kuşaklar için önemliyken; uyum eylemleri kara ülkesinin varlığının korunması dışında kara ülkesinin varlığının korunamadığı durumlarda insanların haklarını koruyabilmeleri açısından önemli olacaktır ve şimdiden kişilerin korunmasına ilişkin kurallar kapsamında yerinden edilme, göç, sığınma, mülteci ve vatandaşlık hukuku kapsamındaki çözüm önerilerini ön plana çıkarmaktadır.¹⁶³³ Bu kapsamda iklim değişikliği ile mücadele yöntemlerinin kendi kaderini tayin hakkına dayandırılarak yerinden edilme ve vatansızlık mücadelesinin merkezinde yer alan insanların statüsünü, insanlığını ve özlemlerini ayrıcalıklı kılan insan haklarına dayalı bir yaklaşım sunması gerektiği ifade edilmektedir.¹⁶³⁴

¹⁶³² Tekau Frere/Clement Yow Mulalap/Tearinaki Tanielu, “Climate Change and Challenges to Self-Determination: Case Studies from French Polynesia and the Republic of Kiribati”, **Yale Law Journal Forum**, Volume 129, 2019-2020, 24.02.2020, <https://www.yalelawjournal.org/forum/climate-change-and-challenges-to-self-determination> (Erişim Tarihi: 23.12.2022), s. 653-654.

¹⁶³³ Bu konuda bkz. “*Kişilerin Korunmasına İlişkin Kurallar Kapsamındaki Çözüm Önerileri*” başlığı, s. 401-418.

¹⁶³⁴ Jasmin L’Green/Zara Bendit-Rosser, “The Impact Of Climate Change On The Right To Self-Determination”, **Australian Institute of International Affairs-Australian Outlook-Fresh Perspectives**, 30.06.2022, <https://www.internationalaffairs.org.au/australianoutlook/the-impact-of-climate-change-on-the-right-to-self-determination/> (Erişim Tarihi: 23.12.2022).

Hakkın dışsal yönü açısından iklim değişikliği nedeniyle deniz seviyesinin yükselmesi sonucunda kara ülkeleri azalacak devletlerde yaşayan nüfusun yerinden edilmesinin yanı sıra ülkenin kaybı nedeniyle bu nüfusun bağımsızlığı ve siyasi bir topluluk olma yönündeki varlığı tehlikeye girmektedir. Nitekim belirli bir toprak parçasının kaybı daimî bir nüfusun varlığını zorlaştırmakta; daimî bir nüfusun olmaması hükümet kurmayı ve diğer devletlerle ilişki kurma kapasitesini zorlaştırarak bu açılardan devlet oluşturma niteliklerini yavaşça ve kademeli olarak ortadan kaldırmaktadır. Bu durum hakkın dışsal yönünü gerçekleştirmiş devletlerin sahip olduğu hakkı tamamen kaybetme riskine işaret etmektedir.

Hakkın içsel ve dışsal yönleri açısından yaşanacak bu zorlukların sorun yaşayacak devletlerin kara ülkelerindeki ve egemenliğe veya egemen haklara sahip olduğu deniz yetki alanlarındaki doğal kaynaklar üzerinde hak iddia etmede zorlanacakları bir ortamın doğmasına neden olacağı söylenebilir. Bu hususun kendi kaderini tayin hakkının yeni bir yüzü olarak değerlendirilen ve hakkın ekonomik boyutunu içeren devletlerin doğal kaynakları üzerindeki egemenlik ve kullanma haklarını¹⁶³⁵ da zorlaştıracığı söylenebilir. Hakkın ekonomik boyutunu içeren halkların ekonomik gelişim hakkıyla uluslararası hukuka ve karşılıklı çıkar ilkesine dayanan uluslararası ekonomik iş birliği yükümlülüklerine zarar vermemek koşuluyla, doğal kaynakları ve zenginlikleri üzerinde kendi yararlarına serbestçe tasarrufta bulunabileceği ve sahip olduğu maddi kaynaklardan hiçbir koşulda yoksun bırakılamayacağı yönündeki düzenlemelerin gereklerinin yerine getirilmesinin ne kadar mümkün olacağı soru işareti olacaktır. Nitekim hakkın ekonomik boyutunun kullanımı doğal kaynaklar üzerinde sürekli egemenlik hakları bulunması halinde gerçekleşmekte; “tüm halkların”¹⁶³⁶ egemenliklerindeki ülkelerinde kendi amaçları için doğal kaynakları özgürce kullanmasını içermektedir.¹⁶³⁷ Halkların doğal

¹⁶³⁵ MSHS ve ESKHS ortak 1. maddelerinin 1. paragrafları ve 2. paragrafları hakkın ekonomik yönüne doğrudan atıflar içermektedir.

Ayrıca bkz. Ehtibarlı, **Uluslararası Hukukta Self Determinasyon Hakkı...**, s. 211 vd.

¹⁶³⁶ Kendi kaderini tayin hakkının öznesinin tüm halklar olduğu belirtilse de buradaki halk terimini ifade eden kapsamın tartışmalara konu olduğu; uluslararası hukuk uygulamasında etnik gruplar yerine genellikle belirli bir ülkede yaşayan halk üzerinden kendi kaderini tayin hakkının ülkesel yorumuyla bulunduğu ifade edilmektedir. Öktem, **Terörizm İnsancıl Hukuk ve İnsan Hakları**, s. 199-204.

¹⁶³⁷ **A/RES/1803 (XVII)**, Permanent sovereignty over natural resources, 14.12.1962.

Öktem’e göre doğal kaynaklar üzerinde sürekli egemenlik konusundaki bildirgeyi içeren bu BM Genel Kurulu kararının teamül değeri kazandığı kabul edilmektedir. (Öktem, **Terörizm İnsancıl Hukuk ve İnsan Hakları**, s. 187.)

Kendi kaderini tayin hakkının yalnızca kendi kendini yönetemeyen bölgeler olan yabancı veya sömürge otoritesi altında kalan halklar veya yeni bağımsız olmuş halklar için değil, kalkınma hakkı kapsamında herkes için geçerli olduğu belirtilmektedir. Bkz. Nicolaas Schrijver, “Self-determination

kaynaklar üzerinde sürekli egemenlik hakkından yararlanabilmeleri için sağlıklı bir çevre gerekli olup; doğal kaynakları içeren çevre sağlıklı olmadığında kullanma yoluyla üretim konusunda halklar tamamen veya kısmen yetersiz kalacağından hakkın ekonomik boyutunu kullanmaları sekteye uğrayacaktır. Özetle iklim değişikliği nedeniyle deniz seviyesinin yükselmesi ve deniz çevresinin zarar görmesi doğal kaynaklar üzerindeki sürekli egemenlik hakkını tehdit etmektedir.

Kara ülkesi kaybına uğrayacak kıyı devletlerinin halklarının kendi kaderini tayin haklarını kullanarak sürekli egemenlik hakları dahilinde daha önceden kendilerine ait olan kara ülkesinde egemenliğinin ve deniz yetki alanlarında egemenliğinin ve egemen haklarının devam edebileceği iddia edilse de kendi kaderini tayin hakkının tanımı, hakkın öznesi ve kullanım şekli konusunda uluslararası hukukta net bir uzlaşma bulunmaması bu konuda net tespitlerin yapılamamasına ve belirsizliğe neden olmaktadır. Bu haliyle bile bir kısım belirsizlik içeren kendi kaderini tayin hakkının kara ülkesi olmayan devlet ve dolayısıyla o devlette yaşayan halk tarafından nasıl kullanılacağına ilişkin mevcut uluslararası hukuk düzenlemeleri içerisinde yanıt bulmak oldukça zor görünmektedir.¹⁶³⁸ Devlet kurma açısından hem öze hem de şekle ilişkin şartların gerçekleştirilmesi gerektiği düşünüldüğünde¹⁶³⁹ bir ülke parçasına kültürel tarih ile bağlı halkça oluşturulan ve özü oluşturan birimin ülke parçasının kaybıyla özün de temel bir parçasının kaybedileceği görülmektedir.¹⁶⁴⁰ Ancak hakkın öznesinin ilgili birimi ifade eden devlet yerine halklar olarak belirlenmiş olması, devlet olmanın tartışıldığı bir durumda dahi, hakkın kullanımını mümkün kılmaktadır. Bu sebeple değişen koşullar, iklim değişikliğinin uluslararası hukuk bakımından sonuçları da dikkate alınarak, kara ülkesi olmayan devlet halklarının kendi kaderini tayin hakkını kullanabilmesi için ya kendi kaderini tayin hakkının içeriğinin ve uluslararası deniz hukuku kurallarının yeniden düzenlenmesi ya da değişen koşullarla birlikte hakkın VAHS'nin 31. maddesi dikkate alınarak sistematik bir biçimde yorumlanması

of peoples and sovereignty over natural wealth and resources", **Realizing the Right to Development: Essays in Commemoration of 25 Years of the United Nations Declaration on the Right to Development**, New York/Cenevre: United Nations, 2013, s. 100-102.

¹⁶³⁸ Benzer yönde görüş için bkz. Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 52.

¹⁶³⁹ Burada öz bir ülke parçasına kültürel tarih ile bağlı halkça oluşturulan birimi içerirken; şekil ise bu birimin mevcut uluslararası hukuk kişilerince tanınmasını içermektedir. Bkz. Öktem, **Terörizm İnsan Hukuk ve İnsan Hakları**, s. 207.

¹⁶⁴⁰ Özün temel bir parçasının kaybı, devlet olarak tanınmayı içeren şekli koşulun gerçekleşmesini de zora sokacaktır.

gerektiği üzerine yoğunlaşmaktadır.¹⁶⁴¹ Özellikle MSHS ve ESKHS tarafı devletlerin kendi kaderini tayin hakkının gerçekleştirilmesi için çaba göstermesi ve BM Şartı'nın hükümlerine uygun olarak bu hakka saygı göstermesi yönündeki yükümlülük¹⁶⁴² dikkate alındığında iklim değişikliğinden kaynaklanan olumsuz etkilerle karşı karşıya kalan devletlerdeki halkların yeni durumlarını ele almak için kendi kaderini tayin hakkının iklim değişikliğinin denizlere etkisi düşünülerek geliştirilmesi gereği bulunmaktadır. Kaldı ki iklim değişikliğine neden olan sera gazlarının olumsuz etkilerinin kendi kaderini tayin hakkının kullanılmasını engellediğine ilişkin nedensellik bağının kurulması da uluslararası hukuk açısından bu konuda bir sorumluluğun doğabilmesi için gerekli görünmektedir.¹⁶⁴³ Uluslararası hukukta ülkesel egemenliğe ve dolayısıyla ülkeye ilişkin mülkiyet hakkı ulusal hukuk sistemlerinden farklı olarak mutlak olmak yerine çoğunlukla göreceli değerlendirilmekte; uluslararası yargı organları tarafından mülkiyete sahiplik açısından daha iyi hukuki iddiayı öne süren devletin egemenlik iddiası kabul görmektedir.¹⁶⁴⁴ Mevcut coğrafi gerçeklikle uyuşmayacak ve eski coğrafi gerçekliğe dayanan mülkiyet hakkı iddiaların uluslararası hukuk kapsamında öne sürülmesinin egemenlik açısından kendi kaderini tayin hakkı kapsamında nasıl bir karşılık göreceği belirsizdir.¹⁶⁴⁵ Örneğin, BMDHS'de yer alan hükümler üzerinden hak iddia edebilecek diğer tarafların -ki bu iddialar yalnızca sahip olma veya sınırlandırma olarak düşünülmemeli; iddiaların bir yerin açık deniz olduğuna ilişkin de olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır- kara ülkesi azalan devletlere karşı iddia öne sürmede avantajlı durumda kalacakları söylenebilir. Bu nedenle mevcut hakların korunabilmesi için yeni coğrafi gerçekliktense eski coğrafi gerçekliğin en azından deniz alanları açısından hukuka uygunluğunu sağlayabilecek neye sahipsen ona sahip kal ilkesinin uygulanabilirliği yönündeki görüşlere yönelinmiştir.

¹⁶⁴¹ Moore, "Waterworld: Climate Change, Statehood and the Right to Self Determination", s. 117; Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 52.

¹⁶⁴² MSHS ve ESKHS ortak 1. maddelerinin 3. paragrafları.

¹⁶⁴³ Bu konuda ayrıca bkz. "*Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemle Eylemin Sonuçları Arasında Nedensellik Bağının Kurulması*" başlığı, s. 459-461.

¹⁶⁴⁴ Shaw, **International Law**, s. 364.

Sınırların belirlenmesi konusunda sunulacak deliller ve bunların tarihleri önem kazanmaktadır. Örneğin, sınır anlaşmaları, çeşitli haritalar ve uzman görüşleri bu kapsamda kullanılacak delillerdendir. Bkz. Karaosmanoğlu, **Uluslararası Hukukta Kara Ülkesi...**, s. 64-65.

¹⁶⁴⁵ Bu konuda Fransız Polinezyası ve Kiribati örnekleri üzerine yapılmış bir çalışma için bkz. Frere/Mulalap/Tanielu, "Climate Change and Challenges to Self-Determination...", s. 648-673.

3. Neye Sahipsen Ona Sahip Kal İlkesinin Uygulanabilirliği

Neye sahipsen ona sahip kal [*uti possidetis, ita possideatis (lat.)*] ilkesi, Roma özel hukukundan doğan, uluslararası hukuk açısından tarihsel olarak sömürgelerin bağımsız devletlere dönüşmeleri sürecinde ortaya çıkan ve bir devletin ülkesinde egemenliğin el değiştirdiği veya yeni devletlerin ortaya çıktığı durumlarda uluslararası hukuka göre belirlenmiş/tanınmış sınırların aynen korunarak devam ettirilmesi sağlayan bir ilkedir.¹⁶⁴⁶ Her ne kadar iklim değişikliği nedeniyle deniz seviyesinin yükselmesinin doğurduğu sonuçlar neye sahipsen ona sahip kal ilkesi ile kendi kaderini tayin hakkının aynı doğrultuda kullanılmasına yönelik olsa da farklı ihtimallerin ortaya çıkabileceği ve neye sahipsen ona sahip kal ilkesiyle kendi kaderini tayin hakkı arasında çatışma oluşacağı durumlarda uluslararası istikrarın korunması amacıyla neye sahipsen ona sahip kal ilkesinin daha üstün görüleceği belirtilmiştir.¹⁶⁴⁷ Bu yönden düşünüldüğünde ilkenin uygulanabilmesi için kara ve deniz alanlarının hesaplanmasında durum daha olumlu görünse de kara ve deniz sınırlandırmaları açısından net bir sorunla karşı karşıya kalınmaktadır. Çünkü neye sahipsen ona sahip kal ilkesi sınırlarla ilgili uygulanabilir bir anlaşmanın olduğu durumlarda kullanılamamaktadır.¹⁶⁴⁸ Bu durumda deniz seviyesinin yükselmesinden

¹⁶⁴⁶ İlke konusunda bilgi için bkz. Tuğrul Çakır, “Uti Possidetis (Mevcut Sınırların Korunması) İlkesi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 2, Aralık 2022, s. 595-623; Ehtibarlı, **Uluslararası Hukukta Self Determinasyon Hakkı...**, s. 141-144; Söğüt, **Roma Hukukunda Çevrenin Korunmasına...**, s. 285-290; Sur, **Uluslararası Hukukun Esasları**, s. 113.

İlkenin özü bağımsızlık elde etme olgusuyla mantıksal olarak bağlantılı olup bağımsızlığın kazanıldığı andaki ülkesel sınırların bölünmezliğine saygının güvence altına alınması temel amacına yöneliktir. Ayrıca bkz. International Court of Justice, “Case Concerning the Frontier Dispute (Burkina Faso/Republic of Mali)-Judgment of 22 December 1986”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/69/069-19861222-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 20.10.2022), s. 565, p. 20. Bu karar çalışmanın devamında Burkina Faso-Mali Sınır Uyuşmazlığı Davası Kararı olarak kısaltılacaktır.

Öğretide ilkenin yalnızca sömürgeciliğin tasfiyesinde kullanılabileceği yönünde bazı itirazlar yapılırsa da ilkenin sağlayacağı pratik fayda nedeniyle daha geniş kapsamda, örneğin federal devletlerin dağılması sürecinde, kullanılacağı kabul edilmektedir. Bkz. Karaosmanoğlu, **Uluslararası Hukukta Kara Ülkesi...**, s. 144-145.

¹⁶⁴⁷ “Burkina Faso-Mali Sınır Uyuşmazlığı Davası Kararı”, s. 566-567, p. 25-26.

Aslında bu tespit bir yönüyle de kendi kaderini tayin hakkının neye sahipsen ona sahip kal ilkesi sınırları içerisinde kullanılabileceğine işaret etmekte; iklim değişikliği nedeniyle kaybedilebilecek kara ülkesi açısından hem neye sahipsen ona sahip kal ilkesinin hem de kendi kaderini tayin hakkının bir arada gündeme gelmesini sağlayabilecektir.

¹⁶⁴⁸ International Court of Justice, “Territorial Dispute (Libyan Arab Jamahiriya/Chad)-Judgment of 3 February 1994”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/83/083-19940203-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 20.10.2022), s. 38, p. 75. Bu karar çalışmanın devamında Libya-Çad Sınır Uyuşmazlığı Kararı olarak kısaltılacaktır.

Neye sahipsen ona sahip kal ilkesi devletlerin uygulamalarından yola çıkılarak yapılacak tespitlere bağlı olduğu için sınır anlaşmalarının bulunduğu durumlarda anlaşma öncelikli hale gelmektedir. Hatta sömürgeci devletin imzalamış olduğu deniz alanı sınırlandırmalarına ilişkin

etkilenen devletlerin sınır anlaşmalarına taraf olduğu durumlarda¹⁶⁴⁹ bu sınır anlaşmalarıyla ilgili olarak neye sahipsens ona sahip kal ilkesi yerine öncelikle uluslararası andlaşmalar hukuku kapsamındaki çözüm önerileri gündeme gelecektir.¹⁶⁵⁰ Ek olarak belirtmek gerekir ki sınırlar hakkında herhangi bir uluslararası andlaşma yapılmayan ve uluslararası yargı veya uyuşmazlık çözüm mekanizması kararının bulunduğu durumların ise uluslararası yargı organları veya uyuşmazlık çözüm mekanizmaları kapsamındaki çözüm önerileri kapsamında değerlendirilmesi gerekeceği; bu ihtimalde de neye sahipsens ona sahip kal ilkesinin uygulanmayacağı belirtilebilir.¹⁶⁵¹ Bu nedenle kara ülkesinin azaldığı veya yok olduğu durumlarda egemenlik alanlarının değişme ihtimali ortaya çıktığında yalnızca herhangi bir sınır andlaşmasına taraf olunmayan ve sınırlar hakkında bir uluslararası yargı veya uyuşmazlık mekanizması kararı bulunmayan ülke hesaplamalarını, yani kara ve deniz alanı hesaplamalarını, içeren durumlar için neye sahipsens ona sahip kal ilkesinin kullanımı öncelikli olarak gündeme gelecektir.

Ek olarak neye sahipsens ona sahip kal ilkesinin ülke sınırlarının belirlenmesi için uygulanmasında dönemin hukukunun değerlendirilerek her uyuşmazlık için uluslararası sınırların olduğu ayrı bir kritik tarih [*date critique (fr.)*, *critical date (ing.)*] belirlendiği; hakkaniyet yerine ülkesel hakkın veya etkinliğin kullanıldığı görülmektedir.¹⁶⁵² Neye sahipsens ona sahip kal ilkesi yeni devletin eski sınırlarını koruması amaçlı bir uygulama olduğundan, kritik tarih genellikle ülkenin sömürge yönetiminden bağımsızlığını kazandığı an olarak belirlenirken, bazı durumlarda

anlaşmalar ardıl devletler için bağlayıcıdır. Bkz. Çakır, “Uti Possidetis (Mevcut Sınırların Korunması) İlkesi...”, s. 618-619.

¹⁶⁴⁹ Örneğin, Mauritius’un Seyşeller ile (<https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/STATEFILES/MUS.htm>), Palau’nun Mikronezya (Federal Devletleri) ile (<https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/STATEFILES/PLW.htm>), Tuvalu’nun Fiji ve Kiribati ile (<https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/STATEFILES/TUV.htm>) ve Vanuatu’nun Solomon Adaları ile (<https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/STATEFILES/VUT.htm>) deniz alanı sınırlandırma anlaşmaları bulunmaktadır. Verilen örneklerdeki devletlerin genellikle deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenecek diğer devletlerle anlaşmaları bulunduğu görülmektedir. Ancak deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenecek diğer devletlerin çeşitli başka devletlerle de deniz alanı sınırlandırma anlaşmaları bulunmaktadır. Bu durumda anlaşma özelinde bir değerlendirme yapılması gerekecektir.

¹⁶⁵⁰ Bu konuda bkz. “Uluslararası Andlaşmalar Hukuku Kapsamındaki Çözüm Önerileri” başlığı, s. 420-434.

¹⁶⁵¹ Bu konuda bkz. “Uluslararası Yargı Organları ve Uyuşmazlık Çözüm Mekanizmaları Kapsamındaki Çözüm Önerileri” başlığı, s. 469-487.

¹⁶⁵² Bilgi için bkz. Çakır, “Uti Possidetis (Mevcut Sınırların Korunması) İlkesi...”, s. 607-617.

göreceli ve olayın şartlarına bağlı olarak da belirlenebilmektedir.¹⁶⁵³ Bu durumda iklim değişikliğinden olumsuz etkilenen devletler için de bir kritik tarih belirlemesi yapılması mümkün görünmektedir. Ülkenin uygulanması ülke kaybının engellenmesi için kritik tarihle birlikte ülkesel hakkın veya etkinliğin kazanılması sürecini dolayısıyla halefiyet üzerinden ülkenin kazanılmasını temellendirmektedir. Bu noktada ülkenin kazanılması kapsamında yapılan tüm uygulamaların ülkenin kaybedilmesi açısından da uygulanması mümkün görüldüğünden¹⁶⁵⁴ neye sahipsen ona sahip kal ilkesinin uygulanması kapsamına giren tüm bu uygulama yöntemlerinin ülkenin kaybedilmesi süreçlerinde dikkate alınması mümkün görünmektedir. Nitekim ülkenin kaybedilmesi ülkesel hakkın veya etkinliğin de kaybedilmesi anlamına gelmektedir. Ülke, açık bir bildirim, devir anlaşması veya ayrılmanın kabulü gibi uygulamaların yanı sıra erozyon gibi doğal coğrafi değişimlerle ya da zamanaşımı aracılığıyla rıza göstermeyle kaybedilebileceği gibi terk de edilebilir, ancak terk etmenin işleyebilmesi için hem fiziksel olarak terk etme eyleminin hem de bırakma niyetinin yani rızanın bulunması gereklidir.¹⁶⁵⁵ Dolayısıyla ülkesel hakkın veya etkinliğin rızayla terkedilmediği durumda ülke üzerindeki iddiaların neye sahipsen ona sahip kal ilkesi kapsamında devam etmesi muhtemeldir ve iklim değişikliği kaynaklı değişiklikler bu kapsama girmektedir.

Ülkenin azalması açısından neye sahipsen ona sahip kal ilkesinin uygulanması özetle karasal ve denizsel olarak iki boyutta incelenebilir.

İklim değişikliği nedeniyle kara ülkesinin azalma eğilimine girmesinde kara ülkesi bakımından neye sahip olunduysa ona sahip kalmak, ilgili kara ülkesinde egemen olan devletin coğrafi koşulları çerçevesinde yapay oluşumlar yoluyla alacağı

¹⁶⁵³ Ülkenin uygulanması kritik tarihteki ‘ülkenin fotoğrafı’ olarak tarif edilen bağımsızlık anında mevcut olan ülkesel hakkın dondurulması etkisine sahiptir. Bkz. “Burkina Faso-Mali Sınır Uyuşmazlığı Davası Kararı”, s. 568, p. 29-30.

Bazı durumlarda taraflar arasında bağımsızlık tarihinin ya da önceki egemenin idari olarak son kez yetki kullandığı tarihin daha uygun tarih olup olmadığı hususunda bir uyuşmazlık bulunabileceği gibi bağımsızlık tarihinden sonra ortaya çıkan belgelerin dikkate alınması gereğiyle veya daha sonra yapılan bir anlaşma ya da yargı kararıyla bağımsızlık anı yerine sonraki bir an neye sahipsen ona sahip kal ilkesine temel olabilir. (Shaw, **International Law**, s. 378-379.)

¹⁶⁵⁴ Egemen ülke yalnızca kazanılmakla kalmaz; kazanma yöntemlerini yansıtan yollarla kaybedilebilir de. Bkz. Shaw, **International Law**, s. 387.

¹⁶⁵⁵ Bkz. Shaw, **International Law**, s. 387. Ayrıca bkz. “Doğu Grönlandın Hukuki Statüsüne İlişkin Karar”, s. 47; International Court of Justice, “Case Concerning Sovereignty over Pedra Branca/Pulau Batu Puteh, Middle Rocks and South Ledge (Malaysia/Singapore)- Judgment of 23 May 2008”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/130/130-20080523-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 09.09.2022), s. 12, 49, 74, 80, 82 ve 96. Bu karar çalışmanın devamında Malezya-Singapur Egemenlik Davası Kararı olarak kısaltılacaktır.

tedbirler dışında, fiilen mümkün görünmemektedir. Nitekim kara kaybını önleyecek ıslah ve dolgu, güçlendirme, duvar yapma vb. gibi yapay oluşum faaliyetlerinin iklim değişikliği rejimi kapsamında iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine karşı uyum faaliyetleri kapsamında değerlendirilmesi mümkün olabilir. Yapay oluşum faaliyetleri, deniz alanlarına ilişkin yetkileri yapaylık nedeniyle değiştirebilse bile ilgili devletin belirli bir toprak parçası unsurunu korumasını sağlayacaktır.¹⁶⁵⁶ Ek olarak toprak kaybını önlemede kara ülkesinin kıyılarındaki yapay oluşum faaliyetlerinin deniz çevresine etkilerinin ve risklerin ilgili devletlerce ihtiyat ve tedbir içerisinde iş birliği ve bilgi alışverişiyle değerlendirmeye alınması gereği dışında başkaca bir engel öngörülmemiştir.¹⁶⁵⁷ Ancak ne olursa olsun bu faaliyetler karada sahip olunan toprağın doğal durumunun korunması için yapılacak yapay bir müdahale olacağından neye sahipsen ona sahip kal ilkesinin uygulanması sorunludur ve bu sorun aşılabilecekse dahi coğrafi olarak doğal olan veya doğal olarak kabul edilecek esas çizginin açıkça belirlenmesi gerekecek;¹⁶⁵⁸ yapay oluşumların belirlenen doğal esas çizginin ötesine geçtiği durumda eski durumu değiştiren ilave kara alanları kaynaklı oluşacak deniz alanları konusunda herhangi bir yeni hak iddiasında bulunulamayacaktır.¹⁶⁵⁹ İklim değişikliğine uyum fonları aracılığıyla da gerçekleştirilebilecek bu faaliyetlerde uluslararası deniz hukuku hükümleriyle uyuma dikkat edilmelidir. Mali gücün veya teknolojinin yetersizliği, coğrafi koşulların uygunsuzluğu ve deniz çevresine ciddi bir zarar verilme ihtimalinin bulunduğu bazı durumlarda yapay oluşum faaliyetleri gerçekleştirilemeyecek ya da yapay oluşum faaliyetleri uyum tedbiri olarak yeterli olmayacaktır.¹⁶⁶⁰ Bu gibi durumlarda kara kaybının önüne geçilemeyeceği için kara ülkesinde kayba uğrayan devletlerin kara ülkesi açısından neye sahipsen ona sahip kal ilkesine başvurması zor görünmektedir.

¹⁶⁵⁶ Jenny Grote Stoutenburg, “When Do States Disappear? Thresholds of Effective Statehood and Continued Recognition of Deterritorialized Island States”, **Threatened Island Nations: Legal Implications of Rising Seas and a Changing Climate**, Michael B. Gerrard/Gregory E. Wannier (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2013, s. 63.

¹⁶⁵⁷ Örnek olarak bkz. “Johor Boğazı ve Çevresinde Singapur Tarafından Arazi Islahı UDHM Kararı”, s. 26, p. 99.

¹⁶⁵⁸ Kaldı ki karanın başladığı esas çizgiler belirlendikten sonra neye sahipsen ona sahip kal ilkesinin uygulanabilirliği daha detaylı bir şekilde gündeme gelecektir. Tarihçesine de bakıldığında ilkenin uygulamasının sömürgeler dışında daha geniş bir kapsamda iklim değişikliği örneği için gerçekleşebileceği şüpheli olduğu gibi; örneğin, ilgili devlet tarafından belirlenen kara ülkesi sınırlarında ülkesel hakların ve etkinliğin yanı sıra sınırların belirlendiği tarihe göre mi yoksa sonrasındaki hangi zamana göre bir kritik tarih belirleneceği de soru işareti olacaktır.

¹⁶⁵⁹ Bkz. “Yapay Ada İnşa ve Ada Islah veya Tahkimatı Eylemlerinin Hukukiliği” başlığı, s. 346-348.

¹⁶⁶⁰ Kara miktarının telafisi mümkün olamayacak derecede kaybı veya buzların erimesi gibi örneklerde yapay oluşum faaliyetlerinin etkinliği de tartışma konusu olacak; karanın tamamen kaybolduğu durumlarda yeni oluşumun yapay ada sayılıp sayılmayacağı da ayrı bir tartışma konusu olacaktır.

İklim değişikliği nedeniyle kara ülkesinin azalma eğilimine girmesiyle deniz alanları açısından bu ilkenin uygulama alanı bulup bulmayacağı da tartışma konusu olmakta; ilke, deniz alanlarının hesaplanması ve sınırlandırılmasında esas çizgilerin ve deniz alanı dış sınırlarının sabit tutulup tutulamayacağı konusundaki tartışmaya temel oluşturmaktadır.¹⁶⁶¹ Aslında uluslararası hukuktaki geçmiş uygulamalara bakıldığında kara ülkesine yönelik faaliyetlerden bağımsız olarak deniz ülkesinin sınırlarının neye sahipsen ona sahip kal ilkesi kapsamında korunabilmesi mümkün görünmektedir. El Salvador-Honduras Sınır Uyuşmazlığı Kararı'nda ve Nikaragua-Honduras Karayip Denzinde Sınırlandırmaya ve Deniz Uyuşmazlığına İlişkin Dava Kararı'nda deniz alanlarında da bu ilkenin uygulanabileceğine dikkat çekilmiştir.¹⁶⁶² Ancak ilke kapsamında deniz alanlarında hak iddia edebilmenin kilit yönü uyuşmazlığın uluslararası hukuktaki sınırlardan değil idari sınırların uluslararası arenaya taşındığı durumlar yani kimsenin sahip olmadığı ancak mülkiyete açık alan olma olasılığının reddi üzerine temellenmesidir.¹⁶⁶³ Neye sahipsen ona sahip kal ilkesinin deniz alanları için uygulanmasında ortak mülkiyete konu olan alanlar açısından da kesin bir imkansızlık mevcuttur.¹⁶⁶⁴ Bu yöndeki uluslararası yargı kararlarıyla deniz alanlarında neye sahipsen ona sahip kal ilkesinin yalnızca tarihi körfezler, içsuları ve karasuları gibi belirli alanlarda, bir deniz sınırlandırmada rol oynayabileceği; münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı gibi modern kavramlar için kullanılamayacağı belirtilmiştir.¹⁶⁶⁵ Üstelik ilkenin kullanılabileceği tüm deniz alanları için hukuki temele katkıda bulunan zengin bir tarihsel arka plan

¹⁶⁶¹ İklim değişikliğinin deniz alanları açısından oluşturduğu sorunun temelinde kara alanlarının azalması bulunmakta; kara alanlarının sabit tutulabildiği ihtimalde deniz alanları açısından da sorun çıkmayacağı öngörülmektedir.

¹⁶⁶² International Court of Justice, "Land, Island and Maritime Frontier Dispute [El Salvador/Honduras; Nicaragua (intervenant)]-Judgment of 11 September 1992", **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/75/075-19920911-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 01.09.2021), s. 589, p. 386. Bu karar çalışmanın devamında El Salvador-Honduras Sınır Uyuşmazlığı Kararı olarak kısaltılacaktır. Ayrıca bkz. "Nikaragua-Honduras Karayip Denzinde Sınırlandırmaya ve Deniz Uyuşmazlığına İlişkin Dava Kararı", s. 707, p. 156.

¹⁶⁶³ "El Salvador-Honduras Sınır Uyuşmazlığı Kararı, s. 387, p. 42"; "Nikaragua-Honduras Karayip Denzinde Sınırlandırmaya ve Deniz Uyuşmazlığına İlişkin Dava Kararı", s. 707, p. 157.

Neye sahipsen ona sahip kal ilkesi söz konusu olduğunda, atıfta bulunulan hukukun uluslararası hukuk olmadığı, bağımsızlık öncesi anayasa veya idare hukuku olduğu hatırlanmalıdır. Bkz. "El Salvador-Honduras Sınır Uyuşmazlığı Kararı, s. 558-559, p. 333"

¹⁶⁶⁴ Açık denizler gibi *res communis* için ulusal egemenlik ve sahiplik mümkün olamayacağı için (Shaw, **International Law**, s. 364, 372, 384 ve 397.) neye sahipsen ona sahip kal ilkesi uygulanamayacaktır.

¹⁶⁶⁵ "Nikaragua-Honduras Karayip Denzinde Sınırlandırmaya ve Deniz Uyuşmazlığına İlişkin Dava Kararı", s. 728, p. 231-232.

aranmaktadır.¹⁶⁶⁶ Bu noktada çakışan deniz alanlarıyla ilgili olarak taraflardan herhangi birisinin tek taraflı işlemiyle bir belirleme yapılamayacağı için¹⁶⁶⁷ bir anlaşmanın yapılması veya yargı ve uyuşmazlık çözüm mekanizmalarının devreye girmesi yollarıyla neye sahipsen ona sahip kal ilkesinin uygulanabilirliğinin yorumlanması gerekecektir. Çakışmayan deniz alanları için kıyı devleti tek taraflı işlemlerini neye sahipsen ona sahip kal ilkesi kapsamında ileri sürerken günümüzde deniz alanlarını belirleyen temel belge niteliğindeki BMDHS'ye aykırı bir iddiada bulunup bulunamayacağı ise bir uluslararası andlaşma olan BMDHS'ye göre neye sahipsen ona sahip kal ilkesinin hukuki niteliğinin ve hiyerarşik ilişkisinin tartışılmasını gerektirmektedir. Öğretide ve yargı kararlarında yapılan yorumlara bakılırsa neye sahipsen ona sahip kal ilkesinin uluslararası hukuk kaynakları içerisinde hiyerarşik yeri açısından en güçlü ihtimal uluslararası teamül hukuku kuralı olma yönündeyken¹⁶⁶⁸ BMDHS'nin uluslararası andlaşma olarak hiyerarşide eşit statüde bulunduğu belirtilebilir. Bu nedenle gerek tek taraflı gerek çok taraflı işlemlerde eğer ilgili devletler BMDHS'ye taraf olmuşsa BMDHS'nin bağlayıcı düzenlemeleri karşısında neye sahipsen ona sahip kal ilkesinin uygulanabilirliği soru işaretidir. Nitekim bağımsızlık anındaki kara ülkesine bağlı olsun olmasın¹⁶⁶⁹ BMDHS ile çelişen iddiaların güç kazanabilmesi ancak ilgili konuya ilişkin kuralların değişmesi veya bu kurallara karşı yaygın bir devlet uygulaması oluşması gereğine işaret etmektedir. Tüm bu değerlendirmeler kara ülkesi azalacak ya da yok olacak devletlerinin neye sahipsen ona sahip kal ilkesini deniz alanları kapsamında uygulamasında sınırlı sayıda deniz alanları için ileri sürebileceği sonucuyla birlikte düşünüldüğünde ilkenin uygulandığı durumda bile uygulama alanı son derece kısıtlı kalacaktır.

¹⁶⁶⁶ “Nikaragua-Honduras Karayip Denzinde Sınırlandırmaya ve Deniz Uyuşmazlığına İlişkin Dava Kararı”, s. 728-729, p. 233.

¹⁶⁶⁷ Bkz. Açıkgönül, **Deniz Yetki Alanlarının...**, s. 66-67.

¹⁶⁶⁸ “Burkina Faso-Mali Sınır Uyuşmazlığı Davası Kararı”, s. 565, p. 21.

UAD 19. yüzyılda İspanyol Amerikası'nda kullanılan ilkenin 20. yüzyılda yeni Afrika devletlerinin ortaya çıkmasında sömürge güçleri tarafından belirlenen idari sınırlara ve hudutlara saygı duyulması yoluyla uygulanmasının etkisi Afrika kıtasıyla sınırlı olan uluslararası teamül hukuku ilkesinin kademeli olarak ortaya çıkmasına katkıda bulunan basit bir uygulama olarak görülmemesi; bunun genel kapsamlı bir uygulama olarak görülmesi gerektiğine işaret etmiştir.

Benzer yönde görüş için bkz. Öktem, **Uluslararası Teamül Hukuku**, s. 76.

¹⁶⁶⁹ Bu konuda ilkenin korumaya çalıştığı bölgesel sınırların, bağımsızlık sınırlarından ziyade, BMDHS'nin 16. maddesi uyarınca devletler tarafından BM'ye tevdi edilen büyük ölçekli çizelgelerde görünen sınırlar olabileceği de ifade edilmektedir. Bkz. Kelvin Mbatia, “The Threat of a Rising Sea Level: Saving Statehood through the Adoption of Utı Possidetis Juris”, **Strathmore Law Review**, Volume 5, Issue 1, 2020, s. 81

4. Devleti Oluşturan Hükümet Unsurunun Eksikliğinde Devletin Varlığının Devamının Sürgündeki Hükümet Kuramı Yoluyla Uygulanabilirliği

Devlet oluşturma unsuru olarak hükümetin, “etkin hükümet otoritesinin gerekliliği”¹⁶⁷⁰ veya “diğer devletlerin etkisinden veya denetiminden bağımsız, etkin bir hükümetin varlığı”¹⁶⁷¹ olarak tanımlandığı görülmektedir. Etkin denetimin bulunduğu bir hükümetin olmadığı durumlar BM üyeliği ve uluslararası toplumun önemli bir kısmı tarafından tanınmayla dengelenebilecekse de devlet olabilmek için hükümetin toprakları üzerinde kendi etkin denetimini kurabilecek alt yapıya sahip olması gerekmektedir.¹⁶⁷² İklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkileri sonucunda kara ülkesi kaybına uğrayacak devletlerin zor duruma düşeceği; kara ülkesinin çoğunun ya da tamamının kaybında hükümet tarafından etkin denetim kurulacak ve dolayısıyla da yönetilecek bir toprağın kalmayacağı durumlar olasılık dahilindedir. Ancak bağımsız bir devlette merkezi hükümetin denetimi kaybetmesi ve düzenin geniş ölçüde bozulması devlet olmayı ortadan kaldırmayacaktır.¹⁶⁷³

Kara ülkesinin tamamen yok olma ihtimali kara ülkesi olmayan bir hükümeti ve bu hükümetin başka bir devletin topraklarında bulunma zorunluluğunu ortaya çıkaracağı için bu tür bir hükümetin hukuki statüsü, dokunulmazlıklardan ve imtiyazlardan yararlanması ve kara ülkesi kaybolan devlet adına uluslararası hakları kullanması da dahil olmak üzere birçok hakkı etkilenecektir. Bu durumda hükümetin varlığını sürdürebilmesi için ortaya koyulan çözüm önerilerinden biri sürgündeki hükümet kuramının uygulanabilirliğidir. Sürgündeki hükümet, bir ülkenin veya yarı-egemen bir devletin meşru hükümeti olan ve uluslararası kişiliğini koruyan, ancak nüfusu veya toprakları üzerinde kontrolü olmadığı için herhangi bir hukuki yetki kullanamayan ve bunun yerine yabancı bir ülkede ikamet eden siyasi bir grup olarak tanımlanabilir.¹⁶⁷⁴ Tarihsel olarak hükümetler iç savaş veya işgal gibi olaylar nedeniyle sürgün duruma düşmüştür, ancak uluslararası alanda tanınarak diplomatik ilişkilerini -yani diğer devletlerle diplomatik ilişki kurma kapasitesini-¹⁶⁷⁵

¹⁶⁷⁰ Stoutenburg, “When Do States Disappear...”, s. 67.

¹⁶⁷¹ Rosemary Rayfuse/Emily Crawford, “Climate Change, Sovereignty and Statehood” (Sydney Law School Legal Studies Research Paper No. 11/59, September 2011), **International Law in the Era of Climate Change**, Rosemary Rayfuse/Shirley V. Scott (eds.), Cheltenham: Edward Elgar, 2012, s. 5.

¹⁶⁷² Shaw, **International Law**, s. 160.

¹⁶⁷³ Shaw, **International Law**, s. 160.

¹⁶⁷⁴ Rayfuse/Crawford, “Climate Change, Sovereignty and Statehood”, s. 8.

¹⁶⁷⁵ DelGrande, “Statelessness in the Context of Climate Change...”, s. 155.

sürdürdüğü ve talep ettiği topraklar fiziksel olarak var olmaya devam ettiği sürece, sürgündeki hükümetin yetkileri korunmuştur. Ancak talep edilen tanımlanmış bir toprak olmadan, sürgündeki hükümet, bir devlet olarak tanınmak için yalnızca uluslararası topluluğa güvenmek zorunda kalacak ve kapasitesi, ev sahibi olan devletin vermeye istekli olduğu yetki ve yetkilerle sınırlandırılabilir.¹⁶⁷⁶ Uygulamada genellikle bir devletin topraklarının tamamen ortadan kalkması nedeniyle hükümetin sürgüne gönderilmesi durumlarının genellikle geçici görüldüğü ve kalıcılığın bulunduğu durumların test edilmediği belirtilmektedir.¹⁶⁷⁷ Öğretide bazı yazarlar, böyle bir durumda sürgündeki hükümetleri tanımaya devam etmenin hukuki olmasa da ahlaki bir görevin karşılığı olabileceğini öne sürmüştür.¹⁶⁷⁸ Yine de toprağı olmayan bir hükümetin nüfusunun haklarının ve özgürlüklerinin sürgündeki hükümet tarafından korunması mümkün görünmemekte; bunların tamamen ev sahibi devletin inisiyatifine bırakılması söz konusu olmaktadır.¹⁶⁷⁹ Bu durumda hükümet unsurunun egemenliğini ve bağımsızlığını sürdürmesi mümkün görünmemektedir. Ancak etkin bir hükümeti olmasa bile devletin başarısız devletler [*failed state (ing.)*]¹⁶⁸⁰ gibi kâğıt üzerinde olsa bile hukuki olarak var olabileceği; bu nedenle sürgündeki hükümet kuramının yanı sıra sürgündeki devlet [*state in exile (ing.)*] gibi bir kavramın tasarlanabileceği de iddia edilmektedir.¹⁶⁸¹ Ancak uluslararası hukuk yazınında sürgündeki devlet kavramının yayılmadığı ve kullanılmadığı; yaygın olarak hükümet unsuru ve sürgündeki hükümet kavramı üzerinden değerlendirme yapıldığı görülmektedir.

Ancak bu durum ilgili hükümetin hukuki ilişki kurabilme kapasitesine sahip olduğunu göstermemektedir. Bu yönde bir kapasitenin özü bağımsızlıktan gelmektedir. Bkz. Shaw, **International Law**, s. 160.

¹⁶⁷⁶ DelGrande, “Statelessness in the Context of Climate Change...”, s. 157; Stoutenburg, “When Do States Disappear...”, s. 69-70.

¹⁶⁷⁷ Rayfuse/Crawford, “Climate Change, Sovereignty and Statehood”, s. 9-10.

¹⁶⁷⁸ DelGrande, “Statelessness in the Context of Climate Change...”, s. 158; Stoutenburg, “When Do States Disappear...”, s. 72-86.

¹⁶⁷⁹ DelGrande, “Statelessness in the Context of Climate Change...”, s. 158.

¹⁶⁸⁰ Başarısız devletler kavramı hükümete bağlı olup toprağı ve halkı üzerinde otorite sağlayamamak ve ulusal sınırlarını koruyamamak üzerinden iki temel işlevini yerine getiremeyen devletler için kullanılan bir terimdir. Bkz. **Britannica**, “failed state”, <https://www.britannica.com/topic/failed-state> (Erişim Tarihi: 18.05.2023).

Üstelik başarısız devlet tanımı daha çok çeşitli hükümet krizlerini ve çöküşlerini kapsıyor gibi görünürken devletin çöküşü [*state collapse (ing.)*] isyan, darbe veya ayaklanmadan daha derin bir olup devlet yapısının, otoritesinin, hukukunun ve siyasi düzenin parçalandığı ve yeniden oluşturulması gereken bir durumu ifade eder. (Crawford, **The Creation of States...**, s. 720.) İklim değişikliğinin denizlerde neden olduğu değişimler küçük ada devletleri üzerinde devletin çöküşü etkisi yaratabilecektir.

¹⁶⁸¹ Rayfuse/Crawford, “Climate Change, Sovereignty and Statehood”, s. 9.

B. Kişilerin Korunmasına İlişkin Kurallar Kapsamındaki Çözüm Önerileri

İklim değişikliğinin olumsuz etkileri kapsamında değerlendirilebilecek çevrede meydana gelen değişikliklerin kişileri yaşam kurduğu yerlerden edebileceği meselesi aslında HİDP tarafından da uzun bir süredir raporlanan bir husus olup HİDP'in eski tarihli raporlarına bakıldığında da değinildiği görülen BMİDÇS'nin hazırlık aşamasındaki çalışmalardan beri süregelen bir meseledir.¹⁶⁸² Uluslararası hukukta devlet olmanın unsurları açısından atıf yapılan Devletlerin Hakları ve Ödevlerine İlişkin Sözleşme'nin 1. maddesinde sayılan dört unsurdan biri olan daimî bir nüfusa sahip olma unsurunu mevcut durumda karşılayan ancak iklim değişikliği nedeniyle deniz seviyesinin yükselmesi sonucunda oluşacak kara ülkesi kaybıyla bu unsuru oluşturan insanları barındırma açısından sorun yaşayacak devletler bulunmaktadır. Bu sorun her ne kadar uluslararası deniz hukukuna doğrudan etki etmeyecek olsa da iklim değişikliğinin denizlere olan etkisinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. İklim değişikliği sonucunda kara ülkelerinde yaşanacak kayıplar bu alanlarda yaşayan veya bu alanlardan geçimini sağlayan insanları yer değiştirmeye zorlamaktadır. Kara ülkesinin çok fazla azalmaması ihtimalinde insanların yer değiştirerek aynı devlet içinde yaşamını sürdürmesi mümkünken kara ülkesinin yaşanamayacak ölçüde azalması veya yok olması ihtimallerinde insanların kalan alanlarda yaşamlarını sürdürememeleri devletlerin daimî nüfuslarının kaybına neden olabilecektir. Çevresel etkenler ve özellikle iklim değişikliğinin deniz seviyesini yükseltmesi nedeniyle göçe zorlanan kişiler için önerilen çözümler iki farklı durum altında incelenebilir. Bunlardan ilki, kişilerin vatandaşlıkları ile ilgili problem oluşmayacak ve daha tercih edilebilir olanı, bu kişilerin aynı devlet sınırları içerisinde bir başka yere yerleştirilmeleriyle diğer seçenek devletin kara ülkesinin tamamını kaybettiği durumda kaçınılmaz görünen bir seçenek olan bu kişilerin başka bir devlete göçe zorlanmalarıdır.¹⁶⁸³ Her iki durumda da insanların haklarını kullanmalarının sekteye uğrayacağı ortada olsa da zaman içerisinde iklim değişikliği

¹⁶⁸² 1990 yılındaki raporda da bu duruma değinildiği görülmektedir.

¹⁶⁸³ Bu nedenle yüzölçümü büyük veya ekonomisi güçlü ülkelerde bu yerinden edilme sorunu ülke içinde çözülmeye çalışılsa da yüzölçümü küçük ve ekonomisi zayıf olan ülkeler için çözüm bulma zorluğu soruna daha kapsamlı bir uluslararası boyut kazanmıştır.

Kaçınılmaz seçenek olan göçe zorlanmada *Oliver*'a göre kara ülkesini tamamen kaybedecek devletlerin vatandaşları için uygulanabilir seçenekler olarak bireysel sığınma, toplu sığınma ve devletlerine toprak satın alma olmak üzere üç senaryo bulunmaktadır. Bkz. Selma Oliver, "A New Challenge to International Law: The Disappearance of the Entire Territory of a States", **International Journal on Minority and Group Rights**, Vol. 16, 2009, s. 213-215.

kaynaklı risklerin artmasıyla ve ağırlaşmasıyla insanların doğal kaynaklara erişimi zorlaşacağı için yerinden edilmelerin artarak geçici yer değiştirme yerine zorunluluktan meydana gelen kalıcı yer değiştirme hareketinin artabileceğine işaret edilmiştir.¹⁶⁸⁴

UHK'nin gündeminde yer alan deniz seviyesinin yükselmesi konusu altında ele alınan üç konudan biri de bu kapsamda sorun yaşayacak insanların korunması olmuştur. UHK çalışmalarına ön hazırlık yapılırken kişilerin korunması kapsamında beş başlık¹⁶⁸⁵ öngörülse de daha sonra üç başlıklı bir yol haritası ortaya koyulmuştur. İlgili yol haritasına göre uluslararası insan hakları hukukunun ilkelerinin, uluslararası yer değiştirme ve göç hukukunun ilkelerinin ve uluslararası iş birliği ilkesinin uygulanabilirliğinin incelenmesi gerekeceği belirtilerek¹⁶⁸⁶ bu yollardaki ilerlemelerin neleri kapsayabileceği üzerine bazı tespitlerde bulunulmuştur. Bu kapsamda yer değiştirme ve göç açısından devletlerin deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişileri koruma ve onlara yardım etme yükümlülükleri kapsamında (1) yer değiştirmenin önlenmesi; (2) yerinde kalmaya yardım; (3) planlı yer değiştirme ilkelerinin oluşturulması; (4) ülke içinde yerinden edilme durumunda kişilerin korunması ve kalıcı çözümlerin teşvik edilmesi; (5) sınır ötesi yerinden edilme durumunda koruma seçenekleri (insani vizeler veya geçici koruma planları gibi); (6) düzenli göç için düzenlemeler (hem geçici hem de uzun vadeli); (7) mevcut kriterler karşılanırsa mülteci statüsü veya tamamlayıcı koruma verilmesi incelemeye alınmıştır.¹⁶⁸⁷ İnsan hakları açısından ise (1) devletlerin yaşam hakkı, zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele yasağı, yeterli barınma hakkı, gıda hakkı, su hakkı, kültürel etkinliklere katılma hakkı ile ilgili insan haklarına saygı gösterme konusundaki asli yükümlülükleri kapsamında yaşam ve kültürel kimliğe saygı,

¹⁶⁸⁴ Bkz. IPCC, **Climate Change 2014: Synthesis Report**, s. 16, 71 ve 73.

Bu durum orta ve uzun vadede geçici önlemlerin alınmasını anlamsız hale getirebilir.

¹⁶⁸⁵ 2018 yılında iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimlerden deniz seviyesinin yükselmesinin sonuçlarından kişilerin korunması kısmıyla ilgili sorunlar (i) devletlerin, yetkileri altındaki bireylerin insan haklarını koruma görevinin, deniz seviyesinin yükselmesiyle ilgili sonuçlara ne ölçüde uygulanacağı; (ii) devletlerin deniz seviyesinin yükselmesinin nüfusları üzerindeki olumsuz etkileriyle başa çıkmasına yardımcı olmak için uluslararası iş birliği ilkesinin uygulanıp uygulanmadığı; (iii) yükselen deniz seviyelerine rağmen, nüfuslarının yerinde kalmasına yardımcı olmak için devletler tarafından alınacak önlemlere uygulanabilir herhangi bir uluslararası hukuki ilke olup olmadığı; (iv) deniz seviyesinin yükselmesinin olumsuz etkilerinden dolayı kişilerin tahliyesi, yer değiştirmesi ve yurtdışına göçü için geçerli uluslararası hukuk ilkelerinin olup olmadığı; (v) deniz seviyesinin yükselmesinin olumsuz etkileri nedeniyle ülke içinde yerinden edilmiş veya göç eden kişilerin insan haklarının korunmasına ilişkin olası ilkeler olarak sayılmıştır. Bkz. **A/73/10**, s. 329.

¹⁶⁸⁶ 2019 yılında 2018 yılında yapılan çalışma temel alınarak bu şekilde bir yol haritası belirlenmiştir. Bkz. **A/CN.4/752**, s. 105-106.

¹⁶⁸⁷ **A/CN.4/752**, s. 105.

vatandaşlık hakkı ve vatansızlığın önlenmesi, çocuk hakları, kendi kaderini tayin hakkı ve yerli halkların hakları; (2) halkın katılımı, bilgiye erişim ve adalet erişim ile ilgili usuli yükümlülükler; (3) üçüncü Devletler için geri göndermeme yükümlülükleri; (4) korunmasız kişilerin ve grupların (kadınlar, çocuklar ve yerli halklar dahil) korunmasına ilişkin yükümlülükler; (5) kişileri etkileyen risklerin önlenmesine ilişkin yükümlülükler kapsamında değerlendirmeler yapılması talep edilmiştir.¹⁶⁸⁸ Uluslararası iş birliği açısından ise deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması konusunda devletlere yardım etmek için bölgedeki ve ötesindeki diğer devletlerin ve uluslararası kuruluşların rolü incelemeye alınmıştır.¹⁶⁸⁹ Uluslararası iş birliğinin uluslararası hukukun her konusu için geçerli bir ilke olarak uluslararası hukukun geliştirilmesinde kullanılmasının gerekmesi nedeniyle bu ilke ayrı bir başlık olarak incelenmeyecek; çözüm önerileri diğer iki konu açısından UHK'nin metodolojisine benzer şekilde yerinden edilme, göç, sığınma, mülteci ve vatandaşlık hukuku ile uluslararası insan hakları hukuku olarak ikiye bölünecektir.

1. Yerinden Edilme, Göç, Sığınma, Mülteci ve Vatandaşlık Hukuku

UHK tarafından öngörülen başlıklandırmadan da anlaşılabilceği üzere iklim değişikliği nedeniyle denizlerde meydana gelen değişimlerin öncelikle insanları yerinden etmesinin engellenmesi üzerine çalışılması ve eğer bu sağlanamıyorsa, ülke içi çözümlerin üretilmesi gerekirken; ülke içi çözümleri içeren iki aşamanın da sonuçsuz kalması halinde yerinden edilme sorununun uluslararasılaşarak devletler arasında insan hareketlerine dönüşmesi üzerinde durulmaktadır. Uluslararasılaşan bu yöndeki bir soruna ilişkin belgeleri içeren yerinden edilme, göç, sığınma, mülteci ve vatandaşlık hukukunun konuyla ilk bağlantı noktası kavramsal olup iklim değişikliği nedeniyle yaşam alanını değiştirecek kişilerin farklı durumlarına göre bir sınıflandırma yapılması açısından önemlidir. HİDP'in değişen iklimde denizler ve buz küre üzerine 2019 yılında yayımladığı özel raporunda deniz seviyesinin yükselmesine verilecek yanıtlar arasında yer alan geri çekilme [*retreat (ing.)*] başlığı içerisinde bazı tanımlar yapılmıştır:¹⁶⁹⁰

¹⁶⁸⁸ A/CN.4/752, s. 105.

¹⁶⁸⁹ A/CN.4/752, s. 106.

¹⁶⁹⁰ HİDP'in raporunda bu yöntemler kıyı setleri, bariyerler inşa etmek veya kumsal, kıyı beslemeleri yapmak vs. gibi örnekler için koruma [*protection (ing.)*], evleri ve tarım arazilerini yükseltme uygun

- Göç [*migration (ing.)*]: Bir kişinin en az bir yıl süreyle gönüllü kalıcı veya yarı kalıcı hareketidir.¹⁶⁹¹
- Yerinden edilme [*displacement (ing.)*]:¹⁶⁹² Çevreyle ilgili etkiler veya siyasi veya askeri huzursuzluk nedeniyle insanların istemsiz (gönüllü olmayan) ve öngörülemeyen hareketlerini ifade eder.¹⁶⁹³
- Yer değiştirme, yeniden yerleşim [*relocation/resettlement (ing.)*]: Tipik olarak hükümetler tarafından ulusal düzeyden yerel düzeye kadar başlatılan, denetlenen, uygulanan ve genellikle küçük alanları ve/veya toplulukları içeren yeni bir yaşam alanı yaratma amaçlı eylemlerdir.

HİDP'in tanımlarına bakıldığında göç ve yerinden edilme arasında bir ayrıma gidilmiş; göç gönüllülük temelli tanımlanırken, yerinden edilme gönülsüz ve zoraki eylemler olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda iklim değişikliği nedeniyle ortaya çıkacak insan hareketlerinin rıza temelli bir ayrıma tabi tutulmaya çalışıldığı görülmektedir. Ancak bu yöndeki bir ayrım bu konudaki BM uzmanlık kuruluşu olan Uluslararası Göç Örgütü [*International Organization for Migration (ing.)*] tarafından göç teriminin bir şemsiye kavram olarak göçmenlik konusunda gönüllülük-gönülsüzlük fark etmeksizin yaptığı kullanımla örtüşmemektedir.¹⁶⁹⁴ Bu noktadaki tartışmadan bağımsız olarak iklim değişikliği nedeniyle göçün veya yerinden edilmenin mümkün olabileceği görülmektedir. Bu konudaki esaslı tartışma ise iklim değişikliği nedeniyle sığınmacı veya mülteci statüsü edinebilmek mümkün müdür

hale getirme vs. gibi örnekler için konaklama [*accomodation (ing.)*], deniz üzerinde yükseltilmiş dolgular vs. gibi örnekler için ilerleme [*advance (ing.)*], göç, yerinden edilme ve yer değiştirme gibi örnekler için geri çekilme [*retreat (ing.)*], kıyıda dalga zayıflatma, yakalama ve dengeleme yoluyla yüksekliği artırma ve erozyon oranlarını azaltma vs. gibi örnekler için ekosistem tabanlı uyum [*ecosystem-based adaptation (ing.)*] başlığı kullanılmıştır. İlgili başlıkların şematik gösteriminin de mevcut olduğu kutu için bkz. IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 385-386.

¹⁶⁹¹ IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 385.

“Uluslararası bir sınırı geçerek veya bir Devlet içinde yer değiştirmek. Süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketleridir. Buna, mülteciler, yerinden edilmiş kişiler, yerinden çıkarılmış kişiler ve ekonomik göçmenler dahildir.” İlgili tanım için bkz. Uluslararası Göç Örgütü, **Göç Terimleri Sözlüğü**, Bülent Çiçekli (ed.), Uluslararası Göç Hukuku No: 18, 2009, s. 22.

¹⁶⁹² IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 385-386.

“Genellikle silahlı çatışma ya da doğal afetler sebebiyle, bir kişinin evinden ya da ülkesinden, zorla çıkarılması.” İlgili tanım için bkz. Uluslararası Göç Örgütü, **Göç Terimleri Sözlüğü**, 2009, s. 66.

¹⁶⁹³ IPCC, **SR Ocean and Cryosphere 2019**, s. 386.

“Genelde üçüncü bir ülke olmak üzere, insanların (mültecileri, ülkesinde yerinden edilmiş kişiler vs.) başka bir coğrafi bölge ve ortama yerleşmeleri ve entegre olmaları. Kalıcı çözüm olarak, mültecilerin sığınma ülkesi dışındaki bir ülkeye yerleştirilmeleri. Bu terim genelde yerleştirme için mültecilerin seçilmesiyle başlayarak yerleştirme ülkesinde mültecilerin bir toplum içine yerleştirilmesi ile sonuçlanan süreci kapsamaktadır.” Yerleştirme olarak tercüme edilen ilgili terimin tanımı için bkz. Uluslararası Göç Örgütü, **Göç Terimleri Sözlüğü**, 2009, s. 66.

¹⁶⁹⁴ İlgili göçmen tanımları için bkz. <https://www.iom.int/about-migration> ve <https://www.un.org/en/global-issues/migration> (Erişim Tarihleri: 20.11.2022).

sorusu üzerine gerçekleşmektedir. HİDP'in tanımları arasında yer almayan sığınmacı ve mülteci terimlerinin tanımları ise ilgili uluslararası andlaşmalara göre şu şekildedir:

- Sığınmacı [*asylum seeker (ing.)*]: Uluslararası hukukta, baskı ve zulüm tehdidiyle yaşadığı yeri terk ederek, koruma sağlanması için başka ülkeye sığınan ve burada belli haklara sahip olmak için uluslararası koruma başvurusu yapmış ve başvurusu hakkında değerlendirmenin devam ettiği kişi.¹⁶⁹⁵
- Mülteci [*refugee (ing.)*]: (1 Ocak 1951'den önce meydana gelen olaylar sonucunda ve) ırkı, dini, tabiiyeti, muayyen bir içtimai gruba mensubiyeti veya siyasi kanaatleri yüzünden zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülke dışında bulunan ve işbu ülkenin himayesinden istifade edemeyen veya mezkur korkuya binaen istifade etmek istemeyen yahut tabiiyeti yoksa ve (söz konusu olaylar neticesinde) evvelce mutaden ikamet ettiği ülke dışında bulunuyorsa oraya dönemeyen veya mezkur korkuya binaen dönmek istemeyen kişi.¹⁶⁹⁶

Tanımlardan da görüldüğü üzere sığınmacı ve mülteci statüsünün göçe ve göçmen statüsüne göre farklı yanları bulunmaktadır. Her ne kadar sığınmacı ve mülteci tanımları gönüllülük-gönülsüzlük açısından göçü ve yerinden edilmeyi bir bütün

¹⁶⁹⁵ “İlgili ulusal ya da uluslararası belgeler çerçevesinde bir ülkeye mülteci olarak kabul edilmek isteyen ve mültecilik statüsüne ilişkin yaptıkları başvurunun sonucunu bekleyen kişiler. Olumsuz bir karar çıkması sonucunda bu kişiler ülkeyi terketmek zorundadırlar, ve eğer kendilerine insani veya diğer gerekçeler nedeniyle ülkede kalma izni verilmemişse bu kişiler ülkede düzensiz bir durumda bulunan herhangi bir yabancı gibi sınırışı edilebilirler.” İlgili tanım için bkz. Uluslararası Göç Örgütü, **Göç Terimleri Sözlüğü**, 2009, s. 49.

¹⁶⁹⁶ Mülteci tanımı için bkz. Mültecilerin Hukuki Durumuna İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi'nin (Convention relating to the Status of Refugees) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 189, s. 137 vd.] 1. maddesi A bendi (2) paragrafı.

Mülteci olarak tanınma bir devlet tarafından yapılabildiği gibi devlet tarafından mülteci olarak tanınıp tanınmama fark etmeksizin Birleşmiş Milletler Mülteci Yüksek Komiserliği (BMMYK) [United Nations High Commissioner for Refugees – UNHCR (ing.)] tarafından da yapılabilmektedir. Bkz. Uluslararası Göç Örgütü, **Göç Terimleri Sözlüğü**, 2009, s. 42-43.

Mültecilerin Hukuki Durumuna İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne ek 1967 Protokolü (Protocol relating to the Status of Refugees) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 606, s. 267 vd.] madde 1/2 ile “1 Ocak 1951'den önce meydana gelen olaylar” ve “söz konusu olaylar sonucunda” ifadeleri metinden çıkarılmıştır. Böylece, tarih sınırlaması olmaksızın Sözleşme hükümlerinin 1. maddesi A bendi (2) paragrafının kapsamına giren bütün kişilere uygulanmasının yolu açılmıştır. Bununla beraber coğrafi alan kısıtlaması konusunda taraf devletlere takdir yetkisi verilmiştir. İsteyen devlet, coğrafi alan sınırlamasını muhafaza edebilecektir.

Uluslararası hukukta, baskı ve zulüm tehdidiyle yaşadığı yeri terk ederek, koruma sağlanması için başka ülkeye sığınan ve burada belli haklara sahip olmak için uluslararası koruma başvurusu yapmış ve başvurusu hakkında değerlendirmenin devam ettiği kişi “sığınmacı” adı ile anılırken; “mülteci” değerlendirme sonunda sığınma başvurusu kabul edilmiş kişiyi nitelemektedir. Her iki grubun da yararlanacağı haklar mevcuttur. Sığınmacılar kendisi hakkındaki karar alınıncaya kadar geri gönderilemez, bu hakkı sabittir; mülteci kişinin ise hakları sığınmacılara göre daha geniştir.

halinde kapsayan bir bakış açısına sahip olsa da iki tanım da bir zulüm tehdidinin varlığı temel alınmaktadır.¹⁶⁹⁷ Mülteciler için ayrı bir uzmanlık kuruluştur olan Birleşmiş Milletler Mülteci Yüksek Komiserliği (BMMYK) [*United Nations High Commissioner for Refugees – UNHCR (ing.)*] de mülteci terimini Mültecilerin Hukuki Durumuna İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi kapsamı çerçevesinde ele almakta ve bu bağlamda mülteci, yalnızca söz konusu sözleşmede sayılan nedenlerle kendi ülkesi dışına çıkmak zorunda kalanlar ile sınırlanmaktadır. Bu durum Mültecilerin Hukuki Durumuna İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi'nin 1. maddesi A bendi 2. paragrafıyla sayılan ve mülteci statüsü almak için başvuru yapılmasının dayanağını teşkil eden belirli ölçütler arasında doğal afetlerin veya iklim değişikliğinin sayılmaması ile düşünüldüğünde iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkileriyle karşılaşan insanlar için mevcut durumda iklim göçmeni veya iklim nedeniyle yerinden edilen kişiler kavramlarına yönelimin daha kuvvetli olması sonucu doğmaktadır.¹⁶⁹⁸ Bu yöndeki yönelime örnek gösterilebilecek diğer bir gelişme ise 2018 yılında BM Genel Kurulu tarafından verilen bazı kararlardır. İlgili kararlarla Mültecilere İlişkin Küresel Mutabakat [*Global Compact on Refugees – GCR (ing.)*]¹⁶⁹⁹ ve Güvenli, Sistemli ve Düzenli Göçe İlişkin Küresel Mutabakat [*Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration – GCM (ing.)*]¹⁷⁰⁰ isimli iki belge metni kabul edilmiştir. Her ne kadar iki belge de yumuşak hukuk niteliğinde olsa da göç konusundaki metinde iklim değişikliğine yer verilmişken;¹⁷⁰¹ mültecilere ilişkin metinde iklim değişikliğine yer verilmemiştir. Ancak mültecilere ilişkin metinde iklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkilerine

¹⁶⁹⁷ Aslında bu yönden düşünüldüğünde mültecilik olarak ayrı bir hukuki statünün getirilmesindeki amacın özünde insan onurunu koruma için yerinden edilme yani gönülsüz ve zaruri bir ayrılık bulunuyor.

¹⁶⁹⁸ Mülteciliğin belirli ölçütler arasında iklim değişikliği yer almadığı için iklim değişikliği nedeniyle yerinden edilen kişiler için iklim mültecisi kavramına göre iklim göçmeni kavramının kullanımı daha olası görünmektedir.

¹⁶⁹⁹ Metin için bkz. United Nations, **A/73/12 (Part II)**, Report of the United Nations High Commissioner for Refugees, General Assembly Official Records Seventy-third Session Supplement No. 12, New York: United Nations, 2018.

Mutabakatın kabulü ve uygulanması konusunda verilen BM Genel Kurulu kararı için bkz. **A/RES/73/151**, Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, 17.12.2018, p. 17 ve 22-24.

¹⁷⁰⁰ Metnin yer aldığı BM Genel Kurulu kararı için bkz. **A/RES/73/195**, Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration, 19.12.2018, Annex: Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration.

¹⁷⁰¹ Göç nedenlerini azaltmayı, düzenli göçü mümkün kılmayı ve uluslararası iş birliği yapmayı içeren metnin bu konulardaki “İnsanları menşe ülkelerini terk etmeye zorlayan olumsuz etkenleri ve yapısal faktörleri en aza indir” başlıklı 2. Amaç [**A/RES/73/195**, p. 18(b), (h), (i) ve (l)], “Düzenli geçiş için yolların kullanılabilirliğini ve esnekliğini artır” başlıklı 5. Amaç [**A/RES/73/195**, p. 21(h)] ve “Güvenli, sistemli ve düzenli göç için uluslararası iş birliğini ve küresel ortaklıkları güçlendirme” başlıklı 23. Amaç [**A/RES/73/195**, p. 39(b)] içerisinde iklim değişikliğine yer verilmemiştir.

maruz kalacak kişiler açısından “iklim mülteciliği”¹⁷⁰² kavramının mümkün olabileceğini gösteren bir emare olarak iklimin henüz mülteci hareketine neden olmasa da olabilir hale gelebileceğine ilişkin bir paragrafa yer verilmiştir.¹⁷⁰³ İklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkilerine maruz kalacak kişilerin göç veya yerinden edilme kapsamında tutmak daha çok kişiyi koruyabilme ve bu kişileri göçe ilişkin terimlerle ilgili kavramsal bağlama sokabilme açısından mantıklı görünse de ülkesi dışına geçmek zorunda kalacak kişiler için daha sağlam bir hukuki koruma sağlamayı zorlaştırmaktadır. Nitekim mültecilik statüsüyle ilgili korumanın önemli bir parçası olan ve bir uluslararası teamül kuralı hatta emredici hüküm olarak kabul edilen geri gönderme yasağı [*non-refoulement (ing.)*]¹⁷⁰⁴ devletlere zulme ya da ciddi zarara uğrama riski bulunan kişileri bu riskle karşı karşıya kalacakları yerlere göndermeme sorumluluğunu yüklemektedir. Günümüzde geri gönderme yasağına dar kapsamlı bakıldığında ilgili yasak yalnızca mültecilerle sınırlı bir hüküm gibi görünse de uygulamada özellikle uluslararası insan hakları hukukunda bu yasağın daha geniş yorumlandığı söylenebilir.¹⁷⁰⁵ Böylece Mültecilerin Hukuki Durumuna İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi’ndeki katı anlam aşılarak, işkence, kötü muamele ya da zorla kaybedilme riski altında olanlar gibi, geri gönderme yasağından mülteci statüsüyle yararlanma imkanına sahip olmayanların da geniş bir yorumla koruma kapsamına dahil edilmesi mümkün olabilmektedir. Uluslararası hukuk yazınında “tamamlayıcı koruma [*complementary protection (ing.)*]]” olarak adlandırılan bu durumun hukuki kaynağı, uluslararası insan hakları hukukunun ciddi şekilde ihlal

¹⁷⁰² Ancak iklim mülteciliği kavramının içerdiği “mülteci” teriminin yaptığı olumsuz çağrışımın küçük ada devletlerindeki halklar tarafından hoş karşılanmadığına ilişkin çalışmalar da bulunmaktadır. Bkz. Frere/Mulalap/Tanielu, “Climate Change and Challenges to Self- Determination...”, s. 667; Karen Elizabeth McNamara/Chris Gibson, “‘We do not want to leave our land’: Pacific ambassadors at the United Nations resist the category of ‘climate refugees’”, *Geoforum*, Volume 40, Issue 3, May 2009, s. 475-483.

¹⁷⁰³ İlgili paragraf “Temel nedenleri önleme ve ele alma” başlığı içerisinde yer almaktadır ve şu şekildedir: “İklim, çevresel bozulma ve doğal afetler kendi başlarına mülteci hareketlerinin nedeni olmasa da mülteci hareketlerinin itici güçleriyle giderek daha fazla etkileşime giriyor.”. Bkz. **A/73/12 (Part II)**, s. 4, p. 8.

¹⁷⁰⁴ Geri gönderme yasağı Mültecilerin Hukuki Durumuna İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi’nin 33. maddesinin 1. paragrafında şu şekilde düzenlenmiştir: “Hiçbir taraf devlet, bir mülteciyi, ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir sosyal gruba mensubiyeti veya siyasi fikirleri dolayısıyla hayatı ya da özgürlüğü tehdit altında olacak ülkelerin sınırlarına, her ne şekilde olursa olsun geri göndermeyecek veya iade etmeyecektir.” Ancak Mültecilerin Hukuki Durumuna İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi’nin 33. maddesinin 2. paragrafında yer alan istisnaya göre bu hak bulunduğu ülkenin güvenliğini tehlikeye sokan ya da ciddi bir suçtan ceza alan kamu güvenliğini tehlikeye sokan kişiler tarafından iddia edilemez.

¹⁷⁰⁵ Mülteci tanımında yer alan “zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korkmak” ifadesiyle insan hakları kapsamında kalan zalimane muamele yasağı ilişkilendirilerek yasağın uluslararası mülteci hukukunun yanı sıra ikinci bir bağlantı noktası olarak uluslararası insan hakları hukuku alanındaki ilkelere ve yükümlülöklere gidilmektedir. Bu nedenle bazı uluslararası belgelerin geri gönderme yasağını zımnen içerdiği kabul edilmektedir.

edilecek olmasına karşı bir son çare olmasında yatmaktadır.¹⁷⁰⁶ Özetle göçle ilgili terimlerdeki kavramsal bağlamdaki eksiklikler ve sorunlar kaynaklı olarak ortaya çıkan tüm bu nedenler, iklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkilerine maruz kalacak kişiler için, çözümü uluslararası insan hakları hukukunda aramaya yönlendirmektedir.

Kavramsal boyut ele alındıktan sonra yer değiştirme, göç, sığınma, mülteci ve vatandaşlık terimleri ve kavramlarının iklim değişikliği rejiminde yer bulup bulmadığı; eğer yer bulduysa nasıl yer bulduğu da önem kazanmaktadır. İklim değişikliği rejimi deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişileri koruma ve onlara yardım etme yükümlülükleri açısından incelendiğinde öncelikle belirtmek gerekir ki iklim kaynaklı yer değiştirmelerin ve göçlerin gündeme gelmesi 2010 yılında Taraflar Konferansı kapsamında yapılan ve BMİDÇS'nin uzun vadeli iş birliği eylemlerine ilişkin çalışma grubunun aldığı kararla oluşturulan Cancun Anlaşması ile, taraf devletlerin “uygun olduğu durumlarda, ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeylerde iklim değişikliğinin neden olduğu yerinden edilme, göç ve planlı yer değiştirme ile ilgili anlayışı, eşgüdümü ve iş birliğini geliştirmeye yönelik önlemleri” almaya davet edilmesiyle gerçekleşmiştir.¹⁷⁰⁷ Bu çağrının İsviçre ile Norveç'in mali önderliğinde 2012-2015 yılları arasında yapılan Nansen Girişimi ile sonuçlandığı; Nansen Girişimi'nin çalışmaları sonucunda afetler ve iklim değişikliği nedeniyle sınır aşan yerinden edilmelerle ilgili bir gündem oluşturduğu

¹⁷⁰⁶ Bu konuda bir örnek olarak İslam hukukunda recm cezası alan kişiler gösterilebilir.

Tamamlayıcı korumanın devreye girmesini sağlayabilecek bir örnek olarak 1969 tarihli Afrika Birliği Örgütü Mülteci Sorunlarının Özel Yönerlerini Düzenleyen Sözleşme'nin (*Organization of African Unity Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1001, s. 45 vd.] 1. maddesinin 1. paragrafında yer alan klasik mülteci tanımına ek olarak aynı maddenin 2. paragrafında yer alan diğer mülteci tanımıdır. İlgili paragrafa göre; “mülteci” terimi aynı zamanda, kendi menşe ülkesinin ya da vatandaşı olduğu ülkenin bir bölümünde ya da tümünde, dış saldırı, işgal, yabancı egemenliği ya da “kamu düzenini ciddi biçimde bozan olaylar” nedeniyle, menşe ülkesi ya da vatandaşı olduğu ülke dışında bir başka yerde sığınma aramak için daimî ikamet ettiği yeri terk etmeye zorlanan herkes için geçerli olacağına ilişkin hüküm gösterilebilir. Yine 1984 tarihli Mültecilere İlişkin Cartagena Bildirgesi'nin [*Cartagena Declaration on Refugees*, https://www.oas.org/dil/1984_cartagena_declaration_on_refugees.pdf] (Erişim Tarihi: 08.09.2022)] III. Kısımın 3. maddesinde insan haklarının ağır ihlali ve kamu düzenini ciddi biçimde bozan olayların da Orta Amerika kapsamlı bölgesel uygulamalar açısından mülteci statüsüne olanak sağlayabilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.

Her ne kadar kamu düzenini ciddi biçimde bozan olayların eşğının ne olacağı tartışılabilir de özellikle iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerinden zarar görerek yaşam alanları yok olacak kişilerin gerek güvenlik, dirlik ve esenlik, gerekse sağlık açısından bu kapsamda değerlendirilmesi mümkün olabilir.

¹⁷⁰⁷ **FMCC/CP/2010/7/Add.1**, Decision 1/CP.16: The Cancun Agreements: Outcome of the work of the Ad Hoc Working Group on Long-term Cooperative Action under the Convention, II, s. 4, p. 14(f).

görülmektedir.¹⁷⁰⁸ Ancak daha önce de belirtildiği üzere Taraflar Konferansı'nın kararlarının, Taraflar Konferansı'nın bir uluslararası örgüt niteliğine sahip olmamasından hareketle, hukuki niteliği bir uluslararası örgüt kararı gibi görülmemekte; kararların bağlayıcı etkisinin yalnızca Taraflar Konferansı'nı düzenleyen andlaşma rejimi kapsamında olduğu göz önünde bulundurulduğunda fikir birliğiyle alınan bu kararların tabi oldukları andlaşmalar açısından tarafların yükümlülükleri ve eylemleri üzerindeki etkisi bulunduğu kabul edilse bile, uluslararası hukukun işleyişinde hukuki bağlayıcı gücünün bir andlaşma veya protokol ya da teamül gibi görülmesi mümkün olmamaktadır.¹⁷⁰⁹ Andlaşmalarla kurulan kurumsal yapının iklim değişikliği rejimini geliştirmede önemli bir rolü bulunsa da uluslararası andlaşma niteliğini haiz olarak görülen BMİDÇS, KP ve PA içerisinde yapılacak düzenlemelerin daha güçlü olacağı söylenebilir. BMİDÇS, KP ve PA'da yerinden edilme ve göç gibi kavramların yanı sıra sığınmaya ve ilticaya yönelik kavramların da kullanılmadığı görülmektedir. Yalnızca PA'nın giriş bölümünde tarafların insanlığın ortak bir kaygısı olan iklim değişikliğine yönelik eylemlerinde insan hakları ve göçmenlerin [*migrants (ing.)*] hakları konularındaki yükümlülüklerine uygun hareket etmesi, bu hususlara saygılı olmaları ve onları geliştirme gereklerine işaret edilmiştir.¹⁷¹⁰ Bu tespit iklim değişikliği rejiminin deniz seviyesinin yükselmesi nedeniyle yerinden edilecek kişiler sorununu, kendi içerisinde çözmek yerine, insan haklarına ve göçmen haklarına ilişkin kurallarla çözmeye yönelen bir yaklaşımının bulunduğunu göstermektedir. Yine de 2010 yılında Cancun'da düzenlenen 16. Taraflar Konferansı ve 6. Protokol Taraflar Toplantısı kararları ile Kopenhag Uzlaşması'nın kapsamı da düşünüldüğünde iklim değişikliği rejiminde öngörülen uyum faaliyetleri ile insanların yerinden edilme tehlikesinin önlenmesi arasında bir bağlantı kurabilmek mümkün olsa da HİDP tarafından uyum faaliyetlerine örnek olarak verilen nehir veya kıyı bentlerini yükseltmek, hassas olan bitkilerin sıcağa daha fazla dayanıklı olan bitkilerle ikamesi, vb. tedbirlerin alınması yoluyla çevrenin yaşam sürdürülemez hale gelmesinin engellenmesini içeren uyum eylemlerinin yerinden edilmeyi önleme kapsamında

¹⁷⁰⁸ Hükümetler arası düzeyde, iklimle ilgili yerinden edilmenin daha iyi anlaşılmasına yönelik çağrıyla ilgili çalışmaların sonucunda 2015 yılında geleceğe yönelik bir gündem oluşturulmuştur. İlgili belge için bkz. Nansen Initiative, **Agenda for the Protection of Cross-Border Displaced Persons in the Context of Disasters and Climate Change, Volume I**, 2015, https://disasterdisplacement.org/wp-content/uploads/2014/08/EN_Protection_Agenda_Volume_I_low_res.pdf (Erişim Tarihi: 20.09.2022).

¹⁷⁰⁹ Bu konuda bkz. "Taraflar Konferansı" başlığı, s. 128, dn. 539.

¹⁷¹⁰ PA giriş bölümü.

başarılı olduğuna yönelik tespitin nasıl gerçekleşeceğinin soru işareti olduğu söylenebilir. PA'nın metninin oluşturularak kabul edildiği 2015 yılındaki 21. Taraflar Konferansı'nda PA kurumsal yapısı içinde bulunan Varşova İklim Değişikliğinin Etkileriyle İlişkili Kayıp ve Zarar Uluslararası Mekanizması'na iklim değişikliğinin olumsuz etkileri nedeniyle meydana gelen yerinden edilmelerle ilgili tavsiyeler almak üzere bir görev grubu kurulması isteğinde bulunulmuştur.¹⁷¹¹ 22. Taraflar Konferansı'nda da taraflardan bu konuda ikili veya çoklu girişimlerde bulunmaları istenmiştir.¹⁷¹² 2015 yılında verilen Taraflar Konferansı kararı sonucu kurulan “Yerinden Edilme Görev Grubu (*Task Force on Displacement*)” 2018 yılında iklim bağlantılı yerinden edilmeyi en aza indirmek ve ele almak için zorluklar ve fırsatlar hakkında kapsamlı bir çalışma sunan nihai raporunu yayınlamıştır.¹⁷¹³ Bu raporda meydana gelmekte olan iklim olaylarının öncelikle uyum, afet risk azaltımı ve geliştirme politikalarıyla bağlantılı olduğu belirtilmiş; ancak bu politikaların yalnızca yavaş başlangıçlı olayların etkilerini azaltmak için değil, aynı zamanda olumlu bir strateji olarak göçü kolaylaştırmak, başlatmak ve/veya yönetmek amaçlı ve son çare olarak ise planlı yer değiştirme seçeneği olarak uygulanabileceği ifade edilmiştir. İklim değişikliği rejimi yerinden edilme konusunu güçlü taahhütlerle ele almasa da rejimin bu yönde bir evrilmeye müsait bir konumda olduğu söylenebilir.¹⁷¹⁴ Ancak Taraflar Konferansı'nın iklim değişikliği rejimi kapsamında öncü bir rol almadan önce alanlar arası ilişkiye göre hareket etmeye dikkat edecek şekilde bir denge kurduğunu gözlemlenebilir. Bu husus UHD tarafından İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler konusunda yapılan çalışmada 8. ve 10. taslak maddelerde kendine yer bulan uluslararası iş birliği ve karşılıklı ilişki ilkeleri kapsamında düşünülebilir. İklim Değişikliğine İlişkin Hukuki İlkeler'de yerinden edilme ve göç konusunun bir zaruriyet içerdiği durumda devletlerin iş birliği yapması gereğine olan vurgu dikkat çekerken; karşılıklı ilişki ilkesinin bir yönünü oluşturan uluslararası hukuk kurallarının kendi aralarındaki ilişki iklim değişikliği ve iklim değişikliğinin neden

¹⁷¹¹ **FAO/CP/2015/10/Add.1**, Decision 1/CP.21: Adoption of the Paris Agreement, s. 8, p. 49.

¹⁷¹² **FAO/CP/2016/10/Add.1**, Decision 3/CP.22, Warsaw International Mechanism for Loss and Damage associated with Climate Change Impacts, s. 9, p. 9.

¹⁷¹³ Rapor için bkz. **Report of the Task Force on Displacement**, 17 September 2018, https://unfccc.int/sites/default/files/resource/2018_TFD_report_17_Sep.pdf (Erişim Tarihi: 01.08.2022)

¹⁷¹⁴ Bu bağlamda, aslında iklim değişikliği rejimi altında henüz açık ve doğrudan hükümler oluşturmak için çok erken bir aşamada bulunulduğu tespit edilmiş olmaktadır. BMİDÇS'nin tarafları görev grubunun tavsiyelerini memnuniyetle karşıladı, onayladı ve grubun görev süresini uzatmaya karar verdi. Görev grubunun işleyişi ve etkisi hakkında bkz. Lisa Vanhala/Elisa Calliari, “Governing people on the move in a warming world: Framing climate change migration and the UNFCCC Task Force on Displacement”, **Global Environmental Change**, Vol. 76, 2022, s. 1-9.

olduğu olumsuz etkiler ile etkin bir şekilde mücadele yürütülebilmesi için uluslararası iş birliği ilkesi ile de uyumlu olacak şekilde iklim değişikliği rejimi dışındaki diğer ilgili uluslararası hukuk kurallarının iklim değişikliği rejimi ile birbirilerini karşılıklı olarak destekleyecek bir şekilde hazırlanması, detaylandırılması ve yerine getirilmesini içermektedir.¹⁷¹⁵ Uluslararası insan hakları hukuku açısından her iki ilkeye de dikkat çekilmişken, uluslararası göç konusunda yalnızca uluslararası iş birliğine dikkat çekilmiştir. İklim değişikliği rejiminin yerinden edilme, göç, sığınma ve mülteci hukuku ile ilişkisi kapsamında iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden zarar görecekt kişilerin durumu hakkında çeşitli çözüm önerileri ortaya koyulmuştur.¹⁷¹⁶

Uluslararası deniz hukukunda BMDHS içerisinde yerinden edilme, göç, sığınma ve ilticaya yönelik terim ve kavramların yer alma biçimleri incelenecek olursa kıyı devletlerinin belirledikleri göçle ilgili kanun ve kuralların uygulanacağı ve bu uygulamalara aykırı eylemleri engelleme konusunda ilgili devletlere yetkiler tanındığı görülmektedir. Karasularında zararsız geçiş sırasında,¹⁷¹⁷ bitişik bölgede,¹⁷¹⁸ uluslararası boğazlarda transit geçiş sırasında¹⁷¹⁹ ve münhasır ekonomik bölgede yapay adalar, tesisler ve yapılar üzerinde¹⁷²⁰ kıyı devletlerinin kendi göç kanun ve kurallarını uygulama konusunda yetkileri bulunmaktadır. Dolayısıyla BMDHS ile belirlenen bu deniz alanlarında yerinden edilme, göç ve mülteci hukuku açısından devletlerin ulusal kurallarına atıf yapılarak göç hukuku düzenlemelerine dikkat çekilmiştir. Görüldüğü üzere deniz alanlarında insanların yer değiştirmesinde ulusal politikalara ve düzenlemelere öncelik tanınmış; bu alan kıyı devletlerinin inisiyatif ve uygulamalarına bırakılmıştır.

¹⁷¹⁵ ILA, **Legal Principles Relating to Climate Change**, Draft Article 10/1, s. 47.

¹⁷¹⁶ Bu konuda ortaya koyulan çözüm önerileri BMİDÇS veya bir başka iklim andlaşmasına konunun eklenmesi, Mültecilerin Hukuki Durumuna İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi'nin değiştirilmesi, mevcut uluslararası mülteci hukukunun bağlam odaklı ve dinamik yorumu, mevcut uluslararası insan hakları hukukunun bağlam odaklı ve dinamik yorumu, bölgesel ve ulusal düzeyde tamamlayıcı ve geçici koruma, yeni bölgesel sözleşmeler oluşturmak veya var olanları değiştirmek, bu konuya özgü yeni bir uluslararası andlaşma yapılması ve yumuşak hukuk yaklaşımı yoluyla gelişim sağlanmasıdır. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Vikram Kolmannskog/Lisetta Trebbi, "Climate change, natural disasters and displacement: a multi-track approach to filling the protection gaps", **International Review of the Red Cross**, Volume 92, Number 879, September 2010, s. 720-730.

¹⁷¹⁷ BMDHS m. 19/2(g) ve 21/1(h).

¹⁷¹⁸ BMDHS m. 33/1(a).

¹⁷¹⁹ BMDHS m. 42/1(d)

¹⁷²⁰ BMDHS m. 60/2.

Gerek iklim değışikliğı rejimi tarafından gerekse uluslararası deniz hukuku tarafından göçle ve insan haklarıyla ilgili kurallara atıf yapılmış olması iklim değışikliğinin denizler üzerindeki etkileri nedeniyle yaşam koşulları bozulan daimî nüfusunu kaybetme ya da kara ülkesi yok olma tehlikesi altında bulunan devletlerin vatandaşlarının hukuki statüsünün ve vatandaşlık hukukuna yönelik hukuki durumlarının ne olacağına yönelik soru işaretlerinin iki alan tarafından da çözülememesi halinde nasıl bir yol izleneceğine açıklık getirememektedir. Nitekim bu konuda sorun yaşayacak devletin kalıcı nüfusunu veya kara ülkesini kaybetmesine bağlı olarak devlet olma statüsünü kaybedip kaybetmeyeceğı tartışmaları içerisinde kendisine tabi olan vatandaşlarının hukuki çerçevede vatansız [*stateless (ing.)*] hale gelmediğı halde bile vatansızlara benzer bir statüde ya da olgusal olarak [*de facto (lat.)*] vatansız statüsünde değerdendirileceğı görülmektedir.¹⁷²¹ Uluslararası hukukta vatansızlık önlenmeye çalışılan bir statüdür. Vatansızlık konusunda Vatansız Kişilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme¹⁷²² ve Vatansızlığın Azaltılmasına İlişkin Sözleşme¹⁷²³ gibi uluslararası andlaşmalar bulunmaktadır. Özellikle Vatansızlığın Azaltılmasına İlişkin Sözleşme'ye göre vatandaşlığın edinilmesinde doğumun, kan bağının veya vatandaşlık verme konusunda yetkili olan ulusal idareye başvurunun önemi bulunmakta;¹⁷²⁴ düzenlemeler içerisinde kişilerin vatansız kalacağı durumlarda vatandaşlıklarının kaybını yasaklayan hükümlerle¹⁷²⁵ ayrımcılık¹⁷²⁶ ya da sınır değışimi¹⁷²⁷ sebepli vatandaşlık kaybettirmenin önüne geçen hükümler yer almaktadır. İklim değışikliğinin denizler üzerindeki etkisi kara ülkesini ve nüfusu olumsuz etkilediğı için bu iki unsurdaki kayıpların giderilmesi yönündeki çözüm önerileri ön plana çıkmaktadır. Bu kapsamda iklim değışikliğı nedenli kayıpların ve olası vatansızlık ihtimallerinin engellenmesi için kara ülkesinin varlığının devamının sağlanması veya kişilere başka vatandaşlıkların verilmesi yolları önerilmektedir. Kara ülkesinin varlığının devamının sağlanması daha önce kendi kaderini tayin

¹⁷²¹ UNHCR, **Climate Change and Statelessness: An Overview**, Submission, 2009, <https://www.unhcr.org/protection/environment/4a1e50082/climate-change-statelessness-overview.html> (Erişim Tarihi: 12.12.2022), s. 2.

¹⁷²² United Nations, **Treaty Series**, vol. 360, s. 117 vd.

İklim değışikliğinin olumsuz etkilerine karşı hassas alanlara sahip olan Fiji 1972 yılında, Kiribati 1983 yılında, Filipinler 2011 yılında ve Saint Vincent ve Grenadinler 1999 yılında bu Sözleşmeye taraf olmuştur. Türkiye de 2015 yılında Sözleşmeye taraf olmuştur.

¹⁷²³ United Nations, **Treaty Series**, vol. 989, s. 175 vd.

İklim değışikliğinin olumsuz etkilerine karşı hassas alanlara sahip olan Kiribati 1983 yılında, Filipinler 2022 yılında bu Sözleşmeye taraf olmuştur.

¹⁷²⁴ Bkz. Vatansızlığın Azaltılmasına İlişkin Sözleşme, m. 1, 2, 3 ve 4.

¹⁷²⁵ Vatansızlığın Azaltılmasına İlişkin Sözleşme, m. 5, 6, 7 ve 8.

¹⁷²⁶ Vatansızlığın Azaltılmasına İlişkin Sözleşme, m. 9.

¹⁷²⁷ Vatansızlığın Azaltılmasına İlişkin Sözleşme, m. 10.

hakkında da üzerinde durulduğu gibi uyum yoluyla sağlanabiliyorsa bu yola başvurulması öncelikli olsa da kara kaybının önüne geçilemeyecek olasılıklar için kara ülkesinde kayba uğrayan devletlere mevcut kara ülkesinden başka bir kara ülkesi sağlanması¹⁷²⁸ ya da başka bir devletle birleşmesi üzerinde durulmaktadır.¹⁷²⁹ Ancak bu kapsamdaki bir çözüm önerisi ya diğer devletlerin toprak kaybetme konusunda rızasını ve iş birliğini içereceği ya da kara ülkesini kaybeden devletin varlığını değiştireceği için kolaylıkla tercih edilecek bir yol gibi görünmemektedir. Kişilere başka vatandaşlıkların verilmesi ise, zaten az sayıda daimî bir nüfusa sahip olan devletlerin nüfuslarının tamamen yok olmasına neden olarak bu devletlerin kendi kaderini tayin hakkı kapsamındaki iddialarını aşındırarak ilgili nüfusu vatandaşlığına alan devletlerin yok olan devletin egemenlik veya egemen alanlarında hak iddia etmesine neden olacak sömürgeci bir yaklaşıma zemin hazırlayacağı için, küçük ada devletleri tarafından reddedilmektedir.¹⁷³⁰

2. Uluslararası İnsan Hakları Hukuku

Uluslararası insan hakları hukukunun kuralları uluslararası hukukun alakasız gibi görünen hangi konusuyla ilgili olursa olsun dikkate alınması gereken ve tüm akonularla bağlantısı olabilecek bir alandır. Uluslararası çevre hukukunun da temel bir insan hakkı olan “sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı” üzerine inşa edildiği¹⁷³¹ ve uluslararası deniz hukukunun insan haklarından bağımsız ele alınamayacağı¹⁷³²

¹⁷²⁸ Bu kapsamda Tuvalu’nun Avustralya ve Yeni Zelanda’dan toprak satın alma girişimi olmuştur. Bkz. Radio New Zealand (RNZ), “Tuvalu looking at buying NZ and Aust land for displaced”, 24 August 2015, <https://www.rnz.co.nz/international/pacific-news/282241/tuvalu-looking-at-buying-nz-and-aust-land-for-displaced> (Erişim Tarihi: 07.09.2022)

¹⁷²⁹ UNHCR, **Climate Change and Statelessness: An Overview**, s. 2.

Kara kazanma yolları için bkz. “Devleti Oluşturan Belirli Bir Toprak Parçası Unsurunun Eksikliğinde Devletin Varlığının Devamına İlişkin Olasılıkların Uygulanabilirliği” başlığı, s. 388, dn. 1623.

¹⁷³⁰ Frere/Mulalap/Tanielu, “Climate Change and Challenges to Self- Determination...”, s. 668-669.

¹⁷³¹ Bkz. Stokholm Bildirgesi 1. İlke, Rio Bildirgesi 1. İlke, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı (*African Charter on Human and Peoples’ Rights*) (United Nations, **Treaty Series**, vol. 1520, s. 217 vd.) m. 24, Afrika Doğa ve Doğal Kaynakların Korunması Sözleşmesi (*African Convention on the Conservation of Nature and Natural Resources*) (United Nations, **Treaty Series**, vol. 1001, s. 3 vd.) m. 3, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesine Ek Protokol (*Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights*) m. 11, ASEAN İnsan Hakları Bildirgesi (*ASEAN Human Rights Declaration*) p. 28(f), Arap İnsan Hakları Şartı (*Arab Charter on Human Rights*) m. 38, Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı (*The Charter of Fundamental Rights of the European Union*) m. 37.

¹⁷³² BMDHS’nin 146. maddesi ve 155. maddesinin 2. paragrafında Bölge’deki faaliyetler kapsamında insan yaşamının korunması üzerinde durulmuştur. İnsan haklarına ilişkin ilkeler ve değerlendirmeler BMDHS hükümlerinde yer almaktadır veya hükümlerin içeriğinden çıkarılabilir. Ancak hükümlerde yer bulamaları bile BMDHS’nin uygulanmasında ve yorumlanmasında kullanılabilir. Bkz. Tulio

düşünüldüğünde iklim değişikliğinin denizlere olan olumsuz etkilerine yanıt vermede kişilerin korunması açısından başvurulabilecek bir alandır.¹⁷³³ İnsan haklarının bu boyutu iklim değişikliği rejiminde BMİDÇS’de ve KP’de yer bulmamışken; PA’nın giriş bölümünde yer bulmuştur:

*“İklim değişikliğinin insanlığın ortak bir kaygısı olduğunu kabul ederek, Taraflar iklim değişikliğine müdahale amaçlı eyleme geçtiklerinde insan hakları, sağlık hakkı, yerli halkların, yerel toplulukların, göçmenlerin, çocukların, engellilerin ve hassas durumdaki kişilerin hakları ve kalkınma hakkının yanı sıra cinsiyetler arası eşitlik, kadınların güçlendirilmesine ve kuşaklar arası hakkaniyet konularındaki yükümlülüklerine uygun hareket etmeli, bu hususlara saygılı olmalı ve onları geliştirmelidir.”*¹⁷³⁴

Görüldüğü üzere paragraf içerisinde bazı haklar sayılmakla birlikte en başta “insan hakları” genel kavramı kullanılması yoluyla iklim değişikliğinin insan haklarıyla ilişkisini ve hangi haklarla bağlantılı olduğunun sınırlandırılmasından kaçınılmaya çalışılmıştır. *Yurtcanlı Duymaz* da benzer bir bakış açısıyla PA’nın giriş bölümünde yer bulan paragraf içerisindeki hakların yanı sıra yaşam hakkı, zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele yasağı, yeterli barınma hakkı, gıda hakkı, su hakkı, kültürel kimliğe saygı ve kültürel etkinliklere katılma hakkı, vatandaşlık hakkı ve vatansızlığın önlenmesi, kendi kaderini tayin hakkı ve yerli halkların hakları, halkın bilgiye erişim ve adalete erişimle ilgili katılım hakları ve geri göndermeme yasağı gibi PA’nın giriş bölümünde yer almayan pek çok farklı bağlantıya dikkat çekmiştir.¹⁷³⁵

UHK’nin yaptığı bu bağlantıları iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerinin sonuçlarına uygulamada kuşkusuz ki verilebilecek ilk örnek

Treves, “Human Rights and the Law of the Sea”, **Berkeley Journal of International Law**, Volume 28, Issue 1, 2010 s. 5-6.

¹⁷³³ Uluslararası insan hakları hukukunun iklim değişikliği konusuna müdahil olmasında iklim değişikliği rejimi ve uluslararası yerinden edilme, göç, sığınma, mülteci ve vatandaşlık hukukunun sorunlara çözüm getirememesi ve iklim değişikliği kaynaklı yer değiştirmek zorunda kalacak insanların mevcut yaşam şartlarının bozularak insan onuruna uygunluğunun kaybolması konuları ön plana çıkmaktadır.

¹⁷³⁴ PA giriş bölümü.

¹⁷³⁵ *Yurtcanlı Duymaz* iklim değişikliğinden etkilenen insan haklarını şu şekilde saymıştır: yaşama ve hayatta kalma hakkı, sağlık hakkı, temel ihtiyaçların karşılanması ve yeterli yaşam standardı hakkı (su, beslenme ve barınma), halkların kendi kaderlerini tayin etme ve gelişme hakkı, çevre hakkı, usule ilişkin haklar (bilgilenme, karar alım süreçlerine katılım ve yargısal başvuru), dezavantajlı grupların hakları (kadın, çocuk, yerli halk ve yerlerinden olanlar). Bkz. Seda Yurtcanlı Duymaz, **Bir İnsan Hakları Sorunu Olarak İklim Değişikliği**, İstanbul: Raoul Wallenberg Institute/Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi/Lund University, 2020, s- 3-12.

MSHS'nin denetim organı BM İnsan Hakları Komitesi tarafından verilen ve başvurusunun adıyla da anılan bir görüş olan Teitioti Görüşü'dür.¹⁷³⁶ Komitenin ilk kez bir görüşünde "iklim değişikliği" ifadesini kullandığı ilgili belgede her ne kadar başvuru tarafından "iklim değişikliği mültecisi" konumunda olduğu yönünde bir iddiada bulunulsa da¹⁷³⁷ bu iddia dikkate alınmamış; MSHS'nin yaşam hakkı konulu 6. maddesi kapsamında bir değerlendirme yapılmıştır. Komite iklim değişikliği nedeniyle oluşan deniz seviyesini yükselmesi ve diğer doğal afetler sonucunda yer değiştiren kişilerin taşındığı devletler açısından geri göndermeme yükümlülüklerini harekete geçirebileceğini MSHS'nin 6. maddesinin yanı sıra işkence veya zalimane, insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele veya ceza yasağını içeren 7. madde kapsamında bir değerlendirme yaparak benimsemiş görünse de bu kapsamdaki riskleri önemli görmeyerek 7. maddenin ihlalinin oluşmadığı sonucuna varmıştır.¹⁷³⁸ Olayda Komite, Teitioti'nin Yeni Zelanda tarafından 2015 yılında Kiribati'ye gönderilmesiyle karşılaştığı riski değerlendirirken Yeni Zelanda yargı organlarının başvuru tarafından sağlanan tüm unsurları dikkate aldığı ve başvurusunun korunma ihtiyacına ilişkin bireyselleştirilmiş bir değerlendirme sağladığı kanaatindedir.¹⁷³⁹ Buradan hareketle Komite, Teitioti'nin Kiribati'ye sınır dışı edilmesi hakkında Yeni Zelanda'nın gelecekteki başvurular açısından sorumluluğunu saklı tutsa da iklim değişikliğinin ve deniz seviyesinin yükselmesinin etkilerinin başvurusunun hayatının gerçek bir riskle karşı karşıya olduğunu yeterince kanıtlamadığı yönündeki saptamaları onaylayarak Teitioti'nin MSHS'nin 6. maddesi kapsamındaki haklarının ihlal edilmediği sonucuna varmıştır.¹⁷⁴⁰ Görüş içerisinde iklim değişikliği nedeniyle denizlerde meydana gelen değişimler sonucunda Kiribati'nin yaşanmaz hale gelmesi için daha 10-15 yıl geçmesi gerektiğinden hareketle ilgili değişimlerin Teitioti'nin yaşam hakkını henüz ciddi zarara uğratacak şekilde tehdit ya da ihlal edecek bir boyuta ulaşmadığı¹⁷⁴¹ üzerine şekillendiği için yaşam hakkına yönelik bir ihlalin tespit edilebilmesi için kara ülkesinin ne kadarının kaybının gerektiği ya da ne zamanın temel alınacağı konularını soru işareti haline

¹⁷³⁶ **CCPR/C/127/D/2728/2016**, Human Rights Committee, Views adopted by the Committee under article 5 (4) of the Optional Protocol, concerning communication No. 2728/2016 (Ioane Teitioti v. New Zealand). Bu görüş çalışmanın devamında Teitioti Görüşü olarak kısaltılacaktır.

¹⁷³⁷ Başvurucu "iklim değişikliği mültecisi" olabilmenin insanlar tarafından dolaylı olarak neden olunan çevresel etkenlerden doğan ciddi zarar riski hallerinde mümkün olduğunu iddia etmiştir. Bkz. "Teitioti Görüşü", p. 7.1.

Komite ise "iklim değişikliği mültecisi" kavramını kullanmamıştır.

¹⁷³⁸ "Teitioti Görüşü", p. 2.9.

¹⁷³⁹ "Teitioti Görüşü", p. 9.13.

¹⁷⁴⁰ "Teitioti Görüşü", p. 9.14.

¹⁷⁴¹ "Teitioti Görüşü", p. 7.2.

getirmektedir. Bu konulardaki soru işaretlerinin bir sonucu olarak, örneğin zaman konusunda son ana kadar beklenmesi halinde, Kiribati'nin hem kara ülkesine bağlı yaşamsal alanlara sahip olma konusunda birçok iç dinamiği zorlanacak hem de uluslararası hukuk kurallarına ve özellikle iklim değişikliği rejimine uyması için bir gerekçesi kalmayacaktır.¹⁷⁴² Görüşe bir başka yönden bakarsak, iklim değişikliğinin etkilerinin gerçek bir zarar riskine neden olduğu durumlarda, insan haklarına bağlı olarak geniş kapsamda ele alınan geri gönderme yasağının uygulanabileceğinin kabul edilmiş olması önemlidir.¹⁷⁴³ Geri gönderme yasağı konusunda oluşan sorun Teitiota'nın durumunun kişisel olarak değerlendirilmesi gereğinin bulunduğu belirtilerek geri gönderme yasağının uygulanabilmesi için Teitiota'nın durumunun diğerlerinden daha kötü olmasını ve zarar göreme riskinin daha fazla olduğunu kanıtlamasının beklenmesidir.¹⁷⁴⁴ Ancak Komitenin görüşüne karşı görüşler de bulunmaktadır.¹⁷⁴⁵ Bu görüşlerden birini yazan üyelerden biri olan Muhumuza'nın konuyla ilgili benzetmesi mevcut durumu şu şekilde özetlemektedir:

*“Yeni Zelanda'nın eylemi, sonuçta batan bir gemide başka yolcuların da bulunduğu üzerinden 'haklı'lığa dayanılarak, boğulan bir kişiyi batan bir gemiye geri itmeye benziyor.”*¹⁷⁴⁶

BM İnsan Hakları Komitesi'nin Teitiota Görüşü'nün iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerinden zarar görecekt kişileri koruma konusunda beklentilerin gerisinde kalmıştır. Hem iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkisi kapsamında bağlantılı olarak değerlendirilen hakların azlığı hem de görüşün ihlal bulunmadığına yönelik olması bunun nedenleridir. Bir an için ihlal

¹⁷⁴² Kiribati gibi iklim değişikliğine sera gazı salımları yoluyla neden olma açısından neredeyse etkisi olmayan, ancak iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden zarar görme konusunda en ön sıralarda yer alan devletlerin iklim değişikliği rejimi kapsamındaki yükümlülükler uyma ve bu rejimin gereklerini yerine getirerek devam ettirme konusundaki tüm güdülerini iklim değişikliği kaynaklı zararlardan kurtulmak üzerinedir.

¹⁷⁴³ “Teitiota Görüşü”, p. 9.3.

¹⁷⁴⁴ “Teitiota Görüşü”, p. 9.7.

Bu beklentinin nedeni Komite'nin zarar görme riskinin ülke genelinde yaşandığının tespiti ve ülke genelinde toprak uyuşmazlıklarına dayanan şiddet olaylarının yaygın bir hal almadığı üzerinedir. Bu durum başvuru için hem ağır bir ispat yükü yaratmakta hem de kötü koşullarda yaşayan insanlar için daha kötü koşulların bulunmamasının hak ihlali görüşüne gitmenin önünü tıkamaktadır.

¹⁷⁴⁵ “Teitiota Görüşü”, Annex I: Individual opinion of Committee member Duncan Laki Muhumuza (dissenting) ve Annex II: Individual opinion of Committee member Vasilka Sancin (dissenting).

Muhumuza'nın görüşüne göre Kiribati'deki koşullar insan onuru standartlarının altında kalmaktadır. Bkz. “Teitiota Görüşü”, Annex I, p. 6.

Sancin'in görüşüne göre Komitenin önündeki gerekçelerden içme suyuna erişimin olmaması iddiasına dayanarak yaşam hakkının ihlalinin tespit edilebilmesi mümkündür. Bkz. “Teitiota Görüşü”, Annex II, p. 6.

¹⁷⁴⁶ “Teitiota Görüşü”, Annex I, p. 6.

bulunmadığı yönünde verilen görüş yerine ihlalin oluştuğuna yönelik bir görüş verildiği düşünülse bile Komitenin görüşünün bağlayıcılığı konusundaki yetersizlik iklim değişikliğiyle insan haklarının bağlantısına yönelik mücadelenin Avrupa kıtası özelinde bölgesel ve bağlayıcı kararlar alan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) [*Cour européenne des droits de l'homme – CEDH (fr.)*, *European Court of Human Rights – ECtHR (ing.)*] önüne taşınmasıyla sonuçlanmıştır. AİHM önünde iklim değişikliğiyle ilgili üç tane devam eden dava bulunmaktadır.¹⁷⁴⁷ İklim değişikliğiyle ilgili AİHM önüne taşınan davalar her ne kadar doğrudan iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkileri nedeniyle kişilerin yer değiştirme zorunluluğuna yönelik olmasa ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) [*Convention européenne des droits de l'homme – CEDH (fr.)*, *European Convention on Human Rights – ECHR (ing.)*] içerisinde çevre haklarına ayrıca yer verilmemiş olsa da¹⁷⁴⁸ AİHM nezdinde çevre haklarının genel olarak AİHS'in 2. maddesinde korunan yaşam hakkı ve 8. maddesinde yer alan özel ve aile hayatının korunması hakkı ile ilişkili olarak ele alındığı görülmüş; AİHM bu hakların yanı sıra, bugüne dek önüne gelmiş çevreyle ilgili davaları işkence yasağı (AİHS m. 3), özgürlük ve güvenlik hakkı (AİHS m. 5), adil yargılanma hakkı (AİHS m. 6) ve mülkiyet hakkı (AİHS'e Ek 1 No'lu Protokol m.1) gibi diğer hükümleri ile bağlantılı olarak da değerlendirmiştir.¹⁷⁴⁹ Yine de AİHM'in "yasama benzeri bir rol" üstlenerek devletlerin başka uluslararası belgelerde düzenlenen iklim değişikliğine ilişkin yükümlülükleri konusunda ayrıntılı bir karar yoluyla tavır almak isteyip istemediği tartışmalıdır.¹⁷⁵⁰ Kaldı ki AİHM'in bölgesel bir yargı organı olması nedeniyle iklim

¹⁷⁴⁷ İlgili başvurular için bkz. Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Other States (no. 39371/20); Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland (no. 53600/20); Carême v. France (application no. 7189/21).

AİHM'e konu olan iklim değişikliği uyuşmazlıkları hakkında bilgi için bkz. European Court of Human Rights, **Climate Change**, Factsheet, https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Climate_change_ENG.pdf (Erişim Tarihi: 25.04.2023).

¹⁷⁴⁸ AİHS içerisinde sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına yer verilmemiştir. AİHS'e ya da yeni bir protokole madde eklenmesi yoluyla hakkın AİHS sistemine dahil edilmesi gerektiği üzerine bazı görüşler bulunmaktadır. Ancak AİHS'in sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına yer vererek AİHM kapsamında iklim değişikliği ile ilgili davalara bakması AİHS'in tek başına iklim değişikliği ile mücadelede küresel yeterliliği sağlayacağı anlamına gelmemektedir. Bkz. Vassilis P. Tzevelekos/Kanstantsin Dzehtsiarou, "Climate Change: The World and the ECtHR in Uncharted Waters", **European Convention on Human Rights Law Review**, Vol. 3, 2022, s. 1-7.

¹⁷⁴⁹ AİHS'de çevresel haklara ayrıca yer verilmemişse de AİHM kararlarına göz gezdirildiğinde çevreye ilişkin tehlikelerin, çeşitli insan hakları ihlallerine neden olabildiğinin değerlendirildiği görülmektedir. AİHM'e konu olan çevre uyuşmazlıkları hakkında bkz. European Court of Human Rights, **Environment and the European Convention on Human Rights**, Factsheet, https://www.echr.coe.int/documents/fs_environment_eng.pdf (Erişim Tarihi: 25.04.2023).

¹⁷⁵⁰ Helen Arling/Hani Taghavi, "KlimaSeniorinnen v. Switzerland – A New Era for Climate Change Protection or Proceeding with the Status Quo?", **EJILTalk**, 06.04.2023,

değişikliği konusunda alacağı detaylı bir kararın iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerinin en yoğun yaşandığı ve küçük ada devletlerinin bulunduğu bölge olan Okyanusya'yı ne kadar etkileyeceği belirsizdir.

C. Uluslararası Hukukun Kaynakları Kapsamındaki Çözüm Önerileri

İklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkilerine ilişkin en büyük sorun mevcut uluslararası kuralların soruna cevap verememesi üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle mevcut kuralları oluşturan kaynaklar kapsamında veya yeni kurallar oluşturabilecek kaynaklar üzerine çözüm önerileri ortaya çıkmıştır. Uluslararası hukuk öğretisinde uluslararası hukukun kaynaklarına ilişkin en temel ve kabul gören kural denildiğinde UAD Statüsü 38. maddesine atıf yapılmaktadır.¹⁷⁵¹ İlgili kural şu şekildedir:

“1. Görevi, kendisine havale edilen uyuşmazlıkları uluslararası hukuka uygun olarak çözmek olan Divan,

- a. Uyuşmazlık hâlindeki devletlerce açıkça kabul edilmiş kurallar koyan gerek genel gerekse özel uluslararası andlaşmaları;*
- b. Hukuk kuralı olarak kabul edilmiş olan genel bir uygulamanın kanıtı olarak uluslararası teamülü;*
- c. Uygar milletlerce kabul edilen hukuk genel ilkelerini;*
- d. 59. madde hükmü saklı kalmak üzere hukuk kurallarının belirlenmesinde yardımcı araç olarak yargı kararları ile çeşitli milletlerin en yetkin yazarlarının öğretilerini uygular.”*

Madde içeriğine göre uyuşmazlıkların çözülmesinde kullanılacak kaynaklar uluslararası andlaşmalar, uluslararası teamül, hukuk genel ilkeleri, yargı kararları ve öğreti olarak sayılmıştır. Bu kaynaklardan hukuk genel ilkeleri varlığı devletlerin çoğunluğunun benimsediği kurallara dayanan, uluslararası andlaşmalar ve teamülün bıraktığı boşluğu dolduracak üçüncü bir asli kaynak olarak değerlendirilmekte,¹⁷⁵² öğreti ise zaten eser içerisinde atıflarla her konudaki çözüm önerileri açısından yer bulmaktadır. Bu iki kaynak bu nedenlerle incelenmeyip yalnızca uluslararası

<https://www.ejiltalk.org/klimasenioren-v-switzerland-a-new-era-for-climate-change-protection-or-proceeding-with-the-status-quo/> (Erişim Tarihi: 23.04.2023).

¹⁷⁵¹ Pazarcı, **Uluslararası Hukuk ... 1. Kitap**, s. 122; Shaw, **International Law**, s. 52; Sur, **Uluslararası Hukukun Esasları**, s. 19; Wallace/Martin-Ortega, **International Law**, s. 8.

¹⁷⁵² Pazarcı, **Uluslararası Hukuk ... 1. Kitap**, s. 265.

andlaşmalar, uluslararası teamül ve yargı kararları açısından çözüm önerileri ele alınacaktır. Bunlardan uluslararası andlaşmalar ve teamül bu başlık altında yer bulacakken yargı kararlarına ilişkin içerik ayrı bir başlık altında¹⁷⁵³ daha geniş bir bakış açısıyla değerlendirilecektir.

UAD Statüsü'nün 38. maddesi kapsamında sayılanlar dışında uluslararası hukuk kaynakları arasında yer bulmuş bazı işlemler ise devletlerin tek taraflı işlemleri ve uluslararası örgüt kararlarıdır. Devletlerin tek taraflı hukuk işlemleri başka uluslararası kaynakları veya devletlerin görüş ya da uygulamalarını belirleme konusunda yardımcı olsa da iklim değişikliği gibi küresel bir sorunun çözümünde yeterli olmayacaktır. Böylece devletlerin tek taraflı hukuk işlemlerinin konuyu bütünsel olarak algılayabilmek açısından tamamlayıcı bir araç olarak kullanılmasıyla yetinilecektir. Uluslararası örgüt kararları ise günümüzde hem uluslararası andlaşmaların yapılmasında hem de uluslararası teamülün oluşmasında önemli bir basamak olmaktadır.¹⁷⁵⁴ Bu nedenle bu başlık altında uluslararası andlaşmalar ve uluslararası teamülle birlikte uluslararası örgüt kararları da ayrı bir başlık olarak incelenecektir.

1. Uluslararası Andlaşmalar Hukuku Kapsamındaki Çözüm Önerileri

İklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimlerin doğuracağı olumsuz etkilerin uluslararası hukuk kapsamında çözülebilmesi için günümüzde uluslararası hukukun en temel kaynak oluşturma yöntemi olan uluslararası andlaşmalar ve andlaşmaların hukuki alt yapıları üzerinden bazı çözüm önerileri getirilmiştir. Bu kapsamda uluslararası andlaşmaların konuya bakış açısı özelinde ve yapılış koşulları üzerinden nasıl kullanılabileceği değerlendirilerek bazı çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır.

Uluslararası andlaşmalar hukuku kapsamında getirilen çözüm önerilerinin temeli mevcut andlaşmaların iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerine göre nasıl değiştirilebileceği üzerine yoğunlaşmıştır. Örneğin çalışmanın

¹⁷⁵³ Bkz. “Uluslararası Yargı Organları ve Uyuşmazlık Çözüm Mekanizmaları Kapsamındaki Çözüm Önerileri” başlığı, s. 469-487.

¹⁷⁵⁴ BM Genel Kurulu kararlarının teamül doğurucu niteliği vardır. Bkz. Öktem, **Uluslararası Teamül Hukuku**, s. 11.

ikinci bölümünde iklim değişikliği rejimi ile uluslararası deniz hukukunun birbirlerinden ayrı düzenlemelere sahip olsa da birbiriyle kesişen noktalarının bulunduğu ancak düzenlenme koşulları bakımından farklılıklar ve bazı sorunlar içerdiği görülmüş; iki rejimin birbirine uyum sağlayacak şekilde uyarlanarak geliştirilmesi gereği ortaya koyulmuştur. Bu nedenle bu başlık altında iklim değişikliği rejiminin uyarlanabilirliği ve uluslararası deniz hukukunun uyarlanabilirliğinin yanı sıra uyarlamanın sağlanamadığı durumlar açısından konu kapsamında şartların esaslı değişiminin uygulanabilirliği ve andlaşmaların uyarlanabilirliği veya uyarlanamama olasılıkları üzerinden üçüncü devletlerin durumu ve itirazlarının engellenebilirliği değerlendirilmiştir.

a. İklim Değişikliği Rejiminin Uyarlanabilirliği

İklim değişikliği rejiminin uluslararası deniz hukukuna göre uyarlanabilirliği konusunda gündeme gelen andlaşmalar BMİDÇS, KP ve PA olmaktadır. Daha önce de değinildiği üzere iklim değişikliği rejiminde denizlere çok az yer verilmiştir.¹⁷⁵⁵ İklim değişikliği rejiminin uluslararası deniz hukukuna göre uyarlanabilmesi için her bir andlaşma için andlaşmalarda veya eklerinde değişiklik yapma seçeneği bulunmaktadır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki her üç andlaşmanın da değişikliğe ilişkin hükümleri benzerdir.¹⁷⁵⁶ Her üç andlaşmada da tarafların toplantılarından en az altı ay önce herhangi bir taraf değişiklik önerebilecekken; bu önerilerde fikir birliğiyle mutabakata varma önceliği bulunmakla birlikte bu yönde sarf edilen bütün çabalar sonuçsuz kalır ve herhangi bir mutabakat sağlanamaz ise hazır bulunan ve oy kullanan tarafların dörtte üçünün oy çoğunluğu ile ilgili değişiklik kabul edilebilmektedir. İlgili andlaşmaların eklerindeki değişikliklerin öneri ve kabullerinde de aynı usullerin uygulanacağı düzenlenmiştir.¹⁷⁵⁷ Ancak iklim değişikliği rejiminin tarihsel gelişimine bakıldığında andlaşmaya veya eklerine değişiklik getirilmesi yerine yeni bir uluslararası andlaşma yapma yolunun tercih edildiği görülmektedir. Bu nedenle andlaşmalarda veya eklerinde yapılacak

¹⁷⁵⁵ Bkz. “İklim Değişikliğinin Uluslararası Hukuka Konu Olması ve İklim Değişikliği Rejimi ile İlgili Değerlendirme” başlığı, s. 187.

¹⁷⁵⁶ BMİDÇS m. 15; KP m. 20; PA m. 22.

¹⁷⁵⁷ BMİDÇS m. 16; KP m. 21; PA m. 23.

değişiklikler her ne kadar bir seçenek gibi görülse de bu seçeneğin otuz yıllık süreçte pek de tercih edilmediğini belirtmek gerekir.¹⁷⁵⁸

b. Uluslararası Deniz Hukukunun Uyarlanabilirliği

İklim değişikliği rejiminin uluslararası deniz hukukuna göre uyarlanabilirliği konusundaki sorunlar uluslararası deniz hukukunun iklim değişikliği rejimine göre uyarlanabilirliğini gündeme getirmiştir. Nitekim iklim değişikliği ile mücadele kapsamında uluslararası deniz hukukunun özellikle denizlerdeki doğal kaynakların kullanımı ile deniz çevresinin korunması ve muhafazası konusu kapsamında konularına ve farklı andlaşmalara yönelik birçok değişiklik yapılmakla birlikte bazı yeni andlaşmalar dahi yapılsa da hala eksiklikler ve parçalı bir yapı bulunmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde de ele alınan iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimlerin uluslararası deniz hukukunda etkilediği başlıca konulardan diğeri olan deniz çevresindeki değişimler sonucunda esas çizgilerin ve deniz yetki alanlarının belirlenmesine ilişkin olarak ise çözüm önerileri tartışılırken bu konudaki değişimlerin veya gelişimlerin nasıl gerçekleşeceği üzerinde anlaşılamadığı görülmektedir.¹⁷⁵⁹

Esas çizgilerin ve deniz yetki alanlarının belirlenmesine ilişkin çözüm önerileri kapsamında BMDHS'nin ilgili hükümlerinin yorumu ve devlet uygulamalarını inceleme yoluyla bir yol haritası çizilmeye çalışılsa da BMDHS'de yapılabilecek değişiklikler de gündeme gelmektedir. Diğer uluslararası sözleşmelerle ve andlaşmalarla ilişki bakımından BMDHS'nin hükümlerinin uygulanmasını değiştiren veya askıya alan ve sadece karşılıklı ilişkilerinde uygulanacak andlaşmalar açısından BMDHS'nin konusuna ve amacına aykırı olan ikili veya ikiden fazla taraflı

¹⁷⁵⁸ Böylece BMİDÇS'nin çerçeve andlaşma niteliğini bozmadan BMİDÇS temelinde şekillenen bir rejim oluşturulmaya çalışılmıştır.

Birinci bölümün sonunda iklim değişikliği rejiminin mekanizmaları açısından konuya yaklaşıma ilişkin olarak uluslararası andlaşmalar hukuku dışında değinilen bazı diğer hususlar hakkında ayrıca bkz. *“İklim Değişikliğinin Uluslararası Hukuka Konu Olması ve İklim Değişikliği Rejimi ile İlgili Değerlendirme”* başlığı, s. 186-189.

¹⁷⁵⁹ Bkz. Busch, “Law of the Sea Responses to Sea-Level Rise...”, s. 318; David Freestone/Alex G. Oude Elferink, “Flexibility and innovation in the law of the sea: will the LOS Convention amendment procedures ever be used?”, **Stability and Change in the Law of the Sea: The Role of the LOS Convention**, Alex G. Oude Elferink (ed.), Leiden: Martinus Nijhoff, 2005, s. 169-223; Clive Schofield, “Holding back the waves? sea level rise and maritime claims”, **Climate Change: International Law and Global Governance: Legal Responses and Global Responsibility-Volume I: Legal Responses and Global Responsibility**, Oliver C. Ruppel/Christian Roschmann/Katharina Ruppel-Schlichting (eds.), Baden Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2013, s. 593-614.

andlaşmaların yapılmasına izin verilmemesi nedeniyle deniz alanı hesaplamaları ve sınırlandırmaları yoluyla üçüncü tarafların BMDHS ile belirlenen haklarının kullanılmasının ve yükümlülüklerinin yerine getirilmesinin güvence altına alınması BMDHS’de yapılabilecek değişikliklerin gündeme gelmesini sağlamaktadır.¹⁷⁶⁰

BMDHS’de değişiklik önerilerinin usulleri ve kabulüne bakıldığında konferans usulü, basit usul ve Bölge’de yürütülen faaliyetlere ilişkin usul olmak üzere üç farklı yöntemin bulunduğu görülmektedir.¹⁷⁶¹ BMDHS her üç değişiklik yöntemi açısından ayrıntılı hükümler içerse de bu yöntemler hiç kullanılmamıştır. Bu durumun sebepleri olarak konferans usulüne başvurmak için ancak BMDHS’nin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren on yıllık bir sürenin öngörülmesinin¹⁷⁶² yanı sıra basit usulle yapılan değişikliklerin reddi için tek bir taraf devletin itirazının yeterli olması ve bu itiraz yapılmasa bile değişiklik için tarafların üçte ikisinin onayının gerekmesi;¹⁷⁶³ Bölge’de yürütülen faaliyetlere ilişkin usulde ise değişikliğin kaderinin önce UDYO Meclisi (BMDHS m. 159) ve Konseyi’ne (BMDHS m. 161), sonra tarafların dörtte üçü gibi basit usuldekinden bile yüksek bir sayıya bırakılmasıdır.¹⁷⁶⁴ Böylece BMDHS tarafları, değişiklik yöntemlerine başvurmak yerine, uluslararası örgütler ve iş birliği kuruluşları tarafından güncellenmiş kuralları benimseyerek, BMDHS Taraf Devletleri Toplantılarında [*Meetings of States Parties to the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea – SPLOS (ing.)*] usul hükümlerinin güncellenmesinde fikir birliği yöntemini kullanarak ve BMDHS ile ilgili iki Uygulama Anlaşması kabul ederek BMDHS’nin “canlı/yaşayan belge/andlaşma [*living instrument/treaty (ing.)*]” yani oluşan yeni gerçekliklere uyum sağlayan bir belge olarak varlığını sürdürmesini tercih etmektedir.¹⁷⁶⁵ Bu yöndeki

¹⁷⁶⁰ Bkz. BMDHS m. 311/3.

¹⁷⁶¹ Konferans usulü için bkz. BMDHS m. 312; basit usul için bkz. BMDHS m. 313; Bölge’de yürütülen faaliyetlere ilişkin usul için bkz. BMDHS m. 314.

Değişikliklerin imzalanması, onaylanması bunlara katılma ve geçerli değişiklik metinleri konulu 315. madde ve değişikliklerin yürürlüğe girmesi konulu 316. madde de bu yöntemlerin sonuçları hakkındaki usulleri düzenlemektedir.

¹⁷⁶² BMDHS m. 312/1.

¹⁷⁶³ BMDHS m. 313/2 ve 316/1.

¹⁷⁶⁴ BMDHS m. 314/1 ve 316/5.

¹⁷⁶⁵ Chris Whomersley, “How to Amend UNCLOS and Why It Has Never Been Done”, **The Korean Journal of International and Comparative Law**, Vol. 9, Issue:1, 2021, s. 72.

Ayrıca bkz. Richard Alan Barnes, “The Continuing Vitality of UNCLOS”, **The United Nations Convention on the Law of the Sea: A Living Instrument**, Jill Barrett/Richard Barnes (eds.), British Institute of International and Comparative Law, 2016, s. 459-489.

Çok taraflı bir andlaşmanın hükümlerini herhangi bir şekilde değiştirmek yalnızca teknik bir süreç değil, aynı zamanda oldukça siyasi bir süreçtir. Ancak dayanmak ve yaşayabilirliğini sürdürmek için uluslararası bir hukuk rejiminin de değişen koşullara ve yeni zorluklara uyum sağlayabilmesi gerekir

tercihle BMDHS yapısal olarak bir çerçeve anlaşma gibi konumlandırılarak BMDHS sonrası uluslararası andlaşmalarda yer bulan ihtiyat ve biyolojik çeşitlilik gibi kavramların BMDHS'nin normatif yapısıyla bütünleştirilmesi sağlanmıştır.¹⁷⁶⁶ Böylece aslında BMDHS'yi değiştirmek yerine BMDHS hükümlerini yorumlayarak BMDHS'ye aykırı olmayıp, BMDHS'nin konusuna ve amacına uygun ve üçüncü tarafların BMDHS ile belirlenen haklarının kullanılmasının ve yükümlülüklerinin yerine getirilmesinin engellenmediği yeni uygulanabilir andlaşmalar yapılması devletler tarafından tercih edilen yöntem halini almıştır.¹⁷⁶⁷ İklim değişikliği konusunda deniz çevresinin korunması ve muhafazasında bu yöntem daha işler halde olsa da esas çizgilerin ve deniz alanlarının değişimi kapsamında BMDHS'de yer alan hükümlerin yorumlanması¹⁷⁶⁸ veya bu konuda ek yeni anlaşma yapılması BMDHS'nin mevcut hükümlerine aykırılık oluşturabilir. Bu durumda BMDHS'nin hükümlerinin değiştirilmesi yönündeki görüş güç kazansa da BMDHS'nin zorlu oluşturulma süreci ve düzenlemelerindeki bazı hassas çıkar dengeleri düşünüldüğünde bu olasılık da soru işaretleri doğurmaktadır.

BMDHS'nin değiştirilmesi kapsamındaki olasılıklardan biri aynı takımda sularında olduğu gibi nevi şahsına münhasır yeni kurallarla yeni tip bir deniz alanı statüsü yaratma üzerine olacaktır. Ancak getirilecek bu yeni tip deniz alanına sahip olma koşullarının belirlenmesi çok da kolay görünmemektedir. Olasılıklardan bir diğeri ise BMDHS'de yapay adaların hukuki statülerinin değiştirilmesi üzerinedir. Bu kapsamda iki değişiklik olasılığını ele alan çalışmaya göre yapay adaların deniz alanları elde etmesi yönündeki bir değişikliğin sınırlarının ve kötü niyetle kullanımının önüne geçmek gerekecekken; yapay adalara devlet statüsü elde etme

ki BMDHS bu konuda klasik bir örnektir. Bkz. Freestone/Elferink, "Flexibility and innovation in the law of the sea...", s. 221.

¹⁷⁶⁶ Bkz. David Freestone, "International fisheries law since Rio: the continued rise of the precautionary principle", **International Law and Sustainable Development: Past Achievements and Future Challenges**, Alan Boyle/David Freestone (eds.), Oxford: Oxford University Press, 1999, s. 135; Bénédicte Sage-Fuller, **The Precautionary Principle in Marine Environmental Law: With Special Reference to High Risk Vessels**, New York: Routledge, 2013.

Barnes'e göre bu tür kavramlar metninde yer almasa da BMDHS'nin bir parçasını oluşturmadıklarını düşünmek imkansızdır. Bkz. Barnes, "The Continuing Vitality of UNCLOS", s. 472.

¹⁷⁶⁷ BMDHS 311. maddesinin 2. paragrafının bu yönüyle BMDHS'ye aykırı düşmeyip onun daha genel nitelikli detaylandıran ve onu yeni bağlamlarda yeni şekillerde yineleyen anlaşmaların kabulüne kapı aralayan bir madde olduğu söylenebilir.

¹⁷⁶⁸ *Lathrop'a göre herhangi bir sözleşmesel kaynağı olmamasına rağmen bağlı takımadaların etrafına dahi esas çizgi çizme uygulamalarının bulunması mevcut kuralların yeni yorumlarının oluşması için gerçek bir olasılık bulunduğunu göstermektedir. Bkz. Lathrop, "Baselines", s. 90.*

hakkı verilmesi halindeyse belirsizliklerin giderilmesi gerekecektir.¹⁷⁶⁹ Ancak yapay adaları denizlerde alan ve toprak iddiaları için temel olarak kabul etmek, güçlü devletlerin bu yolu kullanarak büyük ve hukuka uygun yeni alanları inşa etmesine neden olabilir ki bu olasılığı içeren yeni içerik dikkatli bir şekilde düzenlenmezse suistimale açık olacaktır.

c. Şartların Esaslı Değişiminin Uygulanabilirliği

Şartların esaslı değişimi [*rebus sic stantibus* (lat.)] kavramı uluslararası teamül hukuku kuralı olarak kabul edilen ve VAHS 62. maddesi ile düzenlenen bir uluslararası hukuk kurumudur. İlgili maddenin 1. paragrafına göre, şartların esaslı değişiminin “*bir andlaşmanın akdedilmesi sırasında mevcut olan şartlarda meydana gelen taraflarca öngörülme-yen esaslı bir değişiklik*” olduğu belirtilmiştir. İklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkileri uluslararası hukukta yer alan bu kurumun uygulama alanı bulup bulamayacağına ilişkin tartışmaları ortaya çıkarmıştır. Belirtmek gerekir ki şartların esaslı değişiminin uygulanabilmesi için önceki şartlar ve zamanın¹⁷⁷⁰ yanı sıra değişiklik esaslı,¹⁷⁷¹ öngörülemez,¹⁷⁷² rızanın temelini oluşturan¹⁷⁷³ ve yükümlülüklerin boyutunu köklü biçimde değiştiren¹⁷⁷⁴ bir niteliğe sahip olmalı; ona başvuran tarafın ihlali neticesinde gerçekleşmemelidir.¹⁷⁷⁵ Ek olarak sınır tesis eden uluslararası andlaşmalarda şartların esaslı değişiminin uygulanamayacağı belirtilmiştir.¹⁷⁷⁶

Önceki şartlar ve zaman denildiğinde bir andlaşmanın akdedildiği zamana ve şartlara işaret edilmektedir.¹⁷⁷⁷ Ancak özellikle çok taraflı andlaşmalar bakımından andlaşmanın akdedildiği tarihle yürürlük tarihi farklı olabildiği gibi bir devletin andlaşmaya taraf olduğu tarih de andlaşmanın akdedildiği tarihten sonra gelebilmektedir. Bu durumda iki sorun ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki şartların

¹⁷⁶⁹ Bkz. Gagain, “Climate Change, Sea Level Rise, and Artificial Islands...”, s. 107-118.

¹⁷⁷⁰ VAHS m. 62/1.

¹⁷⁷¹ VAHS m. 62/1.

¹⁷⁷² VAHS m. 62/1.

¹⁷⁷³ VAHS m. 62/1(a).

¹⁷⁷⁴ VAHS m. 62/1(b).

¹⁷⁷⁵ VAHS m. 62/2(b).

¹⁷⁷⁶ VAHS m. 62/2(a).

¹⁷⁷⁷ Damla Akkaya, *Uluslararası Andlaşmalarda Şartların Esaslı Değişimi: Rebus Sic Stantibus İlkesi*, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021, s. 163; Halis Ayhan, *Uluslararası Antlaşmalar Hukukunda Şartların Esaslı Değişikliği İlkesi*, Ankara: Adalet Yayınevi, 2018, s. 148-151.

esaslı değişimine neden olabilecek değişimin gerçekleştiği zamanın hangi tarihe göre yorumlanacağı üzerinedir. Bu noktada değişimin oluşma tarihinin andlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihe göre değil; andlaşmanın akdedildiği tarihten sonra gerçekleşen bir değişim olduğunda şartların esaslı değişimi kapsamında ele alınabileceği ifade edilmekte; şartların esaslı değişiminin andlaşmanın akdedilme tarihi ile yürürlük tarihi arasında ileri sürülmemiş olmasının bu iddiaya bir kanıt olarak ileri sürülebileceği belirtilmektedir.¹⁷⁷⁸ İkinci sorun ise çok taraflı andlaşma tarafının rızasının akdedilen andlaşma metniyle bulunduğu an olarak tarafın andlaşmaya taraf olduğu tarihin şartların esaslı değişiminde dikkate alınıp alınmayacağı üzerinedir. Bu sorunla ilgili olarak 1982 yılında akdedilmiş ancak 1994 yılında yürürlüğe girmiş çok taraflı bir andlaşma olan BMDHS'yi bir örnek olarak ele alacak olursak kara ülkelerinin çoğunu ya da tamamını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya bulunan ada devletlerinden yalnızca Fiji 1982 yılında BMDHS'ye taraf olmuşken; Cook Adaları 1995 yılında, Kiribati 2003 yılında, Maldivler 2000 yılında, Marshall Adaları 1991 yılında, Mauritius 1994 yılında, Mikronezya (Federal Devletleri) 1991 yılında, Nauru 1996 yılında, Niue 2006 yılında, Palau 1996 yılında, Samoa 1995 yılında, Seyşeller 1991 yılında, Solomon Adaları 1997 yılında, Tonga 1995 yılında, Tuvalu 2002 yılında ve Vanuatu 1999 yılında BMDHS'ye taraf olmuştur.¹⁷⁷⁹ Bu durumda Fiji bakımından irade ile akit tarihi kesişirken diğer devletler açısından andlaşmanın akdedildiği tarihten 9 ila 24 yıl sonra BMDHS'ye taraf olunmasında 1982 yılındaki şartlar üzerinden mi yoksa her bir tarafın taraf olduğu tarihteki şartlar üzerinden mi bir değerlendirme yapılacaktır sorusu ortaya çıkmaktadır. Kaldı ki ada devletlerinin bağımsızlıklarını kazanma tarihleri farklılık gösterebildiği veya bağımsızlık kazandıkları devletlerin BMDHS'ye taraf olup olmadığı gibi durumlar göz önüne alındığında her bir devlet için farklı hukuki konum oluşacaktır.¹⁷⁸⁰ Tarih konusundaki tüm bu hususlar deniz sınırlandırma

¹⁷⁷⁸ Ayhan, **Uluslararası Antlaşmalar Hukukunda Şartların Esaslı Değişikliği İlkesi**, s. 150.

¹⁷⁷⁹ BMDHS'ye taraf olma açısından irade ile akdedilme tarihinin kesişmediği benzer durum kara ülkelerinde uğrayacağı kaybın pek çok insanı etkileyeceği Bangladeş (2001 yılında taraf olmuş), Çin (1996 yılında taraf olmuş), Endonezya (1986 yılında taraf olmuş), Filipinler (1984 yılında taraf olmuş), Hindistan (1995 yılında taraf olmuş), Hollanda (1996 yılında taraf olmuş), Japonya (1996 yılında taraf olmuş), Tayland (2011 yılında taraf olmuş) ve Vietnam (1994 yılında taraf olmuş) gibi devletler açısından da görülmektedir.

¹⁷⁸⁰ Örneğin, Fiji 1970 yılında, Kiribati 1979 yılında, Maldivler 1965 yılında, Mauritius 1968 yılında, Seyşeller 1976 yılında, Solomon Adaları 1978 yılında, Tonga 1970 yılında ve Tuvalu 1978 yılında Birleşik Krallık'tan; Cook Adaları 1965 yılında, Niue 1974 yılında ve Samoa 1962 yılında Yeni Zelanda'dan; Marshall Adaları 1986 yılında, Mikronezya (Federal Devletleri) 1986 yılında ve Palau 1981 yılında ABD'den; Nauru 1968 yılında Avustralya, Birleşik Krallık ve Yeni Zelanda'dan; Vanuatu 1980 yılında Birleşik Krallık ve Fransa'dan bağımsızlık kazanmıştır.

anlaşmalarının şartların esaslı değişimine konu olabilmesi halinde¹⁷⁸¹ ilgili sınırlandırma anlaşmaları açısından da geçerli olacaktır. Genel kural olarak andlaşma akdedildikten sonra ve andlaşmaya taraf olunan tarihten önce gerçekleşen ve şartların esaslı değişimine neden olabilecek değişiklikler taraf olma iradesini ortaya koyan devlet tarafından bilinebilecek durumdaysa sorumluluğun mağdur tarafa geçeceği belirtilirken;¹⁷⁸² bu değişiklik taraf olma iradesini ortaya koyan devlet tarafından bilinemeyecek durumdaysa şartların esaslı değişimi yerine VAHS'ın 48. maddesinde düzenlenen hata hükümlerine başvurulması gerektiği ortaya koyulmuştur.¹⁷⁸³

Şartların esaslı değişiminde diğer koşul olan yaşanan değişimin esaslı bir değişiklik olduğunun tespiti kolay değildir. UAD tarafından verilen 1973 tarihli İzlanda Balıkçılık Alanları Kararları'nda (Yetkiye İlişkin)¹⁷⁸⁴ şartların esaslı bir değişikliğinin taraflardan birinin varlığını veya hayati gelişimini tehlikeye atması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁷⁸⁵ Değişimin esaslı olmasına öğretide bu karardaki kadar katı bir bakış açısıyla bakılmadığı ve verilen devletin yıkılışı, devletin varlığını tehlikeye sokan değişiklik, devlet değişikliği, hikmet-i hükümet, devlet ardıllığı, devletin güvenliği ve saygınlığı, andlaşmaya göre teslim edilecek nesnelerin yok olması veya büyük zarar görmesi, andlaşma ihlali, savaş, uluslararası hukukun yeni bir kuralının ortaya çıkması, teknolojik gelişmeler, çevredeki değişiklik, derin ekonomik değişimler, gereksinim, devrim, kapitülasyonlar gibi pek çok örnek durumun esaslı değişime temel oluşturma olasılığının bulunduğu söylenebilir.¹⁷⁸⁶ İklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimlerin yukarıda sayılan örneklerden özellikle çevredeki değişiklik¹⁷⁸⁷ veya devletin varlığını tehlikeye sokan

¹⁷⁸¹ Bu konudaki tartışma için bkz. s. 430-432.

¹⁷⁸² Ayhan, **Uluslararası Antlaşmalar Hukukunda Şartların Esaslı Değişikliği İlkesi**, s. 150.

¹⁷⁸³ Akkaya, **Uluslararası Andlaşmalarda Şartların Esaslı Değişimi...**, s. 163.

¹⁷⁸⁴ Kararlar için bkz. International Court of Justice, "Fisheries Jurisdiction Case (United Kingdom of Britain and Northern Ireland v. Iceland)-Judgment of 2 February 1973", **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/55/055-19730202-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.07.2020); International Court of Justice, "Fisheries Jurisdiction Case (Federal Republic of Germany v. Iceland)-Judgment of 2 February 1973", **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/56/056-19730202-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.07.2020). Bu kararlar çalışmanın devamında tek ele alınırken Birleşik Krallık-İzlanda Balıkçılık Alanları Kararı (Yetkiye İlişkin) ve Almanya-İzlanda Balıkçılık Kararı (Yetkiye İlişkin) olarak; birlikte ele alınırken İzlanda Balıkçılık Alanları Kararları (Yetkiye İlişkin) olarak kısaltılacaktır.

¹⁷⁸⁵ "Birleşik Krallık-İzlanda Balıkçılık Alanları Kararı (Yetkiye İlişkin)", s. 20, p. 38; "Almanya-İzlanda Balıkçılık Alanları Kararı (Yetkiye İlişkin)", s. 63-64, p. 38.

¹⁷⁸⁶ Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Ayhan, **Uluslararası Antlaşmalar Hukukunda Şartların Esaslı Değişikliği İlkesi**, s. 153-158.

¹⁷⁸⁷ Çevre konusunda temel değişikliklere bir nehrin kurumasını ve bir limanın tıkanmasının yanı sıra deprem, aşırı yağışlardan veya bir barajın yıkılmasından kaynaklanan sel gibi öngörülemez doğal

değişiklik kapsamında değerlendirilmesi mümkün görünmektedir. Nitekim iklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkisinin bazı devletlerin varlığını sonlandırabilecek güce ulaşacağı görülmektedir. Her ne kadar kara ülkesindeki ve kıyılardaki coğrafi değişikliklerin gelgitlerle bile gerçekleşmesi mümkün olsa da iklim değişikliği nedeniyle denizin yükselmesinin sıradan bir değişiklik olmadığı; esaslı bir değişiklik olarak değerlendirilmesinin mümkün olduğu söylenebilir. BMDHS’de esas çizgilerin ve deniz yetki alanlarının belirlenmesine ilişkin mevcut düzenlemelerin uygulanması nedeniyle kara ülkesine bağlılığın bulunması kara ülkesinin çoğunun veya tamamının yok olması ihtimali karşı karşıya olan devletlerin varlığını veya hayati gelişimini tehlikeye atabilecek boyuttadır.

Şartların esaslı değişiminde bir başka koşul yaşanan değişimin öngörülemez olması gerektiğidir. İklim değişikliği konusunda henüz bir değerlendirme yapılmamakla birlikte uluslararası yargı organlarından UAD’ın çevredeki değişimleri esaslı değişiklik kapsamında görmediği; uluslararası çevre hukukunda gelişen yeni kuralların ve çevre bilgisindeki ilerlemenin “tamamen” öngörülemez olmadığını belirttiği görülmektedir.¹⁷⁸⁸ Ancak iklim değişikliğinin denizlerde meydana getirdiği değişikliklerle ilgili olarak devletlerin deniz seviyesinin yükselmesini öngörmediği iddia edilebilir.¹⁷⁸⁹ Deniz seviyesinin yükselmesi konusundaki bilimsel araştırmaların 1980’li yılların sonunda verilen BM Genel Kurulu kararları ve 1992 yılında gerçekleştirilen Rio Konferansı ile ivme kazandığı düşünüldüğünde¹⁷⁹⁰ 1990’ların ilk yılları açısından bir öngörülemezliğin bulunduğu belirtilebilir. Yine de bilimsel araştırmaların yoğunlaşıp iklim değişikliğinin deniz seviyesinde esaslı bir değişime neden olacağının ne zaman öngörülebilir hale geldiği tartışmalı olacaktır. Bu konuda bir tarih belirleme zorunluluğu doğacak olması öngörülebilirliğin değerlendirilip tartışılmasını zorlaştırmaktadır. Bir tarih belirlendiği durumda BMDHS’ye belirlenen tarihten önce taraf olan devletlerin öngöremez; sonra taraf olan devletlerin ise öngörebilir olarak değerlendirilmesi mümkün olabilir. Ancak değişikliği

afetlerin de örnek olarak verildiği görülmektedir. Bkz. Ayhan, **Uluslararası Antlaşmalar Hukukunda Şartların Esaslı Değişikliği İlkesi**, s. 154.

¹⁷⁸⁸ “Gabcikovo-Nagymaros Davası Kararı”, s. 64-65, p. 104.

¹⁷⁸⁹ Öngörülemezlik terimini yorumlamada yalnızca bugüne kadar hiç gerçekleşmemiş bir olayın aranmasının bile aşırıya kaçmak olarak değerlendirildiği göz önüne alınıp tarafların olayı öngörmemesinin, andlaşmayı öngörmeme durumuna göre akdetmesinin ve olayın andlaşmaya şiddetli etki edebileceğinin öngörülmemesinin yeterli görülmesi gerektiğinden (Ayhan, **Uluslararası Antlaşmalar Hukukunda Şartların Esaslı Değişikliği İlkesi**, s. 160.) yola çıkıldığında deniz seviyesinin yükselmesinin de bu kapsamda yorumlanması mümkündür.

¹⁷⁹⁰ Bkz. “Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Sonrası Düzenlemelerin ve Gelişmelerin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı” başlığı, s. 212-217.

öngörebileceği iddia edilen devletlerin sorunun BMDHS'nin yorumlanmasıyla ilgili bir belirsizlikten kaynaklandığını ileri sürmesi belirlenecek olası tarihi önemsiz hale getirerek bu devletlerin rızalarının temelini BMDHS açısından tartışmaya açabilir. Aksi yönde görüşe göre, BMDHS yapılırken devletlerin kıyıların değişebileceğinin farkında olduğu ya da olması gerektiği ifade edilmektedir.¹⁷⁹¹ Öngörülemezlik konusundaki yukarıdaki tarih yorumu taraflar arasındaki deniz sınırlandırma anlaşmalarının şartların esaslı değişimine konu olabilmesi halinde¹⁷⁹² ilgili sınırlandırma anlaşmaları açısından da geçerli olacaktır.

Şartların esaslı değişiminde değişimin rızanın temelini oluşturan bir konuda olması gerekmektedir. Devletlerin akdettikleri uluslararası andlaşmalar açısından rızalarını temellendirirken fiziki ve coğrafi koşulların önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu nedenle iklim değişikliği nedeniyle meydana gelen fiziki ve coğrafi değişiklikler andlaşmanın yapıldığı şartlardaki değişimi ileri sürme fikrini ortaya çıkırmıştır. Bu konuda özellikle BMDHS'nin esas çizgilere ve deniz alanlarına ilişkin hükümlerinin kabul edilmesinde var olan rızanın temelini tarafların BMDHS'yi veya deniz sınırlandırma anlaşmalarını akdettiği tarihteki kararlar ve o günkü koşullarda var olan kararların öngörülebilir ve esaslı olmayan değişiklikleri üzerinden oluştuğunu söylemek gerekir. Kaldı ki bir devletin bir andlaşmayı kabul etme rızasının oluşması için ilgili andlaşmanın devletin varlığını ve hayati gelişimini tehlikeye atmayacağına ikna olmasının gerekli olduğu düşünüleceğinden¹⁷⁹³ andlaşmanın şartlarındaki öngörülmeleyen değişiklikle taraflardan birinin varlığının veya hayati gelişiminin tehlikeye girmesi durumunda, söz konusu tarafın oluşan son durumdan kurtulmayı talep etme hakkına sahip olması gerekmektedir.¹⁷⁹⁴

Şartların esaslı değişiminde bir diğer koşul yükümlülüklerin boyutunu değiştirmedir. İklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkisinin devletlerin bazı yükümlülüklerini yerine getirmesini köklü bir şekilde değişmesine neden olup olmadığı konusu ele alındığında uluslararası deniz hukukundaki ve özellikle

¹⁷⁹¹ Listzwan, "Stability of Maritime Boundary Agreements", s. 190.

¹⁷⁹² Bu konudaki tartışma için bkz. s. 430-432.

¹⁷⁹³ Örneğin bir ada devletinin BMDHS'ye taraf olurken adanın yok olacağını değil varlığının süreceğini düşünerek taraf olduğu belirtilebilir.

¹⁷⁹⁴ L. Oppenheim, **International Law: A Treatise, Vol. I – Peace**, Ronald F. Roxburg (ed.), 3rd Edition, New Jersey: The Lawbook Exchange Ltd., 2005, s. 689-690.

Oppenheim'in görüşünün Türkçe'ye tercümesi için bkz. Ayhan, **Uluslararası Antlaşmalar Hukukunda Şartların Esaslı Değişikliği İlkesi**, s. 155.

BMDHS'deki veya deniz sınırlandırma anlaşmalarındaki haklardan yararlanma ve yükümlülüklerin yerine getirilmesi yok olan bir devlet için mümkün olamayacaktır. Ancak bu kapsamda BMDHS'nin veya deniz sınırlandırma anlaşmalarının ana konusunu oluşturan hükümler uygulanamaz hale gelmeyecek; yalnızca iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerinden zarar gören devletlerin haklardan yararlanması ve yükümlülükleri yerine getirmesi zorlaşacak ve daha ileri boyutu oluşturan kara ülkesinin yok olma durumlarında imkânsızlaşacaktır. İmkânsızlaşma hallerinde şartlarından esaslı değişimi yerine VAHS'ın 61. maddesinde yer alan sonraki imkânsızlık başlıklı ifanın imkansızlığına ilişkin düzenlemenin kullanılmasının daha doğru olduğu düşünülmektedir.¹⁷⁹⁵

Şartların esaslı değişimine başvurulamayacak ilk durum başvuran tarafın değişikliğe neden olan ihlalde bulunmaması gereği üzerinedir. Bu durumda iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerine neden olma açısından bu olumsuz etkilerden zarar gören devletlerin iklim değişikliği rejiminden kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmesinin; iklim değişikliğine neden olan sera gazlarının salımını azaltma konusunda gerekli önlemleri almasının bekleneceği söylenebilir. Ancak iklim değişikliğine sera gazı salımlarıyla neden olan devletlerin ağırlıklı olarak Sanayi Devrimi sonrasında yoğun endüstriyelleşen devletler olduğu yapılan ölçümlerle tespit edilmiş durumdadır. Bu noktada özellikle denizlerde meydana gelecek değişikliklerden en çok etkilenecek, kara ülkesinin çoğunun ya da tamamının yok olma ihtimali yüksek olan ada devletlerinin iklim değişikliğine katkısının ölçülmesi ve iklim değişikliği rejimi kaynaklı ihlallere neden olmaması beklenecektir. Bunun dışında ilgili devletlerin iç hukuklarında esas çizgi ve deniz alanı belirlemelerinde BMDHS veya deniz sınırlandırma anlaşmaları hükümlerinde öngörülenden farklı şekilde belirleme yapmasının şartların esaslı değişimine başvurmak için neden olarak sayılamayacağını da belirtmek gerekir.

Şartların esaslı değişimine başvurulamayacak ikinci durum ise sınır [*boundary (ing.)*]¹⁷⁹⁶ tesis eden andlaşmalar olarak sayılmıştır. VAHS'da da belirtildiği üzere sınır tesis eden uluslararası andlaşmalar için tarafların şartların

¹⁷⁹⁵ Akkaya, **Uluslararası Andlaşmalarda Şartların Esaslı Değişimi...**, s. 170-171.

¹⁷⁹⁶ UAD'a göre sınır [*frontier (ing.)*] uyuşmazlığı, sınırlandırma uyuşmazlığı [*delimitation (ing.)*] uyuşmazlığı ve bir bölge/toprak [*territory (ing.)*] üzerindeki hakimiyete ilişkin uyuşmazlık gibi farklı terimlerin andlaşmalarda kullanılması önemli olmayıp andlaşmanın hangi meseleleri içerdiği önemli olmaktadır. Bkz. "Burkina Faso-Mali Sınır Uyuşmazlığı Davası Kararı", s. 565, p. 17.

esaslı değişimi kapsamında ilgili andlaşmayı sona erdirmesi veya ondan çekilmesi mümkün değildir.¹⁷⁹⁷ Devletlerin tek taraflı olarak deniz alanı belirleyebildiği durumlarda ortada bir anlaşma olmadığı için şartların esaslı değişimine gerek olmayacaktır. Birden fazla tarafı içeren ve bir deniz alanı sınırlandırma andlaşmasının bulunduğu durumlar açısından aynı kara ülkesine yönelik sınırlandırma andlaşmalarında olduğu gibi şartların esaslı değişimine başvurulamayacaktır.¹⁷⁹⁸ VAHS’da yer alan düzenleme ve UAD’ın kararı uluslararası hukukta sınır istikrarının, değil sıradan bir değişime, esaslı bir değişime bile tercih edildiğini göstermekte; sınır andlaşmalarının tek taraflı olarak feshedilemeyeceğine işaret etmektedir.¹⁷⁹⁹ Ancak bu istisna düzenlemesi yapılırken gündeme getirilen sınır anlaşmalarının şartların esaslı değişiminin kapsamının dışında tutulmasının kendi kaderini tayin hakkıyla çelişeceği yönündeki yorum¹⁸⁰⁰ ve şartların esaslı değişiminin andlaşmaların istikrarı ile hakkaniyet ve adalet ilkelerini dengelemesi yönündeki ihtiyaç¹⁸⁰¹ bir başka yönüyle kara ülkesinin çoğunu veya tamamını kaybedecek ada devletlerinin durumu açısından yeniden gündeme gelecek; ada devleti olmasa da kıyılara ve adalara göre yapılan deniz sınırı anlaşmalarının durumu da tartışma konusu olacaktır. Her iki durumda da eğer taraflar arasındaki deniz sınırlandırmasına etken olan kıyının büyük ölçüde değişmesi veya adanın büyük ölçüde küçülmesi ya da yok olması şartların esaslı değişimine başvurmayı mümkün hale getirebilir.¹⁸⁰² Aksi yönde görüşe göre, iklim değişikliğinin kıyılarda meydana getirdiği değişikliklerin öngörülmediği konusunda sınır anlaşmalarını yönelik iddialarda üç nedenle zayıflık bulunmaktadır: Bunlardan birincisi, iklim değişikliği basitçe doğal kıyı şeridi kaymalarının şiddetli bir şekli olarak

¹⁷⁹⁷ VAHS m. 62/2(a).

Şartlarda meydana gelecek köklü değişikliğin mevcut sınırları etkilememesi prensibi neye sahipsen ona sahip kal ilkesi kapsamında değerlendirilebilir. Bkz. Sur, **Uluslararası Hukukun Esasları**, s. 113.

¹⁷⁹⁸ Şartların esaslı değişimine başvurulmasının kısıtlandığı sınır anlaşmalarının kara sınırı veya kıta sahanlığı sınır çizgisi olması fark etmemektedir. Bkz. “Ege Denizi Kıta Sahaneliği Davası Kararı” s. 35-36, p. 85.

¹⁷⁹⁹ Ayrıca daha önce de belirtildiği üzere UHD’nin raporunda da deniz alanı dış sınırlarının yeniden hesaplanmasına gerek bulunmadığı; hukuki belirlilik ve istikrar bakımından bu değişikliklerin şartlarda esaslı bir değişiklik olarak sayılmaması yönünde, tavsiyede bulunulmuştur. Bkz. “*Deniz Alanlarının Sınırlandırılması*” başlığı, s. 336, dn. 1459.

¹⁸⁰⁰ İlgili tartışmalar için bkz. Ayhan, **Uluslararası Antlaşmalar Hukukunda Şartların Esaslı Değişikliği İlkesi**, s. 170-172.

¹⁸⁰¹ Ceren Zeynep Pirim, “Uluslararası Andlaşmalar Hukukunda Değişim, İstikrar ve Değişim Yoluyla İstikrar: *Rebus Sic Stantibus*”, **Türkiye Adalet Akademisi Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: 51, Temmuz 2022, s. 55-58.

¹⁸⁰² Şartların esaslı değişimine ilişkin maddede kastedilen sınır değiştiren olayların siyasi nitelikli olaylar olduğu; doğal bir afet sonucu meydana gelen sınır değişikliklerinde şartların esaslı değişimi ilkesinin uygulanabileceği ifade edilmektedir. Bkz. Çamyamaç, **Uluslararası Deniz Hukukunda Adaların Durumu**, s. 79.

nitelendirilebileceği için devletlerin kıyı şeridinde geri çekilme olasılığını öngörmüş olmaları gerektiğinin söylenebileceği; ikincisi, iddiaların 1980’lerin sonlarından sonra yapılan, iklim değişikliği bilincinin yaygın olduğu ve tarafların iklim değişikliği riskini öngörmüş olması gereken sözleşmelere uygulandığında güvenilirlikten yoksun olması; üçüncüsü ise, kıyı coğrafyasının her iki tarafın sınır anlaşmasına temel bir rıza temelini oluşturduğunu kanıtlamanın zor olmasıdır.¹⁸⁰³

Görüldüğü üzere iklim değişikliği kaynaklı olarak denizlerde meydana gelen değişimlerin esaslı değişim kapsamında yorumlanarak değerlendirilmesinde uluslararası deniz hukukunun düzenleyici nitelikli andlaşmalarının ve özellikle BMDHS’nin hedef alınacağı söylenebilse de deniz sınırlandırma anlaşmalarının da hedef alınabileceği söylenebilir. Ancak şartların esaslı değişimine başvurma konusunda gerekli koşulların olduğu durumlarda bu değişimden olumsuz etkilenen taraf ilgili andlaşmayı kendiliğinden tek taraflı feshedemeyecek,¹⁸⁰⁴ karşı tarafın/tarafların rızası veya en kötü ihtimalle, uyuşmazlığın barışçı yollarla çözümü kapsamında tekrar görüşme, değiştirme ve hatta sona erdirme isteğinde bulunabilecektir.¹⁸⁰⁵ Bu durumda çok taraflı andlaşmaların tekrar görüşülmesi, değiştirilmesi veya sona erdirilmesi usullerinin daha çok tarafın iradesini içermesi nedeniyle çok taraflı andlaşmalardansa iki taraflı veya nispeten az tarafı bulunan andlaşmalar açısından şartların esaslı değişiminin uygulanabilirliği daha mümkün görünmektedir. Yine de kuralı uygulamanın bu şekilde karşı tarafın inisiyatifine bırakılması, kuralın uygulanmasının özellikle kazandığı çıkarı kaybetmek istemeyen tarafları bulunan iki taraflı veya nispeten az tarafı bulunan andlaşmalar açısından da pek de mümkün olamayacağı yönündeki yoruma güç kazandırmaktadır.

d. Üçüncü Devletlerin Durumu ve İtirazlarının Engellenebilirliği

İklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkilerinin uluslararası andlaşmalar hukuku açısından ortaya çıkarabileceği bir diğer olasılık üçüncü devletlerin durumu ve itirazları olacaktır. Uluslararası hukukun devletlerin rızasına dayanan yapısı gereği ortaya koyulmuş bir genel kural olan “Bir uluslararası andlaşma rızası

¹⁸⁰³ Listzwan, “Stability of Maritime Boundary Agreements”, s. 190.

¹⁸⁰⁴ Şartların esaslı değişiminde neden tek taraflı feshe izin verilmediğinin gerekçesi hakkında bkz. Pirim, “Uluslararası Andlaşmalar Hukukunda Değişim...”, s. 57-58.

¹⁸⁰⁵ Çamyamaç, **Uluslararası Deniz Hukukunda Adaların Durumu**, s. 79.

olmadan andlaşmaya taraf olmayan üçüncü bir devlet için hak ve yükümlülük yaratmaz. [*Pacta tertiis nec nocent nec prosunt (lat.)*]]” kuralı¹⁸⁰⁶ üçüncü devletler tarafından iklim değişikliğinden olumsuz yönde etkilenen devletlerin uluslararası andlaşmalar hukuku kapsamındaki iddialarına karşı iddia olarak ortaya koyulabilir.

Üçüncü devlet bir uluslararası andlaşmayla ortaya çıkan hak konusunda rızasını belirtene kadar rıza göstermiş sayılsa da ortaya çıkan yükümlülük açısından yazılı şekilde rıza göstermeden bağlanmış sayılamamaktadır.¹⁸⁰⁷ Üçüncü devletlerin hakları ve yükümlülükleri genellikle andlaşmanın yürürlüğe girdiği andaki haklar ve yükümlülüklerle ilgilidir. İklim değişikliği nedeniyle denizlerde meydana gelen değişimlerin deniz alanlarında meydana getireceği değişiklikler sonucunda andlaşmanın yürürlüğe girdiği andaki haklar ve yükümlülükler değişebilecektir. Bu durumda üçüncü devletlerin yeni doğacak hakları kullanıp kullanmayacağı ya da yükümlülüklerle uyup uymayacağı belli değildir ve büyük olasılıkla üçüncü devletler her farklı ihtimal için çıkarı neyi gerektiriyorsa ona göre davranacaktır. Bu konu uluslararası deniz hukuku kapsamındaki tüm andlaşmalar açısından dikkat çekecek olmakla birlikte özellikle deniz sınırlandırma andlaşmalarının akıbeti konu kapsamındaki odak noktası olarak görülerek tartışılabilir.

Öğretide istikrarı sağlamanın aracı olan sınır anlaşmalarının ve dolayısıyla deniz sınırlandırma anlaşmalarının bir uluslararası andlaşma rızası olmadan andlaşmaya taraf olmayan üçüncü bir devlet için hak ve yükümlülük yaratmaz kuralının istisnası olduğu ve herkese karşı ileri sürülebileceğine yönelik görüşler bulunmakla birlikte VAHS’ın bu konuda sessiz kaldığı belirtilmekte; deniz sınırlandırma anlaşmalarının üçüncü devletleri bağlayıcı olmadığı ancak bu andlaşmalardan doğan haklarının uluslararası yargı organlarıncı korunduğu görülmektedir.¹⁸⁰⁸ Mevcut durumda korunan haklarının gerek deniz çevresindeki değişim gerekse yeni bir sınırlandırma andlaşması yoluyla değiştirilmesi halinde deniz alanlarındaki değişimden doğan hakları devletlerin fiilen kullanıp kullanamayacakları ve yeni hakların deniz sınırı rejiminin istikrarı üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmayacağı açık değildir. Kaldı ki gerek deniz çevresindeki

¹⁸⁰⁶ İlgili kural için bkz. VAHS m. 34. Ayrıca bkz. Toluner, **Milletlerarası Hukuk (Giriş, Kaynaklar)**, s. 203-228.

¹⁸⁰⁷ VAHS m. 35 ve 36.

¹⁸⁰⁸ Listzwan, “Stability of Maritime Boundary Agreements”, s. 193-194.

değişim gerekse yapılacak yeni andlaşmalarda üçüncü devletler açısından yeni yükümlülük veya yükümlülükler doğuran durumlara üçüncü devletler tarafından büyük ihtimalle itiraz edilecektir. Ancak *Listzwan*'a göre uluslararası deniz hukukunda yargı yetkisine ilişkin sorunların¹⁸⁰⁹ yanı sıra “bir uluslararası andlaşma rızası olmadan andlaşmaya taraf olmayan üçüncü bir devlet için hak ve yükümlülük yaratmaz” kuralına karşı yargı organlarına yapılan nadir başvurularda kuralın andlaşmanın feshi gerekçesi olarak kabul edilmemesi ve bu yönde bir uyuşmazlığın dünya üzerinde ortaya çıkacağı yerlerin bulunduğu durumların azlığı gibi nedenler ortaya koyulduğunda deniz sınırlarının istikrarına yönelik tehdit büyük değildir.¹⁸¹⁰ Dolayısıyla üçüncü devlet itirazları engellenemese bile bu itirazların ileri sürülerek sonuç alınabilecek etkili yolların da bulunmadığı söylenebilir.

2. Uluslararası Teamül Hukuku Kapsamındaki Çözüm Önerileri

İklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkilerine ilişkin sorunların uluslararası andlaşmalar hukuku kapsamında ilgili andlaşmaların düzenlemeleriyle çözülememesi veya yeni bir düzenlemenin uluslararası toplum nezdinde kabul görmeme ihtimalinde ortaya çıkan bir tartışma bu konudaki yeni bir uluslararası teamül hukuku kuralının herhangi bir şekilde çözüm sağlayıp sağlayamayacağı üzerinedir.¹⁸¹¹ Kaldı ki deniz seviyesinin yükselmesi konusunda yeni bir teamülün bir çözüm yolu olabileceği konusundaki söylemler BMDHS yürürlüğe girmeden önce de mevcuttur.¹⁸¹² Nitekim bağlantısız yazılı hukuk normları bir taahhüt dizisinden öteye gidemeyecek; muhtelif uluslararası hukuk normları arasında sistematik bütünlüğü teamül sağlayabilecektir.¹⁸¹³ UHK'nin deniz seviyesinin yükselmesini konu olarak seçerken konuyla ilgili yeterli devlet uygulamasının bulunmadığına ilişkin itirazlar¹⁸¹⁴ teamülün bahsedilen özelliği düşünüldüğünde tesadüf değildir.

¹⁸⁰⁹ Bkz. “*Uluslararası Deniz Hukukunda Uluslararası Uyuşmazlıkların Çözülmesi ve Yargı Organlarının Rolü*” başlığı, s. 475-483.

¹⁸¹⁰ Listzwan, “Stability of Maritime Boundary Agreements”, s. 198-199.

¹⁸¹¹ Lathrop'a göre herhangi bir sözleşmesel kaynağı olmamasına rağmen bağlı takımadaların etrafına dahi esas çizgi çizme uygulamalarının bulunması tamamen yeni teamüllerin oluşması için gerçek bir olasılık bulunduğunu göstermektedir. Bkz. Lathrop, “Baselines”, s. 90.

¹⁸¹² Caron, “When Law Makes Climate Change Worse...”, s. 650-651.

¹⁸¹³ Öktem, *Uluslararası Teamül Hukuku*, s. 12.

¹⁸¹⁴ Bkz. “*Deniz Çevresindeki Değişimler Sonucunda Esas Çizgilerin (Hatların) ve Deniz Alanlarının Belirlenmesiyle Sınırlandırılması*” s. 317-319.

İklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkileri sonucunda özellikle kara ülkesi kısmen veya tamamen kayba uğrayacak devletlerin var olan deniz alanlarını korumak için yeni bir uluslararası teamül oluşturma yoluna gitmesi mümkündür. Ancak uluslararası teamülün unsurları üzerinden ilgili konuda teamülün oluşup oluşmadığının tespiti için teamülün unsurları kapsamında bir inceleme yapılması gerekmektedir. UAD Statüsü 38. maddesi 1. paragrafının (b) bendindeki metin dikkate alındığında uluslararası teamülün temel olarak iki öğeden oluştuğu söylenebilir. Bunlar devletlerin genel bir uygulaması (maddi öge) ve bu uygulamanın bir hukuk kuralı olduğuna dair inancı {psikolojik/sübjektif öge [*opinio juris (lat.)*]} içerir.

Devletlerin genel uygulamasına dayanan maddi öğede iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerine bağlı olarak deniz alanı kaybına uğrayacak devletlerin kıyı devleti olarak özellikle ulusal düzenlemelerinde yer alan esas çizgilere ve deniz alanlarına ilişkin hesaplamalarıyla başka devletlerle yaptığı deniz alanı sınırlandırma anlaşmalarının içeriklerinin tespiti öncelikli olacaktır. Ancak “genel uygulama” teamülün oluşumuna aktif veya pasif olarak katılım gösteren pek çok devlet arasında müşterek ve yaygın uygulamayı gerektirmekte; bir konudaki devlet uygulaması bölünmüşse ve o konuda iki ya da daha fazla sonuca götürüyorsa uygulama yaygın kabul edilemeyeceği için genel bir kural oluşturmaz.¹⁸¹⁵ Bu durumda örneğin, konuyla ilgili küçük ada devletleri kalıcı sabit esas çizgi uygulamasına başvurduğunda¹⁸¹⁶ yalnızca onların katılımı değil başka bir çok devletin de bu yönde bir uygulamaya katılması bekleneceğinden diğer devletlerin uygulamaya katılmaması halinde teamül oluşumu mümkün görünmemektedir.¹⁸¹⁷ Üstelik teamül oluşumu için genel uygulamanın yalnızca bulunması yetmemekte tekrar, istikrar ve süre gibi koşulların da yerine gelmesi gerekmektedir.¹⁸¹⁸ Dolayısıyla bir genel uygulamanın aynı zamanda çok sefer yerine getirilerek

¹⁸¹⁵ Öktem, **Uluslararası Teamül Hukuku**, s. 62.

¹⁸¹⁶ Devletin en düşük cezir yükseltisine bağlı esas çizgi tanımlarının koordinata bağlı hale getirilerek coğrafi gerçekliği takip etmeyecek şekilde değiştirilmemesi hali olarak da ifade edilebilir.

¹⁸¹⁷ Burada bir istisna olarak bölgesel bir teamülün oluşma olasılığı düşünülebilir. İklim değişikliğinin neden olduğu deniz seviyesinin yükselmesi Okyanusya’daki ada devletlerini daha fazla etkilemekle birlikte pek çok farklı coğrafyadaki ada devletine veya kıtada toprağı olan kıyı devletine de etkili olacaktır. Bu nedenle Okyanusya bölgesinde başlayan bölgesel bir genel uygulamanın zamanla küresel bir kabul görme olasılığı masadadır.

¹⁸¹⁸ Bkz. Öktem, **Uluslararası Teamül Hukuku**, s. 56-102.

kanıtlanabilmesi, istikrar için de tekdüze bir uygulamadan oluşması ve bir süre boyunca gerçekleşmesi¹⁸¹⁹ gerekmektedir.

Genel uygulamanın bir hukuki nitelik ve zorunluluk inancı ile harekete dayanmasını içeren psikolojik ögenin iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerine bağlı olarak deniz alanı kaybına uğrayacak devletlerin uygulamalarının zorunluluk inancı ile oluşacağı belirlenebilse bile hukuki niteliği tartışmalı olacaktır. Nitekim “*kara denize hükmeder*” ilkesi hukuki nitelik inancı açısından geçerlilik gösterdiği sürece deniz alanlarında karaya bağlı olmayan hukuki işlemlerin hukuki niteliğinin bulunduğunu iddia etmek kolay olmayacaktır. Menfaati özel olarak etkilenen devletler -ki mevcut durumda küçük ada devletlerinin bu kapsama girdiği kesindir- için en azından ulusal hukukları yoluyla bir hukuki nitelik yaratma yoluna gidecektir. Ancak menfaati özel olarak etkilenen devletlerin hangileri olduğu koşullara göre değişim gösterebilir¹⁸²⁰ ve bu statüdeki devletler her zaman bir uluslararası hukuk kuralının oluşmasında öncü olmayabilir. Nitekim takımda suları için özel bir hukuki statünün oluşturulması takımda devletlerinin girişimiyle gerçekleşirken, münhasır ekonomik bölge kavramı, belli başlı denizci devletler tarafından ortaya atılmamıştır.¹⁸²¹ Ancak tüm bu değerlendirmelere rağmen, günün sonunda, bahsedilen uluslararası hukuk kurallarının oluşmasının uluslararası toplumun yaygın bir katılımı sonucunda oluştuğu unutulmamalıdır. Nitekim hukuki niteliğin ve zorunluluk inancının yalnızca menfaatleri özel olarak etkilenen devletlerin değil, bunları içeren çok geniş ve temsil edici bir katılımını gerektirdiği UAD tarafından da tescil edilmiştir.¹⁸²²

3. Uluslararası Örgüt Kararları Kapsamındaki Çözüm Önerileri

İklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkileri konusunda uluslararası hukukun kaynakları kapsamında uluslararası örgüt kararlarının da bir

¹⁸¹⁹ Uzay ve teknolojinin gelişmesi gibi konularda ani teamül oluşumu gündeme gelse de deniz seviyesinin yükselmesine ilişkin tespitlerin yaklaşık 40 yıllık bir geçmişi olduğu ve buna karşılık devletlerin bu konuda önlem almaya yönelik uygulamalarının yaklaşık 15 yıllık bir geçmişi olduğu belirtilmelidir. Bu nedenle süre unsuru da önem kazanacaktır.

¹⁸²⁰ Öktem, *Uluslararası Teamül Hukuku*, s. 128.

¹⁸²¹ Öktem, *Uluslararası Teamül Hukuku*, s. 127-128.

¹⁸²² “Kuzey Denizi Kıta Sahaneliği Davaları Kararı”, s. 42, p. 73. Ayrıca bkz. Öktem, *Uluslararası Teamül Hukuku*, s. 126-127.

Kaldı ki bu geniş ve temsil edici katılımın yoğunluğu süre koşulunu önemsiz hale getirebilir.

çözüm yolu önerisi olarak öne çıkarıldığı görülmektedir. Uluslararası örgütler konu ve amaçları doğrultusunda uluslararası toplumun parçası olan devletlerin iş birliğini kolaylaştırarak ortaklaşa eylemlerde bulunmasına araç olan yeni bir tür uluslararası hukuk kişiliği olarak uluslararası hukuk sisteminde son yüzyılın yükselen değerleridir.

Kuşkusuz ki uluslararası örgütler denilince akla gelen ilk örnek geniş kapsamlı küresel yetkileriyle BM olmaktadır. BM örgütünün amacı uluslararası barış ve güvenliği sağlamak, uluslararası dostça ilişkileri geliştirmek, uluslararası iş birliğini sağlamak ve uluslararası sorunların çözüm bulduğu bir merkez olmak olarak sayılabilir.¹⁸²³ Çalışma içerisinde sıklıkla kararlarına atıf yapılan BM'nin iklim değişikliğiyle mücadele konusunda öncü bir güç olduğu söylenebilir. Bu kapsamda UHK, BM İnsan Hakları Komisyonu, BMÇP, DMÖ, UDÖ vb. yardımcı organlar ve uzmanlık kuruluşlarının yanı sıra BM'nin ana organları olan Genel Kurul, Güvenlik Konseyi, Ekonomik ve Sosyal Konsey, Sekreterlik ve UAD'ın önderliğinde eyleme geçmesi yönünde çabalarda bulunulmuş ve bulunulmaya devam etmektedir. Bu husus ve BM'nin amaçları, iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkileri konusunda da BM'nin öncü güç olması yönünde bir arayış yaratmaktadır.

BM Genel Kurulu tarafından iklim değişikliğine ilişkin uluslararası iş birliği sürecini BMİDÇS kabul edildikten sonra “insanlığın mevcut ve gelecek kuşakları için küresel iklimin korunması” başlıkları altında düzenli olarak takip edilmiş;¹⁸²⁴ 1980'li yılların sonunda deniz seviyesinin yükselmesinin neden olacağı olumsuz etkiler BM Genel Kurulu kararlarına konu olsa da¹⁸²⁵ 2000'li yıllarla birlikte iklim değişikliğinin denizlerle olan ilişkisi kararlarda düzenli olarak yer bulmaya başlamıştır.¹⁸²⁶ BM Genel Kurulu'nun 2023 yılında bu konudaki son etkin eylemi ise “devletlerin iklim değişikliğine ilişkin yükümlülükleri” üzerine UAD'dan danışma görüşü talebinde bulunmasıdır.¹⁸²⁷ Ancak BM Şartı'nın 10. maddesine göre BM Genel Kurulu kararlarının üyelere ve BM Güvenlik Konseyi'ne tavsiye niteliğinde

¹⁸²³ BM Şartı m. 1.

¹⁸²⁴ Bkz. “İklim Değişikliği ile İlgili Çalışmaların ve İklim Değişikliği Rejiminin Günümüze Uzanan Gelişim Süreci” başlığı, s. 63, dn. 272.

¹⁸²⁵ Bkz. “Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Sonrası Düzenlemelerin ve Gelişmelerin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı” başlığı, s. 212-213.

¹⁸²⁶ Bkz. “Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Sonrası Düzenlemelerin ve Gelişmelerin Çevre ve İklim Değişikliği ile Bağlantısı” başlığı, s. 218, dn. 973.

¹⁸²⁷ Bkz. “Uluslararası Çevre Hukukunda ve İklim Değişikliği Rejiminde Uyuşmazlıkların Çözülmesi ve Yargı Organlarının Rolü” başlığı, s. 471-473.

olması nedeniyle bu konudaki çabaya ilişkin yükün iklim değişikliğinin bir uluslararası barış ve güvenlik sorunu olarak görülmesi yoluyla BM Güvenlik Konseyi kapsamında da ele alınmaya başladığı görülmektedir.¹⁸²⁸ Böylece BM Güvenlik Konseyi'nin alabileceği bağlayıcı kararlar yoluyla iklim değişikliğiyle mücadele yolu açılmıştır.¹⁸²⁹ BM Şartı'nın 24. maddesine göre BM Güvenlik Konseyi'nin görevi uluslararası barışın ve güvenliğin korunması olduğundan BM Şartı 39. maddesi kapsamında öncelikle “barışın tehdit edildiği”, “barışın bozulduğu” veya “bir saldırı eylemi bulunduğu” saptaması üzerinden uluslararası barışı ve güvenliği sürdürmenin veya yeniden yapılandırmanın sağlanması için tavsiyede bulunma ya da (BM Şartı 41. ve 42. maddelere göre) tedbir alma yoluna başvurulabilir.

BM Güvenlik Konseyinin iklim değişikliği ve iklim değişikliğinin olumsuz etkileri konusunda nasıl rol oynaması gerektiği tartışmalıdır.¹⁸³⁰ Voigt, BM Güvenlik Konseyinin iklim değişikliğini BM Şartı'nın 39. maddesi kapsamına alınabilmesi konusunda üç farklı hukuki yol bulunduğunu ifade etmiştir:¹⁸³¹

- BM Şartı'nın 39. maddesinin dinamik yorumu,
- İnsan haklarının korunması kapsamında BM Şartı'nın 55. maddesi ile bağlantı kurulması,
- Esaslı bir uluslararası çevre yükümlülüğünün ihlalden doğacak zarar.

BM Güvenlik Konseyi'nde 2004 yılında BM Genel Sekreteri *Kofi Annan* tarafından BM Genel Kurulu aracılığıyla iklim değişikliğinin neden olduğu hastalıklar ve doğal afetler nedeniyle bir ortak güvenlik sorunu olduğu üzerinde durulmuş; çevreye ilişkin kaygılarla küresel boyutta mücadele edilerek BMİDÇS ve KP'yi etkin bir şekilde uygulamanın önemine değinilmiştir.¹⁸³² Ayrıca BM Güvenlik Konseyi'nin iklim değişikliği ile güvenlik arasındaki bağlantıları inceleyen ilk tematik toplantısı 2007 yılında gerçekleşirken¹⁸³³ daha sonra 2011 yılında,¹⁸³⁴ 2018 yılında,¹⁸³⁵ 2019

¹⁸²⁸ Özellikle küçük ada devletlerinin ülkelerini kaybetmesi konusundaki son durumlarında toprak kayıpları bir ulusal güvenlik sorunu halini almaktadır. Bu sorun kapsamındaki mücadelenin çatışmaya varma ihtimali bir uluslararası barış ve güvenlik sorunu olarak nitelendirilebilir.

¹⁸²⁹ BM Şartı'na göre her ne kadar uyumsuzluklarını barışçı yollarla çözülmesi öncelikli olsa da BM Şartı 36. maddesi gereği barışçı yol sürerken BM Güvenlik Konseyi tarafından uygun tedbirlerin alınması veya düzeltme yöntemleri üzerine tavsiyelerde bulunulabilir ya da barışçı yollarda başarıya ulaşamama halinde taraflar BM Şartı 37. maddesi gereği BM Güvenlik Konseyi'ne başvuru yapabilir.

¹⁸³⁰ Benzer yönde görüş için bkz. Özkerim Güner, *İklim Değişikliği Nedeniyle...*, s. 55.

¹⁸³¹ Bkz. Christina Voigt, “Security in a ‘Warming World’: Competences of the UN Security Council for Preventing Dangerous Climate Change”, **Security: A Multidisciplinary Normative Approach**, Cecilia M. Bailliet (ed.), Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, s. 298-303.

¹⁸³² **A/59/565**, A more secure world: our shared responsibility, Report of the High-level Panel on Threats, Challenges and Change, p. 22, 53, 54, 71 ve 72.

¹⁸³³ **S/PV.5663**, Relationship between energy, security and climate, 17.04.2007.

yılında,¹⁸³⁶ 2020 yılında¹⁸³⁷ ve 2021 yılında¹⁸³⁸ da konu toplantıların gündemine alınmıştır.¹⁸³⁹ Ek olarak 2007 yılı ile 2021 yılı arasında iklim değişikliği ile güvenlik bağlantılarını inceleyen resmi toplantılar düzenlenmiştir.¹⁸⁴⁰ 2007 yılında iklim

Birleşik Krallık tarafından gündeme sunulan bu konuda diğer tüm üyelerin aksine bir tutum sergileyen Çin, Güvenlik Konseyi'nin uzmanlığının yetersiz olduğunu; Rusya, Taraflar Konferansı, Protokol Taraflar Toplantısı, DMÖ ve Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu gibi uluslararası forumlar varken Güvenlik Konseyi'nde ele almanın doğru olmadığını; Pakistan ise, G-77 ülkeleri adına BMİDÇS'nin bu konuyu tartışmak için uygun uluslararası forum olduğunu ve gelişmiş ülkelerin KP'ye taraf olarak yükümlülüklerini yerine getirmesi gerektiğini ifade etmiştir.

¹⁸³⁴ **S/PV.6587**, Impact of climate change, 20.07.2011.

Almanya tarafından gündeme sunulan bu konuda diğer tüm üyelerin aksine bir tutum sergileyen Çin 2007 yılındaki duruşuyla aynı şekilde Güvenlik Konseyi'nin uzmanlığının yetersiz olduğunu; Rusya da konunun tekrar tekrar Güvenlik Konseyi önüne getirilmesini şüpheli bulduğunu ve bu konunun Güvenlik Konseyi'nde ele alınmaması gerektiğini ifade etmiştir. Hindistan ise iklim değişikliğinden doğan güvenlik sorunun daha uzak gelecekte olduğunu belirterek iklim değişikliğiyle mücadele konusunda yakın gelecekte alınması gereken önlemlere dikkat çekmiştir.

¹⁸³⁵ **S/PV.8307**, Understanding and addressing climate-related security risks, 11.07.2018.

İsveç tarafından gündeme sunulan bu konuda diğer üyeler iklim kaynaklı güvenlik riskleriyle mücadelenin önemine değinirken; Rusya geçmişteki duruşunu değiştirmeyerek iklim değişikliğinin uluslararası güvenliğe meydan okuyan değil olay temelli değerlendirilecek bir mesele olduğunu belirtmiş, Çin duruşunu değiştirerek iklim bağlantılı güvenlik riskleriyle mücadelede iş birliğine hazır olduğunu belirtmiştir.

¹⁸³⁶ **S/PV.8451**, Addressing the impacts of climate-related disasters on international peace and security, 25.01.2019.

Dominik Cumhuriyeti tarafından gündeme sunulan bu konuda diğer üyeler iklim değişikliğinin uluslararası barış ve güvenlikle ilişkisine değinmişken Rusya bu konudaki muhalif duruşunu devam ettirmiştir.

¹⁸³⁷ **S/PV.8748**, Climate and security, 14.07.2020.

S/2020/929, Humanitarian effects of environmental degradation and peace and security, 17.09.2020.

Nijer tarafından gündeme sunulan bu konuda diğer üyeler iklim değişikliğinin uluslararası barış ve güvenlikle ilişkisine değinmişken Rusya bu konudaki muhalif duruşunu devam ettirerek iklim değişikliği de dahil olmak üzere çevresel sorunlar ile çatışma arasında kendiliğinden bir bağlantı bulunmadığını, iklim değişikliğinin silahlı çatışmalar üzerinde etkisi olduğuna ilişkin kesin, evrensel olarak kabul görmüş ve bilimsel olarak doğrulanmış bir kanıtın da yok olduğunu belirtmiştir.

¹⁸³⁸ **S/2021/198**, "Addressing climate-related security risks to international peace and security through mitigation and resilience building", 23.02.2021.

Birleşik Krallık tarafından gündeme sunulan bu konuda diğer tüm üyeler iklim değişikliğinin uluslararası barış ve güvenlikle ilişkisine değinmişken Rusya bu konudaki muhalif duruşunu devam ettirmiş; iklim değişikliğini çatışmalarını temel nedeni olarak belirlemenin çatışmaların gerçek nedenini tespit etme konusunda yanılgıya neden olacağını, iklim değişikliğinin sonuçlarının yalnızca çatışmaları şiddetlendirici etkisi bulunduğunu belirtmiştir.

¹⁸³⁹ Security Council Report, **The UN Security Council and Climate Change**, Research Report, 2021, No. 2, 21.06.2021, https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/climate_security_2021.pdf (Erişim Tarihi: 22.04.2023), Annex I: Thematic Meetings on Climate-Security Matters, s. 18; UN News, "Climate change recognized as 'threat multiplier', UN Security Council debates its impact on peace", <https://www.un.org/peacebuilding/news/climate-change-recognized-%E2%80%98threat-multiplier%E2%80%99-un-security-council-debates-its-impact-peace> (Erişim Tarihi: 04.04.2023).

¹⁸⁴⁰ İlgili toplantılar ve konuları için bkz. **S/PV.5705**, "Natural resources and conflict", 25.06.2007; **S/PV.6668**, "New challenges to international peace and security and conflict prevention", including pandemics, climate change, and transnational organised crime, 23.11.2011; **S/PV.6982**, "Conflict Prevention and Natural Resources", 19.06.2013; **S/PV.7499**, "Peace and security challenges facing small island developing states"; climate change, transnational organised crime, drug and human trafficking, and piracy were among the issues raised, 30.07.2015; **S/PV.7699**, "Challenges in the Sahel Region", 26.05.2016; **S/PV.7818**, "Water, peace and security"; the meeting explored such issues as the relationship between climate change and water scarcity, the management of transboundary waters, and the harmful impact that conflict can have on access to clean water, 22.11.2016; **S/PV.7959**,

değişikliğinin güvenlikle arasındaki bağlantıya ilişkin ilk tartışmalar sonunda küçük ada devletlerinin de baskısı üzerine 2009 yılında BM Genel Kurulu tarafından iklim değişikliğinin olası güvenlik çıkarımlarının olabileceği konusunda bir karar alınmış;¹⁸⁴¹ aynı yıl içerisinde BM Genel Sekreteri tarafından bu konuda bir rapor hazırlanmıştır.¹⁸⁴² 2021 yılında ise iklim değişikliğiyle güvenlik ilişkisinde iklim değişikliğini bir uluslararası güvenlik meselesi olarak tanımlama yönündeki taslak karar Rusya tarafından veto edilmiştir.¹⁸⁴³ Ancak BM Güvenlik Konseyi daha önceden kararlarında yer verdiği iklim değişikliği ve iklim değişikliğinin olumsuz etkileri kavramlarına 2022 yılı kararları itibariyle de yer vermeye devam etmektedir.¹⁸⁴⁴ Özetle BM Güvenlik Konseyi üyelerinin ezici çoğunluğu iklim

“Preventive Diplomacy and Transboundary Waters”, 06.06.2017; **S/PV.8144**, “Addressing complex challenges to international peace and security”; the meeting explored non-traditional security threats, such as climate change, famine, pandemic diseases, transnational organised crime, and drug trafficking, 20.12.2017; **S/2018/901**, “The Role of Natural Resources as a Root Cause of Conflict”, 16.10.2018; **S/2020/1090**, “Contemporary drivers of conflict and instability and insecurity”; the discussion focused on the security implications of climate change and COVID-19, among other factors, 03.11.2020.

Bilgi için bkz. Security Council Report, **The UN Security Council and Climate Change**, Annex II: Formal Meetings on Topics Related to Climate and Security, s. 19-20.

¹⁸⁴¹ Bkz. **A/RES/63/281**, Climate change and its possible security implications, 03.06.2009.

Karar aynı zamanda, BM organlarını, olası güvenlik etkileri de dahil olmak üzere iklim değişikliğini ele alma çabalarını yoğunlaştırmaya davet etmiştir.

¹⁸⁴² **A/64/350**, Climate change and its possible security implications, Report of the Secretary-General, 11.09.2009.

¹⁸⁴³ **S/2021/990**, draft resolution, 13.12.2021.

¹⁸⁴⁴ **S/RES/2242**, Women and peace and security, 13.10.2015, giriş bölümü (p. 14); **S/RES/2349**, Lake Chad Basin Region, 31.03.2017, p. 26; **S/RES/2408**, The Situation in Somalia, 27.03.2018, giriş bölümü (p. 19); **S/RES/2423**, Mali (MINUSMA mandate renewal), 28.06.2018, giriş bölümü (p. 29) ve p. 68; **S/RES/2429**, Darfur (UNAMID mandate renewal), 13.07.2018, giriş bölümü (p. 21) ve p. 47; **S/RES/2431**, Somalia (AMISOM reauthorisation), 30.07.2018, giriş bölümü (p. 23); **S/RES/2448**, Central African Republic, 13.12.2018, giriş bölümü (p. 22); **S/RES/2457**, Silencing the Guns in Africa, 27.02.2019, giriş bölümü (p. 6) ve p. 18; **S/RES/2461**, Somalia (UNSOM mandate renewal), 27.03.2019, giriş bölümü (p. 16) ve p. 21; **S/RES/2472**, Somalia (AMISOM reauthorisation), 31.05.2019, giriş bölümü (p. 10); **S/RES/2480**, Mali (MINUSMA mandate renewal), 28.06.2019, giriş bölümü (p. 16); **S/RES/2499**, MINUSCA, 15.11.2019, giriş bölümü (p. 16); **S/RES/2502**, MONUSCO, 19.12.2019, giriş bölümü (p. 14) ve p. 2; **S/RES/2520**, AMISOM (Somalia), 29.05.2020, giriş bölümü (p. 15); **S/RES/2524**, UNITAMS (Sudan), 03.06.2020, giriş bölümü (p. 8); **S/RES/2531**, MINUSMA (Mali), 29.06.2020, giriş bölümü (p. 18); **S/RES/2540**, UNSOM (Somalia), 28.08.2020, giriş bölümü (p. 23) ve p. 13; **S/RES/2552**, MINUSCA (CAR), 12.11.2020, giriş bölümü (p. 19); **S/RES/2556**, MONUSCO (DRC), 18.12.2020, giriş bölümü (p. 16); **S/RES/2561**, UNFICYP (Cyprus), 29.01.2021, giriş bölümü (p. 11); **S/RES/2567**, UNMISS (South Sudan), 12.03.2021, giriş bölümü (p. 27); **S/RES/2568**, AMISOM (Somalia), 12.03.2021, giriş bölümü (p. 16); **S/RES/2576**, UNAMI (Iraq), 27 May 2021, giriş bölümü (p. 9) ve p. 4(b)(iv); **S/RES/2618**, UNFYCIP, 26.01.2022, giriş bölümü (p. 14); **S/RES/2625**, UNMISS, 15.03.2022, giriş bölümü (p. 26) ve p. 3(b)(i); **S/RES/2628**, ATMIS, 31.03.2022, giriş bölümü (p. 26); **S/RES/2631**, UNAMI, 26.05.2022, giriş bölümü (p. 12) ve p. 2(b)(iv); **S/RES/2640**, MINUSMA, 29.06.2022, giriş bölümü (p. 18); **S/RES/2646**, UNFYCIP, 28.07.2022, giriş bölümü (p. 14); **S/RES/2657**, UNSOM, 31.10.2022, giriş bölümü (p. 15 ve 16) ve p. 14; **S/RES/2659**, MINUSCA, 14.11.2022, giriş bölümü (p. 24); **S/RES/2666**, MONUSCO, 20.12.2022, giriş bölümü (p. 16).

Bilgi için bkz. Security Council Report, **The UN Security Council and Climate Change**, Annex IV: Climate Change Language in Security Council Outcomes, s. 21-26; Security Council Report, **The UN Security Council and Climate Change: Tracking the Agenda after the 2021 Veto**, Research

değişikliğini bir uluslararası güvenlik tehdidi görse de BM Güvenlik Konseyi bu konuya özgü olarak iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin barışı tehdit ettiğini bir kararla tespit etmiş değildir. Bu nedenle tavsiye verme ve tedbir alma yoluna başvuramamaktadır. Kaldı ki BM Güvenlik Konseyi bu konuda karar alabilse bile gerek BM Şartı 41. maddesine dayanan zorlayıcı tedbirlerin gerekse BM Şartı 42. maddesine dayanan kuvvet kullanma yöntemlerinin iklim değişikliği ile mücadeleye katkı sağlayıp sağlayamayacağı şüphelidir. Bu tür tedbir ve yöntemlerin iklim değişikliğinin azaltılması ve iklim değişikliğine uyum sağlanması konusundaki yükümlülüklerin yerine getirilmesini zorlaştıracığı veya çevreyi daha çok kirletecek sonuçların doğmasına neden olacağı söylenebilir.¹⁸⁴⁵

D. Uluslararası Hukukta Sorumluluğa İlişkin Kurallar Kapsamındaki Çözüm Önerileri

Sorumluluk [*responsabilité (fr.)*, *responsibility/liability (ing.)*]¹⁸⁴⁶ Türkçede “kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi, sorum, mesuliyet” olarak tanımlanmış bir sözcüktür.¹⁸⁴⁷ Uluslararası hukuk içerisinde de uluslararası hukuk kişilerinin, davranışlarının veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi sorumluluk kavramına işaret etmektedir. Görüldüğü üzere sorumluluk sözcüğünün anlamında kişi, olay ve sonuç üstlenme arasındaki bağlantı dikkat çekmektedir. Bu ayrım yönünden bir ilişki kurulduğunda uluslararası hukukta sorumluluğun değerlendirilmesinde sorumlu tutulan kişi (devlet, uluslararası örgüt, birey ve devlet-dışı varlıklar), sorumluluğa neden olan olay ya da eylem (uluslararası hukuka aykırı veya uluslararası hukuk tarafından yasaklanmamış eylem) ve üstlenilecek sonuca

Report, 2022, No. 4, 30.12.2022, https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/unsc_climatechange_2022.pdf (Erişim Tarihi: 22.04.2023), Annex I: Security Council Resolutions and Presidential Statements Mentioning “Climate Change” in 2022, s. 12-13.

¹⁸⁴⁵ Bu konuda bilgi için bkz. Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 56-58.

¹⁸⁴⁶ Uluslararası hukukta İngilizcede sorumluluk sözcüğü karşılığında hem “*responsibility*” hem de “*liability*” kullanılabilir. Crawford tarafından bu iki sözcüğün aynı anlamda kullanılmakla birlikte, “*responsibility*” sözcüğünün uluslararası hukuka aykırı eylemlerle ilgili olduğunu; “*liability*” sözcüğünün ise ilk bakışta hukuka aykırı olmayan ancak beklenen özen gösterilmediği takdirde sorumluluğun doğabileceği zarara yol açabilecek faaliyetlerle ilgili olduğu belirtilmiştir. Bkz. Crawford, **State Responsibility: The General Part**, s. 62-63.

BMDHS’nin İngilizce metninde de 263. maddenin başlığı iki sözcüğe birden yer verecek şekilde “*Responsibility and Liability*” iken, Fransızca metinde yalnızca “*Responsabilité*” sözcüğünün; İspanyolca metinde yalnızca “*Responsabilidad*” sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir.

¹⁸⁴⁷ TDK, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=sorumluluk> (Erişim Tarihi: 18.03.2020).

bağlı sorumluluk türü (hukukî sorumluluk ve ceza sorumluluğu) açısından bazı ayrımlar bulunduğu belirtilebilir.¹⁸⁴⁸

Uluslararası hukukta sorumluluk konusunun, tarihsel gelişimine bakıldığında öğretilerdeki önceki değerlendirmeler dışında, kodifikasyon amacıyla 1929 tarihinde Harvard Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin zarardan doğacak sorumluluk konusundaki çalışmaları ile Lahey Kodifikasyon Konferansı'nda devletin sorumluluğu konusu kapsamında ele alındığı görülmektedir.¹⁸⁴⁹ Daha sonra bu yöndeki çalışmalar uzun bir süre boyunca UHK tarafından yapılmıştır. UHK'nin çalışmaları dışında sorumluluk konusunda derli toplu olarak nitelendirilebilecek bir düzenlemeler bütünü bulunduğunu söylemek zordur. UHK'nin devletin sorumluluğu konusundaki çalışmaları 1949-2001 yılları arasında devam etmiş; 2001 yılında “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler” metni kabul edilmiştir.¹⁸⁵⁰ Bunun dışında yükümlülükler aykırılıkların doğduğu olaylarda uluslararası yargı kararlarında da uluslararası hukukta sorumluluğun teyit edildiği görülmektedir.¹⁸⁵¹ UHK'nin çalışmaları ve uluslararası yargı kararları dışında uluslararası hukukta sorumluluk henüz bir çerçeve andlaşmayla düzenlenmemiş; bazı ikili veya çok taraflı uluslararası andlaşmalarda çeşitli şekillerde yer bulmuştur. Ancak bir uluslararası andlaşmada yer bulmasa bile, uluslararası hukukta sorumluluk iddiasının andlaşmadan bağımsız olarak ileri sürülebileceği; sorumluluğun uluslararası hukukun “hukuk” olabilmesi için zorunlu

¹⁸⁴⁸ Elif Uzun, **Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021, s. 26-39.

Ancak bu ayrımlarda bazı hususlar gözden kaçırılmamalıdır. Örneğin uluslararası hukukta devletin cezai sorumluluğuna ilişkin kurallar tarihsel süreçte taslak olarak oluşturulsa da kabul edilmemiştir.

¹⁸⁴⁹ Bkz. Crawford, **State Responsibility: The General Part**, s. 3-34.

¹⁸⁵⁰ Maddeler için bkz. United Nations, **Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (2001)**, https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf (Erişim Tarihi: 27.06.2020). Çalışmanın devamında bu metin Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler olarak kullanılacaktır.

Devletin sorumluluğu konusundaki çalışmalar nihayete erdikten sonra uluslararası örgütlerin “kendine özgü nitelikleri” göz önüne alınarak sorumluluklarının ayrı bir inceleme konusu olması gerektiği takdir edilmiş; 2002-2011 yılları arasında devam eden çalışmalar 2011 yılında “Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler” metni kabul edilmiştir. Maddeler için bkz. **A/CN.4/L.778**, Responsibility of international organizations, International Law Commission, Sixty-third session, Geneva, 26 April–3 June and 4 July–12 August 2011, <https://legal.un.org/docs/?symbol=A/CN.4/L.778> (Erişim Tarihi: 27.06.2020)

Sorumluluğa ilişkin ilgili metinlerin gerek devletler gerekse uluslararası örgütler açısından bir uluslararası andlaşma niteliği taşımadığını belirtmekle birlikte uluslararası hukukun yorumlanması açısından ve yargı organları tarafından dikkate alındığı belirtilmelidir.

¹⁸⁵¹ Örneğin bkz. “Trail Tasfiyehanesi Kararı”, s. 1963 ve 1965; “Korfu Boğazı Kararı”, s. 23 ve 36; “Gabcikovo-Nagymaros Davası Kararı”, p. 47.

ve vazgeçilmez bir unsur olduğu ifade edilmektedir.¹⁸⁵² Bu nedenle sorumluluk uluslararası hukukta yer alan her konu için geçerlidir. Bir yönüyle sorumluluğun varlığı teamül değerindedir de denilebilir. Ancak sorumluluğun içeriğinin uluslararası hukuktaki farklı konular açısından ve bu konular arasındaki ilişkilere göre belirlenmesi meselesi dikkat çekici olmuştur.

Uluslararası hukukta sorumluluğun varlığının tespiti sorumluluğa yönelik kuralların nasıl tespit edileceği ve uygulanacağı sorularını ortadan kaldırmamaktadır. Bu durum iklim değişikliği konusunda da uluslararası hukuktaki en temel sorunlardan biri olarak ortaya çıkmış; uluslararası hukukta sorumlulukla ilgili kuralların iklim değişikliği kaynaklı olumsuz etkileri kapsayıp kapsamadığı ve bunlara nasıl uygulanacağı üzerine sorular ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra çalışma konusu ve iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkileri açısından uluslararası deniz hukuku düzenlemelerinin dahil olması ile, uluslararası hukukta metodolojik inceleme yönünden farklı konular olarak değerlendirilebilecek üç konunun bir arada incelenmesine gerek duyulacaktır. Bu kapsamda iklim değişikliği rejimini içeren uluslararası çevre hukukunun yanı sıra uluslararası deniz hukuku ve uluslararası hukukta sorumluluğa ilişkin genel kurallar konuları bulunmaktadır. Böylece çalışma konusu kapsamında uluslararası hukukta sorumluluğun sınırlarının nasıl çizildiği ve sorumluluk konusunda hangi kuralların uygulanabileceği görülebilecektir. Dolayısıyla iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerden doğan sorumluluğu ele alırken uluslararası çevre hukuku ile iklim değişikliği rejimi, uluslararası deniz hukuku ve bizatihi uluslararası hukukta devletin sorumluluğuna ilişkin genel kurallar kapsamında olmak üzere üç başlık altında inceleme yapılacaktır.

¹⁸⁵² İlgili rejim içerisinde düzenlenmiş olsun ya da olmasın, sorumluluğun varlığı rejimden bağımsız olarak sürmektedir. Bkz. Martti Koskenniemi, “Doctrines of State Responsibility”, **The Law of International Responsibility**, James Crawford/Alain Pellet/Simon Olleson (eds.), New York: Oxford University Press, 2010, s. 46-47.

Pirim’in ifadesiyle “...sorumluluk hukuku bir hukuk düzeninin kalbidir.”. Bkz. Ceren Zeynep Pirim, “Uluslararası Sorumluluk Hukukunda Devletlerin Ağırlaştırılmış Sorumluluğu: Kuramsal Bir Değerlendirme”, **Public and Private International Law Bulletin**, Volume: 32, Issue: 2, s. 150.

1. Uluslararası Çevre Hukuku ve İklim Değişikliği Rejimi Kapsamında Sorumluluğun İncelenmesi

Uluslararası çevre hukuku ve iklim değişikliği rejiminden doğan sorumluluğun incelenmesinde ortaya çıkan soru, iklim değişikliği rejiminin kendi içerisinde veya uluslararası çevre hukukunda sorumluluğa yönelik kuralların ne şekilde yer aldığı ile ilgilidir. İklim değişikliği rejiminde bu tür kuralların bulunup bulunmadığı ve eğer bu tür kurallar bulunmuyorsa uluslararası çevre hukukunda yer bulan kuralların iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerine yönelik olarak uygulanıp uygulanamayacağı incelenecektir.

Bu konuda öncelikle iklim değişikliği rejimi kapsamında iklim değişikliğinden doğan sorumluluğun neyi ifade ettiğini ortaya koymak gereklidir. İklim değişikliğinden doğan sorumluluk denilince ortaya çıkan bazı soruları ve bu sorulara ilişkin cevapları içeren şu şekilde bir ayırım yapılması yoluyla konuyla ilgili şematik bir öngörü sağlanabilecektir:

- İklim değişikliğinden “kim” sorumludur?

İklim değişikliğinden devletler sorumludur çünkü gerek iklim değişikliği rejiminde yükümlülük altına sokulan gerekse iklim değişikliğine karşı gelebilecek olan kişiler devletlerdir.¹⁸⁵³

- Bu kişiler iklim değişikliği kapsamında “ne”lerden sorumludur?

İklim değişikliği rejimi amacı doğrultusunda incelendiğinde bu kapsam azaltmayı ve uyumu içermektedir.¹⁸⁵⁴

- Bu kişiler “kime karşı” sorumludur?

Herkese [*collectivity (ing.)*] ve özellikle iklim değişikliğinden en çok etkilenenlere karşı sorumludur.¹⁸⁵⁵

Bu çıkarımları özetlersek, devletlerin iklim değişikliği rejiminin azaltma ve uyumla temellenen amaçları doğrultusunda belirlenen yükümlülüklerden herkese karşı sorumlu olduğu sonucuna varılabilir. Devletlerin bu kapsamdaki sorumluluklarının

¹⁸⁵³ İklim değişikliğine neden olan faaliyetlerin önemli bir kısmı özel hukuk kişileri tarafından yapılsa da iklim değişikliği rejiminde yükümlülüklerin devletlere yüklendiği görülmektedir.

¹⁸⁵⁴ Daha birçok farklı konuda yükümlülükler bulunsa da tüm bu konulardaki sorumluluğun iklim değişikliği rejiminin temel amaçlarını oluşturan azaltma ve uyumu yerine getirmek için tasarlandığı akıldan çıkarılmamalıdır.

¹⁸⁵⁵ İklim değişikliğinin insanlığın ortak kaygısı ve tüm devletleri etkileyen küresel bir çevre sorunu olması nedenleriyle iklim değişikliği kaynaklı sorumluluğun yeryüzünde bulunan herkese karşı bulunduğunu belirtmek gerekir.

nasıl belirleneceğinin tespiti için uluslararası hukukta yer alan belgelerin içeriğinde yükümlülüklerin ve yükümlülüklerle ilgili sorumluluğun ne şekilde yer bulduğunu tespit etmek gereklidir.

BMİDÇS, KP ve PA'nın temellerini oluşturduğu iklim değişikliği rejiminde sorumluluğun kapsamı konusunda dikkati çeken ilk noktalar BMİDÇS'nin giriş bölümünde sırasıyla 7. ve 9. paragraflarda yer alan ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesine yapılan atıfla Stokholm Bildirgesi ve Rio Bildirgesi'nde de dikkat çekilmiş olan *“devletlerin kendi yargı yetkisi ve denetimleri içindeki faaliyetlerin diğer devletlerin çevrelerine veya ulusal yargı sınırları dışındaki alanlara zarar vermemesini sağlama sorumluluğuna sahip olduğunu”* belirten içeriktir. Ancak BMİDÇS'deki tüm içerik incelendiğinde sorumluluğun kapsamının belirlenmesinde *“ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesi”*nin ağırlıklı olarak yer bulduğu görülmektedir. Bu ilke BMİDÇS'nin yanı sıra KP'de ve PA'da da sorumluluğun kapsamının belirlenmesinde temel hareket noktasını oluşturmuştur.¹⁸⁵⁶ Dolayısıyla iklim değişikliği rejiminde sorumluluğun kapsamı denildiğinde akla gelen ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesinin ne şekilde uygulanacağı hususu olacaktır. Nitekim bu ilkeyle her devlete ortak yükümlülükler açısından ortak sorumluluklar öngörülmesinin yanı sıra her devletin kendi kabiliyeti doğrultusunda tanımlanan farklı yükümlülükler bağlamında farklı sorumluluklar da öngörülmektedir. Bu nedenle taraf devletlerin sorumluluğu konusunda denkleştirici adaleti sağlayan şekli eşitlik yerine hakkaniyeti ve dağıtıcı adaleti temel alan bir yaklaşıma yönelinmiştir.¹⁸⁵⁷ Bu durum, ilkenin isminde de belirtildiği üzere, iklim değişikliği rejiminden doğan sorumluluğun uygulanmasında ortaklıklara ek olarak taraflar arasındaki göreceliliği de ortaya çıkarmaktadır.

Ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesinin uygulanmasındaki göreceliliğin kaynağı ister gelişmiş ülkelerin mali ve teknolojik kabiliyet üstünlüğüne, isterse iklim değişikliği sorununun ortaya çıkmasında sahip oldukları tarihsel etkilerine dayansın, sorun oluşturmaktadır. Sorumluluğun

¹⁸⁵⁶ Bkz. s. 96-98, 138 ve 163.

¹⁸⁵⁷ Meltem İneli Cığır, **İklim Değişikliği ile Mücadelede Devletlerin Farklılaştırılmış Sorumlulukları ve Uluslararası Hukukta Ortak Fakat Farklılaştırılmış Sorumlulukları İlkesi**, Ankara: Yetkin Yayınları, 2022, s. 76-78.

uygulanması konusundaki ortaya çıkan bu sorunun temeli özellikle daha ağır yükümlülüklerle sahip olan gelişmiş ülkelerin sorumluluğuna başvururken nasıl bir tespit ve değerlendirme yapılacağı hakkındadır. Nitekim iklim değişikliği rejiminde uluslararası hukukta sorumluluk konusu ile bağlantı ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesi yoluyla kurulmaya çalışılsa da rejim içerisinde UHK'nin uluslararası hukuka aykırı eylemlerinden dolayı devletin sorumluluğuna ilişkin yaptığı çalışmalarla bağlantı kurulmamıştır. BMİDÇS metninde görülen bu husus taraf devletlerin konunun farkında olmamasından kaynaklanmamakta; aksine, tarafların durumun farkında oldukları görülmektedir. Nitekim BMİDÇS imzaya açılırken özellikle denizlerde yaşanacak değişimlerden etkilenecek devletlerin iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin sorumluluk konusunda ortaya çıkaracağı sorunlara yönelik bir düzenleme yapılmasına ilişkin çabaları sonuç bulmamış; bu yöndeki çabalar BMİDÇS'ye eklenen beyanlar seviyesinde kalmıştır.¹⁸⁵⁸ KP'nin ve PA'nın imza aşamasında da devletin sorumluluğu konusuyla iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin bağlantısı ancak beyanlarda yer bulabilmiştir.¹⁸⁵⁹ Üstelik iklim değişikliği rejimindeki uluslararası andlaşmalardan çekilmenin de süre şartı dışında (yazılı bildirimden sonra 1 yıl – BMİDÇS m. 25, KP m. 27 ve PA m. 28) serbest bırakılmış olması da tarafların sorumluluktan kolayca kurtulabileceğini yani sorumluluğu tarafların gönüllü bir şekilde kabul etmesi gerektiğine işaret etmektedir.¹⁸⁶⁰ Böylece sorumluluk konusu ortak ama farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler ilkesi dışında iklim

¹⁸⁵⁸ Bu durumun temel nedeni diğer devletlerin devletin sorumluluğu yönündeki genel kuralların BMİDÇS metni ile bütünleştirilmesine sıcak bakmamasıdır.

Ashında BMİDÇS ile devletlerin sorumluluğu konusundaki genel kurallar arasındaki ilişkinin BMİDÇS imzaya açıldığında açıkça kabul edildiği belirtilmektedir. Bazı küçük ada devletleri BMİDÇS'yi onaylarken BMİDÇS'yi imzalamalarının uluslararası hukukun genel ilkelerinden sapma olarak değerlendirilemeyeceği ve iklim değişikliği kaynaklı olumsuz etkilerden devletin sorumluluğu kapsamındaki herhangi bir haktan hiçbir şekilde feragat teşkil etmeyeceği yönünde beyanlarda bulunmuştur. Bkz. Phillippe Sands, "Climate Change and the Rule of Law: Adjudicating the Future in International Law", *Journal of Environmental Law*, Vol. 28, 2016, s. 31.

Fiji, Kiribati, Nauru, Papua Yeni Gine ve Tuvalu'nun bu konudaki beyanları için bkz. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtsg_no=XXVII-7&chapter=27&Temp=mtsg3&clang=_en (Erişim Tarihi: 18.05.2021).

¹⁸⁵⁹ KP'de Cook Adaları, Kiribati, Nauru ve Niue tarafından yapılan beyanlar için bkz. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtsg_no=XXVII-7-a&chapter=27&clang=_en (Erişim Tarihi: 18.05.2021).

PA'da Cook Adaları, Marshall Adaları, Mikronezya (Federal Devletleri), Nauru, Niue, Filipinler, Solomon Adaları, Tuvalu ve Vanuatu tarafından yapılan beyanlar için bkz. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtsg_no=XXVII-7-d&chapter=27&clang=_en (Erişim Tarihi: 18.05.2021).

¹⁸⁶⁰ Benzer yönde görüş için bkz. Daniel H. Cole, "Shared Responsibility in International Climate Change Law", *Distribution of Responsibilities in International Law*, André Nollkaemper/Dov Jacobs (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2015, s. 306.

değişikliği rejiminde düzenlenmemiş ve eksik kalmıştır. Bu eksikliğin en önemli sebebi belli bir olumsuz etkinin ya da zararın iklim değişikliği kaynaklı olup olmadığının yani nedensellik bağının tespiti konusunda yaşanacak zorluk olarak ifade edilmiş; örnek olarak, bir kasırga, sel, vs. gibi doğa olaylarının sahip oldukları yıkıcı etkilere rağmen belirli bir devletin sera gazı salım oranlarına bağlı olarak iklim değişikliğine atfedilmesi ve iklim değişikliği kaynaklı olarak görülmesinin her zaman pek olası görülemeyeceği belirtilmiştir.¹⁸⁶¹ Her ne kadar sera gazı salımları ile deniz seviyesinin yükselmesi nedeniyle karaların sular altında kalması ve deniz buzu boyutlarının azalması gibi etkiler arasındaki nedensellik bağının kurulması kolay olsa da belirli bir devletin iklim değişikliğine katkısının ve bu katkı sonucunda doğan zararın hesaplanması kolay görünmemektedir.¹⁸⁶² Aynı sorun belirli bir devlet için değil birçok devletin yükümlülüklerine uymadığı durumda da geçerli olacaktır.

Bu durumda uluslararası çevre hukuku düzenlemelerine göre özel kural niteliğinde olan iklim değişikliği rejimindeki düzenlemelerdeki eksikliğin uluslararası çevre hukukunda çevre sorunlarına karşı çevreyi koruma amacıyla oluşturulan daha genel nitelikli sorumluluk kuralları çerçevesinde kapatılması mümkün olabilecek midir sorusu akla gelmektedir. Çevre kavramı üzerinde fikir birliği olmaması, sanayileşme ile çevreye verilecek bir kısım zarardan kaçınmanın mümkün olamayacağı ve devletlerin ortak olarak katkıda bulunduğu çevredeki bozulma konusundaki dayanışması gibi nedenlerden dolayı devlet sorumluluğunun çevre alanında iyi bir şekilde uyarlanmadığı belirtilmektedir.¹⁸⁶³ Yine de çevre zararlarına karşı devletin sorumluluğu uluslararası teamül hukukunun oturmuş bir kuralıdır. Bu kuralın oturmuşluğu özellikle pek çok uluslararası yargı kararında tekrarlanan devletlerin “zarar vermeme” yükümlülüğünden doğan sorumluluğunun tespit edilmesi ile de desteklenebilir. “Zarar vermeme” yükümlülüğünün ihlaline yol açacak zararın ciddi anlamda olumsuz sonuçları olması gerekmektedir. Örneğin, iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerinin kara ülkesi kaybına yol açtığı olasılıkların ciddi anlamda olumsuz bir sonuç olduğu aşikâr olsa da diğer

¹⁸⁶¹ Christina Voigt, “State Responsibility for Climate Change Damages”, **Nordic Journal of International Law**, Volume 77, 2008, s. 16-17.

Atfedilebilme ve nedensellik bağının kurulması konusunda ayrıca bkz. “*Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemin Tespiti ve Atfedilmesi*” başlığı, s. 453-461.

¹⁸⁶² Voigt, “State Responsibility for Climate Change...”, s. 17.

¹⁸⁶³ Céline Nègre, “Responsibility and International Environmental Law”, **The Law of International Responsibility**, James Crawford/Alain Pellet/Simon Olleson (eds.), New York: Oxford University Press, 2010, s. 803-804.

olaylarda ciddi anlamda olumsuzluk sınırının nasıl belirleneceği soru işaretidir. Ek olarak “zarar vermeme” yükümlülüğünden doğan sorumlulukta bir çevre sorununun yol açtığı zararın tanımı ve tespiti yanı sıra oluşan zararın derecesi ve zarar ile devletin eylemi arasındaki bağlantı gibi pek çok başka zorlayıcı konu da bulunmaktadır.¹⁸⁶⁴ Bu nedenle iklim değişikliği örneğinde görülen zararlar nedensellik bağı kurma sorununun aslında iklim değişikliği konusuna özgü olmadığı ve uluslararası hukukta yaygın olmayan bireysel eylemler ile bazı çevre zararları arasındaki ilişkiler açısından geçerli olan sorunların bir parçası olduğu gözlemlenebilir.¹⁸⁶⁵ Bu nedenle ilgili çevre sorunu özellikle küresel boyutlu etkilere yol açtığında devletlerin “zarar vermeme” yükümlülüklerini ihlal edip etmediğinin tespiti son derece zordur. *Shaw*’a göre sorumluluğun klasik anlamda bir devletin eylemleri ile başka bir devlete zarar vermiş olduğunun ispat edilmesini gerekli kılması, çevreye yönelik sorunlarla ilgili olarak uygulanmasında güçlükler yaratarak küresel boyutta bir bakışın ve çözümün sağlanmasını zorlaştırmaktadır.¹⁸⁶⁶ Kaldı ki “zarar vermeme” yükümlülüğünün iklim değişikliği gibi küresel bir soruna uygulanmasında Stockholm Bildirgesi’nin 21. İlkesi ulusal yetki alanları dışındaki zararlara işaret etse de bu ilkenin devletler arasındaki ikili ilişkilere yönelik düzenlenmiş olması, zarar gören devletin dışındaki devletlerin doğan sorumluluğu ne ölçüde ileri sürme hakkına sahip olduğuna ilişkin çözülmemiş bir yanın bulunması ve bu kapsamdaki kuralların kapasite eksikliği yaşayan gelişmekte olan ülkeler tarafından nasıl uygulanacağı gibi bazı soru işaretleri bulunduğu belirtilmektedir.¹⁸⁶⁷ Uluslararası çevre hukukunda yer alan “zarar vermeme” yükümlülüğünün iklim değişikliğinin küresel niteliği nedeniyle yetersiz kaldığı için sorumluluğun iklim

¹⁸⁶⁴ Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 98-107.

¹⁸⁶⁵ Bazı istisnaları bulunmakla birlikte oluşan çevre sorunlarının birçoğunda tarafların yaygın faaliyetleri sonucunda oluşacak zararın önüne geçmek amaçlanmaktadır. Bu kapsamda iklim değişikliği rejiminin çözmek istediği sorunun yaygın salımlar sonucu oluşan olumsuz etkiler üzerine olduğunu ifade etmek mümkündür.

Crawford, buna örnek olarak, uygulamada klorofluorokarbonların veya ozon tabakasını incelten diğer maddelerin hiçbir bireysel salımının tanımlanabilir bir zarara neden olmadığını; ilgili rejimdeki anlaşmaların yaygın salımların yarattığı sorunları çözmeye amacında olduğunu belirtmiştir. Bkz. *Crawford*, **State Responsibility: The General Part**, s. 57.

¹⁸⁶⁶ *Shaw*’a göre özellikle küresel etkiler doğuran çevresel sorunlara devletin sorumluluğu ile ilgili klasik uluslararası hukuk yaklaşımının uygulanması yoluyla bir devletin eylemleriyle ve dolayısıyla kaynak olarak diğer bir devlete zarar verdiğinin ispatı mümkün değildir. Bu nedenle iki taraflı devlet sorumluluğu sistemi yerine uluslararası iş birliği düzeninin geliştirildiğinin görüldüğü belirtilmektedir. Bkz. *Shaw*, **International Law**, s. 652-653.

¹⁸⁶⁷ Brunnée, “The Stockholm Declaration...”, s.44.

değişikliği rejimi kapsamında oluşturulması ve güçlendirilmesi gerektiği görüşü de bulunmaktadır.¹⁸⁶⁸

Sayılan tüm bu nedenler aynı zamanda çevre sorunlarında sorumluluğun uygulanmasında cezai sorumluluğun yanı sıra hukuki sorumluluk açısından kusursuz sorumluluk, *erga omnes* sorumluluk ve iş birliği sorumluluğu gibi çeşitli yaklaşımların da ileri sürüleceği bir duruma sürüklenmeye neden olmaktadır.¹⁸⁶⁹ Ancak bu yaklaşımlardan cezai sorumluluğun devletlere atfedilemeyeceği kabul edilmiş;¹⁸⁷⁰ kusursuz sorumluluk nükleer enerjinin barışçı kullanımı, uzay araçlarının neden olacağı zararlar ve denizlerin hidrokarbürlerle veya petrol ve türevleriyle kirliliği konuları dışında açıkça kabul edilmemiş;¹⁸⁷¹ *erga omnes* sorumluluk çevre konusunda kuramsal olarak kullanılabilir görülse de uluslararası hukuk sisteminde tam olarak yer bulmamış;¹⁸⁷² iş birliği sorumluluğunun ise uluslararası nitelikli her

¹⁸⁶⁸ Özkerim Güner'e göre de iklim değişikliği nedeniyle devletlerin sorumluluğunun ileri sürülebilmesindeki eksikliklerin giderilmesi için iklim değişikliği rejimi içerisinde sorumluluk düzenlemelerine ihtiyaç bulunmaktadır. Bkz. Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, son sayfa.

¹⁸⁶⁹ Bu seçenekler çevre sorumluluğuna ait alternatif yöntemler olarak adlandırılmıştır. Bkz. Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 133-158.

¹⁸⁷⁰ Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 145-147; Uzun, **Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden...**, s. 34-39.

Ashında 2001 yılında kabul edilen Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler metninin hazırlık çalışmaları sırasında 1996 yılındaki taslak metinde uluslararası suçlar ve uluslararası haksız fiillere ilişkin 19. maddesi 3. paragrafının (d) bendinde “atmosferin ve denizlerin kirlenmesinin yasaklanmasında olduğu gibi, insan çevresinin güven altına alınması ve korunması için asli öneme sahip bir uluslararası yükümlülüğün ciddi ihlali” suç olarak sayılmıştır. İlgili metin için bkz. **Draft Articles on State Responsibility with Commentaries Thereto Adopted by the International Law Commission on First Reading**, January 1997, https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_1996.pdf (Erişim Tarihi: 21.08.2022).

Günümüzde çevreye verilen ağır zararlar açısından, silahlı çatışmalarda çevreye verilen zararlara ilişkin düzenlemeler dışında cezai sorumluluğun bireysel olarak uluslararası hukuk düzenine dahil edilmesi konusunda, ekokırım [*ecocide (ing.)*] isimli bir suç tipinin uluslararası ceza hukuku sistemine katılması yönünde istekler bulunmaktadır. Uluslararası Ceza Divanı'nın 2019 yılında gerçekleştirdiği Taraf Devletler Kurulu'nda Pasifik Ada Ülkeleri tarafından gündeme getirilen ekokırım suçu hakkında 2021 yılının haziran ayında Ekokırımı Durdurun Vakfı girişimiyle uzmanlardan oluşan bir heyet tarafından uzlaşıya varılarak hazırlanan bir metin bulunmaktadır. İlgili metne erişim için bkz. <https://www.stopecocide.earth/expert-drafting-panel> (Erişim Tarihi: 23.09.2022).

¹⁸⁷¹ Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 73-75 ve 133-145; Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri: 3. Kitap**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2015, s. 172-173.

Kusursuz sorumluluk kavramı genellikle tehlikeli faaliyetlerin yapılmasının doğasında bulunan risk nedeniyle faaliyeti gerçekleştiren kişileri herhangi bir kusur araştırmasına gerek kalmadan sorumlu tutabilmek için ortaya çıkmış bir kavramdır.

¹⁸⁷² Başlar, “Uluslararası Hukukta ‘Erga Omnes’ Kavramı”, s. 82, 98-102; Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 147-151.

Erga omnes sorumluluk tüm insanlığa karşı görevler kapsamında çevrenin korunmasını konu almaktadır. Bu yolla kuramsal olarak çevrenin tümüyle insanlığın ortak kaygısı sayılarak uluslararası toplumun tamamı için korunması mümkün olsa da ve hatta iklim değişikliği açısından iklim sisteminin korunması *erga omnes* bir yükümlülük sayılabilecekse de uluslararası hukukun henüz *erga omnes* yükümlülükleri, küresel sorumluluğu ve dolayısıyla hukuk kuralının ihlali özel ilgili

konuda olduğu gibi çevrenin korunması hususunda yer bulabileceğinden ve çevre sorunlarına klasik sorumluluk hukukunun uygulanmasının zorluklarından hareketle tercih edilmesi gereken seçenek olarak değerlendirilmektedir.¹⁸⁷³ Ancak uluslararası hukukta öngörülen çevre konusu özelinde tüm sorumluluk sistemini iş birliğine bağlamak devletlerin iş birliği yapması halinde bir zararın oluştuğu durumlarda iş birliğine bağlı tartışmaları “yeterli iş birliği yapıldı mı” noktasına yani devletler bu konuda uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerini yerine getirdi mi temel noktasına geri döndüreceği gibi iş birliği yapılmamasının zarara olan etkisinin belirlenmesinin de benzer zorluklara sahip olduğu söylenebilir. Bu nedenle iklim değişikliğinden doğan sorumluluğun uluslararası hukukun devletin sorumluluğunu içeren genel kuralları kapsamında da tartışılması gerekmektedir.

2. Uluslararası Deniz Hukuku Kapsamında Sorumluluğun İncelenmesi

İklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerinden doğan sorumluluk konusunda uluslararası deniz hukukunun sorumluluk ile ilgili kurallarının mevcut çalışma konusu açısından uygulanabilirliklerinin incelenmesi de yerinde olacaktır. İklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimlerin deniz çevresinin korunması ve muhafazası konusundaki yükümlülükler ve esas çizgilerle deniz yetki alanlarını da değiştirebilmesi konusundaki bağlantı buna imkân tanımaktadır. Sorumluluk konusunda sadece uluslararası çevre hukuku ve iklim değişikliği rejimi temelli bir yaklaşımda bulunulması ilgili konuyla bağlantılı olarak uluslararası hukuk sistemi içindeki tüm imkanların kullanıldığı anlamına gelmemektedir. Bu nedenle uluslararası deniz hukukunda sorumluluğun yürütülmesi konusu da mutlaka incelenmelidir.

olmayan herhangi bir devletin dava hakkına sahip olduğunu [*locus standi (lat.)*] kabul ettiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Saldırı eylemlerinin yasaklanması, kölelikten koruma, soykırım yasağı ve ırkçılıktan koruma gibi konularda insanlığa karşı yükümlülüklerin ihlal edildiğinden hareketle *erga omnes* etki doğmaktadır. İklim değişikliği ve atmosfer konusunda da benzer etkinin doğabileceği belirtilmiştir.

Her devletin küresel çevreyi özellikle de küresel müşterekleri koruma yükümlülüğü olduğunu söylemek bir şeydir, ancak her devletin, faaliyetleri müşterekler üzerinde olumsuz etkilere neden olan devletin sorumluluğunu ileri sürmek için hukuki yetkiye sahip olduğunu kabul etmek başka bir şeydir. (Hanqin Xue, **Transboundary Damage in International Law**, New York: Cambridge University Press, 2003, s. 246.)

¹⁸⁷³ Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 152-158.

Uluslararası deniz hukukunda sorumluluğa ilişkin düzenleme denildiğinde BMDHS'deki bazı maddeler dikkat çekmektedir. Bu maddeler Bölge başlıklı XI. Kısım'ının "Uygunluğu sağlama sorumluluğu ve zarardan sorumluluk" başlıklı 139. madde, Denize İlişkin Bilimsel Araştırma başlıklı XIII. Kısım'ında yer alan "Sorumluluk" başlıklı 263. madde, Denize İlişkin Teknolojinin Gelişmesi ve Aktarımı başlıklı XIV. Kısım'ında yer alan "Uluslararası örgütler arasında iş birliği" başlıklı 278. madde, Deniz Çevresinin Korunması ve Muhafazası başlıklı XII. Kısım'ında yer alan "Hukuk davası kurumu" başlıklı 229. madde, Deniz Çevresinin Korunması ve Muhafazası başlıklı XII. Kısım'ında yer alan "Sorumluluk" başlıklı 235. madde, BMDHS'nin Genel Hükümler başlıklı XVI. Kısım'ının "Zarar halinde sorumluluk" başlıklı 304. maddedir. Bunların her birinin içeriğine bakıldığında Bölgedeki faaliyetler, denize ilişkin bilimsel araştırmalar, denize ilişkin teknolojinin gelişmesi ve aktarımının yanı sıra iklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimlerle bağlantı açısından daha ön planda olan deniz çevresinin korunması ve muhafazasına ilişkin hükümler ile genel sorumluluk hükmü bulunmaktadır. BMDHS içerisinde yer aldığı kısımlar da göz önüne alındığında iklim değişikliği açısından ön plana çıkan ilgili maddeler 229., 235. ve 304. maddelerdir. 304. maddenin sorumluluğun uygulanmasında zarara bağlanan genel bir kural niteliğinde olduğu; 229. ve 235. maddelerinin ise deniz çevresini koruma ve muhafaza konusu kapsamına özgü sorumluluğa işaret eden bir özel kural olduğu görülmektedir.

BMDHS'nin 235. maddesi üç paragraftan oluşmaktadır. Maddenin 1. paragrafında devletlerin deniz çevresinin korunması ve muhafazasına yönelik yükümlülüklerinden doğan sorumluluk düzenlenmişken, 2. paragrafta devletlerin ulusal hukuk düzenlerinde zarara karşı tazminat ve benzeri yolları bulundurma yükümlülüğü bulunmakta; 3. paragrafta ise zarara karşı tazminat ve benzeri yollar için uluslararası hukukta iş birliğine de uygun değerlendirme ve ödeme yöntemleri içerecek şekilde zorunlu sigorta ve fonlar gibi kurumların geliştirilmesine yönelik bir yükümlülük yer almaktadır. Görüldüğü üzere 235. maddenin 1. paragrafında devletlerin sorumluluğuna, 2. ve 3. paragraflarda ise bu sorumluluğa ek olarak özel hukuk kapsamındaki bazı yükümlülüklerden doğan sorumluluğa ilişkin düzenlemeler bulunmaktadır. Deniz çevresine verilen zararlardan sorumluluğun madde içerisinde 1. paragrafta genel bir çerçeve içerisinde fazlaca detaya girmeden düzenlenmiş olmasıyla 2. ve 3. paragraflarda zararların tazmini üzerine odaklanılmış olması

eleştirilmiştir.¹⁸⁷⁴ Madde içeriğinden yola çıkıldığında iklim değişikliği kaynaklı değişimlerden doğacak zararlarda deniz çevresini koruma ve muhafaza kapsamında değerlendirilebilecek zararlar açısından kapsayıcılık rahatça ileri sürülebilecekken aslında yine deniz çevresinin değişimi kaynaklı ortaya çıkacak esas çizgilerin ve deniz yetki alanlarının değişimi kaynaklı zararların tazmini için bazı soru işaretleri doğacaktır. Zararların tazmini konusunda iklim değişikliği rejimi ile öngörülen mekanizmaların iklim değişikliği nedeniyle denizlerde meydana gelen olumsuz etkilerde BMDHS 235. maddesinde öngörülen yükümlülükler kapsamında da çalışacak mekanizmalar olarak değerlendirilmesi mümkün olabilir. Bu noktada belirtmek gerekir ki BMDHS'nin 235. maddesi sorumluluğu devletlere yüklemiştir. BMDHS 229. maddesi ise yalnızca genel olarak deniz çevresinin kirliliğinden doğan kayıp ve zarar için hukuki sorumluluk davası açma hakkına ilişkindir.

BMDHS'nin 304. maddesi sorumluluk konusunda hem BMDHS'de yer alan zarar halinde sorumluluğa ilişkin hükümlerin hem de uluslararası hukukta mevcut olan sorumluluğa ilişkin diğer tüm kuralların uygulanabileceğine ilişkindir. Madde ayrıca uluslararası hukukta sorumluluğa ilişkin kural ve ilkelerin durağan olmadığını, detaylanmaya ve gelişmeye açık olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁷⁵ Bu düzenleme tarafların uluslararası hukuk kapsamında sorumluluğa ilişkin zorluklara ve gelişmelere tepki vermesini mümkün kılarak, herhangi bir alandaki sorumluluk rejimi sınırlı veya belirli bir duruma yanıt veremez durumdaysa, olaydaki ilgili devletin daha geniş bağlamda sorumluluğunu devam ettirmektedir.¹⁸⁷⁶ İklim değişikliği rejimindeki sınırlılığın ve uluslararası çevre hukukunda sorumluluğun kurulmasında yaşanacak zorlukların aşılmasında uluslararası deniz hukuku ve BMDHS'nin 304. maddesinin öngördüğü şekilde daha geniş bağlamda da sorumluluğa başvurulabilir. Bu yönden gerek deniz çevresinin korunması ve muhafazasıyla ilgili içerik gerekse BMDHS 304. madde hükmü, iklim değişikliğinden doğan sorumluluk ile birleştirildiğinde, devletin sorumluluğuna gidilmesine ve o yönde de bir inceleme yapılmasına kapı

¹⁸⁷⁴ Anlar Güneş, "Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku...", s. 20-21.

Anlar Güneş tarafından uluslararası hukukta sorumluluğa ilişkin kuralların yalnızca zararların tazmini bakımından değil, zararların önlenmesi bakımından da caydırıcı araçlar olması gerekirken, BMDHS'de bu konuda beklenen düzeyde bir düzenleme yapılmadığı belirtilmiştir.

¹⁸⁷⁵ "Deniz Yatağı Uyuşmazlıkları Danışma Görüşü", s. 66, p. 211.

¹⁸⁷⁶ Böylece ilgili devlet deniz çevresine verilen zarar nedeniyle daha geniş yükümlülüklerinin atfedilebilir herhangi bir ihlalinden sorumlu olmaya devam edecektir. Bkz. Alexander Proelss/Robert C. Steenkamp, "Liability Under Part XI UNCLOS (Deep Seabed Mining)", **Corporate Liability for Transboundary Environmental Harm: An International and Transnational Perspective**, Peter Gailhofer/David Krebs/Alexander Proelss/Kirsten Schmalenbach/Roda Verheyen (eds.), Springer, 2023, s. 577.

aramaktadır. Bu nedenlerle uluslararası hukukta devletlerin sorumluluğuna ilişkin daha genel kurallara başvurulması ve bu kuralların da iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkileri açısından değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

3. Uluslararası Hukukta Devletin Sorumluluğuna İlişkin Genel Kurallar Kapsamında Sorumluluğun İncelenmesi

İklim değişikliğinin denizlerde neden olduğu değişikliklerden doğan sorumluluğa ilişkin olarak gerek uluslararası çevre hukuku ve iklim değişikliği rejimi¹⁸⁷⁷ gerekse uluslararası deniz hukuku devletlerin sorumluluğuna işaret etmektedir. Bu durum uluslararası hukukta devletin sorumluluğuna ilişkin genel kuralların mevcut çalışma konusuyla bütünleştirilerek incelenmesinin faydalı olacağını göstermektedir. Bu nedenle devletlerin sorumluluğunun genel kuralları üzerinden uluslararası hukuk ihlalinin tespiti ve atfedilmesiyle bu ihlalin sonuçları iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkileri kapsamında ele alınacaktır.

a. Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemin Tespiti ve Atfedilmesi

(1). Uluslararası Hukuka Aykırı Eylem

Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler'in 1. maddesinde yer alan "*Devletin uluslararası hukuka aykırı her eylemi o devletin sorumluluğuna yol açar.*" içeriği göz önüne alındığında bir "devlet" in sorumluluğunun doğabilmesi için "uluslararası hukuka aykırı bir eylem" in bulunması gerekmektedir. Bu durumda çalışma konusuyla da ilgili olarak devletlerin iklim değişikliği rejimine ve bağlantılı olarak uluslararası çevre hukukuyla uluslararası deniz hukukuna aykırı eylemlerde bulunması sorumluluklarını doğuracaktır.

¹⁸⁷⁷ İklim değişikliği rejimine Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler'in uygulanmasının mümkün olduğu hakkında bkz. Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 175.

Devletin uluslararası hukuka aykırı eylemi icra/yapma veya ihmal/yapmama yoluyla oluşabilmektedir.¹⁸⁷⁸ Böylece iklim değişikliğine neden olan sera gazı salımlarının hukuki sınırları aştığı her halde devletlerin ister kendi eylemiyle isterse engellemediği başkalarının eylemleriyle sorumlu tutulabilmesi mümkün olacaktır. Üstelik günümüzde devletlerin kendi yargı yetkisine tabi alanlarda ve denetimine tabi olarak gerçekleştirilen faaliyetleri gözeterek, bu faaliyetlerin bir başka devletin veya ortak alanlarda bulunan topraklarda ve kaynaklarda ciddi çevre zararına neden olmaması yükümlülüğünün teamüli değere sahip bir kural olduğu belirtilmekte; bu kuralın doğrudan hukuka aykırı eylemlerle devlet organları veya alt birimleri tarafından ya da dolaylı olarak özel hukuk kişilerinin ihlale neden olacak kirletici faaliyetlerini önleme ve cezalandırma gereğinin yerine getirilmemesi açısından sorumluluk doğuracağı söylenebilir.¹⁸⁷⁹ Dolayısıyla sera gazı salımları yoluyla ciddi çevre zararının oluşacağı durumlarda bu yöndeki sorumluluğun iki yüzü de geçerlidir. Ancak iklim değişikliğinin insan kaynaklı değil doğal olarak gerçekleşen¹⁸⁸⁰ ya da uluslararası hukuka aykırı olmayan insan kaynaklı gerçekleşen kısmının devletlerin sorumlu tutulması açısından sorunlu olduğu ifade edilebilir.¹⁸⁸¹ Nitekim iklim değişikliği rejiminde getirilen iklim sistemini dengeleme amacı aslında belli miktarda iklim değişikliğinin gerçekleşeceğini ve belirlenen hukuki sınırlar kadarı için önleme ilkesiyle ihtiyat ilkesi dışında herhangi bir kısıtlama uygulamasına tabi olunmadığını yansıtmaktadır.¹⁸⁸² Bu nedenle özellikle iklim

¹⁸⁷⁸ “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 2.

Örneğin, Korfu Boğazı Kararı’nda Arnavutluk’un karasularında bulunan mayınları haber vermemesi nedeniyle İngiliz gemilerinin zararlarından sorumlu olduğu kararı verilmiştir.

¹⁸⁷⁹ Riccardo Pisillo-Mazzeschi, “The Due Diligence Rule and the Nature of the International Responsibility of States”, **State Responsibility in International Law**, René Provost (ed.), New York: Routledge, 2016, s. 126.

Devletin, sınır ötesi zarar doğuracak bir faaliyetin kendi ülkesinden kaynaklandığını bilmesi, sorumlu tutulması için gerekli ve yeterli görülmektedir. (Emre Öktem, “Terör Eylemlerinden Dolayı Devletlerin Uluslararası Sorumluluğu”, **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi: Prof. Dr. Köksal Bayraktar’a Armağan**, Sayı: 2010/1, Cilt 1, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2011, s. 557.)

Devletler ayrıca, deniz çevresini kirletmemek ve kendi tabiiyeti altındakilerin kirliliğe yol açacak davranışlarına izin vermemek yükümü altındadır. (Anlar Güneş, “Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku...”, s. 17.)

¹⁸⁸⁰ HİDP tarafından yapılan bilimsel araştırmalarda insan kaynaklı değişiklik ile doğal kaynaklı değişiklikler sayısal olarak hesaplanarak birbirinden ayrılmamıştır. Bu durum yargılamalarda bu konuyla ilgili ispata yarayacak bir ayırımı yapılmadığını göstermektedir. Bkz. Daniel H. Cole, “Shared Responsibility in International Climate Change Law”, s. 309.

¹⁸⁸¹ Benzer yönde görüş için bkz. Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 178.

¹⁸⁸² Gerçekleşen iklim değişikliğinin dışında iklim değişikliğinin belirli bir kısmının daha gelecekte gerçekleşeceği ve her devletin aşırı sayılmayan miktarlar dahilinde iklim değişikliğine neden olduğu düşünüldüğünde bu durum sınır aşan zararın olduğu anlamında değerlendirilmemelidir. Henry Shue, “Transboundary Damage in Climate Change Criteria for Allocating Responsibility”, **Distribution of**

değişikliği açısından çevresel zararların önlenmesinde sonuçtan daha çok davranış yönündeki yükümlülöklere yani beklenen özeni göstermeye yönelinmiştir.¹⁸⁸³ Beklenen özenin gösterilmemesinin hukuka aykırılığı doğuracağı durumda dahi yine de uluslararası hukuka aykırı eylemin oluşması için bazı eşiklerin¹⁸⁸⁴ aşılması gerekecektir. Eşiğin aşıldığına ilişkin tespit yapılması zor olmakla birlikte hukuka aykırılığı iddia eden bir devletin ilk etmen olan beklenen özeni gösterme dışında üç etmen üzerinden daha sağlam bir hukuka aykırılık iddiasında bulunabileceğı ifade edilmektedir.¹⁸⁸⁵

- İlk ve en önemli etmen devletin salımlarını azaltmak için ne kadar yoğun çaba gösterdiğiidir. (Beklenen özeni gösterme)
- İkinci etmen karbondioksit salımlarını sınırlamak için şu anda yaptığıından daha fazlasını yapmak için devletin sakinlerine yüklenebilecek maliyetleri yükleyip yüklenmediğidir.¹⁸⁸⁶ (Gereklilik)
- Üçüncü etmen dünyanın giderek küçülen ortak kaynak havuzundan tahsis edilen kaynağı ifade eden devlet sakinlerinin kişi başına düşen mevcut salım miktarlarıdır. (Bugüne kadarki gerçek sonuçlar)
- Dördüncü etmen devletin bugüne kadar yaptığı birikimli karbondioksit salımları konusunda oranı ifade eden toplam yüzdedir. (Küresel bütçeye ulusal el uzatma)

Uluslararası hukuka aykırı eylemin unsurları Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler'in 2. maddesi içerisinde uluslararası bir yükümlölüğün ihlali ve hukuka aykırı eylemin uluslararası hukuk kapsamında ilgili devlete atfedilebilirliği bulunması olarak belirtilmiştir. Bu nedenle bu başlık altında inceleme yapılırken bu maddelerdeki yapı kullanılarak yükümlölük ihlali ve atfedilebilirlik üzerinden ikili bir ayrıma gidilecektir.

Responsibilities in International Law, André Nollkaemper/Dov Jacobs (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2015, s. 321-322.

¹⁸⁸³ Bkz. “Önleme İlkesi ile İhtiyat İlkesi” başlığı, s. 105-106.

¹⁸⁸⁴ Eşiklerin aşılmaması halinde eylem hukuka uygun olacaktır.

¹⁸⁸⁵ Shue, “Transboundary Damage in Climate Change...”, s. 329-332.

¹⁸⁸⁶ Örneğin, enerji israfı yapan bir toplumda enerji tasarrufu konusunda alınan tedbirler bu kapsamda sayılabilir.

(a). Uluslararası Bir Yükümlülüğün İhlali

Uluslararası hukuka aykırı eylemin unsurlarından ilki eylemin uluslararası bir yükümlülüğün ihlalini oluşturmastır. Burada uluslararası yükümlülüğün kaynağı ya da niteliği önem arz etmemektedir.¹⁸⁸⁷ İklim değişikliği nedeniyle denizlerde meydana gelen değişikliklerin doğurduğu olumsuz etkiler açısından devletlerin iklim değişikliği rejiminde sahip olduğu yükümlülüklerin kaynağı ve niteliği çalışmanın birinci bölümünde ele alınmışken; uluslararası deniz hukukuyla bağlantılı yükümlülüklerin niteliği ve kaynağı ise ikinci bölümde iklim değişikliği rejimiyle bağlantılı olarak ele alınmıştır. Bu nedenle tüm bu yükümlülüklerin içerikleri burada yeniden incelenmeyecek; ihlal için gerekli koşulların oluşup oluşamayacağı incelenecektir.

Uluslararası bir yükümlülüğün ihlalinin iddia edilmesi için gerekli koşullardan biri, devletin ihlalinin iddia edildiği eylemin meydana geldiği zamanda ilgili yükümlülükle bağlı olmasıdır.¹⁸⁸⁸ Bu durumda iklim değişikliği rejiminde ve uluslararası deniz hukukunda yükümlülüklerle ilgili uluslararası andlaşmalara taraf olan devletlerin ilgili andlaşmaların hükümleriyle ve bu konularda ısrarlı itirazcı olmadıkları uluslararası teamül hukuku kurallarıyla bağlı olacağı söylenebilir. Bu durumda ilgili bir uluslararası andlaşmaya taraf olmayan devletin andlaşma kapsamındaki yükümlülüklerden sorumlu olduğu iddia edilemese de uluslararası teamüle ısrarlı itiraz etmediği durumlarda ilgili teamüle aykırı davranması halinde sorumluluğu doğacaktır. Bu konuda bir örnek olarak, iklim değişikliği rejimindeki andlaşmalara devletler tarafından neredeyse küresel olarak fikir birliğiyle taraf olunmasına rağmen ABD'nin rejimde yer alan KP ve PA'ya taraf olmadığı dönemlerde sera gazı salımları konusunda istatistik olarak en üst sıralarda yer alan ABD'ye KP ve PA'nın uygulanabilirliğinin ve hükümlerinin sorumluluk doğurmasının mümkün olmadığı yönünde oluşan çelişkili durum gösterilebilir. Yine örneğin BMDHS'ye taraf olmayan devletlere deniz çevresindeki değişimler sonucunda oluşacak esas çizgi ve deniz alanı hesaplamalarıyla ilgili hükümlerden

¹⁸⁸⁷ “Gabcikovo-Nagymaros Davası Kararı”, p. 47; “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 12.

¹⁸⁸⁸ “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 13.

doğan yükümlülüklerin uygulanması zor olacakken;¹⁸⁸⁹ deniz çevresinin korunması ve muhafazası konusunda teamül değeri kazanmış hükümlerin uygulanması daha kolay olacaktır. Bir başka örnek olarak çevre konulu andlaşmalara bir devletin taraf olmaması halinde bile ilgili devlete karşı uluslararası çevre hukukunda teamüli değere sahip olan “zarar vermeme” yükümlülüğünün, uygulanmasındaki zorluklara rağmen, sorumluluk doğurma açısından daha kolay kullanılabileceği söylenebilir. İhlalin iddia edildiği eylemin meydana geldiği zamanda ilgili yükümlülükle bağlı olma hususu, iklim değişikliği rejiminin sera gazı salımlarına dönemsel sınırlar getirmesi nedeniyle, devletlerin fazladan yapacağı sera gazı salımlarının da zamana bağlı olarak değerlendirilmesi gereğine işaret etmektedir. Bu konudaki temel bir sorun gelişmiş devletlerin iklim değişikliğine neden olma konusunda sahip oldukları tarihsel sorumluluğun yürürlükte olmayan veya devletin uymakla yükümlü olmadığı bir kurala aykırılık iddiasına bağlı olarak ileri sürülemeyecek olmasıdır.¹⁸⁹⁰ İhlalin iddia edildiği eylemin meydana geldiği zamanda ilgili yükümlülükle bağlı olma yönündeki gereklilik mutlak bir değişmez olarak değerlendirilmemeli; istisnai durumlarda yükümlülüğün geçerli olmasından önce gerçekleşen olaylar dikkate alınabilmektedir.¹⁸⁹¹ Tarihsel sorumluluk aynı zamanda denizlerdeki olumsuz etkilerin de temel kaynaklarından olduğu için bu noktada iklim değişikliği rejimine ve dolayısıyla uluslararası çevre hukukuna yönelik ihlallerin sürekliliği, süregelmesi ve bileşikliği üzerinden ya da iklim değişikliği rejimi yerine daha eski kurallara sahip olma ve evrimsel yorumlanma yoluyla uluslararası deniz hukukundaki kurallar uluslararası çevre hukuku kapsamındaki karşılıklarıyla değerlendirilerek yükümlülük ihlali açısından bir sorumluluk değerlendirmesi yapılabilir.

Uluslararası bir yükümlülüğün ihlaline neden olan eylemin tek bir eylem olması gerekmekte; süreklilik arz etmesi veya bileşik olması da mümkün

¹⁸⁸⁹ Nitekim örneğin Türkiye gibi BMDHS’ye taraf olmayan bir devletin andlaşmaya taraf olmamasında en temel gerekçesi andlaşmadaki deniz alanı hesaplamalarına ilişkin maddelere yöneliktir.

¹⁸⁹⁰ Diğer yandan tarihsel sorumluluk açısından az ya da çok tüm devletlerin iklim değişikliğine neden olan eylemleri bulunmaktadır. Bkz. Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 177.

Ancak uluslararası hukukta sorumluluğa ilişkin kuralların tarihsel sorumluluk konusunda ortaya çıkardığı bu engelin iklim değişikliği rejimi içerisinde devletlerin farklılaştırılmış sorumlulukları kapsamındaki yükümlülükleri yoluyla ilgili devletlere daha ağır yükümlülükler öngörülerek bir nebze de olsa dengelenmeye çalışıldığı söylenebilir.

¹⁸⁹¹ Uzun, **Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden...**, s. 63.

olabilmektedir.¹⁸⁹² Süreklilik arz eden eylem kavramı, gerçekleştirildiği anda sona ermeyen ve yükümlülük ihlalinin devam ettiği eylemler için kullanılırken; bileşik eylemler kavramı, doğası gereği devletin tek bir eylemi çerçevesinde değerlendirilemeyen durumlar için birden fazla eylemle birikimli [*cumulative (ing.)*] olarak oluşan eylemler için kullanılmaktadır.¹⁸⁹³ İklim değişikliğine neden olan sera gazı salımları hem süreklilik arz eden eylem hem de bileşik eylem olarak değerlendirilebilir. Nitekim günümüzde sera gazı salımları birikimli olarak var olmaya devam etmektedir ve salımların olumsuz etkileri en kötü ihtimalle sınır aşan çevresel zararı önleme yükümlülüğü kapsamında değerlendirilebilir. Sera gazı salımları süreklilik açısından yorumlanacak olursa yükümlülük ihlaline neden olduğu iddia edilen eylem -yani salımların kirliliğe neden olması- ve ilgili yükümlülük devam ettiği sürece, devletin o süre boyunca devam eden eyleminden sorumluluğu bulunmakta ve ilgili yükümlülüğü ihlal ettiği kabul edilmektedir.¹⁸⁹⁴ Sera gazı salımları bileşiklik açısından yorumlanırsa tarihsel olarak her devletin iklim değişikliğine katkısı olduğundan devletlerin katkıları nispetinde sorumluluğu da doğacak; katkıların miktarının kirliliğe neden olacak boyuta ulaşması halinde ihlal söz konusu olacaktır. Her iki durumda da sera gazı salımlarının uluslararası hukuka aykırı bir eylem olarak belirlenmesi kapsamında yükümlülük ihlalinin tespiti için hedef tarihin ne olacağını belirlemek kolay olmayacak; ilk yükümlülük ihlalinin ne zaman gerçekleştiğinin ve hangi devletin bu ihlale ne kadar katkıda bulunduğu tespitini yapabilmek temel sorun olacaktır.¹⁸⁹⁵ Kaldı ki deniz çevresinde meydana gelen değişimlerin ve zararların ne kadarının iklim değişikliği kaynaklı olduğu konusunda da bilimsel veriler doğrultusunda hareket etmek gerekecek; bu verilerin net olarak ortaya koyulması ve hangi devletin deniz çevresindeki değişimlere ve zararlara ne kadar katkıda bulunduğu tespitinin yapılması da bir o kadar zor olacaktır.

¹⁸⁹² Süreklilik arz eden eylemler için bkz. “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 14; bileşik eylemler için bkz. “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 15.

¹⁸⁹³ Kurucu unsurları tamamlansa da var olmaya devam eden süreklilik arz eden eyleme örnek olarak, uluslararası bir andlaşma uyarınca çıkarılması ya da kaldırılması gereken bir kanun üzerinde tasarrufta bulunmamak vb. verilmişken; bileşik eyleme örnek olarak, insanlığa karşı suçlar vb. gibi konularda ihlalin tespiti için yeterli sayıda ve nitelikte eylemin gerektiği durumlar verilmiştir. Bilgi için bkz. Uzun, **Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden...**, s. 57-60.

¹⁸⁹⁴ “Trail Tasfiyehanesi Kararı”, s. 1967.

¹⁸⁹⁵ Benzer yönde görüş için bkz. Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 177-178.

(b). Uluslararası Hukuk Kapsamında Devlete Atfedilebilirliği

Uluslararası hukuka aykırı eylemin unsurlarından ikincisi eylemin uluslararası hukuk kapsamında devlete atfedilebilir olmasıdır. Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler içerisinde devlete atfedilebilirlik için eylemin devletin yasama, yürütme, yargı veya başka bir görevdeki organı,¹⁸⁹⁶ devletin organı olmayan ancak kamu gücü kullanmak üzere yetkilendirilen gerçek ve tüzel kişiler,¹⁸⁹⁷ bir devlet tarafından başka bir devletin emrine verilen organ,¹⁸⁹⁸ devletin yönlendirmesi veya denetimi altındaki kişi ya da grup,¹⁸⁹⁹ resmi otoritelerin yokluğunda veya yetersizliğinde kamu gücünü kullanan kişi ya da grup¹⁹⁰⁰ ve devletin tamamında veya bir kısmında idari otorite haline gelen isyan grubu veya benzeri¹⁹⁰¹ tarafından yapılmış olması aranmaktadır. Devlete atfedilemeyen eylemin devlet tarafından kendisinin olarak tanınması ve benimsenmesi halinde de eylem devlete atfedilebilecektir.¹⁹⁰² İklim değişikliğine neden olan sera gazı salım eylemleri yalnızca devlet tarafından veya aracılığıyla yukarıda sayılan ilişkiler kapsamında gerçekleştirilmemekte; hatta çoğunlukla devlet dışı özel hukuk kişileri tarafından gerçekleştirilmektedir. Normalde özel hukuk kişilerinin devlet adına işlem veya eylemde bulunmadığı durumlarda devletin sorumluluğun doğması olanağı yoktur. Ancak devletlerin gerek önleyici tedbir alma konusunda gerekse cezalandırma konusunda beklenen özeni göstermediği durumlarda ihmalî eylemi nedeniyle devletlere sorumluluğun atfedilebildiği görülmektedir.¹⁹⁰³ Böylece devlet dışı kişilerin iklim değişikliğine neden olan faaliyetlere göz yuman bir devletin ihmalî davranışıyla da devlete atfedilebilirlik oluşacaktır.

¹⁸⁹⁶ “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 4.

¹⁸⁹⁷ “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 5.

Bu kişiler yetki aşımı yapsa bile eylemleri devletin eylemi sayılır. Bkz. “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 7.

¹⁸⁹⁸ “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 6.

¹⁸⁹⁹ “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 8.

¹⁹⁰⁰ “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 9.

¹⁹⁰¹ “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 10.

¹⁹⁰² “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 11.

¹⁹⁰³ “Tahran’daki ABD Diplomatik ve Konsolosluk Personeliyle İlgili Dava”, s. 30, p. 61-62; s. 41, p. 90.

(2). Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemle Eylemin Sonuçları Arasında Nedensellik Bağının Kurulması

Uluslararası hukukta sorumluluğa ilişkin kuralların işletilebilmesi için uluslararası hukuka aykırı eylemle eylemin sonuçları arasında nedensellik bağının kurulması gerekmektedir.¹⁹⁰⁴ Yani sera gazı salımlarının iklim değişikliğine neden olmasının uluslararası hukuka aykırı eylem olarak değerlendirildiği durumlarda iklim değişikliğinin denizlerde meydana getirdiği değişikliklerin sera gazı salımlarıyla da bağlantısının kurulması gerekmektedir. İklim değişikliğinin denizlerde meydana getirdiği değişiklikler sonucunda oluşan olumsuz etkiler kapsamında nedensellik bağının kurulması konusunda soru işareti bulunan durumlar mevcuttur. Ancak bu soru işaretleri öncelikle sera gazı salım eylemleriyle iklim değişikliği arasındaki nedensellik bağının kurulmasındaki zorluklardan kaynaklanmaktadır.¹⁹⁰⁵

- Birinci olarak uluslararası toplum içerisinde iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden en çok etkilenerek hak ihlaline uğramış devletler de dahil olmak üzere her devletin az ya da çok sera gazı salımı yaptığı bilinmektedir. Bu durumda iklim değişikliğine neden olan eylemlerle sonuçlar arasında nedensellik bağı yalnızca en çok sera gazı salımı yapan devletler açısından değil; tüm devletler açısından mevcuttur.
- İkinci olarak bir yerde meydana gelen bir doğal afete iklim değişikliğinin veya bir devletin sera gazı salımlarının doğrudan bir etken olduğunun tespiti mümkün görünmemektedir. Bu durum iklim değişikliğinin gerçekleşen doğal afetlerde nedensellik bağı açısından dolaylı bir etken olarak kalmasına neden olacaktır.
- Üçüncü olarak iklim değişikliği kapsamındaki olayların meydana gelmesinde her ne kadar insan müdahalesi bulunsun da iklim değişikliğinin oluşmasında ve olumsuz etkiler doğurmasında insanın denetimi dışındaki doğal süreçlerin de

¹⁹⁰⁴ Bu gereklilik uluslararası hukuka aykırı eylem nedeniyle [*caused (ing.)*] oluşan ihlallerin onarım yükümlülüğü bulunduğu üzerinden düzenlenen maddeler içerisinde çıkarılabilir. Bkz. “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 31, 34, 36 ve 37.

¹⁹⁰⁵ Nedensellik bağıyla ilgili soru işaretlerini içeren tespitler konusunda yararlanılan eser için bkz. Vanessa S. W. Tsang, **Establishing State Responsibility in Mitigating Climate Change under Customary International Law**, Columbia Law School LL.M. Essays & Theses, 2021, s. 15-16.

Bu eserde nedensellik bağıyla ilgili soru işaretlerini içeren tespitler her ne kadar iklim değişikliğini azaltma yükümlülüğü kapsamında sayılmış olsa da iklim değişikliğinin yapısal özellikleriyle ilgili olduğu için iklim değişikliğine uyum ve iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerini de içerecek soru işaretleridir.

etkisi bulunduğundan nedensellik bağının içerisine bu doğal süreçler de müdahil olmaktadır.

- Dördüncü olarak hak ihlaline uğrayan devletlerin bizatihi kendilerinin ihtiyati tedbirler alma konusunda başarısız kalması da çevresel zararların oluşmasına katkıda bulunmuş olabilir. Bu durumda sera gazı salımlarından dolayı sorumlu tutulacak devletlerin çevresel zararlarla nedensellik bağı zayıflamaktadır.
- Beşinci olarak teker teker düşünüldüğünde yalnızca bir devletin sera gazı salımıyla dünyanın tamamındaki küresel müştereklerin tüketilmesinin mümkün olmadığı; dünyanın kaynaklarının bu yönden sürdürülebilir kalmasının mümkün olduğu belirtilmektedir. Bu durumda iklim değişikliğinin tüm devletlerin eylemleri sonucunda küresel müşterekleri tüketecek olumsuz etkileri doğurduğu; nedensellik bağı için yeterli nedenle sonucun bir araya gelmesi gerektiği üzerinden bir yorumla tek bir devlet üzerinden nedensellik bağı kurulmasının zor olduğu belirtilebilir.

Soru işaretlerini doğuran tüm bu durumlar iklim değişikliği nedeniyle nedensellik bağının kurulmasının zorluğuna ve nedensellik bağının kurulmasında bilimsel verilere olan ihtiyaca¹⁹⁰⁶ işaret etse de devletlerin sera gazı salımlarının ölçülebilir olduğu düşünüldüğünde devletlerin iklim değişikliği nedeniyle sorumlulukları yoluna gidebilmek için bir nedensellik bağı kurulabilir.¹⁹⁰⁷ Böylece her devletin kendi yaptığı salımlardan doğan zararlar oranınca sorumluluğu bulunduğu belirtilebilir. Ancak işin uygulamasına döndüğünde, iklim değişikliği kaynaklı zarardan sorumlu olmanın en ateşli savunucusu bile, belirli bir ülkeden kaynaklanan salımlar ile başka bir yerdeki belirli zararlar arasındaki neden-sonuç ilişkilerini değerlendirmek için mevcut bilimsel temelin, böyle bir kanıtlama standardını karşılayacak kadar gelişmiş olduğunu savunmakta zorlanacaktır.¹⁹⁰⁸ Bu durum aynı zamanda tek bir devletin tek başına yaptığı salımla diğer bir devlete ne ölçüde bir zarar verdiğinin tespitini neredeyse imkansız hale getirmektedir.¹⁹⁰⁹ Bu konuda bir görüş diğer devlete verilen zararın onarım yükününün müşterek ve müteselsil sorumluluk kapsamında bir

¹⁹⁰⁶ International Court of Justice, “Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua), Judgment of 2 February 2018”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/150/150-20180202-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.02.2023), s. 26, p. 34. Bu karar çalışmanın devamında Kosta Rika-Nikaragua Sınırında Faaliyetler Kararı (Tazminatla İlişkin) olarak kısaltılacaktır.

Ayrıca bkz. Verheyen, **Climate Change Damage...**, s. 249.

¹⁹⁰⁷ Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 181.

¹⁹⁰⁸ Cole, “Shared Responsibility in International Climate Change Law”, s. 311.

¹⁹⁰⁹ Bu husus tazminat hesabı açısından da sorun yaratmaktadır. Bkz. “Tazminat” başlığı, s. 466-468.

devlete yüklendikten sonra onarım yükümünü üstlenen bu devletin zarara neden olan diğer taraflara zarara katkıları oranında rücu ederek sorunun çözülebileceğini ifade etmiştir.¹⁹¹⁰ Sorumlu devletlerin çoğulluğu¹⁹¹¹ kapsamında bu yönde bir iddia ileri sürülmüş olsa da Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler'e ilişkin yorumlarda her devletin yalnızca kendi yaptığı salımlardan doğan zararlardan sorumlu olacağı; maddedeki çoğulluktan kastın yalnızca birden fazla devletin aynı zarardan sorumlu olması hakkında olduğu belirtilmiştir.¹⁹¹²

(3). Hukuka Aykırılığı Ortadan Kaldıran Durumlar

Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler içerisinde devletlerin sorumluluktan kaçınabilmesini sağlayacak olan hukuka aykırılığı ortadan kaldıran durumlar altı tanedir: (1) rıza,¹⁹¹³ (2) meşru savunma,¹⁹¹⁴ (3) karşı önlem,¹⁹¹⁵ (4) mücbir sebep,¹⁹¹⁶ (5) tehlike¹⁹¹⁷ ve (6) zaruret hali.¹⁹¹⁸ İklim değişikliğine neden olan eylemlerden özellikle sera gazı salımlarını azaltma yükümlülüğünü yerine getirmeme durumu için devletin eyleminde hukuka aykırılığı ortadan kaldıran durumların ileri sürülmesi zor görünmektedir.¹⁹¹⁹ Benzer durum uyum yükümlülüğü için de mevcuttur. Örneğin azaltmanın veya uyumun yapılmamasına bir veya birkaç devlet tarafından rıza verilmesinin iklim değişikliğinin verdiği zararın küresel boyutu düşünüldüğünde rıza veren devletler dışında hukuka aykırılığı ortadan kaldırma adına hiç bir anlamı olmayacak; sorumluluk devam edecektir. Meşru savunmanın saldırımayla ilgisinin olması ve

¹⁹¹⁰ Verheyen, *Climate Change Damage...*, s. 268-273.

¹⁹¹¹ "Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler", m. 47.

¹⁹¹² **Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries, 2001**, https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (Erişim Tarihi: 21.09.2022).

¹⁹¹³ "Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler", m. 20.

¹⁹¹⁴ "Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler", m. 21.

¹⁹¹⁵ "Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler", m. 22.

¹⁹¹⁶ "Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler", m. 23.

¹⁹¹⁷ "Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler", m. 24.

¹⁹¹⁸ "Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler", m. 25.

¹⁹¹⁹ Verheyen, *Climate Change Damage...*, s. 241.

karşı önlemin zarara karşılık olarak hukuka uygun olan yöntemleri içermesi iklim değişikliğine neden olan eylemlerle ilgili kapsamlarda kullanmayı mümkün kılmamaktadır. Mücbir sebep, gerek azaltma gerekse uyum konusundaki yükümlülüklerin yerine getirilmesini sekteye uğratma açısından belki de en geçerli sebep olsa da iklim değişikliğine karşı mücadele yükümlülüklerinin sürekliliği ve birikimliliği nedeniyle devamlı ileri sürülemeyecektir. Tehlike ve zaruret hali için de mücbir sebep gibi devamlı ileri sürülemeyeceklerine yönelik benzer yönde bir iddia ortaya koyulabilir.

Bu noktada belirtmek gerekir ki iklim değişikliği kapsamındaki yükümlülükler için hukuka aykırılığı ortadan kaldıran durumların uygulandığı olasılıklarda bile ilgili durum ileri sürüldüğünde ve durumun mevcut olmadığı hallerde ilgili yükümlülüğü yerine getirme gereğine ve ilgili durumun varlığından bağımsız olarak eylem nedeniyle meydana gelen bütün zararın karşılanmasına halel gelmeyecektir.¹⁹²⁰

b. Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemin Sonuçları

Uluslararası hukuka aykırı eylemin sonuçlarının eylemi yerine getiren devlet ve eylemden etkilenen devlet açısından farklı boyutları olacaktır. Bu nedenle bu başlık altında konu bu yönden ikiye ayrılarak incelenmiştir.

(1). Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemde Bulunan Devlet Açısından

Uluslararası hukuka aykırı eylemde bulunan devletin eylemin sahibi olarak eylemden etkilenen devletle arasında yeni bir ilişki ortaya çıkacaktır.¹⁹²¹ Bu ilişki kapsamında uluslararası hukuka aykırı eylemde bulunan devletin öncelikli olarak eylemi durdurma ve tekrarlamama, ikinci olarak onarma yükümlülüğü bulunmaktadır. Tüm bu süreçler boyunca eylemde bulunan devlet açısından dikkate alınması gereken diğer husus bir yükümlülüğün ihlalinin, ihlal edilen yükümlülüğün

¹⁹²⁰ “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 27.

¹⁹²¹ Uzun, **Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden...**, s. 111.

sorumlu devlet tarafından yerine getirilmeye devam edilmesi gereğini ortadan kaldırmamasıdır.¹⁹²²

(a). Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemi Durdurma ve Tekrarlamama Yükümlünün Yerine Getirilmesi

Uluslararası hukuka aykırı eylemden sorumlu devletin ihlale neden olan eylemi devam ediyorsa bu eylemi durdurma/eyleme son vermesi ve, eğer koşullar gerektiriyorsa, ihlale neden olan eylemin tekrarlanmayacağına ilişkin güvence sunması gerekir.¹⁹²³ Ancak iklim değişikliğine neden olan sera gazı salımlarını içeren eylem durdurulsa bile sera gazı yayılımı devam ettiği için eylemi durdurma etkili bir yol olmamaktadır.¹⁹²⁴ Bu nedenle ancak eylem durduktan sonra belli bir süre geçince olumlu etkilerin gözlenme şansı vardır. Bu nedenle durdurmanın anlık sonuçları alınamamakta; sera gazı salımlarına ilişkin yükümlülükler toplu değerler üzerinden hesaplandığı için sera gazı salımı yapılan bir eylemin durdurulmasının toplam salım miktarına etkisinin ölçülmesi için de zaman gerekmektedir. Sera gazı salımını yapan tüm faaliyetlerin durdurulması ise ilgili devlette birçok faaliyeti durdurabileceğinden başka olumsuz sonuçlara neden olacak ve devlet açısından izin verilen salımın da durdurulmasına neden olarak hukuka uygun gerçekleştirilen bir eylemin engellenmesi anlamına gelecektir.

(b). Uluslararası Hukuka Aykırı Eylem Sonucu Ortaya Çıkan Zararlarda Onarım Yükümlülüğünün Yerine Getirilmesi

Uluslararası hukuka aykırı eylem sonucu ortaya çıkan zararlarda onarım yükümlülüğünün yerine getirilmesi konusunda uluslararası hukukta sorumluluğa ilişkin kurallar kapsamında hukuki yollarla düzeltme yapılması mümkündür. Ancak hukuki yollarla düzeltme yapılabilmesi için zararın ölçülebilir ve kesin olması gerekir ki bu husus küresel müşterekler açısından sorunludur.¹⁹²⁵ Deniz çevresine

¹⁹²² “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 29.

¹⁹²³ “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 30(a) ve 30(b).

¹⁹²⁴ Özkerim Güner, *İklim Değişikliği Nedeniyle...*, s. 182, Verheyen, *Climate Change Damage...*, s. 243.

¹⁹²⁵ Xue, *Transboundary Damage in International Law*, s. 252.

verilen zararın sera gazı salımları yoluyla gerçekleştirilebileceği üzerine tespitler¹⁹²⁶ düşünüldüğünde zararın ölçülebilirliği konusunda ne kadar sera gazı salımının deniz çevresinde olumsuz etkiye bağlı değişiklikler meydana getireceğinin tespit edilmesi ölçülebilirlik için önemlidir. Ancak daha önce de belirtildiği üzere bu yönde bir tespit fen bilimlerinin olaya müdahalesini gerektirmekte;¹⁹²⁷ hukukun kısmen dışında bulunmaktadır. Kaldı ki zararın ölçülebilirliği açısından düşünüldüğünde çevresel değerler, insan kullanımının doğası ve kapsamının yanı sıra doğal kaynağın şu anda mevcut ve uygulanabilir teknoloji ile insan toplumu için mevcudiyetine dayalı ölçütler kullanılarak her bir özel bağlamda dikkate alınır.¹⁹²⁸ Yani her ayrı bir olay ayrı bir zarar ölçümü gerektirecektir. Ölçülebilirlik kapsamında yapılan belirleme genellikle çevreye verilen zararın veya bozulmanın eski haline getirilmesi için yeniden kurulması veya yenilenmesi üzerinedir.¹⁹²⁹ Eski hale getirme mümkün olamıyorsa belirlenen değer üzerinden maddi tazminat yolu açılacak; bu yöntemlerin zararı gidermede yetersiz kalması halinde manevi tatmin devreye girecektir. Böylece uluslararası hukuka aykırı eylem sonucu ortaya çıkan zararlarda onarım yükümlülüğünün yerine getirilmesi çeşitleri öncelik açısından kademeli bir şekilde eski hale getirme, tazminat ve manevi tatmin olmak üzere üç tanedir denilebilir.

(i). Eski Hale Getirme

Uluslararası hukuka aykırı eylemde bulunan devletin onarım yükümlülüğü kapsamındaki ilk onarım çeşidi uluslararası hukuka aykırı eylemin meydana gelmesinden önceki durumun sağlanmasını amaçlayan eski hale getirmedir.¹⁹³⁰ Ancak eski hale getirmenin maddi açıdan imkânsız olmaması ve tazminatın yerine geçecek şekilde kullanılmaması gerekmektedir.¹⁹³¹ İklim değişikliğinin çevrede meydana getirdiği zararların eski hale getirilmesi denenmesi gereken ilk yoldur. Ancak iklim değişikliği nedeniyle denizlerde meydana gelen değişimler olan deniz sıcaklıklarının artması, denizlerdeki oksijenin azalması, denizlerin asitlenmesi, deniz

¹⁹²⁶ Bkz. “Deniz Çevresinin Kirliliği Kavramının Kapsamı – Deniz Çevresinin Değişimi ve İklim Değişikliğine Neden Olan Sera Gazlarının Olumsuz Etkileri Deniz Çevresinin Kirliliğine Yol Açmakta Mıdır?”, s. 230-237.

¹⁹²⁷ Bkz. “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemle Eylemin Sonuçları Arasında Nedensellik Bağının Kurulması” başlığı, s. 460.

¹⁹²⁸ Xue, *Transboundary Damage in International Law*, s. 253.

¹⁹²⁹ Xue, *Transboundary Damage in International Law*, s. 253.

¹⁹³⁰ “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 35.

¹⁹³¹ “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 35(a) ve 35(b).

buzu boyutlarının azalması, deniz seviyesinin değişmesi gibi sonuçların eski hale getirilmesi çoğu durumda mümkün olmayabilir.¹⁹³² Örneğin deniz seviyesinin yükselmesiyle sular altında kalan bir kıyının veya adanın eski hale getirilmesi için büyük bir yapay inşa faaliyeti gerekmektedir ki bu inşa faaliyetleri her zaman yerine getirilebilir olmayacaktır. Ya da deniz sıcaklıklarının artması sonucunda eriyen deniz buzlarının yeniden dondurularak buz haline getirilmesi de mümkün olmayacaktır. Yine de eski hale getirme öncelikli olarak denenen yol olmak zorundadır. Deniz çevresine yansıyan tüm olumsuz etkilerin eski hale getirilmesi için yapılacak bilimsel faaliyetlerin bazılarının ise -ki bunlara bir örnek olarak deniz jeomühendisliği verilmiştir-¹⁹³³ hem yeni zararlara neden olmayacağı hem de çevreyi eski hale getirmeye yardımcı olup olamayacağı belli değildir. Kaldı ki iklim değişikliği rejiminde belirlenen atmosferdeki azami ısınma sınırı ile belli derecede değişim olabileceği kabul edildiğinden eski hale getirmenin ne kadar hukuki talebe konu olacak bir yöntem olduğu da soru işareti olmaktadır. Ancak kesin olan bir nokta vardır ki çevrede yaşanan değişim doğal kaynaklar için sürdürülebilirliğin kaybolmayacağı bir seviyede sürdürülebilir kalkınma ilkesiyle uyum içerisinde olmalıdır. Eski hale getirmeden uzaklaşılan bu ihtimaller ortaya çıktığında tazminat veya manevi tatmin yoluyla zararın giderilmesi yoluna gidilmesi daha doğru olacaktır.

(ii). Tazminat

Uluslararası hukuka aykırı eylemde bulunan devletin onarım yükümlülüğü kapsamındaki ikinci onarım çeşidi kaybedilen kârlar da dahil olmak üzere mali olarak hesaplanabilir ve eski hale getirmeyeyle düzeltilemeyen zararları karşılamayı amaçlayan tazminattır.¹⁹³⁴ Aslında eski hale getirmenin mümkün olmadığı durumlarda başvurulacak tazminatın bu açıdan ne kadar gerekli ve yeterli olduğu üzerinden sorunsal olarak tartışma konusu olmaktadır.¹⁹³⁵

¹⁹³² İklim değişikliğinin sonuçları kıyıların yok olması, kurak bölgelerin oluşması, denizlerin yükselmesinden bir devletin tamamen ortadan yok olmasına kadar varan telafi edilemez durumlar yaratmaktadır. (Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 183-184.)

¹⁹³³ Bkz. “*Denizlere Boşaltım Yoluyla Kirlilik*” başlığı, s. 263-264.

¹⁹³⁴ “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 36/1 ve 36/2.

¹⁹³⁵ Ayrıca bkz. Xue, **Transboundary Damage in International Law**, s. 252.

Tazminat konusundaki ilk sorun tazminatın gerekliliği üzerinedir. İklim değişikliği nedeniyle denizlerde meydana gelen değişimlerin tüm devletlerin iklim değişikliğini azaltma yükümlülüklerine uymaları durumunda eski haline dönmesi mümkünse tazminat yoluna belki de hiçbir zaman başvurulamayacak; tazminat gerekli olmayacaktır. Ancak azaltma hedeflerine ulaşılsa ve hatta net sıfır salım oranına ulaşılsa bile çevrenin eski haline dönmesi mümkün olmayabilir.

Tazminat konusundaki ikinci sorun tazminatın yeterliliği üzerinedir. Tazminatın yeterliliği her bir olayın özelinde belirlenebilen miktarlardan oluşmaktadır.¹⁹³⁶ Bu konudaki tespit Uluslararası Hukuk Enstitüsü'nün 1997 yılında yaptığı Uluslararası Hukukta Çevre Zararlarından Sorumluluk başlıklı çalışmanın 24. maddesinde yer alan tazminatın belirlenmesinde hem ekonomik kaybın hem de çevrenin yeniden düzenlenme ve yapılanma maliyetlerinin ekleneceğine yönelik ölçütün kullanılması gerektiği üzerinedir.¹⁹³⁷ Ancak tazminata konu olacak çevreye verilen zararın tespiti kolay bir mesele değildir.¹⁹³⁸ Çevresel değerlere maddi karşılık tanımlayıp paha biçmek her zaman pek mümkün değildir. Küresel müştereklere ilişkin zararlarda bu mesele daha da ortaya çıkmaktadır. *Kayhan*'a göre iklim değişikliği gibi küresel ölçekli çevre sorunları tazmin ile değerlendirilemeyecek kadar hassas ve büyük ölçekli meselelerdir.¹⁹³⁹ Dengesi bozulmuş bir iklim sisteminin tarım ve gıdadan başlayıp daha birçok sektöre ve yaşam standardına vereceği zararın maddi bir karşılığını belirlemek kolay değildir. Ek olarak örneğin tüm kara topraklarını kaybetmiş bir devletin yeniden aynı miktarda toprak edinecek kadar mı tazminata hak kazanması gerekecektir? Eğer öyleyse bunun maddi karşılığı ne olacaktır gibi sorular cevapsız kalmaya mahkûm gibi görünmektedir.

Buna ek olarak kirleten öder ilkesinin devreye girdiği çevre hukukunda kirletenin tek bir devlet olmaması ve birikimli bir olumsuz etki üzerinden zararın

¹⁹³⁶ “Kosta Rika-Nikaragua Sınırında Faaliyetler Kararı (Tazminata İlişkin)”, s. 31, p. 52.

Uluslararası yargı organlarına konu olmuş uyuşmazlıklarda belirlenen maddi tazminat miktarları konusunda bazı örnekler için bkz. Muhammed Halid Kavak, **Uluslararası Sorumluluk Hukukunda Tazminatın Belirlenmesi ve Hesaplanması**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2022, s. 107-112.

¹⁹³⁷ Institut de Droit International, **Responsibility and Liability under International Law for Environmental Damage**, Session of Strasbourg – 1997, https://www.idi-iil.org/app/uploads/2017/06/1997_str_03_en.pdf (Erişim Tarihi: 21.03.2023), m. 24. Ayrıca bkz. Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 128-129.

¹⁹³⁸ Tazminatın temel amacı yalnızca zarardan doğan masrafın giderilmesidir. Bkz. Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 129. Ayrıca bkz. Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 186.

¹⁹³⁹ Kayhan, **Uluslararası Hukukta Atmosferin...**, s. 131.

doğması konuyu daha da karmaşıktırmaktadır. İklim değişikliğinde kirleten tüm devletler olup devletler arasında farklılıklar mevcuttur. Bu nedenle aslında sürdürülebilirlik döngüsünü kırarak kadar salımda bulunan her devlet kirletendir ve zararın bir parçasına neden olmaktadır. Bu durum zararın bir parçası olan ve kirleten olarak görülebilecek bir devletin zarar tazmini istemesi gibi bir ihtimali ortaya çıkarmakta; az kirletenin çok kirletenden tazminat talep ettiği bir durum oluşmaktadır. Ödemeye konu olacak maddi karşılığın kirletenler arasında nasıl paylaştırılacağı da soru işaretidir. Bu konudaki sorun zarara uğrayan devletin zarar tazmini sırasında kendi zararından doğan kısmı isteyemeyeceği şeklinde yorumlanabilecek ilgili taslak madde hükmüdür. Bu hüküm, günün sonunda iklim değişikliğine her devletin katkısı olduğundan, hiçbir devletin iklim değişikliği nedeniyle uğranılan zarardan tam tazminat alamaması sonucunu doğurabilir.¹⁹⁴⁰ Bu yüzden tazminat kurumuna gerek kalmamasını sağlayabilecek bir yöntem olarak farklılaştırılmış sorumluluklarda gelişmiş ülkelere yüksek mali yükümlülükler getirilmiş; mali kaynakların önleyici olarak kullanılması öngörülmüştür. Böylece gelecekte doğabilecek olası zararlarını önüne geçilerek gelecek kuşakların daha kötü bir çevreye uyanması engellenmeye çalışılmaktadır.¹⁹⁴¹

(iii). Manevi Tatmin

Uluslararası hukuka aykırı eylemde bulunan devletin onarım yükümlülüğü kapsamındaki üçüncü onarım çeşidi ihlalin kabulü, pişmanlık beyanı, resmi özür veya uygun diğer yöntemleri içerebilen ve eski hale getirme veya tazminatla düzeltilemeyen zararları karşılamayı amaçlayan manevi tatmindir.¹⁹⁴² Manevi tatminin ihlalle orantılı olması ve sorumlu devleti aşağılayıcı olmaması

¹⁹⁴⁰ Mağdurun kendisine verdiği zararın toplam zarardan çıkarılmasına da işaret edebilecek bu yorum hakkındaki hüküm için bkz. “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 39.

¹⁹⁴¹ Kuşaklararası hakkaniyetin sağlanması için geleceğe dönük zarar tazminatının talep edilmesi yerine önleme kapsamında mali kaynak aktarımı yükümlülüğü getirmek daha mantıklıdır. Kaldı ki UAD tarafından geleceğe dönük, henüz gerçekleşmemiş, gerçekleşmesi umulan yani etkilenilmemiş zararların tazmini istemi reddedilmiştir. Bkz. International Court of Justice, “Request for an Examination of the Situation in Accordance with Paragraph 63 of the Courts Judgment of 20 December 1974 in the Nuclear Tests (New Zealand v. France) Case-Order 22 September 1995”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/97/097-19950922-ORD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 07.02.2023), s. 302, p. 45. Bu dava çalışmanın devamında Nükleer Denemeler Durum Değerlendirme Davası olarak kısaltılacaktır.

¹⁹⁴² “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 37/1 ve 37/2.

gerekmektedir.¹⁹⁴³ Ancak iklim değışikliğı nedeniyle denizlerde oluşan olumsuz etkilerin manevi tatmini açısından ihlalle orantılılığın nasıl belirleneceğı tazminattaki sorunlara benzer niteliktedir.

(2). Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemden Etkilenen Devlet Açısından

Uluslararası hukuka aykırı eylemden etkilenen devlet sorumluluk mekanizmasını işletebilecek hukuka aykırı eylemden mağdur olan ve genellikle zarar gören devlettir. Mağdur olan devlet sayısı bir veya birden fazla olabilir.¹⁹⁴⁴ İklim değışikliğinin olumsuz etkilerinden dolayı denizlerde meydana gelen değışikliklerden mağduru olarak zarar gören devletler arasında hem küçük ada devletleri gibi zarardan özel olarak etkilenen devletler hem de iklim değışikliğinin küresel etkileri nedeniyle olumsuzluklardan genel olarak etkilenen birden fazla devlet bulunmaktadır. Esasında bu durum tüm devletlere hukuka aykırı eylemde bulunan devlete/devletlere karşı sorumluluk iddiasında bulunulmasını mümkün kılmaktadır. Ancak sorumluluğun ileri sürülebileceğı uluslararası yargı organları ve uyuşmazlık çözüm mekanizmalarının neler olabileceğı ve nasıl işleyeceğı konusu bu başvuruların yapılabilirliğinin sınırlarını belirleyecektir. Çalışma içerisinde bir sonraki başlık altında sorumluluğun işletilebilmesini sağlayan bütün bu işleyiş iklim değışikliğinin denizlerde meydana getirdiğı değışiklikler kapsamında mercek altına alınmıştır.

E. Uluslararası Yargı Organları ve Uyuşmazlık Çözüm Mekanizmaları Kapsamındaki Çözüm Önerileri

Uluslararası uyuşmazlıklarda yaşanan en büyük problemlerden biri hak kaybına uğradığını iddia eden tarafın bu hakkına yönelik olarak hangi uluslararası yargı organına veya çözüm mekanizmasına başvurabileceğı meselesidir. Uluslararası hukukun bölümlenmesi bölümlenen alanlara göre zamanla uluslararası yargı organlarında veya çözüm mekanizmalarında uzmanlık daireleri kurulmasını ya da bir alana özgü uluslararası yargı organları veya uyuşmazlık çözüm mekanizmaları

¹⁹⁴³ “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 37/3.

¹⁹⁴⁴ “Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğuna İlişkin Maddeler”, m. 42 ve 46.

kurulması sonucunu doğurmuştur. Bunlara çeşitli örnekler olarak UAD, UDHM, Uluslararası Ceza Divanı (UCD) [*International Criminal Court (ing.)*], Dünya Ticaret Örgütü Temyiz Organı, AİHM, Avrupa Birliği Adalet Divanı (ABAD) [*European Court of Justice (ing.)*], Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi [*Inter-American Court of Human Rights (ing.)*], vb. gösterilebilir. İklim değişikliğinin denizlerle olan bağlantısı ve denizlerde neden olduğu değişikliklerden doğan uyuşmazlıklar için belirlenmesi gereken ilk husus, uluslararası deniz hukuku ile iklim değişikliği konusunun iç içe geçtiği bu mevcut durumda yargı yetkisinin ve uyuşmazlık çözüm yollarının nasıl belirleneceği konusundaki soru işareti olmuştur. Nitekim iklim değişikliği nedeniyle deniz çevresinin korunması ve muhafazasıyla deniz yetki alanlarının belirlenmesi konularında ortaya çıkan uyuşmazlıkların artması bu konularla ilgili olan uyuşmazlıkların uluslararası çevre hukukunda, iklim değişikliği rejiminde ve uluslararası deniz hukukunda yer alan uluslararası yargı organları ve uyuşmazlık çözüm mekanizmaları üzerinden çözümlenmesi yönündeki önerileri ortaya çıkarmıştır.

Uluslararası yargı organları ve uyuşmazlık çözüm mekanizmaları kapsamındaki çözüm önerileri aşağıda değerlendirilirken dördü bir ayırım kullanılmıştır: (1) uluslararası çevre hukukunda ve iklim değişikliği rejiminde uyuşmazlıkların çözülmesi ve yargı organlarının rolü, (2) uluslararası deniz hukukunda uluslararası uyuşmazlıkların çözülmesi ve yargı organlarının rolü, (3) yargılamanın yenilenmesi/iadesi ihtimali, (4) diğer olasılıklar. Bu yönde dördü bir ayırımın yapılmasında dört tane neden bulunmaktadır. Bu nedenlerden ilki farklı uzmanlaşmış yargı organına veya uyuşmazlık çözüm mekanizmasına sahip olmaları açısından iklim değişikliği rejimi ile uluslararası deniz hukuku arasında çalışma konusu açısından yargı yetkisinde bir bağlantı veya çakışma olup olmadığı üzerine ortaya çıkmıştır.¹⁹⁴⁵ İkinci neden uluslararası çevre hukukuna özgülenmiş bir yargı organı veya uyuşmazlık çözüm mekanizması bulunmamasına bağlı olarak iklim değişikliği rejimine ilişkin yargı organının veya uyuşmazlık çözüm mekanizmasının ele alınmasıdır. Üçüncü neden konunun değişen koşulları içermesi nedeniyle her bir yargı organı veya uyuşmazlık çözüm mekanizması açısından daha önce çözüldüğü

¹⁹⁴⁵ Nitekim uzmanlaşmış yargı organlarının veya uyuşmazlık çözüm mekanizmalarının yargı yetkisi açısından çakıştığı ya da aynı konuya baktığı durumlar mevcut olabilmektedir.

düşünülen konuların yargılamanın yenilenmesi/iadesi ihtimaline binaen değerlendirilmesidir.¹⁹⁴⁶

1. Uluslararası Çevre Hukukunda ve İklim Değişikliği Rejiminde Uyuşmazlıkların Çözülmesi ve Yargı Organlarının Rolü

İklim değişikliği rejiminde uyuşmazlıkların çözülmesi BMİDÇS'nin 14. maddesinde, KP'nin 19. maddesinde ve PA'nın 24. maddesinde düzenlenmiştir. Gerek KP'deki gerekse PA'daki düzenleme BMİDÇS'nin 14. maddesinde yer alan usule atıfta bulunmaktadır. Bu nedenle uyuşmazlıkların çözümünde BMİDÇS'nin 14. maddesindeki içerik ve usullerin işlev konusunda zorunlu yeni değişiklikler yapılmış olarak [*mutatis mutandis (lat.)*] kendiliğinden uygulanacağı söylenebilir.

BM Şartı'ndaki düzenlemelere paralel olarak BMİDÇS'nin 14. maddesinin 1. paragrafında da taraflar arasında BMİDÇS'nin yorumu veya uygulanması ile ilgili olarak oluşacak uyuşmazlık hallerinde öncelikli olarak müzakere ve barışçı yolların kullanılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Müzakerenin çözüm olamayacağı durumlarda ise ya yargı yolları geçerlilik kazanacak¹⁹⁴⁷ ya da bir uzlaştırma komisyonu kurulması talep edilecektir.¹⁹⁴⁸

Yargı yollarının geçerlilik kazanmasına ilişkin gereklilikleri içeren BMİDÇS'nin 14. maddesinin 2. paragrafına göre depozitere yani BM Genel Sekreterliği'ne¹⁹⁴⁹ BMİDÇS'nin uygulanması veya yorumu ile ilgili bir anlaşmazlığa ilişkin bir yazılı belge sunarak bir beyanda bulunan bir taraf devlet, aynı yükümlülüğü kabul eden bütün taraflara karşı hukuken ve özel bir anlaşma olmaksızın uyuşmazlığın UAD'ye götürüleceğini ve/veya Taraflar Konferansı'nın hakemliğe ayrılmış bir eki ile kabul edeceği usul¹⁹⁵⁰ uyarınca karar verileceğini

¹⁹⁴⁶ Bu husus uluslararası andlaşmalar hukukunda şartların esaslı değişimi kapsamındaki değerlendirmelerin bir yönden yargı kararlarına konu olan durumlar açısından izdüşümünü içermektedir.

¹⁹⁴⁷ Bkz. BMİDÇS m. 14/2, 14/3, 14/4 ve 14/5.

¹⁹⁴⁸ Bkz. BMİDÇS m. 14/6 ve 14/7.

¹⁹⁴⁹ BMİDÇS'nin 19. maddesine göre BMİDÇS'nin depoziteri BM Genel Sekreterliğidir. KP'nin 23. maddesinde KP'nin ve PA'nın 26. maddesinde PA'nın da depoziteri olarak BM Genel Sekreterliği belirlenmiştir.

¹⁹⁵⁰ Andlaşmada geçen Taraflar Konferansı tarafından "mümkün olan en kısa sürede" ek usullerin "kabul edileceği" ifadesine rağmen, andlaşmanın akdedildiği tarihten bugüne kadar geçen otuz senelik

peşinen kabul etmiş sayılmaktadır. Böylece uyuşmazlığı ileri süren taraf aslında BM Genel Sekreterliği'ne beyanı ile yargı yoluna başvurma konusundaki rızasını ve bu yargı organlarının yetkisini kabul ettiğini ortaya koymuş olmaktadır. BMİDÇS'nin 14. maddesi kapsamında uyuşmazlıkların çözülmesini UAD'ye ve/veya tahkime sunma konusunda beyanda bulunan devlet az sayıdadır.¹⁹⁵¹ KP kapsamında bu yönde beyanda bulunan devlet bulunmazken; PA'nın 24. maddesine atıfta bulunarak beyanını yenileyen tek devlet Hollanda olmuştur.¹⁹⁵² Yargı yollarına başvurma konusunda tarafların her birinin zorunlu usulleri kabul etmiş olması halinde bu usuller uygulanacağından mevcut durumda sonradan rıza verilecek durumlar hariç neredeyse yargı yollarına başvurmak mümkün görünmemektedir.¹⁹⁵³ Bu tablonun ortaya çıkmasının temel nedeni devletlerin yargı organlarının aleyhine vereceği bağlayıcı kararlardan uzak durmak istemesidir. Yargı organları tarafından verilecek bağlayıcı kararlardan uzak durma isteği iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden zarar gören devletlerin UAD'ın danışma görüşü verme yetkisine¹⁹⁵⁴ yönelmesine neden olmuştur.¹⁹⁵⁵ Örneğin, 2011 yılında Palau, Marshall Adaları ile, BM Genel Kurulu aracılığıyla UAD'dan danışma görüşü istenmesini dile getirmiştir.¹⁹⁵⁶ Ancak,

süreçte hakemliğe ilişkin böyle bir ek kabul edilmemiştir. (Reichenbach, "The Missing Dispute Resolution Mechanisms...", s. 153.)

¹⁹⁵¹ BMİDÇS'nin 14. maddesi kapsamındaki beyanlar incelendiğinde Küba'nın BMİDÇS'nin yorumlanması veya uygulanmasına ilişkin olarak taraflar arasında doğabilecek herhangi bir anlaşmazlığın, diplomatik kanaldan müzakere yoluyla çözüleceğine yönelik bir beyanı dikkat çekmekteyken; Hollanda, Solomon Adaları ve Tuvalu'nun BMİDÇS kapsamında zorunlu uyuşmazlık çözüm yolu kabul eden devletler olduğu görülmektedir. İlgili beyanlar için bkz. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7&chapter=27&Temp=mtdsg3&clang=_en (Erişim Tarihi: 18.05.2021).

¹⁹⁵² KP beyanları için bkz. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7-a&chapter=27&clang=_en (Erişim Tarihi: 18.05.2021).

PA'daki beyanlar için bkz. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7-d&chapter=27&clang=_en (Erişim Tarihi: 18.05.2021).

¹⁹⁵³ Devletler UAD'ın yargı yetkisini (1) tahkimname, (2) önceden yapılan uluslararası andlaşma, (3) tek taraflı bildirim ve (4) *forum prorogatum* yollarıyla tanıyabilir. Bilgi için bkz. Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri: 4. Kitap**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2016, s. 59-62.

UAD'ın zorunlu yargı yetkisini kabul eden devletlerin bu konudaki bildirimleri için ayrıca bkz. <https://www.icj-cij.org/declarations> (Erişim Tarihi: 15.11.2022).

¹⁹⁵⁴ UAD'ın devletler için bağlayıcı karar verme yetkisi dışında BM Şartı'nda belirtilen organlara danışma görüşü verme yetkisi de bulunmaktadır. (UAD Statüsü m. 65/1) BM Şartı'nda danışma görüşü isteyebilecek organlar her konuda BM Genel Kurulu ile BM Güvenlik Konseyi'nin yanı sıra kendi çalışma alanları ile ilgili konularda BM Genel Kurulu tarafından yetkilendirilen BM organları ve uzmanlık kuruluşlarıdır. (BM Şartı m. 65)

¹⁹⁵⁵ Danışma görüşüne yönelmenin bir devleti ya da belli devletleri hedef almak yerine tüm devletleri ilgilendirmesinin yanı sıra daha genel ve katılımcı bir yol olma nedeniyle daha tercih edilebilir olduğu belirtilmektedir. (Daniel Bodansky, "The Role of The International Court Of Justice In Addressing Climate Change: Some Preliminary Reflections", **Arizona State Law Journal**, Vol: 49, No: 1, 2017, s. 23.)

¹⁹⁵⁶ United Nations, "Palau seeks UN World Court opinion on damage caused by greenhouse gases", **UN News**, 22.09.2011, <https://news.un.org/en/story/2011/09/388202> (Erişim Tarihi: 01.11.2022).

Palau'nun danışma görüşü isteğine, aynı zamanda BM Güvenlik Konseyi daimî üyesi olan ABD tarafından karşı çıkılmış; ABD, Palau'ya yapılan kalkınma yardımını keseceğini belirterek, BM Genel Kurulu'nun bu yönde bir girişimde bulunmasını engellemiştir.¹⁹⁵⁷ Bu engellemeye rağmen BM Genel Kurulu'nu bir danışma görüşü istemeye yönlendiren çağrılar uluslararası kamuoyunda güçlenerek yer bulmaya devam etmiştir. 2016 yılında Uluslararası Doğayı Koruma Birliği, BM Genel Kurulu'nu sürdürülebilir kalkınmanın hukuki statüsü ve içeriği hakkında UAD'dan danışma görüşü almaya çağıran bir karar yayınladı.¹⁹⁵⁸ 2018 yılından beri Vanuatu'nun UAD tarafından verilecek bir danışma görüşü üzerine girişimlerini sürdürdüğü bilinmektedir. Vanuatu'nun girişimleri sonucunda 2019 yılında Pasifik Adaları Forumu Liderleri [*Leaders of the Pacific Islands Forum (ing.)*] tarafından devletlerin uluslararası hukuk kapsamında iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine karşı mevcut ve gelecek nesillerin haklarını koruma konusundaki yükümlülükleri hakkında UAD'dan danışma görüşü isteyecek BM Genel Kurulu Kararı önerisine destek verilmiş;¹⁹⁵⁹ 2019 yılından 2023 yılına değin yapılan çalışmalar sonucunda 2023 yılı Mart ayının başında 105 devlet ve BM Genel Kurulu gözlemci devleti Filistin'in desteğiyle¹⁹⁶⁰ “Devletlerin iklim değişikliği ile ilgili yükümlülükleri hakkında UAD'dan danışma görüşü talebi” konulu öneri BM Genel Kurulu'nda tartışılmak üzere sunulmuştur.¹⁹⁶¹ Bunun sonucunda 29 Mart 2023 tarihinde BM Genel Kurulu, UAD Statüsü'nün 65. maddesine atıfta bulunarak UAD'dan “devletlerin iklim değişikliğine ilişkin yükümlülükleri” hakkında danışma görüşü vermesini talep etmeye karar vermiştir.¹⁹⁶² UAD'ın danışma görüşünün herhangi bir bağlayıcılığı bulunmasa da bir hukuki ağırlığı bulunmakta; devletler eylemlerinde

¹⁹⁵⁷ Benoit Mayer, “Construing International Climate Change Law as a Compliance Regime”, **Transnational Environmental Law**, 2017, s. 7.

¹⁹⁵⁸ 2016 yılında Hawaii'de düzenlenen Dünya Koruma Kongresi'nde alınan kararla gelecek nesillerin ihtiyaçlarına yönelik olarak sürdürülebilir kalkınma ilkesi hakkında BM Genel Kurulu'ndan danışma görüşü için girişimlerde bulunması talep edilmiştir. ABD devlet ve kuruluş üyelerinin aleyhe oy kullandığı bu kararın temeli sürdürülebilir kalkınmaya odaklansa bile aynı zamanda iklim değişikliğinden kaynaklanan krizin sürdürülebilir kalkınmaya yönelik tehdidine de dikkat çekildiği görülmektedir. Bkz. **WCC-2016-Res-079-EN**, Request for an Advisory Opinion of the International Court of Justice on the principle of sustainable development in view of the needs of future generations https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/resrecfiles/WCC_2016_RES_079_EN.pdf (Erişim Tarihi: 10.09.2022).

¹⁹⁵⁹ **PIF(19)14**, Forum Communique, Fiftieth Pacific Islands Forum, Funafuti, Tuvalu, 13–19 August 2019, p. 16.

¹⁹⁶⁰ Türkiye bu devletler arasında yer almamaktadır.

¹⁹⁶¹ **A/77/L.58**, Request for an advisory opinion of the International Court of Justice on the obligations of States in respect of climate change, 01.03.2023.

¹⁹⁶² **A/RES/77/276**, Request for an advisory opinion of the International Court of Justice on the obligations of States in respect of climate change, 29.03.2023.

danışma görüşlerine uygun davranmakla yükümlü hissetmektedir.¹⁹⁶³ Bu nedenle iklim değişikliği konusunda UAD'ın vereceği bir danışma görüşünün iklim değişikliğinden doğan sorunların çözümünde nasıl bir yaklaşım izleneceği konusunda yol göstericilik açısından önemli olabileceği belirtilmekle birlikte, UAD'dan talep edilen görüşün “devletlerin iklim değişikliğine ilişkin yükümlülükleri” üzerine olduğu düşünülerek UAD'ın sorunların çözümü konusunda derinlikli bir görüş sunmaması halinde, uluslararası çevre hukukunda halihazırda üç tane uluslararası andlaşma, uluslararası teamül hukuku, çeşitli ilkeler ve pek çok uluslararası belgeyle belirlenmiş olan iklim değişikliğine ilişkin yükümlülüklerin bir başka yumuşak hukuk niteliğindeki belgeyle tespitinden öteye gidilememesi tehlikesi de bulunmaktadır.

İklim değişikliği rejiminde müzakerenin çözüm olmadığı durumlarda kullanılabilecek diğer ve zorunlu yol olan uzlaştırmaya uyuşmazlık taraflarından herhangi birinin başvurusu yeterli olup;¹⁹⁶⁴ bu kapsamda kurulacak uzlaştırma komisyonunun vereceği kararların tavsiye niteliğinde ve tarafların iyi niyetle değerlendirmesine açık olduğu düzenlenmiştir.¹⁹⁶⁵ Madde içeriğine göre uyuşmazlığın taraflarından birinin talebi üzerine ilgili tarafların her biri tarafından atanan eşit sayıda üyeden ve her bir tarafça atanan üyeler tarafından ortaklaşa seçilen bir başkandan oluşan bir uzlaştırma komisyonu oluşturularak uyuşmazlık çözülmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda yapılacak uzlaştırmalara ilişkin prosedürlerin, mümkün olan en kısa sürede, Taraflar Konferansı tarafından kabul edilecek uzlaştırmaya ilişkin ekle belirleneceği düzenlense de¹⁹⁶⁶ henüz uzlaştırmaya ilişkin bir ek kabul edilmemiştir. BMİDÇS taraflarının ve hatta BMİDÇS'ye taraf olmayanların da uzlaştırma ekinin oluşturulmasında PA'daki amaçlar doğrultusunda temel iklim değişikliği hedeflerine ulaşmaya nasıl katkıda bulunulacağı üzerine düşünmesi gerektiği ve artı yönleri bulunduğu ifade edilmekte;¹⁹⁶⁷ bu konuda üzerine düşünülmesi gerekenler üç ana başlıkta şu şekilde ele alınmaktadır:¹⁹⁶⁸

¹⁹⁶³ Erdem Denk, **Uluslararası Örgütler Hukuku: Birleşmiş Milletler Sistemi**, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2015, s. 200.

¹⁹⁶⁴ BMİDÇS m. 14/5.

¹⁹⁶⁵ BMİDÇS m. 14/6.

¹⁹⁶⁶ BMİDÇS m. 14/7.

¹⁹⁶⁷ Uzlaştırmanın artı yönlerine *Amirfar/Lawry White* tarafından dört açıdan dikkat çekilmiştir:

- Uzlaştırma yoluyla uyuşmazlıklarda taraflar arasında orta yolun bulunması iklim değişikliğinin küresel iş birliği gerektiren yapısı düşünüldüğünde taraflar arasındaki gelecekteki olumlu ilişkilere yardımcı olacaktır;

- Uzlaştırma komisyonu üyelerinin atanmasında zaman sınırının ve bir tarafın üye atamaması durumunda ne olacağı belirlenmeli,
- Uzlaştırma komisyonu tarafından verilen kararın yalnızca uyuşmazlık taraflarının erişimine mi yoksa tüm andlaşma taraflarının erişimine mi açık olması gerektiği belirlenmeli,
- Uzlaştırma komisyonunun karara ulaşmak için yapacağı değerlendirmenin içeriğini ve gerekçesini oluşturacak bilgilerin toplanması sırasında kullanacağı tüm usuli işlem ve yöntemlerin belirlenmelidir.

Tüm bu eksikliklerin giderilmesi uzlaştırmanın da iklim değişikliği uyuşmazlıklarının çözümünde rol almasını sağlayabilir, ancak komisyon tarafından uzlaştırma yoluyla iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerini içeren ve uluslararası deniz hukukuyla bağlantılı kararlar verilmesi zor görünmektedir. Özetle, BMİDÇS'nin kurduğu ve yukarıda ele alınan tüm bu yapı etkili uyuşmazlık çözüm mekanizmaları için bir taslak oluşturmakta ancak bu mekanizmaları kurmakta başarısız olmaktadır.¹⁹⁶⁹

2. Uluslararası Deniz Hukukunda Uluslararası Uyuşmazlıkların Çözülmesi ve Yargı Organlarının Rolü

İklim değişikliğinin denizlere olan etkisiyle ilgili bir uyuşmazlığın iklim değişikliği rejimi ve uluslararası çevre hukuku kapsamında yürütülebilmesi mümkün olduğu gibi uluslararası deniz hukuku ve BMDHS kapsamında öngörülen usullerle de yürütülebilmesi mümkündür. Uluslararası deniz hukukuna ilişkin uyuşmazlıkların çözümü konusunda hem temel düzenleme olan BMDHS'nin hükümlerinin hem de özel nitelikli uluslararası deniz hukuku andlaşmalarının incelenmesi gerekir. Özel nitelikli uluslararası deniz hukuku andlaşmaları konuya özgü olmanın yanı sıra BMDHS'den doğan haklardan yararlanmaya ve yükümlülükleri yerine getirmeye

-
- Uzlaştırma süreci boyunca taraflar ve komisyon arasındaki iletişim uyuşmazlık tarafı olmayan devletlerin durumlarını yeni bakış açılarıyla değerlendirmesini sağlayacaktır;
 - Uzlaştırma yöntemi farklı tarihe ve kültüre sahip farklı bölgelerde bulunan ve çeşitlilik içeren uyuşmazlık çözümünün etkinliğine ilişkin farklı bakış açılarının uyuşmazlık taraflarınca yansıtılabilmesini sağlayacaktır;
 - Uzlaştırma iklim değişikliğinin teknik ve karmaşık detaylarını ele almak açısından daha esnek ve çözüme yönelik olmasıyla yaratıcı çözüm yöntemleri sunabilir.

Bkz. Catherine Amirfar/Merryl Lawry White, "The Paris Agreement's Conciliation Annex: If Not Now, Then When?", **ASIL Insight**, Volume: 25, Issue: 17, 15.09.2021, <https://www.asil.org/insights/volume/25/issue/17> (Erişim Tarihi: 19.12.2022).

¹⁹⁶⁸ Bkz. Amirfar/Lawry White, "The Paris Agreement's Conciliation Annex..."

¹⁹⁶⁹ Reichenbach, "The Missing Dispute Resolution Mechanisms...", s. 133-135.

halel getirmeyecek şekilde düzenleneceği için¹⁹⁷⁰ bu yönde bir inceleme yapmak yerine öncelikle temel düzenlemelerin yer aldığı BMDHS'nin getirdiği düzen incelenecektir. Bu konudaki düzenlemeler BMDHS'nin “Uyuşmazlıkların Çözülmesi” başlıklı XV. Kısım’ında yer almaktadır.

XV. Kısım’ın genel düzenlemelerini içeren 1. Bölüm’de (BMDHS m. 279-285) yer alan 279. maddede BM Şartı’nın 2. maddesinin 3. paragrafı uyarınca uyuşmazlıkların barışçı yollardan çözülmesi ve yine BM Şartı’nın 33. maddesinde belirtilen araçların kullanılmasına ilişkin temel yükümlülüğü belirtilmekle birlikte, 280. maddede BMDHS’nin taraflarının BMDHS’de belirtilen yöntemlerin dışında kalan yöntemleri de seçebileceği belirtilmiştir. Bu yönden ve BMDHS’de zorunlu tutulan bir sıralama olmamasından hareketle yargı dışı barışçı yollar olarak adlandırılabilir. 1. Bölüm çözüm önerileri açısından BMDHS’nin yorumlanması ve uygulanmasından doğacak uyuşmazlıkların yargı dışı barışçı yollarla çözümünde BMDHS taraflarına bir serbesti tanındığı belirtilebilir. Ancak bu serbesti kapsamında tarafların vakit geçirmeden uyuşmazlığın çözüleceği yol hakkında görüş teatisinde bulunma yükümlülüğü bulunmaktadır.¹⁹⁷¹ Yargı dışı barışçı yollarla çözüm konusunda tanınan serbesti çerçevesinde tarafların uyuşmazlıklarını çözememesi halinde¹⁹⁷² 2. ve 3. Bölümlerde (BMDHS m. 286-299) yer alan yargı yollarını içeren bağlayıcı kararlar doğuracak zorunlu usullere başvurulacaktır.¹⁹⁷³ XV. Kısım kapsamındaki usuli hükümlerin geçerlilik kazanması halinde, 2. ve 3. Bölümlerde yer alan yargı yollarını içeren ve seçimlik olarak sunulan bağlayıcı kararlar doğuracak zorunlu usuller açısından tarafların BMDHS’yi imzalarken, onaylarken veya BMDHS’ye katılırken ya da daha sonra herhangi bir zamanda, yazılı bir beyanname aracılığıyla, BMDHS’nin veya BMDHS’nin amacıyla ilgili olan bir uluslararası anlaşmanın yorumlanmasıyla veya uygulanmasıyla ilgili uyuşmazlıklarını

¹⁹⁷⁰ Bkz. BMDHS m. 311/2.

¹⁹⁷¹ BMDHS m. 283/1.

Görüş teatisinde bulunma yükümlülüğü yalnızca çözüm yolunun belirlenmesinde kullanılmamakta; uyuşmazlık çözümlenmeden çözüm usulüne son verildiği veya çözüme ulaşıp şartların çözümün yürürlüğe konulması için görüşmeyi gerektirdiği her durumda bulunmaktadır. (BMDHS m. 283/2)

¹⁹⁷² Bkz. BMDHS m. 286.

¹⁹⁷³ Tanaka BMDHS’nin bu yolla iki aşamalı bir çözüm süreci öngörerek ihtiyari yollarla zorunlu yolları birbirine bağladığını ifade etmektedir. (Tanaka, *The International Law of the Sea*, s. 496-497.)

çözmesi¹⁹⁷⁴ için BMDHS'nin 287. maddesiyle sunulan seçimlik yollar ise şu şekildedir:

- UDHM,
- UAD,
- Genel tahkim,
- (1) Balıkçılık, (2) deniz çevresinin korunması ve muhafazası, (iii) denize ilişkin bilimsel araştırmalar veya (iv) gemi kaynaklı ve boşaltım yoluyla kirlilik de dahil olmak üzere seyrüseferle ilgili özel tahkim.¹⁹⁷⁵

Yargı yollarında taraflar belli bir sıraya uyma zorunluluğu olmadan bu yollardan herhangi birini seçebilir.¹⁹⁷⁶ Uyuşmazlık taraflarının kendi arasında başka bir yargı yolu üzerinde anlaşmadığı hallerde taraflar aynı yolu seçmişse, seçilen yol,¹⁹⁷⁷ taraflardan biri açıkça yol seçmemiş veya taraflar farklı yol seçmişse, genel tahkim yolu uygulanacaktır.¹⁹⁷⁸ Tüm bu düzenlemeler iklim değişikliğinin denizi ilgilendiren yönlerinde gerek uyuşmazlıkların yargı-dışı çözüm yöntemleri açısından gerekse yargı yollarında yarışan yargı yetkisi olarak adlandırılabilir durumun ortaya

¹⁹⁷⁴ Bkz. BMDHS m. 288.

¹⁹⁷⁵ Bkz. BMDHS, Ek VIII, m.1.

¹⁹⁷⁶ Buradaki tek istisna Bölge'yle ilgili uyuşmazlıklar açısından UDHM Deniz Yatağı Uyuşmazlıkları Dairesi'nin [*Seabed Disputes Chamber of the ITLOS (ing.)*] yargı yetkisinin zorunlu olarak tanınması gereğidir. Bkz. BMDHS m. 287/2 ve 288/3.

¹⁹⁷⁷ BMDHS m. 287/4.

¹⁹⁷⁸ BMDHS m. 287/3 ve 287/5.

BMDHS'nin 287. maddesi tarafları herhangi bir zamanda yargı yolu tercihlerini seçmeye davet ettiğinden tarafların tercihlerini açıkça belirtmemiş olma ihtimali bulunmaktadır. 2023 yılının Nisan ayı itibarıyla yalnızca 54 tane taraf devletin 287. maddedeki tercihini yaptığı görülmektedir. BMDHS taraflarının tercihleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. https://www.un.org/Depts/los/settlement_of_disputes/choice_procedure.htm (Erişim Tarihi: 15.04.2023).

Bu durum BMDHS taraflarının çoğunun bir yargı yolu tercihinde bulunmadığını göstermekte; aksine bir durum oluşmadığı sürece genel tahkim yolunun uyuşmazlıkların çözülmesi için en muhtemel yol olabileceğine işaret etmektedir.

İklim değişikliğinin olumsuz etkilerine karşı hassas alanlara sahip olan devletlerden yalnızca Fiji ve Saint Vincent ve Grenadinler tercihte bulunmuş; her iki devlet yalnızca UDHM'yi seçerek UDHM'nin 1. tercihleri olduğunu belirtmiştir. Fiji yargı yetkisinin konusu hakkında herhangi bir sınırlama yapmazken; Saint Vincent ve Grenadinler bu tercihini yalnızca “gemileri durdurma ve alıkoyma” konularıyla sınırlamıştır. İlgili bildiriler hakkında ayrıca bkz. https://treaties.un.org/pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXI-6&chapter=21&Temp=mtdsg3&clang=_en (Erişim Tarihi: 22.08.2022).

Saint Vincent ve Grenadinler'in konu sınırlaması hakkında ortaya çıkan bir uyuşmazlığı hakkında bkz. International Tribunal for the Law of the Sea, “The M/V “Louisa” Case (Saint Vincent and the Grenadines v. Kingdom of Spain), Judgment of 28 May 2013”, List of Cases: No. 18, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_18_merits/published/C18_Judgment_280513.pdf (Erişim Tarihi: 22.06.2022). Bu karar çalışmanın devamında M/V Louisa Dava Kararı olarak kısaltılacaktır. Davanın içeriği hakkında bilgi için bkz. Abdülkadir Gülçür, **Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesinin Yapısı ve Yargı Yetkisi**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2017, s. 162-169; Sarıbeyoğlu Skalar/Cecanpınar, “Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesinin İhtiyati Tedbir Yetkisi”, s. 1269-1270.

çıkmasında nasıl bir yol izleneceğini açıkça ortaya koymamaktadır. Nitekim uyuşmazlık tarafları uygun bir barışçı çözüm yolu belirleyemez ve uyuşmazlık çözülmezse, BMDHS XV. Kısım kapsamındaki usule ilişkin hükümler geçerlilik kazanacakken;¹⁹⁷⁹ tarafların genel, bölgesel veya ikili bir anlaşma yoluyla bağlayıcı sonuca ulaşacak başka bir usule ilişkin yöntemi izlemesi halinde, XV. Kısım uygulanmamaktadır.¹⁹⁸⁰ Bu durum farklı ihtimaller için farklı yolların kullanılabileceğine işaret etmekte; her bir durumu yaşanan olay özelinde değerlendirmeye yöneltmektedir. İklim değişikliği konusu için de bu kapsamda tarafların hangi yolu izleyebileceğine yani tercihlerine yönelik inceleme iki farklı ihtimal üzerinden yapılacaktır: (1) BMDHS kapsamındaki yolların tercih edilmesi, (2) BMDHS dışındaki uluslararası deniz hukuku konulu özel nitelikli andlaşmalarda veya iklim değişikliği rejiminde yer alan yolların tercih edilmesi.

BMDHS kapsamındaki yolların tercih edilmesi halinde yargı dışı yollar için XV. Kısım'ın 1. Bölüm'ünden yararlanılacakken 2. Bölüm'de yer alan yargı yolları açısından ilk bakılacak husus uyuşmazlık tarafının bir yargı yolunu seçip seçmediği olacaktır. Her ne kadar iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerine karşı hassas olan devletlerin çoğu 2. Bölüm'de yer alan yargı yollarına ilişkin bir tercih yapmamış olsa da¹⁹⁸¹ tercihlerin yapıldığı ihtimaller dahilinde bir inceleme yapmak durumun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Uyuşmazlık tarafları tek bir yolu seçmiş ve bu yol uyuşuyorsa veya tarafların seçtiği yol ya da yollar farklıysa yarışan yargı yetkisi sorunu oluşmayacaktır. Ancak uyuşmazlık taraflarının birden

¹⁹⁷⁹ Taraflar BMDHS dışında başkaca bir bağlayıcı olmayan çözüm yolu üzerinde anlaşırsa BMDHS XV. Kısım devre dışı kalacak; bu çözüm yolu çerçevesinde bir anlaşmaya varılamazsa XV. Kısım yeniden uygulama alanı bulacaktır. Bkz. BMDHS m. 281.

¹⁹⁸⁰ Bkz. BMDHS m. 282.

Böylece BMDHS'nin 282. madde kapsamındaki anlaşmalarda yer alan uyuşmazlık çözüm mekanizmalarına XV. Kısımdaki uyuşmazlık çözüm önerilerine kıyasla üstünlük sağlanmıştır. Bu hükmün iki önemli sonucu vardır. Bunlardan ilki, uyuşmazlık taraflarının tek taraflı biçimde başvuru yaparak en iyi sonucu alabileceğini düşündüğü yargı organını seçme (*forum shopping*) ihtimalini sınırlandırarak aynı anda hem BMDHS kapsamında hem de BMDHS dışındaki hukuk belgelerindeki uyuşmazlık çözüm mekanizmalarına başvuru yapılmasını engellenmesidir. (Gülçür, **Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesinin...**, s. 196; Yuval Shany, **The Competing Jurisdictions of International Courts and Tribunals**, New York, Oxford: Oxford University Press, 2003, s. 203.) İkincisi ise, XV. Kısımın yalnızca uyuşmazlık çözülmezse ve taraflar bu kısmı devre dışı bırakmadıysa uygulanabilir olacağıdır. (Alan Boyle, "Law of the Sea Perspectives on Climate Change", **The International Journal of Marine and Coastal Law**, Vol. 27, 2012, s. 837.)

¹⁹⁸¹ Bkz. s. 479, dn. 1988.

Bu konuda ayrıca ek bir bilgi olarak belirtmek gerekir ki Palau'nun BMDHS 298. maddesinin 1. paragrafının (a) bendi uyarınca deniz sınırlandırmalarına ve bunların yorumlanmasına ilişkin zorunlu usulleri kabul etmediğine yönelik 27 Nisan 2006 tarihli beyanı bulunmaktadır. Bkz. https://treaties.un.org/pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXI-6&chapter=21&Temp=mtdsg3&clang=_en (Erişim Tarihi: 22.08.2022).

fazla yol seçtikleri ve sıralama tercihi yapmadığı veya tercihinin uyuşmadığı ancak yolların bir kısmının ya da tamamının uyuştığı durumda hangi yolun seçileceği sorun doğurmaktadır. Burada BMDHS kapsamında yarışan yargı yetkisi sorununun ortaya çıkabileceği öncelikli temel sorun alanı UDHM ile UAD arasındaki yarışan yargı yetkisidir. UDHM, BMDHS'ye ve denizlere ilişkin uyuşmazlıklara özgü bir yargı yolu olup, UAD, her konudaki uyuşmazlıkların yargısal çözüm yolu olarak kullanılabileceği için¹⁹⁸² UDHM ile UAD arasında yarışan yargı yetkisinin ortaya çıkmasında UAD'ın yargı yetkisinin kabul edilme şekli veya tarafların yargı organı olarak seçtiği UDHM konusunda tercih sıralaması yapmadığı ya da sıralama tercihinin uyuşmadığı durumlar önem kazanmaktadır.¹⁹⁸³ Bu konuda yapılan farklı tercihler farklı olasılıklara ve görüşlere de kapı aralamaktadır.

UAD'ın yargı yetkisinin kabulü ihtimalinde bu kabulün UAD Statüsü 36. maddesinin 2. paragrafı veya BMDHS'nin 287. maddesi yoluyla yapılması mümkündür.

UAD'ın yargı yetkisinin kabulünün tüm taraflar açısından UAD Statüsü 36. maddesinin 2. paragrafı yoluyla gerçekleştiği durumda iki görüşten bahsedilebilir: (1) kabulün BMDHS 282. maddesi uyarınca yapılmış bir seçim olarak değerlendirilmesi, (2) kabulün BMDHS 287. maddesi uyarınca yapılmış bir seçim olarak değerlendirilmesi. Kabulün BMDHS 282. maddesi uyarınca değerlendirilmesi yönündeki görüşe göre uyuşmazlığın taraflarından her ikisi de UAD Statüsü 36. maddesinin 2. paragrafı uyarınca UAD'ın zorunlu yargı yetkisini kabul etmişse bu durum diğer genel, bölgesel veya ikili anlaşmalardan doğan yükümlülük kapsamında bir anlaşma olarak görülmeli ve uyuşmazlık UAD önüne götürülmelidir.¹⁹⁸⁴ Kabulün BMDHS 287. maddesi uyarınca değerlendirilmesi yönündeki görüşe göre UAD'ın zorunlu yargı yetkisini kabul etmiş bir devletin ayrıca BMDHS kapsamında UAD'ın yargı yetkisini kabul ettiğine ilişkin bir bildirimde bulunması gereksiz olduğu için UAD Statüsü 36. maddesinin 2. paragrafı uyarınca yapılan seçimin BMDHS 287.

¹⁹⁸² Bkz. UAD Statüsü m. 36/1: “*Divanın yetki alanı tarafların kendisine sunacağı bütün işlerle BM Şartı'nda ya da yürürlükteki anlaşma ve sözleşmelerde özel olarak öngörülmüş bütün durumları kapsar.*”

¹⁹⁸³ UAD ve UDHM arasında hiyerarşik ilişki yoktur ancak UDHM deniz uyuşmazlıkları konusunda özel yetki sahibi bir yargı organıdır. Yine de UAD'nin genel yetkiye sahip bir yargı organı olarak deniz uyuşmazlıkları konusunda da yetkisi bulunmaktadır. Bkz. Gülçür, **Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesinin...**, s. 192-193; Özkerim Güner, **İklim Değişikliği Nedeniyle...**, s. 191.

¹⁹⁸⁴ Birinci görüş hakkında bilgi için bkz. Gülçür, **Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesinin...**, s. 198-200.

maddesi kapsamında yapılmış bir seçim olarak düşünülmesi gerekir.¹⁹⁸⁵ UAD'ın konuyla ilgili yaklaşımı birinci görüşe uygun görünmektedir.¹⁹⁸⁶ Böylece UAD'ın yargı yetkisi öncelikli hale gelmektedir.¹⁹⁸⁷

UAD'ın yargı yetkisinin BMDHS'nin 287. maddesi yoluyla yapıldığı durumlarda UDHM ile UAD arasında yarışan yargı yetkisinin bu iki yargı organı arasında nasıl bir tercih sıralaması yapıldığı üzerinden değerlendirilmesi gerekecek; bu değerlendirmeyi yapmak uyuşmazlığın hangi taraflar arasında olduğuna bağlı olacaktır.¹⁹⁸⁸ Tarafların BMDHS'nin 287. maddesine göre bildirimde bulunduğu durumda uyuşmazlığın UDHM'ye mi UAD'a mı götürüleceği; uyuşmazlığın bir tarafının öncelikli olarak bu yargı organlarından seçip belirlediği yargı organında dava açması halinde başvurduğu yargı organından nasıl bir kararın çıkacağına bağlı olacağı söylenebilir.¹⁹⁸⁹

¹⁹⁸⁵ İkinci görüş hakkında bilgi için bkz. Gülçür, **Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesinin...**, s. 199.

¹⁹⁸⁶ UAD'ın Somali-Kenya Hint Okyanusu Deniz Sınırlandırması Dava Ön İtirazları'nda her iki tarafın da BMDHS'nin 287. maddesi kapsamında bildirimde bulunmadığı ve aralarında uyuşmazlığın Kıta Sahaneliği Sınırları Komisyonu aracılığıyla çözümünü öngördükleri ikili bir mutabakat zaptının bulunduğu durumda hem uyuşmazlığa taraf devletler hem de UAD, UAD Statüsü'nün 36. maddesinin 2. paragrafı uyarınca UAD'ın yetkisini kabul eden ihtiyari kayıtların BMDHS 282. maddesi kapsamına giren bir anlaşma olduğunu kabul etmektedir. [International Court of Justice, "Maritime Delimitation in the Indian Ocean (Somalia v. Kenya), Preliminary Objections-Judgment of 2 February 2017", **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/161/161-20170202-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 02.11.2022), p. 106-111 ve 126-134. Bu karar çalışmanın devamında Somali-Kenya Hint Okyanusu Deniz Sınırlandırması Dava Ön İtirazları olarak kullanılacaktır.]

¹⁹⁸⁷ İklim değişikliğinin denizlerde neden olduğu değişimlerden olumsuz etkilenen devletlerden UAD Statüsü 36. maddesinin 2. paragrafı uyarınca bildirim yapan devletler Dominik Cumhuriyeti Marshall Adaları, Mauritius ve Filipinlerdir. Ancak yalnızca iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerine karşı hassas devletler değil, iklim değişikliğine neden olma konusunda tarihsel sorumluluğu ve güncel serar gazı salım miktarları en çok olan devletlerin tercihleri de önem kazanmaktadır.

¹⁹⁸⁸ Avustralya, Belçika, Estonya, Finlandiya, İtalya, Letonya, Litvanya, Umman, İspanya ve Togo gibi bazı devletler hem UAD'ı hem de UDHM'yi aralarında bir tercih sıralaması yapmaksızın bildirmiştir. Hollanda da benzer şekilde hem UAD'ı hem de UDHM'yi aralarında bir tercih sıralaması yapmaksızın seçse de diğer tarafın aynı şekilde seçim yaptığı durumda UAD'ın öncelikli olacağını belirtmiştir.

İklim değişikliğinin denizlerde neden olduğu değişimlerden olumsuz etkilenen devletlerin bu kapsamda yaptığı tercihlere bakıldığında; Yeşil Burun Adaları (UDHM 1., UAD 2.), Fiji (UDHM 1.), Saint Vincent ve Grenadinler (UDHM 1.) ve Trinidad ve Tobago (UDHM 1., UAD 2.) tarafından tercih yapıldığı görülmektedir.

Devletlerin BMDHS 287. maddesi kapsamındaki tercihleri konusunda bkz. https://www.un.org/Depts/los/settlement_of_disputes/choice_procedure.htm (Erişim Tarihi: 15.04.2023).

¹⁹⁸⁹ Bu sonuca ulaşılmasının nedeni BMDHS'nin 288. maddesinin 4. paragrafı uyarınca bir divanın veya bir mahkemenin yetkili olup olmadığı hususundaki uyuşmazlığın, ilgili divanın veya mahkemenin kararı ile çözümleneceği yönündeki düzenlemedir.

BMDHS dışındaki uluslararası deniz hukuku konulu özel nitelikli andlaşmalarda veya iklim değişikliği rejiminde yer alan yolların tercih edilmesi halinde ise BMDHS 282. maddesinin uygulama alanı oluşmaktadır. Ancak iklim değişikliğinin denizi ilgilendiren yönleri açısından uluslararası deniz hukuku konulu özel nitelikli andlaşmalarda veya iklim değişikliği rejiminde seçilerek uyuşmazlıkların çözümü açısından belirlenen bir yolun temel sorunu BMDHS'de XV. Kısım'da belirlenen usullere başvurulmasının önüne geçerek BMDHS'nin öngördüğü çözüm yollarını içeren hükümlerin devre dışı bırakılmasına neden olabilecek olmasıdır. Bu konuda bir örnek uyuşmazlık olan Güney Mavi Yüzgeçli Orkinos Hakem Kararı'nda BMDHS XV. Kısım'da yer alan uyuşmazlık çözüm düzenlemeleriyle 1993 tarihli Güney Mavi Yüzgeçli Orkinoslarının Korunmasına İlişkin Sözleşme (*Convention for the conservation of southern bluefin tuna*)¹⁹⁹⁰ uyuşmazlık çözüm yolları arasındaki ilişki incelenmiştir. Tahkimde verilen Güney Mavi Yüzgeçli Orkinos Hakem Kararı'nda BMDHS haricindeki anlaşmaların BMDHS 282. maddesine göre öncelikli konumları dikkate alınmışken; hakem kararı öncesinde UDHM tarafından verilen geçici tedbir kararında BMDHS haricindeki anlaşmaların BMDHS'nin 282. maddesine göre öncelikli olan konumu dikkate alınmamıştır.¹⁹⁹¹ Güney Mavi Yüzgeçli Orkinoslarının Korunmasına İlişkin Sözleşme'nin uyuşmazlıkların çözülmesi konusundaki 16. maddesinin 1. ve 2. paragrafları incelendiğinde, tarafların her tür barışçı yolu denemekle birlikte denemelerinin sonuç vermediği durumda yargı yoluyla çözüm açısından ihtiyari olarak UAD'a veya tahkime başvurma konusunda anlaşabileceği düzenlenmiştir. Bu yöndeki bir düzenlemenin, her ne kadar karşıt görüşler bulunsun da uyuşmazlığın BMDHS dışındaki bağlayıcı karar gerektiren bir usule havale edileceği konusunda tarafların anlaşmış olması durumu olarak değerlendirilerek BMDHS'nin 282. maddesi yoluyla BMDHS usullerinden kaçmaya fırsat tanıyacak şekilde yorumlanmaması gerektiği belirtilmekte; uyuşmazlığın tüm taraflarının Güney Mavi Yüzgeçli Orkinoslarının Korunmasına İlişkin Sözleşme'nin 16. maddesi kapsamında yargı organı açısından bir anlaşmaya varmadığı sürece zorunlu bir yargısal usulü kabul etmediği ifade edilmektedir.¹⁹⁹² İklim değişikliği rejimi açısından bu durum düşünüldüğünde iklim değişikliği rejiminde de Güney Mavi Yüzgeçli Orkinosların Korunmasına İlişkin Sözleşme'nin 16. maddesine benzer şekilde yargı yolları

¹⁹⁹⁰ United Nations, **Treaty Series**, vol. 1819, s. 359 vd.

¹⁹⁹¹ "Güney Mavi Yüzgeçli Orkinos UDHM Kararı", p. 54.

¹⁹⁹² Gülçür, **Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesinin...**, s. 197-198.

açısından tarafların anlaşması üzerine UAD veya tahkim yetkisi mümkün olabilecek; taraflar UAD veya tahkim yetkisini kabul etmediyse daha önce de üzerinde durulduğu üzere müzakere veya BMİDÇS'nin 14. maddesinde yer alan uzlaştırma komisyonunun öngörülen yollar olacaktır.¹⁹⁹³ Boyle tarafından iklim değişikliği rejiminde de doğabilecek yukarıdaki tartışma etrafındaki ve BMDHS'deki hükümler üzerine düşünüldüğünde ortaya çıkabilecek bazı ihtimaller şu şekilde sayılmıştır:¹⁹⁹⁴

- KP'nin 18. maddesinde yer alan uygunluk sisteminin icra şubesinin verdiği kararların bağlayıcı kabul edilmesi ihtimalinde BMDHS'nin 282. maddesinde yer alan hükmün uygulanmasıyla XV. Kısım'ın devre dışı kalması,
- Güney Mavi Yüzgeçli Orkinos Hakem Kararı sonrasında uyuşmazlık taraflarının BMDHS'nin 281. maddesinde yer alan hüküm çerçevesinde XV. Kısım'a başvurmuyarak iklim değişikliği rejiminde yer alan bağlayıcı olmayan bir çözüm yolu üzerinde anlaşması,
- Uyuşmazlık taraflarının iklim değişikliği rejimi içerisindeki uzlaştırma usulü üzerinde anlaşmasının ileri sürülmesinin BMDHS'nin 284. maddesinde yer alan hükmün çerçevesinde düşünülmesi ve bu yolla BMDHS'nin öngördüğü yolun kullanıldığının iddia edilmesi yoluyla XV. Kısım'ın devre dışı kalması mümkün olabilir.

Tüm bu olasılıklara karşı olarak ortaya koyulabilecek görüş uluslararası deniz hukuku uyuşmazlıklarında iklim değişikliği rejiminin ne dediği önemsenmeden BMDHS 281., 282. ve 284. maddelerinin uygulanması olsa da bu konudaki bir uyuşmazlık yargı organının önüne geldiğinde olasılıklardan biri tarafların arasındaki uyuşmazlığın BMDHS dışı değerlendirilip tarafların iklim değişikliği rejimindeki anlaşmalara taraf olmaları nedeniyle yetkisizlik kararı alınmasıyken; diğer olasılıkta yargı organının BMDHS'yi geniş yorumlayarak olayı BMDHS kapsamına sokması sonrasında tarafların iklim değişikliği rejimine taraf olmasını önemsemeden davayı görmesidir.¹⁹⁹⁵

Uluslararası deniz hukukunun yukarıda yer alan tartışmalar dışında iklim değişikliğinin denizlere etkisi kapsamında yarışan yargı yetkisinin sorun olmadığı başka ihtimallere de kapı araladığı belirtilebilir. UDHM'nin yargı yetkisinin kabul

¹⁹⁹³ Bkz. "Uluslararası Çevre Hukukunda ve İklim Değişikliği Rejiminde Uyuşmazlıkların Çözülmesi ve Yargı Organlarının Rolü", s. 473-474.

¹⁹⁹⁴ Boyle ilgili ihtimalleri sayarken PA henüz yapılmamıştır. Bu nedenle Boyle'un görüşlerinin üzerine PA sistemi düşünülerek uyarlama yapılmıştır.

¹⁹⁹⁵ Boyle, "Law of the Sea Perspectives...", s. 838.

edildiği durumlarda BMDHS'nin XII. Kısım'ında yer alan deniz çevresinin korunması ve muhafazası konusunda deniz çevresinin kirliliğine yol açan, deniz canlı kaynaklarının varlığını tehdit eden ve/veya deniz yükselmesine neden olan sera gazı salımlarını azaltma ve iklim değişikliğine uyum konusundaki yükümlülüklerine uymayan devletlere karşı iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden zarar gören devletlerin UDHM'nin Balıkçılık Uyuşmazlıkları Dairesi'ne, Deniz Çevresi Uyuşmazlıkları Dairesi'ne ve/veya Deniz Sınırlandırma Uyuşmazlıkları Dairesi başvurarak dava açabilmesi mümkündür.¹⁹⁹⁶ UDHM ile UAD arasında hiyerarşik bir ilişki olmadığı için bir üst başlıkta değinildiği üzere devletler UAD'ın yargı yetkisine de başvurabilir.¹⁹⁹⁷ Ancak yine de dava açacak tarafın iklim değişikliği gibi tüm devletlerin olumsuz etkilerine katkıda bulunduğu bir çevre sorununda ihtilafı bir ya da birkaç devlet üzerinden yürütmesinin doğurduğu soru işaretleri bulunmaktadır. Bu soru işareti, sorunun, uluslararası çevre hukuku kapsamında UAD'ın vereceği danışma görüşüne taşınmasına benzer şekilde uluslararası deniz hukuku açısından da UDHM'nin vereceği danışma görüşüne taşınmasına neden olmuştur.

UDHM'nin bağlayıcı karar verme yetkisi dışında kalan danışma görüşü verme yetkisi Mahkeme Kuralları'nın (UDHM Kuralları) [*Rules of the Tribunal*]¹⁹⁹⁸ 130. maddesiyle BMDHS'nin 159. maddesinin 10. paragrafı ve 191. maddesi uyarınca Deniz Yatağı Uyuşmazlıkları Dairesi'ne tanınmış olsa da UDHM Kuralları'nın 138. maddesiyle de BMDHS'nin amaçlarına ilişkin uluslararası bir anlaşmanın özellikle böyle bir görüş talebinin UDHM'ye sunulmasını öngörmesi halinde de mümkün olabilmektedir. UDHM Kuralları'nın 138. maddesi kapsamına giren bir başvuru 2022 yılının sonunda Küçük Ada Devletleri Komisyonu (*Small Island States Commission*) tarafından yapılmıştır.¹⁹⁹⁹ İlgili başvurunun yapılmasına

¹⁹⁹⁶ UDHM Daireler için bkz. <https://www.itlos.org/en/main/the-tribunal/chambers/>

¹⁹⁹⁷ Bkz. “Uluslararası Çevre Hukukunda ve İklim Değişikliği Rejiminde Uyuşmazlıkların Çözülmesi ve Yargı Organlarının Rolü” başlığı, s. 471 vd.

¹⁹⁹⁸ UDHM Kuralları'nın güncel hali için bkz. Rules of the Tribunal (ITLOS/8) as adopted on 28 October 1997 and amended on 15 March 2001, 21 September 2001, 17 March 2009, 25 September 2018, 25 September 2020 and 25 March 2021, https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/basic_texts/ITLOS_8_25.03.21.pdf (Erişim Tarihi: 23.04.2023).

¹⁹⁹⁹ İlgili danışma görüşü talebi hakkında bilgi için bkz. International Tribunal for the Law of the Sea, “Request for an Advisory Opinion submitted by the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law (Request for Advisory Opinion submitted to the Tribunal)”, List of Cases: No. 31, <https://www.itlos.org/en/main/cases/list-of-cases/request-for-an-advisory-opinion-submitted-by-the-commission-of-small-island-states-on-climate-change-and-international-law-request-for-advisory-opinion-submitted-to-the-tribunal/> (Erişim Tarihi: 23.04.2023). Bu görüş İklim Değişikliği UDHM Danışma Görüşü olarak kısaltılacaktır.

temel olan İklim Değişikliği ve Uluslararası Hukuk Konusunda Küçük Ada Devletleri Komisyonunun Kurulmasına İlişkin Anlaşma (*Agreement for the establishment of the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law*)²⁰⁰⁰ 2. maddesi 2. paragrafıyla anlaşmayla kurulan ve anlaşmanın 3. maddesi gereği yalnızca Küçük Ada Devletleri İttifakı [*The Alliance of Small Island States – AOSIS (ing.)*] üyelerinin üye olabileceği Komisyonun UDHM'den danışma görüşü istenmesi konusunda yetkilendirildiği görülmektedir. Ancak UAD'a yapılan danışma görüşü başvurusuna benzer bir tehlikenin UDHM'nin sorunların çözümü konusunda derinlikli bir görüş sunmaması halinde, uluslararası deniz hukukunda halihazırda başta BMDHS olmak üzere pek çok uluslararası andlaşma, uluslararası teamül hukuku, çeşitli ilkeler ve pek çok uluslararası belgeyle belirlenmiş olan uluslararası deniz hukukuna ilişkin hak ve yükümlülüklerin bir başka yumuşak hukuk niteliğindeki belgeyle tespitinden öteye gidilememesi olasılığı üzerinden bulunduğu görülmektedir.

3. Yargılamanın Yenilenmesi/İadesi Olasılığı

İklim değişikliğinin denizlerde neden olduğu değişimler uluslararası andlaşmalar açısından andlaşmalarda yapılacak uyarlama ya da şartların esaslı değişikliği üzerinden değerlendirilirken uluslararası yargı kararları açısından da uyarlamayı ve daha önceden verilmiş bu konudaki kararların gözden geçirilmesini gerekli kılabılır. Nitekim uluslararası yargı organlarının kararlarının oluşumuna etki eden etkenler iklim değişikliğinin denizlerde meydana getirdiği değişimden etkilenmiş olabilir. Bu nedenle yargılamaların uyarlanması ihtimali kapsamında “yargılamanın yenilenmesi/iadesi” kurumunun uygulanabilirliğini gözden geçirmek yerinde olacaktır.

Yargılamanın yenilenmesi kurumu uluslararası hukuktaki pek çok yargı organının kurucu belgesinde veya yargı organlarının kurallarına ilişkin belgelerde yer bulmuştur. Çevre ve denizlerle ilgili uyuşmazlıklar açısından başta UAD, UDHM ve

²⁰⁰⁰ İklim Değişikliği ve Uluslararası Hukuk Konusunda Küçük Ada Devletleri Komisyonunun Kurulmasına İlişkin Anlaşma'nın metni için bkz. <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/No%20Volume/56940/Part/I-56940-08000002805c2ace.pdf> ve https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/31/COSIS_Agreement__E_Fr_.pdf (Erişim Tarihleri: 30.04.2023).

Daimî Hakemlik Mahkemesi (DHM) [*Cour Permanente D'Arbitrage (fr.)*, *Permanent Court of Arbitration – PCA (ing.)*] olmak üzere pek çok yargı organı önünde çok sayıda uyuşmazlık hakkında karar verilmiştir. Sırayla her bir yargı organı bakımından düzenlemeleri incelemek iklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkilerinin bu kapsamda değerlendirilip değerlendirilemeyeceğine yönelik fikir verecektir.

UAD'de yargılamanın yenilenmesi için dikkate alınacak koşullar UAD Statüsü'nin 61. maddesinde şu şekilde belirlenmiştir:²⁰⁰¹

- UAD'nin ve kararın gözden geçirilmesini isteyen tarafın kararın verilmesinden önce bilmediği ve dava üzerinde kesin etki yapabilecek bir olgunun ortaya çıkması, (UAD Statüsü m. 61/1)
- Olgunun ortaya çıkmasına yenileme talebinde bulunan tarafın kusurunun sebep olmaması, (UAD Statüsü m. 61/1)
- Tarafların olgu ortaya çıkmadan önce verilen kararın koşullarına uyum sağlamış olması, (UAD Statüsü m. 61/3)
- Olgunun ortaya çıktığı tarihten sonra 6 ay içinde; (UAD Statüsü m. 61/4) ve her halükârda olgu ortaya çıkmadan önce verilen kararın tarihinden sonra en geç 10 yıl içinde başvuru yapılması gerekmektedir. (UAD Statüsü m. 61/5)

Yukarıda sayılan koşulların yerine gelmesiyle UAD, yeni olgunun varlığına ilişkin karar alarak yargılamanın yenilenmesinin kabul edilebilir olduğunu beyan edecektir.²⁰⁰²

UDHM'de yargılamanın yenilenmesi için dikkate alınacak koşullar UDHM Statüsü'nde (*Statute of the International Tribunal for the Law of the Sea*)²⁰⁰³ belirlenmemiştir ancak UDHM Kuralları'nın 127., 128. ve 129. maddelerinde yer almaktadır. İlgili maddeler dikkate alındığında UDHM'de yargılamanın yenilenmesine başvuruda dikkate alınacak hususlar şu şekilde belirlenmiştir:²⁰⁰⁴

- UDHM'nin ve kararın gözden geçirilmesini isteyen tarafın kararın verilmesinden önce bilmediği ve dava üzerinde kesin etki yapabilecek bir olgunun ortaya çıkması, (UDHM Kuralları m. 127/1)

²⁰⁰¹ UAD yargılamanın yenilenmesi için *revision* terimini kullanmaktadır.

²⁰⁰² UAD Statüsü m. 61/2.

²⁰⁰³ Aynı zamanda BMDHS Ek VI (*Annex VI of the United Nations Convention on the Law of the Sea*) olarak da adlandırılmaktadır.

²⁰⁰⁴ UDHM de yargılamanın yenilenmesi için *revision* terimini kullanmaktadır.

- Olgunun ortaya çıkmasına yenileme talebinde bulunan tarafın kusurunun sebep olmaması, (UDHM Kuralları m. 127/1)
- Olgunun ortaya çıktığı tarihten sonra 6 ay içinde; (UDHM Kuralları m. 127/1) ve her halükârda olgu ortaya çıkmadan önce verilen kararın tarihinden sonra en geç 10 yıl içinde başvuru yapılması gerekmektedir. (UDHM Kuralları m. 127/1)

Yukarıda sayılan koşulların yerine gelmesiyle UDHM, yeni olgunun varlığına ilişkin karar alarak yargılamanın yenilenmesinin kabul edilebilir olduğunu beyan edecektir.²⁰⁰⁵ UDHM'deki yargılamanın yenilenmesi koşulları UAD'la benzer olup; UAD'dan farklı olarak, tarafların olgu ortaya çıkmadan önce verilen kararın koşullarına uyum sağlamış olması aranmamakta ve yenilenme kararının nasıl verileceğine ilişkin daha kapsamlı usul kuralları bulunmaktadır.²⁰⁰⁶

DHM ise, Birinci Lahey Barış Konferansı sırasında kabul edilen 1899 tarihli Uluslararası Uyuşmazlıkların Barışçıl Çözümüne Dair Lahey Sözleşmesi'yle kurulan 1899 tarihli Sözleşme 1907 yılında düzenlenen İkinci Barış Konferansı sırasında değiştirilmekle birlikte, DHM muhafaza edilmiştir. İlgili Sözleşmelerden 1899 tarihli olanın 55. maddesi; 1907 tarihli olanın 83. maddesi yargılamanın yenilenmesiyle ilgilidir. Bu kapsamda DHM'de yargılamanın yenilenmesine başvuruda dikkate alınacak hususlar şu şekilde belirlenmiştir:

- Tarafların karada “Uzlaşma” kısmına yargılamanın yenilenmesi hakkını saklı tuttuğuna ilişkin şerh düşmesi,
- DHM'nin ve kararın gözden geçirilmesini isteyen tarafın kararın verilmesinden önce bilmediği ve dava üzerinde kesin etki yapabilecek bir olgunun ortaya çıkması,
- Olgunun ortaya çıkması sonrasında yapılan başvuruda DHM'nin yeni olgunun varlığını onaylayan bir kabul edilebilirlik kararı vermesi,
- Zamanaşımı konusunda “Uzlaşma” kısmına düşülen şerhte belirlenen sürenin geçirilmemesi gerekmektedir.

DHM'deki yargılamanın yenilenmesi koşulları da genel bir çerçevede benzer olsa da aradığı koşullar UAD ve UDHM'ye göre daha zorlayıcıdır.

²⁰⁰⁵ UDHM Kuralları m. 127/2.

²⁰⁰⁶ Bkz. UDHM Kuralları m. 128 ve 129.

Tüm bu koşullar görüldükten sonra üç yargı organı açısından ortak olarak belirlenebilecek bir husus varsa bu da yargılanmanın yenilenmesi için dava üzerinde etki doğuracak yeni bir olguya ihtiyacın bulunmasıdır. İklim değişikliğinin denizler üzerinde neden olduğu olumsuz etkilere bağlı olarak deniz seviyelerinin yükselmesi bu kapsamda değerlendirilebilir görünse de özellikle UAD ve UDHM tarafından beklenen olgunun ortaya çıkmasında kusurun bulunmaması koşuluyla tüm yargı organları açısından belirlenen zamanaşımı koşulunun tam anlamıyla yerine getirilebilmesi mümkün görünmemektedir. Nitekim iklim değişikliğinin oluşmasında tüm devletlerinin sera gazı salımlarının bulunması başvuruda bulunacak tarafa karşı kusur iddiasının ileri sürülmesi sağlayabilecekken; yeni olgu olarak değerlendirilen denizlerin yükselmesinin özellik UAD ve UDHM kapsamında ortaya çıktığı tarih olarak yapılacak değerlendirmenin 1990'lı yıllara ve en iyi ihtimalle 2010 yılı civarına kadar gidebileceği düşünüldüğünde yargılanmanın yenilenmesi ihtimalinin kabul edilebilirlik açısından yalnızca son on yılda verilmiş kararlar açısından ve o da çok düşük bir ihtimalle olmak üzere değerlendirilebileceği görülmektedir. Bu olasılıkta yeni olgunun sürekliliğine rağmen ortaya çıktığı tarih değerlendirileceğinden altı aylık süreye göre olumsuz yönde bir karar beklenebilir.

II. İklim Değişikliği Nedeniyle Denizlerde Yaşanan Değişimler ve İklim Değişikliğinin Denizler Üzerindeki Olumsuz Etkileri Konusunda Getirilen Çeşitli Çözüm Önerileri Hakkında Değerlendirme

İklim değişikliği nedeniyle denizlerde yaşanan değişimler ve iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkileri konusunda getirilen çözüm önerileri her ne kadar beş başlık altında incelense de özetle tehdit altındaki devletlerin unsurlarının korunabilmesi ve bu kapsamdaki çeşitli kuramlarla korumanın gerçekleşemediği durumlarda, uluslararası hukukun sorumluluğa ve uyuşmazlıkların çözülmesine ilişkin kurallarına başvurulmasından oluşmaktadır.

Kendi kaderini tayin hakkı, neye sahipsen ona sahip kal ilkesi ve sürgündeki hükümet kuramı kapsamında hak iddiasında bulunulabilmesi için bir yerin deniz olmasının önemi bulunmamakla ve denizler üzerinde egemenliğe ilişkin iddialar ortaya koyulabilmekle birlikte tüm bu iddiaların kara ülkesine bağlı olması ve mevcut devlet olma kuramlarının yalnızca deniz ülkesinden oluşan bir devlete izin

vermemesi iklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkilerinden bu yönden zarar görecek devletleri sahip oldukları unsurlar açısından yavaş yavaş da olsa geriye götürmektedir. Bu kapsamda kendi kaderini tayin hakkı ile insan hakları hukukuna açılan bir kapı neye sahipsen ona sahip kal ilkesiyle ülkenin korunabilmesi için bir olasılık ortaya çıksa da mevcut uluslararası hukuk düzeninde bu hakları talep etme açısından nasıl bir yol izleneceği belirsizdir ve coğrafi ve siyasi konuma göre olaydan olaya değişebilecektir.

Kişilerin korunmasına ilişkin kurallarda ise yerinden edilme, g, sığınma, mülteci ve vatandaşlık hukuku kapsamında iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerinden zarar görecek ve yer değiştirmek zorunda kalacak kişilere yönelik bir hukuki statü arayışının devam ettiği görülmekte; ayrıca bu durumdaki kişilerin uluslararası insan hakları hukuku kapsamında gerekli korumayı alabilmeleri için çeşitli yargı organlarında ve uyuşmazlık çözüm mekanizmalarında başvurular yapılmaktadır. Doğrudan iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkileri kapsamında değilse bile iklim değişikliğinin genel anlamdaki olumsuz etkilerinin insan haklarına etkisiyle ilgili bir bağlantı noktası yerelin ya da ulusalın ötesinde uluslararası geçerliliği olacak şekilde kurulmaya çalışılmaktadır.

Uluslararası hukukun kaynaklarının ve özellikle uluslararası andlaşmalar hukukunun mevcut duruma bir çözüm sunmaması nedeniyle değişme ihtimalleri gündeme geldiğinde iklim değişikliği rejimi için yeni bir andlaşma yapmanın zorluğu, uluslararası deniz hukukunda BMDHS'yi değiştirmenin zorluğu, esas çizgiler ve deniz alanlarıyla ilgili olarak şartların esaslı değişiminin uygulanmasının zorluğu bir araya geldiğinde uluslararası hukukun kaynakları açısından belki de devlet uygulamaları aracıyla coğrafi geekliğe ve bir yönüyle uluslararası andlaşmaların ve özellikle BMDHS'nin hükümlerine aykırı bir uluslararası teamül oluşturma yolu denenecektir. Ancak bu yöndeki bir teamül oluşturma çabasının uluslararası toplumun yaygın bir katılımını içerecek sayıda taraftar bulabileceği şüphelidir. Artabilecek açık deniz alanları kendi alanından kaybetmediği sürece her devletin çıkarınadır. Bu yüzden uluslararası örgütlerin ve özellikle de küresel gücüyle BM'nin, bu konuyu ilgilendirecek ve belki de yeni bir kaynak oluşumunu sağlayacak bir belge üretmesi yönünde yoğun çaba bulunmaktadır.

Uluslararası hukukta sorumluluk ise iklim değışikliğı rejiminde düzenlendiğı şekliyle eksik ve sorunlu; uluslararası deniz hukukunda düzenlendiğı şekliyle son derece genel olmasına rağmen -ki sorumluluk konusundaki kusurlar yalnızca ilgili konulara atfedilmeyip uluslararası hukukun tamamı için geçerli addedilebilir-sorumluluğun doğabilmesinde bir çevre sorunu olarak iklim değışikliğinin oluşma şekliyle kendine has özelliklerinden dolayı bazı tartışmaları beraberinde getirmektedir. Klasik anlamda devletin sorumluluğunun uygulanabilmesinde uluslararası hukuka aykırı eylem tespit edilebilse ve devlete atfetme beklenen özeni gösterme üzerinden kurulabilse bile meydana gelen bir çevre zararının zarar neden olan devlet/devletlerle nedensellik bağının olay temelli kurulması çok zor görünmektedir. Bilimin ve bilimsel hesaplama yöntemlerinin ilerlemesi bu konuda bir avantaj teşkil etse de sorumluluğun vücut bulacağı yargı organı veya uyuşmazlık çözüm mekanizmasına başvurma sonucunda zarar verdiği iddia edilen devletin iklim değışikliğı rejimi sistemini terk etmesine neden olunmamalıdır.

Sorumluluğun ileri sürülebileceğı yargı organları ve uyuşmazlık çözüm mekanizmalarının iklim değışikliğı rejiminde ve uluslararası deniz hukukunda bazı kapıları açabileceğı görölmektedir. Ancak yargı organları ve uyuşmazlık çözüm mekanizmalarına bağlayıcı kararlar için başvurma konusunda tarafların rızası ve organ ya da mekanizmanın yetkisinden doğan sorunlar bulunmaktadır. Ayrıca mevcut durumda hem iklim değışikliğinin olumsuz etkilerinden zarar gören devletler hem de iklim değışikliğine sera gazı salımlarıyla neden olan devletler verilebilecek bir bağlayıcı kararın aleyhe olmasından çekinmektedir. Bu nedenlerle yargı organları ve uyuşmazlık çözüm mekanizmaları kapsamında en son denemeler UAD'dan ve UDHM'den danışma görüşü isteme yönünde olmuştur.

SONUÇ

Çalışılan tezin konusunun temelini tezin başlığında da ifade edildiği üzere iklim değişikliğinin denizler üzerindeki etkilerinin uluslararası hukuka yansımaları oluşturmaktadır. Bu kapsamda yapılan araştırmada, gerek 40 yıllık kısa sayılabilecek geçmişine rağmen iklim değişikliğine özgü kaynakların, gerekse yüzyıllara dayanan geçmişle denizlere ilişkin uluslararası hukuk kaynaklarının zenginliği dikkat çekmiş; iki alanın birbiriyle bağlantısı bu zengin kaynak içeriğinde betimsel yöntem üzerinden tespit edilen eksikler üzerinden eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Araştırmanın hedefi, iklim değişikliğinin uluslararası hukuk kuralları açısından irdelenmesi ve bu değişikliğin özellikle uluslararası deniz hukuku alanı içerisindeki yerinin bulunması şeklinde tanımlanabilecek bir başlangıç noktasından hareketle, oluşan sorunların üzerinde uluslararası toplum tarafından getirilen ve getirilebilecek çözüm önerilerini ortaya koymak ve bu önerilerin yeterliliğini tartışmaktır. Çalışma sonuçlanırken ortada gerçekten dünyanın her coğrafi noktasına temas edebilecek kapsamlı etkileri bulunan bir sorunun bulunduğu görülmektedir. Üstelik konu iklim değişikliği ve denizlerle ilgili ve sınırlı görünse de konu kapsamında oluşan sorunların en temel insan haklarından uluslararası barış ve güvenliğin tehdidine kadar geniş bir konu yelpazesinde etkiye sahip olduğu görülmüştür. Bu husus çalışmanın uluslararası hukuk alanı açısından önemini arttırdığı gibi çalışmayı konu olarak belirli sınırlar içerisinde tutmayı da güçleştirmektedir.

İklim değişikliğinin uluslararası hukuk içerisinde ayrı bir rejim olarak düzenlenmesi bu çevre sorununa karşı mücadeleyi özgünleştirerek konunun içeriğine yoğunlaştırır da iklim değişikliği rejiminin devletler için öngördüğü taahhütlerin esnekliğine ek olarak rejimin denizlerle ilişkisi, sorumluluk kuralları ve uyuşmazlıkların çözülmesi konuları açısından eksik kaldığı yadsınamaz bir gerçektir. Ayrıca doğrudan iklim değişikliğini hedef alarak bu çevre sorununa odaklanmaya yönelerek mekânsal bir yaklaşımı tercih etmeyen ve sorun çerçevesinde daha yararlı olmayı amaçlayan iklim değişikliği rejimi, dengesini korumayı amaçladığı iklim

sisteminin mekânsal yaygınlığına erişememiş; özellikle denizlere ilişkin hükümler konusunda zayıf kalmıştır. Bu durum deniz çevresinde meydana gelen olumsuz etkiler olarak sayılan deniz sıcaklıklarının artması, denizlerdeki oksijenin azalması, denizlerin asitlenmesi, deniz buzu boyutlarının azalması ve deniz seviyesinin değişmesi açısından uluslararası deniz hukukunun ve kutuplara ilişkin özel düzenlemelerinin iklim değişikliği sorununun çözümüne uyarlanması daha kolay görünen kurallarının özellikle deniz çevresinin korunması ve muhafazası konusu kapsamında kısmen iklim değişikliğine göre uyarlanmasını sağlamıştır. Ancak iklim değişikliğini azaltma ve iklim değişikliğine uyumun iklim değişikliği rejimindeki sıkı taahhütlerin eksikliği nedeniyle bu sorunların temel başlangıç noktasını oluşturan deniz sıcaklıklarının artması sorununa tam bir çözüm üretemediği görülmüştür. Üstelik çevrenin korunmasına ilişkin olarak iklim değişikliğinin denizlerde neden olduğu olumsuz etkiler konusunu ilgilendiren hukuk kurallarının gelişebilmesi için çevreye ilişkin bilgilerin bazılarının hala daha yeni bilimsel araştırmalarla ortaya çıkarılmasına ihtiyaç duyulduğu da aşikardır. Nitekim deniz sıcaklıklarının artması, denizlerdeki oksijenin azalması, denizlerin asitlenmesi, deniz buzu boyutlarının azalması ve deniz seviyesinin değişmesi konularının her birinin deniz çevresinde neden olduğu tahribat ve bu tahribata karşı alınacak tedbirlerin bir kısmının daha önce insanlık tarafından tecrübe edilmemiş ve dolayısıyla bilimsel olarak denenmemiş olduğu görülmektedir.

Deniz çevresinin korunması ve muhafazası kapsamındaki sorunların çoğu devletlerin ortak çıkarlarına hatta insanlığın ortak çıkarına hitap ettiği için iş birliği yapılması kolaylaşmakta iken özellikle deniz çevresindeki değişimleri oluşturan coğrafi değişimler kapsamında deniz seviyesinin değişmesinin bir boyutu olan deniz seviyesinin yükselmesi sonucunda çıkarların farklılaştığı durumlar oluşmaktadır. İklim değişikliğinin denizlerde meydana getirdiği diğer olumsuz etkiler yerine deniz seviyesinin yükselmesinin UHK gündemine girmesinin bir nedeni olarak da çıkar çatışmasının bulunduğu bu tabloyu ileri sürmek mümkündür. Bunun dışında deniz seviyesinin yükselmesiyle meydana gelecek sonuçlara karşı BMDHS'nin esas çizgilerin ve deniz alanlarının belirlenmesine ilişkin düzenlemelerinin de yeterli olmadığı görülmektedir. Deniz çevresindeki değişimleri oluşturan coğrafi değişimlerin esas çizgilere etkileri her ne kadar BMDHS ile öngörülmüş gibi görünse bile iklim değişikliğinin neden olduğu değişimin boyutunun çok daha büyük olduğu

ve hukukun konusu dışında kalacak ufak bir mesele olmadığı bilimsel olarak ortaya koyulmuştur. Bilimsel değerlendirmelerin gerçekleştiği olasılıklarda esas çizgilere ilişkin mevcut düzenlemelerin uygulanması halinde devletlerin varlığını dahi tehdit eden sonuçlar doğmaktadır.

Bu noktada ve tüm bu tablo incelendiğinde çalışılan tezin temelini iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerinin sonuçlarının öncelikle iklim değişikliği rejimi temelinde çözülmesi gerektiği; iklim değişikliği rejimiyle çözülemeyen durumlarda geleneksel uluslararası deniz hukuku anlayışında, düzenlemelerinde veya uyuşmazlıkların çözümü mekanizmalarında bazı değişiklikler yapılması gereğini ortaya çıkardığı argümanı oluşturmaktadır. Tarihte denizde kaybolan bir Atlantis krallığı olup olmadığı net olmasa da eğer gerekli değişiklikler yapılmazsa küçük ada devletlerinin başına Atlantis'in hikayesindeki benzer bir sonuç gelecek gibi görünmektedir. Alçak kıyı alanlarına sahip olan devletler için ise kara ülkesi miktarlarında kayda değer kayıplar oluşacaktır. Bu konudaki adaletsizliğin önüne geçilmesi ve iklim adaletinin sağlanması için iklim değişikliğini azaltma ve iklim değişikliğine uyum sağlama konusunda bu alanlarda katkı sağlayabilecek araçların özellikle uluslararası deniz hukuku gibi tarihsel arka planı güçlü olan gelişmiş ve derinleşmiş bir alan ile bir araya getirilmesi ve iklim değişikliği meselesinin iklim değişikliği rejimiyle beraber ancak bu rejimden daha geniş kapsamda düşünülerek çözülmeye çalışılması gerekmektedir. Nitekim en son yapılan andlaşma olan PA, azaltma ve uyum konusundaki taahhütlere uyulmaması durumunda etkin bir yaptırım mekanizmasına sahip değildir. Bu nedenle taahhütlerin yerine getirilmediği durumda piyasa mekanizmalarının dışında kalınmasına neden olan KP uygulamalarından uzaktadır. Bunun dışında iklim değişikliğini azaltma yönündeki tedbirler iklim değişikliği rejiminde Ulusal Olarak Belirlenmiş Katkılara ilişkin hedeflerle şekillenmekteyken iklim değişikliğine uyum konusundaki hedefin net olmadığı söylenebilir. Bu kapsamda uluslararası deniz hukukunda ilgili konular açısından denizlerdeki koruma-kullanma dengesinin gözetilerek devletler arasındaki çıkar çatışmalarıyla çevreyi koruma konusundaki iş birliğini dengeleyecek bir bakış açısının oluşturulması yararlı olacaktır. Bu yönde bir bakış açısının oluşturulması her ne kadar iklim değişikliğini azaltma yükümlülükleri kadar sıkı yükümlülükler içermese de iklim değişikliğine uyum konusundaki hukuki yöntem ve koşulları teknolojik gelişmeleri de işin içine katacak şekilde sonuna kadar zorlamayı

gerektirmektedir. Bu nedenle hem azaltma hem de uyum faaliyetlerinin öncelikle iklim değişikliği rejiminde daha sıkı bağlayıcı yükümlülükler içeren ve hedefler içeren taahhütler altına alınması gerekecektir. Uyumun hedefinin belli olmaması veya sağlanamaması nedeniyle devletlerin yok olma tehdidiyle baş başa kaldığı durumlarda hiçbir tazminat ve manevi tatmin eski koşulların yeniden sağlanmasına yaramayacaktır. Bu sorun kutuplardaki buzların erimesi için de geçerlidir. Aslında iklim değişikliği rejiminde gelişmiş ülkelere yüklenen mali destek yükümlülükleri bu bağlamda sanayileşmiş devletlerin tarihsel sorumluluğuna bağlı *a priori* bir tazminat sistemi gibi işlemektedir. PA'da öngörülen Kayıp ve Zarar Mekanizması'nın da sorumluluk ve tazminat konularının kapsamı dışında tutulmaya çalışıldığı düşünüldüğünde, bu mekanizmanın da azaltmanın yetersizliği sonucunda ortaya çıkan uyum konusundaki mali yükün giderilmesinde bir rolü olmak zorundadır. Buradaki temel sorun ise zaman içerisinde uyumun giderek zorlaşmasıyla masrafların da artacağı ve bunun karşılanıp karşılanamayacağı üzerine odaklanmaktadır. Ancak masrafı ne olursa olsun iklim değişikliğine uyum hedefiyle olumsuz sonuç meydana geldikten sonra eski hale getirmeyle oluşması istenen durum birbiriyle ne kadar örtüşürse o kadar az çatışma ve uyuşmazlık doğacaktır. Dolayısıyla iklim değişikliğinin bozmadığı coğrafi koşulların mevcut haliyle korunması uyum kapsamında temel hedef olarak düşünülmelidir.

Devlet olma kuramları bu temel hedef doğrultusunda değerlendirildiğinde unsurlardaki eksikliğe dayalı varlığın devamı olasılıklarının uyuşmazlıkları çözmeyeceği söylenebilir. Bu yüzden kendi kaderini tayin hakkının neye sahipsen ona sahip kal ilkesiyle bağlantılı olarak ileri sürülebileceği görülse de bu iddianın sağlam bir şekilde devamı ancak mevcut coğrafi koşulların korunmasıyla yani uyuma yönelik sıkı temel hedefin gerçekleştirilmesiyle sağlanabilecektir. Nitekim deniz haline gelmiş bir kara bölgesinin neye sahipsen ona sahip kal ilkesi kapsamında dahi olsa kara statüsünü kazanması mümkün değildir. Bu yöndeki geleneksel anlayış ve “*Kara denize hükmeder.*” ilkesi değişmediği veya kara ülkesinde kayıp yaşayan devletlere başka kara parçaları sağlanmadığı sürece devletin diğer unsurlarının başka şekillerde yaşamını sürdürmesi gerekecektir ki bu olasılıklar da devletler arasında çatışma ve uyuşmazlığa neden olacaktır. Dünyada bir parça toprak için dökülen kan düşünüldüğünde bir başka devletin kara ülkesi kaybolan bir devlete kara sağlayacağını düşünmek imkânsız bir olaya ihtimal vermek anlamına gelmemekle

birlikte son derece naif bir beklenti olarak görünmektedir. Bu nedenle kara ülkesi kayba uğrayan devletlerin öncelikle uyum kapsamında alacağı mali destekleri ve kendi imkânlarını sonuna kadar zorlayarak yapay yöntemlerle kara ülkesini korumaya yöneleceğini düşünmek çok da yanlış olmaz. Bu devletlerin kara ülkesini koruyamasa bile deniz ülkesini korumak için girişimlerinin daha da artacağı beklentisi de bir sürpriz olmamalıdır ki örneğin, kara ülkesi kaybolacak bazı devletler gelecekteki hukuki iddialarına yatırım olması adına denizlerdeki sınırlarını şimdiden netleştirerek belirlemeye çalışmaktadır. Ancak denizlerin karalardan bağımsız olarak bir paylaşım alanı haline getirilmesinde de halihazırda sürekli çıkar çatışması yaşanan deniz alanlarının sınırlandırılması konusu yeni çıkar çatışmalarını yaşatabileceğinden uluslararası barış ve güvenlik çok büyük bir tehdit altına girecektir. Bu noktada yaşanacak çatışmalar açısından unutulmamalıdır ki coğrafi gerçekliğin uluslararası hukukta ortaya konulan iddiayla örtüşmemesi halinde lehe bir durumun oluşması mümkün görünmemektedir.

İklim değişikliği rejiminde ve uluslararası deniz hukukunda yargı organları ve uyuşmazlık çözüm yollarının bağlayıcı karar vereceği bir davanın ortaya çıkacağı koşulların son derece zor olmasının yanı sıra konuyu ilgilendiren uluslararası hukuk kaynaklarının değiştirilmesi veya uluslararası hukukta yeni kaynakların oluşması süreçlerinin zorluğu da dikkate alındığında, mevcut durumda, taraflar UAD ve UDHM danışma görüşüne başvurma yolunu tercih etmiştir. Üstelik olumsuz etkilere uğrayan devletlerin kara ülkesi günden güne azalırken kişilerin korunmasına yönelik uluslararası hukuk kurallarının kullanılması olasılığının kara ülkesinin korunamadığı son durumda geçerli olacağı meselesi iklim değişikliğinin denizler üzerindeki olumsuz etkilerinin konusunu oluşturduğu Teitiota Görüşü'nde, karşı görüşlere rağmen, teyit edilmiş görünmektedir. Yine de devletlerin çeşitli başka yollara yönlendirme açısından yargı organların vereceği danışma görüşlerine yöneldiği görülmektedir. Devletlerin danışma görüşlerinin yönlendirmesine ihtiyaç duymasının bir diğer sebebi iklim değişikliği kaynaklı sorumluluğun belirlenmesindeki zorluklardır. Sera gazı salımları hem her devletin gerçekleştirdiği hem de her devletin zarar gördüğü süreklilik içeren bir eylem olduğundan bu noktada bilimsel hesaplamalarla hangi devletin hangi devlete ne kadar zarar verdiğinin; denizlerde ne kadar olumsuz etkiye neden olduğunun tespit edilmesi gerekecektir ki bu yöndeki hesaplamaların kesin ve net olarak yapılması son derece zordur. Kıyasen daha ağır

zarar görmekte olan devletlerin genellikle küçük yüzölçümlü ve uluslararası ilişkiler bağlamında güçsüz devletler olması da güçlü devletler üzerindeki baskı unsurunu azaltmaktadır. Özetle sorumluluğun belirlenmesindeki zorluklar bağlayıcı kararların verilebileceği yollara başvurmadaki zorluklarla birleşince devletler en azından bir yol haritası oluşturulması için danışma görüşlerine mahkûm kalmıştır da denilebilir. Ancak gerek UAD gerekse UDHM tarafından verilecek danışma görüşleri tavsiye nitelikleri nedeniyle genellikle uluslararası andlaşma düzenlemelerinin hâkim olduğu bu konuda uluslararası andlaşmaların yorumlanmasından öteye gidemeyecek gibi görünmektedir. Oysaki UDHM'nin vereceği bir danışma görüşünde BMDHS'nin esas çizgilere ve deniz alanlarına ilişkin düzenlemelerin yorumlanması üzerinden yönlendirilen bir yolun devlet uygulamasına BMDHS'de yapılacak bir değişime göre ne kadar fazla yansıyacağı belirsiz olduğu gibi mevcut BMDHS düzenlemeleri ne şekilde yorumlanırsa yorumlansın sorunun çözümüne uzaktır. Bu husus BMDHS'de yapılacak değişimi gündeme getirse de bu değişimin meydana gelmesinin zorluğu ortada olup konuyu ilgilendiren bir değişikliğin gerçekleşmesi yapılacak değişiklik konusunda bir fikir birliğine varılmadığı takdirde pek olası görünmemektedir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Abdullayev, Cavid, **Uluslararası Hukuk Açısından Gemilerden Kaynaklanan Petrol Kirliliği**, Ankara: Yetkin Yayınları, 2005.
- Açıkgönül, Yunus Emre, **Deniz Yetki Alanlarının Hakça İlkeler Çerçevesinde Sınırlandırılması**, İstanbul: Legal Yayıncılık, 2012.
- Akkaya, Damla, **Uluslararası Andlaşmalarda Şartların Esaslı Değişimi: *Rebus Sic Stantibus* İlkesi**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021.
- Aloni, Omer, **The League of Nations and the Protection of the Environment**, New York: Cambridge University Press, 2021.
- Ammann, Odile, **Domestic Courts and the Interpretation of International Law: Methods and Reasoning Based on the Swiss Example**, Leiden: Brill Nijhoff, 2020.
- Ayhan, Halis, **Uluslararası Antlaşmalar Hukukunda Şartların Esaslı Değişikliği İlkesi**, Ankara: Adalet Yayınevi, 2018.
- Bayındır, Ümit Barış, **Milletlerarası Andlaşmaların Evrimsel Yorumlanması**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021.
- Birnie, Patricia/Boyle, Alan/Redgwell, Catherine, **International Law and the Environment**, New York: Oxford University Press, 2009.
- Bodansky, Daniel, **The Art and Craft of International Environmental Law**, Massachusetts: Harvard University Press, 2010.
- Bodansky, Daniel/Brunnée, Jutta/Rajamani, Lavanya, **International Climate Change Law**, New York: Oxford University Press, 2017.
- Bolin, Bert, **A History of the Science and Politics of Climate Change – The Role of the Intergovernmental Panel on Climate Change**, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Buck, Susan J., **The Global Commons: An Introduction**, Washington: Island Press, 1998.
- Büyük, Mehmet Emin, **Uluslararası Hukukta Hukukun Genel İlkeleri**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2018.
- Christiansen, Silke Marie, **Climate Conflicts – A Case of International Environmental and Humanitarian Law**, Springer, 2016.

- Churchill, R. R./Lowe, A. V., **The law of the sea**, Manchester: Manchester University Press, 1988.
- Crawford, James, **State Responsibility: The General Part**, Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Crawford, James, **The Creation of States in International Law**, New York: Oxford University Press, 2006.
- Çevre Bakanlığı, **Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED) – (3-14 Haziran 1992, Rio de Janeiro)**, Yeşil Seri: 3, 1993.
- De Vattel, Emer, **The Law of Nations, Or, Principles of the Law of Nature, Applied to the Conduct and Affairs of Nations and Sovereigns, with Three Early Essays on the Origin and Nature of Natural Law and on Luxury**, Béla Kapossy/Richard Whatmore (ed.), Indianapolis: Liberty Fund, 2008.
- Denk, Erdem, **Uluslararası Örgütler Hukuku: Birleşmiş Milletler Sistemi**, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2015.
- Doruk, Elçin, **Uluslararası Hukuk Bağlamında İnsanlığın Ortak Mirası: Antarktik Doğal Kaynaklarının Küresel Yönetim Örneği**, İstanbul: Kriter Yayınevi, 2022.
- Dupuy, Pierre-Marie/Vinuales, Jorge E., **International Environmental Law**, Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Dworkin, Ronald, **Taking Rights Seriously**, Massachusetts: Harvard University Press, 1977.
- Ehtibarlı, Yaşar, **Uluslararası Hukukta Self Determinasyon Hakkı ve Hakkın Ekonomik Boyutu**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016.
- Giddens, Anthony, **İklim Değişikliği Siyaseti**, Erhan Baltacı (çev.), Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013.
- Gottmann, Jean, **The Significance of Territory**, Charlottesville: University Press of Virginia, 1973.
- Göze, Ayferi, **Devletin Ülke Unsuru (Sınırları ve Devletle Olan Münasebeti)**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1959.
- Gözler, Kemal, **Hukuka Giriş**, Bursa: Ekin Yayınevi, 2015.
- Grotius, Hugo, **The Free Sea**, Richard Hakluyt (çev.), David Armitage (ed.), Indianapolis: Liberty Fund, 2004.
- Gülçür, Abdülkadir, **Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesinin Yapısı ve Yargı Yetkisi**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2017.
- Güneş, Ahmet M., **Çevre Hukuku**, 2. Baskı, Ankara: Adalet Yayınevi, 2019.
- İşıқтаç, Yasemin/Sevtap Metin, **Hukuk Metodolojisi**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2010.

- İneli Ciğer, Meltem, **İklim Değişikliği ile Mücadelede Devletlerin Farklılaştırılmış Sorumlulukları ve Uluslararası Hukukta Ortak Fakat Farklılaştırılmış Sorumlulukları İlkesi**, Ankara: Yetkin Yayınları, 2022.
- Joyner, Christopher C., **Governing the Frozen Commons: The Antarctic Regime and Environmental Protection**, Columbia: University of South Carolina Press, 1998.
- Karaoğlu, Ali Osman, **Uluslararası Hukukta Kara Ülkesi ve Sınırlarının Belirlenmesi**, Ankara: Adalet Yayınevi, 2022.
- Kavak, Muhammed Halid, **Uluslararası Sorumluluk Hukukunda Tazminatın Belirlenmesi ve Hesaplanması**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2022.
- Kayhan, Ali Kerem, **Uluslararası Hukukta Atmosferin Korunması ve Devletlerin Sorumluluğu**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2017.
- Keleş, Ruşen/Hamamcı, Can, **Çevrebilim**, Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
- Kışlalıoğlu, Mine/Berkes, Fikret, **Çevre ve Ekoloji**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990.
- Kıvılcım, Zeynep, **Uluslararası Kamu Hukukunda İnsanlığın Ortak Mirası**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2010.
- Kiss, Alexandre/Shelton, Dinah, **Guide to International Environmental Law**, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2007.
- Koivurova, Timo, **Introduction to International Environmental Law**, New York: Routledge, 2014.
- Louka, Elli, **International Environmental Law: Fairness, Effectiveness, and World Order**, New York: Cambridge University Press, 2006.
- Lowe, Vaughan, **International Law**, New York: Oxford University Press, 2007.
- Maslin, Mark, **Climate Change: A Very Short Introduction**, New York: Oxford University Press, 2014.
- Merkouris, Panos, **Article 31(3)(c) VCLT and the Principle of Systemic Integration: Normative Shadows in Plato's Cave**, Leiden/Boston: Brill Nijhoff, 2015.
- Molenaar, Eric Jaap, **Coastal State Jurisdiction over Vessel-Source Pollution**, Hague: Kluwer Law International, 1998.
- Nanda, Ved P./Pring, George (Rock), **International Environmental Law and Policy for the 21st Century**, Leiden-Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2013.
- Nordquist, Myron H. (ed.), **United Nations Convention on the Law of the Sea 1982: A Commentary**, Vol I, Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1991.
- Oppenheim, L., **International Law: A Treatise, Vol. I – Peace**, Ronald F. Roxburg (ed.), 3rd Edition, New Jersey: The Lawbook Exchange Ltd., 2005.

- Orakhelashvili, Alexander, **Akehurst's Modern Introduction to International Law**, Ninth edition, Oxford/New York: Routledge, 2022.
- Öktem, A. Emre, **Terörizm İnsancıl Hukuk ve İnsan Hakları**, 2. Basım, İstanbul: Derin Yayınları, 2011.
- Öktem, Emre, **Uluslararası Teamül Hukuku**, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2013.
- Özdek, Yasemin, **İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı**, Ankara: TODAİE, 1993.
- Özkerim Güner, Neslihan, **İklim Değişikliği Nedeniyle Devletlerin Sorumluluğu**, Ankara: Yetkin Yayınları, 2018.
- Özman, Aydoğan, **Deniz Hukuku I**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2006.
- Partalcı, Rumeysa, **Milletlerarası Özel Hukukta Çevre Zararlarından Doğan Sorumluluğa Uygulanacak Hukuk**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021.
- Pazarcı, Hüseyin, **Uluslararası Hukuk Dersleri: 1. Kitap**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2016.
- Pazarcı, Hüseyin, **Uluslararası Hukuk Dersleri: 2. Kitap**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2014.
- Pazarcı, Hüseyin, **Uluslararası Hukuk Dersleri: 3. Kitap**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2015.
- Pazarcı, Hüseyin, **Uluslararası Hukuk Dersleri: 4. Kitap**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2016.
- Platon, **Timaios**, Erol Güney/Lütfi Ay (çev.), İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2001.
- Prescott, Victor/Clive Schofield, **The Maritime Political Boundaries of the World**, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2005.
- Purcell, Kate, **Geographical Change and the Law of the Sea**, New York: Oxford University Press, 2019.
- Reisman, W. Michael/Gayl S. Westerman, **Straight Baselines in International Maritime Boundary Delimitation**, Basingstoke: Macmillan, 1992.
- Rothwell, Donald R., **The Polar Regions and the Development of International Law**, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Rothwell, Donald R./Tim Stephens, **The International Law of the Sea**, Second Edition, Portland: Hart Publishing, 2016.
- Sage-Fuller, Bénédicte, **The Precautionary Principle in Marine Environmental Law: With Special Reference to High Risk Vessels**, New York: Routledge, 2013.
- Sands, Philippe/Peel, Jacqueline/Fabra, Adriana/Mackenzie, Ruth, **Principles of International Environmental Law**, Fourth Edition, New York: Cambridge University Press, 2018.

- Sarıbeyoğlu Skalar, Meltem, **Uluslararası Hukuk ve Sürdürülebilir Kalkınma: Kavram, İlkeler ve Yargısal Uygulama**, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2015.
- Sav, Özden, **Akdeniz Deniz Çevresinin Korunması ve Bölgesel Bir Düzenleme Örneği**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2001.
- Schrijver, Nico, **Sovereignty over Natural Resources – Balancing Rights and Duties**, New York: Cambridge University Press, 2008.
- Selden, John, **Mare Clausum: Of the Dominion, or, Ownership of the Sea**, Marchamont Nedham (çev.), Second Printing, New Jersey: The Lawbook Exchange, 2009.
- Serres, Michel, **Doğayla Sözleşme**, Turhan Ilgaz (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994.
- Shany, Yuval, **The Competing Jurisdictions of International Courts and Tribunals**, New York, Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Shaw, Malcolm N., **International Law**, Eighth Edition, Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Söğüt, İpek Sevdâ, **Roma Hukukunda Çevrenin Korunmasına İlişkin Hukuki Vasıtalar**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2014.
- Sözer, Ali Nazım, **Hukukta Yöntembilim**, İstanbul: Beta Yayıncılık, 6. Baskı, 2017.
- Sur, Melda, **Uluslararası Hukukun Esasları**, 13. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2019.
- Şimşek, Galip Engin, **Uluslararası Hukukta Doğal Hayatın Korunması**, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2016.
- Tanaka, Yoshifumi, **The International Law of the Sea**, New York: Cambridge University Press, 2019.
- Tanyeri, Alp Eren, **Uluslararası Hukukta Özel Deniz Alanları ve Türk Sularına Uygulanması**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2022.
- Toluner, Sevin, **Milletlerarası Hukuk (Giriş, Kaynaklar)**, Ayşe Nur Tütüncü/Enver Arıkoğlu/Verda Neslihan Akün/Elif Başkaracaoğlu (eds.), İstanbul: Beta Yayıncılık, 2017.
- Toluner, Sevin, **Milletlerarası Hukuk Dersleri: Devletin Yetkisi**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1984.
- Topsoy, Fevzi, **Denize İlişkin Bilimsel Araştırmalar (MSR) ve Türkiye**, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2011.
- Türkiye Barolar Birliği, **Uluslararası Çevre Koruma Sözleşmeleri**, 2. Basım, Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 247, Ankara: Şen Matbaa, 2014.
- Tütüncü, Ayşe Nur, **Gemi Kaynaklı Deniz Kirlenmesinin Önlenmesi, Azaltılması ve Kontrol Altına Alınmasında Devletin Yetkisi**, 3. Bası, İstanbul: Beta Basım Yayım, 2015.

- Tütüncü, Ayşe Nur, **İnsancıl Hukuka Giriş**, 2. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2012.
- Uçar, Azime Ayça, **Uluslararası Hukuk Kuralları Çerçevesinde Nükleer Silah Kullanımı**, Ankara: Adalet Yayınevi, 2016.
- United Nations Office for Ocean Affairs and the Law of the Sea, **The Law of the Sea-Baselines: An Examination of the Relevant Provisions of the United Nations Convention on the Law of the Sea**, New York: United Nations Publication, 1989.
- Uzun, Elif, **Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021.
- Verheyen, Roda, **Climate Change Damage and International Law: Prevention Duties and State Responsibility**, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2005.
- Voigt, Christina, **Sustainable Development as a Principle of International Law: Resolving Conflicts between Climate Measures and WTO Law**, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009.
- Walker, George K. (ed.), **Definitions for the Law of the Sea: Terms not Defined by the 1982 Convention**, Leiden: Martinus Nijhoff, 2012.
- Wallace, Rebecca M. M./Martin-Ortega, Olga, **International Law**, Sixth Edition, London: Sweet&Maxwell, 2009.
- Wendel, Philipp, **State Responsibility for Interferences with the Freedom of Navigation in Public International Law**, Hamburg Studies on Maritime Affairs, Springer, 2007.
- Xue, Hanqin, **Transboundary Damage in International Law**, New York: Cambridge University Press, 2003.
- Yamin, Farhana/Depledge, Joanna, **The International Climate Change Regime: A Guide to Rules, Institutions and Procedures**, New York: Cambridge University Press, 2004.
- Yılmaz Turgut, Nükhet, **Çevre Politikası ve Hukuk**, Ankara: İmaj Yayınevi, 2017.
- Yoshida, O., **The International Legal Regime for the Protection of the Stratospheric Ozone Layer**, The Hague: Kluwer Law International, 2001.
- Yurtcanlı Duymaz, Seda, **Bir İnsan Hakları Sorunu Olarak İklim Değişikliği**, İstanbul: Raoul Wallenberg Institute/Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi/Lund University, 2020.
- Yüksel, Melis, **İnsanlığın Ortak Mirası ve Antarktika'nın Hukuksal Statüsünün Belirlenmesi**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2022.
- Zahar, Alexander, **International Climate Change Law and State Compliance**, London/New York: Routledge, 2015.

KİTAP BÖLÜMLERİ

- Akdoğan, Erkan, “Uluslararası Hukukta ‘Hukuki Rejim Teorisi’ ve Eleştirisi Yönünden Ege Denizi ve Türk Boğazları”, **Ege Jeopolitiği Cilt 1**, Hasret Çomak/Burak Şakir Şeker/Dimitrios Ioannidis (eds.), Ankara: Nobel Yayıncılık, 2020, s. 456-466.
- Barnes, Richard Alan, “The Continuing Vitality of UNCLOS”, **The United Nations Convention on the Law of the Sea: A Living Instrument**, Jill Barrett/Richard Barnes (eds.), British Institute of International and Comparative Law, 2016, s. 459-489.
- Bederman, David J., “The Sea”, **The Oxford Handbook of the History of International Law**, Bardo Fassbender/Anne Peters (eds.), Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 359-380.
- Berkut, Nabi, “Arktik Bölgesine İlişkin İnsanlığın Ortak Mirası Tartışması”, **İklim Krizi ve Hukuk**, Sultan Tahmazoğlu Üzeltürk/Kutluhan Bozkurt/Duygu Kulaç (eds.), İstanbul: Legal Yayıncılık, 2022, s. 137-166.
- Bowett, Derek, “Islands, Rocks, Reefs, and Low-Tide Elevations in Maritime Boundary Delimitations”, **International Maritime Boundaries, Vol. I**, Jonathan I. Charney/Lewis M. Alexander (eds.), Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1993, s. 131-152.
- Boyle, Alan, “Law of the Sea Perspectives on Climate Change”, **The 1982 Law of the Sea Convention At 30: Successes, Challenges and New Agendas**, David Freestone (ed.), Leiden: Martinus Nijhoff, 2013, s. 157-164.
- Boyle, Alan, “Protecting the Marine Environment from Climate Change: The LOSC Part XII Regime”, **The Law of the Sea and Climate Change: Solutions and Constraints**, Elise Johansen/Signe Veierud Busch/Ingvild Ulrikke Jakobsen (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2021, s. 81-103.
- Boyle, Alan E., “The Rio Convention on Biological Diversity”, **International Law and the Conservation of Biological Diversity**, Michael Bowman/Catherine Redgwell (eds.), London: Kluwer Law International, 1996, s. 33-50.
- Brunnée, Jutta, “Common Areas, Common Heritage, and Common Concern”, **The Oxford Handbook of International Environmental Law**, Daniel Bodansky/Jutta Brunnée/Ellen Hey (eds.), First edition, New York: Oxford University Press, 2008, s. 552-573.
- Brunnée, Jutta, “The Stockholm Declaration and the Structure and Processes of International Environmental Law”, **The Future of Ocean Regime Building: Essays in Tribute to Douglas M. Johnston**, Aldo Chircop/Ted L. McDorman/Susan J. Rolston (eds.), Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, s. 41-62.
- Busch, Signe Veierud, “Law of the Sea Responses to Sea-Level Rise and Threatened Maritime Entitlements: Applying an Exception Rule to Manage an

- Exceptional Situation”, **The Law of the Sea and Climate Change: Solutions and Constraints**, Elise Johansen/Signe Veierud Busch/Ingvild Ulrikke Jakobsen (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2021, s. 309-335.
- Cole, Daniel H., “Shared Responsibility in International Climate Change Law”, **Distribution of Responsibilities in International Law**, André Nollkaemper/Dov Jacobs (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2015, s. 290-320.
- Cumo, Christopher, “Earth’s Climate History”, **Encyclopedia of Global Warming and Climate Change**, S. George Philander (ed.), Second Edition, Los Angeles: SAGE Publications, 2012, s. 467-471.
- Forysinski, Wojciech, “Fragmentation and Differentiation of International Law: A Case of the Law of the Sea”, **Prof. Dr. Aydoğan Özman Sempozyumu: Kıbrıs Ekseninde Uluslararası Deniz Hukukunda Güncel Gelişmeler-08-09 Mayıs 2008**, Arzu Alibaba (ed.), Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 77-109.
- Freestone, David, “International fisheries law since Rio: the continued rise of the precautionary principle”, **International Law and Sustainable Development: Past Achievements and Future Challenges**, Alan Boyle/David Freestone (eds.), Oxford: Oxford University Press, 1999, s. 135-164.
- Freestone, David/Elferink, Alex G. Oude, “Flexibility and innovation in the law of the sea: will the LOS Convention amendment procedures ever be used?”, **Stability and Change in the Law of the Sea: The Role of the LOS Convention**, Alex G. Oude Elferink (ed.), Leiden: Martinus Nijhoff, 2005, s. 169-221.
- French, Duncan, “Common concern, common heritage and other global(-ising) concepts: rhetorical devices, legal principles or a fundamental challenge?”, **Research Handbook on Biodiversity and Law**, Michael Bowman/Peter Davies/Edward Goodwin (ed.), Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2016, s. 334-360.
- Galizzi, Paolo, “Air, Atmosphere and Climate Change”, **Routledge Handbook of International Environmental Law**, Shawkat Alam/Md Jahid Hossain Bhuiyan/Tareq M.R. Chowdhury/Erika J. Techera (ed.), New York: Routledge, 2013, s. 333-348.
- Ghaleigh, Navraj Singh, “Science and Climate Change Law – The Role of IPCC in International Decision Making”, **The Oxford Handbook of International Climate Change Law**, Cinnamon P. Carlarne/Kevin Gray/Richard G. Tarasofsky (eds.), First edition, New York: Oxford University Press, 2016, s. 55-71.
- Grover, Velma I., “Greenhouse Effect”, **Encyclopedia of Global Warming & Climate Change**, S. George Philander (ed.), Cilt 2, Second Edition, Los Angeles: SAGE Publications, 2012, s. 676-677.

- Hayashi, Moritaka, "Sea Level Rise and the Law of the Sea: Future Options", **The World Ocean in Globalisation: Climate Change, Sustainable Fisheries, Biodiversity, Shipping, Regional Issues**, Davor Vidas/Peter Johan Schei (eds.), Leiden/Boston: Martinus Nijhoff, 2011, s. 187-206.
- Koivurova, Timo, "Environmental Protection in the Arctic and Antarctica", **Polar Law Textbook**, Natalia Loukacheva (ed.), Copenhagen: Rosendahls Schultz Grafisk a/s, 2010, s. 23-44.
- Koskenniemi, Martti, "Doctrines of State Responsibility", **The Law of International Responsibility**, James Crawford/Alain Pellet/Simon Olleson (eds.), New York: Oxford University Press, 2010, s. 45-52.
- Köni, Hasan, "Svalbard Antlaşması ve Arktik Bölgeler", **Prof. Dr. Hüseyin Pazarcı'ya Armağan**, Erdem Denk (ed.), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası Siyasi ve Ekonomik İlişkiler Araştırma Merkezi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın No: 614, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2015, s. 307-318.
- Kravchenko, Svitlana/Chowdhury, Tareq M.R./Bhuiyan, Md Jahid Hossain, "Principles of international environmental law", **Routledge Handbook of International Environmental Law**, Shawkat Alam/Md Jahid Hossain Bhuiyan/Tareq M.R. Chowdhury/Erika J. Techera (eds.), New York: Routledge, 2013, s. 43-60.
- Lathrop, Coalter G., "Baselines", **The Oxford Handbook of the Law of the Sea**, Donald R. Rothwell/Alex G. Oude Elferink/Karen N. Scott/Tim Stephens (eds.), Oxford: Oxford University Press, 2015, s. 69-90.
- Loukacheva, Natalia, "Introduction to Polar Law", **Polar Law Textbook**, Natalia Loukacheva (ed.), Copenhagen: Rosendahls Schultz Grafisk a/s, 2010, s. 13-22.
- McDorman, Ted L., "A Note on the Potential Conflicting Treaty Rights and Obligations Between the IMO's Polar Code and Article 234 of the Law of the Sea Convention", **International Law and Politics of the Arctic Ocean: Essays in Honor of Donat Pharand**, Suzanne Lalonde/Ted L. McDorman (eds.), Leiden/Boston: Brill-Nijhoff, 2015, s. 141-159.
- McDorman, Ted L., "National Measures for the Safety of Navigation in Arctic Waters: NORDREG, Article 234 and Canada", **The Law of the Sea Convention: US Accession and Globalization**, Myron H. Nordquist/John Norton Moore/Alfred H. A. Soons/Hak-So Kim (eds.), Leiden: Brill/Nijhoff, 2012, s. 409-424.
- Moore, Cameron, "Waterworld: Climate Change, Statehood and the Right to Self Determination", **Climate Change and Human Rights: An International and Comparative Law Perspective**, Ottavio Quirico/Mouloud Bhoumgar (eds.), New York: Routledge, 2016, s. 104-117.
- Nègre, Céline, "Responsibility and International Environmental Law", **The Law of International Responsibility**, James Crawford/Alain Pellet/Simon Olleson (eds.), New York: Oxford University Press, 2010, s. 803-814.

- Nursey-Bray, Melissa Jane, “‘Global Warming’, Impacts of”, **Encyclopedia of Global Warming & Climate Change**, S. George Philander (ed.), Cilt 2, Second Edition, Los Angeles: SAGE Publications, 2012, s. 649-654.
- Pisillo-Mazzeschi, Riccardo, “The Due Diligence Rule and the Nature of the International Responsibility of States”, **State Responsibility in International Law**, René Provost (ed.), New York: Routledge, 2016, s. 97-140.
- Potts, Tavis, “The Management of Living Marine Resources in the Polar Regions”, **Polar Law Textbook**, Natalia Loukacheva (ed.), Copenhagen: Rosendahls Schultz Grafisk a/s, 2010, s. 65-80.
- Proelss, Alexander/Steenkamp, Robert C., “Liability Under Part XI UNCLOS (Deep Seabed Mining)”, **Corporate Liability for Transboundary Environmental Harm: An International and Transnational Perspective**, Peter Gailhofer/David Krebs/Alexander Proelss/Kirsten Schmalenbach/Roda Verheyen (eds.), Springer, 2023, s. 559-582.
- Rajamani, Lavanya “Due Diligence in International Climate Change Law”, **Due Diligence in the International Legal Order**, Heike Krieger/Anne Peters/Leonhard Kreuzer (eds.), New York: Oxford University Press, 2020, s. 163-182.
- Rajamani, Lavanya/Werksman, Jacob D., “Climate Change”, **The Oxford Handbook of International Environmental Law**, Lavanya Rajamani/Jacqueline Peel (eds.), Second Edition, New York: Oxford University Press, 2021, s. 492-511.
- Rayfuse, Rosemary, “Climate Change and the Law of the Sea”, **International Law in the Era of Climate Change**, Rosemary Rayfuse/Shirley V. Scott (eds.), Cheltenham: Edward Elgar, 2012, s. 147-174.
- Rayfuse, Rosemary/Crawford, Emily, “Climate Change, Sovereignty and Statehood” (Sydney Law School Legal Studies Research Paper No. 11/59, September 2011), **International Law in the Era of Climate Change**, Rosemary Rayfuse/Shirley V. Scott (eds.), Cheltenham: Edward Elgar, 2012, s. 1-13.
- Rothwell, Donald R., “Antarctic Baselines: Flexing the Law for Ice-Covered Coastlines”, **The Law of the Sea and Polar Maritime Delimitation and Jurisdiction**, Alex G. Oude Elferink/Donald R. Rothwell (eds.), The Hague: Kluwer Law International, 2001, s. 49-68.
- Schofield, Clive, “Holding back the waves? sea level rise and maritime claims”, **Climate Change: International Law and Global Governance: Legal Responses and Global Responsibility-Volume I: Legal Responses and Global Responsibility**, Oliver C. Ruppel/Christian Roschmann/Katharina Ruppel-Schlichting (eds.), Baden Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2013, s. 593-614.
- Scovazzi, Tullio, “The Seabed Beyond the Limits of National Jurisdiction: General and Institutional Aspects”, **The International Legal Regime of Areas**

- Beyond National Jurisdiction**, Erik J. Moleenar/Alex G. Oude Elferink (eds.), Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, s. 41-60.
- Shi, Yubing/Dazhen Zhang, “International Regulatory Responses to Global Challenges in Marine Pollution and Climate Change”, **Marine Pollution and Climate Change**, Andrés Hugo Arias/Jorge Eduardo Marcovecchio (eds.), Boca Raton: Taylor & Francis, 2017, s. 279-322.
- Shue, Henry, “Transboundary Damage in Climate Change Criteria for Allocating Responsibility”, **Distribution of Responsibilities in International Law**, André Nollkaemper/Dov Jacobs (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2015, s. 321-340.
- Skaridov, Alexander S., “The Seabed in the High North – How to Address Conflicts?”, **The Law of the Seabed: Access, Uses, and Protection of Seabed Resources**, Catherine Banet (ed.), Publications on Ocean Development, Volume: 90, Leiden: Brill Nijhoff, 2020, s. 104-124.
- Stephens, Tim, “Warming Waters and Souring Seas: Climate Change and Ocean Acidification”, **The Oxford Handbook of the Law of the Sea**, Donald R. Rothwell/Alex G. Oude Elferink/Karen N. Scott/Tim Stephens (eds.), First Edition, New York: Oxford University Press, 2015, s. 777-798.
- Stoutenburg, Jenny Grote, “When Do States Disappear? Thresholds of Effective Statehood and Continued Recognition of Deterritorialized Island States”, **Threatened Island Nations: Legal Implications of Rising Seas and a Changing Climate**, Michael B. Gerrard/Gregory E. Wannier (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2013, s. 57-88.
- Vigni, Patrizia, “Antarctic Maritime Claims: ‘Frozen Sovereignty’ and the Law of the Sea”, **The Law of the Sea and Polar Maritime Delimitation and Jurisdiction**, Alex G. Oude Elferink/Donald R. Rothwell (eds.), The Hague: Kluwer Law International, 2001, s. 85-104.
- Vinuales, Jorge E., “Due Diligence in International Environmental Law: A Fine-grained Cartography”, **Due Diligence in the International Legal Order**, Heike Krieger/Anne Peters/Leonhard Kreuzer (eds.), New York: Oxford University Press, 2020, s. 111-128.
- Voigt, Christina, “Security in a ‘Warming World’: Competences of the UN Security Council for Preventing Dangerous Climate Change”, **Security: A Multidisciplinary Normative Approach**, Cecilia M. Bailliet (ed.), Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, s. 291-312.
- Xue, Guifang (Julia), “Climate Change Challenges and the Law of the Sea Responses”, **Climate Change: International Law and Global Governance-Volume I: Legal Responses and Global Responsibility**, Oliver C. Ruppel/Christian Roschmann/Katharina Ruppel-Schlichting (eds.), Baden Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2013, s. 549-592.
- Yenneti, Komalirani, “Greenhouse Gas Emissions”, **Encyclopedia of Global Warming & Climate Change**, S. George Philander (ed.), Cilt 2, Second Edition, Los Angeles: SAGE Publications, 2012, s. 677-680.

Young, Margaret A., "Introduction: The Productive Friction between Regimes", **Regime Interaction in International Law: Facing Fragmentation**, Margaret A. Young (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2012, s. 1-20.

Zahar, Alexander, "The climate change regime", **Routledge Handbook of International Environmental Law**, Shawkat Alam/Md Jahid Hossain Bhuiyan/Tareq M.R. Chowdhury/Erika J. Techera (eds.), New York: Routledge, 2013, s. 349-374.

MAKALELER

Akıl, Abdülkadir, "Uluslararası Hukuk Çerçevesinde İnsanlığın Ortak Mirası Olarak Antarktika", **Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: XVI, Sayı: 2, 2021, s. 339-363.

Akkutay, Ali İbrahim, "Uluslararası Hukuk Bakımından Derin Deniz Yatağında Yer Alan Kaynakların Araştırılması, Keşfi ve İşletilmesi", **Ankara Barosu Dergisi**, 2016/2, s. 155-193.

Alkan-Olsson, Johanna/Alkan-Olsson, İlhami, "Turkey's Signature of the Kyoto Protocol", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 47, Ekim 2012, s. 1-30.

Andresen, Steinar/Agrawala, Shardul, "Leaders, pushers and laggards in the making of the climate regime," **Global Environmental Change**, Vol. 12, No. 1, 2002, s. 41-51.

Anlar Güneş, Şule, "Gabcikovo-Nagymaros Davası", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 55, Sayı: 2, 2006, s. 91-116.

Anlar Güneş, Şule "Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi ve Deniz Çevresinin Korunması", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 56, Sayı: 2, 2007, s. 1-37.

Anlar Güneş, Şule, "İklim Değişikliği Yükümlülüklerine Uygunluğun Sağlanması: Kyoto Protokolü Uygunluk Mekanizması", **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, Cilt 8, Sayı 31, Güz 2011, s. 69-94.

Anlar Güneş, Şule, "Uluslararası Toplumun Ortak Değerleri Sorunu, Çevrenin Korunması ve Jus Cogens Doktrini", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 59, Sayı: 4, 2004, s. 123-150.

Başgil, Ali Fuat, "Devletin Ülke Unsuru", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, vol. 13/4, 1947, s. 1261-1281.

Başlar, Kemal, "Uluslararası Hukukta 'Erga Omnes' Kavramı", **Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni**, Cilt 22, Sayı 2, 2002, s. 75-107.

Bayıllıoğlu, Uğur, "Deniz Seviyelerinin Yükselmesi ve Esas Hatlar Üzerindeki Etkileri: Yeni Bir Türk-Yunan Uyuşmazlığına Doğru Mu?", **Erciyes**

Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: XVII, Sayı: 1, 2022, s. 97-139.

Biermann, Frank “‘Common Concern of Humankind’: The Emergence of a New Concept of International Environmental Law”, **Archiv des Völkerrechts**, 34. Bd., No. 4, Dezember 1996, s. 426-481.

Biermann, Frank/Dingwerth, Klaus, “Global Environmental Change and the Nation State”, **Global Environmental Politics**, Volume 4, Issue 1, February 2004, s. 1-22.

Blanchette-Seguin, Virginie, “Preserving Territorial Status Quo: Grotian Law of Nature, Baselines and Rising Sea Level”, **New York University Journal of International Law and Politics**, Vol. 50, Number 1, Fall 2017, s. 227-263.

Bodansky, Daniel “The Legal Character of the Paris Agreement”, **Review of European, Comparative, and International Environmental Law**, Vol. 25 (2), 2016, s. 142-150.

Bodansky, Daniel, “The Paris Climate Change Agreement: A New Hope?”, **American Journal of International Law**, Vol. 110, Issue 2, April 2016, s. 288-319.

Bodansky, Daniel, “The Role of The International Court Of Justice In Addressing Climate Change: Some Preliminary Reflections”, **Arizona State Law Journal**, Vol: 49, No: 1, 2017, s. 689-712.

Bodansky, Daniel, “The United Nations Framework Convention on Climate Change: A Commentary”, **Yale Journal of International Law**, Vol. 18, 1993, s. 451-558.

Bodansky, Daniel M., “The Emerging Climate Change Regime”, **Annual Review of Energy and the Environment**, 1995/20, s. 425-461.

Boone, Laura, “Reducing Air Pollution from Marine Vessels to Mitigate Arctic Warming: Is it Time to Target Black Carbon”, **Carbon & Climate Law Review**, Vol. 6, No. 1, 2012, s. 13-20.

Boyle, Alan, “Law of the Sea Perspectives on Climate Change”, **The International Journal of Marine and Coastal Law**, Vol. 27, 2012, s. 831-838.

Burns, William C. G. Burns, “Potential Causes of Action for Climate Change Damages in International Fora: The Law of the Sea Convention”, **McGill International Journal of Sustainable Development Law and Policy**, Vol. 2, No.1, 2006, s. 27-51.

Busch, Signe Veierud, “Sea Level Rise and Shifting Maritime Limits”, **Arctic Review on Law and Politics**, Vol. 9, 2018, s. 174-194.

Calderwood, Cayla/Frances Ann Ulmer, “The Central Arctic Ocean fisheries moratorium: A rare example of the precautionary principle in fisheries management”, **Polar Record**, Volume 59, 2023, e1.

- Caron, David D., "When Law Makes Climate Change Worse: Rethinking the Law of Baselines in Light of a Rising Sea Level", **Ecology Law Quarterly**, Volume: 17, Issue: 4, 1990, s. 621-653.
- Chown, Steven L./Clark, Andrew/Fraser, Ceridwen I./Cary, S. Craig/Moon, Katherine L./McGeoch, Melodie A., "The changing form of Antarctic biodiversity", **Nature**, Volume 522, 2015, s. 431-438.
- Chu, Wan-Loy/Dang, Nguk-Ling/Kok, Yih-Yih/Ivan Yap, Kok-Seng/Phang, Siew-Moi/Convey, Peter, "Heavy metal pollution in Antarctica and its potential impacts on algae", **Polar Science**, Volume 20, Part 1, June 2019, s. 75-83.
- Collis, Christy, "Territories beyond possession? Antarctica and Outer Space", **Polar Journal**, Vol. 7, No. 2, 2017, s. 287-302.
- Crawford, James, "The Current Political Discourse Concerning International Law", **The Modern Law Review**, Vol. 81 No. 1, January 2018, s. 1-22.
- Çakır, Tuğrul, "Uti Possidetis (Mevcut Sınırların Korunması) İlkesi Üzerine Bir Değerlendirme", **Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 2, Aralık 2022, s. 595-623.
- Çamyamaç, Anıl, "Malta Askerî Düzeni'nin Diplomatik İlişkilerine Dair Genel Bir Değerlendirme", **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 1, s. 310-353.
- Çamyamaç, Anıl, "Yapay Adalar Üzerine Hayaller: Açık Denizlerde Yeni Devlet Projeleri", **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2018/1, s. 171-220.
- DelGrande, Antonio Joseph, "Statelessness in the Context of Climate Change: The Applicability of the Montevideo Criteria to 'Sinking States'", **New York University Journal of International Law and Politics**, Vol. 53, 2021, s. 152-161.
- Doelle, Meinhard, "Climate Change and the Use of the Dispute Settlement Regime of the Law of the Sea Convention", **Ocean Development & International Law**, Volume 37, 2006, s. 319-337.
- Dremluga, Roman, "A Note on the Application of Article 234 of the Law of the Sea Convention in Light of Climate Change: Views from Russia", **Ocean Development&International Law**, Vol. 48, No. 2, 2017, s. 128-135.
- Elferink, Alex G. Oude, "Exploring the future of the institutional landscape of the oceans beyond national jurisdiction", **Review of European, Comparative & International Law**, Special Issue: New Frontiers in Ocean Environmental Governance, Volume 28, Issue 3, November 2019, s. 236-243.
- Esmer, Murat, "Kosova ve Kırım Süreçleri Işığında Kendi Kaderini Tayin Hakkı", **Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sayı: 19-20, 2019, s. 11-79.

- Fisk, David, "Environmental Science and Environmental Law", **Journal of Environmental Law**, Vol. 10, No. 1, 1998, s. 3-8.
- Freestone, David, "The Limits of Sectoral and Regional Efforts to Designate High Seas Marine Protected Areas", **American Journal of International Law**, Volume 112, 2018, s. 129-133.
- Freestone, David/Schofield, Clive, "Sea Level Rise and Archipelagic States: A Preliminary Risk Assessment", **Ocean Yearbook**, 35, 2021, s. 340-387.
- Gaan, Narottam, "Global Climate Change, Sovereign State System and the Authority of Science", **International Studies**, Vol. 39, No. 4, 2002, s. 407-417.
- Gagain, Michael, "Climate Change, Sea Level Rise, and Artificial Islands: Saving the Maldives' Statehood and Maritime Claims Through the 'Constitution of the Oceans'", **Colorado Journal of International Environmental Law and Policy**, Vol. 23:1, 2012, s.77-120.
- Gavrilov, Viatcheslav/Roman Dremluiga/Rustambek Nurimbetov, "Article 234 of the 1982 United Nations Convention on the law of the sea and reduction of ice cover in the Arctic Ocean", **Marine Policy**, Vol. 106, 2019, s. 1-6.
- Goldsworthy, Peter J., "Milletlerarası Adalet Divanında Geçici Tedbir Kararları", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Aslan Gündüz (çev.), Cilt: XLVIII, Sayı: 1-4, 1983, s. 361-388.
- Guruswamy, Lakshman, "International Environmental Law: Boundaries, Landmarks and Realities", **Natural Resources & Environment**, Vol. 10, No. 2, 1995, s. 43-48; 76-77.
- Guruswamy, Lakshman, "The Promise of the United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS): Justice in Trade and Environment Disputes", **Ecology Law Quarterly**, Vol. 25, No. 2, 1998, s. 189-227.
- Güneş, Ahmet M., "İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nden Kyoto Protokolü'ne Küresel Isınmaya Karşı Uluslararası Alandaki Hukuki Gelişmeler", **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı 87, 2010, s. 43-89.
- Hardin, Garrett, "The Tragedy of Commons", **Science**, New Series, Vol. 162, No. 3859, 1968, s. 1243-1248.
- Homan, Anna, "Maritime Zones in Antarctica", **Australian and New Zealand Maritime Law Journal**, Volume 20, 2006, s. 69-77.
- Ilgaz, Hatice, "Denizde Bilimsel Araştırmaların Uluslararası Hukukta Düzenlenmesi İhtiyacının Ortaya Çıkışı", **Journal of Naval Science and Engineering**, 2009, Vol. 5, No. 1, s. 39-48.
- Joyner, Christopher C., "Ice-Covered Regions in International Law", **Natural Resources Journal**, Vol. 31, Winter 1991, s. 213-242.
- Joyner, Christopher C., "The Legal Regime for the Arctic Ocean", **Journal of Transnational Law & Policy**, Volume 18, Number 2 (Spring), 2009, s. 195-245.

- Kayhan, Ali Kerem, "Uluslararası Hukukta İnsanın Ortak Kaygısı Kavramı", **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2018/1, s. 221-246.
- Kayhan, Ali Kerem, "Birleşmiş Milletler Çevre Programı Üzerine Bir İnceleme", **Public and Private International Law Review**, Volume: 33, Issue: 1, 2013, s. 61-90.
- Kaye, Stuart, "The Law of the Sea Convention and sea level rise after the South China Sea Arbitration", **International Law Studies Series, US Naval War College**, Vol. 93, 2017, s. 423-445.
- Kaye, Stuart B., "Territorial Sea Baselines along Ice-Covered Coasts: International Practice and Limits of the Law of the Sea", **Ocean Development and International Law**, January 2004, s. 75-102.
- Kiss, Alexander, "The Common Heritage of Mankind: Utopia or Reality", **International Journal**, Vol. 40, No. 3, Law in the International Community, 1985, s. 423-441.
- Kojima, Chie, "South China Sea Arbitration and the Protection of the Marine Environment: Evolution of UNCLOS Part XII Through Interpretation and the Duty to Cooperate", **Asian Yearbook of International Law**, Volume 21, 2015, s. 166-180.
- Kolmannskog, Vikram/Trebbi, Lisetta, "Climate change, natural disasters and displacement: a multi-track approach to filling the protection gaps", **International Review of the Red Cross**, Volume 92, Number 879, September 2010, s. 713-730.
- Kopela, Sophia, "Climate Change, Regime Interaction, and the Principle of Common but Differentiated Responsibility: The Experience of the International Maritime Organization", **Yearbook of International Environmental Law**, Vol. 24, No. 1, 2014, s. 70-101.
- Lee, Seokwoo/Bautista, Lowell B., "Part XII of the United Nations Convention on the Law of the Sea and the Duty to Mitigate Against Climate Change: Making Out a Claim, Causation, and Related Issues", **Ecology Law Quarterly**, Vol. 45, 2018, s. 129-156.
- Lindroos, Anja/Michael Mehling, "Dispelling the Chimera of 'Self-Contained Regimes' International Law and the WTO", **European Journal of International Law**, Volume 16, Issue 5, November 2005, s. 857-877.
- Listzwan, Julia, "Stability of Maritime Boundary Agreements", **The Yale Journal of International Law**, Volume 37, Issue 1, 2012, s. 153-200.
- Malone, Linda A., "Waters in Antarctica: Do They Belong to Some States, No States, Or All States?", **William & Mary Environmental Law and Policy Review**, Volume: 43, Issue: 1, October 2018, s. 53-81.
- Matz-Lück, Nele "Framework Conventions as a Regulatory Tool", **Goettingen Journal of International Law**, Vol. 1, No. 3, 2009, s. 439-458.
- Mayer, Benoit, "Construing International Climate Change Law as a Compliance Regime", **Transnational Environmental Law**, 2017, s. 115-137.

- Mbatia, Kelvin, "The Threat of a Rising Sea Level: Saving Statehood through the Adoption of Uti Possidetis Juris", **Strathmore Law Review**, Volume 5, Issue 1, 2020, s. 65-83.
- Morgunov, Boris/Zhuravleva, Inna/Melnikov, Boris, "The Prospects of Evolution of the Baseline Systems in the Arctic", **Water**, 13(8), 2021, s. 1082-1097.
- McNamara, Karen Elizabeth/Gibson, Chris, "'We do not want to leave our land': Pacific ambassadors at the United Nations resist the category of 'climate refugees'", **Geoforum**, Volume 40, Issue 3, May 2009, s. 475-483.
- Nguyen, Lan Ngoc, "Expanding the Environmental Regulatory Scope of UNCLOS Through the Rule of Reference: Potentials and Limits", **Ocean Development & International Law**, Vol. 52, No. 4, 2021, s. 419-444.
- Noyes, John E., "The Common Heritage of Mankind: Past, Present, and Future", **Denver Journal of International Law & Policy**, Vol. 40: 1-3, 2012, s. 447-471.
- Obregon, Edgardo Sobenes, "Historic Waters Regime: A potential Legal Solution to Sea Level Rise", **KMI International Journal of Maritime Affairs and Fisheries**, Volume 7, Issue 1, June 2015, s. 17-32.
- Oliver, Selma, "A New Challenge to International Law: The Disappearance of the Entire Territory of a States", **International Journal on Minority and Group Rights**, Vol. 16, 2009, s. 209-243.
- Oral, Nilüfer, "Ocean Acidification: Falling Between the Legal Cracks of UNCLOS and the UNFCCC", **Ecology Law Quarterly**, Volume: 45 Issue: 1, 2018, s. 9-30.
- Østhagen, Andreas/Schofield Clive H., "The Arctic Ocean: Boundaries and Disputes", **Arctic Yearbook 2021**, s. 1-17.
- Öktem, Emre, "Terör Eylemlerinden Dolayı Devletlerin Uluslararası Sorumluluğu", **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi: Prof. Dr. Köksal Bayraktar'a Armağan**, Sayı: 2010/1, Cilt 1, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2011, s. 545-614.
- Pallemaerts, Marc, "Stockholm'den Rio'ya Uluslararası Çevre Hukuku-Geleceğe Doğru Geri Adım Mı", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Bülent Duru (çev.), Cilt: 52 Sayı: 1, 1997, s. 613-632.
- Pazarcı, Hüseyin, "Uluslararası Deniz Yatağı Düzeni ve Sorunları", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 38, 1983, s. 197-206.
- Pirim, Ceren Zeynep, "Uluslararası Andlaşmalar Hukukunda Değişim, İstikrar ve Değişim Yoluyla İstikrar: *Rebus Sic Stantibus*", **Türkiye Adalet Akademisi Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: 51, Temmuz 2022, s. 47-76.
- Pirim, Ceren Zeynep, "Uluslararası Sorumluluk Hukukunda Devletlerin Ağırlaştırılmış Sorumluluğu: Kuramsal Bir Değerlendirme", **Public and Private International Law Bulletin**, Volume: 32, Issue: 2, s. 147-182.

- Pirim, Ceren Zeynep, "Uluslararası Hukukta Hakkaniyetin Normatif Niteliği", **Türkiye Adalet Akademisi Dergisi**, Yıl: 7, Sayı: 26, Nisan 2016, s. 169-202.
- Ranganathan, Surabhi, "Global Commons", **European Journal of International Law**, Vol. 27, No. 3, 2016, s. 693-717.
- Rayfuse, Rosemary, "Climate Change and Antarctic Fisheries: Ecosystem Mangement in CCAMLR", **Ecology Law Quarterly**, Vol. 45, 2018, s. 53-82.
- Reichenbach, Clara, "The Missing Dispute Resolution Mechanisms in International Climate Change Agreements", **Global Energy Law and Sustainability**, 3.2, 2022, s. 129-158.
- Rosencranz, Armin, "U.S. Climate Change Policy under G. W. Bush", **Golden Gate University Law Review**, Vol. 32, Issue 4, January 2002, s. 479-491.
- Sala, Enric/Mayorga, Juan/Bradley, Darcy ve diğerleri, "Protecting the global ocean for biodiversity, food and climate", **Nature**, Volume 592, 2021, s. 397-402.
- Sands, Phillippe, "Climate Change and the Rule of Law: Adjudicating the Future in International Law", **Journal of Environmental Law**, Vol. 28, 2016, s. 19-35.
- Sarıbeyoğlu Skalar, Meltem/Cecanpınar, Hilal, "Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesinin İhtiyati Tedbir Yetkisi", **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi: Prof. Dr. Ferit Hakan Baykal Armağanı**, Cilt: 25, Sayı: 2, Aralık 2019, s. 1264-1287.
- Sarmiento, Jorge L./Gruber, Nicolas, "Sinks for Anthropogenic Carbon", **Physics Today**, Volume 55, Issue 8, August 2002, s. 30-36.
- Schofield, Clive H., "Shifting Limits? Sea Level Rise and Options to Secure Maritime Jurisdictional Claims", **Carbon and Climate Law Review**, Volume 3, Issue 4, 2009, s. 405-416.
- Schrijver, Nico, "Managing the global commons: common good or common sink?", **Third World Quarterly**, Volume 37, Issue 7, 2016, s. 1252-1267.
- Schrijver, Nicolaas, "Self-determination of peoples and sovereignty over natural wealth and resources", **Realizing the Right to Development: Essays in Commemoration of 25 Years of the United Nations Declaration on the Right to Development**, New York/Cenevre: United Nations, 2013, s. 95-102.
- Scovazzi, Tulio, "Sovereignty over Land and Sea in the Arctic Area", **Agenda Internacional**, Año XXIII No 34, 2016, s. 169-196.
- Sharon, Ori, "To Be Or Not To Be", **Environmental Law**, Vol. 51, No. 4, 2021, s. 1041-1083.
- Shaw, Malcolm N., "Territory in International Law", **Netherlands Yearbook of International Law**, vol. 13, December 1982, s. 61-91.

- Shelton, Dinah, "Common Concern of Humanity", **Environmental Policy and Law**, Vol. 39/2, 2009, s. 83-96.
- Simma, Bruno/Dirk Pulkowski, "Of Planets and the Universe: Self-Contained Regimes in International Law", **European Journal of International Law**, Volume 17, Issue 3, June 2006, s. 483-529.
- Singil, Nesrin, "Arktik Bölgesi'nin 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi", **Public and Private International Law Bulletin**, 40(2), s. 1023-1051.
- Solski, Jan Jakub, "The 'Due Regard' of Article 234 of UNCLOS: Lessons From Regulating Innocent Passage in the Territorial Sea", **Ocean Development & International Law**, Vol. 52, No. 4, 2021, s. 398-418.
- Solski, Jan Jakub, "The Genesis of Article 234 of the UNCLOS", **Ocean Development & International Law**, Vol. 52, No. 1, 2021, s. 1-19.
- Soto, Max Valverde, "General Principles of International Environmental Law", **ILSA Journal of International and Comparative Law**, Vol. 3, 1996, s. 193-209.
- Springer, Allen L., "Towards a Meaningful Concept of Pollution in International Law", **The International and Comparative Law Quarterly**, Vol. 26, No. 3, Jul., 1977, s. 531-557.
- Stein, Daniel, "Protecting the Arctic Environment from Northwest Passage Shipping in the Era of Climate Change", **Tulane Environmental Law Journal**, Vol. 32, No. 2, Summer 2019, s. 239-255.
- Stockton, Charles H., "The Declaration of Paris", **The American Journal of International Law**, Vol. 14, No. 3, July 1920, s. 356-368.
- Tekin Apaydın, Deniz, "Düz Esas Hatların Belirlenmesinde Adaların Rolü: Adalar Saçağı Bilmecesi", **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, Cilt 25, Sayı 2, Prof. Dr. Ferit Hakan Baykal Armağanı, Aralık 2019, s. 565-589.
- Treves, Tulio, "Human Rights and the Law of the Sea", **Berkeley Journal of International Law**, Volume 28, Issue 1, 2010 s. 1-14.
- Tütüncü, Ayşe Nur, "Trail Smelter Hakem Kararı-Hukukun Kodlaştırılmasında Örnek Olay Olarak Etkisi ve Kararın Özeti", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: LV, Sayı: 4, 1997, s. 320-338.
- Tütüncü, Ayşe Nur, "Lanoux Gölü Hakem Mahkemesi Kararı: Hukukun Kodlaştırılmasında Örnek Olay Olarak Etkisi ve Kararın Özeti", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: LVI, Sayı: 1-4, 1998, s. 299-316.
- Tzevelekos, Vassilis P./Dzehtsiarou, Kanstantsin, "Climate Change: The World and the ECtHR in Unchartered Waters", **European Convention on Human Rights Law Review**, Vol. 3, 2022, s. 1-7.

- Uysal Oğuz, Ceren/Güneş Ersoy, “Svalbard Takımadası ve Çevresindeki Deniz Alanlarına Yönelik Uluslararası Hukuk Düzenlemelerinin İrdelenmesi”, **Akdeniz İİBF Dergisi**, 2019 Özel Sayısı, s. 64-91.
- Van Aaken, Anne, “Defragmentation of Public International Law Through Interpretation: A Methodological Proposal”, **Indiana Journal of Global Legal Studies**, Volume 16, Issue 2, 2009, s. 483-512.
- VanderZwaag, David L./Ann Powers, “The Protection of the Marine Environment from Land-Based Pollution and Activities: Gauging the Tides of Global and Regional Governance”, **The International Journal of Marine and Coastal Law**, Vol. 23, 2008, s. 423-453.
- Vanhala, Lisa/Calliari, Elisa, “Governing people on the move in a warming world: Framing climate change migration and the UNFCCC Task Force on Displacement”, **Global Environmental Change**, Vol. 76, 2022, s. 1-9.
- Voigt, Christina, “State Responsibility for Climate Change Damages”, **Nordic Journal of International Law**, Volume 77, 2008, s. 1-22.
- Vranes, Erich, “The Definition of ‘Norm Conflict’ in International Law and Legal Theory”, **European Journal of International Law**, Vol. 17, No. 2, 2006, s. 395-418.
- White, Mary Victoria, “The Common Heritage of Mankind: An Assessment”, **Case Western Reserve Journal of International Law**, Volume: 14 Issue: 3, 1982, s. 509-542.
- Whomersley, Chris, “How to Amend UNCLOS and Why It Has Never Been Done”, **The Korean Journal of International and Comparative Law**, Vol. 9, Issue:1, 2021, s. 72-83.
- Wiersema, Annecoos, “The New International Law-Makers? Conferences of the Parties to Multilateral Environmental Agreements”, **Michigan Journal of International Law**, Volume 31, Issue 1, 2009, s. 231-287.
- Winter, Gerd, “Perspectives For Environmental Law–Entering the Fourth Phase”, **Journal of Environmental Law**, John R. Blazek (çev.), Volume 1, Issue 1, 1989, s. 38-47.
- Wolff, Eric, “The influence of global and local atmospheric pollution on the chemistry of Antarctic snow and ice”, **Marine Pollution Bulletin**, Volume 25, Issues 9–12, 1992, s. 274-280.
- Wöbse, Anna-Katharina, “Oil on Troubled Waters? Environmental Diplomacy in the League of Nations”, **Diplomatic History**, Vol. 32, No. 4, Special Forum with Environmental History (September 2008), s. 519-537.

ULUSLARARASI ANDLAŞMALAR

ABD-SSCB Deniz Sınır Anlaşması (*Agreement between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics on the maritime*

boundary), 1 June 1990, https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/02/US_Russia_1990.pdf (Erişim Tarihi: 15.02.2023).

Açık Denizler Sözleşmesi (*Convention on the High Seas*), [United Nations, **Treaty Series**, vol. 450, s. 11 vd.]

Açık Denizlerde Balıkçılık ve Canlı Kaynakların Korunması Sözleşmesi (*Convention on Fishing and Conservation of the Living Resources of the High Seas*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 559, s. 285 vd.]

Afrika Birliği Örgütü Mülteci Sorunlarının Özel Yönlerini Düzenleyen Sözleşme'nin (*Organization of African Unity Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1001, s. 45 vd.]

Ağır Metallerle İlişkin Uzun Menzilli Sınırötesi Hava Kirliliğine İlişkin 1979 Sözleşmesi Protokolü (*Protocol to the 1979 Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution on Heavy Metals*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 2237, s. 4 vd.]

Akdeniz'in Kirlenmeye Karşı Korunmasına Ait Sözleşme (*Convention for the Protection of the Mediterranean Sea against Pollution*), 1976 [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1102, s. 27 vd.]

Antarktika Andlaşması (*Antarctic Treaty*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 402, s. 71 vd.]

Antarktika Andlaşması Çevre Koruma Protokolü (*Protocol on Environmental Protection to the Antarctic Treaty*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 2941, s. 3 vd.]

Antarktika Deniz Canlı Kaynaklarını Koruma Sözleşmesi (*Convention on the Conservation of Antarctic Marine Living Resources – CCAMLR*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1329, s. 47 vd.]

Antarktika Foklarını Koruma Sözleşmesi (*Convention for the Conservation of Antarctic Seals*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1080, s. 175 vd.]

Arktik İş Birliği Anlaşması (*Agreement on Arctic Cooperation*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1852, s. 59 vd.]

Atıkların ve Diğer Maddelerin Boşaltımı Yoluyla Deniz Kirliliğinin Önlenmesi Sözleşmesi (*Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter*), 1972 [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1046, s. 120 vd.]

Ay ve Diğer Gök Cisimleri Üzerinde Devletlerin Faaliyetlerini Düzenleyen Andlaşma (*Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1363, s. 3 vd.]

Balık Stokları Anlaşması (*Agreement for the Implementation of the Provisions of the United Nations Convention on the Law of the Sea of 10 December 1982 relating to the Conservation and Management of Straddling Fish Stocks*)

and Highly Migratory Fish Stocks - Fish Stocks Agreement) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 2167, s. 3 vd.]

Balinacılığın Düzenlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme (*International Convention for the Regulation of Whaling*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 161, s. 72 vd.]

Baltık Denizi Bölgesinin Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi (*Convention on the Protection of the Marine Environment of the Baltic Sea Area*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1507, s. 166 vd.]

Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS) [*United Nations Convention on the Law of the Sea – UNCLOS*] [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1833, s. 3 vd.]

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS) (*United Nations Framework Convention on Climate Change*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1771, s. 107 vd.]

Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi (*Convention on Biological Diversity*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1760, s. 79 vd.]

BM Şartı (*Charter of the United Nations*) [United Nations, **Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice**, San Francisco, 1945, <https://treaties.un.org/doc/source/docs/charter-all-lang.pdf> (Erişim Tarihi: 29.12.2019)]

BMDHS'nin XI. Kısımına Yönelik Uygulamalara İlişkin Anlaşma (*Agreement relating to the implementation of Part XI of the United Nations Convention on the Law of the Sea of 10 December 1982*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1836, s. 3 vd.]

BMEBKÖ Dünya Doğal ve Kültürel Mirasının Korunması Sözleşmesi (*UNESCO Convention on the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1037, s. 151 vd.]

Çevre İçin Tehlikeli Faaliyetler Neticesinde Meydana Gelen Zararlardan Doğan Hukuki Sorumluluk Sözleşmesi (*Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment – ETS No. 150*), <https://rm.coe.int/168007c079> (Erişim Tarihi: 22.10.2019).

Denizaltı Telgraf Kablolarının Korunması Sözleşmesi (*Convention for the Protection of Submarine Telegraph Cables*), 1884, <https://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/formidable/18/1884-Convention-for-the-Protection-of-Submarine-Telegraph-Cables.pdf> (Erişim Tarihi: 16.12.2020).

Devletlerin Hakları ve Ödevlerine İlişkin Sözleşme (*Convention on Rights and Duties of States*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 165, s. 19 vd.]

Doha Değişiklikleri,
https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7-c&chapter=27&clang=_en (Erişim Tarihi: 21.08.2022).

- Dünya Meteoroloji Örgütü Sözleşmesi (*Convention of the World Meteorological Organization*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 77, s. 143 vd.]
- Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (ESKHS) (*International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 993, s. 3 vd.]
- Gemi Kaynaklı Kirliliğin Önlenmesine İlişkin Milletlerarası Sözleşme (*International Convention for the Prevention of Pollution From Ships – MARPOL*), 1973 [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1340, s. 154 vd.]
- Gemi Kaynaklı Kirliliğin Önlenmesine İlişkin Milletlerarası Sözleşmeye İlişkin Protokol, 1978 [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1340, s. 61 vd. ve vol. 1341 s. 3 vd.]
- Gıda ve Tarım İçin Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Andlaşması (*International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 2400, s. 303 vd.]
- Grönland-İzlanda Kıta Sahaneliği ve Balıkçılık Alanı Sınırlandırma Anlaşması (*Agreement between the Government of the Kingdom of Denmark along with the Local Government of Greenland on the one hand and the Government of the Republic of Iceland on the other hand on the Delimitation of the Continental Shelf and the Fishery Zone in the Area between Greenland and Iceland*), 11.11.1997.
- Grönland-Kanada Kıta Sahaneliği Sınırlandırma Anlaşması (*Agreement between the Government of the Kingdom of Denmark and the Government of Canada relating to the Delimitation of the Continental Shelf between Greenland and Canada*), 17.12.1973, [United Nations, **Treaty Series**, vol. 950, s. 151 vd.]
- Grönland-Kanada Kara ve Deniz Sınırları Anlaşması (*Agreement between the Government of Canada on the one hand and the Government of the Kingdom of Denmark together with the Government of Greenland on the other hand on the maritime and land boundaries in the area between Greenland and Canada*), 14.06.2022.
- Grönland-Svalbard Kıta Sahaneliği ve Balıkçılık Alanları Sınırlandırma Anlaşması (*Agreement between the Government of the Kingdom of Norway on the one hand, and the Government of the Kingdom of Denmark together with the Home Rule Government of Greenland on the other hand, concerning the delimitation of the continental shelf and the fisheries zones in the area between Greenland and Svalbard*), 20.02.2006. (United Nations, **Treaty Series**, vol. 2378, s. 21 vd.).
- Güney Mavi Yüzgeçli Orkinoslarının Korunmasına İlişkin Sözleşme (*Convention for the conservation of southern bluefin tuna*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1819, s. 359 vd.]
- İklim Değişikliği ve Uluslararası Hukuk Konusunda Küçük Ada Devletleri Komisyonunun Kurulmasına İlişkin Anlaşma (*Agreement for the establishment of the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law*),

<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/No%20Volume/56940/Part/I-56940-08000002805c2ace.pdf> ve https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/31/COSIS_Agreement__E_Fr_.pdf (Erişim Tarihleri: 30.04.2023).

İzlanda-Jan Mayen Kıta Sahanlığı Anlaşması (*Agreement between Norway and Iceland on the continental shelf between Iceland and Jan Mayen*), 22.10.1981.

İzlanda-Norveç Balıkçılık Alanı ve Kıta Sahanlığı Anlaşması (*Agreement between Iceland and Norway Concerning Fishery and Continental Shelf Questions*), 28.05.1980.

İzlanda-Norveç Balıkçılık Alanı ve Kıta Sahanlığı Anlaşmasına Ek Protokol ve İzlanda-Jan Mayen Kıta Sahanlığı Anlaşmasına Ek Anlaşma (*Additional Protocol to the Agreement of 28 May 1980 between Norway and Iceland on Fishery and Continental Shelf Questions and the Supplementary Agreement of 22 October 1981 on the Continental Shelf in the Area Between Jan Mayen and Iceland*), 11.11.1997.

Jan Mayen-Grönland Kıta Sahanlığı ve Balıkçılık Alanları Sınırlandırma Anlaşması (*Agreement between the Kingdom of Denmark and the Kingdom of Norway concerning the delimitation of the continental shelf in the area between Jan Mayen and Greenland and concerning the boundary between the fishery zones in the area*), 18.12.1995.

Jan Mayen-Grönland Kıta Sahanlığı ve Balıkçılık Alanları Sınırlandırma Anlaşmasına Ek Protokol (*Additional Protocol to the Agreement of 18 December 1995 between the Kingdom of Norway and the Kingdom of Denmark on the Delimitation of the Continental Shelf in the Area between Jan Mayen and Greenland and the Boundary between Fishery Zones in the Area*), 11.11.1997.

Kalıcı Organik Kirleticilere İlişkin Uzun Menzilli Sınırötesi Hava Kirliliğine İlişkin 1979 Sözleşmesi Protokolü (*Protocol to the 1979 Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution on Persistent Organic Pollutants*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 2230, s. 79 vd.]

Kara Kökenli Kaynaklardan Deniz Kirliliğinin Önlenmesine İlişkin Sözleşme (*Convention for the Prevention of Marine Pollution from Land-Based Sources*), 1974 [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1546, s. 103 vd.]

Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi (*Convention on the Territorial Sea and the Contiguous Zone*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 516, s. 205 vd.]

Kıta Sahanlığı Sözleşmesi (*Convention on the Continental Shelf*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 499, s. 311 vd.]

Kutup Ayılarının Korunması İlişkin Anlaşma'nın (*Agreement on Conservation of Polar Bears*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 2898, s. 243 vd.]

Kuzey-Batı Atlantik Balıkçılığında Gelecekteki Çok Taraflı İş Birliğine İlişkin Sözleşme (*Convention on future multilateral co-operation in the North-*

west Atlantic fisheries) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1135, s. 369 vd.].

Kuzey-Doğu Atlantik Balıkçılığında Gelecekteki Çok Taraflı İş Birliğine İlişkin Sözleşme (*Convention on future multilateral cooperation in North-East Atlantic Fisheries*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1285, s. 129 vd.].

Kuzey-Doğu Atlantik Deniz Çevresinin Korunması Sözleşmesi (*Convention for the Protection of the Marine Environment of the North-East Atlantic – OSPAR Convention*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 2354, s. 67 vd.]

Kyoto Protokolü (KP) (*Kyoto Protocol*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 2303, s. 162 vd.]

Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (MSHS) (*International Covenant on Civil and Political Rights*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 999, s. 171 vd.]

Merkez Arktik Okyanusunda Düzensiz Açık Deniz Balıkçılığını Önleme Anlaşması (*The Agreement to Prevent Unregulated High Seas Fisheries in the Central Arctic Ocean*) {European Commission, **Annex to the Proposal for a Council Decision on the conclusion, on behalf of the European Union, of the Agreement to prevent unregulated high seas Fisheries in the Central Arctic Ocean**, Brussels, 12.6.2018 [COM(2018) 453 final, ANNEX]}.

Milletler Cemiyeti Misakı (*The Covenant of the League of Nations*), League of Nations, **The Covenant of the League of Nations (Including Amendments adopted to December, 1924)**, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp (Erişim Tarihi: 15.05.2020).

Mültecilerin Hukuki Durumuna İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi'nin (*Convention relating to the Status of Refugees*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 189, s. 137 vd.]

Mültecilerin Hukuki Durumuna İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne ek 1967 Protokolü (*Protocol relating to the Status of Refugees*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 606, s. 267 vd.]

Norveç'in Spitsbergen Takımadalarındaki Egemenliğini Tanıyan Andlaşma (*Treaty recognising the sovereignty of Norway over the Archipelago of Spitsbergen, including Bear Island*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 2, s. 7 vd.]

Nükleer Kaza veya Radyolojik Acil Hallerde Yardımlaşma Sözleşmesi (*Convention on Assistance in the Case of a Nuclear Accident or Radiological Emergency*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1457, s. 133 vd.]

Nükleer Kazaların Erken Bildirimi Sözleşmesi (*Convention on Early Notification of a Nuclear Accident*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1439, s. 275 vd.]

Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü (*The Montreal Protocol on Substances That Deplete the Ozone Layer*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1522, s. 3 vd.]

Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi (*Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1513, s. 293 vd.]

Panama Kanalına İlişkin Hay-Bunau-Varilla Andlaşması (*Hay-Bunau-Varilla Treaty*), November 18, 1903, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/pan001.asp (Erişim Tarihi: 16.12.2021).

Paris Anlaşması (PA) (*Paris Agreement*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 3156]

Petrol ve Türevleri Yoluyla Deniz Kirliliğinin Önlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme (*International Convention for the Prevention of Pollution of the Sea by Oil – OILPOL*), 1954 [United Nations, **Treaty Series**, vol. 327, s. 3 vd.]

Norveç-Rusya Deniz Sınırlandırması ve İş Birliği Andlaşması (*Treaty between the Kingdom of Norway and the Russian Federation concerning Maritime Delimitation and Cooperation in the Barents Sea and the Arctic Ocean*), 15.09.2010, <https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/TREATIES/NOR-RUS2010.PDF> (Erişim Tarihi: 03.03.2023).

Sınıraşan Bağlamda Çevresel Etki Değerlendirmesi Sözleşmesi (*Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1989, s. 309 vd.]

Sülfür Salımlarının Daha Fazla Azaltılmasına İlişkin Uzun Menzilli Sınırötesi Hava Kirliliğine İlişkin 1979 Sözleşmesi Protokolü (*Protocol to the 1979 Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution on Further Reduction of Sulphur Emissions*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 2030, s. 122 vd.]

Süveyş Kanalına İlişkin İstanbul Sözleşmesi (*Convention of Constantinople*), “The Text of the Constantinople Convention of 1888: Free Navigation of the Suez Canal”, **Current History**, Vol. 31, No. 183, University of California Press, November, 1956, s. 306-308.

UAD Statüsü (*Statute of the International Court of Justice*) [United Nations, **Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice**, San Francisco, 1945, <https://treaties.un.org/doc/source/docs/charter-all-lang.pdf> (Erişim Tarihi: 29.12.2019)]

Uçaklardan Boşaltım Yoluyla Deniz Kirliliğinin Önlenmesi Sözleşmesi (*Prevention of Marine Pollution by Dumping from Ships and Aircraft*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 932, s. 3 vd.]

Uluslararası Hukuk Komisyonu Statüsü (*Statute of the International Law Commission*),

<https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/statute/statute.pdf>
(Erişim Tarihi: 22.04.2021).

Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi (*Convention on International Civil Aviation*)
[United Nations, **Treaty Series**, vol. 15, s. 295 vd.]

Uyuşmazlıkların Mecburi Çözümünü İlgilendiren İhtiyari İmza Protokolü (*Optional Protocol of Signature Concerning the Compulsory Settlement of Disputes*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 450, s. 169 vd.]

Uzun Menzilli Sınırötesi Hava Kirlenmesi Sözleşmesi (UMSHAK) (*Convention on Long-range Transboundary Air Pollution – LRTAP*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1302, s. 217 vd.]

Vatansız Kişilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme (*Convention relating to the Status of Stateless Persons*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 360, s. 117 vd.]

Vatansızlığın Azaltılmasına İlişkin Sözleşme (*Convention on the Reduction of Statelessness*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 989, s. 175 vd.]

Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi (VAHS) (*Vienna Convention on the Law of Treaties – VCLT*) [United Nations, **Treaty Series**, vol. 1155, s. 331 vd.]

ULUSLARARASI YARGI – DAVALAR VE KARARLAR

Alaska Sınır Davası: United Nations, “The Alaska Boundary Case (Great Britain, United States)”, **Reports of International Arbitral Awards**, Vol. XV, 20 October 1903, s. 481-540, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XV/481-540.pdf (Erişim Tarihi: 19.10.2022).

Almanya-İzlanda Balıkçılık Alanları Kararı (Yetkiye İlişkin): International Court of Justice, “Fisheries Jurisdiction Case (Federal Republic of Germany v. Iceland)-Judgment of 2 February 1973”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/56/056-19730202-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.07.2020).

Antarktikada Balınacılık Kararı: International Court of Justice, “Whaling in the Antarctic (Australia v. Japan: New Zealand intervening) Judgment of 31 March 2014”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/148/148-20140331-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 22.02.2020).

Bangladeş-Myanmar Bengal Körfezi Deniz Sınırlandırma Kararı: International Tribunal for the Law of the Sea, “Dispute concerning delimitation of the maritime boundary between Bangladesh and Myanmar in the Bay of Bengal (Bangladesh v. Myanmar), Judgment of 14 March 2012”, List of Cases: No. 16, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_16/public_hed/C16-J-14_mar_12.pdf (Erişim Tarihi: 20.05.2022).

- Bering Denizi Kararı: United Nations, “Award between the United States and the United Kingdom relating to the rights of jurisdiction of United States in the Bering’s sea and the preservation of fur seals”, **Reports of International Arbitral Awards**, Vol. XXVIII, 15 August 1893, s. 263-276, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXVIII/263-276.pdf (Erişim Tarihi: 10.11.2019).
- Birleşik Krallık-Arjantin Antarktika Davası Kararı: International Court of Justice, “Antarctica Case (United Kingdom v. Argentina)-Order of March 16th, 1956”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/26/026-19560316-ORD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 15.12.2022).
- Birleşik Krallık-İzlanda Balıkçılık Alanları Kararı (Yetkiye İlişkin): International Court of Justice, “Fisheries Jurisdiction Case (United Kingdom of Britain and Northern Ireland v. Iceland)-Judgment of 2 February 1973”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/55/055-19730202-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.07.2020).
- Birleşik Krallık-Norveç Balıkçılık Alanları Davası Kararı: International Court of Justice, “Fisheries Case (United Kingdom v. Norway)-Judgment of December 18th, 1951”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/5/005-19511218-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 22.04.2020).
- Birleşik Krallık-Şili Antarktika Davası Kararı: International Court of Justice, “Antarctica Case (United Kingdom v. Chile)-Order of March 16th, 1956”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/27/027-19560316-ORD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 15.12.2022).
- Burkina Faso-Mali Sınır Uyuşmazlığı Davası Kararı: International Court of Justice, “Case Concerning the Frontier Dispute (Burkina Faso/Republic of Mali)-Judgment of 22 December 1986”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/69/069-19861222-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 20.10.2022).
- Chagos Deniz Koruma Alanı Kararı: United Nations, “Award in the Arbitration regarding the Chagos Marine Protected Area between Mauritius and the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland”, **Reports of International Arbitral Awards**, Vol. XXXI, 18 March 2015, s. 359-606, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXXI/359-606.pdf (Erişim Tarihi: 19.10.2021).
- Deniz Yatağı Uyuşmazlıkları Danışma Görüşü (Alandaki Faaliyetlere İlişkin Sponsorluk Sağlayan Kişi ve Kuruluşların Sorumlulukları ve Yükümlülükleri Danışma Görüşü): International Tribunal for the Law of the Sea, “Responsibilities and Obligations of States Sponsoring Persons and Entities with Respect to Activities in the Area (Request For Advisory Opinion Submitted to the Seabed Disputes Chamber), List of Cases: No. 17, Advisory Opinion of 1 February 2011”, **Reports of Judgments,**

Advisory Opinions and Orders,
https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_17/17_ad_v_op_010211_en.pdf (Erişim Tarihi: 02.11.2021).

Doğu Grönlandın Hukuki Statüsüne İlişkin Karar: Permanent Court of International Justice, Legal Status of Eastern Greenland Judgment 5 April 1933 (Denmark v. Norway), **PCIJ Series A/B. No 53**, https://www.icj-cij.org/sites/default/files/permanent-court-of-international-justice/serie_AB/AB_53/01_Groenland_Oriental_Arret.pdf (Erişim Tarihi: 01.07.2022).

Ege Denizi Kıta Sahanelığı Davası Kararı: International Court of Justice, “Aegean Sea Continental Shelf (Greece v. Turkey)-Judgment of 19 December 1978”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/62/062-19781219-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 22.04.2020).

El Salvador-Honduras Sınır Uyuşmazlığı Kararı: International Court of Justice, “Land, Island and Maritime Frontier Dispute [El Salvador/Honduras; Nicaragua (intervenant)]-Judgment of 11 September 1992”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/75/075-19920911-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 01.09.2021).

Gabcikovo-Nagymaros Davası Kararı: International Court of Justice, “Case Concerning the Gabcikovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)-Judgment of 25 September 1997”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 21.02.2020).

Grönland-Jan Mayen Sınırlandırma Davası Kararı: International Court of Justice, “Case Concerning Maritime Delimitation in the Area between Greenland and Jan Mayen (Denmark v. Norway)-Judgment of 14 June 1993”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/78/078-19930614-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 21.12.2022).

Güney Çin Denizi Tahkimi: Permanent Court of Arbitration, “The South China Sea Arbitration (The Republic of Philippines v. The People's Republic of China)-Award 12 July 2016”, **PCA Case No 2013-19**, <https://www.pcacases.com/pcadocs/PH-CN%20-%2020160712%20-%20Award.pdf> (Erişim Tarihi: 19.09.2021).

Güney Mavi Yüzgeçli Orkinos Hakem Kararı: United Nations, “Southern Bluefin Tuna (New Zealand-Japan, Australia-Japan)-Decision of 4 August 2000”, **Reports of International Arbitral Awards**, Volume XXIII, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXIII/1-57.pdf (Erişim Tarihi: 19.10.2020).

Güney Mavi Yüzgeçli Orkinos UDHM Kararı: International Tribunal for the Law of the Sea, “Southern Bluefin Tuna Cases (New Zealand v. Japan; Australia v. Japan), Provisional Measures-Order of 27 August 1999”, List of Cases: Nos. 3 and 4, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and**

Orders,

https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_3_4/published/C34-O-27_aug_99.pdf (Erişim Tarihi: 12.07.2022).

İndüs Suları Kishenganga Barajı Kararı: United Nations, “Award in the Arbitration regarding the Indus Waters Kishenganga between Pakistan and India”, **Reports of International Arbitral Awards**, Vol. XXXI, 20 December 2013, s. 1-358, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXXI/1-358.pdf (Erişim Tarihi: 19.10.2021).

İklim Değişikliği UDHM Danışma Görüşü: International Tribunal for the Law of the Sea, “Request for an Advisory Opinion submitted by the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law (Request for Advisory Opinion submitted to the Tribunal)”, List of Cases: No. 31, <https://www.itlos.org/en/main/cases/list-of-cases/request-for-an-advisory-opinion-submitted-by-the-commission-of-small-island-states-on-climate-change-and-international-law-request-for-advisory-opinion-submitted-to-the-tribunal/> (Erişim Tarihi: 23.04.2023).

İspanya-Kanada Balıkçılık Alanları Kararı (Yetkiye İlişkin): “Fisheries Jurisdiction Case (Spain v. Canada) Judgment of 4 December 1998”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/96/096-19981204-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 22.02.2020).

İşgal Altındaki Filistin Topraklarında İnşa Etmekte Olduğu Duvarın Hukuki Sonuçları Danışma Görüşü: International Court of Justice, “Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory-Advisory Opinion of 9 July 2004”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 20.10.2020).

İzlanda Balıkçılık Alanları Kararları (Esasa İlişkin): International Court of Justice, “Fisheries Jurisdiction Case (United Kingdom of Britain and Northern Ireland v. Iceland)-Judgment of 25 July 1974”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/55/055-19740725-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.12.2019); International Court of Justice, “Fisheries Jurisdiction Case (Federal Republic of Germany v. Iceland)-Judgment of 25 July 1974”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/56/056-19740725-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.12.2019).

Johor Boğazı ve Çevresinde Singapur Tarafından Arazi Islahı Hakem Kararı: United Nations, “Case concerning Land Reclamation by Singapore in and around the Straits of Johor (Malaysia v. Singapore)-Decision of 1 September 2005”, **Reports of International Arbitral Awards**, Volume XXVII, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXVII/133-145.pdf (Erişim Tarihi: 19.10.2020).

Johor Boğazı ve Çevresinde Singapur Tarafından Arazi Islahı UDHM Kararı: International Tribunal for the Law of the Sea, “Case Concerning Land

Reclamation by Singapore in and around the Straits of Johor (Malaysia v. Singapore) Order of 8 October 2003”, Provisional Measures, List of Cases: No. 12, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_12/12_or_der_081003_en.pdf (Erişim Tarihi: 23.02.2020).

Karadenizde Deniz Sınırlandırması Kararı: International Court of Justice, “Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v. Ukraine)-Judgment of 3 February 2009”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/132/132-20090203-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 12.11.2021).

Karışık Oksit Tesisi Tahkimi: Permanent Court of Arbitration, “MOX Plant Case (Ireland v. United Kingdom)”, <https://pca-cpa.org/en/cases/100/> (Erişim Tarihi: 10.08.2022).

Karışık Oksit Tesisi UDHM Kararı: International Tribunal for the Law of the Sea, “The Mox Plant Case (Ireland v. United Kingdom) Order of 3 December 2001”, Provisional Measures, List of Cases: No. 10, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_10/published/C10-O-3_dec_01.pdf (Erişim Tarihi: 23.02.2020).

Karayip Denizinde Egemen Hakların ve Deniz Alanlarının İhlal İddiaları Kararı: International Court of Justice, “Alleged Violations of Sovereign Rights and Maritime Spaces in the Caribbean Sea (Nicaragua v. Colombia)”—Judgment of 21 April 2022”, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/155/155-20220421-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 12.12.2022).

Katar-Bahreyn Deniz Sınırlandırmasına ve Bölgesel Sorunlara İlişkin Dava Kararı: International Court of Justice, “Case Concerning Maritime Delimitation and Territorial Questions Between Qatar and Bahrain (Qatar v. Bahrain)-Judgment of 16 March 2001”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/87/087-20010316-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.10.2020).

Kongo Topraklarındaki Silâhlı Faaliyetler Kararı: International Court of Justice, “Case Concerning Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of Congo v. Uganda)-Judgment of 19 December 2005”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/116/116-20051219-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 20.10.2020).

Korfu Boğazı Kararı: International Court of Justice, “The Corfu Channel Case (Merits)-Judgment of April 9th, 1949”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/1/001-19490409-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 12.11.2019).

Kosta Rika-Nikaragua Sınırında Faaliyetler Kararı (Tazminata İlişkin): International Court of Justice, “Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua), Judgment of 2 February 2018”,

Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/150/150-20180202-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.02.2023).

Kuzey Denizi Kıta Sahanlığı Davaları Kararı: International Court of Justice, “North Sea Continental Shelf Cases (Federal Republic of Germany v. Denmark; Federal Republic of Germany v. Netherlands)-Judgment of 20 February 1969”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/52/052-19690220-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 22.04.2020).

Kuzey-Doğu Atlantik Deniz evresinin Korunması Hakkında Sözleşme Kapsamında Bilgi Edinme Kararı: United Nations, “Proceedings pursuant to the OSPAR Convention (Ireland – United Kingdom)”, **Reports of International Arbitral Awards**, Vol. XXIII, 2 July 2003, s. 59-151, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXIII/59-151.pdf (Erişim Tarihi: 23.02.2020).

Lanoux Glü Kararı: United Nations, “Affaire du lac Lanoux (Espagne, France)”, **Reports of International Arbitral Awards**, Vol. XII, 16 November 1957, s. 281-317, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_III/1905-1982.pdf (Erişim Tarihi: 12.11.2019).

Libya-ad Sınır Uyuşmazlığı Kararı: International Court of Justice, “Territorial Dispute (Libyan Arab Jamahiriya/Chad)-Judgment of 3 February 1994”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/83/083-19940203-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 20.10.2022).

Libya-Malta Kıta Sahanlığı Davası Kararı: International Court of Justice, “Case Concerning the Continental Shelf (Libyan Arab Jamahiriya/Malta)-Judgment of 3 June 1985”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/68/068-19850603-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 23.04.2020).

Malezya-Singapur Egemenlik Davası Kararı: International Court of Justice, “Case Concerning Sovereignty over Pedra Branca/Pulau Batu Puteh, Middle Rocks and South Ledge (Malaysia/Singapore)- Judgment of 23 May 2008”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/130/130-20080523-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 09.09.2022).

M/V Louisa Dava Kararı: International Tribunal for the Law of the Sea, “The M/V “Louisa” Case (Saint Vincent and the Grenadines v. Kingdom of Spain), Judgment of 28 May 2013”, List of Cases: No. 18, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_18_merits/published/C18_Judgment_280513.pdf (Erişim Tarihi: 22.06.2022).

Nikaragua-Honduras Karayip Denizinde Sınırlandırmaya ve Deniz Uyuşmazlığına İlişkin Dava Kararı: International Court of Justice, “Territorial and Maritime Dispute between Nicaragua and Honduras in the Caribbean Sea (Nicaragua v. Honduras), Judgment of 8 October 2007”, **Reports of**

Judgments, Advisory Opinions and Orders, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/120/120-20071008-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.10.2021).

Nikaragua-Kolombiya Sınır ve Deniz Uyuşmazlığına İlişkin Karar: International Court of Justice, “Territorial and Maritime Dispute (Nicaragua v. Colombia), Judgment of 19 November 2012”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/124/124-20121119-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.10.2022).

Nükleer Denemeler Kararları: International Court of Justice, “Nuclear Tests Case (Australia v. France)-Judgment of 20 December 1974”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/58/058-19741220-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.12.2019); International Court of Justice, “Nuclear Tests Case (New Zealand v. France)-Judgment of 20 December 1974”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/59/059-19741220-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 08.12.2019).

Nükleer Denemeler Durum Değerlendirme Davası: International Court of Justice, “Request for an Examination of the Situation in Accordance with Paragraph 63 of the Courts Judgment of 20 December 1974 in the Nuclear Tests (New Zealand v. France) Case-Order 22 September 1995”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/97/097-19950922-ORD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 07.02.2023).

Nükleer Silah Tehdidi ve Kullanımının Hukukiliği Hakkında Danışma Görüşü: International Court of Justice, “Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons-Advisory Opinion of 8 July 1996”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 21.02.2020).

Pildegovics ve Sia North Star Davası: International Center for Settlement of Investment Disputes, **ICSID CASE NO. ARB/20/PETERIS PILDEGOVICS and SIA NORTH STAR V. THE KINGDOM OF NORWAY**, 18 March 2020, p. 286-288. Karar için bkz. http://icsidfiles.worldbank.org/icsid/ICSIDBLOBS/OnlineAwards/C8394/DS15252_En.pdf (Erişim Tarihi: 10.01.2023).

Somali-Kenya Hint Okyanusu Deniz Sınırlandırması Dava Ön İtirazları: International Court of Justice, “Maritime Delimitation in the Indian Ocean (Somalia v. Kenya), Preliminary Objections-Judgment of 2 February 2017”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/161/161-20170202-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 02.11.2022).

Tahran’daki ABD Diplomatik ve Konsolosluk Personeliyle İgili Dava: International Court of Justice, “Case concerning United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (United States of America v. Iran)-Judgment of

24 May 1980”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/64/064-19800524-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 20.09.2020).

Tarım İlacı Püskürtme Davası: International Court of Justice, **Aerial Herbicide Spraying (Ecuador v. Colombia)**, <https://www.icj-cij.org/en/case/138> (Erişim Tarihi: 22.02.2020).

Trail Tasfiyehanesi Kararı: United Nations, “Trail Smelter Case (United States, Canada)”, **Reports of International Arbitral Awards**, Vol. III, 16 April 1938 and 11 March 1941, s. 1905-1982, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_III/1905-1982.pdf (Erişim Tarihi: 10.11.2019).

Uruguay Nehri Kâğıt Hamuru Fabrikaları Kararı: International Court of Justice, “Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay)- Judgment of 20 April 2010”, **Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/135/135-20100420-JUD-01-00-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 22.02.2020).

- **Seperate Opinion of Judge Cançado Trindade**, “Uruguay Nehri Kâğıt Hamuru Fabrikaları Kararı”, s. 135-235, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/135/135-20100420-JUD-01-04-EN.pdf> (Erişim Tarihi: 22.02.2020).

Wimbledon Vapuru Kararı: Permanent Court of International Justice, “A01: Case of the S.S. Wimbledon-Judgment of 17 August 1923”, **Series A: Collection of Judgments (1923-1930)**, https://www.icj-cij.org/public/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_01/03_Wimbledon_Arret_08_1923.pdf (Erişim Tarihi: 20.09.2020).

BM GENEL KURUL KARARLARI

A/RES/374(IV), Recommendation to the International Law Commission to include the regime of territorial waters in its list of topics to be given priority, 06.12.1949.

A/RES/1721(XVI) C, International co-operation in the peaceful uses of outer space, 20.12.1961.

A/RES/1802(XVII) III, International co-operation in the peaceful uses of outer space, 14.12.1962.

A/RES/1803(XVII), Permanent sovereignty over natural resources, 14.12.1962.

A/RES/2029(XX), Consolidation of the Special Fund and the Expanded Programme of Technical Assistance in a United Nations Development Programme, 22.11.1965.

A/RES/2398(XXIII), Problems of the human environment, 03.12.1968.

A/RES/2994(XXVII), United Nations Conference on the Human Environment, 15.12.1972.

A/RES/2995(XXVII), Co-operation between States in the field of the environment, 15.12.1972.

A/RES/2996(XXVII), International responsibility of States in regard to the environment, 15.12.1972.

A/RES/2997(XXVII), Institutional and financial arrangements for international environmental cooperation, 15.12.1972.

A/RES/2998(XXVII), Criteria governing multilateral financing of housing and human settlements, 15.12.1972.

A/RES/2999(XXVII), Establishment of an international fund or financial institution for human settlements, 15.12.1972.

A/RES/3000(XXVII), Measures for protecting and enhancing the environment, 15.12.1972.

A/RES/3001(XXVII), United Nations Conference-Exposition on Human Settlements, 15.12.1972.

A/RES/3002(XXVII), Development and environment, 15.12.1972.

A/RES/3003(XXVII), International prize for the most outstanding contribution in the field of the environment, 15.12.1972.

A/RES/3004(XXVII), Location of the environment secretariat, 15.12.1972.

A/RES/37/7, World Charter for Nature, 28.10.1982.

A/RES/38/161, Process of preparation of the Environmental Perspective to the Year 2000 and Beyond, 19.12.1983.

A/RES/42/184, International co-operation in the field of the environment, 11.12.1987.

A/RES/42/186, Environmental Perspective to the Year 2000 and Beyond, 11.12.1987.

A/RES/42/187, Report of the World Commission on Environment and Development, 11.12.1987.

A/RES/42/202, Special assistance to Maldives for disaster relief and the strengthening of its coastal defences, 11.12.1987.

A/RES/43/53, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 06.12.1988.

A/RES/44/206, Possible adverse effects of sea-level rise on islands and coastal areas, particularly low-lying coastal areas, 22.12.1989.

A/RES/44/207, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 22.12.1989.

A/RES/45/212, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 21.12.1990.

A/RES/46/169, United Nations Conference on Environment and Development, 19.12.1991.

A/RES/47/188, Establishment of an intergovernmental negotiating committee for the elaboration of an international convention to combat desertification in those countries experiencing serious drought and/or desertification, particularly in Africa, 22.12.1992.

A/RES/47/189, Convening of a global conference on the sustainable development of small island developing states, 22.12.1992.

A/RES/47/190, Report of the United Nations Conference on Environment and Development, 22.12.1992.

A/RES/47/191, Institutional arrangements to follow up the United Nations Conference on Environment and Development, 22.12.1992.

A/RES/47/192, United Nations conference on straddling fish stocks and highly migratory fish stocks, 22.12.1992.

A/RES/47/193, Observance of World Day for Water, 22.12.1992.

A/RES/47/194, Capacity-building for Agenda 21, 22.12.1992.

A/RES/47/195, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 22.12.1992.

A/RES/48/189, United Nations Framework Convention on Climate Change, 21.12.1993.

A/RES/49/120, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 19.12.1994.

A/RES/50/115, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 20.12.1995.

A/RES/50/232, Conference servicing of the Conference of the Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change, 07.06.1996.

A/RES/51/184, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 16.12.1996.

A/RES/52/199, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 18.12.1997.

A/RES/53/152, The human genome and human rights, 09.12.1998.

A/RES/54/222, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 22.12.1999.

A/RES/56/199, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 21.12.2001.

A/RES/57/257, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 20.12.2002.

A/RES/57/258, World Climate Change Conference, 20.12.2002.

A/RES/58/243, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 23.12.2003.

A/RES/59/24, Oceans and the law of the sea, 17.11.2004.

A/RES/59/234, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 22.12.2004.

A/RES/60/197, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 22.12.2005.

A/RES/61/201, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 20.12.2006.

A/RES/61/222, Oceans and the law of the sea, 20.12.2006.

A/RES/62/8, Overview of United Nations activities relating to climate change, 19.11.2007.

A/RES/62/86, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 10.12.2007.

A/RES/62/215, Oceans and the law of the sea, 22.12.2007.

A/RES/63/32, Protection of global climate for present and future generations, 26.11.2008.

A/RES/63/111, Oceans and the law of the sea, 05.12.2008.

A/RES/63/281, Climate change and its possible security implications, 03.06.2009.

A/RES/64/71, Oceans and the law of the sea, 04.12.2009.

A/RES/64/73, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 07.12.2009.

A/RES/65/37(A), Oceans and the law of the sea, 07.12.2010.

A/RES/65/37(B), Oceans and the law of the sea, 04.04.2011.

A/RES/65/159, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 20.12.2010.

A/RES/66/200, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 22.12.2011.

A/RES/66/231, Oceans and the law of the sea, 24.12.2011.

A/RES/66/288, The future we want, 27.07.2012.

A/RES/67/78, Oceans and the law of the sea, 11.12.2012.

A/RES/67/203, Implementation of Agenda 21, the Programme for the Further Implementation of Agenda 21 and the outcomes of the World Summit on Sustainable Development and of the United Nations Conference on Sustainable Development, 21.12.2012.

A/RES/67/210, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 21.12.2012.

A/RES/67/290, Format and organizational aspects of the high-level political forum on sustainable development, 09.07.2013.

A/RES/68/70, Oceans and the law of the sea, 09.12.2013.

A/RES/68/212, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 20.12.2013.

A/RES/69/220, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 19.12.2014.

A/RES/69/245, Oceans and the law of the sea, 29.12.2014.

A/RES/69/292, Development of an international legally binding instrument under the United Nations Convention on the Law of the Sea on the conservation and sustainable use of marine biological diversity of areas beyond national jurisdiction, 19.06.2015.

A/RES/70/205, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 22.12.2015.

A/RES/70/226, United Nations Conference to Support the Implementation of Sustainable Development Goal 14: Conserve and sustainably use the oceans, seas and marine resources for sustainable development, 22.12.2015.

A/RES/70/235, Oceans and the law of the sea, 23.12.2015.

A/RES/70/303, Modalities for the United Nations Conference to Support the Implementation of Sustainable Development Goal 14: Conserve and sustainably use the oceans, seas and marine resources for sustainable development, 09.09.2016.

A/RES/71/228, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 21.12.2016.

A/RES/71/257, Oceans and the law of the sea, 23.12.2016.

A/RES/71/312, Our ocean, our future: call for action, 06.07.2017.

A/RES/72/73, Oceans and the law of the sea, 05.12.2017.

A/RES/72/219, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 20.12.2017.

A/RES/72/249, International legally binding instrument under the United Nations Convention on the Law of the Sea on the conservation and sustainable

use of marine biological diversity of areas beyond national jurisdiction, 24.12.2017.

A/RES/73/124, Oceans and the law of the sea, 11.12.2018.

A/RES/73/151, Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, 17.12.2018.

A/RES/73/195, Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration, 19.12.2018.

A/RES/73/232, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 20.12.2018.

A/RES/73/292, 2020 United Nations Conference to Support the Implementation of Sustainable Development Goal 14: Conserve and sustainably use the oceans, seas and marine resources for sustainable development, 09.05.2019.

A/RES/74/19, Oceans and the law of the sea, 10.12.2019.

A/RES/74/219, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 19.12.2019.

A/RES/75/217, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 21.12.2020.

A/RES/75/239, Oceans and the law of the sea, 31.12.2020.

A/RES/76/72, Oceans and the law of the sea, 09.12.2021.

A/RES/76/205, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 17.12.2021.

A/RES/77/5, Plenary meetings of the General Assembly on 8 and 9 December 2022 devoted to the consideration of the item entitled “Oceans and the law of the sea” and to the commemoration of the fortieth anniversary of the adoption and opening for signature of the United Nations Convention on the Law of the Sea, 02.11.2022.

A/RES/77/165, Protection of global climate for present and future generations of humankind, 14.12.2022.

A/RES/77/276, Request for an advisory opinion of the International Court of Justice on the obligations of States in respect of climate change, 29.03.2023.

BM GÜVENLİK KONSEYİ KARARLARI

S/RES/2242, Women and peace and security, 13.10.2015.

S/RES/2349, Lake Chad Basin Region, 31.03.2017.

S/RES/2408, The Situation in Somalia, 27.03.2018.

S/RES/2423, Mali (MINUSMA mandate renewal), 28.06.2018.

S/RES/2429, Darfur (UNAMID mandate renewal), 13.07.2018.

S/RES/2431, Somalia (AMISOM reauthorisation), 30.07.2018.

S/RES/2448, Central African Republic, 13.12.2018.

S/RES/2457, Silencing the Guns in Africa, 27.02.2019.

S/RES/2461, Somalia (UNSOM mandate renewal), 27.03.2019.

S/RES/2472, Somalia (AMISOM reauthorisation), 31.05.2019.

S/RES/2480, Mali (MINUSMA mandate renewal), 28.06.2019.

S/RES/2499, MINUSCA, 15.11.2019.

S/RES/2502, MONUSCO, 19.12.2019.

S/RES/2520, AMISOM (Somalia), 29.05.2020.

S/RES/2524, UNITAMS (Sudan), 03.06.2020.

S/RES/2531, MINUSMA (Mali), 29.06.2020.

S/RES/2540, UNSOM (Somalia), 28.08.2020.

S/RES/2552, MINUSCA (CAR), 12.11.2020.

S/RES/2556, MONUSCO (DRC), 18.12.2020.

S/RES/2561, UNFICYP (Cyprus), 29.01.2021.

S/RES/2567, UNMISS (South Sudan), 12.03.2021.

S/RES/2568, AMISOM (Somalia), 12.03.2021.

S/RES/2576, UNAMI (Iraq), 27 May 2021.

S/RES/2618, UNFYCIP, 26.01.2022.

S/RES/2625, UNMISS, 15.03.2022.

S/RES/2628, ATMIS, 31.03.2022.

S/RES/2631, UNAMI, 26.05.2022.

S/RES/2640, MINUSMA, 29.06.2022.

S/RES/2646, UNFYCIP, 28.07.2022.

S/RES/2657, UNSOM, 31.10.2022.

S/RES/2659, MINUSCA, 14.11.2022.

S/RES/2666, MONUSCO, 20.12.2022.

UHK BELGELERİ VE RAPORLARI

A/CN.4/58 + Corr.1, Report of the International Law Commission on the Work of its Fourth Session, 4 June–8 August 1952, Official Records of the General Assembly, Eighth Session, Supplement No.9 (A/2456), Yearbook of the International Law Commission, Vol. II, 1952.

A/CN.4/740, International Law Commission Seventy-second session Geneva, 27 April–5 June and 6 July–7 August 2020, Sea-level rise in relation to international law, First issues paper by Bogdan Aurescu and Nilüfer Oral, Co-Chairs of the Study Group on sea-level rise in relation to international law.

A/CN.4/752, International Law Commission Seventy-third session Geneva, 18 April–3 June and 4 July–5 August 2022, Sea-level rise in relation to international law, Second issues paper by Patrícia Galvão Teles and Juan José Ruda Santolaria, Co-Chairs of the Study Group on sea-level rise in relation to international law.

A/CN.4/L.778, Responsibility of international organizations, International Law Commission, Sixty-third session, Geneva, 26 April–3 June and 4 July–12 August 2011, <https://legal.un.org/docs/?symbol=A/CN.4/L.778> (Erişim Tarihi: 27.06.2020).

Comments of the United States Regarding Sea-Level Rise in Relation to the Law of the Sea, February 14, 2020, https://legal.un.org/ilc/sessions/72/pdfs/english/slr_us.pdf (Erişim Tarihi: 13.12.2021).

Draft Articles on State Responsibility with Commentaries Thereto Adopted by the International Law Commission on First Reading, January 1997, https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_1996.pdf (Erişim Tarihi: 21.08.2022).

International Law Commission, **Draft guidelines on the Protection of the Atmosphere**, https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/8_8_2021.pdf (Erişim Tarihi: 15.10.2021).

Martti Koskenniemi ve diğerleri, **A/CN.4/L.682**, “Fragmentation of International Law: Difficulties Arising From the Diversification and Expansion of International Law”, Report of the Study Group of the International Law Commission, Fifty-eighth session Geneva, 1 May–9 June and 3 July–11 August 2006.

Murase, Shinya, **Second report on the protection of the atmosphere** (International Law Commission, Sixty-seventh session, Geneva, 4 May–5 June and 6 July–7 August 2015, A/CN.4/681), 2015.

United Nations, **Report of the International Law Commission, Sixty-third session [26 April–3 June and 4 July–12 August 2011] [A/66/10]**, 2011.

United Nations, **Report of the International Law Commission, Sixty-seventh session (4 May–5 June and 6 July–7 August 2015) [A/70/10]**, 2015.

United Nations, **Report of the International Law Commission Seventieth session (30 April–1 June and 2 July–10 August 2018)** [A/73/10], 2018.

United Nations, **Report of the International Law Commission Seventy-first session (29 April–7 June and 8 July–9 August 2019)** [A/74/10], 2019.

United Nations, **Report of the International Law Commission Seventy-second session (26 April–4 June and 5 July–6 August 2021)** [A/76/10], 2021.

United Nations, **Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (2001)**,
https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf (Erişim Tarihi: 27.06.2020).

DiğER BM BELGELERİ VE RAPORLARI

A/59/565, A more secure world: our shared responsibility, Report of the High-level Panel on Threats, Challenges and Change, 02.12.2004.

A/64/350, Climate change and its possible security implications, Report of the Secretary-General, 11.09.2009.

A/77/L.58, Request for an advisory opinion of the International Court of Justice on the obligations of States in respect of climate change, 01.03.2023.

Ortak Geleceğimiz Raporu: United Nations, **Report of the World Commission on Environment and Development: “Our Common Future”**, 1987 (A/42/427, 04.08.1987).

S/PV.5663, Relationship between energy, security and climate, 17.04.2007.

S/PV.5705, “Natural resources and conflict”, 25.06.2007.

S/PV.6587, Impact of climate change, 20.07.2011.

S/PV.6668, “New challenges to international peace and security and conflict prevention”, including pandemics, climate change, and transnational organised crime, 23.11.2011.

S/PV.6982, “Conflict Prevention and Natural Resources”, 19.06.2013.

S/PV.7499, “Peace and security challenges facing small island developing states”; climate change, transnational organised crime, drug and human trafficking, and piracy were among the issues raised, 30.07.2015.

S/PV.7699, “Challenges in the Sahel Region”, 26.05.2016.

S/PV.7818, “Water, peace and security”; the meeting explored such issues as the relationship between climate change and water scarcity, the management of transboundary waters, and the harmful impact that conflict can have on access to clean water, 22.11.2016.

S/PV.7959, “Preventive Diplomacy and Transboundary Waters”, 06.06.2017.

S/PV.8144, “Addressing complex challenges to international peace and security”; the meeting explored non-traditional security threats, such as climate change, famine, pandemic diseases, transnational organised crime, and drug trafficking, 20.12.2017.

S/PV.8307, Understanding and addressing climate-related security risks, 11.07.2018.

S/PV.8451, Addressing the impacts of climate-related disasters on international peace and security, 25.01.2019.

S/PV.8748, Climate and security, 14.07.2020.

S/2018/901, “The Role of Natural Resources as a Root Cause of Conflict”, 16.10.2018.

S/2020/929, Humanitarian effects of environmental degradation and peace and security, 17.09.2020.

S/2020/1090, “Contemporary drivers of conflict and instability and insecurity”; the discussion focused on the security implications of climate change and COVID-19, among other factors, 03.11.2020.

S/2021/198, “Addressing climate-related security risks to international peace and security through mitigation and resilience building”, 23.02.2021.

S/2021/990, draft resolution, 13.12.2021.

Security Council Report, **The UN Security Council and Climate Change**, Research Report, 2021, No. 2, 21.06.2021, https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/climate_security_2021.pdf (Erişim Tarihi: 22.04.2023).

Security Council Report, **The UN Security Council and Climate Change: Tracking the Agenda after the 2021 Veto**, Research Report, 2022, No. 4, 30.12.2022, https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/unsc_climatechange_2022.pdf (Erişim Tarihi: 22.04.2023).

Teitiota Görüşü: **CCPR/C/127/D/2728/2016**, Human Rights Committee, Views adopted by the Committee under article 5 (4) of the Optional Protocol, concerning communication No. 2728/2016 (Ioane Teitiota v. New Zealand).

UNHCR, **Climate Change and Statelessness: An Overview**, Submission, 2009, <https://www.unhcr.org/protection/environment/4a1e50082/climate-change-statelessness-overview.html> (Erişim Tarihi: 12.12.2022),

United Nations, **A/73/12 (Part II)**, Report of the United Nations High Commissioner for Refugees, General Assembly Official Records Seventy-third Session Supplement No. 12, New York: United Nations, 2018.

United Nations, **Documents on the Development and Codification of International Law**, Supplement to American Journal of International

Law, Volume 41, No. 4, October, 1947, s. 34
https://legal.un.org/ilc/documentation/english/ASIL_1947_study.pdf
 (Erişim Tarihi: 16.12.2020).

United Nations, **Index to Proceedings of the General Assembly – Forty-third session – 1988/1989, Part I – Subject Index**, 1989,
https://library.un.org/sites/library.un.org/files/itp/a43-parti_0_0.pdf
 (Erişim Tarihi: 15.02.2020).

United Nations, **Oceans and the law of the sea: Report of the Secretary-General**, A/75/340, distr. 09.09.2020.

United Nations, “Palau seeks UN World Court opinion on damage caused by greenhouse gases”, **UN News**, 22.09.2011,
<https://news.un.org/en/story/2011/09/388202> (Erişim Tarihi: 01.11.2022).

United Nations, **Report of the Open Working Group of the General Assembly on Sustainable Development Goals**, 2014 (A/68/970, 12.08.2014).

United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development-Rio de Janeiro, 3-14 June 1992, Volume I, Resolutions Adopted by the Conference**, New York, 1993,
[https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1\(vol.I\)](https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1(vol.I)) (Erişim Tarihi: 09.01.2020).

United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development-Rio de Janeiro, 3-14 June 1992, Volume II, Proceedings of the Conference**, New York, 1993,
[https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1\(vol.II\)](https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1(vol.II)) (Erişim Tarihi: 09.01.2020).

United Nations, **Report of the United Nations Conference on Environment and Development-Rio de Janeiro, 3-14 June 1992, Volume III, Statements Made by Heads of State or Government at the Summit Segment of the Conference**, New York, 1993,
[https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1\(vol.III\)](https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1(vol.III)) (Erişim Tarihi: 09.01.2020).

United Nations, **Report of the United Nations Conference on the Human Environment-Stockholm, 5-16 June 1972**, New York, 1973
<https://undocs.org/en/A/CONF.48/14/Rev.1> (Erişim Tarihi: 09.01.2020).

United Nations, **“The Millenium Development Goals Report 2015”**, s. 52.
[https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20\(July%201\).pdf](https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20(July%201).pdf) (Erişim Tarihi: 20.11.2019).

United Nations, **United Nations Conference on the Law of the Sea, Official Records, Vol. II: Plenary Meetings: Summary records of meetings and Annexes (Geneva, 24 February–27 April 1958)**, DOCUMENT A/CONF.13/L.56, Resolutions adopted by the Conference, 23-27.04.1958,
https://legal.un.org/diplomaticconferences/1958_los/docs/english/vol_2.pdf (Erişim Tarihi: 22.04.2021).

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, **Records of the General Conference, Volume 1, Resolutions**, Twenty-ninth Session, Paris, 21 October to 12 November 1997.

United Nations Office for Ocean Affairs and the Law of the Sea, **Submissions, through the Secretary-General of the United Nations, to the Commission on the Limits of the Continental Shelf, pursuant to article 76, paragraph 8, of the United Nations Convention on the Law of the Sea of 10 December 1982**, https://www.un.org/depts/los/clcs_new/commission_submissions.htm (Erişim Tarihi: 04.02.2021)

HİDP BELGELERİ VE RAPORLARI

IPCC, **Climate Change 2001: Synthesis Report**, Contribution of Working Groups I, II and III to the Third Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Core Writing Team/Robert T. Watson (ed.), New York: Cambridge University Press, 2001.

IPCC, **Climate Change 2007: Synthesis Report**, Contribution of Working Groups I, II and III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Core Writing Team/ R. K. Pachauri/A. Reisinger (ed.), Geneva: IPCC, 2008.

IPCC, **Climate Change 2013: The Physical Science Basis**, Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, T. F. Stocker/D. Qin/G. K. Plattner/M. M. B. Tignor/S. K. Allen/J. Boschung/A. Nauels/Y. Xia/V. Bex/P. M. Midgley (ed.), New York: Cambridge University Press, 2013.

IPCC, **Climate Change 2014: Synthesis Report**, Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Core Writing Team/R.K. Pachauri/L.A. Meyer (ed.), Geneva: IPCC, 2015.

IPCC, **Decisions adopted by the Panel**, 43rd Session of the IPCC, 11-13 April 2016, Nairobi, Kenya, https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/06/p43_decisions.pdf (Erişim Tarihi: 11.11.2021).

IPCC, **Decisions adopted by the Panel**, 51st Session of the IPCC, 20 – 23 September 2019, Principality of Monaco, https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2019/07/IPCC-51_decisions-adopted-by-the-Panel.pdf (Erişim Tarihi: 11.11.2021).

IPCC, **IPCC Second Assessment Climate Change 1995: A Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change**, <https://www.ipcc.ch/report/ar2/syr/> (Erişim Tarihi: 01.04.2020).

IPCC, **Procedures for the Preparation, Review, Acceptance, Adoption, Approval and Publication of IPCC Reports**, Appendix A to the Principles

Governing IPCC Work,
<https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/09/ipcc-principles-appendix-a-final.pdf> (Erişim Tarihi: 15.03.2020).

IPCC, **Special Report on Carbon Capture and Storage**, Prepared by Working Group III of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Bert Metz/Ogunlade Davidson/Heleen de Coninck/Manuela Loos/Leo Meyer (eds.), New York: Cambridge University Press, 2005.

IPCC, **Summary For Policymakers, Climate Change 2001: Impacts, Adaptation, and Vulnerability**, A Report of Working Group II of the Intergovernmental Panel on Climate Change, 2001, <https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/07/wg2TARsummaries.pdf> (Erişim Tarihi: 04.05.2021).

IPCC, **The Ocean and Cryosphere in a Changing Climate: A Special Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change**, H.-O. Pörtner/D.C. Roberts/V. Masson-Delmotte/P. Zhai ve diğerleri (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2022, https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/3/2022/03/SROCC_FullReport_FINAL.pdf (Erişim Tarihi: 24.08.2022).

TARAFLAR KONFERANSI, PROTOKOL TARAFLAR TOPLANTISI VE ANLAşMA TARAFLAR TOPLANTISI BELGELERİ

1. Taraflar Konferansı (COP 1) – FCCC/CP/1995/7, 24.05.1995; FCCC/CP/1995/7/Add.1, 06.06.1995.
2. Taraflar Konferansı (COP 2) – FCCC/CP/1996/15, 29.10.1996; FCCC/CP/1996/15/Add.1, 29.10.1996.
 - FCCC/CP/1996/2, 22.05.1996. [Taraflar Konferansı ve Taraflar Konferansının Yardımcı Organları İçin Usul Kuralları Taslağı (*Draft Rules of Procedure of the Conference of the Parties and its Subsidiary Bodies*)]
3. Taraflar Konferansı (COP 3) – FCCC/CP/1997/7, 24.03.1998; FCCC/CP/1997/7/Add.1, 25.03.1998.
4. Taraflar Konferansı (COP 4) – FCCC/CP/1998/16, 25.01.1999; FCCC/CP/1998/16/Add.1, 25.01.1999.
5. Taraflar Konferansı (COP 5) – FCCC/CP/1999/6, 21.12.1999; FCCC/CP/1999/6/Add.1, 02.02.2000.
6. Taraflar Konferansı (COP 6) – FCCC/CP/2001/5, 25.09.2001; FCCC/CP/2001/5/Add.1 ve FCCC/CP/2001/5/Add.2, 25.09.2001.
7. Taraflar Konferansı (COP 7) – FCCC/CP/2001/13, 21.01.2002; FCCC/CP/2001/13/Add.1, FCCC/CP/2001/13/Add.2, FCCC/CP/2001/13/Add.3 ve FCCC/CP/2001/13/Add.4, 21.01.2002.

8. Taraflar Konferansı (COP 8) – FCCC/CP/2002/7, 28.03.2003;
FCCC/CP/2002/7/Add.1, 28.03.2003.
9. Taraflar Konferansı (COP 9) – FCCC/CP/2003/6, 30.03.2004;
FCCC/CP/2003/6/Add.1, 22.04.2004.
10. Taraflar Konferansı (COP 10) – FCCC/CP/2004/10, 18.04.2005;
FCCC/CP/2004/10/Add.1, 19.04.2005.
11. Taraflar Konferansı (COP 11) – FCCC/CP/2005/5, 30.03.2006;
FCCC/CP/2005/5/Add.1 ve FCCC/CP/2005/5/Add.2, 30.03.2006.
12. Taraflar Konferansı (COP 12) – FCCC/CP/2006/5, 26.01.2007;
FCCC/CP/2006/5/Add.1, 26.01.2007.
13. Taraflar Konferansı (COP 13) – FCCC/CP/2007/6, 14.03.2008;
FCCC/CP/2007/6/Add.1 ve FCCC/CP/2007/6/Add.2, 14.03.2008.
14. Taraflar Konferansı (COP 14) – FCCC/CP/2008/7, 19.03.2009;
FCCC/CP/2008/7/Add.1, 18.03.2009.
15. Taraflar Konferansı (COP 15) – FCCC/CP/2009/11, 30.03.2010;
FCCC/CP/2009/11/Add.1, 30.03.2010.
16. Taraflar Konferansı (COP 16) – FCCC/CP/2010/7, 15.03.2011;
FCCC/CP/2010/7/Add.1 ve FCCC/CP/2010/7/Add.2, 15.03.2011.
17. Taraflar Konferansı (COP 17) – FCCC/CP/2011/9, 15.03.2012;
FCCC/CP/2011/9/Add.1 ve FCCC/CP/2011/9/Add.2, 15.03.2012.
18. Taraflar Konferansı (COP 18) – FCCC/CP/2012/8, 28.02.2013;
FCCC/CP/2012/8/Add.1, FCCC/CP/2012/8/Add.2 ve
FCCC/CP/2012/8/Add.3, 28.02.2013.
19. Taraflar Konferansı (COP 19) – FCCC/CP/2013/10, 31.01.2014;
FCCC/CP/2013/10/Add.1, FCCC/CP/2013/10/Add.2 ve
FCCC/CP/2013/10/Add.3, 31.01.2014.
20. Taraflar Konferansı (COP 20) – FCCC/CP/2014/10, 02.02.2015;
FCCC/CP/2014/10/Add.1, FCCC/CP/2014/10/Add.2 ve
FCCC/CP/2014/10/Add.3, 02.02.2015.
21. Taraflar Konferansı (COP 21) – FCCC/CP/2015/10, 29.01.2016;
FCCC/CP/2015/10/Add.1, FCCC/CP/2015/10/Add.2 ve
FCCC/CP/2015/10/Add.3, 29.01.2016.
22. Taraflar Konferansı (COP 22) – FCCC/CP/2016/10, 31.01.2017;
FCCC/CP/2016/10/Add.1 ve FCCC/CP/2016/10/Add.2, 31.01.2017.
23. Taraflar Konferansı (COP 23) – FCCC/CP/2017/11, 08.02.2018;
FCCC/CP/2017/11/Add.1 ve FCCC/CP/2017/11/Add.2, 08.02.2018.
24. Taraflar Konferansı (COP 24) – FCCC/CP/2018/10, 19.03.2019;
FCCC/CP/2018/10/Add.1 ve FCCC/CP/2018/10/Add.2, 19.03.2019.

25. Taraflar Konferansı (*COP 25*) – FCCC/CP/2019/13, 16.03.2020; FCCC/CP/2019/13/Add.1 ve FCCC/CP/2019/13/Add.2, 16.03.2020.
26. Taraflar Konferansı (*COP 26*) – FCCC/CP/2021/12, 08.03.2021; FCCC/CP/2021/12/Add.1 ve FCCC/CP/2021/12/Add.2, 08.03.2021.
1. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 1*) – FCCC/KP/CMP/2005/8, 30.03.2006; FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.1, FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.2, FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.3 ve FCCC/KP/CMP/2005/8/Add.4, 30.03.2006.
2. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 2*) – FCCC/KP/CMP/2006/10, 26.01.2007; FCCC/KP/CMP/2006/10/Add.1, 02.03.2007.
3. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 3*) – FCCC/KP/CMP/2007/9, 14.03.2008; FCCC/KP/CMP/2007/9/Add.1 ve FCCC/KP/CMP/2007/9/Add.2, 14.03.2008.
4. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 4*) – FCCC/KP/CMP/2008/11, 19.03.2009; FCCC/KP/CMP/2008/11/Add.1 ve FCCC/KP/CMP/2008/11/Add.2, 19.03.2009.
5. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 5*) – FCCC/KP/CMP/2009/21, 30.03.2010; FCCC/KP/CMP/2009/21/Add.1, 30.03.2010.
6. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 6*) – FCCC/KP/CMP/2010/12, 15.03.2011; FCCC/KP/CMP/2010/12/Add.1 ve FCCC/KP/CMP/2010/12/Add.2, 15.03.2011.
7. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 7*) – FCCC/KP/CMP/2011/10, 15.03.2012; FCCC/KP/CMP/2011/10/Add.1 ve FCCC/KP/CMP/2011/10/Add.2, 15.03.2012.
 - FCCC/CP/2011/9/Add.1, Decision 3/CP.17: Launching the Green Climate Fund, 11.12.2011.
8. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 8*) – FCCC/KP/CMP/2012/13, 28.02.2013; FCCC/KP/CMP/2012/13/Add.1 ve FCCC/KP/CMP/2012/13/Add.2, 28.02.2013.
9. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 9*) – FCCC/KP/CMP/2013/9, 31.01.2014; FCCC/KP/CMP/2013/9/Add.1, 31.01.2014.
10. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 10*) – FCCC/KP/CMP/2014/9, 02.02.2015; FCCC/KP/CMP/2014/9/Add.1, 02.02.2015.
11. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 11*) – FCCC/KP/CMP/2015/8, 29.01.2016; FCCC/KP/CMP/2015/8/Add.1 ve FCCC/KP/CMP/2015/8/Add.2, 29.01.2016.
12. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 12*) – FCCC/KP/CMP/2016/8, 31.01.2017; FCCC/KP/CMP/2016/8/Add.1, 31.01.2017.
13. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 13*) – FCCC/KP/CMP/2017/7, 08.02.2018; FCCC/KP/CMP/2017/7/Add.1, 08.02.2018.

14. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 14*) – FCCC/KP/CMP/2018/8, 19.03.2019; FCCC/KP/CMP/2018/8/Add.1, 19.03.2019.
15. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 15*) – FCCC/KP/CMP/2019/8, 16.03.2020; FCCC/KP/CMP/2019/8/Add.1, 16.03.2020.
16. Protokol Taraflar Toplantısı (*CMP 16*) – FCCC/KP/CMP/2021/8, 08.03.2021; FCCC/KP/CMP/2021/8/Add.1, 08.03.2021.
1. Anlaşma Taraflar Toplantısı (*CMA 1*) – FCCC/PA/CMA/2016/3, 31.01.2017; FCCC/PA/CMA/2016/3/Add.1, 31.01.2017.
- 1-2. Anlaşma Taraflar Toplantısı (*CMA 1-2*) – FCCC/PA/CMA/2017/2, 08.02.2018.
- 1-3. Anlaşma Taraflar Toplantısı (*CMA 1-3*) – FCCC/PA/CMA/2018/3, 19.03.2019; FCCC/PA/CMA/2018/3/Add.1 ve FCCC/PA/CMA/2018/3/Add.2, 19.03.2019.
2. Anlaşma Taraflar Toplantısı (*CMA 2*) – FCCC/PA/CMA/2019/6, 16.03.2020; FCCC/PA/CMA/2019/6/Add.1, 16.03.2020.
3. Anlaşma Taraflar Toplantısı (*CMA 3*) – FCCC/PA/CMA/2021/10, 08.03.2021; FCCC/PA/CMA/2021/10/Add.1, FCCC/PA/CMA/2021/10/Add.2 ve FCCC/PA/CMA/2021/10/Add.3, 08.03.2021.
 - FCCC/PA/CMA/2021/L.18, Draft decision -/CMA.3: Guidance on cooperative approaches referred to in Article 6, paragraph 2, of the Paris Agreement, 13.11.2021.
 - FCCC/PA/CMA/2021/L.19, Draft decision -/CMA.3: Rules, modalities and procedures for the mechanism established by Article 6, paragraph 4, of the Paris Agreement, 13.11.2021.
 - FCCC/PA/CMA/2021/L.20, Draft decision -/CMA.3: Work programme under the framework for non-market approaches referred to in Article 6, paragraph 8, of the Paris Agreement.

KP UYGUNLUK MEKANİZMASI İCRA ŞUBESİ KARARLARI

- CC-2007-1-2/Greece/EB**, 22.01.2008, Decision on Preliminary Examination: Greece.
- CC-2007-1-8/Greece/EB**, 17.04.2008, Final Decision: Greece.
- CC-2008-1-2/Canada/EB**, Decision on Preliminary Examination: Canada, 02.05.2008.
- CC-2009-1-2/Croatia/EB**, Decision on Preliminary Examination: Croatia, 08.09.2009.
- CC-2009-1-8/Croatia/EB**, Final Decision: Croatia, 26.11.2009.

CC-2010-1-2/Bulgaria/EB, Decision on Preliminary Examination: Bulgaria, 31.03.2010.

CC-2010-1-8/Bulgaria/EB, Final Decision: Bulgaria, 28.06.2010.

CC-2011-1-2/Romania/EB, Decision on Preliminary Examination: Romania, 27.05.2011.

CC-2011-1-8/Romania/EB, Final Decision: Romania, 27.08.2011.

CC-2011-2-2/Ukraine/EB, Decision on Preliminary Examination: Ukraine, 29.06.2011.

CC-2011-2-9/Ukraine/EB, Final Decision: Ukraine, 12.10.2011.

CC-2011-3-2/Lithuania/EB, Decision on Preliminary Examination: Lithuania, 04.10.2011.

CC-2011-3-8/Lithuania/EB, Final Decision: Lithuania, 21.12.2011.

CC-2012-1-2/Slovakia/EB, Decision on Preliminary Examination: Slovakia, 01.06.2012.

CC-2012-1-9/Slovakia/EB, Final Decision: Slovakia, 17.08.2012.

CC-2016-1-4/Ukraine/EB, Preliminary Finding: Ukraine, 21.06.2016.

CC-2016-1-6/Ukraine/EB, Final Decision: Ukraine, 07.09.2016.

CC-2018-1-3/Monaco/EB, Preliminary Finding: Monaco, 30.05.2018.

CC-2018-1-4/Monaco/EB, Final Decision: Monaco, 30.08.2018.

CC-2019-1-5/Kazakhstan/EB, Preliminary Decision: Kazakhstan, 30.04.2019.

CC-2019-1-6/Kazakhstan/EB, Final Decision: Kazakhstan, 26.06.2019.

CC-2020-1-2/Kazakhstan/EB, Decision on Preliminary Finding: Kazakhstan, 11.11.2020.

CC-2020-1-4/Kazakhstan/EB, Final Decision: Kazakhstan, 13.01.2021.

SÖZLÜKLER – ANSİKLOPEDİLER

Britannica, <https://www.britannica.com/>

Caney, Simon, “Climate Justice”, **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, Edward N. Zalta (ed.), Summer 2020 Edition, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/justice-climate> (Erişim Tarihi: 01.11.2020).

Encyclopædia Britannica, **The Britannica Guide to Climate Change**, Introduction by Robert M. May, eBook edition published by Encyclopædia Britannica Inc., 2008.

Larousse, <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais-monolingue>

Merriam-Webster Dictionary, <https://www.merriam-webster.com>

Oxford Learner's Dictionary, <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com>

Türk Dil Kurumu, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/>

Uluslararası Göç Örgütü, **Göç Terimleri Sözlüğü**, Bülent Çiçekli (ed.), Uluslararası Göç Hukuku No: 18, 2009.

TEZLER

Başkaracaoğlu, Elif, **Uluslararası Hukukta “Jus Cogens” (Emredici Kurallar)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Çamyamaç, Anıl, **Uluslararası Deniz Hukukunda Adaların Durumu**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

Stougaard-Andresen, Roberto A. Cámara, **Climate change and the Law of the Sea Convention**, Master thesis, Lund University Faculty of Law Master's Programme in Maritime Law, 2011.

Tsang, Vanessa S. W., **Establishing State Responsibility in Mitigating Climate Change under Customary International Law**, Columbia Law School LL.M. Essays & Theses, 2021.

DİĞER KAYNAKLAR

1958 tarihli Birinci Deniz Hukuku Konferansı (*The First UN Conference on the Law of the Sea*), https://legal.un.org/diplomaticconferences/1958_los/ (Erişim Tarihi: 16.12.2020).

1960 tarihli İkinci Deniz Hukuku Konferansı (*The Second UN Conference on the Law of the Sea*), https://legal.un.org/diplomaticconferences/1960_los/ (Erişim Tarihi: 16.12.2020).

1973-1982 yılları arasında yapılan Üçüncü Deniz Hukuku Konferansı (*The Third UN Conference on the Law of the Sea*), https://legal.un.org/diplomaticconferences/1973_los/ (Erişim Tarihi: 16.12.2020).

2019 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı: **A/CONF.232/2019/6**, Intergovernmental Conference on an international legally binding instrument under the United Nations Convention on the Law of the Sea on the conservation and sustainable use of marine biological diversity of areas beyond national jurisdiction, Third session New York, 19–30 August 2019, Annex: Draft text of an agreement under

the United Nations Convention on the Law of the Sea on the conservation and sustainable use of marine biological diversity of areas beyond national jurisdiction, 17.05.2019.

2022 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı: **A/CONF.232/2022/5**, Intergovernmental conference on an international legally binding instrument under the United Nations Convention on the Law of the Sea on the conservation and sustainable use of marine biological diversity of areas beyond national jurisdiction, Fifth session New York, 15–26 August 2022, Annex: Further revised draft text of an agreement under the United Nations Convention on the Law of the Sea on the conservation and sustainable use of marine biological diversity of areas beyond national jurisdiction, 01.06.2022.

2023 Deniz Biyolojik Çeşitliliğinin Korunması Anlaşma Taslağı: https://www.un.org/bbnj/sites/www.un.org.bbnj/files/draft_agreement_advanced_unedited_for_posting_v1.pdf (Erişim Tarihi: 01.05.2023).

A/CONF.62/RCNG/1, Report to the Plenary by the Chairman of the Third Committee, Proposal on Article 1, Paragraph 4, Official Records, Vol. 10, 1978.

A/HRC/10/29, Report of the Human Rights Council on its tenth session, 10/4 Human rights and climate change, 25.03.2009.

AFP, “Sea bed dredging emits as much carbon as aviation: study”, **France24**, 17.03.2021, <https://www.france24.com/en/live-news/20210317-sea-bed-dredging-emits-as-much-carbon-as-aviation-study> (Erişim Tarihi: 22.03.2021).

Amirfar, Catherine/Lawry White, Merryl, “The Paris Agreement’s Conciliation Annex: If Not Now, Then When?”, **ASIL Insight**, Volume: 25, Issue: 17, 15.09.2021, <https://www.asil.org/insights/volume/25/issue/17> (Erişim Tarihi: 19.12.2022).

Ammann, Odile, “On the Interpretability of Customary International Law: A Response to Nina Mileva and Marina Fortuna”, **OpinioJuris Blog**, 07.10.2019, <http://opiniojuris.org/2019/10/07/on-the-interpretability-of-customary-international-law-a-response-to-nina-mileva-and-marina-fortuna/> (Erişim Tarihi: 18.06.2021).

Arctic Council, **Technical Report of the Arctic Council Task Force on Short-Lived Climate Forcers: An Assessment of Emissions and Mitigation Options for Black Carbon for the Arctic Council**, April 2011, https://oaarchive.arctic-council.org/bitstream/handle/11374/926/3_1_ACTF_Report_02May2011_v2.pdf (Erişim Tarihi: 02.09.2022).

Arctic Monitoring and Assessment Programme (AMAP), **Arctic Climate Change Update 2019: An Update to Key Findings of Snow, Water, Ice and Permafrost in the Arctic (SWIPA) 2017**, <https://www.amap.no/documents/download/3295/inline> (Erişim Tarihi: 03.09.2022).

Arctic Monitoring and Assessment Programme (AMAP), **Snow, Water, Ice and Permafrost in the Arctic (SWIPA): Climate Change and the Cryosphere**, Gylling: Narayana Press, Oslo, 2011, <https://www.amap.no/documents/download/1448/inline> (Erişim Tarihi: 03.09.2022).

Arctic Monitoring and Assessment Programme (AMAP), **Snow, Water, Ice and Permafrost in the Arctic (SWIPA)**, Gylling: Narayana Press, Oslo, 2017, <https://www.amap.no/documents/download/2987/inline> (Erişim Tarihi: 03.09.2022).

Arktik Biyolojik eşitlilik Değerlendirmesi, <https://oaarchive.arctic-council.org/handle/11374/223> (Erişim Tarihi: 04.09.2022).

Arktik evresinin Korunmasına İlişkin Bildirge (*Declaration on the Protection of Arctic Environment*), http://library.arcticportal.org/1542/1/artic_environment.pdf (Erişim Tarihi: 02.09.2022).

Arktik İklim Etki Değerlendirmesi (*Arctic Climate Impact Assessment – ACIA*): **Arctic Climate Impact Assessment**, Friesens, Canada: Cambridge University Press, 2005, <https://www.amap.no/documents/download/1105/inline> (Erişim Tarihi: 02.09.2022).

Arktik Konseyinin Kurulmasına İlişkin Bildirge (*Declaration on the Establishment of the Arctic Council*), https://oaarchive.arctic-council.org/bitstream/handle/11374/85/EDOCS-1752-v2-ACMMCA00_Ottawa_1996_Founding_Declaration.PDF (Erişim Tarihi: 01.09.2022).

Arling, Helen/Taghavi, Hani, “KlimaSeniorinnen v. Switzerland – A New Era for Climate Change Protection or Proceeding with the Status Quo?”, **EJILTalk**, 06.04.2023, <https://www.ejiltalk.org/klimasenioreninnen-v-switzerland-a-new-era-for-climate-change-protection-or-proceeding-with-the-status-quo/> (Erişim Tarihi: 23.04.2023).

Birleşmiş Milletler, **Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği ereve Szleşmesi’nin 21. Taraflar Konferansı – COP 21: Paris Anlaşması 12 Aralık 2015**, Ekoloji Kollektifi (ev.), Ankara: Ekoloji Kollektifi Derneği, 2016, https://ekolojikolektifi.org/wp-content/uploads/2017/11/Paris_Anlasmasi-ISBN-978-605-83799-1-6.pdf (Erişim Tarihi: 10.02.2022).

Bodansky, Daniel “Whither the Kyoto Protocol? Durban and Beyond”, **Harvard Project on Climate Agreements Policy Brief**, Belfer Center, August 2011, <https://www.belfercenter.org/publication/whither-kyoto-protocol-durban-and-beyond> (Erişim Tarihi: 23.09.2021).

Bowling, Chelsea/Pierson, Elizabeth/Ratté, Stephanie, “The Common Concern of Humankind: A Potential Framework for a New International Legally Binding Instrument on the Conservation and Sustainable Use of Marine Biological Diversity in the High Seas”,

https://www.un.org/depts/los/biodiversity/prepcom_files/BowlingPiersonandRatte_Common_Concern.pdf, (Erişim Tarihi: 15.12.2020),

Briefing notes for IBRU Arctic map series, <https://www.durham.ac.uk/media/durham-university/research-/research-centres/ibru-centre-for-borders-research/maps-and-databases/2023-arctic-maps-updated-/Briefing-notes-for-IBRU-Arctic-map-series-March-2023.pdf> (Erişim Tarihi: 02.04.2023).

CCAMLR, “Conservation Measure 24-04: Establishing Time-Limited Special Areas for Scientific Study in Newly Exposed Marine Areas Following Ice-Shelf Retreat or Collapse in Statistical Subareas 48.1, 48.5 and 88.3 (2017)”, <https://cm.ccamlr.org/en/measure-24-04-2017> (Erişim Tarihi: 07.10.2022).

CCAMLR, “Conservation Measure 91-05: Ross Sea Region Marine Protected Area (2016)”, <https://cm.ccamlr.org/en/measure-91-05-2016> (Erişim Tarihi: 07.10.2022).

CCAMLR, “Conservation measures”, <https://www.ccamlr.org/en/conservation-and-management/conservation-measures> (Erişim Tarihi: 07.10.2022).

CCAMLR, **R30/XXVIII**, Resolution 30/XXVIII: Climate change (All Areas, All Species), 2009 –...

CCAMLR, **R36/41**, Resolution 36/41: Climate change (All Areas, All Species), 2022 –...

CCAMLR-XXV, Report of the Twenty-Fifth Meeting of the Commission, Hobart, Australia, 23 October-3 November 2006.

CCAMLR-XXVII, Report of the Twenty-Seventh Meeting of the Commission, Hobart, Australia, 27 October-7 November 2008.

European Court of Human Rights, **Climate Change**, Factsheet, https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Climate_change_ENG.pdf (Erişim Tarihi: 25.04.2023).

European Court of Human Rights, **Environment and the European Convention on Human Rights**, Factsheet, https://www.echr.coe.int/documents/fs_environment_eng.pdf (Erişim Tarihi: 25.04.2023).

Food and Agriculture Organization (FAO) of the United Nations, **The State of World Fisheries and Aquaculture: Towards Blue Transformation**, Rome, 2022.

Frere, Tekau/Mulalap, Clement Yow/Tanielu, Tearinaki, “Climate Change and Challenges to Self- Determination: Case Studies from French Polynesia and the Republic of Kiribati”, **Yale Law Journal Forum**, Volume 129, 2019-2020, 24.02.2020, <https://www.yalelawjournal.org/forum/climate-change-and-challenges-to-self-determination> (Erişim Tarihi: 23.12.2022), s. 648-673.

GESAMP I/11, Joint IHCO/FAO/UNESCO/WMO Group of Experts on Scientific Aspects of Marine Pollution (GESAMP), “Report of the First Session” (London, 17-21 March 1969), 17.07.1969.

GESAMP (IMO/FAO/UNESCO-IOC/WMO/WHO/IAEA/UN/UNEP Joint Group of Experts on the Scientific Aspects of Marine Environmental Protection) and Advisory Committee on Protection of the Sea, **A Sea of Troubles**, Reports and Studies GESAMP No. 70, 2001, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000122986> (Erişim Tarihi: 03.04.2021).

Global Environment Facility (GEF), **Instrument for the Establishment of the Restructured Global Environment Facility**, Washington, DC: GEF, 1994.

Global Environment Facility (GEF), **Instrument for the Establishment of the Restructured Global Environment Facility**, Washington, DC: GEF, 2019
https://www.thegef.org/sites/default/files/publications/gef_instrument_establishment_restructured_2019.pdf (Erişim Tarihi: 18.11.2021).

Global Atmospheric Research Programme (GARP) Joint Organizing Committee, **An Introduction to GARP**, GARP Publication Series, 1969, https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=7105 (Erişim Tarihi: 27.02.2020).

Guilfoyle, Douglas, “Canute’s Kingdoms: Can small island states legislate against their own disappearance?”, **EJILTalk**, 20.02.2019, <https://www.ejiltalk.org/canutes-kingdoms-can-small-island-states-legislate-against-their-own-disappearance/> (Erişim Tarihi: 04.06.2021).

Guilloux, Bleuenn/Schumm, Romain, “Which International Law for Ocean and Climate”, **Ocean and Climate Scientific Notes**, ocean-climate.org, https://ocean-climate.org/wp-content/uploads/2017/03/international-law-161024_ScientificNotes_Oct2016_BD_ppp-14.pdf (Erişim Tarihi: 13.05.2020).

Hartmann, Jacques, “Canada and Denmark reach agreement on the Lincoln Sea Boundary”, **EJILTalk**, 10 January 2013, <https://www.ejiltalk.org/canada-and-denmark-reach-agreement-on-the-lincoln-sea-boundary/> (Erişim Tarihi: 20.11.2022).

Hickman, John/Bartlett, Sarah, “Global Tragedy of the Commons at COP 6”, **Synthesis/Regeneration**, Vol. 24, Winter 2001, <http://www.greens.org/s-r/24/24-26.html> (Erişim Tarihi: 04.04.2020).

Humpert, Malte, “The Future of the Northern Sea Route - A ‘Golden Waterway’ or a Niche Trade Route”, 15.09.2011, <https://www.thearcticinstitute.org/future-northern-sea-route-golden-waterway-niche/> (Erişim Tarihi: 11.11.2022).

Ilulissat Bildirgesi (*Ilulissat Declaration*), <https://arcticportal.org/images/stories/pdf/Ilulissat-declaration.pdf> (Erişim Tarihi: 03.09.2022).

Institut de Droit International, **Responsibility and Liability under International Law for Environmental Damage**, Session of Strasbourg – 1997, https://www.idi-iil.org/app/uploads/2017/06/1997_str_03_en.pdf (Erişim Tarihi: 21.03.2023).

International Law Association, Committee on Baselines under the International Law of the Sea, **Baselines under the International Law of the Sea**, Conference Report, Sydney Conference, 2018.

International Law Association, Committee on International Law and Sea Level Rise, **International Law and Sea Level Rise**, Conference Report, Johannesburg Conference, 2016.

International Law Association, Committee on International Law and Sea Level Rise, **International Law and Sea Level Rise**, Conference Report, Sydney Conference, 2018.

International Law Association, **Legal Principles Relating to Climate Change**, Committee on Legal Principles Relating to Climate Change, Conference Report, Washington Conference, 2014, <https://www.ila-hq.org/index.php/committees> https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2461556 (Erişim Tarihleri: 18.09.2020).

International Maritime Organization, **A 24/Res.982**, 06.02.2006 [Resolution A.982(24), Adopted on 1 December 2005 (Agenda item 11), REVISED GUIDELINES FOR THE IDENTIFICATION AND DESIGNATION OF PARTICULARLY SENSITIVE SEA AREAS].

International Maritime Organization, **Fourth IMO GHG Study 2020: Full Report**.

International Maritime Organization, “Marine Environment Committee agrees to initiate GHG strategy review, recognizing need for strengthened ambitions”, <https://www.imo.org/en/MediaCentre/PressBriefings/pages/MEPC77.aspx> (Erişim Tarihi: 15.12.2022).

International Seabed Authority, **Nauru requests the President of ISA Council to complete the adoption of rules, regulations and procedures necessary to facilitate the approval of plans of work for exploitation in the Area**, Press Release, 29.06.2021, <https://www.isa.org.jm/news/nauru-requests-president-isa-council-complete-adoption-rules-regulations-and-procedures> (Erişim Tarihi: 20.12.2022).

International Seafood Sustainability Foundation, “Finfish”, <https://www.iss-foundation.org/glossary/finfish/> (Erişim Tarihi: 21.11.2022).

International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN)/United Nations Environment Programme (UNEP)/World Wildlife Fund (WWF), **Caring for the Earth: A Strategy for Sustainable Living**, 1991, <https://portals.iucn.org/library/efiles/documents/cfe-003.pdf> (Erişim Tarihi: 20.12.2022)]

International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN)/United Nations Environment Programme (UNEP)/World Wildlife Fund (WWF), **World Conservation Strategy: Living Resource Conservation for Sustainable Development**, 1980, <https://portals.iucn.org/library/efiles/documents/wcs-004.pdf> (Erişim Tarihi: 20.12.2022).

ISBA/6/A/18, Decision of Assembly relating to the regulations on prospecting and exploration for polymetallic nodules in the Area, 13.07.2000.

ISBA/16/A/12/Rev.1, Decision of the Assembly of the International Seabed Authority relating to the regulations on prospecting and exploration for polymetallic sulphides in the Area, 07.05.2010.

ISBA/18/A/11, Decision of the Assembly of the International Seabed Authority relating to the Regulations on Prospecting and Exploration for Cobalt-rich Ferromanganese Crusts in the Area, 27.07.2012.

IUCN Environmental Law Programme, **Draft International Covenant on Environment and Development**, Fourth Edition, Environmental Policy and Law Paper No. 31 Rev. 3, Gland, Switzerland: IUCN, 2010, <https://portals.iucn.org/library/efiles/documents/EPLP-031-rev3.pdf> (Erişim Tarihi: 20.08.2021).

Kass, Stephen L., “United Nations Convention On Law Of The Sea And Climate Change”, mondaq.com, United States, 04 September 2012 <https://www.mondaq.com/unitedstates/Environment/194816/United-Nations-Convention-On-Law-Of-The-Sea-And-Climate-Change> (Erişim Tarihi: 25.12.2022)

Kizzier, Kelley/Levin, Kelly/Rambharos, Mandy, **World Resources Institute Commentary**, “What You Need to Know About Article 6 of the Paris Agreement”, <https://www.wri.org/insights/what-you-need-know-about-article-6-paris-agreement> (Erişim Tarihi: 05.12.2021).

Koh, Tommy T. B., “A constitution of the Oceans”, https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/koh_english.pdf (Erişim Tarihi: 09.08.2021).

Kuersten, Andreas, “The Arctic Five Versus the Arctic Council”, **Arctic Yearbook 2016**, Briefing Note, <https://arcticyearbook.com/arctic-yearbook/2016/2016-briefing-notes/205-the-arctic-five-versus-the-arctic-council> (Erişim Tarihi: 03.09.2022).

L’Green, Jasmin/Bendit-Rosser, Zara, “The Impact Of Climate Change On The Right To Self-Determination”, **Australian Institute of International Affairs-Australian Outlook-Fresh Perspectives**, 30.06.2022, <https://www.internationalaffairs.org.au/australianoutlook/the-impact-of-climate-change-on-the-right-to-self-determination/> (Erişim Tarihi: 23.12.2022).

League of Nations, **Acts of the Conference for the Codification of International Law Held at The Hague from March 13th to April 12th, 1930**, Vol. 1, Plenary Meetings, [C. 351. M. 145. 1930. V.], <https://biblio->

archive.unog.ch/Dateien/CouncilMSD/C-351-M-145-1930-V_EN.pdf
(Erişim Tarihi: 16.12.2020).

League of Nations, “Second Report Submitted to the Council by the Preparatory Committee for the Codification Conference” [C. 73. M. 38. 1929. V.] **American Journal of International Law**, Vol. 24, Issue S1.

LC 34/15, annex 8, 2012 Specific Guidelines for Assessment of Carbon Dioxide for Disposal into Sub-seabed Geological Formations, 02.11.2012.

MEPC 62/24/Add.1, Annex 19, 15.07.2011 [RESOLUTION MEPC.203(62), ANNEX 19, AMENDMENTS TO THE ANNEX OF THE PROTOCOL OF 1997 TO AMEND THE INTERNATIONAL CONVENTION FOR THE PREVENTION OF POLLUTION FROM SHIPS, 1973, AS MODIFIED BY THE PROTOCOL OF 1978 RELATING THERETO (Inclusion of regulations on energy efficiency for ships in MARPOL Annex VI), 15.07.2011], [https://www.wcdn.imo.org/localresources/en/OurWork/Environment/Documents/Technical%20and%20Operational%20Measures/Resolution%20MEPC.203\(62\).pdf](https://www.wcdn.imo.org/localresources/en/OurWork/Environment/Documents/Technical%20and%20Operational%20Measures/Resolution%20MEPC.203(62).pdf) (Erişim Tarihi: 12.12.2021).

MEPC 68/21, Section 3: Air Pollution and Energy Efficiency, 29.05.2015 [REPORT OF THE MARINE ENVIRONMENT PROTECTION COMMITTEE ON ITS SIXTY-EIGHTH SESSION]

MEPC 68/21/Add.1, (Polar Code), Annex 10, <https://www.mardep.gov.hk/en/msnote/pdf/msin1540anx1.pdf> (Erişim Tarihi: 10.11.2021).

MEPC 72/17/Add.1, Annex 11, 13.04.2018 [RESOLUTION MEPC.304(72), ANNEX 11, INITIAL IMO STRATEGY ON REDUCTION OF GHG EMISSIONS FROM SHIPS]

MEPC 79/5/5, 07.10.2022 [AIR POLLUTION PREVENTION, Amending MARPOL Annex VI to Reduce the Impact on the Arctic of Emissions of Black Carbon, Submitted by FOEI, WWF, CSC, Pacific Environment, and Inuit Circumpolar Council]

Mileva, Nina/Fortuna, Marina, “Emerging Voices: The Case for CIL Interpretation—An Argument from Theory and an Argument from Practice”, **OpinioJuris Blog**, 23.08.2019, <http://opiniojuris.org/2019/08/23/emerging-voices-the-case-for-cil-interpretation-an-argument-from-theory-and-an-argument-from-practice/> (Erişim Tarihi: 18.06.2021).

Mültecilere İlişkin Cartagena Bildirgesi (*Cartagena Declaration on Refugees*), https://www.oas.org/dil/1984_cartagena_declaration_on_refugees.pdf (Erişim Tarihi: 08.09.2022).

Nansen Initiative, **Agenda for the Protection of Cross-Border Displaced Persons in the Context of Disasters and Climate Change, Volume I**, 2015, https://disasterdisplacement.org/wp-content/uploads/2014/08/EN_Protection_Agenda_Volume_I_low_res.pdf (Erişim Tarihi: 20.09.2022).

- Nowlan, Linda, **Arctic Legal Regime for Environmental Protection**, IUCN Environmental Policy and Law Paper No. 44, IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, UK and ICEL, Bonn, Germany, 2001.
- OECD, “Air Pollution in Arctic Council Countries”, **The Economic Benefits of Air Quality Improvements in Arctic Council Countries**, 2021, <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/c175eb1a-en/index.html?itemId=/content/component/c175eb1a-en> (Erişim Tarihi: 01.10.2022).
- Oral, Nilüfer, “Climate Change and Oceans: New Challenges for the Law of the Sea”, 2017, <https://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2017/11/Session-18-LOSCandClimatechange-2017-edits.pdf> (Erişim Tarihi: 14.12.2021).
- Oral, Nilüfer, “Climate change and protecting the oceans: A tale of two regimes”, **United Nations Dag Hammarskjöld Library speaker series**, 11 May 2018, https://www.iucn.org/sites/dev/files/content/documents/climate_change_and_protecting_the_oceans_nilufer_oral.pdf (Erişim Tarihi: 14.12.2021).
- Oral, Nilüfer, “Climate change and the law of the sea: A Test for International Law”, **Lauterpacht Centre for International Law-Friday Lunchtime Lecture series Lent Term 2021**, 19 February 2021, https://www.lcil.cam.ac.uk/sites/www.law.cam.ac.uk/files/images/www.lcil.law.cam.ac.uk/Image/events/nilufer_oral_presentation_190221.pdf (Erişim Tarihi: 14.12.2021).
- OSPAR 07/24/01**, Annex 6, OSPAR Decision 2007/02 on the Storage of Carbon Dioxide Streams in Geological Formations, <https://www.ospar.org/documents?v=32643> (Erişim Tarihi: 05.09.2022).
- OSPAR 21/13/1**, Annex 22, Strategy of the OSPAR Commission for the Protection of the Marine Environment of the North-East Atlantic 2030 (Agreement 2021-01: North-East Atlantic Environment Strategy (replacing Agreement 2010-03)), <https://www.ospar.org/documents?v=46337> (Erişim Tarihi: 05.09.2022).
- Paik, Jin-Hyun, UNCLOS Conference: How healthy is the ocean’s constitution? 25 Years of the United Nations Convention on the Law of the Sea, Keynote address https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/statements_of_president/paik/UNCLOS_25_171019_en.pdf (Erişim Tarihi: 09.08.2021).
- Petrol ve Türevleri ile Seyre Açık Suların Kirlenmesine İlişkin Ön Konferans (*Preliminary Conference on Oil Pollution of Navigable Waters*), “Preliminary Conference on Oil Pollution of Navigable Waters”, **The American Journal of International Law**, Vol. 20, No. 3, Cambridge University Press, July 1926, s. 555-557.
- PIF(19)14**, Forum Communiqué, Fiftieth Pacific Islands Forum, Funafuti, Tuvalu, 13–19 August 2019
- Radio New Zealand (RNZ), “Tuvalu looking at buying NZ and Aust land for displaced”, 24 August 2015, <https://www.rnz.co.nz/international/pacific->

news/282241/tuvalu-looking-at-buying-nz-and-aust-land-for-displaced
(Erişim Tarihi: 07.09.2022).

Report of the Task Force on Displacement, 17 September 2018,
https://unfccc.int/sites/default/files/resource/2018_TFD_report_17_Sep.pdf
(Erişim Tarihi: 01.08.2022).

RESOLUTION LP.1(1), On the Amendment to Include CO₂ Sequestration in Sub Seabed Geological Formations in Annex 1 to the London Protocol, 02.11.2006,
[https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/LCLPDocuments/LP.1\(1\).pdf](https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/LCLPDocuments/LP.1(1).pdf) (Erişim Tarihi: 02.04.2022).

RESOLUTION LP.3(4), On the Amendment to the Article 6 of the London Protocol, 30.11.2009,
[https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/LCLPDocuments/LP.3\(4\).pdf](https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/LCLPDocuments/LP.3(4).pdf) (Erişim Tarihi: 02.04.2022).

RESOLUTION LP.4(8), On the Amendment to the London Protocol to Regulate the Placement of Matter for Ocean Fertilization and Other Marine Geoengineering Activities, 18.10.2013,
[https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/LCLPDocuments/LP.4\(8\).pdf](https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/LCLPDocuments/LP.4(8).pdf) (Erişim Tarihi: 02.04.2022).

Rules of the Tribunal (ITLOS/8) as adopted on 28 October 1997 and amended on 15 March 2001, 21 September 2001, 17 March 2009, 25 September 2018, 25 September 2020 and 25 March 2021,
https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/basic_texts/ITLOS_8_25.03.21.pdf (Erişim Tarihi: 23.04.2023).

Sample, Ian, “Arctic sea ice cover falls to 'alarming' low as temperatures rise”, **The Guardian**, 11.12.2019,
<https://www.theguardian.com/world/2019/dec/10/arctic-sea-ice-cover-falls-to-alarming-low-as-temperatures-rise> (Erişim Tarihi: 01.12.2021).

SC-CAMLR-XXI, Report of the Twenty-First Meeting of the Scientific Committee, Hobart, Australia, 21–25 October 2002.

SC-CAMLR-XXVII, Report of the Twenty-Seventh Meeting of the Scientific Committee, Hobart, Australia, 27–31 October 2008.

Schatz, Valentin/Alexander Proelss/Nengye Liu, “The 2018 Agreement to Prevent Unregulated High Seas Fisheries in the Central Arctic Ocean: A Primer”, **EJILTALK**, 26.10.2018, <https://www.ejiltalk.org/the-2018-agreement-to-prevent-unregulated-high-seas-fisheries-in-the-central-arctic-ocean-a-primer/> (Erişim Tarihi: 30.12.2022).

Starita, Massimo, “The impact of sea-level rise on baselines: A question of interpretation of the UNCLOS or evolution of customary law?”, **Questions of International Law**, Zoom Out, Apr 30, 2022,
<http://www.qil-qdi.org/the-impact-of-sea-level-rise-on-baselines-a-question-of-interpretation-of-the-unclos-or-evolution-of-customary-law/>
(Erişim Tarihi: 24.08.2022).

The Guardian, **Spain offers to host UN climate conference after Chile cancellation**, Sam Jones, 31.10.2019, <https://www.theguardian.com/world/2019/oct/31/spain-offers-host-un-climate-conference-after-chile-cancellation> (Erişim Tarihi: 09.04.2020).

Townsend, Dina, **The Marine Environment, Marine Living Resources and Marine Biodiversity**, International Environmental Law Lecture Notes, University of Oslo, 2015 <https://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUS5520/h15/undervisningsmateriale/the-marine-environment-2015.pdf> (Erişim Tarihi: 12.12.2022).

UNEP, **Multilateral Environmental Agreements: Negotiator's Handbook**, University of Joensuu – UNEP Course Series 5, 2007, https://unfccc.int/resource/docs/publications/negotiators_handbook.pdf (Erişim Tarihi: 16.11.2021).

UNEP/CBD/COP/DEC/IX/18, Protected areas, 09.10.2008.

UNEP/CBD/COP/DEC/X/29, Marine and coastal biodiversity, 29.10.2010.

UNEP/CBD/COP/DEC/XI/18, Marine and coastal biodiversity: sustainable fisheries and addressing adverse impacts of human activities, voluntary guidelines for environmental assessment, and marine spatial planning, 05.12.2012.

UNEP/CBD/COP/DEC/XII/23, Marine and coastal biodiversity: Impacts on marine and coastal biodiversity of anthropogenic underwater noise and ocean acidification, priority actions to achieve Aichi Biodiversity Target 10 for coral reefs and closely associated ecosystems, and marine spatial planning and training initiatives, 17.10.2014.

UNEP/GPA/IGR.4/2/Rev.1, Progress in the implementation of the Global Programme of Action for the Protection of the Marine Environment from Land-based Activities at the national, regional and international levels during the period 2012–2018, 25.09.2018.

UNEP/GPA/IGR.4/4/Rev.1, Draft programme of work of the Global Programme of Action Coordination Office for the period 2018–2022, 13.09.2018.

UNEP(OCA)/LBA/IG.2/7, Global Programme of Action for the Protection of the Marine Environment from Land-Based Activities, 05.12.1995.

UNEP/Stefán Ásmundsson (NEAFC)/Emily Corcoran (OSPAR), **On the process of Forming a Cooperative Mechanism Between NEAFC and OSPAR: From the First Contact to a Formal Collective Arrangement**, Information Paper, 2015, <https://www.ospar.org/documents?v=35111> (Erişim Tarihi: 30.12.2022)

UNFCCC/SBSTA/1996/9/Add.2, 26.06.1996.

Unmüßig, Barbara, “Jeomühendislik yanlış bir yoldur”, 08.12.2020, <https://tr.boell.org/tr/2020/12/08/jeomuhendislik-yanlis-bir-yoldur> (Erişim Tarihi: 16.12.2022).

WCC-2016-Res-079-EN, Request for an Advisory Opinion of the International Court of Justice on the principle of sustainable development in view of the needs of future generations https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/resrecfiles/WCC_2016_RES_079_EN.pdf (Erişim Tarihi: 10.09.2022).

World Meteorological Organization, **Eight World Meteorological Congress – Abridged Report with Resolutions**, Geneva, 30 April-25 May 1979, WMO – No. 533, 1979, https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=5317 (Erişim Tarihi: 13.02.2020).

World Meteorological Organization, **Eight World Meteorological Congress – Proceedings**, Geneva, 30 April-25 May 1979, WMO – No. 547, 1979, https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=5330 (Erişim Tarihi: 13.02.2020).

World Meteorological Organization, **One Hundred Years of International Cooperation in Meteorology (1873 – 1973) – A Historical Review**, Geneva, WMO – No. 345, 1973, https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=4121 (Erişim Tarihi: 12.02.2020).

World Meteorological Organization, **Proceedings of the World Climate Conference – A Conference of Experts on Climate and Mankind**, Geneva, 12-23 February 1979, WMO – No. 537, 1979, https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=8346 (Erişim Tarihi: 12.02.2020).

World Meteorological Organization, **Proceedings of the World Climate Conference-3: with Conference declaration establishing a Global Framework for Climate Services**, Geneva, 31 August-4 September 2009, WMO – No. 1058, 2010, https://library.wmo.int/index.php?lvl=notice_display&id=12273#.YmGJoYXP23A (Erişim Tarihi: 07.04.2020).

World Meteorological Organization, “WMO confirms past 4 years were warmest on record”, 06.02.2019, <https://public.wmo.int/en/media/press-release/wmo-confirms-past-4-years-were-warmest-record> (Erişim Tarihi: 21.11.2019).

World Meteorological Organization et al., **Climate Change: Science, Impacts and Policy – Proceedings of the Second World Climate Conference**, J. Jäger/H. L. Ferguson (eds.), 29 October – 7 November 1990, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=4324 (Erişim Tarihi: 12.02.2020).

World Meteorological Organization/United Nations Environmental Programme Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), **Report of the First Session of the WMO/UNEP Intergovernmental Panel on Climate Change**, Geneva: World Climate Programme Publications Series, 9-11 November 1988, IPCC – 1, TD – No. 267, 1988,

https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=4858 (Erişim Tarihi: 14.02.2020).

WMO, **Sea-Ice Nomenclature**, Terminology – Volume I (WMO/OMM/BMO, No.259, Edition 1970 – 2014: Linguistic equivalents), https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=4651 (Erişim Tarihi: 05.10.2022)

WMO Commission for Climatology, “Frequently Asked Questions (FAQs)”, <http://www.wmo.int/pages/prog/wcp/cc1/faqs.php> (Erişim Tarihi: 17.11.2019).

World Resources Institute, “What is an INDC?”, <https://www.wri.org/indc-definition> (Erişim Tarihi: 21.10.2021).

Yiallourides, Constantinos, “Part II: Some Observations on the Agreement between Greece and Egypt on the Delimitation of the Exclusive Economic Zone”, **EJILTalk**, 25.08.2020, <https://www.ejiltalk.org/part-ii-some-observations-on-the-agreement-between-greece-and-egypt-on-the-delimitation-of-the-exclusive-economic-zone/> (Erişim Tarihi: 20.10.2021).

Zillman, John W., “A History of Climate Activities”, **WMO Bulletin**, Vol 58 (3), 2009, <https://public.wmo.int/en/bulletin/history-climate-activities> (Erişim Tarihi: 27.02.2020).

ÖZGEÇMİŞ

TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Galatasaray Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı Soyadı : Uğur KAYNAKÇIOĞLU
Tez Başlığı : Uluslararası Hukukta İklim Değişikliğinin Denizler Üzerindeki Etkileri
Savunma Tarihi : 14.06.2023
Danışmanı : Prof. Dr. Akif Emre ÖKTEM

JÜRİ ÜYELERİ

Ünvanı, Adı, Soyadı

İmza

Prof. Dr. Akif Emre ÖKTEM

Prof. Dr. Hasan KÖNİ

Prof. Dr. Ayşe Nur TÜTÜNCÜ

Prof. Dr. Pınar KARTAL

Doç. Dr. Galip Engin ŞİMŞEK

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Ulun AKTURAN